

સંપાદક

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

આ
અંકમાં

છાના પ્રવાહો
અનંત રિમત
ગૃહ પ્રવેશ
કલ્યાણ મુર્તિ
ત્રેમીડન્ટ મસારિક
લેખક અને વિવેચક
આંતર રાષ્ટ્રિય આંદોલને
અક તંત્રીની વિચાર માળા

વર્ષ છઠ્ઠું : અંક પાંચમો

મે ૧૯૬૬

મુદ્રક : ધનશંકર કું. શુક્લ

પ્રભાત પ્રેસ • ડેન્સો હોલ • કરાચી

ભિમિ

પ્રકાશક : સુરેશ રા. બાબરીઆ

ભિમિ કાર્યાલય • ડેન્સો હોલ • કરાચી

વર્ષ છઠું

અંક પાંચમો

અનુક્રમણિકા

સળંગ અંક

૬૫

લાવના	શ્રી	૨૭૬
જયેત્સ્નાકાંતિ	જયદેવ દવે	૨૮૦
કાવ્યપ્રેરણા	નટવરલાલ મો. ગાંધી	૨૮૦
જયેતન્નથી	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૨૮૧
સરહદપ્રાંત	અદ્યાત	૨૮૨
વિરાટપૂલ	નન્દકુમાર પાઠક	૨૮૨
છાના પ્રવાહો	શ્રીકાંત	૨૮૩
પ્રેસીડેન્ટ મસારિક	કાન્તિલાલ શાહ	૨૮૧
લેખક અને વિવેચક	જ	૨૮૬
ગૃહપ્રવેશ	નગીનદાસ પારેખ	૩૦૨
આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનો	ભાસ્કરરાવ વિદ્યાંસ	૩૦૯
એક તંત્રીની વિચારમાળા	જયમુખ મહેતા	૩૧૭
અનંત સ્મિત	‘ક્ષ’	૩૨૦
બ્રમણપિપાસા	શાંતિલાલ શાહ	૩૨૪
ગયે મહિને	...	૩૨૫
કલ્યાણમૂર્તિ	સોપાન	૩૩૩
અવલોકન	...	૩૩૭

અમારા મુખ્ય એજન્ટો:—

શ્રી. જમનાદાસની કું.,
નૂતન સાહિત્ય ભંડાર
એલ. કે. મેઘાણી
પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.
ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨
૨મકાં મારકેટ, અમદાવાદ
૧૪. અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
રાવપુરા, વડોદરા
હવાડીયો ચકલો, સુરત

વાર્ષિક : : : : લવાજમ : : : : રૂપિયા ચાર
છુટક અંકની કિંમત છ આના • પરદેશ દસ શિલિંગ

ૐ

જેમ જીવનમાં એક કરતાં બીજા ઘણા વધુ ઉપયોગી હોય શકે છે એમ જ સોહસેનાની પ્રવૃત્તિમાં એક કરતાં બીજા પ્રવૃત્તિ ઓછીવત્તી ઉપયોગી હોય, પણ એ નિયમને બરાબર સમજાયે તો જીવનમાં એક ગુણને સંપૂર્ણપણે ખોલવવા તરફ લક્ષ આપી બીજા ઘણા તરફ બેદરકાર નથી રહી શકાયું તેમ જ પ્રવૃત્તિ વિશે થતું નેહએ. આપણે બધા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરી શકીએ એ સાચું પણ સમાજના સર્વતોમુખી વિકાસમાં ઉપયોગી હોય એવી નાની મોટી દરેક પ્રવૃત્તિ તરફ આપણી સહાનુભૂતિ રહેતી જ નેહએ અને સહાનુભૂતિ હોય તો વિના પ્રયત્ન પણ આપણા તરફથી એ પ્રવૃત્તિને બળ મળ્યા જ કરે, જીવન જેમ એક અને અખડ છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું જીવન પણ એક અને અખડ છે. શરીરનો નાનામાં નાનો રોગ જેમ ધીમે ધીમે આખા શરીરને ઘેરી લે છે, મનનો નાનામાં નાનો ચિંતાર જેમ આખા મનને કલુષિત કરી મૂકે છે, જીવનની નાનામાં નાની ખરાબ દેવ ક્યારેક આખા જીવનને ભોખમમાં મૂકી દે છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રના નાનામાં નાના રોગ વિશે સમજવું નેહએ. રાજકારણ અને પૂર્ણસ્વશક્તી વાત કરનારાઓએ સામાજિક કુશલિયો તરફ, અસ્પૃશ્યતાના ખૂંડા દિવાજ તરફ, ઢિંદની કંઈક ઓછી કરી રાકાય એવી ગરીબી તરફ, અસરજ્ઞાન વિનાના અધ્યાપક તરફ લક્ષ આપવું નેહએ. કોણે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી તે તો સૌ ભલે જ નક્કી કરી શકે પણ સમાજજીવનને શુદ્ધ અને બળવાન બનાવતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પોતાની નિશાંત પ્રવૃત્તિને પણ બળ આપનારી છે એમ સમજવું નેહએ. આપણે સતત યાદ રાખવું નેહએ કે જીવનના ઘડતર માટે જે નિયમો વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે જ નિયમો સમાજને અને રાષ્ટ્રને પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી.

અરે, શાને બહાલી, હૃદય તુજ રોપે સહર આ ?
હતી તહારે હૈયે પ્રણયવિષ્ણુ વાતો અવર ના !
નહિ જોલે શું કું ? પ્રણિપત કરુંઃ કાં ફરી જતી ?
મહને તો એ બહાલાં પદકમલ ચે, એા કમલિનિ !

પ્રિયે, જાણા મીડી, ઉર મૃદુનું શ્વાસે ધડકવું,
વળી ણિણૌઘોનું કિસલય સમું શે' ફરકવું ?
કહે, આંસુ ચે આ ટમટમી રહ્યાં શાં છલકતાં ?
મહામોંધી ખેરે પ્રિય નયન શી મોહિતકલતા !

જતાવું શી રીતે હૃદય મુજ ચીરી, પ્રિય સખિ !
તહીં તું જિરાણ ! ઉર અવર ના દો ઉરછળી.
વહું છું યુગોધી, કવિત શમણાંમાં પણ વહું,
પ્રિયે, તહારી મૂર્તિઃ હૃદય હૃદયે આવ, જડ, તું !

અરે, જયોત્સ્નાકાંતિ પ્રણયરસભીના નયનની
ઉપાના રંગે આ અરુણ જાની આજે ફરી જતી !

કાવ્યપ્રેરણા

નટવરલાલ ભા. ગાંધી

:૫૫૫:

હતી કવિતપ્રેરણા ! પ્રણયપાનની જાંખના
સુકે(મળ સુરેખ અંતરતરંગ ચે નર્તતી,
સુદ્ધર વિપુલેદની વિવિધ ઇન્દ્રિયાપો રચી
અગાધ રસરંગમાં, પ્રણયધોધ સંગીતમાં
થવા લીન હતું મને મન; હતી તદા પ્રેરણા !

અને, મન હવે નહીં ?

નહીં ! મન મને ઘણું પ્રણયમસ્તિમાં ડોલવા,
સુધા સકલદેહને રસદ આત્મ, મંભુપ્રભા
પીવા તલગ તો ઘણી હૃદયમાં હતી ને હજી
ઘણીય છે !

છતાં, ઉમંગકા જાણા સમિપ આવી તું જ્યારથી
શમ્યા, શરમસુગ્ધમાં ગહનમૌન આજોટતા ! !

સીતા

નિશ્વાસની પાતળી વજ્રરેખા
ફરીફરી મુખ પરે છવાઈ,
આખો ખીકેલી-જરી અર્ધપ્રહલી
નોઈ રહી માનવ-પૂર- મેદની
અનેક હોઠે હાલું ક્રિમત શોકલું,
અનેક આખો મછી ધીખતી ચિત્ત
એ ક્રિમત ને શોકની શૂન્યતાને
શોભાવતી મે' નિરખી તને સીતા!
બાધી સદ્ય અંતર-તાંતુ-બધને,
દોરી રહી નોક અન્નેક જાંધુની
ઉતારવા પાર અનંત અતને
નૌકા બની ઇવન-પ્રાણ સિધુની,
વેશવસા કટકને હથેળીએ
બીધી નવા ફૂલ ધરેલ કેડીએ.

દેવકી

વેચાયકુ અંતર વેચી આપને
એલે પશુનું ઉર પડતું કપૂર:
કન્નક ને શોકની અર્ધ ઘેવકા
છપાવવા યત્ન કરે અરોડા
પરંતુ કારાગૃહની કણેકણે
વીંટાયલી કંસની ફર આખા;
હસી થી દંપતીની દયામણી
દશાપરે, ઉજ્જડ ભાવિ ડાપરે.
નહિ, નહિ' હાથ દઈ દિવાલને
રેાધી રહી દેવકી કાળવાણી:
‘પ્રભાતની નિર્મળ ચાહેતાશો
તને નહિ આ દુહિતા હણી શકે.
ખંડિત માતૃત્વની ખાજ ઉપરે
દે બે થકી યાક ઉતારવા મને.’

દ્રૌપદી

રુભાગૃહ શાત હાલું, અચેતના,
વીંટાયને નાગણુ શી થી હતી.
ત્યાં મે' તને ખંડિત ચંદ્રગિર્બશી
પડેલ દીડી શુદ્ધની વચોવચ.
છુપાયલો કેસકસાપ છુટો,
આખા, અખોટાયલ ઉત્તરીયમાં:
અંગાંગની પ્રેરક વીજળીને.
સમાધ ન્દતી નિરખેલ નેને
હું ક્યાં હતો ? કૃષ્ણની પાદુકાની
એ પૂજ આવેલ હું દ્રાવિકાથી;
પદેપદે ભોક્-ધરિત્રી કંઈને
વશ્યતી એ જ અકથ્ય વાણી-
ચિત્તંત્ર ચૂંચું સતીનું હુલાસને.
તે' પડેને પાવકતા લપેટી,
બાગી રહી કૌરવકાલઆરતી.

: પૃથ્વી :

પડયું જમણી પાંખ કાશમીર સ્વર્ગશું, ડાબીમાં
જલ્દય નરસિંહનો પથરિયાળ પટ વિસ્તર્યો;
અચૂક પદ એક સિંધ પર, અન્ય પંજળના
શિરે સખાળ ટેકવી, મરદશો કટિ હાથ દે
ઉભો, નયન લાલધૂમ ઘુમરાવતો શંભુશાં.
સદા ઉકળતું વહે રુધિર જે પરાધિનતા
લગીર સહવા અશક્ત, વહવા ટકોરી થતાં
જરાક પણ માનભંગની; પ્રમત્ત લાવા સમું.

મહંમદ, વહરી, ખેલ કંઈ ખેખરે, ગોમલે,
જખોલ, ગિણુ, ખાઈમાં લઈ મશાલ ચોરી ભરે;
સુણાય પદપાત લેશ પણ જો બીજાં પ્રાણીનો
સ્વભૂમિપર, તાકવા, નિધનહત સપ્રેશવા
ખડા મરદ: રકતરેલ ઝિલી નિત્ય રે’ પેટતી
પઠાણભૂમિમાં દિનેદિન દીપાવલિ મુકિતની.

વિરાટ પૂજા

નન્દકુમાર પાંકજી

મને પ્રજ્ઞા આપી જગજટિલતાને સમજવા,
અને આંખો ખોલી ગહનતત્ત્વ સૌન્દર્ય કળવા;
હતું ખાલી ખાલી હૃદય. કરનો સ્પર્શ જ થતાં,
હસી નાચી ઊઠ્યું અમિત પરદાઓ બિપટાં.

નથી મારે માટે ઝણ હૃદયનાં શક્ય જગતે,
તને શાથી આપું વિરલ બદલો, ના ગમપડે.
નથી ખોલાવું ચે પર સહુ દિસે ભાવ જગમાં
ખરે! આત્માના આ-‘પ્રણય’ જન જે કહી વિરમતાં.

તને આપું ચે શું? વિલવ જગના તુચ્છ મુજને,
નથી તારી તોલે અવર જગ સૌન્દર્ય ઉરને,
તને આપું મોંઘી અમરપલમાં લેટ જ કદા.
નથી શું તે તારી પરમ સખિ! સૌન્દર્યકલ્પિકા?

વાયુ, આકાશ ને પૃથ્વી, તેજ વારિ ગધાં મળી
ઊતારે મંગલ તારી આરતી કોણ હું પછી!

જાના પ્રવાહો

શ્રી કાં ત

ભવમુખશય વિશે હું તમને જે વાત કહું છું તે તમે માની જ નહિ થોડો પણ માત્ર ઉપર વિશ્વાસ ચૂકાનો, હું કહું છું તે સત્ય હકીકત છે. તેઓ ખાદ્યપારી છે, જાહેર સેવક છે, એમના જીવનમાં ત્યાગ અને સંયમના રજૂ દર્શન કરી શકાય છે. પોતે ધનવાન હતા પણ એમનું મોટા ભાગનું ધન એમણે દેશભ્રમમાં અર્પી દીધું છે, છેલ્લા કેટલાયે વરસથી તેઓ મરીજીવત ધારણ કરીને રહે છે. આ જગતમાં કામને બોલ્-ડૃપ ન થવું એ એમના જીવનનો સિદ્ધાંત છે. સાદાઈ અને જનમણુરીથી તેઓ એ સિદ્ધાંતનું વ્યાપકિત પાત્રન પણ કરી રહ્યા છે.

એમનું આમજીવન જોતાં જરૂર તમને આદર ઉપજે, સવારથી શત મુખીની તમે એમની દિવસર્યા જુઓ તો તમને પણ પડવાની ઇચ્છા થઈ આવે. સવારના ચાર વાગે એમના કંઈમાંથી પ્રાર્થના છૂટે, પ્રાર્થનાનો ભાર આપણે એમના સ્વરમાં પણ જોઈ શકીએ, દર્દીઓ અવાજ ધડીબર તો આપણને હસાવી શકે અને આપણા ચિત્તમાં પડેલા પશ્ચાત્તાપના લાગે જતી હોય.

એમનું આ બાહ્યજીવન સૌ કેઈને પ્રેરણા આપે એવું છે. એમના મોં ઉપર કઠોરતા દેખાય છે, પણ એ તો આપણને કમક જીવનની કઠોરતા લાગે. એમની આંખો સદાય ચિંતાથી ભારે લાગતી હોય છે પણ એ તો આપણને દેશભ્રમવોના દુઃખજીવનને લઈને હોય એમ લાગે. એમનામાં સહેજ ચંચળતા પણ દેખાય પરંતુ એમના બાહ્યજીવનની જાપને લઈને એ આપણને ચપલતા હોય એવું લાગે. જામ એમના આચારની અગ્ર એમની આંખમાં કે મુખ ઉપર પ્રગટ થતી આપણે ન જોઈ શકીએ તો જે આપણને એમના વિશે શંકા ન ઉપજે કારણકે આપણે અનુભવે કે ન ઉતરીએ ત્યાં મુખી એમનાં જીવનની એક જ બાજુ અને તે જલદની બાજુ આપણે જોઈ શકીએ. જે બાજુમાં સાધુતા, ત્યાગ, મંયમ, સાદાઈ અને કમવ્યવતા પડ્યાં છે.

પણ એમના જીવનની એક બીજી બાજુ છે અંદરની બાજુ છે. જ્યારે મેં એ સાંભળ્યું ત્યારે મારાથી માની શકાયું જ નહિ. આવે! શાશ્વત એવો હોય શકે જ નહિ એમ મને લાગી મધું. પણ હું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળેએથી એ વિશે વધુ ને વધુ જાણવા લાગ્યો. તેમ મારી માન્યતા બદલવા લાગી. ત્યારે તો 'મહાદેવી' એમ મારા મનમાં થવા લાગ્યું, પણ એવ જોડું હતું. એ દેવી ન હોતા જ. મેં ક્રીષ્ણ અર્થે એમનું જીવન જોવા માંડ્યું. મેં એમની ચાર વાચનાની પ્રાર્થના છાની રીતે સાંભળી, એ પ્રાર્થના વખતે બીજું કંઈ ત્યાં દાખર ન હતું છતાં તેઓ દેવતા સ્વરે બોલતા હતા અને જ્યારેક જાણ્યું...વગેરે બોલતા એમની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં તે મેં જાતે જોયાં. તે દર-શન શેજનિશી લખે છે પણ પ્રયત્ન છતાં ધણું ક્લિષ્ઠ સુધી એ મારા હાથમાં ન આવી. એક રાત્રે મેં એમને બહાર કાઢા જતા પણ જોયા હતા અને કુતૂહલથી પ્રેરાઈ હું એમની પાછળ પાછળ ગયો હતો પણ ત્યાં મેં 'ધાડું' હતું એથી ઉલટું જ બન્યું. તેઓ અવનત મસ્તકે ચાલતા હતા. એમની ચાકમાં જ પડતાપડતા ભાવ જણાઈ આવતો હતો. પણ માઈસ દરની ટેકરી, ન્યાં ધણું માણસો દરવા આવતા હતા ત્યાં આવીને તેઓ જરાક થોડા અને પછી એ ટેકરી વડવીને આગળ ચાલ્યા ગયા. મેં ટેકરી ઉપર ઉભા ઉભા જોયું તો એકાદ ખેતરવા દૂર ગયા પછી તેઓ મેદાનમાં બેસીને પ્રાર્થના કરતા હોય એમ લાગ્યું.

આવા આચારની સાથે એમના આંતરજીવનની વાતને મેં જો બેસતો નહોતો. મને એમના જીવનમાં વધુ રસ આવ્યો. જેમના પક્ષેથી મેં એમના આંતરજીવનની વાતો સાંભળી હતી એમને મેં ફરીને જુદું પૂછ્યું. ફરીને એમણે વધુ વિસ્તારથી અધી વાત મને કહી મંજૂઆવી.

મારી જાણતા વધવા લાગી. મેં પણ એક બહાનું કાઢી એ ગામડામાં જ સેવા કરવાનું દર્શાવ્યું. મને આવેતો જોઈ તેઓ આનંદ પામ્યા. એમણે આજુબાજુના ગમોની મને આદિતી આપી અને સેવાનો મર્મ સમજાવ્યો. મેં હું એમના શબ્દોની વાત કહું તો એ શબ્દોજીવમાં સત્ય અને દિનદુષ્ટિયાં મારેનું દર્દ બધું હતું, મેં હું એમના સ્વરની વાત કહું તો એ મને તે દિવસે સાવ નિઃશ્વાસ લાગ્યો. મારા આ 'લાગવા' ને મેં મન ઉપર ન લીધું. મને થયું કે કદાચ મારા પૂર્વમદને લક્ષ્મી મને આમ લાગતું હોય, પણ જ્યારે હું એમના આંતરજીવનનું અવલોકન કરી શક્યો ત્યારે એ શબ્દો અને સ્વરો વચ્ચેનો બેદ મને સમજાઈ ગયો.

એમની ઉંમર લગભગ પીત્તાળીસ વર્ષની હતી. સામાન્ય રીતે તેઓ ઓઝાબોલા હતા. એ મંબોર રહેતા પણ પ્રસંગ આવ્યે એમની નમ્રતા પ્રગટ થવા કરતી. ક્યારેક જીવનની કઠિન સમસ્યાઓની વાતો નીકળે ત્યારે તેઓ મજામજા થઈ જતા અને પ્રગટ રીતે કહેતા કે 'હું તો પાપનું પુતળું છું. ઇશ્વરની રૂપા રિત્તા મારો ઉદ્ધાર નથી' પણ અનેક વખત આવું બોલનારને જ્યારે હું બીજાના પતન વિશે શેષ કે તિસ્તકાર કરતા જોતો ત્યારે મને બહુ જ આશ્ચર્ય થઈ આવતું. મારા મનમાં ચંકાઓ છુટી કે આ બંને સ્થિતિ તો સાચી ન હોય શકે, કાં તો એમનો શેષ ખોટો છે અને કાં તો એમની આત્મનિંદા ખોટી છે, પરંતુ બંને વખતે એમની વાણીમાં ને મુખભાવમાં તો નિઃખાલસતા જ લાગતી.

તેઓ પરીક્ષિત હતા પણ પ્રથમના પાંચ વર્ષ પછી તેઓ સંભળી જીવન ગુમરાતા હતા. મંગમમાં મદદ મળી રહે એ મારે તેઓ છેલ્લા દમેક વર્ષો પર કરતાં ધરની બહાર વધુ રહેતા

હતા. પત્નીના નિર્વાહ માટે પૂરતી વ્યવસ્થા હતી. બાળકોમાં એક પુત્રી જ હતી. એવું નામ સુધા. ભવસુખરાયને એના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો પણ એના વિકાસ માટે પેટે નહિ જેવું જ કરી શકે છે એ વસ્તુનું એમને દુઃખ હતું. એમનું આ કુટુંબ એમના સામર્થ્યથી બાર માઇલ દૂરના એક શહેરમાં રહેવું હતું. ભવસુખરાય અવારનવાર ત્યાં જઈ આવતા પણ કોઈ વખત ત્યાં રાતવાસો રહેતા નહોતા.

એક દિવસે સવારે 'મેં જાણ્યું' કે એમણે સાત ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. 'મેં ઉપવાસનું' શરૂઆત પૂછ્યું પણ એમણે 'આત્મશુદ્ધિ' એટલેજ મને જવાબ આપ્યો. આ પ્રસંગે ચારી છતાસાતે તીવ્ર કરી મને મધુ' કે આમાંથી એમના છુવતો મધુ' હું જાણી શકીશ. એમને વધુ પૂછવામાં કંઈ સાર નહોતો, 'મેં' મૂંઝે મોઝે આખ અને કાનને સ્તેજ રાખ્યાં. ઉપવાસનો એક દિવસ પસાર થઈ ગયો.

બીજો દિવસે એમની રીતજાત ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ હરજોડે કોઈકની રાદ ત્રેષ રજા છે. બાળુઆટુ ફરતી અંધિ: એમની ચંચળતા પ્રગટ કરતી હતી અને મુખ ઉપર બદલાતા બાવો અંતરનું પ્રતિબિંબ પાડતા હતા. હું એમની સામે ગેસી મારે કામ કરતો કરતો ત્રાંસી અંધિ એમના સામે જોઈ રહ્યો હતો. તેઓ ક્યારેક ચમકીને મારા સામે જોઈ જતા પણ હું એમની નજર ચૂકાવી દેતો હતો.

સાંજ સુધી એમનો પ્રતિજ્ઞા કરી પણ કોઈ નવું માણસ ન આવ્યું. રાત પડી ત્યારે તેઓ સહેજ ચિંતાગુર જણાયા કરવાને બદલે તેઓ શહેરની સડક તરફ ગયા. હું પણ બીજો રસ્તેથી અડક ઉપર જવાને વિચાર કરતા સાચો પણ ત્યાં તો એમની એ રાદ નેતા હતા તેઓ આવી પહોંચ્યા. એમને ત્રેષ જાણુખરાયનું મોં

અંધિર અને કટુ બની ગયું. દુઃખને ઘોળાને પીતા હોય એમ એમણે અંધિ: પણ નસાવી દીધી. આવનાર બીજું કોઈ નહિ પણ એમના પત્ની અને પુત્રી જ હતાં. એ બંને પણ અંધિર જ હતાં.

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તેઓ બેઠાં. વાતાવરણ એતાં મને ત્યાં હાલત રહેવાયું અનુચિત લાગ્યું. 'ગામમાં કામ છે' એવું બહાનું કાઢી હું ત્યાંથી ખસી ગયો. ખસીને ક્યાં જવું નહોતું પણ જાતાં જ રહેવું હતું એટલે હું જાણુવેકથી બાળુની ઓરડીની દિવાલને અડેલીને બેઠો.

મેં કાન માંડ્યા હતા પણ પાંચેક મિનિટ સુધી મને કાંઈ સંજાણું નહિ. મને વહેમ પડ્યો કે વાતો ચાલતી હશે. પણ હું સાંજળા નહિ શકતો હોઉં પણ તરત જ મારો વહેમ ટૂંકાયો. જે દિવાલને અડેલીને હું બેઠો હતો તે દિવાલ સાથે કંઈક અડેલાયું. 'હા હા' કરતાં ભવસુખરાયના પત્ની સકાળા ઉઠ્યાં અને દિવાલ તરફ આભ્યાં તે ઉપરથી હું સમજ્યો કે ભવસુખરાયે દિવાલ સાથે માથું અડેલાયું છે.

'હવે મારે જીવિને શું કરવું?' ભવસુખરાય બોલ્યા. 'તારી આ રીતજાતથી હું ક્યાંય મોહું જતાલી શકું એમ નથી.'

'તમને આ જૂન ભરાઈ ગયું છે. એ તો મારે સાધ સમાન છે.' પત્નીએ જવાબ આપ્યો.

'એવું બોલી પાપમાં ન પડ. બાહ્યેન આમ ન રહે એને રાત્રે આવવાની શી જરૂર?'

'પણ તમે અંધિ: જોવું?'

'મારું કાળજું વેચાઈ ગયું નથી. આંખ ચિરાપ હું જોઈ શકું છું.'

'તો તમને કીક લાગે તેમ કરો. તમને ત્યાં આવીને એક દિવસ પણ મેં જાંન બોલી નથી.'

‘એમાં મારો વાંક છે ?’

‘ત્યારે મારો વાંક છે ? હું તમારી પરજીવન દલીલો તમે મારા સાથે રવાના છો ?’

‘તને આ ઠીક મન્યું છે. તારા પાપને કાંઈ તો ઠીક બહાનું શોધી કાઢ્યું છે. એ તો મારી બહેન છે. મને જ્યોત રહેવા દેવા હેતુ તો એના વિષે એક અક્ષર પણ ન બોલીશ. બોલ, તને મારા સાત ઉપવાસથી શાંતિ નથી થતી ? તો ચૌદ કરે ! એકવીસ કરે !’ ભવસુખરાય ઉચ્છેદકથી બોલ્યા અને થોડીકવાર શાંતિ જવાબ ગઈ.

‘અને સુધા’ શાંતિનો લગ્ન કરી ભવસુખરાય બોલ્યા. ‘તું પણ મને દુઃખી જ કરશે ?’

‘હું શું કરું છું ? હું બધાના જીવિં એમાં તમને શો વાધો છે ?’

‘વાધો ? તું કાલેજની ડોકરીઓ જેવી થઈ જાયશ.’

‘પણ બધી ડોકરીઓ ખરાબ નથી.’

‘એ હું જાણું છું ! મારે કપાલે તમે લોકો કંઈક મોડવાના જ છો !’

વળી શાંતિ જવાબ ગઈ.

‘હવે તમે કેમેજ કરી ઉપવાસ છોડો ?’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં.

‘એ તો નિશ્ચય થઈ ગયો.’

‘પણ તમે કહો એમ હું કરું.’

‘હું કરું એમ ? હું કરું છું એ તને સમ્યું નથી લાગતું ? તને પોતાને નથી થતું કે આ ઘોર પાપમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ ?’

‘પણ મેં કાંઈ કર્યું જ નથી.’

‘જો તારે કમ્પ્લેટ પણ ન કર્યું હોય તો તમે તમારે ઘેર જાવ. મને શાંતિથી પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.’

‘બાપુજી !’ સુધા બેઠી ‘ઉપવાસ છોડી દેને !’

‘તું ન બોલ સુધા ! તને લાગી આવતું હોય તો તારે મારે ઉપવાસ ન કરવા પડે એટલું જ્ઞાનમાં રાખજો.’

હું કોઈના મોઢાં જોઈ નહોતો શકતો પણ સુધા ક્યાંક મઠ દેશે એવું મેં અનુમાન કર્યું. થોડીક ખોળ કાઢી ન બોલ્યું.

‘જો, હવે તમે ઘેર સિધાવો. મને શાંતિ લેવા દો.’

‘પણ તમે ઉપવાસ છોડો તો અમને વ નિરાંત થાય. મારી બૂલ થઈ ગઈ બસ.’

‘પણ આવી ભૂલ તો દર અંકવાડીએ ને પાપવાડીએ થાય છે.’

‘હવે નહિ થાય.’

‘આવી કમ્પ્લેટ પણ મેં હજાર વાર સાંભળી.’

‘ત્યારે શું કરું તો તમને વિશ્વાસ આવે ?’

‘તું ને સુધા અહીં મારી તમર મામે આવના રહો.’

‘પણ સુધાને તો બધું છે.’

‘બધીને શું કરવું છે ? હું અહીં બધાવીશ. મને એના દિલની વધુ ચિંતા છે.’

‘ઘેર ન બાધાય. ત્યાં વાતાવરણ જ અભ્યાસનું હોય.’

‘અભ્યાસનું નહિ, છેકરાંઓ સાથે આનંદ કરવાનું હોય એમ કહે !’

‘તમે શું બોલો છો ?’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં.

‘હું સાચું કરું છું તારા મંત્રકારથી મારી સરસ્વતી જેવી ડોકરી રખડુ થઈ જવાની છે.’

‘મેં શું સંસ્કાર આપી દીધા ? એનું જ્ઞાન તો નાનપણથી તમે જ રાખે છે. પાંચ વર્સ તો તમારા ભેગી જ રહી.’

‘પણ તારા પગકમળી વાનો સાંભળે ?’

‘મારે કાંઈ બોલવું જ નથી. તમારી આંખમાં જ કંઈ પડ્યું છે.’

‘બસ, બસાવ માટે તને આ ઠીક મળ્યું છે.’

‘એ સાચું મળ્યું છે.’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં. જરા અટકાવે એમણે સુધાને કહ્યું. ‘સુધા તું બાલુના ઘરમાં જા તો.’

પગલાં ઉપરથી હું નજીક ચક્રો કે સુધા બાલુના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. મને ડર હતો કે કદાચ મોરા જ ઓરડામાં આવશે પણ હું ખચી ગયો.

‘કેમ, સુધાને કેમ રજા દીધી?’

‘શું કહે ત્યારે? તમને બોલવાનું કાંઈ લાભ જ નથી. આપણી આવી વાતો સંબંધાવવાથી એને કાંઈ થતો હશે!’

‘મારે કેંઈ રીતે એને તારા સહવાસમાંથી છોડાવવી છે.’

‘મારે એને તમારી સાથે નથી રહેવા દેવી.’
‘કેમ?’

‘કેમ શું? મારી સાથે રહે કે તમારી સાથે રહે એ સરખું જ છે.’

‘તે વળી એ જ રહેતો લીધો.’

‘ખીજો રહેતો છે જ નહિ તમે મને સાચવી હોત તો આખણી આ દયા ન આવત.’

‘તું મને ગૂંદગાર માને છે?’

‘સત્તર વખત!’

‘તું વિચાર કરીને બોલ, મારે એ માટે અનચન હેતુ પડશે હું શત્રુ સાબીત કરવા માટે મોતની પધારી કસી દો.’

‘એ જોર છે એટલે જ નમે સારા મણાવ છે ને! હું એવા રોંગ નથી કરતી એટલે હું તારી ચેષ્ટી છું અને તમે માફ પુરુષ છે. હવે રહેવા દો. દુનિયાને બહુ દોષો મા.’

મેં કાનને વધુ તીવ્ર કર્યાં પણ થોડીકવાર સુધી કાંઈ સંબંધાયું નહિ.

‘હવે સુધાને એને મારે જવા દો. એને રોંગ શીખવો મા.’

‘હું રોંગ કરું છું?’

‘હા, બીજું શું? મારી પાસે.....આખો.’

એમાં તમારે સાત ઉપવાસ કરવા પડ્યા. તમે... ને ત્યાં જાવ છો એ સુધા નથી જાણતી શું? એ હવે બાળક નથી. બૂચો, હું તમને કહી દઉં એ ચંદ્રાન્ત સાથે પરણવાની છે.’

‘હેં!.....નહિ, એ નહિ બને, મારે એને નથી પરણાવવી. એને સહમતરીણી રાખવી છે.’

‘એવું બેસોમાં. કાંઈક લાભો. તમારે પોતાનું હવતર સુધારો એટલે બસ.’

‘પણ હું એને નહિ પરણવા દઉં. સુધા!’
ભવસુખરાયે ખૂબ પાડી. બાલુના ઓરડામાંથી સુધા આવી.

‘તારી બા શું દહે છે? તું કોઈની માથે સંબંધમાં છો?’

‘હા, ચંદ્રાન્ત સાથે મારે મેચી છે.’

‘ચંદ્રાન્ત સાથે શું કામ? મેં તને કહ્યું નહોતું કે કોઈકેકરા સાથે સંબંધ રાખીશ મા.’

‘પણ એમાં શો વળિ?’

‘શો વળિ? તું આ કોની પાસે બોમે છે?.....મારું આખું કુટુંબ મરી જશે એમ મેં નહોતું જાણ્યું.’

‘પણ મારે ને એને શુદ્ધ મેચી છે. અમે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને પરણવા પછી જ અમે વધુ નજીક આવશું.’

‘પણ તારાથી કેઈ અનન્યતા સાથે સંબંધ જ કેમ બંધાય?’

‘એ તો બંધાય.’ ભવસુખરાયના પત્ની બોલ્યાં. ‘સંબંધ કોઈ બંધતા નથી જાવો પડતો.’

‘તે જ મારી દોકરીને બગાડી છે. તારા સંસ્કાર.....’

‘મારા સંસ્કારથી એ બગાડી નથી. એણે સાચો રસ્તો લીધો છે. તમારા ભેળી રહી હોત તો એ દોંગ શીખત.’

‘એમ?’ બવસુખરાય બોલ્યા અને શાંતિ બ્યાપી ગઈ.

* * *

તે દિવસ બવસુખરાય ન જ માન્યા. એમના પત્ની અને પુત્રી બીન્ને દિવસે ઘેર જવા નીકળ્યા ત્યારે બવસુખરાયે સુધાને શેકવા પ્રયત્ન કર્યો પણ સુધાએ ન માન્યું. એમને એ ધડીએ તો રોષ ઉપજ્યો. પણ પાછળથી તેઓ ધણા જ દીધા પડી ગયા. બીજા દિવસથી મેં એમના હાવભાવમાં આશ્ચર્યકર ફેરફાર જોયો. સામાન્ય રીતે સ્થિરચિત્ત દેખાતા બવસુખરાય ક્યારેક અમયોદ્ધ રીતે ચાલનુંદમાં આવી જતા અને ક્યારેક ખૂબ દુઃખ પામતા અને રડવા મંડી જતા. લગભગ વીસેક દિવસ એમની આ સ્થિતિ રહી. હું ઝીણવટથી એમનું વ્યવહારનું કરી રહ્યો હતો. વીસેક દિવસ પછી એ વળી મંબીર બન્યા. પ્રથમના કરતાં આ મંબીરમાં વિશેષ કઠોરતા હતી. કંઈક નિધય કરી લીધો હોય એવું દેખાતું હતું. આ દિવસોમાં પણ તેઓ રોજનિરી તો લખતા જ. મારી એ રોજનિરી ઉપર આંખ હતી પણ એ જોવાનો લાગ મગતો જ નહોતો. એક દિવસ તેઓ નંદાવા જતી વખતે પોતાની પેડીને તાણુ દેવાનું ભૂલી ગયા. હું પણ થોડોક કમનસીબ કે ઘુરત મારું એ તરફ ધ્યાન ન ગયું. એમના પાછા આવવાનો સમય થયો ત્યારે મારી નજર પેડી ઉપર પડી. હું ઉઘ્યો. એક ફાલુમાં મારા મનમાં ધણા વિચાર પસાર થઈ ગયા પણ મેં મન અને શરીરને આંચકો મારી એની પાસે કામ કરાવ્યું.

અપાટાબંધ મેં રોજનિરીના પાતાં ફેરવવા માંડ્યા. મારું ચિત્ત લયભીત હતું એટલે હું પૂરું વંચી શક્યો નહિ તેમ સમજી શક્યો નહિ. ઉરલા દિવસની થોડીક અને લીંદીઓ આછી યાદ રહી ગઈ.

..

‘મારે હવે તો ચેતવું જ નેહએ. ત્યાં જવાનું બંધ કરવું નેહએ. મારા પાપનું જ પ્રતિબિંબ મારી સ્ત્રીમાં દેખાય છે અને સુધા પણ એ માર્ગે જ નવય છે. મારે ગમે તેમ કરી સુધાને ઉમારી લેવી નેહએ.....’

પણ આટલા ઉપરથી મને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ કે બવસુખરાય જેવા દેખાય છે તેવા તો નથી. તેમ એમને પાપનો પમાતાપ નથી થતો એમ પણ નથી. પરંતુ મારા મનમાં એક વાતનો મેળ ત્યારે ન જ ખેડો. તેઓ પમાતાપ કરતા હતા. ઉપવાસ કરતા હતા. આંખો દિવસ કામ કરતા હતા. મરીબી અને નાતમહેનતથી જીવતા હતા છતાં એ પાપમાંથી છૂટતા કેમ નહોતા? મને હવે શંકો રહી જ નહોતો કે તેઓ વર્તમાનકાળમાં પણ એવું જ જીવત ચાલતી રહ્યા છે અને બાલ દેખાણ રિતો પણ એ માટે પોતાની જાનને સગન કરી રહ્યા છે. હું આના ચૂંદ કારણો ન સમજી શક્યો.

તે દિવસે પાંચેક વાગે બવસુખરાય ત્યાંથી શહેરમાં જવા નીકળ્યા. એમના ગયા પછી થોડીવારે હું પણ ગયો. મારા પહેલાં એ શહેરમાં પહોંચી ગયા હતા એટલે મારે એમની તપાસ કરવાની હતી. અંધારું થઈ જવા આશ્ચર્ય હતું એટલે તેઓ ક્યાં દરો તે હું વિચારતો હતો પણ મારા આશ્ચર્યની વચ્ચે મેં જોયું કે હું જે રસ્તા ઉપર ચાલતો હતો એ રસ્તાને કાપતા એક રસ્તા ઉપર જ તેઓ ચાલ્યા જતા હતા. મેં મારું મુકાલ ફેરવ્યું. તેઓ મને ન જોઈ શકે એમ હું એમની પાછળ ચાલ્યો.

તેમની ધીમી અને ઉતાવળી ચાલ ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ પણ કોઇકની પાછળ જ ચાલી રહ્યા છે મેં એમની આગળ નજર કરી. અંધાર થઇ ગયું હતું એટલે હું કોઈને જોઈ શક્યો નહીં પણ થોડીવારમાં જ મને સમજાવ્યું પછી ગઈ એમનાથી મેં એક પગના દૂરની બતી તીચેથી સુધા અને ચંદ્રકાન્તને પસાર થતા મેં જોયા મારી આખ ફાળી રહી ભવસુખરાય તરફ મારા મનમાં તિરસ્કાર છૂંકો પણ ઘુરત જ મને પણ થઈ આવ્યું કે 'હું સાચું કરી રહ્યો છું' ? મેં એ વિચારને પરાંથે દનાવી દીધો અને ભવસુખરાયનું ધ્યાન રાખવા માંડ્યું.

સુધા અને ચંદ્રકાન્ત થોડેક દૂર ગયા પછી એક મેદાનમાં વળ્યા ભવસુખરાયે જડપથી પમ ઉપાડ્યા. હું પણ કપાડાખંધ એમની લગ્નનમ પહોંચી ગયો મેદાનમાં એમનું હતું અપારીકિ હતું એટલે માણુમનાં જીભાં સિરાય પણ જોઈ શકાય એમ નહોતું સુધા અને ચંદ્રકાન્તને હું ખરાબ નહોતો જોઈ શકતો ભવસુખરાય તરફ તો મારી મરાબર આમ હતી એટલે દૂર મારા પગી ભવસુખરાય વાક વળ્યા અને ખેડા મેં અનુમાન કર્યું કે સુરો અને ચંદ્રકાન્ત પણ નજીકમાં એકાદશી હું બેસવાને બે ને ત્યાં થતાં મારી રિશ્તિ મીંથી સત્તામત હતી મને જોઈ શકવાને એકો સબર હતો હું સૂનો સૂનો ભવસુખરાયને અને સુધા તથા ચંદ્રકાન્તને જોઈ શકતો હતો મેં જોયું તો સુધા અને ચંદ્રકાન્ત એક બીજાની સામે ખેડા હતા અને નચે એકાદ પૂનું અતર પણ હતું લગભગ અંધો કનાક એમ પમાર થઈ ગયો મારા મનમાં એ બેને માટે માન પેલ થયું પણ ભવસુખરાય એકદમ ઉંચાં જોઈ ચમક્યો તેઓ ઉનારને પગને સુધા અને ચંદ્રકાન્ત તરફ ગયા હું પાછળ ગયો સુધા અને ચંદ્રકાન્ત કોઈને પોતા તરફ આવતા જોઈને યોગ થઈ ગયા.

“સુધા !” ભવસુખરાયનો સોગો આવજ મેં પણ સાંભળ્યો એમણે આંબુબાહુ જોઈ લીધું મેં સીકતથી એમની નજર ચૂકાવી. મને થયું કે છાના રહેવું એ મારે માટે મુશ્કેલ છે પણ નજીકથી એક ઝાડ મારા માટે આશ્રય રથાન મળ્યું હું ધીમે પગને એની પાછળ ચાલ્યો ગયો ત્યાંથી હું બધું સાંભળી શકતો હતો શરીરનું વ્યવસ્થાન પણ જોઈ શકાતું હતું મુખભાવ દેખી શકાય એવું નહોતું.

ભવસુખરાય ત્યાં જઈને ઉભા જ રહ્યા સુધા અને ચંદ્રકાન્ત પણ મૂળા મૂળા સામે ઉભા રહ્યા ભવસુખરાયની આખમાં કોઈ વ્યાપી ગયો હતો એવું મેં અનુમાન કર્યું થોડીવારની શાંતિ પછી એમણે સુધાનો હાથ પકડ્યો અને આંખકો મારતા મ્હું ‘ચાન મારી સાથે જ’

ચંદ્રકાન્ત રિથર જ ઉભો હતો મને થયું કે કંઈક ટપાટપી થઈ જશે પણ ઈઈ ન બન્યું ચંદ્રકાન્ત ઉભો રહ્યો અને ભવસુખરાય સુધાનો હાથ ઝાલી એને થોડે દૂર લઈ ગયા અને પછી ચાનના લાગ્યા મને થયું કે હવે મારે શું કરવું ? એક ક્ષણમાં મેં નિર્ણય કરી લીધો હું બીજે રસ્તે જતા ચંદ્રકાન્તની પાછળ ચાલ્યો અને મડક ઉપર આગા એટલે મેં એને મનામ કરી સત્તામ જેની ગોળા ાણુ અમારા વચ્ચે હતી એટલે એણે હમીને સત્તામ ઝીની હું ઉભો રહ્યો પણ એની ઉભા રહેવાની ઇચ્છા ન બન્યા.

‘ચંદ્રકાન્ત ! મારે થોડક તમને પૂછવું છે’
‘જો ચમક્યો ને ઉભો રહ્યો’ મોનો, શું ?’
‘સીક જ પૂછી લઉં સુનાયેન અને નમે લખ મરવાના કો ?’
‘અમે કરી લીધા’
‘ક્યારે ?’
‘થોડીવાર પહેલાં જ’
‘શું કહેા કો ?’ મને આશ્ચર્ય થયું

‘ સાચું કહું છું. તમે મેદાનમાં હતા ને ? ’
એણે મારા સામે આંખ સ્થિર કરતાં કહ્યું. ‘ હું
જરા ડરી ગયો. મેં દા પાડી. ’

‘ તો બસ તમે જોઈ રહ્યા હશે ત્યારે જ
અમારી લખવિધિ ચાલતી હતી. ’

‘ હું એથી આનંદ પામ્યો છું. ’ મેં
સ્વસ્થ થતાં કહ્યું.

‘ તો સારું ’ એ દંડી રીતે બોલ્યો.
‘ ચાલો, ત્યારે. ’ એમ કહી એણે ચાલવા
માંડપું. હું સ્તબ્ધ બની એને જોઈ જ રહ્યો.

હવે શું કરવું ? મેં અનુમાન કર્યું કે
લવસુખરાય ગામમાં માર્ગે જ હશે. મેં એ
બાજુ મારી મૂક્યા. હું જાણતો હતો કે તેઓ
મોટરમાં ગયા હશે પણ હવે મારે ઉતાવળ
નહોતી રહી. મારા મનનું સમાધાન થઈ જવા
આનંદ હતું. છેલ્લી વાત સંભળવા માટે જ
હું ત્યાં જતો હતો.

હું ત્યાં પહોંચ્યો તે પહેલાં એ ક્ષાકે
લવસુખરાય અને સુધા આવી ગયાં હતાં. હું
વિના સંકોચે તેઓ બેઠાં હતાં ત્યાં જ ગયો.
મને જોઈ લવસુખરાય ચમક્યા પણ ઘૂમત જ
સ્વસ્થતા ધારણ કરી એમણે મને પૂછ્યું.

‘ ક્યાં ગયા હતા ? ’

‘ જ્યાં તમે ગયા હતા. ? ’ મેં આંતરિક
જવાબ આપ્યો.

‘ એમણે ? ’ સહેજ ગુસ્સે ધસી તેઓ
એમણા.

‘ સુધાબેનના લખમાં. ’

‘ જરા વિચારીને બોલો. ’ જરા ઘાટા
પાડીને તેઓ બોલ્યા.

‘ હું વિચારીને જ બોલું છું. મને યાદ
છે કે તમે હવે વિચારીને વર્તો તો સારું. ’

‘ એટલે તમે શું કહેવા માગો છો ? ’
એમણે શેષથી કહ્યું.

‘ બીજું કંઈ નહિ, એ પ્રશ્નનું જવાબ
હોતો હો. ’

‘ જુઓ, તમે..... ’

‘ હા, હું જાણું છું. મારે અહીં રહેવું
પણ નથી હું તમારા દિન મારે જ કહું છું કે
આ જાતની જમસૂચી હોતી હો. તો જ તમે
તમારા પાપમાંથી બચી શકશો. ’

‘ મારે નથી સંભળવું. ચાલ્યા જવ
અહીંથી. ’ તેઓ ઉભા થઈ ગયા. સુધા પણ
ઉભી થઈ ગઈ.

‘ સુધાબેન, તમારા નિશ્ચયને વળગી રહેજો.
એથી પિતાની અવસ્થા પણ સુધરશે. ’ મેં
બહાર નીકળતાં નીકળતાં કહ્યું. લવસુખરાયે
મારા સામે આંખ કાઢી પણ મને એ આંખની
ખરવા નહોતી. એરડીની બહાર નીકળીને હું
ઉભો રહ્યો. મારી જીભ સળગતી હતી. ‘ મેં
ત્યાં કલા ઉભા જ કહ્યું. ’

‘ મેં તમારી રોજનીશી વાંચી છે ને હું
જાણું જાણું છું. ’

‘ હા. ’ તેઓ ચમકીને મારી નજર
આપ્યા. એમનું મોં પડી ગયું.

‘ અને તે ઉપરથી હું કહું છું કે તમે
નીચ જીવતા નથી. તમે પાપમાંથી ઉગરવા
પર્યંતે છો પણ ખીમને ઉગારવાની જાનગમાં
તમારા પાપને બૂધી જવ છો. ’ તેઓ આંખ
નીચી કરીને ઉભા રહ્યા. ‘ તમારા અનુભવ
પ્રાપ્તો છતાં સુધાબેન બચી ગયાં છે. એમણે
માથો રસતો લીધો છે. એમને આશીર્વાદ
આપજો. ’

હરી એમણે માથું ઉઘડું કર્યું અને આંખ
કાઢી કરી.

‘ મને તમારા યુક્તિની ખરવા નથી.
તમારા દિન મારે જ કહું છું. ’ એટલું
કહીને હું ચાલતો થયો. થોડે દૂર જતાં મેં
એણું તો પિતા પુત્રી મારો સામે જ જોઈ
રહ્યાં હતાં.

પ્રેસીડન્ટ મસારિક

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

મારા જીવનવિકાસનું અંતિમ સોપાન ક્યું ગણાય એમ તમે પૂછો તો હું કહીશ કે પ્રમુખ તરીકેની મારી ચૂંટણી અને એ કાર્યભાર વહન કરવા હું શક્તિમાન છું એ હકીકતનું સ્પષ્ટ બાન.

મને પોતાને મારા જીવનમાં પરમ સતોષ છે કારણ કે મારી કંગાલ હાલતમાં જ્યારે હું ગરીબ વિદ્યાર્થી હતો, અકિંચન વિવેચક કે રાજકારણી પુરુષ હતો ત્યારે જે સિદ્ધાન્તોમાં વિવાદ ધરાવતો અને જેનું પ્રતિપાદન કરતો તે બધા સિદ્ધાન્તોનો પ્રમુખ તરીકે પણ મારે લેણામાં લેવા કરવો પડ્યો નથી. સત્તાનું સ્થાન ભોગવતો હોવા છતાં જે નીતિના નિયમો અને બંધનો પહેલાં મને દોરતા હતા તે જ નિયમો અને બંધનો મારી પ્રજા, બીજા રાષ્ટ્રો અને જગત સાથેના મારા સંબંધોમાં આજે પણ દોરી રહ્યાં છે. મારી દરેક માન્યતાને મારા પ્રમુખ તરીકેના સ્થાને વધારે સંપૂર્ણ અને દલીલુત કરી છે. એથી કરીને માનવજાતમાં, પ્રજાતંત્રમાં અને સત્યની શોધમાં હું જે શ્રદ્ધા ધરાવું છું એમાંથી એક અંશમાત્ર પણ ચોક્કસ કરવાની મને કદી જરૂર જણાઈ નથી. માનવજાત તરફ પ્રેમ રાખવો જોઈએ એ સત્તાતન સત્યમાં મારી શ્રદ્ધા વધારે અચૂક અને અટકાઈ શકે છે. મારા પોતાના જીવનનો અનુભવ તો એમ કહે છે કે આ બધા નીતિના નિયમો ગુજ્યને અને તેનું તંત્ર ચલાવનારને એટલાજ લાગુ પડે છે જેટલા વ્યક્તિને. અનેક મુશ્કેલીઓ અને ડામાડોળ પરિસ્થિતિથી જઠકડાએલાં મારા સારથે જીવન દરમ્યાન હું મારા સ્વાતંત્ર્ય રક્ષણ કરી શક્યો છું એ સંતોષની વાત છે, પણ એથીયે વધુ સંતોષની વાત તો એ છે કે જેમાં હું પરમ શ્રદ્ધા ધરાવું છું એવા માનવજાતના અને સમાજના આદર્શો ભરપૂર મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ જીવંત રહી શક્યા અને લોકોએ તેને અપનાવ્યા. રાષ્ટ્રને ઉન્નત બતાવવાની એ પ્રગતીકામ લડતમાં હું સાચા પક્ષના ઝંડા નીચે હતો એ બાબતથી હું સંતોષ લઈ શકું છું. મનુષ્યનું જીવન સુંદર અને સુખી બનાવવા માટે

એ શ્રદ્ધા બસ છે."

આ શબ્દોમાં ઝેરોસોવાળીયાનો એ જુઝળ પ્રમુખ મસારિક પોતાના જીવનમાં સાંપડેલી સફળતા અને સત્ય, પ્રેમ, આદિ માનવ-જાતના આદર્શમાં પોતાની અગ્ર શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે.

ગરીબ કુટુંબને ત્યાં જન્મીને પણ એક
સત્યપ્રિય, અને કર્તાવ્યનિષ્ઠ માણસ શું કરી
શકે છે એ વસ્તુ મસારિકત્તું જીવન ગ્રાપણને
બતાવે છે.

એ જન્મો તારે તેના માતાપિતા તદ્દન
ઝરીય હતા. એની પાસે સાધન નહોતા,
સંપત્તિ નહોતી, અમીર ઉમરાવને ત્યાં જન્મવાનું
ભાગ્ય નહોતું. જીવનવિહાસને માટે સમરક્ષા પશુ
નહોતી. પશુ પોતાના પુરુષાર્થથી એણે ધીરે
ધીરે યશું જ મેળવ્યું અને અવરિયત રીતે
સતત ઉદ્યોગપરાપશુ રહીને તે કેમ આજીવ
વધ્યો અને શૈક્ષણિકી ગુણગીમાં સબજી એક
પ્રજામતિય તેણે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું સર્જન કેમ કર્યું
એ કથા નેટલી રસીક છે તેટલીજ પ્રેરણાદાયી
છે.

એકાદશીયા-દ'ગેરી સાઆજ્યની થોડીક જગીર
 હોડાનીનની આસપાસ હતી ત્યાં મસાજિરને
 પ્રિયજ્ઞ સુજ્ઞેદ'ખમાં ગાડીવાનનું ક્રમ કરતો
 હતોહ ત્યાં આસેલા,એક વિરાજ સરારને કિનારે
 એકકલ્પેપડિયા,જાસમરિકા,પ્રાદ્ય જનની
 ચરણપ્રાદ્ય પદ્ય રાજકલ્પેપડિયા નેકસીલે લેવાપ્રી
 સુજ્ઞામના,એક નેરુચેકે,સુજ્ઞેદ'ખમાં જાણે જાણે
 ત્યાંજાસમરિકા,પ્રાદ્ય પદ્ય રાજકલ્પેપડિયા નેકસીલે લેવાપ્રી
 વામનેચરણપ્રાદ્ય પદ્ય રાજકલ્પેપડિયા નેકસીલે લેવાપ્રી
 રતેકે પદ્ય રાજકલ્પેપડિયા નેકસીલે લેવાપ્રી
 કુમાપીલપી,જવન,પદ્ય રાજકલ્પેપડિયા નેકસીલે લેવાપ્રી
 ઉતારી,આજ્ઞાની જ્વેથી,નમુરુકે,પદ્ય રાજકલ્પેપડિયા નેકસીલે લેવાપ્રી
 જાતેએકાદશીયા-દ'ગેરી સાઆજ્યની થોડીક જગીર
 લાચાર અને અપમાનભરી-રિચનમાં રહેવું પડતું

એ જોઈને મહારિકને ખૂબ લાગી આવ્યું. તેના અંતરમાં રોજકુટુંબ પ્રત્યે રોપના બીજ ત્યારથી રોપાવાં લાગ્યાં.

સરોવર અને તેની પામેના વિશાળ મેદાને
નાનપણથી જ તેની કપનાને વિશાળ કરી અને
કેરત સાથેના સીધા સદવાસે તેના છવન ઉપર
અદ્ભૂત અસર ઉપજતી, એતા પિતા નિરક્ષર
હતા, તેની ટેવા અને સંસ્કાર ગ્રામ્ય હતાં,
શહેરમાં રહેતું તેને ફાવતું નહોતું. જંગમ અને
મામડાંએમાં ભટકવાથી તેનું હૃદય નાશી ઉડતું.
આ બધાનાં પરિણામે ધરનો બધો જ કાર્યભાર
તેની માતાનાં શિરે જ રહેતો.

માતા સરકારી હતી: શુદ્ધિશાળી દત્તી: ધાર્મિક હતી. કુટુંબની સ્થિતિ મરીય હોવાથી અને કામનેા સારી પેઢે બોલો રહેતો હોવાથી ઇચ્છા હતી એ દેવજમાં હંમેશા ન જઈ શકતી પણ બાઈબલ તો નિયમિત વાંચતી, અને રોજ ઘેર પ્રાર્થના કરતી. બાઈબલના અંદરના એક ચિત્રની અસર તેની ઉપર ખૂબ પડી હતી. 'અગવાન ઈસુ ક્રોમ પર ચડે છે. તેના શરીરમાંથી લોહી ચાલુ' તથા છે અને આંખમાંથી પ્રેમ ટપકે છે' એ ચિત્રને કેટલીયે વખત અનિમિષ નયને જોઈ રહેતી. અને એ ચિત્ર અને ચિત્રને નિહાળતી માતાની ભાવના ભરપૂર આખોને બાળક મસારિક પણ એક જાને જોઈ રહેતો.

મસારિકની માતા ઉચ્ચ કુટુંબોમાં રસોઇનું કામ કરીને પોતાના પતિને આર્થિક સહાય કરતી રહીને સાથે સાથે સંસ્કારી કુટુંબોમાં રહેતા લોકોની દીક્ષાપાત્ર રહેવાનું કાર્ય, અને કેળવણીનું સ્વચ્છતાકર્મ કરતી પોતાના બાળકો પાલખીમાં બેસીને એક જગ્યાએ જઈને જોવા જ કામ થાય તેના વિચારો ને કરતી રહતી બધું પરિણામ એ આજનાં પોતાના બાળકોને તમામ પ્રયત્નો કરીને મુખ્ય ખૂબીઓ લાવવાની તેણે મનમાં ગોઠવણી.

એક સફના છાત્રાને કેળવણીની શી સમજ હોઈ. શકે? પણ માતાના મક્કમ નિશ્ચયથી તે ઓસ્ટ્રિયાના એક ગામડામાં મિશન તરફથી આજની નિશાળમાં દાખલ થયો. દેવળમાં કેથોલિક પંથના ક્રિસ્ટિયન, પૂર્વવિધિઓ, પ્રાર્થના વિગેરે થતા તેની સાદીમાઝી બધી અસર મસારિક પર પડતી. મૂત પ્રેરણા એ વખતના અનેક પ્રચલિત વહેમોની ઝાપ એના મન ઉપર પડતી હતી.

મોટા થયા પછી એની માતાના વિચાર છુટોપેક નામના મામની દાખરકુત્રમાં એ દાખલ થયો. એ ત્રણ વરસ બપુયા પછી એ કમાવાના વિચારો કરવા લાગ્યો. ગામડાના વિદ્યાર્થીને મોટી મહત્વાકાંક્ષા સેવવાનું કાંઈ બને! બહુ નજર દોડાવે તો શિક્ષક થવાનું કે ચર્ચના પાદરી થવાનું સૂઝે. પણ અધ્યાપન મંદિરમાં દાખલ થઈ સંપાદ એમ નહોતું એટલે વિએનાના એક કારખાનામાં કોઇની સલાહથી એણે કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું. મસારિકને નાનપણથી જ વચનનો અદ્ભુત શોખ હતો. સવારના વણથી રાતના અગીઆર સુધી કારખાનામાં કામ કરવાનું હતું. છતાંયે વચ્ચે વચ્ચે સમય મેળવીને પોતાની સાથે લાવેલા પુસ્તકો એ વાંચતો. તેને બ્લોગનો અદ્ભુત શોખ હતો. નક્ષાપોથી ભોતો ભોતો અનેક વખત આખી દુનિયા ઘૂમી વળતો. એક કામ પંચવત કરવાથી તેને કંટાળો તો આવતો જ પરંતુ એક દિવસ કોઈ તેના પુસ્તકો અને એટલાસ ચોરી ગયું. એટલે એ તદ્દન દનારા થઇ ગયો. ત્યાર પછી એને ત્યાં કાંઈ જ નહોતું. થોડા દિવસ રહીને એણે ધરતો ઝતો લીધો.

થોડા વખતમાં એક નૂતન અધ્યાપકની મદદથી તેને એકાવિસતા દેવળની શાળામાં શિક્ષકની નોકરી મળી. ત્યાં પણ તેણે પોતાનો અભ્યાસ આજુ જ રાખ્યો. લેટિન ભાષા શીખવાની નક પણ એને ત્યાં જ મળી ગઇ ત્યાંના પાદરી

દાધર સેટ્ટરાએ તેને શાળાનુંતની પરીક્ષા આપવાની સગાહ આપી. મસારિકને એ ઠીક લાગ્યું. તે જુનોતી શાળામાં દાખલ થયો. તેને બેચાર ટ્યુશન પણ ત્યાં મળી ગયા. એમાંથી એ પોતાના અપને એના નાના ભાઈના ખર્ચની ચિંતામાંથી મુક્ત થઇ રાક્યો.

માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થયા પછી તો તે વતમાનપત્રો વાંચતો થઇ ગયો હતો. ૧૮૬૬ની યુરિયા અને ઓસ્ટ્રિયા વચ્ચેની લડાઈ એ તે વખતના વિદ્યાર્થીઓને રસિક વિષય હતો. વિદ્યાર્થીઓની સદાગતિત હમેશાં ઓસ્ટ્રિયન તરફ જ રહેતી. એક વખત એકું જન્યું કે ઓસ્ટ્રિયન સૈન્યની હાર થઇ. મસારિકને એ હારથી ભાગી આવ્યું. લડાઈમાં હારેલી એક દુકાનીની પાછળ જઈને પહેલા એ વખતે મસારિકે ધાવણ થયેલા કેપ્ટનને પાટાપાંદોઈ કરીને અમુક માથેલા સુધી છૂપા રહતા પર્ખુ જતાગ્યા. મસારિક એ પ્રેરણા બેઠિયો દર્શન આમ યુવાનીમાં જ તેનામાં સાદસિક્ષનાં નિકરના અને મુરોશીમાંથી માર્ગ કાઢવાની રતિઓનો વિકાસ થતો ગયો. તેણે તેજસ્વિન રોનપમાં દાખલ થવાની ઇતિમદી પણ બેઠાઈ પણ મસારિકની નાની ઉંમર તેજસ્વિન રોનપ કેપ્ટને માન્ય કરી નહિ.

જુનોમાં એ હમેશા પ્રથમ નંબર પાસ થતો. જુનું પાછળથી એને થયું કે ઓસ્ટ્રિયાની યોજાજુપટીમાં સમય અને રાત્રિના બંધન શી મરિ કરવો એ કરતાં પાસ થતા પુસ્તકો જ એ વિચાર કરી પછી ઇતિવાસ, તેજસ્વિન રોનપ અને બાપાઓ શીખવામાં રાત્રિ સોંપાટીની ચોપટી?

તેને મર્મ, તરવાન, મુરોશીમાં નેમ હતો અને એ જ કારણે તેજસ્વિન રોનપ અંજ વાંચી નાખતો. તેજસ્વિન રોનપ પરીક્ષા પસાર કરી અને એજીએના સુવિદ્ય સીટીમાં હાલ કેળવણી લેવા માટે દાખલ થયો.

મસારિક હવે જુવાન થયો હતો અને પોતાની આજીવન જીવેલા હતા કે નવીન પ્રથમ હવેના જુવાનોને મૂંઝવે છે. કેટલાયે તેમની વિદ્યાર્થીઓ નવીન કુટુંબોના ભોગ બની કંગાળ અને નિસ્તેજ બની જાય છે. પોતાની આસપાસ સામાજિક વાતાવરણ એટલું જ ભય ભરેલું હતું. સોક્રામાં પારાવાર અજ્ઞાન પડેલું હતું. મોટા મોટા શુદ્ધિશાળીઓ, વિદ્વાનો અને સમાજના આગેવાન જેવા માણસોનું (Socrates) નવીન જ્ઞાન અવળે માર્ગે હતું. 'અદ્યતનથી નુકસાન થાય છે. યુવાનોએ પોતાની નવીનતાને સંતોષવી જ નોંધે' એવા ડૉક્ટરોના અભિપ્રાય હતા. આનું બધું છતાં મસારિક એવી કુટુંબમાંથી જન્મી ગયો. તેનું મૂળ્ય કારણ એના કહેવા પ્રમાણે એ હતું કે તેના વિવાહપાસની સાથે સાથે જ અર્થોપારજનનો ભાર પડ્યો અને શરીર રહેતો. એટલે તેને આવા દુર્ગુણોમાં પડવાનો વખત જ મળ્યો નહિ. યુવાનોની આ વૃત્તિને કૃત્રિમ રીતે ઉછેરવાનું કામ રંગમૂર્તિ, સાહિત્ય અને વર્તમાન-પત્રો કરે છે એવી તેની માન્યતા છે. પોતાના અનુભવો ઉપરથી એ કહે છે: 'હું યુવાવસ્થાની પવિત્રતામાં માનું છું. બાળપણથી જ છોકરા છોકરીઓને મિત્રોરૂપે પવિત્ર વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવે તો કેટલાય અનિષ્ટોમાંથી બચી પુરો જાય. એ મારે માતાપ, અધ્યાપક અને સમાજ આદર્શ દૃષ્ટાંત રૂપ બનવાં જોઈએ, બધાંએ મળી બાળકોની રક્ષણ પવિત્ર જીવનના દૃષ્ટાંત પૂરા પાડવા જોઈએ.'

કોને જ જીવનમાં તેની અવગણનાની વૃત્તિએ ખૂબ જ નેર પકડ્યું હતું. હવે તો ઇતિહાસ, રાજકારણ, તત્ત્વજ્ઞાન કલા વિગેરે વિષયોને તે બધું ઉડાણથી સમજી શકે એટલું ઉડાણ તેની દૃષ્ટિમાં અને સમજણશક્તિમાં આવી ગયું હતું. ધીરે ધીરે તેણે યુરોપની લગભગ બધી જ ભાષાઓ ઉપર ઠીકઠીક કાજૂ મેળવી લીધી.

એક સાહિત્ય તો તેણે રાષ્ટ્રભાતમાં જ વાંચ્યું હતું. હેનરીસેન્ટા કટાક્ષમય અને રાષ્ટ્રીયભાવના જગવનારા લખાણો તેને વાંચવા ગમતાં. લેટીન અને ગ્રીક નેરી પ્રાચીન ભાષા ઉપર પ્રેમ હતો. કારણ કે એ શીખવાથી ગ્રીક અને રોમન લેક્ષના જીવન, કલા અને સાહિત્યના ખારણા તેને મારે ખુલ્લા થતા હતા. જર્મન ભાષા શીખીને તેણે ગ્રીક અને ફ્રાન્સ વાંચ્યાં. ફ્રાન્સીસ અને બીજા અંગ્રેજ દ્રવિઓને સીધા પ્રથમ તો જર્મન ભાષામાં એણે વાંચ્યા. સૌથી વધારે ગમે એવી ભાષા તેને ફ્રેન્ચ લાગતી. લુગો, ક્યુપા વગેરેની જગમગિયાં નવલકથાઓમાં તે ખૂબ રસ લેતો. મેક્લીયર, રસો, રીકાર્ડીસ, પેટ્રુચ અને કામ્પના લખાણો તેણે ખૂબ ખૂબ વાંચ્યા. એ રીતે જ રસિયન લેખકોમાં પુસ્તક, ગોગોલ અને ગોર્કી તેના પ્રિય લેખકો હતા. ટોલ્સ્ટોય લેખક તરિકે ગમતા પછી તેના કેટલાક વિચારો સાથે એ સંમત ન થતા.

મસારિકે યુરોપ અમેરિકાના લગભગ તમામ તત્ત્વવિદ્યો, વિચારકો અને દ્રવિઓના લખાણોનો લાલ લાઈ છે અને એ તો એમ પચી કહે છે કે તત્ત્વવિદ્યો કરતાં જીવન અને તેના ઉડાણને કવિઓ અને કથાકારો વધારે સારી રીતે રખે છે. અને એ લોકો જ જીવનની દૃષ્ટીએ ઉડી કંઈક એમાં પહેાંચીને કેટલાયે સ્થાનો વધારે નક્કર રચનામાં રજુ કરી શકે છે.

યુરોપીયન સંસ્કૃતિની જાપ મસારિકના જીવન ઉપર વધારે પડી છે. ભારતવર્ષ, ચીન અને જાપાન જેવા પૌર્વાત્ય દેશોનું સાહિત્ય, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ભાષાની અણખાવડાને લખીને એ બધી રાકવા નથી. એની માન્યતા એવી છે કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, પૂર્વની સંસ્કૃતિ કરતાં ઉચ્ચતર છે. સાથે સાથે એ વાત પણ કમ્પેક્ષ કરે છે કે 'આંધળો માણસ રંગની કદર કરે' એવી જ કદર હું પૂર્વની સંસ્કૃતિની કરી શકું.'

વીએનામાં કોલેજના અભ્યાસની સાથે સાથે એક ખાનગી સંસ્થામાં એ શિક્ષકનું કામ કરતો અને એમાંથી અને ખર્ચ મળી રહેતું. હાઈક્રૂલના પાંચમાં ધોરણમાં તે બપોરે હતો તે વખતનો એક પ્રસંગ છે.

બહોળા વાચન સાથે સાથે એની લેખન પ્રવૃત્તિ પણ ચાલુ હતી. એમ તો એ હાઈક્રૂલમાં વિદ્યાર્થી હતો ત્યારેજ એક નવલકથા એણે લખેલી. એના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને એ નવલકથાએ કેટલાયે દિવસ સુધી હાસ્ય રસ પૂરો પાડ્યો હતો.

એનું સૌથી પહેલવહેલું પ્રકાશન 'પેલેસની સ્વદેશભક્તિ' બહાર પડ્યું. ત્યારપછી બીજો નિબંધ 'પ્રગતિ' બહાર પડ્યો.

૧૮૭૬-૭૭માં એ એક વરસ લીબીગ રહ્યો ત્યારે તેને પી. એચ. ડી.ની ડીગ્રી મળી ચૂકી હતી. એ વખતે તેણે 'અમરત્વ વિશે પેટ્રોના વિચાર' એ પુસ્તક લખ્યું.

એ વખતના એક પ્રસંગે તેની જીવનનીકાલી દિશા નક્કી કરી આપી. તેની પત્ની મીસ. ગેરીય આર્લોટેના પ્રથમ પરિચય તેને લીબીગમાં થયેલો.

૧૮૭૦માં સૌથી પ્રથમ ગેરીય આર્લોટે તેના પિતા સાથે આવેલી. આણું ક્રૂંજ સંસ્કારી અને કેળવણેલું હતું. ૧૮૭૭માં અમેરીકાથી ફરીને એ લોકો લીબીગ આવ્યા ત્યારે મસારિકે તેના વિશે ખૂબ વાતો સાંભળેલી. ધીરે ધીરે તે આર્લોટેના પરિચયમાં આવ્યો. તેઓ સાથે વાંચતા, દગ્ગતાં મળતાં અને સાથે જ રેરવા જતાં. મસારિકનું તેના પ્રત્યે આકર્ષણ થયું. અને બંનેએ પાછળથી અમેરિકા જઈને લગ્ન કર્યાં.

આર્લોટે સુંદર, તેજસ્વી અને જુદિશાળી હતી. અભિનમાં તેને ખૂબ રસ પડતો. અને મસારિકને કવિતાનો શોખ હતો. રોકગીબર અને પેટ્રો અંગેને મનના, જનાયે કાંઈ પણ

વસ્તુના હાઈને પકડવાની શક્તિમાં આર્લોટે મસારિક કરતાં અગ્રિયતા હતી એમ મસારિક પોતે જ કહે છે. સ્વભાવે ધાર્મિક હતી. મૃત્યુ તેને મન એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જવાના માર્ગે સમાન હતું. તેને આત્માના અમરત્વમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. સત્યપ્રિયતા અને સિદ્ધાંતની કાંઈ પણ વાતમાં સમાધાન ન કરવાની વૃત્તિ તેના આ બે ગુણોએ મસારિકના આખા જીવન ઉપર ઉડી અને અદ્ભૂત છાપ પાડી છે.

આમ મસારિકના જીવનમાં માતાપિતા, શાળા અને કોલેજની કેળવણી પછી પણ જે કંઈ ખૂટતું હતું તે આ લગ્ને પૂરું થયું.

આર્લોટે અમેરિકા ગયા પછી તે માંદી પડી. મસારિક તરત જ અમેરિકા જવા ઉપડ્યો. રસ્તામાં ભયંકર તોફાન થયું. આગળોટ ફૂળી જશે એવી સૌને ભીતિ લાગવા માંડી પણ છેવટે તે અમેરિકા પહોંચ્યો. એ વખતે ગેરીય આર્લોટેની તબીબત સારી થઈ ગઈ હતી. ત્યાં જ તેણે લગ્ન કર્યું. સપ્તરા પાસેથી ૧૫૦ પાઉન્ડ મુસફરીનું બાણું લઈને ફરી એ ઑસ્ટ્રીયા ખાણે ફર્યો.

ત્યાં તેણે 'આત્મધાન' એ વિષય ઉપર નિબંધ લખીને વિદ્યાર્થીજીવન પૂરું કર્યું. એ નિબંધે પાછળથી ખૂબ અચ્ચાર જગાવેલી અને તેના દરમનેએ તેની ખૂબ નિંદા પણ કરી.

૧૮૮૨ સુધી વીએનાની યુનીવર્સિટીમાં 'રીડર' તરીકે કામ કર્યું. આ વર્ષે દરમ્યાન તેની લેખન-લાયનની પ્રગતિ તો ચાલુ જ રહી. એ વખતે ગ્રેમાં એક યુનીવર્સિટીની સ્થાપના થઈ અને ત્યાં મસારિકની પ્રોફેસર તરીકે નીમકુંક થઈ. અમેરિકન પત્ની સાથે લગ્ન કરનારી એ એમ માનતા કે મસારિક શ્રીમંત બની ગયો છે પણ ખરી વાત એ હતી કે એ વખતે કેટલાયે પ્રસંગે તેને આર્થિક મુશ્કેલીઓ આવ્યા કરતી.

પ્રેમમાં બીજી મુશ્કેલીઓનો પણ તેને ઠીક ઠીક સામનો કરવો પડેલો. તેણે રાજદારી હિસાબોમાં રસ લેવા માંડ્યો હતો. એના રાજદારી વિચારોના વિરોધીઓ પુષ્ટજ દતા. રાષ્ટ્રીયતા અને રેડે બનેલું મંડાણ નીતિના પાયા ઉપર યત્ન બેઠ્યો; આ બાબતના તેના વિચારોનો કેટલાક કદર રાષ્ટ્રવાદીઓ વિરોધ કરતા.

એ વખતે અતિશય વાચન અને વિચારને પરિણામે ઈથોલિક-ચર્ચામાંથી તેને વિખાસ ઉઠી ગયો. તેના જીવનમાં ધર્મને સ્થાન તો હતુંજ. ‘શ્રધ્ધા વિતાનું’ જીવન નિર્ભંગતા અને અનિશ્ચિતતાને જન્મ આપે છે એવી તેની માન્યતા હોવા છતાં લોકો તેને નિરીક્ષવાદી કહીને તેની નિંદા કરતા. આવા લોકો વિષે તેણે કુબોધાગાર કાઢ્યા છે. “લોકો આટલા કુષ્ટ હોય છે તેને મને ખ્યાલ પણ નહોતો. જો તેઓ એક બીજાને સમજવાની પણ દરકાર કરે તો આજે જ પ્રગતિનું દાખલ થાય. પરસ્પર સમજણ અને સહિષ્ણુતા વિના સાચી સ્વતંત્રતા શક્ય નથી. એક બીજા તરફ પ્રેમ અને સત્વનિષ્ઠતાથી વર્ત્યા સિવાય સામા પક્ષને આપણે સાચી રીતે પીઠાની શક્તિ જ નહિ.”

૧૮૯૦ થી ૧૯૦૦ના દસકા એના જીવનનો એક અગત્યનો ભાગ ગણાય. એ વખતે ઍરિસ્ટોપન સામાજ્યમાં યંગજેક અને ઍલડજેક એવા બે રાજદારી પક્ષો હતા. એ વખતે સમાજવાદની અસર પશ્ચિમ રાજકારણ ઉપર ઠીક ઠીક થવા લાગી હતી. રાજઆતમાં ક્રીસ્ટિયન-સમાજવાદ દાખલ થયો, પાછળથી મુરોપમાં જેમ જેમ ઉલ્લેખ વિકસિત થતા ગયો તેમ તેમ શુદ્ધ સમાજવાદે રાજકારણને રંગવા માંડ્યું.

પ્રેમ અને કલેડોનની હડગામ વખતે મળુર સલાઓમાં જન્મી એ ભાષણો કરતા. વળી તેણે ‘કામદાર મંડળ’ નામનું મંડળ સ્થાપવાની પણ સૂચના કરી, જ્યાં મળુરોને અને તેમાં કામ કરતા જીવોને રાજકારણની તાલીમ આપી શકાય. ૧૯૦૫માં તેણે જાહેર મુખમાં જાણણ

આપ્યું હતું અને સરકારમાં પતિપત્ની બનેલો ભાગ લીધેલો.

તે રાજદારી પક્ષોમાં બે વખત દાખલ થયેલો. એકવાર યંગજેક પાર્ટીના સભ્ય તરીકે અને બીજી વખત રીઆલીસ્ટ પાર્ટીમાં. ૧૯૦૦માં આ રીઆલીસ્ટ પક્ષની સ્થાપના થઈ. તેણે જાહેર જીવનમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સૌથી પ્રથમ દાખલ કરી.

વર્તમાનપત્રોમાં રાજકારણ ઉપર લેખો લખવાનું કામ તો લગભગ ૧૮૭૬થી શરૂ કરી દીધું, ત્યારથી ઍરિસ્ટોપન, ‘ન્યુસ’ ‘ટાઇમ’ વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં તેના લેખો આવતા. દરજન, બીનીસ અને કુન્ડે જેવા તેના સાથીદારો સાથે તે ખૂબ ચર્ચા કરતો અને એમાંથી લેખોને માટેનું વસ્તુ મળી રહેતું.

એ અરસામાં તેણે એક પ્રશ્ન એ ઉઠાવ્યો કે એક લોકોએ રાજદારી એકતા મેળવવા સ્થોલક સાથે મળીને કામ કરવું જોઈએ. તેના કેટલાયે સાથીદારોએ વધી ઉઠાવ્યો. જો કેટલાક એ મતના પણ હતા કે એક અને સ્થોલક પ્રજા વચ્ચે રાજકીય કરતાં સાહિત્યક સંબંધ વધારે છે. ૧૮૯૦ માં સ્લોક પ્રજાની એક સભા બોલાવવામાં આવી, ત્યાં કેટલાયે યંગજેકના સભ્યો મસારિકને મળ્યા. તેની સાથે ચર્ચા કરીને સૌરજનિક અને રાજકીય કાર્યક્રમ ધડવામાં આવ્યો. પરિણામે ‘૧૦૦૦’ પત્રની સ્થાપના થઈ. પાછળથી જ્યારે ૧૯૧૪ માં તે પરદેશ ગયો ત્યારે આ સ્થોલક પ્રજા તેને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડી.

૧૯૧૪માં જ્યારે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે મસારિક જર્મનીમાં હતા. તેણે પોતાની ગણતરીથી નફા કરી લીધું કે આખરે જર્મનીની ચોક્કસ હાર થવાની છે. આ બાબત પ્રેમમાં આગ્રા પછી તેણે ‘નેધુ’ કે ઍરિસ્ટોપન અરકાર કરીને લશ્કરમાં ભરતી કરાવી હતી તે અન્યાયી હતું. એક લોકો અનિશ્ચય અને કંટાળાને જ ભરતી થવાનું પમદ કરના હતા. મસારિકને લાગ્યું કે સરકારે આમ ન કરવું જોઈએ. અને પોતે પાર્ટીમેન્ટને

ચૂંટાયેલા સભ્ય હોવાથી લોકો તરફની ફજ્જતું પણ ભાન થયું હતું. એટલે તે પ્રેમથી હોલેન્ડ ગયો. અને ઑસ્ટ્રિયન સામ્રાજ્ય વિગેરી નાખતું એ મધ્ય યુરોપના રાજકારણની દ્રષ્ટિએ ફેટલું વ્યાજબી છે એ પ્રકારનો પોતાનો કેસ રજુ કરવાની રાજ્યાત તેણે ઠેકઠેકાણે કરવા માંડી. ત્યાંથી તે છટકી ગયો. યુરોપના બધા જ દેશના પાસપોર્ટ તેની પાસે હતા.

૧૯૧૫માં છનીસમાં ઑસ્ટ્રિયન સરકારની સામે દેખાવો કરવામાં આવ્યા અને ત્યાં મસારિકે મોટી સભા પણ ભરી. એના મિત્ર બીનીસને તેણે પેરિસ મોકલ્યો અને ત્યારપછી તેણે ઇંગ્લાંડ જવાની તૈયારી કરી. ઇંગ્લાંડમાં મસારિકને પુષ્કળ કામ રહેતું, ત્યાંના અગ્રણ્ય વર્તમાન પત્રો Morning Post, Specator વિગેરેમાં અવારનવાર લેખો લખવા; ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ વિગેરે વિદ્યાપીઠોમાં ભાષણો આપવા અને એ રીતે લોકમતને પોતાની તરફ વાળવા માટે તેને વહેલી સવારથી મોટી રાત મુઠ્ઠી કામ કરવું પડતું, મુલાકાતો, લેખો, અર્થઓ, સલાહો એક પણ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું એ ચૂકતો નહિ. આ ઉપરાંત પ્રેમ સાથે પત્રવ્યવહાર અને સંદેશોનો તો ચલાવવા પડતા. આ બધા કાર્યમાં બિટીરા પોલીસ ફેટલીક વાર વિખ નાખતી.

પ્રચાર કામ કરવાની મસારિકની રીત જ અનોખી હતી. દુરમનોને ગળો દેતી, તેની શક્તિની તરફ બેરકાર રહેતું કે અવગણના કરતી, ખાલી વચનો આપવા, ગપ્પા મારવાની કે સત્તા દર્શાવતોને મરડવી, શેકોની પાસે બિખારી તરીકે ઉભા રહેવાનું આ બધું તેના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ હતું. તે તો કહેતો, કે 'સત્ય આખરે પ્રકાશના મિના નહિ જ રહે. લુકાણું ચલાવતું કે અતિશયોક્તિ કરતી એ પ્રચાર કરવાની

ખરાબમાં ખરાબ રીત છે.' આ બધું જાણતાં છતાંયે એ સંપૂર્ણ સત્યને અમલમાં મૂકી શક્યો નહિ. એના આગ્રહો પરિણામે એ ન છૂટકે જ લુકાણું ચલાવતો. યુરોપના રાજદારી પુરૂષ માટે એ બીના જેવી તેરી નહોતી.

રશિયામાં પણ નેશનલ પ્રેસીડન્ટની એક શાખા હતી. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે મસારિક ને ઇંગ્લાંડથી અહીં લાવીએ તો અહીંનું સરકાર કબજામાં રહે. સિપાહીઓ બધા જ તેને ખૂબ ચાહતા હતા એટલે મસારિકને ત્યાં જવાનું હતું. જારનું ખૂન થયું ને કેરેક્ટીની સરકાર સત્તામાં આવી એ વખતે પરદેશી ખાતાના પ્રધાન મીઝલુકાવ હતો તેને ને મસારિકને મારાં બનતું હતું. પણ ત્યારે મસારિકે રશિયામાં પહોંચ્યો ત્યારે શીશનુકોવે રાજનામું આપી દીધું હતું અને ઘોઝાજ વખતમાં બોલ્શેવિકોએ ફરી કાળિ કરી. આથી રશિયામાં રહેતા એક સૈન્યની સ્થિતિ કંદેલી સહ પડી. આના જખરસ્ત, અને હથીવારથી મુસલિમ સૈન્યોને ડર લાગવાથી બોલ્શેવિક સરકારે તેમના હથિયારો ખૂંચવી લેવા પ્રયાસ કર્યો. પણ એમાં એ નજ ફાળી શકી. રશિયામાં મસારિકે આવીને પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. બોલ્શેવિક સરકાર સાથે સંદેશ ચલાવીને પોતાના લશ્કરને સંદેશચામત રીતે રશિયામાંથી બહાર લઇ જવાનું નક્કી કર્યું. રશિયન સરદાર ઉપર તો મહાપ્રહ બંધ થઈ ગયું હતું એટલે તેની ઇચ્છા કાન્સની સરદાર પર થતી લગઈમાં જર્મનો સામે લડે જઈ કાન્સને મદદ કરવાની હતી. આ વાત જાહેર પણ થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ જર્મની એ તો દુરમનોનો દેશ હતો. ત્યાં થઈને કાન્સ જતું અચકચ હતું એટલે મસારિકે સાઈબીરીયાના જંગલોમાંથી રસ્તા કાઢી આખા મૈનને જવાન-અમેરિકાને રૂને મૂકી પ્રતીક્ષા કરાવીને કાન્સ લઈ જવાની યોજના મૂકી. સિપાહીઓને આ વાત અશક્ય લાગી પણ અનેક

અશક્યતાઓને શક્ય બનાવનાર સૈન્યશક્તિએ પહેલ કરી અને સૈનિકો તેની પાછળ પાછળ આવ્યા. પચાસ હજારની એ જંગી સેનાને મસારિક અદ્ભૂત કાર્ય-કુશળતાથી ધારણે રથએ લઇ જઈ શક્યો.

એજ અરસામાં (ઓક્ટોબર, ૧૯૧૮માં) ઝેકોસ્લોવાક પ્રજાએ ઑસ્ટ્રીયા-હંગેરી સામ્રાજ્ય સામે બળે જંગાવી સ્વાતંત્ર્યની જાહેરાત કરી. મહાપુષ્પ ખતમ થયું એટલે મસારિક પણ સૈન્યને લઈને પોતાના દેશમાં આવી પહોંચ્યો. મહાપુષ્પ વખતે મસારિકે મિત્રરાજ્યોને આપેલી સલામતી પૂરેપૂરી કદર કરવામાં આવી. તેઓએ ઝેકોસ્લોવાકીઆને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે માન્ય રાખ્યું અને એ પ્રદેશની નજીક વસતી જર્મન, મેગીર અને રુથેનીયન પ્રજાના કેટલાક ભાગને એ રાષ્ટ્રની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

આમ ઑસ્ટ્રીયા હંગેરીના સામ્રાજ્યમાંથી છૂટું પડીને ઝેકોસ્લોવાકિયાના એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિ થઈ. દેશ કોરોડની વસ્તીવાળો આ નાનકડા રાષ્ટ્રે મસારિકની શક્તિ, પ્રમાણિકતા, કાર્યકુશળતા રાષ્ટ્ર-પ્રેમ વિગેરે અનેક ગુણોનાં દર્શન કર્યા હતા. સમસ્ત રાષ્ટ્રની મુક્તિની લાડતમાં અંત સુધી જુઓને સફળતા મેળવનાર મસારિકને પ્રજા કેમ બૂઝી શકે ? સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રપતિને કાઢાએ તાજ પ્રજાએ મસારિકને શીરે જ મૂક્યો. અને ત્યારપછી અદાર અદાર વર્ષ સુધી જ્યારે ત્યારે ચૂંટણીના પ્રસંગે આવ્યા ત્યારે ફરી ફરીને પ્રજાએ તેને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યો. આ હકીકત જ તેની લોકનાયક તરીકેની લાવકાત પુરવાર કરે છે.

બે દસકા પહેલાં જે રાષ્ટ્રની હતી પણ નહોતી એજ રાષ્ટ્રને મસારિકે યુરોપના મુજબદલ્લમાં અગત્યનું સ્થાન અપાવ્યું.

તેનું સમગ્ર જીવન જોતાં એ શુષ્ક રાજદારી પુરૂષ નહિ પણ જીવન ક્રિસ્તુક લાગે છે. તેને મન જીવન અને રાજકારણ એ જુદાં ન પડી શકાય એવાં તત્વો છે. યુરોપના કેટલાંક આદર્શ રાજદારી પુરૂષોમાંના એક તરીકે તેની મળના થાય છે.

ઝેકોસ્લોવાકિયામાં અનેક રાષ્ટ્રની પ્રજાઓ હોવા છતાં પ્રેસીડન્ટ મસારિક બધી પ્રજાઓના વિશ્વાસ મેળવી શક્યો. તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો અને તેમના સહકારથી આખા દેશનો ધાર ધાર ઔદ્યોગિક, અર્થિક અને સાર્વજનિક વિકાસને માર્ગે એ લઇ જઈ શક્યો.

છવાસી વર્ષ સુધી એક સરખા ઉત્સાહ અને અંતથી તેણે પ્રજાની સેવા કર્યા કરી. આખરે ૧૯૩૮રથાને લઇને જ્યારે પોતાને જ રાજતંત્રનો બાર ઉતારો નાખવાનું ચોખ્ખું લાગ્યું ત્યારે તેણે પોતે જ રાજીનામું આપ્યું. પ્રજાને એ વાત ગમે તેમ નહોતી છતાં એ જોણે પોતાની શક્તિનો ઉદ્ધવા દિવસ સુધી ઉપયોગ આપ્યો એનો આશામનો હક પ્રજાએ મંજૂર રાખ્યો.

રાજકારણ પ્રત્યેનું તેનું દ્રષ્ટિબિંદુ યુરોપના બીજા રાજદારી પુરૂષો કરતાં સાવ જૂઠું જ છે. એના રાજકિય જીવનનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જ એ રાજપુરૂષ લાગે છે, બાકી તો એ નિષ્ઠા સૌંદર્યલીલામાં રસ લઈ શકે એવા શિષ્ટ, લેખક અને કલાકાર દેખાય છે. એણે ધર્મ, રેખાશી, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકારણ, ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે એ જોતાં રચ્ય જણાઈ આવે છે કે આ પુરૂષ જીવનના ભાગલા પાડનારો નથી. એ જીવનને એક અને અખંડ સમજે છે અને તે પણ માત્ર વ્યક્તિના જ નહિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના જીવન વિષે પણ એની એજ માનના છે. એ વ્યક્તિ અને સમાજના ધર્મેને જુદાં નથી ગણતો. આ પુરૂષની મુશ્કેલમણી યુરોપના કયા લોકનાયક સાથે કરી? એ ગાંધીજી તો નથી જ પણ લગીરે એના જીવનતત્વની સરખામણી કોઇ સાથે થઇ શકે તો ગાંધીજી સાથે જ થઇ શકે. એ જુગ્ગ લોકનાયક આને એ ઝેકોસ્લોવાકિયાની પ્રજાને પોતાની રીતી જાણી પ્રેરણા આપી રહ્યો છે. આ મહાનપુરૂષનું જીવન આખા દેશના જીવાનેને પ્રેરણા આપે.

લેખક અને વિવેચક

શ્રી. 'ચ'

એ

કે દિવસ અમે ત્રણ મિત્રો સાહિત્યવિવેચક વાતો કરના હતા. નવલિકા, નવલ, કાવ્ય દત્તાદિની વાતો કરતાં વાતનું વહેણ નાટકો તરફ વળ્યું. ત્રણમાંથી એક મિત્ર નાટ્યકાર હતા અને નાટ્ય સંબંધી કોઈ પણ વિવેચન થાય તેમાં લાગે રસ લેતા હતા. એમના જ નાટકોની કેટલીક ખૂબીઓ ચર્ચામાં બાદ એમના પાત્રાલેખનની વાત નીકળી અને સહેજે એકે દબડકા થયો કે એમનાં સર્જનોમાં સ્ત્રીપાત્રો વસ્તુતઃ એક પાત્ર જેવાં જ હતાં. ફરક માત્ર એટલો હતો કે અભિનયકૃશળ નટ વસ્ત્રપરિધાનની આંડીધુડીઓ રંગી જેમ પ્રેક્ષકવર્ત્તાનાં મનનું રંજન કરે છે તેમ એમનાં સ્ત્રીપાત્રો ભુલભુલ નામધારી બની વાંચકનું ધ્યાન ખેંચે છે. પણ ચક્રાર આખવાળો પ્રેક્ષક જેમ પેલા કૃશળ નટથી હેતરાતો નથી તેમ કૃશળ વાચક એમની સર્જની સ્ત્રીઓથી હેતરાતો નથી. તે જાણે છે કે લેખકની આંખ સામે માત્ર એક જ સ્ત્રી છે; માત્ર જુદા જુદા પ્રસંગે જુદું જુદું નામ ધારે છે. એકનારે પડે કરે તે પહેલાં તેા નાટ્યકારના અદેશએ કંઈકે રંગો ધારી લીધા. એકનારે પોતાનું જોણતું બંધે કહ્યું. મિત્રો જુદા પડ્યા અને મૈત્રીએ સઘને માટે વિદાય લીધી

વિવેચકોની વિવેચનાથી લેખક જ્યારે અસ્વસ્થતા અનુભવે છે ત્યારે એની આંતર્નિજગામીઓ સહેજે એના અદેશ ઉપર અને વાણીકાર મૂર્ત બને છે. એ તો કુદરતી છે કે લેખકે વ્યક્ત કરેલા લાગને વિવેચક જ્યારે મારી મચડીને ઉઘી રીને મૂકે—અથવા સ્વચ્છ રીતે મૂકેલા કથનના અર્થને લેખક ઉઘી રીતે જુલે ત્યારે પોતાને થતા અન્યાય માટે લેખક વિવેચક તરફ ધીક્કારથી જુલે; એની સામે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સુખેષ છોકાવે. માત્ર લેખકનો જ નહિ પણ હો કોઈ માન્યોનો એ જન્મસિદ્ધ દુશ્મ છે. પણ, અતિવજ્ઞાણ વિનાની વિવેચનાને લેખક 'અનુયા અને છાંબરી' જાહેર કરે ત્યારે એવા કથનને જાણે જ કહેતું થટે. તર્કશક્તિથી કે રચાપિત અને સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોથી પોતાનો બચાવ ન કરનાર લેખક કોઈપણ બની પોતાનો

કાંઈ વિવેચક પર તરફે એમાં એ પોતાની જ નિર્માળતા નવેર કરે છે.

સૌ કાંઈ પોતાની વિરૂદ્ધ થયેલી રીકા વચ્ચે લાગે છે. અંગત જીવનમાં ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે વાચાળ અને સત્ય ઉપરનાર મિત્ર કડવેરે કાંઈ પડે છે. રાત અને દિવસ, અથાક થમ લઈ તેવાર કરેલા લખાણને ન્યારે એક અત્યંત વિવેચક 'દમ વગરનું' 'સામાન્ય' 'આમ ક્યું' હોત તો વિશેષ સુંદર બન્યું હોત' ઇત્યાદિ વિશેષજોડી નવાળે ત્યારે લેખકને માટે એ એક અસહ્ય મરકરી બને છે. દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં, સાહિત્યમાં અત્યંત રચના મેળવનાર એવા સાહિત્યકારો પડ્યા હોય છે કે જેઓ એમની કૃતિઓના ભારોભાર લખાણ કર્યા પછી 'આમાં આટલીજ જોડ છે' એટલું કહેનાર વિવેચક તરફ તરખારથી લેવાં માટે છે. લખાણની બધી માત્રા એમને માટે ઓગળી પડે છે. એમની આંખ સામે પેલી તાલી શી રીકા રચ્યા કરે છે. કંઈક લેખકોએ નવેરમાં અને ખાનગી પરમ્પરકારમાં પોતાની આંખી નજીક પ્રસિદ્ધ કરી છે.

વિવેચક માત્ર તરફ જુદાવાળા, ધીર-ધીર એક જાણનાર માનસ હંસ જેવાજ હોય છે એમ માની લેવાની કશી જરૂર નથી. શસ્ત્રમાં જેની લેખકની કાટિઓ ગણાવી છે એવી અને એટલીજ વિવેચકની પદ્ય છે. કનિષ્ઠ કાટિના વિવેચકો છાંંકણાં વિવેચનો લખે છે: સુંદરમાં મુંદર કાટિની કૃતિઓને ઉતારી પાડે છે: માનિકોની શાષ્ટો ઉપજાવનારને કંગલે અને પગલે આ વિફલ ભાષાજોડના દર્શન થશે. જ્યુ આવા વિવેચકો તરફ પદ્ય કાંઈ કરવા ઉચિત નથી કારણ કે એમનાં વિફલ માનમને બધે વિફુનિ સિવાય બીજું ક્યું દેખાતું નથી.

અમુક લેખક માટે અમુક વિવેચકને સુખ જ દોષ છે. એની ગમે તેવી સારી કૃતિને એ ઉતારી પાડવામાં જ પોતાની વિશેષતા અને વિશિષ્ટતા જુલે છે. અંગત વેરઝેરના રંગો સાહિત્યને પદ્ય રંગે છે.

સામાન્ય સંતાપથી ત્રાસી ઉઠેલી વડુ પોતે ન્યારે સાચુ બને છે ત્યારે પોતાની સાચુથી મરાઈ કૂર બને છે. તેથીજ રીને વિવેચકોને હાથે સંતાપણેલો લેખક પોતે ન્યારે વિવેચના કરવા એસે છે ત્યારે પોતાને થયેલા અન્યાયનો કાંઈ નવા આપતુક ઉપર દોળે છે. વિવેચક વિવેચના લખે છે ત્યારે માનવી સ્વભાવને અમેરક પર મરકવનો નથી. એની આંતરજિભો એનાં લખાણમાં જાકડ બને છે. મનુષ્ય અજાવની છાંં અને ઉતારના કૂરના અને મદનશીલના, નિન્દા અને પ્રથંસા, ઇત્યાદિ વિવેચના દરેકાં દરેકાં થાય છે. માહિત્યપ્રદેશ ના પ્રવાસીઓથી એ પદ્ય અખરકું નથી કે સાહિત્યકારોના પદ્ય નાના નાના સમુદો બની ગયા હોય છે. અમેજી સાહિત્યનો અત્યંત નિબંધકાર લેખ્ય હુન્દો. મિત્ર દનો માટે જલેકડુડ પર એને વખોડ્યો: હેપલીદો. મિત્ર દનો માટે 'કવોર્ડર્સ' એ: અને કોલરીજનો મિત્ર દનો માટે 'એન્ડી જેકાનીને. એ તલે પત્રોમાં આવેલાં વિવેચનો પદ્યાપદ્યોને અંગે જન્મેલાં વેરઝેરમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. આપણે પણ ત્યાં આવા વિવેચનો કર્યા થયા નથી? જીવાસુઓને જોઈએ તેટલાં ઉદાહરણ મળી રહેશે.

જનાં એક વાત સાચી છે કે લેખકો લખાણમાં વેરઝેર હોય છે તેના કરતા તેની વિશેષ માત્રા લખાણમાં જુલે છે. તેઓ પોતે ન્યારે વિવેચન કરવા એસે છે ત્યારે કડકમાં કડક ધોરણ ધારણ કરે છે, લેખકને ઉતારી પાડે છે અને ન્યારે કાંઈ દરેક કરે છે ત્યારે 'માફ

અગત મત' 'સત્યને ખાતર' હત્યાદિ શસ્ત્રારત્રોથી પોતાનો બચાવ કરે છે. માત્ર એમની કૃતિઓનું જ સાચું, પણ કડું વિવેચન કરનાર 'અસત્ય' બોલનાર અને 'અપ્રમાણિક' હોય છે. ધણીવાર અદ્ભુત કવિઓ અને શ્રેષ્ઠ ચિંતકો પણ આવા રોગથી પીડાના જોવામાં આવે છે.

ધણીયે વાર રાકિનશાળી લેખક પ્રગ્ભનો જાડીયો હોનો નથી. એમાં વળી વિવેચકો પોતાની રીઝ સમીક્ષાથી એને વધુ અગ્રિય બનાવે છે. વિવેચનાનો ધર્મ વસ્તુની સાચી કિંમત આંકવાનો અને પ્રગ્ભમાં એ વસ્તુ માટે દન ઉત્પન્ન કરવાનો છે; તેમજી પ્રશંસા કરવાનો કે તેની ખુશામત કરવાનો નથી. પોતાના પુસ્તક વિશે વિવેચકને અતંત મન આપક અટકાવવાનો કોઈ પણ લેખકને હક્ક નથી. જે ચર્ચા સહન ન થતી હોય તો ગહેનર છે કે તે પોતાની પ્રકાશનપ્રતિ સંકેતી છે.

લજાપે કવિઓ અને લેખકો પોતાને અન્યથા યાચ છે એવો ભાવ સ્વેચ્છા હોય છે; પોત એ વસ્તુ વિવેચનાને કંઈ દિસાજમાં લેખતા નથી એમ માને-મનાવે છે છતાં પ્રમગે પ્રકગે એમના અંતરમાં વસેલી કડવાશ એક અથવા બીજી રીતે બહાર આવે છે. એમનું ચાલે તો, જેમ આજે જર્મનીમાં છે તેમ, કાવદાદારા વિવેચકને મેડે તાળાં મારી દે.

ભવિષ્યતા લખનારાઓ આવો રોગ ન સેવે એટલા માટે કહેવું પડે છે કે લેખકને લખવાની જોડી સતંત્રતા છે તેટલીજ વિવેચકને તુક્તા કરવાની છે. વિવેચકો સિદ્ધાન્તહીન પશુઓ નથી. વિવેચક પોતે પણ એક પ્રકારનો લેખક જ છે એ વાત જુલાવી ન જાહે.

રાજકીય પ્રતિપક્ષી સામે વર્તમાનપત્રનો તંત્રી મુખ્યસ્થાન લખે છે અને તેમાં સ્વપક્ષની દ્રષ્ટિએ એ જોડેલા પ્રમાણિક હોય છે તેટલોજ વિવેચક પોતાની વિવેચનામાં પ્રમાણિક હોય છે. જેમ રાજકીય બાજનોમાં મનમતાંતરો અને પક્ષો હોય છે, જેમ તેમાં પણ ઉચી નીચી શ્રેણીઓ હોય છે તેવીજ રીતે વિવેચનક્ષેત્રમાં પણ પક્ષો અને શ્રેણીઓ હોય છે ઉદામમનવાદીઓ, સંસ્કૃતનિવાળાઓ અને વનિનો છવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં મળે છે. પેનાને વિવેચનથી પર માનનાર લેખકને 'ધૂર્ધ' સિવાય બીજો હરકાજ શોભે નેમ પ્રાગતું નથી.

વેચાળની, પ્રચારની અને પ્રશંસાની દ્રષ્ટિએ વિવેચકને મેડે તાળાં માર્યા અટકે લેખક પોતાના પર ઉતર ફેલાયે મારી આછવન અપંગ બનવા બરાબર છે એ વાત કદી પણ વીસવાની ન લેજએ.^૧

૧ રાજકીયજીવન એક નિખમ કપરથી ફેરફાર આવે.

ગૃહપ્રવેશ : દ્વિઅંકી નાટિકા

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

: અનુવાદક :

નગીનદાસ પારેખ

અંક પહેલો [ચાલુ]

શેગીનો આરટો

યતીન : મણિ આવી નહિ ? આટલી બધી વાર કરી કે ?

માત્રી : તે તો ભારે થઈ ! જમને જોઈ છું તો દૂધ ગરમ કરવા જતાં બાળી નાખ્યું હતું એટલા માટે રડવા માંડ્યું હતું. મોટા ઘરની છોકરી. દૂધ ખાતાં જ આવડે, ગરમ કરતાં શીખી હોત તો ને ! તારું કામ કરવાનો શ્રવ થાય એટલે કરે છે. બહુ સમજાવી સમજાવાને ટારી પાડીને તેને બિજાનામાં સવાડીને આવી છું. હો જરા ઊંધતી.

યતીન : માસી !

માસી : શું, લાખ ?

યતીન : મને સમજાય છે કે હવે દિવસ પૂરા થવા આગ્યા, પણ કોઈ વાનને ખેદ નથી. મારે માટે શોક કરશે નહિ.

માસી : ના, બાપુ શોક કરવાનો મારો વારો પૂરો થયો છે. ભગવાને મને એટલું સમજાવ્યું છે કે શ્રવણ એ જ સાચું અને મરણ એ જ ખરાબ એમ નથી.

યતીન : મત્સ્ય મને મધુર લાગે છે. આજે સામે પાનના ઘાટ પરથી સરલાઈ સાંભળી છકું છું. દિમિ, દિમિ ક્યાં છે ?

માસી : પેટી શું બારી આગળ બેસેલી :

દિમિ : કેમ મોટાલાખ, શું બોધ્યે ?

યતીન : બેન, મારી, તું આમ છુપાઈ છુપાઈને રહીશ નહિ-તારાં આંસુનો અવાજ હું જાણે મારાં હૃદયમાં સાંભળી શકું છું. જોઈ તારો હાથ. મને બહુ સારું છે. પેલું ચીત ગા તો બેન. "યદિ હોસો જામર. કણ."

: દિમિ ગાય છે :

યદિ હોસો જામર કણ
તથે જાઓ દિયે જાઓ શેષેર પરશન
જારેજારે ને ધાય આપન જાને
સ્વપન જાશાઈ દરેર પાને
માઝે માઝે દેખે જેઓ શૂન્ય જાતાયન-
શે મોર શૂન્ય. જાતાયન.
બનેર પ્રાંતે એ માલતીર લતા
કરુણ ગર્ધ કય કી જોપન કલા!
જોરિ કાસે આશ્રવાણેર પાળી
મમરણુજાનિ આનજે ના કિ ?
આજ શ્રાવણેર સજલ છાયાય વિરહ મિલન
આમાદેર વિરહ મિલન !

માત્રી : દિમિ, શીશીમાં મરમ પાળી ભરી લાય, પગે લગાડવી પડશે.

[દિમિ બધ છે]

યતીન : વેદના ગાય છે મારી, પણ જેટલું માનો છો તેમાંનું કશું નથી. મારો જાને મારી વેદનાનો જાણે ધીમે-ધીમે વિચેદેર થતો જાય છે. ભરેલી નોકાની પેડે છત્રન-જલાજની સાથે તે બિચીરી હતી-આજે બંધન કપાઈ ગયાં છે, તેને જોઈ શકું છું પણ તે હવે મારી સાથે વળગેલી નથી. આ વધુ દિવસમાં મથિને દિવસના જે રાતના એકવાર પણ જોઈ નહિ.

માત્રી : બાઈ, જરા દાડમનો દસ પી. તારું ગળું સફાઈ ચકું છે.

યતીન : મારું પીત્ર કાંતે સખાઈ મરું છે- મેં તે તને બતાવ્યું કે નહિ? કાંઈ યાદ આવતું નથી.

માત્રી : મારે જોવાની જરૂર નથી, યતીન.

યતીન : મા જ્યારે મરી ગઈ, ત્યારે તો મારું કશુંજ હતું નહિ. તારું જાણને તારેજ હાથે હું મોટો થયો. એટલે કહેતો હતો—

માત્રી : આ વળી શું જોમે છે? મારું તો માત્ર આ એક ઘર અને થોડી સંપત્તિ હતી. બાઈની બીજી તો બધી તારી પોતાની જ કમાણી છે.

યતીન : પણ આ ઘર—

માત્રી : શાનું મારું ઘર? કેટલાય ઓરડા તે ઉમેર્યા છે. મારું જે હતું તે તો હવે શોધ્યુંયે જરૂર નથી.

યતીન : મથિ તને મનમાં મનમાં ખૂબ—

માત્રી : હું શું તે જાણતી નથી? તું દમભાં લાંબી જા.

યતીન : મેં મથિને બધું સખી આપ્યું છે ખરું પણ તારુંજ કંદુલાય. એ કાંઈ થોડી જ કાંઈ દિવસ તારી આમ-આ લોપવાની છે?

માત્રી : એની આલ્લી ચિંતા શાને કરે છે વાઈ?

યતીન : તારો આશીર્વાદ એ જ મારું સ્વસ્થ છે. તું મારું વીલ જોઈને એવું કદી મનમાં મલીશ નહિ—

માત્રી : આ તું શું જોમે છે, યતીન? તારી વસ્તુ તું મથિને આપે તેમાં હું જોઈ લગાડું- એટલું ખૂબ જોઈત મારું મન છે?

યતીન : પણ તને પણ હું—

માત્રી : ને યતીન, હવે હું ચિદાઈ જર્મસ. તું આજે જવાનો અને મને રૂપિયાથી ભોગવી રાખી જવાનો?

યતીન : મારી, રૂપિયા કરનાં ને બીજું વધારે મદાન રાંદક તને—

માત્રી : દીધું છે, યતીન ખુદ દીધું છે. મારું સુતું ઘર તેં બધું હતું એ મારાં અનેક જન્મનાં ભાગ્ય. આજ સુધી તો હજી ભરીને મર્યું છે.

આજે જો મારું લેણું પૂરું થઈ ગયું હોય તો ફરિયાદ કરવાની નથી. આપી દે. લખી આપ ધરખાર, સરસામાન, થોડાગાડી, જરૂર જમીન-જો હોય તે મણિને નામે બધું લખી આપ-એ બધો ભાર મારાથી નહિ સહેવાય.

યતીન : તને ભોગ ઉપર રૂચિ નથી પણ મણિની ઉમર નાની છે એટલે—

માસી : એવું બોલીશ નહિ, ધનસંપત્તિ દેવી હોય તો દેજો પણ ભોગવ્યા—

યતીન : શા માટે નહિ ભોગવે, માસી ?

માસી : નહિ રે નહિ, ભોગવતી નહિ રહે. કહું છું કે એને રૂચિ નહિ રહે. મનુ મુકાઈને લાકડું ચર્ચ જશે. કેમે કયાં કરશે રસ નહિ, પામે.

યતીન : (મુગો રહી વિચારે નાખતો) આપવા જેવી વસ્તુ તો કાઢ—

માસી : ઓછું શું આપી જાય છે ? પરખા ધનસેલતનેરૂં જે આપી મયો તેવું મન્ય શું એ કહી સમજવાની નથી !

યતીન : મણિ કયે આપી હતી ? મને. શાદ નથી આવતું.

માસી : આપી હતી તુ બિચારો દનો. માયા આગળ પાણીસાર મુગી ભેગા ભેગાને—

યતીન : આતો ભારે નવઈ ! મને ગરાજર તે જ વખતે રવખ આગું હતું કે મણિ જાણે મારા ઓરડામાં આવતાને માગે છે—જાદગ્યાં સહેજ માત્ર ઊંચડા થયાં છે—કેસાકેસી કરે છે પણ કેમે કયાં વધારે ખુશનાં જ નથી. પણ માસી, તંમે જરા વધારે પડતું કરો છો. એને જોવા દો કે સખ્યા સમવના પ્રકાસની મારફતે થી અતિ સવજ રીતે મારું ધીરે ધીરે—

માસી : બાંધ તારા પગ ઉપર આ પચમની શાલ ઓઢાડી દઉં—પગનાં તળિયાં ફાંડાં ચર્ચ ગયાં છે.

યતીન : ના. મારી શરીર પર કંઈ પણ ઓઢવાનું ગમતું નથી.

માસી : ખજાર છે યતીન, આ શાલ મણિએ તૈયાર કરેલી છે. રાતદિવસ આટઆટલા ઉત્તમરા કરીને તારે માટે તૈયાર કરી છે. કામે જ પૂરું કરી.

(યતીન શાલ લઇને બે હાથ વડે જરા ફેરવે છે. તેના પગ ઉપર ઢાંધી દે છે.)

યતીન : મને તો લાગે છે કે જાણે દિમિ એ શાલ ભરતી હતી. મણિને તો ભરવાનું ગમતું નથી. તેને આવડે છે શું ?

માસી : રતેહને જોરે રતી રીખે. દિમિએ એને ગીખવ્યું છે—એમાં ભરતતી જુલ પડીએ છે—

યતીન : દિમિ, તું પંખો બંધ કર, બેન આવ મારી પાસે બેસ. આજે જ પંખામાં નોંધે તને કહી દધરા, કે આરે વારતાનું મુહૂર્ત આવશે.

દિમિ : રહેવા દો, મોરાખાઈ, એ બધી વાત-યતીન : હું ફાજર રહી શાવાતો નથી-એમ ધારીને કદાચ-હું ફાજર રહીશ, બે, ને કિમિ ધરતી હવાના અણુએ અણુમાં હું ફાજર રહીશ-તમે સમજી રાકશો. જે ગીત ગાવાનું છે તે મેં તકતી કરી ચૂક્યું છે-પેશું અન્નિ સિખા-એકાર સભળાવતો—

: દિમિનું ગીત :

અન્નિશિખા, એશો, એશો,
આનો, આનો આલો.
હુએ મુખે શૂન્ય ધરે પુષ્પદીપ જવાલો
આનો શક્તિ, આનો દીપ,
આનો શાંતિ, આનો તૃપ્તિ
આનો દિનગ્ધ લાલોળાશા,
આનો નિત્ય લાલો.

એશો શુભ લગ્ન બેથે
એશો હે કડવાળી
આનો શુભ સુપ્તિ, આનો

જાગરણખાનિ
હુના રાતે માતૃપેશે
નેજે થાકો નિનિષ્ઠે,
ઉત્સવ આકાશે તવ
શુભ હાસિ દાલો

યતીન : ગીતમાં ક્યા ઉત્સવની વાત છે, ખબર
છે હિમિ ?

હિમિ : ના !

યતીન : અરે ! અનુમાન તો કર !

હિમિ : હું અનુમાન કરી શકતી નથી.

યતીન : હું કરી શકું છું. જે દિવસ તારાં
લગ્ન થશે તે દિવસે ઉત્સવની સવારથી—

હિમિ : જસ કરો, મોટાભાઈ. જસ કરો.

યતીન : હું જાણે તેની અંસરી સાંભળી સકું
છું, ઐશ્વરીના સર વાગી રવા છે. મેં લગ્ન
પૂરકું છે, તારા મનના ખરબચે માટે—

હિમિ : મોટાભાઈ તારે હું જાઉં ?

યતીન : ના, ના. બેસ. પણ વાસ્તાને દિવસે
મારે જલ્દે તારે જ બહુ જગ્યાએ પહોંચે. વાદ
રાખજે, ધોળાં પણ જેટલાં મુજે તેટલાં જોરબમાં
જે આસન તૈયાર થાય તે ઉપર અમારા લગ્નની
પેલી ત્રાસ બનાવતો આઈ—

(શંભુનો પ્રવેશ.)

શંભુ : ગ્રાંટર સાહેબ પૂજાવે છે કે મારે આજે
રાતે રહેવું પડશે ?

માસી : હા, રહેવું પડશે.

[શંભુ નય છે.]

યતીન : પણ આજે ઉત્સવની દવા નહિ આપતા તેમ
તો મારી ઉપ પણ ડોળાઈ નય છે અને જાગરણ
પણ ડોળાઈ નય છે. વૈરાગ્યની બારસે અમારાં
લગ્ન થયાં હતાં, મારી. કાલે તે જ તિથિ છે.
મણિને મારે એ જ વાતની વાદ આપવી છે. બે
મિનિટ બોલાવી લાવ. ચૂપ થઈ ગઈ કેમ ? મારું
મન તેને કંઈ કહેવા માગે છે એટલા માટે જ આ
બે રાત મને જાંજ નહિ આપી. હવે મોકું ન કરો.
પછી વખત મળવાનો નયો. ના, મારી, તમારું
આ રેલું મારાથી સદન નથી થતું. આટલા
દિવસ મારી રાત હતી. આજ કેમ—

માસી : જોરે જાન, મેં તો બાહુ હવે કે
મારું રેવાતું બહુ પૂરું થઈ ગયું છે—પણ આજે
હવે રહેવાતું નયો.

યતીન : હિમિ ઉતાવળો ઉતાવળો કેમ આવી
ગઈ ?

માસી : થાક ખાવા ગઈ. હમણાં પાછી આવશે.

યતીન : મણિને બોલાવી લાવ.

માસી : જાઉં છું, ભાઈ. શંભુ બારણા પાસે
છે. બે કાંઈ બેઠ્યો તો તેને બોલાવજે.

[નય છે.]

(પાસેનો જોરડો)

[અધિકારી પ્રવેશ. ઉતાવળે ઉતાવળે આંસ
હળીને હિમિ બહી જાગી યાય છે.]

હિમિ : મારીને બોલાવું છું.

અધિકારી : જરૂર નથી. એવું અગત્યનું કાંઈ
કામ નથી.

હિમિ : મોટાભાઈના ઓરડામાં જવાના છે ?

અખિલ : ના, અહીંથી જ ખખર લઈ જઈશ. ચતીનને કેમ છે ?

હિમિ : ડાક્ટર કહે છે કે આજ રીતિ સારી નથી.

અખિલ : કેટલાય દિવસથી તમે રાત દિવસ મહેનત કરો છો. હું તો આવ્યો છું તમને જરા આરામ દેવાને. મને લાગે છે કે રોગીની મેસા હું પણ ફંધક—

હિમિ : ના, તે બને જ નહિ. મને જરાયે યાક લાગ્યો જ નથી.

અખિલ : વારુ, તો હું તમારી સાથે સાથે કામ કરવા લાગું.

હિમિ : એ બધું કામ—

અખિલ : ખખર છે કે વધિવાત કરતાં બહુ ભારે છે

હિમિ : ના. હું એવું નથી કહેતી.

અખિલ : ના, સાચી વાત છે, મારે જો કાંઈ તૈયાર કરવી પડે તો કદાચ ઘરને જ આગ લગાડી મૂકે.

હિમિ : શું બોલો છો તમે !

અખિલ : જરા પણ અતિરાયોક્તિ કરતો નથી. પરમાં આગ લગાડવાને અમને અભ્યાસ છે. સમજતી નથી :- જોતી કેમ નથી, તું તો ચતીનને માટે કાંઈ તૈયાર કરે છે, હું કદાચ એવું કાંઈ તૈયાર કરીને મેટા છું કે જે એને માટે પથ ન હોય, એટલું જ નહિ પણ નિરાશીને પણ ભારે પડે. તું બેસ બે વાત તારી સાથે કરી લઉં.

હિમિ : હમણું પણ વાત કરવા બેવે—

અખિલ : સમ સમ વાત કરતાં જો આવડતી હોત તો ધંધો જ છોડી દીધો હોત. ખીજો બંદીય ચાલુજો થઈ ગયો હોત. હમે છે શું ? અમારે બધી વાતો બનાવવી પડે છે, એ જરા પણ ગમ્યું નથી. વાર્તા જો બનાવી શકતો હોત તો આ ધંધો છોડી દેત. પણ તેં શું વાર્તા લખવાનું શરૂ કરી દીધું છે ?

હિમિ : ના.

અખિલ : નાટક લખવા—

હિમિ : ના. મને એ બધું આવડતું નથી.

અખિલ : કેમ ગમ્યું ?

હિમિ : ભાણ મગતી નથી.

અખિલ : નાટક તૈયાર કરવામાં ભાણની જરૂર પડતી નથી. નોટ બોટ કશું જ જોઈતું નથી. કદાચ એવારે જ મારે નાટક સર પાઈ ગયો હોય પણ કોણ કહી શકે ?

હિમિ : હું જાઉં છું, માસીને બોલાવી લાઉં છું.

અખિલ : ના, કાંઈ જરૂર નથી. હું નકાબી વાત બંધ કરું છું. કામગીરી વાત જ ચાલુ છું. મેં તો ચતીનને જ કહેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો પણ તેનું શરીર હમણું—

હિમિ : તેમના પેપાર વિશે કાંઈ વાત મારે કાને આવી છે કે નહિ એમ મને હમેશાં પૂછવા કરે છે. તમે કદાચ—

અખિલ : હું જાણું છું. વેપાર રૂબી ગયો છે.

હિમિ : પગે લાગું છું. એ વાત તેમને કહેશે.

નહિ. બીજું જે યવાનું હોય તે યાગ, તેમનું આ ધર તો—

અખિલ : યતીન ધરની વાત કરે છે ખરે !

હિમિ : માત્ર એ એક જ વાત કરે છે. એક દિવસ લખકા સાથે વાસ્તુ યવાનું છે, તેની જ યોજના—

અખિલ : વાસ્તાની તૈયારી તો થઈ ગઈ છે—

હિમિ : તમે ફેની રીતે જાણ્યું ?

અખિલ : મારી ઓફિસમાંથી જ થઈ છે— પટાવાગાએ કપડાં પહેરીને લગભગ તૈયાર—

હિમિ : જુવો, અખિલજી, આ હસવાની વાત નથી—

અખિલ : તે શું હું જાણ્યું નથી ? તારી આગળ છુપાવવાથી શું વળવાનું હતું ? આ ધર ફેણમાં—

હિમિ : ના, ના. તે બંને જ નહિ—અખિલજી, દયા કરો—

અખિલ : પણ આટલી બધી ચિંતા શાને કરે છે ? તને તો બધી ખબર છે. તારા મોટાભાઈ તો હવે બહુ દિવસ—

હિમિ : ખબર છે, ખબર છે. મોટાભાઈ ન રહે એ સદન થાય પણ તેમનું આ ધર સુદાં બે વર્ષ, તો તો મારી છાતી જ ફાટી ગયો. એ તો તેમના પ્રાણ કરતાં—

અખિલ : જો, તું સાહિત્ય, ગણિત, લૅગિસ્ટ વગેરેમાં વર્ગમાં પૂરા માર્ક પામતી હશે—પણ સમાર-ગાનમાં ત્રીજા વર્ગમાં પણ પાસ થઈ નહિ શકે. સંસ્કરણમાં ધર્મ નામે કોઈ ચીજ નથી. એના નિયમ—

હિમિ : મને ખબર નથી. તમારે પગે લાગું છું. આ ધર તમારે જવાવનું જ પડશે. આપની ઓફિસના—

અખિલ : પટાવાગાએને દોઢી બતાવવા પડશે. તેમનાં કાપમાં સરજાઈ ફેની પડશે. લૅગ-કૅલેન્ડરમાં લખાવવાના બધા અધ્યાય લખશે છું. માત્ર તાલ-લેખનો અભ્યાસ કર્યો નથી. એ કદાચ તારી પામેથી જ—

[માસીનો પ્રવેશ]

માસી : અખિલ, શું ચાલે છે ? દિમિ રહે, છે કેમ ?

અખિલ : વાસ્તાની યોજનામાં જરા વધારો પડ્યો છે મારે—

માસી : તે એની સાથે એ બધી વાત શું કામ—

અખિલ : એના મોટાભાઈએ એની ઉપર જ વાસ્તાનો બધો ભાર નાખ્યો છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. તેથી કામમાં કોઈ પણ અતંતની મુશ્કેલી ન આવે તે માટે બધાને હોટીને એણે મને જ પડ્યો છે. તો તમે બધાં જ બે યનમાં સો તો તો જોઈએ જ શું, વાસ્તાના કામમાં હું પણ કંમર ફાંપીને લાગી જઈઉં. વાત તો સમજીને હો ને, કાકી ?

માસી : સમજી છું. માત્ર હમર જાંઘે ના ચામે. બધા વધારે પાકું કર્યું પડશે. હમણાં તેનો વિચાર કરવાને વખત નથી. હમણાં તો યતીનને તું આજ્ઞામન આપ કે તેના ધર ઉપર કોઈને દાખ નહિ પડે.

અખિલ : બહુ મારું, શબ્દોના અભર ચદરો છે એમ ફરેશી એટલે થયું હવે એમને આશુ લૂટી નાખવાને કંદા—

[ડાક્ટરનો પ્રવેશ]

ડાક્ટર : વધીલ કે ! ત્યારે તો થયું. -

અખિલ : જુઓ શનિ મોટો કે કલિ એ વિશે ચર્ચા કરવાથી લાલ શો ? બંગાળ દેશમાં આપના હાથમાંથી ખચીને જે થોડા ઘણા લોકો છપતા રહે છે; તેમના જેવા તેવા ગર ઉપર જ અમારો ધંધો—

ડાક્ટર : આ ધરમાં તે ધંધો ચલાવવાને બહુ વાર નથી. હું જોઈ આજ્યો છું.

અખિલ : ભય બતાવશે નહિ મહારાજ, મરણથી જ તમારો વેપાર પૂરો થાય છે, અમારો તો ત્યાર પછી જ સારી રીતે જામે છે. ના, ના, બહુ થયું રહેવા દો એ વાત-કાઠી, આ કહી જઈ છું, વાસ્તાના બદોબસ્તનો બધો ભાર લેવાને હું તૈયાર છું—તે સાથે સાથે ખીજો ચે થોડો

ભાર પણ— બહારના ઓરડામાં બેઠો છું. ત્યારે જરૂર પડે ત્યારે બોલાવજો.

[નય છે.]

ડાક્ટર : હજી ચે વધુ નહિ આવી. તમે પણ ધણી વાંચથી તેના ઓરડામાં ગયા નથી.

માસ્ટી : મેણિની વાત પછતાં શો જવાબ દેવો તે મુશ્કેલી નથી. હવે તો મારાથી વાતો ઉપજાવી કઢાતી નથી. જાત પર જ ધિક્કાર વફૂરે છે. તે જશ જાંધી જાય પછી ઓરડામાં જમસ.

ડાક્ટર : હું બહાર રાહ જોઈ છું. રોગી કેમ છે તે ક્યાંક પછી કહેવડાવજો. એટલામાં વધીલને અટકાવી રાખવો પડશે. એ લોકનું મેહું જોતાં રચાભાવિક અસ્વચ્છતાથી જ નાડી જાંઝ જાંઝ કરી ઉઠે છે.

[નય છે.]

: પહેલો અંક પૂરો :

[અપૂર્ણ]

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભારતરત્ન વિદ્વાંસ

નખળી પ્રજાના શિકારીઓ : જર્મની-ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસ

જર્મની હવે પોતાનાં સંસ્થાનો પાછાં મારે છે. લમણાં લમણાં છાપામાં આ જર્મનીનાં સંસ્થાનોની માગણીને પ્રજા મદત્તવને બન્યો છે. અનેક પ્રકારનાં મંત્રણો આ બાબતમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. કોઈ જર્મનીની માગણીને બ્યાગખી ગણે છે; કોઈ એવાજખી ગણે છે. મોટો વર્ગ જર્મનીની આ માગણીને યોગ્ય ગણે નહીં જણાવે નથી. સુદ્ધ વિદ્યુત્ કરવાનું આ એક બહાનું ગણાવે છે.

હીટલર ૧૯૩૩માં સત્તા ઉપર આવ્યા પછી તેણે જર્મનીની ફરી પાછું સુરોપના રાજકારણમાં અગ્રસ્થને આણી મૂક્યું છે. વર્માહત્તની સંધિથી જર્મનીની સત્તાને સાવ નિર્બળ ફરી નાખવામાં આવી હતી. જર્મન પ્રજા પોતાનું આ અપમાન જૂઠી નહોતી. પણ આજે હવે હીટલર જેવા પ્રજાનેતા મળતાં મળેલી આગર, મત્તા બધું પાછું મેળવવા તત્પર થઇ છે. આમ કરવામાં સારું નરસું જોઈને જ દરેક પ્રજા દરેક કાચું કરે છે એવું હોતું નથી. પણ એક ઐતિહાસિક સત્ય સ્પષ્ટપણે સ્થાપિત થાય છે કે કોઈ પણ પ્રજાને દબાવીને કચરી શકતી નથી. પ્રજા આત્મપાત કરી રહે પછી જર્મનીની પણ આજે એ દશા છે. એને કચરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, એને પરિણામે આજે એવું પુનરુદ્ધાન બેવડા જોરથી શરૂ થયું છે. અને સુરોપની શાંતિ લેખમાં આવી પડી છે. સુરોપમાં બે શાંતિચંચ થશે તો જર્મની તરફથી થશે એવું ધણાનું અનુમાન છે. આજ સુધીમાં તેને માથે લાદવામાં આવેલી એક પછી એક શસ્ત્રોની બેડીઓ તેણે તોડી નાખી છે. હવે માર વરસનાં હીટલરના રાજ્ય અમમ્મ પછી જૂની એક પણ બેડી જર્મનીના પગમાં રહી નથી. દરેક બેડી તોડી વખતે શાંતિચંચને લઇ ઉપરિથત થશે હશે, પણ બીજા દેશો લડાઈક માનસતાના નહીં હોવાથી જર્મની આજની રિયનિએ પડેલી રહ્યું.

આજ સુધી જર્મનીએ પોતાનાં સુભાવેશ સંસ્થાનોની ફરી માગણી કરી નહોતી. પણ હવે જર્મનીની શક્તિ એટલા પ્રમાણમાં વધી છે કે સંસ્થાનોની માગણી કરીને ઈંગ્લાન્ડ-ફ્રાંસની દુશ્મનાવટ વહેરી લેવા તત્પર છે.

જર્મનીના બધા મુખ્ય મુખ્ય માણસો જૂદી જૂદી રીતે આ સંસ્થાઓની માગણી હવે આગળ કરે છે. અને તેનાં જૂદાં જૂદાં કારણો પણ બતાવે છે. 'જ્યારે બીજા બધાં દેશોમાં દૂધ અને માખણની સ્કેમ છેલ્લે થઈ રહી હોય ત્યારે અમે જૂએ મરતા હોઈએ એ કેમ બને ?' આવા પ્રશ્નરનાં વાક્યો ભાષણોમાં આવે છે. પોતાની આ સંસ્થાનોની માગણી કરતાં જર્મની ક્યાં કારણો બતાવે છે. ?

મુખ્ય કારણો :

મુખ્ય ત્રણ કારણો મણાવવામાં આવે છે.
(૧) કાચા માલ માટે અને માલની નિકાસ માટે.
(૨) વધતી જતી વસ્તીના વપરાટ માટે. અને
(૩) જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા માટે. આ કારણોના સંબંધમાં અનેક સાધક બાધક લખાણો થયા છે. આપણે એક પછી એક તપાસીએ.

આજનાં જમાનામાં કાચો માલ મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વની બની છે. એક જમાનામાં કારખાનામાં તૈયાર થએલ માલ બપોરના માટે બજારો મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વ ધરાવતી હતી. પણ હવે ધીમે ધીમે કાચા માલ ઉપરનો કામૂ મેળવવાની બાબત વધારે મહત્વની બનતી જાય છે. જર્મની તો આ બાબતે માટે વસાહતોની માગણી કરે છે. પોતાને કપડે જે દેશો હોય તેના ઉપર પોતાનો માલ વધારે સહેલાઈથી વાટી શકાય છે. તેમજ પોતાના જ તાબાના દેશોમાંથી જોઈતા કાચો માલ મેળવી શકાય છે. પરંતુ બજારોમાં માલનું વેચાણ તથા કાચા માલની ખરીદી થઈ શકે છે ખરી. પણ મુદ્દ વખતે

આમ બનવું મુશ્કેલ બની જાય છે. આને તો રીતસર મુશ્કેલ ન થાવતું હોય તો પણ આર્થિક મુશ્કેલ ત્યાં જ રહે છે. આથી સંસ્થાનોનું મહત્વ વધારે મણાય છે.

મહામુશ્કેલ પહેલાનાં જર્મનીનાં સંસ્થાનો મુખ્યત્વે આફ્રિકામાં હતાં. આ સંસ્થાનોમાંથી તે વખતે જર્મની બહુજ ઓછો માલ મંગાવતું હતું. કુલ આયાતનો માત્ર ૧ % માલ સંસ્થાનો આપતાં હતાં. તેવીજ રીતે જર્મનીમાંથી જે નિકાસ થતી હતી તેના ૧ % થી પણ ઓછો માલ સંસ્થાનો લેતાં હતાં. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જર્મનીનાં સંસ્થાનો જર્મનીની બજારની માગણીને બીજકુલ સંતોષી શકે નહિ એવું જણાય છે.

કાચો માલ જોવા જઈએ તો આ સંસ્થાનો એવો કોષ મહત્વનો કાચો માલ ઉપજાવતાં નથી. અને દુનિયાનાં બીજાં રાજ્યો જેઓની પાસે સંસ્થાનો છે તેઓ પણ સંસ્થાનોમાંથી મોટા પ્રમાણમાં કાચો માલ મેળવતાં જણાતાં નથી. પણ આમાં અપવાદો છે. માટે એની ગચાં એક બાજુએ મૂકીએ તો પણ જે સંસ્થાનો જર્મનીએ એવાં છે તે કાચો માલ મોટા પ્રમાણમાં પૂરા પાડી શકે એવું પણ નથી. આ રીતે જોતાં જર્મનીની આ માગણી જુદું જોરદાર જણાતી નથી. છતાં એટલા બાબત જર્મની માગણી ન કરે કે ન કરી જોઈએ એમ કાવતું જલ ભરેલું છે. આને કદાચ મહત્વ ઓછું હોય તો પણ ભવિષ્યમાં આ પ્રદેશોની બીજકુલ રચનાથી આજનાં જર્મન જેવી કુશળ પ્રજા કેમ ન ગમે ? અને જે સંસ્થાનો માત્રની બજાર નેમ જ કાચા માલ માટે નુકસાન હોય તો જે પ્રજાઓ એનાં સંસ્થાનો સ્થાપીને એવી છે તે કેમ સંસ્થાનો ઊઠી દેતી નથી ?

બીજી બાબત છે જર્મનીની વધતી જતી વસ્તી. જર્મનીમાં આજે પોલી સકાય તે કરતાં

વધારે વસ્તી છે. આ વધારાની વસ્તીને ક્યાંક બહાર વસવા માટે મોકલવી જોઈએ. માટે પોતાનાં ગમેતાં સંસ્થાનો પાછાં માગવામાં આવે છે. આનો જવાબ કંઈક સહેલો છે.

પ્રથમ વાત તો એ કે જર્મનીનાં સંસ્થાનો પૈકી પૂર્વ આફ્રિકાનો મોટોક જ લાગ યુરોપીયન લોકો વસી શકે એવો છે. બાકીના લાગે બધા વસવાટ માટે બહુ અનુકૂળ નથી. મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મનીનાં બધાં સંસ્થાનોમાં યહને માત્ર ૨૩૦૦૦ જર્મનો જ વસતા હતા, આજે પણ બહુ મોટી સંખ્યા એ લાગોમાં વસવા જાય એવું જણાયું નથી. દરેક મહાપ્રજ્વળ વસ્તીનાં વસવાટ માટે સંસ્થાનો માગે છે ખરી પણ અનુભવ એવું બતાવે છે કે, કેાઇ પ્રજ્વળ પોતાના સંસ્થાનોમાં વધારે પ્રમાણમાં હજી મધ જ નથી. છતાં પશુ આવી જ માગણી કરે છે, અને માટે જ આભિસિનિધા તેવો જીજી, પણ ત્યાં તે વસવાટ કરી શકે એવું જણાયું નથી.

બીજી વાત એ જણાય છે કે એક બાલુથી વસ્તી વધતી જાય છે માટે સંસ્થાનોની માગણી કરવામાં આવે છે, ત્યારે બીજી બાલુથી વસ્તી વધારવા માટેના ખાસ પ્રયાસો કરવામાં આવે છે, જે વસ્તી વધારે હોય તો વસ્તી વધારવાના પ્રયાસો શા માટે કરવા જોઈએ એ સમજાઈ નથી. વિવાદસ્પદી એવા પ્રકારની છે કે વસ્તી વધે તો યુદ્ધનું સામર્થ્ય વધે અને તો દેશની પ્રતિષ્ઠા વધે. મુદ્દ સામર્થ્ય એ પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો મોટામાં મોટો ધોરીમાર્ગ જ જણાય છે. અને તેથી વસ્તી વધારવામાં આવે છે. એટલે વધારે વસ્તીને માટે વસાહતોની જરૂર છે. એમ કહેવું તે પણ બરાબર નથી.

સાચું કારણ-પ્રતિષ્ઠા :

ઉપરનાં જનને કારણે અધુરા છે. સંજોગો નથી. પણ ખરું કારણ તો પ્રતિષ્ઠા છે. ખરેખરમાં

વસાહતો ધરાવનારાં સામ્રાજ્યો આજે પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે. જર્મની પણ આવી જ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતું હતું. પણ મહાયુદ્ધ પછી જર્મન પ્રજાને કચરી નાખવામાં આવી. આ અપમાનનો ધા એ પ્રજા બૂરી શકે એમ નહોતું. અને ત્યારે આજે તે જોઈ શકે છે કે હવે માથું ઊંચું કરી શકાય એમ છે. બીજાં બધાં રાજ્યો યુદ્ધથી ભડકે છે, ત્યારે પોતાની આ પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવાનો લાગ એ શા માટે ચૂકે ? સંસ્થાનોમાં માત્ર જાય કે ન જાય, કાગો માત્ર મળે કે ન મળે, અને વધારાની વસ્તી ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં ભસે વસી ન શકે, પણ પોતાના સામ્રાજ્યમાં બીજા અનેક દેશો છે એ પ્રતિષ્ઠા યોગી છે ! કેાઇ જર્મન આ માનદાનને ચૂક્યો નથી. મુદ્દ યુરોપમાં પણ તેને માથે એવા આકર્શ બંધનો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં કે એક વખતની આખી દુનિયાને કંપાવનારી જર્મન પ્રજાને નીચું માથું નાખીને ફરવું પડ્યું હતું. આજે એજી ફરી માથું ઊંચક્યું છે. યુરોપનાં બધાં અપમાન જનક બંધનો તેજી ફગાવી દીધાં છે, અને હવે સંસ્થાનો પાછાં લેવા માગે છે. જે કડપે તેને વિજય મળતો મર્યો છે, તેથી તેની આ મહત્વપાકાંક્ષા હતી એ કરતાં પણ વધી ગઈ છે.

પ્રતિષ્ઠાનું આ જૂત જર્મન પ્રજાને આજે ધક્કો મારી રહ્યું છે. અને યુરોપને વાદવારથળો તરફ ધસડી લઇ જાય છે.

મહાયુદ્ધ પછી જર્મનીનાં સંસ્થાનો મુખ્યત્વે ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસે લીધાં છે. અને તેમાં પણ મોટા ભાગનાં તો ઈંગ્લાંડે જ લીધાં છે. એટલે જર્મનીની આ માગણીની અસર ખાસ કરીને ઈંગ્લાંડ ઉપર જ ધરાવી છે, ઈંગ્લાંડ જર્મનીની સંસ્થાનોની માગણી સમજી શકે છે અને એ જાણતમાં પોતે વિચાર કરવા પણ તત્પરતા દર્શાવે છે. પણ જે સંસ્થાનો ઈંગ્લાંડે લીધાં છે

તેના સંબંધે વિચાર કરવાની તત્પરતા તે બતાવતું ન હતું. પોર્ટુગલ પાસેથી કંઈક સંસ્થાનો લઈને કોઈ રીતે તે જર્મનીને અપાવવા, તથા એ રીતે તેને શાંત કરવું એવો ઇચ્છાંકો, ધસાદો હતો. પણ હીટલરે પોતાના હેતુ આપણમાં સ્પષ્ટ રીતે બહુચું છે કે “જેણે અમારાં સંસ્થાનો લીધાં નથી તેની પાસે અમારી માગણી છે જ નહિ.” આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે ક્રાંસ તથા ઇંગ્લાંડની પાસે જે પોતાનાં સંસ્થાનો છે તે જ પાછાં મેળાં છે. ઇંગ્લાંડ શું કરશે ?

હવે આપણે એ જોવું જોઈએ કે ઇંગ્લાંડ તથા ક્રાંસ આ સંસ્થાનોની માગણીને શું જવાબ આપી શકે એમ છે.

ઇંગ્લાંડમાં તો આ માગણીની વિરુદ્ધ જાહેરા પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. પાર્લામેન્ટમાં પણ આ બાબત અનેકવાર સ્પષ્ટતા કરી લેવામાં આવી છે, કે ઇંગ્લાંડને તાબે આને જે મુશ્કેલી છે તેમાંથી એક તમુ જમીન પણ તે જતી કરવા તૈયાર નથી. આમ ઇંગ્લાંડને લોકમત એકી બનાવે જર્મનીની સામે છે.

કાંચા માલની બાબતમાં ઇંગ્લાંડ કહે છે કે જર્મની અમારા મુશ્કેલીથી તે ખરીદે તો અમારે તેની સામે વાંધો જ નથી. અને કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ મૂકતા નથી. અને આખરે તો જર્મનીને કાંચો માલ ખરીદવો જ પડે છે. પછી સંસ્થાનો પોતાને તાબે હોય કે બીજાને તાબે હોય તેનાથી શું તકાવન પડવાનો છે ?

રાષ્ટ્રસંધે આ મુશ્કેલી ઇંગ્લાંડને સોંપ્યા છે. ત્યાંની પ્રજાનું રક્ષણ આને ઇંગ્લાંડ કરે છે. આવી પોતાના રક્ષણ નીચેની પ્રજાને જર્મનિને હવાલે અંતરે કરી શકે એમ નથી. એમાં પણ ખુદ જર્મનીમાં યહુદી ઉપર જે ભાવના ત્રાસ પ્રજાવામાં આવે છે, અને ત્યાંથી જે રીતે

દંકર મૂકવામાં આવે છે તે જોતાં તો સંસ્થાનોની જે પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું છે તે પ્રજાને જર્મનિને હવાલે કરવામાં પૂરતું જોખમ છે. એમ કરવાથી પ્રજાનો વિશ્વાસભંગ કરવા જેવું થાય છે.

ઉપરનાં બંને કારણો તો હરીફ ખાતરની દલીલ જણી શકાય. પરંતુ જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછાં આપવામાં સામાન્ય જોખમમાં ઉતરે છે. કેપ દેરો સુધીની આફ્રિકાની દક્ષિણેથી ઉતરે જતી રેલ્વેની એક યોજના છે. આને ઇજીપ્ત એ અંગ્રેજોને રહિત મુશ્કેલી છે, અને પછી અંગ્રેજો ઇજીપ્તીયન સુધાનથી કેપટાઉન સુધીનો બધો મુશ્કેલી અંગ્રેજોને છે. જૂના ટાંચાનીકા ટેરીટરી જર્મનીનું હતું. પણ હવે એ ભાગ અંગ્રેજોને મળવાથી આ આખો સમગ્ર રસ્તો હવે સ્વિડિશ રસ્તો બન્યો છે. આફ્રિકાની ખીસરણી માટે અને સામાન્યના રક્ષણના માગની દૃષ્ટિએ આ રસ્તો અત્યંત જોઈએ છે. હવે પાછું જે આ ટાંચાનીકા ટેરીટરી જર્મનીને પાછું સોંપવામાં આવે તો આ રેલ્વે રસ્તો જોખમમાં મૂકાય છે. અને તો સંસ્થાનો માગ નૂરી જાય છે. આથી અંગ્રેજો આ મુશ્કેલી પાછો આપવા તૈયાર નથી. માટે જ ઇંગ્લાંડનાં જાણજોનાં એકી અચાને કહે છે કે આ મુશ્કેલી જર્મનિને કરશે લાભદાયક હોય નહિ અને છે નહિ, જ્યારે ઇંગ્લાંડને માટે તે અતિ મહત્ત્વ ધરાવે મુશ્કેલી છે.

હિંદની સિદ્ધિબંદી:

બીજું મહત્ત્વનું કારણ હિંદી મહાસાગરના પ્રજાનું રક્ષણ. આને હિંદી મહાસાગરની આમવાસ લગભગ બે જ ઇંગ્લાંડનું કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પ્રભુત્વ છે. મુશ્કેલી મમુદમાં થઈને એક તો હિંદી મહાસાગરમાં અચાય છે. આ માથે આને અનેક રીતે જોખમમાં છે. અને તેથી કેપટાઉન સુધી પછી હિંદી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરવાના માગને મળવા

બનાવવા તરફ અંગ્રેજોનું જ્ઞાન મળું છે, પણ પશ્ચિમ આફ્રિકામાં કે ટાંગાનીકામાં જે જર્મનો પોતાનું નીકાતું કે હવાઇ જદાજેલું યાજું નાખે તો આ એક રસ્તો જે સહીસહાયત હજી સ્વી છે તે પણ પૂરેપૂરો જોખમાય એમ છે, અને એમાં પણ વૈરાનિક શક્તિમાં જર્મન લોકો બહુ જાગળ હોવાથી એવી પ્રજા જે હિંદી મહાસાગરને કાંઠે એકજ યાજું નાખે તો પણ બહુ બારે ખુશ્માન કરી શકે એમ છે. આ કારણથી પણ હરકાઇ ઉપાયે અંગ્રેજો આ પ્રકારે પાછા આપવા તૈયાર નથી. ઇંગ્લાંડનું સામ્રાજ્ય છૂટું છૂટું વેરાએજું હોવાથી માર્ગોનું સંરક્ષણ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે અત્યંત મહત્વનું ગણાય.

ઉપરના બંને કારણો જર્મનીનાં સંસ્થાનો પાછા ન આપવાનાં ઇચ્છાંકને માટે સખજ કારણો છે અને છેલ્લું કારણ જેમ જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમ ઇંગ્લાંડની પણ પ્રતિષ્ઠા છે. ઇંગ્લાંડ પણ એમ જરૂર માને કે આર વરસના પુરુષ પછી અને અંગ્રેજ પ્રજાના ભોગ પછી આ સંસ્થાનો તેમજો મેળવ્યાં છે. આ તલવારથી મેળવેલાં સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડ શા માટે હાડે ? જર્મનીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધાવી છે; તો ઇંગ્લાંડને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાની કિંમત છે. અને તે તો છતાં મેળવનારી પ્રજા છે. જર્મનીની માત્ર પશ્ચિમી ઇંગ્લાંડની પ્રજા કરી જઈને મુશ્કે પાછો આપવા નેટલી કાયર જરૂર નથી.

આટલા વિવેચન ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ઇંગ્લાંડ જર્મનીની આ માગણીને સહેલાઈથી સ્વીકારી શકે એવું નથી.

ક્રાંસની સ્થિતિ:

જર્મનીની સંસ્થાનોની માગણી ક્રાંસને પણ અસર કરે છે, એટલે ક્રાંસની બાજુ દબે આપણે તપાસીએ.

આ પ્રમ સંબંધે ઇંગ્લાંડમાં નેટજો ઉદાપોદ થયો એટલે: ઉદાપોદ ક્રાંસમાં ચળેલો જણાવો

નથી. મોટા ભાગનાં અને મહત્વનાં જર્મનીનાં સંસ્થાનો ઇંગ્લાંડને જ મળ્યાં છે. એટલે ક્રાંસ તો એમ સમજે છે કે આ પ્રમ સાથે પ્રથમ સંબંધ હોય તો ઇંગ્લાંડને છે. ક્રાંસનો વારો પાછળથી આવે છે. ક્રાંસને જે મુશ્કે મળ્યા છે તે બહુ નાના અને અગત્યના પણ જોવા છે. જર્મનીને કદાચ વધારે અગત્યના હશે, તો પણ ક્રાંસને તેનું મહત્વ બાજુ નથી. ઇંગ્લાંડનું સામ્રાજ્ય આખું આ સંસ્થાનો પાછાં આપનાં જેમ જોખમાં આવે છે, તેવાં જ ક્રાંસને નથી. કારણ કે ગિનીના કિનારા ઉપરનો થોડાક ભાગ ક્રાંસને મળ્યો છે. અને આથી ઇંગ્લાંડ જે પગલાં ભરે તેવા ઉપરથી ક્રાંસ પોતાનો નિર્ણય બાંધે. જરૂર ઇંગ્લાંડથી ક્રાંસ આ બાબતમાં નિકલે તો નહિ જ નાખે. સ્વાર્થ ઇંગ્લાંડની પડખે જ ઉભો રહેવામાં છે. ઇંગ્લાંડ પ્રથમ નમતું આપે એ લગભગ અશક્ય હોવાથી આ બાબતમાં ક્રાંસ પણ નિર્ણય છે.

આફ્રિકાનો ઉત્તર કિનારો ક્રાંસને વધારે અગત્યનો છે. કારણ કે ક્રાંસના કિનારાની બરાબર સાથે આ ભાગ આવે છે. ત્યાંથી સીધાં તંબા માણસની સદાય આવી શકે એમ છે, અને ક્રાંસના કિનારા ઉપર મોરો કરેલાં હોય તો પણ આ કિનારા સરજ થાવું ગણાય, એટલે જે જર્મની આ ભાગમાં પગપેસારો કરે તો ક્રાંસને ચિંતા જેવું છે. આ ભાગમાં જર્મનીએ પગપેસારો શરૂ પણ કર્યો છે. પણ સંસ્થાનો પાછાં મેળવવાની મદગમી સાથે આ પ્રમને મુબંધ નથી. એ આપો જુરો પ્રમ છે એટલે અવી આપણે અગાધું નહિ. ક્રાંસનો સ્વાર્થ જીતવા સંસ્થાનો જર્મનીને પાછાં મળે કે ન મળે તેમાં કાંઈ કાંઈ નથી. પણ આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારે આવેલાં મેરોકોના ભાગમાં મોઝ પણ રીતે જર્મની પ્રજા ન યાવ એમાં છે. અને આ હેતુથી જર્મનીને દખાવવાના કોઈ પણ કાર્મમાં ક્રાંસ ઇંગ્લાંડને જરૂર મદદ કરશે.

બીજાં રાષ્ટ્રો. ઉપર આ માગણીની ખાસ અસર નથી. ઉપરની ચર્ચામાં જોઈએ. છીએ તેમ ઇંગ્લાંડને જ વધારે નિરખત છે. એટલે તેમનું દ્રષ્ટિબિંદુ તથા જર્મનીનું દ્રષ્ટિબિંદુ સમજવાનો આપણે વિચાર કર્યો છે. જર્મનીનું વધતું જતું જોર અને આ સંસ્થાનોની તેણે કરેલી માગણી સીધી રીતે ઇંગ્લાંડને જર્મની સાથે ફરીવાર યુદ્ધમાં ઉતારે એવા પુરો સંભવ છે. માત્ર ઇંગ્લાંડની હજી હડાયક શક્તિ પૂરી સમૃદ્ધ થઈ નથી ત્યાં સુધી તાત્કાલિક ઇંગ્લાંડ ઇંગ્લાંડનું બરે એવું જણાતું નથી. પણ જર્મનીએ ઇંગ્લાંડની મૈત્રીને જોખમમાં નાખી છે એ વાત ચોક્કસ છે.

પણ એ પ્રશ્નનું શું ? :

મદારાષ્ટ્રોના અંદર અંદરના સંબંધોની દ્રષ્ટિએ આ માગણીના આપણે વિચાર કર્યો. પણ બીજકુલ તટસ્થ રીતે વિચાર કરીએ તો જર્મનીની

વસ્તી વધારે હોય, માલ અપાવવો હોય, કાચો માલ ખરીદવો હોય, કે જર્મનીની પ્રતિષ્ઠાને દાનિ પહોંચતી હોય તો પણ બીજા પછાત પ્રદેશોને એ કારણસર કબજે કરવા, ત્યાંની પ્રજાને પરાધીન બનાવવી અને શોષણ કરવું એ કાંઈ રીતે ન્યાયી ન જ ગણાય. વસાહતો દ્વારાની બેઠેલા સામ્રાજ્યોની દ્રષ્ટિએ માગણી વ્યાજબી કે ગેરવ્યાજબી છે એનો વિચાર રાક્ય હોઈ શકે, પણ જે પ્રજાને પરાધીન બનાવવી છે તેનો કશો વિચાર ખરો કે નહિ ? પણ બગિયાના બે ભાગના આ જમાનામાં ન્યાય અન્યાયના માપ પણ જુદાં જ હોય છે. જો ઇંગ્લાંડને નુકસાન ન થતું હોત તો જર્મનીની માગણી ન્યાયી ગણાવ, પણ ઇંગ્લાંડને નુકસાન થાય છે માટે તેની માગણી અન્યાયી ગણવામાં આવે છે. સંસ્થાનોની પ્રજાને તો અત્યંત શુભાચી જ. તેમને સતત રહેવાનો હક્ક ન્યાયી છે કે અન્યાયી તેનો વિચાર આ મોટા શિકારીઓ શા માટે કરે ?

નળપાન-ઇંગ્લાંડનું હરીફ

પૂર્વમાં નળપાન અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થવાનું એક નવું કારણ ઉપસ્થિત થવાનો ભય ઉભો થયો છે. આ ભય તે કા કેનાલનો છે.

વર્તમાનપત્રોમાં થોડા વખત અગાઉ એના ખબર પ્રગટ થયા હતા કે સિયામનો અખાત તથા બંગાળના ઉપસાગરની વચ્ચે આવેલી કાની સયોગીભૂમીમાંથી એક નહેર ખોદીને બંને સમુદ્રોને એક કરી દેવાની યોજના ચાલે છે અને આ યોજના માટે નળપાન પૈસા ખૂબ પાડવાનું છે.

હજી આ યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યું નથી. પણ જેમ સ્વેચ્છાની નહેર, ખામાની નહેર, કીલકિનાઝ વગેરે અગત્યની નહેરો છે, તેવી જ અગત્યની આ નહેર થવાનો સંભવ છે. આજે

હિંદી મહાસાગરમાં થઈને ચીન-નળપાન તરફ જતું હોય તો મલાયાદીપકલ્પને ફેરા ફરીને સિયાપોર પાસેથી જઈ શકાય છે. તેને બદલે જો આ કેનાલ તૈયાર થાય તો બે થી ચાર દિવસ મુસાફરીના બચી જાય છે. અને આખો ફેરો લેવાને બદલે સીધો સિયામના બંદરે પહોંચે-કે પૂર્વમાં ગમે ત્યાં જઈ શકે.

સિયામની સરકાર આ નહેર ખોદવાનો વિચાર કરી રહી છે. બ્રહ્મદેશની સરહદની દક્ષિણે પાક્યાન નામની નદી વહે છે. તે નદીની સાથે જ આ નહેર જોડી દેવામાં જોડો ખરચ લાગે એવું છે. આ લાચ માત્ર ૨૫ માર્કિટ જેટલો લાગે છે. ત્યાંની માટી પણ પથરીલી નથી: કાંપતી બનેલી છે. એટલે ખોદવાનો ખર્ચ પણ લાગે એમ નથી.

તથા બંને બાજુના સંગઠિત લેવલ પણ સરખા છે. એટલે પનામાની નહેરમાં જેમ દરવાજા કરીને સ્ટીમરને ઉઠે લેવી પડે છે અને નીચે ઉતારવી પડે છે એવું પણ કરવાની જરૂર નથી. આમ જોઈએ ખરેખર આ નહેર બાંધી શકાય એવું છે પણ સિયામની સરકારે આ કામકાજ શરૂ કર્યું નથી. કારણ કે ખિટનના હિતને આથી ધિક્કા લાગે એમ છે. જે નહેર ખોદવી જ હોય તો ઇંગ્લાંડની દુરમનાપટ-વહોરી લેવી પડે.

આ નહેરથી ઇંગ્લાંડને શા મારે વધી આવે એમ છે ?

આજ સુધી હિંદી મહાસાગર અને પાસિફિકની વચ્ચે એક જ દરવાજો હતો-સિંગાપોર. આથી તો એવું મહત્ત્વ વધી ગયું છે. અને હમણાં જ ઇંગ્લાંડે ત્યાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચાને અમેક કિલેજ બાંધી છે. સિંગાપોરની બંદર તરીકે પણ ઉન્નતિ આ કારણથી થઈ છે. અને હુકના એક અગત્યના સ્થાન તરીકે તો તેનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. જે આ કેનાલ દ્વારા ખોદવામાં આવે તો સિંગાપોરની મરદન ઉપર ખરાબર હાથ મૂકવા માઈક થાય છે. પછી સિંગાપોર સુધી કોઈ પણ વ્યાપારી સ્ટીમરને જવાની જરૂર રહે નહિ. બધી સ્ટીમરો આ કાની નહેરમાંથી જ ચાલી જાય. સિંગાપોરની જહોજલાલી બધે યથાવત્. પણ એથી ૫ વધારે તો સિંગાપોરની કિલેજથીનું મહત્ત્વ ઘટી જાય. ત્યાં ખરચેલા પૈસાનો ધણે ભાગ પાણીમાં જાય, અને કાનેનાલી આશ્ચર્ય નવું ચડક તેવાર કર્યું પડે. ઉપરાંત આજ સુધી એક જ ભાગનું રક્ષણ કરવાથી હિંદી મહાસાગરના સામ્રાજ્યનું રક્ષણ થતું હતું તેને બદલે હવે બે દરવાજા ઉપર ચોટી રાખવી પડે.

પૂર્વમાં ઇંગ્લાંડને મોટી બીક જપાનની છે. અગાડિ આ બીક નહેનદી પણ આસને આસને

બંનેની હરિશર્ષ વધતી ચાલી છે. અને એ ઉદેશથી જ સિંગાપોરનું શોધું. બ્રિટિશ સરકારે મજબૂત બનાવ્યું છે. હોંગકોંગના ચાલુને પણ મજબૂત બનાવવાનું કામ ચાલુ છે. જે આ નદી નહેર ખોદાય તો ત્યાં પણ ચાલુ બેસાર્યું પડે. અંગ્રેજોને એનો ડર છે કે આ નદી નહેર ખોદવાના કાર્યમાં જપાન મદદ આપશે. એટલે કે આખી નહેર હમણા જપાનના જ હાથમાં રહેશે. જે આમ થાય તો અંગ્રેજોને વિશેષ ચિંતાનું કારણ મળે છે.

૧૯૩૨ સુધી સિયામમાં અંગ્રેજોનો પ્રભાવ હતો. તે સાલ સુધી ત્યાં જે રાજા હતો તેનું વક્ષણ અંગ્રેજોની જૈની સાચવી રાખ્યા તરફ વિશેષ હતું. અને એથી એ બાજુથી અંગ્રેજોને જરાકે ચિંતા નહોતી પણ ૧૯૩૨ માં બંને ત્યારપછી ત્યાં જે રાજકીય ઉચ્ચકોણ થયું તેને પરિણામે અંગ્રેજોનો પ્રભાવ ઘટી ગયો છે. પ્રથમ અંગ્રેજ સલાહકારો હતા તે હવે એમણે યથા લાગ્યા છે. હાલનું પ્રધાનમંડળ જપાનનું પક્ષપાતી છે. અને સિયામમાં એવી પણ કંપનાઓ સેવાય છે કે પશ્ચિમના કોઈ પણ આક્રમણની સામે પૂર્વનું એક સંગઠન તૈયાર થાય અને તેનું નેતૃત્વ જપાન બોમ્બરનું હોય. ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ બંને દેશોને વધારે મેળ છે. આવી જતાનું સંબંધપરિવર્તન અને તેથી થયેલ રાજનીતિ-પરિવર્તનને લીધે સિયામમાં બ્રિટનની ખાલી પડેલી જગ્યા જપાનને લીધી છે અને તેનો પ્રભાવ છેલ્લાં પણ ચાર વરસોમાં વધી ગયો છે.

સિયામના નૌકાખાતાના માણસો અને હવાઈ વિભાગના માણસો પણ જપાનીઝ સેડા મારફત રજવચામાં આવે છે. બીજી પણ વધી જાયતોમાં જપાનીઝ સલાહકારો અન્ય રાજ્યમાં આવે છે. વેચાર પણ જપાનનો વધતો ગયો છે. સિયામના

લોકોની ખરીદશક્તિ ઓછી છે. એટલે જાપાનીઝ માલની બજાર માટે સિયામ અનુકૂળ છે. આજથી ચાર વરસ પહેલાં જાપાન સાથે સિયામનો વેપાર ઘણો ઓછો હતો, તેમાં હવે ઘણો વધારો થવા લાગ્યો છે. અને એટલે અંશે ખ્રિષ્ટિય માલને વફા લાગ્યો છે.

સામાન્ય સંયોગોમાં આ નહેર જોદાવાથી ખિરીશને આદર્શ ચિંતા ન થાત. પણ ઉપર જોઈ ગયા તેમ સિયામમાં એક બાજુથી જાપાનનો પગપેચારો થતો જાય છે. અને બીજી બાજુથી જાપાન-જર્મનીના જે કરાર થયા છે તેની બહાર નહિ આવેલી કેટલીક રાજ્યોનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે આ નહેરનું મહત્વ સમજાય એમ છે. એ કરાર પ્રમાણે જર્મની-જાપાન બંનેએ પૂર્વના બધા દ્વિપસમૂહોને ઉત્તર દક્ષિણ ભાગ પાડીને વહેલી લેવાનું ઠરાવેલું છે. એમ માનવામાં આવે છે ! દક્ષિણ ભાગમાં જર્મનીને પોતાનો પ્રભાવ વધારવાની છૂટ આપવામાં આવી છે ત્યારે ઉત્તર તરફ જાપાનને પોતાનો પ્રભાવ વધારવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. અને તો જાપાનના હેતુઓ કેટલા આક્રમણકારીક છે એનો ખ્યાલ આવશે. સિયામ કદાચ પોતાના જ પૈમાથી નહેર ખેદે તો પણ જ્યાં સુધી સિયામના રાજદરબારમાં જાપાનનો પ્રભાવ વધારે હશે ત્યાં સુધી નહેરનો ઉપયોગ જાપાન પોતાના હેતુઓ અર લાવવા માટે કરવા ધારશે ત્યારે જરૂર

કરશે જ એવું માનવાને કારણ છે.

સિયામનો ધરાદો તો એવો છે કે આ નહેર જોદાવા પછી આંતરરાષ્ટ્રિય સમિતિને સોંપવી-માત્ર આ રાજ્યો સિયામનું સ્વાતંત્ર્ય અપાધિત સાચવવાની બાંહેધરી આપે. છતાં પણ ચિંતન સહેલાઈથી આ નહેર જોદાવા દેશે કે કેમ એ શંકા જ છે, કારણ કે પોતાના સામાન્યને ઉધાડું પાડવા દેવા એ શા માટે રાજ થાય !

નહેર જોદાવા માટે જ્યારે પહેલી કોદાળીનો ધા એ ભૂમિ ઉપર પડશે ત્યારે જરૂર નવા સંયોગો ઉભા થશે, ઐટલિટન પોતાના બચાવ માટે આક્રમણતાળ એક કરશે, આ હકીકત જ્યારથી બહાર આવી છે ત્યારથી જ ખ્રિષ્ટિય સરકારનું પરદેશખાતું અતેજ થયું છે અને એ બાજુ લખાપટ્ટી ચાલુ પણ થઈ છે.

સિયામનો અધિકારી વર્ગ પણ જાપાન તરફ પક્ષપાત ધરાવતો હોવા છતાં અંગ્રેજોના વિરોધની અવગણના કરી શકે એમ નથી. સિયામ ક્રાંતિ અને ચિંટનના રાજ્યની બીંસમાં આવેલું છે. અને આને જાને રાજ્યોને સંપૂર્ણ મિત્રાચારી છે. આવા સંયોગોમાં સિયામ જાપાનના હાયનું રમકડું બની જાય એવો સંભવ નથી. જાપાનની અને ઐટલિટનની તકરારને પોતાની જાળિન ઉપર ઉતારવામાં તેને આનંદ લાભ નથી. અને માટે જ આ યોજના બીજી બંધી રીતે લાભદાયક હોવા છતાં દજી હાથ ધરવામાં આવી નથી.

એક તંત્રીની વિચારમાળા

શ્રી. જયસુખ મહેતા

“...પણ એમાં શું? મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. વર્તમાનપત્રની ફરજ છે કે સમાજશુદ્ધિની રક્ષા કરવી...મારો શો દોષ? મેં તો ફરજ બજાવી...એનું ગમે તે થાવ...હા, હા, મારા મનમાં થોડો રોષ હોય કે દોષ હોય તેથી શું? તેથી એણે આચરેલી અનીતિ કંઈ નીતિ થોડી બની જાય છે?...પણ...મારું જીવન! એ તો એવા અનેક દોષથી ભરપૂર છે. એણે કહ્યું છે તે બધું હું કરું છું...પણ હું ક્યાં સેવાનો ડાળ કરું છું? મેં ક્યે દિવસે મને સાક્ષપત્ર તરીકે વર્ણવ્યો છે...લોકો મને એમ સમજે એમાં હું શું કરું? લોકોએ સમજવું જોઈએ કે મારા જાપાના આમતેજ ઉપર ‘લોકસેવા અમારો મુદ્દાલેખ છે’ એમ લખું છું તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે હું સેવા કરું છું. અમે-‘અમે’ એટલે હું નહિ...ત્યારે કાણ? અમે-અમે...અમે એટલે કાંઈ નહિ...કેવો સરસ ધંધો છે? અધિકાર બધા, જવાબદારી સેશમાત્ર નહિ. આડમા એડવર્ડની ટીકા પણ કરી શકાય અને મહાત્મા ગાંધીને પણ શિખામણ આપી શકાય. ધરતું તંત્ર બસે ન ચલાવી શકીએ, નાનકડું જાણું ચલાવવામાં બસે લાખ મુદતો દરી બેસીએ પણ મહાસલાનું તંત્ર કેમ ચલાવવું, આ વખતે પ્રમુખ કેને ચૂંટવા, ફરારો કેવા લાવવા, ભાવિ કાર્યક્રમ શો રાખવો અને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી શું કરવું એ ત્રિમે પ્રજાને સલાહ આપી શકીએ...પણ એમાં શું? વર્તમાનપત્રનું એ કર્તવ્ય છે: પ્રજાને દોરવી. અને બીજું કર્તવ્ય: પ્રજાનો અવાજ બહાર આણવો...અવાજ? પ્રજાને અવાજ છે? તો તો એ બધા મારી પેટે જાણું ન કાઢે? એ મૂંગા યત્રો, ક્યારેક જરૂર પડે તો ચોની પાસે સલાહો ભરીને બોલાવીએ...પણ પ્રજાને દોરવાની વાત તો સાચીને? બસે ને હું મારી જ્વાલને કે મારા કુટુંબને કે મારા આજી-આજીનાને ન દોરી શિકેતો હોઈ, એ તો મારી શક્તિનો અભાવ છે, હું જુદીયો તો સમજું છું કે આમ કરવું જોઈએ ને તેમ કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી આવું પરિણામ આવશે અને તેમ કરવાથી તેવું પરિણામ આવશે. અને મારી પાસે માહિતિના તો બંડાર છે. મારા પાસે પાર વિવાની સામગ્રી

પડી છે તેમાંથી હું દાખલા પછી ટાંચી સકું. અરે, અહીં તો ઠીક પછી અમેરીકાએ શું કરવું નોંધ્યો ને જાપાનની શી ફરજ છે તે પછી મારે પ્રશ્નને જણાવવું નોંધ્યો, કારણ કે હું તો હાથપણનો ભંડાર છું. મને તો બધી ખજાર પડે અને એકેય વિષય મારાથી અજાણ્યો છે ? એટલે જ તો મેં જાપાનમાં અનેક વિભાગો રાખ્યા છે...હં, હં. પણ મૂળ વાત તો હું મૂલી જ ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં ક્યાં ચડી ગયો ! વિચારને કંઈ બંધન છે ? અને આ તો કામ જ એવું. એકલાં મગજનું જ કામ અને તે પછી કેટલી ઝડપે કરવાનું. કોઈ પક્ષ ઉઠ્યો કે તુરત એ ઉપર અભિપ્રાય આપવો. ચોક્કસ અભિપ્રાય ન આપી સકાય, તો ગોળગોળ પછી સુંદર ભાષામાં ને શૈલીમાં લખવાનું. વાચનારને ખજાર ન પડવી નોંધ્યો કે આપણે જાણના નથી એ તો મોટાં મોટાં નામ, અવનમ્યો, શૈલીક ભૂતી વાત અને શૈલીક ભવિષ્યવાણી વાંચીને મુગ્ધ જ થઈ જવા નોંધ્યો...પછી આ ધંધામાં સુરાંગી ચામડી રાખ્યે ન માલે. લોકો આફરીન પોતરે ત્યારે હરખાઈ પછી ન જવું નોંધ્યો અને રીક્ષાઓ કરતા લાગી જાય ત્યારે ગભરો પછી ન જવું નોંધ્યો. એ રીતે તો યોગીઓની જેમ 'હર્ષ શોક તે રહે અનીતા' એ જ અમારો ધર્મ. પણ નહવું હોય અને બાબડી છોડરને રજાગવવા ન હોય તો લોભગિનુ ખ્યાન રાખ્યા વિના ન ચલે...હું...હું... એ જામતમા તો કમાલ છું. ખાંડ જલરના મુમલમાન ગાડવાળાએ એક દિંદુ ગાડવાળાને માર્યો એ સુખચાર મેં કેવી સવસ રીતે જાણ્યા. કોઈ ગમાર જેવો જાણવાળો હોય તો આમાં એને દિંદુ-મુસ્લીમ હુડકડની ગમ પછી ન આવે. જાણવાળા ને ચોક્કસી ન શકે તો એ જાણવાળા શૂના ? અને આ ચોખ્ખીઆ લોકો ? સાચતા પૂછાં ! ત્યાં હોય ત્યાં ચોખ્ખા કરો છે કે 'જાપાં તો આજે ધેંગળા જેવું

કામ કરી રહ્યાં છે' એવકુદ્દના સરદાર ! ત્યારે શૂના જેવું કામ કરે ! સૌથી વધારેમાં વધારે ચેપી થવું એ તો અમારો ધર્મ છે. એ રાજાઓ કહ્યા કરે છે કે અમારે પ્રગતકર્યાણના જ ખજાર આપતા નોંધ્યો અને ગોળાઓ નહિ ઉડાડવા નોંધ્યો. એ લોકોએ અમારી દ્રષ્ટિએ કોઈ દિવસ વિચારવું છે ? પ્રગતકર્યાણ ? હવું લોભામણું નામ ! અમે એવું શરણું લખ્યો છીએ પણ પ્રસંગ આવ્યો, જાહેરમાં અને ખાનગીમાં કહી દઈએ છીએ કે...એ તો ભાઈ ઉપરનો લેખાય છે. અંદર તો અમારાં ને અમારાં બાબડી-છોડરના જકરમાં આગ લાગી છે તે ઠારવાનું જ કામ છે...ને દિવસે પેલો પ્રાણુલાસ મને પૂછવા આવ્યો કે તમે...તમે ખાદીધારી થઈને આપી જાહેર ખજારો લો છો ? 'ચોર્સ કલાકમાં તાકાત આપનારી' અને 'વીંધો અખૂટ ઝરો' વહેંચવાની જાહેર ખજારો હું શા માટે લઉં છું તે એ મૂર્ખો સમજ્યો જ નહિ. અરે, હું જાણું શા માટે ચક્રાવું છું તેનું મેં એને જાન નહાવું મેં એને કેવું સંભળાવી દીધું : 'તો એટલજ જાહેર ખજાર વિના જાણું ચક્રાવી તો દો.' અકલ્પના ઓથથીરે જવાબ આપ્યો કે 'તો જાપાની મોદ છોડો નોંધ્યો.' એ ગમાર એટલુય નહિ સમજતો હોય કે અમે એમ મોદથી પર દોહ્યો છીએ અહીં મોદ કે નિર્મોહ કંઈ છેજ નહિ, અહીં તો દુનિયામાં જન્મી પડવા છીએ તો દુનિયા માણી જવી છે. જલુ ગણા થવા જઈએ તો જૂએ મરીએ ને લોકના કેળાં ખાઈએ. એ જ પ્રાણુલાસ. હું જાપાની તંત્રી ન હોત, મારે ધરના મકાન અને મોટર ન હોત તો મને બોલાવવા આવવાનો દતો ? અને આ બધા જ ચોખ્ખીઆ લોકો, એ કોઈ દિવસ મારો ભાગ પૂજવાના દતો ?...આ દુનિયા તો અજાણ્ય છે. મારી, મારા જાણીની નીતિરીતિની અને આ જાહેરખજારોની ખાસખાસ રીકા કરનાર

પણ છાપું વાંચે તો છે જ, અને વાંચીને પડ્યા રહેતા હોય તો એ એવા અણુમણી અને કોંક દિવસ અસર થાત. એ બધા તો પાછા પોતાની પ્રવૃત્તિના અહેવાલો મોકલે છે અને હું ન છાપું તો મેલાં ચડાવે છે. શા માટે 'પ્રેક્ષ' પાસે પોતાની જાતને મૂકતાં હશે? મારી સુચોભિત જાહેરખબરોની વચ્ચે જ એ લાઇના સમાચારો ને ફેરાઓ આવે છે ત્યારે કેમ હરખાઇ બંધ છે? મને તો થાય છે કે યાર, આ દુનિયામાં કોંડા ઉતરના જેવું કંઈ નથી છંદગી થગી છે તે માણી લેવી. એક બાબતમાં ખમરદાર રહેવું કે આ જમાનામાં જે પાણીએ મગ ચડતા હોય એ પાણીએ જ ચડાવવા, એ બાબતમાં જો 'સિંધ્યાત' અને 'સ્વતંત્ર મન' ધરાવવા ગયા તો મૂઝા જ પડ્યા છાંએ. ખાનગીમાં ભલે કેશિમને અને કાળ જેવા લાગતા જવાહરને થાશે દેતા હોઇએ પણ બે સલામત રહેવું હોય તો એમની વાહવાક પોકારવી. અને બીજી 'યે ખાન રાખવું' જોઇએ. એકેય વાતની મન ઉપર અસર ન થવા દેવી જોઇએ. એ બાબતમાં તો કદાચ મારી ગાલે કોઈ નહિ આવે. ગયાનક વર્ષોનો કે કરુણમ પ્રસંગચિત્રો આ ને બીજીક ઉડાવતાં ઉડાવતાં ન લખી શકાય તો તારી તરીકે નાલાયક છીએ એમજ માનવું. પોતાના ક્યવનને હાથને, શુદ્ધિને તો છાપાંથી તદ્દન અલગ જ રાખવી. એ તો નિરાસક જાણે એકજ પાનામાં લખના, મરણના, ધરતીકંપના, મેળાવણના, ઉપવાસના, ખૂનખાર-જંગના, રાજ્યસાદણના, ઉડારગીરીના, ચેરીના, લૂંટના, ખસીદાલના, સાહસના એવા અનેકવિધ સમાચારો- એક પણ સમાચાર તરફ પહોંચાત રાખ્યા વિના મૂકવા જોઇએ. તો જ છાપું નહિ અને આપણા મોટર ગંગલા પણ નહિ. એક-

રૂચિને નહિ બૂતની જોઇએ. 'એ જૂઠા તો મોન' જ આવ્યું. એમ સમજવું. ક્ષતિ દિશાએ પવન વાય છે તે બરાબર ખાનમાં રાખવું જોઇએ. એમ લાગે કે હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લકના સમાચારો લોકોને આંચકા આપે એમ છે તો એમ દખાવવું. એમ લાગે કે મહાત્મા ગાંધીને રાજકારણમાં લાવવાથી લાભ છે તો એમને આવવું હોય કે ન આવવું હોય પણ આપણે તો લર્ષ આચવા જ, વગી એમ ધામ કે ના, ના, ભલે સેમાંવમાં બેસા તો મુઝાકાલ લઈને એ સમાચારોને ખોટા ફરાવવા, એમ થઇ આવે કે અત્યારે તો જવાહર-ગાંધી વચ્ચે લડાઈ થાય તો જ લોકલક્ષ્યને આંચકો લાગે એમ છે તો એ લડાઈ આપણે ત્યાંથી જ 'ગતિમાન' કરવી. પછી ભલે એમને ના પાડવી હોય તો ના પાડે. એ બંને સમાચારોમાં લોકોને તો રસ આવશે જ.

અને આપણે બાહુ દૂર નેત્રું જ નહિ. એક દિવસનું આપણું આયુષ્ય. એમાં ઝાઝી ગડલાંજ શી? આ અનંત વિશ્વના અનંતકાળમાં ચોવીસ કલાકની શી વિસ્તાર? હજારો છાપામાં મારા એક છાપાની શી ગણતરી? લાખો વિચારપ્રવાહમાં મારી એક લહેરો શો હિસાબ? એટલા માટે ઝાઝી જંગળ શી? સત્ય અને સિદ્ધાંતના મૂંચણ શા? એને એટલું મહત્ત્વ પણ ન આપવું જોઇએ. એ તો હાંકે રાખવું મારા લાઇખો મોટર અને ખંગલાને વધી ન આવે એટલું જ માત્ર ધ્યાન રાખવાનું... સાચે જ મારો ધધો કમાલ છે. હું પણ કમાલ છું. આ મધ્યાંતર અને મારો સુયોગ પણ કમાલ છે.

અનંત સિમત

શ્રી. 'સ'

૩ મહુમ કરતી ચાલી જતી સંખ્યા મધમાખેનો ગુન્ગરવ સાંભળી
ધરીબર થંબી ગઇ. મધુસંચયની વાતો કરતી મધમાખે આજા સોનેરી
પ્રકાશમાં થઇને થર બેગી થની હતી ચેરીના મોર ઉવર પરવાળા જેવી
એક વાદળી ટીંગાઇ રહી હતી.

જાને વધે જંગમની બદારની પરસાળમાં આ પીતાં બેઠા હતા.
શાન્તિ જાનેને આલ્લાહક લાગતી હતી. સદાયે ઘૂપરાટમાંજ પોતાની મહત્તા
સમજતો સમુદ્ર રોણ જાણે કેમ પણ ધુમધુમ જતી ગયો હતો. મોજાઓની
પરખત કોણ પર પડાવાનો પોતાનો નિત્યપદ્મ જૂલી ગઇ હોય એમ
લાગતું હતું.

'મને તારી અદેખાઇ આવે છે, છરોદ' કાઉન્ટ નાગરોએ કહ્યું.
છરોદ ઓઝાડીએ હોઠ સુધી આવેલું ચાલું નીચે મૂક્યું. 'મારી અદેખાઇ
નામદાર! જીવનને આરે પડેએલા એક પેન્સનરની અદેખાઇ!' તેણે કહ્યું.

'હા, કેમ નહિ!' કાઉન્ટે હસતાં હસતાં કહ્યું. 'આ અનંત
શાન્તિ તને લપેટીને પડી છે. મારે તો રાત અને દિવસ ટોકીએ.'

છરોદે ધીમેથી નિમાસં નાખ્યો. પોતા દાંપત્યને જેવો એનો
ચહેરો હતો. દાંડીએ યોગ વાગે હતા. બાળકની આંખ જેવી એની આંખ
હતી. ચરીર પ્રચંડ નહિ પણ અગત્ય હતું. પોતાના અગીઆમાં ફગદુધ
પોતેજ વાવતો : મધમાખે પાવતો : જંગમને સાંસાર કરતો, વખત
હોય ત્યારે દૂર ઝાડીઓમાં સંતાળેલા કાઉન્ટનાં પાંદુરણીં જંગમમાં
ફગદુધ રોપી આવતો.

મધપ્રકાશમાં માખીએ ચાલી ગઈ હતી. સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો.
દિવસ ખરીરીને ગરમ હતો પણ કાઉન્ટને થંડી લાગતી હતી. એણે પોતાના
દાંધ જંગમમાં નાખ્યા.

‘છરોહ ! તું નસીબદાર છે. જે જાપાને જાપાન કહી શકાય તે તારી પાસે છે. બાકીનું જાપાન જાપાન નથી.’

‘નામદાર ! ટોકિયો તો મોઢું શહેર છે.’

‘હા, મોટર, ટેલીફોન, રેડીઓ અને સીનેમાનું એ શહેર છે. પશ્ચીમી રંગમાં આછકસા જાનેલા જુવાનીઆઓનું શહેર છે. પાંદરસાદી રાગ કપાત્રની અને ઉંચી એડીએ સાક્ષી છોકરીઓનું શહેર છે. તમે ટોકિયો ગમે ખરું ?’

છરોહે માથું ધ્રુણાવ્યું. ‘નામદાર ! હું તો ધરડું પાન. તમારી બાત જુદી. તમે સહેનશાહના સલાહકાર, તમે જુવાન રાજનીતિજોનાં સારથિ.’

‘સારથિ ! સલાહકાર ! બાહ્ય, મારી સલાહની કામને પડી નથી, મારી દોરવણી કામને મથતી નથી. મને તો બધા મૂર્ખ ગણે છે !’

છરોહ જરા બેડા પડ્યો. કાઉન્ટની કચચીરાળી બનને આંખો નિરરમારબધું ઢસી રહી હતી.

‘છરોહ, માણસ ધરડો થાય છે તેમ મૂર્ખ બનેલો જાય છે. તેમને જોઈએ જીવનરત. મારી દોલિની અંબોડો વાજે અને વેણી મૂંચે તોજ મને ગમે, પણ એ તો વાજ કપાત્રી મારી મૂર્ખતા પર ઢસે છે. જુવાન છોકરાઓ ખેતી કરે એ મને ગમે પણ તેમને જોઈએ કારખાનાં. હું કહું છું કે શાન્તિ જોઈએ : લરકડો અફસર કહે છે કે મુઠ જોઈએ. રાજાનું રવમાન કુદરતી જાળવાય.’

‘આપણે ગોરવ સાદનારો પ્રજા છીએ’ છરોહે કહ્યું.

‘હા પણ આપણામાંથી કેમ ગોરવનો અર્થ જ સમજતા નથી.’

‘ગોરવ એટલે સહેનશાહની સેવા’ છરોહે કહ્યું ‘તમે એ સેવા કરો છો. કહો હવે તમારે મારી અદેખાઈ શા મંદિ હોય ?’

‘છરોહ ! તમે કોઈ વરદાન આપે તો હું સેવા જ સ્વીકારે. પણ મને કોઈ આપે તો હું સાઠ વર્ષ પહેલાનું જાપાન ધરતી ઉપર ફરીયા કિવારું.’

‘નામદાર ! પછી મુસાફરીનો અગવડ પડશે. સંઘ જગતે પહેલે કૌની રીતે ? અને આ મોટરેનું શું થાય ?’

‘આપણી સંસ્કૃતિ સાઠ વર્ષ પાછી જાય એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી. છરોહ ! મારા બાપને સલાખો સજ્જતા અને વાપરતાં આવડતું હતું. સાઠ વર્ષ પહેલાં આપણે સંસ્કૃતજ હતા.’

ચેરીની રાખો ઉપર ધણે પવનનો એક કપાળો ઝસવતો આવ્યો ગયો. જ્યારે પવન આવેમતાં સૂર્યતપ્પાં યમને આવતો હતો ત્યારે બાતાવરણ સુવાસિત ફરી પ્રક્રોત. પણ અત્યારે અધકારમાં ધૂળની રજકણો ફેલાવીને વાતાવરણ ગમગીન બનાવતો હતો.

‘છરોહ ! તું સુખી છો. તારે ટોકિયોની ખટખટ નથી. તને કોઈ મૂર્ખ ગણતું નથી કારણ કે તારે કાઈતે સલાહ આપતી પડતી નથી. નસીબદાર છો છરોહ ! પશ્ચિમી દગ અને નેત્રા રંગો તને સ્પર્શ્યા નથી.’ કોઈ જૂતાનાં બોખાં દાસ્ય જેવું ઢસતો કાઉન્ટ બોલ્યો.

‘આટલી સાબળી છતાં નામદાર દુઃખી છે.’ છરોહ નિશ્વાસો નાખતો બોલ્યો.

‘હા, કારણ કે જુવાનોને મન હું આડખીલી છું. અનાચકિત છોકરાને આચકિત બનાવવા મથતાં બાપ જેવી મારી રિયત છે. છોકરાઓને જો જાગવો કરે...’

‘પણ તમારી જુવાનીના દિવસોમાં આવી કશીયે ખટપટ નહોતી.’

‘હા, અને હવે આપણે ધરડા છીએ.’

કાઉન્ટ ઉર્મો થયો. હરોહ ઉર્મો થયા જતો હતો તેના ખભા પટ્ટી-કાઉન્ટ એને બેસાડી દીધો.

‘હરોહ ! મારો આત્મા આ શાંતિ વાંછે છે. મારું મન રાત અને દિવસ ટોકિઓના તંત્રમાં લીન રહ્યા કરે છે. તું નસીબદાર છે, મુખી છે, દુનિયામાં સાતા બનવું તેના કરતાં અજ્ઞાન રહેવું બહુ લાભદાયક છે. ‘વધતાં જતાં અંધારામાં, ઝાડીઓ વચ્ચે યધને, કાઉન્ટ પોતાના બંગલા તરફ જવા ઉપડ્યો, હરોહ એને વ્યાકુલ અને અસ્વસ્થ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. ધરણિને ડાહ્યાવાર, શહેનશાહને જમણે હાથ એક મામાન્ય, જીવનને આરે પહેચિત્તા વૃદ્ધ પેન્શનરમાં એવું તે શું જોતો હશે કે તેને તેની અદેખાઇ આવે ? આવા પંખોની પરમ્પરાથી ફેરાફેરો હરોહ પોતાની પથારીમાં પડ્યો.

હરોહને ઉંઘ આવી ગઇ. એની આખ ન્યારે ઉઘડી ત્યારે વૃદ્ધોમાં પસવા યંબીકુલોએ પોતાની પ્રાતઃપ્રાર્થના સંક્રમી કરી દીધી હતી.

હરોહ તૈયાર થયો, મોતીની જુરાસવાળા આકાશના પરીષ પર ઝાંઝવા પથગાયાં હતાં. ગરમી પહોંચી પડી એની એ આમાલી હતી. પચાસ વારને અંતરે સમુદ્ર હજી નિંદ્રા કરતો હતો.

હરોહે ધાધુ કે ટોકિઓના અટપટીયા જીવન પછી નામદારને આવી કામ્પ શાન્તિ આશ્રમન રૂપ બનતી હતી. અત્યારે તે નિરાને સત્તા હશે હરોહ બગીચામાં કામે લાગી ગયો.

દર, નામદારના બંગલા તરફ, જંદુકની ગોળી છૂટી હોય તેવો અવાજ થયો. કોદાળી પર ચીર ટેકરી તેણે એ વિશામાં ખીટ માંડી જુદાન હોત તો કોદાળી લઈ તે ત્યાં પહોંચી મરેા હોત. પહોંચ્યા એના પર દિનપ્રતિદિન વિજય મેળવતું

આગળ ધસતું હતું. વળી નામદારને વાળ કેપ માળા માથાને માનવી વાંધા કરી શકે એ ન માની શકાય તેવી વાત હતી.

થોડીવારમાં શાસની ધમજ ચાલતી હોય તેવો અવાજ તેને ઠાને પડ્યો. અવાજ નજીક આવતો હતો. લથડીયાં ખાતાં પથણાં હવે સ્પષ્ટ થતાં હતાં. તે ચમક્યો. એણે બને-તેટલી ત્વરાથી વાડના શીંકા તરફ જવા માંડ્યું. દેવાનો વારસ, કાઉન્ટ નાગોડો, રાતવાસી કપડાંમાં પડું-પડું થતો આવતો હતો,

‘આવી પહોંચ્યા’ મહામુલકીએ શાસ હેતાં કાઉન્ટ કહ્યું, ‘એ અધસર અને તેમનું હરકર. મોટરમાં આવ્યા.’

કાઉન્ટને પોતાના શરીરનો ટેકો દબ, મધપૂડાઓ વચ્ચે આવેલી કેડીમાં યધને, આગળ લઇ જતાં હરોહ બોલ્યો ‘નામદાર, મને સમજતું નથી.’

‘હું મૂર્ખ વૃદ્ધ છું. આડખીલી છું. તને રાને જ કહ્યું હતું. ‘ધાધુ’ હતું કે મોઢું આ બનશે. આટલું જલદી બનશે એવી તો કલ્પના એ નહોતી.’

હરોહનું મોઢું ફાટી ગયું. ‘નામદાર ! બપોલને ગાડપણ સામું છે.’ શાસ નીચે બેમતાં કાઉન્ટે બૂન જેવું બોખારે લાગ્યું હતું. ‘ગાડપણ લાગ્યું છે મજ સાન ગાંકે થયું નથી, હરોહ ! કેટલીક કુકડીઓએ બળવો કર્યો છે. લસકરાદમાં ગાંધી ગૌરવ ન જોનાર મૂર્ખ મહોનો તેઓ નાશ કરી રહ્યા છે !

‘પણ પેંચે બંદુકનો અવાજ ક્યાંથી આવ્યો હતો ?’ હરોહે ગભરાતાં પૂછ્યું.

‘ધરોહનો એ મત્સુધર હતો. લસકર આવતા તે ટેકીશન પાસે પહોંચી ગયો. સંદેશો

પૂરેપૂરે પહેંચાડ્યો અને તરતજ ગોળી વરૂદી. એને વીંધીને ચાલી ગઇ. અડધા કલાકમાં મદદ આવી પહેંચશે.

‘એ તો ઘણીવાર કહેવાય’ કહી છોડે નામદારને પોતાના બંગલા તરફ દસકવાની હિમ્મત કરી.

કાઉન્ટ એક નાની પીડિકા પર બેઠો. ‘છોડાહ ! મને શુષ્ક વહાલો છે એમ રમે માનતો’ પણ એ ક્ષેપાનો હલક ચાત ચલેત્યાદનો છે. મારો બંગલો લશ્કરે શીદી નાખ્યો છે. મારી શોધ કરે છે પણ પત્તો લાગતો નથી. અહીંયા તપાસ કરવા જરૂર આવશે’ કાઉન્ટ બોલ્યો. એના હોઠ, મરેક્ષા લોહીવા બન્યા હોય તેવા કાળા પંદરી ગયા હતા.

‘છોડાહે દિવાલ પર ટીઆલી તલવાર ધૂજતે હાથે ઉતારી.

‘કાઉન્ટ હસ્યો. ‘છોડાહ ! પાછી મૂરી દે.’

‘પણ...નામદાર...’

‘છોડાહ ! પાછી મૂરી દે. બગીચામાં જ અને કામે લાગી જા તો તેઓ અહીં આવે તો કહેજે કે અહીં નથી, આટલું દક્ષિણ તોયે ધાણું’

‘જસ !’ બાળક જેવી બોળા આંખોમાં માથું ભરાઈ આવ્યું.

‘મારું કંઈ ૩૨’ કાઉન્ટ હસતા હસતા બોલ્યો. છોડાહ બગીચા તરફ વળ્યો.

‘હજી કાદાળી ઉપાડી નોટલી ત્યાંજ એને કાને ભારે પગલાનો અવાજ આવ્યો. રાત્રાઓના રણુકાર પરથી આવનાર કેવું દરો એ કંપી શકાય તેમ હતું.

‘વાહ વીંધી લશ્કર અંદર આવ્યું. એક અફસર અને ૭ સૈનિકા. અફસરના હાથમાં

નાગી તલવાર ચમકતી હતી. શિકાર આંખે એ કે વીંધી નાખવા સૈનિકાએ બંદુક તૈયાર રાખી હતી.

‘એય છુટા !’ અફસરે કહ્યું ‘કાઉન્ટ નાગરો ક્યાં છે ? આ રસ્તે આવ્યો હતો.’

કાદાળી ઉપર ચરીર ટેકવી છોડાહે નકાર સચવા માથું ધૂણાવ્યું ‘જોડી વાતઃ સવારથી અહીં કોઇ ફરજનું નથી.’

‘છુટું બોલ મા ! લખાડ !’ કહેતોક અફસર આગળ વધ્યો. શિકારની શોધમાં એ અને એનાં માણસો રથવાયા બન્યા હતા.

‘બોલ ! કાઉન્ટ ક્યાં છે. સાચું’ કહી દે નહિ તો.....’

‘મને ધરડાને મોતની ખીક ન લેાય’

‘પણ ધરડાં છુટાં ન હોય એમ નથી. કાલો યથા વિના કહી દે કે કાઉન્ટ ક્યાં છે’ તમચા અને તલવારથી મનજી યએલો અફસર આગળ વધ્યો. તલવારની અણીથી ચેરીની શાખ વીંધાઈ જમીન પર પડી.

છોડાહે પહેલા આંખ અને પાંચી અફસર તરફ મીટ માંડી.

લશ્કરમાંથી કોઈએ પ્રયત્ન ‘ચાલો તેનો બંગલો તપાસીએ’ નેશ તેમજ બંગલા તરફ વળ્યા કે છોડાહે ત્રડપલત આવવા માંડ્યું. એનું ચરિત્ર ચાકું હતું. ‘પગ લાંબી ગયા હતા, બાપડામાં બળ નહોતું. એકાએક એને કંઈક સૂઝ્યું. એણે એક મધપૂડા ઉઘાડ્યો.

સેનેરી અને ભૂરી મંદમાળેએ આકાશ ખવરી દીધું. કોખમાં આવેલી માખીએએ લશ્કરી અફસર અને તેના સમીપેએ દંડ દેવા માંડ્યા. તથા જણાયે કાળી ચીચિયારી પાડી. એમના ચરમ લોહીની માખીએએ દીધી ઉત્તમી

કરી, ચોમાએ બંદુક ઉપાડી અને ગોળા છોડી.
છરોડ લથળો, તેનો જંમણો હાથ દગસો
ચઢ ગયો. યાબા હાથે એણે બીન્ને મધપૂકા
ઉગાડયો:

‘કમખખત’ કાધાગુર અક્સરે ગાલિપ્રદાન
સરં ક્યું. એની તલવાર દવામાં વીંજાતી હતી
પણ માખીઓ તેના પર વિનય મેળવતી
જતી હતી.

અક્સરે બે હાથોથી મોઢું ઢાંકી દીધું.
માંડાની જેમ દરિયામાં તરે એણે નાસ્તા ૧ અંગ્રેજ ઉપરથી.

મોઢુ. વાતાવરણ અસહ્ય બનતું જતું હતું.

પડતાં પડતાં છરોડે બીજા બે મધપૂકા
ઉગાડયા. બગીચામાં એક પણ સૈનિક ઉભો રહ્યો
નહિ.

ન્યારે મદદ આવી પહોંચી ત્યારે બે વૃદ્ધમિત્રો
એકબીજા સામે સ્થિત કરતા પડ્યા હતા. છરોડના
માથાને કાઢિને પોતાના બેંગામાં લીધું હતું.
છરોડનું સ્થિત અનંત હતું. ?

ભ્રમણ પિપાસારે

: શિખરિણી-સાનેટ :

મહને જે જે વહાલાં સ્વજન દિસતાં વિશ્વલરમાં
ઉરે વ્યાપે ભિર્મિ ભ્રમણ કરવા છોડી સંઘળાં;
દિસે પૂવેં ઘેરા રવિઉદયના રંગ મધુરા,
અને પશ્ચિમે તો ઉદધિપ્રતિ ભાસે રસઝરા
નખા દીકા માર્ગો દુર ક્ષિતિજ લેણે વિચરણ;
અહીંને સંગાથી ઉડુગણ અને લાતુ ભ્રમણ;
ત શોકયો શોકાતો શ્રવણ પડતાં સાદ પ્રબળો:
નિમત્રે વાહિની, વિહગયુથ ને પંથ સંઘળો.

અહા ! જો ! જો ! દુર ક્ષિતિજ વિસ્તીર્ણ દિસતી !
જુની હંકારાતી ક્ષિતિજ યકોં નૌકા ગૃહપ્રતિ;
અને ત્યાગે નૌકા નિષ્ઠિત નવી સુલક ગમને.
જવું મ્હારે નિશ્ચે પ્રતિગમન શંકારૂપદ મહને.
કદી પૂછે પ્રશ્નો જંગતજન તુંને મુજ પ્રિયે !

૧. લલે . દેજે દોપો મુરજ-પથ-તારા-ગગનને.

- રાગ્નિલાલ શાહ -

ગયેપરિજ

ધારાસભાનો મામલો :

મહાસભાપક્ષનાં અગ્રગણીઓને ગવર્નરશ્રીએ ખાતી ન આપવાને પરણામે જે સ્થિતિ ઉભી થઇ છે તે સ્થિતિમાં કશી જ પડશે વ્યાખ્યા નથી, કિયે કિયે સ્થિતિ થઇ ગંભીર બનતી જાય છે એટલે જ માત્ર દેર પડે છે. ગવર્નરશ્રીએ જેની પાછળ પ્રાપ્ત પીડમળ નથી એવા પ્રધાનોને નવા બંધારણનો અમલ કરવાનું સોંપ્યું છે અને લગભગ બધા પ્રાંતમાં એ પ્રધાનો પ્રગલ્ભિતની વાતો કરવા મંડી પડ્યા છે. મહાસભાએ અપમાનભર્યા પ્રધાનપદને કોઈ મારી ત્યારે જ કચું હતું કે 'હવે કાપડો ઉઘિ મૂકશે અને સરકારની દેરી ઉપર નાચતા પ્રધાનો પ્રજાને ભરમાવવાના પ્રયત્નો કરશે, લાલ આપી દેવાની મોટી મોટી વાતો કરી મોટીકે રાહત આપશે અને પ્રજાને મહાસભાથી વિમુખ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.' હકીકત તો એ છે કે આ પ્રધાનો મોટીકે રાહતને પલ્લુ હતી આપી રહ્યા નથી. મુંબઈ સરકારના વડાપંચાન સર ધનંજયભાઈ તો એકદમ યાદ નથી આવતાં પણ જેમણે હવેના રાષ્ટ્રસેવાના ઝખ્ખે પહેર્યો છે અને કોર્ટની વાતો કરી છે એવા શ્રી. જમનાદાસ મહેતા આજ લગી કશું જ કરી શક્યા નથી. પંચમહાલના ભાગનક દુધાળાને તેઓ દુધાળા તરીકે જાહેર પણ કરી શકતા નથી. જ્યાં અટી લાખ માણસો દુધાળાના ભરડામાં સપડાયા છે અને જેમાંથી માત્ર ૩૫૦૦ માણસને કામ અને ૨૫૦૦ માણસોને મફત રાહત મળે છે ને પ્રદેશમાં લોકો જુઓને લઈને ટપોટપ ભરતા, દુઃખના માર્ગ આપવાતોને રસ્તો લેવા અને પોતાના બાળપણમાં વેચતા માણસ પડે છે. સગી આંખે આ પ્રદેશ જોયા પછી પણ આ સ્થિતિને 'અછત' કરતાં થુ કાંઈ હોય એમ શ્રી. જમનાદાસ મહેતા જણાવતા નથી.

શ્રી. જમનાદાસ મહેતાની આ મનોદશાનું કોઈને આશ્ચર્ય નથી. એ પ્રધાન છે એમ પ્રજા માનવી પણ નથી. જો હોય તો એ સરકારના પગરદાર નોકર છે, પ્રજાના પ્રતિનિધિ તો નહિ જ. અને આ સ્થિતિ

દરેક પ્રાંતની છે. મહાસભાપક્ષ ને પ્રધાનપદનો સાચો અધિકારી છે તે આ સ્થિતિમાં નિષ્ક્રિય બેઠો નથી. સરકારે ધારાસભાની બેઠક ગોલાવવાનું ચૂકેર રાખી પોતાની આગર જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાના ચૂંટાએલા સભ્યોએ મોટી જુલુમનીએ સરકારને અને પ્રજાને જાણાવી દીધું કે કાયદાના જોઠા નીચે આજે અધેર ચાલી રહ્યું છે. પૂતળાં પ્રધાનો સામે અવિશ્વાસ પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. હવે તો સરકારમાં કે આ પ્રધાનોમાં જરાયે ખમીર હોય તો એમણે મતદારો પાસેથી આ મામત્રા વિશે ચૂકાદો મેળવવો જોઈએ. આ ચૂકાદો આજે નહિ તો વહેરો મેડો. મેળવવો તો પડશે જ અને ત્યારે આજના પ્રધાનપદનો અને ધારાસભાના શબ્દનો કશું અંત આવશે એ દિવસ આવવાનો છે તે ચોક્કસ છે એ દિવસની તૈયારી માટે મહાસભાના અગ્રણીઓ આજથી પ્રજાને જાગૃત કરી રહ્યા છે. કરીને ચૂંટણીનો પ્રમંગ આવશે ત્યારે મહાસભાની આમે ઉભા રહેવાની કોઈ કિંમત પણ નહિ કરી શકે એ વાત નિર્વિવાદ છે. સમસ્ત પ્રજાના હૃદય ઉપર અધિકાર ધરાવતી આખા દેશમાં મહાસભા એ જ એક માત્ર સંસ્થા છે એ આજ પહેલાં અનેક વખત પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે, એ પૂરાવામાં હવે પછીની ચૂંટણી એક મજબૂત માનિતીનો ઉમેરો કરશે-જે સાબિતી આ સરકારને નફા ભારે પડી જવાની છે.

બંધારણની જાળ :

મનરે પાસેથી ખાતી મેળવવાની ગાંધીજીની સૂચના વિશે હજીયે અશ્વર્થ થાય છે. રાજકારણથી દૂર બેઠેલા એ પુરખને જે સંજયું તે આજ સુધી- મહાસભાના મંચ ઉપરથી વ્યાખ્યાનો આપનાર, કાછતે કેમ નહિ સંજયું હોય ! હોદ્દા સ્વીકારવા કે ન સ્વીકારવા એ પ્રશ્ન મહાસભાના બંધાજ

મંડળોમાં કેટલો ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો ! બંધારણની જાળને તોડવામાં સત્ય ને અર્થિસાધુ રક્ષ કરનાર એ સંગઠનવાસી આવડે. ઉપયોગી થઈ પડશે એવી કેળવે કલ્પના પણ નહોતી, છેલ્લા દોઢ મહિનાના એક પછી એક બનાવો એનાં એક સામે છે કે આપણું જાણી-ઉત્તરવગ છે. ગમે ને દિશામાં મુકાયેલું આપણું પગલું જાણે પ્રગતિરૂપ જ બની રહ્યું છે અને ગમે તેવી કસબવાથી જોહવેલી જાળ સરકારને પોતાને જ કસાવવાની થઈ પડી છે, ગાંધીજીએ મહાસભિતિના કાવતું પ્રયત્નરણ 'કુંડરી' દેશ-પરદેશના અનેક સમર્થ-ભાણસોને મહાસભાના પક્ષમાં લઈ લીધા છે અને આ પ્રયત્નરણ કરતી વખતે એમણે મહાસભાના આદર્શને નસુકર પથુ નીચે નથી ઉતાર્યો. એમણે સ્પષ્ટ કયું છે કે 'સરકાર અને મહાસભા વચ્ચે ખરા વિરોધ તો મહાસભાના ખેંચેલો છે મહાસભા પૂર્ણ સ્વરાજ માટે મથી રહી છે તે સરકારને ગમતું નથી. ખાતી આપવાના મંદારની પાઠળ આ મનોદશા હોય તો સરકારે સ્પષ્ટ કરી દેવી જોઈએ અને પ્રાંતિક સ્વાતંત્રતાનું નામ પણ ન લેવું જોઈએ' ગાંધીજીના આવા સ્પષ્ટ નિવેદનો હોવા છતાં આપણા ઉદ્દેશ પક્ષના કોઈ કોઈ કાર્યકરોને લાગે છે, કે ગાંધીજી કાયદાની જાળમાં ફાંપ છે. કાયદાને અને આપણી મનોદશાને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ કરતી એ શું જાળમાં ફાંપા છે? આજના જમનની નજર સામે એક પણ પગલું ઘસતા હા કે ના ઉચ્ચારી દીધે જ ન સામે એ બનેલાં કારણો આપી વિરોધીઓનું જાળ નેટલું ઓછું થઈ શકે તેટલું કરતું જોઈએ. અને જમનની નેટલી સહાનુભૂતિ મળે નેટલી મેળવવી જોઈએ. દુઃખની વાત તો એ છે કે દારોહની મસાજવાની પરિદશમાં આવેલા શ્રી. મસાણી તો એટલે સુધી બેસી ગયા કે 'ગાંધીજી એક અશ્વર આરકામાં કુંચી શોધવા માટે આવતી રહ્યા છે ત્યારે તાણુ તો બંધારણી

લાગેલું છે.' શ્રી. મસાણીએ આ સંજોગની સાથે અસ્થાનના મળનારી કાર્યવાહક સમિતિ પાસેથી એવી આજ્ઞા રાખી હતી કે 'કાયદાની ચૂંચાચૂંચ બંધ કરી દેવે એ સામાન્યો માર્ગ લેશે. જણાવવાની જરૂર નથી કે રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ સમેત આખી કાર્યવાહક સમિતિએ ગાંધીજીના નિવેદનોના અર્થનો જ હવા ક્યો છે અને એ જ સાચો સ્વમાનવક્યો અને મહાત્મા માર્ગ છે એવું પોતાના હૃદયથી સિદ્ધ કર્યું છે.

નિવેદનોની પરંપરા હજી ચાલે છે. મોટા મોટા બંધારણ શાસ્ત્રીઓના વિરોધો પણ રોજ વાંચવા મળે છે પણ મદાસલાતું કાર્ય એક કાયદાને માટે પણ અટકતું નથી. પ્રતિ પ્રાંતમાં પુરતો મેરજો મળતો થતો જ જાય છે. મદાસલાતના અપ્રમુખોની પ્રતિજ્ઞા બતાવે છે કે આ બંધારણની જાળ દિંદની જાળને મટે જરૂરી હતી. એ જાળમાં આપણે નથી ફસાવા ને નથી ફસાવાના એ વસ્તુ હવે તો સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે મદાસલાતી માગણીની સરકારે અવગણના કરી છે અને સરકારી લાલચને મદાસલાતે ઠોકર મારી છે. આ બંને સ્થિતિ સ્વાતંત્ર્યપ્રદના બદલાતા રંગોનો આગાહી આપે છે.

મુસ્લીમ સંપર્ક :

દેશમાં આજે જે તણ પ્રકારના વાયુ લેશનેર ફેફાઈ રહ્યાં છે તેમાં એક વાયુ મુસ્લીમોને મદાસલાતમાં સામેલ કરવાનો છે. રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલે દિલ્હીના રાજકીય સંમેલનની વ્યાસપીઠ ઉપરથી મુસ્લીમોનો સંમેલન સાધવાનો આદેશ આપ્યો તેનો આખા દેશમાં અદ્ભૂત રીતે અમલ થયો રહ્યો છે. દરેક પ્રાંતમાં એ મટે ખાસ સમિતિએ નિમવામાં આવી છે અને આ મદાન અંશમાં નેડાવામાં મુસ્લીમોને કપા કરવા અનુચે

આવી રહ્યા છે તે વિચારાય છે. જેમ હોદ્દા-રવીકારના સત્રાને બંધારણીય પ્રકારે ખૂલ્લી લગત બનાવી દીધી છે તેમ જ આ પ્રમે કોમીવાદ સામેની લડતનો આરંભ ક્યો છે. રાષ્ટ્રપતિના એક પછી એક પ્રગટ થતા નિવેદનોએ કામ અને ધર્મના નામે ચરી ખાતા આગેવાનોને બંધબાળાવી મૂક્યા છે. રાષ્ટ્રપતિની દાકલ પછીના મદાસલાતના પ્રચંડ પ્રયત્નોથી એમને ખાતી થઈ છે કે ધાર્મિક ઝગડા ઉપર નમેશાં એમનાં સિંહાસનો હવે ઢળી પડશે મુસ્લીમ કામ એ કાંઈ બાંધણી કામ નથી, આજ સુધી એની બાંધે ભરે ધર્મના પાટા બાંધવામાં આવ્યા હોય હવે એ સમજવા લાગી છે કે ગુમાઓને ધર્મ જેવું કાંઈ કોઈ જ નથી. પટેશીઓની એડી નીચે રોજ ને રોજ હુલ્લા કરવામાં નથી ધર્મ કે નથી મર્તાનગી. મદાસલાતે સર્વપટી પરિવહોની વાત હોડીને મુસ્લીમ જનતા સમક્ષ જવાનું પસંદ કર્યું છે. પાંચ પગીમ આગેવાનોએ આજ સુધી જે રીતે રાજકારણમાં રમતો રમ્યાં કરી છે તે તેમનાં મદાસલાતને એવી પરિવહોમાં વિશ્વાસ નથી રહ્યો અને રાષ્ટ્રનું ખરું બળ તો આમજનતામાં જ પડ્યું છે, જે જનતાને સવારથી સાંજ સુધી આ ગુલામી અનેક રીતે પીડી રહી છે. એના મુદા કે રામની અવગણના કરતા કોઈ નથી આરતુ' પણ કોઈ જાદુઈ દાય એનો રોડનો જુદોથી લ્યે છે, એના કપડાં ને ધરખાર ખૂંચવી દે છે, શત દિવસ એ મહેનત કરે છે છતાં શરે અર્ધી પેટે જ રૂપું પડે છે. મદાસલાતે નિશ્ચય કર્યો છે કે મુસ્લીમોની પાસે જાહ એમને એમના કુખનું અને એના કારણોનું જાત કરાવવું. એમને સમજાવવું કે મદાસલાતમાં કોઈ દિલ્હી નથી, કોઈ મુમલકાન નથી. મદાસલાતના તિરંગી પ્રંડ પાસે શીર ઝંકારનાર કોઈ જાન કામ કે ધર્મનો હોય એ પોતાના ધર્મને અને ધાર્મિક કિલાકોટિને સલામત રાખી મદાસલાત વડા નીચે આવી ચડશે. મદાસલાત મુસ્લીમ જનતાને સમજાવવા

માગે છે કે આજ લગી તમને ધર્મના નામે પાગલ બનાવવામાં આવ્યા છે, તમારી આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા છે અને એના પરિણામે તમે દિવમે ને - દિવસે પાપમાલ થતા જવ છો અને તમારા આગેવાનો સરકારી માન મરતબો મેળવના જાય છે.

મહાસભાનો આ આદેશ મુસ્લીમ જનતા જલંદી ગ્રહણ કરી લેશે એમાં શંકા નથી, પરંતુ દેશના દરેક વિચારશીલ દિલ્દુ-મુસ્લીમોએ સમજવું જોઈએ કે આ સત્તાજ નેટલો મહત્વનો છે તેટલો જ કેદીન છે કારણ કે એક જાણુ આખણ સખ્તશરીરને કાપવા માટે સગ્રહી કરત સાધા જ કરે છે અને બીજી જાણુ કોઇ ને કોઇ કારણે સ્વાયંવશ અનેકા જોમી આગેવાનો પ્રખ્યાત હૃદયમાં એર રેડવા જ કરે છે. અનેક દુલ્લડો ફરી ભાષ-ભાષના ગળાં કાપીને આપણે યાકવા હોઇએ તો હવે સમજી જઇએ કે આ દેશમાં એ એ મહાન કોમોએ એક રૂપ બન્યે જ છૂટો છે. જ્યાં સુધી એ એકતા નથી ત્યાં સુધી સ્વારાજ નથી જ નથી.

શ્રી. ઝીજી મહાસભાની આ દિવસાલથી અકળાયા છે અને પ્રસંગ હોય કે ન હોય છતાં જેમ કહે તેમ બોલે છે. પરંતુ એની સામે મુસ્લીમ બિરાદરો તરફથી જે જવાબો મળે છે તે સતોષજનક છે. શ્રી. ઝીજી સ્થાનજીત થતા હોય એટલા બધા ભયભીત માલુમ પડે છે. પરંતુ પોતાનું સ્થાન જાળવવા માટેના સાચા માર્ગો ઊઠી એ અરથે પધે પડ્યા છે. એમને ઉમેદ હશે કે ઉતરતા પ્રવાહને પોતે ખાળી શકશે પણ એની એ ઉમેદ નિરાશામાં પરિણમવાની છે અને મુસ્લીમ જનતા મહાસભાના અંડા તીથે આવી પાંત્રીસ કોડગી આઝાદી માટે લડવાની છે.

પૂરાણો કાર્યક્રમ :

અલ્લાહાદમાં મજેલી કાર્યવાહક સમિતિએ

રાષ્ટ્રના તમામ આલુ પ્રાંતો પરત્વે ફરવો કરી દેશને માર્ગદર્શન આપ્યું છે પરંતુ બધારજના ભંગાણ ઉપરના ફાવના ન અતે સ્થનાત્મક કાર્યક્રમની જે બજામણ ફરી છે તે અમને આજની ધડીએ બહુ જ અર્થસૂચક લાગી છે. છેલ્લા ફેટલાક સમય થયાં કાર્યવાહક સમિતિમાં કે મહાસમિતિમાં ખાદી, આમઉલોગ કે અરપૂરના નિવાસજી જેવાં કાપો માટે તમા ફરવો જોવામાં નહોતા આવતા. આ વખતે જ એ ફરવ ઉમેરાવું શું કારણ હશે ? આ ફરવમાં માંધીજીની ફરવા કોઇ પગલાં તો નથી મંજૂરના ? કલકત્તાની મહાસભાએ દેશ પાસે એક વાતો પરદેશી કાપડના બદ્ધિકારનો કાર્યક્રમ મૂક્યો હતો અને વર્ષના અંતે સારી નદીના કિનારેથી પુલનો શંખ ફૂંક્યો હતો, એવું તો કંઈ નથી ?

આ કાર્યક્રમ બહુ પૂરાણો છે માંધી નેટલો જ પૂરાણો પણ. માંધી નેટલા જ જોમવાલો અને કાર્યસાધક. આખી પ્રજા પામે આદિમક ક્રાંતિ કરાવવા છરજનાર કોઈ પણ આ કાર્યક્રમની અવમણના ન ફરી શકે. આ નહિ તો પ્રજા પાસે મકરાનું બીણું છે શું ? પ્રજા અને નાના નાના પ્રજાસેવકો રાષ્ટ્રનો મંત્ર ફરી શકે એવું ઉભા રહેવાનું સ્થાન જ બીણું ક્યાં છે ? જેડુત સંગઠન કે કરજવિમોચનની વાત તો રાષ્ટ્રી લાગે છે પણ આજની પરિસ્થિતિમાં એ - શી રીતે બની શકે ? કરજ નાણું કરવાની કે જમીનદારી પદ્ધતિનો અંત લાવવાની વાત અત્યંત અગત્યની છે પણ એ સ્વારાજ નેટલો જ કંઈ છે અને સંસજ પહેલાં બની શકે એવી નથી. સંગઠન બહુ જરૂરી છે પણ એ માટે સ્થનાત્મક પ્રક્રિતિ સૌથી વધુ અર્થ-સાધક છે. આ સ્થનાત્મક પ્રક્રિતિ પ્રજાના અપાર દુઃખમાંથી મોકૂંકે આવ્યું તો કરે છે પણ એક પ્રકારની રાષ્ટ્રભાવનાને છત્રંત રાખે છે, જે ભાવના જ અંતે પ્રજાને ફનાશનીમા થવાની

શક્તિ આપે છે. આ રચનાત્મક કામમાં કેટલાકને દીક્ષા હોવાય છે પણ એ દીક્ષા રચનાત્મક કામનું 'ગુરુ' ન પડી શકે એવું કોઈ ખ્યાલ નથી. આ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને મર્યાદિત રાખીને પણ પ્રભુનો પ્રાણ નિયંત્ર કરી શકાય એમ છે. આ દ્રષ્ટિએ કાર્યવાદક સમિતિના આ દરાવને અમે હૃદયપૂર્વક સ્તુતિ કરીએ છીએ અને એ રેડિયાન્સ કાચા તાંત્રી બાંધી જીવી 'પ્રચંડ' શક્તિને આપણી મધ્યમાં લઈ આવી શકશું એવો વિશ્વાસ પ્રગટ કરીએ છીએ.

કલકત્તાની પ્રચંડ હડતાલ :

આ લખાય છે ત્યારે તેા એ પ્રચંડ હડતાલનો અંત આવી ગયો છે. સમાધાનીની શરતો ઉપરથી આ અંત કાયમી જ થશે એવું નથી લાગતું. કામદાર સંઘોનો શ્રીકાર, કામદારો ઉપર લેવામાં પગલાં પાછા ખેંચી લેવાં વગેરે શરતો મળુરોનો વિલંબ સૂચવે છે, પણ મળુરોની બીજી સુસ્તેલીઓ અને પગાર વિશે આ શરતોમાં, 'તપાસ કરીને યોગ્ય કરવામાં આવશે' એ કરતાં વધુ કંઈ નથી. આપણે આજ રાખીએ કે મળુરોને અપાયેલું આ નવન પૂરેપૂરું પાળવામાં આવે.

આ હડતાલ કદાચ દેશની મોંઘેમાં મોટી હડતાલ હતી. એ લાખ ઉપરાંત મળુરો આમાં નોડાયા હતા. મળુરોને પકડવામાં આવ્યા હતા, મનાઈ હુકમો અપાયા હતા. લાકીમાર પણ થયો હતો જ્યાં પ્રમાણમાં સાંતિ જ જળવાઈ હતી, આ હડતાલ પ્રત્યે મહાસત્તાની કાર્યવાદક સમિતિની સહાનુભૂતિ અને મદદની ભલામણ હતી. આ હડતાલની છાપામાં આવતી વિષ્ણુ ઉપર ખ્યાન આપતાં અમને લાગ્યું કે હવે મહા-સત્તા જ આવી હડતાલોને દોરવાનું કામ રહે

તો ? મળુરશક્તિ એ પ્રચંડ શક્તિ છે એની કોઈપણ ના પડાય એમ નથી, તેા એ શક્તિની સાથે મહાસત્તાએ સહિષ્ણુ સાથે આપવા ઉભા રહેવું જોઈએ. આજે મળુર મંડળો ત્યાં કામ કરી રહ્યા હોય છે, પરંતુ મહાસત્તા એ કામ પોતાના હાથમાં લે તેા એ હડતાલની પૂઠે આપ્યા દેશનું પીકળણ આવે અને વધુમાં વધુ અવસ્થિત રીતે મળુરોને ન્યાય મળે.

કલકત્તાની આ હડતાલે આપણા દેશનો શણગાર મદાન ઉલોગ કેમ આવી રહ્યો છે તે પણ આપણને બતાવ્યું ત્યાંની લગભગ બધી જ મિલો પરદેશી માલિકીની છે અને આજ સુધીમાં કોંગ્રેસનો નફો ખાઈ બેઠેલી છે. ૧૯૨૬ થી '૨૬ સુધીના બ્રેટવોર્થના આક્રમ આ મીલોની બચાવક નફાખોરિને પ્રગટ કરે છે. કહે છે કે દસ વર્ષમાં એક સો નેવું ટકા બ્રેટવોર્થ નફો આ વેપારીઓએ ઉઠાવ્યો છે. એ વખતના નફાની ગણતરી કરવામાં આવે તેા બધી મીલોમાં કામ કરતા મળુરોની સંખ્યાની ગણતરીએ એક મળુરોને ૧૭૫ રૂપિયા મળતા ત્યારે પ્રત્યેક મળુર દીઠ એના માલિકોને ૧૩૨૫ રૂપિયા મળતા. આ બીજી અસમાનતાનો તેા અંત આવે ત્યારે ખરો, પણ મળુરને ચેટપૂર ખાવાનું ને મંજૂર ફીક રીતે રહેવાનું આપતાં પણ માલિકો કેવી લગ્નચોરો ઉભી કરે છે ? કલકત્તાની હડતાલ તરફ આપણા દેશ બહુ આશા રાખી હતી, એના સમાધાને એ આશાને પૂરી નથી કરી, પરંતુ બાકી રહેલી મહત્વની વિગતોનો કેવો નિકાલ આવે છે તે ત્યાં સુધી ન જાણાય ત્યાં સુધી કોઈ પ્રશ્નનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનું શક્ય નથી.

કોચીનની શરમ :

ગાવજીકર રાજ્યના દરેકનો પ્રત્યાપાત

થયો હોય એમ કોચીનના વૃદ્ધ રાજવીએ અસ્પૃશ્યતાને વ્યાપક બતાવવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો છે. આજ સુધી અસ્પૃશ્યતાને તો મંદિર પ્રવેશની મનાઈ ધણી રથેજે હતી પણ કોચીનના મહારાજાએ એક ડગલું આગળ ભરીને, મંદિરને પવિત્ર રાખવા માટે અછૂતોનો સંસર્ગ રાખનાર ત્રાવણકોરના મંદિરોમાં જનાર સામે પણ આહડાઉં ઉભી કરી છે. આ હુકમમાં આપબુદિનું તો પ્રદર્શન થાય જ છે પણ નવા યુગને જોઈ ન શકનાર વૃદ્ધ અખિની પણ અમને દયા આવે છે. ત્રાવણકોરનો દંદેરા મહારાજાની લલમનસાધને આભારી હતો એમ કહેવામાં અધુરું સત્ય છે, ત્યાંની પ્રજાએ ત્યાર પહેલાં ધણી તૈયારી કરી હતી, એ જ રીતે કોચીનનો રાજવી આજે ધર્મ ખૂલે છે ત્યારે પ્રજાને ધર્મરક્ષાનો વિશ્વેશ્વર્ય થઈ પડે છે.

દેશનો લાડીલો મુલાપ :

હાજો જ આપણા દેશના કામ નેતાએ મુલાપઆણુ જેટલી જોલની યાતનાઓ સહન કરી હશે. વર્ષોના કારાવાસ, પરદેશવાસ અને ભયાનક માંદગી પછી જર્જરીત હાલતમાં મુલાપઆણુને સરકારે છેડ્યા છે. મુલાપઆણુની સામે જોતાં હર્ષ પણ થાય છે અને રોષ પણ આવે છે. હર્ષ તો એમને જોઈને થાય છે. આજની કટોકટીની પછે બંગાળનો એ વીર આપણી વચ્ચે આવી બંગાળનું નેતૃત્વ ધારણ કરે છે એ હર્ષનો વિષય છે પણ એમના શરીર તરફ જોતાં પરદેશી સત્તાના જુલમની યદ રોષ પેદા કરે છે. આ ધડીએ તો એ હર્ષ અને રોષને ધૂંટી રાખવામાં જ આપણું હિત છે એમ માની આખા દેશની સાથે આપણે પણ મુલાપઆણુનું સ્વાગત કરીએ.

એરીસ્ટર સાવકર :

આજના જાપામાં એમના ઉપરનો અરકારી

પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધાના સમાચાર મળે છે. એ સમાચાર આનંદદાયક છે. સાવકરનું નામ જુવાન ભારતને અજાણ્યું નથી. એ નામે જુવાનોના દિલમાં જાડાનું કામ કર્યું છે. ૧૯૧૦ ની સાલમાં પકડાયેલા સાવકરે સત્તાવીસ વર્ષ પછી મુક્તિ મેળવે છે. એમના વિષે જે ગણવા મળ્યું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે સત્તાવીસ સત્તાવીસ વર્ષના દમનના પ્રપત્તો જતાં એમનો પ્રાણ જાગૃત હશે. આપણે આજ રાખીએ કે એ પ્રાણ ભારતની નવજયોત પ્રગટાવવામાં પોતાનું દીવેલ પૂરે.

મહાસભાનું ગૌરવ :

ચૂલ્હીગંગ પૂરો થયા પછી પણ મહાસભાપક્ષને તોડવા માટે જે પ્રયત્નો થયા છે તેજે-દેશમાં એવા માણસો પડ્યા છે એ ખ્યાલથી દુઃખ પેદા થયું છે પણ મહાસભામાં ફાટ્યું નથી પડાવી શક્યા એ હકીકતે મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો થયો છે. મહાસભા પ્રયત્નો ધૂનમાં મળ્યા પણ હાથી પ્યાન ખેંચે એવી બીના તો બિહારમાં બની. મહાસભાનું નજીબ અંત હરિજનો હશે એવા ખ્યાલથી બે હરિજન સભ્યો આગળ માસિક ચાર ચાર હજારની આવક રજુ કરવામાં આવી. આખા દેશ હર્ષપૂર્વક જાણ્યું કે અતિ હરિજન સભ્યોએ એ લાલચને લાત લગતી લીધી. અહીં સુધીની હકીકત એ બને માટે માન પેદા કરે છે પણ બેમાંથી એક સભ્યનું નિવેદન તો એ માનમાં અજાળ પ્રકારનો વધારો કરાવે છે. એમની વફાદારી અને મહાનગરી માટે ત્યારે અભિનંદનો આવવા લાગ્યા ત્યારે એણે જણાવ્યું કે 'અમને તો શરમ થાય છે કે એ લોકો અમને મહાસભાની સેનામાં સોંપી નજીબ ધારી શક્યા. અમને અભિનંદન શાના? અમે શું ભારતવાસી નથી?' આ શબ્દોએ મહાસભાનું પ્રગટકથમ

કેટલું ઊંડું સ્થાન છે તે બતાવ્યું છે. કોઈ પણ સેનાનો અને સંસ્થાનો મોટામાં મોટા ગુણ શિસ્ત અને નિયમપાલન, મહાસભામાં એ ગુણ દેવતા પ્રમાણમાં વ્યાપેલો છે તેનો આ પુરાવો છે. ગાંધીજીએ રથપાથેથી પ્રજાપાઠીઓ કે બીજા સમુદાયમાં ફાટપુટ પડે તો કંઈ એ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મહાસભામાં નિયમપાલનની ભાવના આકાશમાંથી નથી આવી પણ હજારો સેવકોએ સ્વેચ્છાએ પોતાના ઉપર અંકુશો મૂકીને ઘાબ ડેરેલી છે. એ ભાવના આવા દાખલાઓથી વધુ જનસંત જની મહાસભાના ગૌરવમાં વધારો કરે એવી આશા રાખીએ.

એ ધમંડ શી રીતે તૂટે ? :

પરાધિન હિંદુનું અપમાન કરનારા પ્રસંગો ધાર્મિકતા કોઈ ભાવિકાની માફક ક્યારેક ક્યારેક ભણવાના મળે છે. એવું બને છે ત્યારે સૌથી પહેલું ભાન આપણી અસહાય સ્થિતિનું જ થાય છે. લોર્ડ બેડન પોલેશ હિંદની પાંચસ કરોડની પ્રજાને ચારિત્રીકી કહી શકે એ બીજા- જ આપણા માટે શરમક છે. કઈ પ્રજા ચારિત્રીકી છે એ કહેવું કે એવું અધરતુ છે પણ જે પ્રજાની પાછળ હજારો વર્ષની સંસ્કૃતિ પડી છે અને જે પ્રજા જગતમાં અજૂનપૂર્વ એવો સ્વાતંત્ર્યશ્રામ બેલી રહી છે તેને લોર્ડ બેડન પોલેશ હજારે દેરે અપમાનિત કરી જાય એ આ સુખમાં ન બનવું જોઈએ. એણે હિંદની પ્રજામાં આરોગ્ય અને એકાંતનો અભાવ પણ કોરો છે. અને એ સ્ત્રીકારીએ છીએ, પણ લોર્ડ બેડન પોલેશને જણાવીએ છીએ કે એવું ક્રમશઃ અમારા ઉપર હકૂમત ચલાવતી બ્રિટિશ સત્તા છે, જેને ખસેડીને તમારા આસપોષા ધોઈ નાખવાનો અમે નિર્ધાર કર્યો છે. લોર્ડ બેડન પોલેશના વાણીમાં તમાજારી પ્રજાનું ધમંડ છે. એ ધમંડ તોડવા વિના આપણને

કોઈતે ન વળવી જોઈએ. એ શી રીતે તૂટે ? એની પ્રજા વિરૂધ્ધ એવી જ ગલીચ વાણી ઉત્પરિતિ ? એની સામે કરવો કરીને ? કે જે સ્કાઉટ ચળવળનો એ અગ્રણી છે એ ચળવળને હિંદુસ્તાનમાંથી વિદાય દેતી ?- હિંદની સ્કાઉટ હિલચાલે આજ સુધી ગુનીમનનેકની સલામી જ લીધી છે. આ દેશના ઉત્થાન માટે એણે કંઈ નથી કર્યું. આ અપમાન પછી આપણે એ હિલચાલના મર્મને વધુ સમજીએ અને આ દેશમાંથી એને દેશવટો આપીએ.

યુગપલટાની નિશાનીઓ :

આ વરસે 'આગગાડી' ના લેખક શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને ૨૫. સ્વચ્છતાસમ ચંદ્ર એનામત કરવામાં આવ્યો એ યોગ્ય જ થયું છે. 'આગગાડી' નો આવો સત્કાર સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ સુચવકરો થએલો છે તે બતાવે છે. 'આગગાડી' માં કપતાલું રમણ નથી, કાંઈ રમણ સ્વાતંત્ર્યને આરવાદન નથી, પણ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. આજનું સાહિત્ય નેટમાં પ્રમાણમાં એ પ્રતિબિંબને ત્રીસી સકરો અને કરીને જીવન ઉપર એની છાપ પહોંચાડી સકરો તેટલા જ પ્રમાણમાં એ સ્પર્શ થશે. 'આગગાડી' લખીને જ ચંદ્રવદન મહેતા સેસી નથી રચ્યો, એને સરળ રીતે રંગશૂભિ ઉપર એમણે ઉતારી પણ છે. સુચરાતની રંગશૂભિ માટે એમના નેટની ચિંતા લાગે જ કાંઈને દશે. એમના મનમાં રથી રહેલાં સ્વપ્નો પર પડા એવું ઇન્દ્રીએ.

શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને મળેલું માન જેમ સુચપલટાની એક નિશાની બતાવે છે તેમ જ કવિ ન્દાનાજીવનો મહિમામોહાસવ પણ સુચપલટાની સ્થંન કરાવે છે. એમના સુચપમોહાસવ પ્રસંગે

દૂતન ગુજરાતોજી હર્ષ અને આશાપૂર્વક એમનું
ખુબમાન કયું હતું તે આ વખતે નથી કયું.
આ વખતે દેખાઈ જ આવ્યું કે 'એમનું' તેજ
એમનું જય છે. 'ગુજરાતનો તપસ્વી'
લખનારે તે દિવસે ગાંધી નામની કોઈ વ્યક્તિનો
સાકાર નહોતો કર્યો પણ નવા યુગના પ્રકાશનો
સાકાર કર્યો હતો. આજે તેઓ નવા યુગથી
દૂર હોવા છે. એમ કહેવામાં અમે જરા પણ
અવિનય નથી કરતા, ગુજરાતના પ્રતિભાસંપન્ન
આ દિવિ જો નવા યુગની સાથે રહ્યા હોત
તો તેઓ જુવાન ગુજરાતના હૃદયમાં આજે પોતાનું
સિંહાસન સ્થાપીને બેસી હોત અને એમણે
ગુજરાતને પ્રેરણા આપી હોત. આજ તો એમના
મણિ મહોત્સવ પ્રસંગે ગુજરાતના એ,
હજીયે મહાકવિનું દીર્ઘાયું ઇચ્છીને વિરમીએ.

સામ્રાજ્યનો ઉત્સવ :

આજે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તાજપોશીનો
ઉત્સવ ઉજવનાર છે. વિંદની પ્રજા પાસેથી પણ

એ ઉત્સવમાં સામેલ થવાની આશા રાખવામાં
આવી છે. પણ સરકારની એ આશા નિરાશામાં
પરીણમવાની છે. સ્વતંત્રતા માટે ઝુઝી રહેલું
ભારતવર્ષ આજ ઉત્સવમાં ભાગ લઈ શકે જ
નહિ, આ ઉત્સવમાં જોડાવાનો એક જ અર્થ
થાય કે આ નંત્ર નીચે પ્રજા મુખી અને
આગ્રહ છે, ત્યારે હપીકત એનાથી તદ્દન ઉઘડી
છે. હેરફેર દોડસો વર્ષ થયાં આખી પ્રજા
નીચોવાઈ રહી છે. અને હવે તો સાવ નિઃસત્ત
બની ગઈ છે. ધરતીના પડ ઉપર આ કરતાં
કંભાળ પ્રજા નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે
આ તો અંગત રીતે શહેનશાહનું ખુબમાન
કરવાનો ઉત્સવ છે. આ વાત જૂની છે, અંગત
રીતે શહેનશાહ માટે અમે એમ જ ઇચ્છીએ કે
એ થઈ જાય અને એનું કદવાણ થાયો,
પણ આ તો સામ્રાજ્યનો ઉત્સવ છે. આમાં
અમારી હાંસી રહેલી છે. અમે એમાં સામેલ ન
જ રવી શપીએ.

કર્યાયામી

શ્રી. સોપાન

પ્રકરણ છઠું

પુરુષનો પરિચય

મને યોગેશ્વરજી વર્ષ થયાં ત્યાં સુધી તો હું કુમાર નહિ પણ કુમારિકા છું એવું ૨૫૪ વાન મને નહોતું થયું. મારા માતાપિતાની જીવનપ્રણાલીથી અમને ઓળખતા લોકો પરિચિત હતા એટલે હું ઓકરાની પેટું ઉછરતી તેની કોઠને નવાઈ ન લાગતી, પણ હું ચૌદમું વડાવીને પંદરમાં વર્ષમાં આવી અને મારું સરીર તંદુરસ્ત હોવાને કારણે હું હતી તેથી મેં મોટી દેખાવા લાગી ત્યારે મારી રહેણીકરણીએ દોઢામાં આશ્વર્ષ ફેલાવ્યું. મને પણ ત્યારથી જ ૨૫૪ ખ્યાલ આવવા માંડ્યો કે આ જગતમાં સ્ત્રી હોવું અને પુરુષ હોવું એ સરખી જ ખીન નથી. પરંતુ લોકોના આશ્ચર્યથી મારે ડરવાનું કશું કારણ નહોતું. મારા પિતાએ જીવનના કેટલાયે પ્રદેશમાં ક્રાંતિ કરી હતી એટલે તેઓ લોકનિંદા તરફ બેપરવા રહી શકતા હતા. એમણે તો જોયું હતું મોટી થતી ગઈ તેમ મારી વિશેષ કાળજી રાખવા માંડી. રજે, હું સામાજિક માન્યતાના વેગવાન પ્રવાહમાં તણાઈ જાઉં એ ખ્યાલથી એમણે મારી પીઠ ચાળવા માંડી અને 'તું તો સ્ત્રીમાનની ઉદ્ધારક થવાની છે. તારા તેજ આંત્રજ પુરો જાંખા પડ્યો અને સ્ત્રીજીવનમાં તું પ્રદેશ રેડ્યો' એવું એવું એ કહેવા લાગ્યા. આ બધા શબ્દો મને ત્યારે અત્યંત મીઠા લાગતા અને મારામાં ઉત્સાહ પૂરતા. પણ જીવનસંક્રમણ તમામ અંદાજનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે એ શબ્દોએ મને થોડી બેપરવા બનાવી દીધી. મારામાં જે નહોતું તે છે એવું ખોટું જ્ઞાન કરાવી દીધું અને પરિણામે ટાંચા સાધનો હોવા છતાં હું અભિમાની બનીને મુશ્કેલી મેલાનમાં ઘેરવી પડી.

હું મેટ્રિક પાસ થઈને કૉલેજમાં મૂકી ત્યારે મારા તરફ ઓળખીતાઓની આંખો વધારે ખેંચાઈ. પિતા તરફથી મળતા સંસ્કારોને લઈ હું એ લોકો તરફ હસ્યા લાગી. કેટલીકવાર અમારી આજુબાજુના ડોસાડોસી સ્ત્રીય ઝેલી રીને હું વર્તવા લાગી. કાંઈ મને પૂછે કે 'બેન, હજી કેટલુંક લખ્યો?' તો હું કહેતી કે 'ચાર વરસ અડી લખીને પછી વિજ્ઞાપત જવું છે.' ક્યારેક સવાલ આવતો કે 'બેન પરણ્યો નહિ?' હું મનકમાં જવાબ આપતી કે 'શોધુ હું,' કાંઈ ઠીક મળી જશે તો પરણી જમશું.' મારા આ જવાબો ડોસાડોસીઓને આકરા અને નકરંટ લાગતા પણ મને એમાં મઝા આતી.

માતાપિતાએ મને મર્યાદા શીખવી હતી. સમાજમાં કેવા કેવા માણસો રહે છે તેનું જાન પણ આપ્યું હતું પણ સાથે સાથે એ પણ જણાવ્યું હતું કે 'એથી ડરી જવાની જરૂર નથી. આપણે અંતરાત્મા કહે તેમ જ આપણે વર્તવું.' આ જ્ઞાન અને શક્તિ ધરાવતી હોવા છતાં કૉલેજજીવનના મહિનાઓ જેમ પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ મેં જોઈ નહોતી એવી દુનિયા હું જોવા લાગી. કૉલેજમાં હું એક જ કુમારિકા નહોતી, અમે વીસેક હતી, પણ અમારા ઉપર આખી કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની આંખો ફર્ક જ કરતી. મને પ્રથમ તો સમજતું જ નહિ કે 'અમે તે ક્યું આશ્ચર્ય છીએ!' પણ સમય વીતવાતી સાથે હું અવગતી વાતો પણ માંભળવા લાગી. મારી આજુબાજુમાં મૈત્રીઓ પણ જોવા લાગી, અમારા નજીક કામ માટે તત્પર દેખાતી એ યુવકસેના જોઈને મારું આશ્ચર્ય વધવા લાગ્યું. મારા પિતાના એટલે કે ધરના સંસ્કારો કરતાં કૉલેજનું વાતાવરણ તદ્દન ઉલટું હતું પણ મને બીજી કાંઈ જાણતી એટલી અકળામણ ન થઈ જેટલી આ મૈત્રીઓ, ઓળખાણો અને એકદલિઓની યથા કૉલેજનું

એક વરસ પસાર થયું ત્યાં સુધીમાં આ બધું જોતાં જોતાં હું મંબીર બની ગઈ.

આ એક વરસમાં મારે કાંઈની સાથે મૈત્રી ન થઈ. હું નાણુતી હતી કે બંધી કુમારિકાઓમાં એક હું જ એવો નમૂનો હતી કે જેને બીજી કુમારિકાઓ 'વિચિત્ર' કહેતી, પણ એ તરફ જોવા વિના હું મારા અભ્યાસમાં જ હંડી ઉતરવા લાગી. મને મંબીર થતી જતી નોંધતે મારા પિતાએ એક દિવસ કહ્યું, 'કમ બેન, હમણાં મંબીર રહે છે!' એ પ્રપ્ત આવતાંની સાથે જ મેં મારા અનુભવોની વાત એમને કહી સંભળાવી. વાત સાંભળ્યા પછી તેઓ થોડા વિચારમાં પડી ગયા પરંતુ એ ત્રણ મિનિટના મંબીર મૈત્ર પછી એમણે જે રુબ્બો ઉચ્ચાર્યા તે હું જીવનભર બૂકી શકું એમ નથી. એમના શબ્દોમાં એમનું અવશેષન 'અનુભવમય અને લાગણી ભરેલાં હતાં. 'ભારતી, એ શબ્દો તને વ આનંદ આપશે.' વર્ષો બોલનાં બોલનાં એક ક્ષણ અટકીને વિચારવા લાગી. ભારતી કંઈ બોલવા નવા ત્યાં એણે શરૂ કર્યું;

"હા, એમના જ શબ્દોમાં કહ્યું:" એથી લગીર પણ ડરીશ નહિ. આપણે તો હારીને ભાગી જમશું તો સમાજની દૃષ્ટિમાં કાંઈ દિવસ ફેર પડશે નહિ. અનેક કોકરા ને કોકરીઓ આને કુમારો જઈ રહ્યા છે તે હું નાણું છું પણ આ પહેલાંની સ્થિતિ થે કાંઈ સારી નહોતી. અત્યાર સુધી તો મેં ઉપર તાણુ હોવાથી મૈત્ર લાગતું હતું અને સૌ પૂરાયેલા હોવાથી શાંતિ દેખાતી હતી. એ બધું ખોટું હતું. ફિતિમ હતું. આપણી જીવનસંક્રિતનો દ્વાસ કરવારું હતું. ઘણા વરસે આપણે જાગ્યા છીએ અને આખી રચનામાં ક્રાંતિ કરી રહ્યા છીએ થોડા દિવસો, થોડા મહિના, થોડા વર્ષો અબધવરથા મળી જશે. અને કેટલુંક નહિ ઇચ્છતા જેતું પણ યથ જશે

પણ એ વિકટ પંથ કાળા વિના છુટકો નથી. છું બહાદુર રહેજે, તારી આંખ અને હૃદય સલામત રાખજે. તારા જેવી નિઃશ્વ કુમારિકાએ જેમ વધતી જશે તેમ આ પંથ જલદી કપાઈ જશે અને આપણે રવાનાવિક સ્થિતિમાં જલદી આવી જઈશું. ”

પિતાના આ શબ્દોએ મને નવી પ્રેરણા આપી અને એ પ્રેરણાના ભેર ઉપર જ હું ત્યાર પછી ટકી શકી. મને એવું લાગ થયું લાગ્યું કે હું કેવળ મારા માટે જ બધું જ નથી કરતી પણ મારી પ્રત્યેક ક્ષિપ્તમાં સમાજની નવરચનાના તત્વો પણ હૂપાયેલાં છે. અભ્યાસ, ચિંતન અને પિતા તરફથી થતા સંસ્કારોના સિંચને મારા હૃદયને આપક બનાવવા માંડ્યું. કોલેજનું બીજું વર્ષ જ્યારે મેં પચાસ કલાક ત્યારે તે હું બહુ બહુ વિચારની યથા મઠ હતી.

બીજા વર્ષમાં મારે અમુક યોગબાણે યથા હતી પણ મૈત્રી ક્ષીએ એવો એક પણ સંબંધ બંધાયો નહોતો, પરંતુ ત્રીજા વર્ષમાં દાખલ થતાંની સાથે જ એક મૈત્રી યથા અને એ મૈત્રીએ મારા હૃદયનું સ્કંત કેરવી નાખ્યું તે પછી હું લગભગ મેદાનમાં ઉતરી પડી.

એનું નામ ધનંજય હતું. ધણી જ શુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી હતો. એની મૈત્રી માટે મારા સાથેની લગભગ બધી કુમારિકા તમસ્કી લે હું જોતી હતી. એ શરૂઆતમાં મને એપરવા અને મસ્ત લાગતો હતો, પાછળથી મેં જાણ્યું કે એ બારે અશિમાની હતો. સૌના સાથે એ હસતો બોલતો પણ કોમળે બહુ નજીક આવવા દેતો નહિ. મને જાણ્યું અને એને પણ જાણ્યું કે અમે બંને મિત્રો વિનાના હતા. અમારી વચ્ચે આકર્ષણ જન્મવાનું કદાચ એ જ કારણે હોય. પણ નજીકી વાતગીતો કરતાં કરતાં અમે બંને નજીક આવી ગયા અને ધણી દૂર ગયા પછી

મને ખબર પડી કે હું એની મિત્ર બની ગઈ છું.

ધનંજય અમારે ઘેર આવવા લાગ્યો હતો. હું પણ ક્યારેક એને ઘેર જતી હતી અને એ રીતે અમારા વડીલો પણ ધીમે ધીમે એકબીજાના પરીચયમાં આવતા હતા. ધનંજય પોતે પાઠીધારી અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કારો ધરાવતો હતો પણ એના ધનવાન પિતા અને ભાઈઓ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ તરફ બહુ તુલ્ય નહોતે જોતા હતા. અમારા બંને વચ્ચે કેટલું અંતર હતું એ તો હું પછી કહું પણ મારા પિતા અને એના પિતા વચ્ચે તો બારે અંતર હતું એટલે એમને પરીચય યોગબાણે કરતાં આગળ વધી શક્યો નહિ. અમારી મૈત્રી દિવસે દિવસ આદ્ય થતી ગઈ.

મને એ દિવસો યાદ આવે છે. ધનંજયની વતો યાદ આવે છે. એના રવખો ઉપર હું વારી જતી હતી એ યાદ આવે છે અને મને મારી મૂખાંઈ માટે ફરી ફરીને ધમ્મ પેદા થાય છે. ધનંજય ભારે શુદ્ધિશાળી હતો એમ તો મેં કહ્યું. એના પ્રત્યે હું અંગત મઠ હતી તેવું મૂંઝાન કદાચ જ એ હતું. અખંડ માનવતાના જે તથ્ય દિસ્યા પાડીએ તો એના શરીર અને શુદ્ધિ અત્યંત પ્રજ્ઞાવશાળી હતાં અને આત્મા-ચારિત્રી તો મને ત્યારે પૂરેપૂરી ખબર નહોતી. જેટલી ખબર હતી તેટલી શુભ હતી. ગૌર અને ધારીકું શરીર. ચમત્કારી આંખો, પૌરુષ નીવરતી ચાલ, ગર્વમાં ઉન્નત રહેતું મસ્તક એ બધું મને આકર્ષતું હતું. મને તેને મદાત કરી દેતો વાણીપ્રવાહ મને એના પ્રત્યે બેંચતો જતો હતો.

દિવસો વિદ્યા, મદિતાઓ વિદ્યા. ધનંજય અને હું નજીકને નજીક આવવા લાગ્યા. ધનંજય ધણી વાર મને કમ્મા કરતો કે ‘તું બહુ નવજી છે તારા ને મારા હૃદય-આશો એક છે. આપણે સાથેજ કામ કરી આપણું મનના-

કંઠાઓ પૂરી કરીશું.’ અને એ મહત્વાકાંક્ષાઓ પણ કેટલી અદ્ભૂત અને આકર્ષક હતી ! ધનંજય મને કહેતો કે ‘ગુજરાતનું વેદાંશ, જાતું સુવર્ણન આપણે બચાવવું છે. સ્થાનશ્રષ્ટ યથેચ્છી આંશકિતની આપણે પુનર્યાપના કરવી છે. રાષ્ટ્રજનના એકેએક પ્રદેશમાં આપણે ક્રાંતિની ચિન્હાશી મૂકવી છે અને આ પરાધિન દેશને મુક્ત કરી સંસ્કૃતિના શિખરે પહોંચાડવો છે.’ મને એની આ વાતો બહુજ ગમતી. નાનપણથી મારા પિતાએ પણ મારા અંતરમાં આવા જ વિચારોના બીજ રોપ્યા હતા, એ બીજને સિંચન આપનાર મળનાં મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

ધનંજયની મૈત્રીના આ સમય સુધી મારા મનમાં પુરુષો સાથે રોષ નહોતો જાગ્યો. મારે સ્ત્રીમતીને પુરુષોના પંજમાંથી છોડાવતી છે એવા ખ્યાલો પણ નહોતાં આવ્યા. પુરુષ જીને કચડી રહ્યો છે એમ હું જોતી છતાં એ ધા મારા હૃદયમાં હજી લાગ્યો નહોતો. મારા હૃદયમાં સેવાના અભિલાષ અને મહાન યવાની મહત્વાકાંક્ષા જ ત્યારે હતી. ધનંજયે એ મહત્વાકાંક્ષાને પોષવા માંડી અને અભિલાષોને ઉત્તેજિત કરવા માંડ્યા. પરિણામે હું ધનંજય તરફ વધુ ને વધુ ખેંચાવા લાગી.

અમારો અભ્યાસ આગળ ચાલ્યો જતો હતો પણ એ અભ્યાસમાં હવે મને એટલો રસ નહોતો

રહ્યો એટલો રસ જીવનપ્રશ્નમાં ચૂંકાવવામાં હતો. છતાં હું અભ્યાસમાં પાછળ નહોતી, ધનંજય પણ પાછળ નહોતો. અમે બંને અમારી આજીવાજીના ધર્ષાપાત્ર બન્યા હતા. મારા નજીક બીજા કોઈ વિદ્યાર્થી આવી શકતો નહિ અને ધનંજય નજીક બીજા કોઈ વિદ્યાર્થીની આવી શકતી નહિ. અમારી મૈત્રી એ રીતે પણ દંડિભૂત થવા કરતી હતી.

એ એક વરસમાં ફાનેજમાં અને કોલેજ બહાર જે નાના મોટા બનાવો બનતા હતા તેમાં ધનંજય ક્રાંતિકારી જીવાન તરીકે દેખાઈ આવતો હતો. હું અનેક પ્રમંજે જોઈ શકતી હતી કે ધનંજય સ્વમાનસીય અને અમીરવાળો છે. એના કોઈ નિર્ણયમાં નમ્રતા હોવાથી જ નહિ. તેમ એ સક્ષામન જીવન જીવનારો પણ નહોતો. કોઈ પણ વખતે તમામ સક્ષામતીઓને ઘેર મારવાની એની તૈયારી હતી. પિતા અને કુટુંબનો ઉપ વિરોધ છતાં એ રાષ્ટ્રીય જીવન જીવતો હતો એ વસ્તુ પણ એનું તેજ પુરવાર કરતી હતી.

આ રીતે ધનંજય નામના એ જીવાન પુરુષ સાથે મારે પ્રથમ મૈત્રી થઈ અને એ મૈત્રીએ મારા સરક વહી જતા જીવનપ્રવાહને અગમગાની ચૂકવ્યો.

જીવનવિકાસ*

“**ઇ**થરની શી વિચિત્ર યોજના છે તેની ખબર પડતી નથી પણ ગાંધીજીને એમના કીમતીમાં કીમતી પ્રયોગો કરવા માટે આવા અદના દરબાજા સેવકો મળે છે અને છતાં એમની પ્રેરણા એટલી બધી જલદ છે કે એવાં સાધનોથી પણ તેઓ ચમત્કારી પરિણામ બતાવી શકે છે.” આ શબ્દો ‘જીવનવિકાસ’ની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધા છે. કાકાસાહેબને ગાંધીજીની દષ્ટિ તીચે કેળવણીના પ્રયોગો કરતાં જે સત્ય લાગ્યું હશે તે જ એમણે લખ્યું હશે પણ બામને તો આમાં વિનય અને નમ્રતા જ જણાયાં છે. ગાંધીજી આપણા દેશની પ્રેરણામૂર્તિ છે અને મારીના માનવીઓમાં એમણે પ્રાણ પૂર્ણ છે એમાં સંકે નથી પરંતુ આ ‘જીવનવિકાસ’ વાંચતા અને કાકાસાહેબની અનેક ક્ષેત્રોની પ્રશ્નિઓ જોતાં, એ અમને ‘અદના દરબાજા’ નથી લાગ્યા. નૂતન-ગુજરાતની રચનામાં વિદ્યાપીઠો ફાળો નાનો સૂતો નથી અને વિદ્યાપીઠની રચનામાં પ્રથમથી કાકાસાહેબ પ્રાણતત્ત્વ રહ્યા છે. આજે તેઓ રાષ્ટ્રવાદી અને રાષ્ટ્રસેવીના કામમાં પડ્યા છે ત્યારે એમના વિદ્યાપીઠ ગ્રાંથી લાગે જ છે. આપણા દેશના સહજાગરે દરેક ક્ષેત્રમાં દબરોલી સંખ્યામાં સેવકો તો ઊભા થયા છે પણ જેના ઉપર મદત સંસ્થાઓ સ્વી સકાય એવી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ જવડે-જ જોવા મળે છે. કેળવણીના ક્ષેત્રો અને વિદ્યાપીઠો વિચાર કરીએ તો આજે દૂર બેઠેલા કાકાસાહેબ, કિરોરલ્લખ, નરહરિભાઈ વગેરેનું સ્થાન પૂરે એવું કોઈ દેખાતું નથી. નાનાલાલ અને ગિજુલાલ આજે ચોતાના પ્રયોગ ઉપર જ છે પણ સંસ્થાના નિયમ પ્રમાણે વાંચ વર્તની મુદત પૂરી થઈ ગયા

* લેખક : દલપત્રાજી ભાલકૃષ્ણ કાલેલકર : પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ : પા. ૨૪ ને ૮૦૦ કિમત રૂ. ૫.

છતાં તેઓ નિહિત નથી લઇ શકતા. આનું શું કારણ હતું ? રાષ્ટ્રયુદ્ધમાં આપણા પાસે જેટલી હોય તેટલી સામગ્રી લઇને જવાનું હતું એથી શકિત વધારવાની લાવના જ એાછી યર્થ મળ હતો ? કે માથા ઉપર ગાછ રહેલી ક્રાંતિને લઇ નિરાંત નહિ લાગતી હોય ?

અમે તેમ હોય પણ ' જીવનવિકાસ ' ના લેખક એક સમર્થ કેળવણીકાર અને પ્રતિભાસંપન્ન લેખક છે એમ કબજા કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ' જીવનવિકાસ ' ના આદેસે પાનામાં કાકામાહેબે એમનો પ્રાણ નીચોાએ છે. આ પુસ્તક એમણે કાંઈ જગ્યાએ શાંતિપૂર્વક ખેરવીને લખ્યું નથી પણ જીવનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી 'નવજીવન' આદિમાં જે લેખો લખ્યા તેના સંગ્રહ છે, પણ 'સંગ્રહ છે' એટલે એમાં નવીન નથી એવું કોઈ રખે સમજી શકે. આ અવલોકન લખનારે એમાંના ધણીખરા લેખો પુસ્તક પ્રગટ થયા પહેલાં વાંચ્યા છે પણ આને એ બધા લેખોને સંગ્રહરૂપે જોતાં એક વિશેષ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ છે. માનવીમાં રહેલા શુભ તત્વને બહાર આણવું એ તો કેળવણીના હેતુ ખરો પણ કેળવણી જીવનન્યાયી હોવી જોઈએ એમ આ લેખો ઉપરથી લાગે છે. જીવનનું એક પણ ક્ષેત્ર એવું નથી રહેતું જ્યાં કેળવણીની આવશ્યકતા ન હોય. આ વાંચ્યા પછી એ પ્રશ્નો નથી રહેતા કે કેળવણીએ આજીવિકાનું સાધન આપવું જોઈએ કે નહિ, કેળવણીએ શરીરસંપત્તિ ખસિવવી જોઈએ કે નહિ, કેળવણી અને રાજકારણને સંબંધ ખરો કે નહિ, કેળવણીમાં ધર્મને શું સ્થાન છે. આ બધું કેળવણીમાં આવી જાય છે. 'જીવનવિકાસ' કહે છે કે માનવજીવનને સંપૂર્ણપણે સંસ્કૃત કરી શકે એ જ કેળવણી. એ સિદ્ધાંતની બધી અધૂરી અથવા ખોટી કેળવણી.

આ કાંઈ તારિકક મંથ નથી તેમ આમાં

કાંઈ ખોટી યોજનાઓ નથી છતાં કેળવણીના લગભગ બધા અંગોને વિશે આમાં દિશામૂલ્યનો પડખો જ છે. આ પુસ્તક અધ્યાપકો કે વિદ્યાર્થીઓ માટે જ નથી. એમને વધુ જરૂરનું છે એટલું ખરું પણ આ પુસ્તક જીવનના કાંઈ પણ ક્ષેત્રમાં અજાણસ કરવારાઓને ઉપયોગી થઈ પડશે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના કાકા સાહેબની ધારણા કરતાં ઘણી ટૂંકી છે પણ એમાં કેળવણીની કસોટી ઉપરાંત ચોતાને આ દષ્ટિ, કેમ અને ક્યાંથી મળી, ઉતરોતર એ દષ્ટિ કેમ શુદ્ધ થતી મળે તે બતાવ્યું છે. કેળવણી વિશેની એમની નિષ્ઠા આટલા ઉપરથી રજૂ સમજાઈ આવશે: "એક રીતે કહી શકું કે મારું બીજું બધાણા જીવનરૂપે લખાયેલું છે, જ્યારે કેળવણી વિશેનું લખાણ જીવનનું એક મિશન સમજીને અને સામાજિક જીવનની મીમાંનાના એક મહત્વના અંગ તરીકે લખાયેલું છે. જુજરાતની પ્રજા મને ખૂબે નહિ ત્યાંસુધી મને સાહિત્યકાર તરીકે ન ઓળખે પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે."

કાકાસાહેબને 'જુજરાત કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે જ છે પણ સાહિત્યકાર તરીકે પણ ઓળખે છે અને જાને ઓળખાણુ લાંબા મારા સુધી કાયમ રહેશે એમાં અમને શંકા નથી. બ્યાપક ધર્મલાવના: લે. મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી પ્ર. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રોડ, અમરાવાદ કિં ૦-૧૪-૦.

આ પુસ્તક ગાંધીજીનું છે એટલું જ એના વિશે વળતું જસ હતું પણ પુસ્તકનું નામ જોતાં થોડી એમમજ થતાનો સંભવ છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધીજીના ધર્મ વિશેના લખાણો કહેવાય છે તે જ નથી આખાં પણ આમાં તો મૂડી ચણી ને સામ્યવાદ સર્વોદયના વિચારો, સમાજધર્મ, સેવધર્મ અને રાજાજીવનના

વિચારો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે અને તે પણ છેક ૧૯૩૬ના અંત સુધીના 'એટલે આ પુસ્તક આજને તખ્તે ધણું જ ઉપયોગી છે. ગાંધીજી એ ધર્મનો સંકુચિત અર્થ' કહી ક્યો નથી અને જીવનના કોઈ અવધારમાંથી એણે ધર્મને બાદ રાખ્યો નથી. - આ લેખસંગ્રહ વાંચના એમ લાગે છે કે ધર્મ એ કોઈ 'વિધિનિષેધનું' રાજ્ય નથી પણ જીવનગ્રામી ભાવના છે, આજા ધર્મની અવગણના ન થઈ શકે. ન કરવી જોઈએ.

તિમિરમાં પ્રભાઃ વેશાંતરકારઃ કિશોરલાલ મ. મરાઠવાળા. પ્રકાશક, ઉપર પ્રભાણે. પાના ૨૨ + ૨૦૮ કિં. દસ આના.

પોતાના આયુષ્યની ઉત્તરાવસ્થામાં જીવનના પ્રતિબિંબ સમું લખાણેણું આ નાટક ટોલ્સ્ટોયની સર્વોત્તમ નાટ્યકૃતિ ગણાય છે. કંઈ દૃષ્ટિએ એ સર્વોત્તમ છે તેનાં કારણો દરેક જૂઠાં જૂઠાં જણાવશે. બનાઈ શો જેવા આમાં કલાના તત્વોને વિકસેલાં જુએ છે, કિશોરલાલબાઈ આમાં જીવનનું દર્શન કરે છે પણ આ પુસ્તક, વેશાંતરકારની પ્રતાપના અને અંત ભાગ વાંચતાં એમ થઈ આવે છે કે કલાથી ભડકવાની રીત જરૂર ?

કિશોરલાલબાઈને આ પુસ્તકમાં ટોલ્સ્ટોયની સત્ય માટેની ઝંખના અને નિખાલસરૂઢિ દેખાયાં છે અને આ નાટકની સફળતા એમને એમાં જ લાગે છે. એક પ્રશ્ન કરીએ ? ટોલ્સ્ટોય કલાકાર ન હોત તો એ આવું લખી શકત ? સત્ય માટે ઝંખનારા અને જીવનનું મોર્લ પ્રગટ થવા દેનારા આવું લખી શકે એમ જોયું નથી. અમને તો એમ લાગે છે કે ટોલ્સ્ટોયની ઝંખના અને હૃદય-સાંદર્ભ એ કલાકાર હોવાના કારણે એણે કલાએ ખીલી ઉઠ્યાં છે. કલાએ ધર્મનીતિની અવગણના ન કરી જોઈએ એટલું જ ત્રિદિ પણ એને

પોષણ આપવું જોઈએ એમાં અગે માનીએ છીએ. પરંતુ કલા કોઈ પણ વસ્તુ કે વિચારને સુંદર, વેધક અને સચોટ બનાવી શકે છે એની ના ન પાડી શકાય. ટોલ્સ્ટોય કલાકાર તો હતા જ. પણ ધણાં વર્ષો સુધી એમની કલાએ સત્યની આરાધના કરી નહોતી એટલે એ કલા મનોહારીણી ભાગતી પણ એટલી જ એ જોખમકારક હતી, પરંતુ અધારે એણે સત્યની ઉપાસના કરવા માંડી ત્યારે કલાએ સાચું રથાન મેળવ્યું અને સાચી વસ્તુ દીપાવી, એટલે કલા સ્વતંત્રપણે વિરોધ કરવા જોઈ કાંઈ વસ્તુ નથી. જમાનાઓ થયાં એણે જીવન સાથેનો સંબંધ ઊઘાડ્યો છે અને એથી જીવનશીધન કરનારા સતો, કવિઓ, એલિયાઓ કલાકાર હોવા છતાં કલાનું નામ બહુ ન લેતા. શ્રી કિશોરલાલબાઈનું આ વેશાંતર વાંચતા પંજુ એવું જ લાગે છે તેઓ કેમ બધું ક્ષણથી કરતા હોય ! સારું તો એ નથી કે તમામ શક્તિઓની પેઠે કલાને પણ જીવનની ઉપાસનામાં રોષ્ટ્ર દેરાઈ મહર્ષિ ટોલ્સ્ટોયના નાટકમાં અને શ્રી. કિશોરલાલ-બાઈના વેશાંતરમાં અનને એ સત્યોપાસના કરતી કલા દેખાય છે. આ નાટકની સફળતાનું મૂખ્ય તત્ત્વ મત્યોપાસના છે એ તો અમે પણ સ્વીકારીએ જ છીએ.

શ્રી કિશોરલાલબાઈ જેવા એક નાટકનું વેશાંતર કરવાને પ્રેરાય એ હકીકત જ કંઈક આશ્ચર્ય પમાડનારી અને આકર્ષણ ઉભું કરનારી છે આ પુસ્તક પ્રત્યેના એમના આકર્ષણનું કારણ તો આપણે જોઈ ગયા. એ આકર્ષણ કોઈ પણ વાંચનાર અનુભવી શકશે એ નિઃશંક દાવ છે. આ નાટકમાં જે મનોમંથન ચિતરાણું છે તે ટોલ્સ્ટોયના અનુભવનું છે. આમાંનો નકુલ કાણ છે ? જીવનને આરે પહોંચ્યા પછીની એની વેદના ટોલ્સ્ટોયનું જીવન માદ આપે છે અને આજણા હૃદયનાં તળીયામાં પડેલા અનેક

વિચારોને જાગૃત કરી દે છે. ટાઈપોગ્રાફી કલમ એટલી જાળવાળ છે કે વાંચનાર ક્યારેય તે એની અસરમાંથી મુક્ત થઈ શકે એમ નથી. ભાગ્યે જ આવી સિધ્ધિ કોઈ લેખકને સાંપડતી હશે.

શ્રી. કિશોરલાલભાઈના વેશાંતર-આપાંતર વિગેના વિચારો સાથે અમે સંમત છીએ. એમણે જો આપાંતર જ ક્યું હોત તો આ પુસ્તક આટલી પ્રિયતા ન મેળવા શકત. આ તો વાંચનારને 'આપણું જ' લાગે છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ આવા ધણા વેશાંતરો આપી અમને સાખીત કરવા દે કે તેઓ કસાકાર પણ છે.

શ્રી-પુરુષ-મયાર્દા : ભે. કિશોરલાલ ધ. મધરવાલા પ્ર. પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ, પાના ૧૬ + ૮૪ કિં. પાંચ આના.

આ નાનકડી પુસ્તિકાનું નામ જ એવું સ્પષ્ટ છે કે એ ઉપરથી અંદરની વસ્તુનો ખ્યાલ આવી જાય છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મુજરાતના એક સમર્થ ચિંતક અને વિચારક ગણાય. એમના બધાં પુસ્તકોમાં એમની વિવેકબુદ્ધિનું તેજ દેખાઈ આવે છે. કોઈ પણ વિષયને ઊણીઊણીને રજૂ કરવામાં આપણે ત્યાં એમના જેટલી કાળજી ભાગ્યે જ કોઈ લેવું કરી બીજાના વિચારોનું હાઈ પકડવાની શક્તિ પણ અદ્ભુત છે. ગાંધીવિચારોદ્ધન એમની એ શક્તિના પુરાવા છે. 'જીવન શોધન' અને 'કેળવણીના પાયા' જેવાં પુસ્તકો મેં તો બીજાં જોયાં નથી. આવા સમર્થ પુરૂષના કોઈ પણ વિચારને બહુ ઉતાવળે નિર્ણય ઉપર નહિ મૂકી દેવો જોઈએ. આ પુસ્તિકાના લેખો વાંચતા એમ 'લાગ્યું છે કે એમના વિચારોનો વિરોધ કરનારાઓના મોઢા ભાગે

ધીરજથી અને ઝીણવટથી એમના વિચારોને તપાસ્યા જ નથી અને એટલે કંઈ વસ્તુ ઉપર શ્રી. કિશોરલાલભાઈએ કેટલો ભાર મૂક્યો છે તેનું પ્રમાણ સમજ્યા વિના જ ટીકા કરી છે. આમાંના ધણાખરા લેખો 'હરિજન બંધુ' અને 'પ્રસ્થાન'માં પ્રગટ થઈ ગયા છે એટલે એ ઉપરની ચર્ચાઓ પણ સંભળાઈ ગઈ છે. અમને આ વિચારોમાં વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું ઊંડુ અવલોકન માહુમ પડ્યું છે અને 'બધા વિચારોની પાછળ નિજ અનુભવનું બળ પણ જણાયું છે. આજના વાતાવરણમાં અનેક વિચારોના મોજાઓ ઉછળી રહ્યાં છે ત્યારે અધારારમાં ગાંધીથી તહીં સંપડતા સુવર્ણ ધુવતીઓને આ નાનકડી પુસ્તિકા દ્વારા જેવા જણોએ એમ અમારું માનવું છે. શ્રી. કિશોરલાલભાઈ આ પ્રકારનું હજી વધુ લખે એવું મંચીએ.

કન્યાને પત્રો : ભે. નરહરિ ઠા. પરીખ અને મહાદેવભાઈ દેસાઈ. પ્રકાશક. પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ. કિંમત ૭ આના.

આ નાનકડી પુસ્તિકાની બીજી આવૃત્તિ થોડા સુધારા વધારા સાથે બહાર પડી છે તે ખરેખર હારની વાત છે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકો આપણે ત્યાં છે જ ક્યાં ? નવસકથાઓ અને વાર્તાઓના પત્રો તરુણ યુવકયુવતીઓના હિલચાલોના ઉભા કરી જાય છે પણ એટલે ભાગે એ ચિત્રો કદાપતિય હોવાના કારણે જીવનમાં ઉતારી શકતા નથી અને કોઈ ઉતારે છે તો જનાવડી જ લાગે છે. કુમાર અવરદમાં પ્રવેશતાં જ આજના યુવક-યુવતીની સામે અનેક સમસ્યાઓ ઉભી થઈ એને મૂંઝવી નાખે છે. થોડા વખત એ મૂંઝવણમાંથી નીકળવા માટે

કર્કિ મારી ચોખ માર્ગદર્શનના અભાવે એ કાં તો યાકીને જીને સીલે ચાલવા માટે છે અને કાં તો નિરંકુશ બની જાય છે. જીવનની અત્યંત મંજવાણવારી આ અવસ્થામાં માર્ગદર્શન આપી શકે એવાં પુષ્કળ પુસ્તકો લખાયાં જોઈએ પણ એ પુષ્કળ આવા અનુભવી અને વત્સલ પિતાએને હાથે લખાય તો જ સીક, નહિ તો આવી એકાદ પુસ્તિકાથી પણ ચલાવી લેશું.

આ નાનકડી પુસ્તિકા તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યા માટે લખાઈ છે એવું, કુમારોને પણ એમાંથી વિચારવાનું મળી રહેશે. મુ. નરહરિભાઈ ખાસે આશા રાખીએ કે કુમારો માટે પણ તેઓ આવું માર્ગદર્શન આપે.

એ પત્ની કેવી ? : અનુ. વનેશ લ. સુક્ત
મકારાક : કાન્તિજાલ મ. શાહ. અંગ્રસિ ગ્રંથમાળા
રમકર્ણ મારકેટ, અમદાવાદ. કિં. રા. ભે.

' બાણુતાઈ ઘડા થે. ' નામની મરાઠી નવલનો આ અનુવાદ છે. અનુવાદની હાયામાં મરાઠીની હાયા આવી જાય છે. એટલે પુસ્તકની વસ્તુને થોડી ઝાંખપ લાગે છે આખું પુસ્તક

એક માતાની આત્મકથા રૂપે લખાયું છે. સ્ત્રીજીવનના પ્રવેશને એટલી સ્વાભાવિક રીતે રજુ કરી છે કે કોઈ અંતરંગ્યની આપણે સાંભળતાં હોઈએ એવું જ લાગે. ધનવાન અને સંસ્કરમંપન પિતાને ત્યાં ઉછરેલી સોનું મેટ્રીક સુધીની કેજરણી થયે છે ત્યાં સુધીનું એવું જીવન સ્ત્રીના દલિત અને અનાયપણાથી મુક્ત છે પણ લગ્નનો પ્રેમ હિમો થતાં જ સુધારક દેખાતા પિતા વિરૂદ્ધ છે. સોનુંના પ્રિય પણ ગરીબ મિત્ર સાથે એને ન પરણાવતાં એક ધનવાન વિધુરની સાથે એના લગ્ન કરે છે. પિતાની આગર સાચવવા સોનું દુઃખાતે દિલે પરણે છે પણ આખું જીવન એ તરફડીઆ જ માર્યા કરે છે. લગ્નજીવનમાં પૂરતો અસતેવ હોવા છતાં કાયદો એ લગ્નને અળાંક રાખે છે અને એ અળાંક ચિંતામાં સોનું, એના પતિ તાત્કાલાદેય અને ગ્રેમી બાસ્કર સંગમ્યા કરે છે. અંતે સોનું લાસ્મરૂપ બને છે. આખી કથા કચ્છ છે. વાંચનરતને પોતાનું સ્વજન દુઃખ પામતું હોય એવી લાગે એટલી મુંઝવે ધેલી છે પણ નજીબી વાતો અને કંઈક લાંબાણુ ઉપર સુધી ખૂંચા જ કરે છે.

‘ સાપના ભારા ’

‘ જમિ ’ ના એપ્રિલના અંકમાં ‘ સાપના ભારા ’ નું અવસોકન આવ્યું હતું તે સંબંધમાં શ્રી. ત્રિજીવનદાસ હુદાર તરફથી અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. અવસોકનમાં ‘ સાપના ભારા ’ ની ભાષાને ચોરોતરી કહેવામાં આવી છે. જ્યારે એ ભાષા ઇડર બાણુની છે અને એ વિશે પ્રસ્તાવનામાં લેખકનો ખુલ્લસો પણ છે.

કૌમુદીના ગ્રાહકોને લાભ

૧૯૩૬ના વર્ષમાં તમે કૌમુદીના ગ્રાહક હો તો
જીવનચરિત્ર, નાટકો, નવલિકાઓ, નવલકથા, પ્રવાસવર્ણન, વિજ્ઞાન
વગેરે વિષયોનાં
માસિક છન્દાત પુસ્તકો મનોહર રૂપરંગમાં આપની અધ્યતન છતાં સસ્તી

કૌમુદી ગ્રંથમાળાનાં

ગ્રાહક થઈ જાઓ ન !

કારણ કે આશરે રૂ. દસ ઉપરાંતની કિંમતનાં ૧૨૦૦ ઉપરાંત પૃષ્ઠનાં આ
પુસ્તકો છટક ખરીદવાં મોંઘા પડશે.

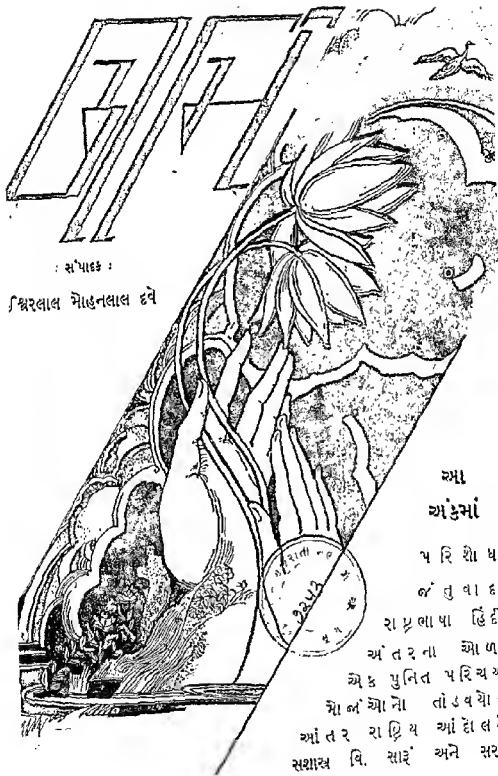
પહેલાં ચાર પુસ્તકો

વીર નર્મદ :	વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	છટક કિ. રૂ. ૧
સાપના ભારા :	ઉમાશંકર બેદી	.. ૧૧
હવે પછી		
દક્ષિણ હિંદનો પ્રવાસ :	મુન્દરમ	.. ૨
ખમાં બાપુ ?	ચન્દ્રવદન મહેતા	.. ૨

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫ પોસ્ટેજ સાથે

કૌમુદીના ગ્રાહકોને રૂ. ૪ ..

કૌમુદી કાર્યાલય : રાવપુરા : વડોદરા.

: સંપાદક :

શિવરલાલ મોહનલાલ દવે

આ
અંકમાં

પરિશોધ

જંતુવાદ

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી

અંતરના ઓળા

એક પુનિત પરિચય

મોજાંઓનો તોડવયોગ

આંતર રાષ્ટ્રિય આંદોલનો

સશસ્ત્ર વિ. સાથે અને સરળ

મુદ્રક - ધનશંકર કું. શુક્લ

પ્રભાતપ્રેસ, ડેન્સો હોલ - કરાચી

ભિમિ

પ્રકાશક - મુરેશ રા. બાબરીઆ

ભિમિ કાર્યાલય - ડેન્સો હોલ - કરાચી

પર્થ છકુ

અંક સાતમા

અનુક્રમણિકા

સાળંગ અંક

૬૭

સરખાસ વ. સારું અને સરખા	કિશોરલાલ મશરૂવાલા	૪૦૫
પ્રથમ પુત્ર પર લખેલી લીટીઓ	કોલક	૪૦૬
ક્યાંથી નાથે ?	દેવજી રા. મોદા	૪૦૬
તુરંગદ્રવ્ય	કરસનદાસ માણેક	૪૦૭
રહુ સ્મરણમાત્ર કાં ?	હરિલાલ પંડ્યા	૪૦૮
નિશામણિ	અજ્ઞાત	૪૦૮
વગડાઉ ફૂલને	નટવરલાલ ગાંધી	૪૦૮
મોળાઓનો તાંડિયોગ	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૪૦૯
આશા નિરાશા	ક્રતુનામકૃષ્ણમાકર	૪૧૨
પરિવ્રમણ	લાસકર દેવે	૪૧૨
આંતરના ઝોળા	શ્રીકાંત	૪૧૩
આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો	ભાસ્કરરાવ વિદ્રાંસ	૪૧૭
એક પુનિત યરિચય	બિખ્ખુ મુવ	૪૨૧
ઉપહાર	દેવજી મોદા	૪૩૦
પરિશોધ	ધન્ડુલાલ ગાંધી	૪૩૧
રાષ્ટ્રભાષા હિંદી	દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	૪૩૬
શબ્દ	ગોતમ	૪૪૪
જંતુવાદ	રમણલાલ એન્જીનીયર	૪૪૫
આપણું કાર્ય	મગનભાઈ દેશાઈ	૪૫૧
લેટતાં	અજ્ઞાત	૪૫૪
હુબીળ	સાંદીપનિ	૪૫૫
ગયે મહિને	.....	૪૬૫
સંસ્કૃતિનાં વહેણ	મૂળશંકર મો. બાદ	૪૬૬
અવલોકન	.....	૪૭૫

અમારા મુખ્ય એજન્ટો—

શ્રી. જમનાદાસની કું.,

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

એલ. કે. ત્રેધાણી

પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લી.

ગાંડીવ લવાજમ એજન્સી

વાર્ષિક

:::::

લવાજમ

:::::

રૂપિયા ચાર

કુદક અંકની કિંમત ૬૭ આના

પરદેશ દસ શિલિંગ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

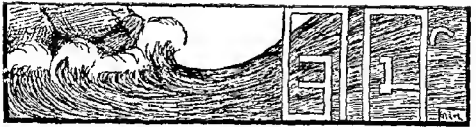
૧૫, અમરતમા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

૧૪, અમરતમા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

રાવપુરા, વડોદરા

હવાડીયા ચક્રેડી, મુરત

* વર્ષ ૧૯૭૭ *

* જુલાઈ ૧૯૭૭ *

* અંક સાતમો *

સશસ્ત્ર વિ. સારું અને સરળ

એક વાર કંઈ બીજા એક મિત્રને ત્યાં જમવા ગયો હતો. ત્યાં બે છુદી ભતની જમવાની વ્યવસ્થા થોડી. એક નોકરને મેં જમવાની પૂછ્યું, 'આ કોને માટે?' નોકરે કહ્યું, 'આ મોટા લોકોને માટે છે.' 'અને પછી બીજી?' નોકરે જવાબ આપતાં જરા મંજાવે, પણ પછી બોલ્યો, 'એ સારા લોકો માટે છે.' 'ત્યારે હું સારા લોકોમાં બેસીશ?' - કહ્યું બોલ્યો, 'ના, તમારે તો બહાર બેસવાનું છે' - એણે આશ્ચર્ય કર્યું, 'મેં કહ્યું, "ના, મોટા લોકો કરતાં સારા લોકો ક્રીડા."'

મોટા અને સારા લોકો વચ્ચે વિરોધ દેખાવાનું એની કથનામાં મેં નહોતું. પણ અગત્યે જ એણે વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કર્યો, અને તે જમવાનો વિષય થયો. મોટા લોકો સારા ન જ હોય એમ તો કોઈ કહી શકે નહિ, પણ સારા લોકો મોટા ન હોય એવું બને, અને કેટલાક મોટા લોકો સારા ન હોય એવું મેં બને.

મોટા લોકો અને નાના લોકો, એવા પ્રકારની ભાષાથી ભેદ દેખાડવા કરતાં આ નોકરે વાપરેલી ભાષા અને વધારે સારી લાગી. અનેક બાબતોમાં સમાજમાં

પ્રત્યક્ષણે રહેલા આવા ભેદોને એકેને અન્ય બતાવ્યા વિના દેખાડી શકાય.

એવો જ એક ભેદ શુદ્ધ સાહિત્ય અને સારા સાહિત્યનો કરી શકાય. શુદ્ધ સાહિત્ય સારું ન જ હોય એમ નહિ, કેટલુંક સાહિત્ય સારું છતાં શુદ્ધ ન હોય એમ બને. અહીં, અર્થાત્, શુદ્ધ શબ્દ નૈતિક નહિ, પણ કલામય એ દૃષ્ટિએ વાપર્યો છે. એને કલામય અથવા સશસ્ત્ર સાહિત્ય કહેવું જોઈએ, પણ શુદ્ધ શબ્દ વપરાયેલા દેખાયી, અને તે સરળ હોવાથી તે જ વાપર્યો છે.

આ ઉપરથી સમજાતાં ઉપયોગમાં મેં શુદ્ધ શબ્દો અને સરળ શબ્દોનો ભેદ પાડી શકાય એમ છે. દા. ત. 'અક્ષિ', 'એ' (નિયમ) વગેરે શુદ્ધ શબ્દો છે; 'આખ', 'પ્રજનર' સરળ છે. કેટલાક શુદ્ધ અને સરળ બને હોય - જેમકે 'દીનતા'. પણ એ જ અર્થનો 'કાર્પણ્ય' શબ્દ શુદ્ધ છે, પણ સરળ નથી. અને આ 'સરળ' શબ્દ પણ શુદ્ધ છે, છતાં ટેવને પરિણામે 'સહેલો' જેટલો સરળ નથી.

મહત્વનું શું? શાસ્ત્રીયતા કે સારાપણું અને સરળતા?

વર્ષ : તા. ૮ : ૭ : ૧૯૭૭

શ્રી. દિશારલાલ ઘ. મશાવળા

પ્રવાસી છતાં મુજ સદન સોહાવ પગલી
કૂંણી તારી પાડી જનક જનનીના ચરણમાં.
અદીકું આનંદી સ્મિત કરી મહોલ્લાસ શિશુ તું
જગાવી લે બહાલા અમ ઉર ઉરે ગીત રણકા.
અહીં કાવ્યોદ્યાને પધિક શિશુ તું સ્નિગ્ધ વદને
પ્રવેશ્યો, રેલાવી ત્રિઉર તટની જન્મહવી- સુધા.

હતું માન્યું બાલે !

સીમા ઓળંગ્યાં છે જીવન પ્રણયોદ્યાન તણીને-
પડ્યાં પહાડી બીટે પ્રભુ પદ સમીપે સચરણાં
નીરવ વદને અર્ધ આલ્હાદ ધરવા.

ત્યહીં હર્ષાનંદ અચલ ધ્રુવ તારો અમીભયો
છોગ્યો ઓગરવી તું અમ અતલ વ્યોમે અનુપમો

અમે માણ્યુ આને સંકળ સુખ એ પ્રેમ વનતું
યયું, વિદોઃકન્તાં વિમલ પ્રભુ શું રશિમ નવ તું !

જશું આધે આધે

ભિષા ભર્ગાવારો મહીં થઈ હવે પન્થ કર્યું
અને કુંજે મુંઝાં નયન દધ, ગાને જગવશું.
મહાનદોર્ભિએ સહુ દિગદિગન્તો જગવશું

યયો સાક્ષી તું યે અમ ઉભયના પ્રેમ જીવને
રૂડી વાટિકામાં મધુર ગીત ગાવા સુભુને.
સ્વિકારી આતિથ્યો હસ રડ રમી તાત-કુટિરે.
અને શિશુ બહાલા ! હું પશુ નયનું ગીત-રણકે
સુદ ભર અમારા નવ પથે.

િંથી નાચે ?

દેવજી રા. પ્રાદા

ન્યાયા નાચે શશિની સરમાં, બ્યોમમાં અજ્ર નાચે,
કાસારીની તટ પર ઉભાં જાડનાં કુંડ નાચે;
વાયુ સ્પર્શે વિટપ પર સોહામણાં પુષ્પ નાચે,
સાથે સાથે કુસુમ કળીને ભીંસતો ભંગ નાચે !

ચંદ્રી કેરાં સ્મિત કિરણથી સિન્ધુનાં હાર્દ નાચે,
સિન્ધુ કેરાં નીર તરકતાં લોધીની નાવ નાચે;
નાવે બેઠી હૌમર વનયા કેરું હૈયું નાચે.
સાથે સાથે હૃદયજડિયા મુગ્ધ ભાવો નાચે.

નાચે કેવી પ્રકૃતિ સઘની આજ ધૈ એકતાન !
નાચે કેવું મુગ્ધઃ જડ ને ચૈતનાં ભૂલી લાન !

નાચે કેવાં હૃપદ ભૂતી લે, ગાય શાં ઐક્યગ્રાન !
શાને માટે ઉર અતડું ના નાચતું દેઇ તાલ !
ક્યાંથી નાચે ? ગળીં જીરવવાં કેંક માનાપમાન.
ક્યાંથી નાચે ? ઉડું ઉતરતું શબ્દ શું તિફલુભાન.
ક્યાંથી નાચે ? ફરજ તણીયે સાક્ષી તીણી સાન.
ક્યાંથી નાચે ? હજીય અધૂરાં છેડતાં દર્દગાન.
ક્યાંથી નાચે ? સહન કરવા આકરા, ફર સાદ.
ક્યાંથી નાચે ? સ્વપ્ન સ્ફૂરતો રૂપયો ઉરનાંદ.
ક્યાંથી નાચે ? સતતી રહી કેં મીઠી તીમ યાદ.
ક્યાંથી નાચે ? વહન કરવા કેંક ઘેરા વિપાદ.

ભ્રમ

દિવાલ સળીઆ ભલે મથી રહે મને ડારવા,
“તુરંગમહિં તુ” કહી ભયની બ્રાન્તિ સર્જાવવા;
મહા તિમિર-અખિની ફરી વળે ભલે ભિર્મિઓ
પ્રયત્ન કરતી વૃથા હૃદયસોભ જન્મોવવા;
કરાળસુર સંતરી ઉછળી છે હવે કર્ણ ને;
ઠવાયત કરે ભલે મનુષ્ય વ્યાઘ્રવાધા સહ;
કટાકટ બિડાય છે કહેણ વજ્રતાળાં બધાં;
ધમંડથી જુલે ભલે અધુજ આવીએના છુડા!

અરે અવરથા ગધી જડમતિની લીલા નરી
નિહાળી અટહાર્યને નવ હું રોધી કેમે શકું!
ખિહાહ ઉચકાય ત્યાં તયતનાં કુણાં પોપચાં
ત્યહાં અખિલ વિશ્વમાં ફરી વળું મનોવેગથી!
શરીર જડી શૃંગલા અધુજ પોરસે ફલતા:
પડ્યા ભ્રમતુરંગમાં નિરખી તેમને હું હસું!

સંત્ય

મેને ઘડીઘડી હજાર નટવી લઈ આપદા
સકંજ મહિં તું ઘડી વિમુખ રાણવા સર્વદા
મથે; પજળવન્ત દુઃખદહનો પ્રજાગન્ત ને
વિમોહ કાણુજીવિ ધન્દ્રિયમુખોતણા આત્મને
ઉડા તિમિરચેનમાં ફગવતા ઉમે ને ભમે
અને નિવૃપટે પ્રલંબ ધતછાંચ મૂકી શમે:
શુંથાય સહુ જે ઘડી જટિલ જાવ ભૂલામણી
અહર્નિશ, તુરંગ શી છવન અંજ અંગોતણી!

દિવાલ જડ છટ પત્થર ચુનાની ભેરી છુટયો.
ચથું ઘડિક, જન્ધનો, પ્રિતમ, માહસં સૌ સર્થો-
ચથું ઘડિક, આયર્યા અવધ-ફહાડલા મેહના
અને મુલમ ઉગિયું સમુરતું પ્રિયાલેપનું!
ચથું ઘડિક-ને ત્યહાં નીરખી નાજ કાળી! અરે,
નથી અવધ ચે હવે, છવનું ફક્ત આશા પડે!

રહું સ્મરણુમાત્ર કાં ?

હરિલાલ ગો. પંડ્યા

નિશામણિ

અસાત

રહું ઉરમહીં જ શું સ્મરણુમાત્રને તાકશે
અસહ્ય પરિતાપ દાહ 'જગણુ' વૃથા ચિંતને
અલભ્ય મુજ હસ્તાના ? નયન બિન્દુઓ ન્હાળવાં,
નિસાસ, કંઠણા પ્રિયે ! પ્રભળ રોષ છટીપન-
કરે શિથિલ ગાત્રને, મધુર સંહિતા સૂર શી
શમે વચનમાધુરી, ધબકતી મહા શાન્તિ ચે,
અદીક ઉરમંથને, વિકૃતિ અંગ લાવણ્યની !

રહું સ્મરણુમાત્ર કાં ? તપ અમોઘની સાધના
તહને જ વરવા ધરું ન જન્મ જન્માન્તરે ?
નિઠાઘ બનવું હવાં શિદ પ્રિયે ! લતાપ્રાણને
અદા વિદેશ શોપવા સ્મરણુ રરિમએ સર્વથા ?
અને ગતમુશગની વિમલ સ્પર્શમાં એકલી
સહર્ષ રમજે સળિ ! ઉર અપૂર્ણતા ચાહશે-
કદીય મુજ સ્પર્શ તો મુલમ માતરિવા બની
બંદીશ મૃદુ ચુમ્બનો, મુલલ વાટિકા સ્થાનમાં !

'કલાપિ' ય થયો ન હોત યદી મુગ્ધ તુજ તેરપે
અને લખત કાવ્ય ના લખુવયે મને વાંચત,
રસપ્રદ મુકમ્પના, ફિલસુફી, દયાલાલતા
તણા મધુર ઘૂંટણ ચકતં પામી હું શું કદા !
અને રચત આટલી લખુ પ્રશસ્તિરૂપ પંક્તિએ
નિશામણિ ! નિહાળીને તુજ સ્વરૂપ ચમકત આ !

તપેલ પૃથિવિ જૂસે નલરસાર્કતા હોયી
ચૂમી પ્રગટતી રૂઠા હસ્તિલાવ મંખેરણ
અલસ્ય જગતું, દઈ મુલલ ઠંડી સહુ નેનને
ત્યહાં પરણું ઝૂંડમાં શીતળ તેજ તહારે મને
દિવા રવન શું દીસે જીવન તહારે ઠંડુ વચી
દૂંકે મુગ્ધ મંરકૃતિભર, ધરિત્રિના તારકા !
મને ય જીવવી ગમે તુજ મમી લખુ જાંઝી
ગળી વિમળ ચોડું હુખ થવું હું ચહું આગિયા !

ચગડાઉ ફૂલને

નરવરલાલ ગો. ગાંધી

(નિઃ)

લલે તમે આકુલ ત્યાસ લેતાં
રહો છુપાઈ દલખૂંધીમાં;
લલે વળી વડલરી છાંય એયે
વિદગ્ધહૃદયે ય જળીજળીને,
નિઃશ્વેષ યઈ કાતરગાદરવેર શું
એકાંતમાં, જંગલમાં, મુદ્દરે
ટીપું ટીપું આંસુ ય ઠાલવીને

સૌન્દર્યને પોલી રહ્યા અકાનલે !
એ ભેદને રે ! ઘડી એમ આતું
મને ય કે, વિશ્વમહીં કંઈક
વસ્ત્યાં હશે માનવ દગ્ધહૃદયે
રીજાઈ, પીસાઈ ઉંઘ વિપાદે
આંસુ વિષે સુદરતા પિત્રાળવા
વહાવણ નિર્મલ ગંધરંગને ! !

મોજાંઓનો તાંડવયોગ

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

[કરાચી પાસે કોઆમીથી સહેજ દૂર મનોરા કરીને એક બેઠ આવેલ છે, ત્યાં એક મનુષ્ય મંદિર છે. બેઠ ઉપર મોટે આંખે ચોટાટ્ટના લોકો અને મોઢુંક લગ્ન કરે છે. મનોરા બેઠ કરાચીનું ધરોહું અને સમુદ્રનું સ્પર્શક છે. એ બેઠને દક્ષિણ છેડે એક મોટી કાંઠ આવેલી છે. ત્યાં સમુદ્રનાં મોજાંઓ અવકાશ છે. અને એવી આગળ હીક દૂર સુધી એક મોટી દિવાલ બાંધી મોજાંઓને પ્રતિબંધ કરેલા છે. તેથી ત્યાં મોજાંઓનો અખંડ સત્યાગ્રહ જોવાને મળે છે. આ દરમિયાન બેઠા હું એકવાર મથો દત્તે. ટિંબરી સાહિત્ય સંમેલન માટે આ વર્ષે કરાચી જતાં ફરીવાર એ દરમિયાન જોઈ આવ્યો. મોજાંઓની અસર વેલા પક્ષરાઓ ઉપર અને ન થાયો પણ હૃદય ઉપર એમની અસર યથા વિના કેમ રહે? હૃદય અને સમુદ્ર અને રવિભાવે જ લેખિત હોય છે.]

કોઈ

પણ કુદરતી દરમિયાન પહેલીવાર જોઈને જે અસર થાય છે તે અસર બીજવાર જોઈને નથી થતી. પહેલીવાર બધું નવું નવું હોય છે. અત્યંત વસ્તુને પરિચય કરવાનો હોય છે. હોય છે અને પગસે આશ્રય અને સમતુલિતો અનુભવ થાય છે. બીજવાર એ જ ટેકાએ જવાથી ત્યાં કંઈ કંઈ વસ્તુની અગેશા કરવી તેનો ખ્યાલ માન્યમને હોય છે. એટલે એકલા પ્રમાણમાં સમતુલિતો અવકાશ ઓછો હોય છે. પરિચિત વસ્તુ પ્રત્યે પ્રેમ બંધાર્થ શરૂ છે પણ આશ્રય અને સમતુલિતો તે અપરિચિત વસ્તુ માટે જ હોય શકે છે.

એવી જ કંઈક પ્રેમપૂર્ણ પણ ઔતુકાલિન જિંદગીનું કાગળી પાસે આવેલા મનોરાનાં મોજાં જોવા આ વખતે મથો. જુદા પણ જુદાન મિત્રો સાથે આ રમ્ય ટેકાએ વિસાખ વાર્તાલાપ થઈ રહ્યો તે આશ્ચર્ય ત્યાં મથો. મોજાંઓ તો ત્યાં છે જ. એમને જોતાં આનંદ થવાનો છે જ; એવી વિશેષ કંઈ નહિ એમ મને સમજાવીને ત્યાં મથો.

મથે ફેરે ઊભાનાં મોજાંઓનું ધરત દાસ પશ્ચાત્ત માટે જનમનના કોણ તોફ દના પણ એમાંથી એક સારો આશ્રય નહોતો એટલે એ મોજાંઓ પ્રત્યે મનમાં થોડીક નીક દોવાં છતાં વાર્તાલાપ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ત્યાં મળવાનું જ છે એટલે વિવાસ દત્તો.

પણ ત્યાં જઈને મેં શું જોયું? મથે ફેરે જે દરમિયાન જોયું હતું અને એનાં કાન્તમય મિત્રો જે મિત્રમાં સંપત્તી ગુપ્તમાં દનાં એમને કિશ્કાપાટી જૂની તાબતનાં મોજાંઓનું એક અખંડ તાંડવ જ એક એક નયરે પડ્યું હવે વાર્તાલાપ સાનો અને વિસાખ કંઈ સાતી? મને તો ત્યાં ઉન્નત કરનાર નથી જ મળી ગયા. આ ટેકાએ એકલે દોન તો એ મોજાંઓના

તાંડવમાં ઝંપલાવીને એની સાથે એકરૂપ થવાના અંદરના ખેંચાણને હું રોષી શક્ત કે કેમ એ હું નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકું.

એક જાણુ ગાય એટલે ખીજને આવડું સુરસુ થાય જ; એક શિયાળ રાત્રીની શાંતિ સામે બચવો જગાડે એટલે બધાં જ ક્રાંતિકારી શિયાળાં પોતાનાં ફેરસાંની કમરત એમાં ઉમેરવાના જ; અરે! તરફવાળી સતારની તારો પોતાના પ્રાણથી છેડી જુઓ; તરત નીચેની તારો એની મેળે પોતાનો આનંદજંકાર છૂટે કરી દે છે. તો પછી મારા જેવો કુદરતવેગો છવ કુદરતની બખતડાનું દર્શન કરી એની સાથેની પોતાની જુદાઈ ખૂલી જાય તો માનવીકાપણની દૃષ્ટિએ એમાં ભડે આશ્ચર્ય હોય પણ એ કાર્ષ્વ અનહોની વાત નથી.

એમ હાથની આખી શોભા એના ચંદ્રચત્રમાં કેદીચૂત થાય છે, કિશ્કાળી શોભા એના ચન્દ્રભગ્ન ખૂરજમાં હોય છે, જહાજની શોભા એના ઉપરના વૂતકમાં પરિપૂર્ણ થાય છે તેમ જ મનોરાજના આ ઉડે જે કિશ્કા જેની દિવાલો છે તેને કારણે આ બેટ અર્ધ વિશેષ શોભે છે અને સમુદ્રનાં મોજાંઓ પણ આ કેશભે ચક્રીકા ચલાવી ફેલાવે કંડુ રાખે છે. આ કંડુનિતેદ સતન ચાલે તોયે એમાંથી કંટાળો બિપજો નથી, એટલે એ દસ્ય વિદમનોહારી હોય જ છે. પણ આ રથને માણસે એક લાંબી દિવાલ ખસી દરીઆનાં મોજાંને અનહદ છેડ્યાં છે અને આટલાં જાં ધમાં એ મોજાં આવે આણેય હજી સાંખી ચકવાં નથી અને કાર્ષ્વ કાળે સાંખીને એમવાનાં નથી. જેટલીશર એ અપમાનનું સ્મરણ એમને થાય છે એટલીશર તેઓ ભારે કટક લઈ આવીને એ દિવાલ પર ધમકે કરે છે અને પછાને પછાદ કરવાને એકબીજાને સિસકારનાં જાય છે. શો એમનો એ હન્માદ! શી એમની દહ પ્રતિભા! શો એ શ્વમેષ ધમરો! આજે તો એમના એ અમર્ષને પૂરી જરૂરી આવી હતી પછી પછુનું જ શું! જાણે વીરસદ તમામ શિવચળોને ભેગા કરી મોજાંના રૂપમાં અર્ધ પ્રવચકાળ લગવવા માગે છે!

એકએક મોજું જાણે ઉછળતી રેંદરી. એની ઉત્તમ શોભા જોઈ ખીજાં મોજાંએ એનું કોતર જ કરવું થઈ છે. પણ તેમ કરવાને બદલે ખને જાણું મેઘ થઈ એક નવી જ ઉંચાઈએ પહેચે છે અને આસપાસના મોજાંને પણ પોતાના જેટલી ઉંચાઈએ ચઢવાને ઉત્તેજન આપતા જાય છે. અને આ નાય એક હાથ પણ થોપવા વિના અખંડ ચાલુ જ રહે છે. કીક મીટ મારીને આ તાંકર જોવા કરો એટલે એમાં એક પ્રચલ્લ તાક દેખાઈ આવે છે. જાણે શિનાંડાઓનું પ્રખણિતાર પોતાની શકિત અજમાવવા માટે છે આ દેવું ભરત આવે એટલે એાથ વધવાથી જોતજોતામાં પ્રમાણિતું પંચચામર ધર્મજય છે. અને પછી પોતાના તોરડું બાદ છોડી દઈ એ તાક સાથે પુષ્પદન પણ તાંડવનું નાચવા માટે છે.

જે બાજુએ મોજાંએના ધમારો વધારેમાં વધારે છે અને જ્યાં અરજાતાં મોજાંના ચૂરેચૂરા થાય છે અને આકાશમાં એનો ઈન્દ્રધનુષ પ્રીતનો મોરો પંખો તૈયાર થાય છે ત્યાં જ કેટલાક પગથિયાં અખંડ સ્તન કરતા કપિભોળી પડે ખાન કરતાં બેઠાં છે. મોજાંનું પાણી એમને માથે પડી હમનું હમવું અને શોખનિશાપંથ કરવું પગથિયા ઉતરવું જાય છે. નિશ્ચી-અ.કામાં, કારમીર કે મેનુવાં રંચાત્રમાં માણસે વિમાસનાં જે સાધનો લેખનાં છે અને પાણીનો પ્રવાહ આવજુ-જાદરવાના ફેરમાં ચંદ્રશાળે છે તેનું સ્મરણ અહીં થવા વિના નથી રહેવું.

પણ કેટલાંક મોજાંએ તો પેટી લાંબી દિવાલ સાથે અચકાસે એને માથે પાણીની લાંબી લાંબી સેરો ફેંકવામાં જ મગ્યૂચ રહે છે. મોજું અચકાસ, દિવાલ ઉપર સરસ થાય અને દિવાલની પહેળાઈની અનાદાર કરી સમી બાજુ ફેરી પડે અને આ હોળીની પિયકારીએ દરબી આપણા તરફ દોડતી આવે એ દ્રશ્ય દરેક રીતે હનમા દોય છે. અને આવી મહોત્સવ માણસ આવેલા અપખં જાણે સ્વાગત કરવાની રજા પોતાને માથે આવી પડી હોય તેવી રીતે આ સેરોમાંથી અને પેવા પંખમાંથી ફેલાવું પાણીનું મદદ આપી હવતે ફેરી કરી શકે છે. આ આજુ કાજુ આંખની પાંપણ ઉપર, તાકના રેંદર

અને આશ્ચર્યથી ખુલ્લા થએલા હોઠો પર જ્યારે જામે છે ત્યારે આપણને થાય છે કે આપણે પણ નાગરિક કે મામલાથી નથી પણ વરુણના સામુદ્રિક સંસ્કારથી પ્રભાવિત છીએ.

અને મહાસાગર ઉપરથી ફોડતો આવતો શુદ્ધ પવન કહે છે કે "આ દરમિયાન મહેમાનગિરી સ્વીકારવાની સક્રિય તમારા પામર દેવામાં કંપાથી હોય ! આલો હું તમને દૂર દૂરથી આજોડા ઓઝોનની (પ્રાણવાયુની) દીક્ષા આપું, બાધું આપું; ઓઝોન જ્યારે દેવામાં ભરાયો ત્યારે તમારા ફેફસાં પવિત્ર થશે, પ્રાણશ્લેષ થશે અને પછી જ અર્ધોડું વાતાવરણ અને ઉદાવરણ તમે ખમી શકશો." અને ખરેખર પ્રાણવાયુના આ સોમશીલથી ફેફસાં એકા ઉપર ઉપાની રતાશ આવી હતી, અમે આંકે જણા આંકે બાણુ લેઈને લેઈને ધરાતા નહોતા.

એ જ ટેકાએ અમારા પહેલા એક મિંધીવાદ એક મોટા પત્થર ઉપર બેસી ચૂપચાપ એ આખા દરમિયાન કાંઈકમાં તમેજોગ નહોતો હતો. ન બોલે ન ચાલે, ન દસે ન ગાય, તાંડીન થઈ એ સદૃશતાજ ડાહ્યાનો હતો, અમે વાતો કરતા હતા, હાલના ઉદગારો ફોડતા હતા પણ પહેલા ભાષને એનું શું ? એને માણસની ગોજ માણસી નહોતી પણ મોળાંની મસ્તી અપનાવી હતી; પી જતી હતી, એક પગ ઉપર બીજા પગની પગાંડી વાળીને તેના ઉપર હાથની કેણી રેકરને વાંછી ડોકે એ સમુદાયના કરતો હતો. એના એજેન્ડા વાળાં સંધ્યામાં સીકન્ડિન્ટની મુક્તમાલા અગાધી હતી. જાણે મુઠ્ઠાએ પોતાનો વરદ હસ્ત એને માથે રાખ્યો હોય !

અમે સ્થાન ફેરી ફેરીને અનેક દૃષ્ટિકોણથી એ દરમિયાન એટલે મોળાંઓના મનમાં અમારા પ્રત્યે સદ્ગતાર જાગ્યો. તેઓ કહે "આલો આલો, આટલે દૂરથી શું નિદાણો છો ? તમે કાંઈ પચાયા નથી. પાસે આલો, મોજ માણો, દસો અને દૂરો, આ રાણુ અને અનન્ત કાગ પડ્યો છો! ફરક નથી, આલો આલો." મોળાંઓનો રિવેક જુરે હોય છે. તેઓ આર્ચવન

આપની વખતે હાથ ઝાડતાં નથી પણ પગ પપામે છે. અમે વિવેકહર એ સ્થાગતનો સ્વીકાર કરી કહ્યું : "ખરેખર આપવાનું મન થાય છે પણ હમણાં નહિ. હજી અમારું કામ પૂરું થયું નથી. ધણું બાકી છે. કેટલાકે સંકલ્પો પાર પાડવાના રહ્યા છે. જે ભારતમાતાના મરણોનું અખંડ પ્રદર્શન તમે કરો છો તે ભારતમાતા હજી સ્વતંત્ર થઈ નથી. માણસ માણસ વચ્ચેના પિત્રહ હજી શરૂ થયો નથી, ગરીબ અને દુગણેરી જનતા સાથે એકતા બનાવવા સુધી પૂરેપૂરી અનુભવી નથી ત્યાં સુધી તમારી સાથેની એકતા માણસનો અધિકાર અમને કંપાથી આવે ! તમે મુક્ત છો, અખંડ હમણેગી છો, સાતન કાપ કરતાં છતાં કર્તવ્ય એનું તમને કશું રહ્યું નથી. અમે તો કર્તવ્યનો દમનો દરિયા આગળ નેતાં છતાં આજસુધાં ધડવા છીએ. અમને તમારી દારમાં જઈ નાચવાનો અધિકાર નથી. તમે અમને પ્રેરણા આપો, અમારા દેવામાં તમારી મસ્તી ભરી દો, તમારા લેવાત અમારા ચિતમાં વાવી દો. પછી અમારું કામ પૂરું કરતાં, ભારતને આઝાદ કરતાં વાર લાગવાની નથી. અને એ એક મુકદ્દમ ભર આપ્યો. એટલે કશા વિશાલ વગર તમારી પાસે હોડી આવીશું; તમારી સાથે અદેશ મારીશું અને તેમ કરતાં આ ઢાઢકાં, આમડી અને માંસ વાંધા ઉઠાવે તો એમ અચર્ય કરતાં કરતાં કાઢી નંખાય તેમ આ શરીરના ચૂરેચૂર કરી નાખીશું અને એ હોવાના નવા નવા અધકાર યત્ન લેઈને હમણાં મારીશું."

"નાર, તમારે શાને ત્યારે આવજો. તમે આવો કે ન આવો અમારું આ તાંડવનુલ આગરાનું જ. છવનનો ગાસ પૂરો કરી મોખીએ આમાં ભાગી છે. સંસારના ચક્રાસમાંથી મુક્ત થએલા તમામ માધુષંતો, ફરીરો અને એલીઆએ આમાં જાગ્યા છે. વિજાનવીરો અને સ્ત્રીના ઉપાસકો આમાં ગળીને શાંત થયા છે અને તેથી જ અમારો આ સંઘ અખંડ અગ્રાંતિ મથાવરા છતાં શાંતિનું આમરમગીન મુખવારી થો છે. અંબાજય છે એ મંચીન ?"

: અધ્યયન :

ત્યારે આશા નિરાશા મુજ જીવનમાં હીંચણું એ હિન્દીને ?
આશા ત્હારી હથેલી કુંભી શીની ગિરણું, જમીએ માતૃજોએ,
પ્રત્યક્ષ પ્રાણમાં તું અમીકરણી શકે દેવદત્તી, ચુકાગી,
ચાતા તું નિર્જરે છે કિરણ કિરણ શું અંતરે જ્યોતિ નગી.
ટાળા આ પૂરકાવે જીવન રજની નૈ-રાશ્યની કાલિમા જ્યાં,
સંતેજો સૌ અટાલે પ્રતિજ્ઞા જાનતા, સ્વપ્નની લાલિમા ક્યાં ?
આદર્શોની શું નોકા કુણું દુણું થતી આ, સંકાપે ક્યાં સમાપે ?
ધેરો જ્યે છે નિરાશા તિમિર જ્યનિકા, નેત્રની જ્યોતિ શાસે.
જોડો કોઈ ધ્વનિ શું તિમિર ઉદરથી થાય ને ચિત્ત રાજે,
આદર્શો શા નકામા મૃગજાની પુંડે કાં ધમ્મી શાન્તિ જોજે ?
દેશું જાણે છુંદાતું, ખસુ અકથિતકો વેદના કુર ભારે,
ત્યારે ચૈતન્યધારા સુગ્રી હૃદય મંહી દેવી આશા પધારે.
ના છે સત્યહીતકે જરૂર વગરની ચીજ આ જીવનમાં,
એ છે દુર્જય શકિત પ્રચુરિત ઉજળી, શું પછી લાભ હાની ?
એવો તું શાન્તિદાઈ હૃદય અમુકતો દીપકો પેટવે છે,
આશાદેવી ! અમોહી અભિનવાહૃદયે ચેતના ચેતવે છે.

પરિભ્રમણ

ભાસ્કર દવે

માયાવી જાળ મૂંઝીને નાચવા ઇશ શેં ગમે ?
ઉપા સંધ્યા અને અંદ્રી સૂર્યને મધસતનાં,
નિરાશા આશાના દુઃખો, માનને અપમાનના
તેજ અંધાર ચકાવે આથડે જન ક્યાં સુધી ?
જન્મને મોતના ભૂતો ખેલતા મનુ જાગ્યા
સજવી જાણી યૌવનના વૃદ્ધતા વળી સાજ સૌ.
ચિંટાળી વેશ મર્કટને નાચતા શું જાગણીયા
દેખવા ખેલ આ તારો શેં ગમે ઇશ ના તને ?

જૂજતા દીપ અઢાના, ધર્મ સંયમના વળી.
ભૂલતો માનવી આજે યાકીને ઇશ જો, તને.
અહમ્ ને સ્વાર્થની આંધી, બુદ્ધિના તિમિરાજમાં
શોધવા શેં વિનો તારા હાસ્યના ચમકાર ત્યાં ?
તૂટતા દેહના તાણા, નૂર આતમના ખૂટે,
છતાં એ અનપૂર્ણના રસજ્ઞ જન શેં ખમે ?
ભમે પૃથ્વી અને તારા, અંદર ને શ્રદ્ધ સૌ ભમે,
ભમે સૌ માનવી ત્યારે તાત, કાં ભમવા ગમે ?

અંતરના ઓળા

શ્રી કાંત

એ હું માની શકું જ નહિ' અનિરૂપે મક્કમતાથી પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

'નહિ, આપણે એના વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો એટલે એ કંપોક નથી. એવું હોય તો એ સાથે સાથે કહી દે એવો છે.' બટુકે નીરતો બચાવ કર્યો.

'મને એના ઉપર તારા ભેટલો વિશ્વાસ નથી, પરંતુ એટલો વિશ્વાસ હોય તોયે હું એમ કહું કે એને પોતાને પોતાની ચિત્તશક્તિઓનું જ્ઞાન નથી. એમનાં વચ્ચેની મિત્રીનાં લક્ષણો જ બતાવી આપે છે કે એ એકબીજા પ્રત્યે એવાતા બચ છે-અને જેમ પ્રેમીઓ એવાય એમ જ એવાતા બચ છે, ભણે એને એ લોકો શુદ્ધ મૈત્રીનું સ્વરૂપ આપે. એ શુદ્ધ મિત્રી હોય જ નહિ, હોઈ શકે જ નહિ.' અનિરૂપે એક શ્વાસે બોલી મથો.

'પણ તું એવાં ક્યાં લક્ષણો એમાં જોઈ મથો? તેં કોઈ દિવસ નીરૂ અને લક્ષ્મીને અમર્ણદ રીતે બેસતાં, ઉઠતાં કે શરતાં જોયાં?'

'એમ જોયાં હોય તો તો એમને પોતાને પણ કંપૂર ન કરાવી આપું?'

'તો પછી?'

'એકબીજાને મજવાની આટલી જાણી અકળતા, એકબેકનાં કામજ માટે આટલી મુશ્કેલી અને તિવ્રતા. એ જાણું છું બતાવે છે?'

'એટલા ઉપરથી આવો આરોપ ન મૂકી શકાય એક વાત મારાથી સમજાવી જ નથી કે જો તું કહે છે એમ એ બંનેની મૈત્રી લગભગ પરિપૂરે એવી હોય તો એ લોકો હુપાવે શા માટે? આપણે સામે ચાલી પડીએ છતાં ન કહેવાનો શો અર્થ?'

'એવાં ઘણાં કારણો હોઈ શકે.'

'તું એકે જ બતાવી શકીશ?'

'જેટલે તેટલાં જો, એક તો આજમુઘી એમ કલા કહું છે કે આમારી વચ્ચે આવા સંબંધની શક્યતા જ નથી. જીલ્લું કંઈ આંતરિક મુરદેલી પણ હોય...'

‘હા, પછી?’

‘પછી શું? હું કહું છું એ વાત નક્કી છે, તું અચારે નહિ માને પણ ખે વર્ષમાં જ તું નિષ્ઠ શપથ કે લગ્ન અને નીર એકમેક સાથે જોડાઈ ગયાં હશે.’

‘પણ અનિરૂપ, હું તને બીજી વાત કહું: એ બંને જોડાય એમાં કશી દરકત છે? એમાં સામાજિક નીતિનો લગ્ન થાય એમ છે? અથવા આપણી સંસ્કૃતિ પ્રવૃત્તિને હાની પહોંચે એમ છે?’

‘પણ એમ કોણ કહે છે?’

‘ત્યારે તારા મનના આદર્શ બધા ઉપગ્રાહનું કારણ શું?’

‘મારો ઉપગ્રાહ એમના દંભ સામે છે. શા માટે ખૂંચે ખૂંચું નથી કહી દેતા?’

‘તું બહુ આગળ વધે છે. નીર ઉપર આવો આરોપ ન મૂકી શકાય. મારા કે તારા કરતાં એ ધણો બહુરુ છે, મને, તને કે સમાજને રીઝવા એ દંભ આચરે એવો નથી જ.’

‘તને એનામાં ગુણના લંકાર જ દેખાય છે.’

‘અને તને એથી ઉગ્રહું જ.’

‘ના, હું એના શુભ ભાવું છું અને એ ગુણનો પુલક છું.’

‘આવી એવરી વાત ન કર હવે.’ બટક જરા જાગે બોલ્યો.

‘એટલે?’

‘તારા દિવસમાં એમના માટે હાંસલાર પણ આદર નથી રહ્યો.’

હવે રહેવા દે. અનેક સમાજોમાં અને મિત્ર-મંડળોમાં મેં એમના નામ ઉપર પ્રશંસા પામી છે.’

‘એ દિવસે હવે પૂરા યશ અથ. એ દિવસેમાં જણ એમની આ મિત્રી તો હતી જ, છતાં એમાં તને અચોખ્ખ નહોતું લાગતું અને એટલું જ નહિ, એ દિવસેમાં તું જ કહેતો કે ‘આપણો સમાજ કેટલો છીછરા હૃદયનો છે! કુમાર કુમારીકાની મેંડી સાંપી શકતા જ નથી.’

આને તને અર્ધું ઉગ્રહું જ દેખાયકે.’

‘તે દિવસે હું જાગક હતો.’ અનિરૂપ થીમા અને મંબર સ્વરે બોલ્યો.

‘તથા વર્ષ પહેલાં તું જાગક હતો?’

‘હા’ અનિરૂપ એટલું બોલીને મૂકી રહ્યો.

હું આસા રાહું કે હવે પછીના તથા વર્ષે તને આજની રીતિ તથા જાણતો નથી લાગે.’

અનિરૂપે જવાબ ન આપ્યો. ચર્ચાથી વાતે યાચ્યો હોય એમ મોં ઉપરસંદેહ કંટાળા લાગી ધીમેથી એણે કહ્યું.

‘આ રીતે ચર્ચાનો અંત આવશે જ નહિ. આ જાણતોના આખરી નિર્ણય કાળ લગવાનું જ આપી શકે.’

‘એની કોણ ના પાડે છે? તું જ અમારા મધ્યમાં દિલમાં આ વાત ફાવવાને ઉતારશે યદ રહી છે, આ વાત છેલ્લા એ મદિનામાં તેં પચાસ વખત કહી દીધી.’

‘હું આ વાતને દિવસના અજવાળા જેટલી સત્ય માનું છું’ પછી શા માટે ન કહું?’

‘તો કાળ લગવાની રિવાજની કેળવાનો તો અથ’ છે? તારા મગજનું કોઈ કોણું જ નથી, તું એમના આગેનું અનુમાન એમની શકાય એવું એક પણ પ્રાગ્ન કારણ આપી શકતો નથી. તેં કશું જોયું નથી, જાણ્યું નથી, લાંબું નથી, જીવનના બીજા હોવામાં એમના વર્તન સંબંધી તું કશું જ કહી શકે એમ નથી છતાં આતું બોલવા કરતું એ પ્રિયરોહને માર્ગે જવા જેવું છે.

‘એટલે હું મિત્રરોહ કશું છું એમ?’

‘હા, બીજું શું? નહિ તો ધૂળ જેવાં કારણોમાંથી તું આવા અનુમાનો બેસી શકે જ નહિ એ કેટલીક માટે કંપે એમાં તને અસ્વભાવિક શું લાગે છે? આપ-જો પુરજ મિત્રો એક બીજા માટે નથી કંપના?’

‘લાઘવેનની કંપના જુદી જાતની હોય છે.’

‘કેવો જાતની હોય છે?’

‘એમાં એક પ્રકારની સિતળતા હોય છે.’

‘તેં આમાં કોઈ પ્રકારની ઉત્કળતા જોયું છે?’

અનિરૂપ ચૂપ રહ્યો. રમિ એણે ચર્ચા પ્રત્યે કંટાળો જતાઓ.

અને એ કહેતો તો ચર્ચાનો અંત આપી ગયો.

‘અનિરૂપમાં કમવું કમવું મને બહુ વિચાર પડ્યો દેખાય છે. તું શું મારે છે?’

બટક અને કાન્તિ વાનો ફરે છે.

‘ મને પણ ક્યારેક એમ લાગે છે. ’

‘ ક્યારેક નહિ, હવે તો હું દરેક નાના મોટા પ્રસંગે બેઠું રહ્યો છું. અને નીર માટે તો કેટલું બાંધે એના મનમાં શું લગામ પડ્યું છે ! ’

‘ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અનિરૂદ્ધ પોતે જ એમ કહેતા કે ‘ હરુપછપછમાં સ્ત્રીત્વની અવસ્થાકતા તો છે જ, પણ એ માટે હવે દરસાતી જરૂર નથી. નીર અને લક્ષ્મી પેડું મૈત્રીથી એ કલુષ પૂરી શકાય ’ આજે હવે એ એવી વૈભવી દંબ મામે છે. ’

‘ પણ કાન્તિ ! આમ મનાવું તને કારણ શું લાગે છે ? ’

‘ હાં ખર નથી પડતી, પણ બહુ અઘરાતી થઈ ગયો છે એ કારણ તો ન હોય ! દમણમાં માનસશાસ્ત્રનાં હુરની બહુ વધે છે. ’

‘ હા, એમાંથી આ બધું શોધી કાઢ્યું હોય ! ’

‘ પણ એણે અંતે તો તીરના સજ્જને આ બાબતમાં પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી લેવાં જોઈએ. ’

‘ એ શી રીતે બની શકે ! ત્યાં તીરમાં હવે એને દંબ દેખાતો હોય ! ’

‘ ગઈ કાલે એને મેં એમાં એક બીજી વાત પણ મેં સંભળી. ’

‘ શી ? ’

‘ એ હવે માને છે કે માણસમાં જીવાતી અને સમજાવુ આવે ત્યારે એણે પાછળી લેવું જોઈએ, અભિમાની વાતો કરવી એ એક પ્રકારની યૌજના છે. ’

‘ આવું એને ક્યારેથી લાગવા માંડ્યું. ’

‘ એ કહે છે કે હજારો એક જ જઈ થઈ આ વિચારો એના મનમાં ઘોળાય છે. ’

‘ તો એ કેમ નથી પડ્યો જતો ? ’

‘ એ તો મેં ન પૂછ્યું. મને પૂછ્યું હીક ન જાયું. ’

‘ તે પછી લીધું હોત તો હું વધુ જાણી શકત, કદાચ એના વિચારવલતું કારણ પણ સમજાવ. ’

‘ મને એવી અંગત વાતોમાં ઉત્તરતો રસ નથી. હું માનું છું કે મને તેની માઠ મૈત્રી હોય તોયે અમુક મર્યાદા તો પાળવી જોઈએ. ’

‘ તારી વાત સાચી છે, મેં જોયું કે આ પ્રકારની મર્યાદાના ઉદ્દેશ્યની આપણમાં ધીમે ધીમે એક પ્રકારની રસજાતિ બને છે અને સામા પહેં આજો પાતળો દંબ ઉભો થાય છે. ’

‘ એટલે જ મેં અનિરૂદ્ધને ન પૂછ્યું. વાત કરતી વખતે મારા મનમાં હતું કે એ પોતે જ મને કહેશે પણ એ ન બોલ્યો એટલે મેં વાત ફેરવી નાખી. ’

‘ બીજી ખાસ વાતો થઈ ? ’

‘ કંઈક સંતતિનિયમન અંગેની. ’

‘ એમાં એ શું માને છે ? ’

‘ એ કહે છે કે સંતતિનિયમનની તરફેણમાં હું દબતો જઈ છું, મારી છુદ્ધિએ તો એના સ્વીકાર કરી લીધો છે, હવે જરા પાછું પડે છે પણ એનું કારણ તો આટલા વર્ષોના સંસ્કાર અને રૂઢ માન્યતા છે. ’

‘ આ સમાચાર બધું ચોક્કસ છે કાન્તિ ! અનિરૂદ્ધના હૃદયની જુમિદા જ હવે બદલાવી હોય એમ મને લાગે છે. ’

‘ એમાં શો વાંધો ? આપણા ધણા મિત્રો આવા વિચારો ધરાવે છે. ’

‘ પણ અનિરૂદ્ધની વાત જુદી છે. એ ગઈ કાલ સુધી આ બધી વસ્તુનો વિરોધ કરતો અને એને આપણી સંસ્કૃતિના વખાણ કરતો. ’

‘ હવે એના વિચારો બદલાયા હશે. આ છુદ્ધિમાં એની આજ્ઞા તો કેમ જ રાખી શકાય કે માણસ એના એક વિચારમાં જીવ્યા કરે ! ’

‘ હાં જુદું જરા મંઝીર બન્યો. મારે હવે એજ જાણવું છે કે એના વિચારવલતું કારણ શું. ’

‘ કારણ શું હોય ? વધુ વાંચનાં, વિચારનાં ને સમાજનું અવલોકન કરતાં આ સાચું લાગ્યું હશે. ’

‘ એમ ન હોય. જોડા વિચારમંથનમાંથી બોલતો હોય એમ જુદું બોલ્યો. ’

‘ ત્યારે હું શું કારણ ધારે છે ? ’

‘ બીજું મને તે કારણ હોય. હું કહે છે એ કારણ તો ન જ હોય. અનિરૂદ્ધે બહુ વખત પહેલાં એ બધું વાંચી લીધું છે ને જોડા લીધું છે...કાં પણ એ કહે છે કે જ્યુ વાં પહેલાં એ બગડે હતો. બાગડ જ તો ! ’

બહુક વિચારમાં પડ્યો હોય એમ જરા અટક્યો. 'હં,
કાન્તિ, મમે તેમ હોય. અનિરૂધ્ધના વિચાર પલકાને
મારે સમજવો છે.'

'એક ઉપાય છે.'

'શો ?'

'તું એને સીધા પ્રશ્નો પૂછી જો.'

'એ સરખા જવાણ નહિ આપે.'

'આપશે.'

'હવે ન જ આપે.'

'તો યે તું કંઈક જાણી રાશી.'

'બહુકને કાન્તિની વાતની કીક લાગી.

× 'જોડું!' અનિરૂધ્ધભોલ્યો. 'બહુક! હું નહોતો
કહેનો કે આ મેંની નથી. બાહ્યોનેનો સંબંધ નથી. આ તો
પ્રેમીઓના બૂરતો હલ્લો છે. નહિ તો લડાની એ
નાનકડી ચિટ્તીના આટલા ઝીણા ઝીણા દુકા કરી નાખ-
વાની શી જરૂર? જાણ એ અરુરો વાંચી જશો એ જાણ જ
ને? જ્યાં જાણ હોય ત્યાં શુભતા હોય અને શુભતા હોય
... પાપ હોય જ.'

'પણ એમાં પાપ શાનું?'

'પાપ જ, બીજું શું? પાપ એટલે મલિનતા,
રસતા, મિત્રો અને સમાજ પ્રતીની અમુક ભેદભાવ.'

'તું મજામ કરે છે અનિરૂધ્ધ! તારાથી એમને
પ્રમ નથી સંખાતો કે શું?'

'શું?' અનિરૂધ્ધની આંખો પહોળા થઈ. 'તું
મને જોગખનો નથી બહુક! હું તો ધીમધીમે 'મુન
વિદાર' માં માનતો યતો જાઉં છું. હું ક્યંટું છું કે
નીરૂ ને જાદા જે કરે તે પ્રાસંગિક છે.'

'કેવી વિચિત્ર વાત કરે છે?'

'તને બધું વિચિત્ર જ લાગશે. નીચમાં તું કાપના
દ્યોત કરી મીંચો છે. હું તો દબે ખાલીદર્શક માનું છું
કે અપારજ માદ સંબંધ પડી માણસ અવિચલ રહી શકે
જ નહિ, અને જ્યાં જોડાં મગવાની કમી થઈ કે
જાનાં કાગળ લખવાની કમી થઈ ત્યાં પેટું આગરેણ
આવી જ મળે છે એમ માની લેવું.'

બહુકે શાંતિથી માંખણી લીધું. એ રિચ્છરમાં દબે.

'અને તેનું માન કે ન માન પણ જરૂર અને
મારના વિશે પણ હું એમ જ મનું છું જ્યોત્સના

તણિવન ખરાબ થવાનું બીજું એકેય કારણ નથી.
અને શારદા શા માટે હજી અપરચિત. રહે! એના
છાંતમાં એવો કોયો આદર્શ છે કે લગ્નજીવન તરફ
ન પ્રેરણ ?'

'તને હમણાં હમણાં આવું જ કેમ મૂકે છે.'

'હું પણ જુવાન છું, બહુક! હું દબે સમજ
શકું છું કે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોનાં હલ્લો કેમ કામ કરી
રહ્યાં હોય છે. તું ચોક્કસ હો એટલે ચમત્કારીક લાખડાએ
હું તને આપી શકું એમ છું. તું નાનપણમાં પરચી
મીંચો છે એટલે આ બધું તું નહિ સમજ શકે.'

'એક વાત યુક્ત અનિરૂધ્ધ! 'જડા મંબીર રસે
ખોમ્બો. અનિરૂધ્ધ જરા ચમકી ગયો પણ એ પળમાં
જ રસાય થઈને એટલે કહ્યું. 'જરૂર.'

'લગ વિષે તારા મનની શી રિધિ છે?'

'મારી?...હા, હું લગ કરીશ.'

'તું તો અપરચિત રહેવાને હતો ને?'

'હા, પણ ત્યારે હું મને જોગખનો નહોતો.'

'ક્યારથી તે તને જોગખનો?' બહુકથી આ
સવાલ પૂછતાં ત્રોટી આંખો જોરાઈ મળું. અનિરૂધ્ધે
બીજી જ કાંઠે જવાણ ન આપી એટલે એવાથી પૂછી
જવાણ 'કમવાની મેંની પછી?'

'શું?' અનિરૂધ્ધ અચ્ચકો. 'અમારી મેંની, હા.

મેંની. મેંની જ છે.'
'એમી હું ક્યાં તો પાડું છું! પણ એ પછી તારા
વિચારો ખરવાયા?'

'નહિ. એ પછી મને વિચારમાં મારા મળી,
પણ મારા વિચારો તો રતનન છે. અખાસ, ચિંતન
અને અચર્યકલના પરીણામે લાખેણ છે.'

'હમણાં કમવાને ક્યાં છે?' બહુકે પ્રિયી
પૂછ્યું.

'વહેંદરા.'

'ત્યાં કેમ?'

'અરવાસ કરે છે.'

'પછી એ શું કરવાના છે?'

'કંઈક ચોક્કસ નથી લાખડા.'

'અરે, અનિરૂધ્ધ!' કોઈ વાર આવું દેખ એમ
બહુકે ખોમ્બો. 'આજ માંડે મંડળની મગા છે મેં
તને ખબર છે?'

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભારકરરાવ વિદ્યાંસ

સ્પેનની આંતરજવાલા :

સ્પે

ના વિમુક્ત લગભગ એક વરસ પૂરું થવા આવ્યું. પણ તેની કુર્દશા દહાડામાં જ છે. બીજાં રાજ્યો આ લગભગ ઉત્તરમાં હોવાથી એનો અંત પણ વહેશે. આવે એમ લાગતું નથી. આજે લગભગ પોણા કરતાં પણ વધારે મુલક બજવાબોરોએ કબજો કર્યો છે, છતાં પણ સ્પેનની સરકાર ટકી રહી છે. કારણકે અત્યો લોકપક્ષ તેના પક્ષમાં છે, ઉપરાંત કામે માલ ઉત્પન્ન કરનારો કેટલોક મુલક તથા કારખાનાંઓનો કેટલોક મુલક દહાડા તેના કબજામાં છે. બજવાબોરો તરફ જર્મન-પ્રદાસિની એટલી બધી મદદ છે કે તેને મદદનું નામ આપવા કરતાં કેમકે સ્પેન ઉપર ચડાઈ કરી છે એમ કહેવામાં આવે તો ખોટી અતિશયોક્તિ નથી. છતાં પણ સરકારપક્ષ ટકી રહ્યો છે અને રાજધાની માડ્રિડ પકડ્યું નથી. ઉલટું એ બાબુ તો સુધાવેલી જગ્યાઓ પણ સરકારપક્ષ પાછી મેળવતો જાય છે, જામત લોકસમૂહ કેટલું કરી શકે છે એનો આ સમજ પુરાવો છે.

જે બૂરાં બૂરાં પક્ષોને બૂરાં બૂરાં રાષ્ટ્રો મદદ આપ્યા કરે છે એને લીધે આમાંથી મહાન વિમુક્ત ફાટી નીકળવાની ઘડેલો વાસ્તવ્યો જ લાગવા માંડી હતી. યુરોપમાં ચારે બાજુ ઘડેલો જોઈ શકીને લગવામાં આવ્યો છે, અને હજી લગતો જાય છે. તેમાં એક તથ્યો જ ભડકા છાંડી દેવા જાય છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધે આવા યુદ્ધની ભયંકરતા પૂરી પૂરવાર કરી અને તેથી ભવિષ્યમાં યુદ્ધો થાય નહિ માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થઈ. પણ મંચુરીઆ અને આખિસિનિયાના જલ્દોએ રાષ્ટ્રસંઘની નિર્જાયા પુરવાર કરી છે. ઉપરાંત કે પ્રચલન આક્રમણોને અટકાવવાની રાષ્ટ્રસંઘની તામત રહી નથી. આથી યુરોપની શાંતિ સ્પેનના બનાવ વખતે વધારે સવમાં આવી પડી. તેમાં પણ શ્રેષ્ઠિત અને ક્રાંસનાં દિતો વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં હોવાથી તેમને ચિંતાનું કારણ વધારે હતું.

આથી સ્પેનનો આંતરવિમુક્ત સ્પેનમાં જ મર્યાદિત રહે, તેના તથ્યોના બહાર ઉઠે નહિ એવી યોજનાની આવશ્યકતા હતી. અને બીનદરમ્યાનગિરિ સમિતિ સ્થાપનામાં આવી. તેમાં શ્રેષ્ઠિત, ક્રાંસ, રશિયા, જર્મની, પ્રાચિ અને પોર્ટુગાલ મુખ્ય રાજ્યો હતાં. અને આ જ

સમયો કોઈ ને કોઈ સારે મદદ કરી રહ્યાં હતાં તેમાં પણ જર્મન, ઇટાલિની મદદ તો બહુ જ ઉચ્ચાટી હતી એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારની દરમ્યાનગીરી ન કરવાના પ્રયત્નનો હિતુલ્ય તો થયો વહેલો થયો હતો, પણ બજવાખોરાને મદદ કરનારા જર્મની તથા ઇટાલિના જવાબોમાં ટીક થઈ, અને એમાં બંધારણ તથા કાયદા પરત્વે પણ એટલી બધી વાટાઘાટો ચાલ્યા કરી કે આખરે ગ્રેટબ્રિટનને પોતે તો દરમ્યાનગીરી ન કરવાનો નિશ્ચય બાંધ્યુઆરીની ૧૦મીએ કર્યો. અને એ જ આંધારિયામાં કાંસે પક્ય કર્યો. આથી ન્યાયી પ્રસ્થાપિત યોગ્ય સરકારને મદદ મળતી બંધ થઈ, પણ બંધોરાને મળતી મદદનો પ્રવાહ આજુ જ રહ્યો. આખરે જર્મની, ઇટાલિ તથા પોર્ટુગાલ મનાયાં અને ફેબ્રુઆરીની ૨૦મી એ દરમ્યાનગીરી ન કરવાના કરારે કરવામાં આવ્યા.

પણ જર્મની-ઇટાલિને આ કરારે પાલન કરવા જ નહોતા. તેઓ ક્રાંસ અને ગ્રેટબ્રિટનને ઉપર ઉપરથી સારું લગાડવા જ માગતા હતા, અંદર ખાતેથી તો શિશુસારંગમ, હરાઈ વિમાનો, સ્વયંસેવકો વગેરે દરેક નિર્ભય મદદ માગ્યા જ કરતી હતી. આવી મદદોના હાથપાયો મળવા લાગ્યા, તે સંબંધે તે તે રાષ્ટ્રોનું જ્વાલ ખેંચવામાં આવ્યું છતાં પણ આ મદદો મળ્યા જ કરી, તે તે રાષ્ટ્રોએ એમાં કશું ખાત આપ્યું નહિ. પરિણામે માત્ર દરમ્યાનગીરી ન કરવાનું વચન અર્થૂં છે. એમ માનીને રેપેની આસપાસ ચોટી રાખવાનું ફરિયાદમાં આવ્યું.

ચોટીદારો! :

આ ચોટીમાં જર્મની, ઇટાલી, ગ્રેટબ્રિટન, ક્રાંસ, પોર્ટુગાલ અને રશિયાને નીમવામાં આવ્યા. અને જુદી જુદી જગ્યાએ જ્વાલ રાખવાનું સોંપવામાં આવ્યું. આ મુદ્દા ઉપર પણ ઘણી વાટાઘાટો ચાલતી ચાલતાં બંધોરાને પૂરકા મદદ પહોંચાડ્યા પછી આખરે એપ્રિલની ૨૦ મીથી આ ચોટીની બચરયા શરૂ થઈ.

પણ જેને દરમ્યાનગીરી કરવી જ હતી તેને શકયા 'હાથ સમર્થ હતું'! આમાં તો ચોરને જ તિબેરીની

આવી સોંપાવા જેવું થયું હતું. કારણ કે આ ચોટી સંબંધિત જે કરારો અને નિર્ણયો કરવામાં આવ્યા તે એજ અધુરા હતા કે દમગાઈ જેને કરવી જ હોય તે ખુશીથી કરી શકે.

જેમ કે રેપેનનાં વહાણોને અટકાવવાનો નિર્ણય થયો નથી. આનું પરિણામ એ આવેલું છે કે ઇટાલિના વહાણો રેપેનના મિત્રો પાસે પહોંચે છે એટલે ઇટાલિનો પાવટી જીતારી નાખીને રેપેનનો ચાલે. આમ ચોટી-દરિની આંખમાં ધૂળ નાખીને લાગેલો તથા બધી જ સમગ્રી બંધોરાને મળવા લાગી.

બીજી આગત હવાઈ વિમાનો સંબંધેની. હવાઈ વિમાનો શાક સંબંધે કશો નિર્ણય નથી. એટલે હવાઈ વિમાનો હાર જર્મનીની મદદ ખુશીથી ચાલી આવે છે. અને ક્રાંસની દૃઢ ઉપર થઈને જ આવે છે. આમાં અનેક જર્મન વિમાનો પકડવામાં આવ્યા છે, છતાં તેની સ્વરે કંઈ પગલાં લેવાતાં નથી.

ગિનદરમ્યાનગિરિ કમિટિમાં જે ન હોય તેમાં વહાણો અટકાવવાનો કશો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી. અને એકવાર આવે કરારોનો લંબ થયો છે એવી ચોટીદારોને બજર પડ્યા પછીની વિધિ પણ એટલી રુબરુ અને કડક નથી કે પગલાં તાત્કાલિક અને અસરકારક બને. અમુક પ્રદેશમાં એક જ રાષ્ટ્રનાં વહાણો ફરતાં રાખ્યાં છે. અને તે વચળા ઉપર બીજા કોઈ રાષ્ટ્રના એક પણ વાહનને રાખવામાં આવતો નથી. આથી ખરેખર આ ચોટીદારો જ દરમ્યાનગીરી કરે છે કે નથી કરતા, તેની ખાતી કરવામાં સાધનો પણ અધુરું રહે છે. આવા પ્રકારની મિત્ર ચોટી રાખવાની ચોક્કસ વિચારવામાં આવી હતી પણ તેનો સ્વીકાર કરવામાં અસમર્થ નથી.

પોકળ વાતો :

આવી અનેક ત્રુટિઓ આ ગિનદરમ્યાનગીરીની ચોક્કસમાં છે. આને લીધે સરકાર પક્ષને વિલકુલ મદદ મળતી નથી. સરકાર સમૂદાયે સ્વીકારતે ચલા છે.

તેને દરેક રાષ્ટ્ર તરફથી મદદ મેળવવાનો કાર્યરતર હકક છે. શ્રેષ્ઠચિંતન અને ક્રાંતિ એ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા પ્રમાણે સરકારને મદદ કરી શકે છે પણ દરમ્યાનગીરી ન કરવાની કોઈને વધારે કાળજી હોય તો તે આ એ રાષ્ટ્રોને જ છે. અને તેથી સરકાર પક્ષની મદદ સાથે નબળા પડી શકે છે. જ્યારે જર્મની-ઇટાલી બંને તો બિનદરમ્યાનગીરીના રાજ્યોમાં જ માને છે, ક્યારેક માનતા જ નથી. એક બાબતથી બિનદરમ્યાનગીરીની સમિતિ ઉપર તેના સભ્યો બેસે છે, જ્યારે બીજી બાબતથી બંધારણને મદદ મળે જ નહીં. મતભાવની છૂટા ઇલાકિયા નોકસાઈથી કરી છે એ જગતભરે તાત છે. બીજાઓ તરફની છૂટામાં જર્મનીનો દાવ જાહેર છે. પિયાનો જર્મનીના આગળ જ નહીં. કારણકે વર્ગોની પથુ તાજુ પડતી નથી. એટલાં વિભાગો આજે બંધારણ તરફનાં હો છે તેનો મોટો લાભ જર્મનીનો છે, અને જે સ્વયંસંચાલિત ક્રિયા હો છે તેનો મોટો ભાગ ઇટાલિયનોનો છે. જર્મની-ઇટાલીએ તો ક્રાંતિના પક્ષને-બળવાખોરોના પક્ષને સાચી તરીકે સ્વીકારી લીધો છે. બળવાખોરોને તેઓ હવે બળવાખોર ગણતા જ નથી, અને તેથી સ્પેનની આંતરવિગ્રહ તેમને મન આંતરવિગ્રહ નથી પણ એ રાત્રિ રાત્રી વચ્ચેની હાલ છે.

આથી વિગત પરિસ્થિતિમાં બિનદરમ્યાનગીરી સમિતિનું તથા ચોક્કસ નીતિ આજે કરવું હવે. પણ જોને દમગ્રહ જ કરી હોય તેને અટકાવવા શુકલ છે. તેઓ તો કોઈ પણ રીતે આ કમકામ મદદરતુ રસ્તે આપવા માગે છે. અને પોતાની સત્તા પ્રસ્થાપિત કરવા માગે છે. એટલે જર્મનીએ પોતાનાં વહાણ 'હુલ્ડેડ' ઉપર સરકાર તરફ હુમલો કરવામાં આવ્યો છે એવી રિપોર્ટ કરી અને તરત જ આજ્ઞા ઉપર બોનમારો કરીને આનો બદલો તેણે લીધો. આ બનાવે ગંબીર પરિસ્થિતિ ઊભી કરી, પણ વળી શ્રેષ્ઠચિંતન અને કસિ વચ્ચે પડીને સમાધાની કરી. અને ચોક્કસ કરતાં વહાણોને સંરક્ષણ મેળવવાની ખાતરી જર્મનીને આપી. પણ જર્મન વહાણ 'બ્રીગીંગ' ઉપર સરકારી સામ્રાજ્યીય તરફથી

હુમલો કરવામાં આવ્યાની રિપોર્ટ તેણે ઊભી કરી અને તેનો બદલો લેવાનું સુચવ્યું.

આ બનાવે ભારે ગંબીર પરિસ્થિતિ ઊભી કરી છે. જર્મનીએ એવી માગણી કરી છે કે ખાતરી આપ્યા છતાં ચોક્કસ કરતાં વહાણો ઉપર આ બતતા હુમલાઓ થવા માટે શ્રેષ્ઠચિંતન, ક્રાંતિ, જર્મની અને ઇટાલિય ચોક્કસ મળીને વેચેશીયાની સ્પેનની સરકાર સામે સંયુક્ત દેખાવો કરવા તૈયાર છે. શ્રેષ્ઠચિંતને સ્વાભાવિક રીતે જવાબ આપે છે આજે બનાવ ચોક્કસ બન્યો છે એવી તપાસ કરીને ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી આવા દેખાવો આંતર રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ લાગુ કરી શકે એમ નથી. જર્મની તપાસ કરવા માટે તૈયાર શા માટે હોય ? તેને આ અપમાન લાગ્યું પોતાનાં વહાણો ધારતીમાં છે એમ જાહેર કરીને તેમની સહીમતમાંથી માટે લગભગ બારકસો તૈયાર કરીને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યાં. અને ચોક્કસ કરવાથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. તેને પગલે ઇટાલિય અને પોર્ટુગલ પણ ખસી ગયાં.

આ બનાવે પુરોગમના રાજકીય ચાતાકરણનું ગંબીર કરી મૂક્યું છે. કારણ કે જે લાગ આ બનાવે રાષ્ટ્રોને ચોક્કસ કરવા માટે આપેલાં હતાં તે મોકલ્યા રહ્યા છે. ત્યાંથી હવે મદદ મળી શકે એવું થયું. આથી બીજા નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી શ્રેષ્ઠચિંતન તથા ક્રાંતિ આ લાગતી ચોક્કસ કરવાનું માગે હો એવી મેળબા બિત્તે કરી. પણ ઇટાલિય તથા જર્મનીને આ માગણી કેમ કબૂલ હોય ? તેમણે આ માગણીની સામે વિરોધ લેવાનો. પોતાની જગ્યા કેમ ન પૂરી શકે એવું જાહેર કર્યું અને ઉચ્છેદ આ બે રાજ્યો જ એમના સામ્ય-વાદીઓને મદદ કરે છે એવા ખુલ્લા આંદોલો ઇટાલિયા વતીમાનપરો તરફથી કરવામાં આવ્યા છે. આ કિતારા ખુલ્લા રહે તેમાં જ જર્મની તથા ઇટાલિય લાભ છે. કારણ હવે વધારે સહેલાઈથી બંધારણને મદદ પહોંચાડી શકાય. પુરોગમો માગેલાં સામ્ય વધારે ગંબીર બન્યો છે. હજી આ ગંબીરતા એટલી યથ નથી.

ઇટાલિય અને જર્મનીએ ક્રાંતિની સરકારને કાયદેસર સરકાર તરીકે સ્વીકારી છે. અને તેમને મદદ કરવામાં

એટલી હદે સંકોચાએલા છે કે હવે તેમાંથી પણ હસી સહે એવું નથી. એટલે તેઓને દરેક દરેક પાસે ક્રીકોના પક્ષને વધારે મળ્યૂત જતાવવા તરફ જ નાજવામાં આવે છે. એની સામે ક્રાંસ અને ગ્રેટબ્રિટન આ આખા મામલાને સ્પેનમાં જ રાખવા માગે છે. એટલે તે બંને પ્રયત્ન કરે છે કે કોઈ પણ પ્રકારની મદદ સ્પેનના બંને પક્ષોને આપતી અટકે, અને સ્પેન પોતે પોતાનું ફેરવી દેશે. આ બંને દૃષ્ટિબિંદુઓને મેળ નથી, તેથી બિનઅરમાનગીરીમાં ભંગાણ પડ્યું છે. તેને કેમ સાંધવું તેની વાતાવાચો લંડનમાં ચાલે છે.

ડરપોક નીતિ :

આ બધા મામલામાં ગ્રેટબ્રિટનની નીતિ આને ડરપોકતાંતિ લેવી હાજે છે. જર્મની અને ઈટાલિ બેર કરીને ડરાવે છે. અને ઇંગ્લાંડ એક પછી એક પગલું પાછળ હાંતું જાય છે. ઈટાલિ અને જર્મનીની જેમ એક પછી એક કરવામાં આવતી મામલોએ ઉપર ખાન આપવામાં આવે છે તેમ તેઓનું બેર વધતું જ જાય છે. તેમની નીતિ જ ડરાવીને-ધમકાવીને કામ કરી લેવાની છે. અને તે જાણે છે કે ગ્રેટબ્રિટન હમણું કંઈ કરી શકે એમ નથી, ક્રાંસ ગ્રેટબ્રિટનથી વિરુદ્ધ જઈ શકે એમ નથી. આથી તેઓ અનિયમિત યાદ મથા છે. અને ધડીએ ધડીએ ડરાવીને યુરોપના વાતાવરણને લમખીત બનાવી શકે છે.

ગ્રેટબ્રિટન આવી નીતિ અખત્યાર કરે છે તેનું કારણ, આજે તેને ગમે તે ભોગે શાંતિ નોંધવું હાજી. હમણું જ વડાપ્રધાને બાજણ કરતાં જણાવ્યું છે કે આજે જે કંઈ પગલાં લેવાય તે બધું બહુ વિચારપૂર્વક લેવામાં નોંધવું. કારણ આપણું એકાદ ઉનાવળીયું પગલું પણ મહાબુદ્ધ સળંગાવવા બસ થશે. અને પછી બાજી હાથમાં નહિ રહે. આ જાનનું તેનું વચ્ચું છે. ત્યાં સુધી આ રીતે ગ્રેટબ્રિટન બુદ્ધથી ડરતું જ રહેશે ત્યાં સુધી ધમકાવવાના કામિયા ઉપર જ બેર કરનારા જર્મની-ઈટાલી બુદ્ધની ધમકી આવ્યા જ કરનારા. ગ્રેટબ્રિટન અને ક્રાંસ બે બેમાં મળીને જરા સામનો

કરે, કદાચ તેા માર્ગ હજી પણ સરળ થાય અને સરકાર પક્ષ લેતા પક્ષમાં ત્યાય છે તેને ત્યાય બે. પણ ગ્રેટબ્રિટનની વૃત્તિ ત્યાય આપવાની છે તે કરતાં બુદ્ધને મર્ષાદિત કરવાની જ છે. સ્પેનમાં ગમે તે પણ છતે તેની સાથે તેને ઓછી નિસબત છે.

વળી ગ્રેટબ્રિટનમાં એક વર્ગ એવો પણ છે જે ક્રીકોનો પક્ષ છતે એમ માને છે. આ વર્ગ મોટા પૈસાદારોનો છે. જેઓના ઘણા પૈસાં સ્પેનમાં શાકામા છે. તેઓ પોતાના પૈસાના આ સ્વાર્થ ખાતર પણ ક્રીકોને વિડાવવા માગતા નથી. ઉગ્રદું તે છતે એમ માનનારા પણ છે. આ બંને કારણોને લીધે ગ્રેટબ્રિટન નિર્લુપતમક પગલું ભરી શકતું નથી.

પણ હમણું હમણું ઉતરે જર્મનીએ પડેલ ભંગાણ સંબંધે કૌંસી માગણી તરફ ઇંગ્લાંડે જે વચ્ચું ખતાવ્યું એની થોડી ઘણી અમર થઈ જણાય છે. જર્મનીએ એની માગણી કરી કે, બંડખોર અને સ્પેનની સરકાર બંનેને જેમ કોઈ રાષ્ટ્ર સમૂહ વચ્ચેના મુદ્દામિકાસે હોય એવા અધિકારો મળવા નોંધવું. આ માગણી કબૂલ કરવામાં આવે અને જર્મન સ્ત્રીમરો ઉપર જે હુમલાઓ થયા તેવા ન થવાની નોં ફરી એકાદી રાખવામાં આવે તો ભંગાણ સંબંધ અને બીન-અરમાનગીરીનું કામકામ ચાલુ રહે. પણ આ બાજુ ઇંગ્લાંડે હજી સ્વીકારી નથી. કારણ જે સ્વીકારે તો ક્રાંસના પક્ષને પણ એક સ્થાપિત સરકાર તરફ સ્વીકાર કરવા નેતું થાય છે. ઇંગ્લાંડ એ કરવા તૈયાર નથી. તે વે પોતાની મૂળ યોજનાને જ વળગી રહેવા માગે છે.

હમણું એવા સમાચાર આવે છે કે બિનઅરમાનગીરીની આખી સમિતિની બેઠકમાં ઇંગ્લાંડને લગાદ પારકિનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. હવે એ શું કરે છે એ જોવાનું છે. પણ બિનઅરમાનગીરીનું ભવિષ્ય કોઈ રીતે સાફ દેખાતું નથી. જૂના ઘણાઓ જોતાં આ પોણું ભંગાણ ફરી સંબંધ તો પણ તેનાથી સ્પેનની હુદંશ અટકે એવું લાગતું નથી. કારણ કે આ શોજનામાં જ અમરૂ જણાયા પ્રમાણે જે લેગો છે તે

[અનુસંધાન પાનું ૪૫૬]

એક પુનિત પરિચય

શ્રી. બિષ્ણુ ધ્રુવ

ૐ લક્ષ્મીને પેલેપાર હાડકાં-ચામડાંના કામમાં પોતાનું જીવન નિયોજી રહેતા આપણા દેશના એક સાધુ પુરુષો ગુજરાતને પરીચય આપતાં હું આતંદ અનુભવું છું. એ પુરુષ જો માત્ર સાધુ જ હોત તો હું પરીચય આપવાને ન લલચાત. એ વિજ્ઞાની જ હોત તો પણ મને એટલું આકર્ષણ ન થાત. માત્ર કર્મવીર હોત તો જો એમના જીવન ઉપર હું મુગ્ધ ન થાત. એ પુરુષમાં મેં કર્મચોગ, સાધુતા, વિજ્ઞાન, શક્તિહૃદય અને પ્રખર ભુષિતો સુમેળ જોયો એટલે જ હું એમનો પરીચય આપવાને તત્પર થયો છું. એમનું આપું જીવન પ્રયોગાત્મક છે. પ્રયોગશીરની ખુમારી એમના જીવનમાં કમલે ને પગલે દેખાય છે. એમાં ક્રેમીકક્ષતા હાથપગરૂપ એ હતા પણ એ છોડી દેતાં એમણે આચર્યો ન ખાધો. નવીન જીવનની દિશા લેતી વખતે એમની પાસે ત્રણ લાખ રૂપિયાની પુંછ હતી તે કરી થે બહેરાન વિના એમણે તજ દીધી. આવા પુરુષો ને દેશમાં હેમ તે દેશ સામેજ ધન્ય છે.

એ પુરુષનું નામ સતીશચંદ્ર દાસમુખા. સતીશચંદ્રના ટૂંકા નામે એ એમખાખ છે. આજે જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ગાંધીજીને નવદશિ આપી છે તેમાંનું એક ક્ષેત્ર-ચર્માશય એ આજે એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. એમનું આપું જીવન એકાધારના સિંધિાન ઉપર સ્થાપેલું છે. એમના સમગ્ર જીવનમાં વિજ્ઞાન આપેલું છે એટલે એ દરેક પ્રશ્નને એ રીતે ઉભી કરે છે અને એ રીતેજ ચલાવે છે. એક કામનો જ્યાંસુધી ભાગ ન એ ત્યાંસુધી જીવું કામ હાથમાં ધરના નથી. આધ્યાત્મિકતા એ એમના જીવનનું સત છે, અધીજ પ્રગતિ એમાંથી જ ફલિત થાય છે. આ પુરુષના જીવનપ્રસંગો અને જીવનપ્રવૃત્તિ આજે નેપ્રંગે.

જ્યારે સતીશચંદ્ર એકવીસ વર્ષના જુવાન હતા અને કલકત્તાની કોલેજમાં વિજ્ઞાનને મુખ્ય વિષય લઈને અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે આપણા દેશના વિજ્ઞાનપીઠ સર પ્રદુર્લભચંદ્ર રાયનું એમના તરફ ધ્યાન એવાયું. ડૉ. પી. સી. રાય એ વખતે પરદેશથી અભ્યાસ કરીને આવેલા અને આજે મશહુર બનેલા એમાં જોમાં રૂમોરુટિકલ ચર્કસ્ટી સ્થાપનાના વિચારો કરતા હતા. પ્રથમ સાથીઓમાં એમણે આ તેજસ્વી જુવાનને પોતાની સાથે લીધા અને બંગાળી દળના નાનકડા ઝૂંપડાની અંદર એક મહાન સંસ્થાનું બીજારોપણ કરું. સતીશચંદ્રએ પોતાના સ્વભાવ મુજબ આ ઉગ્રા સંસ્થામાં એકમતથી કામ કરવા માંડ્યું. થોડે થોડે કારખાનાનો

અવસ્થાભાર એમના ઉપર આવશે તથા અને થોડા સમયમાં તો એ મેનેજર બની ગયા, પરંતુ ઉંમરે એ ધણા નાના હતા. કારખાનાના માણસોને પોતાથી નાના અને તાજા જ કામેજીમાંથી આવેલા લુગાનની નીચે કામ કરવાનું ફાવતું નહિ. કારખાનામાં જ એમને એવી મુશ્કેલીઓ નડવા લાગી.

એક વખત કાર્મચીની સાથે ચાલતા હાજખાનામાં કંઈક બચાડ થયો અને સલીલમાણુ કંઈક સૂચના આપવા ગયા, પ્રેમના સંવાદો એમને સુણાળું કે 'તમારું કામ કાર્મચીની દવાઓમાં, આમાં તમને ખગર ન પડે.' સલીલમાણુએ તરતજ એને રમ આપી અને પોતાને સૂચનો હતો એ સુધારો કરી પોને જ પ્રેસ ચલાવવા દ્રવ્યો, આ એક પ્રસંગે કાર્મચીના માણસો વચ્ચેનું એવનું સાચું સ્થાન નક્કી કરી આપ્યું. એ પછી એ દરેક નાના મોટા કારીગરોના માનીતા યત્ન પડ્યા.

રાત અને દિવસ તેઓ કારખાનામાં જ રહેતા. એ જ એમને રસનો વિષય હતો. ધીમે ધીમે એમના અવિશ્રાંત કામનું પરીણામ આવવા લાગ્યું. કારખાનું પ્રગતિ કરવા લાગ્યું. જૂંપડામાંથી પાકા મકાનો થવા લાગ્યા. દિવસ અને રાત પ્રયોગશાળામાં જુદી જુદી દવાઓ બનાવવાના પ્રયોગો કરવા લાગ્યા. દવાઓનો ચાર તરફ પ્રચાર કરવા લાગ્યો, જે દવાઓ પરદેશી લેવી પડતી હતી તે દિંદમાં જ બનાવવા લાગી, અને તેના કરતાં સસ્તા દે વેચાવા લાગી. જનતામાં કારખાનું પ્રસિદ્ધી પામવા લાગ્યું. બાજમુખી હિન્દુસ્તાનમાં આવું એકપણ આદ્ય કોમ્પ્લેક્સ નહિ. પરદેશી દવાઓ જેટલી જ અસરકારક દવાઓ બનાવવા લાગી. કમસા વિકાસ યતાં યતાં આજે એનો વિકાસ ખૂબજ વધી ગયો છે. લુદે જુદે રથો શાખાઓ ખોલાવા લાગી છે, બાજુએ વીસથી બાવીસ વર્ષ આ કારખાનામાં મેનેજર તરીકે કામ કર્યું. દવાઓ શોધવી, બતાવવી, તેનો પ્રચાર કરવો, માણસો ઉપર દેખરેખ રાખવી હંપરાંત કારખાનાની ઝીણામાં ઝીણી વ્યવસ્થાથી માંડી એકી મોટી શોધો કરવા સુધીની

દરેક જાગતમાં તેમને ખ્યાલ મળ્યું પડ્યું. કારખાનાના સાચા પ્રાણ બાજુજી હતા ડૉ. પી. સી. રોયને બાજુજી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો અને કારખાનું કોણું હતું તેટલો જ પ્રેમ અત્યારે છે. તેમને પોતા કરતાં વધારે કાર્યદક્ષ અને બદલાવ માને છે. વ્યવસ્થાશક્તિ તેમનામાં મજબૂત છે. આ બધાની પાછળ તેમની સચ્ચાઈ અને એકતિષ્ઠ કામ કરી રહ્યા હતા.

આખા દેશમાં મોટા નાના શહેરોમાં મુસાફરી કરી તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. તેમની કામ કરવાની પધ્ધતિ સાચા નિરાળી છે. તેઓ હંક શહેરમાં ફરેલા છે. જ્યાં તે શહેરમાં જોવા અને જાણવા લાયક કંઈ કંઈ થયેલું છે તે જુઓ તે તેમને ખગર નહિ હોય, જે કામ માટે નીકળે હોય તે કામ જ તેમની દષ્ટિ સમક્ષ હોય-બીજી વસ્તુ જોવા તરફ તેમની ધ્રુષ્ટિ ધાય જ નહિ. તેમને બીજી એકપણ વસ્તુમાં રસ પડતો નહિ, કાચ છુપાવવા તેનું કાંઈ ન હતું તે કલાના સાચા ઉપાસક હતા. તેમની કલાનો અર્થ જુદો હતો. કલા એટલે ચિત્રકલા, નૃત્યકલા, કે બીજી કોઈ સલીલકલાઓ નહિ, પણ જે કલાથી પ્રભુનું અને પોતાનું દિન થવું હોય, જેમાંથી પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ થતો હોય, જેમાંથી પ્રભુની કૃતિ ઉન્નતિ થતી હોય તે જાતની કલાના તે ઉપાસક હતા અને છે.

આજે જેગાલ કેમિકલમાં દરેક જાતના રીયસ, Extracts, Patent Medicines, Acids, પ્રયોગશાળાનો દરેક જાતનો સામાન, ચોપરોનાના એપેરેટસ, ઇન્જન્ડરાન વિ. દરેક યોગે પરદેશી માથે હરિષ્ઠ કરી શકે તેવી સારી, ટકાઉ અને સુંદર બને છે. છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે તેમણે જેગાલ કેમિકલ વર્કસ ઓપનું તારે ત્યાં લગતજ બેથી બંદી હમર માણસો કામ કરતાં. તેમજ ઉપર લેખનો ખૂબ જ પ્રેમ હતો. બધા મજુરોને તેમનું મનુષ્યત્વ જળવાય તે રીતે સાચવવા હતા. તે વ્યવસ્થા અને સિસ્ટમમાં પ્રજ્ઞા જ કાઢી હતા. જતાં કાકા કોઈને જુઓ નહિ તેમની આગામીને સંકળે સૌ સીકારતા. કારખાનું જોડતા પહેલાં કારખાનાને કાચી બેટ આપતાં નથા, અને તે Sulphuric Acid બનાવવાનું Lead

-House. Lead-House એટલા મટે કે Sulphuric acid ખનાવવા તેમણે એક આખું સીસાનું ઘર તૈયાર કર્યું, તેની મોજના આખી તેમણે તૈયાર કરી આ આખો વિજ્ઞાનનો વિષય રજો એટલે તેને હું બહુ સુંદર રીતે નહિ મૂકી શકું તેમજ ૨૫૪ ભાષામાં સમજાવી પણ નહિ શકું. Lead-House આપણને અભયબર જેવું જ લાગે. કદ રીતે Sulphuric Acid તૈયાર થતું હશે તેની આપણને ખબર પડે નહિ. Lead-House ની નીચે એક મોટી કોઠી કરવામાં આવેલી છે. તેમાં મધક બાજવામાં આવે છે. તેનો કુમાડો એક નળી વાટે ઉપર ચડે છે. ઉપર એક મોટું સીસાનું ઘર બનાવેલું હોય છે એ ઘરમાં બધા કુમાડો એકઠો થાય છે. એ કુમાડાને SO_2 sulphur Dioxide કહેવામાં આવે છે બીજી નળી વાટે તેમાં NO_2 Nitrogen peroxide આવે છે તે Stable Compound નથી. એટલે O_2 oxygen નો એક પરમાણુ આપીને તે નળી દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે. આ ઉપરાંત તેની અંદર Steam આપવામાં આવે છે. એટલે $SO_2 + H_2O = H_2SO_4$ Sulphuric Acid બને છે. તેના ડીપી નીચે પડ્યાં લાગે છે. તે કામના મોટા ડાબા માં જરવામાં આવે છે. આ ડીપીથી સાંજ પડે દસ દસ Sulphuric Acid તૈયાર થાય છે. ઘણા કામોમાંનું આ એક મોટામાં મોટું તેમનું કામ છે.

ગાંધીજીનો તેમને અંગત પરિચય નહતો. ૧૯૨૦ માં તેમના કામ અને તેમની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અનુભવ થયો, ત્યારથી તેમના પ્રત્યે આકર્ષણ બની પડેલા થયા. તેમજ નિયમિત કાંતવા થયા. ગાંધીજીના કામનો વધારે તટસ્થતાથી અભ્યાસ કર્યો, તેમના કામના સંસર્ગમાં આવતા થયા તેમ તેમનો કારખાનામાંથી રૂઝ ચલાવ લાગ્યો, જે કામમાંથી આર્થિક ને ઉત્પાદન મેળવતા તે બોનારૂપ લાગવા માંડ્યું. યંત્રવત જીવતા જીવનથી કંટાળી ગયા. કારખાનું છોડીને બીજા કોઈપણ સેવાના ક્ષેત્રમાં પડી જવા તૈયાર થયા. ૧૯૨૪માં બાપુને મળવા ગયા. "હવે એક પચાસવર કારખાનામાં કામ થઈ શકશે નહિ. જે કાંઈ થાય છે ને સમિત

એકે થાય છે. જે કામ કરવાનું હવે અને મન બંને ના પાડે, તો શરીર ક્યાંથી તૈયાર થાય ? જે કાંઈ કામ સોંપશે તે મારી શકિત અનુસાર પ્રેરણા વિકસાવીશ." બાપુને બાણજી કારખાનું છોડે તે મળ્યું નહિ. "નિરવાશે શ્રુતિથી કામ કરવું તેમાં સેવા જ રહેલી છે. હવે આ કારખાનાને ખીલવવાનો પ્રયત્ન અવકાશ છે. તમારા જેવા વૈજ્ઞાનિકોની દેશને ખાસ જરૂર છે. જેટલું વિકસાવાય, દવાઓનો પ્રચાર થાય તેટલો કરો, પડેશી દવાની જગ્યાએ તમારી દવા ચાલુ કરો. નવીનરી શોધો કરી સરીખમાં સરીખ માણસ ખરીદી શકે તેટલી સરતી અને અક્ષીર દવાઓ બનાવો. આ પણ એક પ્રકારની ગરીબોની સેવા જ છે." બાણજીની ઈચ્છા કારખાનામાં રહેવાની જરૂર ન હતી. તેમને તેમની શકિતનો પ્રદાન થતા હોય તેમ લાગતું હતું. બાણજીની અંતરેચ્છા ન હતી. બાપુએ તેમને આશિર્વાદ આપ્યા અને 'ગંગામાં ખાદીનું કામ કરવાનું' કહ્યું.

ડૉ. પી. સા. દોશને ખબર પડી. બાણજીને ખૂબ સમજાવ્યા. જે શાલ કેમિકલમાં રહીને જ જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તે કરવાનું કહ્યું. તેને માટે જેટલું ખર્ચ થાય તેટલું આપવા તૈયાર થયા. સોપીસે કલાક ખાદી કામ કરતું હોય તો કાંઈ કરે પણ મેનેજર તરીકે ચાલુ રહેવા આગ્રહ રાખ્યો. તેમના મન સાથે એક વખત નકકી કર્યા પછી તેમના નિશ્ચયમાં ફેર પડતો નથી. કારખાનું છોડવું જ નોંધ્યું અને તેમણે છોડ્યું. કારખાનું છોડતા પહેલાં તેના વિશ્વસ અને પ્રગતિ વરદે છેલ્લી એક નજર ફેરવી લીધી. આજે તેને ખાર વર્ષ વીટી ગયા. એક પણ વખત તે કારખાનામાં ગયા નથી. તેમજ તેના સામે નજર સરખી નાખી નથી. જીવનનું એ એક સ્વપ્ન જ હતું, એમ માની તેમના જીવનવિશ્વસના અમૂલ્ય પીસ વર્ગોને ધડીતી ઊંઘ લાગમાં જુલો મળ્યા છે.

એ આગળ કહ્યું તેમ કારખાનાનાં દરેક મહત્તરને તેમના પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ હતો. દરેક જગ્યા તેમની આંતરિક ઇચ્છાને માન આપતો, બાણજીને બાપુ પ્રત્યે ભક્તિ હતી. ખાદીમાં થકા હતી. કારખાનાનાં મહત્તર

પણ આદી પહેરતા મળા. અને મોટા લાગના નિવમિત
કાંતા લાગ્યા. આ બંને દાગિજ આવેમ હોય. પણ
તેમના પ્રત્યે મનુરોનો ગ્રેમ નિતરતો હોય તેમ લાગતું
હતું. તેઓ મોતે મેનજર છે એ રીતે રજા બ નથી.
તેમના ડગલનું ધોરણ તે વખતે મનુરો કરતાં વિશેષ
હિંચું હતું, છતાં કમ કરવામાં મનુરો સાથે મનુરો
બનીને કંદનાં. કારખાનું છોડતાં પહેલાં દરેક બાઈએ
મળ્યા. 'સોતાનું' સ્વચ્છ-પ્રિયજન કાપમ માટે તેમનીથી
દર ચાકુનું જીલ્લો હોય તેવું લાગ્યું. સ્વચ્છ તે હતા. વ.
પણ સાથે તેમને મુરબી તરીકે મો સીધારતા. તેમના
આવાસનનું એક સ્થળ હતું તે હવે ગયું. અનુભવી
આંખે સૌએ વિદાય આપી. વિદાય આપતાં બંને
તેમની અનુભવી આંખો, કામચલાઉ હિતરી મેલે
મોઢાના ચહેરા થોડા સમય વધારે રહી જવા આજીજી
કરી રજા હોય તેમ લાગતું હતું. બાણુનું હલ
જીલ્લો જ તરમ છે. ગરીબોનું દુઃખ તો હવે છે. છતાં
સમય આવે હલપને વચ્ચે જેવું કરી શકે છે. કાર-
ખાનાને છોડ્યું. હજાર માણસોના અનુ તેમને રોડી
શક્યા નહિ. છોડતાં તેમને દુઃખ થયું નહિ. બાણુજી
ત્યાં કામ કરનાર માણસોના સુખ દુઃખથી ઘટા પરિચિત
હતા. આ કરતાં પણ વિશેષ દુઃખી અને કંઠાજ
માણસો તેમને સાદ કરી પૂકારી રજા હતા, કે
“આમારા દુઃખમાં લાગ લેવા તમે આવો.” “દુઃખ-
માંથી ઉતરવાનો કાંઈક રસ્તો બતાવો” તે દુઃખદ
માટે તેમને પાકાજીવો બતાવી દીધા હોયથી વિદાય
લેતાં મનુરોનો ગ્રેમ, લાજણી કે અમતાં તેમને ખેંચી
શક્યા નહિ. વિનય, દુઃખ ને દારિદ્રી પીળા લોકોનો
ધર્મ.

કારખાનામાંથી નીકળ્યા ત્યારે તેમની પાસે
તેમની: અંગત માણિકીના ત્રણ લાખ રૂપિયા હતા.
બાણોના સંકુલોગ કરવો હતો, જેમાંથી સમાજના
નીચલામાં નીચલા ધરને લાભ યાજ, જુદા જુદા કામનો
વિચાર કરતાં તેમને બાણુનું કામ સર્વોચ્ચ લાગ્યું.
ત્રણ લાખ રૂપિયા આદિના કામમાં રોડી જંગમની
અંદર સ્થામાં સાંતું ખાદી ઉત્પત્તીનું કેન્દ્ર ઉઘું કરવું

તેમ નામી કયું” વિચાર ‘સાચેજ તે વિચારને મું’
સ્વરૂપ આપવા તેને કિયામાં ઉતારે છે. કેવળ ખીમની
જેમ વિચાર બ આ કરતા નથી. એક કામને સંપૂર્ણ
રિતે વિચારી લીધું, એટલે તરતજ તેનો અમલ કરે છે.
દરકતાથી થોડેક દૂર શોધપૂર નામનું નાનકડું પડું છે.
ત્યાં તેમના આશ્રમની સ્થાપના કરી. આશ્રમનો કમલ
વિકાસ કેમ થયો તેની ખબર નથી. તે વિષે જે
ખાસ પૂછ્યું નથી. આશ્રમ જેવા માટે હું મોલ દત્તો.
ત્યાં આકતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ બેઠી બારા ઉપર
જે અસર પડી તેને હું જુદી શકતો નથી.

આશ્રમ અંગતદીથી થોડેક દૂર છે. ચારે બાજુ
લીલાં મેંચીની ઘટા બનેલી છે. ચરિયાજીનો પ્રદેશ
કુદરતી સૌંદર્યથી ભરપૂર છે. ત્યાંના નાના લીલાકમ
ફળાદોથી જવાબેલા અગ્રીયા, વચ્ચે મુંદર નાનકડા
તળાવો, રહેલી પરામાંથી મધુરાં દહુકાર કરતાં પક્ષીઓ,
બંને વાતાવરણને કુદરતમય ન બનાવતાં હોય! ત્યાં
હજી માણસના મન ઉપર મોટું મોટું અસર ઉપજાવતી.
કુદરતી સમૃદ્ધિ પુખ્ત હતી. તેમાં બાણુજીના આશ્રમે
આવી રૂપિય કરી. તેમની મેરા અને મારિયતી મુચસો
ત્યાંના વાતાવરણને વધારે પવિત્ર બનાવ્યું. આશ્રમની
સ્થાપના થઈ સારી હતી. દરેકને માટે નાના નાના મેશ
બાંધવા મકાનો બાંધ્યા છે. વચ્ચે મોટું મોટું
એક તરફ ખાદી રંગવાનું, થોવાનું, જુદી જુદી
ડીઝાઈનો આપવાનું મંદાન આવેલું છે. ખીજી તરફ
મોસાજર માટે મકાન તથા ત્યાં કામ કરતાં મનુરોના
ઈષડાં આવેલાં છે. ચોસાગાની બાજુમાં વિશાળ અગ્રીય
જામી છે. તેમાં હાડકાં માંસના ખાતરને ઉપયોગ કરી
કપામ, ચોખ્ખા, સોપાળીન્સ વિ. નો જોગવા ખર્ચો
વધારે પાક કેપ લાઈ શકાય તેવા અખતર કરી રજા
છે. વચ્ચે મોગાનમાં મુંદર મળતો અગ્રીયો બનાવેલો છે.
નવાસ માટે નાનું તળાવ છે. પાપથીઆ બાંધી નવાસો
માટે બનાવેલો છે. ચહેરથી પંદર માઈલ દૂર આવેલું
ચારે તરફ નિરત સાંતિ પ્રદેશથી હોય છે. આશ્રમમાં
દાખલ થતાંજ ત્યાંના પવિત્ર વાતાવરણની અસર
આપણું હલ ઉપર થાય છે. હું એકજ દિવસ રહ્યો

હતો પણ મેં ખૂબ શાન્તિ અનુભવી રહ્યો દિવસ રહેતાની ઇચ્છા હતી. ચર્મલેવનું કામ ઊઠી રહી સફળ તેમ ન હતું. કલકત્તા રહ્યો તેટલો સમય મને આશ્રમમાં જતાની હમેશા ઇચ્છા રહ્યા કરી છે. આશ્રમમાં બાજુ છ ન હતા. તેમની પાછળ તેમના કાર્યની શુભ નિષ્ફળની સુવાસ મૂકતા ગયા હતા. તે તપશ્ચર્યાના બધે બધે આશ્રમ વ્યવસ્થિત રીતે આવતો હતો. માનસિક અપમાદ, રિશ્વરતા, ચિત્તની શાન્તિ-આંતરિક પ્રસન્નતા, આ બધું બધું શા કારણે મળતું હતું તેની મને સમજાણ પડી નહિ. તેના કારણો મને કોઈ પૂછે તો હું ન આપી શકું. પણ મેં અનુભવ્યું છે તેમ હું દરેકને કહું. “We can not reason but we can feel,” મુણેનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનું સાધનાત્મક રમણ હોય તેવું મને લાગ્યું. ત્યાંની રહેણી કચ્છી, ત્યાંના વાતાવરણમાં પ્રસરેલી સાદાઈ આશ્રમક લાગતા હતા. તેના પ્રત્યે કોઈને ધૂણા કે કંટાળો આવે તેમ ન હતું.

તેમનું રસોડું સાવ જુદું હતું. ખોરાક ખૂબ જ સારો તેમજ પુષ્ટિકારક હતો. બાજુ છ પોતે વૈજ્ઞાનિક રહ્યા, જુદા જુદા પ્રયોગો અને અપવાદ કરી બધા માટે સર્વ સામાન્ય ખોરાક નિયુક્ત કર્યો હતો, તેમાં દરેકને સતોષ હતો. કોઈને વધારે સારો ખોરાક નોંધીને હોય તો તે પ્રમાણે તેને વધારાની ગીજ આપવામાં આવતી, તેના પ્રત્યે કોઈ ધૂણાઈ જોતું નહિ. સૌ કોઈ પોતાની શારીરિક જરૂરિયાત પ્રમાણે લેતું હતું. સવારના નાસ્તામાં પૌઆ, અને ગેળ સાથે પાંચ તોલા દહીં, બપોરે દાળ, કાવ, તરકારી, કાચુ સાક, (પોતાની વાડીમાં તૈયાર મધેલું) અને જે બંગાળ બદારના હોય તેને માટે ધડતી ચેરી, લી નહિ. જેને ટપ્પર હોય તેને મીઠું તેમ જીરી તોલા આપવામાં આવતું. સાંજે પણ બપોર પ્રમાણેનો ખોરાક. આ પ્રમાણે તેમના બેઠનનું ખર્ચ સરેરાશ સાડા આઠથી પાંચ રૂપિયા આવતું હતું. દર આઠગણિયે વગન કરવામાં આવતું હતું. જેનું વગન પડે તેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવામાં આવતો. વગન ધરવાના કારણે શોષી તે દુઃસ્વપ્નામાં આવતા.

આશ્રમમાં નાની એવી ગૌઘાગા મસાવવામાં આવે છે. દરેક ગાય પાછળ ધણી જ દાગણ અને સંભાળ રાખવામાં આવે છે. તેમના માટે જુદું એક છાપર બનાવવામાં આવ્યું છે. તેમના છાજ તથા મુતરનો ખાતરમાં પુરેપુરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હું મેં ત્યારે મારેમને મસાવવા બહાર લઈ મધા હતા. દૂધથી ગાયોના વાછડા વાછડીને એક ઝૂંપડીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. બધા તંદુરસ્ત તો હતા જ પણ સાથે દરેકને રમાડવા ને પંખજવાનું મન થાય એટલા ચોક્કસ ને સ્વચ્છ હતા. સાંજે ગાયો પાછી આવતી, ત્યારે દરેકને જોઈ શક્યો. દરેક ગાયના નામ પાછામાં આવ્યા છે. હું એક ગાયનું નામ લઈ પંખજવા ગયો. કે દ્રવ્યે જ હેલમી અને ચાટવા લાગી. હું સાવ અભણો હતો. તેમના માટે અપરિચિત હતો. છતાં મૂંઝા પ્રાણીઓમાં આ અવતરો પ્રેમ હતો તેની મને ખબર ન હતી. પ્રેમ હતો તો તે તેના વાછડા પ્રત્યે કરી ભજતી હતી. તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ મને તેની પાસે જતાં આવ્યો. મને ધધું કે ગાયમાતાને માતાનું વિશ્વ આપેલું છે તે અવસ્થા સારું છે. માતા જેટલી જ વાત્સલ્યભાવ દરેક છત્ર પ્રત્યે રાખી શકતી હતી તેની મને ખબર ન હતી. મને ચાટવા લાગી એ ન મર્યું. હું તેને પંખજવા લાગ્યો એટલે કોંકે ઉઠ્યો કરી મારા માથા ખસે લાવી ઉભી રહી. મનમાં એક જ પ્રશ્ન ઉદભવતો હતો કે આ જડું શેને આજારી હતી ?

ગાયોના છાપરની જાણમાં મણુરેના ઝૂંપડા હતાં. તેની નજીક એક નાનકડું ચાંસની આછીનું બનાવેલું ઝૂંપડું હતું, તેમાં બાજુ છ રહેતા હતા. બાજુ છ આશ્રમમાં ત્વાંસુથી રહ્યા ત્વાંસુથી મણુરે ગયો એક ઝૂંપડામાં જ રહેતા. બધાની જેમ સામાન્ય ખોરાક પોતે લેતા. સવારના ચાર વાગે ઉઠી રાતના દસ વાગ્યા સુધી જરા પણ આરામ લીધા સિવાય અવિરત કામ કર્યો જ કરતા. આશ્રમમાં રહેતા ચાલસોને મુત્રપત્રે આશ્રમના નિમખેનું પાકન હતું પડતું. બાજુ છ તેમના આશ્રમજી અને કાકે છત્રનથી જ તેમને સુમના કરી દેતા. બંગાળમાં બે મોટા આશ્રમ છે. એક અબધ

આશ્રમ અને ખીન્ને શોધપૂરનો, અલબ આશ્રમ ધણી ખ્યાલી પામેલો છે. શોધપૂરના આશ્રમ વિષે કેટલું દિવસ કાંઈ સંબંધવામાં આવેલું નથી. આનું કારણ છે, અને તે આગળ ઉપર આપીશ. નિયમપાલનમાં અને જીવનની કડકારની દૃષ્ટિએ તોતાં શોધપૂરનો આશ્રમ પહેલી પંક્તિમાં આવે. શોધપૂરના આશ્રમમાં રહેનાર નિરાશિવાહરી હોય છે. ત્યારે અલબ આશ્રમમાં તેના માટે આગ્રહ નથી દેતો. આ જાને આશ્રમોની ઘણા કરી શકું તેટલું માફ જાન નથી. શોધપૂરના આશ્રમની વિશિષ્ટતા જણાવવા પૂરતો અલબ આશ્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આશ્રમની શરૂઆત થઈ પછી તેમણે તેમના નજીક લાખ રૂપીયા ખાદીના કામને વેગ આપવા શેષ. શોધપૂર આશ્રમ ખાદી ઉત્પત્તિનું એક મેડું કેન્દ્ર બન્યું. તે ખાદી પ્રતિષ્ઠાનના નામે ઓળખાય છે. તેની દેખરેખ નીચે ખીલ કેટલાય નાના નાના ઉત્પત્તિના રચેલા છે ત્યાં ખાદી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. દરેક રચે પચાસર સેવાખાતી માણસો રોકવામાં આવ્યા છે. નેએ પૂરી ધગણી કામ કરે છે.

ખાદી ઉત્પન્ન કરવા શોધપૂર આશ્રમમાં લાવવામાં આવે છે. ત્યાં તેના ઉપર રંગાટ કામ, જાપાઈ કામ, ચેસાઈ કામ Scientifically થાય છે તે દરેક કામ નૌના નાના મદદીને દ્વારા કરવામાં આવે છે જે બાજુએ પોતેજ પોતાની દેખરેખ નીચે તેવાર કરવા છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ તે એકલા Scientific નથી. Engineer પણ છે. ખાદીના કામને નિભાવવા જેટલી અને તેટલી આર્થિક સમર્થતા વગર થઈ શકે નથી ખાદી હતી. અત્યારે સૌથી મારું કેટલીયું કપડું ખાદી પ્રતિષ્ઠાનનું આવે છે કેટલીયું કપડું જાગણમાં ચાલતું નથી. ફક્ત બહારના પ્રાંતો માટે તેવાર કરવામાં આવે છે. જ્યાં કાંઈ કેટ જ ન પહેલું હોય ત્યાં કેટલીયું કાણુ ખરીદે? મહાત્માજીએ મહુરીનાં દરમાં ફેરવાર કરવા ચારથી ત્યાં પણ ખાદીના કામમાં મજબૂતો ફેરવાર કરી નાંખ્યો પડ્યો. ખાદીને મીઠની દરિદ્રતામાં રહી રાખવા માટે જુદી જુદી પ્રીતિઓ કાઢવા પાછળ શકિત ખર્ચાની

હતી તે બંધ થઈ. ખાદીને બહારના પ્રાંતો માટે તેવાર કરવામાં આવતી તે બંધ રહ્યું. બહારના પ્રાંતમાં ખાદી વેચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો અટકાવી તેમણે તેમના ઉત્પત્તિ કેન્દ્રમાં જ ખાવાની છટું કરી. દરેકને ખાદી પહેરતાં કરતાં અને એ ઉત્પત્તિની વધારાની ખાદી બહારના પ્રાંતમાં વેચવા માટે મોકલવી. આ રીતે બહારના દેખાત ઓછો થયો. ગામડાંઓ વધારે સ્વાવલંબિ બનવા લાગ્યા. કામ વધારે સંગીન બનવા માંડ્યું.

૧૯૩૦માં બાણેસ સંક્રમણમાં આશ્રમમાંથી કૂચ કરી એજ રીતે શોધપૂર આશ્રમમાંથી બાણેસમાં પાંચ કૂચ ફેલી. એમણે પણ એજ જીવનની પ્રતિષ્ઠા લીધી કે રજાનજ ન મળે ત્યાં કુધી આશ્રમમાં પાછા આવતું નહિ. ત્યાં પછી તે આશ્રમમાં આવ્યા નથી. અત્યારે આશ્રમની દરેક પ્રાંતિ-ખાદી તેમજ અન્ય તેમના પત્ની કેમપ્રભાદેના સંભાળે છે. તેમના પત્ની પણ ખૂબ શક્તિ-શાળી છે. દરેક જાનના કામમાં તેમને પૂરેપૂરો સહકાર દેવા છે કેટલીક વખત તેમને કામને બોલે દાખલો કરે છે. ખૂબ જ પ્રેમણ છે. આશ્રમમાં યુવે બાળકો તેમને 'માતાજી' નામે યાંચે છે માતા જેટલું જ તેમનું હવે કામજ અને નિર્ભય છે. નમ્રતાની સાક્ષાત મૂર્તિ હોય તેવા લાગે છે. તેમના નિરોપીઓ પ્રત્યે પણ એટલી જ અમીબરી દૃષ્ટિથી જુએ છે પ્રતિષ્ઠાની જંખના નથી. મરીનો વચ્ચે રહી, મરીબ બની તેમનાથી જની શકે તેટલી સેવા કરવી છે. મારે બાણેસ વિષે કંઈપણ અણતું હોય તે કું તેમના પાસે જતો. તે મને તેમની બેશાળી મીઠી બાળામાં સમજાવતાં. બાણેસ પાસે મારા વર્તનમાં અને લાગણમાં મારા જીવનની પાતી માતાજી પાસે કું છુટથી વર્તી શકો. તેમનું શરીર જુદું વાણુક છે, અતિશય કમળો એ બે તેમના શરીરને સ્વાસ્થ્યને ધણી વખત ગુરુતાન શરે છે. શરીરિક નિર્ભય હોવા છતાં તેમનામાં ગાનસિક શક્તિ ધણી જ છે કામ ધમકે શક્તિની નજીકથી મજબૂત કરતા નથી. કામને દ્રષ્ટિ ચમકાવવા તેને પુરું કરવામાં જ બધી શક્તિ અર્થે છે.

૧૯૩૦ ની લાતમાં શરૂઆતે બાણેસને પછી જેમાં પડેલી દીધા. ૧૨એની મુલે દરખાત તેમનાથી બની

શકે તેથી લોકજાગૃતિ લાવવામાં તેમની સક્રિય અર્થાં, સરકારે સુવેદનો લઈ ક્યો અને ફરીથી સતીશ્યામને જેલમાં મોકલી દીધા. જેલમાં તેમને પહેલા વર્ષમાં રાખવામાં આવતા. પોતે ખોરાક ક વળતો લેતા. કેદીઓ તેમજ જેલ અમલદારોને તેમની ખૂબજ સારી અમર મંગેલી છે. અમલદારો તેમના આચરણથી હતા. તેમની ધ્વજા નિરૂપ કાંઈ કરાવી શકતા નહિ. બંગાળના માણસો તેમને 'બંગાળના ગાંધી' તરીકે ઓળખે છે. ગાંધીજીએ હરિજનોના જુદા મતાધિકારને એકત્રિત કરવા મરજી પર્વતના ઉપવાસ શરૂ કર્યા, ત્યારે વગર ઉપવાસે બાણુજીની સ્થિતિ ઉપવાસ કરતા હોય તેવી થઈ ગયેલી. આ દિવસના ઉપવાસ પછી ગાંધીજીને તેમની દબા પ્રમાણે મનાધિકાર મળ્યા, અને સાથે જેલમાંથી હરિજન પ્રતિ સત્યાગ્રહની પરવાનગી મળી. બાણુજી જેલમાંથી છૂટ્યા કે તરતજ ગાંધીજીનો કામગીર આવ્યો. દરેક કામ છોડી દમલાં હરિજન કામમાં લાગી જવાનું કહેવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ તેમણે હરિજન કામ કરવું શરૂ કર્યું.

સતીશ્યામજીને ગાંધીજી તરફ અનદા ભક્તિભાવ અને પૂજ્યભાવ છે તેમના વચનો તે પ્રમાણે વચન માને છે. શમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં તેને અનુસરવા પ્રયત્ન કરે છે. પોને ખૂબ જ યુધ્ધિશાસ્ત્ર છે. વૈજ્ઞાનિક તો છે જ. પણ સાથે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસી છે. વેદવેદાન્ત Preaching બહુ સારી રીતે કરી શકે છે. મેં તેમના હિન્દુ ધર્મ ઉપરનો પ્રયત્નો અમારા ચર્ચાસભામાં સાંભળ્યા છે. અવારના ચાર વાગે પ્રાર્થના પછી એકથી દોઢ કલાક સુધી એમને હિન્દુ શીખોસોશી સમજવતા હતા. બાણુજીને દરેક પ્રવચન મને કિશોર ભાઈના 'જીવન શોધન'ના એક એક પ્રકરણ જેમાં લાગતી હતી. જુલે 'જીવનશોધન' વાંચના ન હોય ? બંનેમાં વિચારોનું તારાત્રીક દર્શન આપ્યું બધું સાચું હશે તેની મને ખાતર નહોતી.

વિજ્ઞાન તો તેમના જીવનમાં એતપ્રેત થઈ ગયું છે. વિજ્ઞાન એ અધરો અને કંટાળાભર્યો વિષય છે. આપણે ત્યાં તેની ઉપયોગીતા સમજાતી નથી. અમારે ચર્ચા

માટે બી. એસ. સી. જેટલી વિજ્ઞાનની તૈયારી દોઢ વર્ષમાં કરવાની હતી. સપારના દરરોજ એક કલાક જુલ જુલ Elements ઉપર બાપજી આપી જતા. અમને બધાને એટલા બધા રસ લેતા કરી દીધા કે અમને તેમના બાપજીમાંથી ઉકવાનું મન થતું નહિ. આ પ્રમાણે કલાકે સુધી બાપજી ચાલ્યા જ કરે તેવી મનમાં ઈચ્છા રહ્યા કરતી. એક કલાક પૂરો થાય કે તુરત ઉઠીને ચાલ્યા જાય. બીજા દિવસનું બાપજી આંભજાની અમારી છતાસાહિતને સતેજ કરતા જાય. તેમના બાપજી સાંભળતાં લાગતું હતું કે જાણે વિજ્ઞાનને ધોળોને પી ન ગયા હોય ! દરેક પ્રકારે ખૂબ સ્વાભાવિક મને સમજાવતા હતા. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન જ નજરે આવતું. તેમણે વિજ્ઞાનને જીવનના બધાદરમાં ઉતાર્યું હતું. કેવળ પુસ્તકનું જ્ઞાન ન હતું, તેમજ પ્રયોગશાળાના માત્ર પ્રયોગો પણ નહતા. તેમના વિજ્ઞાને દેશને બધી કાષ્ટે કરી દીધી છે. બીજા દેશમાં જેમ વિજ્ઞાનની શોધોગ કેવળ પેતાના ભાઈઓના નાશના બીજા રોપવામાં કરવામાં આવે છે તેવી દિશક શોધોગ તેમની નહતી. જે શોધની પાછળનો હેતુ યુધ્ધ હોતો નથી-જેની પાછળ પેતાની સત્તાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષા રહેલી હોય છે-બીજાને લૂંટી સૂખ શોધવાની લાલસા રહેલી હોય છે. એ શોધને વિકાસ કહેવામાં જ ખૂબ થાય છે. ખરેખર તો તે તેના ભાઈઓ-અને તેના વિનાશની શોધ હોય છે. બાણુજીએ તેમના વિજ્ઞાનને ઉપયોગ દુઃખી લોકોને સુખી કરવામાં કર્યો. તેમણે ગાંધીજીની ધમ્મજાને માન આપી એક દવાખાનું શરૂ કર્યું. તેની અંદર દરેક જાતની દવાઓ બનાવવાની સરૂઆત કરી. સરકારમાં લસી દવા બનાવવી, ઇન્જેક્શન બનાવવા અને લોધમાં તેના પ્રચાર કરવો. જે કે તથા પૈસાની કિમતના ઇન્જેક્શનથી અર્થકરમાં બપડેર દર્દોષ જેવા કે કાસાલર, સીરીમીઝ, ટાઇફોઇડને બહુ ઓછા અર્થે નાબૂદ કરવામાં આવે છે. કાંઈ જઠરાના ડોક્ટર થાસે ઉપચાર મોટું પણ રોગની દવા કરાવવા જઈએ તો એટલામાં ઓછા બસેથી અડીસો ફીસીયા અર્થે થઈ જાય. ત્યારે અહિં ચાર પાંચ ફીસીયાના ઇન્જેક્શનથી પતી જાય. એક ઇન્જેક્શનની કિંમત

તેમને બેધી તથા પૈસા પડે છે. જ્યારે જઘર તેવા ઇન્જનરીય સેવા જઈએ તો ફેલી કિંમત આપવી પડે! આને માટે તેમણે એક શારત્રીય ચોપડી તૈયાર કરી છે. જેનું નામ Cheap Remedies રાખવામાં આવ્યું છે. Cheap Remedies નો અર્થ જ સસ્તા ઉપચારો થાય છે. આ ચોપડી વાંચી જવાથી સામાન્ય પ્રચલિત દોષોના ખ્યાલ આવી જાય છે. તેનું રચયિત નિદાન કરતાં આવડે છે. દર્દી પારખ્યાં અને તેનો ઉપચાર કરતાં ધણાજ થોડા સમયના અનુભવે શીખી શકાય છે.

હરિજન સેવાનું કામ કરતાં તેમણે એક દવાખાનું હરિજન લગામમાં શરૂ કર્યું. ત્યાંથી હરિજનો અને બીજા ગરીબ દુઃખી માણસોને મફત દવા આપવાનું અને જે ભયંકર રોગથી પીડાતા હોય તેમને In door Patient તરીકે દાખલ કરવાનું રાખવામાં આવ્યું. અહિંના દવાખાનામાં દવા અને ઇન્જનરીય બનાવવામાં ખૂબ પ્રયત્ન કરી, તેની ખ્યાતી વધતી ગઈ. શહેરમાંથી ડોક્ટરો પણ દવા મંગાવવા લાગ્યા, દવા અને દવાખાનાની સફળતા જોઈ તેમને બીજા પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા થઈ. વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત સેવાભાવથી જ શીખવા આવેલા હોવા જોઈએ. તેનો ઉપયોગ તેના પોતાના ઉપાજન માટે કરવાનો નહિ હોય, પણ મેવાના કામમાં કરવાનો હશે. આવેલા વિદ્યાર્થીને ડીપી વગરના ડોક્ટર જેટલું જ્ઞાન એક વર્ષમાં મળી જાય તે પ્રમાણે તેના અભ્યાસક્રમ બેઠકાયો છે. રોગનું Classification કરતા, તેના કારણો જાણતા, તેના ઉપચાર કરતા, અને જરૂર પડે તો ઇન્જનરીય આપતા શીખવાનું હોય છે. આ ઉપરાંત તેમના ઉપયોગની દવા બનાવવા, તેમજ ઇન્જનરીય બનાવતાં શીખવાનું. આટલું એક વર્ષની અંદર વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવાનું, અને સાથે દવાખાનામાં આવતા દર્દીઓની તપાસ કરાવી તેમને પ્રવક્તા અનુભવ કરાવવો. અહિં બને નવતરું શિક્ષણ theoretical and practical સાથે આપવામાં આવતું. પૂરે અનુભવ લીધા પછી તેમને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવતું જેથી કોઈપણ સંસ્થામાં ડીપી વગરના ડોક્ટર જેટલું કામ કરી શકે. ગામડામાં કામ કરનાર આસેસરો

Cheap Remediesની દવા વિશેરે જાણી લેવી જોઈએ. ગામડાંની કામને અનુરૂપ થાય તેવું છે. દરેક પ્રાંતમાં Cheap Remedies (સસ્તા ઉપચારોની) ચાખા બોલી ત્યાં કામ કરનાર માસેસરોને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આને આપણે મોંઘા ભાવની દવાઓ વાપરીએ છીએ. ગામડાંના દવાખાના ભારે પડી જાય છે. પ્રાંતવાર એકાદ મૂખ્ય શાખા હોય જેમાં દવા, ઇન્જનરીય વિશેરે બનાવવામાં આવે અને ગામડાંનાં દવાખાનામાં પૂરા પાડવામાં આવે તો દવાખાનું બહુ જ એજા ખર્ચે ચાલે. આ દવાઓ બીજી દવાઓ જેટલી જ અસરકારક હોય છે. ઇન્જનરીય માટે બહારથી દવાઓ ખરીદવી પડે છે જેની કિંમત બહુ આપવી પડતી નથી કસ્ટોમરે તેનું Prescription આપણે ત્યાં બનાવવાનું હોય છે. બાબુજીના કામને આ એક અવસરો મળ્યા છે. જેમ આનો પ્રચાર થશે તેમ આ કામની માણસોને કિંમત સમજશે.

હું કસ્ટમર હતો ત્યારે બાબુજી Cheap Remedies જેનું એક મોડું પુસ્તક લખી રવા હતા. આને હજીય 'હું' યદ્ય મળ્યું હશે. બાબુજી કહેતા હતા કે તે પુસ્તક વાંચવાથી માણસ ઘેર બેગ સાધારણ ડોક્ટર જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકશે.

મદદામણની આશાને માન આપી બાબુજી હરિજન કામ કરવા લાગ્યા. દવાખાનાની શરૂઆત ત્યાર પછી થયેલી. દવાખાનાના કામ ઉપરાંત તેઓ હરિજન ભાગ્યે સાથે જનર સાથે કરવા જતાં. જરૂર તેમજ અંગેન મલિનીય મકાનમાં ત્યાં જતા જનર હોય ત્યાં હરિજન લાકડો સાથે બાબુજીના આશ્રમના બાકસો તેમને મદદ કરવા જતાં, અને જ્યાં સકપ હોય ત્યાં જનરની વ્યવસ્થામાં ને સહાયમાં ફેરફાર કરાવતા. માથે મળવા ક્યા ઉગાડી મળતી ગાડીમાં નાખી આવતા. હરિજનોને તેટલી રાહત મળતી. કામ કરવામાં ત્રણ એકતરફ પડતો તે એજો થયો, ધણુ જનરમાં મળતી વ્યવસ્થા જનર બર થતી નહિ માણસો બેદરકારીથી જનર બગાડી ચાલ્યાં જતાં, મજા પણ અસ્વસ્થ પડતો હોય. આ બધી મુશ્કેલીને દૂર કરવાના આશયથી સાથે ક્યા તથા

જાગર સાદે કરવા જતાં, થલે હેઠાણે તેમનાં માન જવાનીજ થલો ફેરકાર અને સુધારા થઈ જતાં જાગર સાદે કરવા જતાં, કેટલો ત્રાસ સહન કરવો પડતો તેનો એક પ્રસંગ યાદ મને આવે છે. અગર તે ત્યાં ચર્મલેખનું કામ કરનાર એક લાઠ જાગર સાદે કરવા જતાં એક દિવસ જાગરના મળી ઉપાડવા નીચે ગયા. માયુ' નીચે હતું. ઉપરથી કાંઈએ મળ કે' ક્યો, નીચે જોવાની પણ ફરકાર ન કરી, 'સાદે કરનાર લાઠનું' આપું' માયુ' મળથી લારાઈ ગયું. આતો એક પ્રસંગ મેં મૂક્યો. દરિજનો ઉપર આવી ક્યાંયે વિરોધ ત્રાસ સુખરવામાં આવે છે. આવો કોઈ પ્રસંગ બને ત્યારે તેઓ તેમના નસીબનો વાંક કાઢી દુઃખ ને અપમાન સહન કરવાને તેમને જાનમિધ્ધ હાથ હોય તે રીતે સહન ક્યે' જાય છે. અતિ ત્રાસ અને લુહમનું' તે આ પરિણામ નહિ હોય ને? તેમના દુઃખને ખાસ છુદ્ધી કરી સહતો નથી. તેમની સાથે તેમના જેવા થઈને રહેવાથી આવે છે તેની અનુભવે ખજાર પડે છે-કદથી શકતો નથી. સે'કડો વર્ષોથી આ વર્ગ કચડાયેલા અને દબાયેલા છે. તેમને માયુ' ઉચકવાની હોંડા પણ નથી રહી, તેમની આથી સ્થિતિનું' લાન કરવા બાંધુલ અને તેમના માથુસો તેમના સાથે રહેવા ભાગ્યા. તેમના જેવું' કામ કરવા બાંધ્યા. તેમને શિક્ષણ આપવા લાગ્યા સાંભળ્યું' છે કે એક વખત બાંધુલએ દરિજનેને ઘરું' છોડાવવા બાંધ દિવસના ઉપવાસ કરેલા. ઉપવાસના પરિણામની મને ખબર પડી નથી. એટલે એ વિષે હું કાંઈ કહી શકું નહિ, આટલું કામ કરવા જતાં એક પણ હેઠાણે તેમના કામ વિશે વાંચવામાં આવ્યું' નથી.

દરિજન પ્રવૃત્તિ લાચમાં લેતાં તેમના કામદુઃખ, કામ વિગેરે બાંધુલ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમણે ચમત્કોની સ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યો. આત્યારની પરિસ્થિતિમાં ચમત્કો પોતાનો ધંધો મૂકીને શા સારું મીઠામાં મળુરી કરવા કે બીજું' કામ કરવા જતા હશે? દિન-દુસ્તાનમાં કાપડ સિવાયનો બીજો મોદામાં મોટો ઉલોચ ચામડાનો છે. દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆનું આપું' ચામડું' (Raw hides) ખરેદા થયે છે ને કરોડોનું' તૈયાર કરાવેલું' ચામડું' (Tanned Leather) આપાત થાય છે. મહાભાગ્યે

ચામડાના બે લાખ પાડી દીધા છે. એક મહાલી-કુદરતી મોતે મરેલાં દોરડું' ચામડું' બીજું' હલાલી-કતલખાનામાંથી આવેલું' ચામડું'. મોટા શહેરોમાંથી મોટે ભાગે ચામડું' કતલખાનામાંથી આવે છે. આજકુથી આપણમાં એક માનવતા જડ ધાલી બેડી હતી કે મોટે ભાગે ચામડાં હલાલી જ આવે છે અને ચામડાં માટે કતલ કરવામાં આવે છે. ચામડાનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યું' પણ ખબર પડી છે કે સે'કડે પોણોસોથી એ'સી દહા ચામડું' મહાલી આવે છે. ચામડાની બજારમાં બંને જાતના ચામડાં સાથે આવે છે. વેચનાર માથુસ મહાલી-હલાલીનો બેઘભાવ રાખતો નથી. તે તો હલાલીને નામે જ બધો માલ વેચે છે. મહાલી ચામડાં એટલે બગડેલાં, છપડાંએ ખપેલાં કે શીપડાંએ કાઢ્યાં પાડેલાં નહિ પણ હલાલી ચામડાં જેટલા જ સારા, દહાડા અને દરેક કામમાં ઉપયોગમાં આવી શકે એવા હોય છે. આપણે ત્યાં ચામડાંની કિંમત નથી. તેનાં તરફ અગર એકદમ છે, બીજાં પ્રતિમાં તેની ખૂબ સંભાળ રાખવામાં આવે છે. ચામડું' એકપણ હેઠાણે પસાય નહિ તેમજ બગડે નહિ તેની પૂરતી કાળજી રાખવામાં આવે છે. ચામડાંની કિંમત તેની જાત ઉપરથી થાય છે. તેનાં દરેકનાં ખજાર નામ આપવામાં આવ્યા હોય છે. મહાલી ચામડાં સારા હોય તો તેની હલાલ જેટલી કિંમત આવે છે. સારા ચામડાને કોઈ મહાલી સમજીને લેવું' જ નથી.

આ ઉલોમને સંપૂર્ણ રીતે ખીંચવો હોય તો અખાસનાં ઝૂંપડે ઝૂંપડે લખાઈ જઈ એમને નવા પંથ-તિએ ચામડું' કમાવતા શીખવવું' જોઈએ. ચામડે ચામડે આ ઉલોમને ચમત્કો શરૂ કરી છે તો આજે કરોડો રૂપીઆનું આપું' ચામડું' (Raw hides) ખરેદા જઈ અટકે આજે જે તૈયાર ચામડું' આપાત કરવું' પડે છે તેના બદલે તૈયાર ચામડું' નિકાસ થાય.

આ હેતુને ધ્યાનમાં લઈને દરિજન સેવક સંધે એક મોટા ચર્મલેખની યોજના તૈયાર કરી, તેનું' કામ બાંધુલને સોંપવામાં આવ્યું'. ચર્મલેખનું' કામ સાર્વત્રીય પધ્ધતિએ શરૂ કરવું' હોય તો તેમાં વિદ્યાનની ખાસ જરૂર પડે. વિદ્યાન વગર તો કામમાં સફળતા મળે જ નહિ.

સતીશ્યામજીએ તો વિગતને જીવનના વ્યવહારમાં ઉપરેલું છે. આ કામને સફળ બનાવવામાં તેમને જરા પણ મુશ્કેલી આવે નહિ. કલકત્તામાં દરિજનોની વસ્તીનાજા ભાગમાં આ ચર્માશ્રય જોડવામાં આવ્યું. તેની આલુખાબુ મોટા મોટા ચર્માશ્રયો (Tanneries) આવેલાં છે. ચર્માશ્રયની ખોટ શુદ્ધતામાં પૂરી કરવા મશીન વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. એક તરફ મૃદ વિભાગ- જેમાં દરેક કામ હાથથી કરવામાં આવે છે. બીજે મશીન વિભાગ-જેમાં મશીનથી ચામડું તૈયાર કરી બહાર વેચવામાં આવે છે. દરિજન સેવકસંઘે દસ હજાર રૂપિયા આ ચર્માશ્રય પાછળ રેખા છે. દરેક પ્રાંતના એક એક વિદ્યાર્થીને ખોલાવી ચર્માશ્રયનું કામ શાસ્ત્રીય પદ્ધતીએ શીખવવું. દોઢ વર્ષના અભ્યાસક્રમ ગોઠવી તેમને Practicals અને Theoretical ચામડાનું કામ શીખવવું. સાથે વિગતનું ચર્માશ્રય પરતું જરૂરી જ્ઞાન આપવું. જેથી પ્રાંતીય ચર્માશ્રયો નિષ્ફળ ન જાય. ચામડાં કમાવવાનો આધાર

મુખ્યત્વે વિમાન ઉપર હોય છે. કુમ, પેન્ટ વિ. જાતના ચામડાં જીદા જીદા ટ્રેમિકસથી તૈયાર કરવામાં આવે છે. ૧૪ મુખી મોટા મોટા Tanneries એમ માને છે કે કુમનું ચામડું મશીનથી સિવાય તૈયાર થઈ શકે જ નહિ. શ્રી. સતીશ્યામજીએ તેમની એ માન્યતાને ખેંચી કરાવી. કુમ ચામડાને કેવળ હાથથી જ-મશીની મદદ સિવાય તૈયાર કરાવવા લાગ્યા. ત્યાંની જ પદ્ધતીએ અચાનક દરિજનનો ઊંડો પગ તેના મૂંપડામાં કુમનું ચામડું તૈયાર કરી શકે છે તે ત્યાંના સ્થાનિક ચર્માશ્રયના ઊંડાને ચિહ્ન આપી ગામડામાં ચર્માશ્રય શરૂ કરાવી સિંચ કરી બતાવ્યું.

સતીશ્યામજીના કામની અને જીવનની મારા જીત વિદ્યાર્થી ઉપર શી અસર થઈ તે અને એમના ખીભ પ્રસંગો દુઃકાંઠક વેળા જણાવીશ. અત્યારે તો એટલું કહું કે કલકત્તા તરફ મોટું સંદેહક સંકેત કોઈ તો આ પુરજના દર્શન કરી આવ્યો.

ઉ પ હા ર

ધરી ઉરે હાલ સહિષ્ણુતાની
સંસારના સૌ ઝીંજણ મહોરો,
આપેલ મોંઘા મૂલ ઉપહારો
મદારાળી હા! કેમ શકાય ઠેલી?

દેવચંદ્ર રા. મોહા

પરિશોધ : એક ગીતનાટિકા

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી

ખાસે

વાર્ષતી   ધાનપર
કુંજકન્યા   ફૂલકન્યાઓ
પતીદારીઓ

ખુલાસો

ત્રિપરોક્ષના, આરણ્યરેણી અને વાલજીનાં ચોલીની ભેગ ચા બાળનાટકને પણ ગીતોમાં જ ખેંચી જવાની કમેદ હતી. અને કલ્પનાની આંધ્રે અનેક વખત એ નાનકડા પગની કુદરીઓ અને ગીતસદરીઓ એક-સાંભળી હતી. પણ ધરેણ કરતાં જાણુએ કે નાની વયની વાકેરો માટે એ અતિ પરિશ્રમરૂપ કાર્ય હતું. જાસને અને પગને વિસામે ન લેવા દે એવી એ આખીયે સંકલના રૂપી રીતે પાર ઉઠાવે તેમ જાણુ નહિ એટલે વચ્ચે નાનકડા સુવાદોની દોરીથી ગીતોને ચૂંધી લેવાં પડ્યાં છે.

જન/પનારી બહેનોનું વચ કયાં-સુધીનું હોય એવું એવું તેની મર્યાદા નક્કી કરવાનું કાર્ય જનવાનનારી સંસ્થાઓનું હોય છે. વેપરિધાન માટે, હાથપ્રકાસની ગોઠવણી માટે, નેપથ્યસંગીત માટે કરાવેલા આગ્રહ હોય છે અને, પણ એ તો મત આગ્રહ જ હોય છે. સાધનો વિયુક્ત હોય, પાત્રો અભિનયકુશલ તથા તાલ, લયની સાચીચલા સપજનામાં હોય તો કર્તાની કલ્પનાથીયે વધારે બળ ને સુંદર કાર્ય બની શકે. સાધનો કોઈમાં હોય તો હરિયાઈમોહની અર્થથી સાચીએને બદલે હાથેલાં-સાદાં હાથોના કે આંધળીની સરખી સુદરીઓથી પણ કામ ચલાવી લેવાય. એટલે કલ્પનારૂપાગી-કર્તાના આગ્રહને તો ફક્ત સૂચના રૂપે જ માની લેવાનો છે. ખેડેલી હોય એવડી રોડ તાણુની.

સંગીતમાં પાંચસત વાજિત્રોવાળા વાવમંડળની જરૂર નથી લાગતી અને. એકાદું મધુર વાયોલીન કે હિંદુસ્તા હોય, મૃદંગ કે વણજાની એક હોય અને બજાવીવા મારી ન લય એવા ઉત્સાહી હોય તો લગભગ કલાકેક ચાલનારી આ મહેફીલ આનંદમૂર્ચકાં પમાડી લય નિરસાય.

ગુજરાતની અસ્થિતા એને હેરે છે એવા આપણા કેટલાક કલાકારોએ એવી શંકા જાહેર કરી છે કે, પરંપરાતિથ સંગીતના મોહમાં આપણે. ગુજરાતી સંગીત પ્રત્યે કુલેન્દ્રય થયાં છીએ. આ શંકા સાચી હોય તો પણ સરસાવાનું કાંઈ કારણ નથી. કારણ કે મૂલ સંસ્કૃતમાંથી જન્મેલી બીજ અનેક આપાઓર્ગનીથી ચળાઈને ગુજરાતી ભાષાને આજનું રૂપ મળ્યું છે તેમ મૂળ તો તમમ સંસ્કૃત રાગજીઓ જ છે. લાલ, લયની ચોક્કસ સીધી ત્યાંથી જ અહીં ઉતરી આવી છે. જોને એની અસર આપણામાં ઉતરતી. કલ્પ એમાંથી જ ગુજરાતી સંગીતને સાચા દિશા મળતી, રૂપ મળતી.

પહેલીવાર

[સજગતુ કોડિયું પાલવમાં સંતાડીને, વાસંતી કાંઠક શોધતી હોય તેમ ગાતી નાયતી પ્રવેશે છે.]

ગીત

વાસંતી:

કોણે દીડી એને ?

કોણે દીઠલ એનાં પગલાં પીતાંબરી ?

કોણે દીઠલ એની આંખડી આંસુભરી ?

કોણે દીડી એને ?

છોડની દળેલ પાંખો

ફૂલની મીચેલ આંખો

તારલા દીંગાય લાખો

શોધી શકે શેણે ?

કોણે દીડી એને ?

કોકિલાની સીતારીએ, ભગી ઉઠેલાં વન,

ક્યાંય દીકું તમે, વિશયલું એતું વદન ?

સડી ફુલ પાંદડીની અંજલી ભરી જેણે

ક્યાંય દીડી એને ?

[ગીતને ઉદ્દેશે ચરણે ધાપે ગળે હોય તેમ વાસંતી નીચે બેસી નાય છે.]

ફૂલની સુગંધીમાંથી આવતી હોય તેમ ચાર પુલકન્યાઓ પ્રવેશે છે. પ્રત્યેકના હાથમાં પુલકચુગાર છે.

ગીત

ઝોરી ઝોરી ચંદનીઓ આવે,

તારકમંડળીઓ લાવે,

ગીત વસંતલ ગવડાવે.

પાનખરબાય ત્યારે,

પરાગદિણી ધરાને:

નૂતનપરિમલ પહેરાવે

ઝોરી ઝોરી ચંદનીઓ.

આમળદેલ અલંકારે

શાં શુન્ન ક્યારે ક્યારે

નમતી સમીરણને ભારે

જો, ફુલમંજરીઓ આવે

ગીત વસંતલ ગવડાવે.

ઝોરી ઝોરી ચંદનીઓ

કુલકન્યા પહેલી: (નીચે બેઠેલી વાસંતીને જોઈ) તમે નિશ્ચય થઈને અહીં કેમ બેઠાં છો બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: હા બી રાખેલી હથેળીનું ઘાડિયું કેટલી જગ્યાથી ગયું છે ? જાણે હથેળીમાં સ્ત્રાવ પ્રગટ્યો.

કુલકન્યા ત્રીજી: હાથે લઈને કોઈને શોધવા નીકળ્યાં લાગે છે.

વાસંતી: (બીજી મઠ) શોધવા જ નીકળી છું તો ! મારી મોટી બહેન પાનપરને શોધવા નીકળી છું, ક્યાં તમે એને ટીકી ?

કુલકન્યા ચોથી: પાનપર કોણે નહિ ટીકી હોય ?

કુલકન્યા પહેલી: પાન પરી અર્ધા પછી જેવું જાડ દેખાય એવું એવું રૂપ હતું.

કુલકન્યા બીજી: સુકાં પાન ખખડે એવું એવું હાલ્યું હતું.

કુલકન્યા ત્રીજી: વાવડાઓ જેવા એના કેસ હતા.

કુલકન્યા ચોથી: બાવળની ખસ જેવાં એનાં વસ્ત્રો હતાં.

વાસંતી: હા, હા એજ. અને એના બેળામાં કરમાએણાં ફૂલો હશે. અંગિનાં અંશુ ગામ ઉપર કરી ગયા હશે. શરીર ઉજરડા પડ્યા હશે.

કુલકન્યા પહેલી: હા, એ નિશાની પ્રમાણે જ બરાબર.

વાસંતી: તમે એને ક્યાં જોઈ હતી બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: એ તો રાગપરે સરાવરે બેઠેલીની. દૂરે દૂરે મેં ધોતીતી. જાડાં જાડાં થઈને પાન ખખડેતીતી.

વાસંતી: તમે એને પૂછ્યું હતું કંઈ ?

કુલકન્યા ત્રીજી: એણે મ્હાં એને કંઈ પૂછ્યું ખરું ? એવું રૂપ જોઈને તો અમને બીજી લાગતીતી.

વાસંતી: અ રે રે, હવે તો એ બહુ દૂર ચાલી ગઈ હશે.

કુલકન્યા ચોથી: વાસંતીબહેન ! તમે એને પર બહાર શા સાર નીકળવા દીધી ?

વાસંતી: (આંસુ લાગતી) એમાં મારો જ વાંક છે બહેન !

કુલકન્યા ચોથી: તમારો વાંક કેવી રીતે વાળતી બહેન ?

વાસંતી: વાડીને હીંચકે એ હીંચકતીતી. ત્યાં હું રહ્યું અને મને હીંચકા દેવાની મેં છાંડી. એ તો ખડખડ, હસી પથ્થ નીચે ઉતરી નહિ એટલે હું મારી બાને બોલાવી લાવી.

કુલકન્યા ત્રીજી: તમારાં બાએ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા ?

વાસંતી: હા, ને મને હીંચકે બેસાડી. પણ બહેન વિના હીંચકે હવાવે કોણ ? એટલે હું એને શોધવા નીકળી. સવારની મઠ છે તે અત્યાર સુધી આવી નથી. જુઓને હવે તો ચાલે પથ્થ આકાશની અંધવચ્ચે આપ્યો છે.

કુલકન્યાઓ: ચાલો ચાલો વાસંતીબહેન ! અમે પણ તમારી જોડે આવીએ છીએ. આપણે સૌ મળી પાનપરને જરૂર શોધી લાવીશું.

વાસંતી-કુલકન્યાઓ: (જતાં જતાં) : અરુ

ગીત

જેને બળે પછે આંદની દીવોઃ
 દીપ ઝાલી આવે રાતની રાણી.
 આગે આગે મારા પાય પરિક્રમે
 રોધવા તુપૂરવાણી.
 દિનકરતણા અંતિમ સ્વાસે
 દિવસની દોરી ખેંચાઈ બરોઃ
 તારા વિના કોણ ગીત ગારો ?
 સ્વેતાગબરા
 સખી પાનખરા !
 મને આવતી બાણી,
 પૂછવી ક્યાં તારી પંથકહાણી ?

[જય છે.]

બીજવાર

[દૂવાકાંઠે પતીહાસીઓ આવ્યે જય છે. ને ગીતની સાંકળ અનૂદ રાખે છે.]

પતીહાસીઓઃ

ગીત

આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને કાયઘરાણી પૂછે છે પરાણે
 દૂવામાં કેમુઠાં કોણે વેર્યાં વાસંતીજડેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને દેવકરાણી પૂછે છે પરાણે
 આલે ધન્દધનુ કોણે ચીતર્યાં વાસંતીજડેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને મુરજરાણી પૂછે છે પરાણે
 પાને પાને સોનાં કોણે પાથર્યાં વાસંતીજડેન ?

[વાસંતી અને દેવકાન્ધાઓ જાતી જાતી પ્રવેશે છે.]

વાસંતી-દેવકાન્ધાઓઃ

ગીત

આંખડી દેખે ને નેત્રું
 અંતર ન દેખતું
 એવાં દે અજવાળાં મારે લાસવાં પીતાંમરી !
 દૂલની પરામ તણું
 જેને નથી મારજી

કુલકન્યા પહેલી: (નીચે બેઠેલી વાસંતીને જોઈ) તમે નિરાશ થઈને અહીં કેમ બેઠાં છો બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: હાલો રાખેલી હથેળીનું કોડિયું કેટલી જામસાથી બળે છે ? જાણે હથેળીમાં સુરજ પ્રગટ્યો.

કુલકન્યા ત્રીજી: હાલો લઈને મેં મને શોધવા નીકળ્યાં હાથે છે.

વાસંતી: (બીજી યર્ષ) શોધવા જ નીકળી છું તો ! મારી મોટી બહેન પાનખરને શોધવા નીકળી છું. ક્યાંય તમે એને દીધી ?

કુલકન્યા ચોથી: પાનખર કાઢી નહિ દીધી હોય ?

કુલકન્યા પહેલી: પાનખરે મયાં પછી જેવું ઝાડ દેખાય એવું એનું રૂપ હતું.

કુલકન્યા બીજી: સૂઝાં પાનખરે એવું એનું કારણ હતું.

કુલકન્યા ત્રીજી: વડવાઓ જેવા એના કેસ હતા.

કુલકન્યા ચોથી: બાવળની ઝાલ જેવાં એનાં વસ્ત્રો હતાં.

વાસંતી: હા, હા બેજન ! અતે એના જોવામાં કરમાએવાં ફૂલો હશે. આંખોનાં આંસુ ઝાલ ઉપર કરી ગયા હશે. શરીરે ઉત્તરના પડમા હશે.

કુલકન્યા પહેલી: હા, એ નિરાશની પ્રમાણે જ બરાબર.

વાસંતી: તમે એને ક્યાં જોઈ હતી બહેન ?

કુલકન્યા બીજી: એ તો સરેવરે સરેવરે ભટકતીની. દૂરે દૂરે મેં ઘોળીતી. ઝાડવે ઝાડવે ચઢીને પાનખરે જોઈતી.

વાસંતી: તમે એને પૂછ્યું હતું કાંઈ ?

કુલકન્યા ત્રીજી: એણે મારાં એને કાંઈ પૂછાય ખરું ? એનું રૂપ જોઈને તો અમને ખીંક લાગતીની.

વાસંતી: અરે રે, હવે તો એ જાડુ દૂર ચાલી ગઈ હશે.

કુલકન્યા ચોથી: વાસંતીબહેન ! તમે એને ઘર બહાર શા સારું નીકળવા દીધી ?

વાસંતી: (આંસુ લૂછતી) એમાં મારો જ વાંક છે બહેન !

કુલકન્યા ચોથી: તમારો વાંક કેવી રીતે વાસંતી બહેન ?

વાસંતી: વાઢીને હાંથકે એ હાંથકતીની. ત્યાં કું ગઈ અને મને હાંથકવા દેવાની મેં છાડ કરી. એ તો ખડખડ દસી પણ નીચે ઉતરી નહિ એટલે હું મારી જાને જોવાની લાગી.

કુલકન્યા ત્રીજી: તમારાં બાલે એને પરમાળી કાઢી મૂકી ?

વાસંતી: હા, ને મને હાંથકે બેસાડી પણ બહેન વિના હાંથકે હજાવે ડાણ ? એટલે-હું એને શોધવા નીકળી સવારની યર્ષ છે તે અત્યાર મુઠી આવી નથી. જુઓને હવે તો ચાલે પણ આકાશની ચપલચપે આબો છે.

કુલકન્યાઓ: ચાલો ચાલો વાસંતીબહેન ! અમે પણ તમારી જોડે આવીએ છીએ, આપણે સૌ મળી પાનખરને જરૂર શોધી લાવીશું.

વાસંતી-કુલકન્યાઓ: (જંતો જતાં) :

ગીત

જેને બાળે પછે આંદની દીવો:
 દીપ ઝાલી આવે રાતની રાણી.
 આગે આગે મારા પાય પરિક્રમે
 શોધવા નુપૂરવાણી.
 દિનકરતણી અંતિમ શ્વાસે
 દિવસની દોરી ખેંચાઈ કારો:
 તારા વિના કેણુ ગીત ગાશે ?
 શ્વેતામ્બરા
 સખી પાનખરા !

મને આવતી જાણી,
 પૂછવી ક્યાં તારી પંથકહાણી ?

[જાણ છે.]

ખીજવાર

[ફાકડે પનીહારીઓ આગે જાય છે. ને મીનની સાંઘળ બચ્ન રાખે છે.]

પનીહારીઓ:

ગીત

આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને કોયલરાણી પૂછે છે પરાણે
 ફવામાં કેસુડાં કોણે વેર્યાં વાસંતીજહેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને દેવડરાણી પૂછે છે પરાણે
 આસે ઇન્દ્રધનુ કોણે ચીતર્યાં વાસંતીજહેન ?
 આંબલીયાની ડાળે,
 ને પનઘટની પાળે,
 બેસીને મુરજરાણી પૂછે છે પરાણે
 પાને પાને સોનાં કોણે પાથર્યાં વાસંતીજહેન ?

[વાસંતી અને ફલકન્યાઓ ગાતી માતી પ્રવેશે છે.]

વાસંતી-ફલકન્યાઓ:

ગીત

આંખડી દેખે ને જેનું
 અંતર ન દેખતું
 એમાં રે અજવાળાં મારે લાવવાં પીતાંબરી !
 ફૂલની પરાગ તણું
 જેને નથી પારખું

તારને ક્યાંથી વીણી મંગાવવા પીતાંબરી ?
મારા સસુંદરની મોડી વીરડી વસંતડી !
જેમાં અંધારાની તારડીવડી વસંતડી !

એ વનવનની વાણી
ને પરિમલની પટરાણી
અંધારાની આંચ જેને આવે નહિ ભિગતાં
એવાં પ્રજાત . મારે પામવાં પીતાંબરી !

[પ્રિનહારીએ ઉભી રહે છે.]

પહેલી પ્રિનહારી: અંધારાની આંચ હવે કાઢીને નહિ આવે વાસંતીજહેન, જુઓને ધરતીને અંગે . અંગે
પરાગની વાણી ફરી છે.

બીજી પ્રિનહારી: ને કુવાનાં પણીએ કેસરંગે યથ મવાં છે.

ત્રીજી પ્રિનહારી: કળાએ જન્મે છે ને ખોલે છે, ને પતંગીઆની પાંખો પણ કોઈ જાદુ મીનારો મીતરી મયો
છે. પરન પશુ મીન ગાતો હોય તેમ હરે છે.

વાસંતી: મને એમલું ક્યું મમલું નથી.

પહેલી પ્રિનહારી: (આશ્ચર્ય): કેમ વાસંતીજહેન ?

વાસંતી: મારી મોટી બહેન પાનખરોતે મર્ધ કાલથી પતો નથી. અમે આખો વગરો ખૂંદી જોયો, જ્યાં જ્યાં
છાએ ત્યાં ઉત્સવો મંડાયા છે, ધરતીએ ઝાડે જાડને નવું જીવન આપ્યું છે, આકાશી કુસોને રંગ આપ્યા છે,
પવને પંખીએને વાયા આપી છે. આમાં હું મારી બહેનને ક્યાંથી શોધી કાઢું ?

ત્રીજી પ્રિનહારી: વાસંતીજહેન, પાનખરને મેં મધ કાલે અહીં કુવાકડે જોઈ હતી.

વાસંતી: (હતાશાથી): મધકાલે સવારે ?

ત્રીજી પ્રિનહારી: હા, હા. તમને આખો ને એ ચાલી મધ.

પહેલી પ્રિનહારી: અને આખા દિવસની જુખી હતો એટલે આમતીનાં કુણાં કુણાં મધાંયે પાન ચારી
મધ. (જનાવી) જુઓને આ પાન તો આજે પોરોડીએ ફૂટ્યાં છે.

વાસંતી: (આસ જોવાથી): જુખલું દુઃખ કેમકાથી કેમ નહિ ખમાવું હોય ?

[દર કોણે જોલે છે.]

ચોથી પ્રિનહારી: મર્ધકાલે તો પંખીએ પણ જોડતાં નહોતાં. એ ચાર કાષણે તો માળા વિના ટાડથી
ફૂંદવાઈને મરી મધ.

વાસંતી: આખા વચગાની એ ફરીઆદ હતી. ઝરણાંનાં પહેતાં પાણી પણ એમજ જોડતાં હતો. સંવાળો
ધરતી પણ દાસદાસ્યાની પીડ જેવી બની મધ હતી. (જૂલ પાડી) એ બહેન ! એ મોટી બહેન ! આ તો
શું કહું ?

[નીચે જોતી જાય છે.]

કુલકન્યા પહેલી: બહેન, એમ ધામીને નીચે જોતી જશો તો આપણાથી પાનખરને કેમ શોધી શકશો ? હજી
આપણે કુંજોને તો જોઈ નથી.

વાસંતી: થાક ખમને નથી લાગ્યો, અંતરને લાગ્યો છે. અને વારે ઘડીએ એમ થયા કરે છે કે વગડાના આ ફુલ-ગુલાબી પરિવારનો શાપ પહેારીને પાનખર ક્યાં સંતાઈ શકશે ?

પહેલી પનિહારી: અમે એનાં પગલાં સાચવ્યાં છે (ખતાવી) જુઓ આ રજાં.

[બધાં નીચાં નમી પગથાને જોઈ રહે છે.]

વાસંતી: હા, એજ મારી મોટી બહેનનાં અણીશુદ્ધ પગલાં.

ફુલકન્યા બીજી: આ પગમે પગમે પાનખરને જરૂર શોધી રાખશે.

વાસંતી: ચાલો ત્યારે (પનિહારીઓને) પનિહારી બહેનો, અમે તમારો ઉપકાર નહિ બૂલીએ.

પનિહારીઓ: અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં વાસંતીજહેન, ત્યાં ત્યાં પાણીની હેઝ. [સૌ ગાય છે.]

વાસંતી, ફુલકન્યાઓ, પનિહારીઓ:

ગીત

ચલો ચલો ચલો પગલાં વીણો.

મારગ આ સુરલિલીને!

ચલો ચલો ચલો,

આ હાતો પાલવ કોનો ?

ફુલગુલાબી સંધ્યાનો.

કેસરવરણી કન્યાનો.

ચલો ચલો ચલો

એ સંધ્યાના પાલવમાં

તારકની પ્રગટી સેના

તેજ છલોછલ એ મેનાં

ચલો ચલો ચલો.

[ગાય છે.]

ત્રીજવાર

[સવાર, કુંજકન્યા ગાતી માલી આવે છે. સામે રજોની ઘડા છે. આમશીને પાનેપાને કાઢ ફૂટ્યો છે. વાતાવરણ અત્યંત મોઢક અને ફુલગુલાબી છે.]

કુંજકન્યા:

ગીત

આવરે વસંત, એલી આવરે વસંત,

હરિયાળી ધરતીનું બિછાનું હસંત.

એલી આવરે વસંત.

ફૂલે ફૂલે રૂપ તારે,

શિતલ સ્વરૂપ તારે;

તારાને ક્યાંથી વીણી મંગાવવા પીતાંબરી ?
ખારા સમુદરની મીઠી વીરહી વસંતડી !
બિડાં અંધારાની તારકલીવડી વસંતડી !

એ વનવનની વાણી
ને પરિમલની પટરાણી
અંધારાની આંચ જેને આવે નહિ ભિગતાં
એવાં પ્રભાત મારે પામવાં પીતાંબરી !

[પનિહારીઓ ઉભી રહે છે.]

પહેલી પનિહારી: અંધારાની આંચ હવે કાઢી નહિ આવે વાસંતીજહેન, જુઓને ધરતીને અંગે અંગે
પરાગની વાણી ફૂટી છે.

બીજી પનિહારી: ને ફવાનાં પાણીયે કેસમંતંગી થઇ ગયાં છે.

ત્રીજી પનિહારી: કળાઓ જન્મે છે ને ખીલે છે. ને પતંગીઆની પાંખો પણ કોઈ જાણી ગીતારો મીતરી ગયો
છે. પવન પશુ ગીત ગાતો હોય તેમ હરે છે.

વાસંતી: મને એમાંનું કશું ગમતું નથી.

પહેલી પનિહારી: (આશ્ચર્ય): કેમ વાસંતીજહેન ?

વાસંતી: મારી મોટી જહેન પાનખરને ગર્ભ કાઢી પતો નથી અને આખો વગરો ખૂંદો જોયો, બધા જાણી
છાએ ત્યાં ઉત્સવો મંડાયા છે, ધરતીએ ઝાડે ઝાડે નવું જીવન આપ્યું છે, આકાશી કુલોને રંગ આપ્યા છે.
પવને પંખાઓને વાગ્યા આપી છે. આમાં કું મારી જહેનને ક્યાંથી શોધી કાઢું ?

ત્રીજી પનિહારી: વાસંતીજહેન, પાનખરને મેં ગઇ કાલે અહીં ફૂટાકડિ જોઈ હતી.

વાસંતી: (જાણાસાથી): ગઇકાલે સવારે ?

ત્રીજી પનિહારી: હા, હા. તડકા આગ્યો ને એ ચાલી ગઇ.

પહેલી પનિહારી: અને આખા દિવસની શૂંખી દસે એટલે આમણીનાં કુણાં કુણાં બધાંયે પાન ચાવી
ગઇ. (બતાવી) જુઓને આ પાન તો અજાણે પેરાડીએ ફૂટ્યાં છે.

વાસંતી: (આશ્ચર્ય): શૂંખનું દુઃખ કોઇનાથી કેમ નહિ ખમાતું હોય ?

[હર કોણ જોલે છે.]

ચોથી પનિહારી: ગર્ભકાલે તો પંખાઓ પણ બેલતાં નહોતાં. એ ચાર કોણો તો આજા વિના ટાઢથી
ફૂંકવાઈને મરી ગઇ.

વાસંતી: આખા વગરની એ ફરીઆદ હતી. ઝરણાંમાં વહેતાં પાણી પણ એમજ બેલતાં હતાં. સુંવાળી
ધરતી પણ દાહકત્વજાની પીઠ જેવી બની ગઇ હતી. (જૂમ પાડી) એ જહેન ! એ મોટી જહેન ! આ તો
શું કશું ?

[નીચે બેસી જાય છે.]

કુલકન્યા પહેલી: જહેન, એમ થાકાને નીચે બેસી જશો તો આપણાથી પાનખરને કેમ શોધી શકશો ? હજી
આપણે કુંભોને તો જોઇ નથી.

વાસંતી: થાક પગને નથી લાગ્યો, અંતરને લાગ્યો છે. મને વારે ઘડીએ એમ થવા કરે છે કે વગડાના આ ફૂલ-ગુલાબી પરિવારનો શાપ પડોરીને 'પાનખર ક્યાં સંતાઈ રાકશે ?

પહેલી પનિહારી: અમે એનાં પગલાં સાંચ્યાં છે (જતાં) હુમ્મો આ રહ્યાં.

[જ્યાં નીચાં નથી પગલાંને ઝેરફેરે છે.]

વાસંતી: હા, એજ મારી મોટી બહેનનાં અણીશુદ્ધ પગલાં.

ફુલકન્યા છીંછ: આ પમડે પમડે પાનખરને જરૂર શોધી રાકશે.

વાસંતી: ચાલો તમારે (પનિહારીઓને) પનિહારી બહેનો, અમે તમારો ઉપકાર નહિ જુડીએ.

પનિહારીઓ: અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ, જ્યાં જ્યાં વાસંતીજહેન, ત્યાં ત્યાં પાણીની હેડ [મો ગાય છે.]

વાસંતી, ફુલકન્યાઓ, પનિહારીઓ:

મીત
ચલો ચલો ચલો પગલાં વીણા.
મોરગ આ મુરલિભીનો
ચલો ચલો ચલો,

આ ઉડતો પાલવ કોનો ?
ફુલગુલાબી સંધ્યાનો.
કેસરવરણી કન્યાનો.
ચલો ચલો ચલો

તો સંધ્યાના પાલવમાં
તારકની પ્રગટી સેના:
તેજ છલોછલ એ નેનાં
ચલો ચલો ચલો.

[જાય છે.]

ત્રીજવાર

[સવાર, ફૂલકન્યા ચાલી ગાતી આવે છે. સામે જશેતી ઘટા છે. આમલીને પાતેપાતે ઝાલ ફૂટ્યો છે. વાતાવરણ અત્યંત મોઢક અને ફુલગુલાબી છે.]

ફૂલકન્યા:

મીત
આવડે વસંત, એલી આવડે વસંત,
હરિયાળી ધરવીનું બિછાનું હસંત.
એલી આવડે વસંત.

ફૂલે ફૂલે ફૂલ તારડ,
શિતલ સ્વરૂપ તારડ.

પાને પાને બેઝી આલે બોલતી સુગંધ
એલી આવરે વસંત.

પવનના પંથ ખૂટ્યા,
પંખીઓના ઠંઠ ખૂટ્યા,

કુંજે કુંજે ખુલી તારી આંખડી અનંત
એલી આવરે વસંત.

[કરેલુની સફી ડાળખીઓ અંજલિમાં લક્ષ્મી પાનખર પ્રવેશે છે,
ડાળખીઓ જેવું જ ફિક્કું એનું મોં છે, ખીતી હોય તેમ તે
આવે છે; ધીમેધીમે ગાતી ગાતી, દરથી કોપલની સ્વરધારા
સંભળાય છે.]

પાનખર:

ગીત

મારે કોયલશું ખડેનપણું
ખડેનપણું તોય રીસામણું,
ઉસી વચ્ચેવચ્ચ શી જ્રમણા ?

મારી હથેલીએ બેસી બેસી
ચલે કોયલ રેખા

સ્વજનો યે મારાં કેવાં અદેખાં ?
અંખેરી પાન-પીતાંબર જૂનાં,
મોર બેસાડું વસંતઝલુનાં,
તોય બેઠે તથાં અંતર સૂનાં.
સ્મિત ગયાં મારાં,
ગીત ગયાં એનાં.

અંતરને વગડે ઉડી આગ
એ કારવા રાગ
નથી સરખણા
એરે વસંતની નાચતી સેના ?

[વાસંતી એકલી ચોંકી હોય તેમ પ્રવેશે છે. પાનખર રક્ષણમાં
હુપાય-ભય છે.]

વાસંતી:

મોં તો દીવે દીવે એનાં પગલાં હીકાં
એ તો હેયે ઓઢાય એવાં હળવાં હોણ.
એને પગલે પગલે પડેલ પડધા મીઠા
કોની વાણીમાં એને ચંદરવા હોણ ?

કુંજકન્યા: વાસંતી, વાસંતી, હું તને શોધી રહી છું

પાનખર: (નેપથ્યમાં) :અધાં વસંતને જ શોધે છે, કોઈ પાનખરને શોધતું નથી.

વાસંતી (આમતેમતેજ) :કોણ બોલ્યું એ ?

કુંજકન્યા: ક્યારામાં છૂપાયેલી પાનખર બોલી.

વાસંતી (ખૂસપાટી) :પાનુ, પાનુ, બહેન; અહીં આવ હું તને શોધી રહી છું.

પાનખર: (નેપથ્યમાં) હું શું મોં લઈને ત્યાં આવું ? આખે વગડે મને તિરસ્કારી છે. બાએ ધરમાંથી કાઢી મૂકી છે. મારું ક્ષીણ શરીર હવે તો મારાથી ઊંચકાવું પણ નથી.

વાસંતી: (કરગરતી) : બહેન ! અહીં આવ અહીં આવ. તારો તિરસ્કાર કરનારા સૌને હું મનાવી આવી છું. આખા વગડાને રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં છે. બા તો હવે તારા વિના ચોધાર આંસુએ રડે છે. તને આને જાણીને ઘેર લઈ જઈશું. પાનુ, તને તને નૃત્યમંડળીઓ તને પગલે પગલે શોધી રહી છે.

પાનખર: (નેપથ્યમાં) મને નૃત્ય ગમતું નથી. હું તો અર્પણ મની છું. મારા સંપ્તમાં પણ કુમાર નથી. કુમાર નેહું છું ને એને કરડી ખાઉં છું. હું તો અહીંજ રહીશ. ક્યારામાં, સર્કા પાન ઘડને પડી રહીશ, આપણે કદિ સાથે નહિ રહી શકીએ ખેન વાસંતી !

વાસંતી: (નરમ બની) : તારાં પગલાં જ બોલ્યાં છે મેં. મેંનિ અણસાર પણ ભૂલી ગઈ છું. દીવાને અજવાળે ભેળેલાં એ પગની રેખા મેં કદખનામાં સાચવી રાખી છે, બહેન, એા બહેન, એકજ વખત, છેલ્લીવાર તારાં દર્શન થયાં હોત—

પાનખર: (નેપથ્યમાં, ધીમા અવાજે) એ નહિ બની શકે. મને અહીં જ પડી રહેવા દે.

વાસંતી: (હત્યાશ યદ્યં, નીચે બેસી) ત્યારે મારે તો માત્ર એ પગલાં જ સાચવવાં રહ્યાં. રેતીમાં પડેલાં પગલાં.

[દરયાં કુંજકન્યાઓ અને પનિહારીઓ આવી નાચતી પ્રવેશે છે, પાનખરને શોધવા જતાં ભૂલી પડેલી વાસંતીને શોધતી.]

કુંજકન્યાઓ:

પનિહારીઓ:

અહીં પગલાં મળ્યાં જ્યોતિનાં
એ વસંતનાં કે કોનાં ?

વહેતાં ઝરણાંને કંઠ મળ્યા,

આડે વગડે કમળો પ્રગટ્યાં:

તૃણગિન્દુ બન્યાં મોતીનાં

એ વસંતનાં કે કોનાં ?

રાષ્ટ્રભાષા હિંદી

એતું સ્થાન અને પ્રચાર

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાસેલકર

અ

જના જમાનાનું એક સક્ષુ એ ગણાય છે કે છુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રાંતના લોકો પોતપોતાની પ્રાંતીયતા બાજુએ યુક્તિ રાષ્ટ્રહિતનાં કાર્યોમાં એક બીજાની સાથે સહકાર કરવા લાગ્યા છે. મારો જન્મ મહારાષ્ટ્રમાં થયો છે. મારું વતન કર્ણાટક ગણાય છે, વીસ વર્ષ સુધી મેં યુગ્મરાતમાં રહીને તેની યજ્ઞ સગી નેટલી સેવા કરી અને આજે સિંધમાં આવીને આપ લોકોને હિંદી પ્રચારના કાર્યમાં સાથ આપી રહ્યો છું. પણ કોઈ એમ ન સમજે કે આજના જમાનાનું જ આ ખાસ લક્ષણ છે. કેટલા પ્રાંતના શ્રી. સંકરચાર્યના શુરુ કુમારિચ વાદ આસામના હતા તેપણ તેમણે તે વખતની રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત મારફતે લોકો સાથે ધર્મવિદ્યાનો વિનિમય કર્યો હતો.

ભારતવર્ષ દરમિયાં અખંડ રહ્યું છે. કોઈ એમ નથી માનવું કે શ્રીકૃષ્ણ યુગ્મરાતના હતા અને શ્રી રામચંદ્ર સંયુક્ત પ્રાંતના હતા. જ્યારે દેશની સંસ્કૃતિ નિર્મળ બની જાય છે ત્યારે તેના નાતા નાના વિભાગો પોતપોતાને અલગ માને છે અને લોકો સંકુચિત બને છે. પણ જ્યાં સુધી દેશનો આત્મા શકિતસંપન્ન રહેશે ત્યાં સુધી ભારતીય એકતા સદેશાપથી પ્રગટ થતી રહેશે.

એમ તો સિંધપ્રાંત સાથેનો મારો સંબંધ ૧૯૦૬-૦૭ નોટલો જૂનો છે. કેટલાક સિંધી વિદ્યાર્થીઓ પૂનામાં અભ્યાસ કરવા આવ્યા હતા. તે દિવસોમાં પણ અમે પ્રાંતીયતા દૂર કરવાની જરૂરિયાત માનતા હતા એટલે તે સિંધી વિદ્યાર્થીઓ સાથે અમારી મિત્રતા બંધાઈ. તેમાંના છવતરામ કૃષ્ણજી સાથેનો મારો સંબંધ ધોડા થયો અને તેમનાં કહેવાથી સને ૧૯૧૪ માં હું દેરાબાદમાં રહેવા આવ્યો. તેજ અરસામાં ડાક્ટર ચોધરરામ અને નારાયણ મલકાની સાથેનો મારો પરિચય બંધાયો અને વધ્યો અને કેટલાંકે નવયુવકો સાથે પણ મિત્રતા બંધાઈ. સિંધમાં ચાર છ મહિના કરતાં વધારે વખત હું ન રહી શક્યો પણ સિંધ સાથેનો મારો પ્રેમ તે ક્વિસથી જળ્યો ને જળ્યો.

તે દિવસોમાં હું અહીંના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સારી તાબીરૂઠી દિન્ટી બાપમાં બોલતો હતો અને થોડી થોડી સિંધી બાપા પણ સમજવા લાગ્યો હતો. જો અહીં વધારે વખત રહ્યો હોત તો જરૂર સિંધી શીખી હોત. તે દિવસોમાં સિંધુ પ્રજાસર્વાગ્રમમાં નાગરી લિપિમાં જાપેડી

સિંધ હિંદી સમ્બંધ, કરાચી (તા. ૫-૬-૩૭)ના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું બાબત. દિન્ટી પરથી

સિંધી વાચનભાષા શીખવાતી હતી એટલે મારે મારે સિંધી ભાષા વધારે નજીકની હતી. પણ આજે હું સિંધી શીખવા છું તો મારે સિંધીમાં અધીને જ રહેવું પડે. પુસ્તકો મારફતે સિંધી શીખવાનું મારે માટે મુશ્કેલ બન્યું છે કારણ કે આપની અરબીસિંધી ક્રિપિ મને આપડતી નથી નાચરિક્રિપિ છાટીને તમે મારા જેવાને જ રાખ્યો છે.

હું થોડો સમય કણ્ઠકમાં રહ્યો અને કાનડી સમજવા લાગ્યો. બંગાળામાં પાંચ ૭ મહિના રહ્યો અને બંગાળી સમજતો થયો. ગુજરાતમાં ધણે વખત રહ્યો એટલે ગુજરાતી ભાષા તો મારે માટે માનભાષા જેવી જ બની ગઈ. સિંધીમાં વધારે વખત રહ્યો હોત તો જરૂર સિંધી ભાષાને મેં મારી ભાષા બનાવી લીધી હોત.

આ બધું મેં એટલા મારે કહ્યું છે કે શરૂઆતથી જ મારે એક મહત્ત્વનો મિહાંત આપની સમક્ષ રજૂ કરવો છે કે હિંદમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ પ્રતિષ્ઠાભાષ્યોનું છે. હું કોઈ ખાસ ભાષાને ભક્ત નથી. હું તો જાતેજાતો ભક્ત છું. ત્યાં જે ભાષાભાષા આમ જનવાના ઉદય સુધી હું પહોંચી શકું ત્યાં તે ભાષા મારે મારે મુખ્ય છે. હું એમ નથી ઈચ્છતો કે સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તેલુગુ, કાનડી તમે જે ભાષાઓ નાચ પામે અને દેવળ એક જ રાષ્ટ્રભાષા આ દેશમાં રહે હું તો એ માનું છું કે આપણા દેશની જનતા બમ્બત થાય, એની શક્તિ વધે, જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિ થાય અને આપણો દેશ આબાદ થાય. આ સાધના મારે ન તો સંસ્કૃત કામ આવે ન હિંદીથી કામ ચાલશે. અને અંગ્રેજી તો એક દિવસ પણ કામમાં નહિ આવે. સિંધીની જનવાના કદર સુધી પહોંચવા માટે એકંદરે સિંધી ભાષા જ સમર્થ છે. તેથી આ પ્રાંતના લોકોએ સિંધીની તરફ જ વધારેમાં વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જે સિંધીમાં જરૂરી શક્તિ ન હોય, અથવા સિંધીમાં કોઈ મારીનું સાદિત્ય ન હોય અથવા સિંધીનું સાદિત્ય મામલો અને શરેરાશ ભક્ષ્યોના લોકોની સેવા કરીને એમનું જાત વધારવું ન હોય તો સિંધીમાં પરિપૂર્ણ શક્તિ નહિ આવે અને રાજાભાષાને લોક થયો હોવાથી લોકોમાં મોહિતતા પણ હી નહિ

આવે. જનની, જનમૂર્મિ અને જનભાષાનો સાચો બહુ આદર હોય છે. તે બધી શક્તિને કરી લે છે.

જનભાષાની જે ઉત્તમ સેવા કરે છે તે જ રાષ્ટ્રભાષાનું. મહત્ત્વ સમજી શકો છો. આપણી રાષ્ટ્રભાષા તો સિંધુ નદીના નેરી છે. જેમમ, ચિનામ, રાત્રી, વિષામ સતલજ વગેરે નદીઓનાં પાણી જે ઝોઝાં થઈ જશે તો સિંધુનાં પાણી પણ ઝોઝાં થઈ જશે. આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓ પુષ્ટ થશે તો જ આપણી રાષ્ટ્રભાષાને પુષ્ટિ મળશે. અને જેમ સિંધુ નદીએ પૂર્વ તરફની નદીઓનાં પાણી લેતા ઉપરાંત પશ્ચિમથી આવતી કાશુક અને રવાત નદીનાં પાણી લીધાં છે તેમ આપણી રાષ્ટ્રભાષામાં સંસ્કૃત કુટુંબની આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓના મુળો હોવા ઉપરાંત અરબી અને ફારસી શબ્દોનો ફાળો પણ કરો.

પ્રાચીન કાળમાં આપણી રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત હતી. કોઈ પણ પ્રાંતમાં જાઓ તો પણ જેને સંસ્કૃત ભાષા આવડતી હોય તેને કોઈ જનની મુશ્કેલી પડતી નહિ. સંસ્કૃત ભાષા જવા પ્રમાણે જોનાર થીમેન્ટ જેવી હતી. બૌદ્ધ સમયમાં એ સ્થાન પાસીએ લીધું. મારાથી પણ એ જ કામ કરતી હતી. આજે આખા ભારતવર્તને એક કરવાનું કામ દિંદીને માથે આવ્યું છે. દિંદીના બાદશાહોએ ફારસી ભાષા ચલાવવાની બારે કોશી કરી. ઉપરાંત આપણા દેશના લોકોએ પણ અરબી અને ફારસીમાં લખી મેટિની લાખકાત મેળવી તો પણ એ પરદેશી ભાષા અરબી કેવી રીતે ચાલી શકવાની હતી! રાજાચવદાર પૂરતા તમા રાખો રીઝારીને આપણો ભાષાએ પોતાનું જ રાજ્ય ચલાવ્યું અને એની સમક્ષ રાજકર્તાઓને પોતાનું શિર નમાવડું પડ્યું. આ ભાષાનું નામ પાડ્યું ઉડું. ઉડું એટલે હાવળીની અથવા બળરની ભાષા. ધીમે ધીમે આ ભાષાનું પણ સાદિત્ય તૈયાર થયું.

પણ લોકોમાં રવમાળાને નેરો આબદ લોકો એટલે વિધિનો ન લોકો. આપણા દેશમાં બહુ જ લોકો લોકો ધણી વાંચી શકતા હતા. મોટા મોટા વિદ્વાનો

પણ લખવાનો મહાત્મ્યો રાખતા નહીં. લખવાનું કામ તે લલિતાનું મણાનું. ઘણા વિદ્વાનો લખવાની તકલીફ જ ઉઠાવતા નહિ. વ્યાસજીએ આપું મહાભારત રચ્યું પણ તે લખવા માટે તેમને બળેશજીને ચિનંતી કરવી પડી. લખનારાઓની એક અલગ જાતિ હતી જે કમરથ કહેવાતી હતી. આજે પણ હરેક માણસ શોર્ટ-રન ટાઇપિંગ જાણતો નથી. પણ જરૂર પડે તો કોઈ ટાઇપિસ્ટને રાખી લે છે. તે જ રીતિ પ્રાચીન સમયમાં લખવા વિશે હતી. રાત્રીકર્ત્તીઓએ પોતાની મગજ પાતર પોતાની લિપિ જ ચલાવી, લેખકે પોતપોતાની પ્રાંતીય લિપિથી સંતોષ માન્યો અને સમાન્ય જનતા માટે તો કાળા અક્ષર એસ બરાબર હતા. આ કારણે આ દેશમાં લિપિના સવાલનું નિરાકરણ ન થયું. લિપિનો સવાલ આપણે ત્યાં ઉઠેલાં એ વરસમાં જ ઊઠ્યો છે. આજે આપણે રાષ્ટ્રભાષાના સંપત્તિ સાથે લિપિના સવાલની પણ ચર્ચા કરવાની છે. એવી વાત હું પછાધી કરીશ.

જેમ આપણા સિંહીના બાદશાહોએ આપણી રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કર્યો અથવા તેમને કરવો પડ્યો, તે જ રીતે આપણા સાધુસંતોએ પણ રાષ્ટ્રભાષાને પ્રચાર ખૂબ જોરથી કર્યો છે. એના ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. આપણું ધાર્મિક સાહિત્ય વૈદિક ભાષામાં હતું. બાઈબલોએ એનો ઇજારો માન્યો અને કહેવા લાગ્યા કે વૈદિક ભાષા તો અમે જ બોલુ છીએ પીજીને એ માટે અધિકાર નથી. ત્યારે વ્યાસજી જેમ લોકેશ્વરોએ જનતા માટે પુરાણો રચ્યાં અને એને પંચમ વેદની પદ્ધતી આપી. આગળ માનતાં બાઈબલોએ આખી સંસ્કૃતભાષાને ઇજારો પોતા પૂરતો કરી લીધો અને કહેવા લાગ્યા કે સંસ્કૃત તો હેવાણી છે, બહેને જ એ ક્ષીણી થકે. બેદોના ટુંકા લખને વેદો સમજવાનું જ તેમણે મુશ્કેલ કરી મૂક્યું અને કહેવા લાગ્યા કે વેદ અર્થ કરવા માટે નથી, એ તો ઉચ્ચારણ માટે જ છે. પછી સંસ્કૃતનો એજ જનતાનો ટુંકા કરી ભેવાણી એનો પણ પ્રચાર કરાર ચંદ ગયો. એટલે સાધુસંતોએ સંસ્કૃત છોડીને દેવી ભાષામાં ધર્મજ્ઞાનની મંગા વહેવરાવી અને દુષ્કરતાક્રમ,

સરલાસ, કળીર વગેરે સતેની ભાષા. રાષ્ટ્રભાષા બની ગઈ. આજે જોઈએ તો પણ કોઈ પણ પ્રાંતમાં સાધુ-ચંચાસીએ દિંદીમાં જ બોલે છે તથા લખે છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી મૂળે તો યુગસત-કાદિયાવાડના હતા પણ તેમણે દિંદીને અપનાવી અને એના બારે પ્રચાર કર્યો. દિંદી ભાષા જનતાની ભાષા થઈ સંસ્કૃત એક ખાસ વર્ગની જ ભાષા રહી ગઈ. કાસી રાજ-કર્તાઓની ભાષા હતી પણ પરદેશી ભાષા હતી. તેની જરૂ જનતાના હૃદય સુધી ન પહોંચી. અંગ્રેજ ભાષાની પણ એ જ દેશ છે. એ પણ પરદેશી રાજકર્તાઓની ભાષા છે. એણે અંગ્રેજ ભંજેલા લોકોને એક નવો વર્ગ બોલે કર્યો છે. એ લોકો પોતાની જુદી ન્યાત કરી રહે છે, એ વર્ગ પોતાના સ્વાર્થને મુખ્ય ગણે છે, સામાન્ય જનતાના ધોરણ કરતાં એ વર્ગ વધારે ખર્ચાળ છે અને પ્રતેક જાગતમાં પાંગળો છે. એટલે એનું દેશાભિમાન ઉત્તરવર્ગ હોવા છતાં પરિજ્ઞાગદાયી નીવડ્યું નથી. અંગ્રેજ ભાણવારા લોકો બારે ચેતન માગે છે, તે કારણે તેમને પ્રજાને ચૂસનારી નીતિમાં સમૈક થયું પડે છે. પરિણામે જનતાને ચૂસનારા વર્ગો સાથે જ આપણા અંગ્રેજ લલેશ્વરોએ બળે છે, એમણે અંગ્રેજીની ગમે તેટલી સલા કરી હશે તો પણ અંગ્રેજ આ દેશની ભાષા કરી જનતાની નથી.

સૌભાગ્યવશ આ અંગ્રેજ ભાણવાર લોકોમાંથી થોડા એવા જનતા અમારે એ અને જનતાની સાચી સેવક કરવા લાગ્યા છે. તેમને જણાઈ ગયું છે કે જનતાની સેવા તો લોકોની ભાષા મારફતે જ થઈ શકતી છે તેથી કોઈ પણ એક દેશી ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી તેની મારફતે જ રાષ્ટ્રની સેવા કરવી જોઈએ. આજે અંગ્રેજને જે સ્થાન આપણે છે તે અસ્વાભાવિક છે. તેમથી આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન બગડ્યું જાય છે. અંગ્રેજ ભાષા સાથે આપણે દેખ નથી. એની મારફતે આપણને દુનિયાની ધણી મીને ધણી થકે છે પણ આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન અંગ્રેજને આધાર આપણે નહિ છવી શકીએ. આપણો આંતરરાષ્ટ્રીય મનઃકા રાષ્ટ્રભાષા મારફતે જ થવી જોઈએ. પ્રાંતીયભાષા અને

રાષ્ટ્રીયભાષા વચ્ચે જો સુંદર સહબોધ નથી જયો તો એ બંને મળીને અંગ્રેજીને એનું પોતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન નહીં કરી આપશે.

આપણે હિંદી પ્રચાર કોષ એક ખાસ ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાયેલો નથી. આપણે તો ભારતની ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના ખાસ કરીને સાસ રાષ્ટ્રનું એક સાધન ધૃષ્ટીએ છીએ. જે ભાષા બધાને એક કરીને એક સ્થાપી નહિ શકે તે રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન કદી પણ નહિ પામી શકે. આ ભાષામાં ભારતવાર્તાના બધાં ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક તત્ત્વ મેળાદ રહેતાં બેઠેલો. આર્થિક સંસ્કૃતિ અને ઈર્ષ્યાથી સંસ્કૃતિની સાથે સાથે દલિતશ્રી દાલિતી સંસ્કૃતિ પણ એમાં ભળેલી બેઠેલો. અને આ ત્રિશુભાત્મક ત્રિવેણી મારફતે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ બનશે. ભારતીય સંસ્કૃતિ કોષ પણ સીખને બહિષ્કાર કરતી નથી; એ તો બધાનો સમન્વય માગે છે. 'વક્ષાગ્નો દિવતે લોકો લોકાણો દિવતે ચ વઃ' એવું એનું સ્વરૂપ બનશે. આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ પણ એવું બને.

આપણી આ રાષ્ટ્રભાષાનું નામ હિંદી રાખ્યું છે. આ નામ આપણને મુશ્કેલીમાંથી આપણું અને આપણે તે મંજૂર રાખ્યું. અંગ્રેજોના આગ્રહથી આ ભાષાને એક નવું નામ મળ્યું-હિન્દુસ્તાની. અને તે પણ આપણે મંજૂર રાખ્યું. બપોરે દક્ષિણમાં શિવ અને ત્રિશુભા ઉપાસકો અંદર અંદર લડવા લાગ્યા ત્યારે કોષ સમન્વયવાદી કપિએ કહ્યું કે હરિ અને હર એ બંનેના સ્વરૂપમાં ભુદાઇ બંને હોય પણ તરવમાં તો બંને એક જ છે. આટલું કરી એણે સંતોષ ન માન્યો પણ હરિદ્વારની એક મૂર્તિ બનાવી તેની સ્થાપના કરી જેની પૂજા આજે પણ દક્ષિણમાં આવી રહી છે. આપણે પણ એ રીતે બંનેને સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિથી જ હિંદી-હિન્દુસ્તાની રાજ બનાવીને આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કર્યું છે. હિંદી-હિન્દુસ્તાની એ ભાષા છે કે જે ઉત્તર હિંદના શુદ્રોમાં અને ગામડાંમાં વસતાં હિંદ મુસલમાન બંને

બધા લોકો જાણે છે તથા બોલે છે, અને જે ભાષા નવરતી તથા ફારસી એ બે લિપિઓમાં લખાય છે.

સિંધમાં હિંદી-હિન્દુસ્તાનીના પ્રચાર મુશ્કેલ નથી. કારણ કે સિંધી ભાષા હિંદીથી ખુબ દૂર નથી. પણ મુશ્કેલી તો એ છે કે અહીંના લોકો હિંદી સહેલાઈથી સમજ શકતા હોવાથી એનો પશ્ચાત્તર અભાસ કરતા નથી. પોતાના મોઢાના સાથે વાત કરવા પૂરી ભાંગીફૂટી હિંદી આવડી અમ એટલે માની લે છે કે પોતાનું કામ પાતું. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે એવું તો ત્યારે કદી સમજી કે બપોરે એને મોટે બધા પ્રતિમાં પહેલો જાન ત્યાંના લોકોમાં ચૈતન્ય ભરત કરવાની રહિત આપણામાં આવે.

સિંધમાં હિન્દુધર્મ તેમજ ઈસ્લામ બંનેનું સ્થાન છે. બંનેનાં મૂળ ભાંગે છે. પોરાણી ભાષાઓ સાથે પણ ઠીક ઠીક સંબંધ રહ્યો છે, પંચમી અને રાજસ્થાની તો હિંદીનાં જ રૂપાંતર છે. કચ્છી અને ગુજરાતી સિંધી સાથે મોટે ભાગે મળતી આવે છે. એક રીતે તો સિંધીમાં આ બધા સંસ્કારોનું સેતુસંબંધન થયું છે. અને મારી મરાઠી બધાનો પણ સિંધી સાથે સંબંધ છે. ત્યારે અંગ્રેજ રાજ્ય લખણ થયું ત્યારે કેટલાએ મહારાષ્ટ્રીઓએ અહીંની ભાષા શીખીને અહીંના કેળવણી સેવકો સેવા કરી છે. અને તે એટલે સુધીની કે અહીંના નિરાણીઓએ શલિતને 'ગોલાંગેલા' કહે છે. સિંધના લોકો પાર તો તેઓ રાષ્ટ્રભાષાની વાત સેવા કરી શકે. સિંધમાં શીખ ધર્મની સુંદર અસર છે, સૂનીનાદનો પણ વિશિષ્ટ પ્રભાવ છે. અક્ષરમાજ અને વેદાન્તની અસર જોઈ નથી થઈ. છતાં કહેવું પડે છે કે આજના જમાનાના સિંધીઓ સંસ્કૃતનો અભાસ નેહલો કરવો જોઈએ તેટલો કરતા નથી. શ્રી. દયારામ ત્રિફલે અહીં સંસ્કૃત પાઠશાળા ખોલી, એનો ખુબ જ ઓછો લોકોએ લાભ ઉઠાવ્યો. આર આલજી ગોરના છાત્રાઓ મોડું સંસ્કૃત શીખે એથી કંઈ આપણું દગ્ગર શીટવાનું હતું! સંસ્કૃત સંસ્કૃતિના પરિચય સાથે અને એની અસર છપ્પ, આદિત્ય અને સંસ્કારિતા નમે પર પર ત્યારે સંસ્કૃત શીખ્યું

પ્રમાણ ગણાય. સંસ્કૃત સાહિત્યનો એટલો અભ્યાસ કરવો નેછએ એટલો અહીંના લોકોએ ન કર્યો. ઇતિહાસ સંશોધન માં પણ સિંધનો હિસ્સો આપો છે. હેલાં પચાસ વર્ષમાં સમાજમાં ને પુનઃ રચના આવી રહી છે એની યોગસા કરનારા લોકોને સિંધ પાસેથી બહુ ઓછું મળી શક્યું છે. આ કારણે જ સિંધી સાહિત્યમાં બીજા પ્રતિ સમયે સરખાવતાં આવી પ્રગતિ સ્પષ્ટ છે. જે ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી અને હિંદી સાહિત્યનો અભ્યાસ અહીં કરવામાં આવે અને તેની મારફતે સિંધી ભાષાને સંપૂર્ણ કરવામાં આવે તો સિંધી ભાષા જરૂર પોતાની શક્તિ અને મૌલિકતા પ્રગટ કરી શકશે.

સિંધમાં હિંદુમુખમનાનો પ્રશ્ન છે. જે રીતે અંગ્રેજો પહેલપહેલાં ગુજરાતમાં આવ્યા તેવી રીતે મુસલમાન લોકો પહેલપહેલાં સિંધમાં આવ્યા. ૧૨૦૦ વર્ષ અથા છતાં નહોતો હિંદુ લોકો ઇસ્લામનો દર કરી શક્યા કે નહીં મુખમનાને હિંદુ ધર્મને ટાળી શક્યા. ઇસ્લામી રચના જ એવી દેખાય છે કે અને સમાજ હંમેશા માટે એક સાથે રહે, એક બીજા પાસેથી શીખે અને એકબીજાની સેવા કરતા કરતા એક બની જાય.

આખા અને નામ લોકો વચ્ચે જે અગડો ચાલી રહ્યો હતો તેને ખતમ કરવા માટે રાજ્ય જાગેજાયે કતલનો રક્તો અખત્યાર કરી નેપો. પણ મનુષ્યવર્ગને ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા આસ્તિક ઋષિએ તેની મના કરી અને કહ્યું કે જાનેએ સાથે રહેલું નેછએ. આજે પણ આપણે હિંમનપૂર્વક એક બીજાની સાથે મેળ રાખવો નેછએ ફરફટ રહેવાની અવિશ્વાસ વધે છે. તજદીક આવવામાં થોડી મુશ્કેલી નહોતી પણ એક બીજાને સારી રીતે ઓળખી શકાયું અને જાને વચ્ચે પ્રેમ પણ વધારી શકાયું.

રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં એકતા કાવવાના દિવસો કદાચ દરં હશે. જે કે આપણે માનીએ છીએ એટલી મુશ્કેલીએ તેમાં ન પણ નરે પણ બીજાં કેટલાં પે ક્ષેત્રો પાયાં છે જેમાં એકબીજાની નજીક આવી શકાએ તેમ છે. જનતાનું અજ્ઞાન અને ખાસ વર્ગની સંકુચિતતા

તથા સ્વાર્થ ચેતાનની જગમગ શક્તિએ છે. એને દર કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો નેછએ. જે પરદેશી આવેલા મિલનરીઓ આપણી જગમગની સેવા કરી શકતા હોય તો એક દેશમાં રહેનારા, એક ભાષા બોલનારા અને એક હાલ્યામવાળા આપણે એક બીજાની સેવા નહિ કરી શકીએ એવું કેવી રીતે બને!

ભણેલા લોકો ઓછા પ્રમાણમાં ગામડાંમાં જઈને રહે છે. ગામડાંમાં રહેવાની લોકોની હિંમત ઘટી રહી છે જે વાત સારી નથી. જે આપણે સ્વાર્થ દર કરીને અથવા એકી કરીને ગામડાંમાં જઈને રહીએ અને જનતાની સેવા કરીએ તો આજે જે બાજતો મુશ્કેલ દેખાય છે તે આજનું જગી જરૂર અને પરિણામે જાણના સવાલ આટલો અંટપટો નહિ રહે. સિંધી ભાષા અને હિંદી વચ્ચે એક સામ્ય છે. એ બન્ને ઉપર સંસ્કૃત અને કુસ્તીની અસર પૂરેપૂરી પડી છે. જે તમે લોકો આ બન્ને ભાષાઓ સાથેનો પરિચય થોડો થોડો વધારો તથા નાજરી અને હેતુ લિપિ શીખી શકો તો તમે સિંધીની ઉત્તમ સેવા કરશો અને હિંદીની અસાધારણ સેવા કરશો.

કહે છે કે સિંધનું સાહિત્ય ગરીબ છે. પણ સિંધનું લોકજીવન ગરીબ નથી અહીંનું લોકસાહિત્ય સમૃદ્ધ છે સિંધમાં કહીશો તો કાલ ઓહો નથી, અહીંની સંતવાણી આખા દેશમાં આદરપાત છે. તમે લોકો અંદર અંદરનો અવધાર મને તે લિપિમાં કરો પણ તમારું લોકસાહિત્ય, તમારી સંતવાણી અને તમારી કવિતાઓ અમારે ખાસ પડવી છે. જે બધું અમાને નાજરી લિપિમાં આપો, અને તે સમજવા માટે અમાને સિંધી-હિંદી ભાષાનો કેપ નાજરીમાં કરી આપો.

જે આખા દેશની સાથે તમે તમારો સંબંધ સખવા છડ્યો હો તો ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી માંથી સ્પષ્ટ મારા મથેનો સિંધી અનુવાદ કરીને ખૂબ સારી કિંમતે લોકોને આપો, લોકો એપડીઓ વાંચવા તૈયાર ન હોય તો ગામડાંમાં જુદા લોકોને ભેગા કરી તે સંજામાં, હિંદી કવિતાઓ લોકો સમજા ગાઓ, તેમજ નાટકકંઠાઓ કાઢી ગામડાંમાં પહેલો. આ બધામાં લિપિને સવલ નડવાનો નથી. તમે કેમથી બોલશો અને તેઓ કાનથી સાંભળશે. આ કામ, અહીં રહેનારા સિંધી, હિંદી તેમજ ગુજરાતી એ બધાનું છે. સેવા કરીને જ આપણે રાખૂલાપાનો પ્રચાર કરી શકના છીએ.

સુસારસાગરમાં અનેક હોડકાં તરે છે તેમ, મેંય મારી હોડી તરવા મૂકી છે. સાગરનાં મોઝાં ઉપર નચવાના પ્રયોજાને, તેનાં સમરંગી પાણી ભેવાને, આગમતો સરજ ક્યાં સંતાપ છે એ શોધવાને માટે, મેંય જીનની જેમ મારી હોડી તરતી કરી છે.

હંસર ઉપાડીને થોડા વામ ન કર્યા ત્યાં આ શું ? પવનનાં ઝાપટાં મારી હોડીને ક્યાં ધકેલે છે ! ગાંડાનું આત્મા આવતાં મોઝાંનાં ઉછાળાં હોડીને અસ્થિર કરી ખૂંકે છે. કંઈ તરફ જવું તેની પણ યત્ન પડતી નથી. જે શીશુના શીસોદા મોઢ પમાડતા હતા, જે મોઝાંઓ પર ગેલ કરેલા હતા, તે સૌ મારી હોડીમાં પછાડા લાગ્યાં છે. પાણી ભરાયેલ આ હોડી કુજસે કે તરશે ? વેંતભર પાણી આપ એટલી જગ્યા બાકી છે, હવે શું ? હૂબધી કે તરશે ? મેં બાળકે આવો વસમો સમો કહી પણ જોયો નથી. ભગવાન ! શું કરું ! તારી સમીપ પ્રાર્થનાના કમળ સ્વરો શુંજવા ગમતા નથી. રુદનના આસાપો પણ ગાવા ગમતા નથી. તું તારે હોડી હૂબાડી દે. છવીશ તો એકએ સમો કહિ આવવા નીકળીશ. મને સદાય એવી અશ્વા છે કે તું સદાય સાથે જ છે. તારો સંગાથ હોય પછી શી ચિંતા ?

પણ...આ શું ? પવનની દિશા પદાર્થો. મોઝાંના ઉછાળા મોળા પડ્યા. સમુદ્રની લગાએ ચંદ્રમાનો અસવાર ખેંચતો હોય એમ લાગ્યું. હોડી સલામત તરવા લાગી, હાથ કરીને સાચો મારગ શોધવા લાગ્યો ત્યારે એક અજાણ્યા ખડક સાથે અથડાવા તે તૈયાર થઈ.

ભગવાન ! નેં કીક ક્યું. હું ધારતો જ હતો કે હું મારી પરિક્ષા કરવા ચાહું છે કાંઈ નહીં ! અજાણ્યો દે ખડક સાથે. એની અક્ષણને કે એનાં પાત્થિની એક પણ ટૂંકડો હાથ ન આવે. અને સુકાનને એવું કમાવી દેને કે સાગરના તરંગો ઉપર સદાય ઊછળતું રહે. એ હું બનીશ, તો ખડક પેર ઉભો રહીને, બે હાથ જોડીને

પ્રાર્થના કરવાનો મારો છારો નથી. રખેને તું મને અભિમાની ગણતો. જે મને હોરાન કરો તે મને રક્ષો એવી મારી પ્રજા શ્રદ્ધા આવા પ્રસંગોમાં બેસિરામના માર્ગે દેરી જાય છે.

મારી બાલ્યુધ્ધિ જોઈ, રખે મને તરંગી ગણતો. પણ મને એમજ થાય છે કે તું મારી વધુ પરિક્ષા કર. આ ઉછળના સાગરને ધરતીમાં સમાવી દઈ પૃથ્વીના મહાન રણ કરતાં પણ લવાવંદ રણ આઢી ઉભું કર. બતાં રેતીના વટોળ વીંઝાતા હોય, હાનરો ખાંડી રેતીના કુખેસે એક રાતમાં રથજ બદલતા હોય, મૂઝાજની માયાવી સ્મૃતિ ચોતરફ ફેલાયલી હોય...અને તને મને તેનાં અવનવીન અનેક કસ્ટોમો ઉત્પન્ન કરી તું મને બચા કરી દે. સરજના તીખા તાપમાં રુધિર ચૂલી લે તેવી જવાલમ્બો ઉત્પન્ન કર. અને જે કદાચ તું આણું કરે, તો એમથી હું પાર ઉતરું ખરા ? પ્રયો ! તું એમ ન માનતો કે હું મુંઝાઈ જવાનો છું, કે નિસહાયની જેમ રહી પડવાનો છું. મારી બાળકુધ્ધિને આ કસ્ટોનવતર જ લાગશે તોપણ મને એવી હાથ છે, કે તારા મંગાથમાં મારે પ્રાર્થના, આચના કે કરણ વિવાપ નહીં કરવો પડે.

અને ત્યાં જઈ જા. હોડીમાં, રણમાં, કે કોઈ ખડક ઉપર. મારો વિચાર તારા નામની માળા ફેરવવાનો નથી. તેમ બાળનો લલકારવાનો નથી.

અમાસની અંધારી શરતે અચળ દ્રુવ તારો બની મારી સમીપ અપેક્ષા કરી મને સન્માર્ગે દોરતો એવી નમાસી કવિત ઉમિત ઉત્પાદવાનો મારો વિચાર નથી. અંધારામાં એકદમ આચકિરણ દે એવી માગણી મારે કરવી નથી. તીખાં તેજ હોય કે લપાનક અંધાર હોય; ફિકર નહીં, હું મારે ચાંપે જ જવાનો છું, ત્યાં જવાય ત્યાં.

મારી પ્રજા શ્રદ્ધા જે મને તારામાં વધી રહી છે, એજ મને બસ છે.

જંતુવાદ - એક અર્વાચીન પાખંડ

શ્રી. રમણલાલ એનિંગનીઅર

[આ લેખના લેખક શ્રી. રમણલાલ એનિંગનીઅર નિસર્ગોપચારના એક મિત્રાનરી છે. ગયા અંકમાં 'માંદગીનું મૂલ' નામનો લેખ આવેલો તેનો એક મિત્રાનરીની સાચામાં સાચો આ જવાબ અમે સહુએ પ્રગટ કરીએ છીએ. સહુએ એટલા માટે કે બાહ્ય કાન્તિવાલ માંથી, જે વિજ્ઞાનના નિવાર્થ અને અવપારી છે તે અને શ્રી. રમણલાલ મિત્રભાવે અને શોધકબુદ્ધિથી જ આ ચર્ચા કરે છે. 'ઊર્મિ'ના પાનાં વચર- 'માંદગીનું મૂલ' હખાવા પડેલાં અમારી હાજરીમાં આ ખંને વચ્ચે મીઠી મીઠી ચર્ચા ચાલી હતી અને જે ચર્ચાને અવરિચત અને હેઠોપકારક સ્વરૂપ આપવાના હેતુથી જ ખંનેએ પોતાના વિચારો 'ઊર્મિ'માં આપવાનું કરાવ્યું હતું. આવા છે કે આ દષ્ટિએ જ 'ઊર્મિ'ના પાંચેક આ હેતુ પાંચેકે. સં.]

‘ઊર્મિ’ના જુના અંકમાં શ્રી કાન્તિલાલ ગાંધીએ એક સવસનારી ભરેલો લેખ લખ્યો છે. એમાં ‘માંદગીનું મૂલ’ જંતુઓ છે, એમ એમણે હમણાંધે માહિતી આપીને સાબીત કર્યું છે. પણ એમાં રોગના કારણો વિષે આપણા લઘુઓ કેવા વહેંચી અને અભ્યાસ હતા, એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, અને આસરે પોણેસો વર્ષ ઉપર પારસુર નામના મહાત્માએ ક્રિષ્ન કામ વડે મખદત એક્ટેરીઆઓનું શરીરે રચાઈ કહ્યું, એમું એમણે શોભાચક વર્ણન કર્યું છે, એ ઉપરાંત નિસર્ગોપચારના નામના ગ્રામોના સંદિગ્ધ મંતવ્યો ઉપર, એ વિષય વિષે કશુંયે વાંચ્યા વિનાનાં વિના એમણે પ્રકારો કર્યા છે. એલેાપ્થી વિશે અધ્યયન જ્ઞાન, અને નેચરોપ્થી વિશે નીરવધી અજ્ઞાન ધરાવતા હોવા છતાં, આ જાને આસરેની તુલના કરતો આવેો સુંદર લેખ લખવા માટે એમને અરેખર ધન્યવાદ પડે છે !

નિસર્ગોપચારકોના મંતવ્યો સંદિગ્ધ હોય તો એમણે બદલામાં રૂપબદ્ધ મંતવ્યો રજૂ કરવા સોધતાં હતા. પણ એમણે એવું કર્યું કર્યું નથી. એમનો આખોએ લેખ વાંચ્યા પછી મને લાગ્યું કે, જન્મ, જીવન ને મરણ કે રોગ, આરોગ્ય ને ચિકિત્સાના બેઠકરનો ઉપર પડેલો પ્રકાર પાડવાને બદલે, એમણે આ વિષયને વિદ્યોપચારો અંધધાર વધારે ગાદ કર્યો છે.

જંતુવાદ વૈજ્ઞાનિક છે એ સિધ્ધ કરવા માટે એમણે ધણી ચાલી બગાડી છે. પણ જંતુવાદ જે વૃક્ષની સાખા છે, એ વૃક્ષ દવાવાદ વૈજ્ઞાનિક છે કે નહિ, એ વિષે એમણે કશું જ લખ્યું નથી. એ માત્રી એમ છે કે દવાવાદ એ એક વૈજ્ઞાનિક વાદ છે.

નિસર્ગવાદ માને છે કે દુનિયા નિવમધા ચાલે છે. દવાવાદ માને છે દુનિયા

તસીબથી સામે છે. નિઃસ્વર્ગવાદ માને છે કે માંદા પશુ
કે સાળ રહેતું એ આપણા હાથની વાત છે. દવાવાદ
માને છે કે રોગ એ કેવળ અકસ્માત છે. નિઃસ્વર્ગવાદ
માને છે કે માણસ પોતાની મૂર્ખાઇથી મારી પડે છે,
અને શાણપણથી સાચો થાય છે. દવાવાદ માને છે કે
કુદરતે રોગો રેલાવવા માટે જ જંતુઓ સર્જ્યા છે.
ગિયારા માનવીઓ એમના નિગદાર શિકારો છે. અનેક
નિર્દોષ માણસોને કોઈ અકસ્માત કારણથી આ જીવંતજીવોથી
પડે છે, એમની એકપરતમાં આવેલાં માનવીઓને આ દવાદ
દેવો નિર્દય રીતે ફાડી ખાય છે. મારો માણસ ને
વખતમર દવા ન પીએ તો એનો આમલો ખવાસ થાય છે.
જંતુથી રોગ થાય છે, અને દવાથી એ મરી જાય છે.

એમણી ક્યો વાદ વૈજ્ઞાનિક છે, એ કાર્મ પશુ
હુધિયાળા માણસ સમજી શકે એમ છે.

દવાવાદ વૈજ્ઞાનિક છે, એવું માનવાને એમની પામે
યું કારણ હશે જ મહાન તબીબોએ એ દર્શન વારંવાર
કરી છે કે વૈદ્યમાં વિજ્ઞાન નહોતું, વૈદ્યમાં વિજ્ઞાન તથી
અને વૈદ્યમાં વિજ્ઞાન આવશે પણ નહિ! આમ હેવા
જનમિ મોટા ભાગના વૈદ્યો વૈદ્યોને આટકાની
કળાને વૈદ્ય-વિજ્ઞાન Medical Science એવા
આડબંદી નામથી ઓળખે છે. આ લોકપ્રિય જમને
આજ કાલીવાત લોગ મધ પડ્યા ભગે છે. જે
એલોપથી વિજ્ઞાન હોય તો રોગ, આરોગ્ય, જીવન અને
મરણની પાછળ કળા નિષ્પેદ કરી રહ્યા છે. એ
એલોપથીના નેહાએ. આ બધી ઘટનાઓની પાછળ
કામ કરી રહેલો એક પશુ નિયમ એલોપથીને હાથ
આવ્યો નથી. તેઓ તો રોગ અને આરોગ્યના સાચા
સ્વરૂપ વિશે એમના દર્દીઓ નેટલાજ અંધારામાં
અચાતા હોય છે. એલોપથી જેથી મરણને વિજ્ઞાનનું
નામ આપતું એ 'વિજ્ઞાન' શબ્દનો ભારમાં ભારે
ફુગ્ગલોગ છે. ખરી રીતે તો વિજ્ઞાન જેવું ન હોય
નેહાએ, એવો એલોપથી એ એક આદર્શ નમુને છે.

પ્રજા મેંકડો રોગથી પીડાઈ રહી છે. એમના
બાધિઓ દૂર કરવાનો દાવો કરવારી અનેક તબીબી
દોષોએ ફુગ્ગલ ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

હવે એલોપથીનો જંતુવાદ, આપુવેંદનો ત્રીલોપવાદ,
દોષોપોપથીનો મામ્મવાદ, બાયોકેમીસ્ટ્રીનો હાદ્યસારવાદ,
મેચરોપથીનો નિતેજવાદ, કીર્મીવન સત્ય-અર્થનો નેત્રીનેત્રીવાદ,
નૌસ્ટીઓપથીનો અસ્થીવાદ, હાસેલેકીટોનો કોરોવાદ,
જીવનો જીવંતવાદ અને ડોસીવૈદ્યાના વનસ્પતિવાદમયો
ને એલોપથીનો જીવંતવાદ જ સાચો હોય તો બીજા
બધી વાદો મું વાલીવન વાદો છે? એમની નીર્ણયતા રહેલા-
ધથી સિધ્ધ કરી શકાશે? કે પછી એમનામાં કોઈક પશુ
સત્યંસ છે? અને હોય તો કેટલો?

કાંચ એલોપથી લોકોના રોગો 'મટાડે' છે, એટલા
માટે બાઈ કાલીવાત એમને વૈજ્ઞાનિકો માનતા નથી.
પણ એમનો દાકતર દવાથી, ફકીર દુવાથી, બૂલો ધૂણવાથી
જંતુવ રસીથી, અને સર્જન દરસીથી લોભના રોગો
'મટાડે' છે!

એટલું જ નહિ પણ વૈદ્યની પર્વદી, લખીમની પાકુની,
દોષોપોપથીનો હાથે હાથે, નેચરોપથીના વિધિવિધો,
માતાની બાધા, પીચું તાપીજ, જાનીના જંમ, કીર્મીની
સ્ત્રોત મંત્ર, હળમની લીકમત અને હાંદેદેનો પ્રકમ પણ
રોગો 'મટાડે' છે! તો પછી ને કાલો વૈજ્ઞાનિક હોય
તો હાંદેદે વૈજ્ઞાનિક છા માટે નથી?

બૂલો ધૂણવાથી જેનો રોગ જતો રહ્યો હોય, એ
જીવંતમાં માને, અને દવા કીચવાથી જેવું દર્દ દવાજ
નયું હોય એ જીવંતમાં આરોગ્ય સમી એ જાનો
રસાયણિક બનાવે છે.

આમ હેવા જતાં મે બાઈ કાલીવાત બધી જીવંત
વાલીઓને અને પ્રમંથિલા ઘોષાને વહેમી માને છે. જાણે
એણી પણ વધારે અંધશ્રદ્ધાથી જંતુવાદીઓને પ્રકાશ
પામેલા જણાવે છે!

હવે માને છે કે મારા જ કુદરતી કારણથી રોગ થયે.
હવે સમજાવે છે કે મારા જ ઉપાધથી એ મર્યો.

ને શાણ દર્દીઓ ઉપર જીવંતિલા પ્રિય ઉભાઓમાંથી
એકપણ ન અજાણાવે, અને દરોજ જે મોટાભાઈ કાલક
કાલક પોતાની ફરી મામે તારી રહે, તોપણ નેટલા

દર્દીઓ દવા કે આધારી સાળ થાય છે. એટલા જ દર્દીઓ હુંદી, સામે દ્રષ્ટિપાત કરવાથી સા વંધાય નવારે સમય તો જાને પશ્ચાત્તિઓમાં સરખો લાગે.

એમને માંદા માણસોને સાળ કરવાનો શોખ હોય, તેઓ વૈદકના સ્થળે અજ્ઞાસ વિના, આને દાકતરો દવા આપીને કે જા'તુ મારીને એટલા દર્દીઓ સાળ કરે છે, એટલા જ દર્દીઓને ફક્ત કાન આમળવાથી પણ સાળ કરી રાકશે. આવી રીતે ૫૦૦-૬૦૦ દર્દીઓ સાળ કર્યા પછી, નીચે મુજબ એક નવી “ધીવરી” રજૂ કરી શકાય. “માણસમાં અકક્કસ ઓછી થવાથી એને રોગ થાય છે. કાન આમળવાથી માણસની અકક્કસ વધે છે. અકક્કસ વધવાથી રોગ મરી જાય છે.”

શા માટે એકલા જા'તુઓને જ વળગી પડવું? ચાલે, આપણે એક નવું ધર્તીંગ જગાડીએ!

દવા, દારૂ, સ્ત્રી અને ફરસીયા, કોશો નોંડે અપાકથી કરીને એટલા દર્દીઓને એક ચપીર એમ. ડી. સાળ કરે છે. એટલા જ દર્દીઓને ગમે તે માણસ, ડાહ્યાપણ જાતની ભેરી દવાઓ આપ્યા વિના, ઉપયોગી અવયવો કાપ્યા વિના, પારંપર સોપા મોઢિયા વિના, કે ખીજ કાઢપણ જાતની માનવદેહ સાથે માંકાવિયા રમ્યા વિના, કેવળ દિવસમાં દ્યવદય વખત દર્દીઓના કાન આમળવાથી સાળ કરી રાકશે.

આને તોતરફ ખૂબ ઉત્તરેદુ થાતી રહ્યું છે. એટલું ઉત્તરેદું અહીં ચાલે છે, એટલું જ યુરોપ અમેરિકામાં ચાલે છે. આયું ઉત્તરેદું ચાલવાનું કારણ એજ છે કે વેરા અને ઉત્તરેદા વચ્ચે તારિકક દષ્ટિએ કશોજ તફાવત નથી. વ્યવહારુ દષ્ટિએ જોએ તો ડિઓચાગાં દાકતર કરનાં કિઓ વગરનો ઉત્તરેદ વધારે સૈધી છે. જા'તુ શો કહે છે કે ડિગ્રીવારી દાકતર અને ઉત્તરેદ વચ્ચે ક્રોધા ફેર નથી. અનેક પ્રામાણિક દાકતરોના જાહેર એકતરે એના કથનને ટેકા આપે છે. એકોપ યીઉત્તરેદા કરતાંકધ રીતે ચડીવાતી છે, એ ઈ મને પણ સમજ પડતી નથી.

આ બધી અંધારૂંધીમાં એક-હાલીકત દીરા નેડી એકામી છે કે માણસ માંદો પડે, પછી જો એ સાચો થવાનો જ હોય તો એ દવાથી પણ ચાલે છે, અને દવા

વગર પણ ચાલે છે, કારણ કે માંદગી એ ચારીનો કચેરા સાથે કરવાનો ફરતનો પ્રયત્ન છે. મદણ થાય એટલે દિંદુઓ પુણ્ય અને ધન કરે છે, અને માને છે કે આ વિધીથી રાહુ ચંદને છોડી દેશે. ચીનાઓ ટોચ વચાડીને ચંદને પકડવાના રાક્ષસને બીડાવે છે, અને અંગેએ કસ્ટમ કર્યા વિના એમને એમ બેસી રહે છે. જ્યારે મદણ દુર થાય છે, ત્યારે તેમ થવાનું કારણ દિંદુઓ પુણ્ય અને ચીનાઓ ટોચ માને છે.

એજ રીતે વડેમી સોફા માંદા પડે છે, ત્યારે અણણ જુગને ત્યાં, અને ભણેનો દાકતરને ત્યાં ફોડે છે! પછી જુલો કકડું વચાડીને જૂતપ્રેતને નસાડી દે છે, અને દાકતર દવા આપીને ભેકેરીઆના વજાગામાંથી માણસને મુક્ત કરે છે! ને એના એ કોફા ઘેર પડ્યા રહે તો પણ એમની માંદગી નીર્વિવાદ રીતે મટે.

“રોગો આપોઆપ થાય છે” અને “દવા, દુધા કે ધૂણવાથી એ મરી જાય છે” આ બે પુરાણા વહેમો છે, એ એટલા જૂના અને જામેલા છે, એટલા જ લોકપ્રિય છે.

કોઇ પણ રોગ કારણ સિવાય થતો નથી અને દવાથી એ મટતો નથી, દવાથી જો રોગ મટતા હોત તો માનવજાત ક્યારની ચે રોગમુક્ત થઈ મઠ્ઠ હોત.

“આમ રોગ મટાડવાનું તો આપણા પૂર્વજો શીખી ગયા હતા, પરંતુ રોગ અટકાવવાનું તેમને હજી આવડતું નહોતું. રોગ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનું ખરું કારણ તો તેમને સમજતુંજ નહોતું.”

આ વાસ્તવ સંપૂર્ણ રીતે અર્થરસીન છે. આપણા પૂર્વજોને નહોતો રોગ મટાડતો આવડતો કે નહોતો અટકાવતો આવડતો. ને તેઓને હાથ રોગનું આયું નિવારણ આપ્યું હોત, તો રોગનું કારણ તો આપોઆપ સમજાત. કારણ જાણ્યા સિવાય નિવારણ આવી જ શી રીતે સહેડે એટલુંજ નહીં પણ આજના દાકતરોને પણ નથી રોગ અટકાવતાં આવડતું કે નથી મટાડતાં આવડતું. જો એવને સેમ મટાડવાનું આવડતું હોત તો માનવજાત એકદા રોગોથી પીડાત નહિ. ને અટકાવતાં

આવડતું હોત તો આને કેન્સર, હૃદયરોગ, વાહ, મધુપ્રમેદ, સકેવો, પાયોરીઆ અને ખીન અનેક દર્દો ને બિદાગણી ઝડપથી વધી રહ્યા છે એ કદી વપત નહીં. દાકતરો એમનો મૂળમાંથી જ નાસ કરત.

તે એસોપથીના પાયા નેવા જતુવાદ તરફ જાયો.

લાઇ કાન્નીલાઇ એમ માનતા હાથે છે: એમણીસમી સુદી મુધી આરોગ્યના શેવમાં આ દુનિયા ઉપર નધું અંધારુ હતું. એમાં પાસ્યુર નામના પંડિતે અધાર પ્રકાશ પાડ્યો. તેઓ સુધી જાય છે કે પાસ્યુરે એક બ્રમ બાંધીને ખીનને બ્રમ ઉભો કર્યો છે. પાસ્યુરનો જીવજંતુવાદ એ જુવાના જૂતપ્રેનવાદનો નવો અવતાર છે. એટલું જ નહિ પણ સુવાના નિર્દોષ વહેમ કરતાં પાસ્યુરના વૈજ્ઞાનિક વહેમે માનવજાતનું અપાર અપરાધ કહ્યું છે.

ઇ.સ. ૧૮૬૦ની સાલ મુધી પુરાણી એસોપથીના આખીરે ઇમરત પાયા નિના ઉભી રહી હતી!! રોગજી કારણ મું છે એ એસોપથી તો વળતે જાણતા નહોતા તેમજ આને પણ જાણતા નથી. એમની મેડીસીન મેડીસીમાં ને દવાઓનો ઉકરક એમણે એકઠો કર્યો હતો, એનો ઉદ્દેશ માત્ર એકજ હતો અને તે એ કે રોગનાં લક્ષણો દબાવી દેવાં!

રોગના સાચા કારણ અને નિવારણ વિશે અધારામાં અધકાતા એસોપથી પાસ્યુરના રટોથી ચર્ચીત થયા, અને એના જંતુવાદની પુરતી કસોટી કર્યાં થયા, આ તત્ત્વજ્ઞાનને વળગી પડ્યા. પાસ્યુરના પોક્ક મિધ્યોતિને સાચા માનીને આ પંડિતોએ કેવા કારસો કર્યા, અને દર્દીઓને કેટલી કારમી કતલ ચલાવી છે એ આપણે આજજા જોઈશું.

પાસ્યુર, કોક, લીસ્ટર અને જેનર એ જ્યાં એલોપથીના મોટા મુદ્દાઓ હતા એ નિઃસંશય છે! સરખ માત્ર એટલો જ છે કે એમણે આદમની એલાદનું ભણું કહ્યું છે કે ખૂર? રોગ અને આરોગ્યને જગતા મહન કાયદાઓ વિશે તેઓ પીણી માનવજાતિના તારણહાર હતા કે કેવળ જંતુવાદના બૂવાઓ હતા?

આ મુદ્દાઓ 'મોટા' હતા. હશે? કદાચ, પણ એટલા ઉપરથી એમના સિધ્ધાંતો ખોટા નહોતા એમ શી રીતે

કદી સમજવ? જારે આપેના ઈનામ ઉપરથી પાસ્યુર મધુ-પુરુષ હતો એમ નક્કી થઇ શકે નહીં. જારે લેનીને દેશનિકાચ કર્યો હતો, એટલા ઉપરથી એ હરામખોર હતો એમ કોણ કદી સમજે?

અને નોખજ પ્રાણક સૌ લોકોને એણું જ મળે છે? યુલેમ ઓ'નીસને નોખજ પ્રાણક મળ્યું, અને અલ્બ સીકેનેરને ન મળ્યું, એટલા ઉપરથી યુલેમ ઓ'નીસ સાફાર છે અને અલ્બ સીકેનેર નિસ્ફાર છે. એમ કદી શકશે ખરું? ગાંધીજીને જગતચાંતીનું નોખજ પ્રાણક નથી મળ્યું, એટલા મારે એમની મહત્તા એણી થઇ?

જો અંધારામાં કણો રાવ" એ ત્યારે ત્યારે જ્યાં એસોપથીના બેઝન પુરાણા જાનોથી ભર્યાં હતાં, એ જમાનામાં ને જુનો બ્રમ ભાંગીને નવો બ્રમ સર્જે એ વંદનીય ગણ્યા એ દ્વાભાવિક છે. પોકને મળેલા નોખજ પ્રાણકથી એવી માનવતાઓ વૈજ્ઞાનિક હતી નથી.

જંતુવાદ વિશે જે ને કાંઇ વાંચ્યું છે એમાં દાકતરો ચોતાનું રોગ અને જંતુના સાચા સંબંધ વિષે અજાન હાંકવા ને લિવારો કરે છે, એ બાદ કરતાં નિચોના સિધ્ધાંતો હાથ આવે છે.

- (૧) રોગ જંતુથી થાય છે.
- (૨) રોગ ચેપી હોય છે.
- (૩) રોગ જીવસેજી હોય છે.
- (૪) જંતુને મારવાથી રોગ મરે છે.
- (૫) સ્ત્રી મનવવાથી રોગ સામે રક્ષક મળે છે.

લાઇ શાન્તીસાહે પણ આના આ સિધ્ધાંતો એપ આપીને ચક્રવા છે.

આવા લોકોને જ્યારે પૂછવામાં આવે છે કે તમે શ્રેષ્ઠ છો તેમ, તો જંતુઓથી રોગ થતો હોય, અને રોગ ચેપી હોય તો એક્ટો ચેપ ખીનને, ખીનને ચીનને એમ લાગીને આખી મનુષ્યજાતિ રજ કલાકમાં શા મારે નાસ નથી પામતી? જલ્જલ રાતરિવસ રાત્રે બેસે ઉંડે છે. એને કાંઈ ચોગી થશે, ખીનને કેન્સર શાથી થયું,

ત્રીજો નિરાગી કેમ રહ્યો? જ્યારે ગમે તે રોગનો ઉપદ્રવ (Epidemic) ચાલતો હોય છે, ત્યારે એકજ ઘરના માણસે, માંથી એક મરે છે, બીજું સખત મારું પડે છે, ત્રીજોને આછી ખીમારી આવી જાય છે, અને એથી સાવ નિરાગી રહે છે. એવ તો સૌને સરખો લાગ્યો હતો. ત્યારે કેમ સ્વા નહિ?

આ પ્રશ્નોના જવાબો જગતના કાળમાં કાળ જંતુ-શાસ્ત્રીઓ (Bacteriologists) પાસે નથી. કદાચ કોઈ જવાબ આપવા મહે છે, તો ધણી લાંબી લાંબી, કાઠી કાઠી અને પગ માથા વિનાની લાંબો કરે છે. પણ એ વાતોનો ઉદ્દેશ ખુલાસો રજુ કરવા કરતાં પોતાનું અજ્ઞાન દાંકનનો વધારો હોય છે આ પ્રશ્નોના સ્પષ્ટ, સંધિ અને સચોટ જવાબો આજ સુધીમાં જગતનાં એક પણ કાકતરે આપ્યો નથી.

પણ આપણે હૃદયીજનની ખાતર માની લઈએ કે જંતુથી રોગ થાય છે, તો રોગ અટકાવવા અને મટાડવા માટે આપણે શું કરવાનું રહે છે?

આપણે 'ડીસીઝ વૉટર' પીવું નોંધએ, કારણ કે મ્યુનીસીપાલિટીના નજામાં લાઇફફાઇના જીવડાં ભટકતાં હોય છે, દૂધ ઉઠાવતી પીવું નોંધએ કારણ કે ધણી માથોને કાપ હોય છે. ખાટી છાશ પીવી નોંધએ જેથી છાશના જીવડાંઓ આંતરડાના જીવડાંઓને મારી નાખે. ખેરાક પુરેપુરો સંધિને આવે નોંધએ કારણ કે કાપા ખેરાક ઉપર ભતભતના જીવડાંઓ ચેરેલા હોય છે. જાળ-કોને 'વેક્સીનેશન' કરાવવું નોંધએ જેથી જળીવા ખાપજીનો માનીનો દૂધ ધીનળાનો જંતુ (દે) આપણુ જાળમેને કદરવા કે આધિનાં ન ખનાવી શકે. જુદી જુદી 'સ્ટ્રીમ્સ' અને 'વેક્સીન' ને નામે ઓળખાતા ગંધાતા પાચકના ઇન્ફેક્શન લેવાં નોંધએ જેથી કોઈ જંતુ આપણી પાસે આવવાની દિશ્મન ન કરી શકે. વાંકે જંતુનાશકના તોળસ આધીને કરવું નોંધએ જેથી રક્ત જંતુરહિત દવા જ શરીરમાં જાય, વિષસમાં દસ વખત જંતુનાશકથી કાચવા કરવા નોંધએ, પાકેશીને સ્વચ્છ ન કરવો નોંધએ, કે પ્રિયતમને ચુંબન ન કરવું નોંધએ. રહેને એમના જીવડાં આપણને ચેડી પડે!

પણ આવા નિર્માલ્ય કાર્યક્રમથી સર્વવ્યાપી જંતુઓ નાશ પામે ખરા?

એમના સંદાર માટે જ-એજ્યે જેમ સર્વસ્ય કથોં હતો, એમ આપણે આ જગતમાં જંતુસત કરવો નોંધએ. આપણાં ઘરનાર, ફરતીયર, દપડાલતા, આમચાડીઓ, મોટરો, કારો, કાઠો, કાઠો, ગામ, જંગલ, દરિયા અને દરનું આપણે વાતાવરણ જંતુનાશકથી ભરી દઈ, એકેએક જંતુને કાર કરવો નોંધએ.

આ કાર્યક્રમ પાર પાડવા કેટલી સડાઓ શક નોંધએ? અને એ જ્યાં સુધી પાર ન પડે ત્યાં સુધી મનુષ્ય-જાતિએ રોગથી સડવા કરવું?

હું 'ધાર્' હું કે ત્યાં સુધી તનુરુત્ત રહેવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ, sterilised દવા કરતાં કાચના કાર-કાંઠા મકાનોમાં રહેવાનો છે!

પણ ધારો કે દુનિયાના બધાએ જંતુઓ નાશ પામ્યા, ત્યારપછીયે માનવીના દેહમાં રહેલા અસંખ્ય જંતુઓનું શું કરવું? આ જંતુઓને મારવા માટે અસંખ્ય દવાઓ રોપાય છે, પણ એમાંથી એક પણ દવા એવી નથી ને જે જંતુને મારે અને માણસને ખાટી રાખે! એવું કારણ એ છે કે આપણે દેહ છત્તા ઠીપેથી રચાયો છે, અને જંતુઓનું પણ એમ જ છે! ક્ષીતાઇનથી માંડીને પારા સુધીના એરા જંતુઓને મારે કે ન મારે પણ માણસના શરીરનું તો એ સદંતર ચત્તાનાય વાળે છે, અને અસંખ્ય દાખલોમાં એ દવા જંતુને માસતા પહેલાં જ માણસને મારે છે. જેટી દવાઓને કોઈ એવી અકસ્ત નથી હોતી, કે જેને લાઇને શરીરમાં ગયા પછી એ જંતુને મારે અને માણસને સલામત રાખે!

એરોમથીની જંતુમેલવાનો આ આખરી અંગત છે! રોગ અને જંતુના સાચા સંબંધ વિષે એરોમથી કટલી અંધારામાં અવગ્રાહ છે, એ નીચેના ચાર મુદ્દાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી.

(૧) અનેક નિરાગી માણસોના ગળામાંથી ચરટી, ઇન્ફલુન્ઝા, ન્યુમોનીઆ, ટીબેરીઆ વગેરે રોગોના જંતુઓ

મળી આવે છે, એનો અર્થ એ થયો કે : 'જંતુ હોવા છતાં રોગ નથી.'

(૨) મધુખેત્ર, કેન્સર, પાંડુરોગ અને અન્ય રોગોના જંતુઓ નથી, એટલું જ નહિ પણ શીતમા જેવા એવા રોગનો જંતુ નથી. અને રીબેરીઆ જેવા જંતુજન્ય રોગોના અનેક ઉપ કેસોમાં જંતુનો સંપર્કનો અભાવ હોય છે, એટલે કે : 'રોગ હોવા છતાં જંતુ નથી.'

(૩) ટાયફોઇડના દર્દીને ટાઇફોઇડ મટી ગયા પછી એ એના ઝાડામાં ટાઇફોઇડના જંતુઓ પુરૂષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે : 'જંતુને માર્યા વિના રોગ મટ્યો.'

(૪) રોગનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે અનેક ભણેલા માણસો જંતુઓ મારવાની પુરાતી કાગલ રાખે છે. છતાં એમાંથી ભણેને રોગ થાય છે. એટલે કે : 'જંતુને મારવા છતાં રોગ થયો.'

હવે જો જંતુ હોવા છતાં રોગ ન હોય, રોગ હોવા છતાં જંતુ ન હોય, જંતુ માર્યા વિના રોગ મટતો હોય, અને જંતુ માર્યા છતાંય રોગ થતો હોય તો પછી જંતુવાદ એ એક વાહિયત વાદ નથી શું?

તાર્કિક દષ્ટિએ જોઈએ તો એવોપયોગો જંતુવાદ એ કેવળ બકવાદ છે. વ્યવહારુ દષ્ટિએ જોઈએ તો એ એક જીવલેણમાં જીવલેણ વાદ છે, કારણ કે 'પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો અને બેવડી કરેલા અનુમાનોથી એમણે જંતુવાદ રચ્યો. અને એ જંતુઓના સંકાર મારે - જેટી દવાઓ અને જીવલેણ રસોઓ ખાગીને, એમણે દર્દીઓની જે કલેષ અધારી છે, એનો મોત્ય પ્રતિબદ્ધ માં જોડો નથી, આ અપૂર્વ કારણોના આગળ નક્કી અને તૈયારની કલેષોના અતિહાસિક વજુનો માવ રિક્કણ પડી ભય છે.

[અપૂર્ણ]

માનવી

જોવાની બસ માહરે જીવનમાં આ માત્ર એ બાબતો :
મારાથી ન જાની બંધનું બૂઝથી ક્યારે અતિ માનવી;
ને બીજી, ન જાની જઈ અમરુજો : એકકે નથી ચાહતો
મારે તો બસ વિશ્વમાં વિહરુ' રે ! માત્ર રે' માનવી !

દયજી મોદા

આપણું કાર્ય

શ્રી. મગનભાઈ દેશાઈ

તમારી આંગળ વાત કરવાનો, મારે માટે, આ બીજો પ્રસંગ છે. પ્રથમ, આ વર્ષના આદિમાં વર્ષાથી આવેલો ત્યારે મેં તમને સામાન્ય રીતભાત અને વિનયવિનયક વિષે કેટલાક દુયમ કહ્યા હતા તે યાદ રહે. આજ એથી કાંઈક ભારે ને આગળની છતાં એ જ પ્રગટની, થોડીક વાતો કરવાનું વિચારી આવ્યો છું.

૧

પ્રથમ તો મારે તમને જે સંસ્થામાં તમે બહો છે એનો કાંઈક પરિચય કરાવવો છે. મહિનાઓથી તમે અહીં રહેનારને તે વર્ગી શો પરિચય કરાવવાનો હતો, એમ સંભવે પ્રથમ તમને બિંહી, મારું આગળનું ક્યારે જ એના ઉત્તરરૂ છે.

આ સંસ્થા સ્વમાન્ય બણાવી ખાનારી શાળા નથી એ તો આંધળોય અહીં આવીને જોઈ ગળી શકે એમ છે. એના ૧૭ જ વર્ષના પ્રતિદાસમાં એણે યુજ્જ્વલતા અંગમાં નવું એમ, નવી પ્રેરણા અર્પી છે, અને અનેકદિશ વિદ્યાસમાર્ગો નવાજ બોલ્યા છે. એમ આજ તો સૌ કાંઈ કળુવશે. તમે જરાક મોટા અને યુજ્જ્વલતા છવનમાં પડો તો આ તો તમને તરત જ દેખાય એવી સ્પષ્ટ વાત છે; માતા યુજ્જ્વલ દીકરા ગાય એમાં કાંઈ ખોટું તો નથી જ. પરંતુ હું તમને આટલું સૂચવ જ કરી જઈશ કે, તમે આ સંસ્થાની છવંત શક્તિ શાથી ને શામાં રહેલી છે તે પારખો કે કાંઈક સમજો, તો તમે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ છે. એનું તમને ફિલમાં ગૌરવ વસશે. અને એ ભારત તમને સમૃદ્ધ કરશે, ઉન્નતશાસ્ત્રી બનાવશે સેવા અને યુરુપાર્થનાં અનેક ખારા દેખાડશે. એ ભાવના તમે મોઝા-વહેલા ય સેવા ને તમારી વિદ્યાભિતાને એ રીતે તમારામાં જિવાઈ એ તો તમારે શિર રહેવું જ છે. પરંતુ આજ એ બધું ય તમે કીલ્લવટથી નય સમજો તેની કસત નથી. એક ખે વસ્તુઓ તમને સમજાય એવી હશે.

૧૯૨૧-માં અસહકાર ક્યા બાદ કેટલેક વર્ષ એક મિત્રે મને પૂછ્યું, “તું તારી બૂલી શાળા કે કોલેજ આવળી આંખે જુએ ત્યારે તને કેવો ભાવ તીપતો છે?” સવાલ સચક હતો. મેં સાર્વજનિક કહ્યું, “મને તો એમની પ્રતે કૃતજ્ઞતા ને મમતાનો ભાવ હજીયે

છે- અસહકારી હોવા છતાં, એનાં સુખદુઃખની વાતો આજેય મમતાથી સાંભળું છું." અને મને થયું, "આ બાવ શાથી હશે? એ દીક છે?" મને લાગે છે કે એ દીક છે એમ જ નહિ, સ્વાભાવિક છે. એમ એક-મેઝાં સંસર્ગથી મમતા જન્મે છે, તેમ જ અહીં પણ જન્મતું જોઈએ. એકમેઝાં છતાં, તિરસ્કાર પણ જન્મે. તો તો આપણે તે વસ્તુને છોડીએ જ ને? આ તમને સહેજે સમજાય એવી વાત થઈ. એ તમે અહીં જાણો છો ને તેને તિરસ્કારો તો છોડાવો. નહિ તો તમને એને વિશે મમતાભાવ જાવજવો જોઈએ. એ ન જાવજો તો જાણવો કે તમારું અહીં રહેવું ક્યાંક જાયું કે દોષિત છે.

અને આ કહેતી વેળા મને એ યાદ આવે છે કે કોલેજમાં અમને ભારે મોટા અપાર્થિવો બારે જ મળેલા હોમંતભાષ હસે છે, કારણ એ તે હું ચારેક વર્ષ લગભગ સદાપાપી હતો- એમનું જ અનુભૂત કદાચ હું કહેતો હોઉં, કદાચ ઉચ્છ્રુક. ભારે અપાર્થિવો નહિ છતાં કોલેજનું મમત મને છે એ તપાસું છું ત્યારે તેનું મને એક પ્રકારનું વિચિત્ર કારણ મળે છે, "શાથી ત્યારે, સતી ઉપર મમતા ટેકતી હશે?" મને લાગે છે કે, કોલેજના મારા પુરો-ગામીની એક પ્રેમમૃતિ-મમતામૃતિ જ જાણે જૂતી એમ ત્યાં ન લમતી હોય! અને એ જ જૂત જાણે અમને દવામાંથી ન વળગતું હોય! એ કોલેજમાં રહો દેશભાવ દાદાભાઈ, ગોખલે અને કેટલાય અન્ય અનેકવિધ સેવકો ને પ્રેરણાદાતાઓ પાક્યા છે. એ જ્યાંની સદૃશ ભાવના-મૃતિ જાણે અમને જીંદીને વગગતી. હું તમને કહું છું "આ વિશેષીકમાં પણ એને જ મળતું એક ઉદાત્ત અને અદ્ભુત અવનમ્ય દિવ્ય છે. એને તમે ઓળખાવો."

૨

બીજી વસ્તુ પર આવું. ઉપરની ભૂતકાળની રમત પર જ અવલંબવાનું નથી. આજ પણ આપણું ક્ષર્વ આપણને ઉત્તાહપ્રદ છે. અસહકારના પાપા ઉપર આપણી મર્યાદા ચલાવેલ. એના વાપરા આજ દેશમાં શરૂ થાય છે પરંતુ એનું તત્ત્વ-એના સ્વાધી ભાવ એકજે જ મળે છે ?

પણ એ અસહકારની વાત છોડી આજ આજ દેશને-સરકારને મુશ્કેલી-મુશ્કેલી એક પ્રશ્ન હતો. અતી દમણાં સરકારી શિક્ષકમંત્રીન સન (Director of Schools) જાણેજી, તેની પ્રભાવકૃતિ કરતાં પ્રવાહના ઉપવિભાગીકારીએ એક વાત કરી કે "આપણા ક્રિયાક્રમમાં ગયાં ૩૫ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓ ૩ મણા ને અરવ ૮ મણ વધ્યાં છે. પણ આથી અત્યંતપ્રદાતા ન મળ્યાય "

આ જ વસ્તુ પર એક અંગ્રેજ કેળવણીકારે દમણાં લંકનમાં પ્રમીક્ષા કરતાં શું કહ્યું એના ટૂંક હોવાન જાણમાં આવ્યા છે. તેમનું નામ સર જ્યોર્જ એડરસન. મને લાગે છે કે મારી જ કોલેજમાં તેમનીસાથ અધ્યા-પક પહેલાં હતા. ત્યાંથી અમતાં અમતાં છેડે એ દિંદો સરકારના કેળવણીના દફતર પર હતા. એટલે અતીની શિક્ષણપાના એ પૂરા નીચકર ગણાય. તેમણે પ્રથમ તો કોટક કહ્યું કે, "વિદ્યાર્થીઓને ધર છોડી શહેર કરને (માધ્યમિક ?) શિક્ષણ લેવા જવું પડે એ વૈચિત્ર્ય દિંદમાં છે. એ સાંવ મંદપણ જ છે." એ તો દીક. પણ એથી આગળ એમણે કહ્યું તે પ્રસ્તુત અદ્યતનું છે;— "કેવડી મોટી તેમની સંખ્યા છે! ને દરવર્ષે ૫ કરોડ રૂપિયા તેમની પાછળ ખર્ચાય છે." અને હેવાકમાં છેવટે કહ્યું છે, "દિંદોને વિદ્યાર્થી આજ અસરકારના પાછળ લાંબા સમયનો નુકસાનકારક અવનમ્ય કરી રહ્યો છે, ને તે કેવડી મોટી સંખ્યામાં!"

આ કહેતાં મને મારી કોલેજના ફ્રેન્ચ અપા-પક યાદ આવ્યા. એક દલાસે એ કહે, "તમારે ત્યાં આ હું વિચિત્ર નેકે હું કે Arts કોલેજોમાં આજના બધા લોકો! અમારે ત્યાં તો અતીર કે મરીય પણ પડિતસ્થિત ધરાવતો વિદ્યાર્થી જ આ કોલેજોમાં હોય" જાપાન, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા સ્વતંત્ર દેશોમાં એમનું નવયુવકન જૂન માગણ ને કરકસરથી સંવરણ છે ને સચરાઈ રાષ્ટ્રપતે જમા થય છે. આપણે ત્યાં એમ તો સ્વરાજ-સરકારે કરવું જ નોંધ્યું. પરંતુ આજ ને આવે છે, એથી તો સરકારે અજાણી જીતી છે. સરકારી કેળવણીકારો ને કમિટીઓ એ ચિંતામાં આજ

પડી છે કે, મેટ્રિક, બી. એ. ને આગળની આ બે ધરેક બની છે ને બેકારી વધી છે તેનું શું કરવું ?

મને લાગે છે કે, આ પ્રશ્ન આપણી સામેય છે. આજ યુગસતમાં કેળવણીનો પ્રયત્ન કરનારા કોલેજો સ્થાપવા લાગ્યા છે. એ દિશામાં આ પ્રશ્નો ઉકેલ છે કે કેમ એ શંકા છે. આપણું મહાવિદ્યાલય કાળજીએ જ રાખવું છે એ, આ રીતે જોતાં, આજના વિષમ કાળે, છટાપતિ જ છે. એટલે તમે વિદ્યાર્થીમાં પેટી ધરેલના રૂપાંતરની આશા તો નહિ જ રાખો. વિદ્યાર્થીને કાંઈ શોધવા જેવું હોય તો આજ તો આ છે કે-રોડનું આમ સુવકેની કેળવણી એટલે શું ? એને કેટલા વર્ષ તમે ભણાવશો ? શું ભણાવશો ? શી તાલીમ આપશો ? તેની પાછળ શો ખર્ચ કરશો ? સૌને પહેંચી વળશો કે નહિ ? આજની ચાલ કેળવણી અમુક ઉપક્રમ વર્ગથી નીચે ઉતરી જ નથી, ને ત્યાંય તેમને અપંગ જ બનાવે છે. તેથી આમ કેળવણી કહાં હોય, કેવી હોય એનો અનુભવ તો નથી જ. એનો પ્રયોગ કરાઈ કેડે કરવો જોઈશે. એ પ્રયોગ પણ સ્વરાજ પ્રેમી કેળવણીકારોને જ માથે છે એમ આજ તો દેખાય છે.

૩

આ વ્યાપક પ્રશ્નને તમારા ખ્યાલથી વિચારકે તો મારે કહેવાની છેત્રી વાત આવે છે. અને એ કે તમે શું કરશો ? એટલે કે, એજ સવાલ કે જે વરસેક ઉપર થી કિશોરકાલકાળજી તમને પૂછ્યો હતો. જીવનમાં તમારે શું કરવું થયે, શું કરવા હારો છો, એ તમે વિચારજો. પેલા બી.એ.એચ.એચ.બી. જેમ આજના આંધગાને દેરે છે એમ ન ચામતા.

આ જ પ્રશ્ન હમણાં તમારી કક્ષિતા એક સુવકે મારી પાસે ચમ્પો, તેનો સાર તમને કહી દઉં. પ્રશ્નમાં મેં ત્રણ અંગ બતાવ્યાં (૧) તમે ધંધો શો કરશો ? એટલે કે 'રાહીને ઉપાય' શો કરશો ? આની સામે એમ કહેવાય છે "Men does not live by bread alone" રોહિત વિચાર શુદ્ધ છે. તો હું કહું છું કે, ના. Man lives on bread રોહિતી તેનું શરીર તમે છે ને

તેણે તે આમાણિક પરસેવો પાડીને કમાયો જોઈશે. એટલે આ બાળક તમને વિચારો આવે તેને ચોખ્ખાપૂર્વક સેવજો, શુદ્ધ કરજો ને ધરજો.

આ કહેવાની સાથેસાથ મેં પેલા યુવકને એ કહ્યું. "હવે હું કહું છું કે ધંધો માવથી તારો જીવ કરવાનો નથી. આજ હું હસતાં હસતાં વારંવાર વટ. પાડવાની વાતો કરે છે; પણ તે મનુષ્યની એક ઊંડી વાસના છે. તે મને તેવો જઠ દહીં તોપણ તેના ગળા પ્રમાણે તે આ વટ પાડવાની વાત સેવે છે;" એક જ દાખલો લઉં. આજ નાતબળમાં દેવો કરીને ય નાતવરા કરનાર. શું દેવાનાં દુઃખ નહિ જાણતો હોય એમ ? એ બરોબર જાણે છે પરંતુ નામના, કીર્તિની કિંમત એ વધારે ચોકે છે. અને નામનાનો એનો સ્તોત્ર પ્રવાહપતિત જ છે. તેથી લાચારી જોમવીને ય તે જ લે છે.

એટલે જરૂર મારે કે ધંધો જોઈશ પડી આ વટ પાળી વાત તમારી આગળ આવશે જ. ને જો તમે આ વટની આવજા શુદ્ધ ને સ્વતંત્ર નહિ કરી હોય તો તમે લાચાર જાની પ્રવાહ પડવાનો.

આજના યુવાનોને સમાજમાં ધણું ધણું નકારું ને નહિ ગમતું લાગે છે. પણ એણે જો એને બદલે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ ને તે અમલમાં આણવાની શક્તિ નહિ કેળવી હોય તો તે પછાતી જ.

અને એ પરથી હું પેલા પ્રશ્નના ત્રીજા અંગને સૌથી મહત્વના અંગ ઉપર આણું છું. અને તે છે ચારિત્ર્ય. ઉપરનાં એય અંગ જો સંભાળવા હોય તો તે ચારિત્ર્ય-ધન શોધવું જ કરી શકશે. અને ચારિત્ર્યની બાબતમાં તમને સહેલીસટ આપું. અંગ્રેજી કહેવત છે કે, 'વાટ બેઠે છેડે ન જાળી શકે.' કેમકે, જોઈ બાજુ સગાંડે તોય જવારે એકઠોર સઠોર ત્યારે બીજી કોર તેલમાં પડી એમનાય જ જ્યાં. અનેક જિંદ કોડીમાં પાણી ધામ આવેર એક જ મુખ રાખવું જોઈએ, આ એકાગ્રતા અન્યતાનાં બારાં શીકવાં, એનું જ એક ને સુંદર નામ સંયમ. એ તમારે કેળવવો જ પડશે-મને નહિ તો કમતોય.

અને એમાં મોટી વાતોનો સમાવેશ થાય છે. તે તો ખરું જ. પણ હું તમારી આગળ એ નથી ચીંધતો. 'કોઈની નોટ બિંમિની કંઈ વખતસર પાછી ન આપે, આપો તો ચૂંટીને કે ફારીની ફામા'— આ પણ ચારિત્ર્ય જ છે. તમારી જ તોડને કોઈ આમ કરીને આપી જાય તો તમે એ માણસની કેવી કદર કરો? એ ધરથી તમે સમજી જાવ કે ચારિત્ર્યમાં કેવી કેવી ચીજો આવી જાય. નાનામાં નાનાથી બધાં જ આવડણને વિદે આ સૂચ્ય વિવેક કેળવે. તો જ તમારે જે જીવન-ભાથું ભરવું છે તે ભરી શકો. શું રોટલો કાઢ કોઈનો એટલી કરી દે છે? છેવટે તો આપણું બાલુજી, મનઃશક્તિ ને ચારિત્ર્યની ફેરમ પડી બિંમિની દિંમલ પર જ નથી અવધનતો? અને ચારિત્ર્યથી માણસનો વડ નકર હોય તોય કેટલો દર છે? પહેલા પ્રશ્નનું આ દૂંકમાં વિવિધ પથકરણ થયું.

મેટ ભાગે એનો કમ ઉઠે. આપણ છે:- પ્રથમ ચારિત્ર્ય, એના કે ઉદ્યોગધર્મો, ને રોટી તો હવેર આપે એમ કહેવાય છે. વસ્તુનાએ એ કથનામાં નેર નથી. મેં તો માત્ર મહાકાવ્યે એમ વિચાર વધે છે તે પદ્ધતિએ તમારા આગળ રખા કર્યું છે. જીવનમાં શું કરવાનું છે એનો આ વિવિધ ઉત્તર સારરૂપે એક છે. ત્રણે અંગ એક અવિરૂદ્ધ છે, ત્રણે ન સંભાળે એમ જાની જ ન શકે, કેમ કે કાંઈકનો કાંઈક એનો ઉત્તર તો તમે સંધરવાના જ. એ ઉત્તર તમે વિચારમય કરો, વિવેકમુદ્દ કરો, બહાદુર કરો તો જ તે વિધાનું લક્ષ્ય કહેવાય. આપણો આનંદ તો હમેશાં વાદ રાખીએ-

। શા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

આ મુક્તિ ઉપરોક્ત ત્રિવિધ વિચાર વગર નથી જ.

૧. વિભાષીક-વિનયમંદિરનું સર્વ ખૂણતો આશિર્વાદ
માંગસિક બાપચાનનો સાર.

ભેટતાં

‘રે, રે, ચાલી ગઈ વસંત પલ્લુ ના તારૂં થયું દર્શન,
ને હાવાં ઉઠનાટ ઓખ-મલવે સ્ત્રીબળતો અંતર
હોસી સહ ન; આવ, આવ’ અધિતા, તપ્તા વદે જ્યાં ધરા
આકાશે રણભેરીનાદ ધૂલવી પટોળનો સ્વાર ત્યાં
મેહલો મૂકતો સહજ કેરથી, હર્ષ ભૂમિ ભેટતાં.

‘અસાત’

શ્રી. સાંદીપનિ

સં

જોગેને આવીત થઈને કેટલાય ઝાંરીમરોને રાજનામાં મૂકવાં પડે છે; અનેક પ્રકારની અનાવડતને લઈને કેટલાય મુકરદમોને ખાતુસ મળે છે, અને મોણું કામ આપવાને પરિણામે કેટલાય કારીમરોને કૂતરાની લસાલ ઝાંપા બદલ હાંડી મૂકવામાં આવે છે, પણ દબીત તો એનો એજ, વળેં યયાં એજ ખાતુ, એજ ખાતાના એજ સાંચા, અને તેને ચકાવનારો એજ દબીત.

કાળા જોગ દડા લોકું તેનું ભરપુષ્ટ બદલ હમેશાં દેશી હુગી, અમલ કમલ-થોમ બોરકીનું શટ' અને બધું બ્લેઝરના ડોટમાં મટેલું રહે છે. ટૂંકા બડા પગ ઉપર અરીસા લેવા રામ્પીલાખત બૂટ અગણી રહે છે. મોટી મોટી કાળી ભમર મૂંઢો અને કાનની ખૂફ કુધી તીચા રખાવેલા ચેલિયા લેના ભરાવદાર અને અપુત્રા અનેક ધા વાળા શીના પર રમતી હડીલી અને ડંબીલી ભાવેખાઓમાં મારા રંગો પૂરે છે. લાલશ પડના વિશાળ આંખોમાંથી દરેકને ડાસી રહેલું જન અને રંગીલી હામખોરી નીતરે છે. અને કુદરતી રીતે જ હોળેલાં લાગતાં વાંદીયા ખુસ્નોદાર હુદ્દાં ને તે પર એક બામુ દગલની મૂંઢેલી કાળા સુંવાળા આલવાળી ઉપ્પી દિવાલની ટોપી તો તેની સમગ્ર દીક્ષ પર ભવ્ય લાપરવાઈની પીંટી શીરખી દે છે.

આજ સ્વરૂપે તે હંમેશા ચકચસ્તિ સ્થાવર પર સવાર થાય છે. અને કેદની ઉપલી ખીસીમાં મુઝળના ફૂલ સાથે સંયોજિત કરેલો દેશી રૂમાલ મધુરો પમરાટ ઊડતો ફરફરી રહે છે. પાનના રસથી રંગાલ મથેલ કાળા લોકને એક ખૂણે 'પાર્શ્વિંગ શો' શેખી રહે છે, એક હાથે ગવર્નર પકડે છે, અને બીજા હાથના કાંચ પર સીસાના મહાવાળો ને આમડાના પદાવાળો દડો લાગે છે. પછી એ ડંડાવાળા જ સાથે ત્રિચિત્ર અવાજ આપતું 'હોન' કોષ્ટાક વગાડીને તમામ રાહદારીઓનું ખાન ખેંચતો ભરતી ગેમ આરંભે જાય છે. તમામ વચ્ચેવચ્ચે કોષ્ટાક ગવર્નરને અનાધાર છોડી દે છે અને મોં દેખાય તે રીતે ગોલેલા ગવર્નરના આપનામાં ભેતાં ભેતાં મૂંઢોને વગ દેને દેતો ને આણુચાણુ મરદનો મરદનો મીલના કાંપે ઉતરી પડે છે.

મોતમાં એ લોકો લુનો છે લોકો જ અનાડી અને ખેલકાર છે. ખાતાના સાધા-રચ્યા સાધાણુ કારીગર કરનાં તેનું કામ પ્રમાણમાં મોણું અને વધારે નુકસાનવાળું હોય છે. તેમ જનાય તે ચોક્કસી-ચારણ-ચલાવે છે. ખરી જાત તો એ છે કે તેને કામ કરવું

ગમતું જ નથી. આવા કપસા જમાનામાં અનેક ભણેલા હોશિયાર બેઠકારી રખડતા હોય છે. એવા એકાદ તેણે રાખી લીધે છે આરેય સાંચાનું કામ લમલમ તેની જ પાસેથી લે છે, અને માંડ એક સાંચા જેટલા પગાર આપે છે, જે કે આવા માણસો ભાગ્યે જ તેની પાસે જાઈ ટકે છે. પણ આપણાં જીવનની અનેક પ્રકારની અસમાનતા તેની પાસે આવાં ઘેટાંની પરંપરા બંધે જ રાખે છે.

કામ અને તુકશાનનું પ્રમાણ સાચવતા તનનોડ મહેનત કરતો મુકદ્દમ હખીજની ચોકડી પર આવી ચડે છે તે તેના હોશિયાર ઉડી તપ છે જેણે હખીજના હાથ નીચેનો માણસ ચાર સાંચાને એકઠે દાંચે પૂરો પડના લોકો રેડી રહ્યો હોય છે. એકાદ સાંચો બંધ હોય છે. તે બીજામાંથી કેટલાય તાર તૂટીને ચીરા ચાકતા હોય છે. મુકદ્દમ ત્રાડ મારે છે. “હખીજ કાપર !”

જેણે જવાબ આપે છે “હાટકમાં”

મુકદ્દમ હાંત કમચલાવે છે, અને હખીજના ‘કતી જેતે સાંચા પર મંડી પડે છે. બધું’ રાત્ર ‘જ આંચે છે એટલે હખીજ એચિતો ફૂટી નીકળીને સાંચા પર આવે છે. મુકદ્દમ તેને હીકખીરીભરેલા ચહેરે નમ્રતા-પૂર્વક ખૂબ સમજાવે છે અને કામમાં ખ્યાન રાખવા વિનવે છે. હખીજ સામું જોઈને માત્ર હસે છે, અને ડેપ્ટે હાથ નીચેના માણસનો કાન પકડી તેને બે તમાચા બેંચી કાઢે છે એટલે મુકદ્દમ ચાલ્યો જાય છે.

મીકનો હાટલવાળો તેને સારામાં સારી આ આપે છે. બીજા ટ્રાઈ પણ કરતાં તેની વધારે સમગ્ર સાચવે છે, અને બીજા કાંઈપણ સાધારણ કારીગર કરતાં તેણે નામું વિશેષ ધાય છે. જતાં જ તેની પાસેથી પાંચ પચ્ચ લેવામાં આવતી નથી. કેમકે બીજાઓની પાસેથી પૈસા વસૂલ કરવામાં હખીજની જરૂર હખીજની કુનેહને લઈને જ અનિવાર્ય થઈ પડી છે. તમામ કારીગરોના પ્રભુજ જેવો થઈને તે હાટકમાં ભેડે છે. અને ટેવતપર પગ લંબાવીને સીચારેટના ગોરોટ કાઢતો મોટાથી મધ્યાં હાકે છે. અને

જ્યાં જ રેની હામાં હા બણે છે. પણ તેની વાતો બહુ-ખરં એક જ પ્રકારની હોય છે.

અઠાસી નંબરનો આપુ અને રાન્સ ચરખાના ખાતુમાં કેવો અને કેટલો ફરક છે, અંધુનો ઉપયોગ ક્યારે કરવો અને જરૂરોનો ક્યારે, હાથ ચલાવવાની શ્રેણી જમ ચલાવવાથી સામેના પર કેવી અસર ધાય છે, સામાના ધાને કેમ ચુકાવવો અને કદાચ કથોલી જ્યા પર વાગી જાયતો તાત્કાલીક શું જવાબો લેવા. ચહેરોની ક્રોધ કદ મીકોમાં ક્યા ક્યા દાઢાઓ છે. ને તે તે લતાઓમાં દરેકનું મંદ્ય કેટલું છે. તાજેતરમાં ક્યા ક્યા મીકોમાં ‘કાણે કાણે ક્યા ક્યા કારણેને લઈને તોફાનો’ કર્યાં છે. ચહેરોમાં સોંથી સારા ફાગદારી વજીરો કાણે કાણે છે. ક્યા ક્યા ડિલીઝનના ફાગદારી બદલાવાના છે કાણે કાણે આવવાના છે, ક્યા ક્યા તોફાનીઓ ક્યારે જોવામાંથી છૂટવાના છે, ને નવાઓના મુકદ્દમ કાંઈ જ તારીખોએ કેતી ઘાટમાં નીકળવાના છે, ને તેઓએ ક્યા વજીરોને રોક્યા છે, એવા એવા મુદ્દાઓની આસપાસ હખીજની વાતો વિસ્તરતી હોય છે.

ખાતાના ઉપરીઓ તેણે આ વર્તન આંખ આગ કાન કરીને સાંજી લે છે — અને કાંઈ કાંઈ તેની સામે વિધિપુરઃસરતાં પગલાં લે છે ત્યારે ત્યારે હખીજ પણ તેઓની સામે પોતાની રીતે વિધિપુરઃસરતાં પગલાં લીધા સિવાય હોડતો નથી. તે આર છ ઇસ્પીટુએને સંધી રાખે છે ને સંધે ત્યારે પેલા સાહેબ ગાંધા બદલ નીકળીને સાપકક પર પાતો મોટરમાં બેસવા જાય છે કે તુરત ગાળેના તરસાદ સાથે પેલાઓ તેની પર, તૂટી પડે છે. હીકકીક મેથીપાક પડી રહે તેટલામાં કાળા કુટમોષ-ની જેમ જીવનો હખીજ હાથમાં ‘હાંડા’ વીંચી આવે છે. પેલા હોડોને શરમાવી સમજાવી અંધું વેરી મારે છે. અને આ અદ્યત્ત કાળનો રમણિતા પોતે જ છે તે ખુલ્લું ન પડી જાય તે ખાતર ઘણી તાર પેતાના જ માણસોને મારે છે ને પોતે પણ ‘હાંડા’ થઈ સંવદ કરી લે છે. જડી તો પેલા સાહેબનો તે ખામ અંદરથી જની જાય છે, ને પેલા તોફાનીઓને પણ હમેશા સંજાચવી અંખે છે.

પણ આવી કદાચો અજમાવનાં ખેડનાં તે સામાની શક્તિ અને સંયોગે અચૂક માણી લે છે, ગેર અમંદારો ખાતામાં ફરતા આવે છે ત્યારે પણ પાટલુના પીસામાં નાનું છત્રેણું હતીઆર રાખે છે જ એ વાત તેની ખ્યાન બહાર નથી હોતી. એટલે જોવાની અંદગીમાંથી બચી જઈને મીઠામાં ટકી રહેવા ખાતર તે અવગણે જ હકલ અજમાવે છે. જલ્દીતા મુકરમો મારફતે ગોરાના પરિચયમાં આગા પડી તો હબીબના પાસા પોચાર જ હોય છે. પોતે અચ્છો શિકારી હોવાથી સાદેખને સાથે જઈ જાય છે; ને ત્યાં પોતાનું 'ખડ' પથ્થરી બતાવી સાદેખને ખુશ કરી નાખે છે. વળી માંસાદારીને અમલની ઉમ્મદા ચીતે વિના મૂંઝે લાવી દે છે, અને સાથે સથે મીઠા કેવા નિર્ગળ સ્વજો આવેથી છે, રોજ કેવાં તોફાનો ફાટી નીકળે છે, આજ સુધીમાં કેટલા ઝોરીઝરો તોફાની કારીવરોના લાપથી પીડાઈને આવ્યા મથા છે, ને પે તે કેટલાને કાઠા વફાદારીથી બચાવ્યા છે તેનું બલકમનું વર્ણન છત્રાદાર દિન્દી જખાનામાં કરે છે. દિલ્લો જતાં પરિસ્થિતિના અભ્યાસે ગેરા ઝોરીઝરો સમજાય છે કે હબીબને પોતાનો ફરી લેવામાં અંગત રીતે તો કશું જ શુભાવકાનું નથી.

પણ હબીબની દાદાગીરીનો દોર કેવળ મીઠામાં જ પર્ણિત થતો નથી. તેના સત્તામાં પણ તેની દંક વાજે છે. લગાની કોઈપણ ફોટામાં તે અને નેટકા બિરાદરો સાથે વિના મૂંઝે ચા પી શકે છે. અને શેઠાગીરો તો જાણે ધરતી જ છે. જાડે કરતાં મોટાને ગાલીકની અદાથી ઉભી રખાવે છે, અમલદારની અદાથી મૂઝા અમલગતો ને રેશમી કમાલથી મોંઝે લૂછે: હાઈકને પડે જોડાવાય છે અને આમનીથી શીંગારેટ ચેનાવે છે.

નાટક રીતેમાનો તો તેને પેસાય શતો ખચવે પડે? એક બે થીએટરની દાદાગીરીના રીતિઓ તો તેને મૂખેજો જ છે. અને બીજા દારાઓની દોલતને લઈને લગભગ તમામ રીતેમાનાં જાદુનાં તેને મારે ખુશ્લાં છે. પણ અચૂક શીઘ્ર જ એવના દરાદારી તે જાણે જ

કાંઈ જાય છે. કમ્પાઝ ફેરમેકસ, રીચર્ડ ટાલ્મેજ, માસ્ટર વિલ્કસ, સ્ટન્ડર્ડીંગ નવીનચન, ગણપત ખાતે અને ફિયરલેસ નાદિયા સિવાય બીજાઓના કામમાં તેને રસ નથી. હબીબ સમજે છે કે દાદાગીરીના ક્ષેત્રમાં પણ ખીરખીર જગ કરતાં કળેશ જમાનો આવવો જાય છે અને એટલે જ જાણુરાવ પેંદારકનું એકપણ ચિત્ર તે છોડતો નથી. જાડી અભિભવકા યા સંગીનની તેને જગ્યા પડી નથી. મીઠામાં પણ એવું જ, ચાર સાંચાના મામુરી પચાર ઉપર તેનું રવજીંદી અને રંગીલું છવન નમે જ નાદિ. એટલે આ માનેજો સાંડ મીઠાની અને રીતેમાની તોફારી કરે છે ફક્ત દાદાગીરીની મહત્તાકાંદાને પોષવા ને તે માને ગરી આવ્યા.

અમદાવાદથી પીરાણા, બારેજ, સરખેજ, નરોડાને વાડજ જતાં સડકો પર રમજોના દિવસમાં તે ધણીવાર તેના જુઠારી મિત્રો સાથે જાય છે. અને કાલે વિદાય આમલીઓની લગામાં થાણું જમાવીને સાવચેતીથી એકે છે. હબીબ આજુબાજુ ફરતો રહે છે, કોઈકાઈ રાદનારી-ઓ પેલા થાણા પાસે ઘોડુકરતિયા પ્રેરાઈને બેઠા થાય છે કે વાન ફરી નીકળે છે. એક મુઠ્ઠા શેઠાની હાથિથી પેલાઓ સાથે પૂછપરછ કરે છે, ધનભોજી મુદત્તની અદાથી રમે છે, છને છે ને પાંચ પચીસ શેઠકા ખખ્યા-વતો રહ્યા જ રીધો આવ્યો જાય છે. પછી તો પેલા બોલા પતંગ ચાવણી પ્રકાશમાં ચાર થઈ જાય છે ને તે સાંતરે વિના મૂડી યા વિના જવાણદારીએ હબીબને અર્ધા લાખીવારી મળે છે.

શરેરામાં ચાલતા ખાનગી જુઠાના અખાડાઓ પણ હબીબની કાઠરી રિહોળાં નથી-પણ દબે તો તે તેનાં રથાનોમાં ખેતારી તરીકે નાદિ કિન્નુ ચોરીદાર તરીકે જ જાય છે. તેની છત્રજાયા નીચે ખેવારીઓ નિર્ગળથી ખેડે છે, ને ફરક દાવે હબીબના નામની મુશ્કર કઠેરી રક્ષા વેજાઈ મૂકે છે અને પકડવા આવનાર સપા-મકાં તો હબીબનાં રથમાં છે, પણ એ રમકડાંનેય રીકડવા ખાતર તો તેને અખુક દિલ્લો કાઢવો જ પડે છે. અને આવ્યા રથ કંઈ દંડેજ નથી ચાલતો, કેટલીક વખત ઝાંખી પાન

દોષોને લીધે તથા જર્મની-છટાસિતા વચ્ચેને લીધે એક પછીને મદદ મળ્યા જ કરે છે. અને બીજે પક્ષ જે કાયદેસર મદદ મેળવવાનો હક્કાર છે તેને મદદ મળતી જ નથી. પરિણામે ગિનદરમ્યાનગીરી એ તોટક પાતી ગય છે.

સ્વયં સેવકોનો પ્રશ્ન:

સ્વયં સેવકોનો પ્રશ્ન હજી બાકી રહે છે. બીન-દરમ્યાનગીરી સમિતિ પાસે જે કામો કરવાનાં હતાં તેમાં આ કામ પણ મહત્ત્વનું છે. અને ઇંગ્લેંડ હજી સુધી આશા સેવી રહ્યું છે કે એકા કરવાના કાર્યમાં બંને ભંગાણ પક્ષ પૃથ્થુ સ્વયં સેવકો પાછા બોલાવી લેવામાં જો બધા કબૂલ થાય, તો મામલો મુપરી જશે. અને મહાસુદની બીક નહિ રહે.

આજે બોલામાં બોલી ચલુતરી કરવામાં આવે તો પણ સ્પેનમાં આશરે ૭૫૦૦૦ બદારના માણસો લડે છે. આ બધા સ્વયં સેવકો કહેવાય છે. અને લગભગ બધા જ દેશીઓથી આવા સ્વયં સેવકો આવ્યા છે. પણ જર્મની અને છટાસિતા સ્વયં સેવકોની સંખ્યા સૌ કરતાં વધારે છે. વધારે નવા સ્વયં સેવકો ન દેવાયું આ કામોએ વચન આપ્યું છે. છતાં પણ જુદાં જુદાં રમણોએ આવા સ્વયં સેવકો આવ્યાનાં બનાવો બનાવ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે આ સ્વયં સેવકો છે જ નહિ પણ સૈન્ય જ છે. લેખકે છટાસિતા માત્ર સૈનિક તરીકે નહિ પણ સ્વયં સેવક તરીકે તેમને મોકલવામાં આવ્યા છે. વાસ્તવિક તો એ સૈન્ય જ છે. અને એમાંના લગાને આગ્નિચિન્નિયા જવાના બદલે રડીમરમાં બેસાડી સ્પેનમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે મહાગાની હજી પણ છટાસિતા નીકાસૈન્યનો જ વિજય હતો. સરકારશ્રેય આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વયં સેવક સૈન્ય છે. અર્થ પશુ આવી સંખ્યા નાની છે.

ઇંગ્લેંડ આ લાગા સ્વયં સેવકોને પાછા બેંચી લેવાવવાના પ્રયત્ન કરવા માગે છે. આ તેની આશા આકરાકમુખપત્ત છે. મુસોલિની તથા તેની તરફથી

બોલવાના તેના પ્રતિનિધિઓએ આ પ્રયત્ન ઉપર જુદી જુદી રીતે ધણીવાર પોતાના મત પ્રદર્શિત કર્યા છે કે “અમાં મુખી ક્રીકોનો પક્ષ હવેશ નહિ ત્યાં મુખી એક પણ સ્વયં સેવક સ્પેનની ભૂમિમાંથી પાછો બોલાવી શકાય એમ નથી. સરકારે આ સ્વયં સેવકોને મોકલ્યા પશુ નથી. અર્થથી તેમને બોલાવવાની મતા પશુ સરકારને છે નહિ.” આ બધાનો અર્થ એ છે કે ઇંગ્લેંડ સ્વયં સેવક પાછું ખેંચી લેવા નિવાર નથી. વચ્ચે એક બે વાર એવા યુગોનો આવી ગયા હતા ખરા. પણ આજે હવે એ સંયોગો બદલાઇ ગયા છે. આજે કાંકો દારે તો છટાસિ અને જર્મની કાર્યો એવા દેખાવ થવાનો છે. તેમ થાય તો તેમની પ્રતિભા પડે તેમ છે. આશાજનકમાં છટાસિયન સૈન્ય દરમુ” હવે તેથી તેથી પ્રતિબંધને ધક્કા પહોંચ્યો જ છે. અને તેથી નો મુસોલિનીએ જાહેર કહ્યું છે કે ‘એ લાક્ષ્ણ બદલો છટાસિ લીધા વગર રહેશે નહિ. કપારે અને કેમ લેશે એ સવાલ જુદો છે.’

સ્વયં સેવકોને મોકલવા પાછળની નીતિ, તેમને ત્યાંથી પાછા ન બોલાવવાની આકાંક્ષી સરકારે જાહેરાત અને કાંકો પક્ષની હજીની સાથે તેમની દેશી પ્રતિભા આ બધું જોતાં છતાં ઇંગ્લેંડ સ્વયં સેવકો પાછા ખેંચી લેવાની આશા સેવી રહ્યું છે. એ અશુભ છે. આપણે કહ્યુંએ કે જરૂર ઇંગ્લેંડ પોતાની આ મુરતમાં સંકળ થાય. કારણ કે જો એમ થશે તો સ્પેનમાં માત્ર સ્પેનના જ પક્ષે લડનારા રહેશે. અને તો મરકાદ પક્ષનો વિજય નહીં છે. ન્યાયનો પક્ષ તો હજીરો, અને ઇંગ્લેંડે કાયદેસરની સરકારને હાલતાન આપ્યું ગણાશે. પણ ઇંગ્લેંડ જો એ આશામાં સંકળ ન થાય તો લગ્નિય જુદું જ છે. દરમ્યાનગીરી વધ્યા જ કરશે. અને પ્રાણાન્તે પોતાનાં ધરખાતું રક્ષણ કરવાની પ્રમથ પરાંતીન બનશે. અને બળવાખોરો સંકળ થશે પ્રાત્તનંત્રનો નાશ થશે અને સ્પેનની ફર્દશનો પાર નહિ રહે.

બીજે પણ ઇંગ્લેંડ પાસે રસો છે. અને તે છટાસિ અને જર્મનીને ઘડવાનો. તેની સદેખ દરમુ

અને મોક્ષ પગલાં જમની તથા ઇલાસિને બહાર શેઠ આપી શકશે. હજુ તેનામાં એટલી તાકાત છે, કાંસ તેની પાંખે જ છે. અને રસિયા પણ આ કામમાં મદદ કરશે. અને દેશીજમની વધતી જતી સત્તાને ખાળી શકશે પણ ઇચ્છાંઃ એવું કરશે ખરું?

સા આ જય પરિષદ :

સામાન્ય પરિષદની પૂર્ણાહુતિ આસરે એક મહિનો આત્મા પછી થવા માસમાં થય. આ પરિષદમાં શું શું મોક્ષ નિબંધો આપ્યા કે સ્વપ્ન વાતવિતિ કર્ય એ સંબંધિની હકીકતો ઝાઝી બહાર આવી નથી. સામાન્ય સમ-લુતીઓ, અને સામાન્ય મજદૂરો વચ્ચેની આપણે થય છે, તથા ભરિખમાં સામાન્યતાનું વલણ કેવા પ્રકારનું રહેશે એ સંબંધિનું દિશા મૂલ્યન થયું છે, પણ એકે જાનન ઉપર કાંઈને નેપો નિષ્ઠાએ તેવો સંભાવ થય એવું પરિણામ આપ્યાનું જણાવું નથી.

આજે યુગેય ઉપર યુદ્ધનું વાદળ ઝડપી રહેલું છે. ક્યારે યુદ્ધ ફાટી નીકળશે એ કહી શકાય એવું નથી. આ યુદ્ધમાં જિતનથી અને તેવા સામાન્યની રિયતિ ચિંતા ઉપજાવે તેવી છે. પ્રેરણાનવા વલણ ઉપર પણ યુદ્ધના સમયનો થોડો ઘણો આધાર છે. આજની પોતાની નીતિ અનુસાર પ્રેરણાનવા આ યુદ્ધ પશ્ચિમ સંકિત અનુસાર મહેનત પણ કરી રહ્યું છે. છતાં જો યુદ્ધમાં ઉતરવું જ પડે તો સામાન્યતાનાં બીજાં અંગે કેટલી સહાય આપી શકે એમ છે એનો ક્યાંક કાદવાની આવશ્યકતા હતી. સંયોગે પણ આપી પરિષદ માટે અનુકૂળ થવા, નવા બાદશાહના રાજ્યપરોહણને અંગે જ્યાં સંસ્થાનના મુખ્ય માણસો લંડનમાં એકઠા થવા હતા આ તકનો લાભ લઈને લંડનમાં સામાન્ય-પરિષદ યોજાવામાં આવી. અને એક મોટા મુશ્કેલી અસ્પષ્ટ વિચારોની આપણે થવા પછી આ પરિષદ ખતમ થય છે. હવે આ પરિષદના હેતુઓ તથા તેની સફળતા ઉપર થોડો ઘણો વિચાર અસ્થાને નહિ ગણાય.

લેશે તો યુગોપના નાનાં ચાલ્યો. એઓ પોતાનો કેહ મોટો આશ્રયતાવા શોધી રહ્યાં છે તેઓ પણ જરૂર મદદ કરશે. અને દેશીજમની વધતી જતી સત્તાને ખાળી શકશે પણ ઇચ્છાંઃ એવું કરશે ખરું?

પંચમ સ્પોર્ડ બાદશાહના રાજ્યપરોહણ પ્રયત્ને પણ આવી જ જાતની સામાન્ય-પરિષદ બરાબ હતી. આજે જે જાતની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ છે એવી જ એ વખતે પણ હતી. યુદ્ધની નોખતો પણ મગડાની હતી. એવે વખતે વડમાં ઉતરવું પડે તો સંસ્થાનોનો માથ ફરશે હશે એ માણવાની જરૂર હતી. એ પરિષદની પૂર્ણાહુતિ પછી થોડાં જ વખતમાં મદાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું. એજ જૂનો પ્રસંગ આજે ફરી પ એ જાણે બન્યો હોય એવું લાગે છે. પરિસ્થિતિનું સામાન્ય સ્વરૂપ પણ એજ જાતનું છે; ઉચ્ચતામાં તકાવત છે.

તે વખતના જિતનના સંસ્થાનો સાથેના સંબંધો આજના કરતાં વધારે માસ હતા. તે વખતે સામાન્યની નેટલી એકતા હતી નેટલી એકતા આ વખતે જણાતી નથી. આપણાં સંસ્થાન તબું ઉપર મંચેમું મણાપ. એજે પોતાનો પ્રતિનિધિ પણ આ પરિષદમાં મોકલે નહોતો. તે સામાન્યની સ્વ જ જુદું પડવા માગે છે. તેનાથી બીજો છેડે દિવિરુદ્ધાન છે. જોને સામાન્યના અગત્યના અંગ તરીકે મણાવામાં આવે છે. છતાં તેના અભિપ્રાયની મોજને ધી પરા નથી. તેને જિલ્લિ પ્રેમિતે ને કાચે તેને સંપૂર્ણ જણી રહેલું પડે છે. માત્ર મુશ્કામ છે- રવનંદ અભિપ્રાય જ નથી. બાકીનાં સંસ્થાનો આ બંને ઉછાની વચ્ચે ઉભાં છે. બધાનાં રવાયો પંચ સિનાસિન છે આવી બિન-તા આજે સામાન્યતાનાં અંગેમાં જણાય છે. અમલોની પરિષદમાં આટલી સિનતા નહોતી. તે વખતે સંસ્થાનો જિતનું કેટલું સ્વીકારી લેતાં હતાં. આજે દરેક પોતે

પોતાનો નિર્ણય કરવા સ્વતંત્ર છે. અને પાશ્વેચ્છેના નિયમોને કે વિચારોને વગર વિચારી સ્વીકારી લેવા બંધાઈએલ નથી. માટે તો આજની આંતરરાષ્ટ્રીય ઝામઝામ પરિસ્થિતિમાં આવી પરિપક્વતા આવરણકતા વિશેષ હતી. પણ આવા જીલ્લજીલ્લા દિલ સંબંધે ધરાવનારા સંસ્થાનેની રાજામાં કોઈ ચોક્કસ સ્થિતિ સ્વીકારણ એ સંભવિત નથી અને તેથી જ પરિપક્વ સમય અવસરોન કરતાં એમ લગે કે જેટલી દહે સ્વયંતા થવી જોઈએ એટલી સ્વયંતા આ પરિપક્વે મળી નથી. છતાં આપણે જોઈશું તેમ ઐરશ્ચિત્યને નિરાશા પણ મળી નથી.

મહત્વના મુદ્દાઓ :

પરિપક્વતા ગયાં માટેના પણ મુદ્દાઓ મહત્વની હતા-આર્થિક યોજના, પરરાષ્ટ્રીય નીતિ અને સામાજ્યનું સંસ્કાર.

પહેલા આર્થિક મુદ્દા ઉપર પરિપક્વ કરવા ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી જણાવી નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર આજે છે એ કરતાં વધારે વધવે જોઈએ એવી ઇચ્છા-હેતુ-પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. પણ કંઈ ચોક્કસ વિગતો નક્કી થઈ શકી હોય એવું જણાતું નથી. આ પહેલાં ઓટાવા પરિપક્વતા આ પ્રશ્ન ચર્ચાઈ ગયો છે. સામાજ્યનગત સંસ્કારનીતિ અપનાવ કરવાને નિર્ણય થઈ ગયો છે અને તે રીતિ પરદેશી માલની આવાન જકાત વધારવામાં પણ આવી છે. પણ આ યોજનાથી જે લાભ મળે જોઈતા હતા તે થયો હોય એવું જણાતું નથી. સામાજ્યની અંદર વ્યાપાર વધારવા જતાં કેટલાંક દેશોનો પરદેશી સાથેના વ્યાપાર તૂટ્યો છે. અને તેટલા પ્રમાણમાં સામાજ્યની અંદરના વ્યાપાર વધેશે જણાતો નથી. સંસ્થાને આજે એવી અવસ્થાએ પહોંચ્યાં છે કે તેઓ પોતાનો વેપાર પુરુષ વધારવા માગે છે. ઓટાવા કરારો તેમને બંધનમાં ગામળ પડે છે. કેનેડા ઐરશ્ચિત્ય તણે એ કરતાં અમેરિકા તેને પાસે હોવાથી તથા તેની સાથે વ્યાપારી સંબંધ વધારે હોવાથી ચિંતનને શી રાખવા કરતાં અમેરિકાને ગળ

રાખવાની વધારે ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક છે. એ સ્પેશિયો જાપાન સાથે વ્યાપાર વધારે વધે છે, એ પણ ઉપરના જેવી જ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ દેશ સંસ્થાને સંબંધેની એક નીતિ નક્કી થઈ શકે એવું ધોરણ પડતું મુકેલ છે. આજે જેમ ક્રિસ્ટિયન વચ્ચે જીદા વ્યાપારી કરારોની વાટાઘાટો ચાલુ છે એ રીતે જીદી જીદી વાટાઘાટો ચાલે એ પદ્ધતિ કદાચ અપનાવ કરવી પડશે, અને માટે જ સામાજ્ય પરિપક્વતા આ સંબંધની ચોક્કસ વિગતો નક્કી થઈ શકી નથી.

પરરાષ્ટ્રીય નીતિને પ્રથમ વધારે મહત્વનો હતો. ૧૯૧૪ વખતે તો યુરોપના મહાધુષ્કમાં ઈંગ્લેન્ડે કંપ-લાગુ એટલે સાથેસાથ બધાં જ સંસ્થાનેઓ કંપલાગુ દત્ત. પણ આજે એ પરિસ્થિતિ દેખાતી નથી. ખુદશુ રશ્ચેન આ વખતે પણ યુરોપ અને એવા વધારે સંભવ છે. સંસ્થાને બધાં ધુષ્કોળથી દૂર છે. ઈંગ્લેન્ડે અને યુરોપના ધુષ્કમાં ઉનાતું જ પડે, કારણ તે અસ્થ સમા છે. પણ દિશાંતની સાથેસાથ સંસ્થાને આ ધુષ્કમાં સડોવાવા માગતાં નથી. આ બધાં સંસ્થાને રાષ્ટ્રસંઘની યોજનામાં વિશ્વાસ મૂકતા હતાં અને હજી પણ મૂકે છે. પણ ઐરશ્ચિત્યનું વચ્ચે રાષ્ટ્રસંઘને મજબૂત બનાવવા તરફનું નથી એવા તેમના આશય છે. એક્સિસ્તિયાના ધુષ્ક વખતે ઈંગ્લેન્ડે તેનાં પગમાં લેવાં જોઈતાં હતાં તે નથી લીધાં, અને રોનમાં તો રાષ્ટ્રસંઘ સાવ નિષ્ક્રિય બની ગયો છે, આમ યુવામાં ચિંતનની નયગાઈ છે એવું સંસ્થાને માને છે.

ઐરશ્ચિત્યની આજની પરરાષ્ટ્રીયનીતિને પરિભ્રામે જર્મની તથા ઈટલિ વધારે ને વધારે અપવાત થતાં જતા છે. આમ બન્નેમાં ઈંગ્લેન્ડ માત્ર દરોહકળું છે એમ નથી. ગ્રી. ઇને જે વ્યાખ્યાને આખાં તે ઉપરથી સંસ્થાનેનો લખજા લાંગો છે, અને ક્રિસ્ટિયન નીતિ ફેરિશ્ચ પ્રયોજોના પદ્ધતિ કરારો છે એવું તેમને લાગ થતું છે. આ નીતિ કાઢીને મળતી નથી. તેમને માગે છે કે રાષ્ટ્રસંઘને આજે છે એ કરતાં વધારે બજવાન બનાવવાના પુરતા પ્રયત્નો કરવા અને ફેરિશ્ચપદ્ધતિની નીતિને લગાવ કરવો. હીટલર તરફની બીક બધાને

નથી એટલી ઇલાશિતા મુસોલિનીની બીક બધાને છે. એનું જોર વધારથી સામ્રાજ્યનો માર્ગ રૂંધાયો છે અને આફ્રિકામાં સામ્રાજ્ય સ્થાપનાનાં મુસોલિનીનાં સરખાંચે દક્ષિણ આફ્રિકાને ચિંતાકરત બતાવ્યું છે. એ મુખ્યત્વે ઓસ્ટ્રેલિયા તથા ન્યુઝીલેન્ડ જાપાન, સોવિયેટ, અમેરિકા તથા બ્રિટિશન વચ્ચેની કોઇ સંધિની અપેક્ષા રાખે છે. અને પાસિફિકની શાંતિ જાળવવા માગે છે. પણ આ સંબંધમાં કરા ચોક્કસ અભિપ્રાય હવેર આથી સ્પષ્ટ નથી. આ રીતે ટૂંકમાં હાલની ઇંગ્લેન્ડની પરમજી-નીતિથી બધાને સંતોષ થયો નથી. અને તેથી ઇંગ્લેન્ડનો સ્પષ્ટ સદાકાર આપવાની શેષ એ બાહેધરી લીધી જણાતી નથી. પરિણામે પરિપક્વોને ગ્રામગ્રામ નિર્ણય આપવી પાસે આવે છે કે હવેથી રાષ્ટ્રસંધાને મળજી જવાવવા માટે બધાએ પ્રયત્ન કરવો. શાંતિરક્ષણ માટે રાષ્ટ્ર સંધ ઉપરનો વિશ્વાસ પણ પરિદે બદલ ક્યો છે. એક વાત આ નિર્ણય ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઇંગ્લેન્ડના પર-રાષ્ટ્રીય ધોરણ સાથે બધાં સંરચાનેતુ ઐક્યત્વ નથી.

છેડી અને અત્યંત મહત્વનો પ્રશ્ન સંરક્ષણનો હતો. પરમજીનીતિને સંરક્ષણની સાથે અત્યંત સંબંધ છે. રાષ્ટ્રઆતમાં નિર્ભર ગવા તેમ આજે મુશ્કેલી વાદ્યો ધુરોપના આકાશમાં ઘેરાયેલાં છે. ઇંગ્લેન્ડને આ મુશ્કેલીમાં બિનરતું પડે એનું પણ છે પણ છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે બ્રિટિશનની જે શક્તિ હતી તે આજે રહી નથી. તે વખતે નીકાલમાં તેની બોજબરી કરનારાં રાષ્ટ્રો નહોતાં. આજે જાપાન, અમેરિકા તે બોજબરીનાં ભ્રમ, પણ જર્મની અને ઇટાલિ પણ હરિકાલમાં ઉતર્યાં છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રનો રસ્તો ઇટાલીએ રૂંધ્યો હોવાથી ઇંગ્લેન્ડનું નીકાલેન્ય આગળની જરૂરીયાતને પહોંચી વળે એટલું શકિતવાળો નથી. વળી બાવી મુશ્કેલીમાં આ રસ્તો જોખમમાં હોવાથી કેપનો રસ્તો મુદ્દ કરવાનો જરૂર છે. હિંદી મહાસાગરમાં અને પાસિફિકમાં પણ એટલુંજ સામર્થ્ય એકત્રિત કરવાની જરૂર છે. આ બધું જોતાં આજે એટલું જિદન મુશ્કેલી ભરે ઉપાડવા અશકત છે. આથી તે તેજ પાંચ વરસથી જર્મી લશ્કરી ચોજનાની શરૂઆત કરી છે. પણ એનો આવડો મોટો ખર્ચ

પોતાવો પણ મુશ્કેલ છે. આથી કરોડોની વખતે જો સામ્રાજ્યમાં બધાં અગ્રા એક થાય, એકદશબંધ સ્થપાય, તથા પૈસાની તેમજ લશ્કરી મદદ આપવાનું કમ્પ્યુર કરે તો ઇંગ્લેન્ડના પગ મજબુત બને. આથી પરિણામ આ વિષય અત્યંત મહત્વનો ગણાતો હતો.

આના સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડની બંધીજ માગણીઓને ખુલો ટેકો મળ્યો હોય એવું જણાતું નથી, પણ આ પ્રશ્ન થોડાંવધે અંશે પણ સંરચાનોત્તે બને છે, કારણ કે તેમનાં હિતો જોખમી છે, અને એટલા પ્રમાણમાં થોડી થોડી મદદ આપનારાં વચનો મેળવેલાં પણ જણાય છે.

સંરક્ષણનો ભાર :

બ્રિટિશનની સત્તા આજ મુશ્કેલી સર્વોપરિ હોવાથી તથા લશ્કરી સામર્થ્ય બધાં કરતાં પ્રમુખ હોવાથી દર મુશ્કેલી હાથમેલા સામ્રાજ્યના રક્ષણનો ભાર એકલા બ્રિટિશનને માથે પડેલો હતો, અને તે ઉપાડી સકતું હતું. તેના બદલામાં સંરચાનો પણ જર્મનીની અધીનતા રીકારતાં હતાં. આજે સંરચાનો વધારે સ્વતંત્રતા મેળવવા સક્તાં છે, પણ સંરક્ષણનો ભાર તેમને માથે મોટો પડ્યો નથી. સામાન્ય આખાની શક્તિની પ્રતિધાને લેધિ જ સંરચાનો સામે કોઇ નાજર. નાખી શકે એમ નહોતું. આજે બ્રિટિશનની એ પ્રતિધા અને શક્તિ નથી. બ્રિટિશનની શક્તિ ઘટનાંની સાથે સંરચાનોએ લશ્કરી વલ્લવાની જરૂર હતી, પણ રાષ્ટ્રસંધની સ્થાપના એ અસ્સાર્ય જ થઇ. સાંધિક સમ્રામી- Collection of Security-એ આ રાષ્ટ્રસંધનો ઉદ્દેશ હતો. એટલે મોટું પણ આડમચ્છની સામે રાષ્ટ્રસંધ સરળતાપૂર્વક પગમાં બાંધી શકે એવો વિશ્વાસ આ સંરચાનોને હતો. આથી તેપણે લશ્કરમાં વધારો ક્યો નહિ. આજે લશ્કર અને સંરક્ષણ પાછળ ઓસ્ટ્રેલિયા પોતાના ખર્ચના ૫.૮%, કેનેડા ૪.૨%, આયર્લેન્ડ ૭.૨%, અને દક્ષિણ આફ્રિકા ૩.૫%, જેટલી નાની રકમ ખર્ચે છે. આ ખર્ચ મુદ્દ વખતની જરૂરીઆતને પહોંચી વળે એવો નથી. માત્ર હિંદુસ્તાન પોતાના ખર્ચના ૪૫.૨૬% જેટલી ભારે રકમ ખર્ચે છે, પણ તેનું કારણ હિંદુસ્તાન

પરાધીન છે. તેનો કશો અવાજ નથી. વિચારણામાં આવેલ તરિકા જ તેણે કામ કરવાનું હતું અને તેમ કહ્યું છે. દિલ્લી જઈ પાતા શું છે એ પૂછવાની પણ કોઈને જરૂર નહોતી. સામ્રાજ્યના દરેક અંગની પ્રધાન મંડળને જોડતી ચિંતા રહે છે તેટલી હિંદુસ્તાનની રહેતી જ નથી. હિંદુસ્તાનની આ બાબતની વફાદારી રિયે પ્રેક્ષિતનનો આત્મવિશ્વાસ જળવે છે.

બીજા બાબુથી સંપ્રાપ્ય પરિપેદા હિંદને તેની 'પરાધીનતાનું' અને અમદાવાદનાં સ્વપ્ન જ્ઞાન કરાવ્યું છે. સામ્રાજ્યના કોઈ પણ બાબતો માણસ બીજા સંસ્થાનમાં જાય અને ત્યાં જો તે ત્યાંના વનનીની જેમ જ રહેવા લાગે-ત્યાંના રહેવાસી લેવો જ જોય તો તેને તે તે લાગતા ચહેરી તરીકેના હોય મળવા જોઈએ એવો વિચાર થયો. પણ એક કક્ષમ એવી ઉમેરવામાં

આવી કે તે તે દેશની સરકારે આવનાર અપકિતની આ મોઝતા સીકારવી જોઈએ. આ એક કક્ષમથી જ ઉપરના હોય ઉપર પાછી ફરી વળે છે. રક્ષિત અપકિતની રંગરોપી સરકાર 'કોઈ દિલ્લીને નામરિકાના હોય અપકા માગતી જ નથી, અને સામ્રાજ્યના મોટા રત્નો આ પરિસ્થિતિ માટે અંખીયામણા કરે છે. સરવાળે હિંદુસ્તાનને માટે તો સામ્રાજ્ય પરિવર્તો કશો લાભ મળ્યો જ નથી. એણે તો દુનિયામાં પોતાનું રક્ષન મેળવવું હોય તો, પોતાની જ સક્રિય ઉપર અને આત્મવિશ્વાસ ઉપર મેળવવું પડશે આત્મવિશ્વાસ અને સક્રિયતા પ્રદર્શન સિવાય દુનિયામાં તો તેને સ્થાન નથી જ, પણ ખુદ સામ્રાજ્યમાં પણ તેને માટે તો જગ્યા નથી એ સત્ય આ પરિપેદા બતાવ્યું છે.

૧૧-૭-૩૭

અનુસંધાન પાન ૪૨૪થી ચાલુ

‘પાંચ વાગે ને ?’

‘હા.’

‘તે શું છે ?’

‘કંઈ નહિ, મેં ‘હા’નું કે તને ખબર નહિ હોય’

‘વાત બાંધવા નહિ બહુક !’ અનિરૂદ્ધ મજબૂતતા બોલ્યો. ‘તું મારા ને કમળાના સંબંધ વિશે જાણવા માગે છે ખરું ?’

બહુક શરૂઆતો હોય એમ હતો.

‘અમારી મૈત્રી કુદરતી રીતે રિખમ પામી છે અને આજે પણ તદ્દન કુદરતી સ્થિતિમાં જ છે.’

‘એમાં હું સમજ્યો નહિ.’

‘હું કહેતા માત્ર હું કે નીરૂ અને જડા કે જનંત અને શારદા કરતાં અમારી મૈત્રી ખૂબ પ્રકારની છે.’

‘હું પણ એ જ માનું છું.’

અનિરૂદ્ધ બહુકના આ શબ્દોનો મર્મ સમજવા એના સામે તાણી રહ્યો.

‘શા ઉપરથી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘તમે આઠે દિવસ પહેલાં સુરત નહિ પણ વડોદરા ગયા હતા એમ આજ સવારે મેં જાણ્યું તે ઉપરથી.’

‘નહિ, હું સુરત ગયો હતો, મારા પાંચે પ્રમથા છે.’

‘હા, હા તમે સુરત ગયા હતા. પરંતુ વડોદરા ઉતરી હતા એ સાચું કે નહિ ?’

‘એમાં કોઈ ગૂંથો છે !’

‘એ તો તમને ખબર પડે. અને તો આજ સવારની ટપાલમાં.....’

‘કાંતો કાગળ હતો ?’

‘કમળાએતના બાંધનો.’

‘શું હતું ?’

‘તમારા સામે થોડા બખાજા કાંટા હતા.’

‘પછી છુટી વત છે.’ અનિરૂદ્ધ ઉશ્કેરણ બોલ્યો.

‘હું પણ એમ જ માનું છું.’

અનિરૂદ્ધ ફરીને બહુક સામે તાણી રહ્યો. બહુક

ત્યારે હસતો હતો.

‘હસે છે શું ? કમળાની અને મારી મૈત્રી મૈત્રી જ છે, એ સમજ્યો.....’

‘મને એ સામે કશો જ વાંધો નથી, હું છું છું’

‘કે એ લગભગ પરીણમે, અને જલદી પરીણમે, જ્યો

નીરૂ ને જડા જેવા ઉપરથી તમારી આંખ ખસે.’

બહુક મંજીર બની ગયો. અનિરૂદ્ધ ડોળા ફારીને એના

સામે તાણી રહ્યો.

‘એટલે મારા મનની આ વિગતિ છે એમ ?’

‘યોગીવાર રહીને અનિરૂદ્ધ બોલ્યો.

‘નહિ, આ વિગતિ કહેવાય જ નહિ, તમારો

મનની આ સદગ પ્રગતિ છે.’

અનિરૂદ્ધ જવાબ આપતા જતો હતો ત્યાં બહુક

બોલ્યો: ‘તું સમજ્યો. હવે આપણે છુટા પડીએ.’

બહુક માલસા માંડ્યું.

‘બહુક !’ અનિરૂદ્ધ ખૂબ મારી.

‘હવે તમે જલદી પરણી લો.’ બહુક જતાં જતાં

બોલ્યો.

અનિરૂદ્ધ કંઈક વિમાસણમાં અને કંઈક કોધમાં

ત્યાં ને ત્યાં ચઢીક ઉભો રહી ગયો.

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

આખરી નિર્ણય

૧. ધર્માં મળેલા મહાસભાના પ્રધાનમંડળે એક મહત્વનો ઠરાવ કરી રાજ્યીય વાતાવરણમાં એક વિદ્યુત મૂકી છે. ત્રણ ત્રણ મહિનાના મંથનો, ખુસાસાઓ, નિવેદનો, પોક્કા પ્રશ્નોના નાટકો એ તમામ વસ્તુઓ આ ઠરાવથી અદસ્ત થઈ છે. હિંદ અને બ્રિટનના રાજધારી મુસદ્દીઓ અને વર્તમાનપત્રો દર્શના પોકારો કરી, અંબલિનું દેવો પાડી આ ઠરાવને આપકર આપે છે. શ્રી. સત્યમૂર્તિ જેવા અગ્રણ્ય વ્યાનંદમાં આવી સ્વરાજના સ્વપ્ન જેવા લાગે છે. ધારાસભાના કામચલાઉ પ્રધાનો પોતાનો સરસામાન ઉપાડી બાકાત મકાન ખાલી કરતા હોય એમ રાજ્યમાં આપી વિદાય છે એ અને મહાસભાના નેતાઓ, જે બંધારણીય રીતે મહાન્ય સાચા માનિક છે તે પોતાના સારીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.

આ ઠરાવને પંચાલમે આપણા દેશમાં ત્રણ પ્રકારની મનોદશા અત્યાદે દેખાય છે. એક તો અતિ હર્ષની, એમાં વિચિત્રો, વફાલરો અને થોડાક મહાસભાવાદીઓ છે, ત્રીજી કુખ અને રોષની, એમાં થોડાક સમાજવાદીઓ છે. ત્રીજી ગાંધીવાદી. એમાં નવાં મોરચાના મર્મને સમજાતા મહાસભાના અધ્યક્ષીઓ અને હાથ થોડાક સરકારનાં પશુ અધ્યક્ષીઓ છે. આ ત્રણ મનોદશામાં અમને સાચી મનોદશા ત્રીજી લગે છે. પહેલી મનોદશા વસ્તુસ્થિતિના અત્યંતની છે. હવે પામવું થોડા મહાસભાવાદીઓ એમ માની બેઠા છે કે 'ઉજળું એટલું દુધ' છે. હિંદની ભેડીઓ મજબૂત કરનાર બંધારણ પ્રધાનપદ સ્વીકારવો નિર્ણય થતાં જ એમને મન 'પ્રાંતિક સ્વરાજ' જતી થયું છે. વિનિયોત એમ લાગ્યું છે કે દેશમાં સૈવ અશાંતિ મચાનારું આ મંડળ આખરે અચરે માર્ગે-બંધારણીય માર્ગે- રીક આવી ગયું! હવે એમને ખબર પડશે કે રાજ્યતંત્રની જગતવાદીઓ કેટલી મહાન અને મુશ્કેલ હોય છે! વફાલરો અને ઉપસી નજરે તોનાર સનધરી માનસવાળાઓ આમાં પોતાની છુપ્પિયો અને બંધારણની વિજય જાહેર છે. મહાસભાએ જે ત્રણ મહિના પહેલાં ધૂંધી દીધું તે આજ નીચી મુંડીએ ગળી લીધું એમ માને છે. પ્રથમ વર્ણની આ મનોદશા બંધારણનો અમલ થતાં જ બંધારણ જશે એમ અને માનીએ છીએ, કારણકે પ્રધાનપદનો ઠરાવ કરનાર એમ માને છે અને ઠરાવ પશુ સાફ સાફ શબ્દોમાં જણાવે છે કે બ્રિટન અને હિંદ વચ્ચેનો સંબંધ સૈત્રીનો નહિ પણ શોષક અને શોષિત છે. આ બંધારણ અમલ કરવા લાયક નહિ પણ દેશાવવા

લાયક છે. પ્રધાનપદનો સ્વીકાર પણ એ હેતુથી જ કરવામાં આવે છે કે જેથી મહાસભાની તાકાત વધે, દેશના દુઃખો દૂર કરવામાં મદદ મળે અને બંધારણનો અંત આવે. આને હાંના પોકારો કરનારા વિનિતો ને વફાદારો દિલ્હીના દરજા વખતે પણ હાંના પોકારો કરતા હતા પણ ખત્રીના મુદ્દા ઉપર અગ્રેડો ઉભો થતાં ને તે મહાસભાને નિંદવા લાગ્યા, એજ રીતે એ લોકો મહાસભાના પગલાંના રહસ્યને, દરજામાં રખા હોવા છતાં સમજતા નથી અને ધારાસભાગૃહમાં નજરે બે વિરોધી દળો વચ્ચે કુધ્ધ મંડાશે ત્યારે ચોંધા ઉઠશે ને મહાસભાને અગમ્યોત્તરની સંબોધનો, એટલે હાંની લાગણી એ ખોટી અને ભ્રમાવશાલી છે.

સમાજવાદીઓની દુઃખ અને શેષની લાગણી પણ સમજ જતાં નામશેષ થઈ જશે, કારણ કે મહાસભા કદીએ સામાજિકતાની જાગૃત્તીમાં ફાગળ એમ નથી. અને બટકું કોટલા માટે નિરંતરની બૂખને બૂધી ત્યજ એમ નથી. મહાસભાના પ્રધાનો અને તેટલા શક્તિશાળી હોય પણ એક મહાન તંત્રના એ પ્રતિનિધિ માત્ર છે એમણે પોતાની તમામ કૃષિ-શક્તિને ઉપયોગ એમના મોજા આદેશને પરીપૂર્ણ કરવા માટે જ કરવાનો છે. પ્રધાનપદના કટર, વિરોધી રાષ્ટ્રપતિ કહે છે કે એ સારી વાત બનશે કે 'તો આપણે તત્ત્વ રહેણું' તો આ પગલું પણ આપણી તાકાત વધારનારું નીવડે.' અને આટલા આટલા અતુલ્ય પછી આપણી નજરો વિરોધી છે કે કોણ કોણ 'આવાતું' છે ! મોંઘીલ ? જવાહરલાલ ? વલ્લભભાઈ ? રામનવાસ ? અને રાષ્ટ્રના હૃદયને લોકો આખંડ નજરો રાખીને બેઠા છે. સમાજવાદીઓને થોડા વખતમાં જ ખાતરી થશે કે આ પગલું ખરેખર ચોખ્ખું હતું.

ત્રીજા મનોદશા-ગાંધીજીની એ સાચી અને આવશ્યક છે. આ પગલું સામાન્ય પગલું નથી. ધારાસભાને સ્વીકાર કરવો એ પગલું પણ અત્યંત હતું. એ તો મામામંદિરમાં માત્ર પ્રવેશ કરવા જેવું જ હતું. પરંતુ આ તો એવા મહાદારમાં પ્રવેશ થઈ ગયો છે. ત્યાં જઈને એ મદિરા માથાને ઉમેરી નાખવાની છે. અને કોઠાવડના આ મોરચામાં પણ સરકારને હાંકવાની છે. મહાસભાએ પ્રતિજ્ઞા આપી છે કે તેટલું

મળે તેટલું સાચા અધારનાની ખાતર એ રચાઈ રીકાયું જ નથી. એ રચાઈને ઉપયોગ પૂર્ણ કરાજની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે જ થવાનો છે. . .

એટલે ધારાસભાની આ દારૂને અને આદર આપીએ છીએ અને એનો અમલ કરવાનો ને આદર મળે છે તેની પાસે કોઈ કુલાલીએ છીએ.

એ યુદ્ધસમિતિ હતી :

ધારાસભાના દરજા સામે એક અસંતોષ હતો કે એણે મહાસમિતિના હાથ ઉપર તરાર મારી છે, દિલ્હીના દરજાના શબ્દ અને મર્મની એટલે અગમ્યના કરી છે. અમને લાગે છે આમ કરવામાં પૂરું સત્ત નથી. શબ્દની જરૂર અગમ્યના કરી છે. પણ મર્મની તો રક્ત જ કરી છે. દિલ્હી દરજાને મર્મ 'ખાતરી' નહોતો પણ બંધારણનો સામનો કરવા માટે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર હતો. ખાતરી તો એ કાર્યને સરજ બનાવવા માટે એક આવશ્યક વસ્તુ હતી. આખો દેશ જાણે છે કે એ ખાતરી મેળવવા માટે મહાસભાએ શક્ય એટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને એ પ્રયત્નને પરિણામે જ ઉદ્ધવા તથા મહિનામાં બંધારણની અનેક આંદોલનો અને સરકારી મનોદશા બહાર આવી શક્યા. કોઈ એમ કહેવું હોય કે ત્રણ મહિના પહેલાં હોદ્દા રીમરવા કે આજે સ્વીકારવા એ બંને સરખું જ છે. તો સંપૂર્ણ વિશ્વ સાથે કહેવું નોંધવું કે અમ બોલાવે તથા મહિનાની પરિસ્થિતિને સમજવાની તરફ જ નથી લાંબી. આ ત્રણ મહિનામાં દિલ્હી વજર, નાથન વજર, વાજસરોવર વગેરે ધણું મોડી ગયા અને એ પ્રત્યેક બેઠકમાં એમણે પોતાની સત્તાનો હુકાર પણ પ્રગટ કર્યો, પરંતુ એ સારી વાત નથી કે કે એ હુકાર અને એ તલવારનો ખખટાટ નજરો જ પડતો ગયો છે કે એટલું જ નહિ પણ હાલે હાલે તો એ સ્થિતિ આવી પહોંચી હતી કે દેશ-પરદેશમાં એમ જ લાગવા માંડ્યું કે મહાસભા જવાબદારી લેતાં હશે એ અગમ્ય દેશ પ્રતિજ્ઞા માટે જ હશે અગમ્ય રહે છે. અને બીજાવાળા શું બન્યું ? એ જાણના અહેવાલો સાચા હોય તો ત્રિશોળ મનદાર મંડળને એમ લાગવા માંડ્યું કે મહાસભા એ અમારા દુખો દૂર કરવા કંઈક કરવું નોંધવું. દેશની હવામાં નોંધવું એ વિચાર. ઉછળતા લાગ્યો કે 'બંને થોડા વખતમાં જ ખડું પડે, ખાતરી તો એટલા

માટે જ નોંધણી હતી ને, દરરોજ અધ્યક્ષભૂત ઉભા ન થાય. ખાત્રી ન આવે તો પ્રેક્ષ નહિ. અધ્યક્ષભૂતના સંપૂર્ણ જાગૃત સાથે આપણે પ્રયત્ન શરૂ કરી દઈએ.

આ હવા કાપ એક વર્ગ કે પ્રાંતની નહોતી. મત્ર બે સારં અગ્રણીઓની પણ નહોતી એવો સળંગ પુરાવો તો એ દરેક થતા પછી દેશનું માન્ય ને રીતિ વ્યક્ત વર્ષ રહેલું છે તે ઉપરથી મળે છે. એટલે કારાગારીયા દરખાસ્ત પાછળ દેશની સંમતિ છે એ વિશે શંકા નથી અને મહાસંમિતિના દરખાસ્ત મર્મને કારાગારીએ કબ્જે સામ્યો છે અને બાહર કુલ છે કે તો બની શકત તો બહાર આ દરેક ઉપર મહાસંમિતિની મંજૂરી હોત પણ સંયોજો જોતાં એમ લાગે છે કે નિર્ણય કરવામાં વિરોધ થય તો દેશના દિલને ઢાલી પડેલો એમ છે. દેશને રાજકીય મામલો સમજનાર માણસ ત્રણ જ કબજે કરશે કે આ પરિસ્થિતિમાં તત્કાલ નિર્ણય જ આવશ્યક હતો કારણ-વારી સમિતિએ મહાસંમિતિના દરખાસ્ત મર્મની રક્ષા કરી, સમજ ફેરવવા માટેનું ને પગલું ભર્યું છે તે નિર્ધારે પાત્ર નથી પણ અન્યવાદને પાત્ર છે. મહાસભાની કારા-વારી એ એક પ્રકારની પુષ્કળમિતિ છે, એણે કિશ્કાની રક્ષા કરી, વાતાવરણ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ સંમતિ મળી લાઈ દિશ્નતપૂર્વક પગલું વાળ્યું જ નોંધાયે. એમ ન થાય તો રાજકીય મામલાઓમાં કમીપાર કાપ જ ખાત્રી પડે.

હવે શું? :

મહાસભાએ પ્રધાનપદ રીકાર્ડના નિર્ણય કીધો તેનો અમલ પણ શરૂ થઈ ગયો છે. શ્રી રાજાજી દમણી બોલા કે દરેક મહાસભાવીએ સમજવું નોંધાયે કે પ્રધાનપદની મહાન જવાબદારીમાં પોતે પણ લાગીતાર છે. આ વાત સાવ સાચી છે. પ્રધાનપદ રીકાર્ડનાર આપણા જ પ્રતિનિધિ છે. પ્રત્યક્ષ જગતમાં જ એમનું જગ રહેલું છે એટલે પુરુષના આ મોરચાને સ્વયં બનાવવો હોય તો પ્રત્યક્ષ પૂરેપૂરો સામ્ય આપવો નોંધાયે. કાર્યવાહક સમિતિનો દરેક જવાબદારી સામ્યની કરવીની બે બાજુ બતાવે છે એક તો છે રચનાત્મક બાજુ. બે બાજુ પ્રત્યક્ષ તત્કાલ ઉપાડી લેવી નોંધાયે. આપણા હાથમાં ને મદદ આવે તે સત્તા વડે આપણે મહાસભાની-પ્રત્યક્ષ તાકાત વધારવી નોંધાયે. આ પ્રધાનો ધારાસભામાં તો સરકારને હાથપરી પણ

જવાબદારી તુરંત ફર્યા સ્થાપો વડે સરકારી તંત્ર ઉપર નેટલા ઘા કરી શકાશે. તેટલા પગલું કરશે. આ આ મા-કુલ હશે કેવા હશે? મોક્ષમાં મોક્ષે ધા તો એ છે કે પ્રત્યક્ષ સુધિય અસ્થિતતા પેદા કરવી. એ ગમતુક અશી હવે બની શકશે. પ્રત્યક્ષ રાજકારી કેળવણી આપનામાં અમુક રાજપદો તો મળશે જ. બીજું પ્રત્યક્ષ એ જ્ઞાન પ્રમટાવવું નોંધાયે કે જો પ્રત્યક્ષ હોય તો આપણે કેટલું કરી શકીએ અને કઈ રીતે કરીએ? બીજું કેટલાક સામ્યોત્ક અભ્યાસો ને અંતરંગો દર કરી શકીએ, પણ આ અર્થ કોણ કરશે? ધરાયલાના પ્રધાનો? માત્ર કાવદાઓ? કે એમની સમાન્ય મદદથી આપણે? એ પ્રશ્નનું જ હલ્લો છે. એજ પ્રધાનોને આપણે આપણે સાચો સામ્ય મણાવી. આપણે હરકેએ એમ બનાવવું પડશે કે ત્યાં પસાર થતા કાવદાની પાછળ અમારા કાર્યનું જગ રહેલું છે અને ત્યાં થતી અધ્યક્ષભૂતની પાછળ વિરાટ પ્રવળો અગતોપ ધીબી રહ્યો છે.

મુસ્લીમો અને મહાસભા :

મહાસભા એ મુસ્લીમોની જુદી ગણાય એવી પોઈ સંસ્થા નથી, જતાં આગળ વાતાવરણની સમાધાનના મટે અમ મણલું પસંદ કર્યું છે. દિશ્નતના મુસ્લીમ સંપર્કના દરેક પછી શી ઝીણા જાગૃતતા ઉઠવા છે અને અનેક ગેરસમજણોથી ભરેલાં નિર્વેશો પ્રગટ કરે છે, પરંતુ અમને આ ગુલ વિદ્યુ લાગે છે. જો આ અધ્યક્ષભૂત શરૂ ન થાય હોત તો મહાસભાની અને શ્રી ઝીણાની મુસ્લીમ લીગની સાચી સ્થિતિ દેખાને ન સમજાત. આ અધ્યક્ષભૂતમાંથી એક બાજુન તો દીરા જેની રજા થાઇ ગઇ છે કે મુસ્લીમ લીગ દેશના મુસલમાનોની પ્રતિનિધિ સંસ્થા નથી જ નથી. કારણ કે દેશના ને પાંચ પ્રાંતો મુસ્લીમ બહુમતીવાળા છે ત્યાં મુસ્લીમ લીગને કીક રીતે ઉભા રહેવાનું પણ રચાન નથી. બંજાજ, પંજાજ, સિંધ, સરહદ અને આસામ એ પાંચમાંના એકે પાંચ પ્રાંતમાં મુસ્લીમ લીગની સત્તા નથી અને બીજા મહાન પુરાવો એ છે કે મહાસભાના દરેક ઉપર નેટલા મુસ્લીમ સમ્યો છે તેટલા મુસ્લીમ

કામની પ્રતિનિધિ હોવાને કારણે કસ્ટી આ કામની સંસ્થામાં પણ મુશ્કેલી નથી. આ બે વાત ઉપરથી થી. શ્રીજીના નેતાગીરીની પોષકતા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

થી. જોજીના નિવેદનોના સચોટ જવાબો મળ્યા જ કરે છે, પરંતુ મહાસલા એટલેથી અટકતી નથી. એ જાણે છે કે થી. શ્રીજીને અને કામીવાદીઓને સાચો પદાર્થપાઠ તો ત્યારે જ આપી શકાય કે જ્યારે મુશ્કેલીના ટોળેટોળાં સમૂહજન નીચે આવીને ઉભા રહેશે. મહાસલાએ પોતાની આ પ્રવૃત્તિ પૂરા વેળાની જાતી ગાળી છે કે એમાં સફળતા મળતી જ જાય છે.

નિવૃત્તિ તો નહિ જ :

વૃણેશ્વર વિનાનાચાર્ય થી. પ્રકૃત્યુદયે રાય કલકત્તા યુનીવર્સિટીમાંથી હમણાં નિવૃત્ત થયા. એમની નિવૃત્તિ પછી એક પત્રકારે મુલાકાત લાવી અને પૂછ્યું કે 'આપ હવે શું કરશો?' તુરત જવાબ મળ્યો કે 'મામડાની પુનર્જન્મના.' 'ત્યારે આ નિવૃત્તિ શાની?' 'એ જ નિવૃત્તિ છે, મારો જીવનનો આરામ જ એ છે.' આ શબ્દો કેટલા પ્રેરણાદાયક છે? આચાર્ય પ્રકૃત્યુદયેશ્વરનું નામ મશહૂર છે. એ દિલ્હી મહાન સ્વામ્યજીવેતા મનાય છે, પરંતુ એ માત્ર વિદ્યાની જ નથી, આજુ પછુ છે, મહાન કર્મચીર પછુ છે. એમની સક્રિયતા દર્શન એમની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં દેખાય છે. એમની સાધુતાના દર્શન એમના અપરિચિતજગતમાં ને અપરિચિતમાં દેખાય છે. પોતે જ સ્થાપેલા અને ઉછેરેલા 'બેંગાલ કેમિકલ અને ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ' ના પોતાના ભાગના નફાના પંદર લાખ રૂપિયા જ્યારે એમણે વિદ્યાનતા વિદ્યાસ માટે આપ્યા ત્યારે જ દર રહેલા જાણી શક્યા કે આ મહાન પુરુષ માત્ર આજીવ રૂપિયામાં જ પોતાનો મુળરો અભાવે છે.

આ વૃષ્ણ પુરુષ અનેક જીવનનો કરતાં જીવન છે. એમના હિસાબને કોઈ સીમા નથી. એમની નિવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ જ છે. એમને આપણા પંદર હો.

હિંદી સરાશીનો પિતા :

સર સોરામજી પોચખાનગાલાના અવસાન ઉપર દેશના દરેક વર્તમાન પત્રોએ અને અનેક મંડળોએ હૃદયપૂર્વક અંગૂઠિ આપી છે. સર પોચખાનગાલાનું જીવન કોઈ પણ પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપનારું છે, એ પોતે તો પુરુષાર્થની જીવંત પ્રતિમણ છે જ હતા. દેશના અર્થ-વ્યવહાર અને સારીના સમજનાર દરેક મણસ કપૂર કમળે કે આ ક્ષેત્રમાં સેન્ટ્રલ બેંકના પિતા સર સર સોરામજી પોચખાનગાલાથી વધુ પુરુષાર્થી, અખચારી અને જૂનિય-થી પુરુષ દિલે જોયો નથી. માત્ર વીસ રૂપરૂપિયા પચાસી બેંકના એક કારકુન તરીકે જીવનનો આરંભ કરનાર એક કાળે હિંદી સરાશીનો પિતા ગણાયે એમ કોણ મની શકે ?

એમનું મૃત્યુ દેશને અને સ્વદેશી સાહસીને એક મોટી ખોટ રૂપ છે પરંતુ એમની શકિતના મરણો સમુદાય છે. તોસ તોસ વરસ સુધી એમણે અવિચ્છાંતપણે કામ કર્યું છે. જે કાળે આ દેશમાં એક પણ સંપૂર્ણ હિંદી બેંક નહોતી અને જે કાળે એના ગમવામાં કશું જ નહોતું એ કાળે એણે સેન્ટ્રલ બેંકની સ્થાપના કરી. જે ખુરસી અને જે દેખાડો કદ થયેલી બેંક : પ્રતી જુગ્મ લાગતી હતી પણ એ દિવસોમાં કોને ખબર હતી કે એક ખુરસી ઉપર રાત દિવસ ચોટી રહેનારો જીવન સોરામજી હૃદયમાં લેખકની નિષ્ઠા રાખીને બેઠો છે? ધનીઆ બેંકમાં એક તુમાખી પુરોષીઅન મેનેજર તરફથી મળેલા અગમને જ એનામાં આ વિચાર લાખત કર્યો હતો અને એ લાખત થતાં જ, ભવિષ્યની કશીયે ચિંતા ન કરતાં એણે નોકરી છોડી દીધી હતી. સર પોચખાનગાલા પુરુષાર્થી હતા, સાહસિક હતા, જુષિધાળી હતા.

સેન્ટ્રલ બેંકનો પ્રતિષ્ઠાસ આખા દેશ સમક્ષ આપારે મોજુદ છે એ પ્રતિષ્ઠાસનો પગનાર સર સોરામજી એમાં અંકિત થયેલો છે. એના મૃત્યુ ઉપર આંસ કરે છે પણ સાથે જ ધન્યવાદ પણ છુટે છે. પરમાત્મા એના આત્માને શાંતિ આપો અને અમને એમના પુરુષાર્થી જીવનની પ્રેરણા ઝીંકવાની શક્તિ આપો.

સંસ્કૃતિનાં વહેણ

ઃ એક પ્રવાસવર્ણન :

શ્રી. મુળશંકર મો. ભટ્ટ

હિ

દુરતાનની સંસ્કૃતિનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવું એ નેટલું મનોહર છે, તેથી પણ વધારે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કૌટુંબ અવલોકન મનોહર હોવું જોઈએ. પ્રાકૃતિક ભૂગોળ ઇતિહાસ રચનામાં મોટો ફાવો આપે છે. અને એજ રીતે ઇતિહાસ પાંચ ગૃહીય ભૂગોળ રચે છે. આમ દુનિયાના તમામ દેશોમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ગૂંથાયેલાં છે.

પણ હિન્દી સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તો કોઈ મહાન નદીને ખ્યાલ આપતો ભરી મૂકે છે. આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમાં ગંગાત્રીમાથી નીકળેલી અને બંગાળના ઉપસામરને મળતી ગંગાના જેટલી જ વિવિધતા નથી સાગતી ! કોઈ જગ્યાએ જોશથી વહેતી, કોઈ જગ્યાએ છીછરી ને વિશાળ બનતી, કોઈ જગ્યાએ ગંભીર અને વિશાળ બનતી, કોઈ જગ્યાએ ધીર નદીને સમાધી દેતી, કોઈ જગ્યાએ કાળી જમનાના પ્રવાહની સાથે ભળીને વિવિધ રંગ ધારણ કરતી, કોઈ જગ્યાએ માગર જેવી મહાન બનતી, કોઈ જગ્યાએ વળી નહેરો વાટે બીજા દુષ્ક પ્રદેશને પણ સ્પર્શ બનાવતી, એમ અનેક રૂપે આપણે ગંગાને તેમજ આપણી સંસ્કૃતિને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ.

અને વળી ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિને જોઈએ તો ? ખુબજ અને અખંડાતના ગંગેશો, કાશ્મીર અને મદ્રાસ, અરરામના ખાસીઓ, અને જમીના બૌધ્ધો, મદરાસના મરાઠા અને રજપૂતાનના રજપૂતો, ગુજરાતના વેપારીઓ, અને બંગાળના બાલુઓ, એમ વિવિધ વર્ણી પ્રજામાં પણ આપણી સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં રૂપો પથરાયેલાં પડ્યાં છે.

આ બધું જોઈને ત્યારે આપણને એમ થાય છે કે આ હિન્દી સંસ્કૃતિનાં જ રૂપો છે ત્યારે થીકાર આપણી સંસ્કૃતિની વિશાળતાનું જ્ઞાન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અભિમાન થાય છે. પણ ત્યારે સાથે સાથે એમ પણ દેખાય છે કે આ સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાંથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ ખામોશીમાં ઘસ ગયાં છે. પ્રવાહનું જોશ ધરી ગયું છે. મૂળ સુષુપ્ત જાય છે અને ખામોશીમાં મધ્યાન-સાન્ધ્ય છે, ત્યારે એમ પણ થાય છે કે હવે તો એકાદવાર આ પ્રવાહમાં પાછું મોહું મોહું ફર જાય અને બધું વહેવું કરી મૂકે !

મને લાગે છે કે આ બધા વિચારો આવે, તેની સાથે દિન-દુસ્તાનની સંસ્કૃતિનું લૌભિક દષ્ટિએ અવલોકન કરવું ધણું જરૂરી છે.

અસંખ્ય અને આ દિવાળીની રાતમાં ઉદયુક્તી મુસાફરીએ નીકળ્યા, ત્યારે કંઈ આવું વિચારીને નહોતા નીકળ્યા. તે વખતે તો બહોળી યોગ્ય વખતને માટે બહાર નીકળી પડ્યું, એજ ઉદ્દેશ મુખ્ય હતો. યોગ્ય બચાવેલા પૈસામાં વધારામાં વધારે કેટલું તોજ સમ્રથ તે ગણતરી કરતાં કરતાં અમારી નજર ઉદેપુર સુધી પહોંચી અને એટલે જ બમે ઉદેપુરનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો.

સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાં તમને સફર કરાવવાને બદલે હું અહીં મારા પ્રવાસના વર્ણનના પ્રવાહમાં તમને ખેંચવા નથી માગતો. પણ મને મારી પોતાની બીજી છે કે કદાચ તેમાં ખેંચાઈ જઈશ. કારણ કે પ્રવાસ ખીજા કોઈપણ ઉદ્દેશ વખતે પણ પ્રવસ તરીકે જ એટલે સહિત હોય છે. અને એમાં જ ત્યારે સમોવડીયા સાથીઓની સાથે મુસાફરી કરવાની હોય ત્યારે પ્રવાસ યજ્ઞીકાર Objective થવાને બદલે Subjective બની જાય છે. અને તેની અસર તો પ્રવાસના વર્ણન ઉપર પણ પડે છે અને એ અસરમાંથી મુખત રહીને લખનારો મારા પ્રવાસ હોવા છતાં તેમાં અમારા વ્યક્તિત્વની છાપ દેખાય તો એટલું નજાતી લેવા વિનંતિ.

તો પછી પહેલાં જ હું પાલજુપુર અને બાલકરામ એ એ સ્થળોની વર્ણન છેડી દમ્ભ. બાલકરામને છોડતાં જેટલું દુઃખ થયું હતું, તેટલું જ દુઃખ તેનું વર્ણન છોડતાં થાય છે. અને આ લખતી વખતે એ ઢળી સાંજ સમયનું બાલકરામનું એકાંત ગંજીર અને લાજ ફર્ન નજર આગળ તાણું થાય છે. આસપાસના માર જંગલમાંથી બોલતાં પક્ષીઓની સાથે જ બાલકરામ મહાદેવના કિંમ્વદંતી વડેનો પાળીતો અખંડ પ્રસન્ન હોઈ મહાન મુદંગની જેમ કાનને ઘેરી મૂકે છે. જેમ સાંજ જામતી જાય છે અને સંસ્થાનું વલ્લે ઝાલવા માંડે છે, તેમ તેમ ટૂં. સાથે દોડતો કઠોર કાળ બમને એક તરફથી સ્થળ તરફ ખેંચે છે. બીજા બાજુ

મન અહીં ચોટીનું છે. ગૂંજાતના શુષ્ક જામમાં પાલજુપુરથી નજીકમાં આવેલું આ સ્થળ ખરેખર રમણીય છે.

રમણે ટૂંમાં જો ઉધવાની સમવડાં બદાસ્તી અને અંદાશી મળી હોય, એટલે કે ટૂંમાં બીડ ન હોય, અને પાસે જેખમ ન હોય તો ખરેખર આપણે આપણા બાલકરામની નીંદરનો અનુભવ કરાવે છે. તમે આપણે શેડીનામાં સુતા હોઈએ અને કાંઈ આપણને સતત કુંજાળા કરતું હોય એમ લાગે છે, બમાને આ અનુભવ થયો જ એટલે એમ હું નથી કદી ચત્તો. કારણ કે કેટલાયને તો આખી રાત ટૂંમાં જ બગડે છે. અને વખતે ચાના આવાઓની સ્કુર્તિ રાખી પડે છે. પણ એ તો જેટું જેનું સાગરિક અને ખાસ કરીને માનસિક બંધારણ. અને આજુ શેડી આ પીને 'સંબી બાંચો' કહ્યો કે ઉદેપુર સુધીનો હતો એટલે અમને ઉદેપુર પહોંચાડવાની બધી જવાનગારી ટૂંને લઈ લીધી હતી. પછી તો લેખ આવવામાં થું નહીં રહે? મારવાડ જંગલનો મધ્યસ્થનો કેસાદમ મને ન ઉઘડી શક્યો. એક તો જંગલનું હતું અને એમાં મારવાડીઓના મારવાડનું જંગલનું હતું છતાં હું ન ઉઘી શક્યો એટલું બધું માન મારા કરતાં પણ હું તો ટૂંને જ આપવા માથું હું.

કુલાદ જંગલન પછીનો ૩૦-૩૫ માઇલનો કટક એ ઉદેપુર જોવાની પૂર્વ મુખિકા જેવો છે. ઉદેપુર પહોંચવા માટેનો આ કુલાદ જંગલનથી જતો મારો હમણાં જ શરૂ થયો છે. તે પહેલાં ઉદેપુર પહોંચવા માટે ટૂંને કાલીડી પ્રાણવામ કરવો પડેલો. કાં તો વડોદરાથી જુલાલ ને ઉદર થઈને ચિનોડાજ આવીને ત્યાંથી આવતી જંગલનેથી ઉદેપુર જતાવું. અથવા તો આમ કેડ અમરેર સુધી જઈને ત્યાંથી ત્રિંગણામરે નીચે ઉતરીને મારવાડી જંગલને થઈને ઉદેપુર પહોંચાવું. આમ તો મારવાડ જંગલનથી લૌભિક દષ્ટિએ ઉદેપુર થઈ નહીં છે. છતાં આમ કેમ કરવું પડ્યું તેનું કારણ આ કુલાદ જંગલનથી સમીક્ષા સુધીનો ૩૫ માઇલનો રસ્તો. આ ૩૫ માઇલમાં ટૂં ન હોવાને

કારણે આટલું મોટું ચક્રકર લેવું પડતું. આ ૩૦-૩૧ એટલું જ નહિ, પણ તેને બેઠેલી હોય તેને આપતા હતા. (અજાણ વૈદ્યા લખેને) એટલે તો અમને વધારે આ બાબનો અનુભવ થયો.

માવડી જંગલન આબુ, આ જંગલન નાનું છતાં ઘણું અગત્યનું છે. ઉદિપુરથી મને ત્યાં જવું હોય તો આ માવડી જંગલના દર્યાન ક્યાં સિવાય ન જ જઇ શકાય. અહીં અમે બે કલાક લગભગ પડ્યાં રયા. દર્યાય એવું હોય કે આ બાબુની હવામાં જ ઝડપને સ્થાન નહિ હોય, બોક્કામાં, તેમ જ દેનમાં સુધરેલા પ્રદેશની શુદ્ધિ આ બાબુ બેરામાં ન જ આવે, દેન પર આવી અસર થઇ હોય તો ના નહિ. એટલે અમે તો નવરા બેઠાં હાનમત્ કરી અને કાલી (વાપ્પાથેમાં) આ બાબુ 'રખડી' નામની મોઝાઇ ધાંધ છે, એવું જ્યોત્કર્ણ સંભજેલું. તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ નહિ પણ તેના અનુભવ પણ અતે ક્યો, તેને કુકામાં સમજાવવું હોય તો ક્ષેત્ર કહી શકાય કે રખડી એટલે 'પ્રતાહી શિદિરી પેડા.'

આખરે અમે ઉદિપુર તરફ ઉપડ્યા, અમારી દેન ઉદિપુર આવ છે કે કે.ક પહાડોની સામે બાટકાવા બાવ છે. એ ખખર નહોતી પડતી. લીસેલીસ પહાડો અમારી સામે પડ્યા હતા. આમાં દેન ક્યાં જશે ?

આખરે 'દેવારી' રેશન આબુ, આ ઉદિપુરનું પકું મળે તો પકું પકું નાકું મળે તો વધારે મોગ્ય મળ્યાય. ઉદિપુરમાં પ્રવેશ કરતા મારે આ એક બારી છે. તેને 'દેવારી' એટલે કે બે બારી હોવામાં આવે છે. અસલના વખ. ત્યાં જ આ રસ્તો જ ઉદિપુરમાં પ્રવેશ કરવા મળેલો છે. બીન એક બે રસ્તાઓ છે, પણ તે પણ આની રીતે નામગંધી વાળા છે. ઉદિપુરની આસપાસ આરાવલાની કુદરતી જ કિસો છે. અને એ કિસામાં પેસવાના જે જે નામાં છે, ત્યાં આના દરવાજા કદી ભીંધા છે. આ દેવારીમાંથી અમારી દેન ઉદિપુરમાં પ્રવેશ ક્યો.

અમારે અમે ઉદિપુર તરફ ઉપડ્યા, અમારી દેન ઉદિપુર આવ છે કે કે.ક પહાડોની સામે બાટકાવા બાવ છે. એ ખખર નહોતી પડતી. લીસેલીસ પહાડો અમારી સામે પડ્યા હતા. આમાં દેન ક્યાં જશે ?

આખરે 'દેવારી' રેશન આબુ, આ ઉદિપુરનું પકું મળે તો પકું પકું નાકું મળે તો વધારે મોગ્ય મળ્યાય. ઉદિપુરમાં પ્રવેશ કરતા મારે આ એક બારી છે. તેને 'દેવારી' એટલે કે બે બારી હોવામાં આવે છે. અસલના વખ. ત્યાં જ આ રસ્તો જ ઉદિપુરમાં પ્રવેશ કરવા મળેલો છે. બીન એક બે રસ્તાઓ છે, પણ તે પણ આની રીતે નામગંધી વાળા છે. ઉદિપુરની આસપાસ આરાવલાની કુદરતી જ કિસો છે. અને એ કિસામાં પેસવાના જે જે નામાં છે, ત્યાં આના દરવાજા કદી ભીંધા છે. આ દેવારીમાંથી અમારી દેન ઉદિપુરમાં પ્રવેશ ક્યો.

અમારે અમારે અને દેશો દેશો સંસ્કૃતિનાં બેઠેલાં પ્રકારે જાણાય છે. કે.ક જમાનામાં સંસ્કૃતિ નહોતી ક્રીડા ઉપર વહેતી હોય છે. કે.ક જમાનામાં ઈસ્લા

આ આરાવલાના પહાડોથી લોટાલાદી ઉદિપુર લપાએલું છે. એમ જાણના પ્રદેશ આરાવલાના પહાડો એટલે શું તે જાણવું જરૂરી છે. અને આ રસ્તે તે આપોઆપ જાણાઇ આવે છે. જાણે આંતરેઆંકડા બીડીને દુરખમેની સમી કોડન કરીને આ બંધ પહાડો ઉભા છે. ચોમાસું હમણાં જ મધુ હતું છતાં ખીણો સિવાય તમને ક્યાંય લીલેલાતરી ન દેખાય. કોરતા અને બીતરમાં કોમગતા. બાને આ જમીનો રજાવ છે.

હવે વચ્ચે હું બહુ નહીં રોકાઉં. કમડીકાટે તો સવાર પડી ગઈ હતી. લાખો વખત સુધી એક ને એક ડબ્બામાં રહેતાથી ડબ્બાના તરફ થઈ જવો જાત ઉત્પન્ન થાય, અને તેમાં ય રાતે નિરતિ હૃદ્ય બેઠી હોય, ત્યારે તો વધારે થાય, એ તમે સમજી શકશો. વળી એથી વધારે તો અમારી જ પડખેના નાના આંતરમાં એક લાકડા શવ પર આ જાનવતા હતા,

કિનારે ધુધવતી હોય છે. પ્રાચીનમાં નાથકેને ક્રોડે ક્રોડે સંસ્કૃતિના મધ્યપુરા બનીયા હતા. દિન્દિમાં ગંગા, બંધુના તથા સિન્ધુના પ્રદેશમાંથી સંસ્કૃતિ જન્મી અને ત્યાંથી જ પ્રસરી.

અત્યારે દિન્દિમાં સંસ્કૃતિ રેલના પાટાની સાકને કાઢે કાઢે લગેલી છે, અને જામના જામ છે. રેલ્વે જંગલમાં પંગલ કરી મૂકે છે. સાવ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ મહત્વદીપ્ત ગણાતા સ્થળને મધ્યક જનાથી મૂકે છે. અને એ રીતે રેલ્વેના પાટા બુજાવતી નથી સીમા આકે છે. આનાથી એમ પણ બન્યું કે જુના વખતનાં મહાનવાં સ્થળો અત્યારે રેલ્વેની દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન ન ટકાવી શકવાથી નિસ્તેજ થઇ ગયાં છે. અને તેનું મહત્વ રેલના પુરાતત્ત્વ પૂરતું રહ્યું છે.

ઉદેપુર ત્રણે કંઈક બાપું બન્યું છે. અમરાવાદને અને દિન્દિને, અને મુંબઈ તથા દિન્દિને સીધેસીધું બેઠી દેનાર રેલ્વે આસપાસના પહાડોમાં ધુપાએજું બીરવવતું ઉદેપુરને બાળુએ મૂકી દે છે. અને ઉદેપુર એ તેની હુમમતા પૂરતું જ મુસાફરો માટે આકર્ષક રહ્યું છે.

અસપાસના કુદરતી કિસ્મતો મુસવ્વખાન અને મોગલ કાળમાં જેટલા રક્ષક બન્યા, તેટલા જ અત્યારે તે રાષ્ટ્રક બન્યા છે. કારણ કે ઇતિહાસ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનું મુદ્દપરિવર્તન કયું છે. આથી એક વખતનું દિન્દિ અને રામપુત્ર સંસ્કૃતિનું રક્ષક ઉદેપુર રાજ્ય મેલાદ રાજ્ય-રાજા પ્રતાપની વીરમજાનીથી ગાજતા આસપાસના પહાડો, અત્યારે મુઝિસોઈ અને મુરેલીપત્ત શાખીયાનાં સિકારનાં સ્થળો થઇ પડ્યાં છે. એટલે જ આજે ઉદેપુરની રેલ્વેની દૃષ્ટિએ જે ભદ્રતા થાય છે, તેમાં ઉદેપુર City of the lakes તરીકે જાળખાયાય છે. સરોવરની કુદરતી શાભાની આકર્ષકતા કરતાં જ બલકાં આરતીની આકર્ષકતા થજી Tourist ને ત્યાં વિપાદી જતી હશે.

પણ આજે ઉદેપુરનાં જોખાંબની વાતો છે. ખરેખર ઉદેપુર અને તેની આસપાસનો જાગ તેની

ઉપરનાં જોખપુરનાં રજુનો ખમાશ આપતાં તે કુતરે. બીમ જેવો જ લાગે છે. મોટા મોટા પહાડોની વચ્ચેની ગીચ ઝાડીગાંજી ખીજોની વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક ક્યાંક પાયા હોય એવાં નાનાં સરોવરો સૂર્યના તાપમાં અગ્રાદેશ મારતા નગર પડે છે. એમાં જ તમે ઉદેપુરની લગભગ ૭૫ માઇલ અંતેનું 'જયસમુદ્ર' નામનું સરોવર જોતા જાઓ. ત્યારે તમને ઘડીભર એમજ થાય કે સુરિસોઈમાંની અહીં અગ્નિ થઈ. 'જયસમુદ્ર'નો રસ્તો પણ જંગલમાંથી પસાર થાય છે. ત્રણ બાજુ કુદરતે કુંજરાઓની બધિસી પાળ અને એક બાજુ કુદરતની સામે સરસાઈમાં ઉતરતા ગયતા મનુષ્યે બધિસે ૧૦૦ ફૂટ પહોળો અને ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૨૦૦ ફૂટ ઊંચો બંધ, એ બનેલો કેવો સુંદર મેળ અહીં જામેલો છે. એમાં જ અને તો વળી શરૂ પુનેમની રાતે ત્યાં પહોંચેલા. અમરી મોટર ત્યારે બંધ ઉપર આવી પહેંચી, ત્યારે એકાએક નજી અમારી સામેથી ફાઇ પાડો હરી ગયો હોય તેમ 'જયસમુદ્ર' પથરાઇ રહ્યો. નજી આસપાસ કુંજરાઓ પોતાનું બપું સૌંદર્ય સંમદીને આ એકાંત સ્થળમાં ભરી મૂક્યું હતું જેમ સમવતી રાતિ હોય છે, તેમ સ્થળની પણ રાતિ હોય છે. અહીં જેવ રાતિને યોગ સંધાશે, અરેખર 'જયસમુદ્ર' કદી ભુલાઈ નહિ. પ્રથમ દૃષ્ટિએ બંધાવેલા પ્રેમ પછી પ્રેમવાદો કરતાં પછાં સુંદર આકર્ષક પણ કુરુપ લાગે છે.

પણ જયસમુદ્રને જેમ અત્યારે ખીજે જ દિવસે એકાએક પ્રગટે તેમ અહીં તેનાં વર્ષનને પણ જોડીય. પણ તેજા ઇતિહાસ પણ એકાએક જ આકર્ષક છે. જયસિંહ રાજ્યને આજથી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં આસપાસની વેડાઈ જતા પ્રાચીન સંચય કચેરા આ બંધ બંધાવેલ. મદ્યપત્ર આપો બંધ દિન્દિસાનમાં ખીજે કે તોમ્ને જ છે ગમે તેવા કુદામાં આ 'સમુદ્ર' (આ સરોવરને અરેબા લોકો સમુદ્ર કહે તે સ્વાભાવિક જ છે) આસપાસનાં ધણુ મોટા જામનાં પાણી પૂરું પાડી શકે તેમ છે. જે આ બંધ તરે તો તેનું પૂર મૂજસતના ઉતર પામ મુખી પહોંચે એટલી તેની શક્તિ છે. અને આજ કાળે એ બંધને વળી એક બીજી

એથી જાડી દિવાલનો ટેકો આપવામાં આવ્યો છે. લગભગ ૧૧ થી ૧૨ માઇલની લંબા આ 'સમંદર' રોકે છે. અહીં રાણાએ જે મહેસો બંધાવ્યા છે એક જયસમુદ્રના બંધની ઉપર, બીજો એક તે બધ પાસે આવેલી ટેકરી ઉપર. ત્રીજો એક મહેસ વળી તે બંધની સામેની એક ટેકરી ઉપર શિકાર માટે બંધેલા છે. આ બધાં રમકડાં જેવા લાગતા મહેસો પણ આ કુદરતના સૌંદર્યનો ભંગ કરવા અસમર્થ નીવડ્યાં છે.

દરે આવી બહુ રોશનાં. આવાં સુષ્ટિસૌંદર્યનાં અને બીજાં ત્યાંના રાણાઓએ બંધાવેલા નુહાં લુહા રક્ષો. જેવાં કે સન્જન્ગડ, ખાસહોરી, જયમહાલ, જયમંદિર, વિગેરે રક્ષણનાં વર્ણનો કરવા બેસીશ તો આ લખાણ ક્યારે અટકશે, તે તારા કાજુની વાત નહિ રહે.

પણ આ બધી વાતો તો ઉદેપુરની આસપાસની જ સુષ્ટિની વાતો થઈ. જડ સંદિમાં પણ અનુષ્ઠાન સૌંદર્ય હોય છે. એ સૌંદર્ય પોતે જડ નથી. ધણીવર તો માણસ આમાંથી જ. એતનની ઈશ્વર પાસે છે. "કુદરતે બધું સંદર, અને કકત માનવી અધમ" એવું એક કવિ જગતના મનનીઓથી તારીને બોલી શકે છે. પણ માનવસૃષ્ટિ એ છી મનોહર નથી. એ મનોહરતા એ પ્રત્યક્ષ કરતાં પોતાં વધારે છે, તે સુષ્ટિને નિહાળવા માટે અંતિદાસિક અને સામાજિક દષ્ટિની શેરીક વધારે જરૂર છે.

ઉદેપુર એ ૬૫ થી ૫૦ હમરની વચ્ચેનું શહેર છે. મેવાડની દાકરી રાજધાની એ છે. મેવાડ રાજ્ય એ ધણું લુંતું અને રાજપૂત સંસ્કૃતિના મુગ્ધ જેવું ગત્ય છે. મેવાડના રાણાએ પોતાને રામચંદ્રના વંશજો માને છે. યુદ્ધ એ તેમનું પૃથગર્થ છે. રાજપૂતાનાના બધા રાજાઓમાં આ મેવાડના રાજાઓ દલિહાસ જતન છે. મુઘલમાન અને મુઘલ કાગમાં સામ, દામ, દંડ, અને-એદ આ ચારેવ ઉપાયોથી પરાંદેશી સત્તાઓએ આપણા જ વધારા માણસો મારફત અનેક પ્રાણો કપાં છતાં તે રાજ્યે અજીતમ રજાની પ્રતિજ્ઞા સાચવી છે. અવગત તે વખતે દેશાભિમાન અને ધર્મભિમાન એટલાં એકમેક થઈ એમાં હતાં કે એ એમાંથી કઈ

લાગતી એમાં એટ પુરતી હતી, એ કદેવું મુશ્કેલ છે. એમાં જ રાણો પ્રતાપ આ આખા ઇતિહાસમાગામાં મણિ જેવો રોકે છે. પ્રતાપને વાદ કરનાં જ આપણી મમજ કચ્છાથી બરીથી વીરતા નજરે પડે છે. પ્રતાપની કવિપર મૂર્તિ યાત્રુ જેનાં જ એમ લાગે છે કે તે જાહેર આપણી અંદર ઉભી યશોશી તેના પ્રણેત્રી કચ્છાગરી સદાનુભૂતિને પોતાની વિચારણા આંખોથી રામમાં દે છે.

અમે દક્ષીણાની અંતિદાસિક જગ્યા જેવા મેવાડ, શ્રી નાયકરાયથી છ એક માઈલ દૂર અમરેર કરીને એક ગામનું છે. આ ગામની પાસેથી એક ટેકરી ઉપર સાત પડી ચણેલાં નાનો કિરોડો છે. એ ગામનું અંતિદાસિક મહત્વ અને તે જાણના જ નહેતા. પણ એટલામાં જ્યાંથી મરુતું પણ નહિ આ ગામથી પુનરાની માગિમાં ધણે કેડીએ કેડીએ દક્ષીણાટ તથા 'ચેતક કા ચતુરાશી' ની જગ્યાએ જવલ્ય છે. આ જગ્યા જેવા માટે તે બહુ જ ધોઝ માણસો જવલ્ય છે. કારણ કે એ સાત ઝોડાંમાં છે. એમ સાંભળ્યું છે કે પુરો એક વાર અહીં 'ચેતક કા ચતુરાશી'ની જગ્યાએ આસપાસના મામડના બોહાનો મેળો થાય છે. જેની પાછળ શું ઉદેશ છે, તે હણું આગળ ખમર પડી નથી. એ સિવાય તો અમારા જેવા રૂપાખડા 'મુરખાઓ' ખાલી એક નાનું મેદાન જેવા માટે જવલ્ય છે.

ખમરોયથી અમારી સાથે અમે એક બોમિયો ઈરિરેલ તેનું નામ કમલદીન. તેની ઉંમર ૫૦ થી થોડી ઉપર પણ ઝાઝી નહિ. તેને પોતાને ઉંમરની શબ્દની કરવા નેટરું સંખ્યાજ્ઞાન નહેતું વળી આવેા જુરો બોમિયો અમને ક્યારે દલદીપાટ પડેયાડ્યો, એમ મનમાં થયું. પણ જતાં તેજે થાકડી લાગે આજવા માંડ્યું ત્યાં અમે રામમાથા. એમાંવ વળી તેજે જાહેર એમ કહ્યું કે 'બાઈ સાહેબ, તમે આગળ ચાલો, ને હું પાછળ ચાલીશ. કારણ કે મારાંથી ધીમે ચલાવું નથી. અને હું તને આગળ દબાઈ, તો આપણી વચે પડ્યું અંતર પડી જશે.' ત્યારે અમે વધારે રામમાથા. જેમ મુકતસકડી સરિસાળો રાજપૂત દાયમાં તથાતર સે ત્યારે તેનું રજપૂ પ્રજટ થાય છે, તેમ આવા કાગ્ગાઓની માત્ર યદ ૬૫

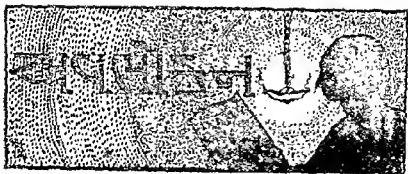
તારે જ તેનું ખરું સ્વરૂપ દેખાય છે. અમારે તેની ચાલ સાથે લગભગ દોઝનું પકડું. કુંગરાઓની માળીમાં થઈને અમારી પગદંડી વાંકીચૂરી ચાલી જતી હતી. આખરે એક વિશાળ ગેદાન આવ્યું. ગેદાનની ચારે બાજુ ઉંચા કુંગરો દાંતા, આ ગેદાનમાં સચીમ અને પ્રતાપના લક્ષરને આખરી ભેટો પથેલો. એ ગેદાનમાં જ 'અંધકાલો અકગર' અને 'હરહર મહાદેવ'ની ખોળાં પડ્યા આ પંદાડે જ્યારે શ્રીશ્યા દરી, ત્યારે જાણે કુંગરાઓ પશુ યુદ્ધમાં ઉતર્યા હોય એવો દેખાવ થતો દરી. આખા આ દૃશ્યમાં પ્રતાપનો ઘોડો સાત જુદો તરી આવે છે. મેકાનના સર્વવંશી કુક્તો રાણી પ્રતાપ આખરી નિર્ણય માટે સરજીયો ચક્રને ધૂમતો દરી. 'શ્યા બાવીસ હજાર' સીસેડીયા એક પછી એક દગલા દગલા કરી, પ્રતાપના એક જગતી પાછળ દુરમતો પડ્યા દરી. માતા માટે એ જવ પોતાને માથે ઓઢી લીધે ત્યાં સતો. પ્રતાપનો ઘોડો આ...લાગ્યો. પણ આપણે યુદ્ધ જોવામાં રોકાયા, પણ ને જગ્યાએ સલીમનું આખું હક્કર સાંકડી માળીમાં પ્રતાપના બીડોએ તથા રજપૂતોએ બીડાવેલું તે જગ્યા જોવી રહી ગઈ. આ જ જગ્યા તે ભારતની 'યોર્ગેલોડી.' તે માળીમાં એકી સાથે ત્રણ માણસો ઠાપ પડોળા તળીને ઉભા રહી શકે તેમ છે. ઘોડા તો એકી સાથે મે લાગ્યે જ પત્તાર થઇ શકે. માથે જન્ને ખાણુ સીંચ ચકાણુખાળી ટેકરીઓ છે. એ માળીમાં માટી સાવ પીળી છે. હજાર જેવી પીળી છે. ઘોડાની દરખામાં આ માટી તે માટી નથી પણ પ્રતાપના લક્ષરનું માટીમાં લળીને પીળું બની ગયેલું લોહી છે. આ જગ્યાએ જ પ્રતાપના બીધ સૈનિકાએ સલીમના હક્કર ઉપર ઘોડા

પરચેડે મગમલેલા, અને બાણોનો મારો ચકાવેલો, પણ મોગલનું પ્રજા સેન આમાં હારે તેમ નહોતું. યુદ્ધ પરિણામ તો પહેલેથી જ મોકલ્યું હતું.

પ્રતાપનો ઘોડો નાહો, તે કાંઈ ઓછો ધરાવેલો નહોતો. પ્રતાપ પશુ જન્મમતા જેવર પહેરીને જ ઘોડા ઉપર બેઠેલો હતો. પ્રતાપની પાછળ બે મોગલો, અને મોગલોની પાછળ પ્રતાપના ખૂંસા બાક ચક્રને દોડતા નેપુએ છીએ, આ આખો પ્રસંગ તીર અને કચ્છ રમથી ભરપૂર છે. રિસેન્દ્રકાલ રોયનું 'પ્રતાપ' નાટક જાણે અહીં ભજવાતું હોય એમ લાગ્યું. અમે આગળ ચાલ્યા. દલદીખાટથી થયે હર 'ચેનકા ચતુરસ' નામની જગ્યા છે. અહીં ચેનક આખરે પડ્યો. ચેનક પરીશર તો રાણા પ્રતાપનો સાથે વીરતાથી હરિશ્ચંદ્રે કર્યો દેખાય છે. આ અમારા 'ચેનકા ચતુરસ' સુધીના પ્રવાસ દરમ્યાન જાણે અમે અત્યારના સમયમાંથી આવતા ચાલના છે પ્રતાપના સમય સુધી આવ્યા હોઈએ એમ લાગ્યું. જાણે આર્ય બાણુ ઘોડાઓના દાખા સંલગ્નાય છે.

જ્યારે માળીમાં દિન્દુરતાનના ચોરંગો પ્રતાપ અટકાઈ જઈને સજ્જ મથો હોય એમ અમને લાગ્યું.

પણ 'મઝમે' મઝ ચિતોડમઝ' ત્યારે જોરો, ત્યારે તો વળી હૃદયમાં શું શું તોફાન મચી ઉઠે છે. પણ એ વાત હવે પછી.

ચિંતનનું સૌંદર્ય

નિત્યસાધના તરીકે રમણસાહે આપણને આકર્ષ્યા છે સંયમ અને સદાનુભૂતિની અમુક સીપાઓમાં પહેલાઈને તૈયાર થયેલી એમની નાજુક શૈલીએ પૃથ્વી વાગ્દેહને પરવશ કરી લીધાં છે. વસ્તુમાં વેવિધ્ય હોય કે ન હોય પણ રસીત્વપત્તિ માટેની એમની કાચછ અથવા આગ્રહ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવાં હોય છે. વાતામિત્રતાની વચ્ચે વધુ પડતાં બોધવ્યવસ્થાને મોકલવાની એમની 'કુટો' જેમ બહુને સર્વાપણી બતાવી દેવા છે તેમ અને આસક્ત બનાવી દેવા છે. 'જીવન અને સાહિત્ય'નાં સર્ગ પ્રયત્નો પાનાં વચ્ચે પછી પણ મને તો એમ જ યાદ છે. કદાચના અદસ્ય જીવોની તકાષી જીવનને લેખી રહેવાનું છેાડી રમણસાહે બધું ચિંતનાત્મક જ લખવા હોય તો તેમાં ભવિષ્યના મૂળજાનને વધુ સાબ થવાનો સંભવ છે. સાહિત્યનો જીવન સાથેનો મળાંધ અનેક વિચારો માગે છે. સાહિત્ય મળે અંશે સમભાવ અને કદાચનાં પતીનું સંતાન છે. લખવારનું પ્રદ્યુશીત હૃદય સાચું અને ચિત્ત શુદ્ધ હોય એટલે સમભાવ જન્મે છે, અને તે સમભાવ કદાચનાની વેગ પર ચડીને સાહિત્ય પ્રગટાવે છે સંધિ અનુભવ બહુ સ્પર્શે છે. ત્યાં સમતોલપાત્તું ભાગવતું જ મુદ્રેસ થઈ પડે છે. એટલે સાહિત્ય તત્કાળ લખાય એવી પરિસ્થિતિ રહેતી નથી. તો કે સાહિત્યસંવેદનોની પરંપરા ઉઠે છે. સાહિત્યસામગ્રી તો જગતજગમાં સખર પારી છે; અને રવાનુભવમાં એ હોય એમાં નવાઈ નથી. અમભવશીલ કદાચનાનુભવ સાહિત્ય છે: સમભાવશીલ જીવનનુભવ એ આરિય છે. આરિય વાળી વિચાર અને કાર્ય હાથ પ્રગટે. સાહિત્ય મૂક શબ્દ હાથ પ્રગટે. અને આરિય તથા સાહિત્ય એ ઉભયનું એકરૂપ પ્રાગટ્ય બની શકે એ આપણા મૂળજાન અને આપણી મૂળજાતી બાપા માટે સદા ગૌરવનો વિષય દશે. આજે એ દિશા નહીં આપણા વિદ્વાન લેખકોએ સારો અને આયો પ્રવાસ શરૂ કર્યો છે એમ 'જીવન અને સાહિત્ય' તેમજ બીજાં એવાં જ થોડાક પ્રકાશનો બેનાં કહી શકાય.

‘જીવન અને સાહિત્ય’માં એજ શિર્ષકનો એમનો પ્રથમ લેખ, બીજા તમામને મુશ્કેલી વધુ તેજસ્વી છે. જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા જન્યુતિ માને છે, ઉચ્ચ વિચારો માને છે. સાહિત્યની તમામ દિશાઓને અજ-વાળવાનું’ પરમ આમર્થ્ય’ પણ એમાં જ છે. એ આખા લેખનો ધ્વનિ છે. કૃત્તી જિજ્ઞાસાએ એમનું અંતઃકલ અપાર શ્રદ્ધા બતાવે છે. ‘વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય-તેનાં લક્ષણો’માં ગયા સાક્ષરયુગની ટૂંકી સમીક્ષા મૂકી છે. એ સમીક્ષાને ચાર યુગોમાં વહેંચી નાખી છે. પહેલા યુગના સંસ્કારવાળીઓમાં એમણે કવિ દલપતરામ અને નર્મદાસો’કરને મહાગ્વા છે. બીજા યુગને સહર-યુગ કહ્યો છે. એમાં ચૌધરીનરામ નર્મદાસ, મણિકાલ નબુલાઈ, બળવંતરાય શેકર, દરિયાલ દુર અને મણિકાંશર લઈ વગેરેને એ યુગના સાર’કો કહ્યા છે. ત્રીજા યુગને એમણે કવિ નાનાલાલના યુગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અહીં વિચારોમાં, ધર્મોના વિચારોમાં મતભેદ પડે તો નવાઈ નહિ; એટલું સાચું કે “ગુજરાતનાં આજનાં કુમારકુમારિકાનાં પાત્રો એમણે મઠ માંને આલેખી બતાવ્યાં છે. કવિ દલ્લા છે એ રીતે. અહીં આમળ કવિને વિશ્વલ ક્યો છે પણ પછી... દલ એ કયા અપ્રસૂત છે, કવિ જાણે છે કે પેતાની વિમલમુખે ને ઉપાસો, જપાસો અને જપવો ક્યાં જઈને આજમ મળે છે.” એક રમ્ય વક્તાના હૃદયનું પ્રમાણુભૂત કથન તો આમ પણ છે કે, ‘કવિ નાનાલાલને ગુજરાતના ટાંગેર કહી શકીએ! હા, કહી શકીએ કદાચ. ટાંગેરની જીવનકળા ઉપી કદાએ ને વિશાળ ભૂમિકાએ વિસ્તારે છે. આજનો રા’પ્રેમી ટાંગેર અશ્રુપૂર્વ છે. વિવિધ કળાઓના એ નિકષો કળાકાર છે સંગીત, ચિત્ર ને સાહિત્ય તો એમની કળાએ છે જ; પરંતુ કવિ પ્રગલ્ભ, સંસ્કૃતિવિનિમય, પુસ્તકતત્ત્વ, કૌમારજનનની-ને સૌની વિદ્યાસપ્રગતિનો -અરે માનવ સંજ્ઞાનો શક્તિનો એ સંદેશાદાયક માનવરૂત છે. કવિ ટાંગેરનો એ મહાચિન્મય છે.’ કવિ નાનાલાલ એ કદાએ જઈ શકે-અરજ જઈ શકે ને-પણ એ બધું જવા દલએ. નાનાલાલ પુજની પાંચ મહાન બકિતઓમાં: કલાપી, નાનાલાલ, જલિતજી, અજરદાર અને મુનશી. એટલી મહત્વની છે.

તે પછીના યુગપુરુષ મોંઘીછ છે. આખા સાહિત્ય પર એમની અર્કજાળી અસર થઈ છે એમના હાથે સાહિત્યનું રચણ જ નવેસર તૈયાર થયેલું’ દેખાય છે. ‘સાહિત્યરોપ’માં કદમના મનુરો માટે રમણલાલ એક અજાતની બીના રચ્ય કરે છે. અગાઉ એ વિશે ક્યાંક ક્યાંક અરજ્ય લખાયું’ છે પણ આટલી ચોક્કસાઈ’રૂંક લખાયેલો આ પહેલો જ લેખ છે એમ મારું માનવું છે. એ રમણીકણ આ પ્રમાણે ॥ અર્થવંશ’ છે. ‘આપણે કવિઓ, લેખકો, વિવેચકો મૂળ તો માનવતાની પરમર્થ દરિયા શોધક છીએ: જગત દાશેવી કે કદાચ વિતની નિર્દોષ કપતાના આપણે મૌ સમ્રાટ છીએ પ્રવિતાં કદવાણકારી તત્ત્વોના પ્રથમક છીએ આણું આણું તો ધણું પે કમન, કમનના આપણે છીએ ને આ બધું શોધક, શુધ્ધાઈ ગયા પછી શિવાસુ કે અગ્નિસુ પ્રગમમુદની વચ્ચે એ અપાર્થિવ વસ્તુની વહેંચણી કરનારા પણ આપણે છીએ, પણ આ તો બધું કેવળ અકસ્માતરે બનતું’ હોય છે. ચિંતનની કાંઈ પત્ત શરૂએ આપણી રમણ-નવનિ સાચવી રાખી હોય છે. પછી તો આપણે સામાન્ય મનુષ્ય જ બની જઈએ છીએ. બીજાની જેમ અને જેમનો કોઈ કરતા આપણે પણ આરો છે. જનિંદાને પ્રિય વિષય બનાવી મૂક્યામાં પણ પાવરશ છીએ આપણે સંસાર વાંધુઓ. દોટમની નોકરીથી માંડીને. આવાસન સુખેનિ માનસિક પ્રવાસ કરી લીધો હોય છે આપણે. માનવતાની વધુમાં વધુ રક્ષા કરવાનો પ્રેમ કરનાર આપણે. અમાનવતાની આશાગાત્રીમાં જ રમણજી રહીએ છીએ. ‘આ વિષય પરવે. અંતર્ગત રીતે પણ રમણજીએ સદુ’ અજન્ય’ આપણું છે. અનુદાર દષ્ટિ કોઈ પણ સેમ મારે આનંદનાજ છે.

તે પછી સામાન્ય દરિયા છતાં અન્ધમાની દષ્ટિએ ઉપરોળી એવા ચારખોય લેખો વટાવ્યા પછી કવિ નર્મદની સંયમધર્મિ: અગિર સામે રિયર થાય છે. એ આવે છે એકથો ને હામાદમર્થો. મુખે મરજની માપુરી સામ્રી લખને એ પ્રાણુ પ્રાણમાં કૂત્રાનો વાલો આવે છે. રમણલાલે એને ‘મામરતનો’ પ્રતિનિધિ કયો છે. ‘તો નર્મદના કર્તાની કાવરી ને મંબોર ઘેરી કંઈક

નર્મદની પ્રચલિતમાં જ શેકાઈ ગઈ છે. જીવન પણ
અનેકે નિરનિશ્ચી અકલિતપૂર્વ દેશી છે એ મરુજીવાની
રાખ હવે. જેને જેમ કાચું તેમ કાચું કહ્યું છે. આ
ખતની ઊર્મિશતા કરતાં 'ધૂમકેતુ' નું વિચારદર્શન
વધારે લગ્ન છે. એમને નર્મદ આપણને પ્રેરણા આપી
શકે એવો તેમની મનુષ્ય છે. રમણજીવ અને
વિશ્વનાથનો નર્મદ સુધાર પીર નર્મદ નથી લાગે. એ તો
શહેર શહેર મહાપુરુષ થતાની દેશ-દિશ જેવી રૂપનામાં
છડેલા ટાંગણાકુ નર્મદ લાગે છે. ધૂમકેતુનો નર્મદ
એ તો મુશ્કારાનું વારાઝેલું છે. વિકાસની પળેપળે
સંઘર્ષ રાખનાની એવના નથી એને; એક મધ્યે કયો
સાદ કરવાની મોઢાની મનોમતિ જ અહીં પ્રાધાન્ય
બોધવું છે. મને એ વધારે પ્રેરક લાગે છે. આના
સમર્થનમાં એમની એક લીટી : 'એ આજન્મ સીનકે
હતા એનામાંથી ગમે તેવા પ્રતોબન સમયે પણ પ્રેરકને
આનંદ મળે નથી.'

'કલા' અને તેની મહત્ત્વ' માં એક સારા અવધા-
સીને હોય એ રીતે નિરુપણ કહ્યું તેમજ 'ગોપીજન-
વંદન' નો સ્વરોપ કવિ સ્વારામ પણ આછી રેખાઓમાં
વહેંચાઈને ફીક શોમે છે. જે વસ્તુ વધારેમાં વધારે
જાણી માન્યા હોય તેને રંગરસસહીન મિનાસીમાં
મૂલ્યવાની એ કેટલું દુર્લભ છે તે આ દેશી નોંધે
ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. ઉદાહરણ એ લેખમાં પહેલો
નવમસર નિર્ણય કેટલુંક નવું અજવાળું આપે છે.
નિર વિવેક, નાટકકાર-કવિ ઉપરાંત નવકલમ એક
અનેકે શિક્ષણવાદી દત્ત એટલું અહિં 'પહેલપહેલું'
લખવા મળે છે. ઉદાહરણમાં સાંધીજીને સાહિત્યકાર
ગણી શકાય કે નહિ એવી જે ચર્ચા બારમા સાહિત્ય-
સંમેલનમાં ઉપડી હતી તેનો જડોસલાખ ચૂકે છે.

ધ.

સુદિણી: તેમના ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનની માનિક
પ્રચારપત્રના લગભગ, બહારના ટપાલખર્ચ સહીત
રૂપિયો એક, રવાનિક બાર આના, પ્રકાશક, કાચેખારી
સમિતિ, યાકુબખાન રોડ, રણછોડક વાડેર કરાચી.

આવના ડિમેન્શનની હેઠળ તારીખમાં કરાચીમાં
લગભગ તેમના ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનનાં સર્વાંગી
પ્રચારણે 'સુદિણી'નું માસિક પ્રકાશન શરૂ થયું છે. બાર
બાર અભિવેશનો ગુજરાતમાં લખાઈ પડી, સંમેલન
પહેલીવાર વરજવાર પણ મૂકે છે એ બૃહદ્ ગુજરાતના,
ખાસ કરી શિવના અધોભાગ છે, સંમેલન આટલે
દૂર પોતાને આંચકે આવે છે મહાન કરાચીની
ગુજરાતી પ્રજાએ અહીં હિસાબ બતાવવા માંડ્યા છે
અને એને સજી બતાવવા માટે સંપૂર્ણ તૈયારીઓ શરૂ
ચૂકી છે. 'સુદિણી'નું પ્રકાશન એ અધ્યાને મજબૂત
બતાવે છે. લગભગ સવાસો વર્ષ થયાં સિંધમાં આપીર
સ્થિર થયેલી ગુજરાતી પ્રજાએ, સાર્વકારિક, સામાજિક,
આર્થિક કેટકેટલી પ્રગતિ સાધી તેનું સમમાનવોકન
'સુદિણી' દ્વારા ગુજરાતને પહોંચાડવાનો આશય દેખાય
છે. એના પ્રકાશનો, સ્વ સરના લગભગમાં-લગભગ
પાંચ દીનને-સંમેલનની પ્રતિનિધિ બનીને ગુજરાતને
ધેર ધેર જઈ પહોંચવાની આ પત્રિકાની ઉમેદ છે.
પ્રત્યેક સંમેલનમાં દર વખતે કંઈ ને કંઈ વિશિષ્ટતા
રહી હોય છે. આ વખતના સંમેલનમાં 'સુદિણી' એ
એનું વિશિષ્ટ અંગ મળ્યો. પત્રિકાના પહેલા અંકમાં
શ્રી. દેશમુખ પરમાર, કરમનંદસ મણેક, ઇન્દુલાલ ગાંધી
વગેરેની એકએક ઉત્તમ રૂપિ આપી છે તેમના નિવેદન-
માંથી એક કદિસ અહીં ઉતારીએ છીએ.

'સંમેલનના સર્વાંગી પ્રચારને માટે જ 'સુદિણી'નું
માસિક પ્રકાશન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી
ડિમેન્શન સમીપ એના જ અંકો પ્રગટ થશે. એમાં
આકૃષ્ટિક ગુજરાતી સાહિત્યની સર્વોત્તમ રચનાઓ
ઉપરાંત, સિંધની પ્રાચીન અને આગામીન સંસ્કૃતિના,
ભાષા-સાહિત્યના, પ્રેરણાથી વિવૃત્તિઓના પ્રમાણુલ
અને પ્રચલન પરિચયો અપાશે. બીનું તો ઘણું પે
આવશે. એ પત્રિકા જ સંમેલનનાં આકર્ષણનું મંચામંડુ
બની રહેશે.'

અને મજીએ છીએ કે ગુજરાત અને બૃહદ
ગુજરાતના ગુજરાતીઓ 'સુદિણી'ને સત્કારશે જ.

ક.

જ્યોતિર્ધર [પાંક્તિક]

તમે જોયું છે? અત્યાર અગાઉ એવું એનું સ્થાન નક્કી કરી લીધું છે. નમૂનાનો એક અંક મંગારી જુઓ. તેના પૈસા પડતા નથી.

સમાજના સંગમતા પ્રશ્નોની તેમાં સમજાવી અને તદ્વરૂપથી ચર્ચા કરવામાં આવે છે સ્ત્રીઓના અકિતગત દરકે ઉપર તેમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવે છે. તેમાં કેળવણી વિષયક નિરોગી અને સુદૃઢ માર્ગ દર્શાવવામાં આવે છે. તેમાં જનકપયોગી ફૂટ કોપડાઓનું નિદાન કરવામાં આવે છે.

તેમાં નથી આડંબરસુકત અત્રાંમરી ચેટી, સનસવાડી ભરેલી ખગરો કે હેવાલો. અતિશયોક્તિવાળાં અને ચિત્તને બ્લાકાઉટ કરે તેવાં મધાળાં. અંખન નિંદા કે આક્ષેપ, ધાર્મિક કે કોમી ગંધડા, અધૂગ તથા અર્ધચત્વવાળા ઉદગારો.

તેમાં તો જલની રહે છે સમસ્ત જનકસાળની, સમાજની દષ્ટિવાળી તેજસ્વી ભાવનાઓના અખૂટ જ્યોતિ.

ટૂંકમાં 'જ્યોતિર્ધર' પર સમાજસુધારના પંથે અડગ દૃઢ કરતાં યુવક યુવતીઓ સમક્ષ Search-light ફેંકવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલા અંકોમાંથી કોઈ પણ અંક જુઓ. તમને તેની ખાતરી થશે.

એક વર્ષમાં છવીસ અંકો એટલે ફક્તકેવલ સાદાજના ચોથીઆના કદનાં ૨૦૮ પાનાનું સંગીત વાચન. વાર્ષિક સવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે ફક્ત રૂ. ૩. એ. આજે જ આહુક થાઓ.

મનેજર 'જ્યોતિર્ધર' કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ, વલ્લભભાઇ રોડ, અમદાવાદ

'ઊર્મિ' 'અંજલિ અંધ માળા' અને 'નવરથના' ના આહવાને થેર બેઠાં મુત્ર ખાર આનામાં મળી શકશે.

લગ્ન - એક સમસ્યા

લેખક : સોપાન

'પાકું પકું' : સવાજાઓ પાનાં : મૂલ્ય : મૂલ્ય રૂપિયે

'ઊર્મિ' ના વાચકોને કદાચ ખગર નહિ હોય કે આ ઉત્તમ પુસ્તકનો મરાઠી અનુવાદ થઈ રહ્યો છે અને હવે હિંદી અનુવાદની માગણી આવી છે. મુંબઈથી પં. નરેન્દ્રેય સાહિત્યલંકાર લખે છે :-

"આપકી 'લગ્ન-એક સમસ્યા' નામક પુસ્તક મેંને પઢી. પુસ્તક મુશ્કેલ પસંદ આર. મેરી ઉત્કટ અભિલાષા છે કે મેં આપકી હસ વિચારધારા વાંચી હિન્દી મેં અનુવાદ કરું. કયા આર રજાજત દેમે ?

કેવલ ગુજરાત કે યુવક-યુવતીઓ કો દી નહીં; અપિતુ ભારતભર કે યુવક-યુવતીઓ કો હસ વિચારધારા વાંચી આવશ્યકતા છે.

જો આપકી વિચારધારા કો મેં હિન્દી ભાષા માપિયો તક પઢુંવા સકા તો મેં અપને કો રત્નરૂપ સમજુંગા."

આ મુંદર પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ ખજાસ થાય તે પહેલાં અમારી પ્રવૃત્તિના આહવાને અર્ધી કિંમત જેવો આ લાલ ઉઘાવી લેવો જોઈએ.

નૂતન સાહિત્ય લંકાર સ્થાપકો મારફતે અમદાવાદ

સા પાઠક :

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

આ
અંકમાં

ત્રણ પગલાં
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ
સાહિત્યના પ્રદેશમાં
શક્તિ તેટલી ભક્તિ
લોહીનું આતર પુરનારા
સર જેમ્સ મેથ્યુ બેરી
સમાજવાદ કે સમાજ ધર્મ
જીવનમાં શૌંદર્યનું સ્થાન

મુદ્રક : ધનરાજી કું. શુક્લ

પ્રભાત પ્રેસ : ડેન્સો હાલ . કરાચી

ભિમિ

પ્રકાશક : સુરેશ રા. બાબરીઆ

ભિમિ કાર્યાલય : ડેન્સો હાલ . કરાચી

વર્ષ છઠું

અંક આઠમો

અનુક્રમણિકા

સંગ્રહ અંક

૬૮

શક્તિ તેટલી ભક્તિ	વિધનાય મગનલાલ ભટ્ટ	૪૮૧
ફેરફાર	સુંદરમ	૪૮૩
મૌન	પ્રભુદાસ દાસિદાસ વ્યાસ	૪૮૩
હાસ્ય-સંગમ	"	૪૮૩
મૂર્છના	જયદેવ દવે	૪૮૪
કોના નૃપુર બાળે ?	સુરેશ ગાંધી	૪૮૪
સમાજવાદ કે સમાજધર્મ ?	કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા	૪૮૫
ઊર્વશીનું અવસાન	કાલક	૪૮૮
ત્રણ પગલાં	શ્રીકાંત	૪૮૯
ભાગ હૃદય	અતુના કુતુમાર :	૪૯૫
ફોટોગ્રાફ	દેવજી રા. મોઢા	૪૯૧
જીવનમાં સૌંદર્યનું સ્થાન	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૪૯૭
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	રામનારાયણ ના. પાઠક	૪૯૯
આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો	ભાસ્કરરાવ વિદાંત	૫૦૩
સર જેમ્સ મેથ્યુ ઝરી	વા.	૫૧૨
મરજીવાને પ્રેમ	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૫૧૫
જંતુવાદ-એક અર્વાચીન પાપાંડ	રમણલાલ એન્જિનીયર	૫૧૬
જવાહરમુખીને	પારાધર્મ	૫૨૨
લોહીનું ખાતર પૂરનારા	સોપાન	૫૨૩
કલાત્મક અંત	પ્રભુરામ રાઘવગીર	૫૨૬
આપણી સ્વરાજયાત્રા	.....	૫૩૧
મોતીનાયક	સાંદોપનિ	૫૩૬
સાહિત્યના પ્રદેશમાં	.....	૫૩૯

અમારા મુખ્ય એજન્ટો:—

શ્રી. જમનાદાસની કું.,
નૂતન સાહિત્ય ભંડાર
એલ. કે. મેઘાણી
પુસ્તકાલય સ. સ. મંદળ લી.
ગાંધીય લવાજમ એજન્સી

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨
રમકાં માર્કેટ, અમદાવાદ
૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.
રાવપરા, વડોદરા
હવાડીયો ચક્રો, મુરત

વાર્ષિક

:::::

લવાજમ

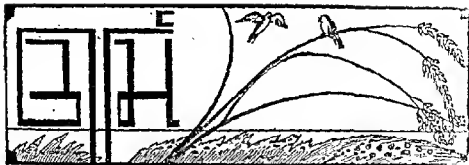
:::::

રૂપિયા પાંચ

..... દિવસ આતે આના

પરદેશ બાર શિલિંગ

* ૫૫૬ છુટું *

* આગષ્ટ ૧૯૩૭ *

* આદિ આદરમા *

શક્તિ તેટલી ભક્તિ

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

મનુષ્ય હૃદયની પ્રગળમાં પ્રગળ વામના શી? મનુષ્યના જીવનમાં રસ પૂરે અને એને ટકી રહેવાનું બળ આપે એવું તરવર કયું? એની પ્રતિભાવનું પરમ પ્રયોજન શું? એક જ અને તે સૌની પૂજા પ્રાપ્ત કરવાનું, સૌનું માન મેળવવાનું, સૌમાં આદરપાત્ર બનવાનું. જગતના બધાવારનું મૂલ્ય અવલોકન કરીશું તો તરત જણાશે કે આ એક જ ગતિ સર્વથા શ્રમ કરી રહી છે. એક સાહે જ દાખલો થયો. સામાન્ય દૃષ્ટિએ લોકોએ તો મનુષ્યોના મોટા ભાગ પત્ર પાછળ પડેલો દેખાશે. પણ આ ધનવન્ધુ પાછળનું પ્રેરક તરવર શું? માણસ પૈસા પૈસા કરે છે તે શું પૈસાને જ ખાતર? નહિ જ. માણસ પૈસાને જાણે છે તે એ જનસમાજમાં પ્રતિબંધ પ્રતીક છે તેથી. પૈસામાં પ્રતિબંધ રહેથી છે તેટલા પૂરતી જ માણસની તેને માટેની સંપત્તિ હોવામાં છે. ધનથી માણસનું જીવન સમાજદષ્ટિએ ધન્ય ગણાય છે તેટલા માટે જ માણસોએ માટે મોહ છે. અને તેથી જ ધન અમુક અંશે સુખચેતનું મદદરતું સાધત હોવા છતાં લગ્ન લગ્ન એ માન કે પ્રતિબંધ વિગતો મહત્ત્વ ધરતું છે.

ત્યાં ત્યાં તેને નિસ્કારપૂર્વક શાત મારવામાં જ સંપત્તિ સમગ્ર માણસોએ સર્વદા ગર્વ લીધો છે. એટલે આ સામાન્ય દાખલા ઉપરથી પણ લોકો શકશે કે માનથીતો મોટામાં મોટી વાસ્તવ્ય તે મર્વવ પૂજવાની, સૌનું માન મેળવવાની, સૌમાં વાદવદ કંદેરવાવાની છે. માણસને જીવનમાં રસ પણ એને જગતમાં જેટલું માન મળતું હોય તેટલો જ પડે છે અને તેટલી પ્રતિજ્ઞામાં એને જીવનમાં મૂંઝવણનું બળ પણ આ આદરની ભાવના જ આપે છે. માણસ જેટલે અંશે આદર મેળવી શકેલો હોય-પછી એ આદર મેળવેલો હોય કે મેળવના અંતર્યામીનો હોય એ લુપ્ત વાત-તેટલે જ અંશે એ જીવનમાં આનંદ અનુભવી શકે છે. જેને જગતમાં કોઈનાએ આદર ન દોષ એવું જીવન આપેઆપ કરવામાં આવતું.

અને આ આદર શાથી મળે છે? વિવિધ રૂપોમાં, વિવિધ પ્રકારે જગત પુરે છે તે શાને? સૌનું માનપાત્ર બનવું હોય એવું તરવર કયું? એક જ, અને તે શક્તિ. આદરપાત્રી વિષય એક જ વસ્તુને પૂછ રહ્યું છે અને તે શક્તિને. ત્યાં જ્યાં જગત કોઈપણ પ્રકારની શક્તિ લુપ્ત છે, ત્યાં

ત્યાં તે સ્વયંમેય મસ્તક નમાવે છે. વિજ્ઞાનને પૂછો, એનો ગુરુવાક્યાણનો નિયમ, એને જીવનકલક (struggle of existence) અને સર્વોત્તમની જીવનક્ષમતા (survival of the fittest) નો કાયલો આ જ વાન કહેશે. ધર્મને પૂછો, એની ઈશ્વરની ભાવના, એનો પ્રભુનો ખ્યાલ, એ જાને જામ્હોની ખુતબનિદારા (ઈશ્વર=શાસક, સમર્થ, શક્તિમાન; પ્રભુ=સમર્થ, બળવાન) એ જ વાતની સાદી પૂરશે. ક્યાને પૂછો, એની સૌન્દર્યની ઉપાસનામાં માનવચિત્તને આકર્ષવાની, રંજિત કરવાની, આનંદ પ્રમાણવાની શક્તિનું જ પૂરતું ધન રહેલું જણાશે. આમ જ્યાં જુઓ ત્યાં જગત એક નહિ તો બીજે પ્રકારે શક્તિને જ પૂછી રહ્યું છે. અને આ શક્તિ એટલે કેવળ સ્થૂળ બળજ નહિ, કેવળ શારીરિક સામર્થ્યજ નહિ, પણ શરીર, મન, આત્મા એમાંથી કાઢવું પણ સાચું સર્વ. એટલે જ જગત રણવીરને પૂછે છે તેટલું જ ધર્મવીર તેમ ત્રિવા-વીરને પણ પૂછે છે. શક્તિ એટલે કેવળ ક્રોડ બળ જ નહિ, પણ હુદિબળ, મનોબળ, આત્મબળ પણ ખરું. એટલે વિદ્વાત એ પણ શક્તિ છે, નીતિમતા કે સાધુતા એ પણ શક્તિ છે, અને તેથી જ જગત યોદ્ધાની પેઠે વિદ્વાનને તેમ સાધુને

પણ માન આપવું આવ્યું છે. એટલે તમારે જો માન મેળવવું હોય, તો બીજું કંઈ નહિ પણ એક જ વાત કરી: કોઈપણ વિષયની, કોઈપણ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, એટલે જગત તમને પોતાની મેળાએ માન આપશે. પણ સાથે એ પણ સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટને કે તમે એ શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં બતાવશો તેટલા પ્રમાણમાં જ તમને માન મળશે જેટલા પ્રમાણમાં તમારામાં કોઈપણ શક્તિનો અભાવ, કોઈપણ આવડતની ન્યૂનતા, તેટલા પ્રમાણમાં જગત તમારો તિસ્કાર, ઉપદ્રામ કે ઉપેક્ષ કરવાનું એ પણ એટલું જ ચોક્કસ. જગત જ શું, તમારો અંતરાત્મા પણ, તમારામાં જેટલું સાચું સામર્થ્ય દેખશે એટલે અંશે જ તમને આદર આપશે, અને જેટલે અંશે તમારામાં નમ્રતા દેખશે તેટલે અંશે તમારો તિસ્કાર કરશે. એ તો શક્તિ તેટલી લક્ષિત એજ સમસ્ત વિષયો-બાલ જગત તેમ આપણા આંતર એવન કલપનો-સનાતન સિદ્ધાંત છે. સમસ્ત વિષય બાજુ આપણને પગલે પગલે પોક્કરી પોક્કરીને કઢી રહ્યું છે કે જગતમાં ટકી રહેવા માટે જ નહિ પણ જીવનનો સાચો આનંદ માણવા માટે અને તેટલી વિશેષ શક્તિ પ્રાપ્ત કરો, અને તેટલા વિષયમાં સમર્થ બનો.

કંટાખિયો છું

આ પતથરેલી જગ્યાલા બધે
મિટી નથી આ મરનાં, રહી રહી,
હું તો હવે ભાઈ જઈશ ચાલી
અરણ્યમાં એકલો સદનો.

જગજ હું શાન્ત અરણ્યમાં અને
રહીશ હું ને,

અવરુપ આ વૈખરીધી જ ને તે
મે વચિના વણથી રંગી રતિઓ
સમાં ઉડતાં વન પંખીઓનાં
સ્પર્શથી હું સાવ નિસર્ગરપને.

૧ હરીન્દ ચટોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ.

મૌન

: પૃષ્ઠી :

અહીં તપનનાં તરે પ્રજ્વલ તેજ, ધોળાં દિસે
મહી વિવિધ વર્ણ-ધીર, મૃદુ, તીક્ષ્ણ નિરપે વસે.
પરંતુ પદુ વૈષ પાસે મહા દાયગી રંગ તે
પૃથકકરણથી ઘતા સંકગ-રંગ-હારી; અને
અખુટ ઉગે શક્તિ ને અકળ સિદ્ધિ દરોવોને
જગે જન સમૂહને સતત ઓખ્ય-કારી બને.

અહીં સતત મૌનની સુખદ શાંતિ ઉરે, હરે
મહો પ્રખર, શાંત, ધીર, હઠ ભાવ ધારે ખરે!
કહી પુતીતકોપની જલત ગ્રાગ જવાસમુખી
કહી વિમલ ને મહીર સિંધર વારિ વિદ્વાનજી
કહી સદન-મસિતનાં અચર જોમ જાત્યાં ધણાં
કહી- વિગુણ-કેર, કાન્તિ મન-આત્મને કાવળી.

હસી કુશળ વૈષ શો, પ્રજ્વલ મૌન-ધારી હસે;
સમગર જન-જેમને ગુણ-બરો વિહારી જશે.

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

હું એકલો મેલીય ને અનુભવ
સીંચી રવનો, તહીં શુષ્ક કાળની
ધૂણી ઘડી હું સદસા ખિલી ઉઠું
કે જશસિ ને પ્રતિ રોમ મારે
પુષ્પો તણું ભાન રહે સ્પર્શી ત્યાં.

ને સાંઠ ટાણે તહીં આવશે તું
ને શાંત એના મુખિયે તું ગેસનાં-
તને તહિં માણુમ કે હું એજ છું;
ઉરે તને જૂથ જ સાગરી મદા
અનંતને કારણ સાંચ એમના
તે જન નીચે-

હાસ્ય-સંગમ^૧

: પૃષ્ઠી :

પદ્યો પુનિત પવંતાળ દિમ-ગાળ નિતે હસે
ધસે સનન, મંદમંદ દિમ-દાસ્ય ને એ ભસે.
ઉભા અડમ એ અસીમ અવનિધરો રાજતા
અભ્યે, અપરાસ્ત ઉભત શિરે ઉડું ગાજતા.
અહાં અફર પીર ધીર મુદુ મૌરવે મજતા
પુંખારી પડકારતા, ઉપડતા વિરાટી અદા!
ડોચ્ય પ્રમારતા પ્રસિત્ત હાસ્ય, આગે - ધસે,
વિશિષ્ટ વિવિધતાની અમર હોશ દૈવે વસે.

બરે મદન-સાધને અણુનમ્યાં મદા-માનંધા
અને સ્કેટિક તારકે, શશિવ મુખ ને સિંધુઓ
હસે; વિવિધ એમ-વાત અખણદ રૂપાં સા દસે;
અને દિમશિરિનશુંપ દિમ-દાસ્ય નીચે ધસે.

મયાં મહન માનવી મગન ત્યાં મદા- દાસમાં,
વયાં વિરલ દાસ્ય સદસ-મહેલના પદાણનાં

પ્રભુદાસ કાલીદાસ વ્યાસ

૧ 'ન'માં ચર્ચત પરાની મદાધ વર્ણવે છે.

૨ સાદસ મહેલના પાણાપ એ મદા-માનવોનાં.

: અનુષ્ટુપ : વસંતતિલકા ૪

અરે, ના ! ના ! અરે, ના ! ના ! કંઈએ પણ પૂછ ના !
સખા ! એ તો પરી દેવ, ગાંધાર મુજ પેલછા !

કે દી તરંગ ઉરમાં ઉછળી રહે છે,
ને ભાર કેં અઘ્ય આ હસકાઈ આવે !
એ ભારથી હૃદય આ ઉછળે અહીં, કે
એ ભારને તરલ ઊર્મિ વડાવી લાવે !

સંસારના અમણીયલ અનુલભાથી,
માયાભરી મનુજલાગણિઓ થઈ, વા,
શાથી યઃ કિન્તુ ઉર આ ઉછળી રહે છેઃ
આગે ય તેમ ઉર કુબ્ધ બન્યું નથી આ.

આગે નથી તરક્તા, પણ, કાંઈ જૂની,
આગે નવો હૃદય ભાર વધી રહ્યું છે !
જૂની નથી તરવરાટ સમેત પેસે,
આગે ખીજે જ ઉરમેજ હલી રહ્યો છે !

ના હાસ કે, રૂદન એ પણ, કાંઈ ના છે,
નિવેદ શી કશીક મુઠ્ઠા બગ્યા દમે છેઃ

આ કુબ્ધ અંતરતરંગ કમાવનાને
ના તૈય કે હૃદયસાગર હાંટવા છે !

આંધ્ર ગર્ભ, કપિલ કે ઊડી ગયાં મુમુક્ષુ,
ને બ્રહ્મરૂપ ઉરમે કરી શાંત દેનાંઃ
નિશ્ચિત થે હૃદયભૂમિ મરુ સમળી,
અંકુર ના ઉમળકે તહીં ફૂટવાના !

શીવી વસંત ઉરપરમવ ખીલવી કે,
આશાભર્ષી મુમનઅંકુર કુટની, ને
શીવી અઃ પ્રખર બીજ નિલક નળિયો.
રૂપનાં તણાં દગ મહીં ચિનત્રારી ચાપી !

એ રવંજો ભરખડે દગ્ગો અહીં, ને
એ આંચળાં હૃદય પ્રચ્છિત શું પડ્યું છે.
વેરાનની ગર્ભર એકસતા વહે આ,
ત્યાં ગાન કે હૃદયનાં કલબોલ શાં વા !

દિગ્ગણી પૂછતો શાને, ધા શા વધા ઉમેજનાં ?
પડ્યું છે મૂઠ્ઠાનામાં એ, સખા ! પાણી ન હાંડતો !

કોના નૂપુર બાજે ?

મુરેશ ગાંધી

આજ કોના નૂપુર બાજે
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

મૌન અખંડે સાધનાધારે
એણું જીવન પારા પારે
કોની સોનાચુટી આજે
બાજે બાજે રે ?
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

આજ નહિ વેગે પસે
આજ નૌકાખંધન ખસે
કોણુ બ્યાકુલ પ્રાણે નાચે

ઉમા આનંદ સાજે રે ?
આજ સંખ્યા યદ્ય જો !

જોરે શેષાલી કુટા કુટે
કોણુ નૂતન સોહણુ છું કે
કોણુ અરૂપ ચૌરનવેશે ફેરે
હારે હારે રે ?
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

આજ હૃદયના અનાનુરો
કોના નૂપુર બાજે રે
ઉમા સંખ્યા યદ્ય જો !

સમાજવાદ કે સમાજધર્મ?

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

આ એક વિચાર કરવા જેવી વસ્તુ છે. આપણને જગતમાં ચાલી પહેલી જરૂર છે- સમાજવાદની કે સમાજધર્મની? સર્વે લોકો સુખી થાઓ, શાંત શરીર ન હો, સોને આરોગ્ય, બળ, હૃદ્ધિ, વિદ્યા, સંપત્તિ વગેરે સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાઓ, સર્વજન સમતા પ્રવર્તે વગેરે શુભેચ્છાઓ ઘણા પ્રદીપ્ત કાળથી પ્રાર્થના, નાટકો વગેરેને અતિ પ્રગટ કરવાનો રિવાજ આપણામાં ચાલી આવે છે. સાદાંસ કે સમાજવાદના આ ધ્યેય સાથે કોઈ પણ સમજુ-વિવેકી માણસને વિરોધ હોઈ શકતા નથી સમાજમાં કોઈક પાસે અકળક સંપત્તિ, અધિકાર, હિંમતવાનો દરજ્જો અને મુક્તદ હોય, અને અગણિત લોકો અત્યંત પરિશ્રમ કરતાં છતાંયે તંગી, અધીનતા, ભય અને 'છ-સાદેય' કરીને છવન પીનાકતા હોય એવી સામાજિક સ્થિતિથી કોઈ પણ વિવેકી માણસને સતોષ ન લાગી શકે. કોઈ પણ આપણા કે પરદેશી મહાપુરુષે આવી સ્થિતિને વખાણી નથી કે એવો બિપ્રેય આપ્યો નથી, એમ પણ ન કહેવાય કે આવા પુરુષો હંમેશાં અપ્રકૃષ્ણ- સમાજથી અલગ પડીને જ- રહેતાંશ દત્તા. એમાંથી ફેરલાકે તો પોતે અને ફેરલાકતા સિંખે. રાજમતા પ્રાપ્ત કરવાવાયે હતા, અને આ ધ્યેયની દિશામાં કંઈક પ્રયત્ન પણ કર્યો દત્તો. વગી, અનેક પ્રકારના રાજ્યવધારણના પ્રયત્નો પણ આજ સુધી ઘણ સૂચા છે. એકે દષ્ટુ મતા, થોડા જેમ્ડ અને ઉદાર આસથી રાખવા-વાળા પુરુષોની સલા, સમય પ્રભાવી મતા વગેરે અનેક પ્રકારનાં રાજ્યવધારોનો દાનિદાસોમાંથી ઉત્ક્રમેષ મળી આવે છે. છતાં, દહુ સુધી, મનુષ્ય જ્વને સમાજનાના આકરને વ્યવહારમાં ત્રિહ દરજ્જામાં સંકેત નથી થયો. આનું શું કારણ છે?

મને તો લાગે છે કે જ્યાં સુધી માનવજાતમાં સમાજધર્મનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી સમાજવાદ-અટલે કે સમાજનાનો આસ્થ- અધિકારના જગ પર રચાયેલાં રાજ્યવધારો હાથ મિલ થનારી વસ્તુ નથી. દજ સુધી માનવજાત એટલું સંસ્કારી થવા પામ્યું નથી કે તે પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખ, રવાનગ્ય, શક્તિ, અધિકાર વગેરેની આકાંક્ષાઓને ખૂલી જ જાય અને સાર્વજનિક સુખને જ છવનું ધ્યેય બનાવે જ્યાં સુધી માનવજાતની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં સુધી રાજ્યવધારનું જાણ સ્વરૂપ અને તે હોય, તે હાથ સમાજનાની સિદ્ધિ થતી અને અસંભવનીય લાગે છે. ત્યાં સુધી કાનિતજો હાથ એટલું જ થાય કે એક ખૂલતા હાથમાંથી બીજો પણ રાજ્યવધારો છીનવી લે, થોડા દિવસ એ રાજ્યવધારનો અદુપભોગ કરે, પછી દુરપભોગ કરવા સંકેત અને છેવટે પોતાનો અધિકાર કાયમ રાખવા પ્રયત્નું દમન કરે, ત્યાં સુધી માનવસમાજની સુવચરયા જળના પાયા પર રચાયેલાં રાજ્યવધારો ઉપર અવધાન રહેશે ત્યાં

સુધી શબ્દવતંત્રનું બાથ સ્વરૂપ ગમે તેવું થશે, એમાંથી વર્ગદીન સમાજ ઉત્પન્ન થઈ જ નહિ' સહે. માનવ ભૂતિમાં ઉત્પન્ન થતા વર્ગો ઇશ્વરનિર્મિત નથી, એટલે કે કુદરતના કાયદાથી અનિવાર્ય નથી. પણ પાટોશીના અને પોતાના સુખ વચ્ચે વિરોધ આવતાં પોતાના સુખનો પહેલાં ખ્યાલ કરવાની, અથવા પાટોશીનું સુખ વધારવા પોતાને કંઈ વેડું નં પડે પણ અને તો એને ભોગે પોતાનો લાભ કરી લેવાની, અથવા કંઈ પણ પરિશ્રમ કરવો ન પડે અને અર્ધાં સુખો પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલે કે પરિશ્રમ ન પડવામાં આવેદ માનવાની-ત્રિતિ માણસના હૃદયમાં ભેર કરે છે, ત્યાં સુધી તે સુખનાં સાધનો પર પોતાનો કબજો કરી લેવાનો અને એ કબજો જે રીતે કાયમ રહે તે બળ મેળવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો જ રહેશે.

આનગી મિલકત ન હોવાથી જ માણસ પ્રેતિર-રિયન-નિષ્કિંચન-નથી થતા. જ્યારે સુધી માણસના હૃદયમાં એવી ઇચ્છા વસે છે કે પોતા પાસે કંઈક આનગી મિલકત થાય અને તે વધે, ત્યાં સુધી તે બંને આત્મે નિષ્કિંચન હોય એવું માનસ મૂડીવાદી જ છે. આથી હું એમ પણ સચવાય નથી કહીશ કે નિષ્કિંચનતા એ કેવળ મૌનસિક આવ જ છે, અને સ્થૂળરૂપે મિલકત ધરાવતાં જ્યાં માનસિક નિષ્કિંચતાનો દાવો કરી શકાય. સાર્થારથ્ય રીતે માનવકલ્પમાં મિલકત પર કબજો રાખવાની લાલસા એટલી પ્રબળ બાલમ પડે છે કે પોતાની સમગ્રી આનગી મિલકતનો ત્યાગ કર્યા પછી જે તેની વ્યવસ્થા અને ઉપયોગમાં એને આત્મદ-ભયો રસ રહે છે. એટલું જ નહિ, પણ પછી નો બીજાઓની મિલકતની વ્યવસ્થા અને ઉપયોગ કરવાનો જે મોહ થઈ આવે છે. તાત્પર્ય કે સંપત્તિ માનવકલ્પ પર અજબ પ્રભાવ ધરાવે છે. અને આજ કારણથી નિષ્કિંચ-નતા સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સાધારણ મનુષ્ય નિષ્કિંચનતાને કષ્ટમય સ્થિતિ જ સમજતો આવ્યો છે, આદર્શ કે છાંદ સ્થિતિ નથી માનતો. જ્યાં સુધી માનવ-સમાજ આ પ્રકારનો રહે ત્યાં સુધી કાયમ માટે નિષ્કિંચન-દર્મદીન-સમાજ રચાવી શકાશે નહિ.

૫૩૧. જ્યાં સુધી મનુષ્ય હૃદય પર પરિશ્રમે આપતિ સમજવાનો અને તેમાંથી જીવતે બચાવી લેવામાં સુખ માનવાનો સંસ્કાર ભેર કરે છે, ત્યાં સુધી પણ વર્ગદીન સમાજ કાયમ થવો અશક્ય લાગે છે. જીવનનિર્વાહના આવશ્યક પદાર્થોને શરીરજગ અર્થને નિર્માણ કરવા કે 'ધંત્ર્યજગથી-એ, મારી દુષ્ટિએ, મૌલ્ય પ્રપ્ત છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદે જુદે સમયે યંત્રણ ઉપયોગની મર્યાદા નક્કી કરવાનો જ એ મત્તાવ છે. પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે શરીરજગનો અધિક ઉપયોગ કરીએ કે યંત્રજગનો કરીએ, જીવનનિર્વાહ માટેના આવશ્યક પદાર્થો પેદા કર્યા વિના તો માનવનું નથી જ. એટલે કે, અન્ન, વસ્ત્ર, મકાન, રસ્તા, રોડની, સંકાષ, બાળ-વૃદ્ધ-અર્ધમનુ' પાતન, શિક્ષણ, વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી જ પડશે. આમાંનાં ઘણાં કામો એક બાજુ દાખલાથી જ યત્નાશ હોય તોયે એટલું બધું દાખલાની મહેનત અને ચિંતા તો થાયે કરવી જ પડશે. પણ પરિશ્રમે કુઝ માનવાનો સંસ્કાર ભારે દડ થયો હોય છે, ત્યારે બધન દાખલાની મહેનત અને ચિંતામાં પણ આશ્ત લાગે છે, અને એટલેયે કોઈ બીજો કરે અને પોને આરામ લે અથવા કોઈ 'વધારે મહત્વનું' કામ કરે એમ માણુસ ઇચ્છા કરે છે. જીતે માત્રસામાંથી જાણી લેવું કે પોતાના જૂરની દોરી ઊંડાથી એ કાંઈ બહુ ભારે પરિશ્રમની વાત તો નથી પણ એમણે માણુ-સને તકલીફ લાગે છે. આ કે છોડો કે નોશર એટલું કરી આપે એમ કહે છે. સત્તુ' તો દરેક માણુસને અને છે, અને તેણે આરામથી. પણ કમ્પા એ રહે છે કે બિજાનું કોઈ બીજો માણુસ તૈયાર કરી દે તો સારું કે જેથી પોતે તેટલા વખતમાં શ્રમજીવીઓની હાલત પર એકાદ લેખ કે કવિતાની ચાર લીટી લખી શકે!

૫૩૨. એમ નથી કે માણુસને શરીરજગ મનમાં જ નથી. એમ તો એ દંડ, એકક, કુત્તી વગેરેનો વ્યાપક કરતા અને પછે મુસાફરી કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. પણ અમમળી એ છે કે જે વસ્તુઓ પર માણુસનું જીવન નબે છે, તે મારે, ચોરા પણ શ્રમ ઉઠાવવામાં એને કમ્પ લાગે છે! મિત્રો તોડે ગપા મારવા એ આખી

રાત ગગરણ કરશે, પણ ખેતરની રખવાણી માટે કેમ ખીજો મળી ગય તો સારું એમ ધ્યાનશે :

ત્યારે, હજીકત એ છે કે ત્યાં સુધી સંકલ્પ માન્યતા જીવનનિર્વાહનાં સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ માણસ પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી કાંઈકને કાંઈક પરિશ્રમ તો એક નહિ તો બીજાને કરવો જ પડવાનો, અને પરિશ્રમનો જ્યાં સુધી તે આપત્તિ લેખરો, ત્યાં સુધી એનો ભાર કોઈ બીજા પર ટોળવા એ પ્રયત્ન કરતો રહેશે જ, આનું જ નામ વર્ષ ઉભો કરવાનો પ્રયત્ન.

વળી, બળદારા અમુક વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા પર જેમનો વિશ્વાસ છે, તેમને માટે છેવટે 'ડિક્ટેટરશિપ' સુધી પહોંચી જવું અનિવાર્ય છે. આજે દસ જગ્યા માને છે કે બીજા લોકો કરતાં પોતે વધારે ડાહ્યા છે; પ્રત્યેક મોટા બાગ મૂર્ખ અને જડ છે; શામાં પોતાનું કંપાણ છે તે તેને સમજવા નથી; જે થોડા લોકો તેમનો વિરોધ કરે છે તેઓ તો કાં તો સ્વાર્થી છે, અથવા તો મૂર્ખ અને જડ વિપરીત હજી પણ છે. આથી લોકોના કંપાણી માટે એ વિરોધીઓને દાબી દઈ પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ લેવા તેઓ પ્રયત્ન છે. આ રીતે એ દસ જગ્યા અધિકાર હાથ કરે છે અને લોક કંપાણના ઉપાય અજમાવવા બેસે છે. ધીરે ધીરે એ દસની સમિતિને લાગવા માંડે છે કે એમની બધાની બુદ્ધિ પણ એક સરખી બીડી નથી. આથી, કોઈ એકના મન પ્રમાણે ચાલવું આવશ્યક છે. હજીખસ અધિકારો અને સૌથી દર્ઠ બીજાઓને એને વશદારીથી તાબે રહેવાની જરૂર છે. આ રીતે 'ડિક્ટેટરશિપ' ઉત્પત્તિ થાય છે. અને, જેમ જનકંપાણને નામે વિરોધીઓને દાબી દેવાનું તેમને આવશ્યક લાગ્યું, તેમ એ 'ડિક્ટેટર'નો એ દસમાંથી કોઈ વિરોધ કરે તો તેનું જે જનકંપાણને નામે દમન કરવાનું આપશ્યક લાગે છે. મતલબ કે ત્યાં સુધી કોઈ વર્ષ જનકંપાણનાં કે પોતાના હેતુની સિદ્ધિના ઉપાય તરીકે માનવ સરકારમાં પરિવર્તન કરવા પર નહિ પણ બળદારા કરવાની શક્તિપર શ્રદ્ધા રાખે છે, ત્યાં સુધી જુદા 'ડિક્ટેટરશિપ', તેને

પરિણામે એક બળદારા પશુનું પ્રભુત્વ અને, અને, વર્ષ નિર્માણ થવા વિના રહેવાનાં નહિ.

સમાજવાદના મૂળ ધ્યેયનો વિરોધ કરવા કે વર્તમાન વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરવા હું આ વિચારો રજૂ કરતો નથી. પણ મારો હલ વિશ્વાસ બંધાયો છે કે બળદારાના પાવા પર ઉભી કોઈલી કોઈપણ રાહત પ્રણાલિકા માનવ-વ્યવસ્થાને પોતાના અંતિમ ધ્યેય પહોંચાડી શકશે નહિ. છતાં, વર્તમાન વ્યવસ્થાને તો હવેનું પડવાનું જ છે. પણ મારો લખવાનો હેતુ તો સમાજવાદીને એવા વિચારોમાં હલુ વધારે બેઠો બિતરવાની જરૂર છે એ વાત પર એનું ધ્યાન એવવાનો છે. બાબ પરિવર્તનોથી -તે ક્રાન્તિકારી હોય તોયે-કામ નહીં થાય. કેવળ અમુક સરકારનું રાજ્ય બંધારણ બદલાવી કે અર્થ વ્યવસ્થાકરવાની આ વાત નથી; પણ માનવ સરકારોનું પરિવર્તન કરવાની છે. સમાજવાદનું ધ્યેય સફળ કરવા માટે મનુષ્યને વ્યક્તિ વાદી મરી સમાજધર્મી થવું જોઈશે. પડોશીનું ગમે તે થાય, પોતાના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરે સિદ્ધ કરી લેવા એ વ્યક્તિધર્મ નથી. પણ વ્યક્તિવાદ છે. પોતાનું ગમે તે થાય, પણ પડોશીના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરે સિદ્ધ થાય, અને પોતાના વિકાસ, ભોગ, આરામ, યશ, મોક્ષ વગેરેના પ્રયત્નદારા પડોશીને લાલ થાય એ સમાજવાદ નથી પણ સમાજ-ધર્મ છે. સમાજધર્મી 'પરિશ્રમને આદર નહિ સમજે. મને લાગે છે કે પરિશ્રમને આદર સમજવો એ વ્યક્તિવાદ છે. પરિશ્રમ કરવાની અશક્તિને આદર અને શક્તિને વિમર્શ સમાજધર્મ એ વ્યક્તિધર્મ છે.'

આપણે શું ધમ્મીએ છીએ-સમાજવાદ કે સમાજ-ધર્મ ?

૧ ધર્મ રાબદ અહીં બધે 'સફળ'ના અર્થમાં નહિ, પણ કર્વ અનિષ્ટાનાં અર્થમાં સમજવો.

ઊર્વશીનું અવસાન

“કોલક”

આર પ્રભા સૌમ્ય મુખારવિંદની
ખીજેન્દુ શી પાંપણ લોચનોની
કન્યા હતી ધોરણમાં અમાસ,
સન્ધ્યા શી ઘેરા નવરંગી ઓઝમાં
ને જાંજુડી ધાધરી કેર કેસરી,
હેરી નિરાળે નિત મોડી આવતી,
કાને કનેથી સરકી રૂપાળા
રેશા તણી સુદટ ઊતરતી
રકનેયી તેના કટિ હેઠ મુઢિ.

ને મૂકતી પ્રથમ પુષ્પ સુકા મળાં તે
આવી સમીપ મુજ રેખા પે હતીને.

ના પૂછું હું પે થયું કેમ મોડું ?
લે પુષ્પ, સંધું ઉર ચેતનામણી
ચાલું, ત્વરાથી પુરથી તલ દષ
શિખાવતો પાક સમીપ આગકે
ઉતો રહીને.

કન્યા તણું કુસુમ કિતુ કરેજ રેવું.

જુલનો ત્યાંજ સર્વે તુટીઠા ઉરતણાં મીન અમ્યાં અમ્યાં.

નિત્ય કમે એમ પ્રસન્ન માણં
શોકાત્ દૈયું કુસુમે નિમજ્જન
રેવું સ્મરીને મુખ કન્વ કાનું.
કે માસ વિત્યા અમુ મેષ વચ્ચે
અન્ધેન્યાના ઉરની મૃગશા કરી.
એનો ગુણ હું.

ને એ ગુણી જાગેવ માહરે
ભૂલાવવા શોક પ્રણે દિનાસ્તન.
ને કેક વેળા લખી હુંય લેતો
કાચેભિં મલે રિમને રમાડતો
પ્રદુલ્લભ ચિતો, સદુ સિદા સંધમાં
એવું હતું સ્થાન અનુપમું મને.

નાની પરત્વ કની એક દી' તે
ને ઉર મરે ઘટ ચિંતના રમી,
વસંતની કામલ નર્તનાવલી
હતી ચક્રે મન મુલ્ય ભાસવી.
ને આર આરી પુરથી મહી રહી
કન્યા તણું સુસ્મિત પુષ્પ પુષ્પ
તાલ્ય નજી રમતું હતું તીક.

ને વીનતાં દિવસ સાત કલાબું તાને,
'તોષી આ શી લખને રહજીર પરથી કન્યાકા ઊર્વશીનું
નાંખજે નામ કદી.'

રજા ખજોરે અઝમા કમાકમી
હતી પડીને, પુરી સવ માતાં,
ચર્વે પ્રવેશમાં મુજ વગમાં શિશુ.

ને એક મોડી નિકટાનતરે ઉની,
'મરી ઉરમથી માર પદમ દિવમે આપણી.'

નામ રોકું હતું, સ્તબ્ધ મોઝા દનો
શોક વા રમીતની મૂનિને પૂજનો.
એકલો હું હતો વિષ નહોતુ તરી
મુશુનો મર ચિર એક વાણા તણો
મૃત્યુની ઉરમી

પૂર્વની સ્મૃતિનાં ચિત્ર મૂકી મધ
દિવ્ય દેહાનતરે મૂક સક્ષમે વસી
કાચની કન્દશને ભરી શોકથી
ચાલી અનંતાનાં ખેતરો પૂરની.

જેમ જાનિ હતી વર્ગમાંથી ધરે
પાક મીન શિખમાં હાથ માતી ઉરે,
સીમ વિતી મધ, અન્ય રેશે વસી
ના રહી મૂર્ત શિતિજ તે દેશની.

એ જતાં એક ધ્યાં પૃથિવે બોમ આ,
રૂપને, કાચમાં બે વરસાં એક થે
કે તયાં લોક પરમેશ્વર આ વિષમાં,
એ અનંતાની સાંજે મૂલનાં

સર્વ આત્મા વસી જિલ દેહાનતરે.
દેહ દેહ વમે આત્મ આ દેહનો
દુનિયે દુનિયે પાર પૂર્ના-પર,
જ્યાં મળે થોડા સદવાસ દિવ્યનીમે.

ને અનંતાનરિ અન્ધ અવકાશમાં
મૃત્યુના વાણનાં મર મુંછ રજા,
હાસી તે સાંજનાં મીન રૂપી મયા.

ત્યાં લોધાટ વધે પર્વે, ચિત મુંખાં જનકું
'હાંત યાઓ! લખો રાજો.' હાસી એ દુનિયા હજુ

એ માં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ જ નથી. પણ વર્ષના લગ્નજીવનના અનુભવ ઉપરથી અને એ વખતે મારાં પગલાં ઉપર દસતા મિત્રોની વર્તમાન દશા નિદાગીને હું કહું છું કે મેં જે પગલું ભણું હતું તે મારું હતું, ભુલિયુક્ત હતું. દુનિયામાં જીવવા ઇચ્છનાર માણસે એમ જ કરવું જોઈએ.

હું ભણું છું કે મારાં પગલાં ક્યાંને હૃદય હલમલાવી દે એવી વાર્તાનું વસ્તુ ન આપી શકે, પણ હૃદયી કંઈ સારી વાર્તા આપવા માટે નથી છતાં સક્ષમ! મેં લગ્ન ન કર્યો હોત તો જરૂર મારાં પાત્ર આ દુનિયાના લોકોને વધુ આકર્ષક લાગત. હવે ન કરવાને પરિણામે હું કુદ્દ જેવો ત્યાગી બનત તો લોકો અને પૂજાત, મજાત જેવો ધામધ બનત તો લોકો મારા માટે આકર્ષીત પુઝારત. દેવદાસ જેવો પાગલ અને શરૂથી બનત તો લોકો મારા પ્રત્યે સમભાવ કેળવત, અને એ તથેય દશા લોકોનાં કલેઝને જરૂર વસોવી નાખત. અને એથી હું લોકલાગણીને કેટલી ખેંચી શકત? મારા નામને હું કેવું અમર કરી શકત? પણ હું શું કરું? નાનપણથી જ કે પછી પૂરજન્મના કર્મને જોઈ મારામાં એવાં તત્ત્વો પેશીં થયાં હશે કે જે તત્ત્વોએ મને મારા હૃદયલગ્નના દિવસો પછી ધીમે ધીમે આ મુંઢ સાગતા જગતની વાસ્તવિકતાનું જરાબર ભાન કરાવી દીધું. મને થયું કે લુદ્ધ ધરાતું મણું નથી અને મણું હોય તો મેં એમાં રમવા ઘૂંટા રવા છે કે કેમ એનો અનુભવ નથી. મજાતના વિરહની વાતો સાંભળવામાં ને ચિન્તો જોવામાં તો હું પે સૌની પેઠે રસ લેતી શકતો હતો પરંતુ એવા ધવામાં હલમલા તારતાર ખેંચવા પડે એમ હતો. મને અંદરથી એવા તાર ખેંચવાનું જોમ ઉઠતું હોય તો તો કીક પણ જગતનાટકનું એક મુંઢ પાત્ર બનવા ખાતર શા માટે મારે આંતરડાને ખેંચવાં? અને દેવદાસ ધવામાં મને કશો સાર જ નહોતો લાગ્યો. દુનિયામાં દેવદાસ, પારંગતો ને અંધ જ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોત તો તો મને દેવદાસ ધવામાં વંધો નહોતો પડતું આ દુનિયામાં તો માણસોની બીડાબીડ હતી. મને થયું કે મારે મારી પારંગતો જ નહિ, પણ હું પંચીમ વરમતો થયા ત્યાં મુઠીમાં મારું જેટલું જગત રચાયું એનો મેં મારે વિચાર કરવો જોઈએ. અને હું સાવ ધિવહીલ જીવન જીવતારો મેં ક્યાં દત્તો કે પ્રેમજનન થયાં જ મારું કાળવું તૂટી પડે! અને જે તૂટી પડ્યું નહોતું એવા આશાપાટ જેવા કાળજીમાં ફરીને અંકુર ફૂટશે એવું હું ક્યાં ભણતો હતો?

આ તો મધું મેં મારા ત્રીજાં પગલાંના સમર્પનમાં કર્યું. એ પદેસાંના એ પગલાંમાં તો થયું થયું આવી ગય છે. પ્રેમના મનોરમ રચનાઓ, વિરહનું મીઠું દર્દ, લગ્નનો અને ફરી

મગવાનો અનુપમ આનંદ એ બધું મારા પહેલાં પગલાંમાં હતું. પાપણુ જેવા સ્તબ્ધ બની જવું, મંજનુની પેઠે જીવું, છુદ્ડ જેવા થવાની કલ્પનાઓ સેવવી, દેવદાસ થવાની બીક રાખવી અને ક્યારેક એ તરફ લક્ષ્યાણુ આ બધું મારા બીજાં પગલાંમાં હતું. અને મારા ત્રીજા પગલાંમાં વસ્તુશિયતિનું વધાર્થ જાન, જીવન એ કલ્પના નથી પણ એક નક્કર દલીલ છે તેનું જ્ઞાન અને એક બાહ્ય લાગણીઓ ઉપરનું છુદ્ધિનું પ્રણત્ય અને બીજા બાહ્ય ન સમજાય એવી કુણી લાગણીઓનું જન્મ પામવું એ બધું હતું.

સમુદ્ર કશે, હું તમને આ ત્રણેય પગલાંની સમજણ પાડું છું. આખી વાત ન સાંજળી હતી ત્યાં સુધી ક્યા કરીને કોઇ પ્રકારનો નિર્લેપ ન બાંધી લેતો, જુઓ, પેલી પરસાજમાં રમે છે એ મારું પોતાનું જ 'બેબી' છે અને તમે રસોડા તરફ કોઇનો પગર સાંજો છો ને, તે મારાં પગ છે. અને જાને પ્રેમી-ઓ કહેવાછે કે નહિ તે તમે નક્કી કરો. અમારી વર્તમાન રિયલિટ તમારે જાણવી હોય તો હું એટલું કહું કે મને એનાથી સતોષ છે અને એ પણ મારાથી સતોષી હોય એમ મને લાગે છે. આ સતોષ પ્રેમ ન કહેવાય એમ તમને લાગતું હોય તો તમે જાણો.

x x x

હું કેણુ છું ને શું કહું છું તે જાણવાની તમારે જાણના ન રાખવી જોઇએ. મારાં જીવનનાં ત્રણ પગલાંની વાતને એ વાત સાથે શી નિરમત છે? હું કોને ત્યાં જનમ્યો, કેમ ઉછર્યો, મારાં માતાપિતા કેમાં હતાં, મેં કેટલો અભ્યાસ કર્યો, આજે શું કહું છું. પ્રથમ શું કરતો હતો, ભવિષ્યમાં શું કરવાનો છું એ બધું જણાવવાની હું કંઇ જરૂર જોતો નથી. અને તેમ જ હું લોકસેવક છું કે નહિ, એમાં સ્વમા સેવું છું કે નહિ, હિંદના સ્વારાજ્યમાં હું રસ લઉં છું કે નહિ વગેરે બાબતો પણ આ વાત સાથે સંબંધ નથી ધરાવતી. તમે એટલું જાણી લો કે આજે હું ત્રીસ વરસનો જીવાન છું. આ ત્રીસ વરસમાં મેં લગ્નજીવનનાં ત્રણ પગલાં ભર્યાં છે તે તમને જાણવી હશે.

જૂઓ પહેલું પગલું હું માનું છું કે...તદાને કારે ભણવું હતું. હું વીસ વરસનો હતો અને એ પંદર વરસની હતી. તે દિવસે મનની લાગણીઓ રજૂ નહોતી થતી પણ મને એના પ્રત્યે અધરપાર હેતુ છુટું હતું. અને એ દિવસે નિસર્ગદેવી પણ કેટલી મનોહારીણી હતી! અને નદીમાં પાણીથી લગભગ ચાળીસ ફીટ જીંદી બેખડ ઉપર બેઠાં હતાં. સામેની બેખડ મૂંઝી મૂંઝી અમારા સામે જોઇ રહી હતી. અને અમારાં દેખામાં જેમ મંજુલ સ્વ મગી રહ્યો હતો એમ જ બને બેખડોની વચ્ચે નદીનું ફાસ ધુંધાતું હતું. સાંજનો વખત હતો. આજુબાજુમાં નિસર્ગદેવી સિવાય કોઈ નહોતું. યજ્ઞની નજર અમારા ઉપર હતી પણ એ પેલાને ઘેર જવાને એટલો ઉતાવળો હતો અને એના મોં ઉપર પ્રવાસનો થ્રમ પણ એટલો દેખાતો હતો કે અમારા અંતર એ જોઇ જ નહિ શક્યો હોય. તમે તેમ, આજે ૫ મને એમ લાગે છે કે તે દિવસે પંખીઓ જ નહિ પણ સાંપને પાંદડે પાંદડે અપહારી પવન લદતીઓ પણ જાન કરતી હતી અને આખી પૃથ્વી કોઇ અપૂર્વ મુગધથી ઉભરાતી હોય એવું લાગતું હતું. તમને યશ કે આ બધું મેં શાનું પારાયણ કરવા માંડ્યું. પણ ઘેરો લાક, મારે મારી વાત પૂરેપૂરી અને સાચે સચી કરવી છે. તે દિવસના જેનું રણીઆમણું આકાશ મેં કોઇ દિવસ નથી જોયું એમ હું શામરે ન કહું! મારે કહેવું જ જોઇએ કે એ દિવસ સૌંદર્યનો દિવસ હતો, અમારાં દેવા ઉધારનાં નહોતાં પણ કુરતનું ઢેવું ઉપરી મથું હતું.

અરે, મેં એનું અને મારું નામ તો તમને ક્યું જ નહિ. એનું નામ તો હતું શશીમેખા પણ હું એને શશી કહેતો અને મારું નામ હતું જગમોહન પણ એ મને મગનું જ નહોતું એટલે મેં મારું નામ જગમોહન શશીમેહન રાખ્યું હતું એટલે અમારાં દેવકા નામ તો એક સ્વર્ગ જ હતાં: શશી.

તમને આટલું ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે પ્રેમી લોકો જે માટીથી ઘડાયાં છે એ માટીનો હું માનવી છું! મારામાં ને તમારી કલ્પનાના પ્રેમા પ્રેમીઓમાં મારી દરિએ ફેર એટલો જ છે કે હું ઉપાડી આંખે આપા

લાગ્યો અને પ્રેમનેયે મેં બહુ ઊરાવેલું ન, રાખ્યો. પ્રેમીઓ સામાન્ય રીતે આંખો અંધ કરીને ચાલે છે અથવા તો એમની આંખો ભૂંધે જમતમાં એક જ વસ્તુ જોઈ શકે છે, મારું એવું ન થયું. અને એટલા જ ઉપરથી તમે મને પ્રેમીઓની જમાતમાં ગણાવી મનાઈ કરમાવે તો માગ્રથી ફરીઆદ સહ શકે નહિ.

પણ રમે માનતા કે મેં એ ધાવણ સ્થિતિનો સ્વાદ ખજી નહિ આખ્યો હોય. એ સ્વાદ મેં આખ્યો છે. અંજે અંજે આજ હાથે અને પ્રાતઃકાળના શિતળ પત્ર-નર્મણે બહુ બહુ સ્વાદ કરે એ સ્થિતિ તો બધે નીચી ભૂમિપ્રાની કહેવાય પણ દેવું અરણ્ય સમું વેરાળ ભાસે એ સ્થિતિને તમે ક્યાં કહેશો? કંઈ સહે નહિ, ક્યાંય એવું મને નહિ, જે બુલવા મધું છતાં બૂલી શકું નહિ એ સ્થિતિ તો પ્રેમીની ખરીતે?

પણ હું તો ફરતી વાને ઉતરી ગયો. માન પ્રથમ પગમાંની વાન જ દહીં અધૂરી છે. બહો, મારી શરીર અને હું જેમ જેમ સહવાસમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ અમારાં બનેલા-ના, મારા એકલાના, એ કે હું તો માનું છું કે અમારાં બનેલા, પણ શરીર એ વાનનો ધનકાર ભણે છે અને કહે છે કે પ્રેમનું જગતું એનાં સહવાસમાં ફૂટ્યું જ નહોતું. આપણે અત્યારે ક્યાં સંપન્ને સિંધુ કર્યું છે? હું શરીરની એ વાન દગ્ગણી લઈને જ આગળ ચલાતું.

અને મને એ કેટલી સુંદર લાગતી હતી! મેં તમારી પાસે નિઝગદેશીનું વર્ણન કર્યું ને, એ તો મારી શરીરનું પ્રતિબિંબ જ માન હતું! નિઝગદેશીની સુંદરતા સ્વર્ણન હોય તો આજે જે મને એ સુંદર ન લાગે? તમે લાસેને ના પાડો. હું તો માનું છું કે મારી શરીરનું અને કંઈક અંશે મારું એટલે અમારું બનેલું હાથનું દસે દિશાએ મનોદર પ્રતિબિંબ ઉઠ્યું હતું. એટલે જ પ્રાચીન ખગોળના પાંદડામાંથી કળીવળા સહ ઉઠતાં હતાં અને સંખ્યાના તોડાઈ જતા પ્રકાશમાંથી ચિત્રના તેજની સમગ્રીઓ છૂટી હતી. તમને પછી લાગતું કે નરીની એખો વચ્ચેનો પવનનો ધુપપાટ અમારા માનિષ્ય વિના ભયંકર લાગ્યો હોય!

આટલા ઉપરથી તમે સમજી શક્યા હશે કે મારી શરીર બાહ્યોત્તર સુંદર હતી. એ હસતી ત્યારે પેલા કવિની પંક્તિઓ અને શાદ આવતી:

જિંદમાં હોઈ ત્યારે ઉપા આવતી
કાઠ બળે નહિ તેમ બોલાવતી;
એવે આકાશને રંગનું શી રીતે?
અથવા નિત્ય મારી કને લાવતી.
હું દસું: સિમતના લાગળ બોલોનિ કળો
અખડીમાં ભરીને ઉપા લે જતી,
છેક નીચી તમી પદમતી પીંછીએ
પૂરીતે પાટલે શાશ્વિત ચિતરતી.^૧

અને આટલું જ નહોતું. શરીર મારા જીવનમાંમાં મદદગાર થાય એવી પણ હતી. એ કહેતી કે રિક્ત-ટમાં રિક્ત પગે પણ હું તમારા સાથે જ ચાલીશ. મારા જીવનપંથમાં મુશ્કાળો તો નહોતા થયાં એ શરીર બળતી હતી અને સુશાળની એક્ષમ એવી એ નહોતી એટલું દૂર પણ બાળતો હતો, એના મિત્રનથી હું મને કન્ય માનતા લાગ્યો. મનમાં જે અસ્પષ્ટ હતું તે મેં ત્યાં પીંચ્યા પછી સાવ સ્પષ્ટ થઈ મધું હતું. અમારી આંખની મૂંઝી બાંધા દશે વાળીમાં ઉતરી મમ હતી અને અમે એકબેસને સમજવાં લાગ્યાં હતાં. એ દિવસોમાં અમે એક બીજાને ફર્યાં ભાગ્યવાન માનતાં હતાં! અમારાં માંગસાને અમલાએ એવો એક પણ સમય નહોતો. અમારી આલપાસની દુનિયા અમારા પ્રેમ ઉપર આચીરંદ વરસતી હતી.

શરીર સાથે લાગણીને એ વરસ સુધી મેં આ સિલ્લિ માળી હતી. મને તો સ્વાદેય જ ખ્યાલ નહોતો કે એક દિવસ હું એવું સાંભળીશ કે 'મને એવું હતું જ નહિ.' આજ તો એ હરપરિવારક શબ્દો સાંભળ્યાને પાંચ વરસ વધે ગયા. મેં એ બેઠને ઉકેલવા માટે આ પાંચ વરસમાં અનેક વખત પ્રયત્નો કર્યા છે પણ દહીં મને પૂરેપૂરા ઉકેલ નથી મળ્યો. ક્યારેક એમ લાગે છે કે સગાએ મને જ કહેશે હવે એટલે ફક્ત મને જ પ્રેમ કરતી

હોય ! કદાચ એ દિવસોની પ્રેમની હારતીમાં મારા છવ-
નની વાસ્તવિકતાને એ ન પામી શકી હોય. એમ હું
એને પિછાનું છું એવા ભ્રમમાં હતો એમ જ એ પણ
મારા હૃદય આડે પડે ન હોવા છતાં હૃદયની એ
વાણીને જ નિહાળી શકતી હોય. અને વખત જતાં, એ
ખીછ દુનિયાને એવા લાગી હોય, કલ્પના લાગી હોય,
આ સંસર્ગથી કોઈ કોઈ કાણે મારા છવનની વાસ્ત-
વિકતાનું એ દર્શન કરી જતી હોય અને ક્યારેક હૃદય-
પ્રેક્ષતા ન જોએલા આડા દેખાતી એ ઝાંખી કરી જતી
હોય. તમે તેમ હોય, મને પણ વિચારને અંતે આ
સિવાયના કોઈ કારણો સૂઝતાં નથી. નહિ તો જે મને
ન જોતાં આકૃષ્ટ બની જતી. મારી આંખ સાથે આંખ
મળતાં જેની પચલીઓ ધરતીથી જાણે લગીર ઉપર આવી
જતી અને જેને રોમરોમ એક્રશર થઈ જવાનો ભાવ
પ્રગટી હોતો એ એવું કેમ બોલી શકે ?

શરી નવા યુગની હવાને ઝીંતારી હતી પણ
એમાંથી એ સુગંધ જ લેતી હતી. ખીજને આંજવાની
ટસિ એનામાં કોઈ દિવસ હતી જ નહિ. હું એમ
પણ મન મનાવી શકું એમ નહોતો કે એ ખીજ કોઈ
તરફ આકર્ષાઈ હશે, કારણ કે એ અત્યંત વફાવર હતી.
મારે સત્યના રક્ષણ ખાતર અને શરીને નાશ આપવાને
ખાતર કહેવું જોઈએ કે જે દિવસે એણે મારા પાસેથી
વિદાય લીધી તે દિવસે એના મોં ઉપર દર્શનો ઉલ્લાસ
નહોતો. કોઈ નહીન પ્રદેશમાં જવાનો ઉમંગો કે
ચતંગનાટ નહોતો. એના મોં ઉપર રિશ્ત અને મારા
પ્રત્યેની અનુકંપા જ રજૂ દેખાતી હતી. ત્યારે પણ
એ મારા ઉપર પ્રેમ તો કરતી હતી પણ એ પ્રેમનું રૂપ
જ બદલાઈ ગયું હતું. એમાં ઝળકળતો પ્રકાશ નહોતો
પણ હું દૂર ઉભા ઉભા દર્શન કરી પાવન માઉ એવું
શાંત તેજ જ હતું. હું મારા દુઃખને કાણે એ
અન્યાય નહિ કરું.

એ મારા સાથે ખુબ જોતબોલી અને હૃદયની એકે
એક વસ્તુ મને બતાવતી પણ ન્યારસી એણે મારા
પાસેથી વિદાય માગી ત્યારથી એ મારા પાસે બહુ બોલી
જ નહિ. મેં વિદાય માટે એને ધણું કારણો પૂછ્યા

અને એના યુગ્મામ મમને રહેવાની મેં તૈયારી બનાવી
પણ આશ્ચર્ય તો એ બન્યું કે જેમ જેમ હું લાચાર
બાંધક બનતો ગયો તેમ તેમ એ મારા ઉપર પ્રેમ કરવાને
બદલે અકાવા લાગી. કોઈક કારણે તો મને એમ પણ
લાગ્યું કે મારી લગ્નશીમા આ પ્રવાહ એના હૃદયને
ભીંજવાને બદલે એની માંબની અનુકંપાને પણ ધ્રુવ
નાખશે.

આજે તો જે સ્થિતિ મારી છે તે સ્થિતિ કશીતી
પણ છે. એ પણ મારા જેવું જ સૂતોપી છવન છરી
રહી છે. સદ્ભાગ્યે એને પણ એના આદર્શોને પોતે ન
ઝીંતે એવો સદ્વર મળ્યો છે. અમારા બંને વચ્ચે
મીઠું સંબંધ પણ છે, પરંતુ મારે કહેવું તો એ છે કે
શરી, જેને હું મારા પ્રાણથી અધિક ચહોતો તેના વિના
હું છરી કેમ રહ્યો ? મિત્રાને એ હજીયે આશ્ચર્ય
રહ્યું છે. મને એ આશ્ચર્ય પામતા મિત્રાનો એમાં તો
નથી જણાતો. કારણકે દેખીતી રીતે મારું ત્રીજું
પગલું પ્રથમના બંને પગલોની વિરુદ્ધનું હતું, પણ
મારે કહેવું છે કે એ પગલું મારી છવનના આ માટે
આવશ્યક જ હતું.

x

x

x

મારા છવનમાં શરીની વિદાય ધરતીકંપની જે
તો નહોતી આવી. પણ મને આંધો તો એ પ્રકારનો જ
લાગ્યો હતો. ઉદ્દેશ કેટલાક વખતથી એ મારા જેટલો
ઉલ્લાસ નહોતો અનુભવી શકતી પણ એ વિચારને મેં
કોઈ દિવસ ગંભીર રૂપ નહોતું આપ્યું, પરંતુ જે
દિવસે લખની તિથિ નક્કી કરવા હું એની સાથે બેઠો
તે દિવસે એણે ઉગ્રતા મહિતાઓમાં ક્ય ક્ય રૂપે જે
સંબંધ હતું તે ગારા સામે ધરી દીધું. હું એમાં
ઉશ્મિત હાથબર રતબર બની આખરે હું એના બેળમાં
મથું મૂકી રહી પડ્યો. મેં જેવું કે એ ધણી દુઃખ
પામી. એણે મને પંખાવ્યો. હું એના પ્રેમનું રૂપમંડળ
આશા મેળવવા માગ્યો પણ એ આશા ભૂલી નીતી
હું એની પાસે રહ્યો, કરમથી. એનાથી દૂર જઈ મેં
મારા આહાર અને ઉષ્ણ સ્થાનમાં. પરંતુ અનુકંપા સિવાય
હું કંઈ ન મેળવી શક્યો. મારું હૃદય બીમારના ગાર.

જીવનનો તમામ રસ, સ્નેહ જવા લાગ્યો. મિત્રની મૈત્રી રસહીન લાગવા માંડી, તમામ કર્તવ્ય નિષ્ફળ જણાવા લાગ્યું. જીવનની આશા ને મહત્વાકાંક્ષાના દીવડાઓ ખૂંટાઈ જવા લાગ્યા.

એ દિવસો દુઃખના હતા. દુઃખના દિવસોમાં કહેવાય છે કે મિત્રો ને વહાલાઓ તણ વળ છે, પણ એવું મારે નહોતું. મિત્રોનો પ્રેમાળ હાથ મારા વાંસા ઉપર ફરતો જ હતો અને આશ્વાસનો સખ્તે મારા કાનમાં ફેલાતા હતા, પરંતુ ચિત્તમાં ચાંતિ નહોતી થતી મેં મનનું જ નહોતું કે હું હૃદયનો આટલો બધો નિર્ભજ નીકળીશ, હું એમ માનતો અને કશા કરતો કે હું તો આ પ્રતિભે ખાતર જીવી રહ્યો છું, એ જ મારું જીવનતત્ત્વ છે. એ કોઈ ખૂંચવી શ્મે તો નિર્જીવ ખોળાઈ જ બની બાઈ. પણ એ કેટલું બોલું હતું! 'શરી જતાં મારી તમામ શુભાશુભ વાસનાઓ જાણે નાશ પામી.

ચિંત બધીને જોયી રિધતિ બેગવતું હતું, જતાં એની સાથે લક્ષ્મી અગત્યાં ને હું વિચારતો હતો તે ઉપરથી પણ લાગતું હતું કે જીવન અસલ છે. મને થવા લાગ્યું કે આ રીતે જીવું એ કરતાં તો જીવનનો અંત આવશે એ જ સાહું. મિત્રો મારા પાસે જીવનની ઊંચી અભિલાષાઓની વાત મૂકતા. મારા પ્રેમને શુભના વિશ્વપ્રેમના રૂપમાં પસારાવી તાબડાની પ્રેક્ષા આપતા પરંતુ મારા દિલ સૂધી એ વાત પહોંચતી નહોતી. ત્યાં મનનું યવાની તમન્ના હતી. ક્યારેક દેવદાસ યવાનો લાંબ જળી ઉઠતો, પણ સૌથી બળવાન ભાવના સમાધિરમ, યદ્ય જવાની હતી. એક વાત તો હું એ દિવસોમાં પણ સમજતો હતો કે અહોતુક જીવન જીવવા કરતાં મરવામાં વધુ કલાણ છે. મને એમ પણ થતું કે હૃદય ઉપર આટલો બોલે ઉંચકને જીવનનો પંથ નહિ કાપી શકાય ને! પછી ન છુટી શકે એવા બેઝા સાથે હૃદયને જ શમાટે નિષ્ક્રિય ન બનાવી દેવું?

અને હું આમહત્યાના બચાવક વિચારો કરવા લાગ્યો. લમજીવનનું પહેલું પગલું, અર્થ મળું હતું.

આ બીજું પગલું હતું. એ પગલાંની જાણ શરીને થઈ ત્યારે એ ફેરી ઊઠી. મને બચાવવા ખાતર એ બિચારી હૃદયના ઊંડા પ્રવાહોને પાછા વાળવા તૈયાર થઈ, પણ એ મને યોગ્ય જ ન લાગ્યું. મેં કોઈ મિત્રોને તો નહોતું જણાવ્યું પણ શરીને જણાવ્યું એટલાથી મને કંઈક એવું 'વાન યત્ન' કે દુનિયામાં હજી એવાં કોઈક છે કે જે મારું અસ્તિત્વ ઇચ્છે છે, આજે હું સમજું છું કે એથી ઊંચુ સમજવામાં મારી ઘેમજા જ હતી, પણ આ તો એ દિવસની વાત છે કે જે દિવસના પ્રકાશને આજે હું અંધકાર તરીકે ઓળખતો મથો છું.

'શરીએ છેલ્લે મારા પાસેથી આમહત્યા ને કરવાનું વચન લીધું' અને એ દિવસથી હૈવા ઉપર રાખ વાળી હજીને પ્રકૃતિમાં મથી જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય પછી આમહત્યાની નમજાહતો વિચાર મેં અતિ નીકળા મિત્રો પાસે એક બૂની વાત કરતો હોઈ એમ મેં મૂક્યો. એ સૌએ મારા પ્રત્યે સમસાવપૂર્વક એવું અને મારામાં સંપૂર્ણ રીતે જીવનરસ પ્રગટી ઉઠે એવો એ પ્રયાત કરવા લાગ્યા.

આમહત્યાનો વિચાર દર થવા પછી મારામાં ક્યારેક યદ્યને જીવવાનો વિચાર કાબજ થયો હતો. મનમાં એવું પણ માનતો હતો કે 'શરીને સ્થુળ સંબંધ ભશે મેં ગૂંચાઓ એવાં સૂક્ષ્મ સાથે મારા અંતરતારને હું જોડી રાખીશ. એવાં ચિંતનમાં હું રસ લઇશ. એવું કદાચ હાથ એવી અક્ષતિશ પ્રાર્થના કરીશ. હું એનો છું તે આખા જીવનપર્યંત એનો જ રહીશ' તે દિવસે એ વિચારો મને બળ આપના હતા. અને જે મિત્રો એ બાંધતા તે મારા પ્રેમ ઉપર ધન્ય પોષારતા. એને એ પ્રેમ અને એ ધન્યતા મને જીવનરસ પૂરો પાડવામાં મદદગાર થવા લાગ્યા.

લગભગ એક વરસ વંતી મળું. હૃદયનો પા લગીર પણ રૂઝાઓ નથી એમ હું માનતો હતો. કોઈ કોઈ પીક સ્વજનોને લાગતું હતું કે "હવે હું લમ કરીને સુખી થાઉં તો સાહું. આમ ને આમ જીંદગી નહિ એથી સકાય." હું એમની ક્ષયતાને નિર્દયતાથી પાછી

હેલો અને એમને વિનંતિ કરતો કે 'મારા આળા ધાને ન અડકો' પરંતુ નથી ભણતો કે 'ક્યાંથી દોઢ વગમ વીસા પછી એ વિચાર પીમે, અતિ ધીમે મનમાં પ્રસરતા લાગ્યો. એમ લાગતા માંડ્યું કે 'જીવનને લક્ષ્યમતી જરૂર છે, રક્ષા વિના આખી છાંદગી નહિ જીવાય.' પણ એ વિચાર જાહેતાની સાથે જ શમી જતા. આંખ સામે શરીરી મૂર્તિ ખડી થતી અને હૃદય પણ પાણી પાણી થઇ જતું.

આખરે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો કે જે દિવસે આ સુલોચનાએ થીજી ગયેલા દેવાને હલમલાવ્યું. હું એને ઓળખતો હતો. એ મને ઓળખતી હતી. હું શરી પાછળ જૂરું છું ને શરી પાછળ આત્મહત્યા સુધી ગયો હતો એ હકીકત એ ભણતી હતી આતું ભણવા છતાં એની છત્તા એક મિત્ર દ્વારા મારા પાસે વ્યક્ત થઇ, મેં તુરત જ ના પાડી દીધી. મિત્ર આગ્રહ કરવા જતો હતો તેને મેં રખડ એતવણી આપી કે 'તારો ધર્મ પૂરો થયો. હવે આગળ વધીશ ના.' અને એ શાંત થયો. પરંતુ મારા મનની જાડી જાડી કંદરાઓ આ સુલોચનાના નામ માત્રથી ઉઘડી ગઇ. જે દલીલો મિત્રે પામેથી સાંભળતો હતો તે હૃદયમાંથી ઉઠવા લાગી. 'હું ધ્યેયપૂર્વક છપું છું. જીવનની બધી બાજનો મારે ધ્યેયને પહોંચવાની દૃષ્ટિએ જ વિચારવી જોઇએ...હું આખી છાંદગી નહિ એથી શકું. જ્યારે થાકેલા ત્યારે

પગલાં વખતે ચિત્તમાં જે બધીરતા આપી હતી ત્રીજા પગલાં વખતે પણ આપી ગઇ. કમમાંથી ન હોડી ગયો. વિચારોને લઇ માથું ફરવા લાગ્યું. 'સા શું? મારો ધર્મ શી? ' ફરીફરીને હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા.

મને એ મિત્ર ન મળ્યો હોત તો હું શું કરત હું કહી શકતો નથી, પણ એ મિત્ર, જેને તમે ઓળખો છે પણ હું નામ નહિ આપું. એ એક રાત્રે મારા પથારી પાસે આવ્યો. હું જાગતો પડ્યો હતો, એ મારી હાથ પકડી મને ઉભો કર્યો. મને ખતે બહુ નીકળ્યા.

'શું કરવું છે?' એનો પહેલો જ પ્રશ્ન હતો.

'એ ન બની શકે.' થોથરાતી છામે આપેતો એ જવાબ હતો.

અને એણે મને જવાબના એક ઓછા ઉપર બેસાડીને સમભવતા માંડ્યો. એની વાતમાં એક જ નવી દલીલ નહોતી. જે દલીલો સાંભળી હતી અને જે હેઠલા કેટલાક દિવસો થયા હૃદયનો કળગે લાંબે બેડી હતી તે બધી દલીલો અધારી રાતના મેં ફરીને સાંભળી. હું બરાબર ભણું છું કે એની દલીલથી હું વશ નહોતો થયો પણ એણે એ દલીલો ન કરી હોત તો હું કંઈ પણ પગલું ન હતી શકત એ વાત પણ સાચી હતી. હું આને

કે આ વસ્તુ જન અનુભવ વિના કોઈથી સમજશે જ નહિ, એટલે મેં તો મોત રહીને મારું જીવન જીવવા માંડ્યું.

એ ત્રીજા પગલાંને આજ ગણ વર્ષ ચીતી ગયા છે. હજુ થેં હું સાંભળું છું કે 'રાશી પ્રત્યે મને સાચો પ્રેમ હતો જ નહિ અને એની પાછળ રહું મરવાની વાત કરતો હતો એ તો સાવ મિથ્યાજ્ઞ હતી.' મારે આ સામે દલીલ નથી મૂકવી પણ મારી આ કથા જ મૂકવી છે. આમાં મેં હૃદયનો એક પણ ભાવ છુપાવ્યો નથી એની તમને ખાતરી આપું છું. આ કથા ઉપરથી તમે મારાં પગલાં વિશે ન્યાય તોળાને. દીકર કરનારા મિત્રો વિશે મારે શંક નથી કહેવું. એમાંનાં પણ ખરાંની

વર્તમાન સ્થિતિ હું જાણું છું અને એ ઉપરથી તો મને લાગે છે કે ત્રીજું પગલું ભરવામાં મેં ડાહ્યાઈ કંઈ છે અને પહેલાં અને બીજાં પગલાં વિશેની મારા હૃદયની સ્થિતિની મને પૂરેપૂરી ખબર છે. હું ફરીને કહું છું કે હું સશીને પ્રાર્થી થે અધિક મહાત્મા હતો અને મારા આડે અંતરાયો હોવા ન થયા હોત તો એવા નામ ઉપર આ જાંદગીને મેં ફેંકી દીધી હોત.

ખાલ્દુનિએ અસંખ્ય લાગતા આ પગલાંઓની પાછળ તમે કોઈ સંગતતા જોઈ શકો છો? જોઈ શકતા છો તો મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો એક શબ્દ કેળેને ને મને આશીર્વાદ આપાને.

“ ભગવદ્દય ”

: માલકોબની આગેરી સોર :

પ્રભો ! હૃદય શીદ આ કુસુમ શું ઘડ્યું કોમલ ?
અને જગત કાં ઘડ્યું વિષમનાથ ! દાવાનલ ?

સુપ્રભત સ્વભાવનાં મૃદુલ પ્રેમલ દાસ, ક્યાં ?
શું કાળમીંદ પથરે ઉર-સરોજ હિમાસવાં ?
અકેક ઉર અરેલીને નવ કરી શકે મોહરી ?
અકેક દમ પેત્રવે છુપવી આંસુની ધાર કાં ?
અસાર મૃદુ લાગણીકીય સુનો જ સંસાર કાં ?
સ્મૃતિ હૃદયસ્વપ્નની લલિત લ્હાંણુ ક્યાં મીસી ?
અગાધ જલ વિસ્તર્ષા જગત સાગરે ચર્મતા,
છુટાં અંહિતંદ્રી પડ્યાં કંઈક માનવી રીપ રખાં,
ફિકાં દ્રણ દાસની રમણમાધિમંદી કુખ્યાં,
મદું અદુલ એકલાં નિજમ પૂજાં શાં ઉભાં ?

: અનુશ્લુપ :

અન્યમનરક હું ઉભો; એવા અદુલ એટ શો,
આશા વા નિગાહાનો મોનસમૃતિ એટલો.

: શ્રીશ્રીપત્ની :

વિચારને આચરણે. ઉતાવળ
પેલાં ઘરે જે કરવા વિચારે
કરી લખ તે સધળાં વિચારે
નક્કી કયું મેં મનથી પડાવવા

મારી બીજા જાત સમી પ્રતિ કૃતિ
બીજા દિને હું રહ્યો વિશે ગયો
ફોટો વિશે વાત જાણ હિચારી
ખૂશી યમને જાણી પાડનારો

નજીકના શા. કમમાં લખ જાણ
જુદી જુદી જાત બતાવીને મને
પૂછ્યું "તમારી ઉત્તરે પસંદગી
કયી પરે આશી જાતમાંથી ?"

ના બ્લોક ને વ્હાઈટ મમે મને ન્તરી
ફોટો બહુ કામ ન બોલવ પેટનું
ને ધુપજાથી રંગની સમી વળી
પરે નહીં લેશ પસંદ સેપીઆ.

એન્ડાઈમનેટ થતી આવતી હતી
અભિરુચિ, એય હવે સરી ગઈ
માન્યું હતું કે કદ માત્ર વાધું
કિન્તુ રૂપાલેખનમાં ય ચાલતી

પીંછી ચિતારાની વધ પડતી
એ વાત ના ધ્યાન બહાર રૂં હતી
મંજૂર મેં છેવટ રાખી સેપિઆ
તૈયારીમાં એ જાણી પાડનારો

પડી ગયો; ને વળી માહરી કરે
એ ટાઈ ને બાં ઉભયે મૂકી જાણ
તૈયાર થાવા સૂચવી મને, ગયો!
મેં હાથ વેરી કરી ભાવદર્શન

જવાબ દીધો: ના કાંઈ બેઠએ
ને મારી આવી રસ-શુષ્કતા પરે
તેણે-રસિકે સ્મિત-ગુણ વેળાં!
કો' લાટ સાહેબ તણા મહેલની

એકાદ બાણ ચિતરીતી તેવો
પડીત રૂપે પડે દિગ્ગાથો
ને જોઈથી બેઠક ખૂસી તણી
ટીપાઈ મૂકી વળી મધ્ય ભાગમાં

ને જોઈયું ત્યાં પ્રલદાન, ને મુક્યાં
વળી એય બાણ પ્રલદાનમાં ફુંડાં!
તૈયારી ચાતાં હું તહીં ગયો અને
ત્યાં બેસતાં નક્કી કરેલ રચાને.

મારાથી જાનું - મરણી જવાનું
મેં પૂછ્યું એ જાણી પાડનારને
"શું આ બધુંયે જાણી માફ ઉઠશે"
"જરૂર" બોલ્યો જાણી પાડનારો

"બધું ય જો કેયપ ના કરી શકે
એનું પછી નામજ પ્લેટ રાખું ?"
ઈન્ડિય થતી પૂર્ણ લલી પાડવા
મારી બીજા જાત સમી પ્રતિભૂતિ !

"સંસ્કરમાં જન્મ ધરો કંઈ સુખો
મેં બેઠગ્યાં હોય, અને વળી મન
મારું રજું હોય કદિ ભયું ભયું
અને લઈ ચિત તણી પ્રસન્નતા

જાણી વિશે એ ઉઠશે બધું ય ને ?"
આ જાણી ધરને કંઈ દુઃખો
મેં બેઠગ્યાં હોય અને કદિ સદી
બોધાતી દેશે જાણ વેદનાવી

તો તીવ્રતા એ જાણી તણીને
મારી જા આ માનવ જાત હાથે
અન્યાયની કાદિ મળી પરપરા
એ આગમાં હોઈ ન્તરો કદાપિ

આઠાં શરીરે પડિયાં, કૂચાં
કિન્તુ ભવિષ્યે પણ યાદ આપવા
સુરખ અંકાયલી ઝાપમાળા
રહી જવા પામી કલપિ હોય તે

જાણી મંહી એ પણ જોશે જતે ?"
મિનજ બેસો જાણી પાડનારે
ત્રાહકતો એ સહસા વળી ઉઠ્યો
"પડાવાંતો જાણીમાં જાણી કી

કે આજ આખા અઢી પ્લેવેલ્લા
કસા અને સૌ પુખીઆ કાઢી
લહો નહીં ને શિર ઝીકે ખાસી
બીજા જાણી હોય, જાણી શોષતો

મારે તમારો જાણી નામ પાડવી."
ને ત્યાંથી હું સ્તરર ચાલતો ગયો
ખીનખસો એ જાણી પાડનારો
જોઈ રહ્યો આ દસ કારી આંખો

બેઠા કરી એ ત્રણ સહકારીને
મારા પ્રતિ અંગુલિ ચોપી ચોપી
કે વાત કહેવા જસ એ મંડી ગયો
ને મારી આવી નરી મૂખતા પરે

વેરી રવાં હાસ્ય સહ : અને ધ્વનિ
સાથે જાણી પાડજા આવનો રહ્યો
●

જીવનમાં સૌંદર્યનું સ્થાન

: એક પ્રવચન :

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સૌંદર્ય પોતે સુંદર વસ્તુ છે પણ તે વિશેનું વિવેચન કે મીમાંસા સુંદર હોય ન છે એમ નથી. કાવ્ય, સંગીત કે વિનયમાં રહેલો આનંદ આપણે અનુભવીએ છીએ પણ આ સુંદર કલાઓની મીમાંસા કરવા જતાં કદાચ એ કાર્ય આનંદશીલ અને અ-સુંદર પણ થઇ બેસે. સૌંદર્યના અનુભવનો આનંદ સૌંદર્યમીમાંસાથી વીપજી ન શકે.

અર્થ તરફ નજર રાખી ચાલતાં પ્રશ્ન પણ મળે છે અને જાણ પણ આપણી પાછળ આપણે જ ચાલી આવે છે, પરંતુ તેથી અગાળ નજર રાખી જમા પાછળ ચાલતાં પ્રકાશ પણ મળતો નથી અને જમા તે હાયમાં આવી જ નથી, તે તો આગળ ને આગળ દોડી જાય છે, તેથી રીતે સૌંદર્યની પાછળ પડતાં તે પ્રાપ્ત થવું નથી. તેની તરફ બેદરકાર રહેતાં આનંદ અને સૌંદર્ય બન્ને રહેજે થાય છે. બાળકોના જીવનમાં વ્યક્ત થઇ રહેલું સૌંદર્ય એને વિશે એને જ્ઞાન થતાં અને દરકાર લેવાતાં નષ્ટ થવા માંડે છે. સૌંદર્ય વિશે જ્ઞાન આપ્યું એટલે તેમાં વિધિ પેસવાની જ. જ્યાં સુધી સૌંદર્યજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી જ જીવનમાં સૌંદર્ય માટે સ્થાન રહે છે. આમ સુંદરતા વસ્તુ એવી છે કે તેના વિશે તટસ્થતા કે હિંદીસીતા બ્રજવાથી તે સદા જ મળી રહે છે પરંતુ તેને માટે પ્રયત્નો કરવા જતાં, તે શરમાઇને દર જતી રહે છે. જેમાં સૌંદર્ય રહેલું હોય તેની જ હિંમતના કરવાથી, સૌંદર્ય પણ આપોઆપ આવે છે.

આમ જતાં માણસ કોઇ ને કોઈ રીતે પોતાની સુંદરતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરે જ છે. અગરમાં સુંદરતાની, એટલે દેખાવપણાની કિંમત હોય છે એટલે માણસ ઈશ્વર સુંદરતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાજ્યમહારાજ્યો અમલદારોની નિમણૂક કરતા પહેલાં તેમના ફાઇ પરથી, તેઓ જાપ પાડી શકે તેવા દેખાવના છે કે નહિ, તેની ખાત્રી કરી જુએ છે. વેપારમાં રજા દેખાવો, અક્ષર પાડી શકે તેવા રૂપરંગો સેક્સમેન સંજ્ઞ થવાનો જ. આ સૌંદર્ય કેળવવાનો પ્રયત્ન તે સારો છે કે ખોટો તે જુદી વસ્તુ છે. પણ દરેકના જીવનમાં તેનું સ્થાન હોય છે જ. પરંતુ બાળકોના બેદરકારીભર્યા સૌંદર્યમાં તેની જે કક્ષા રહેલી છે તેનાથી આ કક્ષાના સાવ જુદી હોય છે. જેઓ જીવનને સમૃદ્ધ કરવા માગે છે, જીવનને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરવા માગે છે,

તેમની આગળ સૌંદર્ય આવે જ છે અને તેઓનાં જીવનમાં તેનું સ્થાન પણ અનેરું હોય છે.

બાળિકના જીવનમાં સહેજે શોભતી વસ્તુનું પ્રૌઢ-વસ્થામાં અનુકરણ કરવાથી તે અમુંદર જ દેખાશે; કાચુ ઊંઘર વધતાં સૌંદર્યની કલ્પનાઓ પણ બદલાય છે. સૌંદર્યમાં વધારેમાં વધારે અગત્યનું સ્થાન હોય તો તે ઔચિત્યને છે, વખતે વખતે અને પ્રસંગે પ્રસંગે સુંદરતાની કલ્પના પલટાયા કરે છે.

જવાબદારી, કર્તવ્ય અને જીવન વિષેનું જ્ઞાન, તેમ જ પ્રેમ, કરુણા, ન્યાય આદિ સુગુણો જેમ જેમ ભાગે છે તેમ તેમ સૌંદર્ય વિષેની કલ્પના ઉત્તત થતી જાય છે, અને અંતે પ્રતીતિ થાય છે કે જે સુંદર ગીતે જીવી જાય છે તે જ સૌંદર્યમય છે. દરેક વ્યક્તિમાં સૌંદર્યની ભૂખ તો હોય છે જ, પ્રાયેકના જીવનમાં એનું સ્થાન પણ છે; માત્ર જીવન કર્તવ્યથીજ બનતાં, તેની કલ્પના વિકસે છે અને માણસ તેનાં વધુ ઉન્નત સ્વરૂપો ભાગી શકે છે. આ રીતે જવાબદારીમાં જ સૌંદર્ય પ્રતિબિંબિત છે.

સૌંદર્યની કલ્પના જેમ જવાબદારીને કારણે બદલાય છે, તેવી જ રીતે પ્રેમને કારણે પણ બદલાય છે અને એ રીતે તે પ્રેમ સાથે વધારે સંકળાઓથી છે. દોહસંપ્રદાયની પ્રખ્યાત નાવિકા એના કરેલીનાને સત્તર વર્ષ સુધી દંપતીજીવન ગાળ્યા પછી પોતાના પતિ પરથી પ્રેમ ઉતરતાં તેનામાં સૌંદર્ય દેખાતું પણ ખરું થાય

છે. આમ સૌંદર્યની કલ્પના, ત્યારે તે પ્રેમ પાછળ જાય છે ત્યારે આંધળી બને છે કાચુ પ્રેમ આંધળો હોય છે અને પ્રેમનું લક્ષ્ય બદલાતાં તેની કલ્પના પણ પલટાય છે.

માટે કેટલાક કહે છે કે સૌંદર્યની કાંઈ સર્વમાન્ય બાબ્યાકરતી અસંકેપ છે. પણ આ તો આત્મનેપરી-ગ્રાહ-jeetive-સૌંદર્યની વાત થઈ; પરસ્પરી-objective-સૌંદર્ય પણ હોય છે. સત્યાગે નિષ્પ્રજાપતી, તટસ્થ સમ-ભાવી નિર્મલનાં સૌંદર્યો સર્વ કાંઈને પ્રિય થઈ પડે છે. વસો, કૂસો, નરિયો, નાનાંમોટાં જનાવરો સૌમાં કંઈને કંઈ સુંદરતા ભરી હોય જ છે. સામાન્યપણે કંડી શકાય કે કુદરતના પોતાના સર્જનમાં તો તે સુંદરતા છોડાછડા ભરી છે; પણ ત્યારે માણુમનો પગ ત્યાં પડે છે ત્યારે તેમાં વિદ્વિત પણ પ્રવેશે છે. માણુમના મનના પાપની હાથ વસ્તુ કે પ્રસંગની સુંદરતાને આવરી દે છે અને ત્યાંથી સુંદર અસુંદરતાનો ભેદ શરૂ થાય છે, સૌંદર્યમાં કલ્પ આવે છે. પક્ષપાત, સ્વાર્થ કે અસ્વ ન હોય તો વસ્તુ માત્રમાં સૌંદર્ય પ્રતીત થાય અને તેનો આનંદ સૂરી શકાય. જેના મનમાં પાપ છે તે જ અમુંદર પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગ, પેદા કરે છે અથવા નિષ્પ્રસંગે છે. વિન માનસ આગળ સુંદર અસુંદરતા ભેદ પડે જ છે અને ત્યાં નીતિનો અભાવ હોય ત્યાં સૌંદર્યનું નામનિશાન પણ રહેતું નથી. ખરું જોનાં જેમાં માણસ અને વસ્તુનો સ્પર્શ, સ્પર્શ સંયોગ થતો હોય છે ત્યાં મુખ્યુપ હાથ થાય છે. પણ સૌંદર્ય મુખ્યુપથી મિનિ અને પર એવી વસ્તુ છે અને તે આનંદપાત્ર હોય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

શ્રી. રામનારાયણ ના. પાઠક

ભા. રતવર્ષના સદસ્યોએ એને એવો જાગૃક સેનાધિપતિ મળ્યો છે કે જેની નજર દરેક કિલ્લા ઉપર એક સરખી રાખા કરે છે. એણે હમણાં જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને અંગે વિચારણા કરી એના ઉપર બાર મુદ્દો છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી એ સ્વરાજ્યના ચાર દારમાંનું મુખ્ય દાર નથી પણ સ્વરાજ્યની કમારતનો એ પાયો છે.

સાદુ, સુવ્યવસ્થિત, ઉદ્યમી, અને સંસ્કારી મામલો એ ભારતવર્ષની વિશિષ્ટતા છે. શુદ્ધિના વિલાસ તરફ ધસી જતી આજની સહેરી કેળવણી આપણી આ પ્રાચીન વિશિષ્ટતાને કચડી રહી છે. આપણા આ મૌલિક લક્ષણોને શિક્ષણદારા વિકસાવી મામલોવનને મુગસિત, સુખી અને સતોષી બનાવવું એ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આજની સ્થિતિમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ.

પરાધીન શ્યામાં કાલ પણ પ્રધરની સ્વતંત્ર શિક્ષણ પદ્ધતિનાં સચોટ પરિણામો બતાવી શકાય નહિ એ વાત ખરી હોવા છતાં, સ્વાધીન ધવા માટે પ્રજામાં જે શુભોની આવશ્યકતા છે. તે પેલા કરતાં માટે પણ રાષ્ટ્રીયકેળવણીની પુનર્વિચારણા કરવાના જરૂર છે. આ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં સોલકેળવણી એ જ ખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી આજને તબક્કે મળી શકાય.

પરંતુ 'મૂંઝા ઉપરનું' નરતર ગમે તેટલું સંસ્કરણ થાય તો પણ જ્યાં સુધી રોમના મૂળ-રૂપ હોજરી, આતરકાં, અને રૂપિસાક્ષિત્વનો ગુદિ થતો નથી. ત્યાં સુધી એક નહિને બીજા જગ્યાએ મૂંઝાનું ફૂટી નીકળવાનું જ છે એમ મામલોવનતાનાં મુરખમી વર્ષમાં જણાતાં પહેલ, અજ્ઞાન, કુસંપ, બીક, ર્વાઈ, અજ્ઞાન, ધંધા પ્રતે ઉદાસીનતા વગેરે અવગુણો ટાળવા ગમે તેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા છતાં આવનીકાલની મામલોવનતાના મત ઉપર એ અવગુણોની હાથ લગ્યાં સુધી પડવા કરે છે ત્યાં સુધી પેટી દંડ પેટી એ ચાલ્યા જ કરશે.

જુના જેમાનામાં ધાડધાડોએ વારે ચળારના પથવા નગા પર ધા કરી તેમના મૂઝા ભાંગી નાખતા અને પોતે લૂંટનો માલ લઈ નાસી જતા. ખ્રિસ્તી સફતવતતા બાદોય ધારા-શાસ્ત્રી મેદોસેએ અંગ્રેજ શિક્ષણ પદ્ધતિથી દિલોપવતતા મૂઝા ભાંગી નાખ્યા એમ કહેવામાં મુઝલ અતિશયોકિત નથી. માત્ર આભિવિદ્યની બાબતમાં પરાવજ્ઞની બનાવવા છે એમ નહિ પણ સ્વતંત્ર વિચારકિત મૂંઝાવાળી નાંખીને તપુ મુઝાની માનસ બનાવી દીધું.

અને વણવાનું રાખવું. મોટા ખેતી, ગોપાલન, વણાટ વગેરે કરે તેમાં બાળકો ખતલી મદદ કરે પોતાનાથી સ્વતંત્ર રીતે યશ શકે તે સ્વતંત્ર રીતે કરે. બપોર અને સાંતના વખતમાં ભાષા, ઇતિહાસ, ગણિત, સામાન્ય જ્ઞાન વગેરે અભ્યાસ એ ખેડૂત, ગોવાળ અને વણકર અનેલા શિક્ષકો કરાવે. મોટું કસ્ટમાનું ગ્રામ હોય, પૈસાની સગવડ હોય તો ખેતી, ગોપાલન અને વણવિદ્યા સિવાય શીતણ, સુધારી, મેચીકામ, મારીકામ, કાગળ બનાવવા, ઘર ચણવું, સાણુ બનાવવો વગેરે ઉદ્યોગોમાંથી જો તેટલા દાખલ કરી શકે. અત્યારે બાંગીને બુકો થયેલાં રાષ્ટ્રને છવાડવા માટે આ ઉદ્યોગો સજીવન કરવાની જરૂર છે. જો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા ખાતર પણ બુદ્ધિશાળી યુવાનો આ ચુદ્યોગોમાં મન પરાંવરી તો એમાં નવી સૃષ્ટિ રચશે.

આવા ગ્રામવિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ ખેડૂત, કારીગર, મજૂર અને વેપારીનાં બાળકો પોતાપોતાના ધંધાને બુદ્ધિપૂર્વક અભ્યાસ અને વિકાસ કરી શકે, તેમાંથી જીવનને જરૂરી એટલી આર્થિકિક મેળવી શકે, અને આધુનિક જગતની બધી નીચેલી પુસ્તકીઆ પ્રથા છોડીને ઉદ્યોગકાર સાચું શિક્ષણ મેળવી શકે એ જ હોવો જોઈએ.

આવા રાષ્ટ્રીયશિક્ષણને ફોર્મલ બનાવવાનો મહાન અખતરો શરૂ થાય એ દરમ્યાન ગુજરાતના ખૂણામાં, મકીનદીના કાંતરોમાં છૂપાયેલા એક ગ્રામ-વિદ્યાલયને જોવાનું સદ્ભાગ્ય અને પ્રાપ્ત થયું. અને આવી કેળવણી ગુજરાતની પુનર્રચનામાં અગત્યનો કાગો આપી શકશે એવી મારી ક્રીષ્ના દદ યશ.

બાળકોનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સંધાય, તેમનું જીવન રાષ્ટ્રપયોગી અને ગ્રામજીવનને અનરૂપ અને, તેમનામાં મેત્ર, શ્રમ અને સંસ્કારિતાની ભાવના પોષાય એવી કેળવણી આપવી એ વિદ્યાલયનો ઉદ્દેશ છે.

શિક્ષક અને બાળકો વચ્ચે કુટુંબભાવ જાત-મહેનત, સાદાઈ અને અભ્યાસનું સુંદર મિશ્રણ ખાદીનો પહેરવેશ, શરીર, કપડાં અને સાગાની ગીવટ-પૂર્વક સ્વચ્છતા, સાગાનું તમામ કામ લાગે કરવાની ખાડેલી સ્વાભાવિક દેવ, આ સંસ્થાની આ ખાલિયન છે. પ્રજાતના તાત્કાલીનમાં પ્રવૃદ્ધિલન વાતાવરણમાં સુગંધિત યુગો અને ધૂપકીપથી મધમધી રહેલા ખાંડમાં

પ્રાર્થનાનું સંગીત શરૂ થાય છે. પ્રાર્થનામાં બોધનાં દિદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત ભજનો અને રાષ્ટ્રગીતો: બાળકોના સમૂહકંઠી માન સાથે દિલગી, તમજાં અને મંજીરના સર મગાંને હલવતા ગૂઢ ભાવોને ભરતુ છે. બાએ જ ગુજરાતના ગામડાંમાં આવું સંગીત-મય વાતાવરણ જોવા મળે છે.

સારી રીતે વાંચી લખી શકે, પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે, સાહિત્ય રસનો આસ્વાદ લઈ શકે તેટલું માતૃભાષા ગુજરાતીનું શિક્ષણ, રાષ્ટ્રભાષા લખી, વાંચી શકે, બોલેલું સમજી શકે તેટલું દિંદી શિક્ષણ. ઉચ્ચાર શુદ્ધ, ભવિષ્યમાં આગળ વધવાની જરૂર પડે તો દેશરૂપ થાય તેટલું સંસ્કૃત, બ્યવહારમાં ઉપયોગી તેટલું ગણિત, અને નામુ. દુનિયાના ખંડો, સમુદ્ર, નદીઓ, પહાડો, પ્રજાઓ, આશોદરા ગોરેની ભૌગોલિક માહિતી; સમાજના વિકાસક્રમમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી શકેલા સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક, મહાપુરોનાં જીવનની પરિચય, આધુનિક જગતનાં ધાર્મિક, આર્થિક, રોજગર અને મામનિક આદર્શોનો પરી માહિતી, શરીર સ્વ-ના, ખોરાક, શ્રામ સ્વચ્છતા, આકાશ, પાતાળ, પશુ, પંખી, વનસ્પતિ વી.નું સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત તકલી, રેડીયો, ટી.વી.યુ; નાદી, પારી, મારીકામ વગેરે ઉદ્યોગ શિક્ષણ સંકલ્પ અને બાળકામ અર્થે વખત ઉલોમ અને અર્થો સમય અક્ષરતાન એમ બે વિભાગમાં સમગ્ર રીતે શિક્ષણને વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે.

સંધ આમય, લાકી, લેછમ, મેડાની રમતો, પક્ષિ-સર શીખવાય છે.

બધા શિક્ષકો ગ્રામસંકલ્પ, હરિજન સેવા, બાજેય વગેરે કામ સાથેનો સંબંધ. માળાપોની મુજાકાન વગેરે કામ દારા.શ્રામ સુધારણાનું કાર્ય પણ કરે છે.

જમીનનો કુટુંબ લઈ તેમાં ગોપાલન, ખેતી, વણાટ દારા સંસ્થાને યુવને વધુ ઉદ્યોગપ્રધાન બનાવવા સંચાલકોની ઉમેદ છે.

આવા પ્રયોગો નાના પાપા ઉપર ખૂણ ગામડે ગામડે થાય તો આપણને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો મહાન પ્રભુને ઉત્કેષમાં પડી પ્રેરણ મળે આ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં ભરતવરનો ઉદાર રહેલો છે એવી જો થય સેવનું હોય તેમજ એક વખત રાષ્ટ્રીય આ ગ્રામ-વિદ્યાલય અવરખ જોવું પડે.

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્યોત્સ :

ખિનદરમ્યાનગિરીનું નાટક :

ખિનદરમ્યાનગિરીના નાટકનો હજી પણ અંત આવતો નથી. ખિનદરમ્યાનગિરીની અનંત યર્થોએ અને મંત્રણાઓ લંકના મહેલોમાં વિચારાય છે, ત્યાં રહેતી બ્રહ્મામાં લોકી રાણી જ જાય છે. અને જંડખોરોને જ મરદ મત્તા કરે છે તે મત્તા જ કરે છે. ખિનદરમ્યાનગિરીના દેખાવે સરકાર પડતો નિર્મળ રાખ્યો છે, અને ક્રોધ પદ જળવતાર થતો જાય છે. કેટલાક તો એમ પણ માને છે કે રોળની સુદાર રહેઠાઈ જાય છે તેનું કારણ પણ એા ખિનદરમ્યાનગિરી છે. તો ખિનદરમ્યાનગિરીનું તરવ નાજુલ કરવામાં આવ્યું હોત તો આજપૂર્વે જ રોળના વિપ્રદનો અંત આવી ગયો હોત. એ મમે તે હો, પણ મેટલિટન અને ક્રોસ આજે જર્મની અને છટાલિને ન છંછેડવાના માર્ગે પોતાની નીતિ દોરી રવાં છે તેને પરીણામે રોળની ફરંશા વધતી જ જાય છે.

જર્મની અને છટાલિએ ચોથી કરવાનું જામ ક્યાં પડી એ આગતી ચોથી કરવાનું ક્રોસ-મેટલિટને માથે લીધું પણ જર્મની-છટાલિએ પડકાર ક્યો કે અમારી ખાતરી પોલી જગાએ કેાદને નહિ આવવા દરજે, આટલી ધમધમી. દુઝિયા-ક્રોસ નથી પડ્યાં અને એ કિનારા ખાતરી પડ્યાં. પોર્ટુગલની સરકાર ઉપર પણ નિરીક્ષણની એજ રિયલિ ઘડે છે. અને ત્યાંથી પણ મરદ પદોગાડવામાં આવે છે. ઉમરુ દવે-છટાલિ અને ક્રોસને માથે જ જુને ક્રોસિટ રાખ્યો. આટલું મૂકે છે કે 'મરકરી કિનારા ઉપાગ છે અને જંડખોરોના પડતના કિનારા ઉપર મેટલિટન-ક્રોસ ચોથી રાખે છે એ અન્યાય છે.' 'મેટલિટન જ રોળની કમ્પુનિટ રાતી કરકારને મરદ આપ્યા કરે છે, તો પડી જંડખોરોને ચા મરદ ન મને !' વગેરે.

બ્રામક યોજના :

તવે મેટલિટને નવી યોજના રજુ કરી છે. જે જર્મી રાજ્યો પોતપોતાનાં રજમ-પોતને પાછા ચોલાવી લેવાનું કમ્પ કરે તો જુને લંકના પડોને દુષ્કમન રાખેલા અધિકારો આપવા. આનો અર્થ એ કે જનરલ ક્રોસ જંડખોર મરી જશે. તેના રાજ્યને પણ રીનમ્સ કાપેકરના રાજ્ય તરીકે બધા સીધારી લેશે. જર્મનીએ અમાડે આવી જ

માગણી કરી હતી. પણ આજે હવે ઋદ્ધિચિત્ર એ જણ રસીકરવા તૈયાર થયું છે. અને એકવાર વધારે જર્મની છંદાલિતી ધમકાતી સામે પોતાની ગરજ નમાવી છે. પણ આમ કરવામાં છંદાલ એમ માટે છે કે જો બધા સ્વયંસેવક પાછા બેઝાદ બન્ય તો રોપના મુખમાં થતી દરમ્યાનગિરી ઝોઘી થશે. મુખ્ય સમિતિ થશે અને વહેલું અટકશે. પણ આ કાર્ય પણ સરળતાથી બને એવું જણાતું નથી. જર્મની-છંદાલિ સહેલાઈથી કબ્જા કરે શાના? એટલે એમાં પણ જર્મની તરફથી એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે જે ધડીએ સ્વયંસેવક પાછા બેઝાદ લેવાનું શરૂ થાય કે તરત જ મુખમાંને સંપૂર્ણ અધિકારો બાબતે પહેલે મળવા લેઈએ. ત્યારે રસિયાએ જરા મજબૂત વસ્તુ પકડ્યું છે. એટલે કાશિરક રાજ્યોએ રોપના આખા વિપદનો દોષ રસિયાને માથે દોઢ્યો છે

છંદાલ જે એમ માનતું હોય કે સ્વયંસેવકો પાછા બેઝાદ લેવાથી જ દરમ્યાનગિરી અટકી જશે તો એનો એ ભ્રમ છે, અથવા તો છંદાલપૂર્વક કેટલીક દીવા જેવી બાબતોની સામે આંખ આડા કાન કરે છે. કાશિર કે હજી ચોકી કરવાનો પ્રશ્ન તો ઉભો જ છે. ગયા અંકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચોકી કરવાની રીતમાં જ ને દોષો છે તે દોષોને પરિણામે જેમને દરમ્યાનગિરી કરી જ દશે તે તો તેમ કરતાં અટકી શકે એવું છે જ નહિ. ઉપરાંત સ્વયંસેવકો કદાચ જશે પણ એરોસેન, કાર્ગેલો લગાઈમાં ટેકો વગેરે બધા સામાન તો મળ્યા જ કરવાનો છે. કાર્ગેલો વિમાનો ઉપરના કાબૂ માટે શેડોલ પ્રયત્ન કરવાનું સચવામાં આવ્યું છે પણ તે પણ ઉપયોગી નીવડે એવું નથી. અને હવે સ્વયંસેવકો જ્યાં પાછા બેઝાદ લેવાશે કે કેમ એ બાબતની જ શંકા છે. કદાચ પણ આ કબ્જા કરવાનો નથી. અને જર્મની અને છંદાલિએ તો આજન્સીનાં પોતાનાં કામ વચ્ચે જઈએ છે કે આ વચન પણ પાછું? કદાચ સ્વયંસેવકો પાછા બેઝાદ લેવાની રજા તેમને પોતાના દેખાંધી જ પડી હોય અને તેને માટે આ બિનદરમ્યાનગિરી સમિતિના આદા નીચે પોતાની પ્રતિષ્ઠા બોધા વગર આ કાર્ય

સાધી લેતું હોય. પણ છતાં એનો કદાચ અર્થ નથી. ઉપરાંત રસિયાએ એવી પણ માગણી કરી છે કે પહેલી સ્વયંસેવકોમાં પણ લેઈને પણ મજબૂતો આવે, અને વિશેષ જર્મની કરવાનું જ છે. ઉપરાંત કુચ્ચેડ અને લીપ્સીચ જેવા અનેક બનાવો તો ત્યારે રોપમાં દરમ્યાનગિરી કરી દશે ત્યારે ક્યાં ઉત્પન્ન નથી કરવામાં આવતા?

બિનદરમ્યાનગિરીએ રોપની સરકારને મદદ ન કરવાનું બાકી કે એક ઓહુ જ હોય એવું બની ચુકું છે.

છંદાલ શા માટે એક પછી એક જર્મની-છંદાલિની સામે પીઠે દડાં કાઢતું બન્યું છે? અગાઉ આવી ચુકું છે કે આમાં છંદાલના મોટા પૈસાની ધોરણ કદાચ એનો વર્ગ જનરલ કોઠાના પદમાં છે, જર્મનીએ ત્યારે પ્રથમ એવી માગણી કરી કે રોપના વિચલ કરવાના બાબતે પહેલે મુખ્યમાન શરૂના અધિકારો મળવા લેઈએ ત્યારે એટલેટને સખત સામનો થશે. જેને એકવાર બંડાએ ગણ્યા તેને રીતસરના રાજા કેમ મણી સકાય? પણ ત્યાર પછી બારકોનો પ્રદેશ બંડા જેણેના કામમાં ગયો અને છંદાલની લેખાંધી બાબતે જે આ પ્રદેશમાં આવેલી છે તે બંધી કોઠાના કામમાં ગઈ કદાચે પારદેશી મૂડીરાજાઓને ધમકાઈ જાય અને તેને પરિણામે પોતાની લેખાંધી બાબતે રોપનો નો સચાવ છંદાલના પૈમાવામાં થયો. અને તેથીજ છંદાલે તરતજ પોતાનું કિરણ બંદાવ્યું જમાવ્યું છે. પોતાની પાપડી ફેરવી બાંધી છે અને હવે મુખ્ય મદતો એ મુખ્યમાન શરૂના અધિકારો અપવાદ તૈયાર થયું છે. હવે પછીથી જર્મનીની માગણી કરવા બે એવી થાય કે પ્રથમ મુખ્યમાન શરૂના અધિકારો આપી પછી સ્વયંસેવકો પાછા બેઝાદ લેવાનું શરૂ કરવામાં આવે, તે છંદાલ આ સામવૃત્તિને સ્વ મનોમન તૈયાર થઈ ખરું.

રોપની મહાજવાદી સરકારના કામમાં બારકોની લેખાંધી બાબતોમાં સિદ્ધિ મૂડીરાજાનાં દિવો સચાવ ને કરતાં જનરલ કોઠાના મૂડીરાજા રાજ્યમાં આ દિવો

વધારે સંઘીસક્ષાત્તે છે એવું ઇંગ્લાંડને લાગતું હતું એને માટે પણ ગમે તે બોલે પણ હવે જર્મની ઇલાકિને સંતોષવાની નીતિ ઇંગ્લાંડ રમી રહ્યું છે.

આ લખનાં લખનાં સમાચાર આવે છે કે બિન-લગ્નગિરીની ચર્ચાઓ બાંગ્લી પડવાની તૈયારી છે.

જાપાનની ગુંડાશાહી

પૂર્વમાં સુદના વાદળ ઘેરાયું છે અને ગમગાટ પણ ચલા લાગ્યા છે. હજી પૂર્વાપમાં તેા પુષ્કણાટ અલુ જ છે ત્યાં પૂર્વમાં પણ પાણિફિતી શાંતિ ભોખમમાં આવી પડી છે.

ગયા માસમાં જાપાન અને ચીન વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. અલગત સુદની રીતસરની જાહેરાત તેા હજી કરવામાં આવી નથી.

ઉત્તર ચીનમાં પાઈડીંગની નજીક આવેલ ફેંગટાઈ માં જાપાનીઝ દુકાડીઓ લશ્કરી ટેંપાઓ દરતી દતી. તેને સાચા બનાવ તરીકે મની લઈને ચીના લશ્કરે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. બંને વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ. અને પરિસ્થિતિ અંબીર બની. ત્યાર પછી જાને પહે સમાધાન પ્રવાસો કરવામાં આવ્યા પણ એકે પ્રવાસ સફળ થયો નથી. બંને રીતસરનું યુદ્ધ પણ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. અને જાને પહે નુકસાની પણ થઈ લાગી છે. ઉત્તર ચીનના લશ્કરને નાનડીંગની મુખ્ય સરકારે પોતાની બધી મદદ આપવાનું વચ્ન આપ્યું છે. મોટા પાયા ઉપર લશ્કરી દુકાડી અને સામાન ઉત્તર તરફ મોકલવાનું શરૂ થઈ ગયું છે.

આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં મંચુરીયાનો જાપાન આગે ફરી પાછો લાગે માલ છે. તે વખતે પણ આજ રીતે ઝગડો ઉભો થયો અને જાપાને મંચુરીયાને હજી કબ્જો. ત્યાર પછીની જાપાનની નીતિ જગજગદ છે. ઉત્તર ચીનના પ્રાંતો ઉપર તેને માર્કિંગ રીતે અધિકાર મેળવેલો છે. આ પટ્ટામાં જ મંચુરીયાની સરદ અને ઉત્તર ચીનની સરદ ઉપર દાખલોરી વેચેલી આધિક

જર્મનીના પ્રતિનિધિ વાન રિબેન ટ્રોપે આતો લાર રણિયા માથે ડેલ્યો છે કાદુકે રણિયાને બંડોરોને સુધ્ધમાન અધિકાર રાષ્ટ્રના આપવાનું નમયું છે. હવે આ બિનલગ્નગિરીનો તમાસો ફેરવો વધારે ચાલે છે એ એવાનું છે.

નુકસાનનો ચીનને યતુજ દહુ. અને ગયા વખતે આ ખોલે ઉત્તરનાં પ્રતિનિધે સ્વંયત જાપાનની કીકયાલ શરૂ પણ થઈ ચૂકી હતી. પણ તે વખતે અટકી પડ્યું. હવે આગે ફરી એનો પુનરાવર્તિ થઈ ચૂકી છે.

મંચુરીયા વખતે ચીનની નેટલી તૈયારી હતી તે કરતાં આગે ચીન વિરોધ તૈયાર છે. આગે કે શેક પામે આગે કીક પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય ભરૂ છે. આજનાં લશ્કરની જોજોરી કરી રોકે એવું પણ એ તૈયાર છે એમ દલીલ કરાય. ઉપરાંત જાપાન વિરોધી પણ પણ આગે ચીનમાં પ્રજા થતો જાય છે. આ વખતનું જાપાનનું આક્રમણ ને પ્રદેશ ઉપર છે તે પ્રદેશ એ ચીનની જૂની રાજધાનીનો પ્રદેશ છે. અને તેથી એના રાજ્યને ચીના ઓ પોતાના સ્વમાનના રક્ષણને સલાહ મળે છે. અને તેથીજ આ ઝગડો શરૂ થયો ત્યારથી જ ચીનની સરકારે કંક વધુ અખતાર રખ્યું છે.

ચીનનું કમ્યુનિસ્ટ લશ્કર આ વખતે ને ચીનને પડેલે કિયું રહે તે થયો સકળ સામો થઈ શકે. તેમજ જાપાન વિરોધી કાષ્ઠપણ સકિષ કાર્યમાં સાચા આપવાનું આજ અગાઉથી પણ જાણી દીધું છે. પણ તેમને સાથે લેવાયા કે કેમ એનો અપાર નાનડીંગની ચાંચ કે કોઈ સરકાર ને જાનની વચળ અખતાર કંદ એના ઉપર આધાર રાખે છે. હજી આ મંચુરીયા સમાચાર આવતા નથી.

આજ કે શેકે દમખાંજ એક ભંદરાન દારા ચીન એને જાણ્યું છે કે મેં ને માર શરૂના જાપાન પાસે ચૂકી છે એ શરૂએ જ સમાધાની સકાય છે. નદિતો

માગણી કરી હતી. પણ આજે હવે ગ્રેટબ્રિટન એ વસ્તુ સ્વીકારવા તૈયાર થયું છે. અને એકવાર વધારે જર્મનીની ઇચ્છાસિદ્ધિ ધમકીથી સામે પોતાની મરજી નમાવી છે. પણ આમ કરવામાં ઇંગ્લાંડ એમ માને છે કે એ જ્યાં સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચાઈ જાય તો રોમના કુખમાં થતી દરમ્યાનગિરી ઝાઝી થશે. કુખ સંમિતિ થશે અને વહેણું અટકશે. પણ આ કાર્ય પણ સરળતાથી અને એવું જણાવું નથી. જર્મની-પ્રદાસિ સહેલાઈથી કંઈ કરે શકતા? એટલે એમાં પણ જર્મની તરફથી એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે જે થીજી સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ થાય કે તરત જ કુખમાંનું રાષ્ટ્રના અધિકારો બંને પક્ષોને મળવા લેઈએ. ત્યારે રશિયાએ જરા મજબૂત વચ્ચે પકડ્યું છે. એટલે કમિસ્ટે રાજ્યોએ રોમના આખા વિશ્વદેનો હોય રશિયાને માથે ઢોળે છે

ઇંગ્લાંડ ને એમ માનવું હોય કે સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાથી જ દરમ્યાનગિરી અટકી જશે તો એનો એ ભ્રમ છે, અથવા તો ઇસ્ટાપૂર્વક કેટલીક દિના ની બાજતોની સામે આંખ આડા કાન કરે છે. કારણ કે હજી ચોક્કસ કરવાનો પ્રયત્ન નથી. જ્યાં જ્યાં બંધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ચોક્કસ કરવાની રીતમાં જ ને હોય છે તે હોયને પરિણામે જેમને દરમ્યાનગિરી કરતી જ દશે તે તો તેમ કરતાં અટકી શકે એવું છે જ નહિ. ઉપરાંત સ્વયંસેવકો કદાચ જશે પણ એરોપેન, દારૂઓના લાગણી ટેકા વગેરે બધો સામાન તો મળ્યા જ કરવાનો છે. હાઈલિ વિધાનો ઉપરના કાજુ માટે ચોરસ પ્રયત્ન કરવાનું સ્વયંસેવકોમાં આવ્યું છે પણ તે પણ ઉપયોગી નીવડે એવું નથી. અને ઉદ્ધે સ્વયંસેવકો જ્યાં પાછા ખેંચી લેવાશે કે કેમ એ બાબતની જ શંકા છે. ક્રીકો પણ આ કળ્હ કરવાનો નથી. અને જર્મની અને ઇસ્ટાસિએ તો આજસુધીનાં પોતાનાં કષ્ટ વચ્ચેનાં જ્યાં છે કે આ વચન પણ પાળે? કદાચ સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાની કમ્મ તેમને પોતાના દેશમાંથી જ પડી હોય અને તેને માટે આ બિનદરમ્યાનગિરી સમિતિના ઝાણ નીચે પોતાની પ્રતિજ્ઞા બોલા વગર આ કાર્ય

સાધી લેવું હોય. પણ છતાં એનો કશો અર્થ નથી. ઉપરાંત રશિયાએ એવી પણ માગણી કરી છે કે પહેલી સ્વયંસેવકોમાં ચૂર લેકેડને પણ મળવામાં આવે, આનો વિરોધ જર્મની કરવાનું જ છે. ઉપરાંત કુખમાં અને લીધેલી જેવા અનેક બતાવે તો ત્યારે રોમમાં દરમ્યાનગિરી કરી દશે ત્યારે ક્યાં ઉત્પન્ન નથી કરવામાં આવતા?

બિનદરમ્યાનગિરીએ રોમની સરકારને મદદ ન કરવાનું જણે કે એક ઝાણું જ હોય એવું બની ગયું છે.

ઇંગ્લાંડ સા માટે એક પછી એક જર્મની-પ્રદાસિની સામે પીઠે ફાડ કરવું વલ છે? અમાક આવી મળું છે કે. આમાં ઇંગ્લાંડના મોટા પૈસાની ધીરધાર કદાચ એતિ વર્ષ જનરલ ક્રીકોના પક્ષમાં છે. જર્મનીએ ત્યારે પ્રથમ એવી માગણી કરી કે રોમના વિશ્વ કરનારા બંને પક્ષોને કુખમાં રાષ્ટ્રના અધિકારો મળવા લેઈએ ત્યારે ગ્રેટબ્રિટન સખત સામનો કરશે. જેને એકવાર બંડખોર મળ્યા તેને રીતસરના જાત કેમ મળી શકાય? પણ ત્યાર પછી બારકોનો પ્રેશ બંડખોરોના હાથમાં ગયો અને ઇંગ્લાંડની લેખાંડની ખાણે ને આ પ્રેશમાં આવેલી છે તે બધી ક્રીકોના હાથમાં ગઈ. ક્રીકોએ પહેલી, બીજીવાળાઓને ધમકી આપી અને તેને પરિણામે પોતાની લેખાંડની ખાણોના રક્ષક તો સવાલ ઇંગ્લાંડના પૈમાણાને થયો. અને તેથી જ ઇંગ્લાંડે તરત જ પોતાનું બેરજી બદલ્યું જણાય છે. પોતાની પોષ્ટી ફેરવી બાંધી છે અને હવે અમુક ગરેના એ કુખમાં રાષ્ટ્રના અધિકારો અથવા તૈયાર થઈ છે, હવે પછીની જર્મનીની માગણી કદાચ ને એવી થાય કે પ્રથમ કુખમાં રાષ્ટ્રના અધિકારો આપે પછી સ્વયંસેવકો પાછા ખેંચી લેવાનું શરૂ કરવામાં આવે, તો ઇંગ્લાંડ આ માગણીને પણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય ખરું.

રોમની મહામંત્રી સરકારના હાથમાં બારકોની લેખાંડની ખાણમાં સિરિસ મૂકીશનાં દિનો સવાલ તે કરતાં જનરલ ક્રીકોના મૂકીશના રાજ્યમાં આ દિનો

છે, તથા પેરેસ્ટાઇનમાં છતાં ક્યાં દિલોની અચામખી છે એ બધાને સમજવા માટે થોડા જૂના ઇતિહાસમાં જવું પડે. પેરેસ્ટાઇનમાં ગયા વસના એશિયની જે રમખાણો ફારી નીકળ્યાં હતાં તેને પરિણામે આ અર્થાતિના મૂળ તપાસવા તથા નવી યોજના વિચારી શકાય તો વિચારવા માટે યાદી કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. પેરેસ્ટાઇનમાં ચલેલ આ અર્થાતિના કારણો સમજવા માટે પ્રથમ પેરેસ્ટાઇનમાં જે ત્રણ પડે છે તે દેશની શી થી મહેસૂલો છે તે સમજવાની જરૂર છે. આ ત્રણ પડે છે વડુદીઓ, આર્યો અને અંગ્રેજ સરકાર છે.

પૂર્વ ઇતિહાસ :

હમ્મથીમનની પહેલાંથી આ પ્રદેશમાં વડુદીઓની વસતી હતી વડુદીઓ તેને પોતાનો સ્વદેશ ગણે છે. ત્યાં તેમનો ધર્મ રવાષો અને સંસ્કૃતિ પણ રવાષ પણ ત્યાર પછીના કાળમાં આરબ લોકોએ આ પ્રદેશ ઉપર ચલાઈ કરી. આજે પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો અને વસાહત મંડી. પરિણામે વડુદીઓને પોતાના દેશમાંથી બીજા સ્થાનોમાં આશ્રય માટે જવું પડ્યું. દુનિયાના જૂના જૂના ભાગોમાં તેઓ જમને વસ્યા. પણ તેઓ પોતાની ધર્મ-બુદ્ધિ અને જન્મભૂમિને બંધવા નહિ. આ સ્વદેશમાં કરી જમને વસવા મેળની પ્રબળ હિંમત, એક પ્રમુખીય હિંમત તેમનામાં સતત રજા જ કરી. પણ આ હિંમત ગમે કરવાનો મોહ તેમને મળતો નહોતો.

મદાગુસ્ક વખતે એક નવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ. અંગ્રેજ લોકો એવા કરોડોની પરિસ્થિતિમાં મૂકવા હતાં તેમને મુઠ આગમમાં અગત્યની એક વસ્તુ ખૂરી મળી હતી. અને તેના વખત બહુ દાન પડે એ એક હતું. આ વખતે એક વડુદીએ પોતાની પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરીને આ કાનિને દુર કરી અને સાક્ષાત્કર્યને બચાવ્યું તેના અજ્ઞામાં તેણે પોતાની કોમને બચાવ મને, તેમના પ્રદેશમાં પાણી પુરવાની અને વસતી કરવાની જેવાના પણ એવી માગણી કરી. બ્રિટિશ સરકારે આ માગણી સ્વીકારી, અને ૧૯૧૪માં જાહેર કર્યું કે, પેરેસ્ટાઇન એ

વડુદીઓની જન્મભૂમિ છે (National Home) અને બ્રિટિશ સરકાર આ બાબતનો સંચાર કરીને પોતાની નીતિ નક્કી કરશે. આ જાહેરનામુંને બાદમાં કેકેસ્ટેસના નામથી યોગાપનામાં આવે છે. આ નીતિ સ્વીકારવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. વડુદીઓ પૈમાની ધીરજ કરવાની કોમ છે. અને દુનિયાના અનેક પ્રદેશોમાં એવાજ મંચેલી છે. તેમની સવાનુભૂતિ મેળવવાનો પણ હિંમતોનો ઇંદો હતો.

આ જાહેરના પ્રમાણે જ્યાં મદાગુસ્ક પડે થયું ત્યારે પેરેસ્ટાઇનને રાષ્ટ્રધર્મની નીચે કારીને મેસિટનને સોંપવામાં આવ્યું. અને ત્યારથી વડુદીઓને ત્યાં વસવાટ કરવા આવવા દેવાની રીતસરની યોગના કરવામાં આવી, તથા એ પ્રમાણે વડુદીઓ આવીને વસવા સાગા, વડુદી કોમનું થળા વગેરે રાખી મિદ થતું દોષ એમ તેમને ત્રાસ્ય, હેમમાં હેમમાં વસેશમાં વડુદીઓની વસાહત પેરેસ્ટાઇનમાં વધવા માંડી જે આ પરની વસવામાં કારણોમાં બીજા ત્રણ કારણોનો ઉમેરો કરી શકાય (૧) અમેરિકા વગેરે પેરેસ્ટાઇનને ન વસવા દેવા માટેના કડક નિયમોના મુકા માંડ્યાં તે આથી બીજો કારણ વસાહતની જરૂર પડી (૨) જર્મનીમાં હીટલરની સત્તા પછી વડુદીઓને બીજાકુલ ઇઝાનિસ કરવામાં આવ્યા છે અને ફારી મુકવામાં આવ્યા છે, આ બધા જરૂર લોકોને વસવા કોમની જરૂર હતી. આથી પણ લોકો આવવા સાગ્યા (૩) પોતાના વગેરે દેશોમાં ત્યાં વડુદીઓની વસતી છે ત્યાં પણ તેમને માથે એટલો જોશ વાસ ગુજરાતમાં આવે છે કે તેઓ બીજો ૧૧ જગ્યાએ વસવાની હિંમત કરે એ રાજાવાંત છે. આ વગેરે કારણોને કારણે તથા પેરેસ્ટાઇનમાં તેમને વસવાતની સ્પષ્ટ નીતિ અખતવાર કરવામાં આવેલી નેતાની હેમને હેમને અર્થે થઈ વડુદીઓ આવીને વસવા સાગા છે.

વડુદીઓએ આવીને આરબોની જમીને બીજાવાનું શરૂ કર્યું, નકામી જમીને પણ પોતાના સતત જવાની, પાણી વગેરેની બચવા કમી. આમ દેશ રીને આગળ અર્થમાં પેરેસ્ટાઇનની આર્થિક પ્રગતિ માંડી. વડુદી જમીન બેઝામાં આવી, ૧૯૫૮ થી, ૧૯૫૯ થી,

સ્વમાનનું રક્ષણ કરવાના હું પાછા નહિ પડું. અને પ્રમત્ને પણ પોતાને ખાતરી થશે કે મારામાં જે વિશ્વાસ ચીની પ્રમત્ને, મૂકે છે તે અસ્થાને નથી." આ બહેરાત એ સુનિન્દ છે.

પણ આ જાણથી જાણાવનું આમણુ અટકશે ખરું? જાણાવનું લોકર આજે દુનિયાનાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં લોકોને જોડે છે. સંસ્કૃતિશીલ છે. એની સામે દલ્લ મોડ મોડ ઉભું થવું અને અંદર અંદરના અગમ્ય બહેરું નિર્બળ ચીન તથા શરૂ ખરું આંતર્રાષ્ટ્રીય જગજગતે ન આવે તો જાણાવ અટકે એવું લાગતું નથી. ગ્રેટ બ્રિટનનાં દિન ચીનમાં છે ખરાં, પણ આજે એટલા માટે ચીનની વહારે આવીને જાણાવને અટકાવી શકે એવું જણાતું નથી."

પોતાના પગમાં ક્યારે લેવાં તે જાણાવ જરાજરા જાણે છે. યુરોપનું રાજકારણ કામડે કામડે છે. ત્યાં જ સુદની બીક એટલી બધી છે કે આજે પૂર્વમાં શું આવે છે. એના તરફ જ્યાં આપવાની કોમને કસક નથી. ગ્રેટબ્રિટન અને ફ્રાંસ, જર્મની અને ઇટાલિની ચિંતામાં છે, ઉપરાંત આજે તે પણ કોઈ જગજગત આંતર્રાષ્ટ્રીય ના ઉપરા ઉપર ઉભું હોય એમ ત્યાં દમણી સોખા એવાં કાવતરાં ઉપરથી લાગે છે. આ રીતે જરાજરા પોતે સમજ સમજને જ જાણાવે ચીનના એક બીજા કટકે તોડવાનું નક્કી કર્યું છે. દલ પરિણામ શું આવશે તેની અટકળ આજથી કરી તે વાજળી નથી.

શુભ પગલું :

એક શુભ પગલું અમેરિકાએ બાપુ છે ખરું. ૨૬ ડિસેમ્બરે જાહેર કર્યું છે કે બિનદરમ્યાનચીનીના નરે અને કોઈનું મુખસામગ્રી આપના અટકાવવાના નથી. આનો અર્થ તો એમ કહી શકાય કે બિનદરમ્યાનચીની સમિતિએ રોપનું જે સૂચનાતાય વાળ્યું છે એવું ફરી ચીનની બાજુમાં અમેરિકા થવા દેવા તૈયાર નથી. એટલેકે ચીનની સરકારને અમેરિકા દાવગોલા વગેરે મદદ આપશે જ. ઉપરાંત જોઈના કમાલપાશાએ પણ જાણાવને આજે જાતની એશિયાનાં રાજ્યોને ગળી જવાની નીતિની સામે પડકાર કર્યો છે. આ પડકાર કાંઈકે પરિણત થશે કે કેમ એ સમજવાનો માર્ગ નથી. પણ રશિયાની સાથેની મૈત્રી ભળવી રાખવાનો ઇરાદો પણ તેણે સાથેસાથ જાહેર કર્યો છે. એ ઉપરથી રશિયાની દૃષ્ટે દૃષ્ટે કદાચ જુકોએ આ બહેરાત કરી હોય ખરી.

ઉત્તરમાં આ પ્રદેશો જે જાણાવ હરતમત કરી લે એશિયાનાં પ્રદેશો સર્વ નિર્દેશ આવી જાય છે. એ રશિયા સાંપી લેવા તૈયારતો ન થાય પણ દલ આ સંબંધે તેણે કદાચ પગલું બાપું જાણાવું નથી.

આમ પૂર્વમાં ઉભી એકેથી પરિસ્થિતિની જેમ પૂર્ણાકૃતિ થશે તે અંતરે કહી શકાય. એની જ હોવાથી આજી વહારે કર્યું હોવિયે ભાંખી ન શકાય. પણ એ યુરોપના મોટા રાજ્યો મિત્રમાં રાજ્યો ઉપરની આ મુંઝગીરી અથવા હશે તો આખી દુનિયાનાં રાજકારણ રાજ્યો દુનિયા ઉપર તોડવ મેચાપરે એમાં શક નથી.

પેલેસ્ટાઈન અહેવાલ :

આ માસમાં પેલેસ્ટાઈન માટે નીચેના બાદલાથી રજાને અહેવાલ બહાર પડી ચુક્યો છે. અને સરકારે અહેવાલની મુખ્ય સૂચનાઓના રવીકાર કર્યાનું જણાવે છે. આ અહેવાલની મુખ્ય સૂચના પેલેસ્ટાઈન વિભાગ પાડવાની છે. એક આરબોનું પેલેસ્ટાઈન મહાસભાનું પેલેસ્ટાઈન અને ચીન વિભાગમાં

ધાર્મિક રચનાઓ સમાવેશ થાય છે. જેનું રક્ષણ અને સંભાળ ગ્રેટબ્રિટન પોતે રાખવાનું છે. ભાગલા પાડવાની ચોક્કસ દિવસ બહેરો છે એમ કહેવું જ જોઈએ. આ ભાગલાની સામે આપણો દેશમાં તથા મુખ્ય મુખ્ય આરબ રાજ્યોમાં વિરોધ પણ સારી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. આ વિરોધના કારણે શું છે, ભાગલાનું રક્ષણ શું

લેખિકાનાં મન દયમયાની નાખ્યાં; દાંષ, રોગ, અને ખોટી બાવનાનો આંધાર ફેંકી દઈ સાહજિક સ્વચ્છ દષ્ટિ લેખિકાને મળી અને તેમણે લેખક કે યો સાચો દત્તો અને પોતે ભૂલેલા દત્તા. ખટ્ટી તો જાણે ગડનીશાળ આપ્યો. બરાબર જે યાજુર્વેદી સુધી ઝૂકે અને બેરી એક સરખા પ્રતિભાવાન રહ્યો, એક સરખી સુંદર કૃતિઓ એમણે લખી પણ ખટ્ટી બેરીની કલા પર એટલી અસર આવી. ને છાત્રાની આખર સુધી એણે આશ્ચર્યચકી કાઢિતી પોં નિષ્ક્રિય એકાંતવાસ પામ્યો.

બેરીની લેખિકામાં અશ્વળ જેવું વ્યવસ્થિત, એટલે તો લોક પ્રવાસને જ પકડ્યો. પાંચીસ વીસ વર્ષ સુધી એના નામનો ડોકો લંડન અને ન્યુયોર્કમાં બજારો રમ્યો. કાલી માર્ક નાટકની કલાને લોક-રંગમંચનું સાધન ન ગણી લેતાં એણે મનોરંજનનું સાધન રહી પોતાની રમમ મશાળી. એણે જો કે કોઈ નવો વિચાર, નવીન રીત નથી આપી પણ એક નવીન જ્ઞાન તો જરૂર પાડી છે. સામાજિક કે રાજકીય ચર્ચાઓ એણે પોતાનાં નાટકોમાં આપ્યાં નથી દીધાં પણ કમાલનું કાગળનું તો પાછું જ સારસ રીતે કઠાવ્યું છે. એની વર્ણન કૈસી અશ્વળ વાના પદ્ય સુતે છે અને એમાંથી જ પ્રેરણા-વાંચકો અને સંદેશ પામે છે. આથી જ તો કેવળ કલ્પનામય અરે-બિયન નહક્રમ કરતાં વધુ જીંમતી જીવમ એના જીવન મમારવા સામાન્ય ધરમાં વહેતાં પ્રેમ અને વાતચત્ત દર્શાવતી બાવનાને એ કાણવમાં મનિમંત બની રહે છે. કોરના કાણવમાં અને મંબીરના વિશેષમાં પવકથી નાખવાની એની કલ્પના ને અશ્વળ જ દલી. કોઈ પણ વર્ણન, પોદ પણ કલાભાવ અને નેટરો અદ્ભૂત, આદે નેરોના વિવરણ દોષ છતાં જ્યાંય માનવાત્મી અદ્ભૂત બાવના આપણેથી તો કદી વેચાતો નહિ જાય. એનાં લખાણમાંથી જે કંઈ વાંચ્યું છે કે લખવાનું એમણું છે તેની પકા મજબૂત પર પાછી મજબૂત રહે છે અને સંદેશ જ તેના દોષો કાઢી જાય છે.

જોશ એર સોયમેન દત્તો. અદ્ભૂતરૂપ દત્તવાની સોયમેનની કલ્પના પાંચરૂપી મની આવી છે જેકે પેલીના પ્રવાસની આશ્ચર્યચકી (Romance) જુદા

જુદા રસથી પ્રગટે છે છતાં કલ્પનામય અવાજન જમન માં વાંચકોને ખેંચી જઈ રસિકતામાં તરબોળ કરી દેવાની ક્ષમિતો એક સરખી જ આવી આવે છે.

આવી કલ્પના ધરાવતાર પદેએ થયો સર વોરરર રોકર. તેણે અત્યંત કલા કલ્પનાને સામાન્યતાથી રમી દઈ વાંચકોને આંધ નાખ્યા. ખટ્ટી થયો કાગલે કુલ કટીચન્દા એની અદ્ભૂત રમવા વળી જુદી જ જાતની છતાં એટલી જ મનોરંજક. અને ત્રીજો મર જેમ્સ બેરી કે જેની અદ્ભૂતરૂપતા જમાવવાની કલ્પના આપ્યા જે કરતાં આંધ વિરલો બાતની, અમેરિકા વાંચકોને તો એ એટલી મળી માર કે એના પર કલ્પના અને કલ્પનાને જાણે વાચક વરંચા. અમેરિકાના કેવળ મનોરંજનની બાવનાને જા નથી, તે અવાજિક કુદિની અને કલાવિદ પણ છે. છાત્રની ખમી જીવિઓનો, મનો-ક્રમોને અને અનાકરણના કલ્પોનો ઉપયોગ છે, એ જાણે મનુષ્ય જાણે છે ત્યારે એ જાણે આજવાદ લેતા તે તો પર થાય છે. આનાં સાચો પકડી પાડી બેરીએ એ અધ્યુનું મુદર મિશ્રમ વિમાંજ રમ્યું અને એવું પૈશ્વિક લખવામાં બેરીએ અદેખર કલા જ કરી છે.

એની સરોવર મનની કલ્પિઓમાં The Admirable Clirichton, Peter Pan, Dear Brutus અને Mary Rose મૂળ અદ્ભૂત છે, આમાંના પ્રત્યેક નાટકનો પ્રેર એટલો જિન્ય જિન્ય છે કે એ જ સાંજે એ રંગ જ છે એ લખી આજે જ પાવ.

મ. મ. ૧૮૬૦માં એક માધ્યમ્ય મધ્યમાનના કટ્ટમમાં જન્મેલ આ જેમ્સ બેરીનજો કુનિયારીના માંથી પડતી મેકલિને 'ઉચ્ચાં જીવ' કરતા મરે કલ્પના તર ન જ ફેંકી. વચે નેરિંકલમના મનિત મમારવા પાતા નંચીમાં જામાં નેરોના વર્ગ કાઢી નાખ્યા ખટ્ટી પેનાની લેખિકાની મજા કેવળાઈ કી. મ. ૧૮૮૮માં માર્કેન જર કુદની મારી યાન પદેની.

સોમ પ્રવાસ છાત્રને કેટલે જાણે, વાણિ રો, વિવિધિતિઓ અને કલ્પનાનાં મનિત હાન મીનની

વાંગમયદેવત્રમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી આ તરફ સારિત્ય-
કાર રંગમંચિ તરફ વળ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૬૧માં રંગ-
મંચિદેવીની આરાધના કરવાની શરૂઆત કરી. બીજાઓને
કુશાખ યદ્ય પોલી આ દેવી મેરીની વિચિત્ર અને
અજબ રીતી પર મૂગ્ય થઈ. એના એક નાટકના પ્રભુ-
ત્વસો, પાંચ-પાંચસો પ્રથેયો લાગલગાટ થાય એ વાત
તો રાજની યદ્ય ગઈ. ઈ. સ. ૧૮૬૭માં The
Little Minister ને એની એક નવલ હતી તેનું તેણે
નાટકમાં રૂપાંતર કર્યું. ઈંગ્લંડ અને અમેરીકામાં એ
ખૂબ જ વખણાયું. અમેરિકાના વિખ્યાત પ્રોડ્યુસર
ચાર્લ્સ ક્રોમેને એના નાટકને રંગમંચિ પર રજૂ કર્યા.
આ ક્રોમેનની બેરીના કીર્તી-કવનમાં પ્રભુ મદત
છે કારણ કે જ્યારે બેરી 'નવલ કે નાટક?' એવા
ચંચળમાં હતો ત્યારે ક્રોમેને એની નિર્ણય સુદિને
નાટકમાં રિયર કરી હતી. લગાઈ રમિયાન જર્મને
લુસિદાનિયા નામે ભેટ ખૂણડી તેની સાથે ક્રોમેનનું મર્યું
થયું ત્યાં સુધી બેરી સાથે એની મિત્રતા વળેલે જોવી
હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૨માં Quality Street અને The
Admirable Chrichton એકી સાથે અનેક
વખત લંડનમાં સજવામાં. Quality Street નું વર્ણન
ખૂબ જ રસયક છે પણ 'The Admirable Chrichton'
તો કાંઈ એવું જ નીવડ્યું. ઈંગ્લંડના 'ખાનદાન'
કુટુંબના હંધી અને જુકાં ઇવનને એમાં પડ્યો છે.
એમાં કયાંય તાત્ત્વિક ચર્ચા કે ટીકાનું આણું રસપ
માત્ર નથી દેખાતું એ લેવા જેવું છે, અને છતાં જો
છે તે ચોક્કસવાળું છે.

ઈંગ્લંડના એક લોર્ડ કુટુંબના વડા લોર્ડ લેમને
ત્યાં મુસાફરીએ જવાની ઉમળકી છે. લોર્ડ લેમની ત્રણ
દીકરીઓ અને બે મિત્રો સાથે ધરના નોકરો ઉમળકીમાં
સામેલ છે. લોર્ડ લેમની દીકરીઓને પૈસા ખાતર પર-
ચુવા આનંદપ્રિત ધરાવતા એ મિત્રોની વાતચીત અજબ
છે. ઉમળકી પછી એ મિત્રો-અનેરેટ જુલી અને લોર્ડ
બ્રાક્સફોર્ડ-સાથે પોતાની મોટી દીકરી લેડી મેરી અને
બીજી બે દીકરીઓને લઈ લોર્ડ લેમ મુસાફરીએ ઉપડે
છે. સાથે ક્રાઈસ્ટન નામે રસોયો લીધો છે. સમુદામાં એમનું

જહાજ તૂટે છે. ક્રાઈસ્ટનની હોશીયારી અને બહાદુરીથી
તેઓ બધાં દૂર દૂરના એક નિર્જન બેટ પર પહોંચે છે.
અહીં એ સર્વેનો આધાર ક્રાઈસ્ટન જ બની રહે છે. લેડી
મેરીને આપા નાચીક રસોયારે આધારે જીવનું સ્વાસ્થિ-
માન ધરાવ્યું જેનું યાચ છે. પણ કહે-યું? જય ક્રાઈ-
સ્ટનના નિરભિમાનપણાથી તે આખરે તેના તરફ લાગણી
ધરાવતી યાય છે એવામાં બધાં વર્તો પછી દૂર એક
વહાણ જોવામાં આવે છે, તરીને ત્યાં પહોંચાય તેજ
મદદ આવે એવું હોય છે. એ જોખમ કાણ ખેડે!
ક્રાઈસ્ટનને વિચાર થાય છે. "શા માટે અહીંનું" આ
સાર્વભૌમ રાજ્ય જોડી ઇંગ્લંડના એક માધુવી જગતથી
થઈ આવું જોખમ ખેડવું? આઠ માણસ પર હુમલો
ચલાવતા મજા એ પણ જોણું છે!" પણ આખરે
સહુની આજીમંથી નીતરતી કશ્યતા એનાથી ઘડત
નથી થતી અને એ ઝંપલાવે છે. ઇંગ્લંડ આવ્યા પછી
અનેરેટ સાહેબ એ નિર્જન બેટ પરનું પોતાનું જીવન
રજૂ કરતું પુરતક પ્રગટ કરે છે અને એમાં ક્રાઈસ્ટનો
ઉલ્લેખ પણ ન કરતાં કેવળ પોતાના જ વણમાં ફો
છે. સ્વાભિમાની છતાં ન્યાયપ્રિય લેડી મેરીને આ ખુસે
છે, પોતાના વાગ્વર્તિ અને સદ્ગુણવાળી લોર્ડ બ્રાક્સ-
ફોર્ડને આ વિષે ધરણ કરવા જેનું જાન અને અંદાજી
ધરે છે પણ 'ખાનદાની' એને પાછી પાડે છે.
આખર મુશ્કી એ મૌન રેવે છે, અને ક્રાઈસ્ટન એટો
જાણે બેટને જુલી જ જાય છે, સત્ત્વ હકીકતને એ પેલા
ના હલ્લમાં જ પડી રહેવા દે છે. નાટકના અંતમાં લેડી
મેરી એને કહે છે: ક્રાઈસ્ટન! તું એકવાર તો મારા તરફ
જુલુની નજરથી જો! મને મારી જાતની ધણી કરમ
ઉપજો છે પણ આખર હું એક એવી સ્ત્રી છું કે
જેને શરમ તો જોવીની વાજબીની છાયા પડે જ અહીં,
સરીને ચાલી જાય છે. અને ખાનદાનો ખાનદાન નથી,
ખાનદાન તો તું છે.

વચ્ચે વચ્ચે આવતો સૌમ્ય પરિવાસ અને સદ્ગુણ
વિગ્રહ આખા વાતાવરણને ભરી દે છે. બેરીને 'એડાઈ
એન્ડ મેરિટ'નો બહુ માન્ય ખિતાબ મળ્યો તે માટે આ
એક જ નાટક અત્ર નહોતું શું?

આ પછી ૧૯૦૪ માં જેટલાં નાટકો લખાયાં અને લખવાયાં તે સૌમાં શ્રેષ્ઠ મનાવું Peter Pan છે. એમાં બાળકોની સૃષ્ટિ સ્વાદ છે. રાક્ષસો, એલ્ફો, ચામ્પિ-વાઓ એવાં એવી જ અદ્ભુત રમવાતોનાં દ્રશ્યો એમાં ઠેર ઠેર છે. બેરીની વિશિષ્ટતા આમાં વિધાનોમાં વિશેષ છે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ એનો માનીતો અને સદગ-પ્રદેશ છે. એવું જ કહ્યું હાસ્યપૂર્ણ બીજું નાટક Alice and by the Fire.

પછી તો દસ આર વર્ષ સુધી બેરિએ નાટ્ય સાહિત્યમાં જે સપાટો બોલાવ્યો અને જે વચ અને ધનપ્રાપ્તિ એને થઇ તે તો કલ્પનાતીત છે. ૧૯૨૦-૨૧ સુધીમાં એણે મધ્ય નાટકો રચ્યાં, જેમાંનું Dear Brother કેટલાકને મને સર્વ શ્રદ્ધાસ્પદ છે. Mary Rose એ શ્રુતસંબંધિની વાર્તા છે; એક પ્રમાણ કંપતિ ખોતાવા અત્રી વર્ણના નાના બાળકને ઘરમાં એકલું છોડી કોઈ અંશમળના દોર્યા એક વિચિત્ર પ્રેમસૃષ્ટિ બેવા બેટમાં દોરાઈ આવે છે. પણ એ તરફ એના મજાખા તો બાળકનું જ વધુ ખેંચાણ રહ્યું છે. છેક પચ્ચીસ વર્ષ પછી એ યેર આવી શકે છે પરંતુ એ પુત્રને નથી બોલી. નિરાશામાં એ પ્રેત જેવી બની શકે છે. એમાંથી એ માંડ છૂટે છે તેવામાં એારૂંકિયાથા પાછા ફરેલા તેના

પુત્રનો તેને બોલે થાય છે અને પછી તે દિવસને અધીન થાય છે. કેટલું બહુ કારણ ! વાંતસંધ્યની અહીં પરા-કાંપ રજુ થાય છે.

બીલકુલ સાદી ભાષા અને સરળ ધટના પ્રવાહ પ્રેક્ષકોના મનપર ઇચ્છિત અસર પાડે છે. બેરીને મન એ રમત છે.

આશ્ચર્ય એ છે કે આ આવો એવાં બોલો, સાવ સરમાળ અને ખૂબ જ એકાન્તપ્રિય માણસ આટલા સુંદર સંવેદી, આટલો લલિત વિનોદ અને આટલી તરેહવાર અનપ્રેક્ષિત ધટનાઓ આટલી વેધક રીતીથી એ ખોતાની કથામાં કેમ લાવી શકે છે ? લાખણ કરવાનો પ્રસંગ આંખેથી થોતાઓને અવશ્ય મુખ્ય કરી દે એવું લાગે છતાં એણે એકપણ ભાષણ કહ્યું દરો કે નહિ એ શંકાની વાત છે

અનેક કેશિથી એને માનપત્રો મળ્યાં છે. એડીનબરો યુનિવર્સિટીએ એને એલ. એલ. ડી. ની પદવી આપી, સેન્ટ એન્ડ્રુઝ યુનિ.એ એનું 'ખોતાના 'રેક્ટર' તરીકેનું બહુમાન કંપુ'. ૧૯૨૮માં 'જોશસ' સોસાયટીનો એ અધ્યક્ષ થયો છતાં એની રીતિ તો અખોશ અને એકાન્તપ્રિય જ રહી.

૧ મસકી 'વિદ્ય'મસ'ના આધારે.

૭

મ ર જ વા ને પ્ર શ

: ચાહુંવ વિ :

પૂછે કે: "મરજીવિયા, શીદ કુઓ ઉંડા સસુદ્રો તમે
"ભે મોલી કર એક ચે નવ રહે, જે જીવ સાટે મળે?"
બોલે ત્યાં મરજીવિયો: "અતજ આ યાડો મહા પેટ છે
"ઉંડા સિન્ધુ મઠી વિશેષ નહિ વા કેં નવજીવા માટ તે."

જીવજાલ ત્રિવેદી

જંતુવાદ - એક અર્વાચીન પાખંડ

[જાતકથી ચાલુ]

શ્રી. રમણલાલ એન્જિનીયર

[જાતકમાં અપાયેલા લેખનો આ ઉત્તરાર્થ છે. પૂર્વાર્થ લખાયા પછી બાઈ કાન્તિલાલ ગ્રાંધીનો અમને પત્ર મળ્યો છે કે "શ્રી. એન્જિનીયરનો લેખ વાંચી અમારા વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ ઉઠળા ઉઠ્યા છે અને એક સાથે એનો જવાબ આપવા માગે છે. એ માટે 'હિમિ' માં થોડો જગ્યા આપજો' આ ચર્ચાને લંબાવવામાં અમને કશોએ વાધો નથી કારણ કે શુદ્ધ અને શોધોપકારક પ્રતિષ્ઠા આ ચર્ચા માટે છે, પરંતુ 'હિમિ' ને પાનાંની અને બીજા કેટલીક પ્રમાણમાં છે એટલે આ ચર્ચાને ક્યાં સુધી લંબાવી શકાય એ એક પ્રશ્ન છે. આ ઉત્તરાર્થ પછી શ્રી. એન્જિનીયર 'પાદે માંદગીનું કારણ શું છે?' એ વિષય ઉપર લખવાના છે. એમાં જંતુશાસ્ત્ર વિશેના પોતાના વિચારો રજૂ કરવાના છે, એટલે શ્રી. એન્જિનીયર આ પછી 'હિમિ' ના જે અંગે શકશે એ પછી શ્રી. ગ્રાંધી એનો જવાબ આપશે અને આ ચર્ચા પૂરી થશે. સં.]

“તેણે એક મહાન રહસ્ય શોધી કાઢ્યું કે બધા રોગોનું મૂળ જંતુઓ છે.”

વાસ્તવિક હકીકત તો એ છે કે :

“તેણે એક મહાન પાખંડ ફેલાવ્યું કે બધા રોગોનું મૂળ જંતુઓ છે.”

ઈ. સ. ૧૮૬૧ની સાલમાં જંતુઓથી રોગો થવાની સંભાવના (theory) પસંદ ફ્રાન્સિસ આગળ રજૂ કરી. દાકતરો એમની હાથેસની ટેવ મુજબ આ નવા વાદની સાથે ચર્ચા એનું કારણ એ હતું કે પાસ્ટર નહેતો દાકતર કે નહેતો શરીરશાસ્ત્ર. એક તખીની ડીપ વિનાના કેમીસ્ટની શોષી સીકરી લેવામાં એમની ધમંડ ધરાવી હતી. છેવટે એમણે જોયું આ વૈજ્ઞાનિક મુગમં વેદની પ્રતિષ્ઠા સલામત રાખવી હોય, તો એને પણ એક વૈજ્ઞાનિક છુરખો ઓરાદવેા જોઈએ એટલે એમણે ધીમેધીમે જંતુવાદ સ્વીકાર્યો. ઈ. સ. ૧૮૮૦ની સાલ સુધીમાં જંતુવાદે હોઝા મૂળ નાખ્યા. રોગોમાં ખડી કરેલી દવાવાદની હમારતને જંતુવાદનો પાલો મળ્યો !

આ પાયો કેટલો પોતો છે, એ દાકતરો સૌથી સારી રીતે સમજે છે. જો જંતુઓ થી રોગો થતા હોય, અને જંતુનાશકથી મટતા હોય, તો પછી જોમને જંતુઓ સાથે ક્યાં જ લાગતું વળગતું નથી એવી હજારો દવાઓને લેઓ આ માટે વળગી રહ્યા છે ? આ માટે તેઓ

એસ્પીરીન, સ્ટ્રીકનીન, ડીજીલીસ અને જોઆઇડ જેવી દવાઓ વાપરે છે.

હવે આ જાંતુવાદે હેલ્થ પોલિસી વર્ષમાં કેટલા વેશપલટા કર્યા એ જોઈએ.

શરૂઆતમાં પાસ્ચુદવાદીઓ કહેતા.

‘જાંતુ એટલે જ રોગ, અને રોગ એટલે જ જાંતુ.’

તે વખતે કેટલાક રોગોના જીવડા એમને જણા હતા, અને બાકીના રોગોના જાંતુ એમ એમને અવજન થતો હતો.

જેમજેમ વખત જતો ચાલ્યો, તેમતેમ જાણકારો કે, કેન્સર, મધુમેહ, પાંડુ, હઠવો અને હૃદયરોગ જેવા અનેક રોગો જાંતુ વીના જ ઉદ્ભવે છે ! જાંતુવાદના કીડલામાં આ પહેલું ગાળકું પડ્યું.

પછી રોગચાળાઓના અવલોકનમાં એ દેખાયું કે રોગોના વાવર ગમે એટલો સખત હોય તેપણ લાખો લોકો તન્દુરસ્ત રહે છે ! એમના શરીરો ઉપર જાંતુઓ શવતા નથી. આનું કારણ શું ? એનું કારણ જાંતુઓએ રોગપ્રતીગ્રાહક શક્તિ-immunity, - બતાવ્યું. પણ આ શક્તિ શું છે, એને કોણે યોગ્યકે હાથપાસકે અનુમાનો ગિચમ તેઓ ખીચું કંઈ જ કહી શક્યા નહિ.

પછી વળી એમ જોવામાં આવ્યું કે ઘણા નોંસીમી માણસોના શરીરમાં પણ રોગના જાંતુઓ મળી આવે છે, અને એ ગિચાદા જીવડા માણસને સહેજે હેરાન કરતા નથી. આ દલીલતો તો સર વીલીયમ ઍસલર અને એલોપથીના અન્ય મૂખીઓએ પણ સ્વીકાર કર્યો. પણ આમ શાથી બને છે એ સમજાવવાને તેઓ અસમર્થ હતા. જાંતુવાદના નીમલ નિયમમાં એક નવો અપવાદ ઉમેરાયો.

પ્રજીવો (Vitamines) ની શોધે જાંતુવાદ ઉપર એક નવો ફટકો માર્યો. એણે સિદ્ધ કર્યું કે હાથે અને પ્રજીવકોના અભાવથી અનેક રોગો થાય છે. પ્રજીવકો શોધ્યા પહેલાં દવાગાંઠા રાકતરો કહેતા કે આઠાર મુધારાથી અને ઉપવાસથી રોગ મસાવતો ઘવો કરનારા

ઉદવેદો છે ! હવે એમણે મહાદુરોપવંદ પીસેલક કરી સ્વીકાર્યું કે ‘કેટલાક’ રોગો અરામ ખોરાકથી થાય છે ખરા !

આ રીતે ‘જાંતુથી રોગ થાય છે’ એ નિયમની અંબુળાનું એટલા બધા અપવાદો ખડકાયા, કે એ સુવ નિયમ છે, કે અપવાદ છે, એમ નક્કી કરવાની મારામાર થઈ પડી !

આ બંધાયે સમય કરમ્માન નિસર્ગોપચારકો આ હાથપાસક વાદનો વિરોધ કર્યા જ કરતા હતા. એટલું જ નહિ પણ એમણે અનેક વખત એલોપથીના આગેવાનોને ખુદશાં આઠ્ઠાદન આપ્યાં હતાં કે તમારી બેડી પ્રયોગ-શાળાઓ છોડીને ખુદશાં વ્યાસપીઠ ઉપર આવીને તમારાં સુત્રો સીધા કરો ! આ આઠ્ઠાદનો કો સ્વીકારવાં નહો !

અહીં એ વાદ રાખ્યું જોઈએ કે ભાષ કાન્તીલાલ ધાર છે, તેમ નિસર્ગોપચારકો કોઈ આશાભાસ મઠગો નથી. પણ જમત ઉપર અસ્તીય ધરાવતી સૌ ચિકિત્સા-પદ્ધતિઓમાંથી ઘણાં ઘણું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનાં તેઓ પ્રતિનિધિઓ છે. એટલું જ નહિ પણ સેંકડો મથકુર એલોપથી પોતાની પુરાણી શાળા છોડીને આ નવી શાળામાં ભગ્ન છે.

હવે નિસર્ગોપચારકોએ ખખળી ગમેથી જાંતુવાદની કમરત શી રીતે તોડી પાડી એ જોઈએ.

બુનીયત્સીદી ઍલ વીયેનાનો ડૉ. પેટર્સોફર એની વિદ્વતા માટે આખી તખીખી આલમમાં પંકાતો જાંતુઓ રોગો પેદા કરી રહે જ નહિ, એ મતનું સમર્થન એણે વર્ષો સુધી કર્યા ક્યું. પોતાના સિદ્ધાંતની સમ્માન પુરવાર કરવા માટે એણે એક દિવસ બુનીયત્સીદીની બેઠડીએલોછકલ લેબોરટરીમાંથી એક શીથી આપ્પી, એમાં કારેલના કોડે મુજબ જાંતુઓ સ્તગરગી રવા દતા ! સૌ વિદ્વાર્થોએ એ જોઈ, પછી એ જુવ જ શીથી ઉઠાવીને સધળા જીવડાં મળી ગયો. આખાએ વર્ષમાં એક લાખની ભપંકર ધૂનરી વ્યાપી મળ ! પણ પ્રોફેસરને કમુંવ મથું નહિ, એ જોઈને ધીમે ધીમે સૌના જીવ હોંઝે બોડે.

અમેરીકામાં વીસકોટીની પરમખાના તખીય ડે.
રોડરમંટે આ વાતનું વીદિયાતપણું સાચિત કરવા માટે,
રીતગાના ફોદલાઓની રસી પોતાના આખા શરીર ઉપર
ચોપડી. ત્યારપછી એ અનેક લોકોને સ્પર્શી ચૂક્યો.
આ એના 'ભય'કર મૂલકા' બદલ એને કવોરન્ટાઇનમાં
નાખવામાં આવ્યો. એની ઉપર કામ ચાલ્યું, અને એને
જેઠલાં દેખે. પણ ન તો એને તીનગા થઈ કે ન તો એ
જેને આવે એ રોકેતે.

રોડરમંટે (એના) ના ડું. જોઈ બી. દરર એમ.
ડી. એ દાણોષક, ડીએરીયા, ન્યુમોનીયા, કાષ અને
મેનીન્જાઇટિસના લાખ્ખો જાતુઓ અનેક માણસોને ખવ-
ડાવ્યા છે. એ પોતાના પ્રયોગ માટે ૫૦ માણસોને
એક સાથે જુદા જુદા રોગોના જાતુઓ આપે.
જતાં એકે માણસને એકપણ રોગ થયો નહિ!
દાણોષકના લાખ્ખો જાતુઓ ખવડાવ્યા છતાં કામની
ચૂક સરખી ઉપડે નહિ!

આવી જ રીતના પ્રયોગો અમેરીકાના ડૉ. ડેનીયલ
એસ. સેગર એમ. ડી. એ દાવના અને અન્ય રોગોના
જાતુઓ ઉપર કર્યા છે. અને એના પ્રયોગોનું પરિણામ
ફેરર જેવું પરિણામ આપ્યું છે.

આ પ્રકારના મંદકો પ્રયોગો નાદેરમાં કરીને
નિમ્નોપચારકોએ પાસ્યુરના દવાઈ જીવડાઓ વિના
દવાઈ ખાસોને દવામાં ઉડાડી દીધા છે, અને એ
નિર્વિવાદ રીતે સિધ્ધ કર્યું, છે કે : 'જાતુથી એકપણ
રોગ થતો નથી.'

એ ઉપથી દર્દીઓની સરવાઈ વિશે લાઇ કાન્નીસાઇને
સહેજ પાસ્યુર સંકા દોષ તો, એ પસંદ કરે એ રોગના,
લાખ્ખો જીવડા ખાવાનો જીવડેણ (૧) બખરો દું
જહેરમાં શરત સાથે કરવા તૈયાર છું! સત્વિરસ
જીવડાઓ સાથે કામ પાડવાનું હોવાથી મને એમનો
સહેજે ભય રહ્યો નથી! તેઓ કહે છે કે એકજ જાતુ
રોગ પેદા કરી શકે, હું કહું છું કે લાખ્ખો જાતુઓ
રોગ પેદા કરવા માટે અસમર્થ છે!

“સમયેમ થયુ જ વેગીકોએ રેવીકાથું છે કે અપા
રોગોનું મળું જાતુઓ જ છે.”

આ એક દાદરું જુદાણું છે, એ સિધ્ધ કરવા
અનેક અભિપ્રાયો દોની રાકાય. હું કહું રોગમાં હું એક જ
રાંકીશ.

હું એકેકાન્ડર એમ. રોસ, એફ. આર. એસ.
એફ. મી પી એસ; પ્રોફેસર એફ દાંવજન એસ
મેનીરેઇન, વાઇસ-પ્રેસીડેન્ટ એફ એમોડિયેશન એફ
દાવજીનીયસ એફ અમેરીકા, મેગર એફ પી ઇન્-
નેસનસ મેડીકલ કોલેજ, મેમ્બર એફ પી સિરીસ ફેન્સ
એન્ડ અમેરીકન એમોડિયેશન ફોર પી એડવાન્સમેન્ટ
એફ માયન્સ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ, કહે છે કે:-

“હું એમની (દાદરો) ઉપર આરોપ : કહું છું કે
એમણે 'જાતુથી રોગ થાય છે' એમ કહીને એમ અને
પાંખડેને જીવજન આપ્યું છે. હું મુદ્દમ ધીરાણુંએ
અસ્તિત્વ વિશે પ્રશ્ન ઉઠાવતો નથી, પણ એ રોગોનું
પરિણામ છે, કારણ નથી એ બગીચો છે. એમનું
આજબી કાર્ય આપણા દેહની ગદરો સાફ કરવાનું છે.
જ્યાં જ્યાં મરો, પર કે બગાડ દોષ, ત્યાં ત્યાં આ
નાનકા જીવજનની જાતને મારણ, સફાઈ તે શુદ્ધિ
દાય કરે છે. એ કચરાની અને મુત્રના પ્રાણી જ પદાર્થની
મીઠાશની ઉડાવે છે. એક ઉપયોગી જાતુ સિધ્ધ કરવા માટે
એ કમ્પાઈન્ડ મદદગાર છે.”

લાઇ કાન્નીસાઇન કહે છે: ‘કંઈ પણ રોગ થવા
વચર રસી ચૂકવી એ શરીરમાં જે કામ્ય કર્યા જતાય
છે.’ વળી આગળ જતાં એ જણાવે છે કે: ‘જેવો શરતો
સંભર જણાય, તેવામાં જ રસી ચૂકવી દેવી શેવ છે.’
કેવો અદ્વૈત રામજો!

હવે તો જાતુથી રોગ થવો સિધ્ધાંત જ ભૂમી
દોષ, તો પછી એ સિધ્ધાંતના પાયા ઉપર રચેલી આખી
રસીકીમની પ્રમાણ આપોઆપ પડી ભાગે છે.

અને ખરેખર છે પાનુ તેમજ.

શીતળાની રસી માટે જેને હોઠમાં ચાંચો જુદાં પુરવાર થયાં છે એ શોધાઈ તારથી આશ્વસુધીમાં અનેક 'ચીપરીઓ' ફરી છે, અને એ શીતળાને નિર્વિષવાદ બટકાવે છે એ હજી સુધી સિદ્ધ થયું નથી! ઓસ્ટ્રેલિયામાં બિસકુલ વેકસીનેશન નથી ત્યારે ત્યાં શીતળા પછી નથી. જ્યારે શ્રીલંકામાં ટાપુઓમાં વારંવાર વેકસીનેશન કરાવવામાં આવે છે, અને ત્યાં તો શીતળા અસંખ્ય માણસોને ધાણ કાઢી નાખે છે.

શીતળા રસી એ એક મહા જાંબડી વહેમ છે. એની મરખામણીમાં બળિયા બાપજીની માનતાએ વહેમ હાવડ દરબને ચઢીઆતો છે. શીતળાની રસીથી શીતળા અટકતી નથી એટલું જ નહિ પણ ખરખરું, સીરીસ, 'શાપ' અને કેન્સર જેવા રોગો સુધેરેથી દુનિયામાં પૂર કડપથી ફેલાઈ રહ્યા છે. એસોપથીની એક ભારે ખૂબી તો એ છે કે, એ દરેક રોગોનો જ 'ઉપાય' શોધી કાઢે છે એ 'ઉપાય' કોઈ અમરિક રીતે રોગ કસતિ વધારે માણસોનો ભોગ લે છે! આને બ્રિટીશ ટાપુઓમાં જેટલાં જાગ્રક શીતળાથી મરે છે, એનાથી ત્રણગણા જાગ્રક વેકસીનેશનથી મરે છે!!! બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટના દરબરે આ કહીમતી સાક્ષી પૂરે છે.

જ્યારે ઓસ્ટ્રેલીયામાં વેકસીનેશન નથી. ઇલેન્ડ, સિડ્નિ અને હોબાર્ટની સરકારેએ ખાસ કમીટીનો નામી એનાથી ફેલાતા અજંદર રોગો વિશે જાત્રી થતાં ફરજિયાત વેકસીનેશન નાબૂદ કર્યું છે. જર્મનીએ જુલાઈ શપદાઓમાં ફેરફાર કર્યો છે. અમેરીકામાં કેલીફોર્નીઆ, ઉટા અને અન્ય સંસ્થાનોએ ફરજિયાત વેકસીનેશન નાબૂદ કર્યું છે અને આખીંથી દુનિયામાંથી એને નાબૂદ કરવા માટે પ્રયત્ન ચલાવવા ચાકી રહી છે, એને વખતે એની એકદમ હિમાયત કરતા પહેલાં, આ પ્રયત્ન વિશે વધુ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

પારસુરની હડકવાની રસી એક ફારસી:વિશેષ નથી. એણે હડકા મરાઠવાને ખરે વધાર્યા છે. એકપણ માણસને હડકવા લાગી પડ્યા પછી પારસુરે કે એના ચેલાઓએ મટાડ્યો નથી. ઉચ્ચત્તે નિસર્ગો-

પચારોએ અનેકનો હડકા અટકાવ્યો છે, અને મરાઠાઓ છે.

જ્યારે 'મહાપુરુષ' કોઈ ક્ષયનો જાતુ શોધી કાઢ્યો, ત્યારે દાકતરો હાથેથી ગઈ ગયા. એમને ખાત્રી થઈ કે હવે ક્ષયનો ઉપાય પણ હાથ આવશે. ત્રણ વર્ષ પછી એણે 'ટ્યુ બર ક્યુલીન' નામનો ક્ષયનો ઉપાય 'શોધી' કાઢ્યો. દાકતરોએ એ વાપરી 'ત્યેયું', એ નિષ્ફળ નીવડ્યું, અને સિમ્પ્રીમાં કેસાઈ થયું.

જ્યાં સુધી કાકોના આ 'રામચાણ' ઉપાય વાપરવાનું જાંડપણ ચાલ્યા કર્યું, ત્યાં સુધીમાં તો એણે પૂરતાં નાણાં એકઠાં કરી લીધાં.

એ એક એતિહાસીક સત્ય છે કે કોકના 'ટ્યુબરક્યુલીન'થી એક પણ માણસનો ક્ષય મટ્યો નથી. જ્યારે આ જાંડી ઉપાયથી અનેક બાળકો આંધળાં થયાં છે, અનેક માણસો અકાળે મૃત્યુ છે. અસંખ્ય કુટુંબો નિવાધાર થયા છે, અને સેંકડો લોભા લોકોનાં ખીન્સાં કુળવાં થયાં છે.

વેક્સના દનિદાસમાં અપૂર્વ એવી આ નિષ્ફળતા મેળવવા બદલ એમોરોષીઓએ એની પીર તરીકે પૂળ શરૂ કરી!

લીટરની એન્ડ્રીએ પીક સર્જનીની પ્રશંસા કરવાનો જમાનો પૂરો થયો છે! એના જમાનામાં દર્દીનો ધા ક્યા દમકા નીચે હોંકી દેવામાં આવતો, જેથી અંદર જાંતુ પ્રવેશી ન શકે. મહાપુરુષના અનુભવથી એના સૌ સિધ્ધાંતો ખેલા રહ્યાં. દાકતરો એમના કડવા અનુભવથી સીધા કે ધા જેમ ભયંકર એમ એને હવાની (જેમાં જાંતુઓ તો હમેશાં હાવર જ હોય છે!) અને પ્રકાશથી વધારે જરૂર હોય છે. અને ધાને વાતાવરણના સંસ્પર્શમાં રાખવાથી જલુ જ કુંડા વખતમાં એ રચાઈ જાય છે. જાંતુનાશકો ક્ષયદાને બદલે તુકશાન વધારે કરે છે. ધા પીવા માટે લવણજલ (Saline Solution) એ જ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. આ સમયાં સયો તો નિસર્ગોપચારકોએ ગઈ સદીમાં ફેન્કો-પરીધન

લાઇ વખતે શોધી કાઢ્યાં હતાં । પણ અકકલના દુરભન એલોપથોએ હાથો દર્દીઓ અને સેંકડો સૈનિકોના સંહાર પછી જ આ સાદાં સૂત્રો સ્વીકાર્યાં. લીસ્ટરની એન્ટિસેપ્ટિક સર્જરીનું સ્થાન આજે એસેપ્ટિક સર્જરીએ લીધું છે. એટલે આ જમાનામાં પુરાણ લીસ્ટરવાદની પ્રશસ્તા કરવાનો કશો અર્થ નથી.

એલોપથીનો પ્રાપ્ત્ય મૂખી મરી ગયા પછી એનું મહાત્મ્ય ઘણું જ વધી ગયું છે. જોતર, પાચનુર, ક્રેક અને લીસ્ટરના સીધાંતો જેમ જેમ પડી ભાંગતા ગયે છે, તેમ તેમ એમનું મહત્ત્વ વધતું ગયું છે । તત્ત્વ નિષ્ઠાનું સ્થાન વ્યક્તિનિષ્ઠાએ લીધું છે. વીરપૂજની જગ્યાએ પીરપૂજ પેદી છે.

‘ પહેલાં ઑપરેશન જોખમનો ધંધો કહેવાનો હતો, ત્યારે આજે સોમાં પંચાણ ઑપરેશન સ્વર્ણ થાય છે’

હું પણ કમૂઠ કહું છું કે ઑપરેશનો તો સફળ જ થાય છે. પણ ખીચારા દર્દીઓ મરી ગયે છે તેવું કેમ !

ભાષ ક્રાન્તિવાદે જે ઇન્ફ્યુન્શનનું વર્ણન કર્યું છે, એ તો ત્રિપ્લ્યાપી ઉપદ્રવ હતો. ડીસેમ્બર ૫, ૧૯૧૮માં અમેરીકાના બધા જ હોપાંઓમાં U. S. Public Health Department તરફથી આવેલો નીચેનો રીપોર્ટ, પ્રસિદ્ધ થયો :

“ ૧૫ મી ઇપ્ટેમ્બર પછી, ૩૦૦,૦૦૦ અને ૩૫૦,૦૦૦ ની વચ્ચે ઇન્ફ્યુન્શન અને ન્યુમોનીઆથી પ્રજામાંથી માણસો મૂરા. ત્યારે કુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લગભગ ૨૦,૦૦૦ મરણો થયાં ”

જે વખતે ઉપરનું લખાણ છપાયું તે વખતે અમેરિકામાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ લગભગ સિપાલીઓ હતા. ત્યારે એની લોકસંખ્યા ૧૧૦,૦૦૦, ૦૦ હતી. દરે જે પ્રમુખીય મરણોના મેટામાં મોટો આક્રોશ (૩,૫૦, ૦૦૦) મળ્યો, તો આ પછે હાથ નિર્લેપું પ્રજાએ આવે છે. પ્રજામાં દર એક લાખે ૩૦૨ મરણ થયાં ત્યારે લગભગ દર એક લાખે ૧૩૩૩ અથવા તો પ્રજાથી ચાર ગણાંથીયે વધારે મરણો થયાં !

પ્રજાની અંદર કુટુંબ, બચ્ચાં માંદા, અશક્ત, શેમો, અને બૃષ્ણ મરતાઓનો સમાવેશ થતો હતો, ત્યારે લગભગ નીચેની, જુવાન, સગવડ, અને ખાતલ સિપાલીઓ લેવામાં આવતાં, એમને પેટપર ખાવાનું મળતું. એમના રોગોથી સમગ્રેથી લોકો હતાં.

પ્રાપ્ત્ય માણસ પહેલી નજરે કવી દાંડે કે પ્રજાના મરણપ્રમાણ કરતાં લગભગ મરણપ્રમાણ જુદું જ આવે છે. ઉલટાણે પ્રજા કરતાં સિપાલીએ ચારગણાં મૂરા એમ સાચી ?

કરણ દેખાતું છે. લગભગ સીતળાની સ્ત્રી કુરુખાત જ હતી. એ ઉપરાંત દરેક દરેક સૈનિકને ટાપ દોષડ, પેટદોષડ અને મેનીનજાઈડની ગીરમેલ ઇન્જેક્શન અપાતાં !

રડાઓને નામે સિંચાતા પાચનનું પરિણામ એ બાળનું કે ઇન્ફ્યુન્શન અને ન્યુમોનીઆ લગભગની જ કરી નીકળ્યાં ! અને સૌથી વધારે સૈનિકોનો આ મૈત્રી બેગ લીધો.

એલોપથીની રસીઓ : શેગોને અટકાવે છે કે વધારે છે ?

પાચનુર અને લીસ્ટરની અગવળની સમાચારો કરતાં ભાર્ગ ક્રાન્તિવાદ કહે છે કે : ‘ આ સુધારો દાખ કરવા બદલ જગત આનું આજે આ મહાપુરોષનું યજ્ઞ છે. ’

જો જયન જંગીમાખાન અને તૈમુરનું જગૃ દેખ તો એમની કલમને તુરંત કરી નાખો, એવી દર્દીઓ કલક અસવનર, અને એમની લાંટને બૂલાવી દે એવી રીતે પ્રજાને દુરનાર ‘મેડીકલ સાયન્સ’ના મોખા એલ એ જાણી છે.

પાચનુર અને એની પાકાણામાં પડેલાં પોપડોને શ્રેતાં પરાક્રમેના વર્ણનથી તો યથો ભરી રાખ

સ્વાખ્યાયિક રીતે જ એ પાક ઉદભવે છે કે જો જગૃવાદ એ એક પગમથા પીનાનો વાદ હોય, તો પડી લગભગ એને વળગી શકે મારે રચા છે ?

એનો જવાબ એ છે કે જાંતુવાદ એ દાકતરોના અજ્ઞાનમાંથી ઉભો થયો છે, અને એમના હોશને લોધે એ ટકો રહ્યો છે.

ધર્મશૂરો દેવોની અવકાશની, અને જુવાઓ ખૂબ પ્રેતની બીક બતાડીને લોકોને પોતાને કબજે રાખે છે. વિજેતા પ્રજાઓ ખરાબ પ્રજાઓને પાણેથી રાજ્યોનો ડર બતાવે છે. દાકતરો પ્રજાને બેકેટરીઆઓની બીક બતાડીને પોતાની આવક અખંડ અને આધિપત્ય અચળ રાખે છે.

લોકો જાંતુઓથી ડરે છે એટલા માટે ભાતભાતની છત્રસેણુ સ્ત્રીઓના છત્રેકાશનો લે છે. આ સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારના જનાવરોને ચીરી ચૂંચી, મારી, કાપીને એમના લોહી ને પુરુમાંથી બનાવવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત જુદાજુદા રોગોથી રિખાતા રોગીઓના સાગ્ર, પેશાબ, મળાશ અને હાંટમાંથી ભાતભાતની સ્ત્રીઓ અને છે. આ બધા મૂંઝા મંડવાડને સીરસ, વેરસીસ, એન્ટી-ટોક્સીસ અને એવાં એવાં જ અગમ્ય નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. પાચપુર બનાવવાર કંપનીએ દરસાલ કરેડોને નફો કરે છે. અનેક જાંતુના દાકતરો આ કંપનીઓમાં ફોરહોલ્ડરો હોય છે.

પ્રજાને ભરમાવવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રચારકાર્ય ચલાવે છે. અમેરીકન મેડીકલ એસોસિએશન જેવાં મંડાં બાહુલી લેખકોની મેડીમેડી જમતો નભાવે છે. આ લેખકોને (જેમના મોટે ભાગ દાકતરોનો હોય છે.) ભારે પગારો મળે છે. એમનું કામ લોકોને જાંતુઓથી બચાવવાનું સીમેથી સાંત્વન આપવાનું, 'મેડીકલ સાયન્સ'ના ચમત્કારોથી ચકીત કરવાનું, એના પીરોને મહિમા યાચવાનું, અને 'ઉદ્વેગ'થી એવવાનું હોય છે. આ બાબતો માટે તેઓ ક્રોસપ્રિય જાણ મારફતે લોકમત ફેળવે છે. ભાષા કાનિતવાદ જ્યાં અનેક ભોગા અને સહજ લોકો આના લોકોના ઈંગ્લીશમાં મુશ્કેલી અને છે !

જાંતુવાદે આપણી શ્રદ્ધામાં એટલાં ઉંડા મુગિયાં નાખ્યાં છે કે તે લોકો દરમરને ઈન્કાર કરે છે. તેઓ

પણ જાંતુવાદનો તો સ્વીકાર કરે : છે. જેનેસ્ટું છત્રના ચરિત્ર કાકાઓઓમાં શીખવાય છે. શ્રીક્રીષ્ણલોહ અને હાવજાની ચોપડીઓ મારફતે આ છત્રનાં ગાંડાજુ બાળકોને મળજીથીમાંથી જ પચાય છે. જાપાની તો અત્રાસનાર સ્ટ્રો કપો જ કરે છે.

સાખજો રૂપીઆના ખર્ચબાદ 'ફુલ'નો છત્રો ઇંગ્લાંડમાંથી રીતે જડયો એનું હું રોમાંચક વર્ણન વાંચું છું. એક વખતમાં એક અમેરીકન દાકતરે વાઝડાને બદલે છામાં શીતળાના છત્રના વધારવાના કરેલા સર્જન અખતસથી હું નવાહ પામું છું. બીજે જ દિવસે કન્સરનો જાંતુ કોષ અભણ્યા દાકતરે શોધી કાઢ્યો હોય છે. એકદ અવાકિયામાં તો દેસરને જાંતુ ઓળનારો જ બોવાઈ જાય છે ! ત્યારપછી એ દાકતર વિશે વધુ માહિતી જાણ મારફતે મળી ચકતી નથી !

હવે તો આ સ્ટ્રોથી હું એટલો બધો ટેવાઇ ગયો છું કે એક દિવસ પધારીમાંથી ઉઠ્યા પછી નીચે મુજબનું લખાણ જાણમાં જાપાયડું વાંચુ તોયે મને નવાહ ન લાગે.

“કુરત ઉપર પિતાનનો વિભય !

મેડીકલ સાયન્સનો અદમ્ય ચમત્કાર ! !

આગમુધીમાં મેડીકલ સાયન્સે શ્રેઠો રોગોના ઉધાપો શોધી કાઢ્યા છે પણ એની છેલ્લી ને શોધો તો આજ સુધીની સૌ શોધોને વટાવી જાય એવી છે. વીચનાના ડો. દબ્બજે માણુએ જાંતુ આપવાનું કારણ શોધી મલ્યું છે. જાંતુ શાકથી આવે છે. જ્યારે શાકતો લોહીમાં ફીગોકોસ (Fibroglobulin) નામના જાંતુઓ વધી પડવાથી લાય છે. આ જાંતુઓના દુમરો અડધવે એવી એમલે સ્ત્રી પણ શોધી કાઢી છે. એના ઈન્જેક્શન લેવાથી માણસ એવસે કલાક કામ કરી શકે છે, અને જાંબની એને બીકુલ જરૂર પડતી નથી ! આ રીતે દેક માણસની ૧/૩ જાંબની આવે ને જાંબથી બચાવદ જાય છે એ, અડધી જરૂર ન્યૂનતાના ડો. શ્રેઠે મેલતો જાંતુ શોધી કાઢ્યો છે રેકેટાય (Rabbitococcus) નામના જાંતુ

ધડપણમાં વધી પડે છે, જે હેર વધારીને માણસનું મરણ નીપજાવે છે. આ જંતુની રસી અમુક અમુક વર્ગે લેવાથી માણસ સ્નાતન થી રત્ન ભોગથી સકશે એટલું જ નહિ પણ લડાઈમાં મરણ પામેલા સૈનિકોને ને આ રસી તુર્તજ આપવામાં આવે તો એ જીવતા થાય છે. આ જાને શોધી બર્મિષમાં યનારા મહાયુદ્ધ ઉપર ભારે અસર પહોંચાડશે. ”

ભાઈ કાન્તીલાલે કરેલું પ્લેગનું વર્ણન તો કોલેરાને લાગુ પડે છે ! આવી રીતે કોલેરાને પ્લેગને નામે ઓળખાવવામાં એમને શા ઉદ્દેશ હશે એ સમજી શકાતું નથી !

એમણે જેવલોક એવીસનું વાક્ય રાંકયું છે કે સીપી-લાઇએશન સીપીલાઇએશન થતું ચાલ્યું છે. સાચેસાચે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે એમાંથી મરકપુરીલાઇએશન થાય છે. સીપીસીપી જેટલા માણસો સડી મરે છે,

એનાથી અનેક માણસો એના એવોપથી ઉપાયોથી મરે છે. દરમિયાન પારો, સોમલ, સાકરચંદ્ર અને ૬૦૬ અસંખ્ય માણસોનો જોગ લે છે.

રેગો બો જંતુએથી ના થતા હોત તો થાય છે સાનાથી ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે આવતા લેખમાં ચર્ચીશું. આ લેખ તો ભાઈ પ્રતિભાક્ષની દિક્ષિતોનાં રૂપે છે.

જેઓ જંતુઓ વિશે કશું જ જાણતા નથી, એજ અજાણ્ય લોકો એનાથી સહેજે ડરતા નથી, જેઓ થોડું જાણે છે તેઓ બહુ બીચે છે. જેઓ બહુ જાણે છે, તેઓ થોડું બીચે છે. જેઓ એને વિશે જાણતા જેવું જાણુ જ જાણે છે, તેઓ બિચકુલ બીના નથી.

જંતુશાસ્ત્ર એ એક ઉપયોગી શાસ્ત્ર છે, જંતુશાસ્ત્ર એ કેવળ બકવાદ છે. જંતુપ્રેક્ષણ એ બહુ ભયંકર રોગ છે. એ એવી રોગથી મૌ મેલતા મહે.

જવાલામુખીને

ભારેલી ઉરમાં અસહ્ય ધુંધવી ઉઠ્ઠી બસાણો ઉડી,
કમ્પ્યા ઓણ, ન સ્થીર મસ્તક દહ્યું, જવાળા ભજૂડી ઉડી.
ધૂળે ધીર દિશા, ધુમે નભ વિટયું, ધગડી ઉડતી ધરા,
લાવાથી દહસી સમગ્ર જગત બાજે ધડીમાં. છતાં
હરે સ્વર્ગી હિમાદ્રિઓ અવગણી નિશ્ચિંત કાન્તે કચી
પ્રત્યાઘાત સમા કઠોર સ્વથી હૈયું વલોવે ફરી
તેને શક્તિ યુદ્ધી ન તું દહી શક્યો : ના પાસ જોઈ શક્યો
કેધી અંતર કારતાં બળી જતાં રાગન્ધિતાં કન્દનો.
અંતે શાંત બળી ફરી સમસગી કુખે નિહાળી રહે :
પગથી ના, પગ ના, ન ગળું, તર ના, ચોખાચ ભર્યો ઉઠે :
ધન્યે સર્વ વિનાશ માથ રહતો જવાલામુખી તું રહે.
કેધે આત્મવિનાશ એ જમતને રે ! દાખલો તું બને.

લોહીનું ખાતર પૂરનારા

શ્રી. સોપાન

[અદિ'સકે યુધ્ધમાં વીરવતા અને અપૂર્વ આત્મભોજના અનેક પ્રસંગો બન્યા છે. એમ કહેવાય કે એ પ્રસંગોએ જ હિંદિહાસને ઉત્તરવળ બનાવ્યો છે, એ બ્રહ્મહનચીરોના નામ તો કોઈ નહોતું પણ નહિ હોય. અને નામ નહોતી જરૂર પણ શી છે ? નામ નહોતો તો એમ યાચ ને, કે આપભોગ આપનાર આ જ અને બીજ નહિ. યુદ્ધની વચ્ચે રહેનારા તો નહોં છે કે આપભોગ આપનાર અનેક હતા. પણ એ લોકોએ કોઈકને જ મદદો છે. જેમને એ મદદો છે એમની નામો આવારનવાર 'હિમિ'ના પાનાંઓમાં મુકવી છે. એમાં નામ નથી રહ્યું કશું, બાકી તો હરીકૃત જ મુકાયો. એ.]

તે દિવસની રાત મને ફરી ફરીને યાદ આવે છે. 'સેન્ટિરીઅમ'ના એ એરડામાં લોખંડના પદ્મ ઉપર એમની પથારી હતી. ઉપર મચ્છરદાની લાગેલી હતી. મેં માનિયું કે એમને વાતો પૂરી કરી લીધા પછી તેઓ શાંતિથી સૂઈ ગયા હશે પણ વચ્ચે જાગી જતાં મેં જોયું તો એમના પદ્મગર્ભાથી એક ધીમે ગજ્જમણાટ આવતો હતો. મેં ખતી ખૂંચવી નાખી હતી એટલે હું એમને જોઈ નહોતો શકતો. પરંતુ અચાજ ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓ જાગે છે, ધીમે પગલે હું એમની પાસે ગયો. મેં રાતની નિરુ શાંતિમાં મારા કાનને તીક્ષ્ણ કર્યાં. મેં 'ધારેલું' કે દિવસજર સાચવી રાખેલી શાંતિ અત્યારે ડોલતી હતી અને વિનમ્ર અનેકી આંખ અત્યારે વેદનાથી રડતી હતી. પણ મારી માન્યતા ખોટી પડી. અચાજમાં હચીર પડ્યું કે'પ નહોતો. જોડા અંતરમાંથી ધીમા ધીમા સૂરો આવતા હતા:

દુઃશેષનુદ્ધિમનઃ મુષેષુવિપતરટ્ટહઃ

ઐતરામવક્રોઃ સ્થિતવીરુનિસ્ત્રયે ॥

ગીતાનો આ શ્લોક સાંભળતાં જ મારા હૃદયમાં અજવાળું ધણું. એમનામાં આટલી બધી શક્તિ ક્યાંથી આવી પડી તેનો ભેદ મને સમજાયો. આખો દિવસ અદિ'સકે યુદ્ધના સિંધાહીને અને આત્મચાંચિ છાજે એવા વીરવલ્લભી જે વચનો નીકળતાં હતાં તેની પાછળ એસાંત રાત્રીનું આત્મચોધન હતું તે મને સમજાયું. એમને બોલાવવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. ધીમે પગલે હું ત્યાંથી ખસીને મારી પથારીમાં આવ્યો. મારા મગજમાં અનેક વિચારો ઉભરાવા લાગ્યા. મેં જોયું ત્રાસ જોયો હતો, લાડીમાર પણ જોયો હતો. હસતે મોંએ બધું ડૂલ કરનારને

પણ મેં જોવા હતા પરંતુ આમને જોધને મને બહુ લાડી અસર થઈ.

એ જીવન નહોતો. એમના ખબર ઉપર યોડીયાં નહોતાં ઝૂંઘતાં, એમની આંખો 'લામમણ' નહોતી. એમનો અવાજ ધેનુખના ટંકાર જેવો નહોતો. એમનું હૃદયનયન કેાઈ સંત જેવું સ્થિર અને અવકલ નહોતું તેમ યોધાના જેવું ધણી મૂળાતું પણ નહોતું. એ બહુ સામાન્ય માણસ હતા. જાવણીના દિવસોમાં જ્યારે કેાઈ દિવસ ધાયું નહોતું તે એમનામાં આવતું તેજ પડતું હશે ! અને અમે ધાડાએ પણ શી રીતે ? એ પિતૃવાદીસ વર્ણના, શરીરે ખખડી મથેલા એક વેપારી હતા. એમને ચા અને બીડીનું ખસત હતું. વચગત આખી છાંદશી વેપારમાં અને કાવાકાવામાં ગાળી હતી. હાતરો નહિ, પણ કાએ આંકડા પહેંચે એટલું એ કમાવા હતા અને કુમાબ્યા હતા. વાતકડું શરીર, માથે ટૂંકા વાળ, મોટી મોટી મૂઠો અને કંઈક સમતુલ વેપારીની હોય એવી લાણા આ બધું એમની કલા પ્રગટ કરતું હતું. લગતમાં અનેક હોયોના માનવીઓ આવતાં એટલે એમનું આગમન નવાઈ રૂપ નહોતું પણ જાવણીના ઉત્થરમાં કેાઈ ૨૦-૨૫ વર્ષના જીવનને એકજે ને જાતી કૂલાય એવું તેા એમના આગમનની ચકુ જ નહોતું. સજા અને સરકસોમાં એમામના લોકો સાથે જ ચાસતા. અમને એ જ યોગ લાગતું. સરકમને મોખરે ચાલવાનું એ બીણું પોતાવું પહેરવાર વાણીજાનું ચું મળું, એમ અમારા મનમાં હતું. એમના હાથમાં સોંપાયેલો રાક્ટવજ એમની આંગળીઓ કરકાઈ ગયા પછી જ છૂટે એ સત્ત અમે ઘણું મોટું જાણ્યું.

એને આખે જે વરસ પીતી મળા હતા. જે વરસમાં અમારા પ્રદેશમાં ત્રામના, જીદમના અનેક કિસાઓ મળ્યા હતા, પરંતુ એમાં એ કેાઈ દિવસ દેખાવા નહોતા. દેખાવા નહોતાં એટલે નાશી જતા હતા એમ નહિ, પણ અનેકવી પેઠે એમને જે પોતાનું ખમીર જાત્રાવાતો પ્રસંગ નહોતો સાંપડ્યો. જેમમાં ગયા હતા, પણ એ તો જુદુ સામાન્ય થઈ ગયું હતું. જે અમ્ય પ્રસંગના હું

પ્રાત કહેવા માગું છું તેવી જગે તો જોવા કંઈ વિચારમાં ન ગણાય.

X X X

સત્યાગ્રહ સંધામતો જીવન એવરનો દસ જે દિવસની આ વાત છે. આખા દેશમાં જાગે દિવ પડે હોય એવી હંડી જાની હતી. છલોછલ - મગ્ગ મોટી જેઓમાં દવે નવી લગતી બંધ ચર્ચ ગમ હતી. જન આખી ચાકીને વિસામો લેતી હતી. સમાધિઓ મિતલી ખુમારીમાં હતા રડવા ખાવાસત્યાગ્રહો ઉપર જીવન ક્રીઓ વરમતી હતી. આખા દિવસોમાં પોરનું દેખાઈ પીકા ઉપર પીકીંગ મામતું હતું. એક દિવસ હતો પીકીંગ કરવામાં ગૌરવ માતું અને મામના પ્રતિષ્ઠિ જતો એમાં સામેન થતા. દવે એવા દિવસ અમે હતા કે લગતમાં નહિ છાંદશી એવી ખાતી થઈ જવાથી પ્રતિષ્ઠાવાળા ને હજારો લગત પહેંચારા લગત પ્રવાદથી આખા ખસ્યા હતા, લગાઈ ઘોડાક મેનિરી જ રહી હતી.

પોરનું દેખાઈ પીકું આખી પ્રાતની નીતિને વા માલ કરવારે હતું પણ મોટી મોટી ખાખાથી તે વસતા મેંકડો ખારવાઓના નશીગમાં હતી. ધરિય સરે દેસતી રાખવારા ખારવાઓમાંથી જૂનું લીર નાથ પાડું જતું હતું તેમાં આ ઘરામે વેચ આપ્યો હતો. જાણી જાણી ગરજવાથી પીકીયર મરત ખતતા ખારવા દિવસે કિમે દુખની બીડમાં કિનરના જતા હતા ને નાશી પામેલા કેટલાક ખારવા જીવાને એ તોડું, અને એને એ અસપ લાગ્યું. સત્યાગ્રહના લથીઆરને જેડું તે વાપરતા આખી પ્રાત શીખી ગઈ હતી તેમાંથી જ ખારવા જીવાને બાદ નહોતા. એમને પીકીંગ થઈ હતી.

અને એ દિવસોમાં જ જેવી નું વાત છે હું એ પોરનું જ આખા. પોરનું જ એમનું વતન હતું. પોરનું મોંથીજીનું પણ વતન છે એ વાતનું એમને અચિત્ત હતું. પણ માથે જ પોરનું દેસતી લીડુપરનો પત નહોતો તે પણ એ સમજતા હતા. એ દિવસ મટે જ એ પોરનું આખા હતા. એ દિવસ પછી તો એ અપવાદ

જેલમાં જવાના હતા, પણ વિધિએ એમના માટે કંઈક જુદું જ નિર્માણ કર્યું હતું. પોરબંદરમાં આવતા પીકિટોમાં ઉજાગિયાત કોમ સાથે નથી આવતી એ વાતમાં એમનું અંતર ધ્રુવ્યું. એમને થયું કે મારે પીકિતને દરવાજો ઉભા રહેવું નોખાંબે અને મારા વાણિયા બાહ્ય મિલકતને એમાં જોડવા નોંધાય.

એ ઉભા રહ્યા, પીકિટીઓના રંગ બદલાયો. પીકિત આવનાર શરમાલને પાછા જવા લાગ્યા. દૂર ઉભા રહી તમારો જોનાર શરમાલને પીકિટીમાં જોડાવા લાગ્યા. પીકિતના માલિકને લાગ્યું કે શોડા જ વખતમાં પીકિટ બંધ કરવાનો વખત આવશે. આ માણસ ખૂબ સંપત્તિ ધરાવતો હતો. રાજમાં એની ખૂબ લાગવગ હતી. દારૂ ઉપર તો પણ ધણી ગતિના વેપાર એ ખેડતો હતો, જાનના પારસી હતો, અને મદ્યિં જરૂરપત્તન નામને કંઈક લાગે એવું કામ એ કરતો હતો.

કોટના તુલકાની ખબર ત્યાં પણ એમ સાંભળેલું કે એ પીકિતના માલિકની દોરવણીથી એક મૂંડાના હથે, એ કરવીયું કામ થયું.

સવારે સમય હતો. પીકિતના દરવાજો ચોરી ચાલતી હતી. પીકિટ ખાલી પડ્યું હતું. અંદર જેલો વેપારી ધૂધવાતો હતો અને ક્યારેક માથો ઘોલતો હતો, પીકિટનો સાંત હતા. કોઈના મોં ઉપર રોષ કે તિરસ્કારની રેખા નહોતી. પીકિતની સામે શોડાક લોકો કુતુહલથી એકઠા થયા હતા. કોઈને કશી શક નહોતી.

એ શરણીએ આવ્યા. પીકિટને માથો દેતા પીકિતમાં દાખલ થયા. સૌ દેખે એમ અંદર જેલો એમણે દાડના ખાલો મટાડાવ્યા અને બેકામ માથો ઘોલવા માંડી. જેમની હું વાત કરું છું એ તો દયાથી એ શરણીએ તરફ જોઈ રહ્યા હતા માથો સાંભળતા એમને રોષ નહોતો ઉપજતો. પરંતુ માથો એ સાચી કમોટી નહોતી. એમની તો આજે અંતિમ પરીક્ષા થવાની હતી.

એમાંથી એક શરણી બહાર આવ્યો. એના હાથમાં લાકડાનો બોડો દંડો હતો. શરીર હમીટીયું લેતું હતું.

આજો લાંબૂમ હતો. મોંમાંથી શરણની અને માથોની કુર્મિ છૂટતી હતી. બારણા બહાર ઉભા રહી એણે શોડાક તોફાન કર્યા પાસુ પીકિટનો સાંત જ દેતા. પીકિતના માલિક અંદર ચાલ્યો ગયો હતો. લોકોનું ટોળું ધીમે ધીમે વધતું જતું હતું. શરણીએ દંડો ઉપાડી ફેરવ્યો અને બહાર એ સાંત પીકિટના પગમાં ફાંચ્યો. એવું આખું શરીર ધ્રુવ્યું હતું. ટોળામાં એક ચિચિ-પારી બોલી ગઈ મારનાર થોડે દૂર ગયો અને ફરીને દંડો ફેરવી એ જ લાગ ઉપર ધા માપ્યો. ખસ કામ પડે થયું. પીકિટનું શરીર નીચે પડકાઈ પડ્યું. એણે પગ ઉપર હાથ મૂક્યા પાસુ હાકાના જૂઠા બોલી ગયા હતા. લોહીનો ધોંધ છૂટ્યો હતો. ધૂંટણ અને કાંઠાની ચર્મના હાકાના ત્રણ કટકા ધઈ ગયા હતા અને એમાંથી એ ઈંચ નોટકો કાઢી તો પગથી છૂટા પડી બહાર નીકળી ગયો હતો.

પેકો શરણી તુરત ત્યાંથી લાગ્યો. ક્યાં ગયો તે કોઈને ખબર ન પડી. પણ ગઝરાએલા લોકો ઉમરવા અને એની પાછળ દોડ્યા. કેટલાકે પીકિટ ઉપર ધસારો કર્યો. આપણા પીકિટના શરીરમાંથી એવન એણું થતું જતું હતું, પણ જ્યાં લગી એને મુલક રહી ત્યાં લગી એણે લોકોને સાંત રહેવા વિનવ્યા. એ માટે પાંચ પાંચ અને હાથ જોડી ઉંચા થઈ ઘડને પ્રાર્થના કરી.

લોહી જ શરમાં આખા પોરબંદરમાં ખબર પડી મલ દાહકાર થઈ ગયો. આપણા પીકિટને આખું ગામ બાલતું હતું. એ પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન હતા. જે આજ લગી આ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેતા હતા તે પણ ત્યાં ટોડી આવ્યા. નિર્મોહ પ્રવૃત્તિ આંતરડી કાઢી લૂકી અને આખા પોરબંદરમાં કોઈએ અગ્નિના તિખારા ચાંચો હોય એવો ઉરકેરત ફેલાઈ ગયો.

મોડા દવાખાનેથી રુચર આપ્યું. બેશુધ અનેલા પીકિટને એમાં સુવગ્રવી લોકોએ દિવાન સાંકળના બંગલા તરફ ફર્યો કરી. ઉરકેરતને કાંઈ પાર નહોતો. પીકિતના તો પીકિટ અંધ કરી નાસી ગયો હતો પણ ઉરકેરતેલા લોકોએ પીકિટ અને પીકિતનાનું ધર બાળવા તત્તર થઈ ગયા. બીજા આજુ દિવાન સાંકળના બંગલા તરફ

એમને સામગ્રી મોકલું કે 'આપણા મૂળાંએ એટલા કરવા માટે હોટમાં ભાગ લેવો જોઈએ' વળી એમ ધર્મ જણું કે 'નદિ, નદિ. મને એ માનવા પ્રત્યે દયા સિવાય કંઈ જ નથી તો હું શા માટે હોટમાં ભાગ લઉં?' આખરે એ મૂંઝાવા અને ઊણપના એક લેનિક, જેમના પ્રત્યે એમને આદરભાવ હતો એમને સલાહ માટે જોવાળા એમની પાસે પોતાનું હૃદય લામવી સલાહની માગણી કરી.

'તમે હોટમાં ભાગ દ્યો એથી લલના રમણ નિયમને ફરી બાદ નહિ આવે.' આવનારે સલાહ આપી.

'એમ નદિ, મારા ધર્મ શા છે એ મારે જણવું છે.' સત્યાગ્રહીએ પોતાની સાચી મૂંઝવણ પ્રગટ કરી.

'ધર્મ' તો હૃદયને અનુસરવું એ જ હોય.'

'હું એમાં સમજી નહિ.'

'સમજવું' સાર સહેવું છે. માનવા પ્રત્યે તમને શેષ ઉપજે છે?'

'ના.'

'એ છરે તો તમને આનંદ થાય?'

'જુજ જ.'

'તો પછી કંઈ પુણ્યપણું જ નથી રહેતું.'

'પણ એથી એવા માણસો વધુ મૂંઝાએ ન કરે?'

'ત્યારે તો આપણે કિંમત સાધતો વડે જ જાવું જોઈએ. જો આપણને આપણા અલિહાનમાં અને અનલોચિત ગુણનામાં એટલો વિશ્વાસ ન હોય કે

એથી સામા માણસનું પત્થર જેવું હૃદય પણ પીગળવશે તે...'

'હું સમજી ગયો...'

'એમ નદિ, તમારા અંતરમાંને પૂછો. એ ત્યાં કમળ ઉઠરાતી હોય અને અંદર એમ પણ થવું હોય કે કાંઈ કાંઈને સળ કરવાને સાધક નથી તો જ આ નિર્જન ઉપર આવજો. એક વાત વધારે. એક હાજ એ માનવીના હૃદયની પણ વિચાર કરજો. એ અલભ અને અસંસ્કૃતી મનો. એ માણસ જતાં કેટલા સંજોગોને લઈ માણસાઈ નહિ રાખી શક્યો હોય. સંજોગ છે કે ધર્મને લોએ જ આ કામ એણે કયું હોય. આ કમમાં એના દેહલો મૂંઝા હશે તે તો 'પરમાત્મા જાણે.'

'એ નિશ્ચય કરી કાઢે છે.'

'એ તો હું જાણતો જ હતો. તમારા ઉત્તરવ અલિહાનમાં આવો પડછાયો પણ ન પડ્યો એથી મને અપ્રત આનંદ થાય છે. તમે હવે મુશ્કેલી લખી નાખ્યો કે પ્રજાજનનું રક્ષણ કરવું એ જો તમારો ધર્મ હોય તો એ મૂંઝાને કિંમત કરવાથી તમે એ નહિ કરી શકો. એ માટે તો તમારે તમારી જીવ અને સંકીર્ણ પ્રજાને પાથમાલ કરનાર દારૂનું પીડું જ કાઢી નાખવું પડશે. મને તમે ન્યાય આપવા છુપ્યા હો તો એ જ સાચો રસ્તો છે.'

અને એ અનેએ મળી તે દિવસે એક લોકો કામજ લખી નાખ્યો. એમાં મૂંઝાને છોડી મૂકવાની આમદપૂર્વક પ્રાર્થના પણ કરી.

મંજલ

ખાંધી ભાયાં પકડુ પથમાં દિન ઊંચે પહેલાં રામું, હોમું નયન નયણાં માંત્યાં ત્યાં અકેલાં, યાક્યાં પાક્યાં પણ ગિરિવનો કો'શમે ઊતરીશું પૂરી લાખી મજલ કપરી સાંજ પહેલાં કરીશું.

બેન,

અ

નેક પ્રશ્નોની પરંપરા છેડતો તારો પત્ર મળ્યો; પણ આ બધા પ્રશ્નોને એક જ પત્રમાં કેમ ન્યાય આપી શકાય ? ને બેન ! આ કાળ તો છે સંક્રાન્તિયુગનો મંથનકાળ, તારે હૈયે ઉડી તને મૂંઝવના પ્રશ્નો જેવા પ્રશ્નો તો આજે મારા હૃદયમાં પણ ઉડે છે, ને માનવી જગતના ઉરે પણ ઉડતા હશે; પણ આ બધા પ્રશ્નો તો પૃથ્વી-વિરાળા પ્રશ્નો કહેવાય તેનો ઉકેલ હું કેમ આપી શકું ? તેથી હું તો મારા પ્રિય વિષય સાહિત્યને સ્પર્શના સરસ્વતીચંદ્રના અન્ત વિષેના પ્રશ્નોનો જવાબ આ પત્રમાં તને આપીને પીરમીશ.

“સરસ્વતીચંદ્રો જે અન્ત ગોચર્યનરમલાષ્ટ્રએ આપ્યો છે તે ખરાબર છે કે નહિ ?” આ પ્રશ્ન ખૂબ જ સ્વાસ્થ્ય છે ને કેટલાય વિવેચકોએ તેને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી અવગોઠ્યો છે; એટલે તારા આ પ્રશ્નના જવાબમાં હું તને કંઈ નવિન આપી શકું એમ મને નથી લાગતું, છતાં તેં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે એટલે જવાબ આપવા લક્ષ્ય હું.

સરસ્વતીચંદ્રના અન્ત વિષે લખનાં, મને “રાગધિરાજ”નો અન્ત યાદ આવે છે. કારણ કે કુમુદતી વૈષ્ણવદિશામાં ને મંજરીની મૃત્યુસમાધિમાં સમાવેલ કલાવિધાનમાં મને કંઈક સામ્ય થામે છે.

“યુગરાતનો નાથ” થી માંડીને તે “રાગધિરાજ”ના અંત સુધીમાં વિદ્યુત મંજરીનું ગોરવ, તેની મહત્તા અને તેનો પ્રતાપ કોઈ પણ વાચક દીઠને આકર્ષી રહે છે; પણ “રાગધિરાજ”ના અંત નજીક આવતાં મુન્દરીની કલાદૃષ્ટિએ બે વસ્તુ પારખી લીધી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે; એક તો એ મંજરીનું સ્થાન “રાગધિરાજ”ની ભૂમિકા પર હવે વધારે વખત ન હોવું જોઈએ. અને બીજી સ્થાન રાખવું હોય તો મંજરીનાં ગોરવ, પ્રતાપ, ને મહત્તાને ભોગે જ સખી લાગશે; અને જીજ્ઞ વસ્તુ તે ઠાક-મંજરીનું પુનર્મીલન થતા રક્તનિષ્પત્તિ નહિ થાય પણ રક્ષાભય ઉત્પન્ન થશે. ત્યારે મંજરી જેવાં અનુપમ સર્ગનનું કરવું શું ?

એને વેડફાવ જવા કે નિર્જીવ થઈ જવા તો કેમ જ દેવાય ? ને બેન ! કથાકાર પોતાના પાત્રને નિષ્ણાણ થઈ જવા દેવા કરતાં તેનો નાશ હશેનાં વધુ પસંદ કરે છે; ને મુન્દરીએ પણ પોતાના અભેડ પાત્રનો ખસ પસંદ કરી લીધો. શું કામ ખરાબ છે ? મંજરીને મારી નાખવા નહિ પણ સદાય છત્તી રાખવા; કારણ કે મંજરીનાં મૃત્યુ સાથે જ તેનો ભવ્ય શૂંત્રાળ વાયકતા સ્ફુટિત થઈ જાય, મંજરીના આકર્ષણ વર્ષા ને આમ અભેડ

કસાવિધાન ઉભું કરીને મુન્શીજીએ મંજરીને ગૂંચડાતી સાહિત્યમાં અમર ને અન્યેત જનાની દીધી.

આવા જ પ્રકારનું કસાવિધાન મને કુમુદની વૈધવ્ય દીક્ષામાં સમાયેલ લાગે છે; અને કુમુદના જીવનમાં સરસ્વતીચંદ્રે મહત્વાગ્ર દ્યો ત્યારથી આ કસાવિધાનની સરખાત થાય છે. ગોવર્ધનરામલાલ આ કસાવિધાનને અંત સુધી ચતુર્થધી બળળી રાખે છે એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે કુમુદની આસપાસ એટલાં બધાં કરચલાં વહેત બેવરાવે છે કે કોઈ પણ સહાય વાચકને કુમુદની કથા વાંચતાં વાંચતાં “બિચારી કુમુદ”, “કુમ્મી કુમુદ”, કે “ગરીબ કુમુદ” એવા ઉદ્ગારો કાઢ્યા સિવાય આલે જ નહિ. અને ગોવર્ધનરામલાલએ એ કલ્પકાર ને અવલોકનકારની વેધક દૃષ્ટિએ જરૂર માંખી લીધું હશે કે કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રનું લગ્નગ્રંથન યતાં રસ્તેનિષ્પત્તિ નહિ થાય પણ રસાભાસ થશે, જરૂર, કુમુદ-સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નથી પછીલર વાચક-દીક્ષમાં હર્ષ લાગણીનાં પુર આવી જન પણ લગ્નની બીજ જ ફાણે લેખકે ઉભું કરેલ કસાવિધાન નષ્ટપ્રય બનત; અને એજ કસાવિધાનને પ્રત્યે વાચકના રજૂતિપર રમી રહેલ કુમુદનો જાલ્ય કરણ્ય ધૂનક્રાળ પણ વાચક, લગ્નની પછીલરની સહજ હર્ષ લલટોમાં, વિષાદો અને અને કુમુદ, બિચારી કુમુદ, વૈધવ્યરૂપી નિષ્કલંક ચંદ્ર પિહોણી યતાં જ વિશ્વાસને નિઃપ્રાણ બની જત એટલું જ નહિ પણ બીજા બે આત્માનો ભોગ પણ તેનું અનુ માગી લેત. તું પછીય કે વળી આ હું ? ને આ બે આત્મા કોણ ? તો એક તે સરસ્વતીચંદ્ર ને બીજો તે કુસુમ.

સાચું કહું તો મૂળથી જ સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર મને ઝાંખું આલેખાયેલ લાગે છે. જે રેખાઆંચે તેનો દેહાકૃતિ દેરાયેલ છે તે પછીલર સુરેખ તો પછીલર ઝાંખી થતી હોય એમ સરસ્વતીચંદ્રનું પાત્ર વાંચતાં તને નથી લાગતું ? વળી તેનું પાત્ર જે કંઈ બચ સુરેખ કે લાગણીને સ્પર્શ કરે તેવું લાગે છે તેવું કારણ મારે યત તેણે મહત ક્ષેલ દુઃખ શીદાનો ભાર નહિ પણ કુમુદની વૈધવ્ય દીક્ષા જ છે. કારણ કે જે ફાણે કુમુદના લગ્ન યાત તેજ પછીથી વાચક દુઃખીઆરી કુમુદના લગ્ન હર્ષમાં તણાય અને સરસ્વતીચંદ્ર તે લાગણીપુરમાં, કોઈની દૃષ્ટિએ પણ ન ચડત. આમ સરસ્વતીચંદ્ર અંતમાં કંઈ બચ ને સુરેખ થતે લાગે છે તે સદા મારે ઝાંખો જ રહેત. તું પછીય કે દુઃખી તો સરસ્વતીચંદ્ર પણ હતા, તો તેજ લગાદર્શ્યાં કુમુદને વાચક વિસરી ન જન ? તો મારે કહેવું નેધએ કે તમારી જાત રતીપાત્ર તરફ સદાનુભૂતિ કે પદાપાતની નજરે નિહાણે તે તો ચોચ છે પણ પુરુષજાત વિશ્વેય સદાનુભૂતિ ને પદાપાતવળી દૃષ્ટિથી સ્ત્રી-જીવનનાં દુઃખો તરફ જુએ છે ને તેથી સરસ્વતીચંદ્ર જ બુદ્ધાઈ જાત. કુમુદ નહિ.

હવે આપણે કુમુદના પાત્ર વિષે વિચારીએ. આખીએ સરસ્વતીચંદ્રની વિશાળ ને ફળદ્રુપ ભૂમિકા પર એક દૃષ્ટિપાત કરી ને. લતા શી કુસુમને ક્યો છોડ સોહાની રહે તેમ લાગે છે ? સરસ્વતીચંદ્ર પણ મને અમુક દૃષ્ટિએ જ ચોચ લાગે છે. તું કદાચ પ્રેમ કરીય કે ગોવર્ધનરામલાલએ કુસુમને કોમારવતની દીક્ષા દીધી હોત તો શો વાંધો હતો ? પણ આ પ્રશ્ન જે દૃષ્ટિએ અપોચ છે. એક તો સરસ્વતીચંદ્ર લખાયો તે વખતને સમાજ દીક્ષીજીવનમાં કોમારવત માંખી શકે તેવો ન હતો; છતાંમ કદાચ ધાર કે લેખકે એમ કહ્યું હોત તો તે પણ બરાબર ચોચ તો ન જ થાત. કારણ કે ત્યારે આપણી મમલ એક પ્રશ્ન જરૂર ખડો થાત કે કુસુમ જેવાં નવલમાં સોંધી વધારે બચ ને સુરેખ પાત્રનો અંત શો ? તેજ અભ્યાસની, અને ક્રમિક વિશ્લેષની ઉપયોગીતા શી ? તું કદાચ કહીશ કે કુસુમને કોમારવતની દીક્ષા અર્પી ગોવર્ધનરામલાલ મજરાત સમક્ષ એક અંગેક આદર્શ રજૂ કરી રહ્યા હોત. આ વાત સમ્પ્રી પણ તેથી કુસુમના પાત્રનું પૂર્ણ આલેખન થયું છે એમ તો આપણે ન જ કહી શકત; કારણ કે ત્યારે પણ આપણને પ્રશ્ન તો થાત જ કે કુસુમે કોમારવત એવું એ બરાબર પણ પછીના તેજા લાલિ જીવનનું શું ? તેજા લાલિજીવનની પ્રાપ્તિશા કમ ? વળી જે રીતે વિષ્ણુ કુસુમ કોઈની પણ સ્ફુર્ચિતો લાંચ ક્યાં સિવાય કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના પરજીવત જીવનમાં બની ન શકત. તેજા ને ગોવર્ધનરામલાલએ આદર્શ રજૂ કરવાની ધૂનમાં કુસુમને કુવારી માંખી હોત તે કુસુમનું પાત્ર અધુરું આલેખાયેલ રહી જન અને હરીણી શી મોકર કુસુમ ચોક્કસ ધ્યેયવિહીની સરસ્વતીચંદ્રની ભૂમિકા પર રમણી ને મજાગતી આપણી દૃષ્ટિએ પડત.

આમ કુસુમને લગ્નગ્રંથથી નેડીને તેજા ભાળી જીવનની પ્રાપ્તિશા લેખકને આપણી સમક્ષ ધર્મો સિવાય આલે તેમ હવું જ નહિ. ત્યારે કુસુમ તો ગોવર્ધનરામલાલનું સૌખ્ય વધારે લાડીલું પને મોંધું પુત્રી પત્ર. તેને કાંઈ મામુલી પાત્ર સાથે નેડવાનું મન ગોવર્ધનરામલાલ નેજા વાતચત્તવર્તિ પિતાને કેમ જ માગ ? તેથી જ તેમણે કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના વિવાદ પખંદ ક્યાં ને કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રને આત્મજનવી નેડ્યાં. આમ અને તો મોઢ મોઢ વાર સરસ્વતીચંદ્રને અંત વાંચતાં કુમુદની વૈધવ્યદી પર વિરાગ્નેષ કુસુમ-સરસ્વતીચંદ્રના કુમુદનું દર્શન બચ ને અનુપમ લાગે છે.

આખી વળે જ જાવ ને કલાત્મક અંત બીડે ક્યો હેય રહે, કહીશ ?

લી. બાહના,
વડેમાતરમ

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

અદ્ભુત પગલું:

સં હુકત પ્રાંતની સરકારે કઠોરી કેસના કેદીઓને છોડી મૂકવાના સમાચાર આજનાં જાપામાં પ્રગટ થયા છે. જ્યાં મહાસભાનું પ્રધાન મંડળ છે એ પ્રતિમાં છેલ્લા એક મહિના થયા રોજ તે રોજ આ પ્રકારના ચમત્કારો વાંચવા મળે છે. આપણું આખરી નિશાન-પૂર્ણ સ્વરાજ તો હજી પહેલું દૂર છે પરંતુ આવા જનારો પરાધિન હિંદના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત હોવાથી પૂર્ણ સ્વરાજની કંઈક જાંણી કરાવનારા હાથે છે. હિંદના બીજા પાંચ પ્રાંતો બંગાળ, પંજાબ, સિંધ, સરહદ અને આસામ, જ્યાં પણ મહાસભાના છ પ્રાંતોના લેખી જ પ્રમુખીય સરકારો શલ્યાય છતાં ત્યાં જે નીતિ ચાલતી હતી તે જ ચાલે છે. ત્યાંની સરકારો અને મહાસભાના છ પ્રાંતોની સરકારો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એક બાજુ એનું એ દમન, એની એ હઠિયાઈ, એનું એ લપાનક ખર્ચાગપલું અને નવાબી બીજી બાજુ હાથમાં આવેલી નહીં સત્તાઓને નિયોચી નિયોચી કરવામાં આવતું પ્રમુખશ્યાય, સાદાઈ, સખત પરિશ્રમ, સેવાની નમ્રતા અને આખરી મુકામે પહોંચવાની બાકુબાત. દરરોજના જાપાં વાંચનમાં આ બંને વચ્ચેનો બેઠાં તુરત જ સમજી શકે એમ છે.

વિરોધીના જ હથિયાર વડે:

આને માત્ર પ્રધાનો જ નહિ પણ મહાસભાનું મંત્રીમંડળ, ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રના બીજા હિતચિંતકો આ બંધારણમાં રહીને જ પ્રભુ કંદ્યાણ કરવાના અને પ્રજાની તાકાત વધારવાના કાગળાં ને વિચારણામાં રંગા પડ્યા રહે છે એ ઉપરથી ટૂંકી નજરે જોનારને એમ લાગી આવે એમ છે કે મહાસભાએ લગાઈનો માર્ગ છોડ્યો છે, ચિદ્રિશ સત્તાને ઉખેડી નાખવાની વાત આને કોરે મૂકાઈ છે અને જેને હંમર વખત ગુલામી ખતનું નામ આપ્યું હતું તે બંધારણની ઉપાસના સૌએ કરવા માંડી છે. લગાઈની, અસહકાર કે સત્યાગ્રહની આને વાત નથી ઘટી એ સાચું છે પણ આને જે માર્ગે મહાસભા ગતિ કરી રહી છે એ માર્ગ સતોષનો, બંધારણનો, સ્વોદ્ધારનો કે મુદ્દમંથી ખસી ગયાનો નથી જ. મહાસભાના મંત્રીમંડળે અને ગાંધીજીએ અનેક વખત સ્પષ્ટ કહ્યું છે અને પોતાના અચરણ અને આદેશોથી સિદ્ધ ક્યું છે કે વિરોધીઓએ આપણા રાષ્ટ્રવનના નાશ માટે જે હથિયાર ચોંટાડ્યું છે તેમાં એની કમત રહેલી છે કે નો આપણે બાજુ રહીએ ને મુજા નિષ્ઠાથી, રાષ્ટ્રને વધાર વહી એનો ઉપયોગ કરીએ તો આપણી તાકાત ઘટવાને બદલે વધે અને આપણા વિરોધીઓને આંગળા કરડવા પડે. ગાંધીજીએ હમણાં જ જણાવ્યું કે ‘હું લાગણુ ઉભો નહિ કરું પણ એ નો

આવી પડશે તો હસતે મોંએ સ્વીકારી લઈશ. બંધારણમાં પડેલી સગવડોને જોઈ મારી સકિત વધારવામાં ઉપયોગ ન કરું તો એ 'બેવડૂંની મણક' ગણાશે. આથી જાણી જાણી તો એ જો કે એ બંધારણના પદનાશરોની તમામ ધારણાઓ આપણે ધૂળ મેળવી શકીએ એવું આ બંધારણમાં પડ્યું છે. જ્યાં સુધી આ પ્રશ્નનપદો આપણે સ્વીકારી નહોતાં ત્યાં સુધી તો આ બંધી વાતો કેવળ વાતો જ લાગતી હતી પણ હેતુ એક મહિનાના કામથી આપણા પ્રશ્નોનો સાગિત કરી આપણે જે કે જે માર્ગ મહાસભાએ ચૂંટ્યો છે તે આમે કદમનો માર્ગ છે. પીછેહઠો નહિ જ. આ માર્ગે પ્રગતિ નિશ્ચિત પ્રકારની તાલીમ મળી રહી છે અને મહાસભાના એટલે કે પ્રશ્નોના હાથમાં સંપાદના તમામ સૂત્રો સાથે આવે તો શું મધ શકે તેનો આજીબાસ આવી રહ્યો છે

રચનાની મનોદશા :

આપણું જાન એટલું જાણુ છે કે પ્રધાનપદના સ્વીકાર પછી મહાસભાના બંને પક્ષો એક જ બંધા દોષ એમ આ પ્રયોગને સફળ બનાવવાના કામમાં જ લાગી ગયા છે, છતાં કાંઈ કાંઈ રથોએ એ જ વિરોધી મનોદશા દેખાય છે. આ મનોદશા ધીમે ધીમે પકડાતી જાય છે એ શ્રમ ચિક્ક છે. અહીં આપણે વિચારવું તો એ જાણવું કે અત્યારે સંપાદનાને આટલા જ માણસો છે, આપણે જ એમને મોકલ્યા છે. એમને આપણે તંત્ર કંઈ કરીએ તો આપણી શક્તિ વધે નહિ પણ ઘટે જ. મહાસભા સુધી સરકાર સાથે આપણે જે રીતે કામ લીધું છે તે રીત જાહેરની જ જોઈએ અને આજ સુધી આપણી મનોદશા સામાન્ય રીતે સંહારની જ છે તેને જાહેર અત્યારે રચનાની કરવી જોઈએ. આપણી અદિ-મક લક્ષ્યમાં આવી જમિનમાં આજા જ કરશે. આપણામાં રચના અને સંહાર એ બંને સક્રિય શોધ પ્રમાણમાં નહિ હોય તો આપણે આ મહાન પ્રયોગ નિષ્ફળ જ જાવો છે.

કદમનો પ્રસંગ જ નહિ આવે? ગાંધીજીએ એક સ્વયં પ્રગટ કરેલું એ રીતે અખૂરપૂર્વ સત્યાગ્રહ કરવાનો સમય શું નહિ જ આવે? અખને એમ નથી લાગતું. અને એમ માનીએ છીએ કે એ સમય આપણે નહિ લાવશે. હોય તો પણ આવશે જ. દુનિયાકરમાં કાંઈ મજાતી ચિરિયો થતા અહીં રહાપણ નહિ વાપરી શકે, સત્યાગ્રહને દૂર નહિ રાખી શકે. એક અરપણ કરવાના મનમાં આવે છે કે જો બંને પક્ષ પોતાની સત્તા સમ-જતા જાય અને બુદ્ધિપૂર્વક, કંઈક સહાનુભૂતિપૂર્વક પગલું ભરતા જાય તો સત્યાગ્રહનો સમય ન પણ આવે. આ બંધારણના પ્રશ્નોની શક્તિ અને સાચાન આપણે વધારી શકીએ. શેડુંક પ્રગટિત કરી એમનામાં એમની ધન્યતા જોઈ બુદ્ધિને સફળ સતોષી મંજૂર થઈ શકે છે એવી આશા પ્રગટ થી શકીએ. સરકાર વિના એમના કુખનો સમય ને કાવમો નિર્ધાર નથી એટલી ખાબો કમી આવી શકીએ અને સાથે જ સરકારનું આજુ દર્શન પણ આવી શકીએ તો પ્રશ્નોમાં એક શક્તિ પેસ થાય કે જે શક્તિને સામનો કરવાનું દુનિયાની કોઈ પણ સત્તાથી ન જીતી શકે. આવી પ્રયત્ન શક્તિને જો સ્થિતિ મતા યોગ્યની શકે તો લક્ષ્યનો દિવસ ન આવે પણ જાગૃતતા ક્રિતિકામાં હજી એવા બનાવ બન્યા નથી. સત્તા હમેશા પોતાના મદમાં યાચુ દોષ છે અને અધ દોષ છે. એ પ્રશ્નમાં વધારાજી આપણે દોષ તો પણ જોઈ શકીએ નથી. એવી સત્તા એ નાશ પામવાને જ નિર્માણી દોષ છે. એટલે ભાવી પુદ નહિ આવવાની સંભાવના હોવા છતાં એ આવશે જ એમ લગે છે. અને એટલે એ આવશે એટલે સ્વયં જાન સાથે જ આપણું જાણું કામ ચાલવું જોઈએ. અત્યારે જાણુ એ આપણા મનમાં દંડ થઈ જાય તો આપણા પ્રશ્નનપદો કે રચનામક કાર્યો કાનિતે મળી નહિ નામે પણ વધુ ને વધુ જાવડાં બનાવશે.

ઉત્તરવર્ણ માર્ગ :

આપણે દેશ દુનિયાકરના કચાગમાં કંઠાવ અને પતિત દેશ છે છતાં એવું ભાવી જગતની મોટું પણ પ્રભ કરતાં ઉત્તરવર્ણ દોષ એમ લાગે છે એમ ન હોય તો

યુદ્ધ આવશે જ :

એક પ્રશ્ન મૌતા ગતમાં છે કે હવે શું પુદ

આપણને ગાંધી જેવા સુધ્ધાની ન મળે એ હોત, એમ ન હોત તો મહાસભાએ અહિંસાનો પંથ સ્વીકારી આઠામાં વર્ગીમાં અને નવમીતિને અમરકાંત ન બતાવ્યો હોત. આપણે રાજ ન રાજ ખૂનખાર જંગના અને હાલરોતે લાખેની કલકોના અમારાર વાંચીએ છીએ. હિંસાના અગ્રીમાં આખું જગત પોતાને હાથે જ પોતાનું સર્વ નાશ કરી રહ્યું છે એ વખતે હિંદમાં જગનની મહાન સંસ્તવન સાથે અહિંસક મોરચો માંડ્યો છે અને એ અદ્યતન રીતે સફળ થતો જાય છે આપણા પુલકની એ વિશેષતા તો એમાં આપણે પહેલે પહેલે જોતામાં આંધો રક્તપાત થાય છે એ છે પરંતુ જગત જેમાંથી બેઠા પાઠ સાડ સકે એવી તિરોપતા તો બીજી છે. આપણે બળવો કરીએ છીએ છતાં આપણે ભારે અસ્વસ્થ નથી કરવી પડતી. આપણા જગતમાં પ્રભુનું સુખ, સંસ્કાર અને જગતથી રચા છે. આપણી તાકતની સાથે સાથે આખી પ્રભુનું માનસ પણ જગતનું જ જાય છે, કોઈ પણ હિંસક પુલકમાં આમ ન બની શકે. આપણા પુલકમાં ઉત્કરશને જોતામાં એણું સ્થાન છે. આપણી પ્રાપ્તિ હવે અને શુદ્ધિ વિકાસ પામતા જાય છે અને પ્રભુપ્રીત સંધામ આગમ થતો જાય છે. આજનો જ પ્રસંગ લઈએ તો પ્રધાનપદના સ્વીકારથી રાજ્ય વધીવડ ચલાવવાની અને હિંદીઓનું મિત્રતા બતાવવાની આપણને ને તક મળી છે ને બીજી રીતે મળી શકત? એટલું જ નહિ પણ ચોરીકે સત્તા હારા પ્રાપ્તકર્તાથી કરવાની આપણી જાતનાં આપણને સફળની પુલકવંદનાના કામમાં પણ નેહી દિશા છે. હવેના વર્ષમાં મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ બેઠું ત્યારે નિયુક્તોને ત્યાં બેઠાવવામાં આવ્યા હતા. ખરેખર આપણું પરમ સીમાએ છે કે આપણું સુદ પહેલે એક રમ્યા સમું બની ગયું છે.

મહાસભા હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી એમણે પહેલું કંઈ છે પણ હજી પૂરું નથી કંઈ એવો અસતોગ સમજી શકાય એમ છે, પરંતુ એ માટે આપણે યોગ્ય માર્ગે જ પ્રધાનો ઉપર દયાથી સાવતું નેહીએ. પ્રધાનોએ પહેલું કંઈ છે એ વિશે તો કેહવી ના પાડી શકાય એમ

નથી કારણ કે મહાસભાના ૭ પ્રાંતોની સરખા કરતા માટે બીજા પાંચ પ્રાંતો પડ્યા છે. આપણે પ્રાંતોને જાણ નેહીએ.

એ નમૂના :

સૌથી પ્થાન એવો એવો તફાવત પમારતો છે. એ જાણું પાંચો અને બીજા જાણું બેથી ત્રણ દળર, બેનેન રીતભાવમાં પણ દેખાઈ આવે કે એક પ્રાંતના સેવકો છે. બીજા પ્રાંત સામકો છે. આપણે મહાસભાના પ્રાંતોમાં નેહું છે કે મુંબઈનો સેનાપતિ બાપરને હોડ્યા, પશ્ચિમી નામીનગીરીઓ પાછી આપી, સંસ્થાઓ ઉપરના પ્રતિજ્ઞા ૨૬ કર્યા. મહેમુલ અને તમાચીની વસતીતની સખાઈના પગથાંની મનાઈ કરમાવી થી ઇન્દુલાલ યાસિક ઉપરનો પ્રતિજ્ઞા ૨૬ કર્યો. મહેસે મહેસેઓને, અને કોઈપરમના કેડીઓને અને કાવત્રા ફેસના કેડી થી. મુકેલાલ સરકારને હોડ્યા. મમખાદના બીજા ત્રણ રાજધારી કેડીઓને પણ હોડ્યા. મજુરોની હાથાણતું સમાધાન કરાવ્યું. નેસમાં હાસ આપવાનો લુકમ કર્યો. રાજ્યવજને જાહેર સંસ્થા ઉપર કરકાવવાનો મનાઈ લુકમ ૨૬ કર્યો. મરઝારી પેન્સનરોને કોઈ પણ રાજ્યીય પસમાં હાસ લેવાની છૂટ આપી. સાથેમ છલ્લામાં સંપૂર્ણ ઘરનિર્માણી ચોજના અમલમાં ગૂડી. અખપ્રાંતે ક્રાંતિકારી કેડીઓને હોડ્યા. પોલિસોને જાહેરસત્તાના રીપોર્ટ નેતા જવાની મનાઈ કરમાવી. વડે માનરમ ગવાતું હોય ત્યારે હોમા રવી માત આપવાનું કરમાન વગેરે. સંયુક્ત પ્રાંતે બેડોના પાસેજ લેવાની મોકુફી કરી. કમમ ૧૨૪ અને ૧૦૮ પ્રમાણે પકડાએલા કેડીઓ ઉપરના કાવત્રા ફેસના કેડીઓને પણ હોડ્યા. સ્નાંતી અમલતારોને પ્રાંતના તોફર તરીકે રહેવાનું કરમાન આપ્યું. સ્વીકાર માટે હાલેડની પ્રથાનો ત્યાગ કર્યો. અને બતાવ્યું કે હિંદનો કોઈ પણ માણસ આઝાદીની લાઠીથી દૂર ન રવી શકે. જાહેર સંસ્થાઓ, મજુર સંસ્થાઓ અને નવજાન સુધી ઉપરના પ્રતિજ્ઞા ૨૬ કર્યા. આપું જ બધું બિહાર અને એડીસામાં બન્યું.

ખીજ બાજુ પંચજી, સરકરે, જંશાએ, આસામે બને સિધે દમન ચાલુ જ રાખ્યું. જંશાએ અને પંચજીએ તે એમાં દસ વાળી, જામીનગીરીઓની જાતી અને નવી જામીનગીરી ત્યાં દહાડાએ છે. કેદીઓ પ્રવેશો. ત્રાસ-દાયક વર્તણૂક અને સજા સરખા ઉપરના પ્રતિજ્ઞા અને હાડીમાર ત્યાં રજાલાલિક છે. આઘર્ષની વાત તો એ છે કે જંગમના પ્રધાનોએ ચૂંટણી વખતે એક હજારનો પચાસ લેવાનું નક્કર કરેલું હોવા છતાં સવા હાથમાં આવતા પ્રજા હજાર ઉઠાવ્યા અને આસામના પ્રધાને તો પોતાને પ્રધાન થતાં પહેલાં થયેલ પ્રવાસખર્ચના પૃથુ આસો ફાંપ્યા લીધા. ત્યારે મદાસના પ્રધાને પોતાને મળતી રકમનો ત્યાગ કરી એક કિસ્મમાં રહે-ખર્ચના આઠ દસ આનાતું જ માત્ર ખીજ કપું અને બિહારના એક પ્રધાનના પત્ની પાણી ભરીને આવતા હતા ત્યારે પોલિસે એ ઉપાડવાની માન્યતા કરી જમ પત્નીએ તા પાડી. મદાન ઉપર પ્રધાનની સાથે વાતચીત કરતા એ ચાર મુદતમાં એમ હતા તેમાંના એક બોલ્યા: 'એમને ઉપાડવા દીધું' હોત તો શો વર્ષિ આવત?' પ્રધાને જવાબ આપ્યો 'તો મારે ત્વને જવું પડત' આ બંને સરકારોની વચ્ચે દહાડા તો આપણે ભરિખમાં રીડી કરી ચકીચું.

આમ છતાં દહાડા મદાસજાના પ્રાંતોમાં યોદ્ધા સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિજ્ઞા છે અને ક્રાંતિકારીઓ નેહમાં પથ છે. પરંતુ મદાસજાની સરકારે જાતી આપી છે કે એ વિશે તેઓ બનતી કનાવજો બધું કરી રહ્યા છે.

ગાંધીજીની મુલાકાત:

ગયા મહિનામાં એક મોટી બનાવ ગાંધીજી અને વાલમરામની મુલાકાતનો બન્યો. પારણાએ સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફરખાન ઉપરનો પ્રવચનધર્મના હુકમ રજ થયો. ખીજું શું થયું તે તો આપણે ધીમે ધીમે જાણી શકીશું, પરંતુ એમાં સમયાવર્તનની કોઈ વાત નથી થઈ એમ શંકાપતિએ અને ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ નક્કર ક્યું છે. એ સ્પષ્ટ નક્કરોત પછી આપણને કશી શંકા ન રહેવી જોઈએ પરંતુ એ વાત કદવાની આ પૂર્વમુદ્ધા તો ન હોય! અને તેમ હોય આપણે જિલ્લા ન્યાયામાં ફરિયાદ

નહિ એમ તો માનવું જ પડશે કારણકે આપણો રાષ્ટ્રીય આત્મા આજે એટલો નવજન બન્યો છે.

એક ગંભીર પ્રશ્ન:

આખા દેશ ઉપર ચિંતાના વાદળાં ઘેરાયાં હોય એવો બનાવ આજે આંદામાનના ઉપરાસી કેદીઓનો છે. આ પ્રશ્ને આખા દેશને ખગમગાવી મૂક્યો છે. શૂંદ્રપતિની વાણીમાં આપણે તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ પ્રશ્ન અંગે બંગાળની સરકારે જે વધુ લીધું છે તે દુઃખદ તો છે પણ એ એવો અતંત લાવનાર છે એમાં સંદેહ નથી. ઐતિહાસિક સ્વરાજ્ય આપણની વાતો કરતાર સરકાર જ દહાડે આપણા પ્રજામતને ઠોકર મારી શકે છે તેનો મૂંઝવે આજે મળી રહ્યો છે. આ બનાવથી એટલી તો ખાતરી થય છે કે આ તંત્રના ખૂબસૂર સ્વરૂપમાં ક્રોધ ફેર પડ્યો નથી આંદામાનના કેદીઓ ઉપરાસ ઉપર છે અને તમુ તમુ મોતે મરી રહ્યા છે ત્યારે આપણી સરકાર સહાનુભૂતિભર્યા શબ્દોમાં પથુ અંપણું કરેલા પૂર્વક જણાવે છે કે 'આજા ઉપરસોને સરકાર નથી શકે નહિ' પરિણામ શું આવશે તે અત્યારે કરી શકાય નહિ, આજે તો કેદીઓની ગંભીર દાહનના સમાચારો આવી રહ્યા છે. સરકાર ત્યાં જવાની અને મદદ પહેંચાડવાની પણ પ્રજાને મનાઈ ફરમાવે છે એ બધું આપણને સાદે સાદે બતાવે છે કે આપણે મુકામ છીએ.

આવી સરકારો એક વાત જૂઠી લય છે કે ત્યાં જે પડ્યા છે તે કોઈ સામાન્ય કેદીઓ નથી પણ ભવિષ્યની સરકાર જ છે. મદાસજાના પ્રાંતોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે સત્તાધારને આજે એ જોશના પંખીડાઓ જ મેલ છે, પણ સરકાર દિંમતની વાત આગળ ધરી અને એ વાત આગળ કરતી વખતે આપણે દુનિયાના ઇતિહાસને જૂઠી જવાનો ઊગા કરી. તો દુનિયાનો વર્તમાન ઇતિહાસ આપણે જોઈએ તો જે માણસો માટે ફાંસીના માચણ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા એ માણસો જ આજે જર્મનીમાં, ઇટલીમાં, રશિયામાં, આયર્લેન્ડમાં રાખવા સિંહસન ઉપર છે. આંદામાનથી પોતાની સબ પૂરી કરીને છુટી આવેલા પાંચ કેદીઓ ત્યાંની સ્થિતિનું ફરિયાદનું વર્ણન કરી બતાવે છે કે

“ હવે હિંસા અને બોમ્બમાથી વિશ્વાસ હારી ગયો છે. ” જે ક્રાંતિકારી કદીઓ મહાસલાના પ્રતિભાથી છૂટ્યા તે પણ પ્રગળે મહાસલામાં ભેગાવાના આદેશ આપે છે. એમ આને આપા ભારતવર્ષમાં મહાસલાનું વર્ષરેવ જામતું જાય છે અને હોંકના દિશમાંથી હિંસાના માર્ગનો વિશ્વાસ હારી જાય છે. આવા કાળને સરકારે એળખવેા જોખમો અને મહાસલાના હાય મળ્યાનુ જનાની હિંસક કૃત્યોને અટકાવવાનો

[અનુસંધાન પાનું ૫૩૮થી પુર]

૩૫૫ પૃષ્ઠે- “અમ્મા મોતી ! આ રૂપીઆના ઢગલાને પહેડીની ફાંટોમાં સેવા માંડીયે ?”

કોમ' શોખીન વલ્લિક પુત્ર વળી જરા કાચકાઈથી પૃષ્ઠે- “નાયક ! આંખેથી થોડા મરચા ન ચૂંટી આવો ?”

નિરાશ ચહેરે આપું હસતો મોતી નાયક જવાબ આપે-

“એ તો મારા ધડિલું ચાંદરણું બાપા ! એવા રૂપીઆ રેતા હોત તો તમને બાપ કે'કા શું કામે નેંદરત બાપા ?”

મંજારાત્રિ વીતી જાય, મદિયારીના મધ્યેને ચેત્રમેસી આંખડીઓ ઝોકાયા મરિ, ને મોતી નાયક તેના ભાઈ સાથે ‘હાથીયા’ના વેદમાં આવે- દોઢ તાલીઓથી વધારી લે.

“એ...છ હરણીયાં આયાં.....”

જોળામાં છોડી મથેાં છોકરાને વૃષ્ પિતાએ જગડે

‘અમ્મા હાથથી હેંડણ ! થેર જવા થેર ધણ, હરણીયાં આયાં જો ! જો !’ અમજીવી હરણીયાંનું સંતોષી પુત્ર તરવારે ઉતારે ને પત્ની પહેથી મોતી નાયક બસકારે.

“એ...છ તરવારોં દરેરે...તરવારોં દરેરે.....

મારો મંખીગર લાયકો તરવારોં દરેરે.....

મરણપાંના વેદ પડે પુણપુણાત્ર વાતાવરણમાં મોતી નાયક રમતને આરોપે, પ્રત્યેકજણ પ્રદુલ્લિત ચહેરે વિખેરાય.

બીજે દિવસે તો મોતી નાયકને ગામના મહાજન તરફથી દાજબાલ શાક અને ખાંડના લાગુનું જમણ આપવામાં આવે ! ને રાત્રિના અર્ધજાગ્યા ને ચારોઝો તરવરું નિશિત ખાઈને કાઢે, જે ચારે દિવસ રહીને મોતી નાયક ગામમાંથી થયેથી લખણી ઉપરાંતીલે, વર્ષ દરમિયાન જેને ત્યાં પુત્રજન્મ થયા તેણે ત્યાં દાકરમાં ગયા જાય

માનવીને શોકો એવો માર્ગ લેવો જોખમી.

પણ સરકાર નહિ સમજે, સત્તા બનતા મુખી સમજે જ નહિ. એ બળ ઉપર જ ખૂંટતારી હોય છે એટલે જ્યાં લગી પેતાવા કરતાં મોટી સત્તા એ ન જુએ ત્યાં મુખી એ નમે નહિ; એ મોટી સત્તાનું દયાન કરાવતું એ હિંદની વિરાટ પ્રજાનું કામ છે. એટલું થશે તો આંદાગ્યાનના કદીઓ “ખૂતી” નહિ પણ વીરિ જાની જશે.

તા. ૨૪ : ૮ : ૩૭

અને ઉદાર એકો તરફથી વેદ, વીરી, શેલુ, રૂપેરી લુકા કે સવા પાંચ થેર સાકમની એકો મેળવે. ગામમાંથી પરવારે એટલે મોતી નાયકનાં ગાડાં ભરાય પાછર જઈને એક વખત છેલ્લી જૂગણ વગાડીને ગામને આખાદારીના આસિગંદ આપે. અમારું મિત્રમંડળ તો ત્યાં મુખી તેની પાછળ જ હોય, અમે જૂઠીયે,

“નાયક ! ફરી ક્યારે આવશો ?”

નાયક આકાશ તરફ આંખોથી ફરી જવાબ આપે.

“જાણેછ વરસે તો આવતા શિખાળે. નમે બધાપ બ્યાંન છૂ ભણવે, અને પાંચ થઈ જાવે. તાં સમગ્ર માતાજી દો ને હામ્મંદારોં રાખશે તો આવીશું નજા, જાવ ભણ હવે હોં !”

જધાપ ગાડાંની પાછળ આસતો મોતી નાયક ગામ માંથી આવેલી સાકરની કોથથી છોડે ને અમને બાંધે બાંધે વહેથી વિદાય દે.

“જાવ ભણ જાવ ! ખૂબ ભણવુંતે હોં ! પોર આરોગું” અમે તુલ તો પાછા ન વાગીયે, પણ પાછળ જનાનું જંધ રાખી ત્યાં જ ઉગા રહિયે. મોતી નાયક અમારા સામુ ને અમારા ગામ સામ પાડું વગીચગીતે જુવે. આંખો લૂટે, ને નિરાશ કમરે નીચું ધારીને ચાલે, તેના ઝોરોદેઢ બોલ મુખી રોળેસા કાળા ચકચકીત્ર વાળ, ને રૂપેરી લુકામાંથી નીજગતા ધૂમગોડા અદરમ થઈ જાય, ફરફારી આવતો બજારની રોકરીઓનો મંજુલ રમકો અને પડતો જંધ થઈ જાય, ત્યાં મુખી અમે લાંબા નીચે ઉગા રહીને સાકર કાઢી અને ગમ્મું રહેાં ને અમંમિ દિલ લસ થેર આવરીયે. ને નિર્મિત અતરે સ્ટેટ પેન સંભાળી નિજાએ જધાળે. નિજાળમાં ધાંભિવાર પુર અત્તારની દાગડોમાં અમારા દેખામાં ઉતરી મથેજાં મોતી નાયકનો સર અમારા બાગકેમાં ઝીનું ઝીનું જૂંજા દે- “અમારે ઝોડીને બસી ઝૂંપડી રે !”

મોતી નાયક

: રેખાચિત્ર :

શ્રી. સાંદીપનિ

ગુ. લાખી ઠંડીની શરૂઆત થાય, અન્નવિદ્યોત્પાદકી કોમીઓ ભયભ્રમ બંધ, ખેતરે ખેતરે અનાજના દમ ઉપસાતા હોય, ધાસની મંજવર મંજવે પાકાતી હોય, વણીકોનાં આજ અ ને ગોર, સુચાર, લુહાર, ફુંભાર, વાળદ તેમજ ભગીચોના વાર્ષિક દાખામાંથી મુક્ત થયેક ખેડૂતો પ્રસન્ન હોય, સારંગ ગામ વિષંડી, સુવનારામજીની કથા, તથા માતાની ઉમશીઓના મરાઠૂ હોય ને ગામેગામ ફરતાં મોતી નાયકના ગાડાં રમઝૂમ કરતાં અમારે ગામ આવી પહોંચે.

મહાદેવનું મંદિર આવે એટલે દુધમાં ભૂંગળ લઈ બધાં ગાડાંની મોખરે આવતો મોતી નાયક ઉભો રહે, ને મંદિરના એટલે અડી ભૂંગળના ઘેરા દટ્ટકારથી શિવજીને પંડત ફરીને ગામમાં પ્રવેશે. કેટલાક નાના નાના રૂપાળા કિંગેરો, કેટલાક ગોરા કાંબા વાળવાળા પુખ્ત વયના યુવાનો અને કેટલાક જૂંધેથી બનેલ તેના ટોળા સાથે ગામને ચોરે-આવીને પડાવ નાખે. ગાડાં છોડાવે, ટોળાના જમથુને માટે ભયરથા કરવાની તેના અમુક કારભારીઓને સૂચના આપે, અને પાછો ચોસના મોગાનમાં બોલે રહી ભૂંગળના દટ્ટકારથી ગામને નળાંકી મૂકે. ગામમાંથી ધરધરનાં છાંશાં દોડતાં આવે અને “એ ભવેયા આગ્યા ! અથા ! મોતી નાયકનું ટોર આવ્યું” ની બૂમાબૂમ કરતાં તેની આલુઆલુ ફરી વળે.

મોતી નાયકની આલુઆલુ ઉભેલા તમામ નટવર્ગ તરફ ગામના બાળકો અને કિરોરોની કષ્ટિ ખૂબ કુલહલથી ફરી વળે, સૌથી પ્રથમ ‘આથી’ ને સૌથી કઠારી હલવાની શરૂઆત કરે, પછીને ‘એઈ’ માણુ થશે? કાળકા માતા અને શિવ બોલડીનો વેઠ કણુ ભજવશે? સંધરા નેસંગ અને જલસા એકબીજામાં કંઈ જોડ સારી દીપશે ! પછે પ્રજોતી રસભરી ચર્ચા શ્રુતું અમારું વિવાદાં મંડળ વિખરતું ને કેટલાક શોખીનો તો ઘેર જઈને માથાપને રીતસરની તોડીસ આપી દે. :-

“ગામમાં ભવસયા હોરો ત્યાં લગણુ નેંદરે નહીં જવાના જવ” મારા બચપણના વિવાદાંશ્રુતવ દરમ્યાન મોતીનાયકની બિચર પીસેક વરસની હતો. આપ્યા પછી બીજે દિને મોતી નાયક વહેરો ઉભી ‘સવારે-સહેજ’ ભડું પણુ હીરકોરીયા થોપાડુ બે પાટલીએ ત્રીપીરીપીને પહેરે. ને ઉપર ચાંદીનો કહેરો ચણવે, ક્ષોજણું લાંબુ અંગરૂખ પહેરી એ અને કેડ ઉપ

બાકી દેશી ચામડાના પંડા જાંબી તેમાં લાકડાંની તરવાર પડેલે. લાંબા કુંદલાવાળા વાળમાં બુલબુલાર ધૂણેલ નાળી બેસી સુધી હોળે, માથા પર ધરાળર બંધ બેસતી ચઢાકરે બાંધેલી કીરમજી રંગતી પાઘડી પહેરે, ખભે ડુલાળી રંગતી કાનપુરી કામળી ઝોટ, ગળામાં સોનાનો ટૂંકિયો અને પગમાં ચાંદીનો તોડો પહેરી ચમડ ચમડ બોલનાં દેશી પગરખાં ચઢાવે, ચક્રમાં બેતલે તમાકુ ભરે, ઉપર બાવળના લાલચોળ અંગારા ધરબધ ગોઠવી રૂપેરી દુકકાને શણગારે, સવા વાર લાંબી પૂકાની સીસમની નેલે મોંમાં મૂકી ધૂમાડાના આછાઆછા ગોટ ઢાલેતા માથમાં કરવા નીકળે.

સૌથી મોખરે મોતીનાયક ને પાછળ તેના 'બાપી' તથા બીજા નટ ગામને ફળાથે ફળાથે ફરે, જે કોઇ મળે તેને બાણે નિકળેતા રાગો હોય તેમ ઊંચાઊંચાંથી મારીને દેહદાંડવડ સુધીની ખળાર પડે. જમણે દાઘ લાંબો ફરે અને—

‘રામરામ ! રામરામ બાપા ! યહુ’ છલે મારો બાપો !’ કહી રંગતમાં ચડાવે અને બપોરની કલામાં આવવાનું આગ્રહબધુ આમંત્રણ આપે.

બપોરના જમણ પછી કસંબો પી દાઘમાં ફરેલા શબ્દ એના એજ પોશાકમાં તેના તમામ નટવર્મની સાથે મઠાદેવના વિશાળ ચોમાળમાં આવે ને એક વખત બૂંગળના બેંકારથી મામના સીમાડા મુંધાંને મળતી મૂડી માણસો એકાં ફરે. ગામના મૂળી મનદાંડે અને શેક શાકુકારોને ત્યાંથી માગી આણેલી. લાંબી પહેણી જળમે પચરાય, વચ્ચે કમરથી ડીંચણ સુધી કુતળાની સાકને પાંટાળા ઉભા પગે મોતીનાયક બેસે. ને તેની પાસે લગલા, મંદરા અને પખાજ વગેરે આજ લઈને તેના નટવર’ બેસે ને તેમની પાસે મામના પટેલ અને આગ્રહાર વણિકો દાવકા ધઈને બિરાજે.

આગુબાણ તમામ એકત્ર મેદની ગોઠવણને બેસી સર રાન્ત ઘઈ જાય એટલે મોતીનાયક એક લેટ્યા ખૂંબારો ખાઈ, અને તેની સાથેથી છબે સરવતી નીકરે. મુગમીરન રામાયણના કાંઈ કાંઈ તે તેને કંડે

હોય, રામચંદ્રજીએ અધમેધ થસ આરંભવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જગતભરના રાગિણીને પકાર કર્યો કે અમારું ચાલવિંતવ સંગીતો અથવા આ અધ બાંધી પુદ્ગુ નોતર’ આપો. લાલ જડેલ સોના પત્રે આ મતવળનું કહેણ લઈ પંચકર્યાળી ઘોડાને દેશ દેશ ફેરવે. પથ રમતી બીકી કાંઈ બાંધેલો નહિ. ત્યારે વનમાં જન્માશ્રમમાં વસતા તેમના પુત્રોએ બાંધેલો અને પિતાપુત્રો વચ્ચે લથંકર મુદ થયું.

આ પ્રસંગનું વર્ણન મોતીનાયક તેની આગ્રહ-ભાષામાં એટલી સચોટ અને વેગવતી રીતે કરી ફરે કે પાસે બેઠેલા વણિક પુત્રોની આંખિય અનુભવી કામ લાલ ઘઈ જાય, ને આંખી સજા વીરરચના વાતાવરણમાં ઉત્તમન બની રહે.

હવે મોતીનાયક જરા ચાક ખાય, મામના પટેલ દક્ષિણ બારીને કસંબો પાય, ને દુકકાના બે કમ બારી પ્રસંગ બજાવે ફરી પાકો ચઢાવે.

રાવણને મારી રામચંદ્રજી અયોધ્યામાં પધાર્યા, તેવામાં કસંબોનીએ સીનાનો દાખત્રો આપી ધરમાંથી ઘોળબને કાઢી મૂકી. રાત્રિને વિશે વેણ પરિવર્તન ફરી ફરત ઘરવ વાંચવા નીસરેલા રાજવીએ તે પ્રસંગનું ને બીજી સારે ચચચાં સીનાછને કાંચે કપડે દેવરાટે દાંધો. તે પખનનું પ્રતનું આદંક. રામચંદ્રજીની બેધારી તલવાર જેડી કડક રાજ્યનીતિ, અને પ્રજા, પાટનગર ને પતિને છોડી વનવાસ નાંધાવાનાં સીનાછએ કારેલા કસંબો પ્રિયોદયમની કલામાં તેા મોતીનાયક બાવ મૂડી જાય, સ્ત્રીની ભૂમિતને યોગર તેને ફેવવેસો ધૂડીએ રપટ રસપ્રવનનો આવજા ધીરે ધીરે મંબીર ધમે જાય, શીર પસવા વીસ વીસ દાઘ લાંબા રંગીન રમાયના બેલીણમાં દાઘદાઘનાં ડાંગરાં મૂડી નાનકડી મહેને વગ દેતા બેઠેલા ચમેતરીયા બેઠૂત છુરાનોની કીરીએ પાણી પાણી ઘઈ જાય. રૂબીલા દુકા દાઘમાં ને દાઘમાં ફરે જાય, અને મુખમાંથી “અરે રામ રામ ! રાજગીરીએને એટલેટુ” દાખ પોમ...” ની વાંચના નીકળે ને મોતીનાયક જુજીકન કરે.

ત્યાં તો પાસે બેઠેલા કાકા બહુની ટોપી ઉપાડી તેનો 'ભાથી' ઉભો થાય, સહેતશાવળીગા અને ગળ-રામાફના બે ચાર દોહરા ચોપાઇ લલકારીને મંબોરતા-ભાથી વાતાવરણમાં જરા રંગ લાવે, પ્રત્યેકની ખીસા-માંથી રવનજીન્ડે સોગત દેખી થોડી થોડી ગડાકુ કઠાવે, અને "એ.....હ રમતમાં હાંજે વેલા આવજો..... બાપા ! "નો સાદ પાડી બેસી જાય. મોતીનાયક ઉભો થઈને સૌને રામ રામ કરે, રાત્રે રમતમાં આવવાનું આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ આપે અને મહાદેવને ઓટલે ચડી બેઠાજનો નાદ દે ઓટલે સૌ ચિખેરાય; ને વેળા છતાં ધીર જઈ વહેલા આવવાની આરા સેવનું સૌ કાંઈ ઉતાવળું ઉતાવળું પરવારતા મરે.

રાત્રે સો ગામના ચક્રામાં માણસ માણું ન હોય, વાળંદોની મશાલો વાતાવરણમાં આજાં અજવાળાં પાથરતી હોય, બેઠાજનો નાદથી દિશાઆ મૂજવી હોય, બાળકો શોરખાર કરી મોટાંચોની આગળ બેસવા પગપડી કરતાં હોય, રમતમાં ન ઉતરી શકે તેવા કેટલાંક જુદ નરો બધાની વચ્ચે રમતના કુંડાળમાં પાથરણા પર બેસી તખલાં, પખાજ અને ફાંસી ભેગાંની રમઝટમાં શપડે અને લાવણીઓ લલકારી જન દોહાહ-હને શાન્ત પાડવાનો નકામો પ્રયાસ કરતા હોય ને ભાળીને 'વેદ' આવે.

સૌ શોહવાઈને શાન્ત થઈ જાય, લામજીવટ એક ક્ષણક સુધી અવનવાં તખરાં કરીને 'ભાથી' બધાને પેટ પકડી હસાવી જાય. ત્યાંજો રમખૂણ ઘડીને કેડેચો લાગી જતી સુવનમોહિની સમી જસમા ઓઠણુ ધૂલકા-રસાં આવે. મોતી નાકમાં જુરત મંજમ કંજો, ભરદિ તે ધાડીલો, ગૌરવણો દેહ જસમાના 'વેદ'માં બહુ નમણો લાગે, તેમજ નૈસર્ગિક અભિલષ, કેળવેલો કંઈ અને મોહક હાવજાવથી અપારે...

"અમારી કેડો તો લેટે થકી રે !

અમારે ઓળેને ભલી કુંપકી રે !"

સંજાગવે ત્યારે તો વાતાવરણ યંબી જાય, વરસ-ભરમાં એકજવાર ભેગા મળતી આવી રૂપાળી નાલુક

નારને ગાતી સાંજળી અભણુ ખેડૂત મેદની ગાંડીવેશી થઈ જાય. જસમા સળી થયા પછી જીભ નરો બે ચાર 'વેદ' લલકારી જાય ત્યાં તો પાછી માથે છત્રકાતી હેલ્ય અને તે ઉપર અમમગતો દીવો મૂકાને મહાનવન્યા મહિધારણુ આવે.

મીવારીના 'વેદ'માં તો મોતીનાયક બાપદાદાના ધંધાની ધીજી હથોટીના બળે અજગ રંગ જમ્યાવે. મુઠ્ઠર વસોલી લાલકારી સગવડ, કાજળ અભિલષ નખતો કાલિકમાર, ધીરી લુધાળી ડોસનવતી 'ચાલ, ને મુરીલા મ'હની છડાથી ખેડુ જુવાનોને ડોસતા કરી મૂકે. શિરે હેલ્ય અને ઉપર અમમગતો દીવો, હાથમાં પચાસેક હાથ લાંબી નીમણલાળી પાવડી લાઇ ફેરુંદડી ફરવા મરે. ફરેને ફૂલ ચૂંચે, તેના સામુ બેઠેને અમને પ ફેર આવી જાય ત્યાં સુધી એકધારી એકજ ફૂંડાળામાં ફર્યા કરે. જોનજોતામાં આખેફાન પાંચ પાંખડીવાળું કમળનું ફૂલ ચૂંચો ધીરે હસી પડતા મુખે પાસે બેઠેલા પટેલના હાથમાં મૂકે-પચાળી મથેલા પટેલ ઉચ્ચારે - "એ.....હ આપણા પાંચ રૂપીઆ !"

ત્યાં તો હાથમાં ચૂંચી લઇને એકમ ભાથો ઉભો થઈ જાયને

"એ...હ નેહા બાપાના પાંચ રૂપીઆ...! વાહ બાપા વાહ ! બેસાવ પરમાણુ ! ઘણી ખમા મહારા દાકારોને ! બેસો ! બેસો મહારા બાપા ! બેસો !"

જૂગળ વગાડે ને જનતાને ફાણી ચડાવે-સૌના ગળ પ્રમાણે નાંક થયું ઘર પ્રમાણે લખણી યાવ. ને મોતી નાયક પાછો જુદુમર બનીને આવે, રૂપીઆના કંકરા કરે, માટીની જારડી જનાવે, પાણીનું અતર બનાવે, ને હાનગડા આખાને ફેરીઓ લટકાવે.

હાકરાં પૂછે- "મોતી બાપા ! અમે જારડી ખાવ માથે ?"

ચુવાનો પૂછે- "મોતીભાઈ ! અમે અતરની થીંથીઓ ફરી લઇએ ?" [અનુમંધાન ૫૩૫ મે પાને]

ચના પ્રદેશમાં

પ્રમુખ કોણ થાય ?

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ નું ૧૩મું સંમેલન આવતા ડિસેમ્બરમાં અહીં આપણા શહેરમાં જ મળવાનું છે. આ સંમેલનના અને વિભાગોના પ્રમુખ કોણ થાય એ વિશે શ્યાનિક કારોબારી સભાએ ગુજરાતના પત્રો ને માસિકોના તત્તો પાસે સચનો માગ્યાં છે. અમને આતા છે કે ગુજરાતના સાહિત્ય સેવકોના નિકટ પરિચયનો જ્યેને અભાવ છે એવી કસબીની જગતા ને ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાત પ્રમુખનો કેયડો ઉદ્દેશ્યમાં મદદ કરશે.

અમારું મંતવ્ય આ પ્રમાણે છે: આ વખતના સંમેલનનું સુકાન ગુજરાતના સમર્થ કેળવણીકાર અને સાહિત્યકાર શ્રી, કાકાસાહેબ કાલેશકરને સોંપાય. એમની મોગ્યતા વિશે કોઈ શંકા આણી શકે એમ નથી. સાહિત્ય અને જીવન પરંપરાનાં પેલક હોવાં જોઈએ એવી માન્યતા ધરાવનારાઓ માંહેના અમે છીએ એટલે જેમણે વીસ વર્ષ સુધી માત્ર રાષ્ટ્રબંધ સાહિત્ય રજુ કરીને જ નહિ પણ ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્ય, સંગીત અને કલાને ગુજરાતમાં પ્રસારવા માટે પરિશ્રમ એવો છે એવા કાકાસાહેબનું નામ જ અમે રજુ કરીએ છીએ. કાકાસાહેબને પ્રમુખસ્થાને લાવવાની પાછળ એમની સેવાની હદ તો રહી જ છે, પણ એટલું જ નથી. અમને એમ લાગે છે કે એમના હાથમાં યુવ સોંપવાથી પરિષદ એવા જૂના મીસામાંથી બહાર નીકળશે અને વાસ્તવિક જીવનને ઊંચે રાખવામાં ઉપયોગી થશે.

ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાતના વતનાવટુમાં પ્રમુખ તરીકે આને માથું નામે જોડાય છે: શ્રી. કાકા કાલેશકર, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અને શ્રી. જનવંતરામ કોશર. કોઈ કવિ નાનાલાલના શીસામણા છોડાવવાની પણ વાત કરે છે. અમને લાગે છે કે કવિશ્રીના શીસામણા છૂટશે નહિ અને એમને નવાયુગની સાથે પગલા ચાંડવાની હજી જગશે નહિ. એટલે સવાત્ર તો કાકાસાહેબ, મુનશી અને કોશર વચ્ચેનો જ છે. આ રમજે વળેલના ગુણદોષ ચર્ચાવા તે ગ્યાનગી નથી પરંતુ અમને એમ લાગે છે કે જો શ્રી. કોશર પ્રમુખસ્થાને આવે તો સંમેલન એવો જૂનો મીલો નહિ છોડી શકે. શ્રી. મુનશી વિશે વધુ નહિ તો આજે એટલું તો વિચારવું જ જોઈએ કે તેઓ મુબંબ સરકારના ગૃહમંત્રી બન્યા છે. એમના માથા ઉપર ભારે જવાબદારીઓ પડેલી છે. તેઓ આપણને શી રીતે દેશે? સંભવ છે કે તેઓ ગૃહમંત્રી બન્યા છે માટે જ એમને પ્રમુખ તરીકે રાખવાનો આપણને લાગ્યો થાય. કસબીના ગુજરાતીઓને એમની શોખાથી મોટા દેખાવની હજી યદ આપે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જેમના દિલમાં સંમેલનના દિનાદિનનો ખ્યાલ હોય તે એવો વિચાર ન કરી શકે. સંમેલનને કાર્યશીલ અને નવા યુગના કિરણો સીંચનારી બનાવવી હોય તો જે પોતાના હાડી જ સાહિત્ય અને કલાનો માનવી છે અને જેણે એક

યા બીજી રીતે સાહિત્ય-કલાની જ ઉપાધના કરી છે. એવા કાકાસાહેબને જ સર્વાતુમને ચૂંટી કાઢ્યા હતા. ગુજરાતની જનતાને માલુમ હતો કે કાકાસાહેબ આજે પણ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદનું અને સંયુક્તિષ્ટનું શ્રમ કરી રહ્યા છે અને સાહિત્ય-સંસ્કૃતિને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે.

વિભાગિય પ્રમુખો :

વિભાગિય પ્રમુખોની બાબતમાં આમરેા મત આ છે: સાહિત્ય-વિભાગના શ્રી રામનારાયણ ચિ. પાઠક, તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના શ્રી, કિશોરલાલ મશાવાળા, પત્રકારતા વિભાગના શ્રી. અવેશ્વર મેધાણી, ઇતિહાસના શ્રી. નાનાભાઈ અને અર્થશાસ્ત્રના શ્રી. નરહરિ પરિખ એમ ચાર જોડાઓ. બીજા વિભાગોને કોણ ન્યાય આપી શકે એ વિશે આપણી ખાસે આત્મિક પૂરી માહિતી નથી, પરંતુ ઉપર જણાવેલા વિભાગોના મંપૂણું ન્યાય આપવાને સક્તિ આ સાહિત્ય મેળાકામાં છે એમ અને માનીએ છીએ અત્રી રણુ રમેશ નામે ગુજરાતને આજ ન્યા તપી. શ્રી રામનારાયણ ચિ. પાઠક ગુજરાતના પ્રથમ કોલિતા વિવેચક. વતી તેપક અને સાહિત્યક છે. શ્રી, કિશોરલાલ મશાવાળાની કાકામાં ઉભા રહી શકે એવા તત્ત્વજ્ઞાનકો ગુજરાતમાં આજે જ મળી શકે એમ છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું એમનું જ્ઞાન ધણુ ઊંડું છે એમ એમના અનેક લેખોથી આપણે જાણી શકીએ એમ છીએ. શ્રી. મેધાણી સાહિત્યક પત્રકાર છે. શ્રી. નાનાભાઈ ઇતિહાસના અને શ્રી. નરહરિ ભાઈ અર્થશાસ્ત્રના ભારે અભ્યાસી છે એ કશ્ચીમાં બહુ જોડા માણુમાં જણના હશે.

શ્રી. કાકાસાહેબ મનેત આ આજુ મંડળ જે કશ્ચી પધારે-અમને આશા છે કે કશ્ચીના આમંત્રણને તેઓ પાછું ન ઠેવી શકે-તો કશ્ચી આજ સુધીમાં નહિ જોયેલા ઘાન ધનનો પરિચય કરી શકશે.

સ્વાગત પ્રમુખ :

સંમેલની સફળતા વિશે ખાત્રી હોવા છતાં મનમાં એ રહ્યા કરે છે કે આજે કશ્ચીના સહિત્ય સંમેલનમાં

એ મનબેઠ ઉભા થયા છે અને દિવસે દિવસે ઉમળકાળા ન્યા છે તે આજ સુધી કશ્ચી રહેશે તો ? અમને તો એવી આશા છે કે પ્રમુખોની ચૂંટણી પડેલાં આ મન-બેઠ મળી ન્યા અને કશ્ચી એકઠાં ગુજરાત સમક્ષ ઉભું રહે. અત્યંતું ચાતુરશયુ જોનાં ક્યારેક એમ પણ થઈ આવે છે કે કશ્ચી જેટ સુધી આ જ રિપ્તિ રહેશે અને ગુજરાતથી પધારેલા મહાનુભાવો પામે આપણે સજાગથી નીચું જોતું પડશે. આજના મનબેઠા કશ્ચી અને ગુલુદોષમાં ઉપાં મિત્રાવ અમે એમ તો કહીએ છીએ કે શ્રી માંક જેવા જે પરિપક્વો દૂર રહે તો એ કશ્ચી મારે કોભાણ નહિ ગણાય. કશ્ચીમાં સ્વાગત પ્રમુખ કોણ થશે એ વિચાર પણ અમને આવે છે. સ્વાગત મળ્યાની બહુમતી કાઈ ધન્યવિનિ એ સ્થાન આપણે એનું વાનારમ્બ જણાય છે, પરંતુ અમારો મત તો એ છે કે કશ્ચીના સ્વાગતપ્રમુખના રજાને મી. માંક જ શ્રેયે.

સ્થાનિક કશ્ચીવારી સભાનું સંચાલન અને કશ્ચીના વચ્ચના જોનાં એમ તો લાગે છે કે પરિષદમાં કશ્ચીના મેકો ગુજરાતીઓ સાથે આપણી અને મહેમાનોનું પૂરેપૂરું સ્વગત થશે. પરિષદના મમયે કશ્ચીના મંપાન માંકના સાહિત્યમેલોમાં આગળ પડતા ગણુપ એસ મજાનો દૂર રહ્યો હતો એટલી પરિપક્વતા માંકના કશ્ચીની ઇચ્છા સાથે છે કે કોઈ જુદી રીતે આ મનબેઠ દૂર કરે, મતાવા આ શેખાક રથનો જેને જોઈતાં હોય તેમને જોગવા દો અને મપસ કશ્ચીની જેવા શાલા છે તેનું સંચાલન ગુજરાતને જવાશે.

પ્રથમસ્થાનિતવનો અધિકાર :

આ મહિનામાં પ્રથમસ્થાનિતવના અધિકારને અજે એક મદરતને બનાવ બની ગયા. 'હિન્દુ-આચર્ય' વાંધા નામે જાણીતી ધાર્મિકાન રેકડ કંપની આમે શ્રી. મેધાણીએ પોતાના સાન શીતો પરવાનગી વિન: ઉવારવા બદલ નુકસાનીનો દાવો માગેલો. ત્રણ વર્ષ સુધી એ કાવો ચલ્યા પછી હમણું એનું ધરમેજે સમપન થયું મશા-

ધાન ચણ એટલે 'લીલું' સંકેતમાં શણુ એમ નહિ પણ
આમેદીન કંપનીએ શ્રી. મેધાણીના અધિકારોનો રત્નપ્રદ
કર્મો અને રૂ. ૬૦૦૦ રોકડા આપ્યા અને આ ગીનિની
પોતાના પાસે સીલકમાં હોય તે તમામ રોકડાઓનો નાશ
કરવાનું કમ્પ્યુ. સાદિત્ય ક્ષેત્રમાં આ બનાવ અત્યંત
મહત્વનો છે. આપણે ત્યાં લેખકોની દયા શી છે ને
તો અત્યારનક્કર આપણે માંભણીએ છીએ, પરંતુ એ
અત્યંત નાજો 'હોવાથી એના મર્જનનો એટલે કે મરનો
અમે તે માણસ ઉપયોગ કરે, એમાંથી પૈસા ખેંચ કરે
કે અમે તે કરે છતાં એ કશું જ ન કરી શકે એવી
સ્થિતિ હાલમાં આજ સુધી રહી છે. આ પ્રકાર
અંગ્રેજી શ્રી. મેધાણીનું વિશ્વત્ર નિવેદન ધણાજ
પ્રકારોમાં, મુદ્રાકરો, સંપાદકો અને સંપાદકોએ
લેખકોએ, ખૂબ કીર્તિવંશી વાંચનું દક્ષિ એમ અને

માનીએ છીએ. એવી આજ્ઞા આપીએ કે આ પ્રકાર
પછી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પડેલા આ તમામ વર્ગો એક
જાણુ લંડો અને ચોરીનો ધંકો છોડે અને બીજા
જાણુ પોતાના અધિકારો તોય તેનું દક્ષણ કરવાની શક્તિ
મેળવે. શ્રી. મેધાણીએ લેખકોની પોતાના દક્ષિ સંરક્ષા
વિશેની કંઠાચ કિશ્તિનું વર્ણન કમ્પ્યુ છે તે સાચ શાનુ
છે પણ એ માટે સેવાઓની વર્ગોની દયા માનવા
કર્તાં લેખકોએ જ પરસ્પરને સહાયતા થયા માટે 'લેખક
મંડળ'ની સ્થાપના કરી લેવી જોઈએ. એવા મંડળની
અવતાર થોજના આજે કામ રહ્યું કરે નો તુરંત જ
અમદામાં આવી શકે એમ અને માનીએ છીએ. આનું
મંડળ અસદાચ લેખકોના દક્ષિનું તો રક્ષણ કરશે જ
પણુ બીજી રીતે પણ લેખકોને ત્યાં ત્યાં અનાય થનો
દશે ત્યાં ત્યાં તેની પડખે ઉભું રહી તેને ત્યાં અપાયશે.

અ વ લો કે નો

હંસી-અનુવાદક ગિણીન વૈવ, પ્રકાશક ગણગણ
પ્રાણુચવન વૈવ. વૈવ ભુવન. લોપુર. (મહિલાઓ),
કિંમત પાર આના

આ પુસ્તક હાલમાં 'Wild Duck' નો
અનુવાદ છે. અનુવાદ તરીકે આ નોટક વધું સરસ છે.
મળી વસ્તુ, આયોજન અને સંકલન પણ સુંદર છે.
આપણના લેખક શ્રી. મનુભાઈ વૈવ હાલમાં અને એવી
ફિનિશીની મારી આલોચના કરતાં જે અગત્યના પ્રયો
ઉદાહરણ છે. સાદિત્ય વાંચનારોની વધુ સરસ કે રૂપરૂપાન
વધુ સારું? પરંતુ આમાંથી આપણી જાણમાં જે અમર-
કરકે ભાગ્યંતર કે અનુવાદ અને આ પ્રત્યેની એમાં
પોતાના મનપ્રેમ અનુવાદની તરફમાં રહ્યું કરતાં સારી
બજાઈ કરી છે.

અનુવાદ કે ભાષાનું? અને પોતાનો ભાષાનુવાદ
વધુ મોલે છે. અનુવાદ કરતાં મારે તો રસાંત્ર મર્જન જ
કમ્પ્યુ કરવું પડે મૂળ કથાઓમાં રહેલ મહત્તરને ઉદાહર

આપણા સમાજનું તેને વાતાવરણ આપી નવું સર્જન
આપીએ તો જ ને મૂળમાંથી અમર બદલ કરી શકે,

'દંભો'નું કથનક આ પ્રમાણે છે: એ ભાગીદારો
છે, એક મર્ચા મહે. બીજો "આડે રહે" ચહે. ભાગીદારોમાંથી સરકારી મૂના ઉમે થાય છે. એક
માણસની ખાત્રી અવ છે, બીજો પાપમાત્ર મહ અવ છે.
માણસ ભાગીદારની તેવી નોંધરૂપે અર્થ રહે છે. એ
પાપ રૂપેની રેકા અને પોતાના આગમ. કુખી ભાગીદાર
પર ઉપદ્રવો આડંબર કરવા ભાગીદારના કિંદરને એ
નોંધરૂપે 'રજાશી' દે છે અને 'ધંધાનું' પણ સંપાદ કરી
આપે છે અને તેમ જનું મૂલ્ય પણ એ નાવરૂપેની તો
સુધી થાય છે, એમનો મંદામ કિંદરોવનો પંદર વર્ષ
સુધી ગાલે છે. એ સ્ત્રીની ઉંડી પગ ચોંટકે વર્ગની
અવ અવ છે એ પોતાની પુત્રી નહિ દેવ એવી અંતર દેવ
વાર પણ 'આપ' ને પડી નથી. "આપ દીકરી" વસ્ત્ર
ખૂલ સ્નેહ છે. પણ 'આપ' કરતાં ને વધુ સ્નેહ નો

હાથની તેની પાછલી “હંસી” ઉપર છે કે જે પેલા શેડ આપેલ હતી એવામાં શેડનો હોઠો ધણું વધે પછી ત્યાં આવે છે. એ બધું જાણતો હોય છે. પેલાં દંપતિ અને એમની ‘પુત્રી’ બ્રમમાં હવે તે કરતાં સ્વતંત્ર જાણ પછી વધુ નિકટમાં આવીને તેઓ હવે તો મુખી થાય એમ માની તે બધું ખુલ્લું કરે છે. પણ આતું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. ‘આપ’ ઉપર પોતાનો ઘણો જ પ્રેમ છે એ ખતાવના ‘પુત્રી’ પોતાની વહાલી હંસીને પરિતોષથી મારવા જાય છે પણ તેનો ભોગ એ પોતે જ થઈ પડે છે. ‘આપ’ એ પછી સાચો આપ થાય છે.

જગત બ્રમણ્યમાં જ મુખી થઈને છૂરી રહે છે. શા માટે એમાં ‘સત્ય’ની ધાણમેલ કરીને હજારો ઉપર લાવ્યું?

આજ વાર્તાને, આજ વસ્તુને આપણી આપણા જાત્રામાં ઉતારવાં એટલે એ અનુવાદ નથી થઈ જતો. મંગેશ ‘પીએ છે’ એ વાત નાની હંસા સરળતાથી બોલી જ કેમ શકે? એનો મુકેશીથી શુદ્ધવચ્ચર આસતો હોય તેવા એક સાધારણ ફોગમારના બાપ ઈન્કરસને પોતાનો શિકારનો શોખ પૂરો કરવા પર પછવાડે એટલાં કણતર અને એવડો વાણી ક્યાંથી મળે? નાની હંસા હંસીને પરિતોષથી મારવા જાય અને એવી બીજી વાતો આપણા સમાજના વાતાવરણમાં બને જ કદી રીતે? જેમ દારૂની ટેવવાળા મંગેશને ‘દેવી બકત’ ફેરવે. પાસે એમ બીજું પણ ઘણું બદલવું પડે આવ્યું બધું બદલવા જતાં મૂળ લેખની પ્રતિભા બરાબર જળીવાથી શકાય ખરી? તો સારી વાત એ નથી કે ભાષાંતર જ કરવું? મૂળ કથામાંનાં જ નામો આજતાં હોય તો શું થયું? સાચું વાતાવરણ અને સાચી વ્યક્તિ વધુ સારી રીતે એમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય એમ અમારું માનવું છે.

વિધિના વિધાન: અનુવાદક: પ્રકાશક: અને ક્રિમિત ઉપર પ્રમ.એ.

આ પુસ્તક છપ્સનના Warriors at Hegel-land નો અનુવાદ છે. “હંસી” વચ્ચા પહેલું આ નોટક વાંચ્યું હોય તો છપ્સનની શક્તિ વિશે અથવા અનુવાદની આવડત વિશે આપણે ખાસ કંઈ સારું

ન બોલી શકીએ. આ નોટક મૂળ મેં વચ્ચા નથી એટલે અનુવાદકે કેટલી જૂટ લીધી હતી તે કદી શકું નહિ, “હંસી” (Wild Duck) મૂળ વાંચેલ છે તે પરથી અનુવાદની શક્તિની મારા પર સારી ઝાપ પડી છે.

અનુવાદ કરવાની બાબતમાં પુસ્તકની પર્મદંડીનો ખાસ ખ્યાલ કરવો જોઈએ જે વસ્તુ આપણા સાહિત્યમાં મૌલિક એટલી સારી ન હોય, ન હોતો શકી હોય કે ન હોતો શકતો હોય તેવાં જ પુસ્તકોનો અનુવાદ થવો જોઈએ. આ પુસ્તકમાં જે વસ્તુ છે, જે જાતલેખની શુદ્ધતા અને સ્વોદતા છે તેવું આપણા સાહિત્યમાં હોતી શકે, એથી અનેક ગણું સારી રીતે ઉતરેલ છે. આપણી લુની રમજીમને લક્ષમાં રાખીને અનુવાદ કૌશલ્યે લેવાથી લઈ ‘ધાર’ છું કે અનુવાદકની એ વિષયમાં પૂરતી આવડતની આમીને લઈ પુસ્તક સુચ્છ નથી અને તેથી પાંચો મગજગર પાંચી જોઈએ તેવી અજર પાડી શકનાં નથી. બધું ‘દેશકાર’ અને ‘દેશકાર’માં જ તણાઈ જાય છે. તેમાં જ્યાં દમ્ભેલ કાઝો વચ્ચે આવી પડ્યાં એટલી જિવારા મુખ પુસ્તકની પણ કમજાબતી બેસાડી દીધી.

માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ:- સંચલક: અંબાલક જે. સી. કુમારપા, પ્રકાશક: નરસિંહ દાસદાસ પરીખ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ. મૂળ આઠ આના.

વિશાળ જમીયા જેવા ગૂજરાતમાં જેઠા એક માનવર જિંદગી છે અને માતર તાલુકા એમાં સૌથી વિશેષ ફજદુષ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૬-૩૦માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અંબાલક અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ફેરલાક વિદ્યાર્થીઓએ મળી માતર તાલુકાની આવક, જામ, એનાં કાણે અને પરિણામો અને એ હારા વિનુદાનના એકાદની આર્થિક સ્થિતિનો બરાબર ખ્યાલ આપવા તપાસ કરી. આ એક જ તાલુકાની તપાસ છે પણ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આવી ઘણી તપાસો અને

હજુ વધુ ઝીણવટથી કરવામાં આવે તો દુનિયામાં સ્વાધી રહેલાં આજનાં તમામ અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં મોટા ફેરફાર કરવા પડે. આના સમૃદ્ધ તાણકાની સ્થિતિ કમકમા ઉપગમે એવી છે તો દેશના બીજા ભાગોની હાલત કેવી હશે એની સંદેહો કરવાના યથા શકે.

ગામડે ગામડે ફરી બેટમાં કુટુંબોએ મજબુતીથી પોતાની હકીકતો આપી તેના ઉપરથી અને કંઈક સર-કારી દફતરો ઉપરથી તારવારે અહીં ટૂંકાણમાં છતાં ઘણી નકર અને ચોક્કસ વિચિત્રતા ચીત્રિત થાયી રહ્યું કરવામાં આવી છે; વાચતા આપણું મનજી ઝડપીને એની સાથે એ સંબંધે વિચાર કરવા લાગી પડે છે.

આપણા દેશમાં ગરીબી ઘણી જ છે, ખેતીમાં કસ મુદ્દે નથી, સરકારી કરવેરા ઘણા આકરા છે અને સખ્તપણથી વસૂલ કરવામાં આવે છે એ હકીકતો આપણે વારંવાર જોણીએ છીએ પણ એ જોણતી વખતે આપણને પ્રશ્ન ખ્યાલ નથી હોતો કે 'એ ગરીબો એટલે કેટલી ગરીબી, ખેતીમાં કમ નહિ એટલે કસ, કરતો જોયે વધુ એટલે કે કેમોક વધુ. આપણી સામાજિક ફરિયાદો આપણું ધણું ધન ખેંચી લય છે એમ આપણે જોણીએ છીએ પણ શું ખરેખર એમ છે? આ પુત્રના આંકડાઓ ઘણી જ ચોક્કસી યાતો કહે છે.

શોડાંક અવતરણો નહિ તો સર આપણની પ્રમ્તો યથા આવે છે, મૂળ પુરતક દરેક વાંચે અને આપણે શા માટે રવતન રવું છે એ એવું ચોક્કસથી સમજા લે કે કોઈ દિવસ દિલ એની ધૂનમાંથી જાણું ન હો.

મરણ પ્રમાણ ઉતરતર વધતું જ મધું છે, તેવું કમળ ખેતીમાં કમ રહ્યો નથી તે છે. છતાં પોષણના અભાવે અને મનુષ્યો કરવાની ઝીમર જાડું વહેલી રાત્ર યથા જતી હોવાથી ઇચ્છનશકિત બદલ વહેલી ખતરાય યથા જાય છે. અકાળે દુષ્ક બનેલ માણસોનાં જાણે તો માણસોમાંથી ઉતરતાં કમવાળાં રાય છે.

અહીં ખેડૂતના ઇચ્છનની નિરૂપિતોમાં ખેડૂતના ૭૨ ટકા યથા જાય છે બધારે અમેરિકામાં ૫૦ ટકા

ખેડૂત માટે જાય છે, આનું કમળ એ કે સત્તોમાં ખેડૂત ઘણો જ ઉતરતો હોય છે અને મનને મળતાં ખેડૂત દારા શરીરને જે શક્તિ મળે છે તેવું હિંદુસ્તાનના ખેડૂતને માટે નથી રહ્યું. આપણા ખેડૂતને મળતો ખેડૂત પૂરો પડી શકે તેવું ક્યું સાધાન છે?

માન જણું સૂકું ખાતું અને સાધારણ ધરોમાં રહેતું અને ક્યારેક માંદા પડમે ગરીબો દવામાં થોડા પૈસા ખર્ચવા-આટલા જ માટે એક માણસને વરસે યોગમાં યોગ સો રૂપિયા તો જોઈએ જ, એટલે કે સરેરાશ પાંચ માણસના કુટુંબના નિલાય માટે વરસે પાંચસો રૂપિયાની કમાણી થી જોઈએ, આમાં દુધા-વરધા માટેના કરમરની તો વાત જ નથી કરી, પણ ખેતીમાં પાંચસોની કમાણીને બદલે ઘણાને પાંચસોની ખાધ જ ખમતી પડે છે.

આખા તાણકાની મરાસરી વાર્ષિક આવક કુટુંબ દીઠ રૂ. ૬૭ છે. ૧૨૧૫ કુટુંબોમાંથી ૮૬૧ કુટુંબોને તો ખોટ જ આવતી હોય છે.

સરેરાશ આવક રૂ. ૬૭ જ હોવા છતાં સમ અને મરણના જ પ્રસંગો પાછળ વો' રૂ. ૧૦૧ સરેરાશ ખર્ચાય છે એ જાણી આપણને આપણી મૂર્ખાઈ ઉપર નિરક્ષર છૂટે પણ લેખક એ પ્રત્યે નિરક્ષર નથી બતાવતા. એટલે કહે છે કે આપણું તો આપણા શહેરી મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો સિનેમા અને હોટેલોમાં વાપરે છે બધારે આ તો એમને માટે આનંદના એક માધ્યમ જ ઉપર જોઈએ જ.

પણ આને ગામડાની કરમદારીનું કમળ જેમ સરકાર બતાવે છે તેમ આપણે પણ ન કરવા માંડ્યું. સરકાર આમની પાસેથી શું કાં લે છે તે જાણી; તમને મલિને સીજ જ રૂપિયા પગલ મળતો હોય અથવા કંદો કે વો' તમારી કમાણી રૂ. ૨૦૦ દોષ અને તમારા ઉપર કનકમેટા પડે તો? અરે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ની કમાણી ઉપર કનકમેટા આપણી ન માણવાનાં કારણો રહ્યું શકેલા છે. પણ ખેડૂતી દાદ સાંભળનાર કોણ? અને ધારો કે તમારી વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦૦ ની કમાણી

ઉપર ૬૦૦૦ રૂપિયાનો કર લેવાનો હોય તો? તમે મરતું પસંદ કરો. પણ હું 'ધાર' છું કે કર તો ન જ લઉં. કર બહુ તો રૂપિયે એક આનો હોઈ શકે, પણ ખેડૂતને તો રૂપિયે (આ તાલુકામાં) પોણા બે રૂપિયા કર લેવાનો હોય છે, આ બધું જલદીથી સમજી જવાય એવી રીતે નથી હોતું. પણ અધ્યાપક કુમારજીએ વિધવિધ આંકડાઓ મેળવી તે પ્રચી તારવી આપ્યું છે તે આવી રીતે: એક એક જમીનના ટૂંકાની કિંમત ૧૦૦ રૂ. હોય તો તેના ટૂંકા ઉપર વાર્ષિક ૪ રૂપિયા સરકાર મહેસૂલ તરીકે માગે એટલે કે જો ૧૦૦ રૂપિયા ઉપર જ્યાં ૬ રૂ. મળતું હોય તો તે ૬ રૂપિયાની આવક ઉપર આ ૬ રૂપિયા, એટલે કે કમાણીના ૬૬ ટકા સરકારને આપવા. પણ આ તો સામાન્ય સ્થિતિની ચાલ ચક્ર, ઘણાં ભાગમાં તો ૧૦૦ રૂપિયાની કિંમતની જમીન ઉપર ૬૬ રૂપિયા મહેસૂલ આપવાનું નીકળતું હોય છે.

આ મહેસૂલની વસૂલાતના હુકામો એવી રીતે મેળવેલા હોય છે કે જ્યારે માલ ખેતરમાંથી ઘરમાં ન પહોંચે એ હોય, એટલે સત્તામણીથી હરી ખેડૂત શાલુકાર કે કાઢિયાઓ પાસેથી પૈસા લઈને સરકારને વરે અને પછી માલ તો ઘર ખર્ચમાં ચટણી થઈ જાય એટલે જ હોવાથી શાલુકારનું દેહું ઉભું જ રહ્યું હોય છે. આ ઉપરથી એ એકમું થાય છે કે આવક પર કર નાખવાને બદલે મૂડી પર કર નાખવાથી એ કર આવક કરતાં વધી જાય છે અને એટલા કર ભરનાં ખેડૂતને જાંડા કરજમાં ઉતરતું પડે છે.

અને આટલા જખા કરના ખલ્લામાં સરકાર વોખને આપે છે શું? નહિ નિશાળની સગવડ, નહિ દવાની સગવડ, નહિ પાણીની સગવડ, નહિ રક્ષણ કે નહિ ટપાલ; અરથે છે કેવળ મૂળી-ખટોરો મારફત ગ્રામ અને મામલતદાર-ફોજદાર કે બડા લાટ માટે વેડ.

આજ સુધી આપણને બધા સમજાવતા આવ્યા છે કે દિલ્હીના ની માયા દીડ સરેરાશ આવક રોજના પાંચ પૈસા છે, સાત પૈસા છે, ચાર આના છે ઇ.સ.દિ, પણ આ તપાસને અંતે એનું જણાયું છે કે થોડા લાખો-

પતિઓને બાદ કરતાં માટે ગામડાંમાંથી જ એ સરાસરી તારવવામાં આવે તો વધુમાં વધુ સાત પાંચ આવી શકે સાત પાંચમાં માલુમ બાદશાહીથી રહી તો શકે જ.

લેખકે ઘણાં સુંદર અને ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે. સરખી રીતે, સારી રીતે ખાતાપીતા અને રહેતાં જે વધે તેના ઉપર સરકારી કર પડે તેનું કરતું ધોરણ હોતું જોઈએ જો કે આજે તો ખેડૂતોની એ સ્થિતિ છે કે મોટા ભાગને ખાખીયા માટે સૂકા રોટલો મળે તેમજ જ ખેતરમાંથી મળે છે અને અને ઘણી વાર આ મોટા ભાગે જો આમણા પાંચ વર્ષ કંઈ અચાનક હોય તો એ ચે ગુમાવતું પડે. ત્યારે સૂકા રોટલો કાઢવાની તો વાત ક્યાં જ રહી?

છતાં આવી ખેતીને ખેડૂતો કેમ વળગી રહ્યા છે? હા ખરું છે, પણ તો ખીજું કરે શું? અને હાથમાં કંઈક જમીન હોય તો એ એક પ્રકારની આજરૂ પણ બે ના! આજરૂ ખાતર માણસ જન પણ નથી દેતો! એ: સામ જાગવવા ખાતર માણસ શું કરવા તૈયાર ન થાય?

લેખકે કેવળ પોતાની જ તપાસ ઉપર આધાર રાખીને બધા નિર્ણયો નથી આપ્યા, દિલ્હીનામાં અને ખીજા પ્રાંતોમાં જ્યાં જ્યાં આવી રીતની કંઈક તપાસ થએલ હોય તેના પૂરાવા ઉપરથી પોતાના નિર્ણયોને પાયા કર્યાં છે. પ્રકરણોની શરૂઆતમાં જુના દાસ્તાવેજોથી જુદી મોટા રાજા અને ખેડૂતના મંબંધમાં સુંદર મનોમન ટાંકીને પ્રકરણ તરફ આપણને અભિમુખ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પુસ્તકના અવલોકનમાં આપું પુસ્તક તો કેરી રીતે રચ્યું કરી સફાય પણ સૌને એ વાંચવાનો આગ્રહ છે અને એવી બીજા તાલુકાઓની તપાસો પણ થવી જરૂરી જણાય છે.

વિદ્યુતગમ: (ભારતીય સહિત્ય પરિષદનું મરાઠી મુખ્ય પત્ર) સંપાદક: યાદવ મુકુન્દ પાઠક એમ. એ. એલ. એલ. બી. મુરિયાર પ્રકાશક: મંડળ સિ. નામપ્રક. વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૧૫.

છેલ્લા આઠ મહિનાથી આ મરાઠી માસિકનું સંચાલન ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની મહારાષ્ટ્ર શાખાએ પોતાને હસ્તક લીધું છે. આ આઠ માસના અંકો ભેટાં અમને લાગે છે કે આ થોડા માસોમાં પણ આ માસિકે મરાઠી ઉચ્ચ કેટલીના માસિકોમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. આ માસિકના સંપાદકશ્રી સલાહકરોમાં પ્રખ્યાત નવલકથાકાર શ્રી. વામન મહુરાર ભેળી; શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. વરેન્દ્ર વગેરે છે. અને તેથી ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ લેખો આપશે આ માસિકમાં બોધ રાશીએ છીએ.

આ માસિકની ખાસિયત એ છે કે મરાઠી સ્વતંત્ર લેખો ઉપરાંત આ માસિકમાં હિંદી ગુજરાતી, બંગાળી અંગ્રેજ વગેરે ભાષાઓના ઉત્તમ લેખોના ઉત્તમ લેખોએ કરેલા તરજુમા પણ આવે છે. સામાન્ય રીતે તરજુમાની અંદર એક ખામી એ હોય છે કે મૂળ લેખના જેટલું ભાષાનું ભોમ તરજુમામાં રહેતે નથી બીનરી રાકતું પણ અમારે આનંદ સાથે કહેવું ભેળીએ કે આ માસિકમાં આવતા તરજુમાઓમાં ક્યાંયે એ દોષ નમરે નથી પડતો. કાખજા તરીકે શ્રી. કાકાસાહેબ દર મહિને આ માસિકમાં સારિવાના મહાન કવિ ખલિલ ગિલાનના વિચાર વમળનું દર્શન કરાવે છે. એમને આ તરજુમા તરજુમા છે એમ બે ઉપર લખ્યું ન હોય તો ખબર પણ ન પડે એટલો સદાજ ભાષામાં લખેલો હોય છે. અને દરેક વિચાર-ક્રિયાને અંતે એમણે કૌશલમાં લખેલ સમાલોચના તો કેટલીકવાર મૂળ વિચાર કરતાં પણ વધી જાય છે.

આ માસિકના હેતુ (જુન) અંકમાં આવેલ બે લેખો તરફ વાંચકનું અગ્રે ખાસ લક્ષ્ય ખેંચીએ છીએ, એક તો પ્રખ્યાત નાટકકાર જેમ્સ બેર્નેસ ચરિત્ર અને બીજું “અંતી બારખરી” વાળા ચર્ચાપત્ર. પહેલાંની અંદર ટૂંકમાં આપણને લેખકની ઉત્તમ જોડણી દ્રાવી આપી છે અને બીજામાં શ્રી. જનકદા અને શ્રી. કાલેકરના સ્વરૂપોજના વિશેના અભ્યાસપૂર્ણ વિચારો ચર્ચાના રૂપમાં જાણવાના મળે છે.

આ માસિકની “પ્રાસંગિક” વિભાગ અમને ખૂબ મનો. માસિકના તંત્રી ખાસે આવતાં પુસ્તકો વિશે સમાલોચના લખીને જ તંત્રીએ મેકા ન રહેવું ભેળીએ એ આ તંત્રી બરાબર સમજતા લાગે છે. આ વિભાગમાં સારા સારા નવાં અંગ્રેજી પુસ્તકોની, પરંપરાતંત્રી બીજાં પુસ્તકોની સમાલોચનાઓ અને બીજી એવી માહિતી આપવામાં આવે છે.

પણ આઠમા વખાણ ક્યાં પછી અમારે તંત્રીને એક નજ સૂચના કરવાની છે કે એમણે વિચારવાન માહિત્ય તરફ જેટલું લક્ષ્ય આપ્યું છે તેટલું લક્ષ્યકથા વિભાગ તરફ અને કાવ્ય વિભાગ તરફ લક્ષ્ય નથી આપ્યું લાગતું.

પણ એકંદરે આ માસિક પહેલાં પંક્તિમાં બેસે તેવું છે.

The Indian Readers Digest:
પ્રકાશક : વરવંત કંપની, એશીયી-સ્ટન સકંચ, રોડ, મુંબઈ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ.

અંગ્રેજી માસિકોના પરિચયમાં રહેનાર વાંચકોએ અમેરીકાના પ્રખ્યાત માસિક “રીડર્સ ડાયજેસ્ટ” તું નામ તો ચાંબડ્યું જ હશે. શ્રી. વામનરાવ કપાડીએ એ જ બુમિત્ર ઉપર હિંદુસ્તાનના વાંચકો માટે ઉપરતું માસિક શરૂ કર્યું છે.

આજનો જમાનો એટલો ઝડપથી દોડ્યો જાય છે અને એમાં એટલા બધાં સાપ્તાહિકો, માસિકો અને વર્તમાનપત્રોનો ધોધ વલો જાય છે કે જમાનાની સાથે રહેવું અને બધાં પ્રકારનો ઉપર નજર ફેરવવી એ લાજભર્ય અશક્ય જેવું યદ્યપ્ત પડ્યું છે. અને જતાં જમાના સાથે રહેવું હોય તો કેતે શું કહેવું છે એ જાણવા વગર ચાલે એમ જ નથી. એટલે આવી રીતિમાં અમે માનીએ છીએ કે ઉપરતું માસિક હિંદી વાંચકોને માટે લાઇ જ ઉપયોગી નીવડશે.

આ માસિકની અંદર જુદા જુદા, હિંદીના તેમજ પરદેશના માસિકોમાં આવેલા સારા સારા લેખોના સારાંશ અથવા તો ઉત્તાર આપવામાં આવે છે. હિંદી વાંચકને ફરીકર એવી બધી માહિતી-રાજકીય, સામા-

છક વગેરે બધી નવતરી-સાસા સાસા માસિકમાંથી ભેગી કરેલી આમ આપણને તૈયાર મળે છે. ઉપરાંત આ માસિકમાં પરદેશના છાંયોમાં આવતાં વ્યવસ્થિત, નવી શોધો, કારણીય યાગેવાનોનાં રેખાચિત્રો વગેરે અનેક ઉપયુક્ત માહિતી આપવામાં આવે છે.

આ માસિક વાંગોને, દેશમાં અને પરદેશમાં આલતી ઉપસ પાથલે, અને નવા જમાનાના વિચારોથી પરિચિત રાખવામાં ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

વૈદ્ય કલ્પતરુ : તંત્રી રૂપીસંકર જલસાંકર ત્રિવેદી મૂળરાવ કામરેશી, ગાંધીરોડ અમદાવાદ, લવાજમ રૂ. ૩૫.

બસ પ્રેશરના દર્દીઓ હાસમાં ઘણું જોશમાં આવે છે. આ રોગ રવત્ર છે કે બીજા રોગનું ચિન્હ છે, એ એક પ્રશ્ન છે. તેમજ હાસને સમજાવે છે, એવું ભાવે અને અસાધ્ય દરદ પથ નથી. પરંતુ સમાજની જાનપાનની ખેલકારી તેમજ પ્રતિકૂળ વર્તનાથી આ દરદ થઈ આવે છે. અને હાસતરો દરનું સ્વરૂપ સમજાવનાં દર્દી તેને જીવોથું દર્દ માની લે છે. એવું નુકસાન દર્દીને સંભવ દરનું પડે છે. આ જાનનું બધું સ્વસ્થ આ અંકમાં આપવામાં આવ્યું છે. હરખાતમાં બસપ્રેશરનો ખાસ અંક કાઢવાનું કારણ દર્શાવ્યું છે. તે પછી આ દર્દનું જોશોપેથિક અને આયુર્વેદિક રીતે સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે.

તેમજ તંત્રી તરફથી તોષણે જનવાને ઉપયોગી થાય એવી સૂચનાઓ સાથે દરદ થવામાં કારણ, લક્ષણ, તેના કુદરતી અને આયુર્વેદિક ઉપાયો જનાવવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત એ દર્દીઓનું વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જે વાંચકથી આપણને સચોટ અસર થાય છે. બીજા અગ્રણી વિદ્વાન વૈદ્યોની અનુભવી તોષ થઈ આપવામાં આવી છે.

આયુર્વેદના અભ્યાસીઓને આ અંક ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. સામાન્ય વાંચકવર્ગને પણ આમાંથી ઘણું ફિતલી સૂચનાઓ મળી રહેશે આ અંક સૌએવાંચવો પડે :

અંકની સાઈઝ ગ્રેપ્થ, ૫૬ પાનાં, ૫ રંગીન ચિત્રો ૩ સારા ચિત્રો સાથે કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

જન્માષ્ટમી અંક :

જન્માષ્ટમી પ્રમોગે આપણા કેટલાક સામર્થિકો કૃષ્ણ જીવન ઉપર જુદી જુદી વિવેચના કરતા અંકો બહાર પડે છે. આ વખતે શુભરાત્રી, બે ઘડી મોજ, નવસંતન, સ્ત્રી શક્તિ, વગેરે એ જન્માષ્ટમી અંકો બહાર પાડ્યા છે. એ જવામાં વિવિધતા સારી રીતે જોવામાં આવે છે. 'શુભરાત્રી' એ શિરસ્તા મુગ્ધ મંબીર લેખો અને કાવ્યો આપ્યા છે. 'બે ઘડી મોજ' કૃષ્ણજીવનને સ્પર્શતા લેખો સાથે થોડુંક અન્ય તરેહનું વિવિધતાલયું વાંચન આપેલું છે.

'નવસંતન' આપેલ કૃષ્ણહાર્યાંક તદ્દન નવીજી જીવન પાડે છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાંથી અમુક પ્રસંગ ઉપાડી એને રમુજ શૈલિમાં વર્ણવ્યા છે. આજ અંકથી એ પાણિકમાંથી આવાકિક અને છે, એજે સમગ્રી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ માટે અમારા અભિનંદન.

'સ્ત્રી શક્તિ' નો આ બીજો 'જન્માષ્ટમી અંક' છે. અગાડિના અંક કરતા કેટલીક બાબતોમાં આ અંક વધુ સુંદર બન્યો છે. પૂંડા ઉપરનું ચિત્ર ન મૂક્યું હોય તો વધુ સારું હતું. લેખન સામગ્રી એકંદરે રૂઢિપ્રધાની અને ઉપરોચી સંદર્ભોથી છે.

કલ્યાણ : તંત્રી હનુમાનપ્રસાદ પોદાર, ગોરખપુર.

'મંત્ર અંક' જે રમણજી પ્રસિદ્ધ થતા 'કલ્યાણ' ખાસ અંક હાસ એટલી પ્રખ્યાતી મેળવી છે કે 'ખાસ અંક' તો કલ્યાણના એ પ્રશંસાકાંક્ષ કરેલ એવું જણી શકું છે. આજ વરસે 'મંત્ર અંક' બહાર પડીને એ પ્રજાતિમાં ઔર નવારો રપો છે.

૮૭૪ પાના, ૬૧ બહુરંગી ૭૪ બે રંગી અને ૪૦૫ એક રંગી. આરસો સમૃદ્ધ અંક ! ખરેખર આપણા મંત્ર મહાત્માઓના 'એન સાર્વત્રિકીયીવા' જેવો આ એક અંક જ ખાર મહિનાનું વાચન પુરું પાડે છે. ૧-૪-૩૦ જેવા મામુમી લવાજમમાં આ અંક 'હાથપગ ધર્મપ્રેમી' સાર્વત્રિક રીતે વાચક સંપ્રદાય ન ચૂકે.

: અનુક્રમ :

નવલકથા	દત્તાત્રેય બા. ઠાલેલકર	૫૪૭
અનશીનાં ત્રણ ઓપાત્રો	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૫૫૨
પતન ને પ્રાયશ્ચિત્ત	વિશ્વનાથ મ. જાડે	૫૫૩
નવલ-નાટક-શૈલી	ડાહરરાય ર. માંકડ	૭૦૫
સાહિત્યના પ્રવેશમાં	... ..	૭૦૬

આ અંગ્રેજી પુસ્તક વિખરે મળી શકશે નહિ.

ખૂબ મોડું થવા છતાં આ અંક પ્રગટ કરતાં અમને આતંક થાય છે. દોહરો પાનાની આ સુગંધ નવલકથામાં જે શાંત અને ગંભીર ભાવો વ રહ્યા છે તે વાચકતા મનને અંત સુધી પકડી રાખશે એ વિષે અમને સંદેહ નથી.

આ નવલને પુસ્તકાકારે પણ બહાર પાડવાનો અમારો વિચાર છે. એ વખતે મૂળ લેખક નેચેનિયલ હોયોર્ટના જીવન વિષે અને આ નવલની વિશિષ્ટતા તથા ગહનતા વિષે શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ સવિસ્તર લખવાના છે એટલે આ અંકમાં એ માટે કંઈ નથી લખ્યું. આશા છે કે આહુકોને આ નવલકથા ખૂબ ગમશે.

સંપાદક

કે. જી. ભટ્ટ

* વર્ષ ૭૬૬ *

* સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ *

* અંક નંબર-૬૨ *

ન.વ.લ.ક.થા

[એક દુર્લભ સામ્રાજ્ય સંસ્કૃતિ]

શ્રી. દત્તાત્રેય ખાલકુશ્લ કલેલકર

જીવન

જીવન એ જીવન કહ્યું કે આત્માન વિજ્ઞાનીવાત ત્યારે હાડ્યામંત્રાણ શરીર અને જિંદગીને સ્વર્ગ કે નરક કરી નાંખનાર સારી કે વંચી, લાવનારો કોરે મૂકતા માણસમાં ને કંઈ નિરાકાર અને નિર્મુલ્ય વસ્તુ બને છે તેનું જ શાન મેળવી મો એવું તો એણે નહિ જ કહ્યું હોય. અલિપ્તમાં જેમ અમર સંખ્યાઓમાં એકનો ગુણક (factor) હોય જ છે તેમ આત્મા બધે છે જ. ગણિતમાં કોઈ પણ સંખ્યામાંથી એકનો ગુણક કાઢી નાંખ્યો હોય કે હોયેથી હોય તોયે લાખલાઓ લગત કે અધરા થતા નથી તેમજ, જીવનમાંથી નિરાકાર નિર્મુલ્ય આત્માને જોળખ્યો તોયે શું અને ન જોળખ્યો તોયે શું તેથી કંઈ આપણી જીવનસિદ્ધિમાં ફેર પડતાતો નથી, એ આત્મા જ્યારે અનેક જાતના સંકલ્પ વિકલ્પો લઈને સ્વર્ગ કે સક્રમ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એની બધી શક્તિઓનો પરિચય થતા મોઢે છે. જ્યારે વગરની સહિત જન્મલેપ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે આત્મા વગરનું શરીર પણ મીઠું બેવું હોય, પણ અલિપ્તમાં જેમ મીઠાને કારણે જ એકની સંખ્યા દશગણી થાય છે તેમ જ કર્મના સાંકલ્પ આ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જ આત્માને પણ કિંમત આવે છે.

મોઢે જે અવ્યયન કરતા લાગત વસ્તુ હોય તો તે દેવજ આત્મા નહિ. પણ આત્માનો જોરે ચાલતી અને વિકસતી આપણું જિંદગી જ છે. એ જિંદગીનું અવ્યયન અનેક શાલેઓ કહ્યું છે, પણ શાસ્ત્રોને અરુપમાં કરનાર હોશની ચેડે ગીરશાંદ કરવાની રેવ હોય છે. પ્રયત્નથી કર્યા વગર શાસ્ત્રોનું ભેલું સાલવું જ નથી, અખંડ જીવનનો એકસામેનો જો કોઈ વિચાર કરવું હોય તો એ કાં તો ક્રિય કરે છે અથવા નવલકથાકાર.

સાસ્ત્રો-જ્યારે પ્રજન થાય છે ત્યારે આખી પાટા ખાંચી આંધળા થયેલા ગેરુની ચેડે દરેક મીઠાને અડીઅડીતી એનાં અવયવો તપાસે છે ત્યારે કવિ કે કલાકાર જીવન ઉપર જ્યારે હૃદય પ્રકાશ પાડી આખા દેશને પ્રવેશ કરી લે છે, કવિ આગળ સપ્તજ્યો ન્યાય

નથી હોતો. એ જે જુએ છે તે એકસમુદ્ધ જુએ છે. કવિને કેવળજ્ઞાન હોય ન ચતુર્ હોય પણ જે ક્ષય છે તે એકસમુદ્ધ અને સર્વગીજ્ઞ થાય છે, એટલે જ કવિને દયા રહે છે.

માણસને ધીન બધા વિષયોમાં અને સાબોમાં રસ પડે કે ન પડે એને પોતામાં તે રસ પડેલા જ નોંધ્યો. એટલા માટે જ તે પોતાના વખાણ નરી પુરામત છે એમ જણતાં છતાં તે માણસ રસપૂર્વક સંભળતાં ધરાવેલા જ નથી. પણ આ તે પ્રાકૃત માણસની વાત થઈ. માણસને પોતાનામાં રસ છે તે એવાંયે જાણે છે. પણ માણસને બુદ્ધિ આપી પણ તે પૂરતી ન આપી એટલે માણસ હંમેશા મૂંઝવેલો જ રહે છે, જેટલાં કામ ધીન જ ઉપર સોંપી સકાય તે બધાં માટે કારભારી નીમી માણસ નિરાંત મેળવી શકે છે પણ જીવવાનું તે પોતાને જ માથે આવે છે. એને માટે કોઈ અવેજ નહિ મારો. એટલે જીવવાની મૂંઝવણ કેમ દૂર કરવી એ સવાલ હંમેશા અકળાવનારો હોય છે એ મૂંઝવણ જો કોઈ દૂર કરી શકે તે માણસ એને હંમેશા માટે કૃતજ્ઞ રહે છે.

અને જો મૂંઝવણ દૂર ન થતી હોય તો, એજમાં એણું એ મૂંઝવણ બૂધી જવાની સુકિત કોઈ જનાવનું હોય તોયે એ નાનીસતી સગવડ નથી. નવલકથાકાર આ જ ને રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે. કોઈ રાજપુત્રાને રાજકારણને પાઠ આપવા માટે પંડિત વિષ્ણુભંજી કોમડા બિલાડાની વાઘ અને વરુની વાર્તાઓ જોડવી કાઢી. પણ મૂંઝવેલા માણસને આજી જીવન પરાવે જો સૂઝ પમાડવી હોય અથવા મૂંઝવણ જુતાવવી હોય તો એને માટે માણસના જીવનની સાચી કે ગૂંચી, વાસ્તવિક કે અદ્યજીત વાર્તા લેવી કાઢવે જ છટે.

આ રીધ યઈ અને પુરાણો લખાયાં. આ રીધ યઈ અને મહાકાવ્યો રચાયાં. આ રીધ યઈ અને તત્ત્વારીજો નોંધાઈ અને આ રીધ ત્યારે પાછી થઈ ત્યારે જ નવલકથાઓની સંપ્તિ તેજાર કરનાર વિશ્વમિત્રોનો વર્ગ પેદા થયો.

દરેક નવલકથા અનુભવજીવનની અથવા માનવી કલ્પનાની એક સ્મરણપાત્ર છે. એમાં સાચા અથવા કાલ્પનિક જીવનનું પુનરાવલોકન કરેલું હોય છે. તેથી જ

માણસને આ વિશિષ્ટ સાહિત્યકૃતિમાં આટલો બધો રસ છટે છે.

દરેક આદર્શ અને દુઃખની વાત તો એ છે કે આટલી મદત હોવા છતાં નવલકથાકાર જેવા-પણ માણસ ધીનને કોઈ ન હોઈ શકે. એ જમે તેણે મિત્રો જીતાં કરે છે, જમે ત્યાં સંબંધ બાધી આપે છે, જુદાણું તો એની મોડામાં મોડી મૂડી અને છતાં એ મૂડી ઉપર એણે સત્પનો વેપાર કરવાનો હોય છે. દુનિયાના દુનિયાદારી લોકો કરતાં આ પ્રયોગ તદ્દન બિલકલ છે. દુનિયાદારી માણસ સત્પનું બદાનું કરી જુદાણું ચલાવે છે ત્યારે ઉત્તમ નવલકથાકાર કડકડું જુદાણું વેરેકો આગળ પીંચી એમાંથી એ સત્પનો જ વેપાર ચલાવે છે. આમાં જો બુલેચૂકે મૂડી તરીકે અણબરોટી વાસ્તવિક સત્ત્વ બીના એ વસ્તુ કરે તો એની કળાને ગાંધાજી જ લાગે. વાસ્તવિક દુનિયામાંથી અનેક તત્ત્વો અનેક ટેકણેથી મેળાં કરી તેનાં સ્વતંત્ર મિત્રો જ એણે જીતાં કરવાં નોંધ્યો. કોઈ વિશિષ્ટ બળિને તત્ત્વ આગળ રાખી જો નવલકથાકાર એને જ વર્ણવવા બેસે તો એને દાણે કલાકૃતિ નિર્માણ થાય જ નહિ. અનુક વસ્તુ લેવી અને અનુક વસ્તુ છોડી દેવી એ હનોપાધાન જે ન કરી શકે તે કળાકાર જ નથી વિરસાર અને પુરસાર એ તો જાણો આત્મા છે.

કવિ અને કળાકાર બળિનનાં મિત્રો વીંતરે છે અને એમને જીવતા કરે છે પણ દરેક મિત્ર એ એક જો સંપૂર્ણ નહોતો એટલે કે દાર્પણ હોય છે. અને એ દાર્પણ અનુપરસ્થાવ અને સુમસ્થિતિને ત્યારે અનુરૂપ હોય છે ત્યારે જનતા એને અમાધવણ આપનાર બને છે. નવલકથાકારની સફળતા આવા દાર્પણ નિર્માણ કરવામાં જ હોય છે.

હું માનું છું કે નવલકથાનું તંત્ર અને એનો આદર્શ આ ઉત્તરમાં પચાસ વર્ષમાં બહુ મુશ્કેલી છે. પ્રાચીન કાળની કેરળી નવલકથાઓ અમરકૃતિઓ છે એ જાણું છે અને આને દમચાખૂં નવલકથાઓ કચરો માલ હોય છે એ પણ ખરું છે પણ સામાન્યપણે બેનાં સ્પષ્ટ દેખાશે કે નવલકથાનો આદર્શ તો ખુબ જ ઊર્મિ ચાલ્યો છે.

પહેલી વાત એ છે કે નવલકથાકાર અનુપરસ્થાવનું

અને સામાજિક જીવનનું જીંડામાં જીંડું તાવ મેળવવું
 નેપ્રએ એ આદર્શ પહેરાવતા કરતાં નેટલો વધુ આકર્ષ
 થયો છે તેટલો તે વધારે પગાવ પણ છે. જુવા જમા
 નાના નવવ્રક્ષકાકારો મનુષ્યસભ્યપદી ગમે તેટલા પરિમિત
 હોય તોમે સમાજગતપાસનું શાસ્ત્ર આજના નેટલું
 જણતા ન હતા. સ્વભાવચિત્રણમાં અસાધ્યશુ કળા
 ખતાવતાં છતાં અને ધટના પરિપોષ અદ્ભુત રીતે
 ખીલવતાં છતાં એમના સ્વભાવ-ચિત્રો અપરિવર્તનશીલ
 અથવા સ્થાયી (Stability) જ રહેતાં. જે પાખી છે તે
 પોતાના પાપનાં પરાક્રમે અનેક રીતે કરી બતાવે અને
 નિયતિના નિયમ પ્રમાણે એનાં કળ, પશુ ભોગયે છતાં
 એનો સ્વભાવ એનો એ જ રહેતો. અથવા જો એને
 ઉપરતિ થાય તો તુક્રમીશઃ કે વાદ્યોદ્ગીની પેઠે તે
 એકએક અને કાણમાં જ પૂરેપૂરી ધર્મ જતી, મનુષ્ય-
 ગ્રાણી સત્ અને અસતનો બનેલો છે. એના જીવનમાં
 બંને તત્ત્વો સરખાં જ સનાતન છે. ફક્ત એ એમાં
 આદેશ અને અવરોધ શાયદાં કરે છે અને એનું જ
 સંગીત રજૂ કર્યું એમાં નવવ્રક્ષકારની કળાનો ઉત્કર્ષ છે
 એ હવે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું જાય છે. અને તેથી
 જ નવલકથાઓ લોકોજનમણીમાં આટલો મહત્વનો ભાગ
 ભજવી શકી છે.

પણ આ તો યદ્યપિ સર્વોચ્ચ નવલકથાની વાત.
 પ્રાચીન અભિમુદિ એવા સમાજદિગ્દેશી, અને જૂત,
 ભવિષ્ય અને વર્તમાનની મતિપિમિ જાણનારા ત્રિકાલરૂ
 નવવ્રક્ષકારોને જ આ વર્ણન લાગુ પડે છે. પણ આજે
 નવવ્રક્ષકથામાં સંતતિનિયમનનો કાલો લાગુ નથી એટલે
 નંખણી, રોગી અને ભવાનક ડેરથી ભરીલી એવી પ્રભાવો
 કામ ખૂબ જ વધવા માંડ્યો છે. શુદ્ધ મોરક ઉચ્ચ
 વર્ણના જ લોકોને મળે, નીચલા વર્ણના લોકો એકો,
 વાકી અને નિઃસસ્ત્ર મોરક જ ખાવ એવી જેમ રિયતિ
 છે તેવી જ રીતે ને લોકોને સંસ્કારની કેળવણી મળી
 છે તેમને જ સારું સાહિત્ય વાંચવો મળે છે. અસંસ્કારી
 લોકો શું વાંચે છે, શું જિગારે છે અમતો કેમો જ્યોતિક
 તથો કરે છે એની દરકાર નથી. સંસ્કારને અને નથી
 સમાજના ધુરીઓને. આજના નેપ્રો અદ્યાર્થ અવ્યવસ્થા
 અને બેદરકાર બેજવાબદારી જૂતકાળમાં હતાં કે નહિ
 એ વિશે તપાસ જ કરવી પડે, અને આદર્શ તો એ છે

કે આ બધી બેદરકારી મુશ્કેલીવાતંત્ર અને વાચન-
 સ્વાતંત્ર્યના પવિત્ર કક્ષ તરીકે મનાવાય છે.

પણ સામાજિક બેદરકારીના પાપ એકેકએક વર્ગને
 મોતવચ્ચં પડે છે. એકવાર આદર્શ જીત્યો એટલે ભર્ત-
 હરિએ કંઈગણતી સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી દલા યમ
 બળ છે. સામાજિક સોય વર્ણવવાની હોશ પૂરી પાડવા
 માટે જુવા કાળમાં મહાપચ્ચીસી અને સુગ્રામહેતેરી
 લખાવાં હતાં. એ સાહિત્યના વંશસ્તે આજે કેટલાક
 પ્રતિષ્ઠિત સાહ્યોની કલમમાંથી જીત્યાં છે. આ નવા
 અસ્તવાર ભાષાની સુગ્રાતામાં, કળાના ઓપમાં અને
 સડાને પણ ચાલુગારવામાં ભારે મદદગતા મેળવી શક્યા
 છે એ વિશે શંકા નથી. પણ તે જ કારણે એમનું જે
 વધારે જીવનજી બની ગયું છે. આદર્શ તૂટ્યા પછી દરેક
 જાતની રૂઝણા વિચારસરગ્ગી સાચી અને હિતકર છે
 એવો ભ્રમ પેદા થાય છે અને પછી નમ્રગા ભેદિતા
 વિલાસની પેઠે સમાજદાખને ગોતરે છે.

હોએક અગ્રણીસતા જેમાં ભરીલી છે એવી નવલ-
 કથાઓની દુઃ એટલો દરતો નથી. વિશુન અભિનુચિવાળા
 લોકો અંદરે એને રસપૂર્વક વાંચે અને પોતાના મગજને
 દાહવા દે પણ એવી સામાજિક આદર્શ નજીબ પડતો
 નથી. કેમકે સંસ્કારી અગ્રિતઓને આકર્ષવાને બદલે
 એ છુટુંસા જ પેદા કરે છે પણ જ્યારે દરેક જાતની
 નમ્રગાતને આકર્ષક અપ્રેક્ષાં બચાવ કરવામાં આવે છે
 અને વિકારી કામુકતાને રસિકતાના, કળાના, અથવા
 આનંદના આદર્શ સ્વરૂપ તરીકે બતાવવામાં આવે છે.
 ત્યારે જ સમાજ અવળે રસ્તે વળે છે. અને સામાજિક
 જીવનના મૂળિયાં જ સડવા મરે છે.

જુવી ફિલ્મો અવસ્ય તોડે કૃતિમ બંધનેને જરૂર
 ફોલ્ટ કો. ઉચ્ચ આદર્શવાદ નીચે સેવાતાં ફોલ્ટ જરૂર
 દેવાકે પાડે અને મનુષ્યકૃતિની વારતવિકતાનું મહત્વ
 મને તેણું પ્રસ્થાપિત કરે તેમાં વધી નથી પણ
 અનવ્યારને સત્યાર તરીકે રજૂ નહિ કરતાં. નમ્રગાને જ
 મનુષ્યસ્વભાવ તરીકે માન્યા નહિ આપતાં. Justi-
 fying, weakness and beautifying
 passions એ નથી કર્યા અને નથી સમાજસેવા.

આજકાલ મનોવિજ્ઞાનજી (Psycho-analysis)
 કરીને એકે શાસ્ત્ર બન્યું છે. રોમી મનની ચિકિત્સા

કરવા એ અવતરું છે. એને કારણે સમાજજીવિ કેટલી યથા છે તે તો ભગવાન જાણે પણ પદેલાના કરતાં આજકાલ માનસિક વિકૃતિઓના દાખાઓ વધવા માંડ્યા છે એટલું સુગઝાણું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જૂના વખતમાં 'ચિત્રામાં શું અને કપડામાં શું', આમાન્ય સાદા રંગો જ વપરાતા, આજકાલ જનજનતાના રંગોના મિશ્રણથી એટલી બધા નવા નવા રંગો પેદા થયા છે કે ભગવાનની પેઠે એ રંગો પણ કહી શકે છે કે નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મં. એવી જ રીતે મનો-વિક્ષેપણુ કરતાં કરતાં શક્તિઓ, એમની વિકૃતિઓ અને એમનાં મિશ્રણો અને સમિશ્રણો એટલાં બધાં વધી પડ્યાં છે કે એ મન્યદ્યોમાંથી સત્યાચર, સદ્વ્યસના અને તમામ વાસ્તવ્યોમાંથી મુક્ત થવાની મુશ્કેલી કેમ બહાર નીકળી શકે એ એક ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યો છે.

પણ કોઈ કોઈ વાર એમ દેખાઈ આવે છે કે મુબંદના ઝેરશાઓ જેમ મોટી અંદરના કે કવાન્ધરોડના સ્તના ઉપર યથાને જેમ ચહેતે સંકલિતમાત્ર પથાર થાય છે અને બહારગામથી આવેલા લોકોને આશ્ચર્ય ખમડે છે તેવી રીતે જ રીતે આ વાસ્તવ્યોના દુસ્વસ્થતાના નવલકથાના નામકે અને નામિત્રાઓ જગાયે આજકાલ વગર પેતાતો માર્ગ કાઢી લેતા નેહરૂ આશ્ચર્ય થાય છે.

જૂના કળાકારો પડતવાળી અદ્ભુતતામાંથી આપણને રસ પમાડતા ભદ્ર, મંત્ર, ભૂત, પિત્રાચ અને રાક્ષસ બધાને લઈ આવી રોમાંચ ઊભા કરતા. ત્યાર પછી ચતુરાણ અને કાવતરોના પ્રસંગો ઊભા કરી અથવા દેવની વિચિત્ર લીલાઓ વર્ણવી એ જ નરો પૂરો પડતો. હવે આ બંને બાબતમાં લોકો ધરખા દશે તેથી, અથવા લાગણીઓ છુટી થઈ દશે તેથી, કળાકારોએ દિશા ફેરવી છે. અને હવે લાગણીઓ અને હેતુઓ અને એની એકબીજા ઉપર થતી અસરની જટિલતામાંથી અદ્ભુત રસ પેદા કરવામાં આવે છે; અને એ રીતે ચિત્રકર્તા ઉદ્દેશપૂર્વક એકાગ્ર કરવામાં આવે છે. અને દરેક વિદ્યાર્થી એ લાલચુ છે કે ઉત્તેજના વધારી એકાગ્ર કરી ટાંચ સુધી પહોંચાડી દીધી એટલે એને તુરત જ વિરામ આપી દેવા. એ વિરામનું સ્તંભન નેહરૂ કરી લગાવ તેટલું કરી લેવું. એ રીતે

લાગણીઓ ઉદ્દેશ્ય છે. અમુક જનનો રસ ખીલવાય છે. પણ એ રસ કલાનો નથી પણ વિલાસિતાનો છે. એ જાવનાપ્રધાન નથી હોતો પણ ભોગપ્રધાન હોય છે. અને એમાંથી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ ન થતાં અપકર્ષ થાય છે એ વસ્તુ આપણે ભૂલી ન જઈએ.

આવી જનતનું સાહિત્ય પેદા કરવામાં થોડીક ભાત અને થોડીક નફદાઈ જ નેહરૂ છે; પણ એને ખરું નેતાં સાહિત્ય ન કહી શકાય. 'મદનવિલાસાશ્રવણ-વની' અને 'બાદશાહી ચાંદનિ' જેવી જ એ વસ્તુ છે.

ઇતિહાસની ઘટનાઓમાં નેતાં આપણને માલુમ પડે છે કે, કેટલીક પ્રબળો છુદ્ધિમાન હોવા છતાં દીક્ષુસત્તર દેખાય છે; કેટલાક જમાનાઓ કેમે કરી પુરુષાર્થ કેળવી શકતા જ નથી. એનાં કારણો તપાસીએ તો ઘણીવાર દેખાઈ આવશે કે એ પ્રબળો માનસિક વિલાસ કરી સંકેતપ્રશસ્તિ ખોઈ નાંખી છે. ચિત્રકર્તાને કૃત્રિમ ઉત્તેજના આપવી અને એમાંથી કરી પુરુષાર્થ સાધવા વગર માનસિક સંતોષ કે કાષ્ઠનિક રીતે પેદા કરીને એ શક્તિને શમાવવી એ વ્યાપાર પ્રબળને નિયોજી નાખે છે. નવલકથાકારો એ એ દેખમાં કાંઈ જન્ય તે દેશમાં શેષવસ્ત્રીઓ જ તપાસ કરી શકશે. એટલા માટે દરેક સમાજે આ નશા ઉપર પૂરતી ચોક્કસ રાખવી નેહરૂ. નવલકથાને આપણે ધારીએ તો 'પોપક દ્વધ બનાવી શરીરે અને ધારીએ તો જેર કરતારે ખરાજ એવી રીતે જ બનાવી શકીએ છીએ. આજ માહિત્યને Light literature કેમ કહેતા હશે એ ધ્યાનમાં નથી આણવું.

સારી નવલકથાઓ પણ ને પ્રમાણુ બહાર વખત આઈ જાય અને વાચકોને ખીલે ધધી જ કરવા ન દે તો તે શાપદ્ય જ નીવડે. દુનિયાદાર લોકો પોતપોતાનું બચસાવમાં ફાપેલા હોય છે. એટલે નવરાસને વખતે ચિત્રકર્તા તરીકે જ તેઓ નવલકથા વાંચે છે. નવલકથાના વાચનથી એમની લાગણીઓ કેળવાય છે. અને એમને સામાજિક આદર્શ એકલેવડે અરો એનો રમ પણ લે છે, જ્યાં નવલકથાઓની અસર એવા લોકો ઉપર ઝાઝી થાય છે એમ નથી નેવણમાં આવવું. નવલકથાઓની પૂરેપૂરી અસર તો નવરાસ ભોગવતા યુરકો ઉપર અને

પુત્રીઓ ઉપર વધારેમાં વધારે ચાપ છે. આજીવિકાનાં સાધનો જેમને સહેલાં છે એવા પુત્રાનો અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ભાવનાઓને છુટી દોર ચૂકી શકે છે. વાસ્તવિક દુનિયાને ભૂલી જઈ કાલ્પનિક દુનિયામાં વિચરી શકે છે. તેથી તેમના ઉપર નવલકથાઓની અસર વધારેમાં વધારે ચાપ છે.

એ જ વખત છે જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાઓ વાંચવી જોઈએ, અને હીન આવા નમાની નવલકથાઓ ન જ વાંચવી જોઈએ.

પણ એ વિશેષ કોણ કરી આપે ! દેશના સંસ્કારી પુરુષોનું એ કામ છે. કોઈ પણ દેશના કાવલોઓમાં એ પ્રગળના સર્વોચ્ચ સંસ્કારોનો સંગ્રહ થઈ શકેલો જ નથી. કોઈ કાવલો હમેશા ફરજ પાડીને કામ લેવા મથે છે અને તેથી અમુક કલા (literature) થી જેને જઈ જવન શકે, એટલા માટે કાવલોનો આધાર સીધો છેલ્લો ગણવો જોઈએ. સામાજિકપુરુષોએ પોતાની ખાસ ફરજ સમજ

લોકોની અભિગૃહિ કેળવવાનું કામ કરવું જોઈએ. પણ જો તેઓ બેરકાર, બીકચુ અથવા મતભંગી બની જાય તો પછી સમાજને બંધાવે અને પુત્રોને મારાવે એવી શક્તિ રહેતી નથી.

મનુષ્યના આચરણોને નીતિના નિયમો બાધે છે. નીતિના નિયમોને દોરનાર ધર્મ હોય છે. પણ નવલકથાઓ કવિતાઓ અને કલાકૃતિઓને પ્રેરણા આપનાર અને એમની મર્યાદા બતાવી દેનાર કદ વસ્તુ છે ? સાહિત્ય અને કથાને સુદ, સુભાગ અને કલ્યાણપ્રદ બનાવનાર તરવા કયાંક તો હોવાં જ જોઈએ. એ તરવા કયાં છે તે આજે નક્કી નથી થયું. અને તેથી આવડી જામર-સ્ત સામાજિક શક્તિ અસંસ્કારી અને અનિર્ધારિત રહી છે. ભારતેદોને કાવલોથી ચોટી શકાય છે પણ નવલકથાકાર રૂપી સામાજિક શક્તિને અંકુશમાં રાખનાર કોઈ તરવ નથી. એ તરવ શોધી કાઢવું અને એને સંગઠિત કરવું એ આજના જમાનાનો પુરુષાર્થ છે.

કલા-વિવેચક

૨૫. શ્રી કનૈયાલાલ વડીલને

અનેક જગમાં થયા વ્યુથ મહાકલાકારનાં,
વિવેચક કલાતણા વિરલ કોઈ રસકીન શા,
થયા અહિય સર્જકો શિલ્પ ચિત્ર સંગીતના,
હતો પુનર જન્મ શું વિરલ તું જ રસકીનતો ?
જીવો જગતપે કલા-અમઃ મૂર્તિ-ને ગોધતો,
અને નિરખો વીજ સો ચમકતી બધાં સર્જને,
પરંતુ દૃઢ તા વહી સુભગ આખીયે મૂર્તિ છાં,
ગયો પરમ ધામમાં પુનીત મૂર્તિ નિહાળનાં !
ત્યજી સરળ માર્ગ તહે અપર માર્ગ કોટાં ભર્યો
અહીં જીવન ગાઢ્યું છાં; અનુપ લેખ હરે ધર્યો,
કલા સહમજ અર્પવા સુર કલાની દીક્ષા લીધી,
જીવો કુંકુ છતાંય તહે જીવન સાર્યું આપું કીધું;
કલા જીવનમાં ભરી ભરી વિવેચને લેખને,
કલા હૃદય પદનાં પરિમલે જીવો રાચતો,
કલા કહતી કે ઉપાસક ઘણા વસે માહરા
પરંતુ શુજ જીવની ધનક નાજીનારો ગયો.

પ્રપન્ન ગો. કાજી

મુનશીનાં ત્રણ સ્ત્રીપાત્રો

મીનળ

મંજરી

અંદ્રનગરની નાતમ ચારુતા ધરી,
તેં સીમડીએ સંધીતી શુભસતની:
પગલે પગલે તેજ-પરિભલ પાથરી,
તું આભા પાટણના ટુવનપ્રભાતની.
ઝાંખી પડેલ ઇતિહાસની હેડીએ તેં,
વીરશ્રી, પ્રેમ, બલિદાનની જ્યોત મૂકી:
જોવા યશોદ્ધવલ વિરાટ-સુસાષ્ટ મોં
તું પારણે તનુજને, જનની શી ઝૂકી.
ને તું સુગંધ રસની, રસઉત્સવોની,
સંસારિણી શિતળ અન્દનીનો પ્રતિભા:
તું પ્રેરણા, પરમ લક્ષ્મી અખૂટ બુદ્ધિ
રેવા-રસિકમણિ રંગ કથાની શોભા.

વિશાળ જ્યોતઝળે તરતી આનન્દમાં
મત્ત કપોતી તું છે ઉચ્ચવિહારિણી રે લોલ:
ચિન્તા ન ધરે જર્ણી એ- શું દાણ અન્યમાં
શિકારી છે મુજને કરશે શતધારિણી રે લોલ.
તું હર્ષતું અચલ હર્ષણ સાર્થી રહામે
આનન્દ એકલપણામહિં કાંઈ પામે:
ના દેખતી મુકુરમાં અતિ દૂર દૂર,
તારા પ્રસન્ન પ્રતિગિમ્ગ પછાડી મૂઠ.
આલેખ પ્રામતી છળીજ અગમ્ય એક,
આવી સમીપ બનશે પછી સ્પષ્ટ રેખ:
ને તે અચાનકે તને અસરે સમર્થ-
તો ગર્ભમત્ત કપમ તું ભમતી જ વ્યર્થ ?

પ્રસંગ

ત્યારે રાત્રે જનનીતી ભુવનમોહિની
મોહન અંગ છટાએ ઠોડ્યાં વન જો:
તું એમાં અભિસારિકાશી એકલી
જાંખી રહીતી એક અભારણું મંન જો.
નામ્ની છુટેલ ફરણી જ્યમ એકાગ્રચું
તારું મૂઠ હૃદય રસણુને વિચારે:
ભીની, પ્રસન્ન વનશ્રીની વિનમ્ર વાણી
આશ્વાસને ચડી પધારતી કણું દારે.
ત્યાં હાસ્યતી તરલમેણી બળે સમીરે
કોતુહલ જગત કો'ક સ્વે આત્મલગ્ન:
તં સાંભળ્યું ? રજનીએ ફેફડાવો પાંખો.
ગોધી રહી, રહી નિમંત્રી અજાણી આંખો.

કલ્પનાના રંગમેજની ચરત્રાવકાશમાં બીડાઈને ચિત્રો આલેખ્યાં આવે છે. ઇતિહાસ તો માત્ર રૂપાંબો દોરે છે. રૂચિએટોને વિચારીને મર્પાલાવાંશુ ઇતિહાસકાર એ રૂપાંબોને સ્વેચ્છાએ આપે છે. એમાંથી સપ્રમાણ અગમ્યતાની મૂર્તિઓ તૈયાર થતી નથી, હાલકામનાં કૃષ્ણ-ગમ્પરચિત્ર પૂતળાં બને છે. મૂર્તિઓ માટે તો કલાકાર એકએ કોઈ આવડવણી દાખવી-એપરવાઈ કલમ-પીણીમાં એ રંગો પાડાવા જોઈએ. તેજસ્વરૂપ ચિન્તાના ખાસી પોખામાં શું ગરબે અમે, રાચીએ ? - (ઇતિહાસ અને કલ્પનામાંથી) ઉદ્ભવાલ ગરેણી.

ત્રણે કાચીમાં પહેલી ચાર ચાર પંકિત ચરનીની અને જાણીની આડ વસ્ત્રવતિતકાતી. પહેલી અને છેલ્લીના કલાં બ્રહ્મસાક્ષ માંથી, 'મંજરી' ના કલાં રવ: નરસિંહરાવ લોજાનાથ.

પતન ને પ્રાયશ્ચિત્ત

નેથેનિયલ હોથોર્નફૃત નવલકથા

ઃ અનુવાદક :

વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

આ વાર્તાના લેખક નેથેનિયલ હોથોર્ન

...હવે અમેરિકાની મહાપ્રજ્વળના સાહિત્યમંદેશ નિરખિયે. સ્વયં યુદ્ધપ્રમાં જે નવલકથા તે ઉઠવી બે સહીમાં ફાવેલું જાણીતું છે. પોતાનાં નવ જવાન, મનુષ્યશક્તિના પ્રત્યેક શૂરોપ વાળી વાળી, અમેરિકાએ વિમુક્તિ શ્રીમાં છે. યુગયુગવદ્દા શ્રમપરિપાકનો પૂર્વજોનાર્થનો ફાવે એ અમેરિકાની બીજસમૃદ્ધિ હતી. ત્યાં દિનિડાસના પાયા માંડવાના હતા; તેથી ન્હોતાં ત્યાં મૈત્રીપ્રાધાન્ય કે ન્હોતાં ત્યાં રૂઢિબંધન. એ કારણે એ સમૃદ્ધિકથાનની કેટલીક ક્ષમારીઓ ત્યાં અનુપમ સ્વાઈ મે પિકરી. કાદબીઓનો મુલતાર પણ એ ખંડવાસીઓએ વિચાર્યો નથી. નેથેનિયલ હોથોર્ન એમનો લાંબાં કાદબીકાસર અને સ્કારલેટ લેટર હોથોર્નની "લાંબાં કાદબી. હિન્દના લશ્કરીબંડારની લઘુતાથી પેરાઈ હિન્દનો જળમાર્ગ શોધવા જતાં કેશવચે અમેરિકાખંડની યોરખને આગ લીધી. પછી પ્રધાનત: પણ પ્રકારનાં યુદ્ધપ્રમાં અમેરિકામાં હત્યા, કેટલાક રોતાની શોધમાં અમેરિકા ગયા, કેટલીક યુદ્ધથી વરતીની છત્રાણ જની હાથકોએ જઈ અમેરિકાને વતન કીધું. અને, પ્રોટરેન્ટ કેથોલિક સંપ્રદાયોના ધર્મસંધાનોની નવવાચન્યોઓમાં ને સચ્ચિદબળાઓના રીયાત, યુદ્ધપ્રમાં કેટલાક ધર્મચોરોએ પણ અમેરિકાખંડ વસાવ્યો. એમ લશ્કરીપાસકોની અને સહર્મનિષ્ઠ ડ્રમ્મીઓની દોરંચી પ્રભુ અમેરિકામાં કેટલી, પૂર્વજોને એ ઉભયપણે આદિવાસી સંવલિપરંપરામાં પછી ઉતરેલા છે. આજના જગતના કુચેરનારીઓ અમેરિકામાં છે; અને આજના જગતની વિશ્વપરિવેદો પણ અમેરિકામાં ભરાઈ. માનુષ: મંપદં દૈવીમખિજાતો ડસિ. પાંડવ! એવા અશૂનવર્ણના હોથોર્ન અમેરિકાની દૈવી સંપદના સન્તાન હતા, સ્વાતંત્ર્યલિજય પછી પા સહીમાંના જ સપ્ત હતા. પૂરીટન લોકસંધમાં જ એક જનનો રચનાંશય દોષ છે. તેથી અમેરિકામાં નાટક કાંઈ કે રસ-પ્રધાન સાહિત્ય હજી બહુ દારસ નથી ખોલ્યું. વળી, શકુન્તલાના મૃતજાની પેશ, રસકેશીએ અમેરિકા પાણીખંડ હજી યુરોપને છેડેજળ્યુ સાથે છે. પણ અમેરિકન મહાપ્રજ્વળના પૂરીટન પૂર્વજોમાં પ્રમેદિસાહ ને નીલિસંધમન - હજીકાતા ભરેલાં હતા, તેથી એમસંન મૈત્રી પાકેર સમા ધર્મવિજ્ઞાની સાધુ પાકીઓની પરંપરા ત્યાં પાછી છે. એ સાધુઓની સાધુતા અને એ સન્તોના સન્વપણાની સાદ હાયા. હોથોર્નની ન્હાની મ્હોરી વાર્તાઓમાં છે. 'A strain of positive gloom નો ચન્દરે હોથોર્નના ગ્રન્થો ઉપર આગ્રહાયેલો છે. અન્તર્યામી આત્માનો અબ્યાહ હોથોર્નનું એકદ્રષ્ટ લક્ષ્ય છે. આત્માનું ઉડાણ, એની ખચિત શક્તિઓ, એનાં પેર 'મન્યન, વાદળાં જેવી અસ્પષ્ટ અનેકરૂપદારિણી એની પાવન કલાઓ. હોથોર્નની વાર્તાઓનું એ લક્ષ્યમંડાલ છે, હોથોર્નની ખુરિટનિઝમને લીધે 'He does not always receive the recognition he deserves.' કિરણું જે પૃથકકરણ કરે એની એમની બુદ્ધિશક્તિ હતી. સદાયરણના મૈત્રીથી એક રશિઓમાં સાન અવનવા રંગો એમનું ચીણું રસપાતુરું લખવણ. અન્વર્ણહાવાસો ચેતન સત્યોની હેમની પરીક્ષા, સાચરનાં તેજાન જેવી લીપણરૂપિણી હતી. સદસદૃષ્ટિવેક વરતુના નિરીક્ષણમાં એમની આંખની સુક્રમદર્શક ચન્દરસમી સુક્રમદર્શી હતી. સ્થપરપદ્ધતિના, ધર્મપરાયણ ને સેકેટિસપદ્ધતિના નીતિવિજ્ઞાન્યાય અમેરિકાના વાર્તાકાર હોથોર્ન છે. 'સ્કારલેટ લેટર' માંનું 'Dramatic Tension' જળસ્થર છે. પૂર્વજોનાર્થમાંથી એ દૈવી સંપદ પશિમજોનાર્થમાં પૂર્વજો લઈ ગયા હતા, ને જે સંસ્કૃતિને પરમ પિન્ધન લેખે વારસામાં સોંપી હતી, એ અબુજબ દૈવી સંપદ ચોવાની ન્હાની મ્હોરી વાર્તાઓમાં, યથાશક્તિમત્ત, સજીવે હોથોર્ને અમેરિકાને ને માનવજાતને સમર્પી છે રસ અને આત્મમન્દનના એ પાવનકારી પુણ્યસંધને કાને અમેરિકા અને માનવસંહ હોથોર્નના મુખ્યચોસિંગળ છે.

ન્હાનાવાડ કવિ:

'જગતકાદબીઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન,' પૃ. ૧૭૫-૬

તુરંગનો દરવાજો

લાકડાની એક જાંબી છાતરતાના દરવાજા આગળ લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું. દરવાજાને પશુ લાકડાનો ખતોલેલો હતો અને તેમાં લોકોના ખીલા જરેલા હતા. એકલા થયેલા રોજામાં પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ બન્ને સેળમેળ થઈ ગયાં હતાં. પુરુષોએ સોગિયા રંગનાં કપડાં તથા જૂવારા રંગની જાંબી ટોપીઓ પહેરી હતી. સ્ત્રીઓમાંથી પણ કેટલીક ટોપીઓ પહેરી હતી તો કેટલીક વળી ખુલ્લે માથે હતી.

કોઈ પશુ નથી વસાહત કરનારા લોકો પ્રારંભમાં તો એ નવી વસાહતમાં સવળા મહામુલ્યો અને સુખોથી ભરપૂર એવી કોઈ-અપૂર્વ આશા નગરી યોજાતી ગમે તેટલી પેરવાં કરે, છતાં એ નવી વસાહતની કુમારિકાઓને એક લાગ કરતોતો તરીકે અને બીજા બામ કેદાબાના તરીકે શેકતાની અવધારણામાં એમને પહેલામાં પહેલી જરૂર પડે છે. આ નિયમ ઉપરથી ખુશીથી અનુમાન કરી શકાય કે બોસ્ટનના પૂર્વ પુરુષોએ કોર્નલિસની પોસના કોઈ લાગમાં પોતાનું પહેલું કેદાબાનું જીવું ક્યું હશે તેમ એ જ અવસામાં આઠમેકે બોલોસનની જાતિના દુકા પર એની કબરની આસપાસ જ પોતાનું પહેલું કબરતાન શરૂ કર્યું હશે અને એ કબરતાન જ પાટળથી કિંચ એવઝની જૂની દેવગમગિમાં જમા થયેલી સઘળી કબરોનું કેન્દ્ર પ્રારંભિત બન્યું હશે. એ ગમે તેમ હો, પણ આટલી વાત તો નહીં છે કે શહેર વરસા પછી પંદર વાલ વરસ થયાં એટલામાં તો ત્યાંની આ લાકડાની તુરંગ તેની ઉપર ઘડતે પસાર થયેલ ચોમાસાં તેમ જીલ્લો ઋતુઓને લીધે ધૂંધવા થઈ ગઈ હતી, અને તેથી મુળથી જ ગમગીની સરેલો એવાં એનાં દેખાવ અત્યારે વિશેષ સોગિયા બની ગયાં હતાં. એનાં ઓકરસ્યા લાકડાના ખતોલેલા દરવાજા પરના વજનદાર ખીલાઓને લાગેલો પ્રદ તે આ અમેરિકાની નવો દુનિયાની સૌથી જૂની પુરખાં વસ્તુ જેવા લાગતો હતો. ગુલામી સાથે સંજોગોથી સઘળી વસ્તુઓની પેઠે અહીં પણ કહી પૌરાણિક ન હોઈ હોય એવું લાગતું હતું. આ

જદ્યુરત ઇમારતની આગળ, અને તેની તથા સંસ્થામાં સ્થાના મકાનની વચ્ચે, એક નાનકડું ધાસ છવાયેલું મેદાન આવી રહ્યું હતું. આ મેદાનમાં, કેમ અહીં તુરંગપી સુધરેલા જનસમાજના શ્યામવર્ણી પુખ્તને આટલી જિજ્ઞાસાવરમાં પણ ધાસ્ય કરવારી એ જાણ એને લાગી ગઈ હોય તેમ, જનજનના કદરૂપા અને કોટણા વેલા અને ઝાંખરા જોડી નાકબા હતા. પણ તુરંગના દરવાજાને પડખે, લગભગ એના ઊંધરામાં જ મૂળ નાખીને ઊભેલા હોય એવા એક જંગલી ગુલામનો છોડ પણ સાથે સાથે ત્યાં હતો ખરો, અને આ જૂનું મહીલામાં રત્ન જેવા દીપતા સુક્રિમળ ફૂલોથી છવાઈ ગયો હતો. ખરાબર, તુરંગના ઊંધરામાં જ આવી રહેલાં આ ફૂલોને જોઈ શકાને એવી પણ કલ્પના થઈ આવે કે, કોઈ માણસ જ્યારે કેદી તરીકે આ દરવાજામાં દાખલ થતો અથવા ગુનેગાર તરીકે વધર્યોને જવાને માટે બ્યારે આ દરવાજામાંથી બહાર નીકળતો, ત્યારે ત્યારે પ્રકૃતિમાતાનું જીવું અંતર આ ફૂલોમાંના સૌરભ અને સુખાર સૌન્દર્ય દ્વારા તેના પ્રત્યે દલા અને માવા દર્શાવી રહેતું હતું.

કોઈ અકસ્માત મોગાનુયોગને પરિણામે આ ગુલામનો છોડ દલિદાસમાં અમર થઈ ગયો છે; પણ એ અમર થયો તે, લાંબા વખત સુધી દેવદાસ અને એનાં શકસી કદનાં પ્રજો પડ્યા પાડી પણ તેની નીચે દંકારા રહેનારી જૂની ઝંખાજામાંથી એ બચી ગયેલો તેને લીધે અથવા તો સાધ્વીરૂપ બની થયેલ એનું દર્શનસન એ તુરંગના દરવાજામાં દાખલ થયેલ ત્યારે એનાં પગલાં પડ્યાં ત્યાં એ જોડી નીકળેલો તેને લીધે, એ આજતો નિર્લય કરવાની જરાજરૂરી અમે લેવા માગતા નથી. છતાં એ અપરાધનિયજી તુરંગદરવાજામાંથી હમણાં જ નીકળવાની છે તે કથાના ઊંધરામાં જ ખરાબર એ આવી રહેલો હોવાથી, એ છોડ પરથી ગુલામનું એક ફૂલ ચૂંસીને લાયક સમજી રહ્યું કર્યા વિના અમારાથી રહેવાઈ નથી. ખરે આજી રાખીએ છીએ કે આ કથાના માર્ગમાં જે મધુર નોતિપુષ્પ કદાચ મળી આવશે તેના પ્રતીકરૂપે તે કામમાં આવશે અથવા માનવ નિર્મળતા અને દુઃખનું નિરૂપણ કરનારી આ કથાનો જે અત્યંત અખંડીની કારકે સમર્પિતભાગ આવનારો છે તેની

ગમગીનિને અમુક અંશે કમી કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨

પૃ નં ૨

આજથી જાણે વરસ ઉપર ઉનાળાની એક સપ્તાહે, તુરંગમદોસ્તાની અંદરના તુરંગની સામે જ આવી રહેલા ઘાસ ઊષ્ણિયા મેદાન પર બોસ્ટનવાસી-ઓનું એક ઠીક ઠીક સોફા ટોચું આવી રહ્યું હતું અને એ તુરંગના લોહાના ખીચાથી જટી રીધેલા એક વક્ત્રના લાકડાના દરવાજા પર પોતાની નગર રિષર મોટાડીને બેસી હતું. બીજા કોઇ લોકસમૂહમાં અથવા તો આના આ જ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ આ પછીના પ્રતિદાસકામમાં આ બધા બધા આદર્શોએથી દારૂ-વાળાં મેદાં પરના બાલોને વિરૂદ્ધ બનાવી દેવારી બપોર મખતામ હેખીને એમણે દાયમાં લીધેલું કામ અત્યંત તાસજનક હોયું તેમજ એ એવી જ આગાહી કરી શકત. એમના મુખબાલોની આવી બપોર સખતામ હોયે તો, સાંસ્કૃતિક લોકસામૂહીય તિરસ્કારવા બનેલા, અને ન્યાયની અગ્રાવનથી પણ એ તિરસ્કારવા-તાની મહોર ઊપ મેળવી આવેલા એવા કોઇ નામગીન યુનેગારને થોડા જ વખતમાં કાલી આપણની છે એવું જ કદાચ સૂચવ્યું હોત, પણ ખ્રિસ્તિ લોકોની નૈતિક કોશર્તના પ્રારંભકાળના દિવસોમાં આ બનતું નહોત. અસંદિગ્ધ અનુમાન દેવી શકાય એવું નહોતું. એ દિવસોમાં તો, ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ, કોઇ દિલ-દગ્ધા યુવામને અથવા તો માતૃપિતાએ ન્યાયધવાને સોંપી દીધેલા એવા કોઇ બંડખોર બાળકને કેમણે આજુવા માટે કટકા લગાવવાના રથેએ લઈ જવાનો છે એવું સૂચન પણ કરી શકે. અથવા એમ પણ હોઈ શકે કે એન્ટિનોમિયન કે ક્વેકર જેવા કેઇ વિરૂદ્ધધર્મી-મુખીને આબખા મારી મારીને શહેર બહાર હાથી કાઢવાનો હોય, અથવા તો ગેરી પ્રખ્યા આગ-પાણી (લો) ને લીધે શરીરોમાં ધીમાયું કરવા લાગેલા કોઇ એવી રખડુ ઇન્ડિયનને કટકા મારી મારીને પાકો એવા જંગલ ભેગો કરી દેવાનો હોય. તેમ વળી, એવું પણ જંગલ ભેગો કરી દેવાનો હોય. તેમ વળી, એવું પણ હોઈ શકે કે, મરદમ માણસેટ્ટની કડકા વિધવા

મિસ્ટ્રેસ દિવિન્સ જેવી કાકીજીનો ફાંસીને લાકડે વધ થવાનો હોય. એ જમાનાના બોસ્ટનવાસી ખ્રિસ્તિ લોકોને મન તો ધર્મ અને કાયદો એ બંને લવબળ એકત્ર જ જતી થવા હતા, અને એમના સ્વભાવ, શીલમાં પણ એ બંને મુંચાઈને એવા એકત્ર જતી થવા હતા કે એમની દૃષ્ટિએ તો માવજનિક વિવચનનાં દગ્ધવામાં દગ્ધવાં તેમ સખતમાં સખત થગ્ધાં એક મરખાં જ લખજનક નેમ તાસજનક હતાં. એટલે ઉપર ને એનેક પ્રસંગો ગણીયા તેવા જેવા કોઇ પણ પ્રસંગે પ્રેક્ષક લોકોના વર્તનમાં આજના જેવી જ એક-સરખી ધર્મભાવ જેવી અંબીરતા ભેગામાં આવવી હતી. ખરેખર, આવા પ્રેક્ષકોનો પામેથી કોઇ ખજ યુનેગાર ફાંસીને લાકડે વધતી વખતે પણ નામની જ અને છતી પણ હલોખા વખતની જ સહાનુભૂતિ મેળવી શકે. તો વળી બીજી બાજુએ આપણા અત્યારના દિવસોમાં કેવળ દાં મરદની કે ઉપહાસભરી અપકીર્તિરૂપ જ મથાવ તેવી સજા, પણ એ દિવસોમાં મોતની સજાના ભેટલા જ દકક રૂઆળ અને અને ગીરવતું સ્વરૂપ લઈ ગઈ.

આપણી કથા શરૂ થાય છે ને ઉનાળાની સપ્તાહે તો ને કદા સજા કરવામાં આપણની હતી તેમાં ટાવામાં બેસેલી સ્ત્રીઓ ખાસ રમ લઈ રહી હતી એ હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ સરિયામ રસ્તા પર રોડી આવે અથવા કોઇને ફાંસી આપણની હોય તો ફાંસીના માંચડાની કેક પાસેના યોગામાં પણ ધૂમી ભપ તેમાં કથું અલુગવું કે અવિનયકથું લાગે એટલે એ જમાનો આગળ વધેશે કે સરકારી બનેલો નહોતો. એ જમાનાની અને આજની સ્ત્રીઓ વચ્ચે છ સાત પેઢીનું અંતર પડી ગયું છે. એટલે જૂનાં અંગ્રેજ કુટુંબોમાં જન્મેલી અને જૂની હોય બોલેલી સ્ત્રી એ જમાનાની વધુઓ તેમ કયાઓમાં તેમની અત્યારની વરસદાર સ્ત્રીઓ કરતાં નૈતિક તેમ શારીરિક ઉભય વિષયમાં સફાઈ એમણી હતી અને બધું વિશેષ હતું. કેમકે આ છ સાત પેઢીની આખી વંશપરંપરામાં દરેક આત્મે પોતાની બાળકને પોતાના કરતાં બોધું નેમ-દાર અને ટકાઉ શીલ આપ્યું છે એમ ન કહીએ તો પણ આટલું તો કહેવું જ પડે કે તેણે એને પોતાના

કરતાં કિતરતી વર્ણવે છે અને પ્રયુક્તતા આપી છે, જે સૌન્દર્ય આપે છે તે પણ પોતાના કરતાં ઓછું વિસ્તરણીય અને વિશેષ નાણુક છે, અને જે સ્તરિ આપે છે તે પણ ડગ છે. આપારે આ દુરંગના દર-વાગ્વ પાસે જે સ્ત્રીઓ જાગી હતી તેમનીએ ને પુરુષના જેવી ઈલાકાએય શાશ્વતી પોતાના સમક્ષની સ્ત્રીભક્તિના સુધોગ્ય પ્રતિનિધિરૂપ મણાવ એ જમાનાની વચ્ચે પૂરું પચાસ વરસનો ગાળો પણ વીત્યો નહોતો. આ સ્ત્રીઓ તેા એ ઈલાકાએયના જ દેશની સ્ત્રીઓ હતી, એ દેશના જ ગોમાસ તથા જલદારી એમનો દેહ ધણેમો હતો અને એમના નીતિદેહને પણ જે પોપણ મળ્યું હતું તે એ કરતાં જરા પણ હવ્ય પ્રકારનું નહોતું. એટલે આજનો પ્રજાતત્ત્વ જે સ્ત્રીઓના મતક પર તાપી રહી હતો તેમના ખજા વિશાળ હતા, તેમનું વક્ષસ્પર્શ સુવિકસિત હતું, તેમના ગાલ સુધોગ્ય પ્રયુક્ત અને લાલચોળ હતા, અને દર દરતા ટાપુમાં પૂર્ણ નિશ્ચય પામેલા એ ગાલ આ ન્યૂ ઈન્ડિયા વાતાવરણમાં આપ્યા પછી પણ શીઠ કે દુષ્કળ નિમજ્જન પડ્યા ન હતા. વળી આ સમયની પ્રૌઢાઓની વાજમાં પણ તારવણી તેમ અગત્યની એમ બનેલી દૃષ્ટિએ એવી પીજા અને વાચળતા ભરી હતી કે આજના જમાનામાં આપણને તેા તે ભડકાથી જ મૂકે.

‘ બહેનો, ’ પચાસ વરસની એક અદિક્ષણ બાઇએ કહ્યું. ‘ જુઓ, હું મારા મનની ચાત કહું મને તેા લાગે છે, કે આ હેસ્ટર પ્રાઇડ જેવી અધ્યાત્મની બૈરી-એને તેા આપણા જેવી અપેક્ષા હંમરની ને આગરવાર. ધર્મનિષ્ઠ બાઇએને સોંપી દે ને, તેા એની લોકાને ખરેખર ખૂબ લાભ થાય. કેમ બહેનો, તમારો શો ચત છે આ બાબતમાં ? આંહી આપણે મંડળીમાં મળી છીએ એ પાંચ વળ્ય પાસે જ ને આ રાંડ યુગલને મારે આવી હોન, તેા આ નામકર ન્યાયાધીશને ફરી છે એવી દળણી સખ આપણે કરી કરત ખરી ? અને તેા લાગે છે આપણે કદી એ ન કરત. ’

‘ લોકા તેા કહે છે, ’ બીજી બોલી, ‘ કે આ બાઇના ધર્મરક્ષક પદાર્થ મારુટર કિરકેકલને તેા પોતાના ધર્મપ્રદેશમાં આવેા દુરાચારવચન બન્યો તેવી હવેમાં અત્યંત કટ માપ છે. ’

‘ ન્યાયાધીશને ભગવાનોા ડર તેા છે, પણ આપણ જરા વધારે પડતાં દયાળુ છે, ’ કિતરતી વપતી એક બીજી બાઇએ કહ્યું. ‘ બીજું કંઈ નહિ તેા એ લોકાએ હેસ્ટર પ્રાઇડના ક્યાળમાં ધનધમતોા ડામ તેા દેવો જ હતો. તેા એ હેસ્ટરપાઇડ જરૂર ચડતી જત, પણ આ તેા એની ચોળી પર કંઈક અક્ષર ભરાવરાવે છે. એવું ભરાવરાવવાથી એના જેવી ગામતોા કિતર કંઈ ડર ખરી ? એ તેા એ અક્ષરને કરાક શણગાર કે ધરણાથી ઢાંધા દે અને પછી લાદભલોની જેમ બે બભરમાં ન માથ એમ ચાલે ! ’

‘ અરે, પણ બહેને મને તેટલી યુક્તિ કરાને એાં, ’ લખમાં છાકડું તેડીને બહેની એક જુવાન બાઇએ આ બધાના કરતાં ધીરે અવાજે કહ્યું, ‘ એવું દુઃખ તેા એને રાત દી ધવા જ કરવાનું. ’

‘ આ તે બધીએા યું ભેડીને નિશાન ને ડામતી વાતો કરતી હશે ? ’ આપ મેળે ન્યાયાધીશ બની મેએવી એવી આ બૈરીઓમાં સૌથી વધારે કઠ્ઠીપીઠ અને સૌથી વધારે નિર્ભય એમાં એક બીજી બાઇએ બોલી. ‘ આને તે વળી ચોળી પર નિશાન કરાવવાથી કાંઈ ક્યાળમાં ડામ દીધાથી લાજ વળતી હશે ? એએાં તેા આપણને સોને બદાં લગાડ્યો છે, એટલે એને તેા મોતની જ સજા કરવાની હોય. યું એને ખરેખરે લાચ પડે એવો કાવલો આપણે ત્યાં નથી ? નંકેમ ? હોય ? ધર્મસંસ્કરમાં તેમ કાવલસાચમાં એમ બનેને કિશોર કિશોર તેા એ રહ્યો. તેા પછી એ કાવલને આ ન્યાયાધીશને સોંપીને અથવ નથી કરતા એને પરિણામે પોતાનાં બૈરીઓ ને દીકરીઓ વડી જાય તેા પછી એએાં બીજી કુટુંબો વાંક કાઢવા ન નીકળવું. ’

‘ અમારા પર જરા મહેર રાખે, ’ રોળામાંના એક પુરો કહ્યું. ‘ કસ્ટોની બીક સિવાય, નારીઓમાં કોઈ સફલુલ પ્રકરે જ નહિ એમ, યું, તેા, કહેમ, મારો છે ? એ તેા બહુ આકરી વાત. ગુલામ, દીક, પણ હવે જરા ચૂપ રહેને, કેમરે દુરંગના દરવાજાનાં તાંબુ કિધકે છે, અને આ માર્કન બાઇ પોતે જ આવી પહોંચ્યા છે. ’

‘ દુરંગનો દરવાજો અંતની આજીવ્યોથી ઉપાડી નાખવામાં આવતાં, સૌથી રહેલો તેા, સુધરકાંડમાં ફાળે

એણે જીતરી આપે એવી રીતે, પડણે તરવાર અને હાથમાં ઝડી એવા રૂપમાં આઘાતના ચોપદારની યોગ્ય-રૂપાકૃતિ જાનરી આવી. આ માલુમ પ્યુરિટન ધારાશાસ્ત્રની સજ્જ ભવ્યકર સખતાઈના આભાવનાર અને પ્રતિનિધિ જેવા હતા, અને એ ધારાશાસ્ત્રનાં શાસ્ત્રોના સુનેશ્વરને જરાજર આખરી અનુભવ કરાવેલા એ જ એનું કામ હતું. પોતાનો અધિકારક પોતાના લંબાવેલા કાળા હાથમાં રાખીને જમણે હાથ તેણે એક જુવાન સ્ત્રીના ખભા પર મૂક્યો, અને એ રીતે એ સ્ત્રીને તેણે આગળ ખેંચવા માંડી, પણ તુરંગના દરવાજાનો જીર આપતાં. એ સ્ત્રીએ તેનો હાથ તરમેરી કાપ્યો, અને તેણી રીતે કે એમ કરતાં એનું સ્વાભાવિક ગૌરવ અને ચારિત્ર્યજન્ય રૂપક રીતે દેખાઈ આવ્યું, ને પછી જ્યે શ્વેચ્છાથી જ આવતી હોય એમ તેણે બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં પગ મૂક્યો. એ સ્ત્રીએ પોતાના હાથમાં ત્રણેક માસનું નાનકડું બાળક તેણું હતું. સૂર્યા અભ્યભવ પ્રકાશમાં આવતાં આ બાળકની આંખો જંબવાઈ ગઈ અને તેથી તેણે પોતાનું નાનકડું મુખ આડું ફેરવી દીધું, કેમકે તેના અત્યાર સુધીના જીવનમાં તેને કેઈ ભોંપરાના અથવા તુરંગના બીજા કેઈ અધારા ઓરડાના ધૂંધળા અજવાળાનો જ પરિચય થયો હતો.

ત્યારે આ જુવાન સ્ત્રી-આ બાળકની માતા-રોળું પોતાને જરાજર નેહકે રોકે એવી જગ્યાએ આવી, ત્યારે પહેલાં તે એ બાળકને પોતાની જાતી સસસું દાળી રાખવાની પ્રેરણા એને થઈ આવી હોય એવું લાગ્યું. આમ દાળી રાખવામાં પ્રેરકરણ એના માતૃપ્રેમની હતી તે કરતાં તે એના કપડા પર કેઈ એક ચિહ્ન રાખેલું હતું તે એ રીતે છુપાવી દેવાની વિશેષ હતી. પણ પગવારમાં જ એણે હાથપુસ્તક વિચાર કરી લીધી કે પોતાની શરમનું એક ચિહ્ન બીજા ચિહ્નને છુપાવવાને લાગ્યે જ સમર્થ થશે, અને એમ નિચાર કરીને એણે બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, અને ચહેરા પર બાળી મૂકે એવી શરમની સુરખી જવાબેલી જતાં ઉદ્ઘાટકરેક રમિત કરીને તથા દશાથી લજ્જાવાતી નહોય એવી દૃષ્ટિ કરીને એણે આસપાસ પોતાના શહેરીજનો તથા પડોશીઓ સામે નેપું. એણે પહેલેલા જરસાન કૃત્રિયા પર, આલુબાળુ કૌશલ્યથી કસખી ભરતકામ

અને ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓની વચ્ચે, લાજ કપડા પ અંગ્રેજી 'એ' અક્ષર દેખાતો હતો. આ અક્ષરનું ભરતકામ એટલી બધી કળાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું અને એમાં એવી ભલકાર અને સમઘિભરી કપનાસીદા અંકત ચતી હતી, કે એણે જે વસ્ત્ર પહેરેલું હતું તેને ઉચિત અંતિમ અલંકાર રૂપ એ થઈ પડ્યું હતું. એણે પહેરેલું આ વસ્ત્ર પણ એ જમાનાની રસરસિને અનુરૂપ ભલકમયું હતું, જેકે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ ત્યાંની વસાહતના આર્થિક ધારાઓ પરગળી આપે તે કરતાં એ થડું પધારે કિંમતી હતું.

આ જુવાન સ્ત્રી ઉર્મી હતી, અને એની આકૃતિ પૂર્ણ સુબળતાભરી હતી એના કેટલાકાળા અને ધારા હતા, અને એટલા બધા ચમકારા હતા કે અત્યારે સુવર્ણકાશનું અરીસાની પેઠે પ્રતિક્ષ્ણ કરતા હતા એનું મુખ આકારસીધવ અને રંગભાગને લીધે સુન્દર લાગતું હતું એટલું જ નહિ, પણ વિશાળ કંબાળ અને થેરી કાળા આંખિને લીધે દમ્ભદાર પણ લાગતું હતું. અત્યારે આપણે નાણુક, અરુદ્ય, અને અવર્ણનીય એવા લાલિયને અખીરવર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણીએ છીએ, પણ એ જમાનામાં તે ગૌરવ અને પ્રતાપ એ વર્ગની સ્ત્રીના લક્ષણરૂપ ગણાતાં હતાં અને એનાં ગૌરવ અને પ્રતાપ પણ એ જુવાન સ્ત્રીમાં હતાં, એટલે તે એ જમાનાની કેઈ અખીરવર્ગની સ્ત્રી હોય એવી દમ્ભદાર દેખાતી હતી. એમાંએ આજે તુરંગમાંથી બહાર આવી એ વખતના જેવા દમ્ભ નો એણે અગાઉ કરી પણ દેખાડેલ નહિ અજાર પહેલાં એને ઓજખનાં હતાં એવાં માલગમે તે એને જંબવાઈ ગયેલી અને કુખની ધારી જાપાઈ કાળી પડી ગયેલી નેચાની ધારણા રાખી હતી, તેને બાજે એને સૌન્દર્યથી રક્ષા સતી અને પોતાની આમયામ ઘેરાઈ વળેલા દુર્ભાગ્ય તથા કષ્ટને એ સૌન્દર્યના પરિવેષ જેવાં બતાવી દેતી દેખાતે આથવે થયું એટલું જ નહિ પણ આઘાત પણ લાગ્યો. એણે અત્યારે પહેરેલા પોશાક પરે-પર આજના પ્રસંગને માટે જ એણે તુરંગમાં ચાલીને તૈયાર કર્યો હતો, અને પોતાની રખતજ કંપના અનુસાર જ એમાં ચિત્રકામ વગેરે થયું હતું, એટલે, આ નિર્મકુશ એનાં ચિત્રકામ વગેરે થયું હતું, એટલે, આ નિર્મકુશ અને વિશ્વજ્ઞ ચિત્રકામ દ્વારા જ એ બાળે પોતાની

મનોહસિ—‘ ભલેને થયું હોય તે યાવ, મને ક્યાનીએ પડી નથી એવી બેપરવાઈથી પોતાની મનોહસા—પ્રકટ કરી રહી હોય એમ લાગતું હતું. પણ આમાં સૌનું ખ્યાન જેવતારી, અને આ વચ્ચે પહેરતારી સૌનું જાણે કે રૂપાન્તર જ કરી નાખતારી—હેરટર પ્રાપ્તિ અગાધ યોગબનારાં સુપુરુષોને પણ જાણે એને પોતે પહેલી જ વાર જોતાં હોય એવી ડાઘ પડે એટલું બધું એનું રૂપાન્તર કરી નાખતારી—વશ્વ તો પોતાના વક્ષરવળ પર એણે જે ચિત્રવિચિત્ર ભરતકામ વચ્ચે સમક્ષે લાલ દિગ્ગોષક અક્ષર ધારણ કર્યો હતો તે જ હતી. આ અક્ષરમાં એની જાડઠ અચર હતી કે તે જાણે કે એને માનવવર્તિ સાથેના સામાન્ય સંબંધોથી પર બતાવીને એના પોતાના જ એવા કોઈ અંગેન એકાન્તિક વર્તુલમાં એને મૂકી દેતો હતો.

‘ભરતકામમાં ભારે ચતુર છે હો એ, કોમાં ના નહિ પગાય,’ એને જોઈ રહેલી સ્ત્રીઓમાંથી એકે કહ્યું, ‘પણ એ ચતુરાઈ આવી રીતે બતાવવાની પેરવી તો નકર શંક સિવાય બીજી કોઈએ કદી પણ કરી હશે ખરી? આ તો બહેનો, આપણા નેકદિશ ન્યાયાધીશોની દોષી કરા જેવું અને એ લાયક મુદરથોએ જે કામ એને સમ્મે કરવા કરાવ્યું હતું તેમાં મગરની લેવા જેવું જ થયું ને?’

‘મને તો યાવ છે કે હેરટરખાનના એ રૂપાળા ખમાપટ્ટી એ લાલકાદાર ઝળેલો આપણે બધાં જઈને ઊતરડી નાખીએ’ સ્ત્રીખંડા ટોળામાં સૌથી કડક ચહેરાની પ્રીદા હતી તે બોલી. ‘અને પેલા દિગ્ગોષિકા રંગનો અક્ષર એણે જે આવી ત્રિચિત્ર રીતે ત્યાં સીધી દીધો છે ને, તેને બહેને તો મારા મંથિયારું ફાલીનવું ચીમડું બાળીને હું ચોટાડી દઈશ.’

‘અરે, બહેનો, હાની રહેને છતી’! એ ટોળામાં સૌથી નાના ઉમરની હતી તે સ્ત્રીએ કહ્યું. ‘તમે આમ બોલો છો તે એ ક્યાંક સાંભળી જશે! અને આ અક્ષરનું જે ભરતકામ કર્યું છે ને એમાં તો એક પણ ટાંચા એવો નહિ હોય ને એના દેવા સંસ્કરો ઊતરી નહિ ગયો હોય!’

પેલા કડક ચહેરાવાળા ચોપદારે હવે પોતાની છડી પતી ઇશારત કરી.

‘રસ્તો કરો, લગ્ન માણસો, સરકારને નામે રસ્તો કરો’, તેણે બસ માડી. ‘માર્ગ પુરેલો કરો, અને તમને ખાતરી આવતું હું કે અત્યારથી તે બપોરના એક વાગ્યા સુધી શ્રીમતી પ્રાપ્તિના આ હામામભર્યો પોતાક સ્તંભુરુપ અને બાળક સૌ બરાબર નિરખી શકે એવે ડેકાણે જ એને રાખવામાં આવશે. માસાચુલેદસની નીતિ-પરાયણ વસાહતમાં પાપને આવી રીતે નહીં જળતા આગળ પ્રકટ કરી શકાયું એ બદલ મંથરનો આશીર્વાદ મમકત્વે, આવેલો, શ્રીમતી હેરટર, તમારો એ લાલ અક્ષર આંદો’ અન્તરમાં સૌને ખતાવેલો.

તરત જ પ્રેક્ષકોના ટોળામાં એક મઘી પડી મઘ, પછી આગળ એ ચોપદાર અને સાથમાં ફેટલાક કડક ચહેરાવાળા પુરુષો અને નિમ્નર મુખપરવાળા સ્ત્રીઓ એવા કમમાં હેરટર પ્રાપ્તિ પોતાની સમને માટે મુક્કર કરેલા સ્થળે જવા નીકળી એ વખતે ઝોની આગળ, પોતાને આધી સાગામાં અરખા દિવસની છુટી મળશે એ સિવાય આ બધું હું યાદી રહ્યું છે એની કદી સમજણ વિનાના, અને તે સમજવાને આવુર એવા કાલકલ્પની નિશાળિયાએલું એક રાણું, હોડી રહ્યું હતું અને હોડનાં હોડનાં એની ચહેરા સામે, એણે હાથમાં તેડેલા અને ફરી ફરીને આંખો મીંચી દેતા પેલા બાળક સામે, અને એના વક્ષરવળ પરના પેલા લાલનરસ વક્ષર સામે, ધડી ધડીમાં મોહું પાણું વાળીને એડીટરી ભેષ કરતું હતું. એ દિવસોમાં ટરંગ અને બગર વચ્ચે ઝાડું અંતર રાખવામાં આવતું નહોતું. છતાં કેટલી દૃષ્ટિએ જો એ અંતરનું માથ લીધું હોય તો અંતર સારી પેઠે લાંબું લાગે એવું હતું. કેમકે, એ બાહની આક્રમાં ગમે તેટલી ઉખટાઈ ભરેલી હોવા છતાં, એને જોવાને ઊમટેલા લોકોના કોરેકેક પગલા સાથે, જાણે તેણે લાલ મારીને કચડી નાખે એટલા માટે પોતાનું હાથ તેમની સમક્ષ રક્તાપર ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય એટલી બધી વેદના એને ક્યારે ક્યારે થતી હતી પણ આવા યૌવ પ્રસંગોમાં દુઃખની સામે હાથપ યદ પડે એટલા માટે આપણા માનસ

બંધારણમાં આપણને એકી સાથે આભર્યાંક અને
 ક્યામય લાગે એવી એક ધટના એ પ્રકારની રૂપમાં
 આવી છે કે, જેના ઉપર ત્રાસ મુખરવામાં આવે
 હોય તે બંધિત પોતાને વર્તમાનમાં જે ચાલતા ભોગવતી
 પડતી હોય તેની ઉત્કટતા તત્કાલ તે સમજી શકતી
 નથી, અને એ ઉત્કટતાની જોને જે જનર પડે
 છે તે તે જો ચાલતા ભોગવ્યા પછી દુઃખની જે
 ખટક જોના અંતરમાં પાછળથી રચા કરે છે તે ઉપરથી જ
 પડે છે. એટલે અત્યારે તે હોરર પ્રાઇમ પોતાની
 જે આ અભિપ્રયોજના કદ રવી દલી તેમાં
 યધને સ્વાસ્થ્ય અને સંતિસ્તી મુખમુદ્રા રાખીને પચા
 યધ, અને જનરને છેક પશ્ચિમને છેડે મંચમાં જેવું
 જાણું કહ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચી. પોસ્ટરમાં સૌથી
 પહેલા બંધાએલા દેવજના લગભગ નેવા તીમે જ એ
 મંચેડો જાઓ કરેલા હતો, અને તે ત્યાં કહેલા રાખવામાં
 આવેના હોય એમ જણાવું હતું.

વસ્તુતઃ આ માંચિકા એ જગાનામાં લોકોને સમજાવવાને તે સાધન વાપરવામાં આવતું હતું તેના એક અંગ્રહ પ હતો. એ સાધન હવે એ ત્રણ પેઢીયા તો આપણામાં કેવળ ઇતિહાસની અને ક્રુતિપરંપરાની વસ્તુ બની ગયું છે, પણ એ નૂતના જગાનામાં તો તે, કાન્સતા ત્રાસવાદીઓમાં મિથોડિન નેટલું સચોટ સાધન થઈ પડ્યું હતું તેટલું જ સચોટ સાધન વધારે નાગરિકોમાં શીખવવામાં થઈ પડ્યું હતું. દુઃખમાં કહીએ તો, આ માંચિકા ઈંગ્લાંડમાં 'પિલરી' નામે તે ફ્લેમીંગ્સ લોકો સાધનમાં આવતું હતું તેથી જ રચના હતી એ માંચિકા ઉપર પણ લોકોને ચિસ્તપાઠન થીખવે એવું પડ્યું હતું. તેમાં એકવચ્ચ એવી હતી કે સમ પામેલા માણસમાં માથું સુનડડ રીતે ટકાર પડી રખાય કે એવી બધા લોકો એને બરાબર નિહાળી શકે. આ રીતે લોકો અને લોકોની આ રચનામાં મુદતે માનસિક રીતે ફ્લેમીંગ્સના આદર્શ સંપૂર્ણ રીતે સામ્ય કરવામાં આવ્યો હતો. કેમકે કેટલેક અમુક વ્યક્તિઓ એ તેવું દુઃખ રહે છે તેમ તો પણ અનેવારને સમજ આવતી કે પ તે વખતે પણ તેને એવાવું મેહા સંવાદના ન હોય એના જેવે. એટલે આવાયર તો અને લોકો કે આપણી સર્વસાધારણ માનવમુક્તિ પર ખીલે કાઈ જ હોઈ

શકે નહિ, છતાં આ ડેકાણે જે સગા કરવામાં આવતી
 હતી તેનો મુખ્ય મુદ્દો જ એ હતો. પશુ ખીન કેટલાક
 માણસોના સંબંધમાં 'અનુ' તેમ હેસ્ટર પ્રાપ્તના
 સંબંધમાં પણ સમ એવી કરવામાં આવી હતી કે
 એણે આ માંયડા પર અમુક વખત સુધી ઊભા જ રહેવું.
 પણ મુનેગાસ્ત્રી ગળતી પકડીને એવું માથું જકડી
 રાખનાર જે શયતાની અંશ આ અજબામણી સં-
 રચનામાં હતો તેમાંથી એને મુક્ત રાખવી, હેસ્ટર
 પોતાને અત્યારે . જે ભૂમિકા અજવવાની
 હતી તે સારી પેઠે બજાવી હતી, એટલે એ આ
 માંયડા પર જવાની લાકડાની સીડી પર ચડીને ઉપર
 આવી, એટલે આજ્યામાળૂની શરીરથી લગભગ
 એક મથોડા જેટલી અને મોતરફ રોજે પ્રવેશાં સી
 એને બરાબર દોષ તો એટલી લાંબાંએ ઊભી રહી.

આ ખરિત સોનાના ટોળામાં એ વખતે ત્રે કોઈ
રેતન કોઈલક માણસ હોત, તો આવી આકરક
મુખબુદવાળી અને મનોહર વસ્ત્રો ધારણ કરનારી આ
તુલ્ય સ્ત્રી પોતાના વશકરણ આગળ આગક
ને રખી કોનેલી જોઈને એમું આલેખન કરવાને
કેટલાકે તામાકિંગ ચિત્રકારોએ પરપર રૂપથી કરેલી છે
એવા દિવ્ય માનુતાની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે એવી
વ્યક્તિના જગતનો કિદાર કરવાને અવતરનારા આગકને
જન્મ આપનાર પવિત્ર નિષાધ માનુતાની મૂર્તિનું
સ્મરણ, અદ્યતન સામ્ય નહિ પણ વૈભવી દૃષ્ટિએ સ્મરણ
કરાવે એવી વ્યક્તિનાંતેને દર્શન થયાં હોત. પણ એને
જસે આંહો તો, માનવજાતના સૌથી પવિત્ર એવા
સદગુણો ભારેમાં ભારે ફૂંચેલા એવો પાસ લાગે
દેખે કે, આ સ્ત્રીના સૌન્દર્યથી જગતને લાભ થવાને
જહલે તે પૂરે જણું તેના કરનાં પણ ચિત્રો
મલિન જ જન્મુ દણું, અને એના આગક દારા તેનો
કિદાર થવાને જહલે એ આગકને દીધે તો તે
લોકોને ચિત્રો જાન પામું દણું.

॥ प्रसन्नता दृष्ट्या मेक प्रवर्तनी आदर्शविषय
 नीति प्रत्यक्ष लक्ष्यो हवी. अने ते प्रत्यक्ष लक्ष्ये ४ हवू.
 हेक संपन्नता मुंबी संपन्नता सरी लक्ष्ये न हे.
 अने पोतावा मानवप्रभुता मुंबी के शरम लक्ष्यो हवू.
 तव प्रभुता के कपारीनी रति आनयाने अर्धो तेने

૬ મો મજબૂતને જોઈ રહેલા જેટલો પનિન જન્યો ન હોય ત્યાં સુધી આવા પ્રસંગો જોઈને લોકોમાં હંમેશાં બીવિના હાથ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે જ નહિ. હેસ્ટર પ્રાધિને પોતાના જીવનને જે બદો લગાડ્યો હતો તેના પ્રેક્ષકો હજુ પોતાની સરળ વિશેષ નીતિપ્રેમી મનોદશાને વળોટાવી ગયા નહતા. આ સમયે તે સાચ દબવી હતી, પણ તેને બદલે હેસ્ટરને મેલની સમ દરમાની હોત તો-પણ એ સમગ્રી સખતાઈ સામે એક અત્યાર સંજોગ ન ઉત્પન્ન થઈ શકે એમનો નીતિપ્રેમ હતો. કેટલાક સમાજો એવા અધમ બની જાય છે કે આવા પ્રસંગોને દશમસ્કંદીનો જ વિષય તેઓ ગણી લે છે જેમકે સમાજ હજુ એવો નિષ્કુર અને નીતિભાવજન્ય બન્યો ન હોતો. આ વાતને કેવળ દશમસ્કંદીનો વિષય ગણવાની મનોદશાને જે કેટલાક સમાજોમાં કદાચ હશે, તેપણ તે હેસ્ટર બીવી હતી તે માંડવાની હપ્ત એક અજોબ હતો તેનાં સહેરનો યુગો તેની મગિલિના સજો, ન્યાયાધિકારી, એના પતિ, અને સહેરના મગિલો આદિ મોતાદાર મેલિયંત અમલદારો મોટા હતા તેમની મંબી-સા પ્રેરક હાજરીને લીધે દબાઈ ગયા હશે. આવા મોટા અમલદારો આપે આપે પ્રસંગે દાખરી આપે અને એમ દાખરી આપવામાં પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે માનમરતાવાને જરા થે જોખમ જેવું ન લાગે, ત્યારે કામદાએ કરેલી આવી સળ ખૂબ અસરકારક ગતે અને સૌ એના પ્રત્યે માનપૂર્વક લાગે એ સહેરનાથી સમગ્ર દાખર જેવું છે. એટલે ત્યાં એકદુરુ યજેશું શાળું શોક અને મંબીરતાના કાનોથી ૧૨૫૨ નહુ. સમગ્રજ બનેલી રહી પર દબાઈ માણસોની નિષ્કુર આંખો એટી રહી હતી. અને તેના વહીવટના પર સિયર બની ગઈ હતી. છતાં સ્ત્રીબંધિ જેટલું બળ દાખરી શકાય તેટલું દાખરીને આ કપરી પરીણામાં એ જમ તેમ પોતાની જાનને ટકાવી રહી હતી. બાકી ખરી રીતે તે અત્યારના પ્રસંગોને અનુભવ અસર થઈ પડે એવો હતો. મૂળથી એ રહી જોઈ અને આવેશમય પ્રકૃતિની હતી અને આ પ્રસંગે લોકો જાતજાતના અપમાન કરશે તથા નિંદા કરશે એમ માનવી હતી તેથી એ તથા નિંદા અને અપમાનના એટી ડાંખે અને તીરોની સામે અડગ રહેવાનો પહેલો નિષ્ઠ કરીને એ આંહો આવી હતી. પણ ત્યાં તે નિંદા ને અપમાનની જડી વરસા-

વવાને બદલે આંહો લોકો બધાં જાન, સ્તબ્ધ, મંબીર બનીને બેસાં રહ્યાં હતાં, અને લોકમાનસની આ મંબીરતા એને એટલી બધી વસંધી લાગી કે આને બદલે તે આ બધાં લોકોના કડકાઈબધાં ચહેરા પોતાને જોઈને અને ઉદેશીને વિસ્ફોરકારક હંસવા લાગે તો વધારે સારું એવું એના મનમાં થઈ આવ્યું. એ ટોળામાંથી જો એ વખતે મનમોહી મગિલા જેવું જુવંદ અદ્દલસમ બીજી આવ્યું હોત, અને એ દાખરમાં ટોળામાંના દરેકે દરેક પુરુષ સ્ત્રી તેમ જાળકે જો પોતાનો સાચ પુરોષો હોત તો હેસ્ટર પ્રાધિને તે સૌની સામે કટુલ અને વિસ્ફોરકારક સ્થિત કરીને તે અદ્દલસમો બંદલો સૌને વળી આંખો હોત, પણ એવા જુવંદ અદ્દલસને બદલે આંહો તો સીમા જેવી બારસલ મંબીરતા અને સ્તબ્ધતાને અનુભવ કરવાનું એના નારીપરો નિર્મીયું હતું, એટલે આવી મંબીરતા તથા સ્તબ્ધતા જોઈને તો, કેમ કેટલાક શણે એને પોતાનાં દેહમાં હોય તેટલું જોર અજમાવીને પોતે કદાચ ચીસો પાડી બાકી તથા એ માંડવા પછી જમીન પર એકદમ નીચે પડ્યું મરશે અથવા તો તલજી મોડી બની મરશે એવું એને લાગી આવ્યું.

હતાં એ માંડવા પર બીવી રહી હતી અને સંધર્ષાં લોકો એને એકોટરી જોઈ રહ્યાં હતાં એ દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક શણે એની પછી આવી હતી કે બારે આ આવ્યું દરેક એની આંખો આગળથી અદસ બની જતું હતું અથવા તો પ્રાય અદસ નહિ તો જુવંદ જોવા જેવી આંહો અને આણું આર્તિ-આનો સંજોગે હોય એવું જાણું જાણું દેખાતું હતું. એવું ચિત અને તેમાંએ ખાસ કરીને એની રમરમકાંકા અત્યારે અસાધારણ ચૈતન્યપુરક બની ગઈ હતી, એટલે પશ્ચિમના અરવલપૂર્વની સીમા પર આવેલા એક નાનકડા સહેરની આ અણકડા શેરીમાં જે બનાવ બની રહ્યો હતો તેનાં કરતા જુદા જ દરેકો એની કલ્પનાયજી આગળ અત્યારે ખર્ચ થઈ રહ્યાં હતાં અને મોટી ટેપેલિયા પહેરેલ જે માણસો એને તાકોને જોઈ રહ્યાં હતાં તેમનાં કંતાં જુદાં જ અનુભોનાં મુખ એની આગળ દેખાઈ રહ્યાં હતાં. એનાં માનસયજી આગળ અત્યારે સંસ્કરણોની હાલતી હાર બીજાવા લાગી. આમાંનાં કેટલાંક મરમરજી ઉંજ જુવંદ અથવા અત્ય વમરનાં હતાં, કેટલાંક અણપણ

અને શ્રામાસમયનાં દર્તા, કેટલાંક રમતો ને બાલિય ક્ષણોનાં દર્તા, તો વળી કેટલાંક પોતાની કન્યાકથામાં પોતાને ગૃહછવનનો જે આહો અનુભવ થયો તેનાં દર્તા, અને એની સાથે પોતાના પાછળનાં છવનમાં જે કંઈ મંબીર અને મદદરનાં બતાવે બનેલા તેનાં સંસ્મરણો સાથે સાથે શોભેલા થઈને દેખાવા લાગ્યાં. આ સધળાં સંસ્મરણોનાં ચિત્રો એક સરખાં છવન અને તાદશ દર્તા, કેમ ત્યજે એના છવનમાં જે કંઈ બની ગયું છે તે સધળું સરખું જ મદદરનું હોય અથવા સરખું જ કેવળ રમત જેવું બિનઉપસોધી હોય તેમ એ નાનામેટા એકેએક પ્રસંગની છબી એક સરખી સુરેખ બેઠામાં આવતી હતી. આ સંસ્મરણોની ચિત્ર-પરપટા એ તો કદાચ અત્યારની વારનિક પરિસ્થિતિની નિર્દય સખતાઈ અને ભારમાંથી આવી સંકષ્પ દવાઈ અચ્છતિઓ દ્વારા પોતાની વનને બચાવી લેવા માટે એના અંતરાત્માએ સંકરણુષ્પિથી શોધી કાઢેલી કોઈ યુક્તિ જેવી હતી.

એ તો જે હોય તે ખરું. પણ અત્યારે આ કચેરીના માંચડા પર ઊભી હતી ત્યાંથી હેરટ પ્રાઇનને પોતાના રૈણવતા મુખમય દિવસોથી માંડીને અત્યાર સુધીના પોતાનો સધળો છવનમાં કહનામાં ખરો થઈ આવ્યો. આ દુઃખદાયક ઉચ્ચ સ્થાને ઊભાં ઊભાં એણે કોણાંમાના પોતાના વતનના માનનાં ફરીથી હૈન કયાં. અને એનેર બંદીમાંથી ચિત્રોની ભરપૂર છતાં દરવાજા પરી નર્પ બૂંધાઈ ગયેલી ટાચ દ્વારા પૂર્વભેતી અમલી ખાનદાનો બાન આપતું એવું પોતાનાં પિતાનું જુઓ. પચેચું બાધેલું ખળભળી ગયેલું ઘર જેવું. એ ઘરમાં એણે શૈવસ્યક કપાળ, પૂળપતમ્યક સંદેહ લાડી અને ધ્રુવિજીવેષના સમપમાં લોકો પહેરતા એવો જુઓ જન્માન્યને ગળપટો ધારૂષ કચેરી પોતાનાં વિતાની મિતિ તેમ સદાએ પ્રત્યજ રાખતી અને મિતિ ક્યાં કરતી એવી પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી ભેતી. અને તારી મધ્ય પડી પણ એવી દૃષ્ટિથી પોતાનાં છવનમાંમાં વારંવાર કાંકો આપીને વિશ્રમ થઈ પડેલી એવા સ્વપ્નમાં પોતાની રમનિમાં સદાને માટે જે કંઈ રહેલી પોતાની માતાની મિતિ પણ જેણે કન્યાકથાનાં સૌંદર્યની મંજિત અર્થે રાજ એમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ ભેતી તે જાણ

અરીસાને પોતાના ગ્રોન્દરથી અજવાળતું એવું પોતાનું મુખ પણ એણે અત્યારે ભેત્યું. એની સાથે જા. એણે એક જીનો ચહેરા પણ ભેત્યો. ઉમરમાં કીકીકી આમળ વધેલા એવા એક પુરુષનો, દીવા પાસે બેઠોને એમાં મેઘાં પુરુષો વાંચવાને લીધે ઝાંખી અને ચૂંચી બની ગયેલી આંખોનો, અને પાંડિત્યની છાપ ધરાવતો એવો શિક્ષક, દુખનો ચહેરો ભેત્યો. આ પુરુષની આંખને ઝાંખ હતી છતાં કેટલેક જાતનાં આત્માનું અંતર ઉકેલવાની એને હરેલા મિતિ ત્યારે એમાં વિશ્રમ પ્રકારની વેધકતાજ છતાં હતી. હેરટ પ્રાઇનનાં સૌંદર્યનાં કૃપાનું મુકુને અત્યારે પણ દેખાવા વિતા ન રહ્યું કે અત્યારે ખંડના એમાંમાં રહેતો. આ પુરુષનો ઝાંખો અને જમણા ખમા કરતાં જરૂર જીવેલા હોવાથી એની આંખને કંઈક દ્રશ્યી કામતી હતી, તે પડી રમણદેવની આ ચિત્રમાળામાં જે હોયું ચિત્ર દેખાતું તે જાણી શકી નથી. સાંકડા રતાં, ઝાંખો, જુઓ મંદાને, જાણ વિશ્રમ દેવો. પુરાનન, કાળની અને નિચિય તથાપત્યની. મેડી મેડી મહેર કમરનો એવાં એવાં ફરેલાવાળા કુરપના: કોઈએક શહેરનું દેખાતું. આ શહેરમાં એ કપાટા પડિતના સદાસમમાં એને નહું છવન જાળવાતું હતું. છવન નહું ખરું. પણ જરીપુણી દીવ લ પર ખાએડી કીકી રૈણવની. જે જૂની ખચાઈ ગયેલી સામકી પર નિર્વાક મનાઈ ગયું છવન અને માટે આ શહેરમાં નિવાર હતું. ઉદયે. આ ખચી રાત્રે કાંઈ ખડવાયા કરતી ચિત્રવરપાને. સ્થાને, પુરિત લોકોની વસાહતમાંની આ અણપડ સ્થાને, પુરિત લોકોની વસાહતમાંની આ અણપડ ખચર અને તેમાં એમાં થઈને, પોતે કહેતાના માંચડા પર નાનકડા ખાચને લાખમાં જાળીને ઊભી હતી તેના પર અને પોતે સોનેરી રમણની પોતાના વસાહત. પડ ચિત્રિય ચિત્રોના મંદપમાં જે એ અક્ષર લખેલી હતો તેના પર જેનું રહેલા કોઈનું ચિત્ર દેખાતું...

મું ખરેખર આ ચિત્ર માનું હતું? એવું પારખ લેત એણે પોતાના ખાખને એના ભેરેડી ખાતીમરજ. ચાંપુ કે તે ચીવ પડી બિચું. પેના દિવસોના અક્ષર. પર પણ એણે નીકી નમીને નજર લાખી, અને પોતાની આંખો તરે તેના સ્વપ્ન પણ કરી, એણે. એનાં આ બળક અને પોતાનું આ કંઈક એ જાને ખરેખર વારન. વિક એ કે નાંદિ નેરી પરીક્ષા એણે. આ પ્રમાણે હતી. તો એને ખાનરી થઈ કે હા આ ખાને વડાએ.

હૃદયે પર સાચી હતી. બિરો પર સત્ય તે તો આંખે જ
વાના-ખામીનું ખીણું બધું તો અદરશ થઈ ગયું હતું!

પિછાન.

સંઘના પોતાને સંખેતાઈવૃત્તે નિદાળી રહ્યા હો
એ પ્રકારના અર્થપેત કંઈક વચકે 'જાનમાંથી' આખરે એ
લોકના રોજાની હેરાહાની કિનારે પર પોતાના સકળ
વિચારે તો 'અનિવાર્ય' રીતે માથું ઝેળવીને તેના કેન્દ્રરૂપ
બની ગયું એવી એક આકૃતિના દર્શનથી આ વાકે
અદાર ધારણ કરનારી કેવી મુક્ત થઈ એ 'રોજાની
કિનારે પર' ત્યાં એક ઇન્દ્રિયેત પોતાને ફરી પોતાકે
પહોંચીને શોધે 'હોતું' પણ એ રંગને એ રંગવર્ણ્યો તોફા
અંધેશ-વસાહતોમાં કંઈક જવડિએ જ નહોતા આપતા
કે તે આવી-અમિરિયતિ વચ્ચે 'હેરાર' પ્રાણને 'આપ આ
પ્રમાણે' એવી શેકે અનિર્ણયી સમસ્ત વિચારોના કાળ
મેળવી ફક્ત પોતાના પર જ એના ચિત્તને કંદિત કરે
એવી 'અધ્યાધારમૂલ' તો એ 'મીડીયન'ની હતી જ નહિ.
પણ એ ઇન્દ્રિયની પાછે જ અને 'રૂપર રીતે' એના
સોબની જ હોય એવા એક મીડિય 'પુરુષ સુપરેસ્ટ' અને
જગતી એ બનેલા માર્ગ કરૂં 'મિશ્રણ' એવા 'પેશ'કે
પહેરતી બોલે 'હોતું' તેજે આ પ્રમાણે તેનું 'આન ખેંચુ'.
તે રૂંદે રીંગણે હતો, અને રોઈ ઉમરે જુદાવાગે જ
મણપા એવો હોય હોતો એવા મદેશ પર કચપીએ
પડી ગઈ હતી. તેની મુખમુકામાં વિવશણુ લુહિનેર
અમણુ હતું. પોતાના માનસને. એટલે અરો કેમલે કે
પોતાની શરીરને-પણ એ માનમનો અનુપ ધાર એ
આવી શે અને અચૂક ચિત્તોકામ પ્રકટ કરી શકે એવા
રવાઈના મનસ પુરુષના રંગ-પુહિનેર લોભ મુખ પર ચમ-
કતું હતું. એક-બીજા સાથે સાથે મેળ ન આપ એવા પેટાકે
રોજાની ભેટપ્રારથી પહેરતે પોતાની વિલક્ષણ આકૃતિને
પુરુષાવચનો વ્યવથા કંઈ નહિ નો હેરર એ વિવશણુ-
જાને જોઈ જાન ખેંચે એવી અવાવચનો તેજે નેકે
પ્રપલ્લ તો કંઈકે દેનો, છતાં આ પુરુષને એક ખમો
ખીજા-ખજાનમાં જગાર રીતો દેનો એ વાત દેખર
પ્રાન્ત તો જગપર નેહર થાનની હતી. આ-પુરુષને
કેવળો અંદર અને તેની આ-કંઈક કંઈકની વજીરિ

જોઈને એજે વળી એકવાર ફરી પોતાનું જાગક છાતી
અસ્ત્ર એટલા સખા જોરથી ગાંધુ. કે એ બચ્ચુ
ખીજારૂં બીજી વાર વીધ પાંડી જોઈયું. છતાં તેની
માએ તો નવે-એ વીસ સાંભળી જ નહિ.

આ અનુભવો માંજેસ અનરમર આશો એ જ
વખતે અને હેરર પ્રાણની નેજર તેના ખેં પડી તેની
અગાઉ જ તેજે હેરર પર દષ્ટિ કરી હતી. આ દષ્ટિ
પ્રથમ તો, મુખ્યત્વે અંધારસોકત કરવાને જ દેવાએતો
હોય અને બીજા વસ્તુઓ જેને પોતાના મનની અંદરના
કેમ તરર સાથે કંઈક સંબંધ 'પરાવની' હોય તેટલા
પરવી જ મંદરની કે મુખ્યત્વે લાગતી હોય એવા
મુજાબ જેવી ઉદાસીનતાથી જ તેજે ફરી. અચૂ પડી
થોડી જ વારમાં તેની દષ્ટિ તીવ્ર અને વેષક બની ગઈ.
ભણે કેલ સર્પ તેના મુખ પર આપતો હોય અને સ્ત્રી
રંગે એવી રીતે પોતાનાં મૂછળાં તો વાળતો હોય એ
પ્રકારની અમગાદબરી દુઃખ અને બાવની લાગણી તેની
મુખમાં પર પડતી મહા કાલ પ્રળય પ્રતિભાનો શીપી
તેનું મુખ ઝાંખું પડી ગયું, પણ એ સાંખ્ય પ્રગવાર જ
છી, રમર એ મનોભાવને તેજે પોતાની કમળા
શરિરની એટલી ત્વરાથી અકુશમાં આપી દીધી કે એ
એક પગ પાદ કરીએ તો તેની મુખમાં અન્ત સ્વાસ્થ્ય-
ભરી જ સો કેમલે લાગે. થોડી વારમાં તેના ચિત્તની
લાગણી આ અમગાદ દુઃખ અપાન જેવો બની
મરો અને તેના અંતરની શુદ્ધતા સમી મેળા. હેરર
પ્રાણને ત્વરે તેજે એની નજર પોતાના પર ફરતી
છી અને પોતાને જેને એજાની કારણે છે એનું ત્વરે
તેને વાગું ત્વરે તેજે પ્રીતેથી અને અન્નિયા પોતાની
આંખથી કિન્ની કરી વાનાવરમાં તેનાની કંઈક ઇચ્છાન
કરી અને પડી એ. આંખની તેજે પોતાના દોહ પર મૂકી.
પડી પોતાની પાછે ઊમેર એક શંદરીને ખમે
ત્વર અપાદી તેજે એને સરખા અને વિવશણુક આ
પ્રમાણે કંથુ -

‘એક વાત ખુટું આપને !’ તે જોઈયો. ‘આ
ખામ કેમલે એક અને શું છે તે એની આમ અંદર
ફેળી યાં રી છે ?’

તરફ તથા તેના સોબતી તરફ કાતુકપૂર્વક નજર કરીને કહ્યું, 'નહિ તો થીમતી હેરટર પ્રાપ્તિ અને એના દુઃસવારની વાત તમારે કાને આપ્યાં વગર રહેત નહિ. ખરેખર, ડિસ્કોવરી જેવા ભગવાનના માણસના દેવગને આ બાઈએ બારે બારી લગાડ્યો છે.'

'આપની વાત સાચી જ છે,' પેલાએ જવાબ આપ્યો, 'હું આ મુલાકાતે અત્યંત આનંદી છું, અને મારી તો ધણીએ મરણ નહોતી, છતાં મારે મારાં વસ્ત્રો પહેરવાના પ્રવાસોમાં ગાગના પર્ણા છે. એ ખુશી અને તરીતી મુસાફરીઓમાં મને ઘણા કમનસીબ અકસ્માતો નડ્યા છે, અને દક્ષિણમુકના કાદર લેકેમાં સાંઘા વખતથી મારે શુશ્રૂષા તરફ રહેવું પડ્યું છે. સાંધી આ ઇન્ડિયન મને આંહીં લઈ આવ્યો છે, મને બહોળાનેથી પૈસા આપીને કોઈ છોડાવે એટલા માટે લઈ આવ્યો છે. તો આપ જરા કૃપા કરીને હેરટર પ્રાપ્તિને - હેરટર પ્રાપ્તિ જ એ બાઈનું નામ ને ? કંઈ જૂન તો નથી કરતો ને એનું નામ આપવામાં હું ? - આ બાઈને શુનો શો, અને એ માંચડા પર એને શા માટે બંદી રાખવામાં આવી છે, તે કહેશો ?'

જરૂર, બાઈ, 'એ શહેરી બોલ્યો, 'અને તમારા પર આ બધાં વીતકો વીર્યા પડી બંતે એ જ ગમેગમાં રહી આવ્યા પછી મને લાગે છે કે જ્યાં શુનને આવી રીતે રોધી કાઢી અમલદારો અને લોકો સમજા તેની સજા કદામાં આવી હોય એવા આ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ જેવા મહા-પરમણુ મુલકમાં આવવાથી તમારા હૃદયને આનંદ પડ્યું થશે જોઈએ. ત્યારે જુઓ, બાઈ, એ બાઈ છેને તે મૂળ ઇંગ્લેન્ડમાં જન્મેલા પશુ લાંબો વખત આમરટડાંમણા વસેલા એવા એક વિદાનની પત્ની છે. આમરટડાંમણાંથી તેને આંહીં માસાન્ડુસેટસમાં આવી રહેવાને વિચાર થયેલો. એટલે એવા વિચારથી તેણે પોતાના પતીને આંહીં અગાઉથી પોકારી દીધેલી, અને પોતે કોઈ અમલદાર કાગકાજને અંજે પાછળ રહેલો. પછી તે એનું બન્ધુ બાઈ, કે આ બાઈને બોરટનમાં આવવાને બે વરસ થઈ ગયાં છતાં એ વિદાન પુરુષના કંઈ ખરખખર મળ્યા જ નહિ, એટલે એકથી પડ્યાં તેની જુવાન પત્ની, તમે જુઓ જ છે ને, કાઈ કુર્ચગતો લીધે -'

'ઓહો ! એમ ! સમજી ગયો તમારી વાત, ' એ સ્મિત કરીને એ અપરિચિત પુરુષ બોલ્યો. 'આપ કહો છો કે એ પુરુષ વિદાન છે, તો પછી એ વિદાન આટલી વાત પણ પોતાનાં શેષામાંથી જાણી લેવી જોઈતી હતી. ત્યારે સાહેબ, આપને વાંધો ન હોય તો એટલું પૂછું ? કે થીમતી હેરટના હથમાં છે તે પેલા અમલદારે આપ કાણુ કરી ? બન્ધુ' મને લાગે છે પણ આર મહીનલું થયું હશે.'

'ખરેખર બાઈ, એ વાતનો કાપડો હતો જોઈએ નથી; અને એ કાપડો ઉઠાવી આપે એવા ચતુર ને અદ્ભુત ન્યાયધીશની હતી આંહીં શ્રી વાટ જોઈ રહ્યું છે,' શહેરીએ જવાબ આપ્યો. 'થીમતી હેરટ તો નામ આપવાની ધર્મીને ના પાડે છે. અને ન્યાયધીશને બીચારાઓએ એકલા મળીને કાલો વિચાર કરી નેવે, પણ કાંઈ ભાગ મળી નથી. મને તો લાગે છે કે એ શુનેશ્વર પોતે, બીજા માણસોને ખખર ન હોય એવા રીતે, આ આ આપણું દરમ આંહીં જોતો જોતો જોઈ રહ્યો છે. પણ બીજા માણસોને ભણે ખખર ન હોય, ભગવાનને તો બધી ખખર છે, અને ભગવાન તો તેને આત્મારે પણ નિરખી રહ્યો છે એ વાત એ ભણે આદમી ખૂલી જતો લાગે છે.'

'મને લાગે છે,' એ અપરિચિત પુરુષે ફરી સ્મિત કરીને ટોચ કરી, 'કે એ વિદાન પુરુષે ભલે આપીતે આ અકસ્માતનાની તપાસ કરવી જોઈએ.'

'તે એ હતું હવાત હોય તો તે એણે જરૂર કરવી જોઈએ,' એ શહેરીએ ઉત્તર આપ્યો. 'હવે, જુઓ બાઈ, આ બાઈ જુવાન ને ફટકી છે, અને એનું આ યાતન ચલું તે કોઈ બારે પ્રેરોજન આવી પડ્યું હશે તેને જ પરિણામે નિઃશંક થયું હશે. અને વળી સંભવ છે કે તેના પતિ તો કયાંક સમુદ્રને તગિયે જઈને ગયા હશે. એટલે આ બધી દુર્ઘટક લાગમાં લઈને આમાસ માસાન્ડુસેટસના ન્યાયધીશોની આ બાઈને આંહીંના કાયદા પ્રમાણે જે કાક શિક્ષા કરવી થતે તે હેરટની કાક શિક્ષા કરતાં છત્ર આરખે નથી. જાગી નહિ તો આરા શુનાની કાયદા પ્રમાણેની શિક્ષા તો પોતાની જ છે. પણ ન્યાયધીશોનું અંતર પીગળ્યું એટલે એકી મહેર બતાવીને તેમણે થીમતી

પ્રાપ્તને ફક્ત ત્રણ કલાક આ ફળેલીના માર્ગમાં પર
જિભા રહેવાની અને પછી જિન્દગીભર એ બદલાઈ ગિર્ધિ
પોતાના પદ્મસ્થળ ઉપર ધારણ કરવાની જ સમ
કરી છે. ’

‘ બધું શાણપણપૂર્વક કરી છે એ સમ ! ’
પોતાનું મસ્તક ગંભીરતાપૂર્વક નમાવેને એ અપરિચિત
પુરુષે કહ્યું, ‘ આ રીતે એ બાઈ પાપથી સામે એક
જીવતા પ્રવચન જેવી બનશે, અને તેના મરણ બાદ એ
ચરમભરશે અક્ષર તેવી કબર પર કેતરવામાં આવી
ત્યાં સુધી સૌને સહુપ્રદેશ આપ્યા કરશે, છતાં આ દુઃસ-
મારમાં એના જે ભાગીદાર હતા તે પણ, બીજું કંઈ
નહિ તો, તેની સાથે આંદો ફળેલીના માર્ગમાં પર એની
પદ્મ જે બિભા નથી રહ્યો એ જોઈને મને દુઃખ થાય છે.
પણ એ તો એ માણસ પણ જગ્યા આપશે !—જરૂર
જગ્યા આપશે !—જરૂર જગ્યા આપશે ! ’

પછી આ વાતોડિયા શહેરને સરખતાપૂર્વક નમ-
સ્કાર કરીને અને પોતાના ધનિપન યોજીતના કાનમાં
ધીમેથી શોધા ચબ્દો કહીને એ બંને જગ્યાએ એ
ઢાળામાં ચાલે પોતાને રસ્તા કળે.

આ બધું બની રહ્યું હતું એ દરમિયાન હેરટર
પ્રાપ્ત પોતાના ઉચ્ચાસન પર ઊભી બેઠી એ
અનુભવા માણસને તાકીને સ્થિર દષ્ટિએ જોઈ રહી
હતી. તેના પરની એની દષ્ટિ એટલી બધી સ્થિર અને
અચળ હતી કે અખંડ અને તીવ્ર પ્યાનની કેટલીક
પળોએ તો આ દરમિયાન જગતના બીજા સમગ્ર પદાર્થો
એની આગળ અદસ્ત થઈ જતા હતા અને પાછળ
પોતે અને એ પુરુષ એમ બે જ જણ રહેતાં હતાં.
આ પુરુષને આમ અત્યારે બેઠો થઈ ગયો. પોતાને
સાથે આમ ત્રીન તડકો તથા રહ્યો હતો, પોતાના
મોડાને બાજી રહી હતો. અને પોતાના કર્કશ્ય અચર-
ને ચમકાવી રહ્યો હતો, પોતાના પદ્મસ્થળ પર પોતાના
કંઈકને બંદરે કરતી લાકડા મિશાની આવી રહે હતી,
પાપના પરિણામે જન્મેલું બાળક પોતે હાથમાં તેમ
હતું, અને જે મુળ કેવળ ધરતી સ્વરૂપના સાત પ્રકાર-
માં જ, પરમાંગણની ચીનજા ડાવામાં જ, દેખાતું
જોઈતું હતું અથવા કદી બદલ નીચે તો દેવતામાં
પ્રીતને શોધે એવા જુગા પાછળથી જ દેખાતું જોઈતું

હતું તે મુખને આ સપાળો લોકો જાણે ઉત્સવ માણવા
આવ્યા હોય એવી રીતે એકીટશે રીડી રીડીને જોઈ
રહ્યાં હતાં,—એવી બધી પરિસ્થિતિમાં આ પુરુષને બેઠો
થઈ ગયો એ વસ્તુ ભયંકર તો હતી જ, પણ એ પુરુષ-
નો એને એકાંતમાં બેઠો થયો હોત તો એ એકાન્ત
મુલાકાત જેટલી એ ભયંકર નહોતી જ, કેમકે ભયંકર
હોવા છતાં આ હમરે સાધીએલી સમક્ષ એકબીજાનું
રક્ષણ એને અત્યારે મળી જતું હતું. આવી રીતે એ
પુરુષની અને પોતાની વચ્ચે આડકાં બધાં માણસો
બધાં હોય ત્યારે આવી ચરમભરતી સ્થિતિમાં પણ
તેની સાથે બેઠો થાય એ પોતે સાવ એકીટ હોય એ વખતે
કેવળ એકાન્તમાં એની સાથે બેઠો થાય એવા કરતાં
વધારે સાચું હતું. એ જાણે કે આ પુરુષની જગ્યા મારે
આ બંદરે ફળેલી થાય એવી પરિસ્થિતિનું નાશિને
અત્યારે શરૂ થઈ રહી હતી, અને એ પરિસ્થિતિનું
રક્ષણ પોતાને મળતું બંધ થઈ ગયું હોય તેવી પળને
સામનો કરતાં એ જાણે કે હરવા લાગી હતી. આવા
આવા વિચારમાં મરણ થઈ ગયેલી હોવાને લીધે એની
પાછળથી આખા સોમ્પ્રદને મંભાગ્ય એવા પેશા બુધ્ધ
અથવા આગે તો પહેલાં તો એણે તે શાંભળ્યો જ નહિ.
અને એ અચાને બધારે એ જ રીતે બીજાવા એનું નામ
જોમણું ત્યારે જ એનું તેના તરફ પ્યાન મળું.

‘ હેરટર પ્રાપ્ત, બે, મારી વાત સાંભળ, ’ એ
અચાને બોલ્યો.

હેરટર પ્રાપ્ત બેઠી હતી એ માર્ગમાંની અચાને
ઉપરના ભાગમાં સંમેલનપરને જોર મરેલા કે પુરુષી
એવી હતી એ વાત તો આખી અચાને કરી આ
છીએ. એ સ્થળેથી જ નવામાંનીશોનો સમક્ષ મળેલો
હોય ત્યારે એ જગતનામાં આવા બંદરે પ્રકોષમાં જે
ઔપચારિક સ્થિતિ જગતનાનો નિયમ હતો તે સમગ્ર
વિધિ સાથે જોડાયેલો કંઈકમાં આવતી હતી. આખી
જે પ્રસંગ વર્ણવે રહ્યા છીએ તે પ્રમંથ નિરખવા
મટે પુઃ સુધે ભેલિંગદામ પોતે પુરુષીના આનુવાય
પરંપરા નહિ ચળેલા ચાર ફરસીપરી મેનિકયા વીઠ-
જાઈને બેઠો હતો. એ પીરવપને ચરમ હતો અને
જીવનમાં એને જે કંઈક અનુભવ થયેલો તે એના
ચંદન પર દરખીઆરે અંશમેલે દેખાતો હતો. નેજે

અચરે પોતાની ઠાંપીમાં કાચું પાંચું બેસ્યું હતું. તેના દગ્ગાની ઠેર ભરેલી હતી, અને એ દગ્ગા નીચે કાચા મખમલનું પહેર્યું પહેર્યું હતું. એ સોફામુદની ઉપનિ અને પ્રગતિ, અને અત્યારની મુનિમિત્રિ યિનિ યોવનની આગેસાવ જનિએનું નદિ પળ પાંચ વખતી દરેક અને તારી મુનિમનું તેમ રસા-વધાના પેરા રસીના માળખાનું પડિયુય હતું—એવે દરેકના ને આશાની આશવાને લીધે જ આટલી બધી વાગ્યો સિદ્ધ કરી દીધે એક—એકમુદનો પ્રતિનિધિ અને પ્રયુજ્ય બનવાને માટે એ મર્ચા કાચ દત્ત. આ મુખ્ય અધિકારીની આગવાસ એ બીજા અમલદારો બેઠા દત્ત ને રસાનું વર્તન એ જમાનામાં સર્વ મનાવવાના દીપી સરખા એવી પતિવચ્ચી વિશ્વપિત દિવાનું મનાવું હતું ને જમાનાને દીવન એસ જોર અને રસાળથી ભરેલ હતું. એ સરખા અમલદારો બેઠેબર ન્યાય અને રાજ્ય એવા સત્ત્વન પુરૂષ દત્ત. પળ બૂલ કરી બેઠા ઓરવતો ન્યાય લેવાવાને અને એ હવેમાંની મુલાયમ જનિએની મુલ્યજીભરી ન્યાય ઉત્તરવાને, દરેક દેખાવ લાગ્યું હતું બેઠા આ માળખું પુરૂષ કરતા વધારે અવેરવ આત અસમર્થ ગણાય એસ આટલા જ દક્ષ અને મદ્યુરથી માળખું આવી મનવ-મનિમાંથી મનવા મુકેક દત્ત. દેવદ પ્રકરને અત્યારે આ મુખ્ય મુખ્યના માલખ કરીને બેઠા રાખા પુરૂષ બેઠે પોતાની તરફ દેવદી, અને બાવરી દત્ત કે પોતાને માટે મોડીવચ્ચી પળ મહાનુભાવની ને કાચે પળ આપા દીવ તો તે આ તાવડી અમલદારવચ્ચી કરેસે અલેક ગણ્ય મેટા અને વિશેષ આવેલખાથી ભરેલા એવા મામે કોએલા સામાન્ય જતાના ટોળામાં જ દત્ત, કેમકે અમલદારો બેઠા દત્ત એ સરખા જ તો એવે પોતાના આંખ ડીપી કરીને નજર કરી કે તરત જ આ અમલ-જળી રસીના ચહેરા શીકા પડી મથો અને એવી કાચા કંપવા લાગી.

એને દાક મારીને બેઠાવેકો તે અવાજ મુનિમિત્રવ ધર્મજી નંદોન વિદ્યમનનો હતો. આ નંદોન વિદ્યમન બેઠાવેકો મોંથી વધેરક પાટી હતો. એ અવસાદમાં પેઠા વળાખ્ય પુરૂષની પેઠે મોટો પડિત હતો, અને એ ઉપનિ વળા માવાળુ અને મોટાસ રવલાવતો આદમી

દત્ત. પળ આ મોટાસખાનો મુળ તેવી બીજા બાકેક સંપતિ જેટલો કાચાજીવકે વિદ્યમાવવામાં નંદોનોઆઓ, અને વમુદા એ મુળને એ પોતે અમિનંદવવાન નદિ જળ લાંબાનુજ જ લંબતો દત્ત. એવો એ ધર્મજી એ વખતે ત્યાં બેઠો દત્ત. તેજે પહેરેલી તાલકાટોડીની નીચેથી પીળા વાળનો ઠેર બહાર આવી દત્ત, અને તેની બૂબડી આંખે પળ અવકાસખંડના રસા પાસ-વાળા ટીપપ્રકારથી ટેવાએકો ટેવાને લીધે આ પુરૂષા સર્વપ્રકારથી દેવદના આગાની પેઠે જ ઉપાગ્રમી કર્યા હતી દત્ત. અંતરે તેને દેખાવ બતાવુરખા: પ્રવચન-મથોના મુખપદ રૂપે એ કાચું વિદ્યે આલેખેમાં બેઠેએ પડેએ તેજ એવો જ લાગતો દત્ત, અને એ વિધાની પેઠે તેને પોતાને જળ અચરે તે આગળ આવતો દત્ત તેમ આજળ આવીને માનવ દેવ, વાચવા, તેમ વેદનાના કદ પળ પ્રકારમાં કાચું મારવાનો ખરી રીતે કંટો એ દેક દત્તો નદિ.

‘દેવદ પ્રાર્થન’ એ પાટીએ કહ્યું, ‘જોનો દાસ્યો-પદેસ થાજ કરવાનું’ તને સદ્ભાવ મળેલું છે તે માણ આ જુવાન કાકને’ આમ બેઠાનાં વિદ્યમને પોતાની પાસે બેઠેલા શીક ચહેરાના એક જુવાન પુરૂષના ખમા પર પોતાનો દાઘ મૂક્યો—આ પર્મનિધિ જુવાન બાકને મેં મનનવચ પ્રવચ કરી એવો કે આવી ભગવાનની સહીએ, આ મી રાખા અને ન્યાયી અમલદારની સમજ, તેમ આ મી એકાં કોએકાં કોટા માંબળી શકે એવી રીતે તેં કેવું ચોર અને અધમ પાપ કર્યું છે તે સંજમમાં તારી સાથે એ વાત કરે કેમકે તારી સદા પ્રતિનિ આસ કર્યાં એ વધુ મારી રીતે પિયલને કં એટલે આ ભાંવર પતનમાં તને હજ્યાચીને દસાવનાર પુરૂષ નામ તું અત્યાર મુખી છુપાવી રાખે છે તેમ ન છુપાવે અને નહેર કરે એટલા માટે તારી સમજા કરી દીધો હતો, એ નામ છુપાવવામાં તારી જે નિમુરતા અને અને દીપ્તિથી છે તેને પિયાચક માટે માણબેઠા કે બપબેઠા એક કમા રાખેવાપરક એ માણ કરતાં એ વધારે સારી રીતે નકાશ કરી શકે એમ છે, પણ માણ એ સપમા પ્રત્યોતો એ વિરોધ જ કર્યા કરે છે—અમલત એ વિરોધ પોતાની ઉંમરના પ્રમાણમાં ભારે લાજવળ બેઠેલી ગણાય એવી હવતી મુદ્દાને લીધે જ એ કરે

છે-અને કહે છે કે કોઈ પણ સ્ત્રીને પોતાના હૃદયની
ગુપ્તતા આપે મેળે દલાડે અને આવડા મોટા ટોળા
સમક્ષ પ્રકટ કરવાની ફરજ પાડવી એ તો ખુદ સ્ત્રીજાતિની
સદગત પ્રતિભા જ અભ્યાસ કર્યા બાદનાર છે, પણ ખરી
રીતે તો, મેં એ લાખને મનમનપણા પ્રયત્ન કર્યો તેમ
શરમ તો એવું પાપ કરવામાં રહેલી છે, કંઈ એ પ્રકટ
કરવામાં નથી રહેલી. કેમ બાંધુ કિમ્બોઈલ, તને
કરી એકવાર પૂછી લેઉં, તારા શો અભિપ્રાય છે આ
જાનનમાં ? આ આપણે પાપાવારી કરીના આત્માને
સન્મારે લાવવા તું પ્રયત્ન કરીશ કે મારે જ કરવો પડશે ?

એ જગ્યામાં જે માનનીય અને ગૌરવાનિત મંડળી
મેડી હતી તેમાં કંઈ ધીમે મળજમળક શરૂ થયે.
આખરે મુખ્ય મેસિંગરમાં સાતાવારી છતાં એ જુલુક
પાંચી પ્રત્યે આદરભાવથી મિથિત એક અવાજે મંડળી
તમકર્મ આપા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું-

‘ભણા ભાઈ કિમ્બોઈલ, આ જાણના આત્માની
જવાબદારી મોટે ભાગે તમારા પર જ રહેશે છે. એટલે
આ જાણ પોતાનો મુખો કબ્જા કરે તો જ તેણે સાચો
પ્રજ્ઞાતાપ કર્યો કહેવાય, મારે એવો પદાભાવ અને કબ્જાત
એ કરે એટલા મારે તમારે એને અમનવચી થશે છે.’

મુખ્યમાં આમ સંધિ સંબોધન કર્યું એટલે આખા
ટોળાની તરફ રેવરંડ મિ. કિમ્બોઈલ તરફ વળી. આ
કિમ્બોઈલ કંબોઈની એક મહા વિદ્યાપીઠમાં રેજીસ્ટ્રાર
હતો, અને ત્યાં જમાનાઓની સમિતિ યંત્રણા નામનિહિને
એ આપણા આ વર્ગથી અગ્રણ પ્રેમમાં હતી
આમ્ને દત્તો. તેના વક્તવ્યે અને તેના ધર્મોત્સાહે
પોતાના અવસાપમાં તે યોગ જ વખતમાં ઉચ્ચ પદની
પ્રાપ્ત કરવાને એવી આશા કરવાની આવી દેખી
હતી. તે બારે આકર્ષક રેખાવર્તો પુરુષ દત્તો. તેનું
કપડાં ગૌર, ભવ્ય, અને આગળ પગડું દત્તું, તેની
આંખો મોટી, બુદ્ધિ અને અમીનીની દત્તી, અને
તેનું મુખ તેણે રેવરંડ રજાની ન કામ્યું દેખાવારે,
શરૂમ ભાવમના તેમ જ પુરુષ સંવચરકિન ઉભય
લાખને એવું કંપનગીત બની શકે એવું દત્તું. તેની
નર્મલિક શરિરકો તેમ જ સંવચરિય ગતમસર્વકિન છતાં
આ જુલુક મિમ્બોઈની મુખમુદમાં, જલ્લે પોને બુદ્ધિ
પણે દેખ કે અવરં મારે દેખાઈ મણે દેખ અને

માનવ જીવનકથી પ્રવસમર્મમાં ક્યાં આપણું તેની
મંજવલમાં પડે મણે દેખ એવો, કંઈક આશંકાઓ
પીડિતો દેખ, કંઈક પી મણે દેખ, અમો ભણી દાસો
દેખ, એના ભવ્ય પણ જોવામાં આવતો દત્તો, અને તે
ભવરે સ્વર એકાનતમાં બેઠો દેખ ત્યારે જ પુરં રાસર
અનુભવી શરૂનો દત્તો. તેથી, પોતાના ભવસાધને અમે
જાનવચી પડી ફરતેમણી અવકાશ મણે ત્યારે ત્યારે તે
અવસાધિત મણીઓમાં જ ક્યાં મરતો અને એ રીતે
તે પોતાને નાના જાગક દેખે સરવચિત રાખતો, તથા
પ્રસંગ બિંબે થતાં પાછો તાજગી, મુગ્ધ, અને આકર્ષ
જેવી વિશુદ્ધિભર્યા તિયારો સાથે વળતો અમર દાનર
થતો, એટલે તેના વિચારોના આ બધા મૂલ્યોને જોઈ
નેનો ઉપદેશ લોખના દેખા પર કોઈ કિંમતાના શારણ
જેવી અંવાદ અસર કરતો.

જે જુવાન માણસો વિચારો તેમ જ મુખ્યમાં
અભારની પતિનાવરથામાં પણ આદરણ પતિના એવા એ
સ્ત્રીના અકળ આત્માને કો સંમિથે એવી રીતે સંમિ-
થવાની આશા આવી આમ પુરુષની રીતે જાનના સમક્ષ
અને બેચી આમ્ને દત્તો તે આ પ્રાર્થના પુરુષ દત્તો.
અભારની એવી અવકાશ એવી જાગર કમરી કરે એવી
દત્તી, કંઈક આ આશા સંમિથનાં બેના માત્ર ઉપદેશી
લોહી કોરી મણું અને એવા દોઢ ધૂરત્યા લાગ્યા.

‘એ જાણે સમનવ, ભાઈ,’ વિચરને કહ્યું.
‘એના આત્માના કબ્જા મારે આપણા માનનીય
મુખ્યસાદેખ રહે છે તેમ એ વાત જાણ અમલવી છે,
અને એ જાણના આત્મા તારી દેખરેખ નીચે મુકાએક
દેખાથી તમ પોતાના આત્માના કબ્જાબને મારે પણ
ત એટલી જ અમલવી છે. મારે મારી દત્તીના કબ્જા
કરી દેખ એને અમનવ !’

એટલે રેવરંડ મિ. કિમ્બોઈલે જાણે મુખી પ્રાર્થના
દત્તો દેખ એવા રીતે પોતાનું માથું નીચું નાખ્યું
અને પડી તે બેસો થઈને આરજ આમ્ને.

‘દેશર પ્રાણ,’ જાણ પર અરેકિન અને એવી
આંખો પર રિષર દષ્ટિ રીતે તે ભાષે, ‘આ અમલવ
પુરુષ જે કંઈ છે તે તું માંભલે છે, અને એ ઉપદેશી
મારે મારે રેવી જુમેદાઈ આવી પડી છે તે જાણ તું
એક છે કે એકે એ નવે લાગતું દેખ કે એક

કરવાથી તારા આત્માને શાન્તિ મળશે, અને જન્મતમાં તને અત્યાર જે સગા યશ રહી છે તે એ રીતે તને મારી અપાવવામાં વિશેષ મદદગાર થઇ પડશે, તો આ પાપમાં તારી સાથે ભાગ લેનાર અને નેથી તારી જ પેડ તેને પરિણામે અત્યાર દુઃખ ભોગવી રહેલા એવા એ પુરુષનું નામ જાણી રેવાની હું તને આજ્ઞા આપું છું. એ પુરુષને માટે કોઈ ખોટા દવાલાવ કે માર્ગદર્શન સંપાદિતું તું અત્યારે મૂંઝી રહીશ નહિ; કેમકે ખરેખર માનવો દેહર, કે એ પુરુષ અત્યારે કોઈ ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતો હોય ત્યાંથી તું એનું નામ જાણાવે એટલે એને નીચે આવીને એ ફરેતીના મામલો પર બેસી રહેતું પડે એમ હોય તોપણ વિનંતીભર સુતો અંતરમાં છુપાવીને ક્યાં કરવા કરતાં એ સ્થિતિ દમ્ભ દરભમે સારી છે. તારું મોન તો, એ પુરુષે પાપ કર્યું છે તેમાં હવે વળી ફાંભેલો ઉમેરો કરવાને જ તેને લલચાવવાનું, લલચાવવાનું શું પણ ફળ પાડવાનું. એ ચિત્તાબ્ધિને ક્યો લાલ એ મૌનથી તેને થવાનો ? વાગવાને તને જાહેર ફરેતીના લાલ આપ્યો છે, કે જેથી તું તારા અંતરના એ પાપને તથા બહારના એ બેદને જાહેર રીતે પ્રદાસ કરી શકે, તો ને કરવા પશુ આરોગ્યદ આપવોને કોરો. અત્યારે તને સંપડ્યો છે તેનો લાલ એ પુરુષને પણ રાગતો રખેને રહી ન જાય-એવો લાલ પોતાની મેળાએ ઉઠાવવાની એમાં કદાચ હિમત ન હોય તો તારા મોનન પરિણામે એવા લાલ મળશે એને રહી ન જાય-એ વાતની તું સાવચેતી રાખજે !

આ રાખેલો ખોલની વખતે એ જુવાન પાદરીનો જવાજ મધુર, ભરેલો, ધૈર્ય, કંપમય અને ઘડકતો હતો. એ સંખલેના કીધા તાતપર્ય કરતાં પણ એમાં જે આવ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો હતો તેણે સઘળા શ્રોતાઓના હૃદયમાં લાગણીનાં આદામને જગાવ્યાં અને તેઓ સૌને સમ-લાવના એક યુગે સાંકળી લીધા. દેહરે છાતી સમસ્ત તેડી રાખેલા નાના જન્માને પણ જાણે આ સંજોગને અસર થઇ, કેમકે અત્યાર સુધી એ જાગૃત રૂપ નજરે જોવા કરતું હતું ત્યાંથી તેણે પોતાની દષ્ટિ ડિસ્ક્રેટલી બંધી વળી અને અડધી ખુશીમાં અને અડધી વેદનામાં ઝીણો અવાજ કરીને તેણે પોતાના નાનકડા હાથ તેજ તરફ લંબાવ્યા. પાદરીના આ વચનોની એટલી બેડી બેડી

અસર થયેલી લાગી કે લોકોએ તો ચોકકસ માનવી લીધું કે હવે તો દેહર જરૂર એ મુનેગારનું નામ જાણવી રહે, અથવા તો, એ મુનેગાર પોતે જ લાંબે ગમે તેવી જાણી કે નીમી પાયરી ધરાવતો હોય તોપણ અંતરની કોઈ અનિવાર્ય ટ્રેસના દવાણને વશ થઈને આ માંચડ પર બંતે આવીને બેસો રહેશે.

પણ દેહરે તો પોતાનું માર્ગ છુપાવ્યું.

‘અરે બાઈ, ભગવાનની દયાને પણ દદ હોય છે હો, તો ખરી એ દદ એળગી જ મા !’ રેવરંડ મિ. વિસ્તને પહેલાં કંતા ધણી વધારે કર્યો અવાજે ખર પાડીને કહ્યું. ‘જો, આ ને જાણો તે સાંભળ્યા તેને અમુગોદન ને ટેકા આપવા માટે તારા નાનકડા જાણકને પણ વાચ ફરી નીકળી છે એ તો જરા ખ્યાનમાં લે માટે બોલી નાખ, હવે નામ બોલી નાખ ! જો પસ્તાવો કરીને નામ જાણવી દમ્ભ તો તારે જાની પર ને લાલ અક્ષર ધારણ કરવો પડે છે તેની સગ દર કરવામાં પણ એ જાને વસ્તુ ઉપયોગી થઇ પડશે.’

‘કદી નહિ !’ વિસ્તને લાણી નહિ, પણ પેલા જુવાન પાદરીની બેડી અને વેદનાભરી આંખો બંધી નજર કરીને દેહરે ઉત્તર આપ્યો, ‘એ અક્ષર તો બહુ ઊંડો અંપાઘ થયો છે, એટલે તમે ધારો તોપણ એ કદી દર કરી શકો એમ નથી અને પેલું નામ તો હું કદી કહેવાની જ નથી. એને જાણે મને તો એમ થાય છે કે એની ને મારી જન્મેની યાતના હું જ એકથી એકામરી ભોમવું !’

‘બોલ, બાઈ, બોલ !’ માંચડની આસપાસના ટાળામાંથી કોઈના લાવજન્ય અને કરડો અવાજ આપ્યો. ‘બોલી નાખ અને તારા જાણકને નજાણું મરાડ !’

‘હું એજાણી નથી જ !’ દેહરે એ અવાજ કોનો તે તરત પારખી ગઇ, એટલે એ સાંભળીને એ શન જેવી શીર પડી ગઈ, જનાં તરત પાકાર કરીને તેને જવાજ આપ્યો. ‘અને મારી જાણકને તો હવે ભગવાનને જ પિતા માનવાનો; કોઈ પણ માનવી પિતાને એ કદી એજાણવાની જ નહિ !’

‘નહિ બોલે એ !’ મિ. ડિમ્મરેક્રમ પોતાનાં વચનનું શું પરિણામ આપે છે તે જોવાની આગુશ્તાન-પૂર્વક પોતાની જાની પર લાચ સંપાદિત જરખાને અરે-

લીને ઊભો હતો ત્યાંથી ધીમે અવાજે તેણે કહ્યું. પછી એક સાંજે હમ ખેતીને ત્યાંથી તે પાછો આવ્યો. ‘સી-હકમમાં કેવી અદ્ભુત શક્તિ અને ઉતારતા વસી રહેલી છે ! ખસ, નહિ જ ખોલે એ !’

આ બાપડી ગુનેગાર બાઈના ચિત્ત પર કાઢી રીતે અસર કરવી શક્ય ન લાગતાં મોટેરા પાદરીએ આજના પ્રસંગ પર બ્યાખ્યાન આપવાની પહેલેથી જ કાળજી-પૂર્વક તૈયારી કરી રાખી હતી, એટલે એ રોજના સમગ્ર ઊભા થકને પાપ અને તેના સંધર્ભના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો પર તેણે એક પ્રવચન આપ્યું તેમાં પેશા ફરજી બરેલા અસરને ફરી ફરીને સંજ્ઞારી આવેલો. એ અસરસંગના પર એણે એટલા જોરથી બ્યાખ્યાન આપ્યું કે એની વાગ્ધારાની એક કક્કાક કરતાં વધુ સમય સુધી લોકોના મસ્તક પર ઘટ્ટિ ચાલી તે હરખિ-યાન એ અસરસંગાએ એમની હકવવામાં નવું ચિત્રણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને એના દિગ્ભ્રમક્રિયો રંગ જાણે નરકની અભિજ્ઞવાળાઓમાંથી આવેલો દાંધ એવું એમને લાગ્યું. આ બધો વખત હેટર પ્રાપ્ત થયેલો આંખે અને ચાકકરી ઉદાસીનતાની રૂપિ શખાને એ ફરજીના માંચડા પર બની રહી. તે દિવસે સજારે માનવપ્રકૃતિ સહી શો એટલું સંધર્ભ દેખે એણે મથું હતું; અને એના સ્વભાવ અત્યુષ દુઃખની વેળા-એ મૂર્ચા પામીને તેમાંથી છટકી જાય એ વર્ગનો નહિ હોવાથી, રચૂળ છાતનની શકિત ત્યાં સુધી જન્યુન અને સચેત રહે ત્યાં સુધી પાપાણના જેવી નોડરતા પારણ ક્યાં સિવાય એને બચવાનો બીજો આરો નહોતો. આ મનોદશામાં પેશા પાદરીનો અવાજ એના કાન પર નિર્દય રીતે ગાજ્યા કર્યો, પણ તે એના પર હસી અસર કરી શક્યો નહિ. આ પાતનાના પાછડા ભયમાં તો પેશા બચ્ચાએ પણ પોતાના કકગાઠ અને ચક્ષિ વડે પાતાવરથને એડી નાખ્યું. એ ચક્ષિ સાન પાડવાને એણે જાણે ઉપરથી યત્રિક લત્ત કર્યો, પણ એ જ્યારના દુઃખ પર એને હકવવા સમજાવ જેવું હતું હોય એવું લાગ્યું નહિ. આખરે એને એવી ને એવી જ કોડર રીતે તુરંગમાં પાછી લઈ જવામાં આવી, એટલે એ જનનાની દષ્ટિ આગળથી એ લોદા જડેલા કરાવળ પાછળ અદરશ રહ્યું. એ વખતે એની પાછળ પ્રેક્ષક

કરી કરીને જોનારાઓ અંદર અંદર ઘુસુપુસ કરીને કહેવા લાગ્યા કે એ અંદર શબ ત્યારે એના લાલ અધરે અંદરના અધારા હારમાર્ગ પર ઝંખો પ્રકાર ફેંક્યો હતો.

.... ૪

મુલાકાત

તુરંગમાં પાછી ફર્યા પછી હેટર પ્રાપ્તની કાયા અત્યંત ઉદેરાટકરી બની ગઈ હતી, એટલે એની હાલતમાં રખેને એ આપવાત કરી બેસે અથવા પેશા બાપડા બાળકને એની અવધેશમાં કંઈ છળ કરી નેસે એવો હેયત હોવાથી એના પર સખત દેખરેખ રાખવાની જરૂર હતી. રાત પડતા આવી ત્યાં સુધીમાં એની ઉદતાપને કપડા કે સગની ધમકાથી વધ કરવાનું અશક્ય માન્ય પડતાં એક વૈદને તુરંગમાં કાબજ કરવાનું જોર કોડતેને મુનાસખ લાગ્યું. આ વૈદની ઓળખાણ આપતાં તેણે જણાવ્યું કે એ માણસ ભૌતિકવિનાશની સંધર્ભા ખ્રિસ્તી પદતિઓમાં કૃષ્ણ હતો તેમ જ અરુષોમાં બિમની સુધર્ભા બૌદ્ધિએ તથા જડીબુડીએ બાળનમાં જન્મથી માણસો પાસેથી જે કંઈ જાન મળી શકે એમ હતું તે પણ તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. ખરી વાત એ હતી કે કેશવ હેટરને પોતાને જ માટે નહિ પણ તેના બાળકને માટે તે વળી વિશેષ તરારથી વૈદકી મહત્તી અત્યંત અગત્ય હતી, કેમકે એ બાળકે આજે માતાની પાસેથી જે પેપાણ મેળવેલું નેની એણું જ એ માતાના સમય કરીરમાં આજે જે બાકુગતા, આવેશ, બધા, અને નિરાશા આપી નર્મ દતાં તેણું એર પણ પીકું જણાવું હતું. તેથી અત્યારે એ બાળકે બારે અધાને લીધે અત્યંત અમગાવા કર્યું હતું, અને દેહક પ્રાપ્તે આજનો આખો દહોય જે માનસિક પાતના ભોગવેલી તે જાણે કે એ હાલ પોતાના નાનકડા કરીરમાં પ્રજગ રીતે મૂરું કર્યું હતું.

આ વૈદ તે બીજો કાંઈ નહિ પણ લાલ આદરસંગ ધારણ કરાવરી એ બાઈનું લોભાનારોમાં જેની દાગદી દેખાને ખૂબ લડા ખેચાણેલું એ પેશા વિચારણ દેખાવનો પ્રુષ્ઠ હતો. એ પ્રુષ્ઠ અત્યારે જોડતરી પાતળ પાછળ

એ બાઈની અંધારી કાટડીમાં દાખલ થયો. એ પ્રરુષો આંઈ જેલમાં લાવવામાં આવેલો તે કાંઈ ગુનાનો એવા પરચક આવેલો માટે નહિ, પણ તેના છૂટકારા માટે જે રકમ ભરવાની તે સંબંધમાં વ્યાખ્યાન શેડ ઇન્ડિયનોના મુખી-એ સાથે મસલત ચલાવે તે દરમિયાન એને સાચરવાનું સૌથી સગવડભર્યું સ્થાન તુરંગ લાગવાથી તેને આંઈ લાવવામાં આવ્યો હતો. જેલરે તેનું નામ રોજર વિલિંગ્વર્થ એવું જણાવ્યું, આ માણસ હેસ્ટરની કાટડીમાં આવ્યો કે તરત જ ત્યાંનાં ચાલાવરણ અચાહિત કરતાં કંઈક શાન્ત બની ગયું એ જોઈને જેલરને આશ્ચર્ય થયું. કેમકે આ માણસને જેલો જેલરે આ કાટડીમાં દાખલ કર્યો કે તરત જ હેસ્ટર પોતે તો શખના જેવી શાન્ત બની ગયું, જોકે એનું બાળક તો હજી ઉઠારા કર્યા કરતું હતું.

‘સાહેબ આ હાઈની પાસે થઈ વાર મને એકાન્તમાં રહેવા દો,’ વેદે કહ્યું. ‘જેલર સાહેબ, ખાતરી રાખજો કે થોડી જ વરમાં તમારા પરચમાં બધે યાતિ ફેલાઈ જશે, અને થીયતી પ્રાર્પન પણ હવે પછીથી તમે જે કંઈ વાળખી ફુકમ કરશો તે વધારે સહાયથી પાળશે.’

‘એમ? આપ ને એટલી બધી અસહ કરી ચક્રો,’ જેલરે કહ્યું, ‘તો તો આપને હું ખરેખરો ઉસ્તાદ ગણીશ. બાપી આ બાઈને તો મને લાગે છે કાંઈ કોઈ વજગુ છે; એટલે એ સેતાનને એના શરીરમાંથી હાંકી કાઢવા માટે હું કોઈ પણ ઉપાય લેતા અચકાઉં એમ નથી.’

એ અભળ્યા પુરૂષે, પોતે જે ધધી કરતો હોવાનું જાહેર કરેલું તે ધધી કરનાર સધળા વેદોના જેવા લાક્ષણિક સ્વાસ્થ્યથી જ આ કાટડીમાં પ્રવેશ કર્યો. અને જેલર એ કાટડીમાંથી આવેલ ગયા પછી પણ, રોજામાં પોતાને એકાન્ત ધ્યાનથી બેઠા રહેનારી અતે એ અકામ ધ્યાન દારા તેની સાથેના ગાદ સંબંધ ભંગ કરનારી આ બંદીના બાઈની સંમુખ તે એકલો પડ્યો ત્યારે પણ તેના સ્વસ્થ વર્તનમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ. તેણે આવીને પ્રથમ સારવાર લેવા બાળકની કરવા માંડી, કેમકે તે પૈડાંવાળી નાની પડખડીમાં અમળાતું અમળાતું પડ્યું હતું અને અમળાતાં અમળાતાં એવી ખીસો નાખતું હતું કે બીજું બીજું કામ પડતું ચાલે.

તેને શાન્ત કરવું એ તાત્કાલિક અગત્યનો વસ્તુ થઈ પડી હતી. એટલે તેણે એ બાળકનું, સરીરે કળકળપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી પોતાના પોલાક નીચે રાખેલી એક થેલી બોલવા માંડી, આ થેલીમાં તેણે ઝાસડો રાખેલાં હતાં, તેમાંથી એક લઈને તેણે પાછીના ખાલામાં નાખી દવા તૈયાર કરી આપી.

‘શ્યામશ્ચલના’ મારા બુના અબ્બાસે, ‘તે બોલ્યો, ‘અને હેલ્લા એકાદ વરસ કરતાં વધારે’ સમયના સારી વસ્ત્રપતિઓ અને ઔષધિઓના ગ્રંથોમાં નિષ્ણાત એવા લોકોની અંદરના મારા વસવાટે, વૈદ્યવિદ્યામાં પારંગત થઈને ડિગ્રી મેળવેલી હોય એવા ડાક્ટરો. કરતાં પણ મને વિશેષ કુટણ વેદ બનાવ્યો છે, એટલે બે પાર્ક આ દવા! એ બાળક તારું છે-કંઈ મારું’ નથી-તેથી એ પોતાનો પિતા હોય ને એજાએ તેની રીતે મારો સાદ કે ચહેરા કંઈ આજબાજી નહિ. માટે તું’ જ તારે હાથે આ દવા લેને પાછ દે!’

હેસ્ટરે સ્વચ્છ દેખાડ આપે એવી બીનિથી તેના ચહેરા સામે નાકીને નેપું અને તેણે આપવા મરિશી દવા પાછા લેવી.

‘તે તારે આ નિતીય બચ્ચા પર તારું વેર લેતું છે; એમ?’ એણે થીમે અચાને પૂછ્યું.

‘મૂરખ બાપ!’ એ વંદે અકંઈ યાદગીરી અને અકંઈ તેની કીર્તિ ફર કરવા માટે આશ્રમન આપતો હોય એવી રીતે કહ્યું. ‘આવા કમળન તે કશાની પીડાતા બાળકને કશી પણ ઇજા કરવાથી મને શો લાલ થયતો હતો? આ દવા અકાંઈર છે, એનાથી કંઈક જ થવાનો છે, અને આ બચ્ચું મારું’ સંતાન હોત-હા, તારું છે તેમ મારું પોતાનું સંતાન હોત-તે પણ આથી વધુ સારી દવા હું’ એક પણ આવી ચકન નહિ.’

પણ એ બાળકું ચિત અત્યારે કંઈ ફેલાઈ નહેતું. તેથી આટલા ખુસાસા પછી પણ એણે દવા ખાવાની આજ્ઞાઓ કરી, એટલે તેણે પોતે જ એ બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ એ દવા લેને પાર્ક લીધી. તેની અંધાર તરત જ થઈ, અને એ વેદનું સ્વપ્ન સમું હતું એમ તેણે પ્રત્યક્ષ કર્યું. એ બચ્ચું ઉઠારા કર્યા

કરતું હતું, તે શાન્ત પડ્યું, અમળાઈ અમળાઈને એ પધારીમાં ઊછળ્યા કરતું હતું તે ધીરે ધીરે - બધા મધ-ગયું, અને હર્દમાંથી છૂટકારો થતાં નાનાં-બચ્ચાં ઊંઘી જાય તેવી રીતે મીઠી ધસધસાટ ઊંઘમાં પડ્યું. એટલે પછી એ વેટે-અને આટલા ચમત્કાર-પછી તો તને વેદ કહેવડાવવાનો પૂરેપૂરો હક્ક હતો - એ બચ્ચાની માતી સારવાર કરવા માંડી. તેણે પહેલાં એની નાડી શાન્તિ અને પ્લાનપૂર્વક તપાસી, પછી એની અંગિમાં બારીક નજરે જોયું-આ બારીક નજરે, મૂળમાં આટલા પરિચિત અને જતાં અત્યારે અપરિચિત અને બાવ-શન્ય એવા આ પુરુષની આ બારીક નજરે-એ ઊડીને હતી મહા-અને એટલી બારીક તપાસથી પોતાને જોઈતી હતીકિત મળી જતાં તેણે સંતોષપૂર્વક ખીજ દવા લેવા માંડી.

'તારા ફરદને એકમ કુળાડી કે રાખી દે એવા બહુધ અમત્કારો કે એમકો તો હું' જોકે જાણતો નથી, 'તેણે કહ્યું, 'જતાં જમણમાં ધણી ધણી જડીભૂટીઓની મને માહિતી મળી છે, અને તેમાંની એક આંદો તારે માટે લેવાર કરી છે- એક ઇન્ડિયને આ ઔષધનું જ્ઞાન મને આપેલું, મેં એને કેટલીક વાતો શીખવેલી એ વતો તો પેરેસેલ્સસના જમાના જેટલી જૂની અને ઐતિહાસિક છે, પણ એને મન નવાઈની લાગેલી, એટલે તેના બહાવામાં આ-ફલકું સાળ, તેણે મને આપેલું. તો પી જા'તું' એ દવા ! કહી પાપ ન કહ્યું' હવે એના નિર્દોષ મનોદસા જેટલી શાન્તિ તો એ દવા તને અલગત નહિ જ આપી શકે. પણ એવી નિર્દોષ મનોદસા તને આપતી એ તો કંઈ મારા હાથની વાત નથી. જતાં તોફાની સમુદ્રતાં એનાં પર તેજ રેડીએ ને એ જેમ શાન્ત થઈ જાય તેમ આ દવાથી તારા અંતરની ભિંમિએના ઊછળા ને પગલા શાન્ત મધ જશે. '

આમ કહીને તેણે દવાનો પ્યાલો હેસ્ટર આગળ ધર્યો. હેસ્ટર તે લેતાં લેતાં તેની સામે ધીમી આહુત્ય-કરી દષ્ટિથી જોઈ રહી-એ દષ્ટિમાં જે હાવ હતો તે સ્પષ્ટ રીતે બીલિતો નહોતો, જતાં આ બધામાં એ પુરુષનો હેતુ શો-હશે તે સંબંધમાં યંદા અને પુષ્કળા હાવ તેમાં જાણતા હતા. એ દવા હાથમાં લેતાં લેતાં

તેણે પોતાના ધસધસાટ-ઊંઘમાં પડેલા બાળક નાણી પજુ દષ્ટિ-કરી.

'મેં મરણનો વિચાર કરી જોયો છે, ' એ બોલી, 'વિચાર જ શું, મરણની તો મેં' ઇચ્છા' પણ કરી છે, મારા જેવી બાઈ કલાને-માટે પણ પ્રાર્થના કરે એ જો જોય મણાવા તો મેં તો મરણને માટે પ્રાર્થના પણ કરી હોત જતાં, આ બાળકમાં' જે પ્રાણનાશક દવા હોય, તો હું તારા દેખતાં હમણાં તે મટમટાવી જાઉં એ પહેલાં હું તને ફરી એકવાર વિચાર કરી જોવાનું કહું છું' જો-! આ પ્યાલો હોઈ તો માંડશે એ ખરો મેં ! '

'તારે હવે પી જા' !' અગાઉના જેટલી જ બાવ-શન્ય શાન્તિથી તેણે જવાબમાં કહ્યું. 'બસ, આટલું જ જાન છે તને મારે વિશે, હેસ્ટર પ્રાર્થન ? શું મારીં કાર્યોના હેતુ કહી પણ આવા બીજા હોઈ શકે ખરા ? મારા મનમાં જે વેરની કંઈપણ હોય તોપણ, તને ચિતમાં બાળ્યા કરતો આ શરમતી લાગણી હજી પણ વિશેષ પ્રબળ બનીને તારા હૈયાની આરપાર બઘી જાઉં તેટલા ખાનર, મારા એ વેરનો હેતુ પાર પાડવા સમૃ પથ, તને જીવતી રહેતા હૈયી, જીવતી સધળી ધન્યજ્ઞ અને જોખમો સામે બચાવવા તને દવાએ આપતી, એના કરતાં વધારે સારી યોગના ખીજ' શી હોઈ શકે ? ' આમ બોલતાં બોલતાં તેણે પોતાની લાંબી તળની પેશા લાલ અક્ષર પુર મૂકી અને એ આંગળીના સ્પર્શથી તો જાણે તે બહીમાં તપાવીને લાલજોશ જતાંથી ઊંધી હોય એવી રીતે, હેસ્ટરની જાતિમાં તરત જ લાલ જળવા લાગી. આ લાલને લીધે એની મુખપ્રકાશમાં જે ફેરફાર આપોઆપ થયો તે જોઈને તેણે મોં ગણકાવ્યું. 'માટે હું' મારે જીવતી રહે, અને જીવતી રહીને મોં સ્વીપુરોના દેખતાં 'તારી આ સગાં' સદન કર-સૌ સ્વીપુરોના જ નહિ પણ જોને હું તારો પતિ કહેતી-તેવા તેમ જ પેશા તપા મતેવા જાળવવા દેખતાં પણ તારી એ સગાં હું તારે સદન કર ! અને હું જીવતી રહે એટલા જ માટે એ પ્યાલામાંની દવા હું' પી જા' ! '

એટલે પછી આગળ જરા પણ ચર્ચા કે વિતંબ કઈ સિવાય હેસ્ટર પ્રાર્થન એ પ્યાલો પોતામાં કાઢી ઊંધી,

અને પછી, એ વૈદરાજની ઈશ્વરત મુજબ બિધતા બાળક-
ની પથારી પર ખેડી, એ વૈદરાજે પણ એ ક્રાંતક્રીમાં
ને એકની એક પુરણી હતી તે પાસે ખેંચી અને
હેરટરની બાજુમાં જ પોતાની બેઠક લીધી. તેને આવી
રીતે પોતાની બાજુમાં આવીને બેસતો દેખીતે એ
અનિવાર્ય રીતે ક્ષુદ્ર બહી, કેમકે એને લાગ્યું કે પોતાની
શારીરિક વેદના દુઃખને માટે માનવોચિત્ત દવાલાવે,
સિદ્ધાન્તદષ્ટિએ કે પછી શિષ્ટતાના પદ નીચે છુપાએલી
કુરુપાએ તેને જે કંઈ પચમાં લેવાનું સૂચ્યું તે પમાં
લીધા પછી હવે તે, પોતે જેને ભારિય બારે બૂંડું
કર્યું અને તે પણ પાણું કદી પણ સુધારી ન સકાય
એવું બૂંડું કર્યું એવા પુરુષનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા
ને એવા સ્વરૂપમાં હવે પોતાની સાથે વર્તન જણાવવા
માટે એમ એને લાગ્યું !

‘ હેરટર, ’ તે બોલ્યો, ‘ તું શા માટે અથવા
કેવી રીતે આ ખાડામાં પડી, અથવા તો, બીજા
સાબ્દોમાં કહીએ, તો મેં તને જોઈ એ જન્મેલા
ઉચ્ચાસન પર તું શા માટે ને કેવી રીતે ચડી, એ હું
તને પૂછવા માગતો નથી. કેમકે એવું કારણ કંઈ જલ્દ
દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. એવું કારણ તે મારી
અર્પાઈ ને તારી નબળાઈ એ જ. મારા જેવા માણુષ

— વિચારપરાયણ જીવન ગાળનારો. મોટાં મોટાં પુસ્ત-
કાલયોનો કોઠો બની ગયેલો—જાનની અછીપ રૂપ
ઊપાવવા માટે જેણે પોતાના જીવનનાં જીવનોત્તમ વર્ષો
ક્યારનાં આપી દીધાં હતાં, અને જે હવે જીવતરની
અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યો હતો ને શક્તિએ ખગલણી
ગયો હતો એવા મારા જેવા માણસને પણ તારા
જેવી સ્ત્રીના બૌદ્ધ ને સૌન્દર્યના મોહમાં લપટાવાની
શી જરૂર હતી ? જન્મપળથી જ માડું શરીર કપાઈ
હતું, છતાં કોઈ જુવાન બાલ્યાની કસપમાં મારી
બૌદ્ધિક સંપત્તિ મારી શારીરિક વિરૂપતને લંબી રહે
એવી મામલમાં હું શું જોઈને પડ્યો હોય ? લોકો
મને શણે કહે છે, પછી પોતાનું
જીવન પોતાના હિતાને માટે

જે જીવનમાં એ
જેવું દુર મારે ભણું
જેવું એ એકદર
મેં એ એ નથી

મુશ્કેલ કે વલત જ પહેલામાં, પહેલી ને વચ્ચે હું
જોવાનો તે લોકોની સમક્ષ શરમ અને જ્ઞેતાની મૂર્તિ-
ની જેડે બિચેલી તને, હેરટર પ્રાપ્તિને પોતાને જ,
જોવાનો. અને એટલું બધું મોડું શું કામ, આપણે
પશ્ચીમી બીને પેલા જીર્ણ દેવળનાં પગથિયાં સતોડે
જીવતરનાં હતાં તે જ પહે આપણા એ માગેને અને
આ લાલ અધરનો સતિધુરક ને એતરણી આપનારો
બાકી મારે માટે નિમિષો છે એ જોઈ લેવું એકદુ કહું મારે !

‘ તને તો ખબર છે ’ હેરટરે કહ્યું—અત્યારે હવામાં
બની ગયેલી છતાં—પોતાની શરમતી નિશાનીને ઉત્તેજ
કરીને એલા સબ્દોમાં તેણે જે દાંડો કામ દીધો તે
એનાથી સાંખી રાકયો નહિ, એટલે હેરટરે કહ્યું—‘ તને
તો ખબર છે કે મેં તને પહેલેયા જ ખરી વાત ખુલ્લે
મુઠ્ઠી કરી દીધી હતી. અને તારા પર જરાએ પ્રેમ
મુજબી હતો જ નહિ, અને પ્રેમનો ખોટો દેખાડો પણ
મેં કદી કર્યો જ નહોતો. ’

‘ તારી વાત ખરી છે, ’ તેણે કહ્યું, ‘ મારી જ
મૂર્ખાઈ હતી એ, હમણાં જ કહ્યું નહિ મેં તને એ !
પણ, એ વખત મુખીનું માડું જીવન ફાગલ જ ગયેલું.
આખો સંસાર મને રસસ્થળ જ લાગતો હતો ! માડું હૃદય
એ વખતે, અનેક અતિથિઓને રહેવાની સગવડવાળી
છતાં માર્દરંપઅમિતી ઉપમા વિનાનાં એવા એકાન્ત ધર
જેવું હતું. અને તેથી એ ધરમાં માર્દરંપઅમિત પ્રત-
તાવવાની અને લીન કબજા થઈ ગયા ! એ વખતે
માડું એ લાગ્યું અને એટલું બધું તરંગી કે અલકથ
નહિ લાગેલું—ઉંમરે આગળ વધેલો હોવા છતાં, રસાને
મંભીર અને સોમિયો હોવા છતાં, અને શરીરે કપાડો
લેવા છતાં—જીવજનનું ને સાડું સુખ પ્રાપ્તિના એક
ઉંચાઈ જીવન હોવા સુધી આખરે માર્દરંપઅમિત માર્દ
સી છે તે મને પણ મગરી એવું માડું રાખ્યું અને
એટલું જીવ અલકથ નહિ લાગેલું, અને તેથી હેરટર, હું
તને મારા દેવામાં ખેંચી ગયો, દેવામાં જ શું,
તારા સહવાસે પ્રકટાવેલી ઉપમાથી તને હું આપરા
નહિ હું તને દેવાના છેક અંતરના ખંડમાં
મળે. ’

તને લાગે અન્ધાર થયો છે, ’ હેરટરે ધીમે

‘ આપણે બન્નેએ એકબીજાને અન્યાય કર્યો છે, ’ તેણે ઉત્તર આપ્યો. ‘ પહેલો અન્યાય તો મેં ’ કર્યો કે તારા કૃતતા યૌવનને ઝોટા ને અસ્વાભાવિક સંબંધ બાંધીને મેં દગાથી મારા છુપાપા સાથે સંકળી દીધું. એટલે, અત્યાર સુધીની મારી વિચારણાઓ અને તત્ત્વચિંતન છોક જ એજે ગમેલાં નહિ હોવાથી મને તારા પર વેર લેવાની જરૂરો મળ્યા નથી. તેમ તારું કશું અનિષ્ટ કરવાની મારી શક્ત નથી. તારું ને મારું બન્નેનું છામકું સમતોલ થઈ ગયું છે, એટલે આપણે દિસાજ સરહદ થઈ ગયો ગણાય. પણ હેરટર, આપણને બન્નેને આમ અન્યાય કરવાનો પેલો આદમી તો હજી હાવાત છે. તો કોણ છે એ આદમી ? ’

‘ ખૂઠ મા મને એ ! ’ એવું ગુપ્ત સામે તાકીને દડતાથી બેઈ હેરટર જવાબ આપ્યો. ‘ એ છ કદી નહિ જાણવા પામવાનો ! ’

‘ કદી નહિ, એમ કહે છે તું ? ’ સ્વાશ્વસ્યક તેમ અનિષ્ટ લાવિસ્યક રિપત કરીને તેણે પૂછ્યું. ‘ કદી નહિ જાણવા પામવાનો એને એમ ? ત્યારે હેરટર, મારી આ જ્ઞાનનું ખાતીપૂરક માનવે હો, કે કાંઈ પણ અકળ વાત કળવાને માટે જે મન મૂકીને આવુરતા ને અંતપૂરક મંડ્યો રહે એવો પુરુષથી ગુપ્ત રહે એવી વસ્તુઓ, આ બાજુજગતમાં કે પછી વિચારના અદરશ પ્રદેશમાં, બહુ જ થોડી હેમ છે, તારી એ ગુપ્ત વાત કહાય તું પડપૂઠ કરનારા લોકસમૂહથી છૂપી રાખી શકે. તારી એ ગુપ્ત વાત કહાય તું, આજે તારા હંપાગાંથી બળાતકારે એ પુરુષનું નામ જાણવાને અને એ દારા એ ઉચ્ચાસન પર તને એક ગોઠિયો આપવાને મથના પેલા પાદરીએ અને અમલદારોથી પણ આજની પેઢે દગેશનો માટે છૂપી રાખી શકે. પણ મારી પાસેથી તું છૂપી રાખી શકે એ આજના રાષ્ટ્રીય નહિ, કેમકે એ સૌતા કરતાં ભુદી જ સંકિન્નજોથી હું આ બાજુની તપાસ કરવાને આવ્યો છું. આજ સુધી હું જેમ સહ શોધવા માટે પુરતકા પડ્યો મંડ્યો રહેતો હતો, અને સોવું શોધવા માટે કળિયા પાછળ મંડ્યો રહેતો હતો, તેમ જ હવે પછીથી આ આદમીને શોધી કાઢવા મંડ્યો રહીશ. અમારી બન્ને વચ્ચે અમુક ગાજતમાં એવું વાચસાગ રહેલું છે

કે એ લાવસાગને પરિણામે એ માણસની મને જરૂર ખબર પડી જશે. એ મારી પાસે આવશે તો ધૂનવા લાગશે. હું એની પાસે જઈશ તો મને ખબર પણ ન પડે અને સમજાય પણ નહિ એવી રીતે મારા શરીરમાં હું પણ ધૂનરંગી અતુલન કરીશ. એટલે વહેલો કે ચોટ્ટો એ મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનો નહિ. ’

આ વળતે આ ચોખાઈ ગએલા ચહેરાવાળા પદ્ધતી અંબિરહેરટર પર એવી એકાગ્રતાથી ચમકવા લાગી, કે પોતાના હૈવામાં છુપાવી રાખેલી ગુપ્ત વાત રખેને તે વાંચી જશે એવી બીકે હેરટર પોતાના બન્ને હાથ પોતાની છાતી પર બીડી દીધા.

‘ ત્યારે તું એવું નામ નહિ કહેવાની એમ ને ? કંઈ શીકર નહિ. તું નહિ કહે તોય એ મારા હાથમાં આવવાનો જ છે, ’ જાણે આ બાજુમાં વિધાતા પણ તેના સ્થયમાં કામ કરતો હોમ એમ, અકાલ વિશ્વાસભરી દષ્ટિએ તેણે ફરી બોલવા માંડ્યું. ‘ એ માણસના વસ્ત્ર પર નેકે તારી પેઢે કલંકસ્યક અક્ષર બહેલો નથી, છતાં વસ્ત્ર પર નહિ તો એના હાથ પરથી એ અક્ષર હું વાંચી કાઢીશ પણ છતાં આ ઉપરથી તું તો એના સંબંધમાં કશી બીનિ રાખીશ નહિ. એના કુશ્મળતા બદલે આપવાની ભગવાનનો પોતાની જે પદ્ધતિ હશે એમાં હું ઉત્તરજો થઈ વચ્ચે હાથ પાડીશ. અથવા તો માનવીએ ધોડતા કાવતાના સંકળમાં એને સપડાવું મારો જ્ઞાતને પણ એ દારા તુકાન કરી બેસીય, એવું કશું તું ધારી લઈશ નહિ. તેમ એના જાનને ઇશ્વર પહોંચાડ્યા જેવું, અથવા તો, હું મરું હું તેમ એ નામગિરિ પુડુપ દશે તો એના વશને ઇશ્વર પહોંચાડ્યા જેવું પણ હું કંઈ કરીશ એવું પણ તું કંઈપી લઈશ નહિ. હું તો કહું છું કે એ બન્ને જીવતો રહે ! બાજ પ્રતિષ્ઠાના સ્વાંગમાં ભલે એ બને તો પોતાની જ્ઞાતને છુપાવી રખે ! પણ મને તેમ કહે તોપણ એ મારા હાથમાં આવવાનો જ એ ચોક્કસ ! ’

‘ તારાં કાર્યો દયાગ્ય છે, ’ હેરટર તેના સપ્તે સંજ્ઞાને ચોટી ગઇ તથા હેજતાઈ ગઇ, અને બોલી. ‘ પણ તારાં વેણ ઉપરથી તો હું ભયંકર આકર્ષણ લાગે એવો છે. ’

‘એક દહાડે તું મારી પત્ની હતી,’ પડિતે આગળ બોલવા ચાલ્યું, ‘એટલે મારે તને એક આશા કરવાની છે. તે તારા ચારનું નામ ગુપ્ત રાખ્યું છે. તો એ જ પ્રમાણે મારું નામ પણ તારે ગુપ્ત જ રાખ્યું. આ મુદ્દામાં મને યોગ્યતા હોય એવું કોઈ નથી. તો જીવનમાં કદી પણ તે મને તારો પતિ ગણેલો એ વાત કોઈ પણ માણસ આગળ ઉઘાડી શકે નહિ ! જ્યારે આ જંગલી સીમાડા પર હું હવે મારો તંજૂ નાખવાનો છું, કારણ કે બીજે ગમે ત્યાં જઈ તોપણ હું ત્યાં પ્રવાસી જ રહેવાનો છું, તેમ કોઈ પણ માનવી સાથે ત્યાં મારે કશો સંબંધ હોય એવું બનવાનું નથી, તારે બીજા બાળુ આદિ એક સ્ત્રી, એક પુરુષ, અને એક બાળક છે જેમની અને મારી વચ્ચે ગાદ સંબંધ રહેશે છે. પછી એ સંબંધ પ્રેમનો છે કે દ્વેષનો, નીતિન્યાયનો છે કે અનીતિમય અને અયોગ્ય છે, એ જુદી વાત છે તું અને તારા જીવનો એ મારા જ છે, એટલે જ્યાં તું હો. અને જ્યાં તારો પુરુષ હોય ત્યાં જ મારું પર છે. પણ તારે મારી વાત પ્રત્યક્ષ કરવી નહિ !’

‘તે તને એવું કેમ ગમે છે ?’ પોતાની અને આ પુરુષની વચ્ચેના આ ગૂઢ સંબંધથી, કોણ ભણે શા શરણે લક્ષ્મી જાળને હેઠલે પડ્યું. ‘એ કરતાં તો તું પોતાની નતને પ્રુલ્લે પ્રુલ્લી રીતે બહેર કરી દે અને મારો સંકેતરો ત્યાજ કરી દે તો વધારે સારું નહિ ?’

‘હું ને મું છું તેવું શરણ કદાચ એ હોય,’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘કે અભિચારી સ્ત્રીના પતિની જે મહત્તાથી ધ્યાન તે વહેરવા હું નિવાર નથી; અથવા જ્યાં એ સિવાય બીજાં પણ કારણો હોય. પણ દેશમાં માત્ર એટલી કે મારો વિચાર કોઈ જણે નહિ એવી રીતે જીવવાનો ને મરવાનો છે, એટલે તારે દુનિયાને એમ જ તજીવડું કે તારો પતિ અત્યાર અગમજ ક્યારેના ડરથી ગમે છે, અને એના સંબંધમાં કશા સમાચાર કદી આવવાના જ નથી. ભૂલ્યે ચૂક્યે કોઈ દહાડે આપણે બેસા પછ તાર, તો તારી વાણી, ઇશ્વર, કે દહિયો તું મને જરા પણ યોગ્ય છે એવું કદી પણ જણાવ્યું દેશ નહિ. ખાસ કરીને પેલા માણસને તો આ સુખ વાત કદી પણ કીધી નહિ ! આમાં ભોંકાં પણ ચૂક કરી છે ને તો મરી પડી સમજાશે ! તો જી

એ માણસની આજર, પદરી, અને છંપન સંબંધ માં હાથમાં છે એ ખ્યાનમાં રાખજો ! માટે અમરદાર !’

‘એવી વાત સુખે સખી છે તેમ તારી પણ રાખીશ, દેશરે કહ્યું.’

‘આ સોમદ !’ પેલાએ કહ્યું.

એટલે હેટલે સોમદ ખાખા.

‘અને હવે શ્રીમતી પ્રાધન,’ જેબર સિલિંગનું આ માણસ હવે પછી આ નામે યોગ્યતાનો છે-કહ્યું ‘તને આંતરું છું એકઠી રહેવા દઈ છું, તારું આ બાળક અને તારો આ દિગ્ગેષિકો અક્ષર એ જાનેના સદાચારમાં હું તને એકઠી રહેવા દઈ છું ! આમ કેમ અઠી હેરદર ? બીજી વખતે પણ તારે આ નિશાન ધરણ કરવી એી છું એ લોકોએ સમજ કરી છે ! શરે તને ભવંકર સ્વર્ગ આવે એવી ધારણી નથી લાગતી એથી ?’

‘તું મારી સામે જોઈને કેમ એમ મોં મરકાવ્યા કરે છે ?’ નેની અંધિની અંદરના જાણે જોઈને મૂંઝાળે હેટલે પૂછ્યું. ‘આંતરું આપણું આસપાસના જંગમમાં ને ચેતાન કર્યા કરે છે તેના જેવા છું છે તું ?’ તે શું મને બોળાવે મારી પાસે એવો કશર કરાવી લેવો છે કે નેથી મારા આત્માની અવગતિ ધાય ?’

‘જા, તા, તારા આત્માની નહિ,’ કરી વળી મિતલ કરીને તેણે ઉત્તર આપ્યો, ‘નહિ, તારા આત્માની નહિ !’

૫

હુરદરનું ભરતકામ

હુરદર પ્રાધનની પત્ની સખાદે પરીયા, એટલે એની તુરંબો દરવાજો ઉપાડી નાખવામાં આવ્યો ને એ સર્વપ્રકારમાં ગદાર આવી. આ સર્વપ્રકાર સૌની ઉપર એક મરખો પડતો હતો, જ્યાં એમ સંદેશ રાજિત હજ્યને જણે એ પોતાની જાતી પરનો દિગ્ગેષિકો અક્ષર જોતે કરવાને માટે કેવળ પડતો હોય એમ લાગ્યું. તુરંબો જીમરમાંથી અધારે એ કામના આપ વચર એકઠી ગદાર આવી એ વખતે, અગાઉ જેવાદર વગેરેની સારી સાથે ગદાર આવેલી અને સૌ માણસો પોતાની સામે આંગળી ચીંચીને ત્રેણ કરે એવા સ્થાન.

જનિક તમારાનો વિષય પૂર્વે 'વર્ણક્રમ' તેમ પોતાને બનાવવામાં આવેલી તે વખત કરતાં પણ શરૂઆતમાં થોડાં ડગલાં સુધી તો એને વિશેષ દુઃખ થયું. પેલા પ્રસંગે તો પોતાના આદિચર્યાઓએ જુઠાણું બાંધી દત્તું તેટલું સઘળું એકું કરીને અને પોતાના મનન-તંત્રોથી પર કંક કાઢી મેળવીને એણે એ તમારાને ગળદળતા વિજયપ્રસંગના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યા હતા. વળી, એવો બનાવ તો આખા જીવનગાથામાં એક જ વાર અને એવો વિરલ હોય છે, એટલે, એ બનાવનો સામનો કરવાને માટે તો એ, અવિધ્યમાં અનેક સાંનિધ્ય વરસો સુધી એને નવાની શકે એટલી સ્વર્ણી જીવન-શક્તિ કરી પણ કરસર કર્યા વગર એ એક જ પ્રસંગમાં ખરડી નાખે તોય એને 'શાપ' ના પાડે એવું ન હોતું. જે કાયદાએ તેને સત્ત્વ ક્રેલા તે કાયદો કડક હેવાવના રાક્ષસ જેવો હતો, પણ એ બિદામણી રાક્ષસ-ના વજ્રબાહુમાં જેમ નાશ કરવાની શક્તિ હતી તેમ ટોઠાં આપવાની પણ શક્તિ હતી, એટલે એ સત્ત્વ કરનારા કાયદાએ એને ફજેલીની લાચર કસોટી દરમિયાન ટકાવી પણ રાખી હતી. પણ આજે તુરંગના દરવાજામાંથી એકલી પાઘાર આવી ત્યારથી પછી એ કસોટી એક જ હાથાની નહિ પણ રોજની વાન બની ગઈ, એટલે પોતાની સદા જ પ્રકૃતિમાં જે કંઈ સાધનાસામર્થ્ય હતું તેની મદદ લઈને એને રમે તો ટકી શકેલાનું હતું, અથવા તો ટકી ન જ શકે તો પછી પરવસ બનીને ફૂટી જવાનું હતું. વર્તમાન કાયદું દુઃખ સહન કરવા માટે એ અવિધ્ય પાસેથી ફરી પણ મદદની આશા રાખી શકે એવું હતું નહિ. કમંઠે આવતી જાલની સાથે આવતી કાલનો પોતાની જ એવી નવી કસોટીએ પાછી આવતો જોઈ શકેલાની જ હતી. તે જ પ્રમાણે દર નવા નવા દિવસ સાથે નવા નવા કસોટીએ આવવાની જ હતી અને આપારે અકથ રીતે અસથ લાગતી હતી એવી જ એ કસોટીઓમાંથી અને રોજ રોજ પસાર થવાનું હતું. દર દરના અવિધ્યના દિવસો કમે કમે નજીક આવતા જવાના, પણ છતાં એ બાવિ દિવસો દરમિયાન પણ એને એનો એ જ ભાગે ઉપાડવાના હતા અને એવું એ જ દુઃખ વેડવાનું હતું. એમાંનું કયું એનાથી ફૂટી દેવાય એવું હતું નહિ. તેમ એણે પણ યાવ એમ હતું નહિ. કેમકે વંશના દિવસો અને ઉમેરાતાં વરસો આ

શરમના દય ૧૨ દુઃખનો ટેકરો વધારતા જ જવાનાં આ સપનાં વસો દરમિયાન એવું અતિશય 'ભૂ'સાધ જવાનું, એ બંધો કે મનુષ્યવ્યક્તિ છે એ વાત જુઠાણ જવાની, અને મનુષ્યવ્યક્તિને બદલે એ સ્ત્રીવ્યક્તિની નિર્જનતા અને પાપમય કામગિરિની સામાન્ય સંગા જેવી બની જવાની, અને સઘળા ઉપદેશકો અને નીતિ-પ્રચારકો મદ્ભોષ આપતી વખતે પોતાની વ્યતનો એવી સંસારો ઉપશેષ કરવાના, એની છાતી પર - લાલચોળ રંગનો અક્ષર સદાએ લખીકતો, શહેવાનો, એટલે જીજ્ઞાસી પેદીનાં અને ત્રિશુલ હાવનાં સઘળાં સ્ત્રીપુરોષોને પોતે બાણે પાપની મૂર્તિ હોય, પાપનો જ સાદાર દેહ હોય, પાપનું જ હાગરાદાનું સ્વરૂપ હોય એમ પોના તરફ એવાનું મૌ સીખવવાનાં-મૃત પ્રતિષ્ઠિત માત પિતાને ત્યાં જન્મેલી એવી પોતાને-અવિધ્યમાં પ્રુપ્ત વયની સ્ત્રી થવાની એવી નાનકડી બાળકીની માતાને-એકવાર સર્વથા નિર્દોષ અને નિષ્કલંક હતી એવી પોતાને-સૌ પાપના અવતારરૂપ ભેટાં સીખવાનું. અને આ કથંક એને હેઠ મરુ પર્વત ધારણ કરતું પડવાનું, મરુ પર્વત જ રું, મરુ પછી એની કંપર ઉપર પણ કોઈ રમણચિહ્ન મૂકવાનું તો આ કથંકસંતાનું જ મૂકાવાનું.

આ ગાથાએ આ પૂરિત લોકોની વસંદનામાં જ સદાગળને મારે રહેવું એવું કોઈ કરમાન એને મળેલી સત્ત્વનું ન હતું, એટલે જો પાણું હોત તો એ પોતાના અમ્મલ વલવમાં અથવા તો પુરોપના બીજા કોઈ દેશમાં જઈ શકત, અને ત્યાં ગળે નવો જ અવતાર પામી દોલ એવો નવો જ સ્વામ ધારણ કરીને પોતાના આંસીના ઇતિદ મને સર્વથા છુપાવી શકત, અથવા એણે જો પાણું હોત તો એ બાજુના ઘેર અભેદ જંગલોનો ચાર્ગ પણ હાથ શકત, અને આ મુશ્કેલીને કાયદાએ એને સત્ત્વ કસોટી તેજા કાપદાઓથી સર્વથા બિલ પ્રકારનું જીવન ગાળનારી અને લુહા જ રીત રિવાજે પાળનારી પ્રાણી સાથે એની પ્રકૃતિની ઉદામતા અને ઉદામતા એકરૂપ થઈને જાણી ભવત-આવી રીતે એની સમક્ષ વિશાળ જગત વિસ્તરેતું હોવા છતાં, અને એ વિશાળ જગતમાં જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં જવાને એ સ્વતંત્ર હોવા છતાં એ કયાંય પણ ન ગઈ અને જે મુશ્કેલી અને જે એક જ મુશ્કેલી પોનાને મૌ એના અવતારરૂપ ગળે એ મુશ્કેલી જ હતી પોતાના

વતનરૂપે ઓળખાવીને તેને જ પગમી રહી એ ધણીને વિશ્વમજનક લાગશે, પણ પોતાના અમરન છવનને રંગી નાખે એવો કાંઈ મદદાત વિશિષ્ટ પ્રયત્ન એ રથને બચેલા હોય તે રથને પડ્યા રહેવાની અને ભૂતની પેઠે તેની આસપાસ જ ધૂમ્મસ કરવાની અનિવાર્ય વાસના માણસમાં ઉત્પન્ન કરે-એ પ્રસંગે જેમ વિશેષ થશે અને ગમગીનીઓ તેમ આવી લાગણી વિશેષ પ્રબળ રીતે ઉત્પન્ન કરે-એનું કાંઈ અકુળ વિધિનું વિધાન હોય છે, નસીબના જેટલી જ અપરિહાર્ય અને અવલગણ્યી એવી કાંઈક લાગણી માનવહૃદયમાં રહેલી છે. એ લાગણીને પરિણામે એ બાપ આ ને આ જ રથને રહી, એણે જે પાપ કર્યું હતું તે જાણે કે આંદોની જમીનમાં એણે નાખેલાં મૃગિયાં હતાં. બીજા બધા યાત્રાળુ અને પ્રવાસીને આદલા બધા પ્રતિકૂળ થઈ પડતા આ અસ્વપ્રદેશમાં હેરફેર પ્રાપ્તનહો. જાણે કે નવો જન્મ થયો હતો, અને મૂળ જન્મ કરતાં પણ આ નવા જન્મમાં એને આ પ્રદેશ સાથે વિશેષ મેળ મેસી મયો હતો, તેથી જ આ મુશ્કેલ જન્મથી અને ગમગીનીઓએ હોવા છતાં તેને એણે પોતાના છવનખરનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું. આ પ્રદેશની સાથે સરખાવતાં જન્મમાં અન્ય સર્વ રથજો-ભ્યાં પોતાનું સુખમય બચાવ્યું વનિધું અને લાગા વખત પર કાઢી નાખેલાં કપડાંની પેઠે ભ્યાં પોતાનો નિઃકર્તક કબાકાળ પોતાની માતાની મુરસિન અંજાળ નીચે રહેલો હત્ય પશુ લાગેલો હતો એવું હૃદયંગા કિપ્રદેશમાં આવેલું પોતાનું અમલ મામડું પણ-પરદેશ જેવાં લાગતાં હતાં. એને આ રથજ સથે જાંધી રાખનારી સંકળો હતી તો લોહના જ અંકડાનો, અને એના અંતરામાંને ખૂબ સંતાપ આપનારી હતી છતાં એ કદી પણ તોડી ચાકાવ એવું હતું નહિ.

કદાચ એમ પણ હોય—કદાચ શું, વિચારે એમ જ હતું, જોકે આ વાત એ પોતાના મનથી પણ છુપાવતી હતી, અને દુઃખમાં સાંપ નીકળે તેમ એના અંતરમાંથી આ વાત બ્યારે બ્યારે નીકળતા મચતી ત્યારે એનું મોઢું જાંબું પડી જતું-કે પોતાના છવનમાં ખારે આપતિજનક થઈ પડેલા એવા આ પ્રદેશમાં એને રાખનારી એની એક બીજી લાગણી હતી. આ લાગણી તે એ કે જે પુરુષની સાથે પોતાને સંબંધ

થયેલો હતો તે પુરુષ પણ આ જ પ્રદેશમાં વસી રા હતો, અને તેનાં પગલાં પણ આ જ ભૂમિમાં સંચા રવાં હતાં. એ પુરુષની સાથેના પોતાનો સંબંધ અત્યંત જગતદિષ્ટિએ ભલેને માન્ય ન ગણાયો હોય તે પણ છેવટના કયામતના દિવસે અદાવતની ગાદી મથક તે એ પુરુષ પણ પોતાની જ પડખે ઝોળે રહેતો, અને એ ગાદી બ પછી એમને ભવિષ્યમાં અનન્ત સદચારને બદલે આપે એવી એમની લખવેદી બની જતાની એમ એ માનતી હતી. માનવહૃદયને ફરાવનાર આશ્ચર્ય મરવે આ વિચાર હેતુરના ચિત્તમાં ફરીફરીને ડેલા કર્યો હતો, અને એ વિચાર ઉત્પન્ન થતાં એને જે વીઃ અને પરિણામમાં આનંદ થતો, અને પછી બીજા જ ધર્મે એ વિચારને હરથમાંથી કાંઈક કાઢવાને એ જે પ્રયત્ન કરતી તે એમને આ આશુરી મરવ આખર હમણું હતું બાણે આ વિચારનું મુખ પૂરુંપાપડું જુએ ન શકે એટલામાં તો તેને એ તેની અધારી શુશમાં તર હામેલી દેતી. જે વિચારને જોઈ એ બાપવંશક પોતા મન મનાવતી હતી, ન્યૂડબ્રાંડની અંદરના પોતાને નિવાસ યાત્રા રાખતા મટે વિવિધ હલીથી ફરતે પોતાન અતિમ પ્રયોજનરૂપે જે વિચાર એ પોતાના મનમ રજૂ કરતી હતી, તે અર્થ સંત્ય અને અર્થ આમ વચન જોયો હતો. આ વિચાર તે એ જે પોતાનું પત્ન યજ્ઞેનું તે આ રથજે, અને તેથી ઈશ્વરોક્તમાં એ પતનજ પ્રાપ્તિવ પણ પોતે આ જ રથજે દાંતે કરવું જોઈએ એટલે આંદો રહેવાથી પોતાને રોજ રોજ જે સારમન ચાતવા મહન કરતી પડતી તે ચાતવા જ પોતાના અંતરનો મથકો રાજ આખરે દૂર કરી દેશે, અને પોતાના હૃદયમાં નવી જ વિશુદ્ધિ, તપને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલી એટલે સન્તપ્તગુણના જેવી ઉચ્ચતર પ્રકારની વિશુદ્ધિ, પ્રકટાવશે. આવી માનમિક વિચારણા ફરીને એણે આ જ પ્રદેશમાં વસવાટો નિર્ધાર કર્યો.

ત્યારે હેરફેર પ્રાર્બન આ મુશ્કેલમાંથી નારી જ નહિ તે આવી વિચારણાને ત્રીધે. સંકેરને સીમાડે, દીવસપતની કિનાર પર, જનાં બીજા કે હ પણ વસ્તીથી અંર્યા દૂર એની એક પરાજા ઝાએલી તાનકડી મૂંપડી હતી. એ મૂંપડી મૂળ તો કાંઈ અગાડવા વચાવીને જાંધી હતી, પણ એની આસપાસની જમીન ખેતીને અરે

કસ વગરની માલુમ પડતાં તેમ શહેરથી દૂર હોવાને લીધે બીજા વમાહામિ સાથેના સામાજિક વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ માલુમ પડતાં તેણે તે તણ દીધી હતી. તે સમુદ્ગમિતારે બાંધેલી હતી, અને તેની પશ્ચિમ તિરણે સામેની બાજુએ જંગલોની જગાએથી ટેકરીઓ આવેલી હતી. એ ઝૂંપડીની નજીક નાનાં કોંગ્રસેસનાં ઝાડયાંનું એક ઝૂંડ હતું—એ કોપકદપમાં એવાં નાનાં કોંગ્રસેસનાં ઝાડયાં જ ઊગતાં—તે એ ઝૂંપડીને પૂરેપૂરી દંડી તો નહોતું હતું, પણ બળે કે એમ મુલવતું હતું કે આ સ્થળે એક એવો પદાર્થ છે કે જે હાંકી દેશે જોઇતો હતો અથવા હાંકી દીધો હોત તો વધારે સારું. માગત, ત્યારે આવી આ અસગ એકાન્ત ઝૂંપડીમાં હેસ્ટરે આપાધીશીની પરવાનગી લઇને પોતાના બાજુક સાથે રહેવા માંડ્યું, અને પોતાની પાસે જે થોડુંકાનું સાધન હતું તેના વડે જેમ તેમ ગુનવેર કરવા માંડ્યો. એ આંદોં રહેવા આવી કે તરત જ આ સ્થળ પર સંક્રાંત કોઇ અજાણ જોળો પધરાઇ ગયો. આ બાજુને માનવભવિની દયા વૃત્તિથી વચિત રાખીને ફરફર શા માટે હાસેલી થૂંડી એ નાનાં બાજુકે કંઈ સમજી શકે નહિ, એટલે એ બ્યારે પોતાના ધરની બારી આગળ પોતાનું ભરતકામ લઇને બેઠી હોય, અથવા બારણામાં ઊભી હોય, અથવા પોતાના નાનકડા બર્ગીયામાં કંઈ મહેનતનું કામ કરતી હોય, અથવા શહેરમાં જવાના માર્ગ પર ચાલતી હોય, ત્યારે નાનાં બાજુકે જાનનામાં આવીને એને જોઇ રહેતાં, પણ એની જાતી પરના લાલ અક્ષર પર એમની નજર પડતી કે તરત જ કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની ભીતિને લીધે એકદમ હઠી કાઢીને નાસી જતાં.

હેસ્ટર જોકે સાવ એકલ દશમાં હતી, અને આખી દુનિયામાં કોઇ પણ માણસ એના મિત્ર નહીં એની પાંખે અથવાં જોએ રહેવાની હિંમત કરી શકે એવું નહોતું, છતાં એને આપાધીશીની આગળમાં જરા પણ તંગી વેલી પડે એવી કહેણ નહોતી. કેમકે જોકે એ મુશકમાં ભરતકામના કસબને માટે બહુ અવકાશ ન હોતો, છતાં એવા મુશકમાં પણ એ કસબકાસ એ પોતાના અને પોતાના ઊછરતા બચ્ચાના ગુજરાત માટે જોઇએ તેટલું સહેલાઈથી મેળવી લેતી હતી. એ જમાનામાં, તેમ અધારે પણ, સ્ત્રીઓને માટે શક્ય અને સંભવિત કસબ તે તો આ એક ભરતકામનો જ કસબ છે. આ

કસબમાં એની કદપના કેવી ચાલતી હતી, અને કેવું નાજુક કામ ચતુરાઈપૂર્વક એ કરી શકતી હતી તેના નમૂનો, પોતાની જાતી પર એણે પેલા અક્ષરની આસપાસ જે વિલક્ષણ ભરતકામ કર્યું હતું તેમાંથી મળી આવતો હતો. આ ભરતકામ એટલું અતિર્થક હતું કે દરબારી સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં રેશમી અને કસમી કપડાં પર આવા ભરતકામનો લાભ લઇ તેને વધુ સુંદર બનાવવાનું ચૂકતી નહિ. આમન્ય રીતે આંદોંના ધ્યુરિન લોકોના પોશાકમાં સોનિયા જેવી સાદાઈ દેખાતી હતી, એટલે એના ભરતકામથી સુંદર રચનાઓ માટે આંદોં વારંવાર માગ લીધી થાય એવા તો બહુ સંભવ નહોતો, છતાં એ જમાનાની રસરસિ એવી હતી કે આવા ભરતકામમાં જે કંઈ બુદ્ધ કાળજી અને પ્રયાસપૂર્વક કરવામાં આવતું તેને માટે એને આદરભાવ રહેતો, અને એ રસરસિની અસર આપણા અમેરિકન વડાઓ—સોડી છૂટે નહિ એવી અનેક 'દેશનો' ને ક્ષયમાત્રમાં છોડી દઇને આંદોં આવેલા એવા કઠોર પ્રકૃતિના આપણા અમેરિકન વડાઓ—પર પણ થવા વિના રહી નહિ, એટલે એમના તંત્રમાં પણ ધર્માધિકારદીક્ષા, ન્યાયાધિકારદીક્ષા, તેમ આંદોંની નવી સરકાર જે નવી નવી કમામલરી પદ્ધતિઓ લોકો આગળ દાખવતી હતી તદનુસાર યોગ્યએકા સપ્થા બહોરે સમારંભો એક નિમમ તરફિ જ ભારે ઠાંકમાં અને જામ્યાતી ઊભાવતા અને એ સર્વ પ્રસંગે એક પ્રકારનો ગંભીર છતાં વિચારપૂર્વક યોજાશે એવો લાભો જોવામાં આવતો, જે માણસોને શાસન-તંત્રની લગામે પહેલપહેલી સોંપવામાં આવતી તેમને માટે એ પ્રસંગે મેટા ગળપટ્ટી, ભારે મહેનતે તૈયાર કરેલા કમરબંધ, અને ભારે શોભામય રીતે ભરેલાં કાચનાં ગોબડાં, આ સપ્થા સામગ્રી આવરણક મણાતી—સામાન્ય માણસોને માટે તો રાતભલા આર્થિક અથ-નિશ્ચયક કાલજા જ આવી વસ્તુઓની મનાઇ કરતા, છતાં નવા અમલગરી દીક્ષા લેતા માણસો માટે તેમ પોતાની ઉચ્ચ પદવી કે પુરુષણ ધરતે કીધે સમાજમાં વિચિત્ર સ્થાન ધરાવનારા પુરુષોને માટે આવી વસ્તુઓની છૂટ સખચમાં આવી હતી. મૈત્ર વખતના પોશાકમાં પણ, એને તો ગુજરાતના ચરીરના શય્યાર તરીકે અથવા તો પૂજી તેવી પાછળ તેનાં રચનોને તેના મુલ્યથી યથેચ્છે શોક ઘોળા અને કાળા કાપડની વિવિધ

રચનાઓ દ્વારા દર્શાવવાના સાધન તરીકે પણ હેસ્ટર પ્રાઇન પુરું પાડે એવા ભરતકામની વારંવાર જરૂર પડતી. વળી બાળકોને માટે કપડાં તૈયાર કરવાનાં હતાં તેમાં પણ એની મહેનતની જરૂર પડતી અને તેથી એને કંઈક બરકત થાય એવો અવકાશ રહેતો.

એટલે કમે કમે, અને તે પણ છેક ધીમે ધીમે જ એમ નહિ, પણ ઠીક ઠીક ત્વરાથી, એના હાથના ભરતકામને ત્યાં બધે ચાલ પડી ગયો. મમે તો લોકોને આ દુર્ભાગી સ્ત્રીના દુર્ભાગ્ય પ્રત્યે દયા આવતી તે કારણે, અથવા તો ધણીવાર સામાન્ય કે માલવિનાના પદ્યોને પણ કાલ્પનિક મહત્ત્વ આપી બેસતારી એવી લોકોની રાજિત્ત વિકૃત કૌતુકચૂંતિને લીધે, અથવા તો પછી બીજી રીતે ખાલી પડી રહેત એવી એક ખોટા હેસ્ટરે ખરેખર પરી તેને લીધે-આમ કારણ મમે તે હોય પણ એક પરિણામ તો ચોક્કસ આભવું કે જેટલા કલાક સુધી પોતે ભરતકામ કરવાનું યોગ્ય ગણે તેટલા સપળા કલાક સુધી ચાલે એટલા ભરતકામને માટે પૂરા દામ મળી રહે એવી સ્થિતિ ત્યાં ઊભી થઈ હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે હમજના અને જલકાના પ્રસંગોએ એના પાપથી ખરડાએલા હાથે તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરીને લોકો પોતાની મોઢ અને સિંધાલિમાનની મનોચૂંતિને ઝમચા માગતા હોય. કેમકે સળે જે ગળપટ્ટો પહેરતો તેના પર એની ભરતકામ નજરે પડતી હતી, તેનિકાગતો ગજાની આસપાસ જે ફૂમલ બાંધતા તેમાં પણ એનું ભરતકામ જોવામાં આવતું, અને પાટીસોષો જે પટ્ટો પહેરતા ત્યાં પણ તે દેખાતું; વળી નાનાકા બપ્પાની ટોળી પર એ શણગારરચના કરતું; અને ઉવટ, મણસો મરી જતા ત્યારે તેમની કમ્પેડીમાં મઘ બેસું ઉઘાડીને સડી જવા માટે પણ એનું ભરતકામ સાથે સાથે લપેડી દેવામાં આવતું હતું. આમ એ સપળા પ્રસંગે દુષ્ટિગોચર થતું હતું, ડનાં એક પ્રસંગે એનો કાળજીપૂર્વક બહિષ્કાર કરવામાં આવતો, એનું ભરતકામ સપળે પ્રસંગે ખપમાં લેવાતું, પણ લખોલખ કેન્યામ મુખ પતની શરમતી સરખી ડાંકવાને માટે વપસતા સફેદ ધુરખા પર એને પોતાની ભરતકામ લોકોએ અજમાવવા દીધી હોય એવો એક મજા દાખવો નૈયા-એવો નીકળતો નથી. એટલે લોકો આ એક પ્રસંગે

એની કળાનો દરવાપૂર્વક બહિષ્કાર કરતા અને આ બહિષ્કાર તો, એના પાપ પ્રત્યે સમાજ કેવા અવગળ અને નિર્દુષ્ટ તિરસ્કારપૂર્વક જોતો હતો તેના જ નિર્ભયરૂપ હતો.

હેસ્ટર બહુ પૈસા પેદા કરવાની પદ્ધતિ કરતી નહિ એ પોતે તો કાપ તપસીના જેટલી સાદાકથી રહેતી, પણ પોતાના જાળકને એક વાતની ઊભા રહેવા દેતી નહિ. એટલે પોતાને માટે સહેલ રાતો અને પોતાની બાળકોને માટે સાદું તથા કાષ વાતની પુનતા વપરાતું સમૃદ્ધતાને એ બન્નેને માટે ભોગવામ કરી શકાય એવી વધુ કમાણી કરવા એ કડી દરાર કરતી નહિ. એ પોતે વ્યર્થમાં જાડાં અને વધારેમાં વધારે સેવિયા રંગમાં કપડાં પહેરતી, અને એ કપડાં પર શણગાર જેવું કંઈ હોય તો તે કિન્હાબર અને કપાળે એટલે પેચો દિંગ્લોકિયો અટાર બહેને હતા તે જ હતા. પોતે આમ છેક જ સાડાં કપડાં પહેરતી, પણ પોતાની પુત્રિને તો એ તરેલવાર રંગેરંગી પોશાક પહેરાવતી, એ નાનકડી છેકરીમા સુદમ સુકમાર લાવડમ હતું એને પૂર બહારમાં ખીતવે એવા તરેલવાર રંગબેરંગી પોશાક એ પહેરાવતી, આ પોશાક પાછળ એક ખીતને પણ બેઢ રહેતો હતો, પણ એ વિશે આપણે, આગળ કાંઈ બીજું પ્રસંગે વાત કરીશું. પોતાની છેકરીના શણગારમાં હેસ્ટર આ પ્રમાણે જે લોકો ધણી ખરચ કરતી તે સિવાય પોતાની પાસે જે કંઈ પૈસા વધતા તે સપળા તે પોતાના કરતાં એના દુર્ભાગી હાથ એવાં સપળાં દુર્બળાં માણસોને ધર્માંદમાં આપી દેતી-ન્નેકે આવાં દુષ્ટિમાં માણસો તેની પાસેની ધર્માંદ લઈને પણ મણી વાર તો તેનું અવમાન જ કરતાં, તે જ રીતે પોતાની પરુષાએ મમળ પણ પોતાની ભગવતનાનો વધુ પ્રિય કરવામાં અને એ દારા વધુ મુંડર નમૂના પેદા કરવામાં તે ધારત તો ગળી શકત, પણ નેમ ન કરતાં એ ચરણે સમય તે ગરીબપુરમાંજોને માટે નવાં કપડાં સીવવામાં માગતી. સંભવ છે કે સમયનો આરો ઉપયોગ કરવામાં તેનો આશય પોતે કરેલા પાપ પ્રાપ્તિ કરવાનો હતો, અને એ આટલા બધા કલાક આજીવન સીવણકામ પાછળ આગતી તેમાં તેને હેટ પોતાના આત્મ તેમ મુખનો આણી બૂની

એમ આપનાને જ જણાવેલો હતો. એવી મૂળ પ્રકૃતિ, પૂર્વ પ્રદેશના લોકોના જેવી માતૃજર અને વિનાશી હતી, એટલે એનામાં ભક્ષક અને સુન્દરતાને માટે સાહજિક સ્પર્શિત હતી, પણ એના સમસ્ત છત્રમાં એક એવા ભરતકામ સિવાય બીજે કયાંયે એ રસ-વૃત્તિનો એ વિનિયોગ કરી શકે એવું હતું નહિ. આ ભવિતિને નાણુક ભરતકામમાં એ મળ આવે છે તે પુરુષ ભવિતિના તે સમજવામાં પણ આવતી નથી. હેરર પ્રાધન્યને તે એ ભરતકામ પોતાના હૃદયના ઉકેલ લાવેને પ્રકટ કરવાનું અને એ રીતે ચિત્તશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મ્હાં પડે એવું હતું. પણ છત્રના અન્ય સર્વ આનંદોની પેઠે આ ભરતકામના આનંદને પણ પાપ મળીને તેણે તણ દીધો. આવી નાની બાળતમાં પણ એ બાધ એવી રીતે પુરુષ પાપના નિયારોને વચ્ચે કાઢી વચ્ચે લાવતી હતી એ ઉપરથી તે એવી ધારની રહે છે કે એ બાળના હૃદયમાં રિયર સાચા પથતાપ જેવું બહુ થોડું હતું અને આ બાળની પાછળ બેઠે બેઠે કોષક શંકારપદ વૃત્તિ કે અગિયત મનોભાવ છુપાઈ રહ્યો દબો.

હેરર પ્રાધન્ય આવી રીતે જગતમાં પોતાનું છત્રન મુખરવા લાગી. એનામાં સહજ આરિગજન હોવાને લીધે તેમ જ વિરલ શક્તિ હોવાથી જગત એના સર્વથા ત્યાગ કરી શક્યું નહિ, બોધે સીદ્ધિથી મધ્યું ન ગય એવા કર્ણથી તે એને તેણે અંકિત કરી જ. સમાજ સાથેના એના સંબંધ બ્યવહારમાં પણ પેતે એ સમાજના અંગરૂપ છે એમ એને લાગે એવું કદાં એવામાં આવતું નહોતું. જે જે માણસના સંસ્કારમાં એ આવતી તે સૌની એકેએક મેષ્ટ, એકેએક શબ્દ, તેમ મીન પણ એના સૌએ બદિષ્ઠાર કહ્યો છે એમ જ સ્મયવતું અને ઘણી વાર તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી પણ હતું. એ તજી કોષ છુદા જ જગતમાં વસતી લોચ અથવા બીજા મનુષ્યો કરતાં જુદી જ ઈર્ષ્યા અને કરોળી બ્યવહાર કરતી હોય એટલી બધી એકી અટકી એને બનાવી દેવામાં આવી હતી. કોષ માણસ મરીને ચૂત થાય, અને એ પછી પોતાને મેર પાછું આવે તે એ જેમ કોષની તજરે ન પડી શકે અથવા બીજા કોષ રીતે પોતાની હાજરી વ્યક્ત ન કરી શકે, પરમાં કેમ આનંદોત્સવનો પ્રસંગ હોય તે અમાઉ પેતે હાવાન

હતું એ વખતે તેમાં જેમ બાગ લેતું તેમ હવે ન લઈ શકે, અથવા કુટુંબમાં કોષ શોષપ્રસંગ હોય તે તેમાં પણ જેમ દિલગીરી ન દર્શાવી શકે, અથવા પોતાની સહનુભૂતિ વ્યક્ત કરવાની એને કુદરતી નિયમોથી મનાઈ થયેલી હોવા છતાં એ કોષ યુક્ત કરીને એવી સહનુ-ભૂતિ દર્શાવે તે એ જેમ લોકોમાં કેવળ ત્રાસ અને બીતિકર્ષા અણગમનો જ લાવ ઉત્પન્ન કરે તેવું આ હેરર પ્રાધન્યનું પણ થયું, અને એ પણ એ જૂતની પેઠે આ જગતની અંદરના સંબંધ નીતિબ્યવહારથી તેમ લાગણીઆધારથી અસર જેવી બની મ્હાં. સમસ્ત વિશ્વદશમાં એના પ્રત્યે કોઈ ભાતની લાગણી રહી હોય તે તે ફક્ત જૂત પ્રત્યે જેમ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમનો જ લાગણી હોય છે તેવી જ ત્રાસ અને ભયમિશ્રિત અણગમની જ લાગણી તેમ વધારામાં વળી ઉપમાં ઉપ દીરસકારની જ લાગણી રહેલી એવામાં આવતી હતી. એ જગતનો કંઈ માવા કે મુદ્દતાનો જગતનો ન હોતો, અને તેકે એવા, જગતનામાં અને જગતમાં પોતાની સ્થિતિ એ બરાબર સમજતી હતી, અને એ સ્થિતિ કદી પણ એ લીસરી ભાવ એવા સંભવ જ નહોતો, છતાં તેની એ સ્થિતિ, એના અંતરના એ આળા બાગ પર ફરી ફરીને નિર્દય રીતે આઘાત પહોંચાડીને, ફર વખતે નવું જ કષ્ટ પેદા કરે એવી રીતે એને ફરી ફરીને પ્રત્યક્ષ કષ્ટવધામાં આવી હતી આપણે આમજ કદી બધા તેમ, જે મરીય મુશ્કાંઓને એ ઉદારતાથી મદદ કરતી તેણી જ પોતાને સ્થાય કરાવી એ આની નિંદા કરતાં હતાં. એ જ રીતે પોતાના પ્રમથાજને અગે એને ઉચ્ચ વર્ગની બાનુએને ત્યાં જતું પડતું ત્યારે એ બાનુઓ પણ કેટલીકવાર નાની નાની વાતમાં ગર્જિત આલેખો કરવાની અ-ભવિતિની સદજ ટેવ દારા લદા ગમ છધને તે કેટલીક વાર વળી એના આળા અંતરને સખન નિર્દય ઝાટકા જેવાં લાગે એવાં અસખ્ય વેણ ઉમ્મારીને એના હૃદયમાં એ રેડતી હતી, આ બધી રીતેથી હેરર હવે લાંબા વખતથી સારી પેઠે ટેવાઈ ગઈ હતી, એટલે આવું કોઈ પણ પ્રયત્ને છત્રમાં એ અશ્વર સરખે ઉમ્માડી નહિ; ફક્ત આવું કોષ નિંદાયચન સાંભળતી ત્યારે એના શીકા ગાલ પર ધડીતર અનિવાર્ય રીતે સદમ્બી મુરખી એકાએક છવાઈ જતી, અને પછી તરત પાછી એના અંતરનો

ગિરણમાં રિલીન થઈ જતી. આવા મર્વ પ્રંચોએવે તે ખૂબ મીઠા રાખતી—ખરેખર સદનસદિ અને ધીરજની બાળતમાં તે એ શરીર જની મર્વ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ મધ્યમા વિરોધીઓ પર આગીવાદ વરસાવવાની વિનંતિ કરતાં અચક્ષી, કેમકે એ સૌને મારી આપવાની એની અંતરની આકાશ અને ઇચ્છા દેવા છતાં રહેને એને આશિષવચન ઉચ્ચારવા જાય તે વખતે છાત્ર દર્શી આશિષને બચ્ચે મર્વાક શાપ જ આપી એમકે એવી એને મનએ ખાતિ રચા કરતી હતી.

રેડી પરિવન આશયને દેવદરને મળ તે એક જ વાર કરેલી, પણ એ મળ એવા હરી કે એની પ્રતિ સતત રીતે ચાલુ રહી અને એનો ક્યારે પણ અંત આવશે નહિ, એટલે એક જ વખતની સમગ્ર આશ ચતુરાધર્મક સદાની યાતના ઉપમ કરતાશ એ આશયતના સુકાદાથી દેવદરને ઉપર વર્ણવી તેવી અને બીજી દમજે રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંચકા અપડપણે સજી કર્યા કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને ભોગલેજે કાંઈ પાછળનાં મોટા થઈ જતો તે એને સિખામગીના એ બોલ મંભાગાવવાને તે રસ્તા વચ્ચે વચ બોલી રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લાચાર પાપી જીની આસપાસ લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થઈ જતું, અને એને લેધને તે પછી દાંતિયાં કાઢી અથવા રોય અને તિરસ્કારથી બધા ચડાવીને એને 'ઉં રહેલું' રવિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રમન દાસ્યને આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવજમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જતે જ પાછલીના પ્રવચનનો વિષયબની જતી. પછી તે એ છોડાંએથી પણ હરા લાગી; કેમકે તેઓ એને ધણીવાર શહેરમાં શાન્તિથી મૂંઝી મૂંઝી ચાલી જતી જોતાં, અને એ વખતે નાનકડી છોકરી સિવાય બીજા કોઈને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માનપિતાની વાતો ઉપરથી આ સોખત વગરની અટૂલી જીમાં હમકમટી ઉપજાવે એવું કંઈક વસી રહેલું છે એવો આજો આજો ખ્યાલ એમના મનમાં પેસી ચોડા હતા. એટલે એ રસ્તે ચઢને ચાલી જતી હોય ત્યારે આ છોકરા પહેલાં તે એને શાન્તિથી પસાર થતા હતાં,

પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સાવચ એડી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી એમનાં જોને એમને પોતાને મન તે કશો અર્થ નહોતો. પણ એમના મુખમાંથી અજાનનાં નીકળી ગયેલા એ શબ્દ પહેલેને ક્યારે ત્રાસ પતે. એને તે એથી વધુ એવું થવું કે જોતાની કલંકશા સમયન વાતાવરણમાં એટલી બધી વિનંતી મઠ છે કે જાણે અખિત નિમગ્ન પણ એનાથી વોફ હોય એમ લાગતું. આ વાત એના મનમાં એટલી બધી હતી મર્વ હતી કે એની કુળી કુળકશા જોનાં પાંદડાં અંદર અંદર ધીમે અવાજે મુંજતાં હોય.—ખીમજાતની વાલુકાદરીઓ એનો નર-મખાટ કરતી હોય—અથવા હેમંતશિશિનો સુસવતો—પરન એ મંજરી શીસો નાખીને એમનો હોય—તે એ બધું સંભળીને પણ આ છોકરાંએનો શબ્દ સંભળીને દેવદરને થતી એથી વધુ વેદના ન થાત. આમાં વળી કાંઈ પણ નવો માણસ એને તાકીને જોવા કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો. અજાણ્યાં માણસો ત્યારે એનાં હિંમજોડિયા અક્ષર તરફ કોટુમ્બરક વિચિત્ર રીતે જોઈ રહેતાં—અને કાંઈ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ જોવા વિના કરી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો દેવદરનાં દંપમાં ગ્રામ દેના; એટલે ધણીવાર તે પોતાને કાંઈ જોતું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંજને પોતાના હાથથી લોટી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઈ આવતી, એકે આ ઇચ્છાને એ સદાએ રોકી જ રાખતી. પણ ત્યારે બીજી બાજુથી એક પરિચિત પુરુષની દ્રષ્ટિ એક પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયમુલક કંડી એકાગ્રદષ્ટિ એને ચાટે અસહ્ય થઈ પડતી. ટૂંકમાં, પહેલેથી છેલ્લે મુશી, આ અક્ષરસંજો પર કાંઈ પણ મનુષ્ય જોતું તે દેવદર પ્રાધનના ચિતમાં દારુણ વેદના થતી. આ સંજોવાળું રથજ એને મન કરી પણ રીડું ન જાતું; જાણતું એને તે જાણે રોજની યાતના સાથે એ પા રોજ રોજ વધુ ને વધુ આજો બનતો જતો હોય એમ લાગતું હતું.

પણ કોઈકવાર, ઘણે દિવસે અથવા કદાચ પહેલે મહીને

કોઈકવાર, પોતાની કલંકસંતા પર એ એવી દષ્ટિ— માનવોચિત માયાભાવભરી દષ્ટિ—પડતી એટી કે જેથી ત્યજે પોતાની વેદનામાં એ અધોભાગ પડાવતી હોય એમ એને કાણવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિનો અનુભવ થતો. પણ બીજી જ ક્ષણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં વિશેષ ઉત્કટતાના અનુભવ સાથે, ઘસી આવતું; કેમકે આમણું દુઃખ, અને આગલા દુઃખની નિવૃત્તિ એ જે વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી એસતી. હેસ્ટર પાપ કરેલું તે શું એણે એકલીએ જ કરેલું ?

છવનમાં આવું દુઃખ આમ એકલાં એકલાં સંઘન કરતું પડતું તેથી હેસ્ટરની કલ્પનાસકિત પર કંઈક અસર થઈ, અને એ જો આરિય તોમ છુદિમાં વધુ મદ કે પોથી હોત તો, એ અસર એથી પણ વધારે યાત, આથી, જે નાનકડી દુનિયા સાથે એને જાણ સંબંધ હતો એ દુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કોઈ પણ સોખલી વિના એ એકલી આમતેજ જતી આવતી કે કરતી ત્યારે હેસ્ટરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ હોય તો પણ કેમ કરતાં ન નિવારી શકાય એવો પ્રબળ આ તરંગ હતો—કે આ દિગ્ગજેકિધ અફરે એને એક નવી જ તાનેન્દ્રિય આપેલ છે. એને થતું કે આ દિગ્ગ- જોડકિયા અફરે એને બીજાનાં અંતરોમાં છુપાઈ રહેલાં પાપનું સમભાવભાધું નાન આવું છે. આ વાત માનતાં એને કમકસાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એને છૂટકો જ નહોતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરો કાપાડાં થતાં જે અપ્રકટ પાતો એના જાણવામાં આવતી એથી એ તાસી જતી. આ અપ્રકટ પાતો જાણવાથી એના મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં વસી રહેલું આસુરી સત્ત્વ આ સ્ત્રીને હજી અડધી જ વસા કરી શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સામે તે હજી સતત રીતે મથ્યા કરતી હતી, એ આસુરી અત્ત્વ આ સ્ત્રીને જે એમ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યાં કરતું હતું કે, આ જ્યાં વેકા ગદારથી પવિત્રતા અને આરિયવિશુદ્ધિ- નો વાઘો પહેરેલો ફરે છે તે તો કેવળ જાણીતું અને દંભ જ છે, અને એ સૌના સંબંધમાં જો સત્ત્વ હજી- ક્ત પ્રકટ થાય, નો તો, એક હેસ્ટર માધન ઉપરાંત બીજાં અનેક સાચુસના હૃદય પર એવી પેઠે જ દિગ્ગ-

જોડકિયા અફર ચમકવા લાગે,—આમ એ આસુરી સત્ત્વ જે આ સ્ત્રીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યાં કરતું હતું તેના જ વિચારો શું એના મનમાં વહેતા આવતા ? ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આજ્ઞા, ઝંખા અને છતાં બીજી રીતે તદન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં એના મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ત્વ તરીકે સ્વીકારી લેવા ? આ સ્ત્રીને છવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો પાર વચરતો ચલે હતો, પણ એ સંધ્યા દુઃખમય અનુભવમાં આ વિચારના એવી ભર્ષાદર અને પૂણ્ણપદ વસ્તુ તો એને બીજી એક પણ લાગી નહોતી. આ રોન અને આ વિચાર એના હૃદયમાં પ્રગીવાર અણધારી આંચકા પેદા કરતાં અને એને મૂંઝવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે એ રોન ધણીવાર સામાન્ય રીતે માનવીય ગણાતી બાકિત- એના સંબંધમાં ચોક્કાવી મૂકે એવી વાતો પ્રકટ કરી દેતું અને કાંઈકને સ્વપ્ને જે ખ્યાલ ન હોય એવે સ્થળે અને સમયે અણધારી હકીકતો પ્રગટ કરી દેતું. ઉત્કલરણ તરીકે, કોઈકવાર એ કોઈ મૂલ્ય ધર્મશુક્ર કે ન્યાય- મૂર્તિની પાસે યદ્યપે પસાર થતી હોય—ધર્મિકતા અને ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્ય- ભાવભર્યા એ જમાનામાં દૈવી ક્ષિસ્તાના સાક્ષમાં ફરે એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં સદાએ અત્યંત આદર- ભાવપૂર્વક પૂજાતા એવા કોઈ ધર્મશુક્ર કે ન્યાય- મૂર્તિની પાસે યદ્યપે પસાર થતી હોય—ત્યાં એની છાતી પરનું રક્તકાષ્ટું કંઈકેયિત્ત જાણે એ બાકિત સાથે પોતાને કંઈકે ચીકું સંચાળ્ય હોય એવા સમભાવપૂર્વક એકદમ અજાણી બેઠાં, એટલે હેસ્ટર મનમાં પ્રશ્ન કરતી કે ' આદર્શ વળી આટલામાં ક્યો દુરાતમા આવી ચડ્યો છે ? ' અને સાધારણ રીતે નીચી નજરે ચાલ્યા જવાની પોતાની ટેવ હતી, એટલે ક્યવાને મને ત્યારે નીચેથી જિયે નજર નાખતી, ત્યારે પૃથ્વીકેકમાં સન્તપ્તરૂપ તરીકે પૂજાતા આ તંદાપૂરૂપ સિરાય બીજી કાંઈ પણ માનવ- બાકિત એની દષ્ટિમંડપામાં દેખાતી નહિ ! વળી કોઈ વાર કોઈ આકેષ ઉમરની સ્ત્રી પોતાના વિશુદ્ધિપ્રેમમાં હેસ્ટર વાદે અણગમમાં લખાં સંકેતની ચાસી જતી હોય ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જાણે જૂનો બિનિનીભાવ હોય એવી રૂપિ હેસ્ટર ધણી ધણી રોડયા મથે છતાં હકપૂર્વક એના હૃદયમાં ઊડી આવતી ! હવે લોકમાન્યતા પ્રમાણે આ આકેષ સ્ત્રીએ પોતાના અંતરમાં છવનગરકી મિત્રી

જોડાણમાં વિધીન યજ્ઞ જતી. આવા મર્વ પ્રસ્થોત્રો તે ખૂબ ધીરજ શખની-ખરેખર સહનશક્તિ અને ધીરજની બાબતમાં તો એ શરીર બની ગઈ હતી, છતાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી વખતે પોતાના આ સપજા વિરોધીઓ પર આશીર્વાદ વરસાવવાની વિનંતિ કરતાં અચકાતી, કેમકે એ સૌને માથી આપવાની એની અંતરની ભાવના અને ઇચ્છા હોવા છતાં રખેને પોતે આશિષસ્થન ઉચ્ચારવા કામ તે વખતે જીભ દટાવી આશિષને બદલે માંક શાપ જ આપી બેઠશે એવી એને સદાએ બીંતિ થતી હતી.

પેલી ખરિટન અદાલતે હેસ્ટરને સજા તો એકે એક જ માર કરેલી, પણ એ સજા એવી કરી કે એની પ્રજ્વલિ સતત રીતે આજુ રહી અને એનો ઈશ્વરે પણ અંત આણે નહિ, એટલે એક જ વખતની સંગઠાર આમ ચતુરસ્રપૂર્વક સજાની પાતના ઉત્પન્ન કરનારા એ અદાલતના મુકાદમાી હેસ્ટરને ઉપ વર્ણવી તેવી અને બીજી હતોરો રીતે સખત દુઃખના અસંખ્ય આંધકા અર્થકપલે સહન કર્યા કરવા પડતા હતા. એ રસ્તામાં ચાલી જતી હોય અને બોમળેગે કોઇ પાદરિનો ભેટો યજ્ઞ જતો તો એને શિખામળના એ બોલ સંભળાવવાને તે રસ્તા વચ્ચે-વચ જોએ રહી જતો, પરિણામે ત્યાં તરત જ આ લામાર પાપી બીની અસપાસ લોકેલું 'મોટું' ટોળું એકઠું થઈ જતું, અને એને એકઠે તે પછી દાંતિયાં કરતું અથવા રોષ અને તિરસ્કારથી બતાં અગ્રણીને એને જોઈ રહેતું. રક્તિવારને દિવસે વિશ્વપિતાના પ્રસન્ન હાસ્યનો આસ્વાદ લેવાની આશાએ એ દેવગમાં જતી, તો ત્યાં પણ દુર્ભાગ્યે એ જાને જ પાદરીના પ્રવચનનો વિષમતી જતી. પછી તો એ ઉકારાંઓથી પથ ડરવા લાગી; કેમકે તેઓ એને ધણીવાર શબ્દમાં શાન્તિથી મૂંગી મૂંગી ચાલી જતી ભેટાં, અને એ વખતે વાનકડી ઉકારી સિવાય બીજા કોઈને એની સાથે દેખતાં નહિ, એ ઉપરથી તથા એમનાં માતપિતાની વાતો ઉપરથી આ સ્થળન વગરની અદૃશી સ્ત્રીમાં કેમકેમાટી બિખળાવે એવું કંઈક વધી રહેતું કે એવો આહો આહો બ્રાહ્મ એમના મગજમાં પેસી ગયો હતો. એટલે એ રસ્તે ધસને ચાલી જતી હોય ત્યારે એ હોઠરા પહેમાં તો એને શાન્તિથી પસાર થતા દેતાં,

પણ એ જરાક દૂર પહોંચે એટલે પછી એ સપજાં મોટી ચીસો પાડતાં પાડતાં એની પાછળ દોડતાં. આ વખતે દોડતાં દોડતાં એ એવો શબ્દ ઉચ્ચારી બેસતાં જેનો એમને પોતાને મન તો કશો અર્થ નહોતો. પણ એમના મુખમાંથી અગત્યતાં નીકળી ગયેલા એ શબ્દવા હેસ્ટરને બારે ત્રાસ થતો. એને તો એથી જાણે એવું થતું કે પોતાની કમંકયા સમસ્ત વાતાવરણમાં એટલી બધી તિરસ્કારી થઈ છે કે જાણે અખિલ નિસર્ગે પણ એનાથી વાકેફ હોય એમ ધારતું. આ વાત એના મગજમાં એટલી જુધી હતી ગઈ હતી કે એની કાળા કમંકયા પ્રયોનાં પાંદડાં અંદર અંદર ધીરે અપાળે મુંજતાં હોય.—મીઠમજાતુની વાયુહદરીઓ એનો મધ-મણદ કરતી હોય—અથવા હેમંતશિશિરનો સુસવનો-પવન એ સબધી ચીસો નાખીને બેસતો હોય—નો એ બધું સંભળીને પણ આ ઉકારાંઓનો શબ્દ સંભળીને હેસ્ટરને થતી એવી વધુ વેદના ન થાત. આમાં વળી કોઇ પણ નવો માણસ એને તાણને ભેગા કરતો તેથી એને જુદી જ જાતની યાતનાનો અનુભવ થતો, અજાણમાં માણસો જ્યારે એનાં હિંચકાક્રિયા અક્ષર તરફ કૌતુકપૂર્વક વિચિત્ર રીતે જોઈ રહેતાં—અને કોઇ પણ માણસ એ અક્ષર તરફ લેવા વિના કરી પણ રહેતું નહિ—ત્યારે તેઓ જાણે કે નવેસરથી એ અક્ષરનો દેસ્ટના દેષમાં કામ દેના એટલે ધણીવાર તો પોતાને કોઈ ભેટું હોય ત્યારે આ અક્ષરસંગાને પોતાના હાથથી દાંડી દેવાની એને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઈ આવતી, ભેકે આ ઇચ્છાને એ સદાએ રાક્ષ જ શખની. પણ ત્યારે બીજી બાજુથી એક પરિચિત પુરુષની દષ્ટિ એના પર પડતી ત્યારે વળી એને જુદી જ જાતનું કષ્ટ થતું. એ પુરુષની પરિચયધ્વજક કંડી એકાદદષ્ટિ એને માટે અસહ્ય થઈ પડતી. ટૂંકામાં, પહેલેથી છેલ્લે સુધી આ અક્ષરસંગા પર કોઇ પણ મનુષ્ય ભેટું તો હેસ્ટર પ્રાપ્તના ચિત્તમાં દારુમ્ય વેદના થતી. આ સંત્રાણી રથજ એને મન કરી પણ રીડું ન બન્યું, જીદદ્દ એને તો જાણે રોગની યાતના સાથે એ પા રોજ રોજ વધુ ને વધુ આગો બનતો જતો હોય એમ લગતું હતું.

પણ કોઈકવાર, ધણે દિવસે અથવા કદાચ ધણે મહીને

કોષકવાર, પોતાની કલંકસંતા પર એ એવી દષ્ટિ—
માનવેચિત્ત માયાભાવમયી દષ્ટિ—પડતી જોતી કે જોયી
જોયે પોતાની વેદનામાં એ અધોભાગ પડાવતી હોય
એમ એને કાણુવાર દુઃખમાંથી નિવૃત્તિને અનુભવ થતો.
પણ બીજી જ કણે તો એ દુઃખ પાછું, પહેલાં કરતાં
વિશેષ ઉત્કટતામાં અનુભવ સાથે, ધરી આવતું; કેમકે
આગમું દુઃખ, અને આગમતા દુઃખની નિવૃત્તિ એ જે
વચ્ચેના ગાળામાં એ વળી નવું પાપ કરી બેસતી.
હેરતરે પાપ કરેલું તે શું એણે એકદીએ જ કરેલું ?

જીવનમાં આવું દુઃખ આમ એટલાં એટલાં સદન
કરતું પડતું તેથી હેરતરતી કષ્ટતાશકિત પર કંઈક
અસર થઈ, અને એ જો આરિય તેમ જુદિમાં વધુ મુકુ
કે પોથી હોત તો, એ અસર એવી પણ વધારે થાત.
આથી, જે નાનકડી કુનિયા સાથે એને બાળ સંજ્ઞા
હતો એ કુનિયામાં, પોતાની સદાની રીત પ્રમાણે કોષ
પણ સોળતી વિના એ એકલી આમતેમ જતી આવતી
કે કરતી ત્યારે હેરતરને અવારનવાર એમ લાગતું—કદાચ
એને એવો તરંગ જ થઈ આવતો, છતાં આ તરંગ
હોય તો પણ કેમ કરતાં ન નિચારી કાઢાય એવો પ્રયત્ન
આ તરંગ હોતો—એ આ દિગ્ગજાકિયા અંદરે એને એક
નવી જ રાત્રિનિદ્રા આપેલ છે. એને થતું કે આ દિગ્ગ-
જાકિયા અંદરે એને બીજાનાં અંતરમાં છુપાઈ રહેલાં
પાપનું સમભાવનયું નાન આપું છે. આ વાત
માનનાં એને કમકમાં આવતાં છતાં માન્યા વગર એનો
બુદ્ધિ જ નહોતો. આ રીતે બીજાનાં અંતરે ઉપાડાં
થતાં જે અપ્રકટ રાત્રો એના ભાવનામાં આવતી એથી
એ તારી જતી, આ અપ્રકટ રાત્રો ભાવનાથી એના
મનમાં કેવા વિચારો આવતા ? એના હૃદયમાં વળી રહેલું
આસુરી સત્તા આ સ્ત્રીને હજી અડધી જ વય કરી
શક્યું હતું, અને એની આસુરી અસર સાથે તે હજી
મનન રીતે મથા કરતી હતી, એ આસુરી સત્તા આ
સ્ત્રીને જે એમ સમગ્રવચા પ્રવલ્લ કર્યાં કરતું હતું કે,
આ બધાં વેશે જરૂરી પવિત્રતા અને અગ્નિચરિત્ર-
નો વાગો પહેર્યાં કરે છે તે મો કેવળ ભૂલ્યું અને
દંભ જ છે, અને એ સૌવા સંજ્ઞામાં જે સમ દર્શી-
કન પ્રકટ થાય, તો તો, એક-હેરતર પ્રાપ્ત ઉપાંત
બીજાં અને સંજ્ઞાના દાવ પર એની પોં જ દિગ્ગ-

જાકિયા અક્ષર ચમકવા લાગે,—આમ એ જા-
સત્ત જે આ સ્ત્રીને સમગ્રવચા પ્રવલ્લ કર્યાં કરતું
તેજ જ વિચારો શું એના મનમાં નહોતા આ-
ત્યારે, આવા વિચારો એક રીતે આજા, જાંખા
છતાં બીજી રીતે તદન સ્પષ્ટ એવા સ્વરૂપમાં
મનમાં આવતા હતા તેને એણે સત્ત તરીકે સ્વી-
કેવા ? આ સ્ત્રીને જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ તો
વચ્ચેનો થયો હતો, પણ એ સમયના દુઃખમય અનુભ-
વા વિચારના જેવી ભયંકર અને ધૂળાસ્પદ વસ્તુ
એને બીજી એક પણ સગી નહોતી. આ રાત્રિ
આ વિચાર એના હૃદયમાં ધક્કાત, અનુપાયો અંગ-
પેદા કરતાં અને એને ખૂંચવણમાં નાખી દેતાં, કેમકે
રાત્રિ સમયનાર સામાન્ય રીતે માનવીય ગણાતી બા-
જોના સંબંધમાં એકાદી મૂકે એવી વાતો પ્રકટ :-
હેતું અને કાષ્ટને સંબંધે જે અમાલ ન હોય એવે સ્વ-
અને સમયે અણધારી દર્શકનો પ્રગટ કરી દેતું, ઉદાહર-
તરીકે, કોષકવાર એ કોષ પૂજ્ય ધર્મશુક કે ન્યાય-
મૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય-અર્થિષંકતા અને
ન્યાયશીલતાના આદર્શરૂપ ગણાતા તથા પ્રાચીન પૂજ્ય-
ભાવનમાં એ જમાનામાં દેવી કિશોરના સાધનાં કરે
એવા પવિત્ર મનાતા અને લોકોમાં યશઃએ અત્યંત આદ-
રભાવપૂર્વકે પૂજાતા એના કોષ ધર્મશુક કે ન્યાય-
મૂર્તિની પાસે થઈને પસાર થતી હોય-અર્થાં એની જાતી
પરતું રક્તવણું કમંદુલ જતું એ અકિત સાથે પોતાનો
કમંદુલ કીડું મથવળ દોલ એવા સમભાવપૂર્વકે એકદમ
સમગ્રજી ગતું. એટલે હેરતર મનમાં પ્રકટ કરતી કે
'આંદો વળી આદરમાં ક્યો દુરાત્મા આપી સંયો-
છે ?' અને માથાચુકીને નીચી નમ્મરે ગાથા જાણતી
પોતાની ટેર હતી, એટલે ક્યવાને મને ત્યારે નિર્મિતી
કિંમિ વગર નાખતી, ત્યારે પૂર્વજિદમાં મનપૂર્ણ તરીકે
પૂજના આ મહાપૂજ્ય સિરાય બીજી કેલ પત્તે માર-
અકિત એની દષ્ટિમયાંમાં દેખાતી નહિ ! વળી કોષ
વાર કોષ આગે હૃદયની સ્ત્રી પેતલા વિશુદ્ધિપ્રયમમાં
હેરતર તરફ અજ્ઞાનમાં બતાં સંજોગની મારી જતી
દોલ ત્યાં, એ સ્ત્રી સાથે જતું જતો અમિતીભાવ દોલ
એની રતિ દેખર જતી જતી શક્યા મરે જતાં દર્શક-
એના હૃદયમાં બેસી આવતી ! દરે દેહમાનવના પ્રમાણેના
અરે સ્ત્રી પોતાના અંતરમાં જીવનમયે વિની

ઉભા વચરની બર નેવી ઉત્તરપશ્ચ અને નિષ્ક્રમક વિશુદ્ધિ જરી રાખી હતી. ત્યારે પછી એ પ્રૌઢાની હલ્લકની એ રાગેભા વચરની નિષ્ક્રમક વિશુદ્ધિ, અને હેરદર પ્રાધનના હલ્લક પરની આ મજબૂતી કલકલગા-એ જે વચ્ચે શું સામ્ય કે સમપણ હોઇ રહે? અથવા, કોઈક બીજી પ્રસંગે વળી, એકાએક એના અંતરમાં વીજળીના નેવે અત્યંત ઊપછાને ચેતવણી આપતો કે 'અરે હેરદર, ને, ને, આ આપણી મહેનતપૂર્ણ તપ!' અને એ ચેતવણી ઉપરથી ન્યાં નજર ઊંટી કરીને એ નેવે નમ્ય. ત્યાં તો, કોઇ જુવાન કુમારિકા શરમાતી શરમાતી તિરછી નજરે એના હિંગ્લોકિયા અક્ષરને જોતી હોય, અને સજ્જવાર એ હિંગ્લોકિયા અક્ષર જોવાથી, એણે પોતાની વિશુદ્ધિ કંઈક અસહ્ય ગમ્ય હોય એવા ભાવથી ગાલ પર શરમતા આગ શેરગ પાડી તરત પોતાની અંખ ત્યાંથી એટલી ચેતી હોય એવું દ્રશ્ય તેની નજરે પડે! અરે સેતાન! તારું માદળિયું તો આ કલકલસરપે છાતીએ જડી જ રાખ્યું છે, તો શું આ પામર પાપી આ પૂછ રોકે કે માનભાવથી જોઇ રોકે એવી એક પથ બહિર જુવાન કે વૃદ્ધ એકે વળના સ્ત્રી પુરુષોમાંથી એને માટે શું તું નહિ જ રહેવા દે? જમતમાં પછી કોઈના પર શ્રદ્ધા જ રહે નહિ એ જ પાપનું સૌથી દુષ્પર પરિણામ છે. ત્યારે, પોતાના હલ્લકી નમજાજ અને માનવનીતિના પ્રાધાની સખતાઈને આવી કૂર રીતે ભોગ બન્યા છતાં હેરદર પ્રાધન હતું જનરમાં કોઇ પથ મનુષ્ય પોતાના નેટલું દુષ્ટ નથી એમ માનવાને મથ્યા કરતી હતી એ વસ્તુ, આ અનાય મનુષ્ય હલ્લક સર્વંયા સડી નહોતું મહું એની જ સાક્ષિની અને પુરાવા તરીકે આપણે સૌએ સ્વીકારવી જોઈએ.

એ જુદા સોગિયા જમાનાના લોકો પોતાની કલ્પના-શક્તિને ગમી નમ્ય એવી વસ્તુઓને હંમેશાં ભયંકર વસ્તુ પેશ પહેરાવી દેતાં હતાં એટલે આ બાલ્યા હિંગ્લોકિયા અક્ષર વિશે પથ એમણે એક પાત જોડી કાઢી હતી, આપણે ધારીએ તો એ વાતમાંથી એક મહા ભયંકર અદ્ભુતતરફ નીજાતી કયા ઉપજાવી શકીએ એ લોકો કહેતાં કે આ બાઈ ને કલકલગા ધમણ કરતી હતી તે કંઈ કોઇ દુનિયાદારી રંગના કૂંઠમાં રહેલું હિંગ્લોકિયા રંગનું કપડું જ નહોતું, પણ તે તો

નરકકુંડલ દેવતાની આંચથી ધૂધગળું હતું અને ત્યારે હેરદર પ્રાધન રાતને વખતે બહાર નીકળતી ત્યારે આપણું ભયૂં છોડેલું દેખાતું હતું. અને ખરેખર એ કપડું હેરદરના દેશમાં એટલી જાડી બાગતણ ઉત્પન્ન થઈ કરતું હતું કે આપણી અત્મારની નારિતક મનોહરા સ્વીકારવા તત્પર થાય તે કરતાં વિશેષ સત્ત્વ એમના આ કથનમાં હતું એમ આપણે અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

૬

પર્લ

આપણે હતું હેરદરના બાગક વિશે કંઈ બોલ્યા નથી. એ નાનકડી બાળાતું નિર્દોષ જીવન, વિવંકરતા કોઇ અલગ વિધાનને અનુસરી ગીય ઝાડીના વિસ્તાર અને મજીકુંઠીઓમાંથી કોઇ સુખમ અમર પુષ્પ ઊગી નીકળે તેમ, પાપમય દુર્ગંધનાના દારણ્ય અતિરેકમોથી ફૂલી નીકળ્યું હતું. એ બાળાને હાલે દિવસે વિકસતી અને મોટી થતી જોતાં, રોજ રોજ વધુ ને વધુ ભભકાર બનતા જતા એવા સૌન્દર્યને, અને એના નાણુક અવયવો પર તરલ કાન્તિ વિસ્તારતા એના કુદિતેજને નિરખતાં આ દુષ્પી અબળાને કેવી વિચિત્ર લાગણી રાખવાતી! એ બાળા કોણ? એની પત્ની! - કેમકે હેરદરે એનું નામ 'પલ' (સોતી) એવું રાખ્યું હતું; એનું નામ રાખાતું કારણ કેમ એ બાળકીનો દેખાવ મોતી નેવેા હતો એ નહોતું. ખરી રીતે એના સ્વરૂપમાં મોતીના સાન્ન, ઉત્તરવળ, અને હિરિરેલિન તેજની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું નહોતું. પણ એનું નામ 'પલ' રાખવાનું કારણ તો એ હતું કે એને મન એ અત્યંત મોંઘી હતી- પોતાનું સર્વસ્વ ખરેખરા પછી એ પોતાને લાંબી હતી અને અત્યારે એ એની માતાની અનન્ય પૂંછ જેવી થઈ પડી હતી. એટલા માટે એણે તેનું નામ 'પલ' એવું રાખ્યું હતું. અને ખરેખર, આ બાળકના ઉદભવની ઘટના કેવી વિચિત્ર હતી! માનવીએ આ સ્ત્રીના જાપને હિંગ્લોકિયા રંગનો કલકલગાથી અંશિત કર્યું હતું, અને એ કલકલગાની અક્ષર એટલી સચેત અને વિનાશકારી હતી, કે એના નેટલા જ પાપી મનુષ્ય સિવાય બાળા કેમ પણ માનવજાતીની સહાયક બની એને કદી સાંપડે જ નહિ! ત્યારે બીજી બાળકી

મંથરે, જે પાપની માનવીએ આટલી હાથકર સ્ખલ કરી હતી તેના જ સીધા ફળરૂપે એને એક સુંદર બાળક આપ્યું હતું, જેનું સ્થાન એનું એ જ કલકિત વક્ત્રુ-સ્થળ હતું, જે એના માત પિતાને સહને માટે આ આખી માનવગતિ સાથે અને નેની ભાવિ વંશ પરંપરા સાથે સાંકળતાનું હતું, અને જે આખરે પરમધન્ય આત્મારૂપે સ્વર્ગમાં સંચરવાનું હતું! છતાં આના વિચારોથી હૃદયર પ્રાધનતા હૃદયમાં આઘાત કરતાં બીજાના ભાવો વિશેષ ઉત્પન્ન થતા, કેમકે એ રાજગતી હતી કે પોતે કરેલું કામ હુણુ હતું, એટલે એ કામનું પરિણામ કદી પણ સાધું આવે એવી યાત એ માનો શકે એમ ન હોતું, તેથી પાપના ફળ રૂપે જન્મેલી આ બાળકીમાં એ પાપને અનુરૂપ એવું કોઈ અનિષ્ટ કે ઉન્નતાઈ બધું લક્ષણ ક્યાંક આવી તો નથી ગયુંને એવી ખોટીથી એ પોતાના બાળકની ચિકિત્સા પ્રતિને સદા ભયપૂર્વક નિરૂપ્યા કરતી હતી.

પણ એ બાળકમાં સારીરિક જોડ જેવું તો કંઈ નિઃશંક નહોતું જ. એની સર્વાંગમંપૂર્ણ અવયવ આકૃતિ, એનું માંધક્ય, અને અત્યાર સુધી અણપહેચાએલા એવાં એના સવળા અવયવો વાપરવામાં એની નૈકર્મિક માસાકી આ સવળું એ બાળકને ઈકનમાં જન્મેલ હોત તો તેને માટે પણ થોડા બનાવે એવું હતું: જન્મનાં આદિ માત પિતાને એ ઇકનમાંથી કાઢી કાઢવામાં આવેલાં તે પછી પણ ત્યાંના શિસ્તોએને રમવાના રમકડા તરીકે આ બાળકને ત્યાં રાખ્યું હોત તો ત્યાં રહેવા જેટલી થોડાવા તેની આ શરીરમંપતિમાં હતી. વળી આ બાળકમાં અશ્વન સૌન્દર્ય સાથે સદા અનિર્વાર્ણ રીતે નેવામાં ન આવતું એવું નૈકર્મિક લાવણ્ય પણ હતું. આ લાવણ્યને લીધે જ એને ગમે તેવા સદા પેલાક પહેરાઓ હોય તોપણ બધું એ જ પેલાક એને સૌથી વધારે બળા જતો હોય એવી છાપ એ એનારસ ચિત્ત પર પડતી હતી. પણ આ તાનકડી પત્તને કપડાં પહેરવામાં આવતાં તે પણ કંઈ મામડી રાંચાલોકાના જેવાં તો નહોતાં જ. કોઈ વિશ્વ શમિત હેતુથી પ્રેરણનેએ વિશ્વ હેતુ શો તે તો અત્યાર કરતાં આગળ ઉપર વધારે સારી રીતે સમજ સહાયે, આ બાળકની માતાએ તેને મારે ત્યાં જ સોયા વધારે મોંઘું અને સૌથી વધારે

લભકદાર કાપડ મળી શકે એમ હતું ને પેલા : હતું, અને એ કાપડ પર પોતાની સમસ્ત કપવાશક્તિ સંપૂર્ણ કરામન-વાગરીને એને તહેવાર રાખ્યા: શોભાવ્યું હતું અને એવી રીતે તૈયાર કરેલા પે-પહેરાથીને એ પોતાની પુત્રીને લોકો સમક્ષ ફેરવી હતી આના પેશાકમાં સમસ્ત ધમેલી હોય ત્યારે એ બાળકની નાણુક ક્રયા એવી ગૌરવબદેલી અને દમામદાર લાગતી હતી, અને બીજું કોઈ બાળક મોણું સુંદર હોય તો તેના એ લીલેરતા સૌન્દર્યને અંધવાંચી નાખે એવા ભક્ત-ભાઈ કપડામાં આ પતનું નૈકર્મિક સૌન્દર્ય એવું પર પડવામાં બીજી નીકળતું હતું, કે એના મૂંપડાંની શામળી જળીતું પરંપરે ધૂમતી ત્યારે તેની આગપાસ એક આપું તેનેતરફ પંચાયત જતું, અને છતાં કોઈ વાર તેણે બહેમિત રમનમાં રમોકાળું કે કાડી નાખ્યું હોય એવું સાધું મામડી રમણ પહેરું હોય તો એ જમલામાં પણ એની છત્રી એવી ને એવી જ આકર્ષ-પેલાં ભલકાળાં કપડાં પહેરતી તે વખતના જેવીજ આકર્ષ-સામતી, આ પર્ણના રસપમાં અપાર લેલિખ્યતું વગ્ન લાખું હતું. આ એક બાળકમાં, મામડિયા બાળકની જગતી ફૂલતા જેવી સુન્દરતાથી માંડીને તે તાનકડી રમકડાંથીની ભવ્યતા અને હાલકા સુધીનાં અનેકવિધ સૌન્દર્ય અને અનેકવિધ બાળકો સમાઈ ગયાં હતાં. પણ છતાં આ સવળાં રસપોલી અંદર એક લક્ષણ સ્વર્ગમ રીતે જોતપોત થએલું હતું, અને ને એને ઉત્કટ રાગ, એનેા ધેરા વળું, એનું રૂપ ગમે તેવા દેખાવ ધારણ કરે પણ આ લક્ષણ એમાંથી કડી પણ અણતું રહેતું જ નહિ અને એવાં અનેકવિધ સ્વરૂપોમાંથી એક પણ સ્વરૂપમાં એ ને રીતી પડી હોત, એનેા રંગ ને આકા બન્યો હોત, તો એનું રાસપ જ—એનું અકિતત જ—પ્રાંતર નાથ પાખું હોત તો પછી તે પહેલાંની પર્ણ ન રવી હોત અને મોઢક બીંછ જ જરી મઠ હોત!

આ એની બાલ પરિવર્તનથીવના એના પૂર્વાંતર છત્રતા વિવિધ સુકુપર્ણો મૂલવતા અને કીક કીક રપત્ત રીતે પ્રકટ કરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કરતી નહોતી. એની પ્રતિમાં મંબીરતા તેમ વિવિધતા બન્ને હતાં; પણ અરેબર કે કેમ તે તો જાણ નહો, પણ દેસરની બાજબી કંપનાને એનું કાચા કરતું હતું કે જે

જગતમાં એ બાળકી જન્મી હતી તે જગત સાથે જાણે પોતાને કશી નિશાન ન હોય તથા તે જગતને અનુરૂપ એ બની રોકે એમ ન હોય એ પ્રકારની તેની પ્રકૃતિ હતી. વાત એ હતી કે એ બાળકને કેમ રીતે નિયમપાલક બનાવી રાખવું નહોતું. એને જન્મ આપવામાં જગતના એક મહાનિયમનો ભંગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને એના પરિણામે એક એવો છવ અવતર્યો હતો કે જેમાં મૂળતત્ત્વો ધણું કૃતિ સૌન્દર્યભર્યા અને તેજકાર હતાં, પણ એ સમયે મૂળતત્ત્વો અપ્રવચિત હતાં, અથવા એમાં ત્યવસ્થા એવું કંઈ હતું તો તે વિશિષ્ટ કે અનન્ય પ્રકારનું હતું, અને તેથી તેમાં યામ્ય, વૈરામ્ય કે બેઠ અબેશનું કોઈ ધોરણ શોધી શકવું એ અસમ્ય કે મુશ્કેલ હતું. પોતાના બાળકની આવી પ્રકૃતિને મુલાકાતે કરવાનું હેતુર પાસે એક જ સાધન હતું, તે, તે પણ બહુ ઝંખિયા અને અપૂર્ણ મુલાકાતે જ આવી રોકે એવું હતું, અને તે સાધન તે એ કે પદ્મિની આત્મા આધ્યાત્મિક જગતમાંથી પોતાનું જીવનતરવ મેળવી રહ્યો હતો, તેમ એની સારીરાગતિ પૃથ્વીની માટીમાંથી પોતાનું સર્જન કરી રહી હતી, તે સમય દરમિયાન પોતે ફની હતી એ વસ્તુનું સ્મરણ કરવું. આમ પણ પોતાના પેદામાં હતી તે સમયની પોતાની મનોદશાનું સ્મરણ કરવાથી જ તેની વિશદાજ્ઞ પ્રકૃતિને કંઈકે મુલાકાતે થઈ શકેના હોય. એ વખતની માતાની આવેશમય અને રાગમય અવસ્થાના આશ્રમ દ્વારા જ આ અજ્ઞાનના બાળકે પોતાના નીતિજન્યમાં ફિરકો મેળવ્યાં હતાં, અને એ ફિરકો અસમ રજકમમાં ગમે તેટલાં મુશ્કેલ અને સ્વચ્છ હોવા છતાં, પોતાની માતાની ચિતાવસ્થા રૂપી વચગાળાના વાતાવરણમાંથી એમાં કેટલી તેમ સોનેરી રંગો વેરો પામી હશે. હોય, તેમ જ એ વાતાવરણમાંના ભૂમકતા પ્રકારને કે ગાળા એળા અને જમિન તેજની પણ તેના પર બોલી અસર થઈ હતી સૌથી વિશેષ તે, એ ગાળા દરમિયાન હેતુરના આત્મામાં જે આંતર મુક ચાલી રહ્યું હતું તે એવી આ પર્લામાં રચાઈ રૂપ ધારણ કરીને મિશ્રણ બન્યું હતું. પોતાની બાળકીમાં હવે અત્યારે એ પોતાની એ વખતની નિરંકુશ, મરજિયા, ખંડખોર મનોદશાનું, પોતાના સ્વભાવની અંજલિનું તેમ જ પોતાના અંતરાકાશમાં અગ્નિ અને નિરાશાના જે વાદળો હેરાન વળમાં ભરી તેવું પણ પ્રતિબિંબ પડેલું જોઈ શકતી હતી. પોતાના વાસ્તવ રૂપે મળેલાં એ સ્વપ્નાં તત્ત્વો અત્યારે એ નાનકડી બાળકીની બાહ્યપ્રતિરૂપી

અસંજોદ્યની મુદ્રામાંથી મરી રહ્યાં હતાં, પણ આમળ ઉપર એ શૈશવપ્રભાત પરિપક્વ બનીને જ્યારે પ્રોદાય-સ્થા રૂપી મધ્યાહનમાં પરિણત થવાનું, ત્યારે એ સમયનાં તત્ત્વો જારે ઝંઝાવાત અને ઊર્મિતોદાનેના જનક થઈ પડે એવું લાગતું હતું.

એ જમાનાનું હૈદુરિયક નિયમન અત્યંતના ફરતાં અનેકમણું કકક ગણાય એવું હતું. બાળકના કોઈ હોય સમયે ભણું લોકસાવનાં, કોર દૃષ્ટિ આપવી, અને ફરી ફરીને એકીતો ઉપોદગ કરવો, એવીએવી ચાસવિદિત રીતો આવશે અરેબર જે મુના કે અપરૂપ ક્યાં હોય તેની સખ રૂપે શોજવામાં આવતી હતી એમનું જ નહિ પણ બાલેચિન સમયના મદુરોએની શક્તિ અને પોષણને મારે પણ આવી રીતો પધ અને દિવકર ગણવામાં આવતી હતી. પણ હેતુર પ્રકૃતિને તો આ એકનું એક બાળક હોવાથી તેના પર રાજાનૈતિક રીતે જ અત્યંત પ્રેમ હતો, એકલે એના તરફ તે અયોગ્ય કે વધુ પડતી કકકા શબ્દે એની પડતીને તો અવગણ જ નહોતો. છતાં પોતાની ભૂમિનું અને કુખનું એને બરાબર જાણ હોવાથી શિશુના રૂપમાં જે અમર આત્મ: આ રીતે તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો તેના ઉપર કેમગતાભર્યો છતાં આંખેના કાળુ રાખવાની તેણે કાશિય કરી પણ એ રીતે કાળુ રાખવાનું શૈશવ તેનામાં હતું નહિ-એવે કાળુ રાખવા મારે તેણે સિત તે શાય ઉભવતી અશ-ભાવન કરી જોઈ, પણ એ બેમાંથી એકની કંઈ લેખામાં લેવી અસર ન યાદ્ય પડતાં હેતુરને એ કાશિય હોડી દમને એ બાળકને પોતાની લાગણીએ ન્યાં દારે તેમ દેશવા દેવું અને પોતે બાળુ પર બિલા રહીને એ નેનાં રહેવું એ પ્રકારની તટસ્થતા વારણ કરવાની આખરે કરત પડી. અકળન કોઈ પણ જાનનમાં રૂઝણ દયાજી કે નિયંત્રણ કરવામાં આવતું, તો એવું દયાજી કે નિયંત્રણ ચાલુ હોય તેટલો વખત તે અસરકારક નીવડતું. બાપી એના મિત કે હૃદયને બીજી કોઈ રીતે કાળુમાં રાખવાનો કોઈવાર પ્રયત્ન કરવામાં આવતો, તો એવો પ્રાપ્ત ને પળે થતો તે પણ એ નાનકડી પર્લાનું મન ને દેશલું હોય તો તે વસ ગમી, અને દેશલું ન હોય તો કટાને ગણકારતી નહિ. પર્લા દશ છેક શૈશવ અવસ્થામાં હતી એટલામાં જ એની મા, આ વખતે આ કોઈની પર દયાજી કરતું,

કે તેની સાથે દલીલ કર્યું, કે તેને 'સમજાવના' પ્રયત્ન કર્યું તો એ બધું મહેતવ ક્રિયત જ જવાની એવી એને અગાઉથી જ એતવણી આપી કે એ પ્રકારની એની મુખમુદા અમુક અમુક સમયે થઈ આવતી તેમથી બરાબર પરિચિત થઈ ગઈ હતી. એની આ મુખમુદા એટલી બધી સમજાવતી હતી અજ્ઞા દત્તી, એમાં એટલી બધી આશાઈ તેમ કોઈ કોઈવાર તો ખાર પણ વ્યક્ત થતો, અને સાધારણ રીતે એમાં હિમિતો એવો ઉદ્ભવ પ્રગટ પ્રકટ થતો કે આ પક્ષ તે ખરેખર માનવજાતિનું બાળક છે કે કોઈ ખીછ ભતિયું એવો પ્રશ્ન હેરરના અંતરમાં અનિવાર્ય રીતે થઈ આવતો, કેમકે એ બાળા માનવ કરતાં પણ કોઈ દવાઈ સત્ત્વ જેની વિશેષ લાગતી હતી. એ રમતી ત્યારે પણ પોતાની મૂંપડીતા આંગણમાં મડીવાર વિશ્લેષ પ્રકારની રમત રમી ને પકડી લઈએ એ બધાનો ઉપલાસ હતો હોય એવું રિપ્ત કરીને ત્યાંથી અદમ્ય થઈ જતી. ત્યારે જ્યારે ઉપર વર્ણવ્યો તેવો ભાવ એની ઉન્મત્ત, ચમકી, કાળી આંખોમાં પ્રકટ થતો ત્યારે ત્યારે એ ભાવને લીધે એનામાં વિશ્લેષ પ્રકારની વિદ્યતા અને અરપૂરતા જોવામાં આવતી: જાણે કે એ અન્ય ખાસીઓની પેઠે પૃથ્વી પર માંડતી ન હોય, પણ હજારો ધૂમતી હોય, અને કોઈ અગમ્યશક્તિમાંથી આવતા અને વળી પાછા અગમ્યશક્તિને ચાલ્યા જતા એવા ચમકતા તેજસ્વી પેઠે અદમ્ય થઈ જતી હોય એવું લાગતું હતું. એટલે જ્યારે જ્યારે આવો ભાવ એના મુખ પર જોતી ત્યારે હેરરને અનિવાર્ય રીતે એ બાળક તરફ ધસતું પડતું-એ પોતે એના ભણી જાય એટલે ને તાનકડું તેકાની પોરિયું નાંચવા લાગતું તેથી તેની પાછળ હરી કાઢતી પડતી- અને તેને પકડી પાડી પોતાની છાતી કરસી કબી આવેશભર્યાં ચુંખોની તેના પર કડી વરસાવતી પડતી- અને આ બધું થતું તે એના બાળક પ્રયત્નો પ્રેમ બિભાસ જતો હતો એને કારણે થતું હતું તે કરતાં વિશેષ તો, પણ આપણા હાથમાં કરી તકડાવ જ નહિ એવું જોવા દવાઈ સત્ત્વ જ નથી. પણ આપણા સોજ એવું લેલિયાંકનું પતનું છે એ જાણતો પોતાના અંતરને ખાસી આપવા માટે થતું હતું. પણ હેરર ત્યારે પક્ષને આવા ઉદેશથી પકડી પાડતી ત્યારે પક્ષ એકદમ ખડખડ દત્તી પડતી, અને તેનું એ દરશ

આનંદ અને સંમીનમાયુષી બરપૂર હોવા તેની માતાની મૂળ શંકાને તો નિર્મૂળ કરવાને બદલતી વિશેષ દડ જતાવતું.

પરંતુ હેરરની અનન્ય દોષત હતી, બારે કિ એણે તે મેજથી હતી અને એના છત્રમાં તે સંજેથી હતી, એટલે પોતાની આં મોઢી પુત્રી અને પોત વચ્ચે જ્યારે હેરર ઉપર વર્ણવ્યો તે પ્રશ્ન મહારાષ્ટ્રી મૂંડે અને સમજાવો સમજાવ નહિ એવો અભિપ્રાય પડ્યો જોતી ત્યારે એના હૃદયને બારે આશ પડેંગમને, અને એ આશાતને લીધે કેટલીકવાર એ ન પડતી. આવા પ્રશ્નની પર્જના મન પર કેવી અસર, તે પહેલેથી કહેવું હંમેશાં મુશ્કેલ હતું, એટલે હંમેશાં તે નહિ પણ કેટલીકવાર તે ભવાં સંજાયાવતી, પે: તાનકડી મૂંડીઓ વાળીને મુશ્કેલીઓ કમામતી, અંતરનો અસતોષ વ્યક્ત કરે એવી અનુકંપારાદિ સખત, કઠોર, મુખમુદા ધારણ કરતી. કોઈ કોઈ વાર ને વળી જ્યારે પોતે મનુષ્યજનનાં દુઃખરોગથી પર દોષ અને એ દુઃખરોગને સમજાવવાને પણ અશક્ત હોય એવી રીતે, પોતાની માતાને રમતી દેખીને તે કરી ખીછ વાર અને તે પણ પહેલા કરતાં થોડા અવારો અડખર દત્તી પડતી. બાળા કોઈવાર એવું બનતું- જોકે જનુ વિશ્લેષ પ્રશ્નને જ આવું બનતું- કે દુઃખતા આવેશ અને રોષથી તેનું ચિત્ત મંઝાઈ જતું, એટલે એ મૂંજબુજા અમશાકમાં પોતાની માતા પ્રત્યે પોતાનો ને પ્રેમભાવ દતો તે દુઃખમાં ખજી ખાતી ભાંગ્યાનુસા છપ્પેમાં તે બોલી બતાવતી અને મેંથી રીતે પોતાના હૃદયના ચૂરા કરીને જ જાણે પોતાને પણ હૃદય છે એ દર્શકન કીને સખિત કરાવતો તેણે નિશ્ચય કયો હોય એવું તેનું વાંન થઈ જતું. પણ પક્ષની આવી અવિશેષમતી અનુકંપા કે મહુવા પર આંધારે રાખવો એ હેરરને જાણે જ સજા મન લાગતું. કેમકે એ અનુકંપા અને મહુવા તો જેમ એકએકે અકરમાવ પ્રકટની તેમ એટલી જ તરતથી એકએકે અકરમાવ અદરશ પણ થઈ જતી. આ બધી વનુઓ પર વિચાર કરતાં પક્ષની માતાને પોતાની સ્થિતિ, કોઈ અનુકંપે જુદું મેલાશ્યું-દોષ, પણ તેને બોલાવવાની સ્થિતિમાં કંઈક મૂલ થઈ જવાને લીધે, એ નીતી અને અજ્ઞા સત્ત્વને કામૂમાં રાખે એવા મંત્ર કે તાલિસ્ય છન્દ ને અજ્ઞતા પામેજ ન હોય, એના જેવી થઈતી લાગતી.

એને ખરેખરી શાન્તિ મળતી તે તે પોતાની બાળકા
જ્યારે ધસધસાટ ઊંઘમાં પડી હોય ત્યારે જ. એ વખતે
પછી એને તેના સંબંધમાં ફરી બીજી કે સંક્રાન્તિ
રહેતું નહિ, અને એ નિરાંતે શાન્ત, ગમગીનીમિશ્રિત
છતાં મધુર મુખમયી કલાકેતિના આસ્વાદ લેતી. પણ
જેના નાનકડી પણ હાથમાંથી ઊઠતી, અને પોતાની ઊંચ-
ડી આંખોનાં પોપચાં નીચેની પોતાની પ્રતિકૃપ અન-
ળાઇને આગાહના ઘડવો અમકાંચતી, કે તરત જ હેરહરના
આ અદ્ય સુખાસ્વાદનો અંત આવતો !

પરં એકદમ મોટી યથા ગદ્ય-ખરખર, ભારે વિચિત્ર
લાગે એવી રૂપથી તે મોટી યથા અર્ધ-એટલે જ્યાં તેની માતા
તેને સદાએ સરિમત મુખે સત્કારતી અને કાલાપેશા સખેથી
લાડ લાડવતી તે ધરના પ્રદેશ મૂકીને બીજાં બાળકો
સાથે સામાજિક સહવાસમાં આવવા જેવી ઉંમરે એ
અધારમાં પહોંચી મઠ ! દબે આ વખતે તે જો બીજાં
બાળકો સાથે રમતમાં બામ લઇ સફર હોત, તે અનેક
બાળકોના કલ્પલોકમાંથી પોતાની પુત્રીતા પછી જેવો
સ્વપ્ન અવગળા સંભળતાં, અને રમતમાં મરગૂત જતી
મએમાં અન્ય સર્વ બાળકોના ટેળાના મિશ્ર ધોધાદ-
માંથી પોતાના પરમપ્રિય સંતાનનો સ્વર જુદો પારખી
કાઠતાં હેરહર પ્રાપ્તને કેટલો બધો આનંદ ધરે છે !
પણ એવે આનંદ એના નસીબમાં લખાયો નહોતો,
કેમકે જન્મી ત્યારથી જ પસંને આલજનમાંથી દેરાકરો
મળેલો હતો. તે પાપના પરિણામ ને પ્રતીકરૂપે દુઃસઆરમાંથી
જન્મેનું બાળક હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મના અન્ય બાળકો
સાથે રમવાનો તેને ખિલકુલ હક્ક નહોતો. એ બાળક
પોતે પણ કાંઈ અદ્યુત શકિતથી પોતાની આ એકલ-
દશ સમગ્ર ગણુ-ભાગે પોતાની આસપાસ એક અગેષ
વાડ રખી દીધેલી છે અને સહસ્રમાં કહીએ તો, અન્ય
બાળકોની સાથે રમવાનાં પોતાની પરિસ્થિતિ સર્વથા
વિરુદ્ધ છે, એ હકીકત તે બરાબર સમગ્ર ગણુ. જેલ-
માંથી છૂટ્યા પછી હેરહર સામાન્ય જનતાની જગ્યા આ
બાળકના સાથ વગર કદી પણ પડી નહોતી. જ્યારે
જ્યારે એ સહેરમાં જતી ત્યારે ત્યારે પર્વ પણ એની
સાથે હંમેશાં હોય જ : પ્રારંભમાં નાનકડું બપુનું હતી
ત્યારે કાખમાં તોડી હોય, અને પછીથી મોટી યથા
ત્યારે, પોતાની માતાની નાનકડી સેવ્યતણ તરીકે,

પોતાના આખા હાથે માતાની તજની મજબૂત રીતે
પકડીને અને હેરહર એક ડગલું ભરે એટલામાં નાનાં
નાનાં આર ડગલાં ભરતી ભરતી તે એની સાથે ચાલતી,
સહેરના મહેલોઆગોના ધસ ધવાએલા છેડા પર અથવા
ધરના ઊંચતામાં એ વસાહતનાં બાળકોને પ્યૂરીટન
લેકિની પ્રતિ છૂટ આપે એવી સોગંધા ઢબે તે રમતાં
દેખતી—એ બાળકો ગમે તો દેવગમાં જવાની અથવા
કવેર લોકોને ફટકાવવાની અથવા ઈન્ડિયન લોકો
સોળેની મોટી દેખાવમાત્ર લાકડામાં તેમના માથાની
જુલાર્જવાળી મામડી ઉતારી નાખવાની અથવા જુનકા-
જોનો વેલ લઇને એક બીજાને લાકડાથી મૂકવાની રમતો
રમતાં તે જોતી. આ બધી રમતો પર્વ જોતી, અને
ધ્યાનપૂર્વક એકામતાથી જોઇ રહેતી, પણ એ બાળકો
સાથે પરિચય પાડવાનો કે લાકડામાં કરવાનો કદી પણ
ચલત ફરતી નહિ. કાંઈ બાળક જાતે આવીને તેની
સાથે ચાલ કરતાં તો તે એને જવાબ દેતી નહિ કેટલીક
વાર બાળકો તેની આસપાસ ફરી વળતાં તો તે
કાંધથી નાનકડી ચંડી જેવું દારણ સ્વરૂપ
ધારણ કરીને તોણા અવાજે અસખ્ય હિંમતો કાઢતી
કાઢતી એ બાળકો પર દેંકવા માટે કંકશા ને પથરા
છાપડવા મંડી પડતી. તેના આ અસખ્ય પ્રસાપથી તેની
આ મુશ્કેલી, કેમકે એ વખતવા તેના સમ્રો કાંઈ
અજાણી બોલીમાં કાંઈ કાંઈ શાપ દેતી હોય એના
લાગતા.

આ બધાની પાછળની ખરી હકીકત એ હતી કે
પેશાં નાનકડાં પ્યૂરીટન બાળકો. ભારે અસહિષ્ણુ સ્વભાવનાં
હતાં અને નેથી આ માદીકરી બને જાયે પરદેશી કે
અમાનુષી કે પરપરાગત રીત રીવાજોથી ખિલ પ્રકારનાં
હેલ જેલ જેલ અરપજ ખાલો તેમના વિશે ધારવાનાં
હતાં, એટલે પોતાનાં અંતરમાં તેઓ એ બને જાયેને
પિત્તકારતાં હતાં અને કેટલીક વાર તો સ્વપ્ન સંબંધથી
તેમને આજો દેતાં હતાં. એમના અંતરની આ મનોરુચિ
પર્વ કળી મએલી, તેથી નાનકડા બાળકના હૃદયમાં
સંભારી શકે તેવા ઉગ્રમાં ઉગ્ર તિરકારથી તે એમની એ
મનોરુચિનું સાડું વાળતી હતી. પોતાના બાળકના આવા
ભાવકર કાંધાવેશનાં કારણે હેરહરને અમુક રીતે મૂલ્યાન
અને આધાનવાક પણ લાગતાં હતાં, કેમકે અન્ય પ્રસંગે
એ બાળકની પાછળનાં એ દેંગધડા વગરના અકળ તરંગે

કે ધૂન બેઠામાં આવેલી હતી, અને જે એને અનેકવાર પળવતી હતી તેને ઠેકાણે તેના આવા ક્રોધાવેશમાં બીજું કંઈ નહિ તો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એવી આવૃત્તિ તે ગંભીરતા તો રહેલી હતી જ. છતાં પોતાના અંતરમાં જે અનિષ્ટ હતું તેનું આહુ પ્રતિજિમ્ય પોતાની બાજુમાં પથ વળી ફરી પાછું આવી રીતે નજરે પડતાં એ લાંછી જતી. આ બધી દુરમતિવટ અને જલદ સ્વર્ગાવ પહોંતે હેઠરનાં હૃદય પાસેથી ક્રોધપણુ ખૂંચી ન શકે એવા અનન્ય વારસા રૂપે મળેલ હતી. માનવસમાજથી અદ્વિત્ય જતીને મા અને દીકરી બન્ને સાથે એકાંતવાસમાં પોતાનું જીવન ચાલતી હતી, અને દીકરીના સ્વભાવમાં પર્શનાં જન્મપૂર્વે હેઠર પ્રાપ્તને બાકુશ બતાવી મૂકનારાં આવેશમય તત્ત્વો-અત્યારે માતૃત્વ ની સામક અસરને લીધે ચાત પડતા લાગેલાં એવાં આવેશમય તત્ત્વો-ચિરંજીવ રૂપ સહને અવતર્યાં હોય એમ જણાતું હતું.

પોતાની માતાની બૂંપડીની અંદર કે આસપાસ પોતે ધેર હોય ત્યારે પર્શને જ્વલજ્વલતા મિત્રના વિશાળ મંડળની કંઈ ગરજ રહેતી નહિ. કેમકે તેના સતતસર્જક આત્મામાંથી જ્વલનો જાણ પ્રવાહ નિરંતર વળા કરતો હતો, અને જેથી રીતે મશાસને બધાં બધાં લગાડીએ ત્યાં ત્યાં તે જોવા પ્રકટાવે છે તેવા રીતે એનો જાણ જીવન પ્રવાહ ચંચળ પદાર્થોને જીવન બનાવી દેતો હતો. લોકડી કે ચીંધારાની ભૂમ કે કૂચ એના જેવી અત્યંત વિચિત્ર પ્રકારની વસ્તુઓ પણ પર્શની જાણ વિગતો તેના પર પ્રભાવ થતાં બાહ્ય દર્શિએ જરા પણ રૂપાંતર પામ્યા વગર તેના અન્દર જગતની રંગભૂમિ પર જે કોઈ નાટક ભજવતું હોય તેને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતી. કદ ને જીવન એકી અસંખ્ય કાર્પનિક બાકિત-ઓના સમૂહ સાથે એની એકાદી બાલેચિત્ત રસ એકી સાથે વાલે કરી શકતો હતો. તેની આસપાસ જે જમાનાજૂનાં, કાળાં, ગંભીર પાર્શન જણે હતાં, પતન પર નિસાસા અને દુઃખમય હેઠરોનો મારો અસહ્યતામાં પાઈન જણે હતાં, તેમને ખરીદન લોહના વરોડાઓનું રૂપ આપવામાં કંઈ બહુ મોટી રૂપાંતરશક્તિની પર્શને જરૂર પડે એવું નહોતું. એ જ રીતે બગીચાની અંદરનાં અત્યંત પરવાં વેણામાંપરવાં તે એ ખરીદન વરોડાઓનાં સંતોનો હતો, એટલે પર્શ તે સદાજાતે કે

નિર્દયતાપૂર્વક જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દેતી. જે વિશાળ વિવિધતામય વસ્તુઓમાં તે પોતાની જીવિને યોગ્યતા હતી તે આશ્ચર્યજનક હતી, અસમત, એ વસ્તુઓમાં તેની જીવિ સતત રીતે પરોવાઈ રહી શકતી નહિ, પણ અસાધારણ પ્રતિભાવથી એક વસ્તુ ઉપરથી બીજી વસ્તુ ઉપર ફૂંકફૂંક અને નાચવાત્મ કર્યા કરતી- બહુ મેળનાં આવા તરિત અને આવેશમય જરૂરીયાદથી ધારી જતી હોય તેમ એક કામ ઉપાડવું હોય તેમાંથી તે તરત વિરમી જતી હતી, પણ વળી પછી આગળ જેટલા જ અદ્યમ જોમથી એ બીજું કામ ઉપાડતી હતી, તેની આ તરફ આવેશમય પ્રતિભાવ પરંપરા સાંધે સરખાવી શકાય એવી કાંઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે ઉત્તર પ્રદેશની અંદરની તરફ વેગમય જોતિપરંપરાનું દર્શ જ છે. આજ છતાં કેવળ તરં-મજાતિના પ્રદર્શનમાં અને વધંમન ચિત્તના રમતિયાળ-પણામાં તો બીજાં તેજસ્વી શક્તિવાળા અંદર બાળકો કરતાં પર્શમાં કંઈ ખાસ વિશેષતા દેખાતી નહોતી. એમાં જે કંઈ તદાવત હોય તે ફક્ત એટલે જ હતો કે પર્શને રમવા માટે મનુષ્યજાતિના સૌખ્યોઓનો અભાવ હોવાથી જાતે સજોસા કાર્પનિક સૌખ્યોઓનો તેને વિશેષ આધાર લેવો પડતો હતો. પણ પર્શમાં જે વિશિષ્ટતા હતી તે તો પોતાનાં જ જીવિદંડવર્તનાં આ સંવાનો પર એ જે વિશેષભાવથી જોતી હતી તેમાં જ રહેલી હતી. તે કોઈ દ્વારો મિત્રનું તો અર્જન કરતી જ નહિ, પણ જાણે સર્વ આશુરી બીજો વાવતી હતી, એટલે તેમાંથી પછી રાખસર્જિત ચતુષ્ચોનો જ જગતો પાદ ઉતરતો હતો અને એ સૌની સાથે બ્રૂ-વાને માટે તે પછી વેગથી ધસતી હતી. આદરના નાન-કડા બાળકને આવી બીજી ઉંમરમાં વિરોધી જગતનું આટલું અખંડ રીતે જાન રજા કરે અને એ વિરોધી જગત સાથે જે જંગ મંડાવતો તેની તેવરી રૂપે પોતાની શક્તિઓને બાહ્ય કપરી તાલીમ તે આપ્યા કરે એ બધું જોતાં સામાન્ય માણસને પણ અકથ્ય દુઃખ યથા વિના રહે નહિ, તો પછી એ બધાનું કારણ પોતે જ છે એમ સમજી શકેલી એ માતાને તે એકી કેટલું કીડું અને દારૂનું દુઃખ થતું હતું !

હેઠર ધણીપર પર્શને જોતી જોતી ભરતશમ કરતી હોય ત્યાં એકાએક પોતાનું ભરવાનું રૂપ પોતાનાં

દીપ્તિ પર પડતું મૂંઝતી, અને હુણવવાને 'ધણું'એ
છમ્મ છે છતાં અડધી બાપા અને અડધી નિસાસાએ
પોતાની મેળાએ એકાએક ઉઠવાર પામતી એવી તીવ્ર
ચાતતાની ગીસ નાળીને બેઠી બેઠી કે 'હે સ્વર્ગ-
નિવાસી પિતા !—એ તું હજી પણ માટે પિતા રહી
હોય તો હે પિતા !—મેં જગતમાં આજેલો આ જીવ
તે કંઈ જનતો છે !' અને એવા આ ઉઠવાર સાંભ-
ળાને, અથવા તો એવી વેદનાના આ બધા સમુદ્ધાર
કાંઈ સમ્યક માર્ગદાર સમજી જઈને, પહેલું પોતાનું
ચેતનથી લખણખતું સુન્દર નાનકડું મુખ પોતાની માતા
બાળી ફેરવીને જુલના જેવી અકળ સમજદારી સચ્ચતું
રિખત કરતી, અને વળી પાછી પોતાની મુખ રમત આગળ
રમવા લાગતી.

આ બાળકના વર્તનની એક વિશેષ આસિધત હજી
જણાવવાની રહે છે. જીવનમાં તેનું સૌથી પહેલું ખ્યાન
ખેંચનારી વસ્તુ કંઈ હતી કે એ ખ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ
તે પોતાની માતાનું સ્મિત નહોતું—બીજા બાળકની
પેડે ને સ્મિતના ઉત્તરમાં પોતાના નાનકડા મુખ પર પોતે
પ્રેમ, કેવળ બીજાના જેવું સ્મિત કરેલ હોય, એટલું બધું
હું સ્મિત કરેલ હોય કે તે ખરેખર સ્મિત હતું કે
કેમ ને વિશેષ પાછળથી પોતાની માતાએ બારે પ્રેમજન-
તાપૂર્વક મનમાં ને મનમાં ચર્ચા કરેલ હોય, અને
પોતાના બાળકના પ્રથમ સ્મિત તરીકે જોને તેણે
પોતાની રમતમાં સહાને માટે સંધરી રાખેલ હોય
એવું આણું અને સંચવારપદ સ્મિત પોતે જેના
ઉત્તરમાં કરેલ હોય તેનું પોતાની માતાનું સ્મિત તે
જેના જીવનમાં સૌથી પહેલું ખ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ નહોતી !
ના, સૌથી પહેલું ખ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તે એ સ્મિત તો
નહિ જ, પણ એથી સરંધા બિન્ન જ હતી. પહેલે
જીવનમાં સૌથી પહેલું ખ્યાન કયું તે વસ્તુ તો—ખરેખરી
વાત કહીશું ?—તેની માતાની હાલી પડેલા પેલા દિગ્બો-
ધિએ અક્ષર હતો ! એક દિવસ આ પોતાના બાળકના
પોડિયા પર પોતાનું શરીર છુટાંમિ બીધી હતી એવામાં
એ અક્ષરની આસપાસ ભરેલા સોનેરી કમળના અગમ-
દ્યો બાળકની નજર તેના તરફ ખેંચાએલી. એટલે પછી
પોતાનો નાનકડો હાથ બિંબી કરીને તેણે એ અક્ષરવાણું
કપડું આડ્યું, અને બીજા બાળક પહેલી જ વાર સ્મિત

કરે તે સંસ્કારપદ લાગે એવું મુખ જ આણું દેખે છે, ત્યારે
આ કપડું ઝાઝી વખતે નાનકડી પડે' ને સ્મિત કયું
તે એવું આણું સંચવારપદ લાગે એવું નહિ, પણ રજપદ
કાન્તિથી ચમકતું અને તેથી એના મુખને એ પોતે તે
વખતે હતી એ કરતાં વધારે મોટી ઉંમરના બાળકના
મુખ જેવા આકાસ આપતું એવું અસદિશ સ્મિત
હતું. એટલે પછી પહેલાં નાનકડા હાથના આ સમજ-
ભર્તી રજપદી દેરદર પ્રાણને એવી અપાર વેદના થઈ
કે પડીસર તો એનો આસ પડ્યું જાણે ધંબી ગયો અને
પછી બીજી જ પળ એણે એ કપડું તે બાળકના હાથ-
માંથી મળાકારે ખૂંટી લેવાની પોતાના અંતરની અનિ-
વાર્ય ઇચ્છાને વશ થઈને એ અજાણિયું નિશાન મૂકીમાં
હવાની ઈધું. એ વખતે પણ જાણે પોતાની માતાની આ
વેદનાભરી મુખમુદ્રા કેવળ પોતાના વિનાશ માટે જ હોય
તેમ નાનકડી પડે' એની આંખ બાળી તાણીને લેઇને
હરી વળી બીજવાર સ્મિત કયું. આ અવિરમરજીવ
પ્રસંગ પછી દેરદર પોતાની બાળકના હાથની હોય એ
શિવાબ્દે બીજે કાંઈ પણ સમયે એક પળવારની પણ
સલામતી કે નિર્જાત અનુભવી રાક્ષી નહિ, એક હાથવાર
પણ સાન્નિધ્યમાં માથી યાત્રી નહિ. ખરી વાત છે કે
પડે' આ દિગ્બોધિયા અક્ષર પર નજર ન મારી હોય એમાં
અજ્ઞાતિવાંના આચારિયાં વચ્ચે પસાર થઈ જતાં, પણ
એના લાંબા શાળા પછી, મૃત્યુના અશ્ચરિતરૂપા પંખની
પેડે સરંધા આણવારી વળી હરી પાછી તે એના પર
દષ્ટિ ફેરવતી અને એથી રીતે દષ્ટિ ફેરવતી ત્યારે પ્રથમ
પ્રસંગના જેવું જ વિશિષ્ટ સ્મિત. તેના મુખ પર અને
અને એના જ વિશિષ્ટ ભાવો તેની આંખોમાં દંભેલા
લેવામાં આવતા.

એકવાર, માતાએના સામાન્ય રોષ પ્રમાણે દેરદર
પોતાના શરીરનું પ્રતિબિંબ પોતાના બાળકની કીડીમાં
લેઈ રહી હતી એ વખતે, એ બાળકની આંખમાં આવે
વિચિત્ર તોફાની તરંગી ભાવ હરી વળી એક વખત
લેવામાં આવ્યો. અને એવો ભાવ એવામાં આવતાં
એકદમ એકાએક એને એવો આલાસ થયો—એકાન્તમાં
વચનારી દુઃખિયારી સ્ત્રીએનાં હૃદયને આવી અકળ ભ્રમ-
ણાએ અનેકવાર સતાવ્યા કરે છે—કે પહેલી આંખોમાં
નાનકડા કાળા આંખમાં પોતે ને અમૃતિ દેખતી હતી

તે પોતાના જ શરીરનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નહોતું, પણ કોષ ખીલું જ મુખ ત્યાં પ્રતિબિંબિત થયું હતું. એ મુખ, શયતાનના જેવું અને રિમ્ત કરતી દુર્વચિત્તી છવાઈ ગયેલું હતું, છતાં પોતાને જેની સાથે પૂરેપૂરી પિછાન હતી એવા એક મુખ સાથે સામ્ય ધરાવતું હતું. તોંકે એ મુખમાં આ મુખમાં દેખાતું રિમ્ત જનરલે જ જેવામાં આવતું અને આ મુખમાં પ્રશ્નિત થતી દુર્વચિત્તો એમાં કંઠીપથ્ય હતી નહિ. આ વખતે તો ગળે કોષ અનિષ્ટ સાર આ પ્રાણકની શેરમાં આવ્યું હોય, અને ઉમ્મદાસ કરવા માટે આ પળે એણે તેના શરીરમાંથી બહાર ડોકિયું ક્યું હોય એવું લાગતું હતું. આ પછી પણ અનેક પ્રમંજે દેશરને આવી શ્રમણા સતાવ્યા કરતી, તોંકે એ લગભગ આ પ્રસંગે જેટલી તાદરશ અને પ્રયત્ન તો કરી એ નહોતી અનુભવવામાં આવી.

પક્ષે દોડી રાંકે એટલી ઉંમરની યશ્વત્પરે એર વાર ઉનાળાનાં એક દહાડે બપોર નખતો હતો તે વખતે તે જગ્યાં ફૂલોના ખોળા ભરી ભરીને પોતાની માતાની ખાતી પર ફેંકવાની રમત કરી રહી હતી. ખોળો ભરીને ફૂલ પોતાની માતાની ખાતી પર ફેંકે અને એ ફૂલ બરાબર પેલા દિશ્વળાકિયા અક્ષરની નિશાની પર પડે એટલે નાનકડા શયતાનની યેડે આમતેમ નાચવા લાગે. એટલે દેશરને પ્રથમ જ્ઞાતિ. તો અદ્ય વાળીને પોતાની ખાતી દાંડી દેવાની યજ્ઞ. પણ પછી ગમે તો અભિમાનને લીધે, અથવા તો જે યતું હોય તે કહે થાય એવી ત્યાગબરી ઉદાસીનતાને લીધે, અથવા તો પછી આવું અકસ્મ દુઃખ વેડવાથી જ પોતાના પતનનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઉત્તમોત્તમ રીતે યજ્ઞ શકી એવી માન્યતાને લીધે. એણે પોતાની આ પ્રથમ પળે ઊંડી જ્ઞાતિને વારી રાખી, અને પર્તની ઉન્નત આંખમાં બેદરબર જોઈ રહીને શયતાન જેવું શીઠ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે દરદાર બેઠો. છતાં પેણે ફૂલોનો મોરો તો ચાલુ જ રહ્યો અને યજ્ઞ-ભય એક પણ અપવાદ સિવાય પોતાના નિશાનને પીંધેના તેની માતાના દેવામાં એવા વજ્ર ઉત્તમવચ્ચ લાગ્યો કે જે મજેની રૂબાની રાંકે એવા કોઈ મહત્ત્વ આ લેકમાં તો એને ક્યાંયે મળે એમ નહોતો અને પરજોઈમાં પણ એ રહી રીને દાષ કર્યો તે એ જન્મની ન દોની. આખરે મારો મરવાવાની સપ્તમી મામરો-

ફૂલોનો કમરો-પૂરી જતાં ઊંઘરી શાન્ત બનીને જામી રહી અને પોતાની કાળી આંખોના અગ્રધ પાનાઓમાંથી ઊઠિયા કરતા-ખરેખર ડોકિયું કરતો હોય કે ન હોય તોપણ તેની મતાની કસપનાને તો ઊઠિયા કરતા લામના-લાનવતી દારવબરી નાનકડી આંખોને મારણ કરીને પોતાની માતાને ટગર ટગર જોઈ રહી.

‘એવી ઊંઘરી, તું કોણ છે?’ મા બોલી બેઠી.

‘કેમ, તું તારી નાનકડી પક્ષ છું.’ ઊંઘરીએ જવાબ આપ્યો.

પણ આ સખ્તો બોલનાં બોલનાં પક્ષે મહામહાદ દસીને, પળવાર પછી ધરના ધુમાડિયા પર ચડીને મરતી કરવા લાગે એવા નાનકડા મૂતના જેવી દયામળી ચેષ્ટાઓ કરતી આમતેમ નાચવા લાગી.

‘ખરેખર તું મારી ઊંઘરી છે!’ દેશરે પૂછ્યું.

અને આ પ્રશ્ન કંઈ એણે કેવળ પૂછતા ખાતર નહોતો જ નહોતો પૂછ્યો, પણ આ પળ પૂરતી તો ખરેખરી મંજીરના અને મુદ્દામણના પૂછ્યો હતો. કેમકે પક્ષની સમજજ્ઞાતિ એટલી આભરજાનક હતી કે પોતાના જન્મનું સ્વરૂપ તે ખરેખર જાણતી હોય અને ગળે આ પરીએ જ તે પ્રકટ કરી દેવાની હોય એવા તેની મતાને વહેમો દત્તો.

‘હા, તું તારી નાનકડી પક્ષ છું!’ પોતાની દસામજો ચેષ્ટા ચાલુ કરી ઊંઘરીએ કહીપા ક્યું.

‘ના, તું મંજી મારી ઊંઘરી નથી! તું કાંઈ મારી પક્ષ નથી!’ માએ અમ્મા વિનોદભાવથી કહ્યું: કેમકે ધનીવાર એવું બનતું કે તેને જોડામાં જોડી વેળા મૂકે રહી હોય તેની વચ્ચે પળ એવા અંદરમાં વિજોઈ જ્ઞાતિ સમજવાની જાતી. ‘ત્યારે તું કહે જોઈએ મને કે તું કોણ છે, અને તને આવી કોણે બેઠાઈ.’

‘હા જા, કહે મને તું એ!’ દેશરે પાસે આવ્યો અને તેના પૂરેપૂરો દયાનોને જામી રહીને ઊંઘરી મંજીનાથી બોલી. ‘જોક્ષક કહે મને એ તું!’

‘કેમ નથી, નામ રામનિરામી પિતાએ તને બેઠાઈ!’ દેશરે પ્રાણને ઉતાર આપ્યો.

પણ આ ઉતર એણે એવા અંધારા સાથે ચોષાનાં ચોષાનાં આપ્યો કે ઊંઘરીની નીચ જુદિ ને તરત કંઈ

અર્થ. એટલે ગમે તો અત્યારે તે ચાલે ચડી હતી તેને પરિણામે કે પછી કોઈ દુષ્ટ સરવળી ઉશ્કેરણને પરિણામે તેણે પોતાની તજની ઊભી કરી પેલા દિગ્ગેષ-ક્રિયા અક્ષર પર તે અડકાડી.

‘ના, એણે મને નથી મોકલી !’ તે મક્કમ રીતે બોલી બેઠી. ‘મારે કોઈ સર્ગનિવાસી પિતા છે જ નહિ !’

‘ચૂપ, પર્વં ચૂપ ! એવું ન બોલાય !’ અતઃ-રમાં નિરાસો દબાવી દબને માતાએ તેને કહ્યું. ‘આપણને સૌતિ એણે આ જગતમાં મોકલ્યા છે. આ હું તારી મા તેને પણ એણે જ આંદો મોકલેલ છે. ત્યારે પછી તને તો મોકલી હોય એમાં નવાઈ જ નથી ? તને એણે ન મોકલેલ હોય, એકી અડખે જડકરત છોકરી, તો ક્યાંથી આવી તું આંદો ?’

‘હા બા, કહે મને તું એ ! કહે મને એ !’ પહેર અગાઉના રાખેડો કરી વળી બીજી વાર ઉચ્ચામાં પાણી આ વખતે તેના મુખ પર ગંભીરતા નહોતી. આખતે તો જખીન પર રમતમાં ફૂદમાં ફૂદમાં ને હસતાં : હતાં તે બોલી, ‘એ વાત તારે મને કહેવાની છે !’

પણ હેન્ટર આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરી શકી નહિ. કેમકે એ પોતે જ એ વિષયમાં શક્તી બૂલબૂલામણીમાં ગોઠાં ખાતી હતી. આસપાસનાં નમતજનોએ એ આગક્રો પિતા કોણ તેની તપાસ કરી કરીને આખરે યાકતાં, અને તેનામાં કેટલીક વિચિત્રતાઓ નોંધીને, એ બાપડી નાનકડી બાળકોને પિતા બીએ કોઈ નહિ પણ સપતાન જ છે એમ અંદર અંદર વાતો કરતાં હતાં. એ વાતો અર્થ રિમત અને અર્થ ધૂળરી સાથે આવી પહે એને યાદ આવી. છેક જૂના કેથોલિક લોકોના સમયથી આવાં બાપકો કોઈ અધમ ને દુષ્ટ હેતુની નિદિ અર્થ, એમની માતાઓના દુઃગચારને પરિણામે, પૃથ્વી પર જન્મેલાં પ્રસંગે પ્રસંગે નેત્રમાં આવેલાં હતાં. ઉદાહરણ તરીકે, ત્યારે તેના વિદેશી માધુઓએ તેના વિષે જે નિંદાહારી અક્ષરોએ ફેલાવેલી તે મુજબ આવી સખતાની એકાદનો પોરિયો હતો. અને ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના અફરિકન લોકોમાં પણ આણું એમલગામણું પિતૃત કંઈ એકલી પશંને જ આરોપવામાં નહોતું આપ્યું. તેના સિવાય

બીજાં કેટલાંક બાળકોના જન્મ વિશે પણ એવી જ લગભગી અક્ષરોએ પ્રચલિત હતી.

૭

સૂખાનું દીવાનખાનું

એક દિવસ હેન્ટર પ્રાણન પોતે ગૃહિણીને ભરેલી હાથ નાં મોળની એક બેડી લઈ સમા બેલિંગહામની દબેડીએ ગઈ હતી. આ મોળ તૈયાર કરવાનો સૂચાએ જ એને હુકમ કર્યો હતો, કેમકે કોઈક મહત્વના દરવાજા પ્રસંગે એ મોળને તેને પહેરવાનાં હતાં, કારણ કે દબે તો લોકોને હાથે ચૂંટણી થવાના દિવસે આવ્યા હતા તેથી એક વખતના આ શાસકને પોતાના સર્વોત્તમ પદ પરથી એક બે ઝગઝગ નીચે જિતરવું પડ્યું હતું, જોકે આ વસાહતના ન્યાયાધીશમંડળમાં હજુ પણ તેનું સ્થાન પ્રતિ-નિત અને પ્રભાવશાળી જ ગણાતું હતું.

આ વસાહતના કાગજાળમાં આટલી બધી સત્તા ધરાવનાર અને પ્રગતિમયતા દાખવનાર વ્યક્તિની આ સમયે મુલાકાત લેવામાં પોને ભરત ભરેલાં હાથનાં મોળની બેડી મોપી દેવા ઉપરાંત બીજી પણ પ્રયોજન રહેલું હતું. એને કાને એવી વાત આવી હતી કે ધર્મ અને રાજવર્તનમાં વિરોધ સખત મિદા-તોમાં માનનારા કેસાર આગેવાન વનનીઓ એવું બાળક એની પાસેથી લઈ લેવાની ચોજના વિચારી રહ્યા છે. અગાઉ સૂચવવામાં આપ્યું તેમ પર્વં સપતાની એકાદનું મંત્રાન છે એ વાત સીધીથી સળને આ ભક્ષા આદર્શોએએ એવી દલીલ ચલાવી-અને એ દલીલ છેક જ હુદિય પ હતી એમ ન કરી શકાય-કે આણું સપતાની સંતાન એની માતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં નડતરપ જ ધર્મ પડે, મટે એની નડતર એના મોર્ગમોર્ગી દૂર કરી એ ખિસ્તી ધર્મનુવાચી તરીકે આપમૂં કરજ છે. અને બીજી બાબુથી, એ આગકર્માં જે નાનિવિકાસ અને ધર્મવિકાસને માટે ખરેખર સખતા હોય અને આખરે તે મોકલેને મટે લાયક બની શકે એવાં તરવા ને તે ધરણાં હોય. તો તો, તેને હેન્ટર પ્રાણની દેખરેખ નીચેથી દૂર કરીને એના કરતાં વધુ શાણા અને સારા માણુમની સંભાળ નીચે મુકવામાં આવે, તો તેની અંદર રહેવાં એ સખતાં તરવાનો હાથ એ આગકને તો ગ્રહણે

જરૂર વિશેષ મળી શકે એમ એ લોકોની દલીલ હતી. આ પ્રકારે બાળકને તેની માતા પાસેથી વિખૂટું થા-
વાની યોજનાને અનુમોદન આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ
બેશિંગહામ સૌથી વિશેષ આગળ પડતા હતા. લે
કે એમ કહેવાતું હતું. આ પછીના જમાનામાં આ
જાનો પ્રથમ ધોમો શ્રેષ્ઠ હોત તો તેનો સુકોટિ આપવાનું
કામ શહેરના અમુક ચૂટવા માણસો કરતાં ઉચ્ચતર
પ્રકારના કોઇ પણ અધિકારીને સોંપવામાં આવતું ન
હત, એટલે આ પ્રકારે એ જમાનામાં શહેરમાં ચર્ચા
જેટલું અને મહાન રાજ્યાધિકારીઓ પણ એને અનુમોદન
આપવા કે વિરોધ દર્શાવતા જેટલું મહત્ત્વ આપે એ
વિચિત્ર અને અમુક ચર્ચા હાસ્યાસ્પદ પણ હોયે પણ
એ અસહી સાહાઇના જમાનામાં તો દેરદર અને એના
બાળકના હિત કરતાં સાંવજનિક દિગ્ધિએ એના
મદરવની અને વસ્તુની પોતાની આંતર સુશુસ્પતિની
દિગ્ધિએ ઓછા મોરબી બાળકો પણ ધારણાઓની
મમલનો અને રાજ્યપત્રની કાર્યાલયી સાથે કોઇ
વિચક્ષણ પ્રકારે સેળભેગ થત જતી હતી. ઉગ્રદરજ તરીકે
એકવાર એક કુછરની માલિકીની બાળક તકરાર છાલી
થતાં એને કારણે એ વસાહતી ધારાસભામાં બપોર
કુનાભરી રસાશી યમ્મેથી એટલું જ નહિ, પણ કોને
પરિણામે પુલ ધારાસભાના પોતાના બંધારણમાં પણ
અગત્યના ફેરફાર કરવામાં આવેલો. અને આ બનાવ
કેંદ્રે આપણી આ વાર્તાના પ્રસંગ કરતાં બહુ વહેલો
નહોતો બન્યો.

એટલે દેરદર પ્રાર્થન પોતાની એકાન્ત સૂંપડીમાંથી
સખાની દલેલીએ આવવા નીકળી એ વખતે એનું
મિત્ર ચિંતાથી હલિમ બનેલું હતું, એકે
પોતાના બાળકને પોતાની કને જ રાખવાનો પોતાનો જે
કુછરની દહ તેની એને એટલી પછી ખાતરી હતી કે
એક બાબત આખી જગત દાની અને બીજી બાબત રેવળ
કુછરની સર્વધા જ સમર્પનવાળી એકલી અટ્ટલી રહી
હતી છતાં એ બંને પક્ષો સરખા જ ભેરદાર ગણાય
એવા લાગતા હતા. આ રીતે એ સૂખને ત્યાં જવા
નીકળી ત્યારે નાનકડી પક્ષે એની સંજાયમાં હતી એ
જણાવવાની તો મદર જ ન હોય. દલે તે મોટી થઈ
ગઈ હતી, એટલે પોતાની માતાને પડખે દોડતા જેટલી

તાકાત તેનામાં આવી ગઈ હતી, અને સવારથી સાંજ
સુધી આજો દહાડો ફળો જ કરતી દોવાથી અત્યારે તેને
ચાલવાનું હતું તેથી પણ વધુ લાંબી મગજ એ કરી
શકે એમ હતી. છતાં પોતાની માતાને તે ઘણી વાર
પોતાને કાખમાં તેડી લેવાની ફરજ પાડતી, અલગત
આમાં કારણ તે આડમાં સાધી જતી અને તેથી તેને
તેડવાની જરૂર પડતી એવું નહોતું, પણ લહેર પડે
ત્યારે આવતું અને લહેર પડે ત્યારે માતાની કાખમાં ચડી
બેસતું એવી તેની મનમેષ્ટ પ્રકૃતિ જ શરણરૂપ હતી. પણ
એ હોશી ને તેડાવવાની હક કરતી તો માછી મોકળી
મુધાવવાની પણ એટલી જ હક કરતી; અને એવી રીતે
મોકળી મુધામાં તે કામ જનાએકા માર્ગ પર હેરજની
આગળ આગળ દોડતી, ને કે દોડતાં દોડતાં વચ્ચે ફરી
ફરીને મોલીમાં ખાસ જતી, પણ દરતો પોચો ને ધાસ-
વાળો દોવાથી ખાસ છગ નહોતી થતી, પર્વાના અર્ધા-
ભાદર્થો સૌન્દર્યની વાત તો આપણે ફરી ગવા છીએ.
ઉત્તરવળી વર્ષ, ઘેરી, અમદાર અખિ, અને અત્યારે
ધેરા બઝમી રંગના બની મએકા પણ મોટી
ઉંમર લગભગ કાગા બની જનારા એકા યજ્ઞતા
વાળ-આવી તેની સૌન્દર્યસામી હતી. એનામાં-એની
સમમ કાપામાં-એમ પસમસતું હતું; કોઇ રાગાલેશ-
જરી પળમાંથી અબધાપો ફૂટી નીકળેલા અકુર જેવી તે
લાગતી હતી. આ બાળકની પોશાકરચના કરતી વખતે
તેની માતાએ પોતાની બહુક્રિય રૂતિએને પૂર બદારમાં
મહાકાલી નિરંદ્ર છૂટ આપી દઇ, ધેરા લાલ રંગનું મખ-
મત્ર નિશ્ચિત રૂપે વેતરી તેનું ઝખતું બનાવ્યું હતું અને
તેના પર કચ્છનું જરત જરીને વરેદવાર શણગારમિલો
આલેખ્યાં હતાં. આતું બહાકાર ઝખતું અત્યારે એણે
પર્વને પહેરાવ્યું હતું. પત્રને ફેરણે કોઈ આજ રંગનું
બાળક હોત તો આવા ઘેરા રંગના કપડામાં તેના માલ
શીમ ને પીળા. લાચન, પણ પર્વના સૌન્દર્ય સાથે તો
આ ધેરા લાલ રંગનું ઝખતું બરાબર બગી મધું અને
એવું લાલ ઝખતું પહેરાયતી તો તે પૂમી પર નામની
મહાતેજસ્વી અમિશિયા જેવી દિશા લાગી.

પણ આ પોશાકની તેમ ખરેખર આ બાળક-
ના સમમ દેખાવની એક ખાસ નિશ્ચિતતા એ હતી કે તે
દેરદર પ્રાઇને પોતાની છાતી પર ધારણ કરી રાખવાની

શિલા ધમેલી એ નિરાનીનું પ્રેમકરે અનિચાર અને અપરિણામ રમણ કરાવતી હતી. એ બાળક જાણે કે ખીન્ન રૂપમાં ચમકતો દિગ્ગેશ્વરિયા અંકર દનો-છપ્પત રાત્રે ચમકતો દિગ્ગેશ્વરિયા અંકર દનો ! જાણે કે પેલી સાત કલાકમાં એના મગજમાં એવો હિંમતી ભાવ રાખતો હોય તો દનો કે ત્યારથી જ હતો એના મગજમાં સપ્તમી ખપાએ એ સાત કલાકમાં જ રરૂપ લેતા મોખ એવી રીતે આ બાળકની માતાએ પોતે જ, પોતાના પરમ પ્રેમારત બાળક અને પોતાના પાપ અને પાતનાના પ્રતીક વચ્ચેનું આપ પ્રરૂપ જાણે એટલા મારે કલાકના કલાકોની રોનિય કલાકના બની કળાકળાવાનો ઉપયોગ કરી એ કલાકમાં જાની નીચ જોડી કળાકળાવે પોતા કરી હતી. પણ જગતના પાપ પોતે પણ જેમ એનું પરમ પ્રેમારત મતાન હતી તેમ એના પાપ અને પાતનાના પ્રતીક પણ હતી અને એ બાળકે વચ્ચેની આ એકાએકાને પરિણામે જ તેના રૂપાવમાં ઉપર વળવું તેમ પેલી દિગ્ગેશ્વરિયા અંકર પૂરેપૂરો મૂકે થાય એવી રચના એણે કરી હતી.

આ બે પધ્ધતિ રાત્રીની દરમાં આપણે એકે એકે પરિવર્તન બાળકોએ પોતાની રમવામાંથી-આ નાનકડાં કોમિયાં રોનિયાં એકે રમત મળી લેતા હતાં એવી રાત્રિમાંથી-પોતાનાં માથાં ઊંચા કરીને એકબીજાનાં ખંડ અંકર મંડિરાવાર કે કંઈક માંડ્યું--

'જે જે, પેલી દિગ્ગેશ્વરિયા અંકરકળા બાળક ત્યાં ! અને જમી વપાતામાં એવી પદ્ધતિ પણ એ દિગ્ગેશ્વરિયા અંકરની મૂર્તિ એવી કાચે કાચે જ જે રીતે રીતે ! મારે આવો આપણે તેના પર કાલ જાણે !'

પણ પાંચ કલાક કાળમાં હરે એવી નહોતી, એટલે જે ખર્ચ મંડિરાવા, જમીન પર પણ પાણી, અને હાથ દવામાં વીંટી જાતનાતની ધમકીમરી મેંડાએ કરી, પોતાના વિરોધીઓના એ રોગા પર એકદમ પસાર કરીને તેમને સપ્તમી નસાડી મૂક્યાં. એ નાસતાં બાળકોની પાછળ ઉપર પાછળ કરીને તે દોડી એ જાણે જાણે જાણે પેલીનાં પાપોની સાથે કરવાનું કાર્યકાર્ય જાણવાને મારે નીકળેલા શિશુવત્તા એવી રામ જોવી-રમણેટ શીવ કે એવા કોઈ અધવિચ્છિન્ન ચમકત

જોવી-સાચની હતી, રોડની રોડની તે અપકર અપાને પાસર હતી હતી થાતે ગીચો નાખતી હતી, એટલે એ અપાજ સંજીવોને નામો કોઈનાં હાથ એમની જાનીમાં મુજબ સાચાં, આમ વિરુદ્ધ મર કરીને તે, સાચીની પોતાની મા પાસે પાછી આવી, અને દરમિયાનમાં કરીને એના મુખ સામું જોયું !

પણ આમ કોઈ વિદ્યાર્થી પ્રયત્ન બન્યો નહિ અને તેઓ મૂળા ભિન્નગદ્યમાં મકાને સાચીની પદોંગી ગયાં. એ સાકામનું આપણું વિદ્યાર્થી મકાન હતું. આપણાં જૂનાં કંઈકોની રીતોમાં ઉપર લીધે જાણી મળેલાં, જાણનાં લીધે મારે મારે અધિકાર જેવી રીતિ તરફ પસાર કરેલાં, અને પોતાના અપરિણામ અપરિણામ બની મળેલાં અને હવે પસાર થઈ મળેલાં, મળે તે વાદ રૂપે અપરિણામ મળેલાં એવા અનેક મુખ મળે તેમ કે અમળ પ્રસંગોમાં લીધે જેનું અંતર મળેલી કોઈ મળે મળે છે એવાં જૂનાં મકાનો અપરિણામ આપણે જોઈએ, તે મકાનોની દેખે આ મકાન બાંધવામાં આપણું હતું. પણ આ મકાન એ જાણે કે એવું જાણું જાણી મળું નહોતું. એ જાણે તે એવાં જાણાર પર નાજીની રજૂ હાથ જેવામાં આપણી હતી અને હાથ તેમાં મળ્યો હતો પણ પ્રવેશ થયેલા નહિ તેવાથી મળ્યો અપરિણામ મકાનની અપરિણામ જે મકાનની પ્રમતના જેવામાં આવે છે તે એવી મળ્યો અપરિણામ બાંધીએ મારે પ્રકર મળે રીતે હતી. અપરિણામ એવા જેવા હાથ મળ્યો સાચો દનો, કેમકે એને દોરતો પર જે પસાર કરેલું હતું તેમાં નાના નાના કમના કુકા જોકે મોટા પ્રમાણમાં એજેલા દનો, એટલે જાણે એ કમનાતના આગમ સાચ પર તરફ સંકેતિયો પાતાં ત્યારે તેના પર જાણે દોરના મુજબ વેળાં દોષ તેમ એ ચમકારા થઈ કરતું હતું. એ મકાનને આવે ચમકાર તે મળે મળે મળે અપરિણામ અપરિણામ દોરતો કરતાં 'અપરિણામ નામો' ના અપરિણામ મળેલાં વધારે જાણે એવા દોરો. વિદ્યાર્થી પાણી એને એ જાણનાની વિદ્યાર્થી રમણને એ એવાં વિચિત્ર અને દેખીતી રીતે જ જાણે રમણને જાણનાં વિચિત્ર અને અપરિણામ રમણનામાં આપણું હતું. આ વિચિત્ર અને અપરિણામ એ મકાનના પસારમાં

તે તાલુ' હવું' ત્યારે અંકિત કરવામાં આવેલાં, અને હવે તે અનુચારી જમાનાએ તેની સંદા પ્રશંસા કરે એવી રીતે હંમેશાને માટે રૂઢ અને ચિરસ્થાયી બની મળ્યાં હતાં.

આપું અદ્ભુત ચમત્કાર મકાન જોઈને પંજરે તે નાચવાં તે કૃદ્વા લાગી, અને એના આંગણે ભાગમાં પથરાયેલો સફળ સૂર્યપ્રકાશ દીવાલ પરથી ઉબેડીને પોતાને રમવા આપવા હકપૂર્વક મારણી કરવા લાગી.

'ના બેટા પર્વ !' તેની માંએ કહ્યું, 'તારો સૂર્ય-પ્રકાશ તારે જાને જ મેળવવાનો છે. મારી પાસે તને આપવા જેવો સૂર્યપ્રકાશ જિલકુલ છે જ નહિ !'

મકાનનો દરવાજો કમાનદાર હતો, અને તેની બંને બાજુએ સાંકડો શુરજ અથવા હંમરતનો આભળ બહાર પડતો ભાગ આવેલો હતો. આ બંને શુરજમાં જગીચાળી બારીઓ હતી, અને જરૂર પડે વારી શકાય એવાં લાકડાનાં બારણાં એ બારીઓને હતાં. આવા દરવાજા હતાં એ બંને જગ્યા આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આવીને હેઠ્ઠ પ્રાપ્તે દરવાજાનો લોહનો આગળિયો જોડો કરીને જૂમ પાડી, એટલે એ સજાના એક શુભામ તોફર તેણે જવાબ આપ્યો. આ શુભામ તોફર મૂળે તે સ્વતંત્ર દશમાં જન્મેલો અંગ્રેજ હતો, પણ અત્યારે સાત વરસના માળા માટે શુભામ બન્યો હતો. આ માળા દરમ્યાન એ પોતાના માલિકની મિલકત અહ જવાનો હતો; અને બળદ કે રૂઢની પેટે તે ધારે ત્યાં સાટાપાટા કે વેચાણ કરી શકે એવી જગ્યા પરતુ જેવો બની જવાનો હતો. આ શુભામે, અસહ ઈર્ષ્યાના વંશ-પરંપરાનાં મકાનોમાં અને અત્યારે આંદો નુર્છિતમાં આ જમાનાના તોફરો નિવત રીતે ભૂરો ડગલો પહેરવા હતા એવો ભૂરો ડગલો પહેર્યો હતો.

'નામદાર સુખાસાદેજ બેલિંગદામ છે ઘેર ?' હેરટરે પૂછ્યું !

'હા છે,' એ શુભામે જવાબ આપ્યો, અને જવાબ આપતાં આપતાં, આ બાહ્યને દિગ્ગોષિયો અંદાર પોતે આ મુજકમાં તાગે જ આવેલો દેવાથી કદી નહિ બેગેરો, તેથી એ અંદાર એકીટશે બેઠ રહ્યો. 'હા, નામદાર સુખાસાદેજ ઘેર છે જુનું અત્યારે એમની સાથે એક બે પાદરી માટેજો અને એક નેહ

બેઠે છે. એટલે તમે અત્યારે સુખાસાદેજને મળી નહિ શકો.'

'જ્યાં હું અંદર તો આપું છું,' હેરટર પ્રાપ્તે કહ્યું, અને પેલા શુભામે પણ એના ઉત્તરની આ મંકમ નિશ્ચયમંક દળ ઉપરથી તેમ તેના જાતી પરચમકતા પેલા ચિંતે ઉપરથી એ આ મુજકની કોઈ મોટી ઉમરાવવાનું હશે એમ ધારીને એને અંદર આવવા દેવામાં કંઈ વધી ન લીધી.

આવી રીતે નાનકડી પર્વ અને તેની માને પ્રવેશ-ખંડમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. સજા બેલિંગદામે પોતાનું આ નવું નિવાસસ્થાન પોતાના અસહ વતનના દીક દીક મોટા જગીરદારનાં નિવાસસ્થાનોના નમૂના પર બધાનું હવું, જોકે એ નમૂનો નજર આગળ રાખ્યા પછી પણ હંમરતી સામમી, દવાપાણી, અને સામાજિક રહેણીકરણી એ બધું ઈર્ષ્ય કરતાં આંદો એટલે અરો જુદું હવું તેટલે અજો આંદોની મકાન રચનામાં એને થોડાક ફેરફારો પણ કરવા પડ્યા હતા; ત્યારે, એણે એ મકાનનો આંદો એક વિશાળ અને દીક દીક ઉગેતે ભવ્ય એવો એક ખંડ હતો. એ ખંડ એ મોટા મકાનનો બધો નીચેનો ભાગ શકી લીધો હતો, અને બીજા સ્વજા ખંડમાં તાંબી કે આડતરી રીતે જવાના મુખ્ય સાધનપૂર્વે તે હતો. આ વિશાળ ખંડને એક છેડે, દરવાજાની બંને બાજુએ આવી રહેલા શુરજોની બારી-ઝોમાંથી પ્રકાશ પડતો હતો, તો બીજો છેડે એક પડતો બીટી દેવામાં આવ્યો હતો છતાં જૂનાં પુરતકમાં આપણે જ્યાં વર્ષોનો વાંચોએ છીએ એવી એ ખંડની એક બારીમાંથી પ્રકાશ પ્રકાશ પડતો હતો. આ બારીની આગળ એક માટીવાળી જાંડી પુરતી હતી એવી માટી પર એક મોટો અંધ-જાનું કાંતે ઈર્ષ્યાના દિગ્ગોષિયો અંધ અથવા તો એવો જ કોઈ સંગીન સાધિતનો અંધ-પડવો હતો. અત્યારે આપણે જેમ કોઈ આંગણે અંતરિયા આવી ચડે તો તેને ઉપરથી ધડ પડે એટલા માટે મજબૂત ટેમ્પર પર સોનેરી વરખની કિનારામાં પુરતકો આડાં અવગાં મૂકી રાખીએ છીએ તેવી જ રીતે જ એ થંચ ત્યાં મૂકી રાખ્યો હતો. એ ખંડના દિગ્ગોષિયો કેટલીક કારે વજનદાર પુરતકોએ રાખેલી હતી. એ પુરતકોઓની પીઠ પર આડતરનાં કુચોની માળા

કાળીપૂર્વકે કોતરી હતી. ખુરશીઓની સાથે એ જ નતનું એક ટેબલ પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યું હતું. આ બધી સાગ્રી ઇસિઝાબેથના કે એથી પણ અગાઉના જમાનાની હતી, સૂઝાને તે પોતાના વડવાએ તરફથી વારસામાં મળેલી હતી, અને પોતાના મૂઠમાંથી ફેરવેલી સૂઝાએ તે આંહીં આપી હતી. વૃદ્ધા ઇઝાબેથને પરાણાયાદરીના વિચાર અને આતિથ્યનો ભાવ કંઈ ત્યાં મૂકતા આવ્યા નથી, પણ આંહીં અમેરિકામાં પણ એટલે જ આતિથ્યભાવ જાળવી રાખે છે એમ જાનાવવા માટે પેલા ટેબલ પર જસતને એક મોટો પ્લાટો મૂકેલો હતો. હેરરે કે પહેલે આ પ્લાટની અંદર નજર નાખીને નિરખ્યું હોત, તો કેપડાંએ થોડી જ જગ પહેલાં પીથેલા જવનારોની શ્રીચુકરો અવરોધ તેને નગિયે તેણે ઢીઠો હોત.

દીવાલ પર બેલિંગહામના વડવાઓનાં ચિત્રો હાજર ટાંગેલાં હતાં. આમાંનાં કેટલાક પુરુષોએ બખતર પહેરેલાં હતાં તો કેટલાકે મુલેદરાત્નિત્વા સમયનો દરબારી ઝરૂમા ગળાવતાં પોશાક પહેરેલાં હતા. આ સમયનાં ચિત્રોની મુખમુદ્રા પર, તે સર્વ સદૃશ સ્વભાવોનાં જાણે ચિત્રો નહિ પણ પ્રેરના હોય, અને તેઓ જાણે અત્યારના હયાત મનુષ્યોની પ્રતિબિંબો અને ભાગવિત્રાસો તરફ કંઈ અસહિષ્ણુ દીકા દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા હોય એવી સખતદર્ષ અને કઠોરતા-બંધા જૂનાં ચિત્રોમાં દેખાતી એવી સખતાઈ અને કઠોરતા-જેવામાં આવતી હતી.

દીવાનખાતાના મધ્યમાં એક બખતર ટાંગેલું હતું. ચિત્રોની પેઠે આ બખતર કંઈ વડવાઓના અવરોધક ન હોતું, પણ તે તો છેલ્લામાં છેલ્લી મિતિનું હતું, કારણ કે સૌનો બેલિંગહામ ન્યૂ ઇઝાકમાં આવ્યા તે જ વચ્ચે લંડનના એક કુશળ કારીગરે તે જાનાવ્યું હતું. આમાં પોશાકનું શિરસ્થાણ, ઉરસ્થાણ, કંઠસ્થાણ, પથનું બખતર, અને હાથનાં લોખંડી ગોળાં અને સૌની નીચે લટકતી એક તણતાર એકલું હતું. આ બધા ભાગો, અને તેમાંથી ખાસ કરીને તો શિરસ્થાણ અને ઉરસ્થાણ ધસીને શાક કરીને એટલાં બીજાં જાનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તે બન્ને અત્યારે એટલાં ઝગરા મારતાં હતાં કે એક પ્રકારના ધવલ પ્રકાશથી એ ચમટી રહ્યાં હતાં અને દીવાનખાતાની જમીન પર બધે

એ ધવલ પ્રકાશ વિતારી રહ્યાં હતાં. આ ઝગરા મારતું બખતર કેવળ દેખાતે માટે જ આંહીં રાખવામાં આવ્યું નહોતું, પણ સૂઝાએ તે સેવની તાલીમ તેમ કેવાવતના અનેક ગંભીર પ્રસંગે પહેલું હતું, તેમ વિશેષમાં જેઓઃ વિપદમાં એક સૈન્ય લાગતે બેતરેલું તેને મોજરે પણ આ બખતર ઝગરા મારતું જેવામાં આવ્યું હતું. કેમકે બેલિંગહામને મૂળ જે શિક્ષણ મળેલું તે જો કે વડીલના ધંધાનું મળેલું, અને પોતાના બવસાવધનુઓ તરીકે તે બેલિંગહામને તે પણ બેકત, કાક, નોખ, અને કિંચિતે ઓગળાવતો હતો, છતાં આ નવા મુતકની જરૂરિયાતોએ સૂઝા બેલિંગહામને રાજ-પુરુષ અને શાસકની સાથે ક્ષેત્રિક પણ ખતાવી દિધી હતી.

નાનકડી પર્દાને તો આ મકાનનાં ચમકતો મુખ-ભાગ જોઈને જેટલો આનંદ થયોલો તેટલો જ આનંદ આ ઝગરા મારતું બખતર જોઈને પણ થયો, એટલે તેના ઉરભાણના ઓપાદાર બરીસા સામે એટીટીશી જોતી તે ત્યાં કેટલોક પખત બીખી રહી.

‘આ, ને! ને!’ તે બોલી બીકી, ‘આમાં તો તું દેખાય છે.’

એટલે હેરરે જાણકનું મન મનાવવા ખાતર ત્યાં જોયું અને જોયું તો એને જણાયું કે આ બહિર્ગોળ દર્શનની વિશિષ્ટ અસરને લીધે એનો હિંગોલકિયો અક્ષર અવિશ્વતા પામીને રક્ષસ્ત્રીય પ્રારણ કરીને તે દર્શનિમા પ્રતિબિંબત થયેર હતો અને એને પરિણામે એ દિગ્ગોલકિયો અક્ષર જ એની આશિનું સૌથી આગળ પડતું ને પ્લાન જેવનારું તરત જતી ગયો હતો. અથવા ખરી વાત કહીએ તો એ અક્ષરની પાછળ એ જોને ટંકાઈ જતી લાગતી હતી. પહેલે ઉપર શિર-સ્થાણમાં પણ એ જ પ્રકારનું ચિત્ર પ્રકટ થયું હતું તે તેની નાનકડી મુખમુદ્રા પર જાળના જેવી સમજદારીના ચિર-પરિચિત ભાવ બ્યક્ત કરીને માતા તરફ મરિખત જોતાં જોતાં જાનાવ્યું. પણ એ દર્શનમાં તો તેનો આ તોફાની ચિતોદયતિભર્યો મુખભાવ પણ એટલા બધા વિશાળ અને સ્વેદ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબત થયો હતો કે એથી હેરરેને તો એમ જ લાગ્યું કે જાણે એ ચહેરો પોતાના જાણકનો હોય જ ન શકે, પણ એ મુખ તે

પર્વના આશરના બીજામાં કીતરવા મયતા કોઈ સ્વ-
તાની સત્વતું જ હોઇ શકે.

‘સાલ પર્વ,’ તેને તૃતી બીજા દિશામાં જેવી
જતી એ બોલી. ‘સાલ, અને આંહો આ મળતો
ખગીયો છે તે ને. ને, આંહો આપણને જગતમાં
મળે છે એથી વધારે સુંદર પ્રકારનાં કૃષો બેસા મળશે
કદાચ.’

એટલે પર્વ હોડીને એ દીવાનખાતાને ફરને છોડે જે
ગોખ હતો ત્યાં મર્ધ અને ખગીયાના લીસોતરી સાલી-
સાલી આચ્છાદિત થયેલા ઉચ્છાલમાર્ગ તરફ નામર
નાપી, આ ઉચ્છાલમાર્ગની બન્ને બાજુએ નાના નાના
છોડવા રોપવાનો અધિકારો વળ કરી લેવામાં આવ્યો
હતો, પણ તે સરથ ન થતાં, આટલાંદિક
મહાસાગરના આ કિનારે આવેલી આ કહેર જુમિમા
ઈસકંડની આલંકારિક ઉચ્છાલકાનો પોતાનો અસલ
શોખ આ મહાગના મલિકને કપારનો જતો કરવો પડ્યો
હોય એમ લાગતું. આર્થકારિક કૃષકોપાખાને બહાર
આંહો તે સૌ પુશ્કી રીતે જોઈ શકે એક કોળીજ
જાગી હતી. અને તેનાથી થોડે દૂર વાવેલો કોળાનો વેલો
વન્હેની ખાલી જગમાં પથરાઈ ગયો હતો અને તેણે
પોતાનું શક્ષરકંઈક હજ દીવાનખાતાની બારીની બરાબર
નિમિ જ એવી રીતે સ્થાપિત હતું હતું કે જાણે તે સજા-
ને એવી સૂચના ને ચેતવણી આપી રહ્યું હતું કે આ
ન્યુ ઈન્કંડની જગીનમાં તો આ કદાચ કોળાના સુવર્ણ-
રંગી હજ સિવાય વનસ્પતિસમિતો બીજાને કોઈ પણ
અત્રાંતર સંલક્ષિત નથી. અત્રાંત, આમ છતાં આંહો
ગોડા સુશાળના છેડ તે હતા જ, તેમ કેટલાક શેખરો
પણ હતાં. આ શેખરો પાછું કરીને તો આ દીપકદશમાં
સૌથી પોંચું છાણું નાખનાર અને આપણા જુના
છતિહાસપ્રધામાં જેની મુનિ બહતી પોઈ પર એસીને
પસાર થતી આપણે નેહાં છોએ એવા અર્ધપૌરાણિક
ને કાષ્ઠનિક જેવા લાગતા રેવરંડ મિ. બ્રેજરોને
વાવેલાં પ્રશ્નોના વંચ જ હતા.

સુશાળના છેડ દેખાને પર્વ એક રાત્રું સુશાળ લેવાને
રડવા લાગી અને કેમે છતાં જાની ન રહી.

‘જાની રહે, બેટા, જાની રહે!’ તેની માએ
આગુરના પર્વ કહ્યું. ‘રડ મા, બેટા પર્વ! ને

ખગીયામાં કોઈક માણસો બોલતાં સંભળાય છે, ને,
સુશાળદેખ આવે છે અને એમની સાથે બીજા કોઈક
સદ્ગુરુઓ છે.’

અને વાત પણ ખરી હતી કે એ ઉચ્છાલમાર્ગ પર
કેટલાક માણસો ઘર બાણી આવતાં જણાતા હતા. પણ
પર્વે તો, પોતાને શન્ય કરવાના પોતાની માતાના પ્રયત્નો-
ની દલી પણ પરવા કર્યા વગર એક મોટો બંકોર
વાણો, અને પછી પાછી થોડી જ પગમાં ચૂપ થઇ
ગઇ. પણ તે ચૂપ થઇ તે દંઈ કશા આસ્થાનિતાના
ખ્યાલથી નહિ, પણ આ નવા માણસોના દર્શનથી
તેની પ્રકૃતિની વેગવતી તરંગ કીતુદ્રુતિ સજગથી લોડી
હતી તેને પરિણામે તે ચૂપ થઇ ગઇ.

૮

પર્વ અને પાદરી

સુશાળ બંધિગદામે પાદ્ર વધના પુરુષો ધરમાંગણે
પહેરવાનું પર્વકંદે એવો ખૂસતો ઝમ્મો અને નાનકડી
ટોપી ધારણ કર્યાં હતાં. આવાં કર્યાં પહેરીને અત્રારે
તે સૌને પોતાનું આ મહાન દેખાડતો દેખાડતો અને
તેમાં પોતે ભવિષ્યમાં ને કંઈ સુખાશવધારા કરવા
માગતો હતો ને તીજનવાર સમગ્રવતો સૌની આગળ
આવતો હતો. તેની સદેહ દલીની નિયંત્રી તેણે પહેરેલા
ને કાળજીપૂર્વક નૈયાર કરેલા ગળપડાનો વિચાર કરાવે
જેક રાકતો હતો. તેનો દેખાવ એવો સખન અને કડક
હતો, અને કિનરની અવસ્થાથી વિગતી અક્ષરથી તે
એવો ક્રમાઈ મચેલો વાગતો હતો કે આંહો ભારે
પ્રત્યવર્તક તેણે ને અંદિશ સુખશામથી પોતાની આસ
પાસ એટલે કરી હતી તેની સાથે એનો કોઈ રીતે મેળ
એમે એવું લાગતું નહોતું. પણ આપણા પર્વને ને
કે માનવજીવનને કેવળ મંધન અને કમોડીની આવડ્યા
રૂપે માનતા અને ઝોગખાવતા હતા અને કર્મવતી આગ
યાવ તો સપથા સુખવૈભવ અને છવનવું પણ હવતી
ખેરખરી સત્યાઈપૂર્વક બ્રહ્મદાન આપવાને સદા તૈયાર
રહેતા હતા, જ્યાં આપણા એ મંબીર વ્યભાવના વડ-
વાઓ નેકંઈ સુખચેત કે વિશાસરેમણાં સાધેતો પોતાને
સદેહાઈથી સાંપડી શકે તેને નિરરંકરપૂર્વક લાન
મરતી એવું અંતરથી માનતા હતા અને એમ લાન

ન મારે તો તેમને આત્મસત્તા તેમને ક'ખ્યા કરતો હતો એવો કોઈનો ખ્યાલ હોય તો તે બૂલભરેલો છે. ઉદ્ધ-
રણ તરીકે માનનીય ધર્મગુરુ જીવેલ વિશ્વસને તો આવો
સિદ્ધાન્ત કદી પણ પ્રતિપાદિત કર્યો નહોતો. અત્યારે જ
સૂત્રા બેલીગદામને પડખે એ ચાલતો હતો અને એની
બરફ જેવી સફેદ દાંડી સૂત્રાના ખજાની ઉપરના ભાગ-
માંથી દેખાઈ રહી હતી ત્યારેજ, એ સફેદ દાંડીવાળો
જુઝમ પાદરી સૂત્રાને સૂચવતો હતો કે થોડીવણી
નિષ્કળતા મૂળા છતાં જામગણી અને પીય તો આનુ-
ઈગ્વંડનાં હવાપાણીને પણ પ્રપ્તપૂર્વકે અનુકૂળ કરી
શકાય અને બગીચની સૂર્યપ્રકાશિત દીવાલ પર કળા
અંશરૂપા વેમા પણ મહેનત કરીને આવી જગાડી શકાય.
આ વધોત્ક પાદરીનું પોષણ ઈશ્વંડના ધર્મમંડળને
આશરે યએલું હતું, એટલે જીવનની સવળી સિત્તજનદાર
અને સુખચેતનપૂર્ક વસ્તુઓ માટે તેને પ્રતિષ્ઠા જ રહ
યક ગયેલો અને ધર્મદંષ્ટિએ નિહિત ગણાય એવો શોખ
હતો, અને દેવગની બાસગી ઉપરથી પ્રવચન કરતી
વાખતે, અથવા તો હેસ્ટર પ્રાઈન જેવાનાં રખડોનાની
જોહેર જનતા સમક્ષ જાહેરથી કાઢતી વખતે ને મો
તેરશે કોર દેખાતો છતાં તેના ખાનગી અંગનુજીવનમાં
તો ખુશનુમા ઉદારભાવ અને ઉપકારકિતિ જેવામાં આવતાં
હતાં અને તેને લીધે જ તેના જમાનાના કોષ્ટ પણ
પાદરી કરતાં તે લોકોનો વિશેષ લાવેમાબર્યો પ્રેમ
સંપાદન કરી શક્યો હતો.

મૂળા અને મિ વિશ્વનની પછળ બીજા એ
અતિથિઓ ચાલતા હતા. આ બેમાં એક રેવંડ આચર
કિંગ્સડેઈલ હતા, તેને તો હેસ્ટર પ્રાઈનની કુળેતીન
પ્રસંગમાં અનિચ્છાપૂર્ક થોડો ભાગ લેનાર પુરુષ રૂપે
વાચકો મહેલાઈથી સંભારી કાઢ્યો. અને બીજો, તેની
સાથે સાથે જ ચાલતો એવો રોજર વિલિંગવર્થ હતો, તે
વેદામાં ભારે કુશળ હતો અને હેઝલ એ ત્રણ વરસથી
તે આ શહેરમાં આવીને વસ્યો હતો. લોકોની સમજ
પ્રમાણે આ વિદ્વાન પુરુષ એ જીવાન પાદરીના પૈદ તેમ
મિત્ર બને હતો, અને હમણાં હમણાં એ પાદરી ધર્મ-
ગુરુ તરીકેનાં પેતાનાં કર્તવ્યો જાળવવામાં પેતાની બાને
નિઃસંકેપ ધમી નાખતો હતો તેને પરિણામે એનું સ્થિત-
સ્થાયી ખૂબ જાળભળી જાયું હતું, તેથી આ વૈદની
પરિચર્યાની તેને જરૂર પડી હતી.

સૂત્રો પેતાના મહેમાનેથી આગળ આવીને એક બે
પગથી આ ચડ્યો અને એ દીવાનખાનાનું મોડું બારણું
નેલે બોલી નાખ્યું તો તેણે નાનકડી પલ્લને પેતાને
પડખેજ ઊભેલી દીપી, એ જાણવાના પડાનો પડાનો
હેસ્ટર પ્રાઈન પર પડતો હતો તેથી તે એ પડાખામાં
કંધક દંડાઈ ગઈ હતી.

‘એલા, આ શું ?’ પેતાની સામેની એ નાનકડી
હિંગ્લોઈયા રંગની આકૃતિને આશ્ચર્યપૂર્વકે જોઈને
સૂત્રા ભેલિંનદામે કહ્યું. ‘રાજા જેઠમના સમયમાં મારી
જીવાનીને મોઢકાજ ચાલતો હતો, એટલે એ વખતે દર-
બારી નાટક જેવાની કોઈ તક મળતી તો હું તેને મોટા
કુપામસાદ મણતો, એ નાટકમાં આવા વરણાગિયા
વેરાણાઓ આકૃતિઓ હું જોતો, તે પછીથી આશ્ચર્યમાં
એક પણ વાર મેં આવી વિચિત્રવેશધારી આકૃતિ જોઈ
નથી. તહેવારના દિવસોમાં એ નાટકો બજાવતાં તેમાં
નાનાં નાનાં પોદિયાનું મોડું ઝુંડ નવરે પડ્યું, અને
અમે એ સવળાં પોદિયાન ચપલાનનાં સંતાનોને નામે
આગળતા હતાં. પણ આવો પરીણો મારા આ પંડમાં
ક્યાંથી આવી ચડ્યો દરો ?’

“એહોહા,” એ ભૂમે ડાસી વિશ્વન બેલી બાથો.
‘હિંગ્લોઈયા પીઠાં ધારણ કરનાર’ આ કહ્યું નાનકડું
પડી દરો ? મને લાગે છે સૂત્રા જ્યારે સુન્દર ચિત્રો
કેરેલી બારીમાં ચઢેને પ્રકાશને હોય અને જમીન પર
સોનેરી અને કિરમજી રંગની આકૃતિઓ આલેખતો
હોય તે વખતે બરાબર આવી જ મૂર્તિઓ મેં જોઈ
છે. પણ એ તો આપણા અસલ વાતનમાં. અચ્ચા, હું
પ્રશ્ન છે, અને તારી મા પર એનું શું દુઃખ આવી
પડ્યું છે કે તને આવો વિચિત્ર પોશાક તેણે પહેરાવ્યો
છે ? હું ચિત્તની બાજક છે, હેંડ તને ધાર્મિક અશ્રોતરેલું
જાન છે ? કે પછી હું પેલાં મસ્તીબેર બૂત અને
પરિજિના વર્ષનું કોષ્ટ પ્રાણી છે ? અમે તો માનતા
હતા કે એ બધાં બૂતપરીઓને રોમન કેથોલિક ધર્મના
બીજા જીવિપુરાણા વહેમોને સાથે અમે બૂતા ઇશ્વંડમાં
જ મૂકતા આવ્યા છીએ.’

‘હું તો મારી બાની લોકી છું !’ એ હિંગ્લો-
આઈયા રંગની કપવામૂર્તિએ ઉત્તર આપ્યો, અને
‘મોડું નામ પર્લ છે !’

‘પર્વ’?—ના ના, પર્વ (મોતી) કરતાં તો તારા રંગ ઉપરથી કહીએ તો તો રૂપી (આણેક) વધારે સારું! અથવા કેરમ (પરવાળું)—અથવા રેડ રોક (લાલ ગુમાળું) બરાબર કહેવાય!’ નાનકડી પર્વના માથ પંખાગરના બેચે ચલ કરતાં પોતાનો હાથ લંબાવીને એ યુગ્મ પાદરીએ કહ્યું. ‘પણ એ તારી બા ક્યાં છે? હં, સમજ્યો! :’ તે ખોલ્યો, અને પછી સૂચા મેલિંગ-હામ ભણી વળીને તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું. ‘આપણે જેના વિશે વાતો કરી તે જ આ બાળક, અને જુઓ એની અભાગણી મા હેસ્ટર પ્રાઇન પણ આંહી આ રહી!’

‘એમ?’ સૂચા બોલી બકચે. ‘અરે, આપણે તો એમ ધારત કે આપા બાળકની મા પણ ઢિંગલો-કિયા રંગની જ સ્ત્રી હોવી જોઈએ. પણ એ રીક આંહી બરાબર વખતસર આવી પહોંચી છે, એટલે આપણે આ બાળકનો હાથ ને હાથ વિચાર કરી લઈએ.’

સૂચા મેલિંગહામે એ બારણામાં દાખલ થઈને ઈતિહાસનામાં પ્રવેશ કર્યો અને નેના ત્રણે સાથીઓ પણ તેની પાછળ પાછળ અંદર આગળ.

‘હેસ્ટર પ્રાઇન,’ સહજ સ્વભાવે જ અજાણ-હારી એવી પોતાની નજર ઢિંગલોકિયે અંદર ધારણ કરનારી એ બાઇ પર ટેરવી તેણે કહ્યું. ‘હમણાં હમણાં તારા સંબંધમાં એક મોટો સવાલ બીજો થયો છે. પેટા બાળકમાં વસી રહેલા અમર આત્માને તારા જેવી જગતના પ્રતોષનોમાં રખપનવસ થઈને પતિત બનેલી સ્ત્રીની સંભાળ નીચે રાખવામાં અમે અધિકારીઓ ને વગર માણસે અમારી ફરજ બરાબર બળદીએ છીએ કે કેમ એ બાબત અમારે હમણાં ભારે ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા થઈ ગઈ છે. તો હવે એ બાળકની માતા તું પોતે જ બોલ જોઈએ, આ બાળકને તારી પાસેથી લઈ લીધી હોય અને તેને કાપકો પોશાક પહેરાવી, બરાબર નિયમ-નમાં રાખી, જગત અને રજાં વિશેનાં ધાર્મિક સ્ત્રોતો એને શિક્ષણ આપ્યું હોય, તો એથી તારા આ નાનકડા અપ્રાપ્ત સાંસારિક તેમ સાખત વિન વિશેષ સંપાદ અંત તને નથી લાગતું? આ દિશામાં તું તો એ આગળને ગાંઠે શું જ કરી શકે?’

‘હું મારી નાનકડી પર્વને આમાંથી જે પાઠ શીખી છું તે શીખવાડી શકું,’ પોતાની લાલ સંજા પર આંગળી મૂકીને હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો.

‘અરે બાઇ, એ તો તારી કમંડલો છે!’ એ કડક ન્યાયાધિકારીએ ઉત્તરમાં કહ્યું. ‘એ અદ્યારના જે કલંકનું સૂચન થઈ રહ્યું છે તેને કારણે તો તારા બાળકને કોઈ બીજા માણસના હાથમાં મૂકવાની અમારી ઇચ્છા છે.’

‘જાતાં,’ બાળકની માએ શાન્તિથી જોડે વિશેષ રીધી પડતાં પડતાં કહ્યું. ‘આ કલંકમાંથી મને એવા પાઠ શીખ્યા છે—તે રાજ રાજ મને એવા પાઠ શીખવી રહેલ છે—અત્યારે પણ તે મને એવા પાઠ શીખવે છે—જે મને પોતાને તો જોડે કરી લાગ કરી શકે એમ નથી, છતાં મારી બાળકી તો એ પાદને પરિણામે વધારે ઝાડી અને મારી જ બનવાની.’

‘અમે આ બાળકનો નિર્ણય ખૂબ સાચવેલી પૂર્વક કરવાના છીએ,’ મેલિંગહામે કહ્યું. ‘અને આ સંબંધમાં શું કરવું તેનો કશું પણ પગલું ભર્યા પહેલાં બરાબર વિચાર કરવાના છીએ. વિશ્વસન સાહેબ, મારી આપને વિનંતિ છે કે આપ આ પર્વની—એ જ એનું નામ છે—પરીક્ષા લો, અને એની ઉંમરના બાળકને ધિસતી ધગાંદુસાર જેવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ તે તેને મળવું છે કે કેમ તે જરા તપાસી લીજો.’

એટલે એ યુગ્મ પાદરી એક આરામખુશીમાં જોડે, અને પર્વને પોતાના કીંચક વચ્ચે ખેંચીને બીજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ બાળકને પોતાની માતા સિવાય બીજું કોઈ પરિચયપૂર્વક સંપર્ક કરે એની ટેવ નહોતી, તેથી તે એકદમ બારણાની બહાર નાસી જઈને, ઉપ્પરપ્રદેશના સ્વકંઠાર રંગથી ભગતના પીઠા-વાળા કોઇ જંગમી પક્ષી-પંખારામાં જ લિપે આકાશમાં બીડી જવાને તૈયાર થયેલા પક્ષી-જેથી દેખાતી ઉપલા પરધિયા પર બીડી રહી. તેની આવી આવેરામ્ય એટલાથી મિ. વિશ્વસને ભારે આશ્ચર્ય થયું, કેમકે એનો દેખાવ સૌરા હાલ જેવો લાગતો હતો અને મોટે ભાગે એ બાળકમાં ખૂબ માનીતા થઈ પામ્યો હતો. પણ પર્વની અત્યારે વિચિત્ર એટલા છતાં તેણે પરીક્ષા બેરવાની તૈયારી કરી.

સર્ગકે આપણા સ્વર્ગનિવાસી પિતાએ પાપકૃત બદ્ધ લશમાં લીધું નથી, અને પવિત્ર એમ અને અપવિત્ર વિપવવાસના વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ જ રાખ્યો નથી એમ જ આપણે એ હારા નથી કહેતા ? પોતાના પિતાના પાપ અને પોતાની માતાના કર્મકર્મથી જન્મેલું આ બાળક, તેને પોતાની પાસે જ રાખવાના પોતાના અધિકાર બાબત આટલી બધી આતુરતાપૂર્વક અને અંતરની આટલી બધી કુતુહાલથી દર્શાવે છે પોતાની માતાના હૃદય પર અનેક રીતે અમર કરવા માટે ભગવાનની પાસેથી આવેલું છે. તે એને આપણમાં આવેલું છે તે તો તે આશીર્વાદરૂપ નીચે-તેના હૃદયના અનન્ય આશીર્વાદરૂપ નીચે-એવા જ ઉદ્દેશથી આપણમાં આવેલું છે. એ જ રીતે, બીજા બાળકો, તેની માતા પેટે છેડે છે નેમ, નિયત તે માતાને એવા પાપથી સખ કરવા માટે જન્મ-અનેક વાર અજાણી પણ તે એના હૃદયની યાતનારૂપ થઈ પડે- વિશિષ્ટ આનંદની વચ્ચે તે ડાંબ, કુઝ, અને ફરી ફરી બાળકી આવતી પીઠરૂપ થઈ પડે-એ માટે પણ તે એને આપણમાં આવેલ છે આ બાળક બચ્ચાને એણે પોતાના અંતરને બાળી સેવી વક્ત કંઈકેકંઈકાનું પ્રયત્ન રીતે સમરણ કરાવે એમાં કપડાં પહેરાવ્યાં છે, તો એ કપડાં હારા જ આ વિચાર પોતાની પુત્રી પોતાને પીઠરૂપ પણ થઈ પડે છે એ વિચાર-એણે નથી દર્શાવી દીધા ?

‘આ વખતે પણ તારી વાત સારી છે !’ મિ. વિસ્મય પાડી જાયો, ‘મને તો એવી ધારણી હતી કે આ બાળકને પોતાના બાળકને આવો વિચિત્ર પેશાક પહેરાવવામાં તેને કેટલી છાદ્દ બનાવવાનો જ વિચાર હતો !’

‘અરે તા, એમ નહિ ! એમ નહિ !’ મિ. ડિસ્ક-હેડને આગળ બોલવા માંડ્યું, ‘આ બાળકના રૂપે ભગવાને જે અંધાર સમતકાર ક્યો છે તે એ બાળકના સમજે છે એ વાતની તમે ખાતરી રાખો અને કું’ તે એમ પણ પ્રમથ્તું કે ભગવાને એને આ બાળકરૂપે જે વસ્ત્ર આવેલ છે તો તેની માતાના આત્માને જડ ન બની ‘તાં સચેત હવંત રાખવા ખાતર અને આ બાળક નહોત તો શયતાને તેને અત્યાર કરતાં પણ વિશેષ ઘેર બાંધે પાપોની અંદર કુખાડી દેત તેમાંથી તેને બચાવવા ખાતર જ આપણમાં આવેલું છે-ખરેખર

મને તો આ જ ખુલાસો સાચો લાગે છે-એમ પણ એ બજાર સમજે. એટલે આ સાચાર પાપી અગળા શિશુના રૂપમાં લેપેટાયેલા આ અમર આત્માને પોતાની પાસે જ રાખે-આજીવ સુખ કે કુઝ બેગાંથી એને તેને માટે લાપક બની શકે એવા એ હવની દેખરેખ એને જ સોંપવામાં આવે, કે જેથી એ તેને નીતિમતા અને સદાચરણની તારીખ આપે. તે એને પોતાના પતનનું પ્રલેક પણ સમરણ કરાવે, અને છતાં એને શીખવે, સર્ગનારે જન્મે છે આજીવના રૂપમાં એને પવિત્ર કોમ આપી હોય એ રીતે શીખવે, કે પોને જો એ બાળકને સદાચારી બનાવી-ને સર્ગ બંધી લઈ જશે તો એ બાળક પણ પોતાની માતાને સર્ગમાં-લઈ જશે, -આમ એ બાળકને સુશિષ્ય આપણે એ હારા બાળકનો તેમ પોતાની જાનને-એમ જન્મેના એ ઉદ્ધાર કરી રહે એટલા માટે એ બાળક એવી પાસે જ રહેવા દેવામાં આવે એ જ યોગ છે. અને આટલા પુત્રી આ પાપી માતા એ બાળકના પાપી પિતા કરતાં વધારે ભાગ્યશાળી છે તો હૃદય પ્રાપ્તના પોતાના નેમ એના બાળકના પથ દિનને ખાતર રિવંભરે એ જન્મેને જે રિપતિમાં પ્રવેશ છે તે જ રિવતિમાં આપણે રહેવા કહ્યો એ જ યોગ છે.’

‘બાપ, નમે હવની કાષ વિશ્વસ્ય ઉલટતાપૂર્વક બોલો છો.’ ગઢ શરર ચિલિંગનયે’ તેન બધી રિમત કરીને રજું.

‘અને માસા આ વાતેસ કાઠએ જે ક્યું’ તેમાં ક્યું સરસ રહેલું છે.’ રેવંડ મિ. વિસ્મને ઉમેલું. ‘કેમ નાજવાર બેચિ મહામસાદેવ, આપને શું લાગે છે ? એણે આ સાચાર અમળાની સરસ વર્ણનાત નથી કરી ?’

‘ખરેખર, એણે સરસ વર્ણનાત કરી છે,’ ન્યાયાધિકારીએ ઉતાર વાળ્યો ‘અને એના દલીલો રજૂ કરી છે કે આપણે દેવે એ બાળત અત્યારે છે એ જ રૂપમાં રહેવા કહ્યું-એમને મટે નહિ તો ઉત્તર, આ બાળકમાં બીજું કંઈ કુસરણ્ય એવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તો એમ ને એમ જ રહેવા કહ્યું. છતાં આ બાળકની ધર્મસિદ્ધાંતને લગતા પ્રતીતિની રીતમર અને નકશી રવા પ્રમથેની પરીક્ષા એને તો તમે અથવા તો જગી ડિસ્કેટલ સે એ વિશે આવણે કાજી રાખતી બેઠી. ઉપરાંત તે એટલ ઉમરે નિશાએ જ્ય તમ પર્મિત્તમાં જ્ય એ બાળત

પણ દયાઈ ધમકો ઉચ્ચતનારા માથુસે લક્ષમાં રાખવી પડશે.’

ગોપનો બંધ પડ્યો એટલે એ જુવાન પાદરી એ મંડળી બેસી હતી ત્યાંથી થોડાં કલાક પાછળ દમી, અને જારીના બારે પાસા પાછળ તેનો ચહેરો થોડાંક દર્શાઈ જાય એવે કેશોએ ઊભો રહ્યો. આ વખતે એની આંખોનો અપ્રકાશમાં જે પડાણો પડતો હતો તે પોતે હમણાં જ જે ઉદ્બોધન થયું તેની અંદરની અવેશમયતાને કારણે કંપી રહ્યો હતો. રૂઝિયાન પેટું ઉત્તમત ચંચળ નાનકડું પેદિયું-પર્લ-જાનું માનું પિંચે રહીને તેની પાસે પહોંચી ગયું, અને તેનો દોષ પોતાના જાને દાખમાં પકડીને તેણે પોતાનો માથો તે દાખને અડધાંથી, પાદરી પોતાનો પ્રેમભાવ દર્શાવવાની જ રીત એકથી જમી માર્દવજરી હતી અને સાથે એની શાન્ત સરજતાજરી હતી કે તેની માતા આ જમું એક રહી હતી તેણે પોતાના અંતરને પ્રાપ્ત કર્યો કે ‘શું ખરેખર, આ મારી પદ્મ છે?’ આમ જતાં એ જાગરના અંતરમાં પ્રેમનિતિ હતી જ, તો કે મોરબાજે તે આપેશના રૂપમાં બાહ્ય થતી હતી, અને તેના સમગ્ર જીવનમાત્રમાં આત્માના નેત્રમાં માર્દવ સાથે બાબેજ જે તાર પ્રાપ્ત થઈ હતી, જીવનમાં પુરોને બીજાની વિર-ઈમિત પ્રેમાદરશિ આઈ હતી તે, પદરી નાનાં જમ્યાંએના પ્રેમ કે પદાપાત્રમાં આત્મા ચિદનો રહેયું મંદુ બીજું થયું હોયતું નથી, કારણકે આવો પ્રેમજાર નરણી આપ્ત-નિમ્મત્તિથી જીવન કાઢતી સૂચના વગર રચાયું રીતે પ્રવિશન શરૂમાં આવ્યો હોય છે, અને તેથી આપખી જનમાં ખરેખર આદરના તે માન આપણ સાથે કેમકે વરત વસી રહેયું છે એમ મૂલ્યના સામે છે, એટલે પંડે ત્યારે પોતાનો પ્રેમભાવ આપી રીતે પ્રવિશન રીતે ત્યારે પાદરીએ પાપું જાણને લેયું, એ જાગરના માથા પર પોતાનો દોષ મૂક્યો, અને પદરી જાગર ચંકચંકિત થઈ એ આવે તેના કાળજ પર મૂંઝવે કર્યું. પણ નાનકડી પડતો આ વિરેવ મનોભાવ કેમ જાણી પદરી રહ્યો નહિ, એટલે તે અપ્રાપ્ત હતી પદરી, અને એ રીતનજાતામાં એકથી સ્વચિત અને દરજા અંદરથી નાચવા અને ફરત જાણી કે સુરજ નિગમને તે એ વખતે આ જાણના પદના અંદરથી પણ આજવાગમને અડધા દર્શા કે એ એ વિરેવ ચંકા થઈ.

‘આ રીતમાં તે તાર્કિક વિવાદો એવું લાગે છે,’ તેણે બિ. કિમ્બોલને કહ્યું. ‘આને વિવાદ તારે કાઢ જુદીની સાવરખીની જરૂર પડે એવું નથી.’

‘તારે વિચિત્ર હોડી!’ ૧૬ ચિંચિત્તોને દોર કરી. ‘એની પ્રકૃતિમાં એની માનસ અંદરો નો મંદ-લાયથી એક શક્ય છે. તો જરૂરથી, એ જાગરની પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી, તેની ધરના અને સ્વરૂપ ઉપરથી તેનો વિવાદ મૂકી દેશે તે’ આત્મવૃત્તે અનુમાન કર્યું હોય, તો શું કોઈ તરતની અવેશજન્યુદિને માટે એ અશક્ય છે?’

‘ના, આની જાગરમાં મર્મગદ્ય તરતનાની પ્રકૃતિ ઉપરથી કરવા એ તો પાપ ગણાય,’ બિ. કિમ્બોલે કહ્યું. ‘એ જાણે તો એને માટે ઉપાસના ને પ્રાર્થના કર્યાં એ જ વધારે શાર્દ; અને એ કર્યાં પણ રહેશે મારી વરતુ તો, વિષંભર પોતે આ શક્ય પ્રકૃતિ રદમ પ્રાપ્ત ન હો તાંમુખી તેને અભારે છે એવા તે એવા જગ્યાં રહેવા દેશે એ છે, એમ કરવાથી, આ જાગર અનાથ તાર જાગર પ્રમે વિવાદો માયા-જાવ દર્શાવને રીકે ચિમ્બી મુકાને દક્ષ રહે છે.’

આ વાતનો અલો સંતોષાતક નિર્ણય થતાં દોર પ્રાપ્ત પડતે લઈને ત્યાંથી મારી નીકળી, એમ કહેવાય છે કે તે એ મહાત્માનાં પદવિમાં નિત્યની હતી એ વખતે એક ખંડી જારીની જાણી બોલી નાખવામાં આવેથી, અને તેમાંની તરત ક્રયા નિર્ણયદાતાની કયા પ્રકારની જાહેર શીખતી દિગ્ગમ-દમણાં થોડાં વરત પ્રાપ્ત જ પ્રાપ્ત મર્મને વધ કરવામાં આવેથી તે જીવન દિગ્ગમનું મોડું એ અપ્રકાશમાં જારી જવાર પ્રકૃતિ મર્મ દેખાયું.

‘આમ તો, જારી,’ એ મહાત્માનાં પ્રશ્નનાત્મક નીતિના હતી તેવા પર પોતાના અપશુકિતવાને વરત ચરેશથી કાઢો એકે પાપરની દોષ એવી રીતે તે બે.લા. ‘આને અમારી સાથે આવીશ તું? જમ્યાંમાં આવે મળતી મંડળી જાગરની છે, અને ત્યાં જાગરને મેં જાગરન વગર આપી દીધું છે કે ૧૮૮૧ દેવર પ્રાપ્ત પણ એ મંડળીમાં જામ મેશે.’

‘જગા જગા કરીને મતા પદી તેની પાસે મારો મારજો!’ દેરરે કિમ્બોલ નિત્ય રીતે જગા અ.મ.લા. ‘મારે દેર રીતે મારી નાનકડી જાણે નજર મજર ની

કેળવેલો, એટલે આંહીં એ જે રમ્ય થયો તે વેદ તરીકે રમ્ય થયો, અને વેદ તરીકે એને ધણે સારો આવકાર મળ્યો. આ વસાહતમાં કુશળ વૈદો અને શસ્ત્રવૈદો બધાએ જ નગરે પડતા હતા. એ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એ ધર્માના, માણસોમાં આટલાંદિક પાર કરીને આંદો આવનારા અન્ય લોકો જેટલો ધર્મેસાદ સમાખડણ પુરુષમાં જ દેખાતો હતો. એનું કારણ કદાચ એ હોય કે માનવશરીરનું અન્વેષણ કરવાને લીધે આવા પુરુષોની ઉચ્ચતર અને સૂક્ષ્મતર પ્રકારની શક્તિઓ જડવારી બની જતી હતી, અને જીવનશક્તિને એના સમગ્ર સ્વરૂપનું વ્યક્ત કરવા જેટલી કસમત મરાવનારા આ મનુષ્યદેહરૂપી અદ્વિત્યત ધર્મની જટિલ રચના બોધને તેઓ જીવનનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ પીચરી જતા હતા. એ ગમે તેમ હોય, પણ આજ દિન સુધી આ ભવા શહેર બેસ્ટનની સુખાકારી દવાદાર પૂરતો તો એક છુટકા પુરુષ પાદરીના 'મદદનીશ તેમ હરીમ બનેનું' કામ એવી સાથે કરતો હતો તેના હાથમાં સ્વી હરી આ માણસને વૈદાની દિશામાં કરું પ્રમાણુપત્ર કે ડિગ્રેશન મળેલો નહોતો, પણ ધર્માનિષ્ઠા અને સહાયરણને ગમે કાંઈ પણ પ્રમાણુપત્ર કરતાં પણ લોકોમાં વિશેષ એ આદર મેળવી શકે. હતો અને આ શહેરમાં શસ્ત્ર-વૈદ પણ એક જ હતો અને તે સર્જીયાત રેગિન્ડા વપરાશ સાથે શસ્ત્રચિકિત્સા પ્રસંગોપાત પ્રયોગ કરાવેા દબમ. ભ્યાંની વૈદકચિકિત્સા સ્થિતિ આવી હોય ત્યાં રાજ્ય ચિત્તિબંધન જેવા રિવાજ વૈનું આગમન બારે મુદ્દવચન યદ્ય પડે એ રચનાત્મિક જ છે. એણે આંદો આપીને તરન જ, જે-કરેક કલાશ્રમ દરરવા યંબધવાગી અને મુવંયા વિખનીય એવી ઔષધિઓનું એક મોટું બધ બળે એને પરિણામે ઉદ્ભવતી દવા જીવનનું અમત પ્રકટાવતી હોય એટલી જાંબી કાળજીથી એકઠું કરવામાં આવતું હતું એવા અટપટા અને દિમાગદાર વૈદકશાસ્ત્રની અંદરની પોતાની પારંચના પ્રકટ કરી બતાવી. ત્રિશોમાં, પોતે કે ઇન્ડિયનોના મુસકમાં કેટલોક વખત કેદ રહ્યો હતા તેથી ત્યાંનાં દેહી એભાંડમાં અને જડી છુટીઓનું પણ એણે ત્રિશળ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, અને અસિસત બંગ્લી લોકોને કુરરના મહાન આશીર્વાદુપ જતી ગમેતી આ માદી દવાઓ પર પોતાને સેધઓથી પારચરના મોટા મોટા

વિદ્વાન હાકતરો અને પંડિતો કાળજીપૂર્વક સંશોધવા અને વિકસા કરતી યૂરોપીય ઉપચારવિદ્યા જેટલો જ વિશ્વાસ એ વાત પણ તે પોતાના દરદીઓ આગળ કહી છુપાવતો નહિ.

ધાર્મિક જીવનના બાહ્યારવિધિઓ પૂરતો તે આ આગતુક વિદ્વાન નમ્રનેદાર કે આદર્શ ગણાય એવો હતો. આંદો આવ્યા પછી ટૂંક મુદતમાં જ તેને રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલને પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શક તરીકે પસંદ કર્યો હતો. આ જીવાન પાદરીના પારિત્યની કાર્તિ એકસદર્માં હતુ પણ તાજ હતી, એટલે એના કેટલાક અદ્યુત્સાહી પ્રસંગો એને લગભગ પ્રચુરિત ધર્મચાર્ય જેવો ગણતા હતા અને એ ને સામાન્ય માણસોના જેટલું આધુન્ય ભોગવી શકે અને એ બધાં વખત એનું શરીર બરાબર કામ આપી શકે તો ધિરની ધર્મના સૈશરકાળમાં આદિ ધર્મશુભોએ એ ધર્મની જેટલી મહાન સેવાઓ કરેલી તેટલી જ મહાન સેવાઓ એ આ ન્યાયબંધના અત્યાસના પાંગળા ધર્મજીવનને માટે કરેલી એનું તેઓ હદ પ્રદાપૂર્વક ગાનતા હતા. પણ આ જ અરસામાં મિ. ડિમ્સડેઇલનું આરોગ્ય સ્પષ્ટ રીતે લથડવા લાગ્યું હતું. એની રેગિન્ડી ટેબોથી પરિચિત જતો આ પાદરીના ગલની શીકાશતો ખુલાસો કરતાં એના અત્યુત્સાહભર્યા ત્રિશાબાસંગને, તેમ ધર્મશુભ તરીકેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવામાં તે અતિશય કાળજી રાખતો હતો તેને, તથા એ જાતે કરતાં વિશેષ તો, પોતાના એદિકજીવનની પ્રાપ્તતા પોતાના આંતર ધર્મ-દીપને રૂંધી કે આવડી ન કે તેટલા માટે તે વારંવાર જે ઉપચારો અને ઉત્તમચાર-ભાગરણો-કર્તા કરતો તેને એના અલેહની શીકાશતો કારણરૂપે રમ્ય કરતા. કેટલાક હોવા કે મિ. ડિમ્સડેઇલ ને અરેબર મરી જવાનાં હોય તો એ ઉપરથી તો એગ પુરવાર થતું હતું કે એનાં જેવાના પુરવચરણને માટે આ જગત જરાએ લાકડ નહોતું. તો બીજા બાબુથી એ પોતે તો પોતાની લાદાયિક નમ્રતાપૂર્વક એટલું જ હતો કે વિધર્મીને જે પોતાને આ જગતમાંથી લાઠ લેવાનું મુનાસખ જત્રે તો તે પૂછી પર પોતાને તેણે જે અટપમાં અટપ ધર્મ-કાર્ય કરવાનું સેપિયું તે પણ કરાની પોપત્તી અથે બનકને-કારણે જ એમ ગણાશે. પણ એની ત્રિશુ-

હતી જતી તમિલનાં કારણે વિશે આમ અને તેટલા મતભેદ હોય છતાં એનું આશય કથરુનું હતું એ ખાતરમાં તો કશી શંકાને અવકાશ નહોતો. એની કાયા કૃત યશ્ન ગાત્ર હતી; એનો અવાજ નેકે પહેલાં નેટલો જ લાગેલો અને મોટો હતો છતાં એમાં વિચાર પેસવાનો એવી ધ્યાનિજનક આગાહી કરી રહ્યો હતો; અને નાનામાં નાના ભવપ્રસંગે અથવા એવા ખીન્ન અણુ-ધાર્યા અકસ્માતપ્રસંગે એ પોતાની છાતી ખા દાઢ્ય ખૂંટતો હતો, અને એ વખતે એનું મોં પહેલાં એકદમ લાલચોળ બની જતું હતું ને પછી તરત એકદમ શીઘ્ર પડી જતું હતું એ ઉપરથી એને જે દારુણ વેગના યશ્ન રહી તે કેબાદ આવી હતી.

શેજર વિલિંગ્જર્વર્ આ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો એ વખતે આ જુવાન પાદરીની સ્થિતિ આવી વિધમ યધ પડી હતી, અને એની જવજંત શક્તિશી બનેતિ ઊગતાં જ અક્ષણે આગમી ભવ એવી સૌને ધારતી હતી. તે કંપાથી આગે તે બહુ થોડા માણસો કંઈ શકે એમ હતું. એટલે તેનું આ શહેરમાં આગમન તો જાણે તે એકાએક આકાશમાંથી પડ્યો હોય અથવા પાતાળ કોકામાંથી ફૂટી નીકળ્યો હોય એવું અનુભવ લાગતું હતું, અને એની અગમ્યતામાં મીઠું મસ્તું બાજરાની એને અદ્ભુતતાનું સ્વરૂપ આપી દેતું એ તો શોકોને માટે રમત વાત હતી અત્યારે હવે સૌ તેને કુશળ વૈદ તરીકે પિછાનતા હતા. તે વનરચતિ કે જાણી કુલોનાં કળાઓ એકઠી કરતો, વનરજની કુમળી કળાઓ તોડતો તથા તેનાં મૂલ્યાંકન જેવી કાલેસા એ સૌના એવામાં આવતું અને એ ઉપરથી સામાન્ય દષ્ટિને નકામી લાગતી વનરચતિના ગુણ ગુણોથી તે પરિચિત હોય એમ સૌને લાગતું. જેની વૈજ્ઞાનિક નિદિઓ લગભગ દેવી જેવી મજાતી હતી એવા સર પેનેકમ કિંગની તથા બીજા નામાંકિત પુરો પોતાના સોખમીઓ છે અને પોતાની સાથે પત્રબંધાર, ચકાવી રજા છં એમ તે કહેતો તે વાત કણપરંપરાએ સૌના જાણવામાં આવતી. પરંતુ, જમતના વિદ્વાનમંડળમાં આટલું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવનારો આ પુરુષ આંહી આવેલો તે શા હેતુથી ? જેનો ખરો કાર્યપ્રદેશ તો મહાનગરીઓમાં રહેલો હતો એવો આ કુશળ પુરુષ આંહીના અરુણ

પ્રદેશમાં શું ફૂંકેલો હશે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક અથવા બેરહાર ખૂબસૂ લાગી-અને એ અથવા મને તેટલી જુદીશ્ય હોવા છતાં ફેટલાક અતિ સમજુ માણસો પણ તે માનતા લાગ્યા-એ જમવાને ખરેખરો ચમત્કાર કરીને જર્મન વિદ્યાપીઠના ઔપચારિકશાસ્ત્રના એક પુરંધર પંડિતના શરીરને આકાશમાર્ગે આણીને એકદમ મિ. કિમ્સેકેલના અભ્યાસખંડના દાર આગળ ખડું કરી દીધું હતું ! પણ બીજા ફેટલાક પુરો આમના કરતાં વધુ શાણા હતા, તેઓ સમજતા હતા કે જમવાને કંઈ પોતાના ઉદ્દેશો પર પાડવા માટે ચમત્કારિક દરમિયાનગીરી નાટકી તમાશા કરવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે તેઓ શેજર વિલિંગ્જર્વર્ ખરેખર ખરા વખતે જ અહીં આવી પહોંચ્યો તેમાં વિશ્વભરનો કરુણ અપ દાખ રહેલો છે એમ માનતા હતા.

આ વિચારને એ વૈદ આ જુવાન પાદરીમાં જોડા રસ સેવા લાગ્યો તેથી પ્રુષ્ટિ મળી. એ વૈદ આગળ એ પાદરીના ધર્મપ્રદેશનો સમ્યક બન્યો, અને મૂળથી જ એકાન્ત પ્રિય અને થોડાભોલા એવા એ પાદરીના મિત્રીભાર અને વિશ્વાસ સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પોતાના ધાર્મિક માર્ગદર્શકની તમિલત બેઠને તેણે ભારે ભીતિ અવકાશ કરી છતાં તે પ્રધારવાનો યત્ન કરી નેચ તેણે પોતાની અતુરતા ખતાવી, અને એ યત્ન જો થોડા જ વખતમાં શરૂ કરવામાં આવે તો દિલ્લર પરિચામ આવે અને તમિલત પૂરેપૂરી સુષરો ભવ એવી પેળાને પૂરે પૂરી આશા છે એમ જણાવ્યું. એટલે મિ. કિમ્સેકેલના ધર્મપ્રદેશનો અંદર વસતા વડીલ પુરો મઠંગાર, ધર્મગુરુઓ, પ્રોઈ વગેરી સનારીઓ અને જુવાન તેમ પૂટી અપરિગૃત રચીઓ એ સૌએ મળીને આ વૈદે સ્વચ્છે નિખાત્તાસ રતિ ચરણે પસેલી કોશાવજારી સેવાનો અંખતરો કરી નેચા એટી સાથે તેના પર આકર્ષક દળ પણ કર્યું. પણ મિ. કિમ્સેકેલ એ સીધી પિતતિનો કામળા શબ્દોથી અસહ્યકાર કર્યો.

‘મારે કશી દવાની જરૂર નથી,’ તેણે કહ્યું.

પણ જ્યારે દર રવિવારે તેના ગાલ આગળ સરિવાર કરતાં વધુ ને વધુ શીઘ્ર ને દુખળા પડતા જતા હોય, અને જ્યારે પોતાની છાતી પરે દાઢ્ય દવારવો એ

વસ્તુ આકસ્મિક એટલે બદલે રોજની અખંડ ટેવ જેવી બની ગયેલ હોય, ત્યારે પછી દયાની જરૂર નથી એમ એ જુવાન પાદરી શી રીતે કહી શકે? શું એ પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિથી કંટાળીને યાદી મળે. હવે? શું એને મરી જવાનું મન હવું? આના આના પ્રશ્નો બોસ્ટનના તેના કરતાં મોટા ધર્મશુભોએ તેમ જ તેના ધર્મ-મંદિરના મંદનીઓએ મંબીર ધર્મજાવથી પૂછવા માંડ્યા, અને વિશ્વેશ્વરે આવી રખડ રીતે જે મદદ તેને મેળવી આપી હતી તેના અશીકાર કરવામાં રહેલા પાપ પર એ સૌ પાદરીમાંડે તેને પ્રવચન આપ્યું. એટલે આ જુવાન પાદરીએ તેમની સોની વાત મૂકી મૂકી સાન્તિયા સાંભળી અને આખરે એ વૈદ સાથે વાતચીત કરવાનું તેમને વચન આપ્યું.

‘જો ભગવાનને મારી વાત મંજૂર હોત,’ પોતે આપેલું આ વચન પાળવા માટે તેણે જુદા રોજર ચિલ્ડ્રિજવર્થને વૈદકીય સલાહ આપવા નોતખે ત્યારે રોજરં મિ ડિમ્સડોએ કહ્યું, ‘તો તો તમે મારી ખાતર તમારી નૈમિત્તિક અજમાવે તો કરતાં મારી આ બધી મહેનત, મારો આ સર્વ વિવાદ, મારાં પાપ, અને મારાં દુઃખ એ સ્થળાંતિ મારી સાથે ટૂંકે મુદ્દતમાં જ અત આવે, અને એ બધાની અંદરના પાર્શ્વિક અંશો મારી સાથે મારી કબજામાં લેવામાં આવે, અને આધ્યાત્મિક અંશો મારા સનાતન સ્વરૂપમાં લળી જાય, એથી એ તો વિશેષ સંતોષ થાત.’

‘આહો,’ રોજર ચિલ્ડ્રિજવર્થનું સમસ્ત ધર્મન જે સ્વાસ્થ્યથી-એ સ્વાસ્થ્ય નૈમિત્તિક હોય કે કૃત્રિમ રીતે ધારણ કરેલું હોય તે જુદી વાન-સદાએ અકિત હવું તે સ્વાસ્થ્યથી તેણે કહ્યું, ‘જુવાન પાદરી એમ જ બોલે. જુવાન માણસોએ આ સંસારમાં ઊંડાં ઘૂળ નાખ્યાં નથી હોતાં તેથી તેઓ જીવન પરના પોતાનો કાળ આવી સહેલાઈથી જોતા કરી શકે છે! અને સદાએ ધર્મરતા સદાસરમાં જ જરૂરતાં વિચરનારા સાધુ પુરુષો તો અભિનય જેદસલેમની મુલવંચા કરમજી પર એ ધર્મરતી સંગાથે ચાલતો માટે આંદોષી જલ્દી જલ્દી ઊપડી જવાને હંમેશા આગર જ હોય છે.’

‘ના,’ કેપાન પર વેદનાની સુરખી તરણી પસાર થઇ મન, એટલે પોતાની છાતી પર હાથ મૂકીને એ

જુવાન પાદરીએ કહ્યું, ‘ત્યાં આપણા જેટલી લાગણી મારામાં હોત, તો તો મને આંદોષ રહ્યા રહ્યા જ ઊંચો કરવાથી સંતોષ થાત.’

‘સાધુ પુરુષો હંમેશાં પોતાની જાત પ્રત્યે એવી તુચ્છતાની દૃષ્ટિએ જ જુલો છે,’ વેદે કહ્યું.

આવી રીતે એ ભેદી જુદા રોજર ચિલ્ડ્રિજવર્થ રોજરં મિ. ડિમ્સડોએ શારીરિક સલાહકાર-આરામ-મંત્રી-બન્યો, એ વૈદને પોતાના દરનીના દર્દમાં જ રસ હતો એમ નહોતું, પણ તેને તો એના ચારિત્ર્ય અને માનસગુણોનું પણ નિરીક્ષણ કરવાની પ્રવળ તૃત્તિ હતી, એ લે આ જાન પુરુષો વચ્ચે હંમરને મોટો તફાવત હોવા છતાં એ બંને જણ ધીરે ધીરે પોતાનો સમય એકજીમના સાથમાં વધુ ને વધુ જાળવવા લાગ્યા. પાદરી પોતાની તબિયત મુખરે અંટકા માટે અને વૈદ રોગચાળાને કરે એવી વતરપતિ પોતે એકલી કરી શકે એટલા માટે એમ એ બંને જણ ગમે તો સમુદ્ધિનારે અથવા પછી અરુદ્ધમાં લાંબે મુખી સાથે સાથે ફરવા જવા લાગ્યા, એ વખતે ગમે તો મોજા-ઓની મજાના કે મર્મર પ્વનિ અથવા ફરોસોમાંથી આવતું મંબીર વાયુચંગીત એમના વિવિધ વિહારનું સંગાથી બનતું. બંને જણ એક બીજાના અભ્યાસ-ખંડ ને નિશ્ચિતચાનવા મિજમાન પણ ફરીફરીને થતા. પાદરીને વેદનો બુદ્ધિવિકાસ અસાધારણ ઊંડાણ અને વિસ્તારવળો લાગ્યો, અને એના વિચારોની વ્યાપકતા ને સ્વતંત્રતા પણ પોતાના વ્યવસાયબુધ્ધિમાં જવડે જ નેત્રમાં આવે એની અસાધારણ પ્રકારની એને લાગી, એટલે તેને આ વિજ્ઞાનમંદિની સોજતો મેદાં ઊપચયો, અને બધી વાત કહીએ તો તો વૈદનું આ વિચારસત્તાએ બેઠી પાદરીને આધાત ન લાગ્યો હોય તોપણ તે ચપલી તો જરૂર ગયો, કેમકે મિ. ડિમ્સડોએ સાચો ધર્મશુભ, સાચો ધર્મપરાયણ પુરુષ હતો, તેનામાં ધર્મ-પ્રત્યેની આદરતિ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી હતી, અને તેનું ચિત્ત પણ એ પ્રધારનું હતું કે કેમપણ એકદ સંપ્રગયને મીથે નેત્રપૂરક ધસવું, અને મગવના વહેવા સાથે એ એસો કિડો ને વધુ કિડો બનાવનાં જવું એ એનું લક્ષણ હતું. સમાજની કાર્યપણ અવસ્થામાં એ આપણે જેને ઉદારમનાદી કહીએ એવો પુરુષ તો

યથા જ ન હોત. તેને તો પોતાના પોતાથી ચોક્કસમાં તેને પૂરી રાજે એવા કોઈ ધર્મસંપ્રદાયનું નિયમન તેના પર સતત રીતે ચાલુ હોય ત્યારે જ ચિંતામાં નિરાંત થાય એવું હતું. આમ હોવા છતાં પોતે રાજ્ય રાજ્ય સંપર્કમાં આવતો હતો એવા પોતાના ધંધાના પુરુષો કરતાં જુદા જ પ્રકારની જુદીના માધ્યમદ્વારા વિષયનું દર્શન કરવામાં તેને પ્રસંગોપાત જે નિશ્ચિતતા અનુભવ થતો હતો અને આનંદ ઊપજતો હતો તે કંઈ થોડું નહોતો. એ તો બાજુ. અપાર સુધી તે પોતાના ગ્રીય અને બુદ્ધિગદ્ગમી અભ્યાસપૂર્વક દીપપ્રકાશ અથવા શૈલ્ય શૈલ્યને આવનાં કિરણોના સ્વપ્રકાશમાં પુરતો. ગાંધી નીકળતી રથુજા કે સૂક્ષ્મ, શારીરિક કે નૈનિક ગમે તે પ્રકારની છતાં કૃત્રિમ નેત્રી વામણી મધ્યાતા વાતાવરણમાં બેસીને પોતાનું જીવન અર્થ રીતે શુભાભ્યાસ કરતો હતો ત્યાં બહારની ખુલ્લી તાજા હવા દાખલ કરે એવી એક બારી ઉઘાડી નાખી હોય, એનું લાગતું હતું. જલ્પ આ હવા એટલી બધી તાજા અને ઠંડી હતી કે તેનાથી લાંબા વખત સુધી છત્રી રામય એવું નહોતું. એટલે પાછી અને તેની સાથે સાથે વેદ પણ એ હવામાંથી એકદમ પાછા ફરીને એમનું ધર્મસંજ્ઞાને નિહિત અને સાલ્વસંભવ ગણે એવા વિચારોની મર્યાદામાં જ પાછા જલ્પી જલ્પી આવી જતા હતા.

રાજ્ય ચિલ્લિજયર્થ પોતાના દરદી તેનાં જન્મે સ્વરૂપમાં-તે પોતાને ટોચ ગમેએ રહે પોતાને પરિચિત બની ગમેએ નિચારેલા વર્તણૂકમાં કરતો હતો એ સમયના તેના સામાન્ય જીવનને પ્રસંગે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, તેમ જેની નાનિતા તેના શીકની સપારી પર તેના ચારિત્ર્યનું કોઈ અપૂર્વ તત્ત્વ લઈ આવે એવા તે સામાન્ય રીતે તે દેશએસો હતો તેથી બિન જ પ્રકારના નૈતિક વાતાવરણમાં તેને રૂબે રૂબે હોય તો એ વખતે તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતો હતો તે સ્વરૂપમાં, એમ તેનાં અને સ્વરૂપમાં-કાળજીપૂર્વક બારીક તપસ કર્યા કરતો હતો. આ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે તેનું દિલ સાધવાનો પ્રયત્ન આદરવા અગાઉ એ પુરુષને બરાબર સ્થાયી સ્વરૂપમાં પિઝાનવો એ વસ્તુ એને તાર્કિક અગત્યની જાણતી હતી. ત્યાં ત્યાં હૃદય ને જુલું હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભૌતિક સારીના અપ્રિયિએ પણ આ બંનેની વિશિષ્ટતાઓથી હમેશાં રૂબેરૂબ હોય છે.

આર્થિક કિન્નકેષ્વરમાં વિચાર અને કદમના એટલા બધાં પ્રતિષ્ઠિત હતાં, અને પ્રહસ્યધારણી મેનનાશક્તિ એટલી સનેજ હતી, કે તેની શારીરિક નિર્જનતાનું મૂળ ત્યાં પ્રકાશ હોવાનો સંભવ હતો. એટલે રાજ્ય ચિલ્લિજયર્થ-એ કુશળ પડિત, એ માયા ને મૈત્રીભાવરૂપો વેદ-તેના સિદ્ધાન્તોને જોતરી જોતરીને તેનું રહસ્ય સમજી, તેનાં સંસ્મરણોનું મર્માન્વેશ્ય કરી, અને ખાતરી શોધવાને નીકળેલા માણસ ઊંડા કોતરમાં સાતવેલી-પૂર્વક બધે તપાસ કરે તેવી રીતે તેના જીવનમાં બધી વાતની સદમ તપાસ કરીને પોતાના દરદીના અંતરમાં બીં બીં જિતરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કાંઈ મશોધકને શોધ કરવાતે માટે તક મળેલ હોય તેમ પરવાનો પણ મળેલ હોય, અને એ શોધ કરવાને માટે આવશ્યક એવી નિપુણતા તેનામાં હોય તો પછી એવા સંશોધક ત સમજી લે એવાં સ્વરૂપો કે ગુપ્તસ્વો બહુ જ થોડાં હોય છે. જે માણસ પોતાના અંતરમાં કોઈ ગુપ્ત વાતનો ભાર લઇને રહેતો હોય તેણે ખામ કરીને પોતાના વેદ માથે ગદુ નિકટ પરિચયમાં આવવું નહિ. કેમકે એ વેદમાં ને નૈસર્ગિક અગ્રાધ ને તીવ્ર જુલું હોય, અને તેની સાથે જેનું પધાર્થ નામ આપતું મુરેસ છે એનું એક તત્ત્વ-ચાલેતે અત્યારે કામ પૂરતું આવજે તેને સદાનેપજ્ઞિય કરીએ તે તત્ત્વ-હોય; તે ને કશો અવકાશ પ્રકટ ન કરે તેમ પોતાનાં આગળ પડનાં અસ્થિર વસ્તુએ બચાવ ન કરે; તેનામાં ને પોતાના દરદી સાથે પોતાના ચિત્તને એટલું પ્રીતિનારણ્યનું બનાવવાની કૃષિ કે પ્રવૃત્તિસિદ્ધિ નહિ પણ જનમસિદ્ધિ એવી સમિત હોય કે તેના દરદી મનમાં તો પેને બાજે એકાએક વિચાર કરે છે એમ માનના હોય એવી વાતો અજાણનાં તેની આગળ બોલી નાખતો હોય; આવી રીતે દરદી જે કંઈ વાત પ્રકટ કરે તે પ્રશ્નિ શોધ કે આલેસ વચર ખીસી લેવામાં આવે, અને સ્પષ્ટ રીતે બોલી બનાવેલા સમજાવપૂર્વક નહિ પણ મૌનપૂર્વક, અગાજ ન થાય એવા નિઃપાસપૂર્વક-અથવા તો વચ્ચે વચ્ચે અચારનવર પોતે બધી જાત બરાબર સમજે છે એમ દર્શવવાના એકાદ સમજના ઉચ્ચારપૂર્વક સીધારવામાં આવે; વિષામ મિત્રતા આવા આવા રુઝોની માથે તેને પેદો પુરુષ પોતાના વેદ તરીકે સ્વીકારતો હોય એ પરિસ્થિતિના લાભો ને એ રુઝોમાં ઉમેરાય-તે કદાચ

રહેલા પુરુષનો આત્મા કોઈ અનિવાર્ય પણ પોતાની આસપાસ જકડી લીધેલાં બંધનોથી મોકળો બનશે, અને પોતાની સઘળી ગુપ્ત વસ્તો મોજે દહાડે બહાર કાઢીને સામળા પણ પારદર્શક પ્રસાદરૂપે રહેવા લાગશે.

રોજર વિશિષ્ટજન્યમાં ઉપર મણુવેલા સમગ્રા અથવા ધણીખરા શુભો દત્તા, છતાં વખત તો એમ ને એમ વહેવા લાગ્યો. આ બંનેનાં કેળવાયેલાં સંસ્કારી ચિત્તોને એકઠાં રાખીને મળવા માટે, બાનીએ અત્યાર સુધીમાં જે જે બાબતોનો વિચાર કર્યો છે અને જે જે વિષયોનું અભ્યાસ કરેલું છે તે સઘળા વિષયોનો અખિત પ્રદેશ મિશનબ્રમિ તરફે તૈયાર હતો. તેથી આપણે કહી શકા તેમ આ જે પુરુષો વચ્ચે એક પ્રકારનો ગાંઠ નિકટતાભર્યો સંબંધ બનેલો. તેઓ ધર્મ અને નીતિ, સાચાં જનિક પ્રભો અને અંગત ચાલચલન એમ બધી બાબતોની ચર્ચા કરતા. બંને જણ ખાસ પોતાની અંગત જ મણુવા એવી ધણી બાબતો વિશે એક બીજાને વાતો કરતા, અને છતાં, આ પાદરીના મનમાં જોડે જોડે કોઈ શુદ્ધ ચાત હોતી જેટલે એમ વેક માનતો હતો તેથી કોઈ શુદ્ધ વાત એ પાદરીના ચિત્તમાંથી નીકળીને તેના મોખાની કાને આવી નહિ આથી વેકને શંકા પડી કે મિ. ડિમ્સડેઇલે એના ચારીરિતે વ્યાધિનું સ્વરૂપ પણ પોતાની આગળ પૂરેપૂરું પ્રગટ કરેલું નહોતું. ખરેખર, પાદરીનું આ મોત તો અજ્ઞાન કહેવાય.

શોરા વખત પછી રોજર વિશિષ્ટજન્યે રહેલા ઇલાસ ઉપરથી ડિમ્સડેઇલના મિત્રોએ એવી ઓકાણ કરી કે જેથી એ બંને જણ એક જ મકાનમાં રહેવા લાગ્યા. આમાં ઉદ્દેશ, પાદરીના જીવનચારામાં જે કંઈક ભરતી એટ સાચ તે દરેક પર તેને વિશે ચિંતા કર્યા કરતા અને તેના પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખતાના ઈદની નજર રહી શકે એ હતો. આમ એ બંને જણ સાથે રહી શકે એવી યોજના સાચ તો સાડાં એમ સૌથી ખૂબ ઇચ્છા હતી, તેથી એ યોજના સિદ્ધ થઈ શકી ત્યારે આખા સદેરમાં સૌને પુષ્કળ આનંદ થયો. એ જીવાન પાદરીનું હિલ સાધવા માટે આ યોજના સૌને ઉત્તેજાત લાગતી હતી અદ્યતન તેના હિલની સિદ્ધિ અર્થે આ ચિવાય બીજી પણ એક યોજના ચર્ચા શરૂ એમ હતી, અને આ

વિચારમાં કંઈયે અભિપ્રાય દર્શાવતો જેમનો અધિકાર મણુવા એના પુરુષોના મન પ્રમાણે તો તે યોજના પેટી યોજના કરતાં પણ ચડિયાતી હતી. આ યોજના એ હતી કે તે પાદરી પ્રત્યે ધર્મદષ્ટિએ પુષ્કળ આસક્તિ રાખનારી અને તેને પ્રેમાદરપૂર્વક પૂજનારી અનેક રૂપની કુમારિકાઓ ત્યાં હતી, તેમાંથી એકાદનું તે પાલિકપદલુ કરે. પણ એ બાબતમાં આધર ડિમ્સડેઇલને સમજતી શકાય એવી અત્યારે તો કરી આજ્ઞા દેખાતી ન હોતી, કંઈક જાણે ધર્મશુદ્ધિએ તો મદાયે અપરિ-ક્ષીત જીવન જ શુદ્ધરૂપે જોઈએ એવો તેની દષ્ટિએ ધર્મમંડળના નિવસનનો કોઈ સિદ્ધાંત હોય એમ એ સંબંધમાં ત્યારે ત્યારે કંઈકે ઇચ્છત તેને કરવામાં આવતું ત્યારે ત્યારે તે એકદમ તેનો તિરસ્કાર કરતો હતો. આ પ્રમાણે મિ. ડિમ્સડેઇલને, તેની પોતાની જ ઇચ્છાથી, કોઈ બીજા માણસને ત્યાં જે લુપ્તપાકો ગોરાક મળે તે આવતો હતો, અને કોઈ બીજાની સહાયથી જ તાપતા માગતા પુરુષને જીવનભર જે કંઈક વેદની પડે તે કંઈમાં કુંજવાતું હતું. તેથી આ અત્યાર, શાણો, અનુભવી અને શુભેચ્છક વૈદ-જીવાન પાદરી પ્રત્યે પિતાના જેટલા પ્રેમાદરભાવથી જોતો આ વૈદ-જ સમસ્ત માનવજાતમાં એ જીવાન પાદરીના નિકટ સદવાસમાં રહે એ ખરેખર સૌને સર્વથા મેળવ લાગ્યું.

આ બન્ને મિત્રોનું તબુ નિવાસસ્થાન, પાછળથી ફિગ્ગ મેપલનું પૂરુષ ધર્મમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે તે જ જગ્યા પર લગભગ આવી રહેલા સામાજિક દષ્ટિ-એ પ્રતિષ્ઠિત એવી એક ધાર્મિક વિધવાના મકાનમાં નકરી ચર્ચ હતું. એની એક બાજુએ, મુળ આઈફરે ન્હોનમનનું ખેતર ને ઘર હતું ત્યાં, કચરામાં આવેલું હતું, તેની આ પાદરી અને વૈદ બંનેના હૃદયમાં પોતપોતાના ભવસંપન્ને અંગે અંબીર વિચારો શરૂાવે એવી એ જગ્યા હતી એ ભરી વિધવા ખામસે મિ. ડિમ્સડેઇલ પ્રત્યે માનાની જેટલી શ્રદ્ધા રાખીને તેને માટે પુષ્કળ સુધ્ધ-પ્રકાસ આવે અને મણુવાદનને સમયે તરફે ખૂબ સામે તો બારીઓના પડા બંદી શકાય એવી સંગવજાણો પોતાના મકાનનો આગમો ખંડ નકરી કર્યો, એ ખંડની દીવાલો પર, જોળેલિતની સાથે પર તૈયાર થયેલા કહેવાતા ચિત્રાંકિત પડા ટાંગી દીધા હતા. પડા જોળેલિમાં તૈયાર થયા હોય કે બીજા, પણ તેના

પર ઈવિડ ને આચરેલા, અને પપગંબર નાખતી પૌરાણિક કથા હજુ એ વખતે છાપટી નહિ મળેલા એવા તાત્ત્વ રંગમાં દોરેલી હતી. એ ચિત્રમાં કથામાંની પેલી સ્વરૂપવતી સ્ત્રીને તથા દુઃખને ધિક્કારતા પેલા પપગંબરને એમ ઉભયને તાદ્રશ આકારમાં આધિષ્ઠિતા હતાં. આ પડકાર આજળ એ વિષય પાછીએ પોતાનો મંથસંઘઠ ગાઠવેલો, એ-મંથસંઘઠમાં જૂના ખિસ્તી ધર્મશુદ્ધિએ સ્વેચ્છાં સામગ્રના પૂઠે બાધિતા પુસ્તકો, માદુરી પંડિતેનાં પુસ્તકો, તેમ મહાનિવારે સાધુ પુરોગેની વિદ્યાતાન્ય ક્ષણે પુસ્તકો હતાં. મકાનની બીજી બાજુએ શેઠર મિથિજન વધે પોતાના અભ્યાસખંડ અને પ્રયોગશાળાની ગોઠવણ કરી. આ પ્રયોગશાળા કંઈ આધારને ક્ષેત્ર વિચારણાઓ દીક દીક સંપૂર્ણ ગણે એવી સમૃદ્ધ નહોતી, પણ તેમાં શા સા વણિક સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું એક મંથ અને એસડિયાં તેમ રક્ષાપણું મિશ્રણ કરવાનાં સાધનો હતાં. પણ આટલી અલ્પ સામગ્રી વડે પણ પોતાના ઉદ્દેશ કેમ પાર પાડવા તે એ અનુભવી કીમિયાગરને ખરાબર આવડતું હતું. ત્યારે આજ સોઢધાર અને અનુકૂળ મકાનમાં આ બંને વિદ્યાન પુરોગેએ પકાવ નાખ્યો. બંને જણ પોતાપોતાના ખંડમાં પોતાપોતાના ખાસ વિષયનું અધ્યયન મનન ચિંતન સ્વતંત્ર રીતે કર્યા કરતા, છતાં એક બીજાના કોરકારમાં જવાની સગવડ હોવાથી તે વચ્ચે સાયુસંજેવા બની મથા હોવાથી બંને જણ એકબીજાના ખંડમાં આંટો મારી આવતા અને એમ એકબીજાની પ્રવૃત્તિનું કૌતુકપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યા કરતા.

આથી, આ જુવાન પાદરીની તમિલ સુધારી તેને પહેલાના જેવા તંદુરસ્ત બતાવી દેવા માટે અનેક અપુરુષો બંધેર રીતે, ધર આંગણે, તેમ મનમાં ખાનગી રીતે છપ્પરને જે અનેક પ્રાર્થનાઓ ફરી ફરીને કર્યા કરતા તે પ્રાર્થનાઓ પાછળના હેતુ મિટ્ટ કરવા માટે વિશ્વંભરે આ બધી સગવડ કરી આપી હતી. એમ આપણે અગાઉ સૂચ્યું તેમ રેવરંડ આર્ચબિશપ ડિમ્મંડેસલવા ક્ષણાપરા સમજદાર મિત્રો જે કલ્પના કરતા હતા તે છેક અર્થરહિત નહોતી. પણ મિ. ડિમ્મંડેસલ અને આ એકી જુમગં વેદ વચ્ચેના સંબંધ વિશે આ સહેજે એક બીજીને સમુદાય હમણાં હમણાં થોડા વખતથી એક સ્વતંત્ર જ અભિપ્રાય પ્રસાવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ હવે

જણાવી દેવી એટલે કોઈ અજુકાડ લોકસમુદાય નવારે સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ એવા કે મત બાંધવા નીકળે છે ત્યારે તેને માટે છેતરાવાનો સંભવ ધણો મોટો હોય છે છતાં, એ સમુદાય નવારે પોતાના વિચારણ ને ભરોશાખાલ્લા અંતરથી અંતરપુરણા કે સહજોપસંધિને આધારે કોઈ પણ મત બાંધે છે ત્યારે આની રીતે એણે આશ કરેલા નિર્ણયો એટલા ઉઠા અને અચૂક હોય છે કે તે કોઈ અતિમાનુષ સાધન દ્વારા પ્રકટ થયેલા રાજ્ય જેવા બની નબ છે. જે લોકોની આપણે આઠી વાત કરીએ છીએ તેઓ રોગર ચિકિત્સાવર્થે પ્રત્યે પોતાને જે અજુકાડો દતો તે અજુ-મવાવા સમર્થમાં મંબીર રીતે રહિયો આપણે પડે એવી એક પણ હકીકત કે દર્શન રજૂ કરી શકે એમ નહોતા. ખરી વાત છે કે એ લોકોમાં એક બહુ જ જુદો કારીગર હતો ખરો, જે નીસેક વરસ ઉપર સર થોમસ એવરરથીનું જૂન થયેલું તે વખતે લંડનમાં વસતા હતા. એ કારીગર એમ કહેતા હતા કે આ વૈદને પોતે એ વખતે એવરરથીરકરણમાં સડોવાએલા નામની જૂના હથેલી બાંધર દાકતર હોરમેનવા સંપ્રદાય આપણે પોતે જુદી ગમેલો એવા હાસ કરતા કોઈ જુદા જ નામે જોએલો દતો. વળી બીજા બે ગણ માણસોએ એવી પણ ગચિંત વાત કહી કે આ કુશળ વૈદ રેડ હિડિયન લોકોના મુલકમાં કેદી હતો ત્યારે એ જંગલી પ્રજાના પુરોહિતોના મંત્રપ્રયોગમાં ભાગ ભાગે તેણે પોતાનું વૈદક્ય જૂન જાન પધાણું હતું. હવે આ બધા જંગલી પ્રજાના પુરોહિતો તો જામરા બાંધરો હતા અને મુન્ટ્રાનવિધાની અંધરી પોતાની કુશળતાને બધે દેખીતી રીતે અસાધ્ય લાગતા એવા અનેક રોગો મટાડતા હતા. ખજુ મોરી મંજાના માણસો-એને આ બધા માણસો એકે દાવજી જુદિના, અવલોકનરહિત, બ્યવહારરૂઢિ પુરોહિ હતા કે બીજા વિવેચનો એમના અભિપ્રાયો ખરેખર મુશ્વરાન ગણાય એવા હતા-એમ કહેતા હતા કે સહેરમાં આગળ પડી, અને તેમાંથી ખાસ કરીને તો મિ ડિમ્મંડેસલ સાથે એક જ મહાનમાં રહેવા માંડ્યા પછી રોગર ચિકિત્સાવર્થેના દેખાવમાં ખાસ ખાન જેવે એવો ફેરફાર થયો છે. એ-સહેરમાં આઓ ત્યારે સરખાતમાં એવો દેખાવ રોગન, ચિંતન-પરચણ, અને પંડિતના જેવો દતો, પણ હવે એના

ચહેરામાં પોતે અગાઉ નહિ દોઢેલી એવી વિરૂપતા અને દુષ્ટતા જોવામાં આવતી હતી, અને એ વેદને લેકો જેમ વધુ વધુ જોતાં તેમ આ વિરૂપતા અને દુષ્ટતા દંઢિતે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતી જતી લાગતી. સામાન્ય પ્રકૃત લોકોના મત પ્રમાણે તો એની પ્રયોગશાળાની અંદર જે અગ્નિ એ સળગાવેલી રાખનો હતો તે એ પાતાનલોકમાંની લાવેલો હતો, અને તે અગ્નિમાં એ જે બળવાળું નાખતો હતો તે પણ નરકલોકમાંથી આણેલું હતું, અને તેથી એ નરકલોકના બળતણના ધુમાડાની મેલથી એનો ચહેરો સ્વાભાવિક રીતે જ સામગ્રો પડતો જતો હતો.

આખી વાત સંક્ષેપમાં સમેટી લઈએ તો, લોકોના બહુ વિશાળ ભાગમાં એવો અભિપ્રાય ફેલાવા લાગ્યો કે, ખ્રિસ્તી જન્મતા સકળ યુગોમાં યજ્ઞ ગમેત્યાં યજ્ઞિષ્ટ પવિત્રતા ને સાધુનાવાળા ખીજ અનેક પુરુષોની પેઠે રેવરંડ આદર રિગ્સરોધક કેને પણ શયતાન વારંવાર આવતો હતો, અથવા શયતાન પોતે આવતો ન હોય તો શયતાનનો કાષ્ટ પ્રતિનિધિહીન યુગર્ગ રોજર ચિહ્નિજવર્ધ-નો વેશ લઈને તેને વગળી પડ્યો હતો. આ આસુરી પ્રતિનિધિને આ પાદરીના નિકટ સહવાસમાં આવ્યાને એના અંતરમાં ઊંડે ઉતરવાની અને એ હારા એના આત્મા સામે કાવતરું કરવાની અમુક મુદત માટે જાણે દેવી પરવાનગી મળેલી હતી હવે આ રીતે પાદરી અને શયતાન વચ્ચે જે સુદ આરંભાએલું તેમાં વિજય કયા પક્ષને મળવાનો એ સંબંધમાં તો કોઈ પણ સમજદાર માણસને જરા પણ રાંઠે જેવું હોય જ નહિ એમ સૌ કહેતા હતા. આ ઝઘડામાં પાદરી જ નિરાકર વિજય મેળવવાનો, અને એ વિજયને પરિણામે એવું આખું સ્વરૂપ જ પડતાઈને અત્યાર કરતાં વિશેષ ચોરસાળી બનવાનું એવી પણ આશાથી અને દઢાથી લોકો એ ઝંગડાના પરિણામની વાટ જોવા લાગ્યા. દર્મિયાન, વિજય સિદ્ધ કરતાં પૂર્વે એને જે મરણોત્તમ વેદનાનો ઘણું કરીને અનુભવ લેવો પડવાનો તેનો વિચાર કરતાં સૌને ખરેખર એક થતો હતો.

અરેરે ! આ આપડા પાદરીની અખિલા ઊંડાણમાં જ મમગીની અને ભવ્યસ્તતાના ભાવો જોવામાં આવતા હતા તે ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે શયતાન સાથેનું એવું આ મુદ્દ અત્યંત દારૂ નીકડતું જણ

હતું અને તેમાં વિજય જ મળશે એવી કશી ખાતરી નહોતી.

૧૦

વેદ અને તેનો દરદી

યુગર્ગ રોજર ચિહ્નિજવર્ધ એના સમગ્ર જીવન

દર્મિયાન પહોંચેથી સ્વભાવે શાન્ત અને જોકે બહુ હેલાળ તો નહિ છતાં માવાળું હતો, અને સંસાર સાથેના તેના સકળ અવહારમાં વિશુદ્ધ અને પ્રમાણિક પુરુષ હતો. અત્યારે તે મનમાં એમ રામજતો હતો કે પોતે જે અન્વેષણ આદ્યું છે તે કોઈ આપાધીશના નેટલી જ આકરી અને નિષ્ફળ પ્રમાણિકતાથી આદ્યું છે, અને પ્રસ્તુત વિષયમાં તો જોકે માનવહક્કના રામરેખો અને પોતાની જાન પ્રત્યે શયેલા અન્યાયોનો પ્રશ્ન સંકળાવેલો હતો, છતાં એવું કશું માનવ કે અંગત તરફ એમાં પરાવાએવું ન હોય અને ભૂમિતિના સિદ્ધાન્તની અંજની કેવળ શક્યપતિ આકૃતિઓ ને રેખાઓ સાથે નં પોતે કામ કરી રહ્યો હોય એવી કેવળ સાવપરાયણતાથી પ્રેરાઈને જ પોતે આ અન્વેષણ કરી રહ્યો છે એમ એ માનતો હતો. પણ આ અન્વેષણમાં એ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ આ છુટા માથુંસને આ વિષયનો લખકર મોઢ જોખજતો ગયો, એક પ્રકારની અનિવાર્ય શક્તિ કે સત્યાગ્રે-સ્વરૂપે શાન્ત છતાં લખકર સત્તાએ-નેવી આસ-પાસ ભરડો લાઇ લીધો, અને એ સત્તાના સમગ્ર આદેશો એ પાર પાડી શક્યો નહિ ત્યાં સુધી આ ભરડામાંની તેણે એને જરા પણ ચસકવા દિધો નહિ. કોઈ માથુંસ સોતું મેળવવા માટે જેમ ખાણમાં ઊંડે ઊંડે ખોદવા કરે, અથવા એથી વધારે ઉચિત ઉપમા આપીએ તો, કોઈ ઘેરખોદિયો દેવાએલા માથુંસની છાતી પર ઘરવામાં આવેલો હોરા મેળવવા માટે જેમ તેની કબજા ખેંચા કરે, જોકે એના ખોદાણકામને અંતે તો એને કેવળ માનવંદરીરતા સહેલા ખવાએલા અવરવેલો સિત્તપ બીજું કંઈએ મળવાનો સંભવ ન હોય જતાં જોવા કરે, એવા ઘેરખોદિયાની પેઠે તેણે હવે આ આપડા પાદરીના અંતરને ખોદવા માંડ્યું. પાદરીના અંતરમાંની પેલા ઘેરખોદિયાની પેઠે એને જો કેવળ માનવ

ચરીતા-સરેલા અવયવો જ એટલા હોય તો તો એના આત્માની રિયલિટી ખરેખર દર્શાવાત મણીની નેહરૂં.

કેટલીક વાર તો આ વૈદની આંખમાંથી કાંઈ ભૂલીતા ઉપસા ભાગમાં જોવામાં આવે છે એવું અપ-શુકનિયાળ આસનાની તેજ અમરતું નજરે પડતું હતું. એ તેજ ઉપરથી લાગતું હતું કે આ કાળા ખાલિયાને પોતાના ખોદકામમાં ઉત્તેજન આપે-પોતે જે વસ્તુ માટે આ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તે હાથ આવવાની એવી આશાદાર તેને ઉત્તેજન આપે-એવાં કોઈક ચિત્તો જે ભૂમિમાં તે એ ખોદકામ કરી રહ્યો હતો તેમાં સંભવ છે કે તેને મળી આવ્યાં હતાં.

‘આ માણસને સૌ વિરુદ્ધ ચરિત્રચણી મળે છે, ’ આવાં ચિત્તો મળી આવેલાં તેવી કાંઈક કાણે તે સ્વગત ભાવે, ‘દેખાવે પણ એ કેવળ ધર્મપરાયણ અને આધ્યાત્મિકતાથી ભરપૂર લાગે છે, છતાં મને તો તેના પિતા તરફથી અથવા તો પછી માતા તરફથી તેને પ્રબળ પાશવતાનાં વારસો રહેલો હોય એમ જણાય છે, માટે આ દિશામાં આને આપણે આમળ જરા જીતું ખોદકામ કરીએ. ’

પછી પાદરીના અલ્પપ્રકાશિત અંતરમાં લાંબી શોધ કરી એટલે એમાંથી એને માતવગતિના કંઈવાણની ઉચ્ચ મહાવાકાંક્ષાઓ, જનમાનવા આત્મા પ્રત્યેની ઉખાભરી પ્રેમક્રિયા, વિરુદ્ધ બાવનાઓ અને હૃદયભાવો, અધ્યયન મનને અતે પરિપુષ્ટ થયેલી એવી નેત્રચંક્ર ધર્મનિષ્ઠા-આવા આવા ઉચ્ચ સદગુણોના સંદર્ભમાં એને પુષ્કળ મૂલ્યવાન સામગ્રી મળી આવી, પણ આપણા અન્યેયકને મન તો આ સંપત્તિ મકાપૂલું મેનુ કોડીનીયે કિંમતનું નહોતું લાગતું. એટલે આવી ઉચ્ચ સામગ્રી જ મળતાં એ હતારા થઈને એ દિશામાંથી ખાજે કરતો અને કાંઈ બીજો હેઠાણથી કમ શોધ કરવી શરૂ કરતો. એની આ શોધ એ ચોરના જેટલી ચૂપચાપી કરતો-કાંઈ જોરડામાં મકાપૂલની અધભયતો અથવા તો કમચ પૂરેપૂરી જાગત અવસ્થામાં સુનેસી પડ્યો હોય ત્યાં તફરતી કરવા જન રો ચોર જેવ સાવચેત પગે આજુબાજુએથી બધી આજતની યોદ્ધાઈ રાખતો અધારમાં રકોમતે રૂંદેસને કાળજીપૂર્ક તપાસ કરે. એ મકાનધર્મી જે મહામહત્વવાન

વસ્તુને પોતાની આંખના રતન સમાન મરુને ચલપૂર્ક સાચવી રહ્યો હોય તે જ વસ્તુ ઉશવી લેવા માટે આમ ભારે કાળજીપૂર્ક એ ચોર જેમ તપાસ કરે એવી રીતે આ માણસે પણ તપાસ કરવા માંડી. અને એણે આ પ્રશ્નણે પહેલેથી જ પરાખરે સાચવેલી રાખેલી હોવા છતાં અસરતવાર પોતે ચાલતો હતો એ જમીનનગિ માંથી અવાજ થતો હતો; એનાં વસ્ત્રો પણ એક બીજા સાથે ઘસાય તેથી તેનાં સળંગાટ થતો, અને ન્યાં જવાનો પોતાને દરક નહોતો એવી નિષિદ્ધ ભૂમિમાં પોતે એને હાંટવા માગતો હતો એ પુરુષના પર જ પોતાનો પગથોળે અજુકારો પડતો હતો. એટલે કે, મિ. કિમ્સેડેલના જ્ઞાનતંત્રોએ એટલા બધા સદ્ગુણવેદ-નર્થીક હતા કે તે કાંઈપણ વસ્તુની અસર સદગુણવ-લ્લિપ્ત લેવી તરતથી ત્રીકી લેતા હતા, ભણે આત્મામાં કાંઈ વિચલના જનનો એકાગ્રિક પ્રજ્ઞાનો થયો હોય એવી રીતે તે વસ્તુએને સમજ લેતા હતા, અને તેથી આ વેદ સાથેના પોતાના વ્યવહારમાં પોતાને નુકશાન કરે ને પોતાના સ્વાસ્થ્યને ભુલિત કરે એવું કાંઈક અનિષ્ઠ પિતેથી તરત પેડું છે એવું આણું આણું બાન તેને ધર્મ આગતું હતું. પણ સાખી બાજુએ રોજર ચિત્તિજવર્ધ પણ એટલો જ મહત્ત્વવેદનશીલ હતો; એને પણ પાદરીના જેવા જ તરિત જ્ઞાનમકાસાથી આજુબાજુની પરિચિત્તિ પ્રકટ થઈ જતી હતી; એટલે ત્યારે પાદરી એના તરફ લવલીત દષ્ટિથી જોતો ત્યારે વેદ, મિત્રની જેદે માણસ, સંભાળ રાખનાર, સમભાવપૂર્ક તપાસ રાખનાર, અને છતાં બીજાની વાતમાં જરા પણ વધુ પડતું મન્યું ન મરુતર સોમ્ય પુરુષનું શાન્ત સ્વરૂપ ધારણ કરીને બેસી જતો.

છતાં, માંડા માણસમાં રાજાચક્ર રીતે આવી જતી અમુક પ્રકારની રોચિષ્ઠ વિકૃત મનોદશાને લીધે મિ. કિમ્સેડેલ જે આખી માનવજાતને માટે વહેમીસો અને ઇંકારીક ન બની ગયો હોત, તો એ પાદરી આ પુરુષનું વચાર્થ સ્વરૂપ કદાચ વધારે સારી રીતે જોઈ ચક્રો હોત. પણ તે તો કાંઈ પણ પુરુષને મિત્ર માની જ રાખતો નહોતો, કાંઈના પર પણ વિશ્વાસ રાખી જ રાખતો નહોતો, એટલે ત્યારે એક માણસ એનો દુઃશમન થઈને એની પામે આવી પહેલેથી ત્યારે આ માણસ મારો

મિત્ર છે એમ જોઈ એ કોઈને જાણવી શકતો નહોતો તેમ આ માણસ મારો દુશ્મન છે એમ પણ એ પાતળી શક્યો નહિ. એટલે એ વેદ વિશે એને થોડી ધણી ગંધ આવવા છતાં એ તેની સાથે આચરના જોવા જ પરિચયભર્યે નિકટ-સહવાસ રાખીને, રોજબરોજ તેને પોતાના અભ્યુત્થાપનમાં આવકાર આપતો, અથવા પોતે એની પ્રયોગશાળામાં જતો, અને વિનોદ તેમ વૈવિધ્ય ખાતર નકામાં જાળાંઝાંખરામાંથી અકસીર દવા તૈયાર કરવામાં આવતી તેની આખી વિધિ ને પ્રક્રિયા અવલોકન કરતો હતો.

એક દિવસ દાપ પર લમણે ટેકીને અને એ હાથની કોણી કબ્રસ્તાન બહોળીની બારીના ખારસાખ પર રાખીને પાદરી, રોજર ચિલિંગવર્થ કદરૂપા દેખાતના ફરલાક રોપાઓનું એ વખતે નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો તેની સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

‘લલા વૉરાજ,’ એ રોપાઓ તરફ તિરછી નજરે જોઇને—આ પાદરીનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે હમણાં હમણાં કોઈ મનુષ્ય કે રોષ નિર્જલ વસ્તુ તરફ જોવું હોય તો તેના તરફ તે સામે મોઢે ચાંપી નજરે જમકે જ જોતો હતો, અને કંઈ તિરછી નજર જ તેના બહોળી કરતો હતો, એટલે એવી તિરછી નજરે જોઇને—તેણે પૂછ્યું, ‘આવાં રોપાં પાંદરાંચળી આ વનસ્પતિ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ?’

‘કેમ વળી, આ આજ્ઞા કાળાનમાંથી જ,’ પોતાનું નિરીક્ષણકર્તા ચાલુ રાખીને વેદે જવાબ આપ્યો, ‘આ જાનતાં જાંખરાંને મને પોત ને પણ આ રહેલી જ માલતો પરિચય થાય છે. આગર પહેલાં મેં આવારોપા દી જોયા નહોતા. પેલી નામનિશાન વગરની કગર અચી મંતે તે મળી આગ્યા, એ મન પુરુષના રમજીયાં પોતાની મેળાએ જ તેના રક્તિલેખનું કામ કરવા નીકળી પોલા આ વિષય જાંખરાં મિવાય ખીજું ક્યું બીજું કરેલું જણાવું નથી. આ જાંખરાં એના અંતરમાંથી જીગી નીકળ્યાં છે, અને મને લાગે છે કે એના અંતરમાં કોઈ જાંકર ગુપ્ત વાતો જીવનશર રહેલી અને મરતાં મુખીમાં એણે તે કોઈ જણાવેલી નહિ તેથી મત્સુ સમયે પછે તેના રાખની મુઠિ જ આ કમરમાં જ તે દલાઈ રહેલી તેને આપારે પોતાના આ બેડાળ દેખારડાર એ જાંખરાં દર્શાવી રહેલ છે.’

‘કદાચ તેને એ ગુપ્ત વાત જાણને જણાવવાની નો ઉકટ ઇચ્છા હતો,’ મિ. ડેમ્સડોને કહ્યું, ‘પણ બીયારો જણાવી શક્યો નહિ હોય.’

‘કેમ નહિ જણાવી શક્યો હોય ?’ વેદે સાગે પ્રશ્ન પૂછ્યો. ‘સમસ્ત પ્રતિ પાપની કબ્રસ્તાત કરવા માટે સૌને પ્રયત્ન રીતે પ્રેરી રહી છે, એટલી બધી પ્રયત્ન રીતે પ્રેરી રહી છે કે એ માણસે પોતાની વાત જીવતાં ન જણાવી તો એણે અપ્રકટ રાખેલા એ ગુનાને હવે પ્રકટ કરી દેવા માટે આ કળાં જાંખરાં તેના અંતરમાંથી જીગી નીકળ્યાં છે—આમ પ્રકૃતિ કોઈ નહિ તે કોઈ રૂપમાં અચ્છ રીતે ગુપ્ત વાત બહાર કરવાને સૌને પ્રેરી રહી છે, છતાં એ કેમ નહિ જણાવી શક્યો હોય ?’

‘એ, બધી નો, મહેરબાન, તમારી કબ્રસ્તાની લમણા છે,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘મને નો લાગે છે તે સાચું હોય તો તો, માનવહૃદયમાં દલાઈરહેલી ગુપ્ત વાત, મને તો પ્રકટ શબ્દો દ્વારા અથવા કોઈ પ્રતીક કે મૂર્તિના સ્વચ્છદારા બહાર કરવા માટે હાથરી દવા સિવાય ખીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં તાકાત નથી. કોઈ મકા દ્યાજી ભગવાન પાસે જ આવાં હૃદયો પોતાની ગુપ્ત વાત ખુલ્લી કરી શકે. બીજાં કોઈ આગળ તે કદી ઉઘાડી જ ન શકે. આવી ગુપ્ત વાત પોતાના અંતરમાં દાદી રાખવાતો ગુપ્ત કરનારાં હૃદયોને તો એવી વાત, સમસ્ત વિશ્વની સકલ ગૂઢ વસ્તુઓનું રહસ્ય પ્રકટ થવાનો અંતિમ દિવસ આવે ત્યાં મુઠી ઇચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ બળપૂર્વક પોતાના અંતરમાં દાદી રાખવી પડે છે, અને એ અંતિમ દિવસે બધી ગુપ્ત વાતો પ્રકટ થવાની એમ નો આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રમંથમાં લખેલું છે તેનો અર્થ પણ માનવીઓના વિચારો અને કથોનું તે દિવસે ને પ્રકટીકરણ થવાનું તે એ જલ્દ એમને સૌને સળ કરાવના આરાપથી થવાનું એવો પણ એ શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ નું પોતે તો કરતો નથી. એવો અર્થ કરેલો એ તો એ શાસ્ત્રવચનોને જાણ જ છીછરી દૃષ્ટિએ જોવા બરાબર ગણાય. ના, આણું ને પ્રકટીકરણ થવાનું તે તો આ બાળતમાં મારી કોઈ બારે સખજરે ન થતી હોય તો, આપણા જીવનનું ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ થાય અને પોતે એ રહસ્ય કળી શકે એવી

ધરણી રાજાનારાં અને એને માટે ત્યાં સુધી સનત શહ જોઈ રહેલાં સપનાં સમગ્રવાર પ્રાણીઓની જીવિને સતોષ આપતા ખાતર થવાનું, આ જીવનનું મૂલ્ય રક્ષણ હિંસાના ને રાષ્ટ્ર કરવા માટે સપનાં મનુષ્યોનાં હૃદયના ઘાતની જરૂર પડવાની, એટલે તેમની પાસેથી પોતાની ગુપ્ત વાતો જણાવી દેવાની માગણી કરવામાં આવશે. અને હું તો વિશેષમાં એમ પણ માનું છું કે તમે હમણાં જણાવી એવી શુદ્ધ અધમ ગુપ્ત વાતો પોતાની અંદર સંધરી બેઠેલાં હશે એ અંતિમ દિવસે પોતાની એ બધી થાપણ રજૂ કરવાનાં તે કંઈ અનિચ્છ્ય એ કે આત્માક્રાંતીથી નહિ, પણ અકસ્મ આનંદ સાથે એ બધું તેઓ દાખવવાનાં.

‘એમને જો એ વાત જણાવતાં એટલો બધો આનંદ થશે હોય તો પછી આંદો અત્યારે જ મં નહિ જણાવી દેતાં હોય ?’ પાદરી બચી અરણ્યપૂર્વક તિરછી નજરે ફરીને રોજર ચિલિંજવથે પહોંચે. આવી અકસ્મ નિર્ણયિતો લઢાવો એ પાંખી ચિત્તો જગતી જલદી શા માટે નહિ લેતાં હોય ?

‘મેંટે લાગે તો તેઓ એ લઢાવો લે જ છે,’ જોણે હુખ્ખો જાણે સજ્જકાર થયો હોય એવી રીતે પોતાની છાતી જોડેથી દાખીને પાદરીએ કહ્યું. ‘મારી આગળ કેટલાંએ માણસોએ હોળિવેલ કયું છે, અને તે પણ કેવળ મરણપગદીમાં જ નહિ, પણ કેટલાંક શરીરે સમર્થ અને વરો નામાંકિત હતાં એવા દિલ્લોમાં કયું છે, અને પોતાનાં પાપોને એ રીતે નિખાલસ એકરાર કર્યા પછી એ પતિત માનવજન્મુઓને ફરી નિરાંત અને છુટકારાને અનુભવ થયેલો એ જોયો છે! એ વખતે તો જાણે તેઓ લાંબા વખત સુધી કોઈ કેટલીમાં બેઠાઈ રહ્યાં હોય, અને તેથી પોતાના જ બદાર કરેલાં ત્રાસની એ કોટલીમાં જમા થયેલી હવાથી ઝૂંગળાઈ ગયાં હોય, અને એવી કોટલીમાં લાંબો વખત રહ્યા પછી આંદરે ખુદશી તાણ હવાને દમ સેવાતી જાણે એમને તક મળતી હોય, એટલે બધો આનંદ એમને થતો હતો. અને એવો આનંદ યાવ એમાં નવાઈ પાંચ શી? ધારે કે કોઈ માણસે ખૂન કયું હોય, તો એ અમાગિયો ખૂની, પેલો ખૂન કરેલ માણસના મુઠકાને જગતને એવું જો કરવાં હોય તે ફે

એના વિચારથી એકદમ બદાર ફેંટી ન દેતાં પોતાના હૃદયમાં દારી રાખવાનું પસંદ શા માટે કરે ?

‘જનાં કેટલાંક માણસો પોતાની ગુપ્ત વાત એવી જ રીતે પોતાના હૃદયમાં દારી રખે છે,’ જેટલાં નિર્ણયી કયું.

‘જરૂર; એના માણસો જરૂર હોય છે,’ મિ. ડિમ્સ-ડેલે ઉત્તર આપ્યો. ‘પણ એમ કરવાને એમને કેટલાંક સહેલાઈથી સમજાય એવાં રાષ્ટ્ર કારણો હોય છે. પણ એ પ્રકારનાં કારણોની વાત હાલ તરત જ્યાં દમ્મને તોળણ એમ કરવાનું એક પ્રયત્ન કારણ તો કમલ એ હોય છે કે એમની પ્રાણી જ અખોલ હોય છે, એટલે તેઓ એ વાત ઉચ્ચારી શકતા નથી. અથવા આપણે એવું પણ અનુમાન ન કરી શકીએ ? કે-એ માણસો પતિત ને અપરધી હોવા છતાં એમના ચિત્તમાંથી મનસ્વી મદિમા અને માનવીતા કપાલથી ધેરશ કંઈ એકાદી થયેલી હોતી નથી, તેથી મનુષ્યોની આગળ પોતાની જાતને અધમ કે લેષ્ટ રરૂપમાં બતાવનાં તેમનો છુટકારો નથી; કેમકે પોતાની જાતને એવાં અપરધમાં બતાવે તો પછી તે પગથી માંડીને કોઈ-પણ મુશકાઈ તેમને હાથે ધઈ શક્યાં નથી તેમ જૂતક જનું અનુચિત કાર્ય અગાઉ કરતાં પણ વધારે મારી સેરા અગત્યની કિંઈ તાત્કાલિન અવકાશ પણ તેમને માટે પછી રહેતો નથી. એટલે પછી તેઓ, પોતાના અંતરમાં આમ કરવાથી અકસ્માતવા થતી હોવા છતાં, અંદરથી એમનાં હૃદય આપણાં ને આપણાં અતીતિ, અન્યાયથી કલકિત બન્યાં હોય અને એ અતીતિ અન્યાયમાંથી તેમને છૂટકારો હોય તોપણ કેમ કરતાં છૂટી શકતા ન હોય તેથી ઉપરથી તો તાણ જ પડેલાં અકસ્માત જેવાં સ્વપ્ન, ને શુભ દેખાવ ધારણ કરીને જ પોતાના આનંદમધુઓના સમૂહમાં વિચરે છે.’

‘એના માણસો આત્મવચેતના જ કરી રહ્યા હોય છે,’ જેણી દમ કરતાં જગ વિરોધ લાગ મૂકીને પોતાની તજનીનીમાં જસ એકા ફરીને રોજર ચિલિંજવથે કયું. ‘એમને જો ખટો ખટો રીતે લાગેલો હોય છે તે ભરેશમાં શીકારનાં એ લેકા એ છે. માનવજાતિને માટે પ્રેમ અને હાથરની સેવા કરવાની ધમક એ બધું એમના હૃદયમાં ખરેખર રહેલું કે કેમ એ તો કાણ જાણે, પણ

આટલું તો નિશ્ચિત છે કે એમાં પાપે એમાં હલકામાં વસી રહેલાં કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વોને, અહાર કાઢી જગતમાં રોપ્યાં છે, અને ત્યાં પછી એને અધમસંતોનો મોટો ફાલ આવવાનો છે. અને એ લોકો એ ખરેખર ધ્વજનો મહિમા જાળવ્યા ને વધારવા માગતા હોય તો એમણે પોતાના બધા હાથ આકાશનાથી કઢી ઊંચા કરવા નહિ! એમને જો પોતાના મોતવજાહેરોની સેવા કરવાની ઇચ્છા હોય, તો પશ્ચાત્તાપપૂર્વક આત્મવિશ્વાસ કરીને એમણે પાપ ને દુરાચારથી માનવીના અંતરત્વા કેલેલો ફાલ છે અને એ અંતરત્વાનું સામર્થ્ય કેટલું ઉમ અને વાસ્તવિક છે તે પોતાની જ જાતના દર્શાવતી ખતાવતી માનવજાતિની પ્રથમ મેચ તો કરવી જોઈએ, તમામ એવો શાશ્વત અને ધર્મપરચક મિત્ર શું મને એમ માનવાનું કહેશે કે ધ્વજને અત્યંત પ્રિય છે એવા સ્વપ્ન કરતાં ખોટો ડોળ કે દેખાવ એ વધારે સાફ વસ્તુ હોઈ શકે-એથી ધ્વજનો મહિમા વિશેષ જાળવ્યા ને વધારી શકાય, અથવા એમાં માનવજાતિનું દિન વિશેષ સાફી શકાય? ના, ના. એવું હોઈ જ ન શકે, મારી વાત ધર્મોપદેશ માનવને કે એવા વિચાર ધરાવનારાં માણસો આત્મવચના જ કરી રહ્યાં છે.

‘એમ પણ હોય,’ પોતાને અપ્રસૂત કે અપ્રિય લાગતી ચર્ચા ઉઘાડી મૂકવી હોય ત્યારે એ લાખવને એવો ઉત્તરનીતાનો બાવ લાખાને એ જુવાન પાદરીએ કહ્યું, ખરેખર, પોતાની આવેશમય પટ્ટશય પકૃતિને કુળ્ય કરે એવો કાષ્ટ પણ વિષય નીકળે હોય તો તમામથી ઊછી જવાની એમાં હાજરજવાળી સક્રિય રહેલી જ હોય. ‘પણ હવે તું મારા સુનિષ્કૃત વૈદ્યાને પછવા માણું છું કે એમની માયાભરી માનવજાતિ આ દુર્બળ કાળને ખરેખર કંઈ લાભ થયો એમને લાગે છે કે નહિ?’

‘જોઈને ચિત્તિજવચ’ આનો ઉત્તર આપે એ પહેલાં તો એ બંને જણે કોઈ નાનકડા બાળકના રમવા ઉપા-દ્યમાં ખડખડાટ હાસ્યનો અવાજ પાખેણ કચરવાનમાંથી આવતો સાંભળ્યો. એટલે પાદરીએ સદજ પ્રેરણાથી પોતે ખેંડા હતા તે ખુશી પારીમાંથી નજર કરી-સમજ ઉનાળાનો હતો તેથી મારી ખુશી જ રાખી હતી-તો તેણે હેરર પ્રાર્થન અને નાનકડી વર્તન આંખવાને

વાંધીને જતી કેડી પર ચાલતાં દીર્ઘ એ ઉનાળાને દિવસ એવો ખુશનુમાં દેખાતો હતો તેથી જ આ પર્વ પણ ખુશનુમાં ને સર્વશુભ દેખાતી હતી, પણ અત્યારે એવું નિત ‘આપાદ્યકર્તા’ રીખાવને રવાંડે ચડી ગયું હતું, અને એવું ચિત્ત આવે રવાંડે ચડી જતું ત્યારે તે માનવ સંસાર કે સમજાવના વર્તુલમાંથી એકદમ બહાર નીકળી આવતી હતી. અત્યારે તે કયા પણ પૂજ્યસ્વામ વગર એક કબર ઉપરથી થીંછા કરાર ઉપર ઠેકા મારવા લાગી હતી. આમ ઠેકા મારતી મરતી તે કોઈ મરદમ મહાપુરુષની કબર પર સ્મૃતિદેખણે મૂકેલી એક પહોળી સપાટ શિલા પર આવી-આ શિલા કદામ ખુદ આગ્રેક જહોનિસનની જ હોય- અને ત્યાં આવીને તે નાચવા લાગી. એની માથે તેને કંઈક સંભળાવવા કે વર્તવાની આગ્ર તેમ આટલું કરી તો તેના જવાબમાં તેણે એ કબરની પડને ઊગેલા એક ઉંચા ઝાડ ઉપરથી ઝીંકા ઝીંકા કંટાળાના ફળ લીધાં, આવાં ફળ યોગે કરીને લઈને પોતાની માની જાતને શય્યાગારી રહેલા પેલા દિગ્ગેખિયા અલસરી કિનાર પર મૂક્યાં, એટલે એના કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કંટાળાં ફળ કેમે ઉમેડી શકાય નહિ એવા રૂપમાં એડી ગયાં. હેરરે પણ પછી તે ઉમેડવાની હરાર કરી નહિ.

હમિયાન રોજર ચિત્તિજવચ પણ એ પારી આગળ આવી પહોંચ્યો હતો, એટલે એણે જાણ કર દિમત કરીને નીચે જોયું.

‘એ હાજરીના માનસપ્રધાર્યમાં કશું નિયમન કે ચત્તા માટેનો કશો માનભાવ નથી, તેમ માનવ સંસારોએ અને અભિપ્રાયો-એ સાચાં હોય કે ખોટાં હોય તોપણ એક સ્વરૂપમાં તેને એને માટે કદી પરવા નથી,’ તેણે જલ્લે સ્વચત એલતો હોય એવી રીતે પોતાના સાથીને કહ્યું. ‘એક દિવસ ‘મે’ એને દિપ્તિમંત્રનની અંદરના દોરા માટેના પાણીનાં દવામાંમાંથી પાણી લઈને ખુદ સુખા સાહેબ સામે તે પાણી ઉઘાડતી જોએથી. આ એકરી તે કેવી દશે? શું આ પોદિયું સર્વથા દુષ્ટ જ હશે? એનામાં શું રસદગ્તિ નેવું કંઈ દશે ખરું? એના જીવનમાં કોઈ નિવામક તત્ત્વ જેવું રોપી શકાય ખરું?’

‘નિયમસંજ્ઞા સ્વાતંત્ર્ય સિવાય બીજું કશુંય તત્ત્વ એમાં શકાય નહિ,’ જલ્લે આ આખા પોતાના મનમાં જ

અર્થે હોય એવી શાન્ત સ્વસ્થ રીતે મિ. ડિમ્સડેઇને જવાબ આપેા.

એ છોકરી આમની આ વાતચીતનો અવાજ ધણ કરીને સાંભળી ગઇ. 'કેમકે વિનોદ ને સમજાવ્યું' એક તેજસ્વી છતાં તોડાની રિમત કરીને તેણે આ બારી બહારી બિચે નગર કરી અને પેલા કંઠાનાથુ' એક ફળ રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલ પર તાણીને માર્યું'. આ નાનકડા અરન આગળ એ નાલુક હૃદયના પાદરીસાહેબ તોડરીને પાછા હાડી ગયા. એની આવી ભવશીત અવસ્થા કળી જતાં પહે' અત્યંત આનંદના આવેશમાં પોતાના નાનકડાં હાથે તાળીઓ પાડવા માંડી. પર્વતી પેડે હેસર પ્રાપ્તને પચ્ચ આ વખતે અનાયામે બિચે ભેડું, અને એ રીતે જુવાન તેમ ઝડ એસા આ ચારે જગ્ય એકજીબાને મૂંમાં મૂંમાં ભેંધ રળાં. પચ્ચ સૌ એમ શાન્ત રીતે ભેંધ રળાં હતાં. ત્યાં છોકરી મોટેથી ખડખડાટ હસી પડી, અને પછી મોઢી ઉઠી, 'આહ આહ, બા! દલે આલ જટ, નહિનો પેશે શપતાન તને પચ્ચ પોતાના પંજામાં સપડાવી દેશે! પાદરીને તો એણે પોતાના પંજામાં કપરનો સપડાવી દીધો છે. માટે આહ આહ જટ, નહિ તો તને પચ્ચ મપડાવી દેશે! પચ્ચ મને એમ દરે તોમે એ નાનકડી પર્વતીને તો કહી સપડાવી શકવાતો જ નહિ એ મોકકસ!'

જાણે આંહીં દહાએલી આગલી જેડી સાથે પોત ને કંઈ હેવા દેવા ન હોય, તેમ તેની સાથે પોતાનો કોઈ પ્રકરનો સમ્બંધીયતા કે સમાનતા ન હોય એવી રીતે, આ નરી ગમેલાં માણસોના નાના નાના રેકસ પર રજાંઠી રીતે નાચતા, ફૂટતાં, કેકડા મારતાં પોતાના માને તે ત્યાંથી જેમી ગઇ. એના આ રજાંઠી રજાં ઉપરથી તો એવું લાગતું હતું કે જાણે તેનું સર્જન કાલ અભિનવ તત્ત્વોમાંથી નાણું કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે તેની આવી આવી મપડો વિચિત્રતાએને દેવા કે અપરાધપ ન ગણ્યાં, ત્યજે તે પોતે જ પોતાની નિષાસિમ હોય એમ, તેને અનિવાર્ય રીતે જ પોતાનું જીવન પોતાને કાચે તેમ ગાળવા દેવું પડે એવું હતું.

'જુએ પેલી બ્રાહ્મ ત્તા', થોડા વિરામ જાદ મુજ વાન પાછી શરૂ કરીને રોગર વિધિનવરથે' કહ્યું. 'દલે એ જાળના રોમે તો જે હોય તે ખર, પચ્ચ તમે જેને

અસર મણે છો એવી યુમ પાપાઅણની અગમતા તે તેનામાં નથી જ. પોતાની છાતી પર એ દિંગબેદિયો અક્ષર ધારણ કરવાથી હેસર પ્રાપ્તની સ્થિતિ એકી દુઃખમય છે એમ શું તમે માનો છો?'

'ખરેખર, હું' એમ જ માનું છું', પાદરીએ જવાબ આપેા. 'છતાં એની વાતનો ખરો ઉત્તર તો એ જ આપી શકે, હું નહિ. એના મુખ પર મેં એના દુઃખના ભાર જોએલા કે જે મારે જેવા ન પડ્યા હોય' તો સારું' એમ મને લાગે છે. પચ્ચ છતાં, આપું દુઃખ સધળું પોતાના હૃદયના ગ્રેહાણમાં સંતાંડીને ઢાકી રાખવું પડે તેના કરતાં તો એ દુઃખ ભોગવનારને આ અનાથ અખળા હેસરની પેડે પોતાનું દુઃખ ખુણે ખુણું પ્રકટ કરવાનું રજાનગ હોય તો તે એને મારે અવસ્થ વમારે સાડું ન થાય પડે એમ મને તો લાગે છે'

એ વાતચીતમાં પગી ફરી પાછો વિરામ આવેા, અને વેદ પોતે એકા કરેલા શેષાઓની નવેસરથી તપાસ કરીને વ્યવસ્થ કરવા લાગેા.

'હમણું થોડી વાર પહેલાં', આખરે તે બોલેા, 'તમારી તબિયત વિશે તમે મારે અભિપ્રાય પૂછતા હતા, ખરું ને?'

'હા, હું પૂછેા હતેા', પાદરીએ જવાબ આપેા, અને ખરેખર તમે તમારે અભિપ્રાય જણાવેા તો મને આનંદ થશે, પચ્ચ મારી તમને વિનંતી છે કે, જીવન કે અરુષ જે હોય તે તમારે નિષાસિમ રીતે ખુરશ ખુરશ કંધી નાખવું.'

'બહે, તારે કશા સંકોચ વગર ખુણે ખુણું સારા સરળ શબ્દોમાં તમને કહી નાખું', હજી પચ્ચ પોતાના એ શેષાનુ કાચ કરતાં કરતાં છતાં મિ. ડિમ્સડેઇલ ઉપર સાવચેતીપૂર્વી નગર રાખીને વેદે કહ્યું. 'તમારે શેષ કોઈ વિચિત્ર ભાવને છે-એટલે કે એનું સ્વરૂપ વિચિત્ર છે અથવા એમાં જે કંઈ ચિદો ને વાળેા મારી આગળ પ્રકટ થયાં છે તેવલા ખરું એનું નામ સ્વરૂપ વિચિત્ર છે એવું કંઈ હું કહેવા માગેા નથી. મહત્ત્વ તમને હું સ્વચ્છ શેષ ભેંચે કહું છું, અને આજ મઢી નાએથી તમારા આ સ્વરૂપનો હરખાની હું તમામ કર્ષ કંઈ છું, એટલે તમે ખારે મંદવા બોલેલી રજા બા એમ મને લાગે છે, પચ્ચ છતાં તમારે એ મંદવા

એવો ભારે નર્થી કે કોઈ વેદને એ મંદવાળી બંધી હકીકત જણાવવામાં આવે અને તે બરાબર ધ્યાન રાખે તો તમને સ્વગ કરવાની બાબતમાં એ સર્વથા નિરાશ બની જાય. 'પણ, -પણ-ન્યું' કહેવું-મારી વાત તમને કેમ સમજાવવી-તે સમજતું નથી, પણ વાત એમ છે કે તમારો રોગ હું જાણતો હોઉં એમ મને લાગે છે, અને છતાં હું તે જાણતો નથી.'

'આ તો તમે રહસ્યમય બેઠો સમસ્યાના બંધી લાપ્તા વાપરના માંડી, 'પરિતરાજ', 'ભારી બહાર તિરછી નજરે બેઠેને એ શીકા પાદરીએ કયું.'

'ત્યારે વધુ સ્પષ્ટ બાપમાં કહું તો,' વેદે આગળ બોલવા માંડ્યું, 'અને આવી સ્પષ્ટ બાપમાં બોલવા માટે હું તમારી માંડી આપું છું, -એ આવા વિષયમાં માંડીની જરૂર મેંની હોય તો માંડી ચાહું છું. ત્યારે હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછું. હું તમારો મિત્ર છું. ભગવાનની સાક્ષીએ તમારા શરીરસ્વાસ્થ્ય, આરોગ્ય, ને આયુષ્યની લુભેશ્વરી મને સોંપવામાં આવી છે, તો એ કેવી ને એ લુભેશ્વરીના સંબંધે હું તમને પ્રશ્ન પૂછું છું કે આ રોગની રજેરજ હકીકત તમે મારી આગળ કેવી છે તેની જાણવા દીધી છે, એનાં કારણો લક્ષ્યો વગેરે સમજાવું તમે નિષ્પાસક રીતે ખુલ્લું કરી દીધું દીધું છે?'

'એમાં વળી સરાશ જ શી?' પાદરીએ પૂછ્યું. 'વેદને બોલાવીને પછી ધાને સંતાડવા જેમવું એ તો ખરેખર બાંધિયતા જ કહેવાય!'

'ત્યારે તમે એમ કહેવા માગો છો કે એ રોગની રજેરજ હકીકતની હું વાકેફ છું, ખરું ને?' પાદરીના મુખ પર પોતાની તીવ્ર સમજાવી ચમકની એકલા દષ્ટિ ઠેરવતે રોગજ વિશિષ્ટવર્થે વિચારપૂર્વક કયું, 'ભલે! પણ એક બીજી વાત જે માણસને કેવળ જાણ શારીરિક બાંધિની જ હકીકત કવી હોય તે વ્યભિચાર પોતાને જે રોગ મહાકાળ માટે રાખવામાં આવ્યો હોય તે રોગની અરથી જ વાત જાણવા પામે છે. આગળે શારીરિક બાંધિને મનુષ્યના મનર છવન સાથે ક્યાંએ સંબંધ વગરની સર્વથા રવપર્ણાત અને નિગૂળી વસ્તુ બનીએ છીએ, પણ ધર્મીયાર એવું અને છે કે એ શારીરિક બાંધિ તો માનસિક દેહને જે રોગ રચેલો હોય તેના કેચ બાબ જણાવે રૂપ જ હોય છે

મારા અત્યારના શબ્દોમાં તમને કંઈ માફું હાજે એવો આભાસ થાય તો ફરીથી તમને વિનંતિ કરું છું કે મને માફ કરશો. પણ મહારાજ, મેં જગતમાં જેટલાં માણસો એમાં છે તે સૌમાં તમારું શરીર તમારા આત્મા સાથે સૌથી વિશેષ નિકટ સંબંધથી જોડાયેલું, એટલેય વધુ ગમેલું, એટલેય બની ગમેલું-જે આત્માના સાધન તરીકે એ શરીર વ્યવહાર કરે છે તે આત્મા સાથે જાણે એકરૂપ બની ગમેલું-મને લાગ્યું છે.'

'ત્યારે હવે તમને વધુ પૂછવા જેવું રહેતું નથી,' પોતે બેઠો હતો તે ખુલ્લી ઉપરથી કંઈક ઉતારતો બોલતાં પાદરીએ કયું, 'કેમકે તમે કંઈ આત્માની દવા તો રાખતા નથી એ હું જાણું છું.'

એટલે તમારા આત્માનો બાંધિ, 'પાદરી આમ વચ્ચે બેઠી બેઠી તેના શબ્દો પર લાડ ન આપતાં અને તેનો કૃત્ર યથુ ગમેલી અને શીકા પરી ગમેલા ગાલવાળી કાપા સામે પોતાનું દીગણું, સામણું અને ક્યાડું શરીર ખડું કરીને બોલા રહી, પોતાના મુજબ અવાજમાં જરા પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના રોગજ વિશિષ્ટવર્થે આગળ બોલવા માંડ્યું, 'તમારા આત્માનો બાંધિ, અથવા તો એમ કહીએ કે તમારા આત્માનો આજો ભાગ, તમારા રજૂશ શરીરમાં વગર વિવરણે મોજા સ્વરૂપે વ્યક્ત થવા વગર રહેતો નથી. તો તમારા વેદ તમારા શારીરિક બાંધિને નાખુદ કરે એમ તમે ખરેખર ઇચ્છો છો? જે ઇચ્છતા હો તો, બધાં સુધી તમારા આત્માના રજૂને કે પીડાને પ્રથમ ખુલ્લી કરો નહિ ત્યાં સુધી એ શારીરિક બાંધિ શી રીતે નાખુદ થઈ શકે?'

'ના, તારી આગળ નહિ! કાંઈ દુન્યવી વેદ આગળ તો નહિ જ!' રૂઢ રોગજ વિશિષ્ટવર્થે બધી એક પ્રશ્નની વિચારણાથી ચમકની આંખે નમ્તે કરીને મિ. ડિમ્મરેકેશ આલેશપૂર્વક બોલી બોલ્યો. 'ના, તારી આગળ નહિ! પણ આ બાંધિ જે આત્માનો જ હોય, તો આત્માના અનન્ય ઈશ્વરને જ હું રાજે જમશું! એને જે મોજ આવે તેર ખુલીયા સામે કરે, અને નહિ તો બલે એ મારી નાખે! પોતાની ન્યાયી અને સાબરખ-બરી દષ્ટિથી એને મારું જેમ કીક લાગે તેમ એ ખુલ્લી થી કરે! પણ આવી બાંધનમાં માયું મારવાનું કોણ!

એક ભારે ગુપ્ત દલીલત એની આગળ ખુલ્લી કરીને જાણે રહસ્યદોષ્ટ કરી દીધો હતો. એ સત્તા સ્વર્ગીય હતી કે કોઇ અન્યપ્રદેશવાસી હતી એ વસ્તુ પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કંઈ ખાસ અચ્છની નહોતી. એ ગુપ્ત દલીલતના જ્ઞાનની મદદથી મિ. ડિમ્સડેઇલના તે દિવસ પછીના સમસ્ત વ્યવહારમાં એ પાદરીનું કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપ કે વર્તન જ નહિ પણ તેનો અંતરતમ આત્મા પણ તેની આંખો આગળ ખડો થઈ જતો લાગતો હતો, એટલે તે પછી એ પાદરીની એકેએક ક્રિયા કે એવાને પૂરેપૂરી રીતે તે સમજી શકતો હતો. ત્યારથી પછી તે આ સાચા પાદરીના આંતર જગતનો કેવળ પ્રેક્ષક જ નહિ પણ મુખ્ય કાર્યકર્તા પણ બની ગયો હતો. એ હવે તેને હજી તેમ રમકી શકતો હતો. ધારો કે એને તેના અંતરમાં વેદના જગવવાની હજી થઈ હોય. તો એ કામ એને માટે હવે સાવ સહેલું હતું, કેમકે પાદરી તો આડે પહોર પાતનાના પંજ ઉપર જ ઊભો હતો. એટલે એ પંજની કંઈ કળ સ્થાપવી એટલી જ માહિતીની જરૂર હતી, અને વૈદે એ માહિતી તો બરાબર મળી અંત હતી. ધારો કે તેને અણધારી યોતિથી લોકકાવી મુકવાની એને હજી થઈ આવી. તો કાં, એ કામ પણ એને માટે સાવ સહેલું હતું, કેમકે બહુમતની હાજરીની લોકી જગતે દવામાં વીંઝી કે તરત જ પાદરીની પામે અથકર જૂત પાડું થતું, એક જ નહિ પણ દબારો બૂનો મનુષ્ય કે મનુષ્ય કરતાં વધારે અપકંઠ એવી નામો-શાનાં અનેક રૂપો ધારણ કરીને ટોળે મળીને એ પાદરીને ઘેરી વળતાં અને આગળાંબોની હવાસ વડે તેની જાતને ચીંતાતાં.

આ બધું એણે ઉત્તમદીથી અને એવી સ્પષ્ટ કસમ-ધી કરવામાં આવતું હતું કે પાદરીને એકે કેઈ દુષ્ટ સત્ત્વ પોતાને સ્મરતિ નિરખી રહ્યું છે એવું જાણ તો અખંડ રીતે રજા કરતું, જતાં એ દુષ્ટ સત્ત્વનું ખરેખરે સ્વરૂપ શું તે એ જાણવા પામતો નહિ. અદ્યતન, એ વૃદ્ધ વૈદની વિષ્ણુ આકૃતિ તરફ એ સંવપ્તરૂં, અપૂર્વક, -કેટલીક વાર તો તિરસ્કારજન્ય અભાવ અને કટુતાભરી નજર-એતો હતો. પાદરીની દૃષ્ટિએ એની એવાઓ, એની મતિ, એની બૂખરી દાહી, એનાં નાનાં

નાનાં તે તુચ્છમાં તુચ્છ કાંઈ, એનાં વસ્ત્રોની દબલમ પથ્રુ ભારે અજબામણાં લાગતાં હતાં, અને એ ઉપરથી જ એ પાદરીના અંતરમાં તેને માટે કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો-બલે કબૂલ ન કરી શકે એવો કેટલો ઊંડો તિરસ્કાર હતો-એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતું હતું. આવા અવિશ્વાસ અને અણગમતે માટે મિ. ડિમ્સડેઇલ કશું ચોક્કસ કારણ આપી શકે એમ નહોતું, અને પોતાના અંતરમાં એક કણ સંકાપ કરે છે તે પોતાના સમસ્ત હૃદયને તેનું એર વિકૃત બનાવી મૂકે છે એવાતનું તેને જાન હતું, એટલે આ અવિશ્વાસ તે અણગમતે પણ એ જ ગેરતું પરિણામ છે એમ તેણે માની લીધું. એટલે રાજદર્શિનિર્ભર્યથા પ્રત્યે આવી દુર્ગતિ રાખવા માટે તેણે પોતાના અંતરને દષ્ટા આપ્યો, આવી સાદગ્રિય દુર્ગતિનાં ચિત્રો પડ્યા તેણે જે ચેતવણી અને શિખામણ લેવી નોઈતી હતી તે વિશે તેણે ઉપેક્ષા બતાવી, અને એ દુર્ગતિને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવા માટે તે પોતાથી બનતું બધું કરવા લાગ્યો. અદ્યતન, દુર્ગતિને તે નિર્મૂળ તો ન કરી શક્યો, પણ એ નિર્મૂળનાને કારણે એક સિદ્ધાન્ત તરીકે, જે તેણે એ બુદ્ધિ પુરુષ સાથેના પોતાનો નિઃક સંબંધ પહેલાના નેવો જ ચાલુ રાખ્યો, અને એ દારા એ પુરો વેગ લેવાને જે હેતુ નજરમાં રાખ્યો હતો તે ખાર જાડવાની એને નિરંતર અનુકૂળતા આપવા લાગ્યો. નોંધે ખરેખર તો એમ વેર લેવામાં એ દયાપાત્ર એકલ હેસો જ એના વેગના ભોગ નનવાર પુરા કરતાં સિંચી દુઃખી થતો હતો.

આ પ્રમાણે શારીરિક આધિપતી પીડાતો હતો, અને આત્માની કોઈ ધોર પાતના એના અંતરને કષ્ટ આપીને ક્ષેરી રહી હતી, અને વળી જહાડપી એના મહાભયકર દુરમનમાં કાનડાંબો ભોમ બની ગયો હતો. તે દરમિયાન આ બધી મુશ્કેલીઓ જતાં રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેઇલે પાદરી તરીકેના પોતાના પરિત્ર વ્યવસાયમાં ઉત્તરવળ કરીને તે એકમિષ્ટના પ્રાપ્ત કરી હતી. અને મોટે ભાગે એ કાર્તિ તથા એકમિષ્ટના તેણે પોતાની પીડા તે પાતનાને કારણે જ પ્રાપ્ત કરી હતી. કેમકે એની શેમિની નિન્દાની પાતનાઓથી જ એની નૌદિક સંપત્તિ, એના નૈતિક ગિયારો અને ઊર્મિએ, અને અનુભવશાની અને ખીજના હૃદયમાં સંકાત કરવાની

એની શક્તિઓ આ બધું અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રગ્લિ-
થીત, પ્રયત્ન, ને વેગવંત રહેતું હતું. તેની કીર્તિ તે
તેને હજુ હમણું જ ઉદય પામી હતી, અને એકે દિને
દિને વર્ધમાન જ હતી, છતાં ખીલ કેટલાક નામાંકિત
પાદરીઓની સિંધર સ્થાપિત થઇ ચૂકેલી કીર્તિને પણ
તેણે આટલી ઠેંક મુદતમાં જ ઝાંખી પાડી દીધી હતી.
એ નામાંકિત પાદરીઓમાં કેટલાક એવા પડિતે પડ્યા
હતા કે જેમણે ડિસ્કંટર્સને જગતમાં અવતર્યાં નેટલાં
વરસે થયાં તેથી વિશેષ વરસે ધર્મગુરુના ધંધાને લખતું
ગુરુ અગળ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં માગ્યાં હતાં અને
તેથી તેઓ આવી સંઘીન ને મદરતની બાબતમાં તો
આ જુવાન પાદરી કરતાં વિશેષ પારંગત હતા. તેમ
વળી, એ ધંધામાં તેના કરતાં વધારે મજાજૂલ માનસિક
બંધાવશુવાળા, ને તેના કરતાં વધુ પકકાઈભરી પોતાના
કે ખડકના જેવી સખત સંઘીન સમજાવડિતવાળા
પુરુષો પણ હતા અને આવી સમજાવડિત સાથે
ધર્મસિદ્ધાન્તોના જાનતું કોઈ પણ પુરુષમાં
યોગ્ય મિશ્રણ થાય ત્યારે ભારે પ્રતિષ્ઠિત, ભારે
સંચોદ, તેમ ભારે અલગમે ઉપગમનાર એવા
પ્રકારનો પાદરીનર્મ જોએ થાય છે. વળી ત્યાંના પાદરી-
મંડળમાં કેટલાક એવા પણ ધર્મગુરુઓ હતા કે જેઓ
ખરેખરા સંતપુરુષ હતા. તેમની શક્તિઓ મથોનું જમ-
દાઈક અધાપન કરવાથી ને ધૈર્યપૂર્વક ચિંતન કરવાથી
પરિપૂર્ણ બની હતી અને મર્ત્તલાવનાં વચ્ચે હજુ એમને
વજાગેલાં હોવા છતાં એમના જીવનના વિશુદ્ધિએ એમનાં
પવિત્ર શરીરોના ને ઉર્ધ્વલોકમાં પ્રવેશ કરાવેલાં તે
ઉર્ધ્વલોક માથેના આધ્યાત્મિક સંપર્કદ્વારા અત્યંત સ્પર્ધ
બની હતી. એ સંતપુરુષોમાં ખામી હોય તો તે એક
જ વાતની, અને તે સ્પર્ધાથી લગ્નકૃતી બાબતી-અજ-
સિમિત કે વિદેશી બાબતમાં પોતાના વિચાર દર્શાવવાની
શક્તિની નહિ, પણ સકળ જ્ઞાનવધુઓને એમના જ
અતઃકી બાબતમાં સંલેખે એરી લખતી બાબતી જ
તેમનામાં ખામી હતી. ખીછ રીતે કુરુષેર ધર્મસ્થાપ-
કના જેવા યુગો ધરાવતા હોવા છતાં, કોઈ પણ
પુરુષ ધર્મગુરુના ધંધાને માટે અધિકારી છે એમ કુર-
વાર કરવા ને મંજૂર કરવા માટે હિન્દ તરફથી એને
જે છેલ્લામાં છેલ્લી અને પિરકમાં વિરમ બેટ ગમ્મકી

બાબતી બેટ-મજે તે તેમને મજેથી નહોતી, ધર્મનાં
ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ક્ષત્રો સાદા, સીધા, પરિશિત પરગયુ
શબ્દો અને ઉપમાઓદારા બાજન કરવાનો એમને કડી
ખાણ સરખો પણ આગ્યો નહોત, અને કદાચ એમાંના
કોઈને એવો ખાણ આગ્યો હોત અને એરી સાદી
ધરમ્યુ બાબતમાં તે અક્ત કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો
હોત તેપણ ને નિષ્ફળ જ બન. કેમકે મોટે ભાગે
તેઓ વિચારનાં એવાં ઉચ્ચ સિખરે ઉપર વસવા દતા
કે ત્યાંથી આવતો એમનો અવાજ દુરંદરનો અને
અસ્પષ્ટ જ લાગતો હતો.

બાહુ કરીને મિ. ડિસ્કંટર્સનો સમાવેશ પણ તેનાં
કેટલાંક આરિયલસંગ્રોને કારણે મૂળ આ છેલ્લા વર્ગના
ધર્મગુરુઓમાં જ થતો હતો. આવારે એ કેઈ
અપરાધ કે ચાતવાના બોલ અગણ્ય મથો હતો, પણ
એ પ્રમાણે એ જ ન અગણ્ય મથો હોત, તો એણે
પણ શ્રદ્ધા અને સાધુતાનાં ઉચ્ચ ગિરિસિખરે પર
આરોહણ કર્યું હોત. પણ તેના તે બોલએ તેને-દેવી
ગુણસંપતિ ધરાવતા અને એ બોલને તેના પર ન પડે
હોત તો દેવડોના પણ જેની વામ્મી સાંભળવા અને
જેના આદેશને અનુસરવા પલ્લ કરત એવા આ પુરુષોને-
પૃથ્વી પરના અવધમાં અવધ પુરુષની સાથે એક જ
કોટિમાં બેસાડી દીધા હતા. પણ એ જ અપરાધ કે
ચાતવાના બોલએ માનવગતિના પાપી મનુષ્ય
બધુઓ પ્રથે તેને અત્યંત અનુકંપારીત બતાવી દીધો
હતો, એટલે એનું હૃદય એ પાપી મનુષ્યનાં હૃદય સાથે
એકતાય બનીને ધડકતું હતું, એમનાં કપોળે આત્મ-
માત બતાવી દેતું હતું, અને પોતાના દુઃખનાં અદિ-
હતોને પોતાની આનિમય અને સચોટ પશુતરબારાના
ધોધવાઓ મદરતે ખીર્વ દબરો મનુષ્યોના હાર્યોમાં
પ્રેરતું હતું. એનું વક્રીત મોટે ભાગે સચોટ હતું, પણ
કેટલોકર તે એ સચોટવાની દર ઓળખીને બાંધક
પણ બની જતું હતું, પોતાના ચિત્તને આમ દબમણથી
મૂકતો પાદરીતી આ શક્તિ ક્ષત્રી ઉદભવેલી તે લોકો
સમજાવડાં નહોતાં. એટલે નેઓ આ જુવાન પાદરીને
આજવાના અદ્ભુત અવનાર જેવો મજાત હતા,
જમવાનને જે કંઈ શણગણુ, ફાકા, કે પ્રેમના સંદેશ
લોકોને મારે પાડવા દેખ તે સપાળ આ પાદરીના

મુખ વારે તે પાલે છે એમ સૌ માનતા હતા. એમની દૃષ્ટિમાં તો જે ભુમિ પર તે પગલાં મારેલા હતા તે પણ પવિત્ર હતી. એવા દેવગમાં જે કુમારિકાઓ આવતી તેમના અંતરમાં એને માટે પ્રત્યેક રાગરસિ જન્મતી, એ રાગરસિ આગળ તેઓ પરચ બની જતી, એ પાદ્મીની આસપાસ ઘેરા વળીને ઘૂમી ત્યારે એ રાગરસિને લીધે એમનાં મુખ વિવર્ણ બની જતાં, છતાં એ રાગરસિમાં ધર્મભારતું એવું મિશ્રણ થયેલું હતું કે તેમને એ કેવળ શુદ્ધ ધર્મરસિ જ લાગતી હતી અને તેથી ધર્મવેદીને સર્વથા સ્વીકાર્ય એવા પશ્ચિરૂપ એ રસિને તે માનતી હતી અને પોતાનાં શુભ ઉત્સવવશ વસ્ત્રવર્ણમાં સંધરીને દેવગમાં લાવતી હતી ને ખુલ્લે ખુલ્લી રીતે એને ચરણે ધરતી હતી. એનાં અનુયાયીવર્ગની અંદર તેઓ જુદ વર્ણનાં હતા તેઓ મિ, ડિમ્સડેઇલની કાયાને કુશ ને કુખમાં જોઇને તથા એની સાથે સરખાવતાં જુદ વયે પણ પોતાનાં શરિરને છાદ દેખાતે એ પાદરી પોતાના કરતાં વધેલા સ્પર્શ સિદ્ધાવવાતો એમ માનતા હતાં, અને તેજ પોતાનાં સંતાનોને આસા આપી મૂકતાં હતાં કે પોતે ત્યારે શુભરી જાય ત્યારે પોતાના એ છાલું અરિયને નેમના આ જુવાન ધર્મચરની પવિત્ર કબર નજીક જ દાટવાં, અને ખૂબીની વાત ને એ છે કે, એક જામ્બૂદી લોકે એને માટે આદેશો બધા પૂત્યભાવ ધરાવતાં હતાં, ત્યારે બીજી જામ્બૂદી મિ. ડિમ્સડેઇલ તો બીજારો એ જ વખતે, પોતાની કબરમાં એક કુખ વસ્તુ દેખાએલી હોવાથી ઘાસ સરખું પણ તેના પર કદીપણ લીમસે કે કેમ એ વિશે જ સ્વગત પ્રશ્ન પૂછવા કરતો હતો !

લોકાના આવા પૂત્યભાવથી એને અંતરમાં જે ઉચ્ચ યાતના થતી તેને જ્યાલ આવેલો મુરકેડ છે. કેમકે સત્યની પૂજા કરતી, અને જેના છત્રમાં આ સત્યથી દૈવી તત્ત્વ છાગરમુત અંશરેષ ન હોય તે સવધા પદ-ધોતિ ખાતી ઓળા જેવા, અને સર્વથા મૂલ્ય કે મહત્ત્વ વગરના ગણવા, એ એની સદગ મતેજ્ઞતિ હતી. ત્યારે બીજીજામ્બૂદીએ પોતે કેવો હતો ? અરેપર મત્તરશ્વ હતો ? કે આઝામાં આઝો એ જોમાત્ત હોય ? એને તે પોતાના જ પ્રવચનથી પરતી પોતે કેવો છે ને હરીકત છુટકંઠમાં જુલુંદ અવાજે લોકોને આમ કહી અતારસાળી ઘણીવર

છપ્પા થઈ આવતી :— 'તોને તમે આ ધમચરના સ્વામ વાધામાં સજ્જ થએલો જુઓ છો, સર્વોચ્ચ, સર્વજ પરમાત્મતત્ત્વની સાથે તમાસ વતી મંબધ બાંધવાની જગત્પદારી માથે લઇને પવિત્ર વ્યાસીક પર ચડીને પોતાનો શીખ ચંદેરા જે આકાશચણી ફેરવે છે, જેના મિલ્તવા આદિત્તમાં તમે એવકતા જેવી સાધુતાનાં દર્શન કરો છો, જે જમીન પર આવે છે ત્યારે પણ પ્રકાશની પગડીઓ પાટે છે એમ તમે ધારી શ્વો છો, અને એ પગડીએતે આપારે દબે મારી પડી આવનારા યાત્રાળુઓ પુણ્યદાળીઓ મુખધામમાં મંચરો એમ જેના વિશે તમે માનો છો, જેણે તમારાં સંતાનોને જળદક્ષિ આપતી વખતે પોતાનો કાથ તેમના પર મૂક્યો છે, અને જેણે તમારાં મૃત્યુ પામતાં સ્વજનો સમગ્ર અંતિમ પ્રાર્થના કરી છે, અને જેની એ અંતિમ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં એ સ્વજનોએ 'તથાસ્તુ' એવો હેલ્લો રાખ્ધ આ જગત છોડી જતાં પહેલાં હૃદયથી છે—એવો આ હું, તોને તમે આદેશ પૂત્યભાવથી જુઓ છો અને જેનામાં તમે આદેશી શ્રદ્ધા રાખો છો એવો આ હું તમારો ધર્મચર, સર્વથા બ્રધ અને બૂદો જ છું !'

ઉપર જણાવ્યા નેવા શબ્દો ઉત્તરમાં વચ્ચે પ્રવચન પીઠનાં પચિયાં પરથી આજે તો નીચે ઊતરવું જ નથી એવો મક્કમ નિશ્ચય કરીને મિ. ડિમ્સડેઇલ એક કરતાં વધુ વાર એ પ્રવચનથી પર ચડેલો. ઉપર જઈને પણ એણે જોખારો ખાઢને પોતાનું મથુ એક કરતાં વધુ વાર સાર કરેલું, અને દીર્ઘ, ઊંઘ, કંપમ આસ લીધેલો ને એ જ આસમાં પોતાના અંતરની મલિન મુખ વાત શરીરને તે ઉચ્છાલ રૂપે ગદાદ કાઢવાતો એણે નિશ્ચય કરેલો. એક કરતાં વધુવાર—અરે, એક સો કરતાં વધુવાર—એ મોલી પજી મચેલો ! મોલી મચેલો ! પણ તે કેવી રીતે ? પોતાના શ્રોતાઓને એણે કહેલું કે પોતે સર્વથા અધમ પુરા છે, આધામાધમ મનુષ્યો કરતાં પણ પોતે વિશેષ અધમ છે, પાપીઓમાં પણ સરમર કરે એવો દુષ્ક પાપી છે, અધમી રીતે નિરમદારપાલ છે, અકલ્પ અન્ધા અનીતિયાં સરપર છે, અને પોતાના સંબંધમાં કંઈએ આશય જેવી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે કે પોતાની આવી દુષ્ક કાળ નેમની દેખતાં સર્વશક્તિમાન પરમાત્માના

જામુકતા કોપાગ્રિમાં સજગીને ભરીમૂલ જની નથી જતી. દવે આ કરતાં તો વધારે રૂપક શુદ્ધો બીજા દયા દોહ શકે? જે માણસ પ્રવચનથી પર ચડીને પોતાને મારે આવેા ખુશો એકદાર કરે તેને તો સધળા લોકો એકાદે આવેશમાં આવીને પોતાની ખુશીઓમાંથી બિભા યમને એ જે પ્રવચનથીને ભજ કરી રહો હોય ત્યાંથી જોરપૂરક નિમિ ધમ્મીને તેના ચૂરચૂર જ ન કરી નાખે? પણ છતાં પરિણામ ખરેખર એવું ન આવ્યું. લોકોએ એનાં આ સધળાં વચનો સાંભળ્યાં, પણ એ વચનો સાંભળીને તો તેઓ એને બિલકાં અજાઉ કરતાં પણ વિરોધા પૂરવા લાગ્યાં. એ આત્મનિરંક વચનોની પાઠગ કેવો ભયંકર અર્થ રહેશે છે તે દેવો ભાગે જ અમી છ શક્યાં. એ શુદ્ધો સાંભળીને તેઓએ તેને અંદરઅંદર એકબીજાને મોઝે 'ધૂરરૂપાપણુ પુરાત,' એવું જ નામ આપ્યું. 'આ તો પૂરી વરતો સ્ત્રી છે! અંદરે! એના આવા ઉગમવળ આત્મામાં પશુ એને જો આવું ચેર પાપ ભરેલું દેખાતું હોય, તો પછી તારા કે મારા આત્મામાં તો એને કેવું મદભરંકર પાપપણું દરગ નામ રહે પડે!' એમ તેઓએ કહ્યું. પોતાના અરબદ એકદારને કેવી દિશીએ જોવામાં આવશે તે અ પદરી-પશ્ચાતાપથી ભરપૂર દોષ છતાં પકેદાદની પુટા દોનાથી-જરાયા સમજતો હતો પોતાના અંતરના અપરાધનો આવેા એકદાર કરીને તેણે આત્મચેતા કરા મપત કર્યો, પણ એને પરિણામે જોરે જો કંઈએ લાભ થયો હોય નો તે એકલો જ કે એના પાપપુંજમાં એક વડુ ધપ ઉમેશાયું, નેમ એ રબડ રીતે જોડકે જને એને પોતાને કરીકારી પડે એવી નોગોગીને ભાર એને અનુભવેા પડ્યો, અને જદજામાં પોતાના આત્માને છેડીને જે નિગતિનો આતંક એ મેળવવા માગતો હતો તે તો એને પગવાર પણ માર્યો નહિ. એણે ખરેખર સત્યચિત્ત ભેલી જતાની હતી. અને છતાં તેને એણે ખરેખર જુદાજુલા રૂપમાં કેરી નાખી હતી. આમ છતાં એવું પ્રવૃત્તિ પદ-રૂપ એવું દગું કે એને જગતમાં જડુ જ રિચક માણ્યોને દોષ છે એવો અનુદેશ હતો, અને અનુભવો એવો તોડિ નિરૂદ્ધાર હતો. અને તેથી, જગતની અન્ય મતા પણ વળુ કરતાં, અન્ય રીતી એકાદ જડી. એ પોતાની અજગની જનને વિરોધ પિતકરવા કહે !

પોતાના આ અંતરતાપને તથિ એ પદરી, પોને જે નસ સંરક્ષી પ્રોટેક્ટર ધર્મમાં જન્મેા ને જાગ્યો હતો તે ધર્મની નદિ પશુ જુદા ભષ્ટ શેખન કેયોસિક ધર્મની પ્રધાને અનુમરતાં મતપાદિ કરતા પ્રેશો. મિ. ડિસ્ટેમ્બલા ખાતરી ખંડમાં એક ભયંકર ચાણક તાળાદંતીમાં રાખેલો હતો. આ પ્રોટેક્ટર ને પ્લરિન ધર્મચાર્યે એ ભયંકર ચાણકેના પોતાના વાંચમાં વાંચેા હતો, એ ચાણક નીચનાં વીજતાં તે પોતાની જન પ્રતે કટુતાપૂર્વક દલેા હતો, અને એ કટુ દામ્યને કદળે તે ચાણક વધુ ને વધુ નિહુરતાથી પોતાના શરીર પર ફરકારતો જતો હતો, વળી અન્ય અનેક ધર્મિક પ્લરિનોતી જેમ ઉપાસ કરાનો પણ એનો રિચાજ હતો. પણ એ જે ઉપાસ કરતો ને પ્લરિનો પોતાના શરીરને વિશુદ્ધ જતાની દેવી પ્રકાશ મેળવવા મારે વિરોધ થોમ ચામતરપ તેને બનાવવા શ્રાદ્ધ નદોતો કરતો, પણ એ તો પ્રાપ્તિ અને દેહકમની દિશીથી દાંડિયા અચકિતથી ધૂંલવા લાગે એવી અનિમ દદ સુધી જઈને ભારે કડાઈથી તે ઉપાસ કરતો હતો. એ જ રીતે તે ફતોની રાતે ભગદળ પણ ક્યાં કરેા-કાઇ વાર ચેર અંમકારમાં ખેરીને, કાઇ વાર આા ટમટમિયા ઘીરા પદે ભેખીને, તો વળી કાઇ વાર અતંત તેજસી પ્રકાશ પાગે ખેરીને તથા દાધમાં રાખેા દર્જણ પર તે પ્રકાશ પાડીને તેમાં પોતાનું મોં વેનેા એનો તે રતોની રાતે ભગદળ કરા કાને. અતી એપાળી, જે મત અામાપરોક્તથી ને પોતાની જનને વિમુદ નો નદોતો કરી શકેા પણ કદયા કરેા તે અાના વચેાનને એ ભગે કે ધર્મ રચના આપેા હતો. આનાં સાંજા વચેાએમાં એના મજજને ચકરી આગની અને કદયાવિજ્ઞાની પદપદા એની અગળ થાને પમાર થા જતો. આ ચિત્તપરંપરા મે તો અંમકાર મોરગના કદયા જુગમાં મેમા પોતાના પ્રકાશમાં અરબદ રૂપમાં દેખાતી, અથવા તો પોતાની પામે જ પડેા રાખેા દર્જણમાં અજ તારક રજામાં દેખાતી. પરીધમાં એ ચિત્રે રામપૂર્ણાદિ મરેના રોગના રો એવામાં આવતાં અને એ રામકે પડી એ રીમા પાસી મામે રાખતાં કરી તેની મરકરી રતના અને પોતાની મારે ચાલી નીકળતો હકરન કાન, અથવા ને પરીધમાં

એ ચિત્રો તેજસ્વી શિસ્તાના સમૂહરૂપે જોવામાં આવતાં, અને એ શિસ્તાઓ જાણે ગમગીનીના બોલને લીધે ઉભી બેઠી ન શકતા હોય તેમ પ્રારંભમાં બહુ ધીમે ધીમે ઉઠતાં, પણ આકાશમાં જેમ જેમ આગળ ચડતા જતા તેમ તેમ તેમની ગતિ વધુને વધુ ત્વરિત અને ગમનશાળી બનતી જતી. પછી વળી ધડીકમાં એના ધૌનકાળના સદૃશ્ય મિત્રો, અને જેવે દાદી કુરેશવતા અને સન્ત-જનની પેઠે કપડાંરૂપે ભવાં સંકોચાવીને પસાર થતા એવા એના પિતા અને એમ પડખે ચડને પસાર થતા વખતે આકું જોઈ ચાલી જતી એની માતા એની નજરે પડતી. પણ અને લાગે છે કે એની માતાના એ બોજાએ-ચાંચામાં આછી એરી એની માતાની એ બ્રમજન્ય આકૃતિએ-એ વખતે પણ પોતાના યુવ તરફ આ બહુ જતાં દવાની એક નજરે તે જરૂર નાખી હશે! અને આખરે, આવા શ્રુતસંહિતા વિચારો તે કલ્પનાચિત્રોએ ભારે ભયંકર બનાવી મૂક્યા એ ચોરડામાં યહને, હેસ્ટર પ્રાઇન હિંગ્ગોલિયા પોશાકમાં નાનકડી પલ્કને આંગળીએ વળગાડીને ચપ્પાલતી, અને પોતાની તર્જની વડે પહેલાં પોતાની ઊભી પડને હિંગ્ગોલિયા અક્ષર બનાવતી અને પછી એ જ આંગળી વડે પાદરીની પોતાની ઊભી બતાવતી, પસાર થતી.

આમાંનું કોઈ પણ કલ્પનાચિત્ર એને મર્યાદા બ્રમણમાં કે પ્રજ્ઞાવામાં નાખવા સમર્થ નહોતું થતું. આ બધાં ચિત્રો દેખાતાં હતાં તે દરમિયાન કોઈ પણ કાંઈ પોતાની ધર્મિકાકિતને જરાક જાગ્રત કરતો કે તરત એ ચિત્રોના હવાઈ આકાશની આરપાર સ્પૃશ પદાર્થોને સ્પર્શ રીતે જોઈ શકતો, અને એના કોનરેજા ટેન્જ કે પેલા ચાંમડાના પૂંડથી બાંધેલા અને પિત્તજ્વાલ સંધિવા-વાળા મહાન ધર્મમંચ જેવાં એ ચિત્રો નક્કર પદાર્થો નથી એની એના અંતરને પૂરેપૂરી ખાતરી આપી શકતો. પણ એ બહુ જતાં, એક દિવસે એ તો આ પાદરીના વ્યવહારમાં આવતા સમસ્ત પદાર્થસમૂહમાં એ ચિત્રો સૌથી વધારે સાચા અને સૌથી વધારે સંગીત પદાર્થો હતાં. એના જેવા જૂનાશાથી ભરપૂર યુગની નિઃ-ગીતું અક્ષર કું-ખ તો એ છે કે આપણા આત્માને આવરક ને પોપણ આપવાના ઉદ્દેશથી ભગવાને સમગ્રવેલા આપણી આસપાસના સઘળા વાસ્તવિક પદાર્થોની અંદરનો સાર

અને સત્ત્વ-એનું સમસ્ત વાસ્તવિકત્વ જ-તે દરી લે છે. જુલ માહુમને મન પછી સમસ્ત વિષ જૂઠું બની જાય છે-તે પછી અસ્પર્શ-હાથમાં લેવા જાય ત્યાં શ્વેતરૂપ થઈ જાય એનું-બની જાય છે. અને એ માણસ પોતે પણ જોયે અસે પોતાને જુલ સ્વરૂપમાં રજૂ કરતો હોય, તેટલે અસે એ પોતે પણ કેવળ બોજા જેવો જ બની જાય છે અથવા એટલા પ્રમાણમાં એનું અસ્તિત્વ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. મિ. ડિમ્મરેઇલને આ પૃથ્વી પર સતત રીતે વાસ્તવિક અસ્તિત્વ આપનારું જે એનું એક સ્વયં હતું તે તો એના અંતરના ઊંડાણમાં એને જે વેદના થઈ રહી હતી અને એના બાળ દેખાપમાં પણ એ વેદનાનું જે નિર્ધાર્ય પ્રકટીકરણ થઈ રહ્યું હતું તે જ હતું. જેણે એ એક પણ વાર સ્થિત કરવાનું અને પ્રુસમિલિત મુખમુદ્રા પાસે કરવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું હોત, તો પછી એ ખામ જ થઈ ગયો હોત!

ઉપર જેનું આકું સ્વયં જ કયું છે, અને જેનું તાદશ વર્ણન કરવાનું તો અમે જરૂં જ કયું છે, એવી એક જિહ્વાભૂષી રમિએ પાસરી પોતાની પ્રુસરી પરથી બોલો થયો. આ વખતે એના મનમાં એક નવો જ વિચાર આભેલો હતો એણે પાનું કે કદાચ એથી પણ વારનાંસત પણ થાય, એટલે જાણે આર્જનિક પ્રાર્થના કરવા જતો હોય એવી સંભાવનાએ અને બરાબર એ જ દબજળથી પોશાક ધારણ કરીને એ ધીરેધીર દાદર લાવ્યો અને બારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી પડ્યો.

૧૨

પાદરીનું જંગમણ

જાણે કોઈ રૂબારૂ હોય, અથવા કદાચ ખરેખર એક પ્રકારનું નિદ્રાબ્રમણ કરતો હોય, એમ માનતો આવતો મિ. ડિમ્મરેઇલ પણ લાંબા વખત ઉપર જ્યાં દોરર પ્રાઇન પોતાની જાહેર કનેક્શન પ્રારબ્ધા કક્ષા વિચાળા હતા તે સ્થળે આવી પહોંચ્યો. એના એ જ માંચકે એના એ જ સંમેલનપરના ગ્રંથના નીચે અત્યારે પણ બોલો હતો, પણ વચ્ચે સ્થાન ખાત વચ્ચે લીની જવાને લીધે તાપ, તરફ, વરસાદ વગેરે બેનિયમતની જાણેનાં મારાને લીધે તે કાળો પડી ગયો હતો અને

વચ્ચાગામાં જે અનેક યુનેગરે તેના પર ચડેલા તેના પગલાંને લીધે એનાં પગથિયાં ધસાઈ પથ્થુ થયાં હતાં. આવા એ માંચડા પાસે આવીને પાકરી તેનાં પગથિયાં ચડીને ઉપર ગયો.

મે મામના પ્રારંભતા દિવસોની એ અંધારી રાત હતી. ક્ષિતિગ્રસ્તી તે મધ્યાહ્નકાલ પર્વતને સમસ્ત વિસ્તાર અખંડ મેઘમાળાથી ઢંકાઈ ગયો હતો. હેરહર પ્રાંતને પોતાને યજ્ઞેથી સવ્વ બોગવેશી એ વખતે પ્રેક્ષક તરીકે ઊભેલા માણસોને જે અત્યારે પથ્થુ બેલાથી રાક્ષસ્ય હોત તો આ મધ્યરાત્રિના અંધકારમાં તેઓ એ માંચડા પર કાઢતો પથ્થુ ચહેરા સ્પષ્ટ રીતે બેઠા રાક્ષસ નહોત, તેમ કાંઈ માનવાશ્રીતીની રેખાઓ પથ્થુ બાજે જ નિરખી શક્યા હોત. પથ્થુ અત્યારે તો આપુ નગર ઊપતું હતું- એટલે કાંઈ પોતાને બેઠા જાય એ ધારતીને તો અવકાશ જ નહોતો. પાકરી જે એની મરજીમાં આવે તો પૂર્વદિશામાં અરુણોદય થયા હાથે ત્યાં સુધી અંદો ઊભો રહી શકે એમ હતું, અને એમ ઊભો રહેતાં પથ્થુ એને બેખમ જેવું હતું તે ફક્ત રાતની ફંટી ઝાઝાભરી હવા તેની શાયામાં ભરાઈ જઈને સંધિયાથી એનાં અંગોને જાડી છે અને સબેખમ ને ઉધસથી એના કંઠને રાધી છે અને એને કારણે વળગા દિવસે એનો શ્રોતાવશ એની પ્રાર્થના ને અવસનની વાટ જોઈને બેઠો હોય તેને મિત્રાશ કરેલો પડે એટલું જ હતું. અત્યારે એને, પોતાના ખંડમાં પોતે લોહી દાઢે એવો કારોડો વીંઝતો તે દશ્ય જેણે નેએલું એ સદાજાગ્રત અંતર્યામી પુરુષ સિવાય બીજા કોઈની આંખ જોઈ શકે એમ હતી નહિ. ત્યારે એ અત્યારે કેમ આંહો અત્યો હશે? એને શું કેવળ પ્રાયશ્ચિત્તનો ડોળ જ કરવો હતો? હા, એ ડોળ જ હતો, પથ્થુ એમાં એનો આત્મા પોતે જ પોતાની બનાવણી અને હેતરપિંડી કરી રહ્યો હતો! એની પ્રાયશ્ચિત કરવાની આત્મા ડોળી રૂમન દેખીને તો દેવડોતો શરમાઈને રડતા હતા, ત્યારે દાનવો ફંટી મરક-રીમાં અરહાસ કરીને આનંદ પામતા હતા. પથેવજ પ્રત્યેક સ્થળે એની પાછળ પડેલી પશ્ચાત્તાપની લાગણીથી મુકકેલાઈને તે આંહો આવ્યો હતો, પથ્થુ આ પશ્ચાત્તાપનો નાથે સાથે એની જાંઘ નામદાઈ પથ્થુ આંહો આવી હતી અને પેમે પશ્ચાત્તાપનો બાવ જેમ એને જાધી

ચુપ્ત વાત બહાર કરી દેવાની અંતિમ અણી પર ધસડી જતો હતો, તેમ આ નામદાઈની લાગણી એ બહાર થવા વૈધાર થયો હોય તે જ પણ બરાબર તેને પોતાની કંપતી પૂઠીમાં પકડીને સહાએ પાછો ધસડી જતી હતી. આપડો અભાગિયો માણસ! એના જેવા નયજા મનના માણસને પાપનો ભાર વહોરવાનું કોણે કયું હતું? એવા પોતા માણસને પાપ કરવાનો હક્ક પથ્થુ શો હતો? પાપ ને ગુના કરવા એ તો પોતાની મુજબસકિત-વાળા માણસોનું-ધારે તો એ પાપ કે ગુનાનો તાપ સહન કરી શકે, અથવા તો એ તાપ અલભ્ય હાથે તો પડી પોતાના ઉદ્ધમ બીવણ સામર્થ્યનો કોઈ શુભ ફેફ્ફ અથે વિનયોગ કરીને એ કારા તે તાપને તરત જ ઉભેડીને ફેંટી છ શકે એવા વજ્રહથ્થી માણસોનું-કામ છે. પથ્થુ આ નયજા ને આળા અંતરનો પુરુષ એ બેમાંથી એકે વાનું કરી શકે એમ નહોતો. અને છતાં નિરતર રીતે તે બેમાંથી એકાદ વાનું કર્યા જ કરતો હતો, અને તેથી એ બન્ને વસ્તુઓ, છોડી છૂટે નહિ એવી એક અવિશ્વાસ્ય માંકરૂંપે ગૂંચાઈને, પ્રથમ ભગવાનની પગ પડવા ન હો એવો અપતાપ કરેલો અને પછી એ અપ-રાપનો વ્યથાં પશ્ચાત્તાપ કરેલો એવી બેપડી મનોદાઢામાંથી કંદબવતી બળતરાકરૂંપે વ્યકત થતી હતી.

પ્રાયશ્ચિત્તનો આવો મિષ્ટાદેખાવ હતો મિ. ડિમ્સ-ડેઈલ આ પ્રમાણે માંચડા પર ઊભો હતો, ત્યારે બરાબર પોતાના હૃદય ઉપરના ખુશી બનીતા ભાગ પર જે ડિંગથોરિયું મિહા હતું તે બજે વિષ્ણુ અત્યારે બેઠા રયું હોય એવી બીનિધી એનું ચિત્ત અત્યંત બેળાકયું બની ગયું. બરેબર, બરાબર એ જ જગ્યાએ શારીરિક વેદનાનો કારી ખાનારો એરી ડાંબ લાંબા વખતથી ચાલુ મારી રમ્યો હતો અને અત્યારે પથ્થુ એ સુશુકા ચાલુ હતા. એટલે જૂઠ પાડવાના કાચે ખાસ પ્રવળ વગર, અથવા તો તે રાજાના કાચા સામર્થ્ય વગર એણે એટલી જૂઠ પાડી, હવે એની આ જૂઠ, એમાં જારે થાતબા અને બીતિ વ્યકત થએલી દેખીને સુવાનસેનાની એક દુકડીએ બજે એ બૂમનો: 'ધ્વનિ પોતાના દાઢમાં ઝીંચેલો હોય અને એ જાનિને દાના જેવું રમકડું બનાવીને એક ટાણેથી બીજે ટાણે આમનેમ એ દુકડા ઉઠાવતી હોય, એવી રીતે એ માગતો ધ્વનિ રાજિના

એ વાતાવરણમાં એક ધૈરવી ગીતે ધૈર અથગવા લાગ્યો,
બને પાછળના ભાગમાં આવેલી ટેકરીઓમાંથી એના
પડપડ પડવા લાગ્યા.

‘ચમ રહ્યું!’ પોતાના હાથ પરે મોં ઢાંચી ઢળે પાદરી
ગણગણ્યો. ‘હવે આખું’ સહેર જતી જીતે અને એકજમ
દોડીને આંદોં આવશે. જીતે અને આંદોં જોડ જશે !’

પણ વરતુતઃ એમ ન બન્યું. કારણ કદાચ એ હોય કે એના મમત્રી ઊંડા જાનને એ ખૂબનો અત્યાજ ખરેખર હતો તેથી ધણે મોટા લાગેલ હોય. એટલે મહેર તો કેઈ જાગ્યું નહિ, અથવા ને જાગ્યું, તો એ ઉપાખ્યાય નગરજનોએ સુધાયો ખાઈને એ ખૂબને કાઢી લઈને રવત્રમાં પોતે સાંજજેથી થીસ રૂપ અથવા તો પંચી શવતાનના સાથમાં સવારી કરીને હવામાં ફરતી ડાકણોનો અત્યાજ એ જખાનામાં પસાહલોમાં તેમ એક-લવામાં અંપડાઓમાં સાંજજે તો હતો. તેથી એ ડાકણોના અવાજરૂપ તેને યાની લીધી એટલે કદા ખજાજાજાનાં ચિહ્નો ન દેખતાં પછરિએ પોતાની અંગિા લાકો દાકી દાકી હતી તે ઉપાડી નાખી અને આસપાસ જોતા માંડ્યું. સામે જ એક ખીજા મહેરજામાં થોડે દૂર સૂચ મેલિંગ-દામની હલેલી આવેલી હતી, તેના ખંડની એક બારીમાંથી એણે એ છુત્રાં ન્યાપાધિકારીની પોતાની આરૂતિ, હાથમાં કાનસ, માથે રાને પહેરવાની મહેર ટોપી, અને આખી કાપાની આસપાસ કોઈ લખિા જામી, એસ વેશમાં જોઈ. અત્યારે તેનો દેખાવ મેરજાંથી કાખતે જગાડેલા મૂતના જેવો લાગતો હતો. પાછલીની એ ખૂમથી એ ખરેખર ભટકી ગયો જણાતો હતો. વળી એ જ મહાનની એક બીજી બારીએ રાખાની બહેન થીમતી લિખિન્સ પણ હાથમાં કાનસ લઈને કોમેડી દેખાતી હતી. અને એ કાનસનો પ્રકાશ આટલે દૂરથી પણ તેના અક્રાં-તુષ્ટ ગીડિયા મહેરાની રેખાઓ પ્રકટ કરતો હતો. તેણે બારીમાંથી પોતાનું મોઝું બહાર કાઢ્યું અને ચિંતા-પૂર્વક કોમે નજર કરી. એ ઉપરથી આ પ્રતિચિત્ત ડાકણે મિ. ડિમ્મરોહમની થીસ નિઃશંક સાંજજેથી એમ જણ્યું આવતું હતું, અને એ થીસના અસંખ્ય પડકારો રહેલા તેથી પોતે જોના સાથમાં જાનજામાં સફરે નીકળી પડતી તે ખૂતકાં અને ડાકણોના કલજપાટણે તે થીસને એ સમજી હતી.

સાચાના ફાલસેનો પ્રકાશ દેખીને એ જુદા જાણ્યે પોતાનું કાનસ શુભાવી નાખ્યું અને તે તરતજ અદમ્ય ચક્ર ગર્જા કરાવ્યે તે જિયે વાદળમાં ચાલી મઠં હોય, પણ પછી તેની કશી ચેષ્ટા પાછીતી નજરે પડી નહિ, ન્યાયાધિકારીએ પણ અંધારામાં સાવચેતીપૂર્વકે બારીક નજર કરી, પણ ઘટીતા પકમાં જેમ બહુ આધિ જેઠ સક્રાંતું નથી તેમ એ અંધારામાં પણ બહુ આધિ જેઠ શકાય એવું હતું નહિ, એટલે પછી કશું માલુમ ન પડતાં તે બારી આગળથી અંદર ચાલ્યો ગયો.

આથી પાદરી પણ પહેલાં કરતાં કંઈક દરમય થયો. પણ ત્યાં તેની આંખે દરરોજી એ મહાદેવા તરફ ચાલ્યો આવતો કેમ જાણો પ્રકાશ પડ્યો. એ પ્રકાશ ધડીકમાં કેમ ચાલતો પર. ધડીકમાં કેમ બુઝીયાની વાદ પર, ધડીકમાં કેમ જળાંકાર આવીના કાચ પર, ધડીકમાં કેમ હવાકાના પાણીના પંપ પર, તો ધડીકમાં વળી કેમ લાકડાને કમાનદાર દરવાજો કેમ તેમાં લોકોને આગ-ગિયો હોય, અને નીચે પથથિયા તરીકે લાકડાનું દીમનું મૂક્યું હોય એના કેમ હાર પર પડેલો હતો, અને અંધારામાં અત્યાર સુધી અદમ્ય રહેલી એ સમગ્રી વસ્તુ-એને તેની આગળ દરમ બનાવી દેતો હતો. આ પ્રકાશ તેમ એ પ્રગટધારી અભિતાનું પથમાં જેમ જેમ પાસે આવતાં ગયા તેમ તેમ પોતાનું હલે આવી બન્યું એમ પાદરીને નિઃશરૂર્ક ખાતરી થઇ ગઇ, કેમકે એ અકિત પાસે આવશે કે વરત જ તેના શાનસને પ્રકાશ પોતાના પર પાડશે, અને તેથી એની દીર્ઘકાળથી છૂંપી રાખેલી વાત ખુલ્લી થઇ જશે. પણ આથી ખાતરી હોવા છતાં એ શાનસના પ્રકાશથી ઉભર વર્ણવી તેવી જે ને વસ્તુઓ દરમ બની ચઇ તે સહમી ને આનંદનું જેમ્મ રહ્યો. પછી એ રીતે વધુ પાસે આવ્યો. એટલે એમાંથી પડના પ્રકાશના મનાહિત શેરાગની અંદર તેણે પોતાના પાદરી બંધુ અથવા વધુ મધ્યાર્થ રીતે કહીએ તો, ધર્મચુલના અવસાથમાં એના પિતા અને માનનીય નિત્ય-ચરકેડ મિ. નિલ્સનને જોયો, એટલે મિ. રિન્કોઇલ હલે અનુમાન કરી શક્યો કે કેન માણસ મરણપથારીએ હશે તેની પાસે અતિમ પ્રાર્થના કરવા તે નીકળ્યો હશે. અને હાથમ પછુ એમ જ હતી. સળે વિન્ડોઇ કાચ પહેલાં જ રૂબેરું સિધાવ્યો હતો, એટલે આ બોલો શુઝર્ગ પાદરી

તેની મત્સ્યપ્ત્યાની પાસેથી જ સંધિસીધા આવી આવતો હતો અને જાણે એ સદૃશ્ય સુખે એને પોતાની તેજ-સ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તે એ વિગતથી યાત્રાનું સ્વર્ગદ્વારમાં થઈને પસાર થઈ ગયો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગવર્ગરતા દુરદરેના પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીંકેલા હોય એવા રીતે, પ્રાચીનકાળના સાધુ સંતોની જેમ એની આમસાસ એક તેજસ્વલ પથારી-રજી હોય, અને એવા તેજસ્વલથી મરિચિત્ત થઈ, સંગાથેલા કાનસની મદદથી માર્ગ કરતો કરતો આ હશે પાદરી વિદ્વન્ન ઘર બંધી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજસ્વલ સંજ્ઞા તરંગ વર્ણના તે એ કાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેલના મગજમાં ઊઠેલી તકેપરંપરાના પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરંગોને કારણે તેણે સ્મિત ક્યું—સ્મિત શું અદ્ભુત ક્યું—અને પોતાને હસતો દેખીને પોતે ક્યાંક ગંડા ને નથી ઘડે મોડે એમ સ્વચ્છ વિચાર કરવા લાગ્યો.

દેવરૂંડ મિ. વિદ્વન્ન એક દાએ પોતાનો છનિવાનો યોગ મજબૂત રીતે પકડીને અને બીજા દાએ પોતાની કાતી આગળ કાનમ પકડી રાખીને એ માંચડ આગળ ચઢતે નીકળ્યો, એટલે પાદરીથી બોલ્યા વગર રહેવાનું નહિ—

‘નમસ્તે, ગુરુવર્ચ વિદ્વન્ન સાહેબ, નમસ્તે ! અંદો ઉપર પધારો, અને મારા સાથમાં કલાકેક મોજ કરો !’

હાલા ભગવાન ! શું ખરેખર મિ. ડિમ્સડેલ આ સખ્તો બોલ્યો ! એક પળવાર તે એને લાગ્યું આ સખ્તો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારામ ગયા. પણ એ બધું કેવળ એની હાલનામાં જ બન્યું, ગુરુવર્ચ વિદ્વન્ન સાહેબ તો, પોતાના પગ પાસેનો કાદવ ભરેલો માથો બરાબર નેતા નેતા તે એ અપરખીઓના માંચડ બાજી તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ નાદવા ગયા. પછી એ ચમત્કાત કાનસનો પ્રકાશ દૂર જવાથી જવારે સાવ આછો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્ભંજતા આવી ગમેલી જણામ તે ઉપરથી, તેને માલુમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના ચિત્તને શાંતિ આપવાનો આમ સદા પ્રવૃત્ત કર્યા હતાં, પોતાની ઉમ્મો થોડી ઘણી તો ઘરજી ચિંતાને લીધે ખરેખર કરોડકીની ગણાય એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત મછી તેના માનસિક ઓળા વળી પાડી પહેલા જેવા ભયંકર બની ગયા. કાંઈ દહાડો રાતની દંડીમાં બહાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને આંહી બેસા રહેવાથી પોતાના અંગે અકકડ થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડનાં પગથિયાં પોતાથી બાદથી ચકાકે કેમ એ નિશ્ચે પણ તેને કાંકા થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરાદિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી હશે. પછી આજીજીવનાં માણસો ઊંઘમાંથી જાગવા લાગશે. સવારમાં સૌથી વરસેા ઉઠના-રો પછી પરાદિયાના લગ્નમાં પગમાં એ બાજુ આવશે ત્યારે એ ફરેલીના માંચડ પર બેસે કાંઈ અરવર રેખાવાળી આકૃતિને દેખશે; અને અડધા ભય અને અડધા કૌતુકથી અધમાડા જેવો બની જઈને ધેર ધેર બારમાં જાગવાની કાંઈ મરી ગએલા પાપીયા એ બૂતને—એ તો એરે બૂત જ માને ને; નેવાસીને ભેલાથી આવશે. એટલે એ ધૂમળા વાતાવરણમાં ધેર ધેર મંખીની પાંખોના કકકટ જેવી ધાંધલ મચી રહેશે. મછી પ્રભાતતેજ હતું વિશેષ ખીમતા છુટકાં વડીલો કલાકીનના કમ્મમાં મહેરીને જ જટ જટ નિહાળનામાંથી ખડા થઈ જશે અને પાકટ વધતી વીચો પછુ મળતો પોચાક બદલાવ્યા વગર જહાર હોડી આવશે. આમ આજ સુધીમાં એક પણ દિવસ જેમની વાળની એક લટ સરખી પણ કદી જે અચ્ચરચિત નેરામાં નહિ આવેલી એવું આ મુસ-બ માનવસમાજ જાણે દુલકું પડ્યું હોય કે કોઈ મદા દુરુષ્ટ દેખીને જાણી બેસેા હોય એવા અતલ અપ્રત દેખાવમાં સરિયામ જમા પર આવી મડશે. આમાં જુગેં સુખે ભેજિંગદામ પણ ગળપકો કંઈ કંઈના વગર એમ તેમ લેપેટીને ભવંકરૂપમાં આવશે; થીમતી દિમિ-ન્સ પણ પોતાના રાત્રિપર્વટનામાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી તે તેથી પગવાર પણ ઊંધતું મટકું મારવાનું નહિ મળવાથી રોજના કરતાં વધારે કાલું મોં રાખીને વચના પાલનમાં જગતી રોપાઓની મેક ડાંખીએા વગેરેથી હોય એવા વેશમાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિદ્વન્ન પણ અડધી રાત મારજપથારી આગળ ગાળી હોવાથી પોતે પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ઉપમાં જે મોરવડાળી સંત પુરુષોનાં સમણાં નેતા હતા તેમાંથી આવશે. જહોએ લેખા તેને જગાડશે એ નહિ મળતાં કમમોડું

તેની અત્યુશય્યાની પાસેથી જ સહિસીધી આશ્ચર્ય આવતો હતો અને જાણે એ સદૃશત સ્થિતિ એને પોતાની તેજ-સ્વિતાનો વારસો આપતો ગયો હોય, અથવા તે એ વિચરતી યાત્રાણુ સ્વર્ગદ્વારમાં પહોંચે પસાર થઈ રહ્યો હોય એ વખતે એ સ્વર્ગનગરના દરદરનો પ્રકાશ જાણે એણે પોતાના મસ્તક પર ઝીંટ્યો હોય એવા રીતે, પ્રાચીનકાળના સાધુ સંતોની પેઠે એની આત્મપાસ એક તેજોવલ્લય પથરાઈ રહ્યું હતું, અને એવા તેજોવલ્લયથી પરિવેષિત થઈ, સળગાવેલા ફાનસનો મદદગી માર્ગ કહેતા કરતા આ ભલો પાદરી વિદ્વાન ધર ભગી જઈ રહ્યો હતો. ઉપર જે તેજોવલ્લય અંબાંધી તરફ વર્ણવ્યા તે એ ફાનસના પ્રકાશના દર્શનથી મિ. ડિમ્સડેઇલના મનજમાં જોઈથી તકેપર પડાના પરિણામરૂપ હતા, અને પોતાના એવા તરડોને કારણે તેણે સ્મિત ક્યું—‘સ્મિત શું અટકાવ હતું’—અને પોતાને હમતો દેખીને પોતે ક્યાંક આગ્રી તો નથી થઈ ગયોને એમ સ્વગત વિચાર કરવા લાગ્યો.

‘રેવરંડ મિ. વિદ્વાન એક દાથે પોતાનો જીનિવાનો પોષો મજબૂન રીતે પકડીને અને ખીજ દાથે પોતાની છાતી આગળ ફાનસ પકડી રાખીને એ માંચડા આગળ મૂકીને નીકળ્યો. એટલે પાદરીથી ભાટવા વગર રહેવાનું નહિ—

‘નમસ્તે, ગુરુચર્ય વિદ્વાન સાહુબ, નમસ્તે ! આંદો ઉપર પધારો, અને આશ આધમાં કલાકેક મોજ કરો !’

ભલા ભગવાન ! શું ખરેખર મિ. ડેમ્સડેઇલ આ રખડો ભાઈઓ ? એક પળવાર તો એને લાગ્યું આ રખડો એના મુખમાંથી ઉચ્ચારાશ મળ્યા. પણ એ બધું કેવળ એની કલ્પનામાં જ બન્યું. ગુરુચર્ય વિદ્વાન સાહેબ તો, પોતાના પત્ર પાસેનો કાલ્પ લેતો માર્ગ બરાબર જોતા જોતા ને એ અપર્યાયિતના માંચડા બધી તો એક પણ વાર મોં ફેરવ્યા વગર, ધીમે ધીમે આગળ વાટવા મળ્યા. પછી એ અમૂલ્ય ફાનસનો પ્રકાશ દર જવાથી જવારે મળવ આજો બની ગયો, ત્યારે પોતાનામાં જે નિર્જનતા આવી ગયેલી જણાઈ તે ઉજાડી, તેને માલમ પડ્યું કે એક પ્રકારની રમતથી પોતાના મિત્તને શક્તિ આપવાનો આમ સદગ્ર પ્રયત્ન કર્યા છતાં, પોતાની ઉસી થોડી હતી તો હરથુ વિતાંને લીધે ખરેખર ફોફાડીલી મળાય એવી પસાર થઈ હતી.

થોડા વખત પછી તેના માનસિક-આળા વળી પાછા પહેલા જેવા લયમાં જતી ગયા. કાંઈ દહાડે રાતની ઈંદીમાં અદાર નીકળવાની ટેવ નહિ હોવાથી એને આંદો જિભા રહેવાથી પોતાનાં અંગે અકકક થઈ જતાં લાગ્યાં, એટલે એ માંચડાનાં પગથિયાં પોતાની છાતરી શકોરી કે કેમ એ વિશે પથુ તેને સંકો થવા લાગી. એને થયું કે આમ ને આમ પરીધિયું થશે અને છતાં પોતે તો ત્યાં ને ત્યાં જ જાઓ હશે, પછી આજીવ્યાજીવી માણસો જીવમાંથી જાગવા લાગશે. સવારમાં સૌથી વહેલો જોડના-રો પછી પરીધિયાના જળગાંબળામાં એ બાજુ આવશે ત્યારે એ ફેરેલીના માંચડા પર જાંચે કાંઈ અરપથ રેખાવાળાં આકૃતિને દેખશે; અને અડધા ભય અને અડધા કૌતુકથી અવગાંઠા જેવો બની જઈને ધેર ધેર બારણાં ખખડાવીને કાંઈ મરી ગયેલા પાપીનાં એ જુને —એ તો એવે જુત જ માને ને—એવાઓને યોલાવી આવશે. એટલે એ ધૂંધળા વાતાવરણમાં ઘેર ઘેર પંખીની પાંચિના દહાડા જેવી ધાંધલ મચી રહેશે. પછી પ્રભાતતેજ હલુ વિશેષ ખીજતા છુમ્મર વડીમે ફાસડીનાં ઝબકા પહેરીને જ નટ નટ પિંજાનામાંથી ખસા થઈ જશે અને પાકટ વપતી સીમો પથુ માતનો પોલાક બહાવા બધા મહાર દોડી આવશે. આમ આજ મુઠીમાં એક પણ સિસ જેમની વાળતી એક લટ સરખી પથુ હતી જે અપરિશિત જોવામાં નહિ આવેતી એવો આ સુસ-જ્ય માનવસમાજ જાણે દુલકું પડ્યું હોય કે કાંઈ મહા દુસ્તર દેખીને જગા જાણે હોય એવા અસ્ત વ્યસ્ત દેખાડમાં સરિથમ જગા પર આવી ચડશે. આમાં છુમ્મર રળો એલિયમમ પણ અગવડે કંઈ ટેકાણું વગર ગમે તેમ લપેરીને લપકરેપમાં આવશે; થીમતી દિવિ-ન્સ પણ પોતાના રાત્રિપર્વતનમાંથી સીધી જ આવતી હોવાથી ને તેથી પળવાર પણ જીંધડું મટકું મારવાનું નહિ મળજીથી રોજના કરતાં વધારે ટાણું મોં રાખીને વગવા પાવવામાં જગતી રોષાઓની કાંઈ ડાંખળાઓ વળગેલી હોય એવા વેરામાં ત્યાં આવી પહોંચશે. તેમ પાદરી વિદ્વાન પણ અડધી રાત મરણપથારી આગળ આગી હોવાથી પોતે પધારીમાં પડ્યો પડ્યો જીવમાં જે ગોરવશાળી સંત પ્રુધોનાં સમજ્યાં જોતા હતા તેમાંથી આવડે તો વહેલો લોક તેને જગાડશે એ નહિ મળતાં કમમેકું

મોહુ' રાખીને ત્યાં આવશે. વળી આંદો ડિમરેકલના દેવળના નાના પાદરીએ તેમ એના ધર્મમંડળના વડેરા-એ પણ આવશે, પોતાના ધર્મચક્રને ભગવાનની જેમ પૂજતી, અને પોતાના શુભ વહુસ્ત્રયને તેના મદિસ્ત્રય બનાવીને તેમાં પધરાવતી એવી શુભન કુમારિકાઓ પણ અત્યારે રણધારમાં એ વહુસ્ત્રયને રૂપાલમાં ઢાંકવા જેટલો પણ વખત ઉતાવળમાં ન રળતાં અન્વસ્થિત દશામાં આવી પહોંચશે. ટૂંકામાં સમજા લોકો પોતાના ધરના ઉપરમાં ઉતાવળને લીધે કેટલા ખતાં ખતાં આંદો આવશે તેથી મળશે અને એ માંચડાની આમવાસ પોતાના તાણુપ થઇ ગએલાં અનેએખાકળાં જની ગએલાં મોહાં જ્યાં કરીને ભૂમાં કરશે. અને એ પ્રમાણે એતાં પૂર્વાકાશનાં પ્રથમ કિસ્સો કયા પુરવાના કષાળ પર પડનાં તેઓ દેખશે ? કેમ વળી, હંડીમાં હુંદવાભને અરણતોલ જની ગએલા, શરમધી ઝાંખાકપ થઇ ગએલા, અને હેસ્ટર પ્રાઇન જાખી હતી તે જ. અગાએ જાએલા રેવરંડ આર્થર ડિમરેકલ સિવાય બીજા કોને તેઓ ત્યાં દેખવાનાં હતાં ?

આ મિત્રમાલાની વરથી ભાવંકરતાથી ભાન બહાં જીએ એ પાદરી એને પોતાને પણ ખબર ન પડે એમ ભારે મોટા અવાજે અડખાટ હસી પડે. પોતાના આવા જુલંદ સ્વરના અહંભાસથી એ પોતે પણ અત્યંત છળી લાડે. 'જેવું' એવું' એ જુલંદ હાસ્ય પૂરું થયું કે તરત જ આજે એના પડેલા જ પડેલા હોય એમ એક આજુ, તરંગી, બામકના જેવું હાસ્ય સંભળાયું' એ સંભળાયું તેવા જ એજે એમાં નાનકડી પર્તની અવાજ આગળે, અને એ અવાજ આગળના જ એના અંતરમાં એક મૂળથી પેલા થઇ, પછી એ મૂળથી દુઃખાનિરેકની હતી કે સુખોનિરેકની તે તો એ પોતે પણ મમજ રાકેલા નહિ.

'પર્ત ! નાનકડી પર્ત !' થોડીવાર થોભીને તેણે ખૂસ પાડી: પછી અવાજ દબાવી હતી ભોળો, 'હેસ્ટર ! હેસ્ટર પ્રાઇન ! કાચું તું છે એ ?'

'હા: હેસ્ટર પ્રાઇન છે એ !' એણે આશ્ચર્યચકિત અવાજે ઉત્તર આપ્યો: અને પછી તરત બાજુના દરવા પર થઇને તે જતી હતી ત્યાંથી તેનાં નજીક આવનાં પગમાંનો ધમારો તેણે પ્રાંબળો. 'એ કું' છું' ને મારી નાનકડી પર્ત: છે.'

'તું કયાંથી આવી: હેસ્ટર ?' પાદરીએ પૂછ્યું: 'ક્યાંથી આવી ચડી આંદો ?'

'સુખા વિન્ડોપસાહેબની મરણપથારી આગળ બેઠી'તી,' હેસ્ટર પ્રાઇને જવાબ આપ્યો, 'ત્યાં એમના મરણનું હમણું માપ લીધું, અને હવે મારે ઘેર ભઈ છું.'

'આંદો ઉપર આપ હેસ્ટર, તું ને નાનકડી પર્ત જન્મે આપો ઉપર !' રેવરંડ મિ. ડિમરેકલે કહ્યું. 'તમે જન્મે આંદો ઉપર જાનાં રહેતાં, પણ એ વખતે હું તમારી પાંખે નહોતો, તો એકવાર ફરીથી આંદો ઉપર આવો, એટલે આપણે ત્રણે સાથે જાનાં રહીએ.'

એટલે તે મૂંઝી મૂંઝી પગથિયાં ચડી અને નાનકડી પર્તને આગળે વળગીને માંચડા પર જાખી રહી. પાદરીએ એ ઊંઘરીતો બીજે હાથ કાઢીને મોંમાં કાઢ્યો અને તે પોતાના હાથમાં થોભી રાખ્યો, જે પછે એણે આવી રીતે પર્તના હાથ ધેલી રાખ્યો તે જ પછે, બંણે એ માદારી પોતાનું 'હુંદલકું' મેનન તેની અર્ધજડ થવામાં રેકતાં હોય તેમ અભિનવ જીવનનો અત વેગવંત ધોધ-પોતાના નહિ પણ કાંઈ બીજાના જ મેનનપ્રકલનો ધોધ-કાંઈ મંદ પ્રવાનની ગોંડ તેના અનરમાં દબાવતો હોય, અને એની ગમેનમમાં એમ-બેર ધૂખી વળતો હોય એવું એને લાગ્યું. એ ત્રણેએ મળીને બંણે કાંઈ વિચુદાક તાર રમી રીધો હતો.

'પાદરી !' નાનકડી પર્ત પીરે શબ્દે થોલી.

'શું કહે છે, ભેટા ?' મિ. ડિમરેકલે પૂછ્યું.

'તુ બાની ને મારી માથે કાંતે બપોરે આંદો જાઓ રહીશ ?' પર્તે પૂછ્યું.

'ના: નહિ જ બેટા પર્ત,' પાદરીએ જવાબ આપ્યો: કેમકે એ પછે એનામાં ને નવું જેમ આપણું તેની સાથે એના અંતરને જીવનમાં લાંબા વખતથી પીડી રહેલો એવો જીવેરેક્ટોરિતો પહેલાના જેટલો જ રૂપ પણ પાછો તારંગે થયો; અપારે જ જે સાથમાં તે જાઓ હતો —અદમ્ય એ માથમાં રહેતાં એને આનંદ જ થતો હતો, જ્યાં-તેને એલીધે કપાતરો કોપી રહ્યો હતો. તેથી તેણે કહ્યું, 'ના બેટા શમ બપોરે તો આંદો ન જાણું રહેવાય. તારી બાની ને તારી બન્નેની માથે એક દિવસ તો હું જરૂર જાઓ રહેવાનો છું, જમ્ તો કાંતે નહિ.'

પર ખડખડ હસી પડી, અને પોતાનો હાથ તેના હાથમાંથી છોડાવવાને મથવા લાગી પણ પાદરીએ તે દાખીને પકડી રાખ્યો હતો.

‘ થોડીવાર ભલે રહ્યો, થેટા ! ’ તે બોલ્યો.

‘ પણ તું વચન આપે છે, કાણે બપોરે બાનો ન માત્રો હાથ પકડીને બીજા રહેવાનું ? ’ પહેલું પૂછ્યું.

‘ ના, કાલ નહિ, ’ પાદરીએ કહ્યું, ‘ પણ બીજો વખતે બીજો રહેશે. ’

‘ તે કયે બીજો વખતે ? ’ પાદરીએ એની એ વાત આગળ મચાવી.

‘ થેટા કપામતને રિજો, ’ પાદરીએ ધીરે બનાવે કહ્યું; અને પોતે ધાર્મિક સભ્યોનો પ્રચાર કરનારો ધંધાદારી શરૂ છે એ વિચારે તેને આ બાળકો એ રીતે આપવા શ્રેયો.

‘ એ વખતે સૌનો ઇન્સાફ ચરે ત્યાં, એ ઇન્સાફની ગાદીની સામે તારી બાએ, તારે, ને મારે એમ આપણે સૌએ સાથે બીનાં રહેવું પડશે. પણ આ જગતમાં થોજે દલાડે તો આપણે કદી પણ એકાં બીનાં નહિ ઉતર રહી શકીએ ! ’

પરં કદી ખડખડ હસી પડી.

પણ મિ. ડિસ્કોર્ડેલના બેલ પૂરા થવા પહેલાં તેા ધનપટાથી છવાઈ ગયેલા વિશાળ આકાશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પ્રકાશને એક જગતારો થયો. એ જગતારો આકાશના અન્ય ભાગમાં ધણીવાર તારા ખરતા જેવામાં આવે છે તેનાથી જ નિઃશંક થયેલો. એનો પ્રકાર એટલો બંધા પ્રબળ હતો કે તેનાથી આગ્રાજ ને પૃથ્વી વચ્ચે જે ધાડું ધનપટ આવી રહ્યું હતું તેને જોઈ અજાણજાં કરી દીધું. ગગનની એ અંગારર કમાન, કાંઈ રાહસી કદનાં દોરવાનાં ધુમ્મટની પેઠે, ચમકી બેઠી આ પ્રકાશને લીધે એ શેરીની પરિચિત વસ્તુઓ ખરા જાણેના પોમ તેજમાં ચમકતી હોય એવા સ્પષ્ટ સુરખ આંધારમાં પ્રકાશવા લાગી. પણ આવી સુરખતાની સાથે જ પરિચિત વસ્તુઓ પર અપરિચિત પ્રકાશ પડે ત્યારે એમાં જે એક પ્રકારની લાપરેક્ષતા સહાયે આવી જાય છે તે પણ એ પદાર્થોમાં આંત્રી આગળ પડતી મેદીઓ અને વિચિત્ર ચિત્રોભાર દોષોવાળાં લાકડાનાં મકાનો, આસપાસ બેઠી નીકળેલા ધાત્મથી છવાઈ ગયેલા મકાનો-

ના ઉંમરા અને પ્રગથિયાં; તાહ જ જેડેલી જુમળીનાં દેહને લીધે કાળા દેગાતા બગીચાના કિના; જરા પ્રસા-એગો અને જામરના ભાગમાં પણ બનને બાળુની કેડ પર પાસ બેઠી નીકળેલો એવો માદામાર્ગ-આ બધા પદાર્થો એ પ્રકાશમાં જોઈ શકતા હતા, પણ ને એવા વિવક્ષણ સ્વરૂપમાં દેખાતા હતા કે આ જગતની વસ્તુ-ઓનું નૈતિક રહસ્ય આજસુધી લાગેલું તેથી કાંઈ જુદી જ બેનું એ પ્રકારને લીધે જણાવું હતું. આ વખતે એ પાદરી પોતાની છાતી પર હાથ રાખીને ત્યાં બેઠો હતો; પડખે હોટ્ટર પ્રાઇન પણ ઉભી હતી અને બરન બરેલો અસર એની છાતી પર જગતો હતો; અને વચ્ચે નાનાકડી પર્ત કાંઈ સંજાતું મૂતું સ્વરૂપે હોય એવી, અને એ જાને એી પુરુષ વચ્ચેની સંયોગી કંડી જેવી કોમી હતી. ખરતા તારાનો આ જગતારો એ જાણે કે સર્વ શ્રમ વસ્તુઓને પ્રકટ કરનારો પ્રકાશ હોય, અને ખરેખર એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય એવાં સૌને જોડીને એકરૂપ કરી દેનારું પ્રસાદ હોય તેમ, એ વિવક્ષણ ને ગંભીર ભરૂતા તેજ-આંધારમાં એ જાણે જણી બતાં હતાં.

પરંતી આંશોમાં એ વખતે કાકળુના જેવું તેજ ચમકતું હતું, અને પાદરી જણી બેઠે જનર કરતી વખતે એના મુખ પર પણ જાણે એ ભૂત હોય એવી છાપ પાડતું રિસ્ત રમતું હતું. તેણે પોતાનો હાથ મિ. ડિસ્કોર્ડેલના હાથમાંથી જેડે લીધો અને શેરીની પેદી બાજુએ આંશી મીંધી પણ પાદરીએ તો પોતાના બનને હાથ છાતી પર દાખી રાખ્યા અને મધ્યાકાશ જણી દષ્ટિ કરી.

એ જમાનામાં તારા ખરે અથવા તો સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્ત કરતાં એાંબી નિયમિતતાવાળા-અણુપાત્રો જેવા લાગે એવા- બીજા કાંઈ પ્રાકૃતિક જનાવ બને તો, તે સવજા બનાવેને કાંઈ ઉંધાતીત જગતમાંથી થયેલી આગાંબી કે ભવિષ્યકથનરૂપ મણી લેવામાં આવતા હતા, ઉદાહરણ તરીકે મધ્યરાત્રિએ આકાશમાં કાંઈ ચમકતું લાલું, જગતની તરવાર, ધનુષ્ય, કે બાણનો ભાથો જોરમાં આવે તો તે રમકનિયનોના વિમલતા સ્વચરૂપ મણી લેવામાં આવતું હતું. એ જ રીતે રતુંબા રંગની શ્વિ થાપ તો તે ઉપરથી કાંઈ એપીથિંગ કાંઈ નીકળવાનો એમ મનાવું હતું. એટલે જુ ઇર્ગાંડની વસાહત શરૂ થઈ

એવા પ્રકારમાં રોજર ચિલિંગવર્થ તેમને વાઢાઈ રિમત કરીને ઊભેલા સપતાનના સ્વરૂપમાં દેખાય એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ વખતે એ વૈદની મુખમુદ્રા એવા તાદરશ રૂપમાં પ્રકટ થઈ હતી; અથવા તો પાદરીને એવું જે દર્શન થએલું તે એટલું જાણુ મચેલું અને અવિરમરણીય થએલું હતું, કે એ ખરેખર તારો અદરશ થઈ ગયા પછી પણ, પાછાગતા અધિકારમાં પણ એ સ્થિર ચિરંજીવ સુતિથી ચિત્તકિંતિ થએલી લાગતી હતી, અને એની અનન્ય તાદરશતાને કારણે એ આખી રોરી અને એની અંદરની બીજી સુષળી વસુએ જાગી એકદમ સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય એવી રીતે અદરશ બની ગઈ.

‘કેણ છે એ, હેરર ?’ બીજી સિધાસિધ થઈ જઈ મિ. ડિમ્સડેઈલે હાથો હાથો કહ્યું. ‘એને જોઈને તો મારી કાપા ક’પે છે ! તું એ આદર્શને ઓળખે છે ? મને તો એના પર હારે તિરસ્કાર વહૂ છે, હેરર !’

‘પણ હેરરને જોને આપેલું વચન જરાજર વાદ હતું, એટલે તે ચૂપ જ રહી.

‘ખરી વાત કહું છું હો તને, કે એને જોઈને તો મારી કાપા ક’પે છે’-પાદરી બીજાજ મજબૂસો. ‘કેણ છે એ ? કેણ છે એ ? તું મારે માટે કંઈ કરી શકે એમ નથી ? એ માણસની મને તો અકલ્પ ગાસ છૂટે છે !’

‘પાદરી,’ પણ જોડી, ‘હું કહું તને એ કેણ છે તે.’

‘હા, તો જટ કર, બેટા, નીચે નમીને પોતાના કાન તેના હોઠની છેક પાસે આણીને પાદરીએ કહ્યું. ‘જટ કર, અને ખૂબ ઝીંઘા સાથે મારા કાનમાં કહે.’

પહેલે નેના કાનમાં કંઈક પીગો મણુતણાટ કબો, અને એનો અદરશ પેલું મનુષ્યસાગ નેવો લાગ્યો ખરો, પણ વચનના નાનાં હોઠનાં એટલાં મગાને રમતાં હોય અને એ પડી વિનોદ કરતાં હોય એ વખતે જે અર્થશૂન્ય પ્રધાપ તે કરે છે એવો જ એ અવાજ દબો. ગમે તેમ, પણ રોજર ચિલિંગવર્થના અંધમાં કોઈ સુખ આતમી એ અવાજમાં સમાયેલી હોય તો તે આ વિદ્વાન પાદરીને જાન નહિ હોય. એની કોઈ આજ્ઞામાં સમાયેલી દરો, તેથી એ અદરશ સંબંધીને તો

પાદરીની મૂંઝવણ ઊઘરી વધી. એટલે એ પોતે પા. ખડખડ કરી પાડ્યું.

‘તું આવારે મારી મસ્કરી કરે છે ? પાદરીએ ક. ‘તારામાં કિંમત શ્યાં છે ? તારામાં સમ્માન ક્યાં છે ?’ હોઠનીએ કહ્યું. ‘કાલે ખગોરે મારો ને મા બમો હાથ પકડીને આંહીં ઊભા રહેવાનું વચન તો આપતો નથી !’

‘મદાશય,’ દબે એ માંચકાના પથથિના કને ‘પરોવિશા વેદે કહ્યું. ‘ધર્મનિષ્ઠ ડિમ્સડેઈ યાદેમ, આપ ઊભા છે એ ? બને, બને. દંમે પોતાનાં થોધાંમાં જ મશગૂલ રહેનારા’ આ, જેના અગ્રણી લેક્ચરી તો કોઈક દેખરેખ રાખે જરૂરનું છે. આપણે તો જમતાં જમતાં પેલું રૂઝમાં જોઈ છીએ, અને ઊંધતાં ઊંધતાં પણ ચોરીએ છીએ. ચ. મદાશય, ચાલો, પ્રિય મિત્ર, હું તમને ચેર લાઈ જાવ.

‘તને ક્યાંથી ખજાર કે. હું આંહીં છું ?’ હે. મએલા પાદરીએ પૂછ્યું.

‘ખરેખર,’ રોજર ચિલિંગવર્થે જવાબ આપે ‘મને કંઈ ખજાર જ નહોતી. હું તો રાતનો ધજોખ વખત સુઆસાદેખ ત્રિશોપતી પથારી પાસે જ દ અને ત્યાં મારી અંદના આપડતથી એમને શાન્તિ આ વાંને મારે જે કંઈ જની શકે તે કરતો દબો. એ પરશે પોતાને ચેર સિધાવ્યા, એટલે હું ‘પણ મારે ચેર નીટણી પડયો, પણ એટલામાં શ્યાં અપકારો થયો. ચુરુગ, ચાલો દબે, નહિ તો આવતી કાલે રૂનિ પ્રવચન આપવાનું છે નેમાં આપનાથી નહિ પદે સકાય એવો હો. હુઓ આ થોધાં મારાજના મજર કહું હેરન કરે છે ! હા, આ થોધાં જારે પડવે માણસને ! મદાશય, આરે દબે વાંચવાનું આણું નાખવું વેદેએ, અને જરા વિશાલે વિનોદમાં મ મારવેલા જોએ, નહિ તો પછી આવી રાતિમમણ અને તરંગોનું જોર તમારા પર રહી રિવેસ ન જશે.’

‘આતો, હું તમારી સાથે આવું છું ચેર.’ ડિમ્સડેઈએ કહ્યું.

કોઈ બપોરે રમકમાંથી જાગતાં માણેસ દીનોદર કીચાર ને સર્વથા દવાસ જની જાવ ને

બની જઈને પાદરીએ ચોતાની ઢાપા વેંટના દાઢમાં
સોંપી દીધી અને એ દોરનો ગયો તેજ એ દોરાના લાંચે.

જતાં બીજે દિવસે મંચિવાર હતો તેથી એણે જે
વ્યાખ્યાન આપ્યું તે આજ મુશીનાં-એનાં સમગ્રાં પ્રત્ય-
યનોમાં સૌથી વિશેષ સમૃદ્ધ, સૌથી વિશેષ 'એમદાર,
અને હોવલોહની' પ્રેરણાથી સૌથી વિશેષ ઉત્તરણુ સોને
લાગ્યું: એમ કહેવાય છે કે એ પ્રવચનની અમરને નીધે
ટેટલાએ આત્માને સંત્યનો અજાણકાર થયો, અને તેથી
તે દિવસથી મિ. ડિમ્પેટ્રોવ પ્રત્યે પવિત્ર શ્રાવણભુદિ
સહને મારે ચોતાના અંતરમાં રાખવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા
લીધી. પણ એ પ્રવચન પર કરીને જેવો તે પ્રવચન-
પીઠ પરથી નીકળે આખો કે તરન જ, તેમજો મુખરી
દારીવાળો મેરેપોરિયો/કાણું કાપ્યું મોણું લઈને માથે
આપ્યો. મોણું લેઈને તરન પાદરીએ તે ચોતાનું છે
એમ વચ્ચે કાઢ્યું.

'શુંગણેની મેરે કળેતી કરવાનો માંચે છે ને,'
તે ચોરખોદિવાએ કહ્યું. 'ત્યાંથી એ જડ્યું. મને કે લાગે
છે આચાર્યશ્રીની નાક મરકી કરવાના ધરાવતી સવાને
એ જાં માંચે, પણ એ સવાન તો મુશીની મરન ને
આવળ જ છે, નહિ તો એટલું ન સમજે કે વિચાર
દાયને કંઈ દાંધા માટે મોતની જરૂર નથી હોતી.'

'અમાર થયો, નાહા,' પાદરીએ મોંદરવંક
અંતરવાદી કંઈ, પણ જતાં આમ જોતની વખતે, એનું
હૃદય તો જાડી જોડ્યું હતું. કેમકે એની અંતરજીવન
દમણું દમણું એટલી બધી અસાધ્યરન થઈ ગઈ હતી
કે અર્ધ કાચ રાતના અંતરવિતે. આજે એ કેવળ સ્વપ્ન,
સંસ્કૃત જ માનવા લાગ્યો હતો, 'હા, ખરેખર, એ
મોણું મારું જ હોય. એમ લાગે છે.'

'અને, સવાનને એ ચોરી જેવા જેવું લાગ્યું છે,
માટે આચાર્યશ્રીએ દર્શ એને મોણું પહેલી વખત જ
દેકાણે આણ્યો.' એ વરઘ ચોરખોદિવાએ જાણ કરીમત
કરીને દેકાર કરી. 'પણ કામ મતે આજણમાં એક
ઉપાત યજોલો-એક મોટો એ. (A) ના જેવો આકાર
રનો અંકુશ રાતો રાતો દેખાએલો-એ ચાત માંબળી
આચાર્યશ્રીએ? અમે તો એ એ અકરનો અર્થ "એ
જડ" (દેવકન) એવા કરીએ છીએ, કેમકે કાલે રાત્રે
જ આપણા ભણા મુજામાટેજ ચિચો અને જ કામવાને

"એજડ" બનાવી દીધા છે, એટલે આ વાતના અંતર
આપવા માટે કંઈક નિશાની તો બનાવવી જ
જોઈએ ને?'

'ના, પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'મને એ અકરની
વાત કાંઈએ કરી નહોતી.'

૧૩
હેરર વિશેનું દૃષ્ટિપરિવર્તન

મિ. ડિમ્પેટ્રોવ સાથે દરજને જે વિનયજી
મુજાકાત આમ અકરમાત થઈ ગઈ. તેમાં એ પાદરીનું
શરીર આજુ બહુ ધમાક મેંચે એમને તેને ખૂબ
આપાન થયો. એનું મનોબળ સર્વથા ચાલ્યું ગયેલું
તેને લાગ્યું. એનું નીતિબળ ભુદ થતાં થતાં જેક બાસો-
ચિત્ર નિર્જાતાની દરે પડેલી ચડ્યું હતું. એની
બૌદ્ધિક શક્તિમાં અસમન સામર્થ્ય એનું ને એનું
ચાલુ હતું. અથવા કદાચ કેવળ રોગ જ અંતરથી થયે
એનું વિષ્ણુ શક્તિજી એક એમાં ઉમેરણું હતું, પણ
એનું નૈનિક ને માનસિક બળ તો પરમજીવનની ધૂળમાં
આળેલું હતું અને આમ. થઈને કારણ આખી
દુનિયાથી અજાત દનાં પણ હેરર પ્રાપ્ત નો એ સમન
પ્રત્યય પરપરાથી પૂરેથી પગિચિત્ર હતી, એટલે જે
તરન અવમાન કરી રાહી કે મિ. ડિમ્પેટ્રોવની શક્તિઓ
નો આવો દામ થયો તેમાં એ પાદરીનું અંતર એને
કંબા કાઢ્યું હતું તે એક કારણ, તો હતું જ પણ તે
ઉપરાંત પણ એના સ્વાસ્થ્ય નેદરેકાણેની વિરુદ્ધ કાંઈ
જાણક પાંચ રચાએલું હતું અને એ પાંચનું હતું
પણ તેની સામે કામ કરી થઈ હતું. આ બાપો!
ખતિત પુરુષ પહેલે એક વાર કેવો હતો તે એ બગાડ
બાંધેલી હતી, એટલે એ મોંચા પર બોલો હતો તે
વખતે એણે કેવળ મદજીવિયો જ ચોતાના અંતરને
ઓગાળી કાઢ્યો, અને એ દુઃખનની માંચે ચોતાને
માદામ કરવા એણે તેને-તેણે જેની અસાધ્યરિયન
ખતિત મીને-જે મુત્તરી બરેલી બાંધેલી એકાદ કરી
તેથી એના સમગ્ર અંતરમાં પાદરી પ્રત્યે અનુકંપાથી
કરી જોયે હતો વળી ચોતાની કનેના વિશેષમાં વિશેષ
સાદાંધ્ય મેજાવળે એને કંઈ પણ છે એમ તેને નિઃશંક

લાગ્યું. સમાજથી અદિકૃત જાતીને તે એકાન્તમાં વસતી હતી, એટલે શું મોઝ શું અચોગ તેની નિયમ કરતી વખતે પોતાના અંતઃકરણ સિવાય બીજા કોઈ બ્યારના ધોરણ પર દૃષ્ટિ કરતી, એને કેવળ, મુદોળી, અને તેવી આ પાદરીના સંબંધમાં આખી દુનિયામાં અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે પોતાની નંદોતી એવી કોઈ ભારે જવાબદારી પોતાને માથે રહેતી છે એમ હેરટરને લાગ્યું. બાળની મનુષ્યમંદિર સાથે પોતાને જોડનારી કડીઓ ભંગને કહેતી, રેશમની, એવાની કે જીવ કોઈ પતંગની બનેલી હોય, તોપણ એ સપડી કડીઓ દલે વૂટી ગઈ હતી. ત્યારે આંદોળો સાથે પગાને ફરતા પાપટી એક લોદમણ દડી પરપરને જોડી દડી હતી, અને એ દડી તે બેમાંથી એકે જગ્યા તોડી સડે એવું નંદોતું. એટલે જન્ય સર્વ મંજબાની પેટે આ મંજબની પાછળ પશુ કેટલીક કરતે. જગતવચની રહેતી હતી.

હેરટર આખની રિયલિ સમાજમાં દલે તેની કહેતી ના પ્રાર્થના દિવસોમાં હતી તેવી રી નંદોતી. એ કહેતી ક્યા પછી કેટલાંએ વરસો આવીને ચાલ્યા ગયાં હતાં. ત્યારે પણ દલે, સાત વરસની ચક્ર અટકી પિચકાણું. બરનેશમની વચ્ચે ચમકેતા દિવસો કિચો. બહાર ધારણ કરનારી તેની જ્ઞાના પેશુ દલે નગરજનોને સંરંધા પરિચિત્ત પુણ્ય જાતી મેંઈ હતી. અને કોઈ વ્યક્તિ ત્યારે સમાજ સમક્ષ બહુ આગળ મટું રથાન-જીવન બંધી કરતાં હોઈ તરી આવે. એવું જ્ઞાન-અજાતી હોય, અને હતાં સમરત, જનમ જનના કે કેઈ પણ જુદા વ્યક્તિનાં રથાઈ સંસ્કૃતિમાં વચ્ચે આજની નંદાવ ત્યારે એ સમાજમાં સવર્ગાવિગ્રામ્યો એના કાલે એક પ્રકારના આદરભાવથી જોના સામે છે એવા જે એક આમાન્ય નિયમ છે તરતમાર હેરટર પ્રાણ પ્રત્યે પણ હોડો. દલે આદરભાવથી જોડ લાગ્યું હતાં. જ્યાં કોઈ રચયતો પ્રેમ આડો આવતો ન હોય ત્યાં મનુષ્યો પિચકાર, ક્રતાં પ્રેમ રાખવાન વિશેષ બાંધુર હોય છે એ જાત માનવપ્રકૃતિનાં સુધુપક્ષે રચકારથી પેટે એવી છે. અને કોઈ વ્યક્તિનાં પિચકાર પ્રકર્યો હોય તોપણ એ પિચકાર પ્રકર્યો વંચાતી હુમનાવટની મૂળ વૃત્તિ જો દડી કડીને ઉશરમી ને ધોઈપરણો કરીને તોણ ને તોણ રાખવામાં ન આવ્યા હોય તો એ પિચકાર પેશુ

ધોઈ કામે શાન્ત રીતે પ્રેમના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પણ આં હેરટર પ્રાણના સંબંધમાં તો તેના તરફથી કચી ઉશરમી કે ધોઈપરણો થોડાં જ નહોતો. જનતાની સામે તે કડી અપકતી જ નંદોતી, પણ જોના ખરાખરા ખજાણ વર્તાવને પણ તે વગર ફિચકા સાન્તિ રી. સંખ્યા સેતી હતી. વળી પોતે જે સંદેશ કરતી હતી તેના અલગમાં તે જનતા પામેથી કોઈ પ્રદેશો મેળવવાનો પણ દલ રજૂ કરતી નહોતી, અને તેના રાચ દેવનું તે માપ કાઢવા કે દિશાંય રાખવા પણ બેધની નહોતી. વિશેષમાં, તેને કમકિત મૂળીને સમાજે અદિકૃત કરેલી એ સમર્પણ આ ક્રમમાં વરસો. કમિયાન તેણે આખું જગતી રાખેલી એવી નિષ્કંઠક આરિયવિદ્યુદિને પરિણામે પણ મોડા તેના સંરંધ સરંધ રાજર્થક બેરંધ લાગ્યા હતાં. કેમકે લોઈ જોઈ શકતાં હતાં કે દલે એ દુર્લભારી અને તો એને કંઈ સુખાવવા જેવું હતું. મુદિ અને મદાચારી રહે, તો એને કંઈ મેળવવાની ક્ષાંધ નંદોતી તેમ ક્રમમાં પણ નહોતી, જ્યાં એ પોતાનું આરિય વિશુદ્ધ રાખી રહી હતી, તે ઉપરથી એ બાંધેલી અનિયમ અખળા આડી અખળી ભટકાને દલે સમ્મારે આવેમાં તે વિશુદ્ધિ અને નીતિ પત્તા સાચા પ્રેમત, કારણે જ આવી હતી એમ ભોડેએ રજાવારિ અનુમાન કરું હતું.

વળી એણે પણ જોવામાં આવ્યું કે સાર્વજનિક હતા પાસમાં હોતી અને પોતાના હાથની પ્રમણિક મહેનત કરીને પોતાને ને પોતાની માનકડી વક્તિ માટે રોજરોજે હેરટરે ક્રમમાં આવે એ ઉપરથી જગતમાંથી જરા પણ વિશેષ લાલ મેળવવાને હેરટરે સંદેશ પણ દાવો કરતી નહોતી—માનવમતિ જગતમાંથી જોતંજનતા લાણ આડી જાય છે તેમાં લેણ માત્ર જાણે પેશુ પેવાને પોતાનો દલ આજળો કરતી નંદોતી—હતાં બીજા બાજુથી કેટલાં કર્તે બનું. કેરપાને પ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે માનવમતિ સાથેનો પોતાનો ભવિનીલાવ પુરવાર કરી જતારવામાં—ક્રમની સેના કીને પોતે મનુષ્યમતિની જોડેને જેવી છે તે બેતાવર્તમાં ને જરા પણ પાળો પાતી કરતી નહિ. હુંખ તિરકારથી કટુકલવના બની મજેસા, લિખારીઓ, તોમને થેરં આવીને રોજ રોજ મેરકે આવી જગતી તથા રાજધિરાજના વાધામાં

ભરતકામ કરી શકે એવી કુશળતાવાળી પોતાની આંખ-
ળીઓ વડે તેમને માટે કપડાં સીતી આપનારી આ
બાઈની એ બધી સેવાના બદલામાં એ જિજ્ઞાસીઓ
એકે તેની ગિફ્ટલા કરતાં છતાં પોતાની પાસે જે કંઈ
થોડું હતું તે તેમના બધા માટે ખરચી નાખવાને માટે
તે હમેશાં તૈયાર રહેતી. અને શહેરમાં બપોરે ઘેર ઘેર ફાંધ
એવી રામ કાઢી નીકળતો ત્યારે સૌથી સારવાર કરવામાં
પણ તે મોખરે રહેતી. ખરેખર સઘળા આશ્રિતનાં દિવ-
સોમાં, એ વ્યાપ્ત સાર્વજનિક હોય કે અંકિતગત હોય
તોપણ સમાજનો બહિષ્કાર પુલેલી આ બાઈ હંમેશાં
પોતાનું સેવાકાર્ય સંભાળી લેતી. જે કાંઈ મનુષ્યનાં
વિપત્તિને અધિકાર ફેલાઈ જતો ત્યાં તે જઈ પહોંચતી
-કેમ જાણુ વિપત્તિના મમળીની ભરેલા ધુંધળા પાતાવર-
ણમાં જ પોતાના માનવમનુષ્યો સાથે સર્વે સંપર્કવાળી
એને રત્ન હોય એવી રીતે-વિપત્તિને સમયે તે દરેક ઘેર
જઈ પહોંચતી, અને તે પણ કાંઈ બહારના આમંત્રક
મહેમાન તરીકે નહિ, પણ એ ધરના હકદાર અંગત
તરીકે જઈ પહોંચતી. એવા મમળીની ભરેલા હાથમથ
પાતાવરણમાં પછી પોતાનાં અપાર્થિવ કિરણોદાસ સોને
આશાસન આપતો એવો ભરત ભરેલો બહાર ચમકતો,
અન્યત્ર જે પાપના પ્રતીકરૂપ હતો તે અદાર દરદીના
ઘોરણમાં દીપસિખા ભેગો બનતો હતો, એ દીપસિખા
દરદીના ઘોરણમાં જ પ્રકાશ પાડતી હતી એટલું જ
નહિ, પણ દરદી આ લોક છોડી જવાની અબ્બી પર
હોય એવી એની અન્તિમ શક્તિ આ લોકની પેલીપારના
પ્રદેશમાં પણ તે પ્રકાશનું આલું કિરણ ફેંકતી હતી
આ લોકનું અજવાળું આલું ઘડા માંડણ હોય, અને
પરલોકનું અજવાળું હજી પોતા સુધી આવી પહોંચું
નહોય એવા વચગાળાના સમયે પોતાના પગ ક્યાં
મૂકવાં તે આ દીપસિખા એ મરણોન્મુગ દરદીને બધા-
વતી હતી. આવી કરોડોની વેળાએ હેઠલરનો સ્વભાવ
હિદાર ને ઉખાલસો બની જતો-એ વખતે તેની પાસે
જે કંઈ સાચી માગણી કરવામાં આવતી તેઓ તે જવાબ
આપી અને દયામાંવાળાં અજૂંટ પ્રશ્ન એવી તે બની
જતી. ક્યાંકિયં ધારણ કરવું તેનું વહાલ્યું બને બને
જરૂર હોય ને સૌનાં શિલ્પને માટે કામજી એવી રૂપ બની
જતું. કાળના પથ સંપત બંધર રવરખેર તેમજ દયાગમિ-

નીની દીક્ષા કીધી હતી, અથવા આપણે એમ કહીએ
પોતાનું, છતાં આણું સ્વરૂપ ધારણ કરશે તે એણે
જગને કાંઈએ ધારણ નહિ છતાં, જગને નિષ્કર અધારો
આપી આપીને તેને આ દીક્ષા લેવરાધી હતી.
અક્ષર તે દર્શનગિરી તરીકેના એના કાર્યના પ્રતીક
હતો. તે એટલી બધી ઉપગોગી થઈ પડી હતી-તેના
કામ કરવાની એટલી બધી શક્તિ અને સદાનુદ્યુતિ
એટલું બધું સામર્થ્ય હતું-કે ધણાં માણસો એ
અક્ષરનો મૂળ અર્થ સંજ્ઞાવાળી દર્શ તો પાડ્યાં હતાં
કેમ જાણના હોવા છતાં હેઠલર પાછળમાં એટલું જ
સામર્થ્ય માલુમ પડ્યું હતું કે લોકો તેના એ (તે
અક્ષરનો અર્થ એમનાં-સમર્થ) એવો જ માય એ
હવે કહેતા હતા.

પણ તેને સમાસ વેળા અધિકારસ્થત થા
માં જ થઈ શકતો હતો. એ જ ધરમાં ફરી પાછો મૂક
પ્રકાશ આવતો કે તરત તે ત્યાંથી અદરશ થઈ જઈ
સર્વપ્રકારના આગમનની સાથે જ તેનો એણે ધરન
હીમરને એળગીને બહારના પ્રદેશમાં વિસર્જી જતો
પોતે એમની બારે ઉપાદરૂક સેવા કરેલ હોય તે મનુ
ષ્યોના અંતરમાં એને મોટે કંઈક કંઈક પુત્રતાનો કા
બાળવો હોય તો તે પુત્રતાનો આસ્વાદ લેવા પૂરત
એક પણ નમર પાછી ફેરવી સિવાય આ સેવાસ્થ સ્ત્રી
ત્યાંથી એકદમ ગાંધીનીકળી અને એ મનુષ્ય પછી કોઈનાં
સ્તામાં મળી નહોતો તેમનાં મંત્રિકાર ગીતોને માં
પણ તે કદાં પોતાનું માથું નમિયા ઊંચું કરતી નહિ.
છતાં તેઓ જે આશ્વર્ય તેને બોલવનો, તો તે મૂર્ખ
મૂર્ખી પોતાનાં દિગોળિયા અક્ષર પર આંગળી મૂકત
અને પછી ત્યાંથી પસાર થઈ જતી. આમાં કદાચ કોઈને
અભિમત જેવું લાગે, છતાં એવું આ વર્તન એટલું
બધું નમ્રતા ભેંપું હતું કે જનતાના ચિત્ત પર તે કેમ
નામવાળી જ કોમળતાપ્રેરક-કાષ પાડતું હતું. જનતાની
પ્રતિ જીવનમારના જેવા હોય છે. સામાન્ય ન્યાયની
માગણી પણ ને તમે તેની આગળ ભારે ભેરેશરેપૂરક
કરો તો એટલો સામાન્ય ન્યાય પથ તમને એ નહિ
અપે પણ સઘળા આપણા જીવનમારોને યામે એ તેમ
એ ન્યાયનો સમય થય ને તમે તેના ઉદારતા પર જ
છોડી દો છો તો તમને વળીવાર સામાન્ય ન્યાય ક્યાં

પણ ધણું વધારે આપી દે છે-હેટર પ્રાઈન્ટનું વર્તન પણ આ પ્રાઈન્ટનું સામર્થ્ય સમાજ અગાધ પોતાના રોપના ભોગરૂપ બની ગયેલી આ બાઈ વરફ પોતે પરચ કરતી હતી અથવા ખરેખર લાયક હતી તે કરતાં વિશેષ ગાંધાભાર દર્શાવવા લાગ્યો.

જતાં આ સમાજનો અધિકારીએ તેમ જોતા શાણૂ ને વિદ્વાન-લેખકોને હેટરના સદ્ગુણોની કદર કરવામાં સામાન્ય લોકો કરતાં વિશેષ વાર લાગી કેમકે આ બાઈ પ્રત્યે તેમને જે અલગભો હતો તે એમના અંતરમાં તો જુદી અને દલીલોના પોતાના ચોક્કસમાં સંભળી રીતે જરૂરગણેલા હોય, અને તેથી એ અલગ-જમને એકદમ દોષી કહેવાનું કામ સામાન્ય લોકો કરતાં તેમને માટે વિશેષ કષ્ટરૂ અને શ્રમદાયક થઈ પડ્યું. છતાં દિન-પ્રતિદિન તેમના મુખની કહેવા બંધી કેરી રેખાઓ ક્રમે ક્રમે શિથિલ થતી થતી એવું રૂપ પડતી હતી કે જે કમય જતાં માણજીવણના રક્ષકમાં પસારી જાય એવો પૂરો સંભાર હતો. ઉચ્ચ પદવી-ધારી અમલદારોનું હેટર પ્રત્યેનું વલણ આનું હતું. કેમકે પોતાના એ ઉચ્ચ પદવી રૂએ સાંસ્કૃતિક નીતિનું સંરક્ષણ કરવું એ એમને પોતાની ફરજ લાગતી હતી પણ છતાં જો તો હેટર પ્રાઈન્ટના રખાવન ની કુમારકારની આપી ચુક્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં દિગ્ભ્રમકરિયા અપ્રારને ખપવા નહિ-તોને પરિણામે એણે આદિવાસીઓ સમયે સુધી કેટમપતંપ સદન ક્યેલું તે પાપના ચિહ્નરૂપે નહિ-પણ એ રખાવન પછીના દિવસોમાં એણે જે પાર લગરનાં સફરો કર્યાં તેના ચિહ્નરૂપે મચુવા લાગ્યાં હતાં પેલા ભરન ભરેલા ચિહ્નવાળી ખાઈને જોઈ ? એ લોકો અભારવા આંગળુંબને કહેતા. 'એ અમારી હેટર-મરીઓ પ્રત્યે પુછકા દવાજાન રાખાઈ, માંદાઓની ભારજતમાં, પુછકા નમદગર યદ્ય પડતી, અને પીડિતોને સદાયે આશ્વાસનરૂપ નીવડતી એવી સમૂહને નગરજનની હેટર-એ !' અર્થ વાત છે કે આખ એનું ગુણદર્શન કરીએ પછી, પોતા સિવાય ખીજ કામ મનુષ્યમાં કંઈ હુંગુણ એનું હોય તો તે જલામ્બા વગર ન રહેવાની જે સદાજ માનવપ્રકૃતિ છે તેની પ્રેરણાથી, એવા જીવનનાં બુદ્ધિગતી કલકંકયા ધરિ રહીને એ આખનું જીવન શામમાં તેઓ કહેતા જતાં, એવી રીતે એની

કલકંકયા કહેવાની પોતાનો દરિએ પણ આ દિગ્ભ્રમકરિયા અહર કેઈ આપીના વરંદરૂપ પર ધારણ કરવામાં આવતા કાસના જેવા મલિન લાગતો હતો એ ધાત પણ પાછી એટલી જ સમી છે. આ અક્ષર તેને ધારણ કરવાની બીમાં એક પ્રકારની પચિત્તાનો સંચાર કરતો હતો, અને તેથી એ પચિત્તાના પ્રવાયને લીધે તે સ્ત્રી પછી સપાળા લખેર કે જોખમ ભરેલાં સંજોગોમાં પણ નિરાંત છવે બેસક સંચરતી હતી. એ અક્ષર ધારણ કરીને એ કાઈ લંકારાઓની ટોળીના હાય-માં સપાળા મધ હોત તો ત્યાં પણ એને બળે તે સુરક્ષિત રહી હોત એમ લોકો માનતાં હતાં. કેટલાંપ છે કે એક-વાર એક રેડ કનિયને આ કલકંકિતને તારીને પોતાનું તીર મારેલું, એ તીર એ નિરાંતને ખસતર વાગેલું પણ ખરું, પણ હેટરની કાવાને રંજ માન છતાં કયાં વગર તે બોળ પર પરી પડેલું, અને આ અગત્યરિત વાત વણ માણસો માનતાં પણ હતી.

પણ આ કલકંકિતની-અથવા તો આ કલકંકિતના કારા સમાજ સાથેના જવાહરમાં પોતાનું જે કલકિત અને અદિષ્ટત રચાત હતું તે રચાતની-હેટર પ્રાઈન્ટના પોતાના ચિત પર જે અક્ષર ધણી તે પ્રમળ અને સિસિપ્ પ્રકારની હતી. આ ધનચયતા લાલચોળ હામને લીધે એના ચારિત્ર્યમાં જે કંઈ સુકમર ને સમિત પણ પુષ્પપુષ્પ હતો તે કરમણે લાંબા વખતથી ખંડી પડેલા હતો, અને એ મનોહર પશુપુષ્પપુષ્પને રચાતે કાંઈ કંઈ કાચખાઓનાં ફૂલો જ માન પાછળ રહેવા પામ્યાં હતાં. હેટરને જે કાઈ રોહી સંબંધી કે, મિત્ર હોત તો એવા નવપદ્ધતિન ચારિત્ર્યને રચાને ફરંગ આવ્યાં વરતાં ફૂલો જ દેખાતે તેમને અણગમે જ લખતો હોત, અને તેની વરંદથી મોં ફેરવી લઈને આકું જ જોઈ જવાનું તેમને મન ચડુ હોત. એવા સરિસી સુદરતામાં પણ એ જ જનને ફેરફાર થતો હતો. આ ફેરફારનું કારણ અણુક અણુ પોતાના પોસાકમાં તે કાળજીરૂક જે સાંધીના જેવા કલકંકિત રાખતી હતી તે અને અણુક અણુ એની રીતલાતમાં લાવતરૂતનને સદંતર અંસાર હતો તે હતું. વળી એના સુદર કાલ વાળ અને તો કાંપી તાંબે હોય તેથી અથવા તો પછી એની રે પીળી અને

પૂરેપૂરા પૂરી દીધેલા હોય તેથી એની એક પણ ચમકાવી લઈ કદી પણ સુધ્ધ પ્રકાશમાં ફરકતી જોવામાં આવતી નહિ એવું જે એનામાં પરિવર્તન થયું તે પણ એકદમ જ હતું. હેસ્ટરના મુખમાં હવે કોઈના પ્રેમને આશીર્વાદ એવું કશું રજૂ નહોતું, એવું સ્તીર દમામદાર અને પૂતળી જેવું સુપટિત હોવા છતાં કોઈને રાગાવેશમાં તે ટારી પોતાની આંખમાં સજ્જ પકડી રાખવાનું કદી મન થાય એવું તેમાં કશું રજૂ નહોતું, તેમ એના જાન-રચનામાં કોઈ ક્ષિપ્રતમના મસ્તકને ઓશીકું જનવા જેવું કશું રજૂ નહોતું. તેણે કારણ અમુક અંશે તો આ સમય પરિવર્તન જ હતું, જોકે એના કારણમાં આ પરિવર્તન ઉપરાંત બીજું પણ કંઈક રહેલું હતું જાણે. એના સ્ત્રીત્વને જાળવી રાખવાને માટે સદાશય ટકી રહેલું જોઈએ એવું કોઈક અનિવાર્ય અગત્યનું મહત્વનું વસ્તુ એનામાંથી ચાલી ગયું હોય એમ જણાતું હતું. જ્યારે જ્યારે કોઈ સ્ત્રીને કોઈ કારે કપરા અનુભવમાંથી પસાર થયું પડે છે અથવા કોઈ બારે વિષમ પ્રસંગ એના જીવનમાં આવી પડે છે ત્યારે ત્યારે એ સ્ત્રીના શરીર અને મનના હાલહવાલ આવા જ થાય છે, અને એની પ્રતિ પણ પછી આવી જ રૂઝ જવી જાય છે દુઃખના દિવસોમાંથી પસાર થયેલી સ્ત્રીને મટે આવી તિફર ને રૂઝ જવી જવું એ જાણે કે એના નસીબમાં લખાયેલો વિધાતાનો લેખ હોય જો. આખા કપરા પ્રસંગમાંથી પસાર થનારી સ્ત્રી જો જાણે કેમજા હોય તો તે રામદરણ્ય યદ જાય છે. અને એ જો જીવતી રહે છે તો એના અંતરની સઘળી સુકુમારતા ને મૃદુતા મમે તો મદાઈ જાય છે અથવા તો તે એના અંતરમાં દમાઈ ને એટલી જોડી પેખી જાય છે કે પછીની તે કદી પણ જાદાર આવી શકતી નવા. એટલે એ મર્મી જાય કે દમાઈ જાય તોપણ જાણ દષ્ટિએ તો એક જ એક રહે છે. પણ દુઃખમય પ્રસંગને લીધે નરીહદયની મૃદુતા સર્વથા હણાઈ જવાને બદલે અતરના ઊંઘાણમાં દમાઈ રહે છે એ મત સૌથી વધુ સાચો લાગે છે, એટલે એક થાર સ્ત્રીએ જીવન જીવ્યા પછી જો સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તેના સ્ત્રીત્વને પુનઃ જન્યત કરે એવો જાણ સ્પર્શ કરનારી કોઈ સંકેત જો નીકળી આવે તો તે કોઈ પણ ક્ષણે ફરી પાછી સ્ત્રી જતી જાય.

હેસ્ટર પ્રાઇનમાં એવું પરિવર્તન કરનારો કોઈ જાણ સ્પર્શ કોઈએ એના આખા જીવનમાં પાછળથી ક્યો કે કેમ એ આપણે આગળ જોઈશું.

હેસ્ટરના સહેલામાં પાંચ જોની ભાવચળતા ને સખાઈ આવી ગઈ હતી તેનું કારણ મુખ્યત્વે તો એવું જીવન જીમિં ને રાગાવેશમાંથી ધણે ભાગે વિચાર લાગી વળ્યું હતું એ જણી શકાય. ભણી જગતમાં એ સાવ એટલી અટૂલી જાતી હતી-સખાઈ પસોથી કશો આત્માર મમે એમ નહોતો એ દષ્ટિએ આમ એકલી જાતી હતી, જો કે તેને પોતાની જાળથી પર્શનું રક્ષણ ને પાલનપોષણ ને માર્ગદર્શન કારવાનું તો હતું જ, પણ મદદ મેળવવાની દષ્ટિએ તે સાવ એકલી અટૂલી જાતી હતી, અને કદાચ પોતાની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા મથવાનો વિચાર એણે ધુતકારી કાઢ્યો ન હોય તોપણ એ સ્થિતિ સુધારવાની એને માટે જરા પણ આશા હતી નહિ, એટલે પછી એણે જે થોડા ધણે સંબંધ રહ્યો હતો તેના રવા સળા તંતુનાને તોડી વઢોડીને ફેંટી દીધા. પછી દુનિયાના વિચિત્રિયો કે કાવચો એને મન વ્યર્થ બની ગયા. એ જમાનામાં માનવશુદ્ધિ થોડા જ વખત પર ફરિખરવાનાં જાંઘતોમાંથી મુકત થઈ હતી, અને તેથી પાછલા ધણા સિતઓ સુધી નહિ જાનેલી એવી ચંચળ તે અત્યારે જતી ગઈ હતી અને મદદ વિસ્તારમાં તે અત્યારે જૂમવા લાગી હતી. આથી જ સમશેરપારી પુરખેએ રાખ્યો ને અખીર ઉમરસવાને ઉચકાઈ પાડ્યા હતા. અને એ સમશેરપારી પુરખો કરતાં પણ વિશેષ મરવીર નરોએ-સ્થૂપ વાસ્તવિક જગતમાં તો નહિ પણ પોતે જોમાં ખરેખર વસી રહ્યા હતા એવા માનસિક જગતમાં-અત્યારે માનવતાએવું આણું તંત્ર તોડી પાડીને તેને રથાને નનેસરથી જ રચના કરવા માંડી હતી. હેસ્ટર પ્રાઇને આ જમાનાનું ને આ ભાવનાનું સિસ્ય મેળવ્યું હતું. એટલે એની વિચારણાઓ ને માનવતાઓમાં એ હૃદય સ્વાતંત્ર્ય દાખવી હતી. આણું સ્વાતંત્ર્ય આટલાં દિક મહાસાગરની પેશી ખસના દેશોમાં તો એ વખતે સાધારણ યદ મણું હતું, પણ આપણા અમેરિકાનિ-વાસી પૂર્વજોને તે જો હેસ્ટરના આવા ઉદ્દેશ વિચારવા તંત્રની ખખર પડી હોત નો. નેઓએ તો પેખા દિશ્યો-

ક્રિયા અક્ષરની કલંકસંતા એ અપરાધને કારણે એને કપાળે ચોરી હતી તે અપરાધ કરતાં પણ આવા ઉદ્ધિમ વિચારસ્વાતંત્ર્યને વિશેષ ભયંકર અપરાધ તેઓએ ગણ્યો હોત. સમુદકોંકે એકાન્ત-ઝૂંપડીમાં એ વસતી હતી ત્યાં આખા ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડના બીજા કોઈપણ ધરમાં દાખલ થવાની દિશ્નત ન કરી. શકે એવા વિચારો એની મુસકાંતે આવતા હતાં. આ વિચારોની મુઝાકાત બે ડાઘના પણ બેવામાં આવી હોત, એ વિચારોથી હવાઇ સરવો તેના ઝૂંપડામાં પેસતાં તો શું; પણ ઝૂંપડાની ખડી ખખ-કાયતાં-પણ કોઈના બેવામાં ને આભાં હોત, તો તે હવાઇસરવો એમને આવકારે આપનાર આછી માટે તો ગિડામણી રાક્ષસોના બેટલા ભયંકર યથ પડત.

આ એક નોંધવાં જેવી વિચારણા વાત છે કે વિશ્વાનના પ્રદેશમાં ભારેમાં ભારે સૌથી દાખવનારા અને ઉદામ સ્વાતંત્ર્ય આખવાર કરનારા માણસો સમાજના બહારના રીતરિવાજો તેમ કાયદાકાંડોને જરા પણ ધૂંમાં ક્યાં વગર સંપૂર્ણ શાંતિપૂર્વક સ્વીકારી લે છે. એવા માણસોને કેવળ વિચારોથી પરિનિમિ યથ ભવ છે, એટલે એ વિચારને પછી કૃતિથી ભોલી માંસની આકૃતિ આપવાની જરૂર જણાતી નથી. દેશરના સંબંધમાં પણ એમ જ થયું હોય એમ લાગ્યું. છતાં ને નાનકડી પર્લ શુદ્ધ જમતમાંથી એની કને જીતરી આવી ન હોત તો દેશરનું આચરણ પણ સર્વથા ભુદી જ ભતનું બન્યું હોત. તો પછી એ એવ હચિન્સનની સાથે સાથ કોઈ નવા ધર્મ-પ્રવચનની રચાપક બનીને હિન્દુસમાં ગમર યથ ગમ્મ હોત, અને એનું નામ એ સ્વરૂપમાં આપણને આજે પરિચિત બની ગયું હોત, એનું અંગેક સ્વરૂપમાંથી એક સ્વરૂપે એ પગચાળરૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ હોત; કદાચ એ યુરોપ વસાહતના પાયા બેઠી નાખવાને એણે પ્રયત્ન કર્યો હોત. તે એ પ્રયત્ન બદલ એ જમાનાની કસ્ટી આઘાતને દાણે એને ગોતની સગ્ન થાણું કરીને સદન કરાવી પડી હોત, જમુદવે તો એને પોતાના સંતાનને કેળવવાનું હતું, અને એ કેળવણીના કર્મમાં એને પોતાના વિચારોના ચનગવના ઉત્સાદને માટે જરૂર છેલ્લે મળી રહેતું હતું. આ નાનકડી આગાહા રાકેપમાં વિરંગારે સ્વીતનો એક નાનુક અંકુર ને કદા દેશરને બાપાની હતી, અને એ અંકુરને એને

પાર વગરની મુરદેલીઓ વચ્ચે ફેલીને ઉઠેર ને વિદાસ કરવાનો હતો. અને એના આ કામમાં એકએક વસ્તુ એની વિરુદ્ધ હતી. જમત આમાં એની સામે હતું. વળી એ આગળની પોતાની પ્રતિભામાં પણ કંઈક વાંધો હતો, અને એ ઉપરથી તે સતત રીતે એમ સૂચના કરતી હતી કે તેના જન્મ કંઈક ખોટી રીતે થયો હતો-તેની માતાના ઉન્મત રાગાવેશના પ્રવાહરૂપે તે જન્મી હતી-અને તેથી આ બાપડું બન્યું જમતમાં જન્મ્યું છે એ તે સુખી થયા કે દુઃખી થયા એવો પ્રશ્ન અંતરની જોડી બળવરાપૂર્વક રચગત પૂછવાનું એને ભોળને દેશરને બણી વાર મન યથ આવતું હતું.

અને ખરેખર, આવા આગામીઓ પ્રમત કેવળ પોતાની પુર્વનિ જ વિશે નહિ પણ સમસ્ત સ્ત્રીગતિને વિશે એના અંતરમાં ઉપરિચત થતો હતો. એ સ્ત્રીગતિની અંદર સૌથી વધુ મુખી હોય એવી કોઈ સ્ત્રીનું જીવન ખસુ થું સ્વીકારના થોભ છે? એની પોતાની જ વાત કરીએ તો, પોતાને વિશે તો એણે કોઈના વખતથી નકરી ક્યું નાખ્યું હતું કે ભોજના સ્વીકારવા કે પ્રખ્યા થોભ છે જ નહિ, અને એ રીતે પોતાનું પડતો તો એણે એ પ્રવાતો કવારનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો હતો. સ્વીકારમાં ભારે વિચાર કરવાની જગિ જગે છે ત્યારે એ શુભિને પંરણામે પુરુષની પેડે એનું ચિત રસથ રહે છે ખરું, પણ સાથે તેને લીધે એ બિન પણ બને છે. એવું કારણ કદાચ એ હોય કે એ ભારે વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે એને પોતાની આગળ કોઈ ભારે નિરાશામ્લક કામ આવી પડેનું લાગે છે, વિચાર કરનાં વિચારને પ્રહેડે પગથિરે જ એને લાગે છે કે સમાજનું આખું વર્તમાન તંત્ર ભાંગીને બૂકા કરી નાખવું એણે એને પછી તેની નવેમર્યા પુત્રવચના કરવી બેઠાં. પડી આગળ વિચાર કરતાં એને જે બીજી વસ્તુ આવરવક લાગે છે તે એ કે પુરુષાના નેની સમરન પ્રતિ. વ્યથા પ્રમિરણ બની ગયેલા એની દીર્ઘકાળની આનુવંશિક રેને અને આચારવિચારસમીપમાં તારિતક પરિવર્તન કરવું બેઠાં. કેમકે એને લાગે છે કે એવા તારિતક પરિવર્તન વગર સ્ત્રીને સંગારમાં એનું હકકમરનું કે અનુકૂળ રથાન કદી પગ મળી શકે એમ જ નથી. અને એથી પણ આગળ વિચાર કરતાં એને જે

બીજી વસ્તુ આવશ્યક લાગે છે તે એક પુરુષભૂતિ કરતાં વિશેષ મહાન પરિવર્તન પોતાની સ્ત્રીભૂતિમાં પણ કરવું જોઈએ, કેમકે એને લાગે છે કે બધી મુશ્કેલીઓ અને અંતરાયો દૂર કરીએ તોપણ જ્યાં સુધી સ્ત્રીભૂતિની વર્તમાન પ્રકૃતિ પરિવર્તન પામે નહિ ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલા પ્રાથમિક સુધારાનો પશુ તે કરી લાભ લઈ શકે નહિ. પણ બીજી બાબુથી એ જુએ છે કે સ્ત્રી-ભૂતિ પોતાની પ્રકૃતિમાં કશુંય તારિક્ષ પરિવર્તન કરવા જાય કે તરત એવું સાચું જીવન, એવું અપાર્થિવ સરત લીધી જવાનું. એટલે સ્ત્રી આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ વિચાર કરવાથી કદી પણ લાવી શકતી નથી. એ બધા જટિલ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરી આવે એમ જ નથી, અથવા આવે એમ હોય તો તે એક જ રીતે આવે એમ છે. આ રીતિમાં તે એના માનસતંત્રમાં છુદ્ધિને બદલે હૃદયનું પ્રાધાન્ય યાવ, હૃદયનું વચ્ચેરવ વધે એ જ એકરો એક ઉપાય છે. એ રીતે છુદ્ધિને બદલે હૃદય પ્રધાન બને તો પછી આ બધા પ્રશ્નો આપોઆપ અદ્યક્ષ થઈ જવાના. પણ હૃદયનું હૃદય તો પોતાની મૂળની નિરામય નિયમિત પ્રજ્વલિ લાગ્યા વખતથી ગુમાવી પેઠું હતું, અને તેથી આ બધી માનસ જાગૃત્ત્વભૂમિમાં તે બીમારી આમ તેમ અટવાયા કરતી હતી. ધીક્રમાં એક બાજુએ જાય તો સામે જાણી દુરારોહ કરાડ આવીને જામી રહેતી, અને ત્યાંથી બીજી બાજુએ જાય તો હાડી અતલ પીચુ ડાચું વઘારીને જામી રહેતી. દેખાતી તે ભેંસને કંપારી ખાઈને તે એકદમ પાછી ફરી જતી. આમ પોતાની આસપાસ એમિરે જ્યાં જુએ ત્યાં બધે વિકરાળ ભીષણ દરેક દેખાતાં અને નિરાંત જીવે વસી શકામ એવું શાંત સ્વાસ્થ્યપ્રદ ઘર એને ક્યાંય નજરે પડતું નહિ. આ દશામાં કોઈ કંઈ વાર તો એના અંતરમાં એવો ભયંકર વિચાર પ્રગળ જાતો કે આવા જગતમાં પર્મને મોડી ચલા દેવા કરતાં એને બમણામાં જ સ્વર્ગમાંમાં મોડાતી દેખી, અને જ્યાં પણ આવા જગતમાં જીવતા કરતાં એમાંથી ચાલ્યા જઈને પછી વિદ્યની સતાતન ન્યાયમતા ભવિષ્યમાં પોતાને બીજી જે કોઈ અવસ્થામાં મૂકે તે સ્વીકારી લેવી.

એ કિંમજોડિયા અક્ષરે પોતાનું કામ કરું નહોતું.

જે પેલી જગતજુની રાતે તે રેતરંક મિ રિસ-

કેમકે મળ્યા ત્યારથી હવે એને વિચારનો એક નવો વિશ્વ મળ્યો હતો, જેની સિદ્ધિને અર્થ પોતે શમે તેટલી મહેનત લે તેમ જોય આવે તોપણ તે યોગ્ય ગણાય એવો એક પદાર્થ ત્યારથી એને પ્રાપ્ત થયો હતો. પાદરી કેવી ચાતનાપૂર્વક મધી રહ્યો હતો, અથવા પદાર્થ જાણ્યામાં કદીએ તો, કેવી ચાતનાને અતંત હવે મધ્યોત્તમ મૂડી ગયો હતો, એ હકીકત તે દિવસે રાત્રે એણે પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી. એ વખતે એણે ભોંયું કે તે પાદરી ખરેખર ગણિત ન બંતી મયો હોય તોપણ અત્યારે તે માંડપણને આરે જ જાઓ હતો, અને આ બધાના મૂળમાં, પોતે કરેલા કામને લીધે થતા પશ્ચાત્તાપની ગમે તેટલી દુઃખદાયક અથવા હોવા છતાં એની અસારની અવસ્થા કેવળ પશ્ચાત્તાપનું જ પરિણામ નહોતું, પણ એના અનારોગ્યને યાગ્યા જે પુરુષ પેદાશ ઉપચારો કરી રહ્યો હતો તેના તરફથી આ પશ્ચાત્તાપની લેનામાં કોઈ ભયંકર નિષમય તરવ ઉમેરવામાં આવતું હતું તેને જ પરિણામે તેની આવી કશું અવસ્થા થઈ હતી એ બાબતમાં પણ એને હવે શંકા રહી નહોતી. આ રીતે મિત્ર ને મદદગારના સાહામાં એક યુગ દુરગત સતત રીતે એની પડખે ખસે હતો, અને એ મીત્રના સંબંધદાર પોતાને મળતી તકનો લાભ લઈને એ માણસ નાણુક આળી પ્રતિના મિ. ડિમ્સડેઇલને સપાથી રહ્યો હતો. આમાં કદી સાસવાટની આશા નહોતી પણ જીવદું ઘણું અનિષ્ટ થવાની ધારની હતી, તેથી પોતે પાદરીને આજ સંજોગમાં સપાડાવી શકે એ પોતાની સત્વનિષ્ઠા, કિંમત, અને પાદરી પ્રત્યેની વફાદારી એ બધાની જીજીવ જ ગણાય એમ હેસ્ટરને લાગ્યા વિના રહ્યું નહિ. આમાં એને પોતાના બચાવ પસે કહેતા જેવું હોય તો તે એટલું જ કે, રાજર ચિલિંજરવર્ષે રજૂ કરેલી યુગવેશની યોજનાને પોતે સંમતિ આપી ન હોત તો એ પાદરીની પોતાના કરતાં પણ જૂની દુદાઈ થવાની હતી અને એ દુદાઈમાંથી તેને બચાવવો કોઈપણ ઇશાજ એને કદાચ એમ નહોતો. એટલે પોતાના જેવી દુદાઈમાંથી પાદરીને ઉઠારી લેવાની અપુર ઇચ્છા એણે ઉત્પાદ્યમાં રોજર ચિલિંજરવર્ષની યુગવેશની યોજના એકદમ સ્વીકારી લીધી હતી, પણ હો એને લાગતું કે પોતે એ રીતે જે પસંદગી કરેતી તે બોડી હતી એટલે હવે તે :હાડે પદ મળેઈ બૂધ જેટલે

અંશે સુધરી શકે એમ હોય તેટલે અંશે સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા એણે નિશ્ચય કર્યો. તે દિવસે રાત્રે સંજ્ઞા ચિહ્નિજ્વલ્ય એને ટુરંગના ઓરડામાં સૌથી પહેલીવાર ખેંચેલો. તે વખતે તો પોતાના દુરાચારને લીધે એ એવી પતિત ઘણ ગણ હતી અને તાણ જ રહેલી પોતાની ફજેતીને લીધે એ એટલી બધી ઉન્મત્ત થઈ ગઈ હતી કે ત્યારે સંજ્ઞા ચિહ્નિજ્વલ્યનો સામનો કરવાની એનામાં તાકાત નહોતી, પણ તે પ્રસંગ પછી તો હવે ધણ વરસો પીતી મળ્યાં હતાં અને એ વરસો દરમિયાનની ગંભીર કપરી કસોટીને લીધે હવે એ એવી મજબૂત બની ગઈ હતી કે તેનો સામનો કરતાં હવે એ ડર એવું નહોતું. એ તપને પરિણામે હવે એ તે દિવસ કરતાં ઘણું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરી ચૂકી હતી, ત્યારે બીજા બાળકોએ પેશા શુદ્ધાએ વેર લેવા જેટલા અપમાન બનીને પોતાને એટલો પતિત કર્યો હતો કે અત્યારે તેનું પદ ઇમામઝ હેરરત્તી જ ભૂમિકા પર આવી મળું હતું અથવા કદાચ એથી પણ નીચું કોતરી મળું હતું.

ત્યારે ટૂંકામાં, હેરર પ્રાપ્તને પોતાના આગ્રહા ધણીને મળવાનો અને તેણે જે પુરુષને પોતાના મદ-જ્ઞમાં સપડાવ્યો હતો તેને તેના હાથમાંથી હાંકાવવા પોતાની શક્તિમાં હોય તેટલું બધું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને એ મુશ્કેલીને માટે એને કંઈ જાણ દલાડ વાટ લેવી પડી નહિ એક દિવસ સાંજે એ પકડને સાથે લઇને એ હોપકાવના નિર્જન બાગમાં જતી હતી એવામાં એક હાથમાં ડાંચ અને બીજા હાથમાં જાણડી લઇને જમીન પર નીચે નમીને તે દલા બતાવતાં મુઝિયાની શોધ કરતો એના નેત્રામાં આંખો અને આ રીતે એને તેના અકસ્માત બેટો યમ મળ્યા.

૬૪

હેરર અને વૈદ

હેરરે પકડને હાથ કે એ મુઝિયાં દૂરનાજ આંખો સાથે પોતાને જરા વાન -ચરા છે, ખરે પોને તેની સાથે વાન છે ત્યાં સુધી પાણીને કડિ મળેને છીપણાં જરો દરિયાક વલરપાનાં જળાં નાથે તેનું રમતું, એટલે એ ઉકારી તે કાંઈ પકડી જેટલી તપાવી એકદમ છેડી.

અને પોતાના નાના ગેરા પણ પુરુષા દરીને એ ખીના દરિયા કિનારા પર જળહામ્યાં બોલાવતી હોડવા લાગી. એમ દોડતાં દોડતાં દરિયામાં એટ યતાં પાણીમાં કાંઈ નાનાં ખાળોચિયાં આવતાં, અને તે ખાળોચિયાં જલે સમુદ્રે એ પકડને મોઢું લેવા માટે મુકર મુક્યાં હોય એવાં હતાં તેથી એવા ખાળોચિયા આગળ તે એકદમ અટકી જતી, એ ખાળોચિયામાં જેવું તે કૌતુકપૂર્વક પોતાનું મોઢું એની કે તરન જ એ ખાળોચિયામાંથી મથે કળાં ચમકતાં છુટ્યાં અને આંખમાં અપસરાનાં જેવું ક્ષિપ્ત કરતી એક નાનકડી બાલાનું મુખ તેની સામે વેંછ રહેતું, અને પકડ સાથે રમવાને અત્યારે કાંઈ મોઢાં નહિ હોવાથી તે એ બાલાને પોતાના હાથ પકડીને હડી કાઢવાતી રમત રમવા નોતરતી. પણ ત્યાં તો કપવાપ્રદેહની એ નાનકડી બાલા પણ મળેથી તેને એવું જ નોતરું દેની-એમ જલે તેને એમ કહેતી હોય નહિ કે 'તારા કરતાં આ જગા મારી છે; માટે તું જ આંદો આવ,' એવી રીતે તે નોતરું દેતી. એટલે પકડ કાંઠાજુ પાણીમાં પણ મૂકીને પોતાના જ ગેરા પણ તેમાં દેખાતા તે વેંછ રહેતી, અને એ જ વખતે એ અચ્ચ બનેલા પાણીની સપાટી પર પાણીના કોઠા-જમણી આવવા એક પ્રકારના ખડિન રિમતને ચમકારો લેવામાં આવતો.

એક તરફ પકડ આમ પાણીમાં રમત કરી રહી હતી એ વખતે બીજા તરફ તેની માએ વેંદને બોલાવ્યો.

'મારે નમારી સાથે જરા વાન કરવી છે,' એ બોલી, 'એ વાન આપણા માટે બહુ મહત્વની છે.'

'એ હો ! કણ મીમતી હેરરને આ પુરુષ સંજ્ઞા ચિહ્નિજ્વલ્ય સાથે વાન કરી છે ?' નીચે નમીને મુઝિયાં એપનો હતો તેમાંથી દહાર થઈને તેણે કયું. 'પણી ખુશીયા, શીમતી, તમારું તો નાનાં જલડ ત્યાં વચ્ચળ માંમળું છું. હમુ કામે રાંજે જ એક નાનાપીય, એક ચણુ થમનિષુ નાનાપીય તમારી વાન કરતા હતા અને ધીમેથી મારા કાદમાં કહેતા હતા કે સમિતિમાં તમારો પ્રથમ મર્યાનો હતો. પ્રથમ એ હતો કે તમારો પેસે દિગ્દેશકિયો અપાર તમારી જાતી પરથી હવે જલ લીધે હોય તો તમારને કંઈ દલિન પદોંગે કે નહિ. એટલે મેં તો એ માનનીય નાનાપીયને વિનંતિ કરી

કહ્યું કે એ અક્ષર હવે વચર વિદ્યાર્થી લઈ લેવો.એકએ.

‘મારા એ પદો લઈ લેવો એ ન્યાયાધીશાની મરજીની વાત છે નહિ,’ હેરટરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો. ‘તો એ લઈ લેવાવાને હું લાલ્ચ જ હોઈ તો તો એ અક્ષર એની મેળાએ નીચે ખરી પડે અથવા તો એ પરિવર્તન પામીને એવું રૂપ ધારણ કરે કે જેનો અર્થ અત્યાર કરતાં કંઈક જુદો જ થાય.’

‘ના, એ તમને એ માફક આવતો હોય તો તો તમારે એ ધારણ કરી જ રાખવી,’ વેદે કહ્યું. ‘પોતાના શરીરને કેમ રાખુશવું એ આપતમાં તો સ્ત્રીએ પોતાની અંગત ધુમ્મસ ને તરંગને જ અનુસરવું. એ અક્ષરનું ભરતકામ બહુ સુંદર છે, અને તમારી જાની પર એ પૂર બદારમાં ભરૂં થઈ જાય છે.’

આ બધો વખત હેરટર એ જુદાંને સ્થિર દ્રષ્ટિએ જોઈ રહી હતી. એ માણસમાં છેલ્લાં સાત વરસના ગાળામાં કેવું પરિવર્તન થઈ ગયેલું તે જોઈને અને આધાત થયો અને એ આશ્ચર્યચકિત બની ગઈ. આ પરિવર્તન તે એ બહુ વધુ થઈ ગયેલો એ નહોતું; કેમકે એકે એને અવસ્થા થઈ હતી તેનાં ચિહ્નો જોઈ શકાતાં હતાં, છતાં આ અવસ્થાની વચ્ચે એના ઉપર બહુ થઈ નહોતી અને અત્યારે પણ તે પ્રજન શરીરસામર્થ્ય તેમ માનસિક સામર્થ્ય અંગતી રહ્યો હતો. પણ અગાઉ તેનામાં એ જુદાં તેજ ચમકતું હતું અને એ વિદ્યાભ્યાસની જાણ એના અંદર પડે હતી, તેમ જ તેનામાં એ સ્વાસ્થ્ય અને શાન્તિ હતાં-તેનાં સ્વાસ્થ્યવશથી રૂપ તેના આકા બધા એ સુણે; એને અત્યારે સૌથી વધારે યાદ હતી-તે હવે મર્યાદા અદૃશ્ય થયાં હતાં અને એને કેટલે તેની મુખમુદ્રામાં આતુરતાભરી, વેધક, લગભગ નિકરામ કહી શકાય એવી ચૂંને જતાં કાળજીપૂર્વક છુપાવી રાખેલી એવી બીડી દૃષ્ટિ જોવામાં આવતી હતી. પોતાના અલેગ પરનો આ બાવ રિમતના આગળમાં ટાંકી રાખવાની તેની પુરિષા ને હિમેદ જાણતી હતી, પણ તેવું એ રિમત તેને હોય તેવું હતું અને તેવું રિમત તેના ચહેરા પર એવી તિરસ્કારભરી રીતે ફરકતું હતું કે એવા રિમતને હાથે તે પ્રેક્ષક તેની અધમતા ને કુટિલતા જાણી વધારે રજા રીતે જોઈ શકતો હતો. વળી, જાણે એ છુપાવું હવે સંજગતું હોય અને તેના અંતરમાં ધૂંધવા કરતું હોય,

ને એ ધૂંધવાટ અવારનવાર કાંઈ આકર્ષક આવેશ રૂપી કુંદને-દીધે ખાસી જમીને કેમ જાણે તેમાંની મેટા બાકા થઈ જાય એવી રીતે તેની આંખોમાંથી અવારનવાર લાલ તેજનો ચમકારો પથ્થુ જોવામાં આવતો હતો. આવો ચમકારો પોતાની આંખમાં દેખાતો કે તરત જ જાણે કશું ન બન્યું હોય એવી રીતે તેને ઘણી દેવાને પોતાથી બને તેટલી બધી મોશિશ તે કરતો હતો.

ટૂંકમાં, માણસ જે સમતાનના જેવું આસુરી કમ માથે લે, તો માણસ મૂંઝીને પોતાને સમતાન જેવો બનાવી દેવાની તેનામાં એ શક્તિ રહેલી છે તેનો આ જુકળું રોજર ચિહ્નિતવર્ધ સંચોટ નખડો હતો. આ અભાગિયા માણસે એક વાનગીમાં અંતરનું અખંડ પૃથક્કરણ કરવામાં, એવા પૃથક્કરણમાંથી આતંક દૂરતામાં, અને એ પૃથક્કરણ દ્વારા વ્યક્ત થતી વેદનાની આગમાં થી હોમવામાં ને એમ એ હલ્લના દુઃખમાં શ્રદ્ધ કરીને રાખવામાં સાત સાત વરસ ગાળ્યાં હતાં, અને એ દ્રાગ તેણે પોતાની જાનમાં આવું ભયંકર પરિવર્તન કરી દીધું હતું.

હેરટર પ્રાપ્ત્યની જાતી પર પેસે હિંગોગાકિશે અક્ષર ભરૂં રહ્યો હતો, ત્યારે આંડો એક ખીખ માનવ આગળનું ખંડિરે જોયેલું હતું, અને એમાં પણ કેટલેક અંશે પોતાની જવાબદારી રહેતી હતી એ વાતનું હેરટરને લાન થયું.

‘મારા ચહેરામાં એવું શું છે,’ વેદે પૂછ્યું. ‘કે તમે આટલો બધો એકામતાથી તે જોઈ રહ્યાં છો?’

‘એ ચહેરામાં એવું’ કંઈક છે કે મારામાં ને કરણમાં આંધુ હતું હવે હવે ના મને રજાની શ્રે,’ એણે ઉત્તર આપ્યો, ‘પણ એ વાત જવા દીધે! મારે તો તમને પેલા કમનસીમ-આદમીની વાત કરી છે.’

‘ને શી વાત કરવી છે એની?’ અને આ વિદ્યા પોતાને પ્રિય હોય, અને એ સંજગતમાં એ એક જ અકિત આમળ તે વિધાસદર્શક પોતાના અંતરની સંજગી ગુપ્ત જાતની દાસવી શકે એમ હતો તેની સહેવાત કરવાની આ તક મળ્યાં ત્યારે અતંદ પામ્યો હોય એવી આતુરતાથી રોજર ચિહ્નિતવર્ધ એવી બીડા ‘સાચી પાન જે છુપાવું’ નહિ, તો ધીમી હેરટર, આ

ધડીએ હું એ મુઠ્ઠરથનો જ વિચાર કરી રહી હતો. એટલે તમારે જો કંઈ કહેવું હોય તે વગર સંકોચે કહો, ને હું એના ઘટતો જવાબ આપીશ.’

‘સાત વરસ ઉપર આપણા વચ્ચે જ્યારે છેલ્લી વાત થયેલી,’ હેસ્ટરે કહ્યું, ‘ત્યારે તમારી અને મારી વચ્ચેના પૂર્વ સંબંધની વાત સર્વથા સૂઝ સખવાનું તમે મારી પાસેથી બજાતકારે વચન લીધું હતું. એ વખતે આ માણસનું હૃદયન ને યશ તમારા હાથમાં હતો, એટલે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે એ વિષયમાં મૂંઝા રહેવા સિવાય મારે માટે બીજો કશો ઉપાય નહોતો. છતાં તમારી સાથે એ રીતે બંધાતી વખતે પણ મારા હૃદયમાં સંકેત અને આત્મિકતાની યથા વિના રહેલાં નહિ. કેમકે બીજાં સંબંધો માનવીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યમાંથી મુક્ત થયેલી હોવાથી, આ એક મનુષ્ય તરફ તો મારું અચૂક કર્તવ્ય રહેલું મને લાગતું હતું, અને તમારી સલાહને સ્વનુસરીને તમને મૂંઝા રહેવાનું વચન આપતાં મારા એ કર્તવ્યનો હું જંગ કરી રહી છું એવું મારા અંતરમાંથી મને કાઢકે કહી રહ્યું હતું. તે દિવસ પછી તમે એ દુરુપના ઔચી નિષ્ઠ સહવાસમાં રહેવા લાગ્યા હો. પગલે પગલે તમે એની પાછળ લગ્યા કરી છો. જગતમાં અને ઉદ્ધતા તમે એની સાથે જ છો છો. તમે એના વિચારો દ્વારા છે તે તપાસવા કરી છો. તમે એની સાથે જ છો છો ને એના અંતરને અણ્યા અને જોતાંથી કરી છો. એની જિંદગીને તમે તમારી મજબૂત પકડમાં સપાડાવી છે. એટલે તમે રોજ રોજ તેને હૃદય મુલ્યનો અનુભવ કરાવો છો, અને છતાં એ બાપડે તમને એનાબી સહયો નથી. આતું ખરું તમને કરવા દેવામાં નો એક જ પુરુષ પ્રત્યે આ સંસારમાં હું વધુદાર રહી શકું એમ હતી તેના પ્રત્યે ખરેખર હું મારી કરજ સ્વીકારી ગઈ છું.’

‘નહિ તો વળી તમે બીજી કશો રસ્તો લઈ શકો એમ હતું?’ રોજર ચિત્તિજ્વલે પૂછ્યું. ‘એ આદર્શી લાવડી મેં જરાક અંગણી લીધી હોત કે તરત જ એ પોતાના પ્રવચનપીઠ પરથી જમણીને કેપ નોલની અધારોટ્ટીમાં દાસેવાઈ ગયો હોત, અને ત્યાંથી પણ કદાચ આગળ વધીને હાંસીને લાકડે લટકા ગયો હોત!’

‘એમ થયું હોત તો અત્યાર કરતાં તે વધુ સારું

થાત!’ હેસ્ટર પ્રાપ્તિ કહ્યું.

‘તે મેં એ માણસનું શું ખૂરું ક્યું છે!’ રોજર ચિત્તિજ્વલે પૂછ્યું, ‘જો, હેસ્ટર પ્રાપ્તિ, હું ખરેખર કહું છું હો, કે મેં આ અભાગિયા પાદરીની એટલી સંભાળ લીધી છે તેટલી સંભાળ કેપ બાર્સાદ તરફથી બારેમાં બારે શી મળતાં પણ કેપ વંદ લેત નહિ. અને મારી મદદ ન મળી હોત તો એની જિંદગી એણે ને તે મળીને જો દુરાચાર કર્યો છે તે દુરાચાર પછીનાં પહેલાં મે જ વરસમાં એના અંતરની વેદનાની જવાબમાં જળીને કથારની લગમ થઈ ગઈ હોત. કેમકે આ ડિંગ્લો-કિયા અદ્વરનો બાર ને વાતના સદન કરવાની તારામાં છે એવી તાકાત આ માણસના આત્મામાં નથી. અરે, એની તો એક શુભ વાત પણ હું તને કહી શકું એમ છું! પણ દહે ભય. માણસનો ધંધલ જો કંઈ કરી શકે તે સમયનું હું આને માટે કરી ચૂક્યો છું મારી બધી વિલા અને ચતુરાઈ મેં એના પર હાલથી દીધી છે અને આને એ છવે છે અને દુનિયામાં નીચી મૂંડીએ ને વચ્ચે વસે ટથમણ પણ આને છે તે બધું મારી સંભાળ ને સારવારને જોરે છે.’

‘પણ એ કરતાં તો એ તત્કાલ જુજરી ગયેલ હોત તો સારું હતું!’ હેસ્ટર પ્રાપ્તિ કહ્યું.

‘હા બાપ, એ વાત તેં સાચી કહી!’ પોતાના દેવાની લગ્નકી જવાલાને એ બાપની સમક્ષ પ્રકટ થવા છત્રે રોજર ચિત્તિજ્વલે બોલી કીધો. ‘એ કરતાં તો એ તત્કાલ જુજરી ગયો હોત તો ખરેખર સારું હતું! આ માણસે જે વાતના સદન કરી છે એવી વાતના કેપ પણ માણસે કદી સદન કરી નથી. અને એ બધી વાતના એને પોતાના ભયંકરમાં ભયંકર ને કુખમાં કુખ દુશ્મનની હાજરીમાં તેની દેખતાં સદન કરી પડી છે! મને એ કળા ગયો છે. કેપ સાવની પેઠે કેપ અદ્વલ સતા એની પૂઠે પડીને એને સનત રીતે સતાવી રહેલ છે એમ એ સમજી ગયો છે. મૂળથી એ બધું આળા અંતરનો છે, એના જેવો સુશ્વસવેદનશીલ માણસ સરજનદાર બીજો કેપ ભાંગે જ કદી ધડકો દશે, એટલે પોતાના અંતરની એ સુશ્વસવેદનશીલથી તે બધી ગયો છે કે એની હૃદયતંત્રીના તારને ખેંચી રહેતો હાથ એ કંઈ કેપ મિત્રનો હાથ નથી, અને એને ખબર પડી

મઈ છે કે કાષ્ઠકની આંખ-એના ચારિત્ર્યદ્રવ્યને જ શોધી કાઢવા. મયતી એવી કાષ્ઠકની આંખ-એના આચરણનું જિજ્ઞાસાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહી છે, અને એ નિરક્ષણને પરિણામે એ આંખને એ ચારિત્ર્ય-દ્રવ્યનું દેખાઈ પણ આવ્યું છે ! પણ એને એટલી ખબર નથી પડી કે એ આંખ ખીન કાષ્ઠ માણસની નહિ પણ મારી પોતાની જ છે ! પાદરીમંડળમાં સાધારણ એવા વહેમથી તેણે એમ કહી લીધું છે કે તેને શખાને પોતાના સંકળમાં સપડાવેલ છે, અને એ શખતાન મૃત્યુ પછીની અવસ્થામાં એની જે ધોર દુદંદ્યા યજ્ઞની તેની પૂર્વસાદી રૂપે અત્યારે તેને લખાનક રચ્યાં અને અતલ નિરાશાભર્યાં દુર્વિચારો, આત્માપનો ડબ્બ અને મારી મજરાની નિરાશા એવી એવી વસ્તુ-ઓથી સત્તાવી રહી છે. પણ એ બધાની પાછળ મારું સાશ્વિષ કામ કરી રહ્યું છે, જે પુરુષને એણે ધોર અ-વાચ કર્યો હતો, અને એ અન્યાયના બદલામાં આવી રીતે કદર વેર વાળવાની પ્રતિષ્ઠા જ ને પોતાના છવને ટકાવી રહ્યો હતો એ પુરુષનું અતિ નિકટનું સાશ્વિષ તેના પર આ બધી બ્રમણ્યો અને પાતનાએના રૂપમાં પોતાનો ભયંકર ભોજો પાચરી રહ્યું છે. એ ખબર એને હજી પડી નથી એનીવાત ધોડી નથી ! ખરેખર, શખતાન એની પાછળે આરીને ભરાઈ બેઠો છે. પૂર્વે એક વખત માનવીનું હૃદય ધરાવનારો મર્ત્ય પુરુષ તેને ખાસ ચાતના આપવા ખાતર શખતાન બન્યો છે.

આ શખરો બેસતો હતો એવામાં, બાજે કાષ્ઠ અરીસામાં તેણે પોતાનું ચાત કાષ્ઠ ન ઓળખી શકાય એવી ભયંકર વિક્ષણ આકૃતિને લેતી નેએલ ટોપ એમ આ અભાગિયા વેદ બીતભરી દૃષ્ટિપૂર્વક પોતાનો હાથ જાગે કર્યો. માણસનો નીલિદેહ એના માનસ યજ્ઞ આગળ તાદૃશ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય એવી ને અતિ વિરલ પળો એના છવનમાં વસેલના આંતર પછી કાષ્ઠક વાર અકસ્માત એને સાંપડે છે એમાંની એક ધજ અત્યારે તેને સાંપડી હતી. ધણું કરીને અષ્ટાદ કદી પછે તેણે આ સ્વરૂપમાં પોતાને નેએલે નહોતો.

‘તે એને ચાતના આપવામાં હવે કંઈ બાકી રાખ્યું છે ?’ એ છુટાના ચહેરા પર નખર કરીને હેરકેરે કહ્યું. ‘તારું જીવું વેર અત્યાર સુધીમાં વળી નથી ગયું ?’

અને એ રીતે તારું સવળું દેવું એણે ચૂકવી નથી દીધું ?’

‘ના, ના ! ચૂકવવાને બદલે એણે તો બિચડું મારું દેવું વધાર્યું છે !’ વહે જવાબ આપ્યો; અને એ જેમ આગળ બોલવા લાગ્યો, તેમ એના મંહંસામાંના તેમ રીતજાતમાંના કડક અંશો નરમ પડ્યા અને તેના પર ગમગીનીનો ભાવ છવાઈ ગયો. ‘નવ વરસ ઉપર હું કેવો હતો એ સાંભરે છે તને હેરકેર ! એ વખતે પણ મારા છવનની શિશિર ઋતુ જ આસની હતી, અને તે પણ વળી કંઈ શિશિર ઋતુનો પણ પ્રારંભકાળ જ નહિ પણ મધ્યાહ્નકાળ ચાલતો હતો, છતાં મારું સમગ્ર છવન રાત્રિપાયાની ઝંખના, વિદ્યાઆસન, વિચારપરપણતા, અને રાત્રિની ભરપર હતું, મારાં સવળાં વરસો મુખ્યત્વે મારા રાત્રીની જીવિતી પાછળ જ વધારીપૂર્વક મારામાં આવતાં હતાં, અને જોકે એ રાત્રિજિતો પ્રધાન હોય અંગત હતો છતાં તેની પાછળનો મૌઝ હતો વધારીપૂર્વક મનિરમણિય કથાણીની જાદી કરવાનો પણ રહેસો હતો; એ વિરસોમાં મારું છવન એટલું સ્વાસ્થ્યમયું અને નિર્દોષ હતું તેવું સ્વાસ્થ્ય-ભયું અને નિર્દોષ છવન સમગ્ર માનવજાતિમાં કાષ્ઠ પણ વ્યક્તિનું પૂરે હતું નહિ; અને અનન્ય જીવું કરવાથી માનવજાતમાં જે રમાળના ને સમૃદ્ધિ આવે છે તે પણ મારા એટલી બહુ થોડાં માનવીએના છવનમાં એ વખતે હતી. આ બધું સાંભરે છે તને ? ભણે તું મને મંદ હૃદયનો માને, તોપણ હું ખીન-એની લજ્જાજીએનો હમેશાં વિચાર કરનારો, અને મારી જાનને માટે એજાઠામાં એજી માગણી કરનારો, સત્યનિષ્ઠ, માયાળુ, આધી, અને બહુ જાંબાભરી ન હોય તોપણ દીર્ઘકાળ રહી રહે એવી રેનેદર્શિ ધરાવનારો પુરુષ એ વખતે નહોતો ! કહે જોઈએ, મારામાં આ બધા ગુણો નહોતા. એ વખતે ?’

‘હા, આ બધા ય ગુણો હતા, અને ઉપરાંત બીજા ગુણો યે હતા.’

‘અને અત્યારે હું કેવો બની ગયો છું ?’ પોતાના અંતરની સજળી દુષ્ટતાને પોતાના મુખમાં અંકિત થવા દહને, એના મોં સામે તાકીને તેણે પૂછ્યું. ‘જાતનું કદો ગૂંક્યો છું હું ? નને, હું કેવો બની ગયો

હું. તે-કેમ વળી શયતાન જ પતી ગયેા છું અત્યારે ! અને કાણે મને આવો શયતાન બનાવ્યો ?

‘મેં જ,’ હેસ્ટર કાંપતાં કાંપતાં કહ્યું. ‘મારા અને એ પુરુષને! બન્નેનાં એમાં એકસરખો વાંક છે, તો પછી તેં મારા પર કેમ વેર ન લીધું ?’

‘તને તો મેં તારા હિંગોલકિયા અક્ષરને જ હવાલે કરી દીધી છે,’ રોજર ચિલ્લિત્વપૂર્વક જવાબ આપ્યો. ‘એ અક્ષરે જો તારા પર મારું વેર ન લીધું’ હોય, તો પછી મારામાં તારા પર વેર લેવાની તાકાત છે નહિ ?’

આમ કહીને અહું રિમ્પન કરીને તેણે પોતાની બાંગળી એ નિશાન પર મૂકી.

એણે અરેબર તારું વેર મારા પર લઇ લીધું છે,’ હેસ્ટર પ્રાથમે જવાબ આપ્યો.

‘મેં પણ એમ જ ધાધું હતું,’ વેદે કહ્યું. ‘અને હવે આ માણસના સંબંધમાં તારે મારી પાસે શું કામ છે ?’

‘મારે હવે આ શુભ હકીકત પ્રકટ કરી દેવી જોઈએ,’ હેસ્ટર દહતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. ‘એને તારા પચાસ સ્વર્ણનું રમત ચતુ’ જોઈએ. એમ કરવાથી પરિણામ શું આવશે તે તો હું બાજતી નથી, પણ હું એ માણસના શા પર પ નીચડેલ છું, મારે લીધે એનું જીવન બરપાદ થયું છે, એટલે મારે આ શુભ વાત તેને જાણવની જોઈએ. અને એ મારું કામ તારા બંધનને લીધે લાંબા વખતથી હું ચૂકી શકી નથી, તે હવે આખરે ચૂકવી દેવાનો મારો નિશ્ચય છે. એની પ્રતિક્ષા અને એની સંસારિક પદ્ધતિ તેમ કદાચ તેનું જીવન પણ એમ એ ત્રણે વર્ગનાં સાચવી રાખવાં કે નષ્ટ કરવાં એ તારી સવા અને મુનસૂરીની વાત છે. મને તો મારા હિંગોલકિયા અક્ષરે તપ કરાધી કરાવીને સંતપ્ત જીવનની તાકીમ આપી દીધી છે, પછી એ સત્ય બલેને ધગવળના સળિયાની પેઠે અંતરમાં વેરના કરતું પેડું હોય. પણ એ અક્ષરને પ્રતાપે મને હવે સત્યની ઝાંખી થઇ છે, એટલે એ માણસના જીવનમાં અત્યારે મહાદાની જેમ નિષ્ક્રિયતા અને શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ છે તો એની દશમાં એનું જીવન લાંબે વખત ટકાવી રાખવાથી પણ મને એવો ડોઈ મોટો લાલ દોસનો નથી કે નેટકારી પાને દું તારી આજીવ આજીવ

કરવા આવું. માટે એના સંબંધમાં તને જેમ હિક લાગે તેમ તું તારે યુદ્ધીથી કરશે ! એનું કશું કદાચ શાય એવી આશા નથી, મારું કશું કદાચ શાય એવી આશા નથી, તારું કશું કદાચ શાય એવી આશા નથી, તેમ આ નાનકડી પદ્ધતિ પણ કશું કદાચ શાય એવી આશા નથી. આ ભપકરે બૂઝવુનાણીમાંથી આપણને બહાર કાઢી સાચે રસ્તે દોરી જાય એવી એક પણ કેડી મળે એમ નથી.’

‘બસ, મને તો તારી દયા આવે એવું થઇ જાય છે,’ હેસ્ટર જે નિરક્ષા વ્યક્ત કરી તેમાં કમલજ લભ્ય કહી લાકાવ એવું તત્ત્વ હતું, એટલે એના આ શબ્દો સાંભળીને તેને એના પ્રત્યે પ્રશ્નભાવ થયા વિના રહ્યો નહિ, અને એ ભાવના આવેશમાં તે બોલી બોલ્યો. ‘તારા સ્વભાવમાં ઉદ્ધત અંશો રહેલા હતા, કદાચ, તને જે તું મને મળી એ પૂર્વે મારા કરતાં કાંઈ વિશેષ લાવક પ્રિયતમ મળ્યો. હોંત તો તારા જીવનમાં આવું અનિષ્ટ વેરી ન શકત. એટલે તારી પ્રકૃતિની અંદરનાં શુભ તત્ત્વો આમ બરપાદ ગયાં એ જોઈને મને તારી દયા આવે છે.’

‘અને મને તારી દયા આવે છે,’ હેસ્ટર પ્રાથમે જવાબ આપ્યો. ‘તારા જેવા સુત અને નાથી પુરુષને આમ શયતાન જેવો બતાવી દે એટલો બધો ખાર ને તિરસ્કારભાવ રાખવા અલ્પ મનય તારી દયા આવે છે. હજી તું એ કુરંતિ તારા અંતરમાંથી કાઢી નાખીને પહેલાં દનો એવો શુદ્ધ માનવી બનીશ ? એ માણસ ખાતર નહિ તો બમણી રીતે તારી પોતાની ખાતર ! બધી વાતની હામ કર. અને વિશેષ નશિવત્કારનું કામ એ કામ કરવાનો અધિકાર છે તે સત્તાને સોંપી દે ! હજી અબધી જ મેં તને કહ્યું, કે એને કે તારે કે મારે માટે કાંઈ કદાચપ્રસંગની આશા છે જ નહિ, કેમકે આપણે બધાં કુષ્ટતાની ગમગીનીભરી બૂઝવુનાણીમાં એકી સાથે અટવાયાં કરીએ છીએ, અને આપણે કરેલા પાપ અને કુરાચાર વડે આપણો માર્ગ છવાઈ ગયેલો હોવાથી એ પાપને લીધે આપણને રસ્તામાં ડગલે ડગલે કેસ લાગે છે. આથી આપણામાંથી કે જેને પણ માટે કદાચપ્રસંગની જરા પણ આશા નથી એમ મેં તને કહ્યું જ નહિ. છતાં-હકીકત અરેબર એમ નથી ! આપણા અવામાંથી

તારે માટે કન્યાશ્રુતી આજ્ઞા રાખી રાકાય ખરી, પણ તે કેવળ તારે એકતે જ માટે હો, કેમકે તને ધોર અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, અને એ અન્યાયની માશી આપવાની સજા ને તક તારા હાથમાં છે, તો આ એકનો એક અનન્યાયિકાર ને તને મળેલો છે, આ વિરુદ્ધ તક ને તને સાંપડેલી છે, ને તું શું ફેરફાર જરા કર્યો? આવો અમૂલ્ય લાભ શું તું કેમ ચડાવીશ ?”

‘જ્યાર, હેરાર, સમર!’ વિવાદભરી દટનાળી એ રૂઢ પુરો કહ્યું. ‘માશી આપવી એ મારે માટે સકય નથી. તું કહે છે એવી કાંઈ શક્તિ મારામાં છે નહિ, ધણા વખતથી તું મારી ભૂલી પ્રતિભા વીસરી ગયો હતો, પણ અત્યારે તે તાજી થાય છે, અને આપણે ને કરી રહ્યા છીએ અને વેડી રહ્યા છીએ તે સપ્તમાનો ખુલાસો કરી દે છે. તેં ને પહેલું પચલું કુમરોં બહુ ત્યારથી એ તારા કુમાર ગામ પહેલા પચલથી જ તેં પાપનું બીજ વાવી દીધું છે. પણ એ બીજ એકતાર વારી દીધા પછી તો ને કંઈ થયું છે તે સવશું ધોર અનિવાર્યતાતે પરિણમે જ થયું છે. સાથે મળાને મને છેલ્લે દેનારા તમે બન્ને જણા કંઈ દુસ્ત્યારી કે પાપી નથી તમે બન્ને જણ તો ફક્ત એક પ્રકારની લાક્ષણિક શ્રમણામાં જ છો; તેમ તું પણ કંઈ સવતાન જેવો નથી, ફક્ત સવતાનનું કમ મેં એના હાથમાંથી મૂંઢતો લીધું છે એટલું જ, પણ હવે તો આ બહુ આપણે માટે વિધિનિર્માણરૂપ બની ગયું છે એટલે હવે તો એ ને બીજ વધારું તેમાંથી નેનાં કાળાં ફૂલો ફૂટ્યાં હોય તેનાં ભલે ફૂટી તો હવે તું તારે તારે રસ્તે પડ, અને એ આદર્શના સંબંધમાં જેમ કીક પડે તેમ ખુશીની કર.’

આમ કહીને તેણે પોતાનો હાથ વીઝવેલો, અને પહેલાં એકસને માટે છોડવા દૂરનો હતો તે પ્રતિભાં પાછો ગૂંચાઇ ગયો.

૧૫

હેરાર અને પર્લ

આ પ્રમાણે શેઠર ચિલિંગવર્થ-માણસને મળે તે સંસ્તા-પણ વધુ વખત તેમની રસુનિમાં જડાઇ રહે એવી

વિરૂપતાવાળો એ ઊંસો-હેરાર પ્રાણ પાસેથી માથેથી ગળે, અને જમીન પરનાં મુળિયાં શોધીને નીચે નમતો નમતો આગળ વધ્યો. આગળ ચાલનાં અહીં તહીંથી તે એકસ તરીકે ખપમાં આવે એવા છોડ એકસ કરવા લાગ્યો તથા મુળિયાં એકીને પોતાના હાથમાં રાખીને જાગડીમાં બહુ એકડું કરવા લાગ્યો. આગળ વધનાં વનસ્પતિ ચૂરવાને માટે તે નીચે નમતો હતો ત્યારે તેની સહેલ દારી જમીનની છેક નજીક આવીને દમભય તેતે રપડતી હતી. આ ઊંસો ચાલતો હતો ત્યારે તેના સ્પર્શથી તેની નીચેનું વસંતકનુત્તુ પ્રારંભ દિનોનું કુમળું વાચ કરાપાઇ નવ્ય છે કે કેમ તથા ખુશનુમા લીંગેતરીથી જગાએવી ભૂમિ પર તે કંપને લયડને વચ્ચે ચાલતો હતો તેથી એ લીંગેતરી બળા કે સુકાઇ જવાથી તેનો વીરો પડે છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા માટે હેરાર પ્રાણ થોડો વખત તેની પાછળ ભેડી રહી. આ ઊંસો આટલી બધી કાળજીપૂર્વક છોડવા એકસ કરી રહ્યો હતો એ તે કઈ જાતના હતો તેનો પણ એને વિચાર થયો. તેની આંખમાંના દુર્ભાવને કળા જાળીને તેની કાચે સહાનુભૂતિ પરાવની હોય એવી રીતે કાંઈ દુર્વિત્તિથી પ્રેરાઈને પૃથ્વી પોતે પણ અત્યાર મુખીમાં કેમના ભણવશમાં ન આવી હોય એવી કાંઈ એવી વનસ્પતિ તો તેના હાથમાં મૂકી નહિ દેતે? અથવા પછી એને માટે ખાસ એમ નવું સર્જન કરવાને બદલે અત્યાર મુખીની ને પથ નિર્દોષ વનસ્પતિ હોય તે તેના સ્પર્શમાવથી વિનાશક વિરમય શોપાઓના રૂપમાં બદલાઇ નવ્ય એટલું જ એને માટે જામ હતો? સર્વજન ખુશનુમા પ્રકાર પાચરી રહેલો આ તેના પર ‘પણ શું’ ખરેખર પ્રકાસને હતો? અથવા તો પછી તે મને તે રસ્તે ચાલે, પણ તે જ્યાં નવ્ય ત્યાં કાંઈ અપશુનિવાજ અશુભ જાણા આંતરેને તેને આ ખુશનુમા સર્વપ્રકારથી વચ્ચિત રાખી હતી? અને આત્મરે તે ક્યાં જતો હતો? આમ ચાલનાં ચાલનાં તે એકાએક જમીનમાં તો નહિ ખેંચી જાતે? અને પછી પાછળ એક વેરાન જગા તેની નિરાશી તરીકે નહિ મૂકતો આવે?—જે જગા પર પાછળથી આ રેશના હતાપણીમાં સકલ હોય તેવી સમગ્રી મુશ્કેલી અને વિરૂપતા ભરી ગયી એમ કંઈ ખાખખ જોઈ નીકળે એવી વેરાન જગા પોતાની પાછળ નહિ

નદિ મૂકતો જવ ? અથવા તો પછી તે આમાચિયાની જેવી પાંખો પહોળા કરીને ક્યાંક જવે ઊડી જવાનો, અતઃ આઠાસ ભણી જેમ જેમ જવે ઊડતો જવાનો તેમ તેમ વધુ ને વધુ વિરપ દેખાતો જવાનો, એવું શું જનવાનું છે ?

‘તેને ચિકકારવા એ બસે પાપ હોય કે નદિ,’ હેરટર પ્રાર્થન દલુ તેને તાકીને જોઈ રહી હતી, એટલે જોતાં જોતાં એ બોલી, ‘પણ હું તો એ માણસને ચિકકારું છું !’

પોતાના હૃદયમાં આવે બાવ ઉત્પન્ન થયો એ જલદ એણે પોતાના અંતરને કપકો આપી, છતાં તે એવા ભાવને અટકાવી કે એાહા કરી શકી નહિ. એ જાવને અટકાવવા માટે એણે દૂર દૂરના દેશમાં પથારી પથારી વસેા ઉપર તે પોતાના એકાન્ત અભ્યાસખંડમાંથી સંજોને વખતે બહાર નીકળીને, પોતાની નવોડા પત્નીના રિખનથી પ્રેરણિત જાણેલા ઓરડામાં સગડીની બાજુમાં બેસતો એ જૂનું દસ્ય વાદ કરવા યત્ન કર્યો. એ વખતે ને કહેતો કે પોતાના અધિના સદવાસમાં ગાંધેલા સ્વચ્છરના કલાક્રિતી દંડી ઉઘાડી દેવાને માટે પોતાની એ પત્નીના રિખતની દંડે તેને માટે આવશ્યક હતી. આવાં દરથો એને એકતાર કેવળ સુખપ્રદ લાગ્યાં હતાં, પણ અત્યારે પોતાના ઉત્તર જીવનના નિરાશામય મગગીલી ભરેલા લાતાવચણ દ્વારા નિરખાતાં એ દરથો એના જીવનનાં સૌથી અજખામણ પ્રસંગોના વર્ગમાં જ રથાન મેળવી શકતાં હતાં. અત્યારે તો આવા પ્રસંગ પોતાના જીવનમાં કોઈપણ વખતે થી રીતે અથવા શક્યા હશે એ વિશે જ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં ! આવા પુરુષને તે પરણીને પોતાને કોઈપણ માણસ કેવી રીતે સમજાવી શકેલ હશે એ વિશે પણ એને વિચાર અને આશ્ચર્ય થતાં હતાં ! આ પુરુષ એક દવાદો ઉપરચોટિય ભાવથી તેનો હાથ પોતાના હાથ સાથે મિલાવતો એ વખતે પોતે સામે તેના હાથ રાખીને નેત્ર એ જાવને ઉત્તર આપતી, અને તેની સામે જોઈને એક દવાદો પોતે પોતાના હોઠ પર રિચર ફરકાવતી-આવા બધા પ્રેમોપયયો પોતે એક દવાદો નજાવેલા અને સમિશ્ત એ એને અત્યારે પોતાનો જીવનમાં બારે શુભો લાગતો હતો, અને એ શુભ જલદ અત્યારે એને પુષ્કળ જતાથો

થતો હતો. અને રોજર ચિલ્લિજવથો પણ, એ પૂર્વજીવનમાં હેરટર નેને પરણીને તેની સાથે રહેતી હતી તે વખતે નેને સંસાર શું એતી ખજાર નહોતી, અને ખીજા કોઇ સુખનો તેને અનુભવ નહોતો, તેથી પોતાના સદયારમાં તે સુખી છે એમ જે તેણે એ વખતે માની લીધું એ પણ એ પુરુષનો મોટો શુભો હતો-ને પછી તેણે ખીજા થણા શુભો ક્યાં હતા છતાં તે સવજાને ટપી જાય એવા ભારે એ તેનો શુભો હતો.

‘હું તેને ચિકકારું છું !’ પહેલા કરતાં પણ વિશેષ કડવાસથી હેરટરે એના એ રાજ્દો ઉચ્ચાર્યા. ‘એણે જ મને દોષ દીધો. મેં એનું ખૂન કર્યું’ એ કરતાં વિશેષ ખૂન તો એણે માનું કર્યું છે.’

કોઈપણ સીના અંતરના હોઠાણને ઉઠક રાગ-પૂર્ણ પ્રેમ પોતે ત્યાં સુધી હતી ન શકે, ત્યાં સુધી એ સીનું પાણિપ્રદણ કરતાં પુરુષોએ કંપનું જોઈએ ! નદિ તો એમની આ રોજર ચિલ્લિજવથોની જેવી દુઈયા થવાતી. એ સીના હૃદયના તાર જલ્પજલાલી શકે એવા તેના કરતાં કોઇ પ્રજાગ પુરુષનો જેવો રપસ્ય થયો કે તરત જ, સાચા તરસાદબમાં સુખને રથાને પોતે જે સ્વાસ્થ્ય અને સંતોષથી સુખની આસસર્તિ બીજી કરી હશે તેનો એ સી તિરકાર કરે, આવેઆ વચનનું જે દંડું સંનેથી ચાન્ત જીવન પોતે નેને આપ્યું હોય તે બદલ એ તેનો વાંક શરે, એવી દુઈયા તેની થવાતી, પણ આ અન્યાય થવાને તો પથારી વસે થઈ થયાં, તેથી એની સામેતો હેરટરનો વિરોધ તો સ્વારનો કમી થઈ જવો જોઈએ હતો, છતાં એ ન થયો એ હાજીન શું અચરતી હતી ! દિગ્બોધિયા અધારની લાતના ભરેલા લાંબાં લાગાં સાત વાસેએ એને આટલી બધી પીડા આપી, એના લિખે આરંધું બધું ગમ્મું અને છતાં એ દિવમાં એ પાતનાચળ વરસો દલુ પણ કશે પરાવાનો બાવ શું પેલ નહોતાં કરી શક્યાં !

શું રોજર ચિલ્લિજવથોની નીચી નખી ગમેતી કપાને એજીરો જેતી બીજી હતી એ અજાણો દ્યમિ-યાન હેરટરના અંતરમાં જે બિમ્બો ઉત્પન્ન થતા તેને એવી બોનાદા પર પેરો પ્રકાશ દેકેપો, અને અન્યાય તે પોતાના મુદ્દયમાં જ ન રાજીકારત એવું મવું પવું થઈ રહી હતું.

એ ગયે એટલેએણે પોતાની બાજુએ પાછો બેઠાવો.

‘પર્વ! બેઠા પર્વ! ક્યાં છે તું?’

પર્વના આત્માની પ્રવૃત્તિશીલતામાં કહી પણ જોડ આવતી નહિ, એટલે તેની મા પેલા છુટ્ટા વનસ્પતિ-સોધકની સાથે વાતો કરતી હતી એ દરમિયાન તેને વિનોદની કશી ખોટ પડી નહિ. આગળ કહી ગયા તેમ પહેલાં તો પાણીના ખાઓશિયાળી અંદર પ્રતિ-બિંબિત યંચેરી પોતાની જ પ્રતિબિંબ સાથે તેણે નખા-બાજી ચલાવી, એ પ્રતિબિંબને પોતાની સાથે આવીને રમવા છાશરત કરી, પણ તે પ્રતિબા તેની પાસે ન આવી એટલે તેણે એ પ્રતિબાનું અપર્યાપ્ત પૂચી અને અપ્રાપ્ય આકાશનું બનેલું ને જગત હતું તેમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ ગમે તો પોતે જ અથવા તો એ પ્રતિબા એમ બેમાંના કોઈક અવાસ્તવિક છે એમ થોડા જ વખતમાં માલુમ પડી આવતાં એ કરતાં વધુ આકર્ષક રમનગમત કરવા માટે તે જુદી કિસામાં વળી. પછી તેણે બોજપત્રનાં ફૂલોની ઊભામાંથી નાની નાની નાવડીઓ બનાવી તેમાં છીપત્રાં-ઓનો માણ ભરી ન્યૂ ઈર્ગનકના કોષ્ટ પણ વેપારી કરતાં વિશેષ સાદસભરો વેપાર આ સાગરની પીઠપર એવા માંડ્યો, પણ એ નાવડીઓમાંના મોટા ભાગ સાગરને કિનારે જ હમી ગયે. પછી તેણે જુદી જુદી જાતની માછલીઓ સાથે રમત કરવા માંડી. પછી વળી તેણે આવતી ભરતીની સમુદ્રકિનારે ને શીજુડી રૂપા બધાઈ ગાંધ હતી તેમાંથી સહેર શીથળે જોરો લાંબ તે મુમવતા પવનમાં ફેંક્યો અને એની અસંખ્ય કણીઓ જમીન પર પડે તે પહેલાં અકરથી ઝીલી લેવા માટે ખાજગાળી પરીની પેટે ઊડતી હોય તેમ તેની પાછળ દોડવા લાગી. ત્યાં વળી સમુદ્રકિનારે પોષણ મેળવનાં અને પાંખે રક્ષકવનનાં પક્ષીઓનું ટોળું દેખીને એ તોડાવી ઊડારીએ પોતાના મળવત્રનેના ત્રિવેણ બનાવી તેમાં કાંકરા ભરી, અને આ નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓ પાછળ એક પકડ પછી બીજા પાકડ પર એમ દોડાદોડ કરીને તેમના પર એ કાંકરાનો મારો ચડાવવામાં ભારે હક્કાત જનાવી. આ મારામાં એક નામકડું બૂખરું પક્ષી તો સપડાઈ પથ ચડું. કેએક કાંકરા આખાદ વાગતાં તેની પાંખ તુડી ગઈ એટલે રક્ષકાદ કરતુ એ ઊડી ચડું. પણ એ નેચું એટલે

આ મતીબોદ છાકરીએ નિસાસો નાખ્યો અને એ કાંકરા મારવાની રમત તેણે છોડી દીધી, કેએક સમુદ્રવનના કે પછી ખુદ પર્વના જેવા જ નિરંકુશ સ્વચ્છંદે વિહરતા એ નાનકડા પ્રાણીને આમ કમળ પહેંચાડવાથી તેને કુખ ચડું.

તેની છેલ્લી પ્રવૃત્તિ ગળ જાતની દરિયાઈ વનસ્પતિ એકઠી કરી તેમાંથી પોતાને માટે કમ્બો, ગરુડપટ્ટી, અને ટોપી બનાવી તે સમુદ્ર પહેરી નાનકડી સમુદ્રખાનું રૂપ મારણ કરવાની હતી. કપડાં અને પોશાકની મગવત કરવાની તેવી માતામાં ને કળા હતી એ તેનામાં પણ ઊતરી આવી હતી. સમુદ્રખાને આગે પોશાક પહેરી તેના અંતિમ રાજ્યગાર રૂપે પતે એક જાનનું પાસ તીકું. અને એ ઘાસ પડે પોતાની માતાની છાતી પર ને રાજ્યગાર રાજ રાજ જોવાને તે દેરાએડી હતી તે રાજ્ય ગારનું પોતાને આવડે એવું અનુદરણ થું. એ ઘાસ માંની તેણે એક અક્ષર બતાવ્યો-એ (A) અક્ષર બતાવ્યો, પણ આ અક્ષરનો રંગ દિવંગાકિયો નહિ પણ તાલો લીસો હતો. પછી એ ઊડારી પોતાની છાતી પર હાપવા ટકીને એ અક્ષરોમાંના વિશ્લેષણ રસ-પૂરક નિદાણ રહી-કેમ જણે એ અક્ષરનો ગુપ્ત અર્થ સમજી લેવો એ એક જ કિલ્લામિદિને અર્થે એને આ જગતમાં જન્માવવામાં આવી હોય એવી રીતે તે તેને વિચારમગ્ન છાત્રમાં નિદાણ રહી.

‘આ બધાનો અર્થ શી એમ બા પૂછશે કે નહિ મને?’ પર્વને વિચાર થયો.

જરાજર એ જ વખતે તેણે પોતાની માને અવાજ સાંભળ્યો, એટલે પેલાં નાનાં સમુદ્રપક્ષીઓના જેટલી જ ઝડપથી ફૂટી ફૂટી ને હેરદર માંકનની સમક્ષ પહેંચી, અને ત્યાં નાચવી ને હસતી હસતી પોતાની છાતી પરનો પેલો સજુગાર પોતાની આંખળી વતી દેખાડવા લાગી.

‘બેઠા પર્વ! પક્ષીભર મૂંઝી રહીને પછી હેરદરે ફેણ.’ આ લીલા અક્ષરો અને એમાં જે તારા જેવી બાજારની છાતી પર ધારણ કરેલા લીલા અક્ષરોને કશો અર્થ નથી. પણ ટારી માને આ ને અક્ષર ધારણ કરી રાખવો પડે છે તેનો અર્થ શો તે હું જાણે છે, બેઠા!’

‘હા, જાણું છું બા, ઊડારીએ કહ્યું. એ મોરો

એ અક્ષર છે. બાળપણમાં શીખ્યો છે તેં મને એ.'
 દેરદેરે તેના નાનકડા ચહેરા પર તાકીને બેઠું;
 પથ્થર તેની કાળી આંખોમાં પોતે વારંવાર બેઠેલો
 એવો વિકસેલું લાવ બેઠે એમાં હતો, છતાં આ
 અક્ષરસંજ્ઞામાં પર્ત્ત ખરેખર કંઈ અર્થ નેવું બેતી
 હતી કે કેમ તે વિશે એના ચિત્તનું પૂરું સમાધાન થયું
 નહિ. અને એ વાત પંકે પાથે બાંધીને નકશી કરવાની
 એને અતિ આતુર ધૃત્તિ થઈ આવી.

'છોકરી, તને ખબર છે તારી મા મા માટે એ
 અક્ષર ધારણ કરે છે તેની ?'

'ખરેખર, ખબર છે મને,' પોતાની માના મોં
 પર પ્રસન્નતાપૂર્વક નચ્ચર કરીને પર્તે જવાખ આપ્યો.
 'પેપ્રો પાદરી પોતાના હેવા પર દાઢ રાખે છે એ જ
 કારણે તું એ અક્ષર પહેરી રાખે છે !'

'મને એ કારણ કયું ?' દેરદેરે પૂછ્યું. આ છોક-
 રીના અવલોકનમાં રહેલી અર્થહીન અસંજ્ઞતા બેઠને
 પ્રથમ તો એણે જરા રિમત કહ્યું, પણ એ રિમત એના
 હોઠ પર પૂરું સ્ફૂટી રહે એ પહેલાં તો બીજે વિચાર
 આવતો એનો ચહેરો શીકા પડી ગયો. 'એ અક્ષરને
 એક માસ સિવાય બીજા કોઈના હેવા સાથે શો મંજબ
 હોઈ શકે ?'

'જા, મા, મેં તો કહ્યું તને મને ખબર છે
 એટલું,' સાધારણ રીતે તેની રેખ હતી તેથી વિશેષ
 અંબીર જાનીને પર્તે કહ્યું. 'પેપ્રો કોસા સાથે તું વાત
 કરતીતી એને દાઢય ખબર દશે તો એને પૂ. પણ
 સામે સાચું કહે બા, આ દિગજાકિયા અક્ષરનો શો
 અર્થ છે ? ને તું શું કામ તારી જાતી પર એ પહેરી
 રાખે છે ?—અને પેપ્રો પાદરી પણ શું કામ પોતાની
 જાતી પર દાઢ રાખ્યા કરે છે ?'

તેણે પોતાની માનો દાઢ પોતાના જન્મે હાથમાં
 પકડી રાખ્યો, અને તેના નિરંકુલ સ્વચ્છરી સ્વભાવમાં
 જવહરે જ નેવામાં આવતી એવી અંબીરતાપૂર્વક તે
 એની આંખો પર તાકીને નેત્ર રહી, એટલે દેરદેરને વિચાર
 આવ્યો કે આ છોકરી બાદેચિત વિશ્વાસ ને અસ્વસ્થાવ-
 પૂર્વક પોતાની નિષ્ઠ આપવા અને પોતાની સાથે
 સદાનુબૂતનો મંજબ રખાવવા પોતાની સ્થિતિમતિ
 પ્રમાણે અને તેરણું બધું કે વા ખરેખર ઈચ્છતી દશે.

આજનું તેનું પર્તન પર્તને અર્પણ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરતું
 હતું. અત્યાર સુધી તો તેની માતા, એના એક બાળક
 પ્રત્યે જેવો ઉલ્કા પ્રેમ હોય તેના પ્રેમપૂર્વક તેને ચાહતી
 હતી, અને બદલામાં નવવસંતની સ્વચ્છ વાણવરી ને
 કંઈ આપે—દર્મિશાં દવાઈ રંગેતોમાં સમય બાળતી,
 અકજ રાગપેલના ઉન્નત સ્વપાટા લગાવતી, ઉત્તમોત્તમ
 મનોદાદાને સમયે પથ રિસાળ, ને તમે હેવા સરસી
 ચાપી ત્યારે પણ તમને પ્રેમના લાઠ લઢાવવાને બદલે દંડ
 બતાવી દેતી, અને પોતાના આ બધા દુર્વર્તનના સાટામાં
 કોઈક વાર એક પ્રકારની શંકાસ્પદ મુદ્દતાપૂર્વક તમારા
 માથેને ચુંગતી, ને કામળ સ્વર્ણથી તમારા પાળની
 લટ સાથે મેલ મરતી, અને પછી તમારા હૃદયમાં સ્વખ-
 ઘટિત્ય અર્થનંદ જગાડીને પોતાની અન્ય હેતુજન્ય
 પ્રતિભાં મરુપ્ત થવા તમારી પાસેથી ચાલી જતી, એવી
 નવવસંતની સ્વચ્છ વાણવરી ને કંઈ આપે—તેનાથી
 વિશેષની આશા ન રાખતાં સંતુષ્ટ રહેવાની તાલીમ
 એણે પોતાના ચિત્તને આપી હતી. અને આટલું જ
 પોતાની પુત્રી પોતાને આપશે એવી ને આશા એ
 રાખતી હતી તે પણ માતાના સ્વાભાવિક વાસ્તવ્યની
 પ્રેરણાને લીધે ને કુદરતી પદાપાત તેનામાં હોય તેનાં
 પરિણામરૂપ હતી. જાણી કોઈ માદિત અસંજ્ઞાકનસાર
 હોત તો પર્તની પ્રતિભાં તેને ધણાં અનિષ્ઠ લશ્મીનું
 દર્શન થયું હોત અને તેને આ કરતાં અનેક ગતિ રિપ-
 રીત સ્વસ્થ એણે આપી દીધું હોત, પણ અત્યારે દેરદેરના
 ચિત્તમાં પ્રજ્ઞા રીતે વિચાર આવ્યો કે પર્તમાં નાની
 ઉંમરે પણ પદવતાનાં ચિદ્વેદો નોવામાં આવતાં દર્તાં
 અને તેની લુહિ કુશામ હતી, એટલે એ એવી અવસ્થાએ
 આવી પહેંચી દશે કે જ્યારે તેને પોતાની સખી
 બનાવી શકાય અને માતા કે બાળક બેમાંથી એકનો
 નિવર્ણ એ કે મર્્યાદામંત્ર નં યાદ તેમજ પ્રમાણમાં
 તેને પોતાની માતાનાં દુઃખોની કથા વિષાસપૂર્વક રહી
 શકાય પર્તનું ચરિત્રાન દગ્ધ તો અવિચલિત અને
 અત્તનચ્છત હતું, પણ એ નાનકડી અસ્થાનસં
 દુનિયામાંથી પણ અઘડ દિંમત, અદમ્ય પ્રચ્છાસિત,
 પ્રેમ્યો હોય તો સ્વભાવમાં પરિણત થય એવો પ્રજ્ઞા
 અદંત્ય, અને અજામર પરીણા કરીને તેનાં અસહ્ય
 પામતાલી કાચે એક અનેક વસ્તુઓના ભવંક નિરૂપાદ

—આવા આવા સદગુણીનાં સુદૃઢ તત્ત્વો તેના દંત્ર્યમાં વચસ્યા ચારિત્ર્યમાંથી નીકળનાં અથવા તેમાં મૂળથી જ રહેલાં નેહ શબ્દ એમ હતું. તેનામાં રહેકાત પશુ હતો, નેહ હજુ સુધી એમાં તથાનમાદ અને અસ્થિરતા જ વિશેષ હતી, પણ છતાં અપકવ ફળની રમસમૃદ્ધિ તેની હતી પ્રતિષ્ઠામાં હલકાની એ ચોક્કસ. એટલે દેહરને લાગ્યું કે આવા બધા સંગીન સદગુણી હોવા છતાં આ તોફાની હોઠી મોટી યાચ ત્યારે જો હિમદા ખવાસની સ્ત્રી ન અને તો તો તેને તેની માતા તરફથી વારસામાં મળેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વો ખરેખર ભારે બપું કર હોવાં જોઈએ.

ફરી ફરીને આ દિગ્બોજિયા અક્ષરની સમસ્યાનો વિચાર કર્યા કરવો અને સનત રીતે તેની આસપાસ ધૂમ્મા કરવું એ પ્રશ્નરતું જે અનિવાર્ય વલણ પર્ત્તમાં જોવામાં આવતું હતું તે એની પ્રતિ અને અવનનું એક સદૃશ તત્ત્વ હતું. ન્યાયથી તેનામાં જરા પણ સમજણ આપી ત્યારથી આ સમસ્યાનો અર્થ ઉઠેલવો એ હમ્મણ તેના અવનમાં એક ધર્મભાષરૂપે જરા ધાંતીને બેઠી હતી. હેરટરે ધણીવાર કલ્પના કરી હતી કે એ હોઠીમાં આણું ઉત્કટ વલણ જન્મથી જ મૂકામાં વિષ્વંશરો. વિચાર પોતાને ભરાખર નહિયત અને ન્યાય આપવાનો જ હતો, પણ આવા વિચારની સાથે રમા અને કૃપા દર્શાવવાનો વિચાર પણ વિષ્વંશરની એ યોજનામાં ભેગાભેગો રહેલો હતો કે કેમ એ પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછવાનું આજ સુધી એને કદી સૂઝતું નહોતું. પર્ત્ત જો કેવળ દુન્યવી ભાગક જ ન હોય, પણ વિશેષમાં જો તેને આધ્યાત્મિક પાપમાં જ રતરી કે આંહો મોકલવામાં આવી હતી એમ વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવે તો પછી તેની માતાના અંતરમાં જે કડો વિવાદ ભર્યો હતો અને તેને કબર જેવું બતાવી મૂકતો હતો તે કડો વિવાદ દૂર કરવાનો પેગમ પણ શું એને ન મળેલો હોવો જોઈએ? અને એ ઉપરાંત એનામાં જે રાગમૃતિ હતી, એક દહાડો તો ભારે પ્રબળ ઉત્કટ રૂપમાં હતી, પણ અત્યારે પણ જે સર્વથા મૃત કે સુષ્પ નહોતી બની ગઈ, પણ એના કબર જેવા અંતરમાં જે કેવળ ખંડીયાન બનીને પુરુષ જ રહી હતી, તે રાગમૃતિને અતવામાં એને મદદ કરવો નો પેગમ પણ શું એને ન મળેલો હોવો નેહજો?

કેટલાક આવા આવા વિચારો હેરટરનાં દિલમાં

છીજળવા લાગ્યા, અને તે એટલા જોરે ને સચોટતાપૂર્વક કે જાણે એ વિચારો કોઈ આવીને એના કાનમાં ફેલી જતા હોય એમ એને લાગે. પણ એ આવા વિચારો ક્ષતી હતી એ બધો વખત પર્ત્ત એનો હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં પકડીને અને પોતાનું મોં ઊંચું કરીને એને પેલા વેધક પ્રશ્નો પૂછી રહી હતી. બધી મળીને આ ત્રીજી વાર વળી તેણે એના એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘બા, એ અક્ષરનો અર્થ શો?—અને તું શું કામ એ પહેરે છે?—અને પાદરી શું કામ પોતાની છાતી પર હાથ રાખ્યા કરે છે?’

‘મારે અને શું કહેવું?’ હેરટરે મનમાં વિચાર કર્યો. ‘ના, ના, એ બાળકની સદાનુભૂતિ મેળવવા એ આવી આકરી કિમત આપવી પડે એમ હોય, તો એવડી કિમત તો મારાથી નહિ આપી શકાય.’

એમ વિચાર કરીને એ મોટેથી બોલી—

‘મૂરખો પર્ત્ત! આ તે વળી યા સવાલ પૂછે છે તું? આ દુનિયામાં ઘણી બાબતો એવી છે કે તેના વિશે બાળકે કંઈ સવાલ પૂછાય નહિ. એ પાદરીના દિલની મને શી ખબર? અને મારો આ દિગ્બોજિયા અક્ષર તો એમાં જે કસળી તાર છેને તેને ખાતર હું ‘પહેરું છું.’

પીતી ગએલાં સાતે વરસ દરમિયાન અમાઉ કદી પણ હેરટર પ્રાધન પોતાની છાતી પરની આ અક્ષર-સંજ્ઞાને બેરફા તીવડી નહોતી. કદાચ એમ હોય કે કોઈ કોર હલ્લના સખત નિષ્ક્રુર અને છતાં સદાયે એનું રક્ષણ કરી રહેલા એવા કોઈ દેવી સત્તરતું એ અક્ષરસંજ્ઞા એ જાણે કે તાલીબ હતું, પણ એના હલ્લની પોતે આવી કોણજાણી દેખેખ ને સંભાળ રાખી તે છતાં, એ હલ્લમાં કોઈ નવું કુદૃષ્ટ તત્ત્વ લાખલ થઈ ગયું દેખીને અથવા કોઈ જૂનું કુદૃષ્ટ સત્ત્વ પોતાના ધારણ પ્રમાણે કદી પણ દૂર થયેલું નથી એમ માલુમ પડતાં એ દેવી સત્ત્વ અત્યારે એને તજીને ચાલ્યું ગયું હતું. અને પર્ત્તે તો જેવો એનો આ જન્માગ સાંભળ્યો કે તરત તેના અંદરમાં જે ગંભીરતા અને આતુરતા આંકિત થયેલી હતી તે સઘળી તત્કાલે ચાલી ગઈ.

પણ એ વાત પડતી મૂકી તે એ બાળકને ચોખ્ખા લાગ્યું નહિ. એટલે ને આ નેની મા ધરમળી ચકાનાં હતાં તે વખતે જે ત્રણવાર, પાછી વાણ કરતાં હતાં ને

હેરદર તેને સુવડાવતી હતી એ વખતે પણ એ ચલુવાર, અને હેરદરે એકવાર તો પર્થ બરાબર ઊંઘી ગઈ દેખાતી હતી નેમાંથી એકએક ઊઠીને, ઊંચે ચોંટીને, પોતાની કાળી આંખોમાં મરતીના બાવો ચમકાવતી તે બોલી ઊઠી:

‘બા, આ હિંગ્વજાકિયા અક્ષરનો શો અર્થ?’

અને બીજો દિવસે સવારે પણ, પોતે બાગી છે એના સૌથી પહેલો પુરાવો એ તેણે બતાવ્યો તે એ કે આશીષા પરથી ‘માયું’ ઊંચું કરીને, એ હિંગ્વજાકિયા અક્ષર મૂંઝવેનાં પોતાનાં અન્વેષણ સાથે તેણે કાંઈ અકળ રીતે બેઠી દીધેલા એવો પેસો બીજાને પ્રશ્ન એકદમ પૂછ્યો—

‘બા!—બા! પેસો પાક્કી કેમ પોતાનો દાઘ છાતી પર રાખ્યા કરે છે?’

‘ચૂપ રહે, તોશાની છોકરી!’ આજ સુધીમાં કહી પણ નહિ બતાવેલી એવી તીખાસથી તેની માએ કહ્યું. ‘મને બીજાંય મા, નહિ તો તને અમારી મોઢીમાં પૂરી દઈશ.’

૧૬

જંગલમાં

પરિવ્રામ મગે તે આવે, વનખાનમાં દુઃખ વધે કે ભવિષ્યમાં કંઈ અદિત થાય, છતાં મગે તે બોલે મિ. હિમ્મતેકરને મુખ રાતે તેના પરિચય અને સદવાચમાં પેસી મએકા પુરતું સાચું સ્વરૂપ જાણી દેવાનો એ નિશ્ચ દેરદરે કર્યો હતો તે નિશ્ચયમાં એ મક્કમ રહી હતો. એ જાણતી હતી કે તેને હાંપકપના દરિયા-ભિત્ત ઉપર વ્યથા પડેલા મુશકેલી અસ્પષ્ટભાવિત ટકીએમાં પેતે એકએ વિચાર કરી રહે એટલા માટે રેન્ડ દરવા જવાની રેર હતી, એટલે આવી રીતે ને કરવા નીકળ્યો દોષ તે વખતે તક સાધીને તેથી સાથે વાન કરવાનો દેરદરે વિચાર રાખેલો, પણ એવા તક મેળવવાનો એનો મધ્યો પ્રવાન વચ્ચે મગે. એ જો તેને આમ જંગમમાં મળવાનો પ્રયત્ન કરતો બહોલે તેને પોતાને પેર તેના અવગણનમાં જ તેને મળ્યા અહ દોત નો તેથી કંઈ નાકાતર યાન નહિ, અથવા તો એ

મર્મચૂલના વચની પવિત્ર શુભતા વરા પણ જોખમમાં આવી પડત નહિ, કેમકે અનેક પાપીઓએ ત્યાં આવી હિંગ્વજાકિયા અક્ષરથી યથવાતાં પાપના જેવાં જ બીજાં દોર પાપો પસ્તાવામાં તેની આગળ અત્યાર પહેલાં કંજૂષ કર્યાં હતાં. પણ કંઈકે છુટ્ટા મેનર સિસિન્જરપર્થ તરફથી મુખ કે ખુદ્દી રીતે કાળકાળી થવાની એને ધારની લાગી તેથી, કંઈક ખીલ કાઢીને ત્યાં વરાયે શંકા જેવું ન લાગે ત્યાં એવું ભ્રમત હત્ય સંકાતું આરોપણ કરવું હતું તેથી, અને કંઈક, પાક્કી અને પોતે વાતો કરતાં દોષ એ વખતે સ્વાસ્થ્ય અનુભવના માટે બન્નેને ખુદ્દા વિચાર વાનારણનો મરૂર પડતાની એમ એને લાગ્યું તેથી—આમ આવા બધાં કરજોને લીધે, ખુદ્દા આકાશના છત સિવાયની બીજી કાંઈપણ એકાન્ત કે મર્મદિત જગાએ તેને મળવાનો દેરદરને કરીપણ વિચાર આવતો ન હતો.

આખરે, એક દિવસ એક ફજીનો સારવાર કરવા મએકી ત્યાં પ્રાર્થના કરવા માટે રેવરંડ મિ. હિમ્મતેકરને બોલાવવામાં આવતાં એને ખબર મળ્યા કે એ પાક્કી તો આગલે દિવસે પોતાના કનિયન શિળોમાંના એક આધાર્મ્ય હાલિતને મળવા ગયો હતો, એટલે એને ધ્યુ’ કે ધ્યુ’ કરીને તે બીજે દિવસે સાંજના અમુક વખતે ત્યાં પાછો ફર્યો. તેથી વચને દિવસે દેરદરે બરાબર વખતસર પર્થને પોતાની સાથે લીધી-પર્થની દાઘની મગે તેટલી અચ્ચત્તરથી લગતી દોષ છતાં તેની મા જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેને પોતાની મુંઝાથી તરફિ એને અવસ્ય મળતી પડતી હતી—અને એવી રીતે એ ચાલી નીકળી.

એ જાને પર્થોએ હાંપકરને વચેદારીને મુખ્ય જુમિગમ પર આખા તપારે તેમનો રસ્તો સરોવારને નાનકડી કેરી રૂપ જ બની ગયો, એ કેરી લગતી લગતો પુરાતન જંગમ સુધી ચાલી જતો હતો આ પુનઃન જંગમે એ કેરીને એટલી બધી માંકડી બનાવી દીધી, અને તેથી બન્ને બાળ્યોએ એની રથામ ગીધ જાડી રિતવારી દીધી હતી, તેમ ઉપર આકાશની એટલી અધપ અસ્પષ્ટ ગાંબી તે રાજાનું હતું, કે એ જંગમ દેરદરને મન તો લાંબા વખતથી પેતે નીતિચમતમાં જે મુશ્કેલીમાંથી બચવા કરી હતી તેનો જ ખ્યાલ આજનું હતું. દિવસ સુધેરા અને શિળોને દને, મગે

જૂખારા વાદળાંઓની પડા પથરાઇ ગઇ હતી, અને આજા પવનથી એ પડામાં થોડું હલતલ્હલ રહે ચલું હતું. એટલે હેસ્ટર આસની હતી એ કેરી પર આજા સૂર્યપ્રકાશ ભરે આ જંગલના એકાન્તમાં સંતાકૂકડી રમતો હોય એમ અપારનાવાર પડતો હતો. આ આરથર સૂર્યપ્રકાશ જંગમની કોઇ લાંબી કુંજગલીને દૂરને છેડે જ દેખાતો હતો. પણ જેમ જેમ આ જાને જણ્યુ એ રથળની નજીક આવતાં તેમ તેમ આ રમતિયાળ સમ-પ્રકાશ-રમતિયાળ પણ આજો આજો રમતિયાળ, કેમકે જંગલ. તેમ દિવસ જાને ગમીથી ભરપૂર હતો, એટલે રમતિયાળ રમતિયાળ એ રથળ સમયમાં કોઈ થઇ શકે એવું હતું જ નહિ—ત્યાંથી દૂર દૂર ખસે જતો હતો, અને પોતે અગાઉ ન્યાં નાચી રહ્યો હતો તે જગ્યાને, એ જાને જણ્યુએ ત્યાં પ્રકાશની આશા રાખેલી અને છતાં તે નહિ દેખાતાં, પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ વિષાદ અને નિરાશાભરી બતાવી દેતો હતો.

‘આ,’ નાનકડી પક્ષે કહ્યું, ‘આ સૂર્યપ્રકાશને હું ગમતી નથી લાગતી, તારી આગળથી નાસીને એ સંતાકૂકડી ભય છે, કેમકે તારી છાતી પર કંઈક છે એનાથી એ ભક્ષી થયો લાગે છે. ભે, ભે, પછે દૂર કેવો એ પ્રભાસ ચમકી રહ્યો છે! તે હું આંહી જામી રહે, અને મને એકડીને ત્યાં જામી દેડીને એ પકડી લેવા દે. હું તો હજી બચ્યું જ છું, એટલે મારી આગળથી એ નહિ નાસી ભય—કેમકે મારી છાતી પર હજી હું કશી રાખતી નહિ!’

‘અને આશા છે કે ભવિષ્યમાં પણ કહી ગ્રામીય નહિ, ખેડા,’ હેસ્ટરે કહ્યું.

‘કેમ નહિ, બા ?’ હડી કાઢવાની અણી પર હતી. ત્યાં એકદમ અટકી જાતને પક્ષે પૂછ્યું ‘હું મોટી બાળકી થઈશ એ વખતે તે એની મેળાએ નહિ આવે?’ ‘હોહ, હોહ, બેસ,’ તેની માએ કહ્યું ‘અને પકડી લે એ પ્રકાશને. નહિ તો હમણાં પાછો તે ચાલ્યો જશે.’

એટલે પક્ષે ભારે ઝડપથી દોડી, અને તેણે ખરેખર સૂર્યપ્રકાશને પકડી લીધો એ જોખને હેસ્ટરે રિપત કહ્યું. ત્યાં જામીને પછી તે સૂર્યપ્રકાશના ચમકમાં જોખી રહી એ વખતે તેની આખી ક્રયા સૂર્યપ્રકાશની ભલકમાં ચમકી રહી હતી અને તરિન ગતિને લીધે આવેલી સ્ફુર્તિથી

તે ધળકી રહી હતી, અને જણ્યુ આ નાનકડી છોકરીના જેવી ઝોલણ રમવાને મળી એથી આનંદ પામેલ હોય તેમ એ સૂર્યપ્રકાશ પણ આ એકલવાયા બાલકની આસ-પક્ષે એમ ને એમ ચાલુ રહ્યો, અને આખરે હેસ્ટર પણ એ જાલક વર્ણવમાં પેસવા બેઠેલી પાસે આવી પહોંચી. ‘હવે એ ચાલ્યો જશે,’ માયું હતાવતાં હતાવતાં પક્ષે કહ્યું.

‘જે!’ હેસ્ટરે રિપત કરતાં કરતાં કહ્યું, ‘આ હાય લાંબાંમિ હું થોડો લઈ શકું એમ છું.’

પણ જેવો એણે એ પ્રપત્ત કર્યો કે તરત જ સૂર્યપ્રકાશ અદભૂત થઇ ગયો, અથવા, પર્વતની ધુમધુરી પર જે પ્રસન્નતાના ભાવો ચમકી રહ્યા હતા એ ઉપરથી અનુ-માન કરીએ તો તેની મા એવી કદવતા કરી શકે એમ હતું કે એ સધળો પ્રભાસ એ બાળકીએ પોતાની કાયામાં સમાવી દીધો હતો, અને જ્યારે તેણે જાને કોઇ અંધ-કારણેના ભાગમાં પેસેલી ત્યારે પોતાના માગને પ્રકાશિત કરવા માટે એ સધળું તેજ એ વખતે તે પાછું બહાર કાઢ્યો. અપારનાં ભગમગ બધાં બાળકોમાં ગમીતો જે રાજ જેવામાં આવે છે, અને જે રાજ એમને કંઠમાળના રાજની જેઠે એમના વાડાઓની આપણાઓમાંથી વારમાંમાં મળેલો હોય છે, એવો કોઇ ગમગીરીનો રાજ પર્વમાં બિરકુલ નહેતો. તે પ્રદીપમાં તો સુસામી ધુમધુમ રાસાવતું અખૂટ ઝરણ વચ્ચા કરતું હતું. અને તેના સમરત સુણોતી અંદર નરા અને નાન્ય જેમની છાપ પાડનારા સુણ તે આ જ હતો. કદાચ આતું અખંડ લહેરીપણ્ય એ પણ એક રાજ જ હતો અને પર્વતના જન્મ પૂર્વે પોતાના વિષાદ અને દુઃખોની સાથે હેસ્ટરને જે અદભૂત જગપૂર્વકે ઝૂંઝૂં પાવું હતું તેના કેટલા પ્રત્યા-ધાત રૂપ જ એ લહેરીપણ્ય હતું. એ બાળકના ચારિત્ર્યમાં તે એક પ્રકારતું કંઈક કાવ્યમય તેજ લાવતું હતું, અને તેથી એને ખરેખર સહજુજ ગણવેા કે કેમ એ ભલે શંકા પડે એવું હતું તેના હૃદય પર જાંડી અસર કરે એવા કેટલા દુઃખની તેને જરૂર હતી—એટલાકે માણસોને છતાંબર એવા દુઃખની જરૂર હોય છે—અને ત્યારે જ તે માનવીના જેવી મનમાવશીક બની શકે એમ હતું. પણ પર્વે હજી ચણી નાની હતી. અને તેના ચારિત્ર્યનો પૂર્વે વિલસ થવાને માટે હજી ખૂલો સમય હતો.

‘આહ, બેઠા !’ પર્વત-હજી પશુ સર્વપ્રકારમાં જીવી હતી તે સ્થળની આસપાસ નજર કરીને હેરડે કર્યું, ‘આપણે જ્યાં જંગલમાં બેસાને પિસામો ખાધએ.’

‘મને તો કંઈ યાક નથી લાગ્યો, બા,’ એ નાનકડી ઊંઘરીએ જવાબ આપ્યો. ‘પણ બેઠાં બેઠાં મને વાર્તા કહેવાની હો તો તું તારે બેસ.’

‘વાર્તા, ઊંઘરી ?’ હેરડે પૂછ્યું. ‘જેની વાર્તા કહું ?’

‘કેમ વળી, સેતાનની વાર્તા.’ પોતાની માનો પાલવ પકડીને અને અડધી ગંભીરતા અને અડધી તોફાની જ્વલિત્વે પોતાનું મોં લાંબુ કરીને પોતાની માના મોં સામે ભેંજ રહીને પર્વત જવાબ આપ્યો. ‘કહે છે કે એ સેતાન કાચમાં એક ચોપડી-લોહાના કાચાવાળી મેરી, બાડી ચોપડી-સુધને આ જંગલમાં ફર્યા કરે છે; અને એ કહ્યો સેતાન આ ઝાડમાં આંધી જે કાંઈ પોતાને મળે તે સૌને એ ચોપડી અને લોહાની કલમ આપે છે; પછી એ લોકોએ પોતાનાં નામ પોતાના જ લોહીથી એ ચોપડીમાં લખાવનાં હોય છે; અને એવી રીતે લોકો પોતાનાં નામ લખી આપે એટલે તે પોતાની મહેર એમની છાતી પર મારે છે! આ સેતાન તને કદી મળેલો, બા?’

‘તને કોણે આ વાત કહી, પર્વ ?’ એ જમાનાના લોકોને એક સર્વસામાન્ય વહેમ પર્વતની વાતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો હતો તે સમજી જઈને હેરડે પૂછ્યું.

‘કાલે રાતે તું સારવાર કરવા મુકતી તે ઘેર પુગાડિયાના ખૂણામાં જે ડોહી બેસી’તીને, એણે કહી મને આ વાત,’ ઊંઘરીએ કહ્યું. ‘પણ એ બ્યારે આ વાત કહેતી’તી ત્યારે હું જોઈ ચક્ર હેરાસ એમ એણે ધારેલું. એ કહેતી’તી કે હજારો માણસો એ સેતાનને આવી મળેલાં, અને એ મૌએ તેની ચોપડીમાં પોતાનું નામ લખી આપેલું, અને પોતાની છાતી પર સેતાનના કાચની મહેર મગવેલી. આમાં પેલી ગ્રીષ્મ રાસ’તી બુઝી દિગ્મિસબાઈ પણ હતી એમ કહેતી’તી એ વળી એ ડોહી કહેતી’તી કે તારો આ દિગ્મોકિયો અપાર છે એ પણ એ સેતાને તારા પર મારેલી મહેર જ છે. ને તું ત્યારે આ ઘેર જંગલમાં તેને મળવાને

મળે છે, ત્યારે એ અક્ષર લાત્ર લડકાની પેઠે બળમૂકા કરે છે. સગી વાત છે એ, બા ? ને તું એને રાતને વખતે મળવા બંધ છે, બા ?’

‘તું કોઈવાર રાતે જાગી ત્યારે તારી માને કદી પણ મળેલી દીકરી તે ?’ હેરડે પૂછ્યું.

‘મને તો સાંભરતું નથી,’ ઊંઘરીએ કહ્યું. ‘ને તારો એ આપણા ઝૂંપડામાં મને એકઠી મુખતે જતાં છત્ર આલેતો ન હોય તો તું તારે મને ધ સાથે લઈ જાશે. હું ખુશીથી તારી સાથે ગાવોડા પછી બા, મને હવે કહે જોઈએ, શું ખરેખર આવા સેતાન છે ? અને તું કોઈ દહાડો તેને મળેલી ? અને આ અક્ષર છે તે શું એની મહેરઅપ છે ?’

‘હું તને એકવાર એનો જવાબ આપી દઉં, તો પછી તું મને નિરાતે જંગલમાં દહાડા ને ?’ તેની માએ પૂછ્યું.

‘હા, ને બધું તું મને કદી દે તો,’ પર્વત જવાબ આપ્યો.

‘મારા છત્રમાં એકવાર મને એ સેતાન મળેલો !’ તેની માએ કહ્યું. ‘અને આ દિગ્મોકિયો અક્ષર તે એની મહેરઅપ છે !’

આમ વાતો કરતાં કરતાં તે બંને જથ્થે એ વન-વાટ પરથી પસાર થતો કેઈ આકસ્મિક મુઆર પોતાને ન ભેંજ સહે એવા માઠા જંગલપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં. આંદી, અગાઉ આગતા કૌશભાં બપોરગનચુંબી સિખરવાળું અને પોતાનાં મુખમાં ને ડાળીઓથી એ ઘેર વાતાવરણને ઢાંધી દેતું એવું એક શક્તિ કહ્યું પાછાવરણ આવી રહેલું હતું એના પથ અપારે પાડી લીસોતરીથી હવાઈ મએલા એક બાગમાં તેઓ બેઠાં. આ જગ્યા નાનકડી ખોના જેવા કંઈક નીચાવૃત્તા બાગમાં આવેલી હતી, તેના બંને બાજુના પ્રાન્તવાગ આસને આસને હોયા થતા જતા દવા અને પાંદડાઓથી બાંધ મએલા હતા. અને તેની વચમાં થઇને એક ઝરો વહેતો હતો તેવા પટમાં પણ પાંદડાં પોત્રાં દત્તા. આ ઝરાને કહે ચૂઈ વહેતાં રહેલો પોતાની વિદ્યાય ડાળીઓ અપાર નવાર એવી રીતે દેશાવ દત્તા કે ઝરાનું પદેબ એ ડાળીઓને લંબે પળીવાર મધામ જતું હતું, એટલે કે લોક રથને તેમાં ચૂમીએ પડતી હતી તેમ કવિચળ

કવિજ્ઞ હોડા ધરા બનતા હતા; તે - વળી બીજા બાળકોએ ત્યાં ત્યાં એ વહેણ વધારે મુકત ને તસ્વિત. ગતિએ વહેણું હતું ત્યાં ત્યાં તેના પદમાં નાના - કંઈક અને ઝીંટી ભૂખરી રેતી ચમકતી હતી. એ ઝડપના વહેણની પાછળ પાછળ નજર કરતાં, જંગલમાં થોડેક અંતર સુધી તેઓ બન્ને જળ એ વહેણમાં પ્રતિબિંબિત થએલા પ્રકારને જોઈ શકતા હતાં, પણ પછી આર્યણ એ પ્રવાહ ઝાંઝોની અને વનરપતિની ધીવ ધટામાં મોટી કરોડમાં અદર્ય યથ જતો હતો. આ બધું રાહસી કરના વૃક્ષો અને કાગળો પથ્થરની કરોડોએ આ નાનકડા ઝડપના પ્રવાહને અકળ અશ્વમ્ય બનાવી દેવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો હતો-કેમ જાણે એ બધાને આ નાનકડા ઝડપના નિરંતર બોલબોલ કરવાના સ્વાધાવને લીધે પોતાના ઉદ્ભવપ્રધાનરૂપ આ પુરાણ જંગલના હૃદયની યુગ વાદો એ કપાંક કોઇને છાનીમાની કરી દે અથવા પોતાના જળપ્રવાહરૂપી અરીસામાં તે પ્રતિબિંબિત કરીને પ્રકટ કરી દે એવી માસ્તી લાગી હોય એવી રીતે તે ઝડપના પ્રવાહને અશ્વમ્ય બનાવી દેવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો, અને ખરેખર એ જરૂર જ નેમ નેમ આગળ અશ્વમ્ય વધતું જતું હતું તેમ તેમ માથાભર્યા, ચાત, અશ્વમ્યનાયક અવાજે કંકડા નાદ કર્યા કરતું હતું, થઈ તેના એ નાદમાં એક પ્રકારની ગંભીર પડ્ડ હતી- કૈંદ બાંજક જરા પણ સ્મૃતિયાગવશુ સિવાય પોતાનું અશ્વમ્ય વીતાવી રહ્યું હોય, અને દુઃખીજનોના પરિવંશમાં તેમ ગંભીર ગમગીની બરેલા બનાવોમાં પોતાથી લહેરી કેમ બની શકાય અને આનંદ કેમ કરી શકાય એની મુશ્કેલીમાં પડ્યું હોય એવી જ્વલતી ગંભીર પણ એ નાદમાં હતી.

‘એલા ઝડા ! કંટાળાભર્યા મૂરખા ઝડા !’ આ ઝડાની વાત જરા કાન કહીને સંભળ્યા પછી પર્વ જોલી ઊઠી. ‘તું કેમ આટલી બધો ગમગીન છે ? જરાક દિમિત રાખ. અને આખો વખત નિસાસા નાખ્યા ન કર, તેમ હોડારા પણ ન કર્યો કર !’

પણ આ વનરૂપી વચ્ચેના પોતાના અદ્ય જરા દરમિયાન એ ઝડાને એવા ગંભીર ગમગીનીલયોં અનુભવ થયો હતો કે એ અનુભવની વાતો - કર્યો સિવાય એનાથી રહેવાય એમ નહોતું, અને એ સિવાય બીજો

કોઈ પણ વિષય વાતો કરવા માટે એની પાસે હેમ એવું પણ લાગતું નહોતું. પર્વ પણ આ ઝડાના જેવી જ હતી-કેમકે એનો જીવનપ્રવાહ પણ કોઈ અશ્વમ્ય સ્થાનમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો અને ગમગીનીથી જીવનરૂપે એનાં દંડરો વચ્ચે યહને ખસાર થયો હતો. પણ પર્વ એ ઝડા વચ્ચે આતું સામ્ય હોવા છતાં પર્વ કંઈ એ પોંડે ગમગીન નહોતી બની ગઈ. એ તો નાચતી હતી, ફૂલતી હતી, અને તેનો જીવનપ્રવાહ આગળ વધતો હતો તેમ તેમ લહેરીથી મનગમતી વાતો કર્યા કરતી હતી.

‘આ ગમગીન ઝડા શું કહે છે, બા ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘એ તારા જીવનમાં કંઈ દુઃખ તેં અનુભવ્યું હોય તો તને એ તારા દુઃખની વાત કરત, જેમ મને એ મારા દુઃખની વાત કરી રહ્યો છે તેમ જ તને પણ કરત,’ તેની માએ જવાબ આપ્યો, ‘પણ તો પર્વ, કોઈ માથુસ આપતો હોય અને રસ્તામાંથી ઘસેલો ખસેડતો ખસેડતો આવતો હોય એવા અશ્વમ્ય આવે છે. એ માથુસ સાથે મારે વાત કર્યા છે, તો તું તારે રમવા બા.’

‘એ સેતાન છે ?’ પર્વે પૂછ્યું.

‘હવે જાણ હોઈરી તું રમવા ?’ તેની માએ ફરીથી કહ્યું. ‘પણ જંગલમાં બહુ દૂર જતી નહિ, હો. અને હું બોલાતું કે તાર તારે આવવાનું છે એ બાનમાં રાખજે, હો.’

‘હો, બા,’ પર્વે જવાબ આપ્યો. ‘પણ આ આવે છે તે ને સેતાન હોય, તો મને પરીવાર આંહીં કોબી રહી જરાક તેને અને તેની બગલમાં રાખેલા તેના મોટા ગોપડાને તું જોવા નહિ દે ?’

‘જા જા, હવે મૂરખ છોડી, જા ઝડા,’ તેની માએ વિચારીને એકદમ કહ્યું. ‘એ કંઈ સેતાન નથી ! જો. ઝાંઝોમાંથી તું હવે તેને જોઈ શકે એવ છે. એ તે પેલા પાદરી છે. !’

‘હા, પાદરી જ છે,’ છોડીને કહ્યું. ‘ને ને બા, તેણે જાની પસ હાથ રાખ્યો છે ! તે શું એ પાદરીએ સેતાનના ચોપડામાં પોતાનું નામ લખી આપેલું એ વખતે સેતાને તેની જાતી પર ડાપ મારી હતી એટલે એ ત્યાં એમ હાથ રાખતો હતો ? પણ ને પછી તારી પોંડે બહાર પોતાની જાતી પર એ હાથ કેમ નહિ

ધારણ કરતો હોય ?

‘હવે જા છાકરી, જા, અને તારે મને પગવવી હોય તો પીછે કાઢ વખત પગવળે.’ હેરટર પ્રાપ્ત થોલી જોડી. ‘પણ બહુ આથો બેઠકીય નદિ, પેલા ઝરાનો ગણુગણાટ તારાપી સંભળાય એટલામાં જ રહેશે તું.’

એટલે છાકરી ગીતો ગાતી ગાતી પેલા ઝરા પાસે : દોડી ગઇ અને તેના વિચારબર્ણ સૂરમાં પોતાના હોઠેરી ગીતદારા વંધુ પ્રસન્ન બનિ બેઠાવવાનો પતન કરતી ગાતી ગાતી તેના વહેનની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. પણ તેના એ હોઠેરી ગીતની એ નાનકડા ઝગને તો કંઈ શાન્તિ થઈ નહિ, એટલે તેણે તો આ ઘેરા સોગિયા જંગલના પ્રદેશમાં ગમે તો જતકાળમાં બની અજોષા બનાવની કોઈ ગમગીની ભરેલા બેઠી વાત પોતાની અંકુશ આપમાં કહેવા મૂકી, અથવા તો પછી હજી હવે પછી વાંદખમાં બનવાના કોઈ બનાવ સંબંધી પૂર્વમ્યનરૂપે વિચાર કરવા માંડ્યા. પણ પહેલે પોતાની આટલી નાનકડી નિઃશ્ચિન્તા પણ ગમગીનીનો તો પૂરતો અનુભવ થઈ ગયો હતો, એટલે તેમાં વળી પારકાના ગમગીની ઉમેરવાની તા તેની ઇચ્છાજ નહોતી, તેની આ મૂરતી ઝરા સાથેનો સચોટ સંબંધ છોડી દેવાનું તેને વધુ ગમ્યું. એટલે પેલા હાથા ખડકની ફરતમાં જોગેલાં જ ગરો કૂચે વીંચવાને તે તો ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

પોતાની આ તરંગી તોફાની હોઠેરી આ પ્રમાણે ચાલી અંધ, એટલે જંગલને વીધીને જતી એ કેડી તરફ હેરટર પ્રાપ્ત એક બે ડગમાં આગળ વધી, પણ છતાં દલુ તે જોહાની ઘેરી જાણમાં જ બની રહી. પાદરી એ કેડી પર થયને જ આવતો હતો. તે સાવ એકાએક હતો, અને રસતાની બન્નેના કોઈ ઝાઝામાંથી કાપેલી કાંઈકાંઈમાંથી બનાવેલી લાકડી હાથમાં લઈને આ બાજુ આગળ વધી રહ્યો હતો. હેરટરે તેને દૂરથી જોયો, તે નળજી ધક ગયો હતા, તેને ચહેરા નુરોજ વિનાનો શીમા પડી ગયો હતો. અને તેની હિતચાક્ષમાં પણ જરા પણ સહર વચરની અનુભવ નિશ્ચય દેખાઈ આવતી હતી. આવી અત્યંત નિશ્ચય એ ત્યારે રહેતો આજુબાજુના લોકમાં ફરવા નીકળતો અથવા અન્ય જતો પોતાને વંધ થકે એવી

પરિસ્થિતિમાં મુકતો ત્યારે એનામાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે પ્રવીં કહી પણ જોવામાં આવી નહોતી, પણ આ જંગલમાં તો સાવ એકાન્ત હતું, અને એની નિર્ગંતતા તો સાચાજ સ્વસ્થ પ્રકૃતિના પુરુષના મનોબળને પણ ગંભીર કંઈ એવી હતી, એટલે આ નિર્ગંત જંગલમાં એની એ અત્યંત નિશ્ચય કરણ રીતે પ્રકટ થઈ રહી હતી. એની અંતરની ગતિમાં પણ એક પ્રકારની શૂન્યમનસ્કતા જોવામાં આવતી હતી-કેમ જાણે એને આગળ ‘અંધ’ માંડવાનું કર્યું ધર્યાગન દેખાતું નહોતું તેમ જન પણ નહોતું, અને પાસેમાં પાસેના ઝાડના મૂળમાં પોતાની કાયાને ફેંધી ઈ સદને માટે ત્યાં નિષ્કેષ દશામાં પડી રહેવામાં એને આનંદ આવતો હોય-જરી રીતે તો એ શૂન્યમાં કાયાને આનંદ અનુભવી શકે એમ જ નહોતો, છતાં આપણે ધારી સપ્તમે કે કયાંક એને આનંદ પડે એવી શક્યતા હતી, તો પછી એ ઝાડના મૂળમાં સદને માટે નિષ્કેષ દશામાં પડી રહેવામાં એને જાણે આનંદ આવતો હોય-એવી શૂન્યમનસ્કતા એની ગતિમાં જોવામાં આવતી હતી. એને તો અંધ થઈ દલું કે આંધ ઝાડના મૂળમાં પોતે નિષ્કેષ પડેલા રહી હોય તો તેના પાંદડાં પોતાના પર પમરાઈ જાય, અને પરિધી પોતાની ઘાયા પર માંડીને ઘર ખાજનાં તે વપતો વપતો તેમાંથી એક દોષો બની જાય, પછી એવો દોષો બની જતાં પોતાની કાયામાં શાશ્વ રહે કે ન રહે તેની એને કંઈ પરવા નહોતી. કેમકે એને મન તો મત્સ્ય એ એટલી નિશ્ચિત અને અનિવાર્ય વસ્તુ હતી કે ન તેને ખામ નોતરવાની એને ઇચ્છા હતી કે ન તેનાથી દૂર નાસવાની પણ એને ઇચ્છા હતી.

રેરડંક મિ. ડિમ્સડેઇલને ત્રીજા વેરના થીની હોય એમાં ક્યાં ચિત્તો-પલો કહેયું તેમ તે પોતાની બાજી પર હાથ રખા કરતો હતો એ સિવાય બીજાં કંઈ ચિત્તો-હેરટર તો કંઈ જોઈ શકી નહિ.

૧૭

પાદરી ને હેરટરનો સમાગમ

પાદરી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો, છતાં તેનું પ્લાન બેચાં માટે અચાજ કરવા એટલી દિમિત હેરટર પ્રાપ્ત

હરી શકે તે પહેલાં તો તે હેરદર હાંમિ હતી તે સ્થળથી આમણ આણે ગયો.

‘આર્થર કિસ્ટરફલ !’ પહેલાં એ ધીરા અવાજે બોલી, પણ પછી એણે અવાજ વધારીને, હતાં એખરે સારે ફરીથી કહ્યું, ‘આર્થર કિસ્ટરફલ !’

‘કાણ બોલે છે એ ?’ પાદરીએ પૂછ્યું.

પછી, જાણે અમુક મનોદશામાં અને પેલામાંગોતાને કામ દેખી જાય એ એને ન ગમતું હોય એવી રીતે અકિન યાદી તે એકદમ સ્વચ્છ યાદી પહેલાં કરતાં દરદર સ્થિતિમાં ગમો રહ્યો, અને અવાજની દશામાં ચિંતા-પૂર્વક નજર ફરી તો તેણે જણે તણે એક આકૃતિને અસ્પષ્ટ રીતે જોયું, પણ એ આકૃતિએ એનાં મોંમાં કપડાં પહેવાં દર્શાવ્યાં, અને એ કપડાં ખરે જણેરે પણ ગાંઠગાંધી હવાઇ ગમેલા અને ગીચ ગાંઠાં ખંદરને લીધે ધૂંધળા બની ગમેલા વાતાવરણ સાથે એનાં એક-રૂપ બની જતાં હતા કે એ આકૃતિ તે કામ હાંમિ છે કે કામ પડાવવાની છે એ તે સમજી શક્યો નહિ. તેને યશું કે પોતાના વિચારધંદરામાંનું કામ જૂન આવી રીતે પોતાના જીવનમાંમાં આવીને તેના પર ઘૂમી રહ્યું છે.

પછી એક કમળું વિશેષ નિષ્ઠ ગયો તો પેલા દિગ્ગેષિકે અદ્ધર દેખાડ આણ્યો.

‘હેરદર ! હેરદર પ્રાણ !’ તે બોલ્યો : ‘એ તું છે ? છત્તી છે કહ્યું તું ?’

‘હા,’ એણે જવાબ આપ્યો. ‘મારાં છેલ્લાં સાત વરસને તો જીવન કદી સકાય તો હું કહ્યું છત્તી છું. અને તું, આર્થર કિસ્ટરફલ, છત્તી છે તું ?’

એ બંને જાણે આવી રીતે એક બાજબ ખરેખર હવે છે કે કેમ એવો જે પ્રશ્ન સામગ્રીમાં પૂછ્યો અને પોતાના અસ્તિત્વ વિશે જમ્મ આમ શંકા બતાવી એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. એ બંને જાણેનાં આ ધૂંધળા ઘેરા જગતમાં એવી વિચિત્ર રીતે બેઠાં મળ્યા હતા કે એમની આ મુશાકત્વ તેમ, પૂર્વજીવનમાં ગાદ સંજ્ઞાથી જોડાએલા એવા કામ જે આત્મામાં મુકુ અસ્થા જગતમાં પહેલી જ વાર એક બીજાને મળે, અને એ નવીન જગતની અવનવી પરિસ્થિતિથી કહ્યું દેખાએલા નહિ હોવાથી તેમ અર્થરે અકસ્માતે એકબીજાને મળવાનો પણ તેમને મહાવેરા નહિ હોવાથી એક

બીજાના મુંપડાંથી જાણે ફરીની કંપારી ખાતા હોય એમ કરતા હોય, એ પ્રકારની હતી દરેક જમ્મ બૂતરૂપ બની મુકું હતું. અને સામે બેસેલા બીજા બૂતરૂપ જાણે ચિત્કચિત્કો થઈ રહ્યું હતું. એ બંને સામાની દાગરીથી ચિપાવિષ્ણ થઈ માર્યાં હનું એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પંડથી પણ જાણે કે ભાડી બેસ્યાં હતાં. કેમકે અત્યારની કોટકીની દશી એ બંનેના અંતરમાં ફરીથી આદમખાન જગાડ્યું હતું અને કેવળ આવા અનન્ય મદદરવા પ્રશ્ન એ જ ફરી શકે એવી રીતે ઉભવતા હાલમાં પોતાનો પાછો છતિદાસ અને અનુભવ પ્રકટ કર્યો હતો. એમનો આદમ જાણે આ પસાર થએલ શબ્દોની મુકુમાં પોતાના રચપત્તું દર્શન ફરી શકેના હતા એટલે આર્થર કિસ્ટરફલે પોતાના શયના એવો ધીનગદાય કંપાવીને હેરદર પ્રાણના એવા જ શીતળ દાયના એ વડે જે સમજું કોં તે ભવદર્શક, ધૂજતાં ધૂજતાં, અને ન પૂરેકે કરતું પગું હોય એવી અત્યાકાંક્ષી અને મંદાયાની જ કહી. પણ આમ તાત ઉભાવિહીન હોવા છતાં એ બંને જાણના દગ્તમિલનથી આ મુશાકાતમાં જે શુભતા, નીરમતા, અને વિલાદ જેવું હતું તે મનમું પગપરમાં અદ્ધર ધર્મ મુકું. કંઈ નહિ તો, એ દગ્તરપર્ક પછી પોતે બંને એક જ જગતમાં વળી રહ્યાં છે એવી પ્રતીતિ ઉભવને થઈ.

પછી એક પણ શબ્દ વિશેષ બોલ્યા વગર, અને બેમાંથી એક જાણે બીજાને અમુક રથો ફેરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર, બંને જાણેની અચ્ચત મુંડી અનુ-મતિથી જ તેમણે, હેરદર જે જગાએથી બહાર નીકળી હતી તે હાથપેરી જગાએ પાછાં ગયાં, અને પહેલાં હેરદર ને પર્મ જે લીજોતરીથી હવાએનાં રીના પર બેઠાં હતાં ત્યાં જ જાળેને બેઠાં. બપોરે એમનામાં બેઠાવા જેટલે શુદ્ધિ ને શકિત આવી ત્યારે પહેલાં તો બંને જાણે, કામ મામાન્ય પરિચિત જગોં કરે એવી જ વાતો-વારવાં-યાં થોડાંમનું આકાશ ને થોડાક વખતમાં શરૂ થાય એવું લાગ્યું તોફાન એ વિશે વાતો-કરી અને એટલીજવા આતેઅસમયાંરે પૂછ્યા. આવી રીતે જે વિષયો પોતાના અંતરમાં જોડાઈમાં થોળાંક રજા હતા તે વિષયો પ્રત્યે જે બંને જમ્મ એકદમ નિર્ભયતા પૂર્વક નહિ પણ આસે કદમે સંકેતપૂર્વક જ વર્ણ્યાં. વિધિ અને પરિસ્થિતિને

બળે આટલા દીર્ઘકાળ પચત એકબીજાથી તર્ફે અવ-
પચાં હોય એ પ્રમાણે તેમને રહેણું પડેલું હોવાથી, બંને
જાણુ પોતાનાં દેવાનાં દાર ઉઘાડી શકે અને એમાં
અંતરતા સાચા વિચાર નિષ્પાલસ રીતે હૃદયના ઊંચરને
ઓળંગીને બદાર આવી શકે તે પહેલાં આમ કેટલીક
આડીઅવળી અપસ્તુત વાતો કરવાની જરૂર હતી.

થોડીતાર પછી પાદરી હેરર પ્રાઇનને એવી ટશે
નેત્રે રહ્યો,

‘હેરર,’ તે બોલ્યો, ‘તને શાન્તિ મળી ?’

પોતાની ઝાતી પર નીચી નજર કરીને તે શીકું દર્શી.

‘તને મળી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘જરૂર નહિ—મને તો નિરાશા લિવાય કંઈએ
મળ્યું નથી !’ તેણે જવાબ આપ્યો. ‘અને મારા
જેવા આદર્શને, આવું છતાં મુન્દરી રહેલા મારા
જેવા આદર્શને ખીછ આશા પણ શી રાખવાની હોય ?
હું તો નારિતક હોત, કશું કરતાં હતી અરેરાટી ન
થાય એવો સફસદ્વિવેચનના દ્રવ્યહીન પ્રત્યક્ષ હોત.
અધ્યયન, પાઠથી પ્રતિજ્ઞાથી ભરેલો બદમાસ હોત, તો
મને ક્યારની શાન્તિ મળી મળ હોત, અરે ! તો તો
મળવાની વાત જ ક્યાં હતી ? તો તો પછી મારી
શાન્તિ મેં કરી મુખાવી જ ન હોત ! પણ મારા
આત્માનું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું છે તે પ્રકારે લીધે, મારી
સદા પ્રતિનિધિ લીધે, મારામાં મુગધી જે કંઈ સુગ-
પરિચ્છાથી તરવો દનાં, મજર તરકથી મને જે કંઈ ઉત-
ત્રાતમ શુભે બહિષ્કારે મળ્યા દનાં, તે સજ્જા અને
માનસિક ચાતુર્ય ઉપભવવાનાં સાધન માત્ર જ બની
મળાં એ હેરર, અત્યંત દુઃખી થઈ પડ્યું હું !’

‘‘ મેંય તને તો લોકો પછે છે, ’’ હેરરે કહ્યું.
‘અને ખરેખર હું સરસ કામ કરે છે લોકોમાં ! તો
પછી એટલાથી તને આત્માસન નથી મળતું !’

‘એથી તો ઊલટો મારી ખીચાઉં ઉમેરે જ શાયદ કેવળ
ઉમેરે જ શાય છે મારી વેદનામાં એવી તો !’ કહું દિમ્બદરીને
પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘અને હું સરસ કામ કરી રહ્યો
હું એવું ને હોવાનું હાય ને ખરું, પણ મને પોતાને
તો એ કામમાં જરાયે બદા નથી ! એ તો કેવળ બ્ર-
હ્મા ને દેવી નેત્રેએ, મારા જેવો જરવાજ જની
અને એ જીવ ખીચાડ છાતો ઉપર કરસ માટે શું કરી

શકવાનો હતો ? અથવા મારા જેવો પતિત છત્ર તેમને પવિત્ર
કરતાં માટે શું કરી શકવાનો હતો ? અને લોકો મને જે
પછે છે તેવા સંબંધમાં તો મને એમ થાય છે કે એમ
પૂજાને બદલે તેઓ તો મારે ચિકિત્સક ને તિરસ્કાર કરે
તો આવું ! હું મારા પ્રવચન પીઠ

પર બેઠો હોઈ એ વખતે જાણે મારા મુખમાંથી
સ્વર્ગીય પ્રકાશ ઝરતો હોય એવી રીતે સુંદરો મારા
મારામાં સામે વાળીને નેત્રે રહેતાં હોય—સત્યની બીડી કમ્પ-
પૂર્વક મારા હિંમો ને બકતો મારી સામે એવી ટશે નેત્રે
રહેતાં હોય—અને જાહેરમાં અદ્ભુત પાપાંબર પોતાનો પોતામ
તેમની સુચાવી રહ્યો હોય તેમ તેઓ મારાં વચનેને ચાત-
કના જેવી વૃથાથી ખીચી રહેતાં હોય—એ વખતે એમની
આવી નિષાધસ સત્યપ્રીતિ અને જિજ્ઞાસા મારે જેવી
અને તરત મારા અંતરમાં દિપ્તિ કરું તો, જેને તેઓ
આટલા અલોભાવપૂર્વક પૂછ રહ્યા છે એવો જે હું તેવું
સાચું પતિત અધમ સ્વરૂપ મારે નિરખ્યું એને તે હેરર
શું હું આપાસનજનક વસ્તુ ગણી શકે છે ? મારું જાણ
દેખાવનું સ્વરૂપ, અને સાચું આત્મસ્વરૂપ એ બંને
વચ્ચે કેટલું વિશાલ અંતર રહ્યું છે એ નેત્રેને તો હું હૃદય-
ની બીડી વેદના પૂર્વક સ્પષ્ટિવાર કદવાણથી ખડખડ તરી
પડ્યો છું ! અને એ અંતર દેખીને શપતાન પણ કસા
કરે છે !’

‘એમ મનવામાં તું તારી જાનને અનાય કરી રહ્યો
છે, ’ હેરરે ખીચેલી મમતાપૂર્વક કહ્યું. ‘તેં હરવાના
ઉપાયમાંથી તારા પાપને અત્યંત દુઃખપૂર્વક પડતાવો
કર્યો છે. એટલે એ તારું પાપ તો કર ફરવા બૂનસાળી
વસ્તુ જની મધુ છે, અને તારું વર્તમાન છત્ર તો
સામેલાય લોકોની દૃષ્ટિએ લાગે છે એથી એક તત્ત્વમાર
પણ એવું પવિત્ર નથી. માનવ સન્કલ્પો કરીને
આમ પશ્ચાત્તાપ કરે તો પછી એના પશ્ચાત્તાપની કંબ
કિંમત ન હોય શું ? તો પછી એના પશ્ચાત્તાપથી અને
એના સત્ત્વપ્રસાપણ છત્રની તને કેમ ચિત્તાન્તિ
ન મળે ?’

‘ના, હેરર, ના, ’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘એમાં
મત્ત જેવું સંગીન તરર કશુંય નથી ! એ જાણું
બાઈન ડુઆરદિન છે, એટલે મને એવા રીતો
જાણ થય એવો મંત્ર નથી ! તપ તો મેં પુખ્ત થયું’

હે ! ખજી, પક્ષાત્તાપ મેં જરાય ક્યો નથી ! નહિ તે એ
ક્યાનાં આ દંભી પવિત્રતાસૂચક કપડું ફેંકી દીધાં
હોત, અને ક્યામતને દિવસે સૌ મને જે સ્વરૂપમાં
લેવાનાં છે એ જ સ્વરૂપમાં માણસો આગળ હું ખડો
થઈ ગયો હોત. સુખી તો હું છે હૈરદર કે આ દિંગળો-
કિયો અક્ષર તું હચોક તારી ખજી પર ધારણ કરીને
કરી છે ! મારો દિંગળોકિયો અક્ષર તો ગુપ્ત રીતે અંદરને-
અંદર સળગ્યા કરે છે, સાત સાત વરસના દંબને હોત-
પીડી પછી મારા સાચા સ્વરૂપમાં એ જ ખજી પર
અકિતને પગલાં મને ફેંકી નિરાંત થાય છે એવો પૂરો
ખ્યાલ તને ભાગ્યે જ આવશે ! ખીજાં બધાં માણસોની
પ્રશંસા એટલી થઈને એની પાસે જ મને હું
અધમમાં અધમ પાળી છું એવું રાજ રોજ કપૂર
કરી શકું એવો એક જ મિત્ર જે મારી કને હોત-
અથવા મિત્ર નહિ તો એવો મારો કટ્ટારાઈ કટી દુરમન જે
મારી કને હોત-તો એથી મને લાગે છે કે મારો આત્મા
છવતો રહેત. એટલી અધૂરી અધૂરી સર્જનશક્તિ પણ
મને બચાવી રાખત ! પણ એવા મોઢ સાથીને અભાગે
મારું સમસ્ત છવન કેવળ જુલુસાથી બરફ, સર્વથા
શૂન્ય, અને મુનપ્રાપ બની ગયું છે !

હૈરદર પ્રાણને તેના મોં સામું બેસું, પણ તરત
બોલતાં એનો છવ આલો નહિ. હતાં તેને પોતાના
અંતરમાં લાંબા વખતથી દબાવી રાખેલી હામિંએને
આટલા બધા આવેશથી બ્યક્ત કરતો દેખીને, પોતે જે
વાત કહેવા માટે ખાસ પ્રસાદપૂર્વક આંહોં આવી હતી
તે કહેવાની વક તેના આ સખ્દેમાંથી મળી ગઈ. એટલે
પોતાના હલ્લતા ખોલિના બાવોને વચ્ચે કરીને
જે એવી :

‘તું હમ્મો છે તેવો મિત્ર, અત્યારે જ તેં કહ્યું તેમ
તારા પાપનો ખતારો કરવા માટે અને સાચે એસીને
વિશ્વાસ કરવા માટે એકબે તેવો મિત્ર હું પોતે જ છું,
કમકે તારા એ પાપની હું જાણીશદર છું !’ એણે
કહ્યું, આટલું એણે વળી પછી એ. અચાનક, પણ
પછી વળી ચાલ કર્મિ પોતાને કહેવું હતું તે આખરે
એણે કહી નાખ્યું, ‘અને ઇં કહે છે એવો દુરમન તો
તારી કને લાંબા વખતથી છે ઇં ને તે એક જ પરમાં

શક્તિ રજા છે !’

આ સખ્દો સાંભળ્યા કે તરત જ તે ચમકી ગયો,
તેણે આસ રૂંધાઈ ગયો, અને નળો છાતીમાંથી પોતાના
દેશને બીરી નાખવા માગેનાં હોય એવા ભેરથી તે
જેંચવા લાગ્યો.

‘હું ? શું કહે છે ઇં ?’ તે ગોમ પાળીને બોલી
હાલ્યો ! ‘દુરમન ! અને તે વળી હું રહું છું’ એ જ
ધરમાં ! એટલે શું ?’

એનો દેહ કેવળ દુષ્ટ જ હોઈ શકે એવા માણસના
દાયમાં આ કમનસીબ પુરુષને આટલાં બધાં વડેસો
મુખી રહેવા દેતામાં—અરે ! આટલાં બધાં વડેસો શું.
એક કાચ પણ રહેવા દેતામાં—પોતે જે કદાચી બર્બર
છળ કરી બેસી છે તેનો હૈરદર પ્રાણને હવે પૂરેપૂરી ખ્યાલ
આવ્યો. અંધર કિસમીલ લેવા કમનસીબ વેલનથીલ ;
અને આજના અંતરના પુરુષને પોતાના દુરમનના સહજ-
સમાં રહેવું પડે—પછી એ દુરમન મારે તેવો વેશપદ્ધતો
કરીને રહ્યો હોય હતાં પોતાના દુરમનના સહજાસમાં
રહેવું પડે—એ એક જ વસ્તુ એના હલ્લતા. રવાબ્યને
ખજખજાવવાને માટે પડતી હતી. એક, એવો. સમય
તેને કે જ્યારે હૈરદર આ જામતમાં બહુ વિચાર કે
પરવા નહોતી કરતી; અથવા તેને પોતાને જે કશી
સદત કરવાં પડ્યાં હતાં તેને, કોયે એનામાં
જે મનુષ્ય દેવ આવી ગયો હો હતા તેને
હમિ એણે એમ ધારી લીધું કે પાદરીની અવરથા
પોતાના કરતાં મારી છે, અને તેમાં એણે તેને જે જુન-
રથામાં પડયો રહેવા દીધો. પણ થોડા દિવસથી, તે
દિવસે પાદરી જામરથ કરતો હતો તે સિત્તમી, તેને
મળીને એનો સહયો બનુક પાલાવ વિગતો આઈ તેમ
વિશ્વેષ પ્રત્યગ બન્યો હતો. રોજના મિતિજનવથ આઈ
પરોર તેના સાથે રહેતો હતો એટલે એની દુગતિનુ શૂન
જે આ પાદરીની આસપાસના સમસ્ત વાતાવરણને
વિભવ બનાવી રહ્યું હતું, અને વળી એ પાદરીનો
માણસ આ પાદરીના વેલનો વેશ ધારણ કરીને કરતો
હતો, અને તેથી પાદરીની શારીરિક તેમ માનસિક
નિર્મળતાએનો લાભ લઈને તે મારે તેમ શ્રી શકે એમ

હતું; એટલે આવી બધી જે તકા એ રોજર ચિલિંગ-વર્થને મળેલ તેના તેણે કૂર નિંપુર રીતે પોતાનો હેતુ સાધવામાં ઉપયોગ કર્યો હતો એ બાબતમાં પણ હવે હેરફેરને કદી નાંકા રહી નહોતી, આ બધી તકાદો દાલ લઇને તેણે આ દુઃખિયા પુરુષની ચેતનાને અખંડ ઉત્કેશભરી અવસ્થામાં રાખી હતી, અને એ ઉત્કેશભરી અસર પશ્ચ આરોગ્યપ્રદ દુઃખદ્રાસ તેના ખાન-સને સ્વસ્થ કરે એવી નહિ, પણ તેને બપે ને અસ્ત-વ્યસ્ત બનાવી મૂકે એવી હતી. આત્મ પરિચય, આ લવમાં માંડપણ અને પરબવમાં, માંડપણ જેવું પારિવૃત્ત ઐહિક સ્વરૂપ માત્ર જ છે એવી વિચારમાં વસી રહેલા સત્ય શુભ તત્ત્વ તરફની વિમુખતા સિવાય બીજું કંઈ આવે એવો શંકા નહોતો.

જે પુરુષને પોતે એક દિવસ ભારે રાજોખાપૂર્વક ચાલી રહી હતી-અરે, એક દિવસ શા મારે? સાચી વાત શું કામ ન કહેવી? અત્યારે પણ જે પુરુષને ભારે રાજોખાપૂર્વક પોતે ચાલી રહી હતી-તેના પોતે આવા દાલહવાય ક્યાં એમ હેરફેરને થયું. એને લાગ્યું કે પોતે રોજર ચિલિંગવર્થને કહી ચૂકી હતી એ પ્રમાણે પોતે જે રસ્તા પસંદ કર્યો હતો તે કરતાં તો પોતે પાશરીના યશ અથવા તો પુરૂ તેનાં છત્રનનો પણ બોગ આપવાનું પસંદ કર્યું હોત તો તે રસ્તે એના કરતાં અનેકગણો વધારે સારો હતો, અને અત્યારે, પોતે પાશરીને આ રીતે જે ભારેમાં ભારે અન્વાય કરેલો તેની એને કળ્લાત કરવાની હતી, પણ એ કળ્લાત કરવાનું કામ એને એટલું 'બધું આકરું' માગતું હતું કે એ કરતાં તો આંહી જન્મમાં પાંદડાં પર લાંબી ચીપાટ પડીને આર્થર દિગ્ગજીવના ચરણ આગળ જ મરણ પામવામાં એને વિશેષ આનંદ થયો, હોત.

'અરે અર્થર!' એ બોલી બિડી, 'મને માફ કર! બીજી બધી બાબતોમાં હું માચી બનવાને મથી છું.' ભારેમાં ભારે કપરા સંજોગોમાં પણ હું મક્કમ રીતે વળગી રહી શકું અને વળગી રહી છું એવો કોઇ સદ્ગુણ હોય તો તે સત્ય જ છે. આમાં અપરાધ્ય પ્રત્યેક હોય તો તે એક જ, કે ત્યારે તારું કિત, તારું જીવન, અને તારો યશ એ બધાનો પ્રજા બાંધે થયેલો અને એ બધું જોખમમાં આવી પડેલું ત્યારે

હું સત્યને વળગી નહિ રહી શકેલી, એ વખતે પછી મેં ઉતરપોશિ સંભવિત આપેલી. પણ સાચી બાબત એ હતી મારું મને એમ હોય : તોપણ અસત્ય કદી કિતકર નીવડતું જ નથી! મારી કહેવાની વાત હતી તારાથી નથી સમજી શકાતી? પેણે કેસો-આ તારો વેદ-જેને બધા રોજર ચિલિંગવર્થ કહે છે એ પુરુષ-તો મારો ધણી હતો.'

પાશરી પળવાર તો એને આતંત્ર કેપથી નોંધ રહ્યો-મુજા દેવી સારિકક પ્રતિતિના હોવા છતાં તેનામાં આવો કોઇ ને આવેશ તેના એ ઉચ્ચ, વિશુદ્ધ, અને ક્રોધ મુજોની સાથે વિવિધરૂપે બળેલો હતો, એ ક્રોધ જ એની પ્રતિભાનો સપતાની અંશ હતો, અને એ ક્રોધ હારા જ સપતાન એના ઉચ્ચ અંશો પર વિરુદ્ધ મેળવવાની આશા રાખી રહ્યો હતો. એટલે એ જણે તેણે જે મુસાબકેસ ચહેરો કર્યો તેમાં વધુ લયકર આવેશભર્યો ચહેરો હેરફેરે તો જિન્દગીમાં કદી પણ જોયો નહોતો. જે અણ સમય મુધી તેના આ કારુણ બાળી મૂકી એવો કોઇ ટકી રહ્યો, તેટલી મુશ્કેલી તો એ કોષે તેના સમસ્ત ચહેરાને પથરાવી નાખ્યો. પણ દુઃખ વેડી વેડીને તેનું ચારિત્ર્યગળ, એટલું 'બધું લીધું થઈ ગયું' હતું કે એની પ્રકૃતિની અંદરનાં નિષ્ક્રિય બળો પણ લાંબા વખત મુધી ટકકર ઝીલી શકે એવું રહ્યું નહોતું. એટલે આખરે તે જગીન પર ઢળી પડ્યો, અને પોતાનો ચહેરો પોતાના હાથની તેણે લાંબી દીધો.

'મારે એ વાત સમજવી જોઈતી હતી,' તે મનુ-મન્યો. 'અને હું સમજી પણ મચેલો એ. એ માણસને મેં પહેલી વાર જોએલો તે જણે જ મારું હલ્લ તેનાથી પાછું' હતી મચેલું, અને પછી પણ ત્યારે ત્યારે હું એને જોતો ત્યારે ત્યારે, મને તેનો ચહેરો અજાણ્યો જ લાગતો, એટલે મારા આ કુઠાની અજુગજાએ જ એ મુખ વાત શું પ્રકટ નહોતી કરી દીધી? અને છતાં મેં તેને કેમ વર્ષા સ્વપ્નમાં પિછા-ન્યો નહિ? અરે હેરફેર પ્રાપ્ત! આ વખતની લયકરતા-નો તને કંઈ ખ્યાલ જ નથી! અપરાધી અને માંદા આલસનું હલ્લ, જે મનુષ્ય એની વાતનાં જોઈને મુકી થતો હોય અને એને દિગ્માત્રીને રાચેલો હોય તે જ મનુષ્ય આગળ મુલ્ય કરવામાં આવે એ વસ્તુના કેટલી

કર વિશ્વના રહેલી છે-કેવો સુસિમિત્ર રહેલો છે-
ને એ વસ્તુ કેટલી બધી- સન્નિવસ છે! બાઈ !
બધું થયું તે તારા વાંકને લીધે ! તારી જવાબદારી
તે આ બધામાં ! એટલે તને હું માફ નહિ
કરું !'

એટલે હેરટર એકાએક બીજા મુદ્દા બતાવતીને
તારા હાથ તેની આસપાસ વીંટળાવી દીધા અને તેનું
હું પોતાની જાતી સરસું ચાંપી દીધું, પછી એમ
તાં તેના આસ પોતાના દિગ્ગેશિયા અક્ષર પર આવી
તેની પણ એટલે કશી પરવા રાખી નહિ. હેરટરની
ધમ્મી છૂટવા તેણે ધમ્મી તો બાંધી કરી, પણ છૂટ-
તી તેની સાથળી મથામણ નકમી યદ. કેમકે ફરી
તો તે પાછો કડક ચહેરો કરી પોતાની સામે જુએ
તો હેરટરને બીક હતી, અને તેથી હેરટર તેને પોતાની
ધમ્મી છૂટવા દેતી નહોતી, આખી દુનિયા એને કડક
રે નેત્ર રહી હતી-લાંબા લાંબા સાત સાત વરસો સુધી
પણ દુનિયા આ એકાદી સ્ત્રીને કડક નગર નેત્ર
રહી હતી-છતાં એ બધું એણે સાંપી લીધું હતું અને
કે પણ વાર પોતાની દૃઢ વિશ્વાસની આંખો દુનિયા
ભગમી એણે એમાં લીધી નહોતી. પણ આ રીકા,
બા, પાપી, અને દુઃખથી જન્મિત બની મએલા
તરી કડક નગર હેરટર સાંપી લીકે એમ નહોતી-
તેની નગર પોતાના પર પડ્યા પડી એનું છવન દર્શી
એમ નહોતું.

'એણે દલે મને માફી આપીશ !' એણે ફરીફરીને
ક્યા કર્યું. 'મારા સામે કડક નગર નહિ જોને દલે ?
ફરીકરને દલે ?'

'હેરટર, તને હું માફ કરું છું,' વિશ્વની ક્ષી
જુમાંથી ઘેરા અરાજ કાનનો, છતાં દલે કદા પણ
કે વગર, આખરે પાકરી બોલ્યો. 'હું તને દલે
કદા મનથી માફ કરું છું. અને ભગવાન આપણને
નેતે માફ કરે ! હેરટર, આપણે કંઈ આ જગતમાં
થી અપમ પાપાચારીઓ નથી, મારા જેવા પતિત
ચિત્તથી વિશેષ પતિત અને પાપી એવો માણસ
જગતમાં છે ખરી ! એ ડાસાએ જે વેર લીધું છે
મારા પાપ કરતાં પણ વિશેષ અપમ છે, જરા પણ
રેગરી વગર તેણે એક મનવકક્ષની પવિત્રતાનો અંત-

નિષ્કર રીતે અંત-કર્ષો છે. હેરટર, તે ને મેં એનું
અપમ કામ કદી નથી કર્યું !'

'ના, કદી નહિ,' એ ધીરે બવાળે બોલી, 'આપ-
ણે જે કર્યું તેમાં તો એક જાતની પવિત્રતા રહેલી
હતી. એ પવિત્રતા આપણે અનુભવેલી પણ ખરી.
આપણે પરસ્પર એ પવિત્રતાની વાત પણ કરેલી. કેમ,
હું મૂલી મથો એ ?'

'શૂપ શૂપ, હેરટર !' જમીન પરથી ઊભા થતાં
થઈ આર્થર દિગ્ગેશિયા કહ્યું. 'ના, હું નથી જુડી
મથો એ !'

એ બન્ને જણ એક બીજાનો હાથ પકડી સપ્તીને
એ જાડના દૂધ આગળ પડ્યા પડ્યા બેઠા. છવનમાં
આવી વિશ્વાસની પણ એમણે કદી અનુભવી નહોતી.
એમની સમસ્ત છવન સરેણી લાંબા વખત થી
આ એક જ ગિન્દુ બગી એમને ધમ્મી
રહી હતી અને એ ગિન્દુની નજીક આવતાં આવતાં
સવન રીને મેરી બની રહી હતી-અને છતાં આવી
વિશ્વાસની કાળમાં પણ એક પ્રકારનું એનું આકર્ષણ
રહેતું હતું કે તેનો આસ્વાદ લેવાનું, એક, પછી બીજી,
પછી ત્રીજી, એમ અનેક પગમાં એ એક પગને લંબા-
વ્યા કરતાનું, તેમને મન થયું. એમની આસપાસ આવી
રહેતું જન્મ અપેક્ષારથી છવાઈ ગયું હતું, અને તેમાં
અવનવા લાવરાને લીધે મીસો પાકી રહેતું હતું. એમના
આથા પર મૂકી રહેલા કાગળો સખન રીતે જાણતા
કરી હતા, અને એક ભારિયમ અપરધન રક્ષ, જાણે
પોતાની તથે જમીન પર એકેએક એ સીધુરૂપના જોડાની
મથાલીનીલરી ક્યા કદી રડું હોય, અથવા ભરિષમાં
એમના છવનમાં જે અનિષ્ટ પ્રસંગો આવતા હતા
તેની આગલી કદી રડું હોય એમ, બીજા ક્ષણ આગળ
દુઃખભર્યો અરાજ કરવા લાગ્યું હતું.

અને છતાં એ બન્ને જણ એમ ને એમ બેસી
રહ્યાં. નગરમાં પાછાં જાય તો ત્યાં હેરટર પ્રાધનને
પોતાને કસકસિતો મોતને રહી પાછો ઉપાડી લેવો
પર એમ દબો અને પાસોને પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો
પોકાઈ દંડ રહી પાછો માગણ કરવો પડે એમ હતો.
એટલે એ નગર બહીતી રહતો એમને ય-ય નીરસ
લાગતો હતો. તેથી એ બન્ને જણ પછી પળકાર ત્યાં

મી ગયા. આ ઘેરા જંગલના ધૂધળા-વાતાવરણ
થી મીઠા ને મૂલ્યવાન તો જગમગતો સોનેરી સૂર્ય-
નારા પશુ એમને જીંદગીમાં કદી લગ્યો નહોતો.
કેમકે પ્રેક્ષક હોય તો એ એક જ હતો, અને
પી આ પતિત સ્ત્રીની છતી પરનો દિવંગોસ્થિત અદ્ધર
હોં એને બાળી શકે એમ હતું નહિ ! એ જ રીતે
યારે ડિમ્સડોલને પશુ ભેનારી એ એક જ હતી,
તેથી ઉશ્વર અને માનવજાતિ સમક્ષ સરાયે દંષા
આપી કરતો એ પુરુષ, બીજો કપાલે નહિ તો એક
હોં તો પળવાર સત્તનિષઠ બની શકે એમ હતું !
તે તેથી આ જંગલનું મમળીત વાતાવરણ પશુ
અને બનને મની મણું હતું અને આંદોષી ભાઈ
વાનું તેથી જ એમને મન નહોતું થતું.

પશુ ત્યાં એકાએક કોઈક વિચાર તેના મનમાં
આવ્યો એટલે તે એકદમ ઝબકી ઊઠ્યો.

‘હેસ્ટર,’ તે બોલી ઊઠ્યો, ‘આ વળે એક નવી
પાપકા બોલી થઈ છે એનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી
બેની એ વાત રોજર મિલિંગ્સનને બતાવે છે, તો પછી
શાપથી શુભ વાત હવે કંઈ એ બાની રાખશે ? હવે
ર ને વેર આપણા પર લેવાનો તે કંઈ ભતતું હશે ?’

‘એની પ્રતિભા વિકસણ પ્રકારની ગહનતા રહેલી
’, ‘હેસ્ટરે જિજિ વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું, ‘અને એ
હાનતા શુભ રાતે વેર લેવાની એની અભાર સુધીની
નાથા એનામાં રહે થઈ ગઈ છે. એટલે એ આજથી
બી વાત પ્રકટ કરી કે એનું મને તો લાગતું નથી.
ગુણજાત, પોતાની એ અપામ અને ગુપ્ત વૈરરતિ તુષ્ટ
રવાને માટે એ કેમ બીજો રસ્તો તો બેસકે
લેવાનો જ.’

‘અને મારે—મારે હવે એ ભાંડર દુઃખનની
એક જ મકાનમાં કેવી રીતે રહેવું ?’ ભણે અંદર
સી જતો હોય એવી રીતે સંકેતપાત્રને, અને પોતાની
બાળી પર આવેશપૂર્વક હાથ દબાવે—એવી રીતે બાળી
પર હાથ દબાવે એ એને મારે હવે કેવળ કુદરતી
મૃત્યુ બની મણું હતું—આયરે ડિમ્સડોલ બોલી ઊઠ્યો.
‘મારા વતી તું આ વાતનો વિચાર કર, હેસ્ટર ! તું
મારા કરતાં મજબૂત મનની છે, તો મારા વતી આ
વાતનો તું નિર્ણય કર !’

‘તારે હવે એ માથુંસ બેસું રહેવું જ નહિ !’
હેસ્ટરે ધીરથી પશુ દહાડાપર્વક કહ્યું. ‘એની ફેડી-નજર
નીચે તારું હૈયું જરા વાર પશુ રહેવું જ ન બેઠકો હવે !’

‘હા, એની નજર તમે રહેવું એ મરવા કરતાં પશુ
નવાવટ છે,’ પાદરીએ કહ્યું. ‘પશુ તો પછી એના
લપમાંથી છૂટવું થી રીતે ! એ સિવાય બીજો કયો
રતો મારી પાસે રહ્યો પશુ છે ? મારે શું આંદોષ તો
એ પ્રુપનું સાચું સ્વરૂપ મારી આખળ થોડી વાર પહેલાં
પ્રકટ થયું એ વખતે આ સક્ષ્મ પાંદડાં પર હું ઢળી પડ્યો
હતો તેમ આંદોષ ને આંદોષ જ પડી રહેવું ? મારે શું
આંદોષ ને આંદોષ જ હમણે યદને પડવું ને મરી જવું ?’

‘અરે, તારી તે ફેટલી બધી કુદંડા યદી ગઈ
છે ?’ આંદોષી હલકાતી આંખે હેસ્ટરે કહ્યું. ‘શું તું
કેવળ નિર્જાતાને જ નરા યદને મરી જઈશ ? એ
સિવાય તો મરવાનું બીજું કંઈ કારણ નથી.’

‘ભગવાનને શાપ મારી પાછળ પડ્યો છે,’
અંતરના ડંખથી રિખાતા એ પાપતીરુ ધર્મશુભે
ઉત્તર આપ્યો. ‘અને ભગવાનના શાપ સામે ટકકર
ઝીલવાની મારામાં લાક્ષત નથી.’

‘પશુ તું બે ભગવાનની દયાનો લાભ લેવા
જેટલી યત્નિત બતાવે,’ હેસ્ટરે કહ્યું, ‘તો ભગવાન તો
તારા પર દયા પશુ બતાવશે.’

‘મારાવતી તું મજબૂત થા,’ તેણે કહ્યું. ‘અને
મારે શું કરવું તેની મને સલાહ આપ.’

‘તારે શું આખી ફુગિયા આંદોષ આટલામાં જ
આવી ગઈ છે ?’ હેસ્ટર એકદમ બોલી ઊઠી, આ
અપ્પે ભોલની વખતે એણે પોતાની જાડી આંખ
પાદરીની આંખ પર જડી રાખી, અને એ દરિદ્રપાત
હારા, પોતાની ભતને દહાર રાખતા જેટલું પશુ બળ
નહોતું એવા ફીણ ને જિજિલિત બની ગયેલા એ
પાદરીના અંતર પર સદગ દીતે યોદ્યમંત્રના જેવી
અદ્ભુત અથર કરી. ‘શું આખું વિષ એક પેલા
સહેરમાં જ સમાઈ ગયું છે ? એ સહેર તો હજી થોડા
જ વખત પર આપણે આ આંદોષ ને જંગલમાં ભેંટાં
છીએ તેના જેવું જ વેરાન અને સૂક્ષ્મ પાંદડાંથી
જાણેલી બુમિ માન હતું. પેલી પનરાટ આંદોષી ક્યાં
ગયું છે ! તું કહે છે કે એ સહેર તરફ પાછી આવે છે.

હા, ચહેર તરફ પાછી તો જાય છે જ, પણ એ ચહેરથી આગળ પણ તે જાય છે. એ ત્યાંથી એથી પણ ઊંચાણમાં વધુને વધુ ગીચ વનપ્રદેશમાં જાય છે, એ પ્રદેશમાં તે ડગલે ડગલે અચપ્પ થતી જાય છે, અને તે એટલે સુધી કે આંદોળી શેઠા માણસ દૂર એવા પ્રદેશ આવે છે કે જ્યાંની પીતા પાંદડાંથી ભરપૂર ભૂમિમાં એણે લોકેશનું નિમનિશાન પણ જરડું નથી. ત્યાં જ તો જ સાવ મુક્ત છે ! એટલી ટૂંકી મુસાફરીથી જ્યાં જ અત્યંત દુઃખ પામી રહ્યો છે એવા જગતમાંથી નીકળી જ્યાં જ દલુ પણ સુખી થઈ શકે એવા જગતમાં જઈ પહોંચીય ! શું આ બધા નિઃસ્ત્રીમ જંગલની અંદર તને રોજર ચિલિજવર્ષની દષ્ટિથી શુભ રાખે એવા એક જગત ગીચ લાગે નથી ?

‘હા, હેરટર, છે, પણ તે કેવળ ખરી પહેલાં પાંદડાં નીચેના જ લાગે છે.’ પાદરીએ વિચારમયું
‘સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો.

‘તો પછી નિર્મીમ સામરોગ વિશાળ જગતમાં એ રહી !’ હેરટરે પોતાનું કંપન યાત્રુ કાઢ્યું. ‘એ જગતમાં જ્યાં આંદોળી આવ્યો હતો. અને તારી મરજી હોય તો એ જ જગતમાં ને આંદોળી પાછો લઈ જશે. આપણા અસમ વતનમાં, પછી એ વતનના કેટલાક નાનકડા ગામમાં કે વિશાળ લંડનનગરમાં-અથવા બીજે કયા નદિ તો ચોક્કસ, જર્મની, ફ્રાન્સ, કે મગ્યીય ઇટલીમાં તો-જરૂર જ્યાં આ માણસને ખબર પણ ન પડે અને તેની સત્તા પણ ન મારે એવા સ્થાને પહોંચી જાય. અને તારે આ બધા પોતાની હલવામાં માણ્યું અને એમનાં રૂંદ જડ મંતવેઓની એટલી બધી શા માટે છાતર રાખી લેજોએ ? એ લોકોએ તારા હલવા ઉચ્ચ અક્ષોને અને દેવી સંપત્તિને બહુ દલાડા સુધી ખરીદાન રાખ્યાં ! હવે તમારે વખત બંદીઆનામાં રહેવાની જરૂર નથી !’

‘એ અને નદિ !’ ભણે કાલ રવિનું કાનું પડ્યું જેવાને કેટલેએ તેને બોલાવ્યો હોય એવી રીતે દેરજવા રાખેડો ખાનપૂર્વકે સાંભળીને પછી પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘આંદોળી જવાની મારામાં તારાન નથી. દુઃખી ને પાપી તો હું છું જ, છતાં વિપ્લવને મને જે વર્તુલમાં મૂક્યો છે ત્યાં જ રહીને મારું લીસેકે છવન જેમ તેમ પૂરું કરવા સિવાય બીજે કશું વિચાર મને

કદી આવ્યો નથી. મારો પોતાનો આત્મા તો પતિન છે, છતાં બીજા માનવ આત્માઓના એક અર્થે મારાથી જે કંઈ થઈ શકે તે દલુ કરવાની મારી ઇચ્છા છે. એને ચોક્કસ તરીકે હું એવડા નીવડ્યો છું, અને તેથી મારો આ મગ્યીનીમર્થો પહેરો પૂરો થયે મને ખરાબી ને મરણ સિવાય બીજે કશો બહોલ મળવાનો નથી એ ચોક્કસ છે, છતાં મને ચોક્કસપહેરો મારે જે જગતમાં મૂકવામાં આવ્યો છે તે જગત છોડી જવાની મારામાં દિવંત નથી !’

‘આ સાત વરસનાં દુઃખોના ભોગ નીચે જ સમજાય મારો છે, પોતામાં જે જેમ દલું તે જેમ રો તેનામાં ઉત્સાહ સંચાર કરવાનો મક્કમ નિશ્ચય કરી ને હેરટરે કહ્યું. ‘પણ એ બધા દુઃખોના ભોગને તારે તારી પાછળ મૂકીને આંદોળી ચાલ્યા જવાનું છે ! જ્યાં જ જગતમાં થઈને તારા માર્ગ કાપેને હોઈય એ વખતે કંઈ એ ભોગે તને વળમટા આવવાનો નથી; અથવા જખતરતરે એ જ જગતપ્રદેશમાં જવાને બાલે તારે સમુદ્ર બોજાંગીને દલિલાઈ મને જલું કશે તો ત્યાં પણ એ ભોગને કંઈ તારા વહાણમાં આપીને પડવાનો નથી. એટલે આ બધી ભરખાદી ને વિનાય જ તારે જ્યાં એ બનેલ છે ત્યાં જ રહેવા દે. એની સાથે જીવ વાવડપમાં પડ જ નહિ ! અને સાવ એકે એકથી બધું નવું મૂકે કદી દે ! આ એક અખતરો નિર્ણય મારો એટલે હું બીજા બધી મકલના ખાસ ધર્મ સુધી જરૂર નહિ ! બનિ તમામ બીજા અન્ય પ્રયોગો અને મરજીનાએ મારે તમામ બીજા અવકાશ છે ! દલુ સુખ ભાગથી સમય દલુ પુરુષ અવકાશ છે ! દલુ સુખ કરી થકય એમ છે ! એટલે એમ છે ! દલુ કલ્પણ કરી થકય એમ છે ! એટલે તારા આ જીવ દંબી છવનને રજાને તારા કાયા છવનની રથાપના કર. ને તારો આત્મા મંગલ ધનો દોષ નો આ રકનરખાં લોકોને ઉપદેશ ને આગામી બન ! અથવા તારી પ્રતિભે વધુ અનુકૂળ છે તે વિવેકમાં કમ કર ! મરજીની જગતમાં કોઈ શાખા અને નામકિંત પ્રયોગની ત્યે પડીને જ પડિન અને પ્રત પ્રવર્તુ છવન શાખ ! મરજીનેક યા ! એવક યા ! પ્રવર્તુ યા ! એક આંદોળી જગત દહીને મરી જરા સિવાય બીજું જે મને ને કદી આ અર્થે રિમોનર એવું નામ તજ દે, અને જરા પણ બીજા કે છવન

વગર તું પારણ કરી શકે એવું બીજું કાંઈ ઉચ્ચ નામ તારી પસંદગી પ્રમાણે સ્વીકારી દે ! જે યાતનાઓએ તારું જીવન આટલું બધું કારી ખાધું છે, જેણે તારી ઇચ્છાશક્તિ અને કાર્યશક્તિને આટલી મંદ બનાવી દીધી છે, અને જે તારામાં પચાસાપાંચ કરવાની પણ તોફાન રહેવા દે એમ નથી એવી યાતનાઓ બધાં તારે બોમવર્ષી પડતી હોય ત્યાં એક પણ દિવસ તારે ચામાટે પડ્યું રહેતું ? માટે યા બોમો અને બાપડીબ એકદમ આંદોશી !

‘અરે હેરટર !’ આર્થર કિંગ્સડેજ બોલી બિપેડ હેરટરના પ્રોત્સાહક ચુપ્પે સાંભળીને તેની આંખમાં ઉત્સાહનું તરલ તેજ એક પળવાર ચમકીને પાછું તરત અદરશ ધઈ ગયું, ‘જેના ઘૂંટણ પોતાની કાયાના ભાર નીચે કંપી રવા હોય અને વૂંક વૂંક થતા હોય એવા માણસને તું તો સરત દોડવાનું કહી રહી છે આ તો ! મારે તો આંદો જ મરી જવાનું છે ! પેલા ત્રિશાળ, અભણ, અને ખુશ્કેરી ભરેલા જગતમાં સાવ એકલા જવાનું સાહસ કરવાતી તારાત કંઈ મિત મારામાં તો નથી રહી !’

અગિયેર બની ગએલા આતમાની નિરાશાનો એ છેલ્લો સર હતો. આંદો હવે તે કરતાં વધુ સુખની જે તક તેને મળી રહેતી લાગતી હતી તે જીવી લેવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

‘પેતે હમણાં કંઈ તેમાંના અમુક શબ્દ તેજે કરીશી ઉચ્ચાર્યા.’

‘સાવ એકલા જવાની મારામાં કિંમત જ નથી, હેરટર !’

‘પણ તારે સાવ એકલા જવાનું જ નથી !’ બદ્દ જ ધીરા અવાજે એ બોલી.

અને એટલું બોલી એમાં બધું આવી ગયું.

૨૮

પ્રકાશનાં ધોધ

જે વાત કહેવાની પોતામાં કિંમત નહિ હોવાથી પોતે જેનું કેવળ આપું સૂચન જ કર્યું હતું, તે બેધક બોમવાની હેરટરની કિંમત નોખે આર્થર કિંગ્સડેજ એનું મો આંશ ને આનંદની ચમકની દરિયે જોઈ રહ્યો.

તેની આંખમાં એ વખતે આમ આશા ને આનંદ ચમકી રહ્યાં હતા, છતાં સાથે સાથે તેમાં જીતિ પણ બનેલી હતી, અને પોતે જેનું આપું સૂચન જ કરી શકે તે વાત હેરટરને આવી બેધક રીતે બોલતી સાંભળીને એની આંખી નીકરતા અને બહાદુરીથી અને એક પ્રકારનો ત્રાસ અને હમકમાટ પણ થયો હતો.

પણ હેરટરના ચિત્તમાં સદગ કિંમત અને કાર્યશક્તિ રહેલી હતી, અને તેમાં વળી એ લાંબા વખત સુધી સમાજથી કેવળ જુદો જ નહિ પણ બદિધૃત બનીને રહેલી હતી, એટલે આ પાછીને સ્વપ્નેય અચ્છ ન આવી શકે એટલા ઉદામ વિચારસ્વાતંત્ર્યથી એ ટેવાઈ ગઈ હતી. જે જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં એમીને અસ્થિર ને બળે જણ વાતો કરી રહ્યાં હતાં અને પોતાના ભાવિ છત્તકમો વિચાર તથા નિમ્મય કરી રહ્યાં હતાં તે જંગલના જેવા જ વિશાળ, જટિલ, સંકુલ, ઘેરા, અને નિરંકુશ નીતિજગતમાં, કસાપણ નિયમ કે માર્ગદર્શન વગર એ ભટકી હતી. જંગલી રેડ ઇન્ડિયનો પોતાના વનપ્રદેશમાં જેટલી રત્નચંદી અને નિરંકુશ રીતે ભટક્યા કરે, એટલી જ રત્નચંદી અને નિરંકુશ રીતે આ હેરટર વેશન રણપ્રદેશમાં ભટક્યા કરતી હતી, અને તેથી એવે વેશન રણપ્રદેશ જ બનેલું કે એનાં જુદાં હરણનું નિવાસસ્થાન બની મથે હતો. વસોધી એ માનવસંસ્થાઓ તેમ ધર્માચાર્યો તથા ધારાશાસ્ત્રીઓએ રચાવેલા સુયથા નિયમો, સુપ્રદાનો, ફરિયાદો આદિ તરફ આવા વિદેશી કે વિરોધીતા જેવા દરિયિ-દુગી ભેથા કરતી હતી, અને જેમ કોઈ રેડ ઇન્ડિયનને સુપ્રદેશી દુનિયાના ધર્મચુર કે ન્યાયાધીશ, ફરિયાદો માંચડો, ફરિયાદી લાકડું, મદદવાર, કે ધર્મચર્યા પ્રત્યે જરાયે આદરભાવ ન હોય તેમ એને પણ આ બધી વસ્તુઓ તેમ સંસ્થાઓ પ્રત્યે કોયે આદરભાવ રહો નહોતો, અને તેથી એ રેડ ઇન્ડિયનના જેટલી જ બેધકામથી આ બધી વસ્તુઓ અને સંસ્થાઓની એ ટીકા કરતી હતી અને તેથી કાલકાળની હતી. જીવનમાં એના જે કાલકાલ થવા લાગ્યા, અને જે પરિસ્થિતિમાં એ મુજબ હતી તે સુયથાનું વસણ એને મુજબ ને નિરંકુશ બનાવવા તરફ જ રચ્યું હતું. એના કિંમતોકિયે અદર બનેલું કે બીજા કોઈકે આ

જ્યાં જવાની કદી પણ હિંમત ન કરી શકે એવા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાના એનાં પરવાના રૂપ બની ગયો હતો. ફરેલી, નિરાશા, અને એકલતા, આ એનાં શિક્ષક બન્યા હતા-નિરંકુશ નિષ્કુર શિક્ષક બન્યા હતા. અને આ શિક્ષકોએ એને નીચર મકકમાં બનાવી દીધી, તો સાથે સાથે આ બધા શિક્ષકોએ એને થલ્લું પાલું જીવું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

ત્યારે બીજા બાળકો પાઠશાળાએ જઈ એક સર્વજન-માન્ય નિયમોના ભંગ કરી રીતે ભંગ કરી દેતા, છતાં એ પ્રસંગ એના જીવનમાં કેવળ અપવાદરૂપ ગણાય એવા નિરાશો હતો, બાકી સમસ્ત જીવનમાં સર્વજનમાન્ય નિયમોની મર્યાદાનો ભંગ કરવાને તેા પ્રેરે એવો અનુભવ તેને કદી થયો જ નહોતો. જો એક પ્રસંગે તેને કાશ્વે સર્વજનમાન્ય નિયમોના ભંગ થઈ ગયો હતો તે પણ તેણે જાણી જાણીને ધરાધાપૂરક કરેલું પાપ નહોતું, અથવા કોઈ સુધિચારિત જીવનસિદ્ધાન્તના અનુચરવરોએ એ કુશલરૂપે તેણે ક્યું ન હતું, પણ એ તો કેવળ કેલ કમલાગી પછે રાગવશને વશ બની જવાથી થઈ ગયેલું અનુચલ માત્ર હતું. એ કુલાંગી પદ્યંગ જ ની ગયા પછી તે કેવળ પોતાનાં કાથોનું કે આચરણનું જ નહિ-એમકે કાથો કે આચરણને સુગતરિધિત અને સુનિર્ણયિત નખવાં એ તો પ્રમાણમાં બહુ સહેલી વાત હતી-પણ હવેમાં ઊઠી એકેએક આજ્ઞામાં બાકી ઊર્મિનું તેમ એકેએક ક્રિયારતું લગત્રમ વિરૂત ગણાય એટલી બધી ખત અને બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો અને એ બધા પર સતત રીતે કંક ચોષી રાખ્યા કરતો હતો. તે થવિ પાઠી હતો, અને જલ્દીનું સ્વાત એ દિવસોમાં સ્માનના શિખરજાએ હોવાથી એ સમાજના નિવસો, સિદ્ધાંતો, અને રાજદોષ તે પૂરકહોયો પણ તે બીજા કોઈ પણ ધધાદરી કરતા નિરોપ જગમગેનો હતો. તે ધર્મશૂર હતો તેથી સમાજઅચરણનું પોલાડી ચોક્કું તેને ચારે બાજુથી જગમગ ચસાય નહિ એવી સજ્જ રીતે રૂંધી રચ્યું હતું. તેણે જીવનમાં એક વાર પાપ ક્યું હતું તે ખરું, છતાં એ પાપનો વચ્ચે કુશલેવો, મંચ સદાયે સજાકમા કરતો હતો તેથી તેનું અવર બીજા પાપોમાંની જેમ બહેરું કે નહેર ન બની જતાં અંગાકિના નેટલું સચેત અને અત્યંત પીડા કરી રહે

એવું, આજુ રણું હતું. એટલે જીવનમાં એક વાર પાપ કરવાથી તો તેણે કદી મંચ પાપ ક્યું ન હોત તેના કરતાં જણ નીતિનિયમોનું પાલન કરવાનું અને સદાચરની મર્યાદામાં જ પુરાઈ રહેવાનું તેને નિશો બજ અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં દુધથી દાઢેએ ઘણ પણ કુકોને પીએ તેની. રોંઠે એક વાર અકસ્માત પાપ થઈ ગયેલું તેથી, હવે તો આખી જીંદગીભર કદી પણ પાપને એકાદે પળ ન આવે એવી તેની રિયતિ સદાચરની દિગ્ધે સુરક્ષિત બની ગઈ હતી.

આમ આપણને લાગે છે કે હેસ્ટર પ્રાઈમલ સંજ્ઞામાં તો સમાજગદિગદમ અને જાહેર ફરેલીનાં સાત વરસોના સમસ્ત ગણી જાયે કે આ અન્યારની પણ માટે એને સુસજ્જ બનાવવાની કેવળ તારીમરૂપ જ બનેલી હતો, ત્યારે આચરકિમકેસની રીયતિ જીવી હતી. એના જેવો માણસ જો એક વાર ફરીથી પતન પામે તો તેના એ મુતવા બચાવમાં કઈ દલીલ ફરી છાયા એવું હતું? એક પણ નહિ; સિવાય કે નં એમ કહે કે લંગા વખતના આત્મનિક વેલાયા પોતે હારી ગયો હતો; પોતાને જે પચાતાપ અને અમાનિ ધર્તાં હતાં તે પચાતાપ અને અમાનિ જ પોતાનું ચિત મૂચાઈ ગયું હતું અને ધૂમપ્રત બની થઈ હતું; એક બાળકે ૨૫૪ અમદોષે મુનેચારના ૨૫માં આંદોશી નાસી છુટતી વાત હતી તો બીજા બાળકે આંદો રસિતી જૂવા દંબી પુરતી પોં જીવ ગાયવાની વાત હતી, અને આ બેમાંથી કઈ બાજવતો પસંદગી કરા ને પોતાની સ્વસદવિવેકકલ્પિતને માટે કપરી પરતુ થઈ પડી હતી; આંદો રહે તો પોતાને માથે મરજ. જલ્દે ફરેલી, અને પોતાના કુશમનના આજી કાવચારનાં જોખો જમૂગી રહ્યાં હતાં; અને હેવટની વસ્તુ એ કે, આંદોશી નાસી જમ તો પોતે આંદો જે કુખી દયાઈ ગયેલું જીવ ગાયો. હવે તેને બદલે પોતાના જેવા દીપ્ત રોગી, કુલાંગી, લાચાર, જીવનવાચારુના સદા વેશને જીવનમાંથી અનરસેદ અને સમભાવની આંદોના કરતાં કોઈ નકામ અને સાચા જીવનની જોખી કસતી આશા રહેલી હતી. આથી કોઈક સિવાય પોતાના મુતવા બચાવમાં એ બીજા કંઈ કદી શકે એવું નહોતું. પણ આથી દલીલથી તેને શો

લાભ થવાનો હતો? આવી લૂંટી છીડી તેના આ મહાભયકર ગુનાનો શી રીતે ગયાવ ફરી શકે એમ હતું? એટલે કાઠને કાઠ અને આંતરિક લાગે છતાં મત્ત સિદ્ધાન્ત આંદો જણાવી દેવો. એકએ કે કેમ. પણ માનવ આત્મામાં ને પાપ કે દુઃશયરે એક જગ્યાએ જરા સરખું પણ ગાળુ 'પાપ' હોય, તો આ ભવમાં તો એ ગાળુ ફરી પણ પૂરી ચકાતું જ નથી. બહુ બહુ તો એ ગાળાગતી માણસ એકી ફરી શકે; એમાં યદને કાઈ દુરમન પોતાના આત્મદુર્ભાગે એ રસ્તે યદને પેલી ન જાય અથવા તે ને એક રસ્તે સંરક્ષણ થયેલો હતો તે સિવાય આશ્ચર્ય કરવાનો કે હ બીજો રસ્તો કે કાંઈ બીજું સ્થાન શોધી કાઢીને પોતાના પર પૂરી ન પડે એટલી સંભાળ મળી શકે. પણ દીવાલમાં એક વાર ગાળુ 'પાપ' ને. તો એમનું એમ જ રહેવાનું અને પોતે એક વાર વિચર્યો આરવાદ લઈશે. એટલે એણે વિચર્ય ફરી બીજી વાર માણવાની દબાવી દુરમન એ ગાળા પાસે દરેકાં ચોરખાંચે આંસુ માર્યા જ કરવાનો અને ફરી વળી સફળતાપૂર્વક છાપો મારવાની તક સંભવ શોધ્યા જ કરવાનો.

હેરરની મુલાકાત સંજીવની પાદરીના મનમાં કંઈ મથન થયું હોય તોજુ તે વર્જવાની આંદો કંઈ જરૂર નથી. આંદો તો એટલું જ જણાવતું 'જમ થશે કે પાદરીએ નાસી જરૂર નો નિશ્ચય થયો અને ન પણ એકલા નહિ પણ કોઈની સાથે.

'આ કેરમાં સત વરસના સમયન ગાળામાં નો શાન્તિ અને આરામની એક પણ પળ અનુભવાતું મને આવે, તેણે સવમાં વિચાર થયો, 'તો હુ સ્વરિચમાં મોટી મોટી પણ ભગવાન મારા પર દવા જવાવશે એવા અવગ્રહન પર મરું છતાં ટાલી રાખું. પણ ને મારે મટે ઉદારની કાંઈ આશા જ રહી ન હોય અને મને અચળ આખની સજા જ ને ધર્મ ચક્ર હોય, ન પડી સજા પહેલ મુનેકરને ફાંસીને ચડાવે ને પહેલ મેલ દિવસ ને દિવસ ખેંચવામાં છી મને છે તેમ છીની આ તક મને મળી છે, તો એ મારે યામટે મરણી ન લેતાં અથવા, હેરર મને સમાવે છે તેમ આ ઉચ્ચતર છાત્રમણી મનોરો મારું હોય, તો ને પડી એ મારું અનુભવ કરવામાં એવાની આંતરની કાંઈ

પણ વંચતું હું અચિત જતી નથી જ કરતાં! વળી, એના. સાથ વગર તો હવે મારાથી વધુ વચન છતી શક્ય એમ જ નથી; મારા જેવા જગતિ પુરુષને ટેકા આપવાનું અને જગતમાં રિજાતા પુરુષને સાન્નિધ્ય આપવાનું એનામાં એટલું જુલુ બળ છે કે મારાથી એના સાથ વગર તો હવે છતી શક્ય એમ જ નથી. તો હે ભગવાન, મારી સામે મોં ઊંચું કરીને મોટ મોટ વાની તો મારામાં હવે દિવન રહી નથી, એટલે તોયું નેહન જ તને આજીવ કરું છું, કે હજુ પણ તું મને મારા પાપની માફી આપ.

'તારે જવાનું જ છે, મોકલ!' પાદરીએ હેરરની આંખ સામે દષ્ટિ કરી એટલે એણે સ્વરથવામાં કયું.

એક વાર આ નિર્ણય થઈ ગયો એટલે પાદરીના હૈયામાં ને યાગના થઈ રહી હતી તેના પર વિચાર્ય પ્રસારના આનંદની દાસિ ત્રિપ્તિ પ્રકાશ નાખવા લાગી. કાંઈ બંદીરાન પોતાના અંતરના કાંઈ મોંઘરામાંથી તાજે જ નાસી છૂટ્યો હોય, તેને અંકુશરિત મર્મભાવવાથી પુનિત નદિ બનેલા, અને સંસ્કારિતાની પુંઝરીમાં નહિ જરૂરિયા એવા કાંઈ પ્રેરણા મુક્ત વાતાવરણના અંદર આસ લેનાં ને આનંદ થાય એવો. અતઃ અતઃરે તેને થઈ રહ્યો. અતઃરે જાણે તેનો આત્મા એક જ ફરજે કિચે કોડ્યો, અને આજ મુખી પુણ્યમાં રમશેજાવાની યાત્રા કરેલા આ સપ્તમાં જરૂરે દર્શિયન તે કદી નહિ કરી શકે એથી વિશેષાંતરના આશ્ચર્યન અતઃરે કરવા લાગ્યો. મુળેથી ગોડી ધર્મનિષ્ઠાવાળી પ્રવૃત્તિને દોરાથી અતઃરે પણ તેની મનોદશા અનિવાર્ય રીતે જ અનિવાર્ય રૂંઝારી ગઈ.

'એહો! આ શું ફરી વળી આનંદનો અનુભવ થાય છે મને?' પોતાના અનુભવની આશ્ચર્યચિત થયો તે જાણ્યો. 'મને તો એમ હતું કે આનંદનાં જીવન તો મારામાં જગી મળાં છે! અરે હેરર, તું જ મારા છાત્રના કસામકારી ફિરરો છે! મને તો એમ લાગતું હતું કે મેં મારી પાપથી ખદાએથી, ખેરથી સામગી પડી ગયેથી, માંદગી કાઢીને આ જગતનાં પાંદડા પર નાખી દાંડી દતી, પણ હવે મને લાગે છે કે એ પાંદડાં જાણી દવે હું તેમજ થયો છું, અને હવે પહેલાં એવે મોકલો અને દુનંત રહ્યો નથી, પણ માન

નવે જ અવતાર આવીને બિભો થયો છું. અને કૃષ્ણ પરસાવનાર લગવાનના મહિમાને વિસ્તાર કરવાને નવી શક્તિએ મેળવીને હું અત્યારે બિભો થયો છું એમ મને અત્યારે અનુભવ યથ રહ્યો છે ! જોહો ! આ તો નવું સુખમય જીવન શરૂ પણ થઇ ગયું ને શું ? ત્યારે આપણે આથી વહેલાં કેમ ન મર્યા ?

‘ હવે ગદ્ય ગુજરી નહિ સંભારવી, ’ દેવટર પ્રાપ્તને જવાબ આપ્યો. ‘ જૂતકાળ પ્તાર થઈ ગયો છે, તો પછી એની ને એની વાતો કરી કરીને શા માટે કર્યા કરવી ? જો, આ મારી નિશાની લક્ષને હું એ જૂતકાળને ઉમેરી દૂર કરી દઉં છું, ત્યારે એ કદી હવે જ નહિ એમ એને સમજા નબટ કરી નાખું છું ! ’

આમ બોલતાં એણે એ દિગ્બોધિયા અક્ષરને પોતાના કપડા સાથે બાંધી રાખનારી ગાંઠે હોડી નાખી, અને છાતી પરથી લઇને તે કર મા ઇ ગમેત્રાં પાંદડાં પર છેડે ફેંકી દીધો. ત્યાંથી એ બે હજારી સંગા સરતી સરતી ગરાના આ બાળના કાંઠે આગળ જઈ પહોંચી, ત્યાંથી જો એક જ હાથ એ અત્તર આગળ વધ્યો હોત, તો એ ગરાના પાણીમાં પડ્યો હોત, અને ગરાને બીચારને અત્તરમુખીમાં અનેક દુઃખોની અકળ વાતો અત્યારે કરી રહ્યો હોત તેમાં એકનો ઉમેરો થાત, અને તેને એક વિચેર દુઃખચિત્તને આગળ ધસડી જવું પડત. પણ એ બરતભરેલો અક્ષર તો ગરાને ઠોકે જ થઈ ગયો, અને કાળના હાથમાંથી જૂલ જૂલમાં સરી પડીને ગુમ થઇ ગયેલા સ્તના પેટે ત્યાં અચકા લાગ્યો. આથી ક્રોધ અકાગિવા વેમાનુને એ બિચારી લેવાનું મન યાપ એવું હતું, પણ જો એની રીતે તેણે એ બિચારી લીધો હોત, તો પછી યાપ, નિરાશ, અને અકળ અગમ્ય-દુર્ભાગ્યનાં દરેકોમાં તેનું અંતર હંમેશાં ઘેરાયેલું રહેત.

આ કર્ત્તવ્યિહીન મધું એટલે દેવટે છૂટકારાને એક લાખે ઉડેા નિઃશ્વાસ મૂક્યો, અને એ નિઃશ્વાસની સાથે જ અત્તરમુખીની શરમ અને વેદનાને સમજા બાર એના અંતરમાંથી ચાલ્યો ગયો. આહા ! પછી એને કેટલી બધી નિરાંત થઇ ગઇ ! આ કર્ત્તવ્યિહીનને બાદ કરતાં મોટો હતો તેનું જાન તે એમાંથી દૂરી થઈ પારે જ મુખજ થઈ ! એવી જ એક બીજી આવેશમય

પ્રેરણાને બળે એણે પોતાના માથા પર પોતાના વાળને અંદર ફેંધી રાખનારી નેં ટોપી પહેરી હતી તે માથા પરથી લઇ લીધી, એટલે તરત ‘ કાળા, ’ પાંચ વાળ, પોતાની વિપુલ સમૃદ્ધિમાં છાયાપ્રકાશનું વેવિધ દાખવતા એના ખગા પર પથરાઈ રહ્યા, અને એના ચહેરામાં પણ અત્યાર સુધી નહિ જોવામાં આવેલું એવું માંડવ અને આકાંક્ષા આપવા લાગ્યા. એના મુંખ પર અને એની આંખોમાં પણ, જાણે એના ભીતતા ઉડાણમાંથી બીજી રહ્યું ‘ હોય એવું ઉડવાયલયું ’ લલિત રિમત ફરતી રહ્યું. ધ્યાન વખતથી. સાવ શીઘ્ર દેખાતા એના માલ પર રતમડી દીપ્તિ જવામાં રહી. આ એક કલાકના અમત્સારિક માળામાં લેડો જેને કદી પણ પુનર્જન ન પામે એવા ગણે છે તે જૂતકાળના પ્રદેશમાંથી એવું ભીત, એવું જોખન, અને એની સજા સૌન્દર્યલક્ષી એ સમજી એનામાં પાછું આપ્યું અને અત્યારે એના ચિત્તમાં મુખ્ય કન્યાના જેવા જે નવા કેડ જમ્યા હતા અને પૂર્વે કદી નહિ માણેલું એવા જે સુખનો અત્યારે અનુભવ થઈ રહી હતો તેને આધારે એની કાયામાં લખજખવા લાગ્યું. અને કેમ જાણે અત્યારમુખી આકાશ અને ફરી પર જમી રહેલું ધૂધળું વાતાવરણ આ બે મત્વ આભાસોનાં અંતરમાંથી સ્ત્રી રહેલા અચર્ય જ હોય તેમ, જેવું એમનું ઉદારીપણ એવનામાંથી આકૃષ્ટ મધું તેનું જ એ ધૂધળું વાતાવરણ પણ એકદમ અદૃશ્ય થઇ ગયું. પછી કેમ જાણે આકાશ એકાએક સ્થિત કરી ગઈ હોય એવી રીતે, એકદમ સ્વપ્નપ્રકાશ ભૂરી નીકળે, અને હલોખ સોનિયાં ગોડોનાં જૂલમાં થડો પર દીપ્તિ પથરાવે, પ્રત્યેક લીલા પાંદડાને અમકારો, અને ખરી પડેલા પ્રત્યેક પીળા પાંદડામાં સોનેરી કેન્દ્રિનો સંચાર કરતો આ ધૂસર જગમગમાં તેજની રેખાંત્ર કરી રહ્યો અત્યાર સુધી જામા પાપરી રહેલા સપાયા પદાર્થો હવે પ્રકાશને સત્કાર કરવા લાગ્યા. પેશા નાનકડા ગરાનું વહેલુ પગ હવે ખુશનુમા અમળી શોભી ગયું, ને એ ખુશનુમા અમળને લીધે જગમગ એક જોખ અકળ અંતર સંધી હવે એના પ્રવાહ જોઈ શકાયો હતો. અને જગમગના ઉડા અંતરની જે અકળના અત્યારે પ્રાગતી હતી તે પણ પહેલાંની જે ઉદારી નહિ પણ ઉદારામતી અકળના સજતી હતી.

આ-એ આત્મજોતા સુખ પ્રતિ પ્રકૃતિને આટલો બધો સમભાવ હતો-વનપ્રદેશની એ અણધારે અસંસ્કારી ધર્મભાનરહિને પ્રકૃતિને, માનવીને દ્વારે હતુ કદી નહિ તથાએથી અને ઉચ્ચતર સત્યથી હતુ કદી નહિ-પ્રકાશિત બનેથી એવી આ જંગલી પ્રકૃતિને, આ એ આત્મજોતા સુખ પ્રતિ આટલો બધો સમભાવ નહોતો. પ્રેમ, પછી તે પહેલી જ પારનો નવો જ જન્મનો હોય, અથવા તે મૃત્યુના નેથી માઢ મૃત્યુમિમાંથી લાંબા અંતરે ભગતો હોય તે પછી એ પ્રેમ, સત્યને પ્રકાશને પેલા છે છે, અને હૃદયને એટલી બધી દીપ્તિથી ભરી દે છે કે પછી એ દીપ્તિ ત્યાંના ઊંચકામને બાજુ જન્મતમાં રેવાના લાગે છે, આ જન્મક કાચ હતુ પણ પહેલાંના જેવું જ ધૂંધળું રહ્યું હોય તે પછી હેરટરની નજરે તેમ અર્થરે ડિસ્કોવરીની નજરે તો તે ચમકારા જ દેખાયું હોત !

હેરટરે વળી પાછો આનંદનો નવો ચમકારો અનુભવીને અવેશમાં તેની સામે નજર કરી

‘તારે હવે પછીનો પરિચય કરાવો છે.’ એ બોલી, ‘આપણી નાનકડી પદ્ધતિ !’ એને સ્તેષ નો છે-મને ખબર છે એ-પણ હવે તું જોઈને ને જુની જ નજરે-જુલા જ ભાવથી જોઈશ. ભારે વિચિત્ર છેકરી છે એ ! મને તો એ સમજાતી જ નથી ! પણ મારી પેટે તને પણ એના પર ખૂબ પ્રેમ આવશે, અને મારે એને કેમ કાપવી એ તું પછી મને સીખવશે.’

‘તને લાગે છે કે મારો પરિચય કરતાં એ બાળકો આનંદ થશે ?’ પાદરીએ જરાક ચિંતાપૂર્વક પૂછ્યું. ‘હોઈએ આને સાથે બાલુ જગદીથી દળી જતાં નથી-મારા પ્રત્યે ધર્મીવાર અધિષ્ઠાસનો ભવ જનાવે છે-એટલે લાંબા વખતથી દુઃ કોઈએથી દૂર જ રહો છું. આ પત્નિ પણ એ જ પ્રમાણે મને જ લાગ્યા છતાં છે !’

‘અરે, એ તો કંઈ મારું નહોતું !’ તેની માએ કહ્યું, ‘પણ જતાં એ તને ખૂબ પ્રેમથી ચદશે, અને તને પણ એટલો જ પ્રેમ-એના પર થશે. આંહી આટલામાં જ છે એ, એટલે દુઃ બોલાવું એને, પત્ ! એ પત્ !’

‘આંહીથી દેખાત છે મને એ,’ પાદરીએ કહ્યું.

‘જો-રવી પછે એ,’ જરાને ત્યાંમે કાંડે સુધપ્રકારમાં ચમકતી-છેતી છે ત્યાં. ત્યારે તને લાગે છે કે એ બાળક મારા પર વડાવ રાખશે, એમ ?’

હેરટરે સ્મિત-ક્યું, અને પછીને ફરીવાર બોલાવી. પાદરીએ ચર્ચુવી તેમ તે થોડેક છે, ડાગીબોની કમાનમાંથી એના પર આવતાં અધિકારના પ્રકાશમાં, ભલકારા વચાગુણમાં દીપ્તી કોઈ કદપનાપ્તિની જેમ જોવી હતી. સુધકરિણી તેના પર આમતેમ નાચતાં દતાં; ઘણાએ જોયા નીચી થાય તેની સાથે ધરીકમાં તેના પર પડે અને ધરીકમાં પાછાં અદરશ થઈ જાય એમ નાચતાં ફરતાં દતાં, અને તેથી ધરીકમાં તેનો કાપાને જાંબી તો ધરીકમાં બાબુકતી જનાપના હતી, ધરીકમાં જાણે તે સામે સાચું માનવ બાળક હોય એવા રૂપમાં તેને દેખાડતા દતા તો ધરીકમાં વળી. કોઈ નાના બાળકનો અચારી અરમા, જ હોય તેના રૂપમાં તેને પ્રકટ થતાં દત્ત. તેજે પોતાની માતાનો સાદ સાંભળ્યો, એટલે તે ધીરે પગથે જંગમમાં ધમને નાંચે આવવા લાગી.

પોતાની મા પાદરીની સાથે થાતે કરતી એટી હતી તે દરમિયાનમાં પછીને કંઈ પોતાનો સ્વપ્ન દેશાદ્વજનક નહોતો લાગ્યો. આ થેરુ વિશાળ અકાવન જે લોતો પોતાના દેવામાં જન્મતાં પાપો અને દુઃખો બંધીને આરાતાં દતાં તેમને તોડે અત્યંત કમલ સાચું હતું, જતાં આ એકસાઈ આપણી તો તેને જુની જ દિપ્તિથી જોતી હતી, એટલે તેનું તો ને રમતામાં ભાઈમય જેવું જતી ચર્ચુ દત્ત. ભારેખમ મોગિયું હોવા જતાં આ બાળકો સત્કાર કરવાને માટે જોગે તોજે કે મોંથી વંસરે પ્રેમજ અગ્ર પાદરુ ક્યું દત્ત. આ બાળકને આરોગ્ય મદિ આગળી શિશિરુત્તમાં યજ્ઞેયો પર્ણ દત્ત આ માણુ વસ્ત્રમાં જ પોતાં, અને તેથી મૂકલ પોતાં પર રક્ત નિંદ્ર પેટે ચમકી રહેલાં રાતાં રતાં પાતાં ભેર તે જોતી ચમક રત્ન કંદુ દત્ત. પછે આ જાંબા ભેર બેમાં કરી લીંસ અને એના વચકાકે સુવાસ ને મીઠાશથી ને ખુશ ખુશ થઈ મપ. ને આપણી દતી ત્યાં રસમાં કેટલોક પડીએ કરતાં દતાં, પણ એ નાનકડાં જંગમસોંઓએ તેના માર્ગમાંથી આપાં બહારની જરામે જરગ કરી નાંદ, એક નેનર તો વળી, પોતાનાં

એની આપી શપાની છબી તેમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી, અને તે પણ મૂળ કરતાં વધુ લક્ષિત સૂર્ય સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી. 'હવે પર્વની સારે સરંચા મળતી આવતી એવી આ છબી પોતાની અસ્પર્શતા અને અભામ્યતા મૂળ પર્વમાં પણ અમુક અંશે સંકલ્પ કરતી હોય એવું પાનવું હતું. જંગલના ધૂંધળા વાતાવરણમાં યથાને આ બંને જળને જે દૃષ્ટિએ એકાદરો નેત્રી પર્વ જાણી હતી-એક સમભાવની નેત્રી પાસે બેસી આવીશ સૂર્યપ્રકાશથી ચમકતા સ્થળે અને જાણી રહીને જે દૃષ્ટિએ આ બંને જળને પર્વ એકાદરો જોઈ રહી હતી-ને વિચારણ પ્રકારની હતી. નીચે જરામાં એક બીજી છોકરી જાણી હતી-બીજી છતાં એની એ, એવી છોકરી જાણી હતી-અને તે પણ પર્વની પેટ જ સોનેરી સૂર્યપ્રકાશના કિરણોથી ચમકી રહી હતી. આ પછી દેહરને પર્વથી પાંતે કોઈ અલગ રીતે અલગ પડી ગઈ હાય, બન્ને એ છોકરી જંગમમાં યથાને એકાદરો એકાદરો રહી હોય તેમાં કરતાં કરતાં આ દીકરી સાથે વચી રહેતાં તે વર્તુલમાં આ એ છૂટી પડી ગઈ હોય અને દરે તે વર્તુલમાં પાછી આવવા ને અર્થ ફાંકી મારી રહી હોય એવું દેહરને થયું.

આવી જે હાથ દેહરને પડી તેમાં સત્ત અને ભ્રમણા ઉભય રહેતાં હતાં; આ દીકરી અગામાં યથા થઈ હતી એ વાત સાચી, હતી પણ એમાં હોય પર્વના નહિ, પણ દેહરને જ હોય. પર્વ પોતાની આ આગળથી છૂટી પડીને ફરવા પીછા ને પછી તેની આગળની ઊર્મિઓના વર્તુલમાં એક બીજી વ્યક્તિને મળી ચુક્યો હતો, અને તેથી તેની માતાના જ ઊર્મિતંત્રનું સ્વરૂપ એવું બધું બદલાય ગયું. કે રખડતી રખડતી પર્વ પોતાને રંગને પાછી ની ત્યારે પોતાનું અસલ રંગન તેને જડવું નહિ, અને તેની રિયતિ એવી કહોડી યથા પડી કે જેને કયાં છે એની પણ તેને સ્વ પડી નહિ.

'અને એક વિચિત્ર તરંગ આવે છે' સૂર્ય-સંવેદનશીલ પાદરીએ કહ્યું, 'કે આ ઝેરા એ અણે કે પ્રલોક અને પલોક વચ્ચેની સીમા છે, એટલે હું તારી પર્વને કહી પણ મળી શકતો નથી. અથવા એ તે હું કોઈ પ્રેતલિપિનો છત્ર છે, આપણે બધાંજામાં નોકકથા માંજાણી તેમાં ફેરવામાં આવવું તેમ વહેવા

જરાની કિનારી આગળથી જોને મનાઈ હોય છે એવો કોઈ પ્રેતલિપિનો છત્ર છે એ? કૃપા કરીને એની આગળ ઉતારણ કરાવ, કેમકે એના આ-સંવેદનથી મારા યાતન-ઉચ્ચો-તો કપારના કંપના લાગ્યા છે.'

'આવ બેટા. આવો.' પોતાના બંને હાથ વિસ્તારીને દેહર તેને ઉતારણ આપતી બેસી, 'કહો પીપી ચાલે છે તું? આટલી પીપી કયે દિવસે હતી તું? આંદો મારો એક મિત્ર બેસો છે, અને તે તારો પણ મિત્ર થાય છે, એટલે આજથી તને તારી બા એકાદરો આપની તો એથી બેરુદ પ્રેમ બેગવવાનો મળશે. એક ફૂલના એ, અને આવ આંદો અમારી પાસે તું તો નાનકડા દરજાની જેટ ફૂલ શકે છે, તો આવ મડો.'

પણ આ મધ જેવી મોઝાં બચનોની પર્વ પર જરા અપર થઈ નહિ, અને તે તો હતી. તેમ ને તેમ જાને મારે કિનારે જાણી રહી, ધીકમાં તેણે પોતાની ઉચ્ચ અપકર્તી આજિ પોતાની આ પર ફેરવી રાખી, તો ધીકમાં પાદરી પર ફેરવી રાખી, ના વળી ધીકમાં આ બંને જ-એ કહ જાતનો સંબંધ આથી સ્ત્રી છે તે શોધી શકવા અને મમજવા માટે-એ બંને પર એવી સાથે દૃષ્ટિ કરવા લાગી. એ બાળકોની દૃષ્ટિ પોતા પર પડી એટલે કોઈ અલગ કારણે. વધુ યથાને પાદરીનો હાથ તેની હંથેલી આદર્શિક ટેવ મુજબ તેને અપર પણ ન પડે એમ અત્યાસને-તેની છાતી પર આવી ગયો. આપર પણ વિલમ્બ પ્રકારનું સત્તાવાદક સ્વરૂપ ધારણ કરી તજની આગળથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની ગાત્રી છાતી દેખાતાં દેખાતાં પોતાનો હાથ આગળ વિસ્તાર્યો. નીચે જરામાં હર્ષણમાં પણ પુષ્પનેજાણી શોધી રહેતી. પર્વની ચમકતર આજુ-ત પોતાની તજની સાંધી કરીને કંકર-દેખાડી રહી. 'એવી લલ્લુ છોકરી કેમ આવતી-બધી તું મારી પાસે?' દેહર બોલી બેસી.

પર્વ હજુ પણ પોતાની તજનીથી એની બની બાજવની જાણી રહી. તેના કપાળ પર કોઈની કચ્છલીયો પડી ગઈ, અને આ કોઈની દેખાઓ તો તેના બાકિશ, છે નાનકડા બચ્ચાના જેવા ચહેરા પર બેસી નિશીલ સચોટ અને લગપ્રેર દેખાવા લાગી. છતાં તેની આ તો પહેલાની જેટ જ અચાઉ કોઈ દહણિ નહિ ને

આને જ મધુર સ્મિતનાં ઉત્સવપથે પહેરીને તેને બોલાવી રહી હતી, તેથી પોતાની ક્ષણરતની કંઈ અસર ઘણેલી ન બેળાં તેણે પહેલાં કરતાં વધારે કડક દેખાવ ધારણ કરીને અને કોપધર્મક તજની બતાવીને પોતાનો પગ પહોડ્યો. એટલે અંતમાં ખૂબ વળી પાછી પેલી વિલક્ષણ સૌન્દર્યમંડિત આકૃતિ, કોપની દેખાએ, લંબાવેલી તજની, ને કડક દેખાવ ધારણ કરીને પર્લની વાલને બાજે કે દેરે આપવા લાગી.

‘ઝટ કર, પર્લ, નાંદ તો પછી હું તારા પર વિપ્રાશ્ય’, હેસ્ટર પ્રાપ્તે બૂસ પાડી. બીજા પ્રસંગે તો એ તરંગી તોફાની બાળકના આવા વિલક્ષણ વર્તનથી એ દેવાઈ ગઈ હતી, છતાં સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મારે તે ‘વધુ ચિન્મય ને સમ્પત્તાધર્મક વર્તે’ એવી અતુર પ્રજ્ઞા એ સંખી રહી હતી. ‘એકી પૂરેને આવ મર આંદો દોડાવી, એવી તોફાની કોકરી! નહિ તો પછી મારે ત્યાં આવવું પડશે!’

પણ પર્લ જેમ પહેલાં તેની માની રિનિમિશથી પક્ષણ નહોતી તેમ આત્મારે તેની મુમુક્ષુઓથી પણ જરાવ કરી નહિ, અને બીજી એકાએક અત્યંત ગુસ્સે થઈ જઈને પોતાની નાનકડી કાષાને અત્યંત આવેશથી અમંગારવા લાગી. સાથે સાથે તેણે એવા ભેરથી ચાંચો પાડવા મોંઘી કે આંખું જંગમ એમરથી માથ કાઢ્યું, એટલે તેણે કોહરવાની ને વગર વિચારના કંઈમાં જોડે તે સાવ એકલી હતી, છતાં જ્યારે કોઈ મોડે ગ્રમ મનુષ્ય-મમદ તેના પ્રત્યે ગ્રમભાવ દર્શાવી રહ્યો હોય, અને તેના એ કેમમાં પોતાનો સ્વ પુરતીને તેને ઉત્તેજન આપી રહ્યો હોય એવું લાગતું હતું. ફરી વળ એકજ અંતમાં જેવાં તેની આકૃતિ નેમાં પ્રતિનિધિન ઘણેલી દેખાત, જે પુષ્પમેખલા અને માથે પુષ્પમુદ્ર ધારણ કરેલી, પણ ગુસ્સામાં પગ પહોડાવી, આવેશથી અમંગલી, અને આ બંધાતી માથે, પોતાની નાનકડી તજની ફેરવાની છતી સામે એવી રખતી એવી તેની રોગપરી આકૃતિ તેમાં પ્રતિનિધિન ઘણેલી દેખાત.

‘હાં, એ કોહરને લાઈ દુન લગતું તે હું સમજી ગઈ’, હેસ્ટર પાદરીને ધીમેથી કહ્યું, અને આમ કહેતાં કહેતાં પોતાના અંતરની વેદના ને બિચ્છાદ છુપાઈ રાખવાના પ્રયત્ન પ્રત્યક્ષમાં એ રીતી પડી રહી. ‘રોજ

રોજ જેવાં હોય એ વસ્તુમાં એક જરાક સરખો પણ ફેરફાર થાય તો બાળકોને ગોઠવું નથી, પર્લ રોજ રોજ મથા સરીર પર જેવાં એવી એક વસ્તુ અત્યારે તેના બેગમાં નથી આવતી, એટલે તેને એન પડતું નથી લાગતું!’

‘એ કોકરીને શાન્ત કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય તારા હાથમાં હોય’, પાદરીએ કહ્યું, ‘તો તે ઉપાય અજમાવીને મહેરબાની કરીને તેને એકદમ શાન્ત કર, થીમતી દિગ્નિચ્છાના રોગિક્ષ ચિહ્નપણી જેડે આ કોહરને પણ આમ રોપે લગાએલી જેના મારો છવ માત્રો નથી’, દિગ્નિચ્છાના નામ આગળ રિમ્ત કરવાનો યત્ન કરતાં પાદરીએ ઉમેર્યું, ‘એ લુપ્તના કડચતી પોમા મોંઘી જેડે પર્લના સુકુમાર લાવણ્ય પર પણ એનો રોય બહુ વચવી અસર કરે છે, માટે મારા પ્રેમને ‘આતર તું’ એને શાન્ત કર!’

એટલે હેસ્ટર પાદરી ભણી એક ક્ષમક તિરછી નજર નાખીને પર્લ તરફ ફરી. આ વખતે એના માસ શરમતી સુરખીયો રૂપરૂપ થઈ ગયાં હતા, પણ પર્લ તરફ ફરી કે તરત જ એની હાનીમાંથી એક ઉંઠો નિસસો સરી પડ્યો, અને હજી એક અંધાર પણ એને બોલે ત્યાં તો લાણવાર રૂપરૂપ બનેલા એના માલ રાખના ભેગા શીકા પડી ગયા.

‘પર્લ’, એને વિશ્વાધર્મક કહ્યું, ‘તારા પગ આગળ નીચે ત્ને! જે ત્યાં તારી પડ્યે જ! ત્ને, અંતરે આ કંઈ!’

કોહરીએ જતાવેને સ્થળે નજર નાખી, તો પોતે દિગ્નિચ્છિયો અસર ત્યાં પડ્યો હતો, અને ને નસાના પહેનની એટલો નજીક પડ્યો હતો કે એમાંનું કશી બરનકામ ગુપ્ત પાણીમાં પ્રતિનિધિન થતું હતું.

‘આંદો લાવ એ!’ હેસ્ટરે કહ્યું, ‘તું આંદો આપીને લઈ ત્ને!’ પર્લે જરાવ આપ્યો.

‘આજ કોહર’ તે દાહુ’તું રાખ એ!’ હેસ્ટર બાળકમાં પાદરીને સંબોધીને બોલી. ‘અરે, મારે તો એની પગી બધી વાતો તને કહેવાની છે! પણ અરેબર, આ અંગ આખળી નિશાનીના સંબંધમાં તો એની વાત નહિ સારી છે, આજે આ મુશ્કેલી કોહરને અંતમાં જઈએ, અને એ જ્યારે કોઈ રહોતો પ્રસન્ન હતો એમ લામવા માટે એટલ

દિવસ-એટલે કે બહુ થોડા દિવસ, છતાં એટલે થોડા વખત તે-મારે નિશાની પહેરી રાખ્યાં નેહએ, અને એ પહેરી રાખ્યાયા મળી વેદના એટલે વધુ વખત મારે વેદી લેવી નેહએ. જંગમ એ નિશાનીને સંતાડી નહિ શકે ! મધ્યરશ્મિ એ મારા હાથમાંથી સ્થિતિ લેશે, અને પછી સહાને મારે તે ગળા જશે !'

આમ બોલતી એ ઝડપે કિનારે ગઇ, એ દિગ્ગોળ-કિયો અક્ષર એણે ઉપાડી લીધો, અને પાછો પોતાની છાતી પર ચોડી દીધો. પણ પાર પડેલાં જ હંડરે આ અક્ષર મધ્યરશ્મિ પધરાયાં દેવાની ઇચ્છા બારે આશાપૂર્વક સ્થાવી હતી, છતાં વિધિના હાથમાંથી આ ભયંકર અક્ષરસંગ્રાહ્ય રીતે ફરીથી સ્વીકારતી વખતે એ તો પોતાને કપાળે હંમેશાને મારે ચોટિયા જ છે, અને કેમ કરનાં ને સમજે દળથી જ નહિ એવો વિચાર એને અતરમાં આપ્યા વગર રહ્યો નહિ. એણે એ અક્ષર અર્ધન અવકાશમાં ફેંકી દીધો હતો ! અને એ ફેંકી દીધા પછી કશોક એણે નિગતિને અનુભવ કર્યો હતો ! પણ ત્યાં તો એ દિગ્ગોળકવચું અજાગિયું નિશાન પોતાની અસલ જગ્યા સાચવવા પાછું આવીને ઝગમગ લાગ્યું જ ! અને કુશળનું સદાય એવું જ હોય છે, પછી તેને આવી રીતે કોઇ સંસાદાસા સાકાર કરો કે ન કરો તોપણ એ વિધિના અક્ષર લેખની પેઠે સદાય કપાળે ચોટિયું જ રહે છે. એ તેમ કરો, પણ એકવાર ખદાખ કમ કયું કે તેમાંથી હરી પણ નાસી શકે જ નહિ ! દિગ્ગોળકિયો અક્ષર છાતી-એ લગાડી દીધા પછી હેઠરે પોતાના વાળ બાંધી દીધા અને પહેલાની માદક ટોપીની નીચે નાખી દીધા. અને ભણે આ સોગિયા અક્ષરમાં સમગી વસ્તુએને કરમાવી દેવાની કોઇ બદ્ધ કરમત હોય એમ મિત્રા બીતરની સપળા ઉખા, સુન્દરતા, તે ઝગક, સ્પર્શનને સમયે આજ થતા પ્રકાશની પેઠે એકસરી મઇ અને એના શરીર પર કોઇ ધૂંધળા ઝાંઝા પથરાઈ ગતી લાગી.

પોતાની કાયાનું આનું ગમગીનીભવું પરિવર્તન પૂરું થયું એટલે પછી એણે પોતાનો હાથ પકડી બંધાવ્યો. 'કેમ હવે તો ઝોળાએ છે ને તારો મન ?' એણે કાકાના ભાવ સાથે છતાં કંઈક શાન-વચાને પૂછ્યું 'હવે તારો મન પોતાની સ્વતંત્ર નિશાની ફરી પાછી ધારણ કરી છે, અને પડેલાં જેથી જ એ પાછી ગમ-

ગીન બની મઇ છે, તો હવે તો એ ઝરો ઝોળાએ આંહી આવીશ ને, અને મને તારી મા તરીકે હવે તો સ્વીકારીશ ને ?'

'હા હવે આવીશ !' ક્ષમગ મારીને ઝરો ફરી હેઠર પાસે આવી ને એને પોતાની બાથમાં દખલતી તે બોલી, 'હવે ખરી તું મારી થા ! અને હવે ખરી હું તારો પત્ન !'

પછી તેનામાં જવલ્લે જલેવામાં આવતો હતો એવા મુદ્દભાવપૂર્વક તેણે પોતાની માનું મોંનીચું આંખીને એના કપાળ અને બુને માલ પર ચૂપા કરી, પણ વળે પછી તરત જ, પોતે જે થોડું આશ્ચર્ય કે શાન્તિ આપેલ હોય તેમાં પાછળથી દુઃખની ચમકારી ભેજવાને તેને વ્યૂત બનાવી દેવાની તેની જે મદદની અનિવાર્ય દેવ હતી તેને વશ થઇને, પક્ષે પોતાનું મોઢું ઊંચું કરીને પેલા દિગ્ગોળકિયા અક્ષરને પચ ચૂપી કરી !

'એ કંઈ સાટું ન કહેવાય છે !' હેઠરે કહ્યું, 'જાણ હેત બતાવીને પછી તરત જ તું મારી મરકરી કરે છે !'

'પેણે પાદરી કેમ ત્યાં બેઠો છે ?' પક્ષે પૂછ્યું.

'એ તને આવકાર આપવા માટે તારી વાદ એધને બેઠો છે,' તેની આંખે જવાબ આપ્યો, 'તો આવ તું આંહી અને એમને વિનંતિ કરીને એમની આશિષ માગ. એના પક્ષે એ તારા પર પ્યાર રાખે છે, અને તારી મા પર પણ પ્યાર રાખે છે. તો તું એમના પર પ્યાર નહિ રાખે ? આય, આવ અહ ! તને મળવાને એ ક્યારના ઝંખા કરે છે ?'

'એ સું આપણા પર પ્યાર રાખે છે, એમ ?' પોતાની માવા એં પર ઊંડી સમજબરી દષ્ટિ કરીને પક્ષે પૂછ્યું, 'એ સું આપણા બનેલા હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણું માથે રહેરમાં આવશે ?'

'અતારે નહિ બેટા,' હેઠરે જવાબ આપ્યો. 'પણ આગળ ઉપર એ આપણા હાથમાં હાથ મિલાવીને આપણી માથે કરશે. આપણે બધાં એક ઠંધાપદું મંકાન રાખીને તેમાં સાથે રહીશું. એ વખતે તું પછી એમના ઝોળામાં બેસશે. એ પછી તને બતાવનું શિશુ આપશે, અને તું પછી એમના પર પ્યાર પ્યાર મળાશે, તું એમના પર પ્યાર રાખીશ-કેમ ખડું ને ?'

‘અને એ રોજ પોતાનો હાથ ઊઠી પર રાખ્યા કરશે ?’ પપે પૂછ્યું.

‘તું તે કેવો સવાલ પૂછે છે, મૂરખ હોકરી ?’ તેની મા ભેલી કીડી, ‘ચાલ આવ, ને એમની અશિષ માગ !’

પણ, ગમે તો બહુ ઘાટ લડાવેલ રોક જાળકમાં પોતાનું સ્થાન પચાવી પાડે એવા દર કાંઈ દરિયા પ્રાંતે ને છાંયોભાવ સદમ રીતે જ હેવ છે તેથી પ્રેરાઈ શકે તેથી, અથવા તો તેની અંધરગી મૂંઝાના ગીમ્લ કાંઈ વિચિત્ર તરંગો વધે ઘડે, પ તેથી, એમ ગમે ને કારણે પપે એ પાદરી તરફ જરા પણ આદરભાવ દર્શાવે નહિ. આખરે તેની મા તેને પગે બેઠી લાપી ત્યારે જ તે ત્યાં આવી; પણ આવી ત્યારેય તે પાછી જવા અમળાતી હતી અને જતનજતના ચાળા કરીને પોતાની આનાકાની રપ્પ રીતે દર્શાવતી હતી. કેમકે જતનજતના ચાળાનો છેક જ્યપજ્યથી જ તેની પાસે જાંઘર બંધો હતો; અને તેનો ચહેરો પણ એવો પરિવર્તનશીલ હતો કે એમાં તે ધારે તે ફેરફાર કરી શકતી હતી, અને હરકમાં નવાં નવાં તોફાને વ્યક્ત કરી ઘસતી હતી. પાદરી તો જીયારે તેનું આપું વર્તન જોઈને ચૂંચવાઈ જાયો, પણ કદાચ પોતે તેને સુખન કરે તો તે જાળકી પોતાને તેના પ્રેમદેશમાં પ્રવેશ કરવા દેશે એમ ધારીને નીચે નખીને તે આગળ આગ્યો અને તેના કપાળ પર એક સુખન કહ્યું. પણ જેવું તેને સુખન કહ્યું કે તરન જ પત્તે તેની માતા દાથ માંથી બળ કરીને છૂટી ઘડ અને દહી કાઢીને ગંગા પર ગઈ, અને ત્યાં વહેણ પર નીચી નખીને એ અળખામણ સુખન પૂરેપૂરું ધોવાઈ ગયું અને વહેતા પાણીમાં વિરનરી ગયું ત્યાં સુધી પોતાનું કપાળ અગાધ પાણીમાં પખાડ્યા કહ્યું. પછી હેરદર અને પાદરી જન્મે જન્મ પોતાની તવી પરિશિષ્ટિને અંગે ને કંઈ ચોજનાઓ કરવાની હતી અને કાચે પાર પાડવામાં હતાં તે મુંઝવી વાતો કરતાં જોઈ તે બધો વખત તેમને જન્મેને મુંઝી મુંઝી જોઈ રહીને તે દૂર જીબી રહી.

અને હવે આ મુંઝોર નુકાકાર પડી ઘડ. હવે આ બીજી વાટી હતી એવી નિર્જન જની જગતની, અને એનાં ઘેરાં અખડાગ રહેા, પોતાની અંતઃ-

નિદ્રાઓ વડે આંહી ને જની મધું તેની વાતો ધીરે ઘરે લાંબા વખત સુધી ક્યાં કરવાનાં, પછી ભરેને એ વાતોથી કાઈ પણ માનવીને કશોપ લાભ ન થાય તો પણ તેઓ તોવા તો ક્યાં જ કરવાનાં, અને આગમગીન કરી પણ પોતાના હૃદય પર અત્યાર સુધીમાં ને અનેક સુખ વાતોનો ભાર વધતો હતો અને જોના વિશે પુગોના સુજો સુધી એક સરખા ગમગીન અગાળે પ્રસાપ કરેતો વહેતો હતો તેમાં આ જનારથી એક સુખ વાતનો ભાર ઉમેરાવાનો.

૨૦

પાદરીની મુંઝવાણ

પાદરી હેરદર પ્રાપ્ત ને પડની પહેલાં જવા નીકળે, અને જતાં જતાં તેણે પાછું વાળીને જોઈ એ જન્મે જન્મ પર દષ્ટિ કરી. એ વખતે તેણે આશા તો એવી ગણેલી કે જંગમના આજી પ્રકાશમાં એ માહી-કરીની કાંઈ અરગપ કેવા જ પોને દેખશે કેમકે તેના જીવનમાં આજે એવી મહાન ઊધવપાથક ઘડ ઘડ હતી કે તેને અંગે ને કંઈ બનેલું તે સમયનું વાસ્તવિક દનું એજ એમદમ તેનાથી માની શકાતું નહોતું. પણ તેણે પાછું વાળીને જોયું તો ફેટલાયે જમાના ઉપર વાજાઓડામે તોડી પાડેલા જાડનું પેયું થક ત્યાં પડ્યું હતું, અને એ થક પર પછી હીજવા થર ને થર સતત રીત જામતા ચલા દતા, અને હેરદર પણ પોતાનો જૂજશ રંગનો અંગે પહેરીને એ લોક ગમેલા ઘડની પાસે જ જીબી હતી, એ રીતે એ પુરાતન ઘડે જગતમાં સૌથી વિશેષ ચિંતા ને વિષાદના ભારથી ઘસરી રહેલાં અંતર-ચાળાં આ જન્મે અખાજિયાં માણસોને કશોકે લાથે જોડીને ઘોડીચાર ગાંતિ અને સપાધાતીને અનુભવ ક સુચેર હતો એ વાત તદ્દન સાચી હતી. વળી પપે પણ જરફિનારે ઘડેરથી નાચતી ત્યાં જીબી હતી— પોતાના એકાન્ત સંબંધમાં મધું માનવારો ત્રાહિત પુરુષ ગણે એટલે પોતાની માતાની પાછે પોતાનું અસપ્ત સ્થાન મંભળીને જીબી હતી એટલે પાદરીને ખાતરી થઈ કે પોતાને કંઈ કાંઈ નહોતું આવી મધું, અથવા આ બધી કેવળ રમખાંટિ જ કંઈ પોતાની આગળ પાડે ગમર નહોતી ઘડ મઠ.

પોતાના ચિત્તમાં વિવિધથી પ્રકારની અરુચિના ઉત્પન્ન કરતી અનુભવની આવી અસ્પષ્ટતા અને દુષ્ટિ-ભાવમાંથી એને મુક્ત કરવા તેણે આ રથથી આત્મા જવા માટે પોતે અને હેરટર જે પોતાના દેહી હતી તે માફ કરી અને તેની વીગતો વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે ચોક્કસ કરી. આહીન્ય ઇંગ્લંડમાં રહે તો તેમને એના જ જોડામાં આશરો લેવો પડે એમ હતો અથવા એ સિવાયના અમેરિકાના ખીજ કોઇ ભાગમાં જાય તો એમને તો રેડ હિન્ડિયનોના કૃપાને અથવા તો સમુદ્રકિરણે લાંબે લાંબે અંતરે આવી રહેશે થોડાંપણ સોડાની છરી જવાઇ વસાહતોનો આશ્રય લેવો પડે એમ હતો, તેથી એ બંનેએ મળીને એમ નક્કી કર્યું હતું કે અમેરિકાના કોઇપણ ભાગમાં રહેવા કરતાં થોડાંપણ જૂની કુનિયામાં આત્મા જવું એ જ તેમને માટે વધારે ઇષ્ટ છે, કેમકે ત્યાં પોતાની જાનને છુપાવવાની અને આશ્રયસ્થાન શોધી કાઢવાની આહી અમેરિકા કરતાં વિશેષ તક મળે એમ હતું. કારણ કે આહી અમેરિકામાં રહેવામાં એક વાંકો તો એ હતો કે પાદરીની તબિયત એવી નાબુક હતી કે આહીના જ જોડામાં વસવું તેને માટે અશક્ય હતું. વળી ખીજ વાત એ હતી કે તેની સહજ શુદ્ધ સંપત્તિ, તેની સંસ્કારિતા, અને તેનો સમગ્ર ઉદ્ભવ અને વિકાસ તેને માટે સંસ્કૃતિ અને સુધારાના પામર્ય કોઇ રથએ જ તેને થોડા નિયાસસ્થાન અપાવી શકે એમ હતું, ખીજ કોઇ અણપક જગ્યાએ જાય તો તેના કુદરતી અને સંસ્કારિક ગુણોની પૂરતી કદર થાળ એવું નહોતું. તેની સ્થિતિ તો એવી હતી કે જેમ સમાજ વિશેષ કેળવણીથી ઉચ્ચ પ્રકારનો અને સંસ્કારી, તેમ આ પુરુષ તેને માટે વિશેષ થોડા ઘણ પડે એવો હતો. હવે થોડાંપણ આત્મા જવાનો એમણે જે નિર્ણય કર્યો તેને એક ખીજ વાતનો પણ ટેકા મળ્યો: તે એવી રીતે કે નસાવર એ જ વખતે તાકે એક વહાણ ત્યાંના બંદરમાં નાંચરેલું પહોંચે હતું. એ વહાણ એકે સરંચા દરિયાઇ બહારવટિયા જેવું તો નહોતું જ, છતાં એ જમાનામાં ફરલાંક સંસ્કરણ પ્રમાણિતતાવાળા વહાણો દરિયામાં બહારમાં કરતાં હતાં એવું બેજમાનદાર એ વહાણ હતું. આ વહાણ થોડા જ વખત પર સ્પેઇનના મહાસાગરમાંથી આવ્યું હતું. અને ત્રણ દિવસમાં પહોંચી શિરદાસ તરફ જોડાવું હતું.

આ વહાણના નામુદ્ર 'અને 'અલાસીઓ' સાથે હેરટર પ્રાપ્ત સ્વેચ્છથી સૌની સેવા પરિચયો કંતી સેવા ભગિ-નીરૂપે પરિચયમાં આવી દંતી, એટલે આવા 'મ'નેગોમાં આવસ્યક ગણાય એવી સઘળી ગુપ્તતા જાગૃતીને કમને પણ ખબર ન પડે એવી. રીતે બે માણસ અને એક બાળકનો એ વહાણમાં સમાય કરીને જગા નાખી કરાવી શખાની જગ્યાવાંદરી એ લઇ શકે એમ હતું.

પાદરીએ, એ વહાણું 'જોરો'એ 'એ વખતે શિપડવાન' એ વાત હેરટરને ભારે સમર્થક પૂર્ણ. તે આંખોથી એથે દિવસે જોયે એવો સંભવ દેવો. 'એ બહુ સરમ' એમ આ સંકળીને તે એ વખતે રચગત બોલ્યો. હવે એ સમયને રેવરંડ મિ. કિમ્મરેઇએ આમ થા માટે મરમ ગણ્યો ને વાત ખુલ્લી કરતાં અમને જરા સંકેત થાય છે. જતાં, વાંચક આગળ કરી વાત છૂપી ન રાખ્યા આતર, જણાવીએ કે આત્મીય પ્રતે દિવસે તે એક વરણીપ્રવચન આપવાનો દેવો, અને એ પ્રસંગ ન્યુ ઇંગ્લેન્ડના પોદરીના જીવનનો એક પ્રતિબિંબ અને ધન્ય પ્રસંગ ગણાય એમ હોવાથી પાદરી તરીકેના વ્યવસાયજીવનની એ કરતાં વધુ સારી પૂણુંહુતિપ્રસંગ કે વિધિ તેને ખીજે એક મળે એમ નહોતો. 'કંઈ નહિ તો લોકો મૂક માટે એટલું તો કરો' આ આદર્શ નમૂનાદાર પૂરો મનમાં ચિત્તર કર્યો, 'કે હું મારું એક પણ માર્ગનિક કર્મના વલુગજાળમાં મૂકીને અથવા અપૂરું મૂકીને તો જતો નથી' આદર્શ હોય અને મુદ્દમ આત્માવશેષ કરી સામગ્રી પાદરી પોતાની જાનને આવી પામર રીતે છેતરે એ ખરે-ખર નવાઇ જેવું લાગે છે. અમારે તોના વિશે પછી જણાવવાતો કહેવી પડી છે, અને હજુ પણ ભરિયમાં કદાચ કહેવી પડશે. પણ અમને લાગે છે કે અંદરની બધી દયાળુતા પામરતાવાળી અશળ વસ્તુ તો એક પણ નહોતી. તેજ આરિયના સામા સંજોગ તરતે લાંબા વખતથી ફેલી રહેલા મુદ્દમ રોમનો આદર્શો નાનો જતાં આદર્શો અચૂક પુગવેા અમે હજુ સુધીમાં એક પણ આપ્યો નહોતો. કોઈપણ માણસ અંદર પોતાના આત્મા આગળ એક સ્વરૂપ રાખે, અને બહાર જનમયદ આગળ એક સ્વરૂપ રાખે, તો આવા દંભને પરિણમે આગળે ખીજું સ્વરૂપ રાખે. તો આવા દંભને પરિણમે આગળે તેને પોતાના આ બે સંજોગમાંથી કયું ખરેખર

સાચું એ સંજ્ઞામાં આમોઘ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે જ નહિ.

હેરદરને મળીને અત્યારે ઘેર જતી વખતે મિ. ડિમ્બ-
ડેમ્બની લાગણીઓ એટલી આવેશમાં આવી ગઈ હતી
કે તેને પરિણામે એના ઘરમાં તેણે પૂર્વે કદી નહિ
અનુભવેલું એવું નોમ આપ્યું, અને એ નોમને લીધે
તે શહેર તરફ ઝડપભરી ગતિથી ચાલવા લાગ્યો, નદિનો
આ જંગલની અંદરની કેરી, જંગલ બહારની એની મુસાફરી
કરતાં વિશેષ મુશ્કેલીભરી લાગતી હતી, કેમકે જંગલનો
રસ્તો કેમળા વગરનો, અસ્તવ્યસ્ત, બહારના રસ્તા કરતાં
વિશેષ અણબધા, કુદરતી સ્થિતિનાં વિદ્યોથી ભરપૂર, તેમ
ઓછા માણસોના ત્યાં થઇને અવરજવર હોવાથી વિશેષ
આરાવર લાગતો હતો. પણ આજે તો ત્યાં ત્યાં પાણી
ભરેલા ભાગો આવતા હતા ત્યાં ત્યાં તે ફક્ત મીઠી
તે આજગી જતો હતો. ઝાડી જેવું આવતું તો તેની
આરાવર પેશીને બહાર નીકળી જતો હતો, ચક્ર આવતો
તો તેના પર ફેટી જતો હતો, પેશાણ આવતું તો તેમાં
નીચે ઊતરી જતો હતો, અને આવી રીતે, ટુંકામાં કદીએ
તો, એ વનજાતાં સ્થળો વિાળીને એવા અવિશ્રાન્ત એમ-
થી એ અત્યારે વડાથી જતો હતો કે એ ભોળે તેને
પોતાને આશ્ચર્ય થયું. ફક્ત બે જ દિવસ ઉપર બાબા
આ રસ્તા પર ચડીને જતાં તેને ફેટી બધી મહેનત
પડેલી, અને ફેટી બધી નજાણીથી વચ્ચે વચ્ચે વારંવાર
આસ બાત બાતોં તેને ચાલુ પડ્યું હતું એ અત્યારે
નેને યાદ આપ્યા વગર રહ્યું નહિ. જેમ જેમ શહેરની
નજીક આવતો ગયો, તેમ તેમ રાજના પરિચિત પસંદો
પણ તેને જુઠા જ સંસ્પર્શમાં દેખાવા લાગ્યા. એ પદાર્થોને
હાંડીને પોતે બહારનામ મ્હો તે પ્રમંદ મઠ કાલેસો
અથવા એક બે દિવસ ઉપરનો નહિ, પણ ઘણા ઘણા
દિવસ, અથવા દિવસ નહિ પણ ઘણા ઘણા વરસ
ઉપરનો હોય એમ તેને અત્યારે લગ્યું. અદ્ભુત, શહેરની
એકેએક મળીના. રસ્તા નેના ને દના, મહાનોની ત્રિકાણ-
કાર ચિખરો વગેરે વિશિષ્ટતાઓ પણ તેની તે હતી,
અને જે જે ધરમાં નાની પવનચક્રી હોવાનું
તેને યાદ હતું ત્યાં ત્યાં તે પવનચક્રીઓ પણ એવી ને
એવી હતી, પણ છતાં તેના ચિત્ત પર બધું બદલ
ગયાની અનિવાર્ય છાપ પડતી હતી. રાત્રીમાં જે જે

પરિચિતજનો મળ્યાં, અને એ નાનકડા શહેરની અંદર
જે જે જાણીતી વ્યક્તિઓ હતી તેમની આગતિઓ
સંજ્ઞામાં પણ તેને એ જ જાનતો અનુભવ થયો. એ
બધાં મનુષ્યો આગલા દિવસ કરતાં અત્યારે જરાય
મોટાં વ નહોતાં સામતા તેમ નાનાં વ નહોતાં લાગતાં;
જદ પુરોગતી દાદીના વાળ, આગલા દિવસ કરતા જરાય
સફેદ નહોતા થયા, તેમ આગમે દિવસે બેઠું બેઠું
લાંબોડભર ચાલતું બાળક આજે કંઈ ઊંચું ઊંચું પગે
ચાલવા નહોતું લાગતું; આમ એ બધી વ્યક્તિઓ
પોતે હજુ થોડા જ વખત પહેલાં હેરદર
નજર નાખેલી નાખેલી તે વ્યક્તિઓ કરતાં
કંઈ રીતે જુદી પડતી હતી તે વર્ણવવું મુશ્કેલ હતું;
અને છતાં પાદરીની ઊંડામાં ઊંડી સમજરાકિત એ
બધામાં કંઈક ફેરફાર થઇ ગયો તેને અચૂંચી રહી હતી
તેના પોતાના જ દેવજની દીવાલો તથા યજ્ઞ તે પસાર
થયો ત્યારે પણ તેના ચિત્તમાં એ જ અનુભવ સ્પોટ
રીતે થયો. દેવજના એ મહાનનો દેખાવ અત્યારે તેને
એટલો બધો વિશ્વશ્રદ્ધ અને છતાં એટલો બધો જૂનો
પરિચિત લાગ્યો કે મિ. ડિમ્બડેમ્બનું મન બે ચિત્કારો
વચ્ચે ઝોલાં ખાવા લાગ્યું. તેને થયું કે મને તો પોતે આ
મહાન અત્યાર સુધી રમખોડમાં જ ભોળું હતું, અથવા
તો પછી અત્યારે પોતે એવું જે દર્શન કરી રહ્યો હતો
તે કેવળ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ કરી રહ્યો હતો.

ચિત્તધરને વ્યક્ત ઘઈ રહેલી આ વસ્તુ બાથ
પરિચિતિમાં કંઈ પરિવર્તન થવાનું નહોતી મુશ્કેલી,
પણ એ સમજા પરિચિત પદાર્થોના આ દેખાવા આંતર
મનસમાં એવું આશ્ચર્ય અને મદરવનું પરિવર્તન થવાનું
મુશ્કેલી હતી, કે માત્ર કાચ અને આજ વચ્ચે ફક્ત એક
જ દિવસનો ગણો પડેલો છતાં તેની ચેતના પર તો એ
બધું વરસોના લાંબો ગણો હોય એવી જાણી અસર
તેણે કરી હતી. પાદરીની પોતાની ઇચ્છા, હેરદરની
મંજી, અતે એ જાને જાત વચ્ચેનો વિધિનિમિત્ત
સંજ્ઞા, એ ત્રણેયે મળીને આ પરિવર્તન સિદ્ધ કર્યું
હતું. બાકી રાજો તો એવું એ જ હતું, પણ એ
શહેરમાં જે પાદરી જંગલમાં યજ્ઞને અત્યારે પાકો કરતો
હતો તે એનો એ નહોતો રહ્યો. એટલે જે માણસો
ને આજમાં રામરામ કરવા દના તે માંને એ એમ

કરી શકે એમ હતું કે : 'તમે ધારો છો એ પુરુષ દુઃ નથી. એ પુરુષને તો દુઃ પેલા જન્મકર્મો, તેથી એક સુખ ખીજીમાં, શેવાજી વીટળાએલા એક યક્ષની પડખે, પેલા સોમિયા ત્રસાની નજીક મૂકેલા આપો છું.' જ્યો, જન્મને લુઓ ત્યાં, ને તમારા પાદરીનો ફૂલ દેહ, દુઃખના માલ, દુઃખની કસ્યલીએથી બેસેલું બારેખમ શીકું કપાળ, એ મધ્યુ કેંઈ ટીપેલા કપડાની પોટે ત્યાં પડ્યું છે કે કેમ તેની તપાસ કરો!' આમ કહ્યા છતાં તેના મિત્રોએ તો અધવચ તેના આપા સળે છતાં બારેખ વંક એ બને એમ કહ્યા કપુ' હોત કે 'તું જ એ પુરુષ છો!' પણ એમ કહ્યું હોત કે મધ્યુ' હોત તો તેમાં બૂલ પાદરીની નહિ પણ એમની પોતાની જ આવ.

મિ. ડિમ્સડેઇલ ઘેર પડેલો એ પહેલાં તેના વિચાર અને જામિંના જન્મકર્મો કસ્યેલી કાનિતનાં તેની અંદર તરી રહેલા આનંદ પુરુષે આસિવાષ ખીજ પળ ચિહોને પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યાં. ખરી રીતે નો, આ આશ્ચર્યચકિત બની ગયેલા અભાગિયા પાદરીના ધર્મ-ધર્મ જે સામણીઓ અને બાવો દલે ઉત્તરના યાં દતાં તે સધળાને ખુલાસો, એના એ આનંદ રાત્રની સુખમ વજાવડી અને સુખમ નીતિસરત સર્વથા બદલામ મધ્યુ દત્ત એમ માન્યા સિવાય ખીજ કોઇ પણ રીતે થઈ શકે એમ દત્તો જ નહિ. કમને કમને તેન કોઇ જાણે કંઈક વિચિત્ર, રુઝાંઠી, કે દુઃખારી કામ કરવાને ઉરકંઈ કરતું હતું, અને એને અંતુ બાનકર-વતું હતું કે એ કામ એજીસાથે અતાવાસે થઈ જએલું તેમ રુઝાંઠીનિત, પોતાની મરજી વચ્ચે થઈ જએલું, છતાં એ સામણીનો વિરોધ કરી રહેલા તત્ત્વ કરતા કોઈ વિશેષ જિજ્ઞાસા એમાં તત્ત્વનો. આત્મા જ મજાસ એવા તત્ત્વ-માંથી એ ઉદ્ભવી ને પ્રસારી રહ્યું હતું. સાખલા તરીકે, રસ્તામાં તેને પોતાના દેશને પોતાના કામ નીચેનો એક પાદરી મળ્યો. એ ભડા સ્વભાવના બુદ્ધિએ તેની કદાવરથા, તેનું નિષ્કાંક અને પ્રમાણિક આદિત્વ, અને ધર્મમંદિરની તેની પદવી એ બધાની રૂએ તે બોલાવી શકે એવા પિતાના જેવા હોતે અને તરીક પુરુષના જેવી છટપટી તેને બોલાવેલો; અને છતાં આપા વાતસહવની સાથે પાદરીની સામાજિક પદવીને લીધે તેમ તેસ આનંદ અસ્તિત્વને લીધે તેને જે માન

મળતું, તેમજ તેવો જિજ્ઞાસા છપ્પરે પ્રત્યે દર્શાવીએ તેવો પુરુષતિભળો માનવાર પણ એ વાતસહ-ભાવમાં બેળેલો. કદાવરથા અને સામણીનું મોરવ, કાચ નીચેના માણસને, તેમ સામાજિક દરિએ કિતરતી પાવરિના માણસને જાણે એ. આગાધીનતા ને માન-ભાવ સાથે જેવી રીતે બેળતી શકાય, કદ પુરુષ તરીકે વાતસહ ને અધીન પુરુષ તરીકેના વિતલ એ બંને પાસે વિરલ જેવા ભાવોનું સંગોળન જેવી કુશળતાથી કરી શકાય તેનું આપું સુલભ દર્શાવ બીજે કપાથે મળતું મુકેલ છે. પણ રેવરડ મિ. ડિમ્સડેઇલ અને મહે કાદીરાજા આ ઉમદા મદદનીશ પાદરી વચ્ચે જે એ તથ્ય પણ સંધી થાત થઈ તે, દરમિયાન મિ. ડિમ્સડેઇલ પવિત્ર બોજનના સંબંધમાં પોતાના ચિત્તમાં જે બારેખાં બારે અપમાન કરેલા ભાવો કોપન થતા હતા તે બેલી નાખનાની પોતાની પ્રજા છુટાને મહામહેનતે અને અસાધારણ આત્મસંવમ વડે જ રોજી શકેલો. અત્ય ભવંકર ભાવો પોતાની છામડી કપાંકે બારી મારો, અને જાણે એ છામડીને એવા બધા ધર્મ-વિરોધી ભાવો વ્યક્ત કરવાની પોતે પરવાનગી આપી હોય અને એ ભાવોમાં પોતાની જાણે સંમતિ હોય એમ અતાવરી એ પ્રશરતી બીકથી એ બરેખર કેંપા લાગેલો અને અંતુ મોડું શીકું કામ મધ્યુ. અને હલકમાં આદલી ખરી બીક દત્તી છતાં પોતે પોતાની છામડીએ એવા વિચારો ખરી નાખ્યા હોત તો વડીલ પુરુષના જેવા આ મદદારી મદદનીશ પાદરી પોતાના વડા ધર્મગુરુ એ ધર્મવિષ્ણુના દેખાત કેવો સરમાઈ કે આમ મયો હોત એ વિચારે તેને જે અદ્ભુતકર કરવાનું મન થયું તે તો તે મહાજખમર પ્રવાસ પડી જ રોજી શકેલો.

જાણે એ જ જાણતો એક બીજો જાવા જાગે. રસ્તા પર થઈને તે પ્રવાસાપે પસાર થતો હતો એવા માં રેવરડ મિ. ડિમ્સડેઇલને તેના ધર્મમંડળની એક સૌથી મોટી પ્રોત્સાહના છીને બેસા થયેલ. આ સૌ બુદ્ધ જ ધર્મનિષ્ઠ હતી, તેનું છપા નમ્રનેદાર હતું, તે તરીક હતી, વિધવા હતી, એકલી હતી, અને તેનું અંતરે પોતાના મદદત પતિ, બાપકા અને ઘણાં કર્યા વસેલો પત્ની સ્વજનોનાં અંતરબોલી, કસરતાન જેમ કરેલો

પરની સ્મૃતિલેખોવાળી શિક્ષાઓથી ભરપૂર હોય તેટલું બધું ભરપૂર હતું. સામાન્ય સંજોગોમાં આ બધી વસ્તુઓ અત્યંત વિષાદપ્રેરક બની જાય-એવી છે, પણ છતાં આ જુદા જીવિતો ધર્મનિષ્ઠ આત્મા તો છેલ્લાં ત્રીસ કરતાં વધુ વરસથી સતત રીતિ ધર્મશસ્ત્રોમાંનાં સત્યોથી પોતાએ જોવા દેના તથા ધર્મશસ્ત્રોથી આધ્યાત્મન મેળવી રહેલો હતો, એટલે આવી વિષાદપ્રેરક વસ્તુઓ પણ એ ધર્મનિષ્ઠ આત્મા જીવનમાં તો નિર્ભય આનંદ-પ્રેરક જ બની ગઇ હતી. અને લગાડથી મિ. ડિમ્સડેમ-જીના હાથમાં તેના ધર્મશસ્ત્રની દેખરેખ સખવાતું કામ આવ્યું ત્યારથી આ બધી જુદા જીવિતો ધર્મશસ્ત્રનું મુખ્ય આધારન-જે કેવળ ઈલેલેક્ટ્રીક જ નહોતું પણ સાથે પરોક્ષમાં પડ્યું સુખ અને શાન્તિપ્રેરક બનવાનું હતું એ શ્રદ્ધાએ જ તેને અત્યારે મુખ્ય આવી રહ્યું હતું એટલું આશ્વાસન-પોતાના ધર્મચુરને ગમે તો અચરજક અથવા પછી ચાહીને મળવું, અને તેના પ્રિય મુખેની ઉપમાવાર્તા, સુવાસથી મહેકતા, સર્ગીય શાસ્ત્રસત્યોનું દુનિયાવારી વિષયોમાં જડ જેવા બની ગયેલા પડ્યું એક ધર્મચિંતનમાં જુગ્મ પ્વાન આપતા કન્યાથી શ્રાવ્ય હતું અને એ રીતે પોતાના અંતરને પોષણ આપવું ને તાજગી ખસી એ જ હતું. પણ આ પ્રમતે તો, એ જુદા જીવિતો છેક કાન આગળ પોતાના છેલ્લાં આજ્ઞા ત્યાં સુધી, માત્ર અત્યંતજોગે મહાસત્ત્વ શયતાન ઈલેક્ટ્રીકે તેની રીતે, કોઇ પણ શાસ્ત્રતકય તેને સ્મરણે ચડ્યું જ નહિ, તેમ બીજું પણ કોઈ બોધક ધર્મવચન, યાદ આવ્યું જ નહિ, પણ, આત્માની અંમરતાની બિરુદમાં સ્થિતિ ન આપી શકાય એવી જગ્યાનોડ સ્વીકૃતિનું લાગવું એક દ્રૃઢ માર્મિક વચન જ તેને અત્યારે યાદ આવ્યું અને તે જ એ જાણતા કાનમાં મંદવતો તેજ વિચાર કર્યો. એ વચન સાંભળવાથી આ આપડી જુદા જીવિતો અંતરમાં જાગે દગાદગાં એરે રેડાણું દોષ એવી રીતે એકકમ મરણનોડ આધાર પહોંચે હોત. પણ પોતે એ આત્મા કનમાં અરેખર શું કહ્યું તેવું પાદરીને કંઈ ભાન નરહું અને પાછળથી પણ તે કદી સંભાવી ન શકે, કદાચ પોતે જે કહેતા પારતો દેના તેમાં મહાભારતે કંઈ એટલેક યદ્ય ગયે, એટલે આ બધી વિષયો એ વચનમાં કંઈ

સ્પષ્ટ સમજ નહિ પડેલી, અથવા તેના ચિત્તમાં એના અર્થ પોતાને અનુકૂળ હોય એ પ્રકારનો જ થાય એવો પ્રવંધ વિશ્વંભર કરેલો. એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે એ સ્ત્રી મહત્તર પાદરીએ પાછું વાળીને જોયું તો, તેના કરચલીઓ પડેલા ચહેરા પર સર્ગધામના પ્રકાશ જેવો દીવનો કુતલતા અંત આનંદવતેકનો ઉજાસ ચમપી રહેલો તેજ દીકો.

વળી પાછો એક ત્રીજો બતાવ બન્યો. આ જુદા સ્ત્રીથી છૂટા પડ્યા પછી તેને પોતાના અનુયાયીવર્ગમાંની સૌથી નાની ઉમરની એક જુનાન સ્ત્રીનો બેટો થયો. એ એક અપરિણીત યુવતી હતી, અને પેલા ભગરણની સત પછીને રવિવારે રેવરંડ મિ. ડિમ્સડેમ્સે જે પ્રવચન કરેલું તેની અચરને લીધે ભૌતિક વિચારાયેભવમાંથી સ્વર્ગીય સુખની આશા તરફ, વૈરાગ્યભાવનાને લીધે પોતાનું ચારતવ જીવન જેમ જેમ નીરસ બનતું જાય તેમ તેમ વિશ્વ ખુશનુમા બનતી હતી, અને તેની આત્મિક ઉજાસશયનતાને અતિમ દીમ્પી રસી હતી એવી આશા તરફ, તેને દૂક મુદત પર તોડ જ લાઇ જવામાં આવી હતી. સ્વર્ગધામમાં ખોલેલા કમળના જેવી સુંદરતા અને નિર્મળતા તેનામાં લસી રહી હતી. પાદરી સારી પેટે જાણતો હતો કે તેના નિષ્કલંક પવિત્ર હૃદયના મદિમાં છાટેદેવી મુર્તિએ પોતે જ. મિશ્રણ રહી દેના, પોતાની એ મુર્તિ આસપાસ જ તેના અંતરના દિમ જેવા શુભ અને શીતલ પડા દાંતી દેવામાં આવ્યા હતા, એટલે પોતાના ધર્મચુર પ્રત્યેની એ કુમાંરિકાની આવી પ્રેમભરી ભક્તિ તેની ધર્મપ્રશમણનામાં પ્રેમની ઉખાનો સંચાર કરતી હતી, અને પ્રેમને ધાર્મિક વિશુદ્ધિને પટ આપતી હતી. તે દિવસે સાંજે આ બીચારી યુવતીને શયતાન પોતાની માતાની મોડ મુશાવીને બહાર લઈ આવ્યો, અને આ મહાભયંકર પ્રસાવનમાં સપડાયેલા અવના-એ કર્યાં આપણે એમ જ ન કહીએ કે-મહા-અંકર પ્રલેખનથી આકર્ષાને પવિત્ર થયેલા અને દહે તો જે થતું હોય તે થાય જુદું તો મારી વાસનાઓને અનુચરીશ એવો મરણિયો કંવાવ કરી બેઠેલા આ પાદરી સાથે તેના બેટા કરાવી દીધો. એ કુમાંરિકા જેમ જેમ નજીક આવી ચડ તેમ તેમ આસુરી સપતિના સરસ થયતાને પાદરીના કાનમાં મંચ પૂરીને એ યુવતીના વાળક મુદ

હૃદયમાં દુઃખતાનો અર્ક કાઢીને તેની રાહ અરખી નાનકડી ગાળા બનાવી એ આસુરી ખીજ તેના અંતરમાં નાખી દેવા તેને પ્રેર્યો કે જેથી એ નાનકડું વિષખીજ અલ્પ-સમયમાં અંકુરિત થાય અને યોગ્ય સમયે અનર્થકારી ફોલાથી ઢળી રહે. આ અપરિણીત યુવતીને એ પાદરી પર અપાર વિશ્વાસ હતો, એટલે તેના વિશુદ્ધ આત્મા પર એની ભારે સત્તા ચાલતી હતી, અને પોતાની એ સત્તાનું તેને એટલું રખત બાન હતું કે તેના પ્રત્યે ફક્ત એક જ કદાચિ ફરીને તેની સમસ્ત નિર્દોષતાને કરાવી દેવા જેટલી તથા એક વેણ મરઘી તેના અંતરમાં નિર્દોષતા-વિરાધી બાવો જગાડવા જેટલી તેને પોતાની તાકાત લાગતી હતી, એટલે આ યુવતીની પાસે થકને પસાર થતી વખતે તેણે પોતાને છતીવાનો ડમરો પોતાના મોં આગળ ખેંચ્યો, અમલખત, અંધુ અંધુ કરતાં મહેલો તેના ચિત્તની શુભ અને અશુભ કૃતિઓ વચ્ચે અત્યારમુદ્રી કદી નહિ થએલું એવું દારૂણ શુદ્ધ થયું—અને જાહેર એ યુવતીને બિચ-ઝોળખતો જ નદોષ એવી રીતે મજાટાપદ આગળ પસાર થઈ ગયો, અને પેસો જુગાન બાળાને બીચરીને તેની જંગમી અસંખ્ય વર્તણુકથી કપાઈ ગયેલી એમ ને એમ ત્યાં પડતી મૂળીને ચાલ્યો ગયો. એ જાણીએ પોતાના અંતરાત્માની આથી બારીક તપાસ કરી—પણ તેના મગજા કે તેની ઘેનીની પેડે, તેના અંતરાત્મા તે નાના નાના નિર્દોષ પદ યોધી જ બર્ષો હતો—ને પોતાના નહોતા એવા હાથે દોરો ફરતી લઈને એ જલ્પ બીચારીએ પોતાના આત્મને બેઠકા કાઢી, અને બીજે દિવસે સવારે પરકામ કરવા લાગી ત્યારે આગલી રત્ને ખૂબ રહેલી તેથી તેની આંખો સૂચ મધ હતી.

આ ઉફલા પ્રતીબ્ધમાં પોતાને મહેલો વિલગતો હૃત્સવ બિચરવાનો પાદરીને સમય મળે તે પહેલાં તો, પોતાના હેલા પરકામ કરતાં પથ વિશેષ હાલ્લરખ અને લગભગ એના એલા જેટલી જ—ભયંકર એવી એક બીજી કૃતિ પોતાના અંતરમાં ઉદ્ભવતી તેણે અનુભવી એ કૃતિ તે એ હતી—અમને કહેતાં પણ શરમ આવે છે—કે પોતે પમાર થયો હતો તે રસ્તા પર ચાલતાં ચાલતાં અધવચ બોલા રહી ત્યાં રસ્તામાં રમતાં અને હલ્લુ હમણાં જ વાટે વગેરેનાં નાનાં પવિત્ર માળાકાના એક સમૂહને અડુ જ અશુભ અપસંદે

બોલતાં ચીખવતું. પણ એવું શમ તો ધર્મશુભ જરફાને લાંછન લગાડે એવું તેને લાગ્યું, એટલે એ અટક્યાનું કરવાની તીવ ધમ્મો તો તેને જતી કરી પડી. પણ ત્યાં રોષનના મહાસાગરમાંથી અવેશ વહા-લ્યા અગાસીવર્મમાંને એક દારૂંઝો ખાવો મળ્યો, એટલે અત્યાર મુદ્રીમાં આવી સવળા દુર્વંતિ એને સંતોષવાનું આલ્લુ મેડું પ્રકાશ કરીને પોતે જાડું કણું હળું તો તેના બડામાં બીચારા ડિમ્મડેકલને બીજું કંઈ નહિ તો આ સામળા વાનના દરમી ખાવવા સાથે દરખૂન કરીને, વડેલ ખજાસીએ કરે છે એવી થોડી બીજાત મરકરી કરવાનું તથા મુંદ, મળ્યા, સંગીત, સંતોષકારક હવરચિરોધી સેંગલેની ઝડી વસવવાનું તેને મન થઈ આવ્યું! અને પોતાની એ ધમ્મો તેણે પાર ન પાડી તેનું કારણ અત્યારે તે કાઢ હવચર સિદાન્તને વચ થયો એ કંઈ એ કંઈ નદોળું. પણ તેનું કારણ અમુક અંશે તો તેની જન્મગાત સુચિ અને એ કરતાં વધુ વિશેષ તો પાદરી તરીકે સજવા ભગવતની મળક થઈ ગયેલી ટેવ એ જ હતું. એ એ વસ્તુએ જ તેને આ શોકરીને મસગે અલ્પીશુદ્ધ જવા દીધી.

“આ કાણુ મારા અંતરમાં બરાબરે મને દુખતા બધી લગ્યાગ્યા કરે છે?” આખરે રસ્તા પર થોડી જમીને અને કપાળ પર હાથ ફરીને પાદરીએ રવગત પ્રશ્ન કર્યો. “આ તે શું મારું કંઈ કરતી મચું છે? કે પછી મર્યા સમ્પાતના જ હાથમાં ચાલે મર્યા હું?” જન્મગાત મળેને એ શું તેની સાથે કરાશાનું કરી હતું અને એ કરાશામાં એ શું મારા લેલીની સહી કરી આપી છે? અને તેના શું એ હવે મને, પોતાની અંતરિય વિષત કરખતને જે કંઈ દુખતો સહે તે સપળાં કરીને મર્યા એ કરાશાનું પાળી બતાવવાને અમ બોલાવી રહ્યો છે?”

રવરક મિ. ડિમ્મડેકલ આવી રીતે રાગત અર્થાં કરી રહ્યો હતો અને પોતાના હાથે પોતાનું કપાળ ફરતો હતો તે શણે. બણીની ડાઘા બાઈ શીમતી લિમિન્સ ત્યાં થકને પસર થયેલી એમ કહેવન છે. અત્યારે તેણે મળ્પમળને મુશ્કલાત મળે પડેલી હતો, આથી જાણી ભાતની ટોપી પહેરી હતી, અને મર ટોમમ

એવરબરીના ખૂન બદલ આ બધી બાબતે રસિકિ અધવામાં આવી એ પહેલાં તેની એક ખાસ બહેનપણી આન દર્દે જેની જુની બનાવટ તેને શીખવેલી એવી પેલી મશહૂર પીળી જેળ અડાવેલા કોલર પહેર્યો હતો, એટલે-અત્યારે તેનો દેખાવ બારે દબદબાકર્યો સાગતો હતો. પાદરીના મનમાં સાલતા વિચારો એ ડાકણ કળી ગએલી કે કેમ તે તો ડાકણ બાણે, પણ તે સાલતી સાલતી એકદમ અચ્છી ગાંધ, તેના મહેરા પર અંધારા ભરી દષ્ટિ કરી, અને સામાન્ય રીતે પાદરી લોકો સાથે વાતો કરવાનો તેનો રિવાજ નહોતો છતાં હુઆઈકર્યો રિમત કરીને તેની સાથે વાત કરવા લાગી.

‘ત્યારે પાદરી મહારાજ, આપ જંગલની મુલાકાતે જઈ આવ્યા, ખરું કે ?’ પોતાની ઊંચી ટોપી તેના બાણી-દસવાનાં દલાવતી આ ડાકણ બાંધેને કહ્યું. ‘હવે પછી આપ જવાના હો ત્યારે મને જરા આગળથી રીક દીક વહેલા ખબર આપવાની આપને વિનંતિ છે, એટલે આપની સોમત કરાવતાં મને આનંદ જ નહિ પણ અભિમાન થશે. પહેલેથી બહુ વચન તો હું’ આપને નથી આપી હતી, છતાં આપ જોગ્યો છો તે પેલા રહેન-શાહની પાસેથી કોઈપણ અપરિચિત મુશ્કેલી બારે સરસ આવકાર મેગથી આપવામાં લલામણ રૂપે કહેયું’ મારું એકાદું વેણ બહુ અસરકારક નીવડશે.’

‘બાદશાહેજ, હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્ક જણાવું છું,’ આ બાબતી હુઆ પદવીને આવરકક તેમ પોતાની પણ સંસ્કારિતાને મારે અનિવાર્ય એવો મંબીર નમ્રભાવ ધારણ કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો, ‘મારા અંતરાત્મા ધારણ કરીને પાદરીએ જવાબ આપ્યો, ‘મારા અંતરાત્મા અને શીક્ષા સોગંદ બાબતે હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્ક કહું છું કે’ આપના આંશુકો સંલગ્નને એના અર્થ બાબતમાં હું બારે મુશ્કાકામાં રહેયો છું. હું કંઈ જંગલમાં કોઈ રહેનશાહને શોધવા ગયો નહોતો, તેમ લવિષ્યામાં પણ કેમ દહાડો એના કોઈ પુણ્યની મહેરબાની મેગવક મરિ હું મુલાકાત લેવા ધારતો નથી. ત્યં જરાનો મનો હેતુ તો કેવળ મારા ધર્મનિષ્ઠ મિત્ર આચાર્ય ધ્રિષ્ટને અભિનંદન આપવાનો અને ખ્રિસ્તેતર લોકોમાંથી જ અનેક આત્માઓને એ આપણા ધર્મમાં આપી રહેલ છે તે બાબત તેની સાથે રહીને આનંદ માણવાનો જ હતો.’

‘હા-હા-હા,’ હલુ પણ પાદરી તરફ પોતાની માથા પરની ઊંચી ટોપી દલાવતી દલાવતી એ ડાકણ બાંધ ખીખી કરીને હસવા લાગી. ‘રીક! રીક! એ તો ધોળે દિવસે તો એમ જ કહેવું જોઈએ ને આપણે? તમે તો કોઈ જરાબર પાવરકા રીકા માણસની પેઠે ચાલાકીથી નલાવો છો તમારો વેશ, પણ મંધરાતને સમે જંગલમાં આપણે બને એકઠાં થયું’ ત્યાં આપણે જુદી જ વાતો કર્યું હો !’

આમ બોલતે તે પોતાનો વૃદ્ધ કાપાને દમભરે દેખાડતી સાલતી ઘણું, પણ આગળ સાલતાં સાલતાં વચ્ચે ફરી ફરતે પાણું વાળી જોઈને બાણે પોતાને તેની સાથે કોઈ બીજો શુભ સંબંધ હોય અને એવો સંબંધ બાણે વ્યક્ત કરવા માગતી હોય એવી રીતે તેણે પાદરી સામે જોઈને રિમત કહ્યું.

‘આ પીળા જેળવાળી અને મખમલના મજબામાં સમજ થયેલી ડાકરીએ લોકો કહે છે તે સાચું હોય તો જેને પોતાના રાગ અને માલિક તરીકે સ્વીકારેલ છે,’ પાદરીએ મનમાં વિચાર કર્યો, ‘એ સપતાનને શું હું મારી જાત વેચી આવ્યો છું, ત્યારે ?’

અલાજિયો પાદરી ! તે લગભગ સોદો કરી આવ્યો જ હતો. સુખવા સમયાંથી લલચાતે પોતે જેને લખંકર પાપ સમજતો હતો તેને, અચાઉ કોઈ દહાડો નહિ ને આજે સ્પષ્ટ વિચાર ને મરાદાપૂર્ક તે વરા યજ-ચયો હતો ! અને એ લખંકર પાપણું એપી ઝેર તેના સમસ્ત નીતિદેહની રોગરમાં આમ જખાટાંધ પસરી ચડું હતું. એ ઝેરે તેની સઘળી શુભ વર્તિઓને જડ બનાવી દીધી હતી, અને સઘળી દુર્જિતિઓના સમસ્ત મુંડને સચેત બનાવી દીધું હતું. ચિકકાર, કંપાંશ, કાંચલ વગરનો ખાર, અનિષ્ટ કરવાની અકારણ મર્યાદા, અને જગતમાં જે કંઈ શુભ અને પવિત્ર હોય તેનો ઉપકાસ આ બધી દુર્જિતિઓ, તે એ બધાથી ડરતો હતો અને દગ્ગરી ગયો હતો છતાં, તેને લલચાતેને અવળે માર્ગે લઈ જવા તેના અંતરમાં સચેત બની ગઈ હતી. અને શ્રીમતી દિગ્વિન્સ સાથે તેને બેટો થવાની વાત જો સાચી હોય તો તે દુશ્વરાની મનુષ્યો સાથે તેમ આસીરી ચરતોની દુનિયા સાથે તેનો કેટલો અંધ સમભાવ અને અજુબાવ રહેતો હતો તે જ બતાવી આપતો હતો.

દરમિયાન તે કચ્છરાતનની ઠેર પર આવેલા પોતાના મગાનમાં આવી પહોંચે. અને ઉતાવળે ઉતાવળે તેનાં પગથિયાં ચડીને પોતાના અભ્યાસખંડને તેણે અચરો લીધો. રસ્તા પર ચઢતે પસાર થતી વખતે જે વિચિત્ર અને દુષ્ટ તરંગો તેના મનમાં આવ્યા કરતા હતા તેમના એક પણ જગતના લેકો સમક્ષ પ્રકટ થયા પહેલાં પોતે આ આશ્ચર્યચાનકમાં પહોંચી ગયો. તેથી પાદરિને આનંદ થયો. પોતાના પરિચિત ખંડમાં દાખલ થઈ પોતાની આનુભૂતિ તેણે એની અંદરનાં પુરસ્કો, ખારીઓ, ચૂંચો, અને દીવાલ પર લગાવેલા ચિત્રમય પડદા તરેર પર નજર નાખી તો જંગલની ખીણમાંથી નીકળીને શહેરમાં પડે ત્યાં સુધીમાં અને પછી શહેરના રસ્તા પર પણ બહુ બદલાઈ ગયાનો જે અનુભવ તેને થયેલો તે જ અનુભવ જાહોં આ સ્થળે બેતાં પણ તેને થયો. આ ખંડમાં ભેટીને તેણે વચ્ચે તેમ લેખન કરેલું; આંદો જ તેણે ઉપરાષ્ટ્ર અને નગર રણ કરેલાં, અને અર્ધમૃત જેવી દશામાં આ ખંડમાંથી જ તે બહાર નીકળેલો, આંદો જ તેણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરાવેલો પ્રયત્ન કરેલો, અને આંદો જ સેકેડે ચાલતાઓ તેણે જાદન કરેલી ! મુશ્કા અને ખીન પવન બેરોળા સહુ-પરોળાથી ભરેલું અને જે બધાની પાછળ ઇશ્વરના અવાજથી વ્યાપ્ત એવું મંદુર પુરાણી હીલુ લાખમાં લખાવેલું તેનું 'બાહ્યમત્ર' પણ એ ખંડમાં પોતાને રાજને રચાને પડ્યું હતું, વળી ટેમ્પલ પર લાંબી ખરડાઓની કલમની પડને તેનો અપભ્રંશ પ્રવચનપ્રેમ પણ, જે દિવસ પર પોતે એ લખતો હતો ત્યારે લખતાં લખતાં વિચારે ખૂટી પડ્યાં, સર કરેલું બાકય પણ પૂરું થતા ખોલાં અધ્યત્વથી અટકી પડેલો, પડેલો હતો. તેને ખબર હતી કે પોતાના ખંડમાંની આ બધી વસ્તુઓએ કર્યા કે બોલના રૂપે અનુભવ કાનાર પુરુષ બીજો કોઈ નહિ પણ પોતે જ, દુઃશ કાખા અને શીકા ગાલવાળો પાદરી પોતે જ હતો, અને જો વરણીસ્વચ્છ પણ બીજા કોઈએ નહિ પણ પોતે જ આટલે સુધી લખ્યું હતું ! જ્યાં અત્યારે તે આ બધા પદાર્થોથી કેવા અવશ હોય એવી રીતે ભૂંડા થઈને બેઠો રહ્યો, અને પોતાના પૂર્વ-રૂપને નિરૂપાર, દયા, અને અર્ધધર્મભરી કુતૂહલભરિયો એક રહ્યો પોતાનું એ પૂર્વરૂપ હવે અત્યારે અદભ્ય

ધર્મ મધું હતું, તેને રચાને જંગલમાંથી આવે કોઈ બીજો જ પુરુષ પાછો ફર્યો હતો, એ પુરુષ પોતાના પૂર્વરૂપ કરતાં વિશેષ ડાહ્યો હતો તેમ એ બહુ ભોળું પૂર્વ સ્વરૂપ કરી પણ પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવું અકળ રહ્યોનું ચાન થતાવતો હતો, હા, નહું ત્યાં તો તેને મન્યું હતું, પણ કેવું કમનું અળખામણું હાથે એવું એ ચાન હતું !

આજ વિચારમાં તરંગીન બનીને બેઠો હતો એવામાં એ અભ્યાસખંડના દારા પર, ટકારા થયે, એટલે, પાદરીએ 'આવો !' એમ કહ્યું, પણ એ કહેતી વખતે કોઈ દુષ્ટ સંજ્ઞા-ક્રાંત્ય, એ આવકારના જવાબમાં પોતાને તોચ મળ્યો એવા ખ્યાલ તેના મગજમાં એક જ નડેલો આવ્યો એવું નહોતું. અને તેણે 'તો તેનો એ ખ્યાલ ખરેખર સાચો પડ્યો !' ટકારા કરીને અભ્યાસખંડમાં દાખલ થનાર બીજું કોઈ નહિ પણ રાજર મિહિરવથ' પોતે જ હતો. એને ભેટીને પાદરી અવાક બની ગયો તેમ પછી તેણે ધોળો થઈ ગયો, અને એક દાઢ હીલુ સામ્રાધ્ય પર લખા બીજો દાઢ પોતાની બાતી પર રાખીને સ્વસ્થ દશામાં બેઠો રહ્યો.

'આજ ચેર પાસમાં તો આવકાર આપું છું આપને. શુભદારાપ,' વેદે કહ્યું. 'કેમ, એ જગતપરામર્થ આચાર્ય' દક્ષિણ મગમાં છે ને ? પણ સાહેબ, જંગલની અંદર યહને આપે કરેલી મુશ્કારી આપને બહુ આ કરી ની વડી લાગે છે, કેમકે આનો ચહેરો શીકા પડી ગયો. દેખાવ છે આપને તો પાછું વસ્ત્રી-પ્રવચન આપવાનું છે, તો એ પ્રવચન આપરા માટે જે હિસ્સા અને રક્તિ ભેટશે તે લાખતા માટે આપને મારી દેવાની જરૂર નહિ પડે ?'

'ના ના, મને નથી લાગતું જરૂર પડે,' રેચરંડ મિહિરવથેએ જવાબ આપ્યો, 'અટલા લાંબા વખત સુધી મારા અભ્યાસખંડમાં એવાઈ રહ્યા પછી મને દિવસે બધાર નીમી થયેલો તેથી આ મુશ્કારી, પેલા પાંચત આચાર્યનાં દર્શન, અને તેમની પાસે જતાં આપનાં માર્ગમાં જે ખુદાઈ, તાજી હજા મને બધી એ બધાએ તો ઉચ્છેદ મને પુરુષ જ્ઞાન કર્યો છે. એટલે બહુ વેલજી, આપની દયા તોફે બહુ સરખા, અને આજ પૂરેપૂરા મિત્રભાવથી તે આપો હા. જ્યાં હવે મોં આપની દયાની જરૂર હોય એવું લાખતું નથી.'

આ બધો વખત રોજર ચિલિન્ગવર્થ, વૈદ પોતાના દરદી તરફ જુએ એવી ગંભીર અને ખારીક નજરે પાદરી-ને જોઈ રહ્યો હતો. પણ આ બધા બહારના દેખાવ છતાં પાદરીને તો લગભગ ખાતરી થઈ ચૂકી કે પોતાને હોસ્ટર પ્રાઇવ સાથે જે મુલાકાત થયેલી એ વાત આ ડોસે જાણી ગયો હતો, અથવા ખરેખર જાણી ગયો ન હોય તોપણ એ બાબત તેને ચોક્કસ પાકે વહેમ તો આવ્યો જ હતો. વળી અભારના પાદરીનાં વચ્ચે ઉપરથી વૈદ પણ સમજી ગયો કે તે હવે પોતાને પહેલાની આફત તેના વિશ્વાસુ મિત્ર નહોતો ગણતો, પણ ઊંચડો કદામાં કદો શત્રુ જ તે હવે પોતાને માનતો હતો. હવે પોતે ને આદમી બધી ખાતરી મળી તો કંઈ નહિ તો તેમની અમુક ભાગ તો પ્રકટ કરવો જોઈએ એ સ્વભાવિક હતું. છતાં વશુએને સમ્બંધાર ધારણ કરતાં કેટલી બધી વાર લાગે છે, અને અમુક વિષય નથી જ હોય. એવો નિષ્પત્તિ કરીને જોડેલા જે માણસો, વાત કરતાં કરતાં એ વિષયની લગભગ આવી ગયા છતાં તેને છેડા વગર કેદાં એ વિષયની દિશા-માંથી પાછા ફરી જાય છે એ દર્શાવત આપણે વિચાર કરીએ તો ખરેખર આશ્ચર્યજનક લાગે એવી છે. એટલે રોજર ચિલિન્ગવર્થ, તેની ને પોતાની વચ્ચે હવે જે માથે સંજ્ઞા પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેના પુલ્કા સમ્બંધમાં સ્પર્શ કરશે એવી ધાખી રાખવા જેવું પાદરીને તો કંઈ લાગ્યું ન હોતું. છતાં આ વૈદ, પોતાની અકળ ભેદ કરી રીતે એ શુભ વસ્તુલક્ષી ગયા વિના રહ્યો નહિ.

‘આપ મારી અદના આરકાતનો આજની રાત ઉપ-રોગ કરો તો સારું નહિ ?’ તેણે કહ્યું. ‘ખરેખર આ વસ્તુપ્રવચનનાં પ્રમંથ મટે આપના સરોર મનમાં પ્રવેશ જળ અને નેમનો સંચાર કરવાને માટે મારાથી અને તેજુ બધું મારે કરવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. એ પ્રમંથે લોકો આપની પાસેથી ભારે આશા રાખી રહ્યા છે; કેમકે એમને હોશન છે કે જીક સાલ આવે એ પહેલાં તો પોતાના ધર્મશુર કદાચ આજ્યા ગયા હશે.’

‘હા, અન્ય લોકમાં આજ્યા જ ગયો હોઈશ, પાદરીએ. ભગવાને ધાતુ’-હોય તે કદે વાપ એવા

ધર્મભાવ અને અદાલાવહરી ઉપરાધીનતાથી ઉતાર આપ્યો. ‘ભગવાનને પ્રાર્થના છે કે એ અન્ય લોક તો આંહીં કરતાં વિશેષ શુભપ્રદ નીવડે; કેમકે, ખરેખર, આવતી સાલની મોસમમાં મારો અનુયાયીવર્ગ મને આંહીં દેખે એવો સંભવ મને મુદ્દલ લાગતો નથી. પણ આપની દવાની બાબતમાં તો, ભલા ‘સાલેમ, મારી અભારની શરીરવસ્થામાં મો તેની ગિલકુલ જરૂર નથી.’

‘એ સાંભળીને મને આનંદ થાય છે,’ વૈદ જવાબ આપ્યો. ‘એનો અર્થ કદાચ એ હોય કે આદરો બમ્બે વખત જરાય અસર નહિ કરી શકે’ મારો દવાએ હવે બરાબર કરવા મંડી છે. એટલે આપનો રોગ જો પૂરેપૂરો નાબૂદ કરી શકું તો ખરેખર હું મારી જીવનને ભાગ્યશાળી જ માનું, અને ત્યારબાદના લોકોના ફનસતાભાવને માટે પણ તો હું લાયક છું.’

‘મિત્ર, તમે મારી આટલી બધી કાળજી રાખો છો એ બદલ તમારો હું અતઃશુભ્વક આભાર માનું છું,’ રેવરંડ મિ. ગિસેડેલે ગંભીર સ્મિત કરીને કહ્યું. ‘તમારો હું આભાર માનું છું, અને તમારી આ બધી સેવાનો બદલો કેવળ મારી પ્રાર્થનાઓથી જ આપી શકું એમ છું.’

‘સાધુજીવની પ્રાર્થના જેવો મૂઢવચાન બદલો બીજો કોઈ નથી !’ રજા લેનાં લેતાં છુદ્ધ રોજર ચિલિન્ગવર્થે કહ્યું. ‘અભિવ નેકસેલેમમાં આલતી ખરી સોનામહેર તે એ જ છે, કેમકે તેના પર જ રાત્રિ-મિ-સજની મહેર હાપ લાગેલી હોય છે.’

એકસે પડ્યો એટલે પાદરીએ નોકરને બોલાવી બોજન મંગાવ્યું, અને તે આવી પહોંચતાં તેના ઉપર ભારે સપાટો ચલાવ્યો. પડી વસ્ત્રીધવચનનાં અભાર સુધીમાં લગભગ પાનાં દેવામાં નાખી દહને તે તરત જ બીજું નવેસરથી લખવા બેઠો, અને એ બીજું પ્રવચન તેણે વિચાર અને જાણના એવા મેવવાન જુરસાથી લખવા માંડ્યું કે પોતે અભારે દેવી ગ્રેશ્યા પામ્યા હોય એવું તેને લાગ્યા માંડ્યું, અને ભગવાન પોતાના જેવી મંદી મહિત વાંસળી મારફતે પોતાના અન્ય ગંભીર સંદેશાનું સંગીત સુણાવ્યું કેમ રોગ્ય ગણતો હતો એ વિશે તેને મનમાં આશ્ચર્ય થયું. છતાં, એ જૂઠું પ્રખર નો મનને મારે અનુતર જ રહેવા દેને,

અમતા તેનો ઉત્તર મળવાનો જ હોય તો પોતાની મેળાએ જ્યારે મળવાનો હોય ત્યારે બંને મજા એમ એ મુઠ પ્રશ્નને પડતો મેલીને, તે પોતાનું લેખનકાર્ય બારે બારે અને આનંદવેશ સાથે આમજ ને આમજ પથાવના લાગે,

આમ લખતાં લખતાં રાત જીએ કાંઈ પંખાળી બેસતી ઘોડી હોય, અને પોતે જાણે તેના પર સવાર ચઢે જીડી રહ્યો હોય એવી રીતે રાત્રિ એકદમ પચ્ચર થઈ મધઃ મળરકું થયું ઉપા શરમની મુર-ખીપી, છવાએલે મુખે પડઘમાં ડોકિયું કરતી આવી; અને આખરે સૂર્યોદય થયો. તેથી સૂરે પોતાનું એક સોનેરી કિરણ પાદરીના અખપખડમાં ફેંક્યું, એટલે પાદરી તેને અંનનુ અચેલી આંખે બોધ રહ્યો, આ રીતે સૂર્યપ્રકાશ પોતાના ખંડમાં ચમકવા લાગ્યો એ વખતે તો તે આગળી રાતે આસન વાળાને બેઠો હતો ત્યાં ત્યાં જ હજુ બેઠો હતો, તેની કમર પશુ હજુ તેના હાથમાં ચાલી રહી હતી, અને આખી રાતમાં પ્રવચનનાં પાનાંના પનાં બરેલો વિશાળ અમાપ પ્રદેશ વહાવતો તે અત્યારે આઠો અગિર્ણામાં કમર ઝાઝીને બેઠેલો માણસ પડતો હતો.

૨૧

ઉત્સવ

સુખાને પોતાનું અધિકારપદ લોકોને હાથે મળવાનું હતું તે દિવસે હેરડ પ્રાણ અને નાનકડી પર્લ સવારમાં બરાબર વખતસર જાગરમાં આવી પહોંચ્યાં. જાગર આખી કારીગરો અને શહેરનાં બીજાં વસવાળાં વગેરે લોકવરણની મોટી સંખ્યાથી ભરાઈ ગઈ હતી. આ લોકવરણના માણસોમાં હરણની ચામડી પહેરીને આવેલી કેટલીક અલ્પવય આકૃતિઓ પણ દેખાતી હતી, અને એમનો એ પોશાક જાણી ગાપેલો હતો કે વસા-હત્તી એ નાનકડી રાજમાનીની આસપાસ ચાલી રહેલાં જંગલોની વચ્ચે આવેલાં ઘાણામાં એ માણસો રહેતા હતા. હેરડાં સાતે વરસોના આવા સવચા પ્રસંગોની પેઠે આજના સાર્વજનિક ઉત્સવોને પણ હેરડેરે તો જુબારા રંગના બરહટ કપડાં જ પહેલાં હતાં. એનાં કપડાંનો જુબારો રંગ જ નહિ પણ તેની સિદ્ધાંતની

દળ પણ એની કાયાને લોકોની નજર આગળથી લુપ્ત કરી દે એવી હતી; પણ બીજી બાજુથી એનો દિમશ-કિશો અક્ષર એને આ સાંજના જેવા ધૂંધળા અવપદ વાતાવરણમાંથી બહાર ખેંચી બાવતો હતો અને પોતાના સ્વર્ગી-અમકારથી એનું વિલિપ્ત નૈતિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરી દેતો હતો. નજરજનોને દીર્ઘકાળના પરિચિત જની એવેલો એનો ચહેરો અત્યારે પણ લોકો એનામાં સેજ સેજ જોવાને દેરાઈ ગયા હતા, એથી આસપાસનાં સાન્નિત્ય વચક કરી રહ્યો હતો. એ સાન્નિત્ય એલેક્ટ્રિક જેવું માત્રુ ક્યો. હોય એવી. અથવા તો કાંઈ મૃત સીના ચંદે-રાની જડ સાન્નિત્ય જેવી હતી. એનાં ચહેરાને મૃત સીના ચંદેરા સાથે સરખાવવાનું કારણ એ કે જાનના સોધ પર હેરડેરને કશી સદાનુમતિનો અધિકાર રહ્યો નહોતો, અને જે જગતની સાથે એ હજુ સંબંધ રાખી રહેતી જણાતી હતી તે જગતમાંથી એ ક્યારની બહિષ્કૃત થઈને ચાલી ગઈ હતી, એટલે એ રીતે જોનાં હેરડેર જગતદષ્ટિએ તો ખરેખર મરી જ મર્યાં હતી.

કદાચ એમ હોય કે અઘણી કરી નહિ જોશમાં આવેલો એવો ભાવ એના ચહેરા પર ફરતો રહ્યો હતો, પણ એ ભાવ કાંઈ કળી નવ એટલો બધો સ્પષ્ટ કે નીત નહોતો; પછી કાંઈ અસ્વધારણ શક્તિવાળો નિરી-શક પ્રથમ એના હૃદયના વિગણો કાઢી રીતે નાણી ગયો હોય, અને એ વિચારોને અનુરૂપ ભાવો એની મુખપ્રકર અને ચેષ્ટામાં પ્રદર્શિત થઈ રહેલ છે કે કેમ તેની બારીક તપાસ કરે અને એ તપાસને પરિણામે એ ભાવ એના ચહેરામાં જોઈ શકે તો જુડી વાત. એના માનસજગતના આવા નિરીક્ષકને પોતાના એ નિરીક્ષણને પરિણામે એવો ખ્યાલ આવ્યો હોત કે લોકમૂલતી તીણી સોસરી વીધી નજારી દરિયો દુઃખસર્જી સાત સાત વરસોના સાંજના જાણી કુધી એક અગિર્ણા અગત્ય રહે, પ્રાપ્તિયત અને તપરે, અને કપડાં ધર્મપાણરમે વેણ પછી અત્યાર મુખીની પોતાની સરળી માત્રા અને વેદનાને એક પ્રકારના વિચરવા રૂપમાં ફેરવી નાખતા મારે આજે આ હેરડી વાર એ તે સ્વેચ્છાપૂર્વક અને કશ સંકોચ વગર જુડી રીતે સીંકેલી રહી હતી. આ દિવસોકિવા અક્ષરને અને તેને મારણ કરનારી રમીને તમે કવે આ હેરડેરી જોઈ શકો? એકાંત જુગમગ બોલ જતી

ગમેલી અને તેમની માન્યતા પ્રમાણે તેમના જીવનભરના દારૂની સળ પામેલી આ ઓ અત્યારે તેમને એવું કંઈક છે એવું હતું. 'હવે થોડી જ વાર છે, પછી તમારી સત્તા એના પર આલશે નહિ! થોડા કલાક ગયા એટલે અકળ અંતમ મહાસાગર તમે એના હૈયા પર પીકતી સઘડી રૂપે સદાની ચોટાડી રાખેલી આ નિશાનીને ગળી જઈ સદાને માટે લુપ્ત કરી દેશે!' અને અમ્મ પોતાના જીવન સાથે જડી દીધેલી આ વેદનામાંથી પોતે મુક્ત થવાની અશ્વી પર હતી તે જ હાથે હેસ્ટરના દિલમાં એક પ્રકારનો ઉદ્ભવ ઉત્પન્ન થયેલો એમ ધારીએ તો માનવસ્વભાવમાં અશક્ય એવો કાંઈ વિસ્મયિત એની પ્રતિભા રહેલી હતી 'એમ માનવાનું' કારણ નથી. પોતાના રૂઝીજીવનનો લેખલમ સંસ્કારો વરસાને જેનો સંતત પદ મળ્યા કર્યો હતો એના આ સપાળ કંઈ અનુભવરૂપી કરિયાતા અને એજિયાતો એક છેલ્લો મોટો કોરો એજી મ્પેસે અટગાવી જવાની એને અદમ્ય ઇચ્છા થઈ આવે તો એમાં નરાઈ જેવું લાગે છે? આઠઘોડાં વરસો સુધી પોતાની મુખને ઉત્તેજિત કરવાને માટે પ્રયત્ન અસર કરનારા કલા ઉકાળાના રૂચમ પીધા પછી હવે જે જીવનનો સારામ નક્કીકાર કનકના કોરામાં એના હોઠ આગળ મંડાવતો હતો તે ગરેબર પૂંપ રવાલિયે, ઉદ્ભાસપ્રેરક, અને ઉદ્ભાદ પ્રકારનો હોયો એમજે, કેમકે નહિ તો તો પછી એ રમઝમ્પે પછી જે સાધારણ સિલજત વગરનો દારૂ જ એને ખીચાને મળે તો તો એક પ્રકારનો ઉદાસીનતા અને કંટાળાની લાચળી જ એના ગિતમાં ઉત્પન્ન થાય.

પદને આજે પૂરબદરમાં શણગારવામાં આવી હતી. આ સોનર્ફ અને શણગારવી ચમકતી કંપનામૂર્તિ જેનો બાળકો પેના જુબરો સોગિયાં કપડાં ધારણ કરનારી આગિથી આ જગતમાં આવતરી હોય એ વાત માનવી મુરકેલ હતી; અથવા તો આ બાળાના વચાલકારની આવી સુંદ્ર યોગના કરનારી કંપના-એજી સાથે લગભગર અને બારીક એવી કંપના-તે જ હેસ્ટરના સાદા જીભાને સ્પર્શ વિશિષ્ટતા આપે એવું; ભરતકામ કરનારી, પણ કંપના હતી-એ અને કંપનાશાનિનું ઉદ્ભવમર્યાદા એક જ હતું-એમ માનવું પણ મુરદેવ હતું. નાનકડી પલને આ પોસાક એટલે, બધો જળી જતો હતો કે એ પોસાક

તેના આંતરરીક્ષના કેવળ અનિવાર્ય નિકાસરૂપ કે નાવિ-બરણરૂપ જ લાગતો હતો, અને પતંગિયાની પાંખના ચમક-કાર રંગરિવિધને જેમ એ પાંખથી છૂટું પાડી શકાય નહિ અથવા દેદીપ્યમાન પુષ્પપાંખથીની રંગભરી જમકને જેમ એ પાંખથી છૂટી પાડી શકાય નહિ, તેમ આ અંલકકાર પોસાકને પણ પર્વના મુશ્કરભાવથી છૂટો પાડી શકાય નહિ એટલે બધો તે એની સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો. વિરોધમાં વળી, આજના મહારવતા દિને એ એકદીના ચિતમાં એક પ્રકારની અદરવથતા અને વ્યગ્રતા પણ જોવામાં આવી હતી, અને તે અદરવથતા તે વ્યથતા કાઠળે પોતાની બાની પર તેજસ્વી હીરો ધારણ કર્યો હોય, અને આસેરજવાસ લેતાં એ જાતી જાતી નીચી થવાથી જમકાર મારી રહી હોય તેના એ જમ-કાર જેવી જ લાગતી હતી. બાળકોને પોતાના અતિ-નિકટનાં સંબંધિયાનાં લુપ્ત-મો કે મંથના પ્રત્યે હંમેશાં સદાનુમૂતિ હોય છે; પોતાના ધૈર્યનિક વાતાવરણમાં રમ્મ પણ આશિત આવવાની હોય, બળભગાદ થવાનો હોય, અથવા ક્ષતિ થવાની હોય, તો તે સપળાનું એમને ભજે કે ભાન હોય છે, અને તેથી પર્વ, પોતાની મતાની જાતી પર ધારણ કરેલા રમકપ જ હતી એવી આ પર્વ, પણ હેસ્ટરના કંપાળ પસરી આરસપલાય જેવી આવશ્યવતા ઉપરથી કાઠપણ કરી શકે નહિ એવી ઊર્મિ-એ ને-એ ઉદાસીનતાના પદ નીચે જાણી રહેલા એના આંતર લગારસને-પોતાના ઉદ્ભાસમય મુશ્કરી જ ભજે કે પ્રકટ કરી દેતી હતી.

ઉદ્ભાસના એજાતને લીધે એ બાળકી પોતાની માતાની પડખે આજતી હોય એમ ન હોતું લાગતું, પણ જનજે કાંઈ પક્ષીની પેટે અંદર બિટી હોય કે ટેકતી હોય એવી તેની અત્યારની ચિતિ હતી. વારે વારે તે અર્થશૂન્ય અને વીંધી નાખે તેવી ચીસો પાડીને ગીતો ગાવા મંડી પડતી હતી. જ્યારે માદીરી જગમાં આવી પડેલ્યાં, ત્યારે એ સ્પળને ચેનન ને તરસારથી કારર જનાવી દેવારી ધાંધલ ને કંબાલ લોભે એ હાકરી વળી પહેલાં કરતાં પણ વિશેષ ઉદ્ભાસમાં આવી ગઇ, અને વિશેષ ચંચળ બની ગઇ. કેમકે સાધારણ રીતે આ જમા સુરેની પ્રતિભા મધ્યરથ ધામ જેવી ધાંધલમરી ન હોતી, પણ કાંઈ ગામગાના ચોરાની આગળ લીસેતરી

જવાબેલું એકાન્ત વિચારણ ચોખ્ખાન હોય એવી નિજન
જ સામાન્ય દિવસોએ આ જગા લાગતી હતી.

‘કેમ શું છે આ બધું, બા ?’ તે એકી બોલી.
‘આજે બધા લોકો પોતપોતાનું કામ ઊડીને કેમ
આંદોં આપ્યા છે ? આજનો દિવસ તે શું આખી
કુનિયાને રમવાનો દિવસ છે ! બે ત્યાં પેત્રો લુદાર
રમો ! તેજુ પોતાનો કાળો મેત્રો ચહેરો ધોળને સાફ
કર્ષો છે, અને રવિચારે પહેરવાનાં કપડાં પહેર્યાં, તબો
કર્ષ માથાનું માથુસ આપીને સહેર કેમ કરતી તે
શીખવે તો ખુશીથી બહેર ઉઘાવવાને તૈયાર થઈને બેત્રો
હોય એવા લાગે છે ! અને પળે છુટી જીવર છોટ મને
દુખીને મોં મરકાવતો બેત્રો છે. શું કામ એમ કરતો
હશે એ ?’

‘તું છેક નાનું બંચુ’ હતી, તે એ વખત એમને
માઠ આવે છે તેથી એમ કરે છે, હેરડે જવાબ આપી.
‘તોય મને ભેળને એજે માથું દલાવવાનું નથી કે
મોં પછુ મરકાવવાનું નથી, હા ! એ કાળો, ગિલામલો,
કરપો છુટો શું સમજતો હશે એવા મનમાં ?’ પર્વે
હથું, ‘એને માથું દલાવું’ હોય તો તારી સામે ભેળને
દલાવે, કેમકે તે બુખરાં રંગનાં કપડાં પહેરાં છે અને
ઉપર દિગ્ગજિએ અક્ષર ચોટાડ્યો છે. પછુ જો, જો,
બા, કેટલા બધા નવા નવા માથુસેના ચહેરા દેખાય છે
આંદોં ! અને વળી એમાં રૂઝ ઇન્ડપેનો પછુ છે,
તેમ ખજાસીઓ પછુ છે ! આંદોં જગતમાં એ જગા
શું કરવા આવ્યા છે ?’

‘આંદોં થઈને એક સરથમ નીકળવાનું છે, તેની
વાટ નેતાં એ લોકો આંદોં બેત્રો છે, હેરડે કહું.
‘કેમકે આંદોં થઈને સૂઆ કાદવ ને ત્યાગાધીત સાહેબ
નીકળવાના છે, અને કચે બીજા પછુ જગા મેટા
મેટા ને સારા સારા માથુસે, આગળ સિપાઈઓ અને
મેન્ડાન્સ આસનાં હોય એવી રીત સરથમના આગ-
રમાં આંદોં થઈને પસાર થવાના છે.’

‘ત્યારે મેલો પાદરી પછુ એમ આવવાનો ?’
પર્વે પૂછ્યું. ‘તે તે કિસે જાને કિયારેથી તું મને
તેની પાસે લઈ મએશી એ વખતે તેજુ પોતાના બન્ને
લાય લંગાવ્યાં મને બોલાવેલી તેમ આંદોં પછુ શું એ
મને બોલાવવાનો ?’

‘એ પછુ એમાં આવશે તો ખરા, બેટા, તેની
માએ જગાળ આપી, પછુ એ તને આજે બોલાવશે
નહિ, તેમ તારે પછુ એમને બોલાવવા નહિ.’

‘કેવો વિચિત્ર, એમિયો માથુસ છે એ !’ નજે
અડધું મનમાં બોલતી હોય એવી રીતે એ કોઠરીએ
કહ્યું. ‘અધારી રાત હોય ત્યારે એ આપણને બોલાવે
છે, અને પેત્રા મર્યાદ પર આપણે બેત્રોનાં ત્યારે જગ
લાય પકડેલાં તેમ તારો ને મારો બન્નેનો લાય પકડે
છે ! વળી જુનાં ખખડખજા કાઢે જ એકલાં સાંભળી
રહે તથા આકાશનો નાનકડો દુકડો જ દેખી શકે
એવા બોમ વેર જગતમાં લીલાવાળા થક આગળ
બેસીને એ તારી સાથે વાતો કરે છે ! અને ત્યાં તો
એ મને બધી પછુ બરે છે, પછી એ બધી - મોનાં
પેત્રો નાનકડો કરો પછુ નજે માટી બપ
છે ! ત્યારે આંદોં, ખુશા ખુશુમા દિવે, અને બધા
લોકોની હાજરીમાં તો એ બળું આપણને બોળખતોયે
નથી ; તેમ આપણે પછુ આપણી તેની સાથે રી. બોળ-
ખાણ દેખાડી રક્યાં નથી ! હંમેશાં જાતી પર લાય
રખીને ર્યાં કરનાર એ માથુસ તો વિચિત્ર ને સોમિયો
છે !’

‘ચૂપ પડ !-એ બધી વતો તું ન સંભળે,’ તેની
માએ કહ્યું. ‘ત્યારે એ પાદરીનો વિચારે પડતો મુક
અને તારી આસપાસ જો, કે આજે સોના ચહેરા કેવા
પ્રસન્ન દેખાય છે. આમ મોજ કરવાના હેતુથી ઊંડાંઓ
નિશ્ચે મૂકીને અને મોદેરાઓ કારખાનાં ને ખેતરે
મૂકીને આંદોં આનાં છે. કેમકે, આજે એક નવા
માથુસનું રાજ્ય એમના પર રહે થાય છે, અને તેથી,
માનનીઓ પ્રભાસે એકત થયાં ત્યારથી ચાલ્યા આવતા
નિવસ મુજબ આ બધાં ત્યારે મોજ કરી રહ્યાં છે
અને આનંદ ઉઘાડી રહ્યાં છે : કેમ જાણે આ બાપડી
જૂઠી પુરાણી જૂઠી પર આખરે કોઈ નવો અને સુખ
સુકદેસુય રહે થવાનો હોય એમ બધાં ત્યારે મોજ
માણી રહ્યાં છે !’

કોમના ચહેરાને પ્રદુલ્લ-બનાવી રહેલી આ અપૂર્વ
અમાધારણ ખુશાસીના સંજયમાં હારાત હેરડે કહી
તેની જ હતી. વસતી આ જાનુ ફાવતી : બપોરના બની
ગઈ હતી, અને દને પછીના એ મેક દરમિયાન પછુ તે

ઉત્સવકવિતરીકે ચાલુ રહી હતી. આ કવિ દરમિયાન નિર્જન સ્થાનવચ્ચે માનવજાતિને જે કંઈ મોજમજા ને જાહેર આનંદની છૂટ આપી શકાય એમ ધ્વરિતન લોકો માનતા તે સધળા આનંદને મોજમજાને અર્કરૂપે આ તેઓ દિવસોમાં એકઠો ક્રિંદિત કરતા હતા. અને એમ કરીને સોગિયા પચાનું સામાન્ય વાતાવરણ એટલે અંશે દૂર કરતા હતા, કે આ એક પર્વદિન પૂરતી તો તેઓની સામાન્ય અંબીરતા દેટલેકે અંશે કમી થઈ જતી હતી.

એ જમાનાના સોગીની પ્રકૃતિ અને રીતરિવાજમાં જે સોગિયાપણું નિઃશંક રહેલું હતું તેની અંબે ક્યાં અતિશયોક્તિ કરતાં હોય, એટલેની અમરમાં જે લોકો રૂંતા હતા તેમણે જન્મથી ધ્વરિતન લોકોના સોગિયાપણાને વારસો સરીકાવ્યો નહોતો. એ લોકો તો અસલ ઇશ્વરના વતની હતા, અને તેમના પિતા ઇશ્વર-જામેયયુગના વિશ્વાસ વૈભવના વાતાવરણમાં જન્મ ગળી ગયા હતા. અને આ ઇશ્વરજામેયયુગ એટલે એકસાથે સહને વિચારીએ તો જગતમાં યદ્યપિ મોટા સૌથી વધારે ભવ્ય, દમદમભરેલા, અને બરેલી પુજો-મનિ એક યુગ. એટલે આદી-અ-ઇશ્વરના લોકો જે પોતાના આપણાઓ તરફથી વારસામાં ભીતરી આવેલી આનુવંશિક રુચિને અનુસરી હોત તો તો તેમણે સધળા મહત્વના સાંસ્કૃતિક બનાવો જાહેર દુતાશીએ, મિજબાનીએ, ભવ્ય સમારોહો, અને સરપંચો દ્વારા જ ઊજમ્યા હોત. અને આ ભવ્ય સમારોહવિધિના માંભીરમાં જે વિનાશનું તરવ એ લોકોએ ભેગમું હોત, તો એ તે, આવા ઉત્સવરિતોએ પ્રગ્ન હાંમલોને જે ભવ્ય વાંચો સજે છે તેમાં વિશ્વશ્રેષ્ઠ પ્રકરનું શ્રદ્ધાદાર ભરતકામ કરવા જણાવે જ ઘાત, અને તેથી તેમાં અશક્ય કે અપરેવાર જેનું કશું જ ન મળત. અને જે દિવસે આ વસાહતનું રાજકીય વરસ ચર યતું હતું તે દિવસને જીવવવાની પદ્ધતિમાં એવું કંઈક કરવાને પ્રયત્ન પણ જોઈ શકાતો નહોતો. આવાઈશ્વરીઓની વારિક નિમજીકને આ દિવસે આપણા વચ્ચે જે વિધિઓ આપણાં હતા તેમાં મનમાંભીરોને દિવસે તો નહિ પણ શોર મેયરની પ્રશિક્ષાને દિવસે લંડનમાં જે ભંચં સંસારો મેં મેં તેની શાખાની આજી ચાદ જોઈ શકાતી હતી, ત્યાં એ અવધરે જે દમદમો પોતે

જોતા તેનું અસુક રૂપાંતર સાથે પુનરાવર્તન આદી તેઓ કરી રહ્યા હતા. આપણી આ વસાહતના આવ જનક અને સંસ્કારો-તેના મુસ્કોઓ, રાજ્યાધિકારીઓ, ધર્મગુરુઓ, અને સૈનિકોને આજના જેવા સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક મહત્વના પ્રસંગોએ જૂની પરંપરાને અનુસરીને બદલેના અપેક્ષા અને હાંમલો ધારણ કરવા એ એક કલ્પ જેનું સામણું હતું. એટલે તે સૌ આજે સધળા લોકો પોતાને જોઈ શકે એવી રીતે સંસ્કારના આકારમાં કરવા નીકળતા હતા અને એ રીતે આ તાજા જ રૂપાંતરોના રાજ્યવર્તનને આવરક ગોરવ આપતા હતા.

વળી તે દિવસે લોકોને, સામાન્ય રીતે તેઓ ધર્મના જેટલી જ ગોરવવાળી અને મહત્વની મજાવા હતા તે મહેનત મજૂરી, ઉદ્યોગ ધંધો કે કામકાજની સખત તકામતને કંઈક રીતી કરવાની કેવળ છૂટ જ નહિ પણ વિશેષમાં ઉત્તેજના પણ મજાતી હતી, ખરી વાત છે કે ઇશ્વરજામેય કે જેમના જમાનાના ઇશ્વરમાં સહેલાઈથી મળી શકે એવાં લૌકિક વિનાશના સાધનો આદી ભવ્ય નહોતા-નહોતાં આદી નાટ્યસમારોહો, નહોતા તંબૂર વગાડતાં વગાડતાં લોકોઓના લલકારનાસ ભરધરીઓ, તેમ નહોતા ગરેબા અને તેના સંગીતના તામ સાથે નાચતાં માંકડાં, નહોતા નકશી પ્રેત વિલાની આલાદી કરનારા જાદુગરો, અને નહોતા સેંકડો વરસોથી ચાલી આવતી છતાં લોકોની સર્વસામાન્ય વિનોદરિતિને સઘણે પોતાને તેમનું રંજન કરતી એવી કુદામરોહીઓ કરતા વિદ્યાર્થી ને ભાંડભેંજાઓ. જુદી જુદી વિનોદરિતિના આવા સધળા વિધાઓ અને નિમજીતોમાંથી કોઈ જે આદી કરકો હોત તો તેને કેવળ કાપવાની શિસ્તે જ નહિ પણ કાપવાને જથ્થે આપવાને જાહેર લોકમતે અને સર્વસાધારણ જનતાભિરુચિએ પણ સતત રીતે ટાંચી દીધો હોત. પણ છતાં જનતાના રિવાજ અને નિષાલસ મુખ પર આજે રિમન કરતી રૂપું હતું. પછી એ રિમનમાં પણ કંઈક સખાપાદ રહેતી હોય તો બહે, પણ જેનું હતું એવું એ રિમન મુઠન અનિર્ધારિત તો હતું જ. તેમ આદી રમતમજાનો પણ કંઈ અભાવ નહોતો, કેમકે આદીના વસાહતીઓએ મજાં મજાં વરસો ઉપર જે

રમતગમતો ઈંગ્લેન્ડના મેજાઓમાં તેમ જામણાઓનાં પાદરો એક દલી અને જેમાં બંને ગાય પણ લીધે હતા તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ આહિન્ય લોકોની હિંમત ને મહાન ગી નજીમાં રાખવા ને માટે જીવંત રાખવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું હતું. એટલે આજે બનરમાં અદી તરીકે ફેનિંગ અને ડેનિંગનામની કિન્ન કિન્ન પ્રણલિકાઓને અનુસરી કુસ્તીની રમતો ખેલાતી એક શકતી હતી; એક ખુશામાં લાડતી મૈત્રીભરી પ્રજાના એકાદ રસી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વસ્તુ તો એ હતી કે આપણી આ વાર્તાનાં પૃષ્ઠમાં ક્યારેના નામો પ્રિત થઈ શકે તેના પ્રશ્નોનાં મંચમાં પર મુદ્દવિદ્યામાં કુશળ એવાં બે પ્રશ્નો હવ તત્તર સમયે તેની પડાવાજનાં પ્રવક્ત્રની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ લોક-સમૂહની ભારે નિરાશા વચ્ચે, અજાણના યોગદાર આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી, કેમકે સેચની આવી પવિત્ર અને અમુક પ્રયોજનને અર્થે સર્ચના અસમ શરૂઆત જમાને આ રીતે દ્વિત કરીને અવલોક ગૌરવનું કોઈને ખૂંદન કરવા દેવાની એ યોગદારની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજુ નીરસ આનંદશીલ જીવનના પ્રથમ તબક્કે જ હતા, તેથી પહેલી યાવરીમાંથી જ હજુ પચાસુ થઈ રહ્યા હતા, તેમ જોમણે પોતાના દિવસોમાં લહેર કેમ ઉઠાવવી અને મળ કેમ આવી તે અત્યનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં, એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કંઈ અતિશયોક્તિ નહિ થાય કે એમના પત્ની આટલે હશે અતંદે આવી રહેલા આપણી આ યાવરી પેટીના એવાં વારસો સાથે સરખાવવાનાં પરંદિની જિજ્ઞાસુની જાગ-તમાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિષયમાં આપણા આવાસના લેકે કરનાં તેઓ જરૂર ચડી ગયા હોવા હતા. તેમની પત્ની તરત ને પ્રભુ ઉત્પન્ન થઈ, પ્રારંભના વત્તાકનીઓની પત્ની તરત ને પેટી આવી, તે પ્યુરિટન આચારવિચારના સૌથી યેગ અને સૌથી સોચિયા સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેણે પ્રજાના સમગ્ર સ્વરૂપને એ સોચિયાપણાથી એટલું જઈ સમજી બનાવી દીધું હતું કે તે પત્નીનાં આટલાં જવાં વરસો

પણ તેના એ અંશને ધોઈ નાખવાને સમર્થ બન્ય નથી. જીવનના ઉદ્ઘાસની ને કસા આપણે એ રીતે જુઓ તથા છીએ તે હજુ આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

જામણમાં એકી યજ્ઞેની જગતનાનું ચિત્ર એકંદરે એકે ઇચ્છામાંથી આહિં આવેલા વચ્ચાંતીઓના જેવું બૂખરું, સાંમણું, ને સોંચિયું હતું, જતાં અમુક પ્રકારના વર્ણસંબંધથી એ ઘેરા સોચિયા દેખાત કંઈ મોજાં પણ પડતો હતો. જામણા તરીકે એક ખાખૂજે રંગ ઇન્ડિયોનોની એક ટોળી, હરજીના આમણા અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના બહુકામગાજા વાવા પહેરીને, તેની ઉપર કાસીના હારાઓના કમરબંધ બાંધી દધીને, અને હાલ ખીળી માટી તથા પીંજાનો જંગલી ચણતાર ધારણ કરીને, હાથમાં તીર કામડાં અને જાસાં પકડી રહે રિટન લોકો પણ ન ધારણ કરી શકે. એક અવળ મંત્રીરતાનો દેખાવ મુખ પર ધારણ કરીને એક જાખૂને ઊમી હતી અને આ જુવા આનાપ લોકો નો દેખાવ એક જંગલી દરો, જતાં એ સમયે હરજી અંદરનો સૌથી જંગલી દેખાવ કંઈ એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાવાના માનના ઘાવો તો એક ખાખૂજાની ટોળી જુવા હજુ રાત્રે કરી શકે એમ હતી—રૂપે નિય મહાસાગરમાંથી આવેલ વડાણ પટ્ટા ખસાસીમાંથી ફેરકાક માણસો આ પરશુદિની રોજા અને રમતગમતો જેવા આવેલા હતા તેઓ એ માનના ઘાવો વિશેષ હકારવાં કરી શકે એમ હતા. એ લોકો કરકા અણપડ જંગલી દેખાવાના મરુણા લાલસિંહો હતા, એમના ચહેરા ચપ્પા તાપમાં મંચો વખત રહેતાથી કાળા પડી ચપા હતા, અને એમને મોટે મોટાં મોટાં દાંત વર્ષાં હતાં. તેમણે પગમાં ઢાંકા પહેળા લેવા પડેલાં હતા. એ લેવા પર સોજાની ચીરાના કમર-બંધો બાંધી દીધા. અને એ કમરબંધોમાં મોટા હસ તથા ફેલકાથે તો તરતરે પણ લટકાવી હતી. તાડ-જાંબી જવાવેલી પહેળી મિનારની ઢોળીએ નોંચેલી એમની અણે સમજી રહી હતી, અને આમને તો તેઓ મોજ કરતા અને રમતગમતો જોવાને જમા હતા એટલે સહે માં હતા જતાં આવી હલેરને વખતે પણ એ જાંબોમાં એક પ્રકારની દિમિષ પ્રાણીના જેવી વિકાળતા અમી રહી હતી. જીજ્ઞા જમાને જન્મકર્તા એક આચરણના

નિયમોનો તેઓ કયા પણ હર કે સહાય વગર, ખુદલે ખુદલે ભંજ કરતા હતા: સરકારી ચોપડાઓની દેખનાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રજા હતા, -એકે બીજા કોઈ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પીધી હોત તો એક ઘૂંટ દાઢ એક શિલિંગનો દંડ તેને આપવો પડતો હોત; -અને પોતાનાં મજબૂતામાં રાખેલા કીશામોંગી મોજ આવે ત્યારે સરખ મટમટાવે જતા હતા, તેમ મોં વકાસીને બોલા રહેલા ટોળાને પણ એ યીજા તેઓ મોકળે દાધે આપતા હતા, એ જમાનાની નીતિમતા કેટલી અપૂર્ણ હતી તે આ ઉપરથી દેખાડ આવતું હતું, કે આવજો એ નીતિમતાને મને તેટલી ઠાક કદીએ તોપણ. દરિયાઈ સરોવરો ખેલાયા હોયને કેવળ દરિયા કંઠે જ ને પીંચાવતી કે છેવડાકાઉપણું કરતું હોય તે કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ પર પણ ને કંઈ સાદમ્મ કંઈ કરતા હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખસણી પણ આપણા જમાનામાં તો અધ્યાત્મિકતાના જ આરોપને પાત્ર થાય એવો હતો જાણ્યા તરીકે આવજો પાત્ર કરીએ છીએ તે જ વદાણના ખસણીએ એ જમાનાના આરવઓમાં કંઈ સૌથી દુષ્ટ નહોતા હતાં તેઓ શેનવા વેપારવ્યવસ્થા એવી ભૂંટકાંઠા ચલાવી રહ્યા હતા કે તેને પરિણામે આજની કાંઈ અવસ્થામાં તો એમના કોઈ નિઃશંક નેખમમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુણ્યા જમાનામાં માગર મેરે ભાગે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ બાજી રહી હતો અને તેના ભરતી ઓટલા પણ કયા નિયમો નહોતા; અથવા તેની વિચારણા જોઈને પણ વસ હોય તો તે લેવાની જવાબે જ વસ હતી, પણ માનવ નિયમોએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશોયે પ્રયત્ન હતો કંઈ નહોતો. એ વિચારમાં તો આને દરેકમાં અધ્યાત્મિકતા કરતા હોય તે મરજીમાં આવે તો આવતી કાંઈ પોતાનો એ ધધિા ઓડી દધ મિમિખંડ પર કોઈ મુશ્કેલી વળીને પ્રમથિષ્ઠ ને ધર્મ-પરાવણ પુણ્ય ની જતો હતો; અને એવો એ સ્વ-સિદ્ધિ મેળવતા ધધિા જાણેલામાં આજુ દોષ તે વખતે જજ તેની માથે વેપારવ્યવસ્થા ચલાવેલા અવસ્થા અવસ્થાવાર તેની સાથે ભાર્મજની બાંધી એમાં પણ કંઈ મેર આજા જેવું નહોતું મજાતું. એટલે કાચ હમણા, એજ

મગવેશા અકરઠા આજર અને જાવી ટોપીએ પહેરીને બોલેલા અરિષ્ટ વહેરોએ આ દરિઆઈ કાઢવાના શોર-બોર તથા જંગમી વર્તવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરિમિ વગર ખુદ જાનીને સ્મિત કરતા નિરખી રહ્યા હતા, અને જુગર્ષ વેદ રોજર મિલિઅવર્ષ જેવા પ્રતિ-શ્કિત નામરિક પણ બગરમાં આવીને એ ધંધરપદ પ્રમાણિકતાવાળા વદાણના કેપરી સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય મુલાવતો હોય એવી રીતે વાતો કરતા હતાએ તોથી કોઈને આશ્ચર્ય ન થયું તેમ કોઈએ તેની કીક અર્થાં પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોતાકની બાગમમાં વદાણના આ નાવકના જેટલી દેખાવડી અને ભમકાદાર આંખો બીજી એક પણ દેખાતી નહોતી. પોતાના કપડા પર તેણે પુણ્ય મિત્રોને ધારણ કરી હતી, ટોપી પર મોનેરી લેસ લપેટ્યો હતો, અને વળી ચોમરે મોનાની સાંકળી લગાવી દધ ઉપર કડગી રૂપે એક પોંપું બોલ્યું હતું. તેણે પડમે તરવાર લટકાવી હતી ને તેના કપાળ પર પણ તરશરો એક ધા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે બોળ્યા હતા કે આ ધા છુપાવવા કરતાં મોને બતાવવાની એવી વિશેષ આકુર કાચા હોય એમ દેખાડ આવતું હતું. તેની મોં રિયાઈ સરોવરો કરવાને બદલે મેરે ભાગે જમાન પર રહીને જ રોજગાર કરનારો એવો કોઈ જાણવારી પુણ્ય આવો પોતાક પહેરવાની કે અવી મુખમુની ધારણ કરવાની દિંમત ભાગે જ કરત, અને પહેરેને પણ પાંડો આવી મોજીથી રીતે કરે ને તો એવું જ કામ. બારી બીજો કોઈ દોષ તો તો એને ન્યાયપીઠ સમક્ષ ખડો કરી દતિો દોષ, અને કહાય દંડ કે દેવની મજા પણ બેજાવરી પડી હોય, અથવા કહાય હોએડીમાં ધાણીને ભહેર જમાએ તેનો ફરોતો ચલો દોષ. પણ આ વદાણધણીના સંજોષમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આવું જાડું વર્તન, માલગીના ચમકતા ભીંમકાના જેવું જ તે એના જીવનનું ને આચરણનું તાત્વિક અંજ દોષ એમ માની લેવામાં આવતું હતું.

વેદ પામેથી છૂટા પડ્યા પછી એ વદાણનો નાવક કંઈ પણ ઉદિવ વગર બગરમાં આમનેમ રજાયો. આખો એમ કરતાં કરતાં એક જગતએ દેશર પાછન

રમતગમતો ઈજ્જતના મેળાઓમાં તેમ ચામડાંઓનાં પાદરે જોઇ હતી અને તેમાં જતે જાગ પશુ લીધે હતો તે રમતગમતો આ નવા મુલકમાં પણ આંડીના શેઠોની હિંમતને મદદ નહીં નહોતી રાખવા તે માટે જીવંત રાખવાનું તેમને થોડું જાણ્યું હતું. એટલે આજે જાગરમાં ચડી તહીં કોનવોઇ અને રેવલસાવરની બિન બિન પ્રણાલિકાઓને અનુસરી કુસ્તીની રમતો ખેલાતી જોઇ ચક્રાવી હતી એક ખૂણમાં લાડીની મૈત્રીભરી પડાખાછ ખેલાઇ રહી હતી; અને લોકોનું સૌથી વિશેષ ખ્યાલ ખેલનાર અને તેમને સૌથી વિશેષ રસ આપનાર વાતુ તો એ હતી કે આપણી આ પાતાનાં જૂઠાંમાં ક્યારના નામોક્તિ યજ્ઞ ચૂકેલા પેલા કુસ્તીના મોઝા પર સુદરિવામાં કુશળ એવાં બે પુરોષ હાથ તથા રાજ સહન તેની પડાખાછનાં પ્રદર્શનની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. પણ જોક-સમૂહની જાદે નિરાસા હોય, અસહનના ચોપાદરે આવીને તેમની એ તૈયારી અટકાવી દીધી કેમકે પોતાની આંખો પવિત્ર અને અમુક પ્રધોજનને અર્થે સર્વથા અક્ષય રાખેલી જાગરને આ રીતે દૂષિત કરીને કમનસાદા ગૌરવનું કાળને ખંડન કરવા દેવાની એ ચોપાદરની બિશકુલ ઇચ્છા નહોતી.

આ જમાનાના લોકો હજુ નીરસ આનંદગત જીવનના પ્રથમ તબક્કે જ હતા, તેથી પહેલી પાવરીમાંથી જ હજુ પસાર થઇ રહ્યા હતા, તેમ જોયે પોતાના દિરસોમાં સહેર કેમ ઉઠાવી અને જાગ કેમ માણવી તે જાતઅનુભવથી જાણેલું એવા પિતાઓનાં તેઓ સંતાનો હતાં, એટલે એવું વિધાન કરીએ તો કેમ અતિરાધેકિન નહિ થાય કે એમના પછી આજે હમે અંતરે આવી રહેલા આપણી આ પાદરી મેડના એમની વારસો સાથે અપભ્રંશનાં પર્વદિની જીજ્ઞાસુની જાગરતામાં અને તહેવારને દિવસે આનંદ માણવાના વિચારમાં આપણા અપારના લોકો હતાં તેઓ જરૂર નહીં જાગે એવા હતા. તેમની પછી તરત જ પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ, પ્રારંભના વસાહતીઓની પછી તરત જ પેઢી આવી, તે ખ્રિસ્તિ આચારવિચારના સૌથી મેળ અને સૌથી એકિત સ્વરૂપના અવતારરૂપ હતી, અને તેમને પ્રજાના સમય સ્વરૂપને એ સોમિયાપણાથી એટલું જાણે સામજીકી દીધું હતું કે તે પેઢીનાં આજેનાં પાદરો

પણ તેના એ અંતરે થોડું નાખવાને સમર્થ બન નથી. જીવનના ઉત્ક્રાંતિની જે કલા આપણે એ રીતે જુદી ગયા છીએ તે હજુ આપણે નવેસરથી શીખવાની છે.

જાગરમાં એકી યજ્ઞની જગતોનું ચિત્ર મોંઘરે જોઈ ઇશ્વરમાંથી આહો આવેલા વસાહતીઓના જેવું ભૂખરું, સાંમજી, તે સેમિગિયું હતું, જ્યાં અમુક પ્રકારના વર્ણવિરોધથી એ ઘેરા સોમિયા દેખાવ હજી મોઝાં પણ પડતો હતો. જાગરનાં તેરીકે એક આજે રોડ ઇન્ડિયનોની એક ટોળી, હરણના ચામડાના અને ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના જરૂરજરૂરના વાધા પહેરીને, તેની ઉપર ડાડીના હાડકાઓના કમરખંધ બાધી હતા, અને લગ્ન પીળા મારી તથા પીંજાને જંગલી, શલ્યાર ધારણ કરીને, હાથમાં તીર કામડાં અને લાકડાં પકડીને પ્લેટિન લોકો પણ ન ધારણ કરી રાજે. એના અચળ અંજીરતાનો દેખાવ મુખ પર ધારણ કરીને એક જાણે ગરમી હતી અને આ અજા અજાઈ સોમિયા દેખાવ જોઈ જંગલી હતો, જ્યાં એ સમસ્ત હરણની અંજરો સૌથી જંગલી દેખાવ હજી એ નહોતો. સૌથી વધુ જંગલી દેખાવાના બાનને કાલો તો એક ખારડાં એની ટોળી વધુ હજી હજી કરી રાજે. એમ હતી—સૌથી નિયમ મહાસાગરમાંથી આવેલ વધુ પડતો ખામીમાંથી મોંઘરે પ્રજાના માણસો આ વધુ હિંમતી શાલા અને રમતગમતો જોડા અવેશ હતા તેમને એ ખામીને કાલો વિશેષ કોમરૂકે કરી રાજે એમ હતા. એ લોકો હજી અચૂક જંગલી દેખાવા મરણના સાક્ષિ હતા, એમના અંતરે લગ્નના તાપમાં પશુ પપ્પર રહેવાથી કળા પડી ગયા હતા, અને એમને મોઝાં મોઝાં મોઝાં જાંઘાં જાંઘાં હતાં તેમજ પપ્પમાં દુઝા પડેલાં લેંપર પડેલાં હતા. એ જોવા પર સોતાની ચીતારાના કમર-ખંધો ભાંધી દીધા, અને એ કમર-ખંધોમાં મોઝાં જાગ તથા કેમકે એ તો તરવેરા પશુ લાડવાની હતી તાજાં જાંઘાં જાંઘાં પડેલાં કિતારની ટોળીએ નોંચેલી એમની અંતરે અપાર રહી હતી. અને અપાર તો તેઓ મોઝાં કરવા અને રમતગમતો જોવાને જાગ હતા એટલે સહેરમાં હતા જ્યાં આવી સહેરને વખને પણ એ જાંઘાંમાં એક પ્રકારની હિંમત પ્રણીત જેની વિચારના ચમત્કાર રહી હતી. બીજા અજાને અંજીરતાનાં એના આચરણના

નિયમોનો તેઓ કદાચ પણ કંઈ કે સકાચ વગર, ખુદશે ખુદશે ભંગ કરતા હતા: સરકારી ચોપડાની દેખાં જ તેઓ બીડીઓ ફૂંકી રહ્યા હતા, -એકે બીજા કાંઈ પણ શહેરીએ ત્યાં બીડી પીધી હોત તો એક ઘૂંટ-છેલ એક ચિસિંગનો દંડ તેને આપવો. પડ્યો હોત: -અને પોતાનાં મગજમાં રાખેલા સીધામાંથી મોજ આવે ત્યારે યત્ન મટમટાએ જતા હતા, તેમ મેં વકાસીને ઊભા રહેલા ટોળાને પણ એ શીશ તેઓ મોકળે હાથે આપતા હતા. એ જમાનાની નીતિમતા ફટી અપહાસ હતી તે આ ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું, કે આપણે એ નીતિ-મતાને મને તેટલી કડક કહીએ તોજાય, દરિયાર્ધ સફેરા ખેડનારા મોકલને કેવળ દરિયા કાંઠે જ ને પીંગામતી કે ઉચ્છવડાઉપકું કરવું હોય તે કરવાની છૂટ હતી એમ નહિ, પણ ખુદ એમની ભૂમિ પર પણ એ કંઈ સાદચ-કમો કરવાં હોય તે કરવાની પણ પૂરેપૂરી છૂટ હતી. એ જમાનાનો સાધારણ ખલાસી પણ આપણા જમાનામાં તો આંચિયાગીરીના જ આરોપને પાત ધોષ ખેલે હતા તાબતા તરીકે, આપણે પાત કરીએ છીએ તે જ વદાયતા. ખલાસીઓ એ જમાનાના ખારવાઓમાં કંઈ સૌથી દુખ નહોતા છતાં તેઓ રીંછના વેપારવ્યવસ્થામાં એવી ભૂંટકાટ અણપી રહ્યા હતા કે તેને પરિણામે આજની કાંઈ અગાસનાર્થ નો એમાં કોઈ નિર્ણય એવમમાં જ આવી પડે.

પણ એ જૂના પુરાણ જમાનામાં માગર મોટે ભાગે પોતાની મરજી પ્રમાણે જ કાળગી રહ્યો હોત અને તેના ભરતી ઓટના પણ કદાચ નિયમો નહોતા; અથવા તેની દિશાચારો કાંઈને પણ વશ હોય તો તે તે કાલી જવને જ વશ હતી, પણ આનંદ નિવસેએ તો તેને અંકુશમાં લેવાનો કશોય પ્રયત્ન હતો ક્યાં નહોતો. એ દિરસોમાં તો આજે દરેકમાં આંચિયાગીરી કરતો હોય તે મરજીમાં આવે તો આવી કાસે પોતાનો એ મુશી કોડી દહ ગૂમિખંડ પર કોઈ મુશકમાં વળીને પ્રમશ્ચિક ને મર્મ-પરાયણ પુકા જાડી અને દનો; અને એનો એ સાલ-સિંહ મેપરવા ધધેા હાલેસમાં આપુ હોય તે વખતે જજ તેની સાથે વેપારવ્યવસ્થા મચાવેા અથવા અચારનકાર તેની સાથે ભાઈમંથી બીધી એમાં પણ કંઈ એર વ્યાજક જેવું નહોતું મળતું. એટલે કદાચ કદાચ એ

અગવેલા અકકક કાસર, અને જાની ટોપીઓ પહેરીને ઊભેલા થ્રસ્ટન વટરાઓ આ દરિયાઈ, કાકાના સોર-અકોર તથા જંગલી વર્નાવને જરા પણ વિરોધભાવ કે અરમિ વગર ખુશ જાતે રિમન કરતા નિરપી રહ્યા હતા, અને હુમરો વેઈ રોજર મિથિંગવર્થ જેવો પ્રતિ-નિદ નામરિક પણ અજરમાં આવીને એ મંકારવક પ્રમશ્ચિકતાવાળો વદાયતા કેપરી સાથે ખૂબ નિકટ પરિચય મરવને હોય એવી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો. તેથી કોઈને આમર્ષ ન થયું તેમ કોઈએ તેની ટીક મર્મો પણ ન કરી.

એ આખા ટોળામાં પોતાકી પાતવતમાં વદાયતા આ નાવકના નેટલી કેમપુડી અને બમકાદર ઓઈનિ બીજા એક પણ દેખાતો નહોતો. પોતાના કપા પર તેણે પુમજ રિંગનો મારણ કરી હતી, ટોપી પર સોનેરી લેસ લપેટી હતો, અને વળા મેગેર સોનાની સાંકળા લગાવી દહ ઉપર કમળી રો એક પીછું મોરણ હતું. તેણે પડ્યે તરફર મરજી હતી ને તેના કપાજ પર પણ તરવારનો એક પા હતો, અને તેણે પોતાના વાળ એવી રીતે ઓળા દતા કે આ પા છુપાવવા કરતાં સોને જવાવવાની એની વિશેષ આતુર કમજા હોય એમ દેખાઈ આવતું હતું. તેની પેઠે દરિયાઈ સફેરા કરવાને અલે મોટે ભાગે જાળિત પરવડીને જ રોજમાર કરનારો એવો કોઈ ભૂમિવાસી પુકા આવો પોતાક પહેરવાની કે જાતી મુખમુક મારણ કરવાની દિંમજ ભાગ્યે જ કરત, અને પહેરીને પણ પાકો આવી મોઢળી રીતે ફરે ને તો એનું જ કામ. બાકી બીજો કોઈ હોય તો તે એને નિષિધીય સમજ ખડો કરી દરિયા હોય, અને કદાચ દંડ કે ફેદની સજા પણ મોમવરી પડી હોય, અથવા કદાચ લેગેલીમાં પાણીને નહેર જમાએ તેના કલેતો ચલો હોય. પણ આ વદાયવ્યવસ્થા મર્મખંડમાં તો તેણે પહેરેલી આ બધી વસ્તુઓ અને તેનું આપું બધું પર્વન, માઠાતીના ચમકના ઊંઘાડાના નેરનું જ તે એના છપનું ને આચરણનું તારિક અંજ હોય એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું.

વેડ રામેશી છૂટે પડ્યા પડી એ વદાયવેનો નાલક કંઈ પણ ઉચે વગર બનમમાં આમતેમ રમયો. આખરે એમ કરનાં કરનાં એક જગતે દેરર પ્રાપ્ત

કિનારા પર યાજુ' નાખનારો અમેજ રાજા, અમીર ઉમરાવો, અને ખીણ સપાળી ભવપ્રેરક પદવીએ કે રથાનેને તો પાછળ ઈર્ષ્યામાં મુકીને આદોં આવેલો હતો, અને તેની પુત્રભાવની જતિ તો પહેલાં જેટલી જ પ્રખ્યાત રહેતી, એટલે પછી એ નવા વસાવતી પોતાનો એ પુત્રભાવ વૃદ્ધતોના સહેલ વાગ અને અભપ્રેરક કપાળ પ્રત્યે, અનેક ઈમેરીઓમાં કુંદનરૂપ નીવડેલી પ્રમાણિત પ્રત્યે, સંગીન કદાપણ અને કડા અનુભવ પ્રત્યે, એમ આગરા કે પ્રતિષ્ઠિત એવા મામે સામાન્ય રીતે એળખાતી અને ટકાવપણા કે દીર્ઘજીવનની હાપ પામતી એવી મંબીર ગ્રુપસંધિ પ્રત્યે દર્શાવેલો. એટલે જ આપણા પ્રારંભકાળના રાજ્યવંશોએ-એરફીર, એ-ડીમર, કાસિ, બેહિંજદામ, વગેરે, લોકોએ પોતાની પ્રજાપાત્રધાર્મ્ય પદ્ધતિ કેદાએ એ બધા રાજ્યવંશોએ-મડુ તેજસ્વી શુદ્ધિવાળા પુરોહી દોષ એવું નથી કામનું. પણ શુદ્ધિની અજગતને બદલે મંબીર કાણપણ તે મર્ચાક્ષીમનાની તરી આવતા પુરોહી દોષ એવું સામે છે, એ બધામાં દિખત અને સ્વાધ્યવરતિ રહેલી હતી, અને મુરોહી કે આશતને સમયે તેઓ રાજ્યવંશના કલ્યાણના અર્થે નોકાની મમુ-ભાતી સામે જોતી રહેતી અકાયાળાની જેટલી દરનાથી અકમ ક્રોધ રહેતા હતા. એમના જે ચારિત્ર્યશુભ્ર આદોં અજાણ્યા તે આ નવી વસાવતના ન્યાયપિઠારી-એની મોરમ મુખાકૃતિ તથા કાવર ચરિત્રવંશવત્તમાં સારી રીતે વ્યક્ત થઈ રહ્યા હતા. કેવળ શેડ પડે એવું પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ જ કામ્યે તો આદોં અમેરિકાના આ સાચા પ્રજાવંશના આ સપાળી પ્રમુખજનોને આજણી જન્મમૂર્તિ ઈર્ષ્યા પોતાની ઉપરાસસમાં સ્વીકારે અથવા તો સંહનશાહના પ્રધાનમકામાં નિમે તો એમાં એને હરમકુડું મડે એવું હતું નહોતું.

આ ન્યાયપિઠારીએ પછી પેમે જુવાન અને નામાંકિત પાદરી, જેવા મુખેથી અજગનું વર્ણિક ધર્મ-પ્રચરન સાંભળવાની સૌ વાદ નેમ રહ્યાં હતાં એવો એ જુવાન ધર્મશુર અત્યે. એ જગતનામાં રાજકીય કૃત્રન કરતાં પણ વિશેષ શુદ્ધિવાળે અનકાર્ય દોષ કોઈ કધી હોય તો તે આ ધર્મશુરો જ હતાં, કેમકે ખીજા ઉચ્ચતર પ્રકારના પ્રેરક હેતુ જાણતી રાખીએ તોપણ, એ જગતનામાં ધર્મશુરોને લગતમ

પૂજા કરી કાઢવ એટલું બધું માત્ર સમાજ તરફથી મળતું હતું, તેથી ભારેમાં ભારે મદત્વકારી પુરોહીને પણ એ સેવા સ્વીકારવાનું મન થાય એવું હતું, ઇન્દીય પ્રાથરે જાણ્યું છે તેમ અજગ ધર્મશુર તો રાજકીય સના પણ હાથ કરી શકે એવું હતું.

અત્યારે પાદરીને જોનારાઓ કહેતા હતા કે, મિ. ડિમ્સડેએ આદોં ન્યુ ઇમ્પરના કાંઈ પર પગ મુક્યો ત્યારથી આજના સરપસના વિવશ મુધીમાં બાંગ્લા જેટલું જોનું એની ગતિ અને રીતભાતમાં કરી પણ જોવામાં આવેલું નહોતું. અન્ય પ્રસંગે જે શિયિવતા તેનાં પગધામાં જોવામાં આવતી તે અત્યારે સરપસમાં ચાલતી વખતે તેનામાં નહોતી; તેનું શરીર પણ અગાજી પેડે વાંકું વળી ગયેલું નહોતું, પણ સીકું દટાર રાખીને તે અત્યારે ચાલતો હતો, અને તેનો દુઃખ પણ રાખતી પેડે જોનારી છાતી પર અત્યારે તેજે રાખેલી નહોતી, છતાં આ પાદરીનું જે બરાબર નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો તેનામાં અત્યારે જે જોમ જોવામાં આવતું હતું તે શારીરિક જોમ નહોતું, એ જોમ કાંઈય-આધ્યાત્મિક દોષ અને સ્વર્ગીય ધિરતાઓએ જિતો સંચાર તેની કાયામાં હાથ કરેલો દોષ. એ જોમ કાંઈય મંબીર અને દીર્ઘ ચિંતનથી બીડીમાં જ તેજર થઈ શકે એવી પ્રખ્યાત વૈદિક તત્ત્વો ધરાવનારી હતાં. લેશને પરિશુમે જાપજોલો તત્ત્વભાત ને થતવનાર પણ હોય, અથવા જેનાં અશિષ્ટતા આકાશ બધી સંચરી રહ્યાં હતાં એવું કથ્યમાથી અને ઉદાત સંગીત-શુભ્ર અને વેપક મુરોહી વાતચણને મળતી મંચર ઉદાત સંગીત-સાંભળવાથી તેનું કદમ સંવેદનથીયે અંતર પુષકિત થતું હોય તેને પરિણામ તેનામાં એવું અપૂર્વ જોમ કાંઈય આજ્યું હોય. પણ જતાં તેની હાલિ એવી નિષ્પ્રાપ્ત ને એકાધ દેખાતી હતી. કે મિ. ડિમ્સડેએ આ સંગીત સાંભળતો હતો કે કેમ એ જ સંભાવ કીમે થાય એવું હતું. તેનું શરીર તો અવગત ત્યાં જ હતું અને અપૂર્વ જોમથી અત્યારે સરપસમાં આવે દુઃખ કરી રહ્યું હતું, પણ તેનું મન ક્યાં હતું? એવું મન તો અત્યારે આ સ્વર્ગથી દૂર દૂર પોતાના અંકનિત પ્રદેશમાં નિહરી રહ્યું હતું અને અવગતમાં જ તેના મુખમાંથી જે વિચારવામાં વહેરવાંતી હતી તેના બદલે એકવામાં

અસાધ્યથા બળપૂર્વક મરણ બની ગયું હતું. એટલે અત્યારે તે પોતાની આશ્વાસન કમળે દેખતા નહોતો. કમળે સાંભળતો નહોતો, અને કમળે સમજતો નહોતો. અત્યારે તો કેવળ એનું આત્માત્મ જ તેની નિર્જળ કાળને ઉગાડી રહ્યું હતું. તે એ રજા. કાળને પોતાના જેવું સદમ સ્વરૂપ આપી રહ્યું હતું. અજાણ્ય શુદ્ધિ બળ ધરાવનારા માણસો અત્યારે વિદ્યરૂપ કે શક્તિ બની બધે છે ત્યારે, પ્રત્યેક પાત્ર કોઈ મહા જગતના પ્રયત્ને કરવાનું સામર્થ્ય એવામાં આવી જાય છે, એ પ્રયત્નમાં તેઓ કેટલાય દહાડા ચાલે એટલું બહુ પોતાનું જીવન બળ વાપરી નાખે છે, અને તેને, પરિણામે તે પછીના એટલાજ દિવસો પછી એવનવન બેસા બની જાય છે.

હેતર પ્રાપ્ત અત્યારે પાદરીને એટલેજો જોઈ રહી હતી, પણ તેને જોનાં જોતાં એના ચિત્તમાં વિદ્યમાન બળો, મનો અને એ ચિદ્વિભાવ શાંતી મનો તેજ, ધરણ, પણ કંઈ એ સપજી, શાંતી નહોતી. પછી એ પાદરી અત્યારે પોતાના જીવનવૃત્તિ અત્યંત નિદ્રા દેખતો હતો અને પોતાની પહેાંચતી પાદરી હતો એ કારણે આ વિવાદ એને થયો હોય તો, કોણે જાણે, એને પરસ્પર પચિ-સચક દષ્ટિવિનિયમ કંઈ નહિ તો એકવાર તો પાદરી સાથે પોતાને અત્યારે થશે એવી આશા રાખી હતી. અત્યારે એને પેલું ધૂષણ જગત, તેની તાનકડી ઓકાન્ત પીઠ, તેમાંનું હીલચાલું માનું, ફૂડું, અને તે ફૂડાની પડએ બેસીને મરના મમગીનીતકા મળ્યથાદ જેના પોતાનો અજાન મેળાપને જે જોઈ ને સચપેથ બની, વાતો પોંતે બનેએ એક, બીજાનો દાઢમાં દાઢ મિલાવતો ફેરો, અને જે પ્રેમ ને દુઃખનો સદાગ્રહ કરતો તે બંધુ, અત્યારે એને કાદ આપ્યું. એ વખતે કેટલી નિકટ પિજાન બને એક પીઠની કરી શકે! એ વખતે ત્યાં રાતો કરતાં હતાં તે શું આ જ પુરુષ હતો? અત્યારે તો એ તેને પરા ઓળખી શકતી ન હોતી! કેમકે અત્યારે તે રૂઆપદાર અને માનનીય ધર્મગુરુઓના સાચમાં, જાણે સમૃદ્ધ સંગીતના વાદ્યમાં લેણાઈ મનો હોય એવી રીતે, એની પડએ થઈને સરખમાં અભિ-માનપૂર્વક ચાલતો હતો, અને તેની સાંક્રિક પદો એટલી ઊંચી હતી, તેમ વગી તેના વિચારો પોતાના જીવનપ્રદેશથી એટલા વિદૂર હતા કે અત્યારે તે એને

અપ્રાપ્ય અને અપરિપૂર્ણ લાગતો હતો, એટલે અત્યારે એને થયું કે પેલી બંધી તો પોતાની બમણ જ હોવી જોઈએ, અને એ બધું ચિત્ત ને કે પોતાની મનુ સમક્ષ એ અત્યારે પણ તદ્દલ સ્વરૂપમાં લેણ શકતી હતી. છતાં અત્યારે એને લાગ્યું કે એ પાદરી અને પોતાની વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ, અને આવો વિચાર આવનાની સાથે એના આત્મા વિવાદથી છાંય મળે, અને હેતરમાં સ્તીપ્રાપ્તિને મદદ એવી સંક્રિયતા અને ઇર્ષ્યાનિ એટલી હતી કે જે વખતે પોતે અધારમાં આવતાં મારી રહી હતી, અને પોતાના નિર્જગતાથી કીતલ બની ગયેલા દાઢ પડાંની પસારીને તેને ફૂડાં છતાં તેને, પતો ન મળે એવી રીતે પોતાના ઉભયપ્રાધરણ જગતમાંથી તેને ચાલે ગમેલો જોઈને, અને તે પણ પોતાના વાવિના બંધકાર પ્રતિ પણ વધુ ને વધુ નજીક પાગી રહ્યા હતા એવે વખતે પોતાનીથી તેને આમ વિદૂર બની ગયેલો જોઈને, એને એટલી બંધી દાઢ ચડી કે તેનો આ યુતો માફ કરવાની સધળી શક્તિ એનામાંથી ચાલી મઠ.

પલે પણ મને તો પોતાની માતાના અંતરમાં આવી રહેલા આ બધા વિચારો સમજી શકી હોય અને તેથી એ વિચારોને અનુરૂપ વર્તન બને દાખવતી હોય, અથવા તો પછી એ પાદરીની આસપાસ અત્યારે જે વિદૂરતા અને અપરિપૂર્ણતા વાતાવરણ રચાઈ ગયું હતું તે સ્વચ્છે અનુભવી શકતી હોય તેથી, એમ મને તે કારણે, સરસ તેની આજણ ધરને પરદા થયું ત્યારે એ જાણતી અસ્વચ્છ બની ગઈ, અને ઊડાનાની તેવારી કરતા પછીની પેઠે ફરજ લાગી, એ આપું સરસ ચાલું જઈ એટલે તેણે હેતરના મોં સામે નજર કરી. 'આ' તે બોલી, 'પેલા તરાં પાસે મને બધી લાગી હતી એ જ આ પાદરી?'

'ચૂપ, બેસ પડ' તેની માએ ધરિયા કહ્યું, 'જગલમાં જે આપ તેની વાત આંહી બગરમાં આપ-જાણી ન કરાવ.'

'અત્યારે તો એ એટલો બધો મુશ્કેલ ને અતડા લાગ્યો,' ટોડરીએ આજણ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું, 'કે આ એ જ પાદરી હતો એમ મને તો ખાતરી થે ન થઈ. નહિ તો અત્યારે હું એની કને દોડી જાત, અને

માનવગતિનો નિઃશબ્દ જોવાને કે તીવ્રી ચીસ સંભળાઈ રહી હતી. કોઈ કાંઈ વાર તો, યુવ નિરત-
બધ સા નની વચ્ચે કાચબાનો જોડો ધનિ જ કેવળ સંભળાતો હતો, તેમ કોઈ વાર તે જાતી પૂરી કાને નહોતો આવતો. પણ પાદરિના અચાજ ધીર સાત મરિને ઊંચી ને કલાકાળથી બનતો હતો એ ખલે પણ અદ્ય જોમથી ન્યારે એ આગળ તે આગળ ધસી રહ્યો હતો ત્યારે પણ-વિશાળતા અને સુચોદતામાં એ ન્યારે ખૂબ વધીને ટોચે પહોંચતો હતો, આખા દેવગતે મયોમય ભરી દહને તેમાંથી ઊલરાઈ બધ જવારના ખુલ્લા વાતાવરણમાં ન્યારે છલકાઈ જતો હતો ત્યારે પણ-તે કોઈ પ્યાન-પૂર્વક એકાગ્રતાથી સાંભળી રહેલ હેતુ તો તેમાં એ એનો એ વેદનાનો સ્વ જ સાંભળે એમ હતું. એ વેદના તે શાન્તી હતી કે એ વેદના તે દુઃખથી દગાઈ ગયેલા, કદાચ પાપી પણ ખરા, એક એક માનવહૃદયની વેદના હતી, અને એ માનવહૃદય, પોતાના એ દુઃખ કે પાપની ક્ષમ વાત માનવગતિના મહાદમને કહેતું હોય, ને પ્રત્યેક પગ-પ્રત્યેક પદે-તેની ચલાવુપ્રતિ કે સુમાની કમના કરી રહેતું હોય-અને એ પાયાના જસપથ નિષ્કળ ન જતી હોય. એવી અમર પાદરિના આ અવાજ-એ વખતે-કરી રહ્યો હતો. પાદરિના પ્રક-ચનને સીધી પેઢારે પ્રભાવશાળી ને અવગારક અનાપનારી કોઈ વસ્તુ હોય તો તેએ મોની આ ધીમે બનાવે બોલતો આજ જ હતો.

આ બધા વખત, હેરફેર પેઢા મોંઘડાનાં પમથિયાં આચળ પૂતળાના જેવી નિરતબ્ધ બનીને ઊભી રહી. આ પાદરિના અવાજને અત્યારે એને આંદો ન જડી રાખી હોત તોપણ, પોતાની રુનેતીની પ્રથમ પળ આ રમણેનાં સર ધમેકી એ કાંઈ પણ આ રમણે એનું અનિવાર્ય આકર્ષણ ક્ષેત્ર હોત એ ચોક્કસ બના અતરમાં જોડે જોડે કંઈક થયા કરતું હતું-એ કંઈક એનું અરણ્ય-કે તેને નિચારતું મામ તો ન આપી સમજ, જ્યાં એના મન પર જન્મ્યાર બોલકૂચ લાગે એનું કંઈક અંતઃ અંતરમાં સહાય થયા કરતું હતું-કે પોતાનું સમજ જીવન, આગવતું તેમ પછળનું એમ ઉત્તમ પ્રકારનું પોતાનું સમજ જીવન, અને એક સુરે સક્રિયા હોતા કેટલા પદાર્થની પો આ સ્થળની સાથે મંજાઈ રહેતું હતું.

દરમિયાન પક્ષ પોતાની માનું ધણું મૂકીને જાત-માં રહેવાનુમતર રમવા લાગી હતી. ત્યાંના જમીન રત-આવના સોગિયા ટોળાને, કોઈ ઘડાઘર થેરા રહેતી ધૂંધળી આછા પ્રકાશવાળી પર્ણપત્રમાં અડધું કંપક જતું અને અડધું દેખાતું એનું કોઈ ચમકાર પીંઠાવાનું પછી, તેની એકે કાળી પછી બીજી કાળી પર ફરકા મારીને, એ આખા સોગિયા રૂનેને જેમ રમણીય બનાવી દે તેવી રીતે, આ નાંતકડી બાળાની તરંગી અને ચમકાર રમતો તથા ચેષ્ટાઓ, પ્રથમ બનાવતી હતી, તેની ચેષ્ટા-ઓ આરોહ અરોહવાળી અને જ્યાં ધણી સંદેહે, તીવ્ર અને અનિયમિત હતી તેની એ ચેષ્ટાઓ પોતાના અંતરના ચાંચલમય ઉત્ક્રાંતને વ્યક્ત કરતી હતી, આને તેની માતા બહુ સ્વસ્થ નહોતી એ કારણે એના રિશપ-રે આ ઉત્ક્રાંતભાવ જાણે આજે તેનામાં મોરો પ્રવળ બન્યો હતો. પોતાની સદા પ્રશ્નિમાન અને કૃષી કરતી એની કોતુહલિતે નામત કરે એનું કંપક પણ નેતી કે તરત જ પલ ત્યાં દોડી જતી હતી, અને એ મનુષ્ય કે પદાર્થ બન્ને તેની પોતાની જ મિશ્રતા હોય એમ પોતાની મરજીએ આવે તેટલી ધડી તેને પોતાના કાષ-માં પકડી રાખતી હતી. પણ એ મનુષ્ય કે પદાર્થ આ રીતે તેને વધ થયો હતો તેના બદલામાં તે એ મનુષ્ય કે પદાર્થને પોતાના ચિત્ત પા એક પવતાર પણ રાખીત્વ બોજવવા દેતી નહોતી-પોતાનું ચિત્ત કાંઈ ધડી કુંડી એ મનુષ્યો કે પદાર્થ પા ચોટાડી રાખતી ન દેતી. જાતરમાં એકા ધમેકાં પુરિલ લેતા તેની આ બધી ચેષ્ટાઓને નેડે રથા અને એ ચેષ્ટાઓ જોઈ નેતો તેએ સ્થિત કર્યાં હતાં, જ્યાં આ બાળકીની વાતકડી કથામાં વાર વાર સોનદર્શની અવલુંનીય મોહકતા તથા તેની ચેષ્ટાઓની વિચિત્રતા નેત્રને એ કાંઈ આસુની બાળક છે એવો અસિદ્ધ દર્શનવા વચર તન્ને રહેતાં નહોતાં. તે દોડતી દોડતી રેડ ઇન્ડિયન અને જાંબ પહોંચતી હતી, અને તેની આને ઊભી રીતે તેના મોં સામે તારી રહેતી હતી. એટલે એ રેડ ઇન્ડિયનને ચળું હતું કે પોતાના રમતાં પછે વિશેષ જમકડી રાજાવનું એ બાળક છે. ત્યારી સદ્ય, ધૂંટતાથી, તેમ સાથે જાળી એટલા જ લાસલિક મોવપરક, ખારવાઓના રોગાની અંદર ધસી-પેડે

છિન્નનો જેમ મુમિવાસી જગતી પુરુષો હતા તેમ આ સમુદાયની સ્થાવરજીવિ જગતી પુરુષોના ટોળામાં ધરી-એટલે આ પક્ષે એ જાણે સમુદાય કેવુંસંમતની માનકેડી કપડીએ માનવ આલિંગનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નહોતું, અને રાતને વખતે વદાણના અર્થે લાંચ નીચે આપી રહેતો વહવાનન એ જાણે એનો આત્મા હોય એવી રીતે એ આદવાઓ તેના તરફ આકર્ષ અને પ્રસંગના બદલવું નોંધે રહ્યા.

આ સમુદાયમાંથી પુરુષોમાંથી એક જાણુ-બીએ કાઠ નહિ પણ હેસ્ટર પ્રાણન સાથે વાતે વાગ્યો હતો તે પેલો વદાણધારી પુરુષના સ્વરૂપથી એટલે બધે મુગ્ધ બની ગયો કે તેણે મુગ્ધન કરવા મારે તેને હાથમાં પકડ્યા પુરુષને કોઈ પણ એ છાકરીને પકડવી એ તો હવામાં મધુર અનાજ મુગ્ધતા પછીને પકડવા જેવું અશક્ય હામતા તેણે પોતાની ટોપીની આસપાસ ચીંટાએલી સોનાની સાંકળી લીધી અને તે એ છાકરી બધી દેડી એટલે પહેલે તરત જ તે પોતાની ડોલ તે કમરની આસપાસ પરી દીધી અને એવા મુગ્ધ કોઈપણને વીંટી દીધી કે એકવાર ત્યાં જોવા પડી જોનારને તે એના શરીરના એક સાદરિક અંગ જેવી જ લાગે, અને એના વિનાની પર્વની કલ્પના કરી પણ તેને અશક્ય લાગે.

‘તારી મા તે પેલી દિગ્ગેશિકા અદર ધારણ કરનારી બાઈ જ, મારું ને ?’ એ વદાણધારીએ પૂછ્યું. ‘તો મારો એક સંદેશો તેને પહોંચાડીશ ?’

‘એ સંદેશો મને ગમે એવો હશે તો પહોંચાડીશ’ પક્ષે સંવાદ આપ્યો.

‘તો એને કહે’ પેલો જોલ્યો, ‘કે હું પેલા સામળા ચહેરાના અને મુઠિયા ખજાનાથી છુટી વેઠને ફરીથી મળ્યો, તો તારી મા કહેતી હતી એ મુદરથ પોતાનો મિત્ર થાય છે તેથી આ વેદ કેતે જ વેને વદાણમાં પોતાની સાથે લઈ આવવાનું માથે લે છે. એટલે તારો માથો હવે તમારા એ જાણુ-સિવાય બીજા કોઈની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. આટલું ફરીકે હું એને, એની કાંઈ છોડું ?’

‘બીમની દિગ્ગેશ તો કહે છે કે મારા પિતા તો બરાબ ચહેરાવાળ છે,’ તોડાની રિમત કરીને પક્ષે જોડી બાંધી. ‘એટલે હું મને આવા મરણ નામે જોતાવીશ,

તો એ વાત હું એ શહેરવાદને કહી દઉં, એટલે પક્ષે એ તોડાનું નેચવાએડાઈ તારા વદાણની પક પકડીને તેને હેરાન હેરાન કરો દેજો.’

પક્ષી બજારમાં વરિયુંકે રસતે ભૂંડતે એ છાકરી તેની મા પાસે ગઈ, અને ત્યાં એ વદાણધારીના ચહેરા તેને કહી સંભળાવ્યો આ સાંભળીને જે પક્ષે પોતાને અને પાદરિતે માટે દુઃખની જૂલબુલામણીમાંથી નોંધકે રસ્તો નીકળ્યો હામતા હતો તે જ પક્ષે બરાબર પોતાનું દુર્ભાગ આવી રીતે તેનો સામળા અને બાવંકર ચહેરો ફર રિમતપરકે પોતાના એ રસ્તા પર દેખાડ્યું બિનું. નોંધકે હેસ્ટરને બગવાનું સ્વરૂપ, અને દંડ સહનશીલતા મુગ્ધ આત્મા લગભગ ઘસેલો થઈને ટપી પડ્યો.

વદાણધારીએ આપેલી આનમને લઈને આ રીતે એનું ચિત્ત ચિન્તાઘસત બની ગયું હતું એ જ વખતે એની ધીરજની એક બીજી રીતે પણ કસોરી થઈ. આ વખતે આજુબાજુના મામખેદમાંથી અનેક માણસો આંહી શહેરમાં આવ્યા હતા. એમણે આ દિગ્ગેશિકા અદરની વાત અનેક વાર સાંભળેલી હતી, સેકેડો જેવી અને અત્યુનિભરી અદરાઓથી એ વાત એમના મનમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, પણ છતાં એ અદર એમણે નજરોનજર કરી પણ નોંધે નહોતો એટલે એ કોષો, રિથ ખદલાવવાની અને વિનંદી કરવાની બીજી તથા રીત અને સાધનો અત્યાર મુખીમાં ખસાસા થઈ ગયાં હવે હેસ્ટર પ્રાણનની આસપાસ રોજો મંથા, અને અનાડી મગાર રોચાઓનાં જેવી રીતે અને કોતુકપરકે નિગમવા લાગ્યા એ લોકો આખે સંજોગરિત અનેતા હોવા છતાં અમુક હામતા ધેરાવાથી વિશેષ નજીક તો જેઓ હેસ્ટરની પાસે ન જઈ શક્યા, એટલે હેસ્ટરથી અમુક હામને છેડે એ કોષો જાણા ત્યાં અને પેલી બેડી સંસારમાંથી તિરસ્કારતો એ કેન્ડાપમારી ખજાણવાદ વહેતો હતો તેનાથી દાસેમાંપને અમુક અંતરને છેડે તે સ્થળે એ લોકો બંદાઈ રહ્યા. આ બધાં પ્રેરકાનું ધોડિયું નોંધકે તથા દિગ્ગેશિકા અદરની પાછળ રહેતો અર્થ જણીને આદવાઓની એક ટોળી પણ ત્યાં આવી પહોંચી અને તેમના તકડામાં રહેવાથી માળા થઈ ગયેલા તથા મુરંજિક દેખાવાના ચહેરા એ ટોળામાંથી બહાર કાઢીને એને જોવા લાગ્યા. આ જોરોએનું આ પ્રકારનું નિહા

કુનુદય દર્શનિ રેડમિનિયને પળ તેના એવ સાચે,
અને બમકદાર ભરતકામ વચ્ચે રાખેલી આશ્ચર્યકાર ધારણ
કરનારી વ્યક્તિ અવશ્ય આ લોકોમાં કોઈ ઉચ્ચ પદવી
ધારી વ્યક્તિ દશે એમ ધારીને દેહરતી છાતીને સ્પર્શ
જેવી સામગ્રી આંખે એવીદરી જોઈ રવા. આખરે,
નમ્રવાસીઓ પળ, આ જુના અને વાસી બની ગમેલા
વિષયને એમને કસ જીવન્યોને એ બાબતમાં આનંદ
લેતા જોઈને એમની દેખાદેખી અને એવથી રી વળી
પછી મોંઘાંઘો ભગી લોકનાં એ જગ્યાએ પ્રયોગન
વચર આમનેમ રચના સાચા, અને પોતાને સુપરિચિત
એવી આ કસ કસાને 'અને તો ભગીએ છીએ એ
બધું' એવી જુની પિઝાન સચરની દંડી ઉડાસીન દરિ
વડે, દેહર પ્રાપ્તને ઉપર ગણવેલા બીજાં જ્યાં એરે
કરતાં કદાચ સૌથી વધારે પીઝ આપવા સગા. આ
રેણમાં, પોતે સાત વચર પર જેલતા દરવાજાની બકાર
આવેલી એ વખતે આંધિ ઉપરની જે બાક્યોની એક મંડળી
તેને નિરખતાને ત્યાં વાદ જેની કામી હતી તેની તે જ
બાક્યોને આંદો પળ એવી જોઈ, એ બાક્યોમાં
આંદો એ જ જગ્યા પ્રાપ્તી હતી, તે એ જ્યાં વધે
સૌથી નાની અને પ્રતિએ સોમાં અપરાદ રૂપે કામગ
અને અનુકંપાથીજુ કદાચની એવી જેવી જુવાન બી હતી.
પળ એ જુવાન સૌ આ વચરમાં મુઠરી રજ
હતી અને તેનું કનરજ દેહરે પોતે તેવાર કહું ૬૩.
દેહર દલે આ બાળીર દેહા સગમતા અક્ષરને દૂર મુલમાં
જ દર દેહી કાળી હતી પળ ત્યાં આ અનિમ પળે
તો તે અક્ષર પ્રત્યે, પોતે તે ધારણ કરતા માંડો તે
પ્રથમ દિવસથી માંડીને તે આજની વડી સુધીયાં કરી
પલ નહિ ખેંચાએલું એટલું બધું ખાલ લોકોનું તેના
તરફ આજે વિચિત રીતે ખેંચાલું, અને એટલે જાન
ખગમળાટ તેને આજે મચાવ્યો.

પોતાને મચેલી સગ લુચ્યામ અને કુરતાપૂરક
નર્મ પોતાને જરી રાખતી જગ્યાલી હતી એવા એ
લોકોનીચ અને લોકોગુરુનાં વિષયપ જનેતા એ અક્ષર
વર્તુલમાં દેહર આ પ્રમાણે કામી હતી એ વખતે
પેજો માનનીય પાદરી પોતાના પરિત્રવચનથી પા
જોએ, રેહી એ ઉચ્ચ રચાનેથી તોચ દરિ કરી પોતા ન
શ્રોતાસમાજને નિરખી રચી હતો એ શ્રોતાસમાજ

અચારે તેનું પ્રવચન ભાગતાં સાંભળતા સર્વથા તેને
અધીન બની રાખે હતો, એક બાબતે એ મન પૂર
ધર્મમંદિરમાં શ્રોતાઓનાં પ્રમાણનું પાલ બની સૌ
કલંકારને કમજબની રચી હતો ! તો બીજી બાબતે
દિગ્ગજ દેહા અક્ષર ધારણ કરનારી આ પ્રતિત સૌ
બચર વચ્ચે લોકોની નિન્દા અને કોટકનું પાલ બનીને
લાચરી બરી દશામાં કામી હતી ! આ દશામાં આ
બને વચ્ચે આટલું મદદ અંતર કોવા છતાં એ બનેતા
દેહા પર એક જ કમકસાંચા ચળગી રહી હતી એવું
અનુમાન કરતા જેલો અનિમ તો કામ જ બનાવી
સો ! એક અસમ્યક કાળા ખંડે કાને સહે !

૨૩

હિંબોગિક્યા અક્ષરનો. રહસ્યરેક્ટો

એકામતાપૂર્વક સાંભળી રહેતા શ્રોતાસમાજને
મદાસાયરનાં કાળગાં મોતની વો કહ્યે ને જોએ
ઉપાડી જતો એવો પાદરીનો વજાનજાકાયાં મુકદ
અચાર આખરે શાંત પાયો, દેહર સુધી સાંભળવા પડી
સખે પ્રમદી રહે એવી મંબીર શાન્તિ પગવાર બધે
પ્રમદી રહી. પડી, શ્રોતાએ અરે પોતાને અન્ય જગ્યા
માનમરેલમાં કાંઈ મંબીર પ્રવળ જાકદ શક્તિનાં
પાલમાંથી મુકન થતા લેવા અને, એ પદમાનકપ્રે
શમાં રહેતી સચળી અદ્ભુતતા અને રીકતા ભાવ
તેમના ચિતમાં દલુ સમર બધાં હોય, એવી રીતે
અનુમજાટ અને અધેઅધિન આવેશોકાર થતા સાચો.
અને બીજી જ પળે એ સમુદ દેવતા દરવાજામાંથી
પસારાજી બકાર નીકળવા લાગ્યો. હવે પ્રવચન પૂરું
થયું હતું, એટલે એ પ્રવચન દાસ પાદરીએ જેને પોતાના
જગજાં રાજોથી મજમતું અને પોતાના વિચારોના
સીરખથી મવમથનું બનાવી દરિયું તે વાંતાવચ્ચ કરતાં
પેતાની અમલ- રચના પાર્થિવ મનોસ્થામાં હવે સૌ
પાલ રચી હતા તો તે મનોદશા અને તે પ્રકારતા જીવને
નજારી શકે એવા જુદી જ જગ્યાના વાંતાવચ્ચની હવે
તેમને જરૂર લાગી.

પ્રકાશ વાનાવચ્ચમાં અ બધા એટલે ક્રિમનો આનં
દોદેક સૌની જાણે તોડી રાજોરૂપે ખતકા લાગ્યો.

પાદરીનાં સ્તુતિવ્યંતોથી એ આખી રોરી અને બનત એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી માછ જોડી દરેક જણ સ્વાનુભવથી વધુ સારી રીતે સમજ શકેલા હોય તેવો અનિપ્રાય આ પ્રવચન સંબંધી એકબીજાની આશય વર્ણવી બતાવ્યા સિવાય આ શ્રોતાઓને એન પડ્યું નહિ. એ સૌના એકત્ર અભિપ્રાય મુજબ, પાદરીના આજ્ઞાના પ્રવચન જેવું શાળપણ ભણું, ઉદાત, અને ઉત્તભાવનામય પ્રવચન બીજા કોઈ પણ પુરુષે કહી પણ કદ્યું નહોતું તેમ જ ઇશ્વરીપ્રેરણા આ પુરુષનાં મુખ વાટે નેહલી સ્પષ્ટરૂપમાં વ્યક્ત થતી હતી તેટલી સ્પષ્ટરૂપમાં અન્ય કોઈ પણ મર્ત પુરુષના મુખમાંથી કદીપણ વ્યક્ત થએલી નહિ. લેખિત વર્ણન એ ઇશ્વરી પ્રેરણાને ઊપશોકમાંથી તેનામાં કીન-રતી, તેના સમગ્ર આત્માને વ્યાપ્ત અને સ્વાતીન કરી દેતી, પોતાની સમક્ષ જે સંબોધન પ્રવચન પડ્યું હતું તેમાંથી તેને સતત રીતે બહાર લઈ જઈ ઉચ્ચ પ્રેરણામાં ઉગાડી જતી, અને તેના શ્રોતાઓની જે તે પોતાને પણ આશ્ચર્યજનક હોય એવા વિચારથી ભરી દેતી નજરોનાર નેત્ર યકતા હતા. તેના પ્રાચનનો વિષય, આંહી અરણ્યપ્રદેશમાં આ ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ રૂપી ને નવી વસાહત તેઓ સ્વાતીન રચા હતા તેને ખાસ લક્ષમાં રાખીને, માનવ સમાજને અને ઇશ્વર વચ્ચેના સંબંધ એ જણાવતા હતા, અને પોતાના પ્રવચનના સમાપ્તિભાગ ભણી આવતાં જણે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતા હોય એવો ભાવ-પ્રાચીન સમયના યાદુદી પયશંજોના નેહથી જ અનિવાર્ય રીતે તેને આ જ વિનયના માટે પ્રેરતા હોય, પછી એ યાદુદી ખામજરી અને તેની વચ્ચે એટલો બેદ અરો કે પેલા યાદુદી કથાએ એ પોતાના રૂપર રૂપરમાં હોય વરસશે અને તેનું સત્તાનાથ જશે એવું ભવિષ્યકથન કરેલું. ત્યારે આ મુજબ ઇશ્વરના આંહી નવેસરથી એકાં થએલાં સંતાનોને મારે કાંઈ ઓરંજીથી અને તેજસ્વી ભાવિ નિર્માણ છે એવું ભવિષ્યકથન કરતો હતો, છતાં આટલો બેદ બાદ કરીએ તો એ પ્રાચીન પયશંજોના નેહથી જ અનિવાર્ય રીતે તેને પ્રેરી રહેલો ભાવ—તેનામાં વ્યાપી રહેા. પણ છતાં, એ સપળા-ભવિષ્યકથનની અંદર, એ સમસ્ત પ્રવચનની પણ અંદર, કારણને એક પ્રકારનો હિંસા

વેત, વિશાદભર્યો સૂર પણ નોવામાં આવતો હતો, અને એજ ઉત્કાશપ્રેરક ભવિષ્યકથનની સાથે સાથે જ આવેા વિષદમય સૂર-ભજોનો તોતાં એનો એક જ અર્થ થઈ શકે એમ હતો, અને તે એકે આ પ્રદેશનું ભવિષ્ય તો એકે ભારે ઝીજળું છે, પણ એ ઉજ્જવળ ભવિષ્યનો જોતે લાંબો વખત આંહી રહેવાનો નથી એમ એને લાગતું હતું. આ રીતે આંહીથી અલગ સમયમાં જ ચાલ્યા જનારા પુરુષના જેવે સ્વાભાવિક વિશાદ તેના પ્રવચનમાં વ્યાપી રહ્યો હતો. હા, તેના ઉપર એ એટલો બધો પ્રેમ રાખી રચા હતા અને જે પોતે પણ તેમના સૌના પર એટલો બધો પ્રેમ રાખી રહ્યો હતો કે સર્વે જતી વખતે પણ નિસાસો નાખ્યા વગર આંહીથી છૂટું પડ્યું તેને મુંડક લાગતું હતું એવા આ તેમના પાદરીને, પોતે અકાળે જ મૃત્યુ પામવાનો, અને આ સૌને રહતાં મૃતને પોતે અલગ સમયમાં જ આંહીથી ચાલ્યો જવાનો એવા ભાવોના વાગી રચા હતા. આ ધર્મચુરના પ્રવચનનો જે અંતિમ અસરકારક ભાગ હતો તેમાં ખાસ સંબોધતા લાવનારું તત્ત્વ આ જ હતું—પોતે હવે આ પૃથ્વી પર થોડી થીંટી જ મહેમાન છે એવું જાન જ એ અંતિમ સંબોધતાં લાવનારું તત્ત્વ હતું. આજનું પ્રવચન તો જાણે કોઈ સ્વર્ગીય કિસ્મતે આકાશમાં જોડી રહ્યો હોય, અને એન કોયે જોડતાં જોડતાં પથાર તેજે આ સૌ-લોકો પર પોતાની તેજસ્વી પાંખો ફેલાવી એજ સાથે તેજ અને હાથા-કમલ અને માયા-બનેનું અદ્ભુત વાતાવરણ રચી તેમના પર સ્વર્ણમય સાયોની નિર્મિત કરી હોય એવું લાગતું હતું.

આ રીતે રવરંડ મિ. ડિમ્સડેલના જીવનમાં આવે એવો અવસર આવ્યો હતો—અને, આજ અવસર સંસ્કારમાં ધણીખરા માયુસાના જીવનમાં આવે છે, નોકે આવે છે તે પહે એમને તેનું ભાન હોતું નથી, અને એ અવસર વીતી ગયા પછી થયે દુરથી પોતાના પ્રમથ જીવનનું સિંહાવરોક્ષન કરે ત્યારે જ એમને એ વાતની ખબર પડે છે—જે અત્યાર સુધીમાં, એના જીવનમાં આવી અંજોલ તેમ હવે પછી આવવાના એવા સપળા રહ્યાં-વિશેષ યાદરી અને વિશેષ ઓરવપણું હતો. એ જમાનામાં મૂળ તો ધર્મચુરનો અવસાવ જ બધું

પવિત્ર ગણાતો હતો, અને સમાજમાં તેનું સ્થાન જ અતિ ઉચ્ચ મનાતું હતું, તેમાં આ ક્ષેત્રોનો ન્ય ઇશ્વરના એ પ્રારંભિકોમાં અસાધારણ સુદ્ધિગર્ભ, સમૃદ્ધ વિદ્યા, અને નિઃકલંક ચારિત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા એ બધી વસ્તુઓ કેહાં પણ ધર્મગુરુને જે સૌથી વિશેષ ગૌરવસ્પદ ઉત્તમ સ્થાને બેસાડી રહે. તેમ ઉત્તમ સ્થાને આજે તે બિભે હતો. પોતાના વરણીપદવ્યાની સમાપ્તિ વખતે આખ્યાનપીઠના અધ્યક્ષ પર આવીને પાદરીએ એ સંમંતિપ્રચક નગન કહ્યું, ત્યારે હો કહ દમ માં તેમ સમાજમાં તેનું સ્થાન આટલું બધું કિયું હતું, ત્યારે એ જ વખતે પેલી દેશર પ્રાપ્ત બીચારી ફરોતીના માંથણ આગળ ઊભી હતી, અને પેણે દિગ્બોધિયો અક્ષર તેની ડાબીને દણુ ડાબી રહ્યો હતો, ફરી વળી પાછો સંગીતનો અવાજ રાગ થયો અને દેવગાન દરવાજામાંથી નીકળતા સૌનિક રસકર્મનાં પગલાં સંભળવા લાગ્યાં, આંતરિયાં હવે સરથમ ચાલતું ચાલતું તમરના સાર્વજનિક સભાગૃહમાં જવાનું હતું, અને ત્યાં એક જાણ મિત્રજાની પછી આવતો સમગ્ર મમારજા પૂરા થવાનો હતો.

એટલે વળી પાછી કોરેનાં ટોળાંથી જગમગ રમેજા એ વિશાળ માર્ગ પર માનવીય અને રવાનવાર ધર્મ-ગુરુઓનો સમૃદ્ધ ચાલનો જોવામાં આવ્યો, અને મુજબને આવાધિકારીઓ, યદ અને શાશ્વત વડીલો, પવિત્ર પાન-રંગીઓ, અને સર્વ નામાંકિત અને અચેપર પ્રસંગોને પોતાની અંદર ઘસીને પસાર થતા દેખીને ટોળાંમાંના લોકો બનો બાનુ ખસી જઈને માનપૂર્વક માર્ગ કીં આવવા લાગ્યાં. એ સરથમ ત્યારે લગભગ જગમગ ચોકમાં ચાલી પહોંચ્યું ત્યારે એક એરી મજૂના કરીને તેને આવકાર આપવામાં આવ્યો, આ મજૂના-એ જમાનાના લોકો પોતાના શાસકો પ્રત્યે જે જાતોચિત માનભાવ અને વફાદારીની લાગણી દર્શાવતા હતા તેના આલેખકાર રૂપ નિઃસંકે ગણાય એવી હતી છતાં અત્યારે તો-જે ઉચ્ચ વાક્યભાવના ધરાવે હજી તેમના કાનમાં ગુંજન કરી રહ્યા હતા તે વાક્યભાવને જોતાજ-નવા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલાં ઉત્સાહના અસ્થ ઊભરા જેવી જ સૌને લાગી. ફરકને એ બિભે દાઢવાની એક સરખી પગલા થઈ આવી અને દરેકે એકીપણે તે

પોતાના પરીશીપી પાસેથી-ઝીંડી લીધી, એ અસ્થ ઉત્સાહનો બિભેરો જોતાગણ દેવગામાં હતો ત્યાં સુધે મહામહેવતે કાળી રાખ્યો હતો; પણ આંતરિયાં ખુલ્લો આકાશ નીચે આવ્યો, એટલે કેક આકાશના ઉચ્ચતમ શિંદુ સુધી પહોંચી નળ એવા રૂપમાં મજૂના કરીને પ્રકટ થી, આ કેકણે માનવમેદની એટલી બધી ઊભ-રાતી હતી અને એ મેદનીના દિશમાં એક જ રસ એવા પ્રજાગરીતે ગુંજ રહ્યો હતો, કે વાગરોડુ, મેધ-મજૂના, કે સમુદગમજૂના કરતાં પણ જાંદરે લુધરે અવાજ એ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો એમ હતું, અનેક હોવા છતાં એક જ જાવ સી એરીસાથે અનુભવી રવા દતા, અને તેથી અનેકમાંથી એકરૂપ જાની ગએજા એક વિરહ હૃદયમાંથી કાઢતો હોય એવો એ સૌનો સમિ-ચિત રસ હતો. ન્ય ઇશ્વરની શુભિમાંથી આવતી લુલ્લ મજૂના કહી પણ ઊઠતી નહોતી, ન્ય ઇશ્વરની શુભિ ઉપર આવે આ પાદરીને જેલું માન મળી રહ્યું હતું તેલું રાન એ દેશમાં કેહાં પણ મનુષ્યને તેના મત્તમકુ તરફથી કહી પણ મળ્યું નહોતું !

તો પછી આ વખતે એ પાદરીની પોતાની સ્થિતિ કેવી હતી તેના મતલબની આસપાસ એ વખતે વાતાવરણમાં તેજસ્વલતા ઝલકવાર તણખા મચતી રવા નહોતા ? અભ્યાસિકાના જાણે આવું અત્યર્થ રસમ પામ્યા પછી અને અલોભાવભર્યા પ્રશંસકોને હાથે દેશુદા માન પાગલા પછી, મધ્યમમાં માસની વખતે તેમાં પચસાં મું ખરેખર આ પૂરીનાં ધુણ પર જ પડતાં હતાં.

સૈનિક અને ધર્મગુરુઓને એ સમૃદ્ધ સવલતમાં આવવા વધી રહ્યો હતો એ વખતે સૌની આંખો આપણે પાદરી ચાલી રહ્યો હતો તે સ્થળે ચોટી રહી હતી. લેકેમ્લેમી અંદરનાં માલોએ જેમ જેમ તેનું હર્ષન પામતા ગયા તેમ તેમ મજૂના રાત્રીને અંદર અંદર ગણચણાટ થવા લાગ્યો, પોતાના આવા-ભાવ નિજ-પ્રત્યે પણ એ કેટલો નજીવો અને ફીકો લાગતો હતો તેનું સજીવ જોમ-અથવા તો કહીએ કે પવિત્ર પેમામ સંભળાવી રહ્યો ત્યાં સુધી ધપર તરફથી એ પેગમની

સાથેસાથ જે પ્રેરણાળળ તેને ગમેલું તે સવળું પ્રેર-
ણાળળ-ચોનાનું કન્યન નિષ્કારક પૂરેપૂરું જનરાણ
ગમેલું હોનાથી હવે તેની કાલામાંથી ચાલુ મણું રહ્યું.
તેના સાથ પર તેમણે જે મુરખી હતી હમણાં જ
નિરખી હતી તે, હોલનાર્મ જતા અંગારાની અંદર
છેલ્લી આવી જતી ગયકની પેઠે ત્યાંથી અદ્યપ
ચમ મધ હતી, તેના ચહેરા એવો શમ જેવો શીકા પડી
ગયો હતો કે એ કોઈ છવના માણુકને ચહેરા છે એવું
લાગે જ લાગે; તેના પગ માર્ગમાં આવતાં ચાલના
એવો લયકતા દેતા, કે એ કોઈ ચેતનાળો માણુક
સાથે છે એવું લાગે જ લાગે. આટલું લયકતા ને
જૂજવા છતાં એ ભોંપ પર પડી ન ગયો એ જ વચ-
કસી વાત હતી.

હૃદિ અને સંવેદન મિ. ડિમ્પેકેકમાં ભરતી
આવી ગયા પછી હવે તેમાં એટ રૂઝ-ચકાથી તેજમાં
આવી ગયેલી નિર્જળતા નોંધને તેના બવચાપમધુએ-
માંથી એક જાણ-વંદનીય જેના વિચ્છન-એકદમ તેને
ટેકો આપવા આગળ આવ્યો. પણ પાદરીએ કપતાં
કપતાં છતાં નિશ્ચયપૂર્વક એ પ્રક પુરુષને હાથ પાછો
કેળો. તેની ગનિને ને ચાલુ એકું નામ આપી સમય,
તો હતું પણ તેણે આગળ ને આગળ ચાલ્યા કર્યા, પણ
પદરી કીને તેની મતિ તો નાનું અચ્ચું જૂજતું જૂજતું
માલવાનો પ્રયત્ન કરે-પોતાની માના પોતાને ચાલનાં
શીખવવા માટે જમ્મ દર હાથ પહેળા કરીને જીવી હેવ
તેના પર મીટ માંડીને એ અચ્ચું ચાલવાનો જેવો પ્રયત્ન
કરે-તેના જેવા આ પાદરીની ગતિ લાગતી હતી.
અને હવે આમ લયકતાં લયકતાં પણ તે, સ્મૃતિમાં
સારી પેઠે જમ્મ ગમેકા અને ટાડ તડેકા વરજાદ આર્મ
ખાઈને બૂપરા જની ગમેકા પેસા માંવકાની સામે-
વસેકા પહેલાં હેકર કાઈને ત્યાં જગની નિરકારકરી
દષ્ટિ કલાકો સુધી વેકી હતી એ માંમકાની સામે-આવી
પહેળેવો હતો. અત્યારે પણ હેકર ત્યાં નાનકડી પર્વને
આંગળીએ રાખી જીમી હતી ! અને અત્યારે પણ એની
જળી પર પેસે કિમ્બોલિયો અકર મમકી રશે કદા !
વાલસમૂહ તો નેકે હતું પણ ભમ્ય અને ઉકાસજીવું
કૂચીત ખમ્મરી રશે હતો. છતાં પાદરી આ સમય
આગળ આવીને અટકી ગયો. એ કૂચી નેકે તેને

મિજબનીમાં ભાગ લેવાને માટે આગળ ને આગળ વધ-
વાને પ્રેરી રહ્યું હતું, છતાં તે તો આંદી અટકી ગયો.

છેલ્લી થોડી પળાથી બેલિંગદામ સચિત્ત દષ્ટિએ
તેને નિશ્ચય દબો દબો અને તેની કિચચાસની દેખરેખ
રાખી રજો દબો. એટલે તેને આંદી અટકી ગયેલો
એકલે સરચલામાં પોતાનું સ્થાન છોડીને તેને મદદ કરવા
આગળ આવ્યો, કેમકે મિ. ડિમ્પેકેકને દેખાવ નોંધને
તેને લાગ્યું કે એ કોઈ તેને મદદ નહિ કરે તો તે અવ-
શ્યક પડ્યો. પણ આત્મા આત્મા વચ્ચે જે અસપષ્ટ
સૂચનો ચાલી રહે છે તેને બહુ ગણકારવાની જોકે સૂચા
બેલિંગદામની ટેવ નહોતી, છતાં અત્યારે તેણે પાદરીના
દેખાવમાં કંઈક એવું જોયું કે તેની વાતમાં પોતે માણું
મારવા જેવું નહીં એવું કંઈક સૂચન સમાને તેમાંથી
આવોઆવ ચર્ચ આવ્યું. દરમિયાન લોકસમુદાય તો
પાસાં જળી ભવમિમિત માન અને આશ્ચર્યથી જોષ
રજો હતો. એમની દષ્ટિએ પાદરીની આ પાર્શ્વ નિર્મ-
ળતા તો એના અપાર્શ્વ સ્વર્ગીય બળત્વની જોણું પાસું જ
માન હતું. અને આ પાદરી તેમના દેખતાં જ રજી
દષ્ટિએ ગંભી ગંભી અને સૂચક દષ્ટિએ વધુ ને વધુ
તેજસ્વી થતો થતો જાયે ચડતો ચડતો આપરે સ્વર્ગધામ-
માં પહોંચી ગયો હોવા ને ત્યાંના તેજેમ્મ લોકમાં વિલય
પામી ગયો હોવા તોપણ તેના જેવા પવિત્ર સાધુચરિત્ર
પુરુષને માટે એ જનાવ કંઈ ન માની સકમ એટલે
અંધ ચમત્કારી એમને ન જ લાગે હોવા !

ત્યાંથી પછી પાદરી માંચકા લાણી વચ્ચે, અને
જેનાવા દાય તેણે લાંબા કર્યા.

‘હેપ્લર,’ તે બોલ્યો, ‘આમ આવ ! બેકા પર્ક, તું
પણ આવ !’

અત્યારે એ બન્નેને તો જોષ દબી ત્યારે તેનું મુખ
સચવા જેવું શીકું પડી મણું હતું; પણ છતાં એના
પર કોઈ વિચક્ષણ પ્રકારની મુદતા અને નિચ્ચવરતિ પણ
જેવામાં આવતી હતી. છેલ્લી તો પોતાની લાક્ષણિક
પદ્ધતિ જેવી ચસે કેળી કેળી એકદમ તેની પાસેકેડી
અગ્ની, અને તેના મૂંઝવણી આસપાસ પોતાનાં હાથ તેણે
પીંટાકા દીવા. હેકર પ્રાઇન પચુન્નરે કંઈ અનિચાર
વિધિનિમોલ પોતાની કમ્બા નિરૂદ એનેમકેડેડી રજી
હોવા એવી થીમી ગતિએ તેના ભણી આવવા લાગી

પણ તેની છેક પાસે પહોંચે એ પહેલાં વચમાં અટકી ગઇ. બરાબર આ જ દાણે પોતાના સકંજમાં સપડાએયો. પાદરી અત્યારે જે કામ કરતા માન્યો હતો તે કરતો અટકાવતા મારે તેને પકડી રાખતા હતાં રાજર ચિત્તિજીવન લોકોના રોગામાંથી એકાએક બહાર ધરી આપ્યો—અથવા અત્યારે તેના મુખપરના ભાવો એટલા બધા બચતામય, દુઃખતાપૂર્ણ, અને વિરૂદ્ધ હતા કે તે કોઈ અવ્યવસ્થામાંથી એકાએક નીકળી આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું. એ ખરેખર ક્યાંથી આવ્યો એ તો જે હોય તે ખરું, પણ આ હુદ્દો એકદમ આગળ ધરી આવ્યો, અને પાદરીને તેણે બાવડું પકડીને રાખી રાખ્યો.

‘એલા ગાડિયા, કોને રહે! શું ધાધું છે તેં આ બધું?’ તે ધમિયા બોલ્યો. ‘હસેલી કે એ બાઈને પાછી! જવા કે એ છોકરીને પછું! સૌ સારાવાનાં થઈ! હાલો મક્કતો શું કામ તારી કાતેને કલકિત કરે છે અને અપમસિયું મોત વહોરી લે છે? હલુ હું તને બચાવી શકું એમ છું! મમંગુરુ તરીકના તારા પવિત્ર ધંધાને પણ શું પું કાળી રીતી લગાડવા માગે છે?’

‘ઓહો, દુઃખ લુન્ધક! મને લાગે છે તું જાહુ પડ્યો છે!’ તેની સામે મીનિહરી જનાં મક્કમ મીટ માંડિને પાદરીએ જવાબ આપ્યો. ‘તારી સત્તા પૂર્વે મારા પર હતી એ હવે રહી નથી! લગવાનની મદદ વડે હવે હું તારા હાથમાંથી છટકી શકું એમ છું!’

આમ કહીને તેણે હિંમજાકિયો અડ્ડર ધારણ કરનારી બાઈ તરફ ફરી પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. ‘હેરટર પ્રાઇન્ટ,’ આતુરતાભરી વેધક ચીસ નાખીને તે બોલ્યો, ‘પરમ બીભૃષ અને જનાં પરમ કરુણ એવ. લગવાન, સાત વરસ પર જે કામ કરતાં હું અચકાએલો, અને જે ન કરતાથી મારે એ બધો વખત મહાપાપ અને દારુણ વાતનાંતો મોઝે સહન કરવો પડ્યો છે તે કામ આજે મારા પર ક્યા કરીને આટલે લગી વખતે આપરે કરવાની હુદ્દિ આપે છે, તો એ લગવાનને નામે તું આંહો આપ અને તારું બધા મર્યામાં મેળવી છત્તે મને વીંટળાઈ વળા! બધા તારું હેરટર, પણ એ બધે દેરાવાનું તો છે લગવાને મને આપી છે તે હુદ્દિ બધાં દેરી

બધ ત્યાં જ. આગણી હાથે અન્યાય પામેલો આ અભાગિયો પુણ આપણને એ કામ કરતાં પોતાનું બધું જોર અજમાવીને અટકે છે—નેતું પોતાનું તેમ સાથે ચપતાનું પણ સઘળું જોર અજમાવીને આપણને અટકાવવા આવે છે! તો આવ હેરટર! અને મને જરા ટેકા આપીને પેલા માંચડા પર લઇ જા!’

રોગામાં લારે ખગલગાટ યજ્ઞ દુહો. મરણમાં પાદરીની છેક જ પાસે ઊંચેલા રમ્ય વર્તીકારી પુરો પો પોતે અત્યારે મોતા હતા તેનાથી એટલું બધું આશ્ચર્ય પામી ગયા, અને આ બધા ઉપરથી જે એક જ અર્થ તરકાજી રજૂર એમ હતો તે એક બાજુની એમને કોઈ રીતે મળે કોતરે એમ નહિ હોવાથી અને બીજી જાણથી એ મિત્રાવ બીજો કોઈ અર્થ મૂકે એમ નહિ હોવાથી આ બધું ભેદને એટલા બધા મૂઝાઈ ગયા, કે વિષંબર અત્યારે જે રીતે ન્યાયવ્યવસ્થા કરી જાયો હતો તેના તેઓ મૂક નિષ્ક્રિય પ્રેક્ષક માત્ર તેઓ બની રહ્યા. તેમજ પાદરીને, હેરટરને અને ટેકા છત્તે અને પોતાની આસપાસ નીંટાયેલા હાથનું અતંત્રન લઇને એ માંચડાનાં પશ્ચિયા ચડતો દોડી, આ બધો વખત ઉભવના પાપને પશ્ચિમે જન્મેલા પેલા ખાગમો હાથ પાદરીએ પેતાના હાથમાં દાળીને પકડી રાખ્યો હતો. હુદ્દો રાજર ચિત્તિજીવન પણ, પાપ અને દુઃખનાં એ નાટકની અદર ભાગ ભજનાર એ ત્રણે વ્યક્તિઓની સાથે અત્યંત મોટા મર્યાનાર પુરુષ હોવાથી, અને તેથી એ નાટકના આ અંતિમ દરમ વેળાએ લગ્ન રહેવાનો ખરા હકદાર હોવાથી, તેમની પાછળ પાછળ ત્યાં આવ્યો.

‘આપી દુનિયા દૂરી વળો હોત ને તું,’ પાદરી તરફ કાણું મોં કરીને નેત્ર તેણે કહ્યું. ‘તોપણ એ આ માંચડા સિવાય એરી એક પણ જગ્યા તું ન શોધી શકત જોવામાં કોઈ કે તોવામાં નીચી એવી એક પણ જગ્યા તું ન શોધી શકત—ને ત્યાં તું મારા હાથમાંથી છટકી જતી!’

‘લગવાનને પાડ કે મને એ માંચડા પર જ એ લઈ આવ્યા,’ પાદરીએ જવાબ આપ્યો જતા આમ જોતનાં જોતનાં તેં ધૂજનો હતો, અને તોફે તેના હોઠ

પર આપું રિમત દેખાતું હતું જતાં તેણે હેસ્ટર જણી બોલું ત્યારે તેના મુખ પર શંકા અને ચિન્તાનાં ચિહ્નો અજાતાં રહેતાં નહોતાં.

‘આપણે જંગમમાં બેસીને જે અવસ્થાનાં સમજ્યાં સેવ્યા હતાં,’ તે ધીરથી બોલ્યો, ‘તેના કરતાં આ વધારે સારું નથી?’

‘મને તો કંઈ ખબર નથી, મને તો આમાં કંઈ સમજાતું નથી,’ તે ઉતારણે બોલી બિટી. ‘વધારે સારું કહે છે તું આ? હા, વધારે સારું ખરું, પણ તે એટલા પૂરવું કે આપણે જાને આમાં શમસરણ થઈ જવાનાં, અને આ નાનકડી પક્ષ જમ આપણી સાથે જ મરી જવાની!’

‘તારા અને પક્ષના સંબંધમાં તો ભગવાને જેમ ઠીક પડે તેમ જો ભડે કરે.’ પાદરીએ કહ્યું. ‘અને ભગવાન પરમ કરુણાળુ છે. પણ મને તો ભગવાને પોતાની જે દુઃખ મારી આપણ પ્રકટ કરી છે તેને જ અનુસરવા કે મને હેસ્ટર, દુઃ તો હવે મરવા જ પડ્યો છું એટલે મને તો મારું કશુંક મારી જાન પર જોડી બેસા દે!’

અમુક અરી હેસ્ટર પ્રાણનનો રોડા લાંબને અને એક દાંધમાં નાનકડી પક્ષનો દાપ પકડીને રેવરંડ મિ ડિમ્મ-ડેક્ક જોમાં રૂઆળદાર અને માનવીય અધિકારીત્વ ઊભો હતો પોતાના અવમાયજનું રૂપ ધારિત ધર્મશુ-રજો ઊભા હતા, અને લોકસમુદાય કોણ દત્તો-કાષ્ઠક કાંઈ જીવનદાય હવે થોડો વખતમાં પ્રકટ વગરું છે કદાચ પાપપૂર્ણ હોય તો સાથે વેદનાપૂર્ણ અને પક્ષતા-પૂર્ણ પણ ખરું એવું કોઈ કાંઈ જીવનદાય હવે થોડા વખતમાં પ્રકટ થવાનું છે-એમ વલણે, અને એમ જીવ જીવનાને લીધે, પુરેપુરો દબણી ગમેતો દોષા જતાં દુઃખામ અનુકંપાથી વિગરાઈ જતો એવો લોકસમુદાય જેમાં વિનો દત્તો એવા રોગા તરફ વધે. આ વખતે સર્વ ગંભીરામમાંથી તીમે સર્વો દત્તો, એટલે તેનાં કિણે પાદરી પર જરૂર પડતાં દોષાથી, ધિરથી સનાતન અજાતન સમક્ષ પોતાના મુનાનો એકાર કરવાને અત્યારે આંદો સમસ્ત જગતની જુદો પરીને તે જોયો હતો એ વખતે, તેની કપાને સરેખત અને રાવતના આંખી રવાં દતાં,

‘ન્ય ઇગરંડના લોકો!’ તે બેલી બોલ્યો; અત્યારે તેનો અવાજ ઉચ્ચો, ગંભીર, અને પ્રતાપપૂર્ણ હતો, અને જતાં દુઃખ અને વિશ્વદત્તા અવગ કાંઈકાંઈથી મહામથનને અતે તીકજોનો દોષાથી સજામ રીતે દંપત્ય હતો, અને વચ્ચે વચ્ચે તો જાણે અત્યવ દુઃખની ગીમ નાખતો હોય એવો પ્રાણતો હતો. આવો અવાજ તેની આંખે બેસતા રોગા ઉપર ફરી વળ્યો અને કોણ લાગ્યો, ‘તમે સો મારા પર પ્રેમ રાખતાં હતાં, તમે સૌ મને પવિત્ર ગણતાં હતાં, પણ જુઓ, સમસ્ત જગતમાં એક ખરો પાપી તે દું જ છું. અને તેથી આંદો આ માંચા પર ખડો થયો છું! ખરી રીતે તો મારે સાન વરસ પહેલાં આ ખાઈની સાથે જ આ સ્થળે જ ખડા થઈ જવું’ એવું દર્શનું દર્શન, -પણ આટલો મોટો મોટો અખરે દું આ માંચા પર ખડો થઈ શક્યો છું, અને એ રીતે ખડો થઈ શક્યો છું તે પણ મારા સ્વતંત્ર જીવને આધારે નહિ, મારું પોતાનું સ્વતંત્ર જગ તો જુદું જ થોડું છે, અને આંદો માંચા ઉપર આવતાં આવતા જ એ અરુણ બળ ખરદામ ગચ્છું છે, એટલે આ ભવંકર પક્ષે તમારી સમક્ષ આ માંચા પર બેસો :ત્યો છું’ તે તો આ જાણના દાધવા દોળને જ આધારે થતા રહ્યો છું. એના બળતો રોડા ન હોય તો તો દું ક્યારનો મોતર પરીને ધૂળમાં રમદોળાતો હોત! જુઓ, હેસ્ટર પાંચે છે એ આ દિગ્ગણકિયો અક્ષર! એ અક્ષરને વેલેમ તમને કમમાં આપતાં! એ બાપરી ત્યાં જતાં જતી -આટલા ખડા દુઃખના બોગ તીમે ચપાલ ગમેલી કહક આક્રમ ને શાન્તિ પામતાની આશાએ એ બાપરી ત્યાં જતાં જતી-ત્યાં ત્યાં આ અક્ષરે મીને બાકાતી મૂકે એમ ભવાનના અને તાર-રશરવાવનાં જ એજો એનો આસપાસ સર્વ પાથરી રહ્યા છે! પણ એ બંના વખત તમારી સોની પચ્ચે જ એક આત્મી વસી રયો દત્તો જેનો કશુંકાંઈ અને અપરણમંજી તમને કમમાં આવેલાં નહિ!’

આટલે સુધી બોલ્યો ત્યાં એમ લાગ્યું કે પાદરી હવે પોતાની જાણની મુશ વાત આંદોથી જ પડતી મુશ્કે, પણ તેણે જગતું જુદા રીતે પોતાના પર સ્વામી-તર સ્થાવરા મધતી પોતાની શરીરિર નિર્બંધવાને નેમ જ કાંઈકાંઈએ એમ જાનેને દેવડી પાડી દઃસેલી

કારણાં. હવે તેણે બાપી મહા જાંજેરી નાંખી અને પેત્રી બાપ તથા બાળકો એ બંનેને ઊભાં દત્તાં તેવાથી એક પથ્થુ તે આગળ આપ્યો.

‘એ કલંકસંસા એના પર પથ્થુ હતી જ !’ તેણે પોતાનું કથન આગળ ચલાવ્યું. આખી વાત કહી નાખવાનો તેણે અત્યારે એવો મહત્ત્વ નિશ્ચય કરી નાખ્યો. હવે કે આ બોલની વખતે તેના અવાજમાં પથ્થુ એક પ્રકારની વિકરાળતા આવી ગઈ હતી. ‘અત્ય-વાનનાં નેત્રો તે જોઈ રહ્યાં દત્તાં ! ફિરવાઓ. પથ્થુ તેની તરફ નિરંતર આંગળી ચીંધી રહ્યાં દત્તાં, સખાનને જય તેના બચાવર ખખડ હતી, અને તેથી પોતાની સજ્જતી આંગળી તેને વારંવાર આડકાટીને સતન રીતે ચાતના આખી રહ્યો હતો ! પથ્થુ એ આઠમીએ પોતાની કલંકસંસા ભારે દક્ષતાપૂર્વક લોકોની આગળથી છુપાવી રાખી હતી, અને તમારી વચ્ચે તો તે, આવા પાપપથ્થુ જન્મ-તમાં પોતાના જેવા પવિત્ર પુરુષને વસથું પડ્યું હતું તેથી સદાયે વિગ્રહમય રહેતા, અને પોતાના સ્વર્ગધામ સાથીઓની સોજન વચર દુનિયામાં તેને એકસા દિવસે માણસ પડતા દત્તા તેથી સદાયે ગમતીન રહેતા આત્માના જેવો દેખાવ ધારણ કરીને જ રહેતા હતા ! પથ્થુ હવે, પોતાની મુલ્યપણે તે તમારી સમક્ષ આવીને ઊભો છે ! ને તમને હવે હૃદયરત્નો દિગ્ગોષિતો અક્ષર એક વાર ફરીથી જોવાનું ફરમાવે છે ! અને તે તમને બચાવે છે કે, એ દિગ્ગોષિતો અક્ષરની સજ્જતી બેટી ભયાનકતા ભક્ષમાં ભર્યે તોપણ, પોતાના શરીરની ખુદ છાતી પર જ તે જે કલંકસંસા ધારણ કરી રહેલ છે તેની તુલનામાં એ દિગ્ગોષિતો અક્ષર તો કેવળ પડછાયો માત્ર જ છે, અને તેની છાતી પડતા એ રાતોચોળ પ્રમ પથ્થુ, તેના અંતરના ઊંમણના ભાગને આ બધાં વરસ પ્રજ્જા રહેલ હાલતા તો કેવળ આજ પ્રતીકરૂપ જ છે ! ભગવાન-પાપીને કેવી સજ્જ કરે છે એ સજ્જ-ધર્મ શંકા થતી હોય એવું કોઈ આંહો છે ? હોય તો જુઓ ! જુઓ એ સજ્જતી આ ભાવંકર નિશાની !’

પછી ભારે આવેશભરી ચેષ્ટાપૂર્વક તેણે પોતાની છાતી પર રાખેલો ધર્મચુક તરીકેનો પદો તોડીને ફર કર્યો. અને એ ફર થઈ કે તરત પેત્રી કલંકસંસા પ્રકટ થઈ ! પથ્થુ

એ સંજ્ઞાનું આંદો વર્ણન કર્યું એ ધર્મવિમુખતા ગણાય એક પગ વાર સુધી ત્યામથી કમકમી ઊઠેલા એ માનવ મનુષ્ય પોતાનું મક્કમ ખાન એ ભાવંકર અને નિશ્ચયકારી સંજ્ઞા પર કેન્દ્રિત કરી રહ્યો, અને પાદરી જય, અતિ નીંદ્રા બતાવતી આ કરોડકીની પથ્થુ પથ્થુ, એ ચાતના છતાં વિશ્વ મેજનવાર પુરુષની અદ્ભુત વિશ્વમયક સુરખીયાં છવાઈ ગયેલી મુખમુદ્રા ધારણ કરીને એને જોઈ રહ્યો પછી ધીછુ જ પથ્થુ એ માંચણ પર તે કમરો ધર્યો પડ્યો ! હૃદય તેને જરા રોક આપીને અડ્યો બેઠો રહ્યો અને તેનું માથું પોતાનાં છાતી પર ટેકવું ભુલ્યું રાજર ચિત્તિચરણ પથ્થુ તેની પડખે નીચે નમ્યો, પથ્થુ આ વખતે તેને અંદરો, જેમાંથી છતન સાવ ઊઠી ગયું હોય એવો ભાવજલ્મ અને મુદ્દ જેવો લાગતો હતો.

‘મારા હાથમાંથી છટકી ગયો અડ્યા તું !’ પહેલાં એક વાર ઉચ્ચારેલા શબ્દો તેણે અત્યારે વળી ફરી વાર ઉચ્ચાર્યા. ‘છટકી ગયો તું મારા હાથમાંથી !’

‘ભગવાન તને ક્ષમા કરે !’ પાદરીએ કહ્યું. ‘ને’ પથ્થુ મદામચંદર પાપ કહ્યું છે !’ આમ બોલીને તેણે ચેતનશ્લ્ય બનતા લગેલી પોતાની આંખો એ ડાસા બગલથી ફરી લઈ દેશ્વર અને એની પુત્રી પર સ્થિર કર્યો.

‘બેટા પત્ત !’ તે મન્દ રીતે બોલ્યો, અને આમ બોલતી વખતે તેના મુખ પર, કોઈ આત્મા હવે આરામ લેવાને માટે આડો પડતો હોય એવું માયાભર્યું મંદુર સ્મિત રચી રહ્યું ; અને, અત્યારે તો હવે છાતી ચાતને આજ સુધીની સખળો બોલતે તેના દેવા પરના અથો ગમે હોવાથી એ બાતકની સાથે જરા મનાક કરવાની તેને કૃતિંય યદ્દ આવી હોય એવું પથ્થુ કેવાઈ આવતું હતું- ‘બેટા પત્ત ! હવે મને બચી ભરીશ ? પેત્રી જન્મમાં તો તું મને નહોતી ભરી ! તો હવે ભરીશ ?’

પત્તે તેના હોઠ પર બચી ભરી. એટલે સજ્જતી રક્ષકકથા રૂકટ યદ્દ મર્મ. દુઃખાર્દના આ મન્દ દરખમાં એ નિરંકુશ બાળકોને પથ્થુ ભાગ ગમવવાનો આપ્યો હતો તેથી તેણે તેના અંતરમાંની સખળી અનુકંપાવિતે સંવેન જનારી દીધી હતી ; એટલે બચી ભર્યા પછી તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલીને તેના પિતાના ગાંઠને બીજવવા લાગી, અને આ આંસુનો ધાર ભાગે કે એવું

પચન આપવા લાગી કે એ બાળકી પણ માનવ સુખ દુઃખ વચ્ચે મોટી થવાની, અને અત્યાર સુધી જન્મત સામે જન્મજન્મ રાખી હતી તેમ આખી જિન્દગી સુધી તેની સામે બંધનિત રાખી દુનિયા સામે બહારવટે નીકળવાને બદલે તે પણ મોટી થશે બીજી સૌ સ્ત્રીઓના જેવી પરંપરાનુસારી સૌમ્ય સ્ત્રી બનવાની. અત્યાર સુધી તેની માતા પ્રત્યે એને ખાસ પગવવા પીડવા માટે મોકલાએલા ફત જેવું પદનું વર્તન હતું, ખૂબ એ વર્તનનો પણ આ પાતળી દલે અંત આવ્યો.

‘હેસ્ટર, પાદરી બોલ્યો, ‘હે, રામરામ હવે!’

‘હું આપણે નહિ મળવાનાં કરી પાછાં? ‘પોતાનું મોઢું’ તેના અંદરના નજીક નીચું આણીને એણે ધીરે અચાને પૂછ્યું. ‘હું આપણું અમર શુભ આપણે સાથે રહેને નહિ સાચવાનાં? એક બીજાને મળવા માટે તો આપણે બનેએ આટઆટલાં કુખો વેળાં! તારી આંખમાં મોતની ચમક દેખાય છે, એટલે તું અત્યારે ફર ફર અનન્યતાને નિરખી રહ્યો હો એમ લાગે છે! તો કહે ભેષ્યે ત્યાં તને શું દેખાય છે!’

‘શૂન્ય, હેસ્ટર શૂન્ય!’ કંપના ગંભીર અવાજે તે બોલ્યો. ‘તારે એક જ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે આપણે જે નીતિનિયમનો ભંગ કરીએ, આઠી અત્યારે મોની રામરામ ખુદશું ક્યું એ જે વાપ ક્યું તેમ જ દલે તો તારે અદ્વિતિય વિચાર કરવો જોઈએ! ખાસી અને લપ છે કે દલે આપણે મળી તો સકવાનાં નહિ જ! કેમકે જે પહેલ આપણે આપણા બગવાને બૂલી ગયા-દરેક તપાસે પરંપરાના આત્મા પ્રત્યે તો પૂન્યભાવ પેલા દુરાચારદારા તપાસે જડિત કર્યો-તે પાતળી જ પછી, બંધનમાં હતી પણ અકષણે કોઈ ચિરસ્થાથી અને પવિત્ર મિત્રન કૂચીયા વાલ એવી આસાને માટે રથાન રથું જ નથી. બગવાન આ જન્મ બંધે છે અને એ પદમ કરુણ છે! એણે મારા પ્રસંગી પોતાની કરુણા મારી પાતળાએમા જેટલી પ્રશંસિત કરી છે તેટલી કપાંચે નથી કરી, આ મળવનો દમ મારી જાતી પર સમાનો જડી રાખીને તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ અસ્થિત કરી છે! મારા અંતરની વેદનાને સહાની સમજની સખવાસ પેલા કમળમુખા લપકેર આંખોને મારી દને મોહકીને પણ તેણે મારા પર પોતાની કરુણા જ પ્ર-

શિત કરી છે! અને આવી રીતે સૌના દેખતાં વિરળી બદનામી લખું મોત વહેરી દેવા મને એણે આંદો આવવા પ્રેર્યો તેમાં પણ તેણે મારા પર કરુણા જ દાખવી છે. આ મળી પાતળાએ અને કરુણામાંથી એક પણ ને મારી પર ન નાખ્યું હોત કે એમાંના એક પણ કરુણા અનુભવમાંથી મને મુક્ત રાખ્યો હોત, તો મારો અનંતકાળ ને માટે વિનાશ જ થયો હોત! માટે આવી કરુણા પતાવનાર અચવાનના નામનું સત્તન કરો! બસ કેરળ એની છંછા જ બહીષ્કારી થાઓ! રામ રામ!’

આ હેસ્ટર શબ્દોની સાથે પાદરીના પ્રાણ પણ તેના બોલિવામાંથી તીક્ષ્ણ થયો. લોકોનું આપણું રાણું અત્યારસુધી શાન્ત સત્પથ બનીને આ બધું કોણે કર્યું હતું, અને એ જોવાથી ઉત્પન્ન થતા ભાતિ તે આશ્ચર્યના ભાવે તેના દેવામાં એટલા અવેગાલ્સક બીજગના દવા કે એ ભાવેને લીધે તે મૂક બની ગયું હતું, અને પોતાના અંતરની એ સાગર્યા ચાલીદારા બગાડ કરવા જેટલી પણ સરપ્રતા કે માત્ર પણ તેને રથું નહોતું. પાદરીના અતિમ શબ્દો સાંભળ્યા એટલે લોકોએ મામી ધડીયા રૂંધી રાખેલા ભાતિ અને આશ્ચર્યના આભાવે એક દમ મુક્ત થયા. અને પાદરીને આત્મા આલેષક હોડીને ચાલેલા મળે કે તરત જ એ ભાવો-વિવક્ષણ મળ્યમળાડ રૂપે મૂડી તીકરવા.

૨૪

સમાપ્તિ

આ મહત્તા પ્રકરણમાં વર્ણવેલ મહત્તા પ્રયત્ન વિશે જોઈ સ્વસ્થ રીતે વિચાર કરી શકે એટલા-એટલા કે થયું-દલા રીતવા પછી મીથ્યા પર પોને જે જેએણું તેના લોકોના અંદર એક કરનાં વધુ દેવાએ ફાલ્ગ થયા.

મારા બાવના પેશો તો એ આશાગિયા પાદરીની બની પર, હેસ્ટર પ્રાર્થન ધારણ રતી હતી તેની આશે. દમ પ્રતિગિ જેવો દ્વિગોષિકો અક્ષર પોને જેએણો એમ રહેલા લાગ્યા પાદરીના શરીર પર એવો અક્ષર જેવી રીતે ને કાચથી પ્રાપ્ત થયો-એ વિશે જાનમનના ખુલાસા થતા સાગે, પાતળાને બાળ દેવન અટકાવ જ હતો, કેમકે અટકળ મિત્રાવ બીજું કોઈ સાધન જ

અભિપ્રાય આપવાનું તેમની પાસે હતું નહિ. આમનાં કેટલાક એમ કહેવા હતા કે હેરટર પ્રાપ્તિ પોતાની બનાવતી પછી પહેરવા માંગે છે જ રિવલ્વરી ફેરફાર મિ. ડિમ્સડેઇલ પોતાની જાનને હમદમાડી ઉપજાવે એટલું કંઈ આપનારી એક જાનની તપશ્ચર્યા પાછી દીધી હતી, અને એ તપશ્ચર્યા તેણે તે રિવલ્વરી પછી દબેશને માટે આશુ રાખી હતી. બીજા વળી એમ કહેતા હતા કે પાટીના શરીર પરની આ કપડકસવા તો બહુ મોટી મોટી પ્રકટ થએલી, અને તે બુતપ્રેતવિદ્યામાં પારંગત એવા છુટ્ટા રોજર વિલિઅમ્સે જાહેર અને ઘેરી આસપાસ દ્વારા તે પ્રકટવા ત્યારે જ. તો વળી બીજા કેટલાક ધીરે રહીને પોતાની એવી માન્યતા દર્શાવતા હતા, —અને આ લોકો પાદરીની વિરુદ્ધ પ્રકારની સંવેદનશક્તિ તેમ માનવીના મનોવ્યાપારની તેના શરીર પર થતી અસર એ જાને બરાબર સમજી શકે એવા હતા, તે ધીરે શોરે એમ કહેતા હતા—એ એ બનાવક સંજોગો પાદરીના અંતરને પ્રકાશાપનો ને છોડે સતત રીતે કાઢતી રહી હતો તેના ક્યૂબ આયિર્શવ માત્ર જ હતો, અને એ અજ્ઞાતની પ્રત્યક્ષ છાપ વડે બગવાને તેને ને તપકર સખા હરમાવેલી તે જ એકંસતા વ્યક્ત કરી રહી ની. આ બધા વિવિધ તર્કો અને વાદોમાંથી વાંચકને ને પડે તે એ પુછીથી સ્વીકારે. જાણી અમે તો એ ત્રણ વિદ્ય વિશે જોયેલા પ્રકાશ કે કોઈ સમય તેમને જાણે. આદી પ્રપત્તિ ક્યો છે, એટલે એ વિદ્યાનું કલ્પન બનાવી શકેલા હોવાથી, દીર્ઘ ચિંતાને ને લંબિ અમારા મગજમાં જડાઈ ગયેલા એ ચિદ્ધને અમે તો, હવે ત્યાંથી બૂચારી જ નાખતા માગીએ છીએ.

હતાં આ એક નવાકલરી વાત છે, કે આ પ્રસંગ આદિથી અંત સુધી નજરે નાજર જોનારા, અને રેપરફ મિ. ડિમ્સડેઇલ પરથી એ પ્રસંગ દરમિયાન એક જગતાર પથ પોતે નજરે નહિ. ખસેડેલી એવા છવે કરનારા, કેટલાક ગાયુઓ. એમ કહેતા હતા, કે નવજાએલા જાણકા, શરીર પર નેમ કીધે ડાબ ન હોય તેમ આ પાદરીના શરીર પર પથ ઉપર ક્યો તેવો કીધે કાંઈ બિલકુલ હતો જ નહિ. વળી એ લોકોના કહેવા પ્રમાણે તો, હેરટર પ્રાપ્તિને ને હુરાચારને. પદ્ધતિએ આદરતા લાંબા સમયથી પોતે વિગેજિયો અસ્તિત્વાર

કરેલા પડેલા હતા તે હુરાચાર સાથે પોતાનો દૂર દૂરનો જવા સંબંધ પથ સંબંધ આ પાદરીએ પોતાનાં અંતિમ વચનોથી બિલકુલ વ્યક્ત કર્યો જ નહોતો, અથવા પોતાની આખરની પગની સંમ્બંધમાં તેનો આઠો ધ્રુવો પડ્યું ક્યો જ નહોતો, આ પરમ માનવીય ને પ્રતિષ્ઠત સાક્ષીઓના કહેવા પ્રમાણે તો, પોતે ધરતીની અણી ઉપર જ છે એમ અનુભવે હોવા છતાં, તેમ પોતાને જોઈ રહેલા મામે ઉમેરો લોકસમુદાય તો પોતાને રંગનિવસી સન્નો અને ફિરસ્તાએલા વર્ગમાં જ ક્યારેનો બળા પ્રયોગો મજબૂતો હતો એમ પણ અનુભવે હોવા છતાં, પેલી પતિત સ્ત્રીના બોળામાં પોતાનું શરીર નાખી હતી તે મરણ પામ્યો તે તે આદિ ઉત્તમોત્તમ મણાતા પુરુષની સાક્ષતા અને નીતિમતા પણ કેટલી અદ્ય અને અદિ ચિત્તર હોય છે તે જાનને બતાવવાની પોતાની ક્યૂબને લીધે જ. એ પાદરીએ પોતાનું સમગ્ર જીવન માનવજાતિના આધ્યાત્મિક એવને અર્થે અર્પી નાખ્યું હતું અને આમ સમગ્ર જીવન માનવજાતિની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં અર્પી નાખ્યા પછી પોતાના મરણને પણ તેણે એક પરમ તારના દર્શન રૂપ બનાવ્યું હતું, અને એ દ્વારા પોતાના પ્રસંગે તથા ભક્તોના અંતરમાં આ એક પરમ વિશ્વકોરક છતાં મહાન એટલું સાબર જગત માગેલો હતો કે અનંત વિશુદ્ધિના પ્રમાણમાં વિશુદ્ધિસાગર પરમાત્મની દિશ્યે—તો આપણે સૌ એક સરખા પાપીએ જ છીએ પોતાના એ પ્રકારના મરણના તો તોને તે એમ શીખવવા માગેલો હતો કે આપણામાં સૌથી વધારે પવિત્ર હોય એવા પુરુષ પણ છપરતું અનન્ત વાતમથ અને અસીમ કરુણા આપણા પર કેવાં પડતી રહ્યાં છે એટલું જોઈ શકતા નેદરે જ, અને કેલ માણસ, પોતાના આજ્ઞાસ માનરૂપ માનવોચિત ક્યૂબને જાણે બહુ મોટામ બતાવવા જતો હોય તો તેના એ અદ્યક્યૂબને ઉચ્છેદન કરેલો જ, પોતાના માનવચેતુઓથી જુદો પડે છે—તેથી વિશેષ મોટ તેનામાં અંતે બીજાં સામાન્ય અનુભવામાં કંઈ નથી. હવે, આ પરમ, અંબીર સર્વ છે એમાં તો કંઈ ના પાડી શકાય, એમ જ નથી, છતાં મિ. ડિમ્સડેઇલના જીવનપ્રમંજનો, રચનાઓ અર્થ કરેલા એ તો, કેલ માણસ જુદો અને, ક્યૂબમાં રહેલાનો પદ્ધતિના આસુ ના છે એમ પુરવર કરી: આપે, એવાં

અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, હિંગોગ્રાફિયા અક્ષરને ચમકાવી રહેલા ખરા બપોરનાં સ્પર્શકરણો જેટલાં સ્પષ્ટ અસંદિગ્ધ પ્રમાણો હોય, છતાં તેના મિત્રોમાં, અને ખાસ કરીને ધર્મશૂરના મિત્રોમાં તેની ચારિત્ર્યવિરુદ્ધિનું સમર્થન કરવાની જે દુરાચલી શક્તિ બેવામાં આવે છે તેનું જ ઉદાહરણ-માત્ર છે.

આ વ્રતાત લખવામાં મુખ્યત્વે કરીને અમે એકપ્રમાણ-બૂત દસ્તખેખને અનુસર્યા છીએ. આ દસ્તલેખ જુના વખતનો છે, અને હેઠલ પ્રાપ્ત સાથે અંગત પિછાલ ધરાવનારા અથવા નવરે બેનારા પુરો. પાસેથી વાત સાંભળનારા માણસોની મૌખિક લુગાનીને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. આ દસ્તલેખ અમે હિંદુ જે મન્ત્રાંશ બ્યક્ત કથું છે તેને પૂરેપૂરો રીતે આપે છે, એ ખાસ પાદરીના કુઝ્મપૂર્ણ જીવનમાંથી અમને અનેક નૈતિક આપે. ક્ષેત્રે છે, પણ આંહી તો એ બધામાંથી એક જ એક સ્વરૂપે રજૂ કરીશું : 'સત્પરીક્ષ બનો! સત્પરીક્ષ બનો! સદાયે સત્પરીક્ષ બનો! તમારા ચારિત્ર્યના અનિષ્ટ અરો જગત આગળ ધુપાવો નહિ, પણ જરા પણ સકાર્ય વગર તે સૌને તોડો દો અને કમ્પ્ય એટલી કિંમત ન હોય તો પણ તમારા અનિષ્ટ અરોનું જગતને સ્થન ધાપ એવું કંઈક મિલ્લ તો સદાયે અવરજ અવરત કરો જ રહો.'

મિ. ડિસ્કોલ્ડના મૃત્યુ પછી લગભગ બીજી જ ટાંકી, રોજર વિલિંગ્જનને નામે એળખાતા પેલાં જુના દેખાવ અને વર્તનમાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ ગયું. એ પછી તરત જ તેનું સંપૂર્ણ જોમ અને ચાંચલ —શરીરિક તેમ માનસિક ઉભવ પ્રકારની તેની અમરત સકિન્ —મળે તેને તથાને આવી મધ દોષ એવ લાગતા માંડ્યું, કેમકે તે પછી જગીનમાંથી જડમૂળથી હોબી નાબેખું કામ માંખું સર્વાં તાગમાં જોમ ચીમ-જામ જાય તેમ એ પણ ચીમજાઈ ગયો, સુગમને કૃષ મધ ગયો, અને મળે કે માનવમાત્રમાંથી હીમ યને યને લગભગ આ અલ્પ-જ મધ ગયો આ અજા-નિયા માખમે રોજરને જ પોતાના જીવનની મુખ્ય ધર્મન જ રીતી દીધી હતી; કુચળાપરક જાણ એવાં બિ બચરિયન રીતે વેર વાળ્યું એવી પાછળ જ. પોતાનું સંપૂર્ણ, ધર્મવાન મધાપૂં દગું. અને જ્યારે એ રે

પ્રતિમાં એને પૂરેપૂરો વિગ્ધ મર્યો, જરા બાકી ન રહે એવી રીતે વેર વાળવાની એની તેમ જ્યારે પૂરેપૂરી પાર મરી, ત્યારે પછી એની એ અનિષ્ટ શક્તિને માટે કથું કામ રજૂ નહિ, એને જીવતી રાખે કે ટકાવી રાખે એવું કંઈયે પછી પાછળ રજૂ નહિ-ટૂંકામાં, આ દુનિ-વામાં કદી પણ સખતાની પ્રશ્ન ચાલુ રાખવાનું એની પાસે રજૂ નહિ-એટલે પછી આ અમાનુષી બનેલા મનુ-બ માટે એક જ વસ્તુ કરવા જેવી બાકી રહી, અને તે એ કે પોતાની એ દુર્શક્તિને માટે પોતાનો સરદાર ને તાગક સખતાન પોતાને જ્યાં પરજું કામ આપે, અને એ કામના જલ્લામાં એને થોડા પુરેકાર આપે એના પ્રદેશમાં આંદોથી ચાલ્યા જવું, પણ અત્યાર સુધી આ વાતમાં આપણા મિત્રો અને નિકટવર્તી પરિચિતજનો બની ગયેલાં આ બધાં હાથે જાયો. પ્રત્યે-રોજર વિલિંગ્જનને તેમ તેના આ માથીએ પ્રત્યે-બધું નિષ્કરન બનાવ્યાં અમે બને તેટલી દવાગતિ દાખરના હમ્મીએ છીએ. તદ્દનુમાર વિચાર કરીએ તો પ્રેમ અને પિકકાર, રાગ અને દેવ અંદરખાતેથી તો એક જ તત્ત્વ છે કે કેમ એ અત્રે કાન અને અવેપણને માટે સમિક સમમો પરી પાડે એના હીતકપેરક વિગત લાગે છે. એ દરેક શક્તિ, પોતાના પૂરેપૂર વિકાસને મટે, રામતા કે દેવતા જગત્ત બનેલ બ્યક્તિ સાથે પુષ્કળ ગાદ પરિચય અને કોઈ આંદરજાનની અપેક્ષ રાખે છે; એ દરેક શક્તિમાં, જે શક્તિ ધરાવતર બ્યક્તિને પોતાના જીર્મિનન અને માનસ જીવનના પોષાને માટે બીજી કોઈક બ્યક્તિ પર અનિવાર્યરૂપે જ આધાર રાખવો પડે છે; અને એ દરેક શક્તિ, ઉર્દામ પ્રેમ રાખવારને તેમ જ ઉર્દામ પિકકાર રાખવારને પોતાના એ પ્રેમ કે પિકકારનું નિગમજીત બ્યક્તિ આવી જાય ત્યારે, સાર એકરણે અને જીવનમાં પછી કંઈ જ કરવાનું નામે એવો સર્વથા હેતુક-વ બનાવી મૂકે છે; તેથી તાત્વિક દષ્ટિએ જોઈએ તો તો, આ ઉર્દામ શક્તિઓ મૂળમાં એક જ છે, અને ઉર્દામ વચ્ચે કંઈ એક દોષ તો તે કેવળ એટલે જ છે કે એમાંની એક રજાંચ દીખતા તો બીજી સંપાના જેવા રીતે પીળા ઉર્દામના વાતર-જુમાં પીકકારએટલી દેખાય છે. એટલે આંતરિક જનનામાં તો આ જુદી રીતે અને પાસી એક બીજાની દુર્શક્તિના બોધ જતી અજેજ દેવા છતાં-એ બનેલો, દુર્દોષની

પોતાની શિક્ષાર અને દેવની શક્તિઓને, પરિવર્તન પામે-
ને એમને પોતાને ખર્ચે પણ ન પો એવી રીતે નિર્ભર
સુચરિત્ર બની ગયેલી અનુભવી દેવ તે એમાં
આશ્ચર્ય જોયું નથી.

પણ આ તારિલક ચર્ચા અલગ સાખીએ તો.
આમરે વાયકને જ્યારદારદમિએ મદરતની એવી એક
દશીકત જણાવવાની છે. છુટી રોજર ચિલિગતવર્ષ ગુજરી
મશે (આ બનાવ પછી વરસ દહાડામાં જ ગુજરી મશે
એ) એટલે તેના અતિમ વસિયતનામાનો રૂએ, જેટલ
પ્રાધનનો પુત્રી પદ્મ, આવી અમેરિકામાં તેમ અસલ-
વનન ઇંગ્લેન્ડમાં એમ બંને રૂઝવે મળાને થયી સારી
મિલનગતો વાગે તે આવશે મશે, અને એ વધિવન-
નામાનો અમલ કરવાનું કામ ને મુખ્ય મેસિગદામ તથા
રેવરંડ મિ. રિચ્મનને સોંપના મશે.

આ રીતે પદ્મ-એ જમાનાના સેડો જેને રાવનની
એકાદનું આગક માનવા દના એવી એ હોદ્દી-અમે-
રિકાની નથી દુનિયામાં સૌથી મોટી મિલનગતી વારસાદ
બની. અને ત્યારથી પછી સોડાની એ બજાર પ્રત્યેની
શક્તિમાં-તેના સંબંધીના જનતાના વિચારમાં-જે મદરતનું
પરિવર્તન થયું, તેમાં પણ તેને આ મોટો વારસો મળે
એ દશીકતને. 'જુદુ મોટો દિરસો દેવો. આ વારસો મળ્યા
પછી સોડો તેના પ્રત્યે આદરપૂર્વક નેવા લાગ્યાં એટલુ
જ નહિ, પણ એ માહિતીએ એ આ મુલકમાં જ પમ-
વાનું ચાલુ રાખ્યું હોત, તો પદ્મ પરજુલા લાવક
ઉમરતી પાન એ વખતે, એ હોદ્દીનું જીવન, રવરંડી
રક્ત, આ વસાહતની અંદરના કેમ સૌથી વધારે પર્મ-
નિષ્ઠ ધ્યુરિનકૃણા રક્ત સાથે લગનદાર મિલિત થક
મળું હોત. પણ વેદ ગુજરી મ્યા પછી સોડા જ વખત-
માં દિગંગોત્રિયો અક્ષર પારજુ કરવારી એ બાહ્ય, અને
માથે એની પર્વ પજુ એ મુલકમાંથી અદરજ સ્થ ગણ.
તે પછી દરિયાના એવાગમાં જમ કોષના નામના
આદ્યક્ષાર કોદરેલા લાકડાના કકડા કાષ કાષવાર જણી-
માં તણાઈ આવે છે તેવી રીતે દરિયા પાદથી એ મા-
હીકરીના ઊડવા બજર કાષ કોષવાર મેળી આવવા,
પણ તેમને વિશે નિરંકર પ્રમાણ્યૂત ગણાય એવા કકડા
સમાચાર વરમેલાં વરસો સુધી આ મુલકમાં કોષને
જેલા નહિ. એટલે દિગંગોત્રિય અદરતી આ વાત

ધીરે ધીરે દેવકયા કે લોકકયાનું રૂપ પારજુ કરવા લાગી.
છતાં એ દિગંગોત્રિયાની જાણ અક્ષર તો લોકકયામાં
પહેલાના જોટી જ માયુ રહી, અને તેથી પેલો બાપડો
માદરી ખત્યુ પામ્યો ને રંગોલીતો મચિડો તેમ જેટલ
પ્રાધન દિગંગોત્રિયારે વસતી હતી તે મૂંપડું એ બંને
લોકકયામાં પહેલાના જોટા જ બીવિના માય હતુ
પણ થેના કરવાં દર્તા. એક દિવસ તમને પહેરે હોઝા-
ઓ આ મૂંપડા આમજ રમતાં દર્તા ત્યાં મૂંપડો રમ્યો
પહેરેલી એક કોગી બાઈ એ મૂંપડાની ખાડી આમજ
આવતી એમના એવામાં આવી. વગજાગામાં આ ખર્ચો
વરસો દરિયાના કાષએ એ ખાડી એકપણ વાર ઉપાડી
નહોતી, પણ આ બાઈએ મમે તો પોતાની પસે કૂંચી
હશે તે વડે તેનું તાણુ મેપડું, અમજ તો લાંબા વખત
થી ખવડા મચેનું ખાડીનાં તારણાનું લાકડું તથા તેના
મીનજરા વગેરેનું સોડું તેના દાપ અદરતી એકદમ
દૂડું પડી જવાથી ખાડી આપોઆપ ઊપડી મળ,
અમજ તો કાષક એકાવાની પેટે જોડવા લેવામાં ન
આવે એવી રીતે એ અંદર દાખલ થઈ ગઈ હોય-એમ
મમે તે રસો લીધે હોય તોપણ કહાં ચિંતિ વખર એ
તે મૂંપડીમાં પેલો.

ગોગરા આમજ એ અદર-ગરા પાણું વાળીને
એવું-કમો જર્થો રહીને પેલે આડી બધી તીમ સાગ-
ણીઓથી બજર જીવન પેલે માયુનું દનું એવા પોતાના
નિપાસવાનમાં અત્યાર માત્ર એકલાં અને સાર બિજ
જ રવરંડમાં પ્રવેશવાને વિચાર એના જેવી જીવનજન
દુઝો સદન કરી કરીને રીડી બની ગયેલી એને પણ
અસલા લાગ્યો. પણ આવો આતાશ રીતો. ભાવ એક
પગ વાર જ દરોડા, છતાં એ એક પગવરમાં એવી
બની પડેનો દિગંગોત્રિયો અક્ષર છતો થઈ ગયો.

ત્યારે જેટલ પ્રાધન આમ પાડી આવી ખરી, અને
લાંબાવખતના તણ દરિયે પોતાની કકડામાં એવું કરી
ખાડી પારજુ કરી ખરી પણ પર્વે ક્યાં હતી તે
દણુ દખત હોય, તો અત્યારે તે પ્રમાણસાની બટાસ-
તાથી ઘીવી રહેવી બજરજીવન સી હોવા જેવુંએ, એ
જમતાની એકાદની હોદ્દી અપરિમીતાવરવામાં જ અમકો
કગર-લેવી થઈ ગઈ. કે પછી-તેની નિરંકર જગદ પ્રતિ
ચિન્તામાં આવીને સ્તોત્રવના સોમ્ય સુએ માયવાતે

લાયક જાતી, એ વાતની પાટી હરિભાષાના જાતમાં
આપને મળી નહિ. છતાં હેરદરના ગૌરવ છવનમાં દિગ્-
ભાષિણ અક્ષર ધારણ કરનારી એ એકાન્તનિવાસી સ્ત્રી
પર વિદેશમાં વસી રહેતું કોઈ સ્વર્ણન પ્રેમ રાખી રહ્યું
હતું અને તેના છવનમાં રસ લાઈ રહ્યું હતું એમ
દર્શાવનારાં ચિત્રો જોવામાં આવતાં હતી ખરાં, કેમકે
એના પર, અમીર કુટુંબની મહોરલાપતળા પડેલી
આવતા, જોકે એ મ હો ર જ પ કાંઈ
સંગ્રહાલિપિમાં અમીર કુટુંબની તો નહોતો.
હેરદરની કુદીરમાં, પણ હેરદર પૂર્વે કરી ન વાપરતી
એવા મુખચેતુ કે સેતુના પદાર્થો હવે જોવામાં આવતા
હતા. એટલે એ પદાર્થો એના કાંઈ મનહર સ્વચ્છને જ
એના પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રિયધને એને મારે ખરિદવા એમ
સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. વળી એના પરમાં એને
કાંઈ સતત રૂતિ મંજારી રહ્યું છે એમ જાણવાતી અને
પ્રેમપૂર્ણ હૃદયની પ્રેરણાને વશ થઈ કોઈની નાણુક
આંખોએએ તૈયાર કરેલી એવી અનેક નાની નાની
સુંદર વસ્તુઓ પણ જોવામાં આવતી હતી. અને એ
વાર તો હેરદર, કાંઈ નાનકડા બચ્ચાને મારે ઝમઝમ
હરતી પણ જોવામાં આવી હતી, અને એ ઝમઝમ
પર એણે પોતાનો એટલો બધો કષ્ટપાતીલજ દાઢવેરો
કે આપણા દાઢા સમાજમાં કાંઈ પણ બચ્ચું જો
એવું બચ્ચકર ઝમઝમ પહેરીને નીકળું હોય તો
લોકોમાં ભારે હાહા મચી રહી હોય.

દુકામાં, એ જમાનાના સામયજાટા મલાવવાના
લોકોની માન્યતા મુજબ, તેમ એ સંજોષમાં પાઠવણી
અવેળા કરનારા સરોધાણી પણ પ્રમાણિક માન્યતા
મુજબ, પર્વતોનાત દત્તી રેરદર જ નહિ, પણ ને પરતી
દત્તી, સુખમય છવન ગણતી દત્તી, પોતાની માતાની
સદામે રોદનથી સંબાળ રાખતી દત્તી, અને પોતાની
એ દુઃસ્વપ્ની એકત્રાષ માતાને પોતાની માથે પોવાળ
જ પરમાં રહેવા આમદ કરી કરતી દત્તી.

પણ હેરદર પ્રાપ્તને મારે તો સાનું છવન પર્વ
પોતાનું ધર બાંધીને રહી હતી તે પાસા અખરબ
મુતકમાં નહિ પણ આવી મુઠકમાં જ હતું. આંધી
જ એવું પતન થયું હતું; આંધી જ એને કુષ્ઠ વીર્ય
હતું; અને આંધી જ એને દણ બાધીનું પ્રાપ્તિય હતું.

કરવાનું હતું. હેરદરે જ એ આંધી પાછી આવી હતી
અને આંધી આંધીને એણે, જે કલકલમાંની યોગેશ્વરી
કયા આંધી મુઠી મગે હતી, તે કલકલના રવેરાથી
જ ધારણ કરી હતી—રવેરાથી જ, કેમકે એ નિષ્કુર
જમાનાએ કદમાં કરેલા ન્યાયાધીશ પણ હવે એ
ધારણ કરવાની એને ફરજ પાડે એમ નહોતો. એ
કલકલના પત્તી એને દેખેલી હતી હેરદર નહિ. પણ
એ પછીનાં વરસોમાં હેરદર જે વિચારમય, સેવાપ્રતાપ
અને સતત ઉદ્યોગથી ભરપૂર-ખડતર છવન ગુલામી
રહી હતી તેને પરિણામે એ દિગ્ભાષિણ અક્ષર લોપના
નિરસાર કે કદ નિરસને પામ કલકલના, મુઠી
મગે, અને તેને જાહેર જે જોઈને આપણને ખેદ થાય,
શોક થાય, ભવ બાંધે અને છતાં જોવા તરફ આપણે
પૂનઃલાવરક જેવું થઈ, એવી કાંઈક વસ્તુ બની
ગયો. અને હેરદર પ્રાપ્તને છવનમાં અંગત સ્વાર્થ જેવું
કશું હતું નહિ, તેમ મોજમગ માણી. કે વિશાલ
રેભવ ભોગવરો એવા પણ એના છવનનો આશય
હતો નહિ, તેથી લોકોને પોતાના છવનમાં, કંઈ પણ
મુરેલી બીજી થાય, કંઈ પણ મંજરવા જેવું હાથે તો
મથાદયનાને મારે સૌ એવી પાસે આવતાં, કેમકે સૌ
નાણુતાં હતાં કે એના જેટલી અસમારણ મંજરવા
ને પીપ્પ જમતામાં બીજા કોઈએ અનુભવેલ નહોતી,
અને તેથી એવી મંજરવા કે પીપ્પાને માર્ગે એના જેવી
સારી રીતે બીજા કાંઈ જાતાવી શકે એમ નહોતું. આ
ઓણી ઓણીની મંજરવા મોટી હતી-એણે જેમ છવનમાં
અભાવ જમતું પડ્યું હોય, નિષ્કળતા અનુભવતી પડી
હોય, અન્યાય થયો હોય, સખના થઈ ગયું હોય, કે
દુન્યાર થઈ ગયો હોય, અથવા કાંઈ પોતાના પર પ્રેમ
કરતા આવતું જ ન હોય, પ્રેમાનુભવને મારે કાંઈ પોતાના
દાઢવો માગતી જ કરતું ન હોય, એ પ્રકારના
એકત્રાષના રસમય અપરિણીત છવનનો દુઃખ
ન્યાર કાંઈક હૃદયને આંધી રહી હોય, એવી પ્રિયતિને
હમતી અનેરવિષ પીપ્પાએ ભોગવતી રતીઓ એવી કને
આવતી, અને પોતાની એવી દુર્લભા યાચી થઈ રહેતી
કે તથા એ દુર્લભામાંથી છૂટાનો ઉપાય હવે શો તે
જણતી. હેરદર એ સૌને યથાચકિત આપાસના
અને સપાદરવા આપતી અને એ સતતક સંચાન

આપતી વખતે સાથે સાથે પોતાની દૃઢ પ્રતીતિ પણ વ્યક્ત કરતી, કે સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ અત્યારે તો અનેક કંટાળથી ભરપૂર છે, પણ ભવિષ્યમાં જગત અતુલવધી લાતો ખાઇ ખાઈને હાથક બનશે ત્યારે એવો તેજસ્વી સર્વજ્ઞપુત્ર જરૂર આવશે કે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના સંબંધ બંનેને પરસ્પર સુખદાયક નીવડે એવું કોઈ અભિનવ સત્ય જગત સમક્ષ પ્રકટ થશે. જનનથી પ્રથમાવસ્થામાં તો હેરહરે એવી વર્ણ કથના કરેલી એવી-ધારણા રાખેલી-કે આ અભિનવ સત્યનો પેશામ મુશ્કેલીવારનો લક્ષણો. પોતાને જ મળશે, પોતે જ એ નૂતન સત્યની પેશામ બનશે, પણ પંછી તો ધણી વરસથી એ સમગ્ર ગ્રહ કે જે પાપથી ખરડાયેલી હોય, કલંકભરતી વાંકી વળી ગઈ, અથવા જીવનભરના દુઃખ વિષાદના મોળથી નમી ગઈ હોય એવી કોઈ પણ સ્ત્રી હોય પણ કોઈ રક્તપ્રમય દિવ્ય સત્યની અદેશવાદક બની શકે એ વાત જ અશક્ય છે, એ અભિનવ સત્યનું પ્રકાશન કરનારો જે ભગવદ્વાચક અને પશ્ચાત્તર દુનિયા પર આવવાનો તેજાશ્વત્ત સ્ત્રીઓનો જ કાર્મકરો, પણ એ સ્ત્રી કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી નહિ હોય, એ સ્ત્રી, હિંસા, વિશુદ્ધ, અને સુંદર આચારવિચારથી વિમુક્તિ હશે; વળી એ સ્ત્રી શાશ્વતી હશે અને તે શાશ્વત્ય પણ દુઃખ વિષાદના ધૂષણ વાતાવરણ મારફત મેળવેલું નહિ પણ ઉદ્ધારના સ્વર્ગીય વાતાવરણ મારફત તેણે મેળવેલું હશે; વિદેશમાં વળી એ સ્ત્રી વિશુદ્ધ પવિત્ર પ્રેમ માતૃવર્ણનમાં કેટલી સુખસંચાર કરી શકે તે પોતાના એવા પ્રેમથી ભરપૂર અને એ રીતે સફળ સાર્થક બનેલા જીવનદારા સૌને બતાવનારી-સૌને સુખી કરવાનું સામર્થ્ય સાચા પ્રેમમાં કેટલું છે તે પોતાના જ પ્રેમમય જીવનના દર્શનાદારા

પુરવાર કરનારી-હશે.
હેરહર પોતાની પાસે આવતી સૌ સ્ત્રીઓને એમ કહેતી, અને એમ કહીને આંખો, દળા, દષ્ટ પોતાનો હિંમોહિતો અક્ષર વિષાદપૂર્વક ભેંસી રહેતી, અને પછી, ધણી ધણી વરસો વીતાયા બાદ, અત્યારે કિંમત એવજ જાંવડામાં આવ્યું છે તેવી બાબતના કથનાત્મક એક જૂની, જમીનદોસ્ત થઈ ગયેલી કથનની નજીક એક બીજી નવી કથન મોહવામાં આવી, આ નવી કથન પેલી જૂની જમીનદોસ્ત બની ગયેલી કથનની નજીક હતી, છતાં જાણે એ બંને કથનોની અંદરના, નિવાસીઓની મારીને મળાને એકરૂપ બની જવાનો કોઈ જોય એમ સુચવતું હોય એટલું અંતર એ બંને કથનો વચ્ચે રાખવામાં આવ્યું હતું. પણ છતાં એ બંને કથનોને મારે એક જ સ્મારકશિલા રાખવામાં આવી હતી. આસપાસની બીજી બધી કથનો પર પોતાપોતાની કુટુંબસંતાંઓથી અંકિત સ્મારકશિલાઓ આવી રહેલી હતી, પણ આ એ કથનો પર તો કેવળ સારી શિલા જ રાખવામાં આવી હતી, અને તેના પર કોઈ દાસ જેવી વ્યાજીઆજી આકૃતિ દેખાતી હતી. કોઈ કુદરત પરાવશ્ય સરોષક્રોધે જોવી હોય તો અત્યારે પણ એ દાસ તે જોઈ શકે એમ છે, અને તેના પર જે સંતાં કોતરેલ છે તેનો શો અર્થ કરવો તે વિશે પણ પ્રાચીનિક કરતી હોય તો હરી શકે એમ છે, એ દાસ પર કંઈ બેઠે કોરેલાં વચનો કોતરેલાં હતાં. એ વચનો જ આંહો સમાધિ ચએલી આપણી વાર્તાના-સોપાન અને જે સત્ય તે નીતિપ્રકાશથી ચમકી રહેલી આ વાર્તાના રક્તવ-સ્રવણ વચનો થઈ શકે—
સામળા ખદ પદે રક્તસંજ્ઞા ચમકી રહી.
[સંપૂર્ણ]

નવલ-નાટક-શૈલી

[એક અગત્યના મુદ્દાની ઉપર ટપકે નોંધ]

શ્રી. ડાલરરાય રં. માંકડ.

૧૯૩૬નાં ગુજરાતી વાક્યમયની સમીક્ષાના પ્રાવેશિક ભાગમાં મેં નીચે મુજબ લખ્યું હતું.

“લલિત અને લલિતેતર વાક્યમય વચ્ચેના આ ભેદને ધ્યાનમાં લેતાં અને આને જો રીતે ઉપરનોપા સાહિત્યસ્વરૂપોની કાયા બદાય છે તે જોતાં એક બે મુદ્દાઓ વ્યક્તિ રાસુતમાં જ તપાસવાનું મન થાય છે. કાવ્યાદિ બધાં સ્વરૂપો લલિત વાક્યમયના પેટામાં આવે એ ખરું પણ કયા સ્વરૂપો તરીકે એ દરકને પોતાનું જુદું વ્યક્તિત્વ છે અને એ જુદું રહે એ જ ચોખ્ખું છે. એક કાળ એવો દતો, જ્યારે આપણાં સાહિત્યમાં અપવાગધના અવતારને લાંબે પથ અને આલંકારિક મેલ વચ્ચેના ભેદ બૂંસાઇ જવાની તૈયારી હતી. પણ સાહિત્યનાં વહેણે બીજા દિશાએ વળ્યાં અને એમ ત થયું. સાહિત્યસ્વરૂપોનાં આ નિરાળાં વ્યક્તિત્વ પરત્વે નોંધનું પડે છે કે બીજાં સ્વરૂપો વિશે તો એવો તાર્કિક ભવ નથી દેખાતો, પણ ખરાખર ખજારદારી ત રખાય તો આને તવલ-નાટક વચ્ચેના ભેદ બહુ ઓછો થઇ જવાની બીક છે ખરી.”

એમાં સ્પર્શલા અનિતમ મુદ્દેને ધોઅરતિ વિકસાવીને મારું દષ્ટિબિન્દુ સમજાવવાની શક્તિ મને બહુ વખત થયા સલા કરી છે, આ જ વિષય ઉપર લગભગ દોઢેક-વર્ષ પહેલાં કરાંચીની ‘ગુજરાતી સાહિત્યસભા’ ની પાસે મેં એક ટૂંકું લાખણ આપ્યું હતું. એ લાખણને વિકસાવીને મારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરી શકું એટલો વખત તે પછી મને મળ્યો નથી, તેથી એ લાખણ માટે નોંધરૂપે ટપકારી રાખેલ લખાણને નીચે ડાખીને મારું દષ્ટિબિન્દુ કું વિવેચકો પાસે મૂકું છું. નવલ અને નાટકમાં બંધારણનાં બધાં તરવોને તપાસી, તેમને સરખાવી તેમજ વિરોધાવી, લખનારનીલ આખી આ આખા નિયમની ચિરમૂત ચર્ચા કરવાની મારી હિંમત છે એટલું માત્ર અહીં જાહેર કરી છઉં છું; અને આ લખાણમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉઠી આવતા મુદ્દાઓને જ નિર્ણયરૂપે ગણુસની કું વાંચતારાને વિનંતિ કરું છું.

x

x

x

ઊર્મિના (આસો, ૧૯૬૧) અંકમાં મેં એક નાની નાટિકાનું નવલિકામાં રૂપાંતર કર્યું છે. એ નાટિકા મૂળ ડૉનુદીમાં હાથાઈ છે. એના લેખનાર જમ-તકુમાર હાદ છે. બન્યું છે ત્યાં મુવી મેં, એ નાટિકાના જ રખેલો રાખ્યો, માત્ર કાલાન્તરે અહીંને, આખી નાટિકાને એવી રીતે ડાખી છે કે એ નવલિકા જેવું સાહિત્યસ્વરૂપ લાગે. આ નવી જાતની નવલિકાને

આમ રૂપાંતરિત કરવામાં એક દેવ છે. એ હેતુ હિપ્પા-
અહીં થોડાક અઘડની ચર્ચા કરવાની રજા હતી. છું :
આજનાં નવસો અને નાટકો તેમ જ નવચિત્રો અને
નાટિકાઓ વાંચતાં કોઈક વખતે એમ વિચાર આવી જાય
છે કે નવસ-નાટકની વચ્ચે વ્યવસ્થા હાથમાં ક્યાં જ રાખી
વખત એવું બને છે કે અંતગત અંધારણુ ક્યાની દરિયા-
એ નવસ કે નાટકમાં કિલ્લતા લગભગ દેખાતી જ નથી.
દૃષ્ટાન્ત લઈએ તો સુરસવીચન્દની ક્યા તેમ જ
રમણલાલ દેસાઈનાં નવસોમાં દેખાય છે તે ક્યા, દેખાતી
જ નાટકની સામ્યતા ક્યાથી જુદી છે; તો મુનશીની
નવસોથી તો (જે એમની નથી પણ વિરોધ છે તેમાં)
નાટકવસ્તુ એટલાં બધાં બહેનની પ્રમાણમાં દેખાય છે કે
એમનાં નાટક અને નવસ વચ્ચે ક્યાએ જાડુ એટલે રહે
છે. એમની અધિક અધિક નવસોને રંગશ્રમિને મોઝ
ખનાવવામાં આવી છે, તે જ કેટલી સરવાળામાં એમની
નવસનું રૂપાંતર નાટકમાં ફક્ત રહી તે બતાવે છે.

આ વિષયમાં અગ્રપાત્ર મારે મુનશીના જ સર્જનો
અનેક દૃષ્ટિએ ધ્યાન છે. એક તો એમણે નવસો તેમ
જ નાટકો બંને લખ્યાં છે એટલે એક જ લેખનમાં
બંને સાદિતરંગરોની ક્યા વચ્ચે સુરખામથી ફરવાનું
સહેલું યાદ પડે છે. વળી એમણે જે નવસોની તેમ જ
નાટકોની આપણે ત્યાં દાખલ કરી તેનું અનુકરણ
આજે સુરસતમાં બહુએબહુ લઈ રહ્યું છે. તેથી પણ
એ અનુકરણની મૂળનો અભ્યાસ કરવાનું જરૂર છે.
વળી ઉપર કહ્યું તેમ એમનાં અમુક નવસોનું નાટકોમાં
રૂપાંતર થઈ ગયું છે. તેથી પણ નિશ્ચય આધારમાં
આપણે સચવાતા મળવાનો વધુ સમય છે.

તેમજ મુનશીના નવસો-નાટકો વચ્ચે સમયાંબને વિભાગ,
કોણેદરિયા કેવીકે, કે મુનશીનાં નવસોમાં નાટકનાત્વ-
કાર્યને, એમ-મૂલ્યાંકિ બહેનનાં પ્રમાણમાં છે એમ તો
આ જ પહેલાં સ્વીકારાઈ ગયું છે. અને આ નવ
નાટકોમાં તો હોવા જ જોઈએ. આમ નાટકનાત્વની
હાજરી બંને વચ્ચેનું પહેલું સમાપ્ત તરજ બને છે.
પાત્રનિરૂપણમાં તો બંને વચ્ચે સમાપ્ત જ રહે છે.
નવસમાં વિપ્રનિરૂપણમાં લખાણ-દેહાણની મર્યાદા નથી
તો નાટકમાં છે, કેમ કે નાટક દરેક નેત્રી ત્રણ-ચાર
કલાકમાં પૂર્ણ થઈ જાય તેટલાં લખાણ-દેહાણ જે તે હેતુ
નોંધે એ આ બંને વચ્ચેની પહેલી અને છેલ્લી વિભાગ.

આજી સમતા જ વધુ છે. મુનશીએ જે ક્યા નિરૂપી છે
તેણે નવસને સંપાદનમાં કરી નાખી છે તો નાટકમાં
પણ નોંધવામાં છે. આમ નવસમાંથી વળીને એમાં
ક્યા નોંધવામાં રહેવાનું અને નાટકમાં સંપાદન
તો કામ જ રહ્યું પણ તેનું એકધારાનું લાંબા વર્ણનો
બેજનવાળી વધુ. આમ આ બંને કાર્યવરો, એક
બીજીની અર્થિવિષય આવી મળ્યાં છે. કલાએ આ જે
એક લીધો છે તેથી કરીને નવસોમાં દરેક તત્ત્વ વધુ
બંધુ છે. તો નાટકોમાં (સાતી કીલીમાં) થયે તત્ત્વ
વધુ હાથ છે. વળી નાટકોમાંની સંકીર્ણ તત્ત્વ ચાલુ
ગયું છે. આમ એકની મર્યાદા વિરોધમાં તો બીજીની
દૃષ્ટિ થઈ, પરિણામે આજે નવસોની અને નાટકોની
એકબીજાની એટલી બધી નજીક આવી ગઈ છે કે કોઈક
વખતે બંનેને જુદા રીતી મળાવી કે કેમ એ વિશે
ચંકા જ રહે છે.

મુનશીનાં નવસો વચ્ચે અને સોપાનુસાએ લાંબું
નાટક છે તેથી એનો દુષ્કાન્ત આપ્યો છે વચ્ચે. વચ્ચે
પછી મન હિપ્પરની ક્યા હાથમાં બેસે રહે છે? અમમત
વિષય જુદો તેટલી હાથ જુદી પડે પડે. પણ વિષય
અને પાત્રનાં વ્યક્તિત્વને જુદાં રંગોને માત્ર ક્યાદેકાને
જ મનસથી તપીએ તો આ બંને વચ્ચે પછી એક
બીજીની અગ્ર ઉત્પન્ન થાય છે. નાટક વાંચ્યા પછી
આ બનાવો દરેક નથી થયાં મારે એટલી ઉલ્લેખ
સાહે છે? એવું ન લાગે તેમ નવસ વાંચ્યા પછી આ
બનાવો નવર સમીપ જાયે, તરે છે? એવું લાગે. આમ
આપણે જે નવસ-નાટક-સોપાનો વાન કરીએ છીએ
તેમાં એકરૂપતા વધતી જાય છે.

આ કાર્યવર પહેલું કે મારે એ નાટકો નવસોમાં
આ રચના નથી. પણ આમને આમ જે આપણે વેગ
રહે તો નિરૂપણ જુદું એવું નવસોમાં સદિતરંગરખાત
નામનું રહેતો અને બંને વચ્ચે એ એમાં લખાણમાં
રહે. નાટકનાત્વ રરખમાં બંને એકઠા થતાં જો
એવો ભાગ રહે છે એમ સચવાતો અહીં પ્રવળ છે બંને.
અમમત વિષયને આમ ઉપરપરે વચ્ચે છે તેથી
મારે એવું છે તે પણ નવસમાં પણ દાખલ
કીલીની સોપાનમાં ઉતરીને આ જ પ્રકારે વધુ વિષય
સંસ્કારી છે એમ સુચવીને અત્યારે તો બધું થઈ શકે.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

પ્રમુખની વરણી :

સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખને પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાઈને આવે નિર્ણયને પામ્યો છે. શ્રી. કનેલાલા મુનશીની એ પદે વરણી થયું છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરના નિવેદન પછીએ એમને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવા જોઈએ, એ પ્રકારનો ચારે બાજુથી સમર્થનો થતા રંધા, અહીંથી મએલ પ્રતિનિધિ મંડળ પર પણ એ જ જાણ પડેલી, આ બધા પછી સૌ કોઈ એમ જ માનતા હતા કે હવે તો કાકાસાહેબ જ પ્રમુખપદે આવશે પણ શ્રી મુનશીને એ પદ માટે યોગ્ય ગણ્યા અને શ્રી મુનશી જ પ્રમુખ પદે ચૂંટાયા.

શ્રી. મુનશીની એ પદ માટેની યોગ્યતા કે લાયકાત વિષે તો એ મત છે જ નહિ. એઓ એક સમર્થ સાહિત્યકાર છે. એમને માટે સૌને 'પૂરતું' માન અને આદર છે. એમની શક્તિ વિશે, એમની વિદ્વતા વિશે પણ કોઈને સંકાનું કારણ નથી. પણ આજે એઓ જે વારે મહારવનું અને જવાબદારીભર્યું સ્થાન સંભાળી રહ્યા છે એવે વખતે સાહિત્ય પરિષદની પ્રગતિ માટે એઓ શું કરી શકશે એ એક પ્રશ્ન છે. પરિષદ સમક્ષ પ્રશ્નો પ્રશ્નો પડ્યા છે એમાંથી એક પ્રશ્ન બધારણ્યનો છે. આ બધારણ્યને સૌએ અવગોડ્યું છે. એના પ્રત્યેના તીવ્ર વિરોધને અંગે મઠ પરિષદ વખતે એમાં સુધારા વધારા કરવાને એક સમિતિ નીમણેલી પણ આજ સુધી એ સમિતિએ કંઈએ કહ્યું હોય તો એની પ્રગતિ ખતર નથી પડી. આ વખતે એના કોઈક નિર્ણય થશે તો પરિષદે કંઈક કહ્યું એમ કહેવાશે. પરિષદ એ એક મનનો ઉભારે કાઢીને કાઢેલા ધડવાનું સ્થળ અત્યાર સુધી બન્યું છે પણ હવે એ મનાદશા પથરા માગે છે. પરિષદને એક છવંત અને વેગચાન સંસ્થા બનાવવી હોય તો આ લાંબી નિષ્ક્રિયતાને ખંજીરને નવો શબ્દ અપત્યાર કરવો જોઈએ. આ માટે અવરિયત યોજનાની અને અવદ્યુ પગલાંની જરૂર છે. શ્રી મુનશીની રાહબરી નીચે પરિષદ પ્રાણુવાન બને એમ અમે હૃદયથી છીએ.

વિભાગિય પ્રમુખો :

વિભાગિય પ્રમુખોની ચૂંટણી ચોક્કસ અને એ એ વિષયના નિષ્ણાત માણસોની થઈ છે. રામનારાયણ પાંક સાહિત્યના, કિરોરલાલ મથરાજી તાત્ત્વજ્ઞાનના, નરહરિલાલ સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના, નાનાલાલ ભટ્ટ શિક્ષણના, ઝવેરચંદ મેઘાણી પંચકારવાના, રવિશંકર રાવલ કલાના, પં. એમકારનાથ સંગીતના, ડૉ. વાસીક વિજ્ઞાનના, મોતીભાઈ અમીન પુસ્તકાલયના અને રત્નમણિરાવ પુસ્તકરત્ના એમાંના શ્રી મેઘાણીએ, મોતીભાઈએ અને રત્નમણિરાવે પોતાની આધરાની અશક્તિ જણાવી છે, એમની જગ્યાએ કોણ આવશે એ હજી નક્કી નથી પણ અહીંની રવાગત સમિતિએ શ્રી મેઘાણીને અને બીજાઓને ફરીને આ પદ સ્વીકારવાની આમહશરી વિનંતી ફરી છે. અમે માનીએ છીએ કે શ્રી મેઘાણી વગેરે આવશે તો પરિષદ બહુ બળવાન બનશે. પરિષદને સંપૂર્ણ સફળતા અપાવવા ખાતર એમણે આ પદ સ્વીકારવું જોઈએ.

પરમુદ્ધરાનાં વહાલાં દવલાં : - લેખક જવેરચંદ
મેઘાણી : પ્રકાશક કુલજાળ સ્વામી : રાણપુર :
ક્રિ. ૧-૮-૦

“.....” પરમુદ્ધરાનાં વહાલાં દવલાં * હું વાંચી ગયે.
સામાન્ય રીતે નવલકથાનું વાંચન મારા માટે કઠણ
હોય છે. હું જાણે જ એમાં રસ લઈ શકું છું. આ
નવલ વિશે હું એમ કહી શકું કે વાંચનાંમાં મને રસ
તો પડ્યો જ. નવલકથાની શરૂઆત ત્રેતાં જ હું એ
વાચવા પ્રેરણા દતો. ‘રાજવંશ’ ત્રાકારોની કથા શ્રી.
મેઘાણી સિવાય કોણ લખે ? એ પ્રદેશ જ આપણા
સાહિત્યકારોને મન પરાયો હોય એવું લાગે છે. આ
વાર્તાની તેણી, લખડી, અમરચંદ શેઠ, પરતાપ, સીરો,
નંદુડી, ઝંડુરીઓ, બદલી એ જાણે આ દુનિવામાં હોય
જ નહિ એવું આપણી નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ વાંચતા
મઠ આવે છે. એટલે આ નવલના લેખકને સૌથી પહેલા
ધન્યવાદ તો એ છે કે એમણે સાહસીએ અવધાસી નુમિ
ઉપરથી પોતાની નવલના પાત્રો ને વસ્તુ લીધા છે.

આ ચોપડી હું વાંચતો હતો ત્યારે જ મને ખબર
હતી કે આ ઉપર મારે મારે અભિપ્રાય આપવો પડશે
એટલે વાર્તાસભા જેવાંતો હોવા છતાં એના
અધ્યક્ષાવાર્યને અને સામાન્ય વાચક ઉપર પડતી અસ-
રોને સમજવા માટે હું તાત્પર્ય દતો. આરભ કરતાં જ
મારા મનમાં એમ થતા લાગ્યું કે તરલકથા કમાલ છે.

નાના ક્ષેત્ર ઉપર મહત્તરી આવ્યો ત્યારે તો કોણ
જી જ દુનિવામાં આપણે જતા હોઈએ એવું મને
લાગ્યું. મેઘાણીઆઈને સંબંધમાં આપણે ‘સંસ્કાર’માં
જેવો છે પરંતુ આમણે મને એના દર્શન થકા કેટલી
સરેજાણી એમની કલમમાંથી આવતા લખવાગદી અને
સચેત સજ્જો નીતરતા હશે ! અનં સૈવિ ? ક્યાંક ક્યાંક
તો અંદરની અગ્ની જેવો જુવેતો શુદ્ધ ના ક્યાંક
મેંએથી દારી જવાય હતા અંતરમાં વિશાલ જ્વાલ જ્વા
એવી માનવની ‘મરકટ’, હું એ દૈવિ ઉપર ખૂણ થયો.

આ રીતે મનમાં પુસ્તકની પ્રતિભાના કરતા અડધા
લાગી ત્યાં તો માનસીના વંચ તો અત્યો. એનાં વાજલો
હતા, ગરમીઆ દત્તા, વાળીઆઓ દતાં, અમરદારો
દત્તા, શહેરી દત્તા, ગામડીઆ દત્તા પણ જાણે જ કેલ
આ પછી ઉપર મુગધ દેજાવતાર દત્ત. મને થતા

લાગ્યું કે માનવના ઉપર આટલો બધો તિરસ્કાર તો
માટે ? અને હું જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ એ
લાગ્યું દડ થતી તદ્દ આખું પુસ્તક પૂરું કરી લીધા
પછી પણ મને એમ રહી ગયું કે ક્યાંક તેણી, ક્યાંક
મહત્તરી અને રીક રીક જેવો લાલો કાકિ માણસ જેવા
દેખાના દત્તા, ઝંડુરીઓ અને નવડીના પાત્રો ખૂણ
આકર્ષક લાગ્યા પણ લેખકને એ માણસ છે એની
શરમ લાગતી હોય એમ દરેક પછે પેલા મહત્તરી અને
આ મનવજાણિને પણ માનવના અંશમાંથી મુકત
થયેલા નરકિ ચિતરણનું જ ચોરખ લાગ્યું છે.

વાર્તામાં ઠેર ઠેર વિચારનખખાઓ પડ્યા છે તે
મત્તર જેવાને મુગ્ધ કરે છે. એ જાણ કલાત્મક રીતે
મુકાવા છે એમ પણ લાગે છે. અત્યો પાનાની ચોપ-
ડીમાં એમ તો લાગે છે કે અંદરની સામગ્રી સમતી
નથી, એ માટે વાંચકો પાનાની જરૂર દત્તી. રાણીનું
પાત્ર નવલકથાથી તૂટી એના એક ચિત્ર સમું રહી
જાય છે. ઝંડુરીઆની ઉછેલી દત્તા, ખાસ કરીને મહેશમાં
રહીને કરેલા વિચારો ઝંડુરીઆના લાગના જ નથી.
અંત મને વાર્તા પૂરી કરવાના પ્રયત્ન જેવો લાગ્યો છે.

તદન નવીન પ્રદેશની આ કથા મેં તજ્જન દેધે
વાંચી દત્તી અને શ્રી. મેઘાણીની દત્તી એટલે મેં આ
કરતાં મોટી આશા રાખી દત્તી આમ છતાં આ કથા
શુજસતને પ્રિય થશે એમાં મને શંકા નથી કારણ કે
આ હું લખું છું ત્યારે પણ મારી નજરના પ્રિયો કહે
છે કે ભાઈ આખું જુવું રીધ પણ પુસ્તક મરજ છે. હું
પણ કહું છું કે પુસ્તક સરસ છે. દરેક એ વાંચનું
જોઈએ, નવીન પ્રદેશની નાજકયા તરોકે વમારનું પણ
જોઈએ.....” મો. [એક વરમાંથી]

‘પ્રાચીન ભારતપર્ય’ હું શિલ્પાવલોકન-
લો. આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રચંદ્ર, પ્રકાશક, શ્રી વૈદ્યાવિજય
મંચંગાલા, આરવર, ૧-૮-૦, પ. રૂ. ૨૨૨૨૮

છે. વિજયનગરના સ. શાહે ‘પ્રાચીન ભારતવર્’ નામે
એક મહાન ગ્રંથ વાંચ લાગેમાં લખવનું માંધે લીધું
છે. નેમાંથી ત્રણ જ્વાળ આજ લગીમાં વધાર પડી મળ
કે તેના પહેલા ભાગનું સંવિતર ઝીલવટખર્ચું છતાં
અમુક જ મુઝાએન પ્રવૃત્તિ પુસ્તકમાં અરસીકન છે
તદા પુસ્તક જેમ અસાધારણ અંત થને પીડવને

નમ્મો છે તેમ ઇતિહાસકાવ્ય દર્શિતુ' પણ એ પ્રતિક છે એમ મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ મૂળ પુસ્તકની કેટલીક અનીતહાસિકતાઓને આંગળી ચીંધીને ૨૫૪ રીતે આ સિંહાવલોકનમાં જવાની છે. આ આખુંથે સિંહાવલોકન વાંચીને તટસ્થ મત બાંધનાર સહુ કોઇને એમ જણાશે કે ડૉ. શાહમાં એક-નિત કરેલ સામ્યમીને પચાવવાની શક્તિ નથી, વળી એમ પણ લાગશે કે ધણીખરી બાજતોમાં તેમણે મૂળસંસ્કૃત, પાલી કે પ્રાકૃત પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી, પણ અંગ્રેજી અનુવાદો અથવા વિવેચનો ઉપરથી જ હકીકતો લીધી છે. (દા. ત. 'ગોતદંતુ' ગોતદંતુ યતુ એ સિવાય સકલ નથી.) વધુ વીચારમાં ઊતરવાનું આ સ્થળ નથી, પણ એક નાની બાબત નોંધવાનો લોક મોટી શકતો નથી. આપણા કેટલાક વિદ્વાનોએ-ઐતિહાસિકોએ તેમજ અનીતહાસિકોએ-મૂળ પુસ્તક વિશે સુંદર મતો આપ્યા છે, તે લેખકે જાણ્યા છે. જેમનાં નામો વિદ્વાન તરિકે ખરે છે તેમણે મતો આપવામાં જહુ એકસ યવાની જરૂર છે. મોળા મોળા બનીને સારું જ લખી આપવાથી પુસ્તક લેખકને ઠીક લાગતું હશે પણ વાંચકબની તો અવગતિ જ થાય છે. માટે આચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિના આ પ્રયત્ન આપકારસાધક છે. એમાં એક ઐતિહાસિકને જાતે તેવું અનુભવ છે, ખત છે. હિંમત છે, અને તાટસ્થ છે. પોતે જૈનધર્મના આચાર્ય છે, અને મૂળ પુસ્તકમાં જૈનધર્મનો વશ (અન્યત્ર જોડી રીતે) વધુ પ્રસારે એવાં જે જે વિધાનો છે તેનો સમજ નહાર તેમણે આ સિંહાવલોકનમાં કર્યો છે તે જ તેમનું તાટસ્થ જનવે છે. જેમણે જેમણે મૂળ પુસ્તકની નકલ ખરીદી હોય તેમણે તેમણે આ પુસ્તકની નકલ પણ ખરીદી જરૂરી છે.

ડોનરરાય માંકડ

હિન્દી સંસ્કૃતિ અને અર્થહિ સા : - લેખક : શ્રી ધર્માનંદ કોસખી. મરાઠીમાંથી ગૂજરાતીમાં ઉત્તરનાર : શ્રી લાલકરનાથ વિદ્યાલ, પ્રકાશક : શ્રી ગૂજર અંબરના કાર્મણ્ય અંમદાવાદ.

બૌદ્ધ ધર્મને ખૂબ નવરસથી અને ઇતિહાસની વધુમાં વધુ નજરે જુઠ્ઠાને ખતમથો અજ્ઞાત કરનાર અખાંધક શ્રી ધર્માનંદ કોસખીનું નામ ગૂજરાતને આપ-રિશિય નથી. દિંદુરતાનની એકએક રજો એ માટે વૃષ્ટી

વળી, પૂર્વના બૌદ્ધ-દેશોમાં પરિવ્રમણ કરી એમણે એ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને તેને શુદ્ધ કરી જનતાને આપ્યું. એમની પહેલાં આવો પ્રયત્ન કોઇએ કર્યો નહોતો. રચિયામાં એમણે એ વિષયના અન્યાયકનું કામ પણ કર્યું છે.

એમણે એમના આ નવા પુસ્તકમાં ઘણી ચર્ચાસ્પદ પ્રચલિત એવી ઐતિહાસિક માન્યતાઓને છોડી છે. એમ-નો અને એમની સંસ્કૃતિનો ઉગમ, હિંદમાં એમનું આગ-મન અને વર્તન ઇત્યાદિ વિષયક એ વિષયમાં બહુથૂત ન હોય એવાઓને આ પુસ્તકનું વાચન વિસ્મય ખમાડે તેવું છે. અને આ બધું લેખક ધણાં પ્રમાણે આપીને સિદ્ધ કરવા મથ્યા છે.

બ્રાહ્મણ-જમણેલી લાભસા રૂપિને કારણે યજ્ઞેત્ર દિદી સરુપિ અને ધર્મ, જાન અને આજ્ઞાદીની જે લવકર પાતી થઈ તેનું ખૂબ તાદરસ કરણ મિત્ર આપ્યું છે. લેખકની માન્યતા છે કે વેદો અને શાસ્ત્રો, પુરાણો અને કુંતિ-સ્મૃતિઓ ધણાં મોટાં લખાણાં છે અને ઉત્ત-રનાર એમાં છેક મહંમદ ગીઝનીની ચણી સુધી વધારો થતો મથો છે. આ કથન માનવામાં આપણને ખાસ વાંધો નથી આવતો પણ એ કથનને સિદ્ધ કરવા હકીકતો તરિકે લેખક જે કેટલાક કારણનિક સંવાદો રજુ કરે છે તે જરાય અચરકની નથી. એઓ જે કારણો ખતાવે છે તેમાં આપણે જલદી વિશ્વાસ મૂકી શકીએ એમ નથી-ખાસ કરીને ગીતા સંખ ધર્મ.

દર્શિમાં નવીનતા લાવે અને એ વિષયમાં સધુ જાણવાની હમ્મજા ઉત્પત્ત કરે એવું સુંદર પુસ્તક આ છે જતાં એ એના વિષયને નથી વળગી રહેત; દિંદી સંસ્કૃતિ એટલે કેવળ એનાં દેવ દેવલોના ઇતિહાસ નહિ, કેવળ 'ધર્મ' નહિ. એની સમાજરચના, જીવન સુંદર રીતે વહે એ માટેના એના નિયમો સમાજના મોટા લાગને ધણા જ આંરસપક અને હિતકર દત્તા-એના અમુક ભાગને મોટો અન્યાય થયો છે એ કમૂલ કર્યો પડી-એની પાછળ ખૂબ તિયાર, લુહિ અને અનુભવ રહેલાં દત્તા, એને અંદો ૨૫૪વામાં જ નથી આવેલ.

હેડનું અદિસાનું પ્રકરણ આધુનિક આંતરરાષ્ટ્રીય અધિભલોને રજાંને દિંદની અદિસાની સમવળનો ઇતિહાસ આપે છે. લેખકે પોતે એ ચળવળમાં ખાગ

લીધી હતો અને બૌદ્ધધર્મનો એ પ્રથમ સિદ્ધાંત હતો એટલે લેખક એ પ્રકરણને કેમ જ બોલે ?

ભાષા સરજ અને પ્રવાહી છે.

જુદ્ધચરિત્ર :- લેખક ધર્માનંદ કાસંખી : પ્રકાશક

નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ.

એકમંત આતેઈના 'લાઠર ઓર એસિયા' અને ત્રિવિન્દ્યાસરમાંથી જુદ જગતના વિશે આપણે જે ઇતિહાસ જાણ્યો છે તે બૌદ્ધ ધર્મના જુનામાં જુના અને વધુ વિષયનીય-મજાતા 'ત્રિપટીક' કરતાં કેંઈક જુદ જ છે. આપણે આતાર સુધી જે ઇતિહાસ જાણ્યો છે તેમાં કશું છે પશુ થી. કાસંખીજી પોતાના પુસ્તકનું સંશોધનનું અને જે વાત કહે છે તેમાં હકીકત છે.

જુદ્ધનું નામ 'સિદ્ધાર્થ' હતું એવી ખાવાદાર-હકીકતો નૃપી મળતી, ચેતન એ વર્ણમાં વધુ સાચું લાગતું નામ છે. એના પિતા કોઈ મોટા રાજા નહોતા પણ એક સારા જમીનદાર હતા અને મહાજન હતા. જુદને મુખ્યેન અને એમણેનાં જ માથેનાં વચ્ચે પૂરી રાજ્યમાં નહોતા આવતા પણ કાઠીયા તો હતા અને તેથી મોજશોખ માટે એમને માટે પછી મગરોડા થતી હતી. કોઈ એકાએક રૂઢ, રોગી કે મનુષ્ય પામેલા માણસને જોઈને એમને વેરાય નહોતો ઉપત્યો પરંતુ એમને વારંવાર વિચાર ઉપજતા કે રૂઢન તો આવવાનું જ છે, તો રૂઢ પ્રત્યે અલગપણે યામાટે? માંદા તો આપણે પણ ક્યારેક પડી જઈએ તો પડી નેએ આજે માંદા હોય તેમના તરફ યુષ્ઠા શાની? આપણે મનુષ્ય પામવાના છીએ એ નક્કી છે. મનુષ્યી ડરવાનું કે શોક કરવાનું કાંઈ કારણ સમજાતું નથી. આજેનાં વચાયામાં હોમાતું દેશનું પશુધન મળું કોમલી અને મોટા પ્રમાણમાં હતું; એ પશુએને આમ મારી નાખવાનો અર્થ શો? મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચે અસમાનતા મળેલું એક પણ કારણ ન હોવા છતાં કેવળ વિચારવાની ઇચ્છા ન હોવાને લીધે, નવું મદલ કરવાની રેવ ન હોવાને લીધે જ 'ચાંદાળ' ને ચાંદાળ કહી દેર શખેએ એમાં ન્યાય અને બુદ્ધિ છે જ નહિ. આવા વિચારો સ્વચામ વેરાઅની પેઠે ઉદ્ભવ્યા હોત તો એ લાંબો મમય ટકી શી રીતે મગર? અને જુદને જે સાચું લાગ્યું તે કરવા માટે એણે રાત્રે ઘેરથી જાનમાના બામ્યા નહોતા; આ મારી પત્ની, આ મારો પુત્ર, એમ કહી રહ્યા

નહોતા, એમણે તો ધરમાં બધો જોડે ફરીકે કરી; ચત્ર આવરવા દેવામાં અટકાવવાનું પાપ જો કુંડળીઓ કરે તો એમને નરએકવા જોઈએ એવા એમને નિર્ણય હતો. બધાની રૂઢ લઈ એ ઘેરથી તીક્ષ્ણા હતા.

પુસ્તક બહુ સુંદર રીતે લખાયું છે. જુદા જુદા નિર્ણયોને સમાજમાં પ્રચલિત કરવા માટે જુદ જગતને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જોડે જે સંવાદો કરેલા તે જુદ જગતની તોજસ્વી બુદ્ધિ અને ફલીય કરવાની અમ્મ આવડતની પ્રતીતિ આપે છે.

બૌદ્ધ ધર્મની પદ્ધતીનાં કારણે પણ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. ચિત્રોની દુનિયામાં પ્રભાવ પાડે એવાં ખાંચ ચિત્રો છે.

પુસ્તકમાંનાં પ્રકરણો સમયસિદ્ધમાં છૂટાં છૂટાં આ અગ્રણિ પ્રકટ ઘર્ષ ચોક્કસ છે છતાં પુસ્તક રૂપે એ વર્ણવા શેષ છે.

અભિનવ સંગીત : કર્તા : મુનમુખતાય દિવસ : પ્રકાશક : એન. એમ. કક્કરની કંપની, મુંબઈ મૂલ્યે સરા રૂપિયો.

સ્વરાજ્યકાંડ, રાષ્ટ્રીય સંગીતનાં પુસ્તકો શ્રવણી ભાષામાં નહિ જેવાં છે, એવી, અનેક રીકાઓની 'અભિનવ સંગીત' તો કર્તાને પણ સ્પષ્ટ છે, ને તે બાળબાળી છે. સૌ પહેલાં તો આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રીય સંગીતની જ ઉત્પત્તિ છે. આપણું ધાવણ પીને આતાર સુધી છવી રહેલી ગડબડો અને રાસોમાં શ્રદ્ધાપતાનો અખતો હારવારપદ નીવડવા પડે સંભવ છે. કર્તા એ વાતને અહીં બુદ્ધા નામી, એમણે આપેલાં નોટરોનો અને ગીતો મુખે છે પણ જોઈએ તેટલી વિવિધતા નથી. ગીતોની પસંદગી આથી વધુ મોડાસાધવાની યત્નની જરૂર હતી. બાધી સ્વરાજ્યને સમન્વય, અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલા-આ વિષયને સગતા-પુસ્તકો કરતાં આમાં વધુ ગીતવધી થયો છે. જૂતા સંગીતનાં મૂળરૂપ સાચાં તત્વોને સાચવવાનું માન કર્તા આમાં ખાટી ન્યાય છે. અત્યારના તાણુરૂઢીયાળા-લોકભામ્યાં સંગીતમાં પહેલાં રાસરજાકાંડર આપણને જડે છે? અત્યવન, બળાર ઢળે પહેલાં નોટલાં ચત્રણી અત્યારે રહ્યા નથી અને નવી સંગીતધારાએ આપણે પેતાનાં કર્તા ત્રીતાં છે છતાં એમાં છત્રવાની કેટલી તાણાં છે તેવું માર સંગીત નિષ્ણદોએ કહી લેવું જોઈએ. કર્તાનાં આ પુસ્તકને અમે આવશ્યક આપણે જાણી

૨૫ ડિસેમ્બરે પ્રગટ થશે

ઈન્દુલાલ ગાંધીના નવો નાટકસંગ્રહ

અંધકાર વચ્ચે

અને

પી જી ના ટ કો

મુદ્યક ડિપોઝીટ એક : ૧૦ લાન્ડુઆરી સુધીમાં
આલેકઝાન્દરે ચીઢ આનામાં, થેર જેઠાં.

: લખો કર્તાને :

ઈન્દુલાલ ગાંધી

સમસ્તેટ સ્ટ્રીટ, કેમ્પ કચેરી.

૩૦ મી ડિસેમ્બરે પ્રગટ થશે

સાહિત્ય સમીક્ષા

લેખક: વિશ્વનાથ મગનલાલ લદ્દ

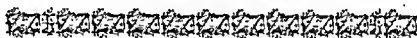
જે પુસ્તકની ધણી રાઢ નેવાતી, હની તે હવે
બહાર પડે છે. આ પુસ્તકમાં લેખના સુંદરમાં
સુંદર વિવેચનોના લેખોનો સંગ્રહ છે.

પૃષ્ઠ ૩૪૦ : : કિંમત રૂ. બે.

પ્રકાશક :—

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

ઊર્મિના વાંચકાને

અમે થોડા મિત્રો જેમ આ સાહિત્યની પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ તેમ જ અમારા
બીજા થોડા મિત્રો ત્રામડામાં બેસીને માથડાને ઉલોચ ખીચરનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

તેઓ અત્યારે હાથિપાંડમાં ચલાળા પાસે તરવણ મામમાં બેઠા છે ત્યાં તેઓ
લગભગ બે વર્ષથી એક ચર્ચાલય (નૈતુ નામ રસિક ચર્ચાલય) ચલાવે છે. અત્યારે તો ત્યાં
માત્ર ચંપતો જ બને છે. એ ચંપતો સુંદર દાખર અને પ્રમાણમાં સસ્તા છે. એટલે આપણા
રાખીએ છીએ કે ઊર્મિના વાંચકા એ જ ચંપતો વાપરે અને ખીચરને રસિકા ચર્ચાલયની
જ ચંપતો વાપરવાની ભલામણ કરે.

: : મળવાનાં સ્થળ : :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

હિંદી વસ્તુ ભંડાર

શુદ્ધ ખાદી ભંડાર

આનંદગુપ્ત : ક્રિસેસ સ્ટીટ

ખડિયા જેટ પાસે

દેરાંચ રોડ

મુંબઈ

અમદાવાદ

પાનવગર

પત્ની-પુત્રી-ભગિની

એમને

લક્ષ-વર્ષગાંઠ કે શુભ પ્રસંગે

શું ભેટ આપશો ?

સ્ત્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

જે આખા ગુજરાતમાં વખણાયાં છે.

જેને સરકારે પણ મંજૂર કર્યાં છે.

જે સચિત્ર અને રસિક છે.

જે ઉપયોગી અને જ્ઞાનદાયક છે.

તે-

કુલ ૬૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે જે રૂ. ૨૫)માં આપવામાં આવે છે.

થોડાંક નામો

સુધકતા અને સુંદરતા	૦-૮-૦	વીર રેઝા	૧-૦-૦
કમનસિખ સવિતા (વંધ્યા)	૦-૪-૦	દેવી ચોધરાણી	૧-૮-૦
કાવદામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન	૦-૩-૦	રજયા બેગમ	૦-૩-૦
અર્પાંગના	૦-૪-૦	માદગી અને માવજત	૦-૪-૦
ભરત શુદ્ધ	૦-૧૦-૦	પ્રતિ પ્રભુ છે	૦-૧-૦
પારસી વાતીઓ	૦-૬-૦	વાતનુ વતેસર	૦-૧-૦
ધરણીના શોખ	૦-૧-૦	પારસી લગ્નગીતો	૦-૬-૦
છાત્ર પત્રો	૦-૪-૦	સુખી ઘર	૦-૩-૦
રટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩-૦	વહેણી પતિ	૦-૩-૦

લખો:-

સ્ત્રીશક્તિ • કળાપીઠ • સુરત

હાંદગીના વીમા માટે સદ્દર સ્વદેશી કું.

વર્ષોની કુચકદમ પછી

ધી. એનીથ લાઇફ

એસ્યુરન્સ કું. લી.

હેડ ઓફીસ: મુંબઈ

ગોતલાં પોલીસી હોલ્ડરને દરેક પુરેપુરા સતોપ આપી રહી છે તેનું કારણ
ફક્ત એ જ છે કે એની નાણાકીય સ્થિતિ સારી છે.

પરિણામે કુંપનીમાં દર વર્ષે પોલીસી હોલ્ડરને વધારો મળે છે. એ એના
નીચેના વાર્ષિક આંકડાઓ ઉપરથી જણાઈ આવશે.

કુલ કામ..... રૂ. એક કરોડથી વધુ

કુલ અરકયામતો..... સાડાસત્તર લાખથી વધુ

કુલ કલેમો આપ્યા... બાર લાખથી વધુ

હિન્દમાં કામ કરતી દેશી કુંપનીમાં કરકસરવાળી અને

પ્રગતિશીલ વિમા કુંપની

આદર્શ વહીવટ પોલીસી હોલ્ડરનાં હકોનું રક્ષણ

માયાણુ વર્તન

એજન્ટો રાખવાના છે.—

ઉદાર શરતો; લાગવગવાળા યુવાનો માટે સારો ચાન્સ છે.

વધુ વીગત માટે લખો :—

પ્રાંચ એજન્ટરી, સેન્ટ્રલ બેન્ક બીલ્ડીંગ, કરાચી.

— ૧૨૫ —

સળેખમ ? સળેખમ ??

(Registered)

સળેખમ માટે દવા લીધવાને બદલે નાક પર થોડુંક "અમૃતાંજન" મસજો. તે. ઘુરત સફાઈ આપે છે.

અ મૃ તાં જ ન

પીડાકારક સળેખમ મટાડે છે.

દરાજનો મલમ : સર્વે જાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે જાણેસામાન અને નિષ્કુળ ન જાય એવો દવાજ. ત્રણવાર લગાડવાથી સદૃતર નાબુદ થાય છે.

મુંખઠ અમૃતાંજન લિમીટેડ: મદ્રાસ

ધી ગુજરાતી કા-ઓપરેટીવ બેન્ક લીમીટેડ

જારી માર્ગન, કરાચી.

ગુજરાતી પ્રજાની સહકારી બેંક

૧૨૭ હાડીઆવાડ અને ગુજરાતના કેટલાંક પશ્ચિમી સારી બે જમીનથી ઉપર મકાન અથવા માલ ઉપર બાંધે ફીચા પીરવામાં આવે છે.

અમારે ત્યાંથી મુંખઠ, અમદાવાદ, લાહોર, દેરાજાદ, (સિંધ) વગેરે રહેઠાને ઉપરના કાફી મદી આપવામાં આવે છે.

વંતજ, સિંધ અને બીજા મોટા સંકેરો ઉપરની સ્ત્રીઓના નાણાં વસત્ર કરી દેવામાં આવે છે.

—વધુ વિગતો માટે ફગર મળો યા લખો—

શેઠ મણીલાલ મોહનલાલ

પ્રમુખ

શેઠ પ્રેમજી કુવરજી ખીમજી

સેમેજીંગ ડાયરેક્ટર

મેનેજર:- ગમનલાલ જી. મહેતા

આંઝવાંનાં જળ

લેખક : સોપાન

એક અભિપ્રાય

આ પુસ્તકનો પરિચય એક વાક્યમાં આપવે
હોય તો એમ કહીએ કે આ પુસ્તક અરે-
બર આવાકારસાધક છે. શ્રીપુરુષોત્તમ
જીવનમાં સગ્નજીવન જેવો મહત્વનો ખીન્ને
કોઈ કાળ નથી. એ કાળમાં અનેક દુઃખ,
ગૂઢ પ્રત્યેક ઉપરિથન થાય છે. આ વાર્તાઓ-
માં આવે છે એમ, પ્રેમજનન કરનારના
પ્રેમમાં પશુ ભરતીઓ અને પરિવર્તન
આવે છે. પ્રેમ, સૌંદર્ય અને સગ્નનો પર-
સ્પર સંબંધ, એક પત્ની હોય તો બીજી
પત્ની સહાય કે કેમ, આંઝવાંનાં જળ પીવા
દોડનાં યુવકયુવતીઓ વગેરે વગેરે પ્રત્યેક
અને દરેક વાર્તાઓમાં મહત્વ રીતે
આધોન્યા છે. શ્રી. સોપાને આ દસ વાર્તાઓ
દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરાજતાથી,
વારનવિકતાથી અને સમભાવથી ચર્ચા છે.
-પ્રસ્થાન

સંજીવની ના લેખકનો અણુમોલ વાર્તાસંગ્રહ : ૩૧. ૨

પ્રકાશક

નૂતન પ્રાશન મંદીર : પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

ચોલ એજન્ટ

શ્રી. જમનાદાસની હાં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ

મુદક ધનશાહેર કે. સુકલ

પ્રસાત પ્રેસ • કેન્સો હાલ • કરાચી

ભિમિ

પ્રકાશક • સુરેશ રા. બાબરીઆ

ભિમિ કાર્યાલય • કેન્સો હાલ • કરાચી

વર્ષ છઠું

સર્જન-અંક

અંક અગિયારમો

અનુક્રમણિકા

૭૧

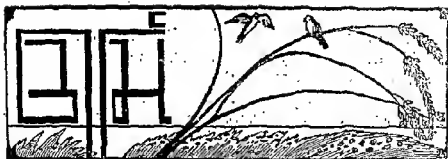
ત્રણ આવરણો	કિશોરલાલ ધ. મથરૂવાલા	૭૧૩
અતિમ ડયન	સુદરમ	૭૧૫
મંથન	મોહિનીચંદ્ર	૭૧૫
ધારાપુરી	અસાવ	૭૧૬
• શાને ? •	ત્રણદાસ કા. વ્યાસ	૭૧૬
છવનવિકાસી સંગઠન	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૭૧૭
વસંતને સુખ આપવા	શ્રીકાંત	૭૨૩
પેસાનું નૈતિક મૂલ્ય	" અ "	૭૩૧
અમર આશા	પ્રભરમ ન. રાવલ	૭૩૮
શિયાળાની રાત	' હિમાંશુ '	૭૩૬
સફસુરપરાપણુ આરુદ્ર મહાશય	કાકા મલેલકર	૭૪૩
સુરોપનો સતિપાત	ડુંગરસી ધરમસી સંપદ	૭૪૬
રમણ રેતીમાં	નટવરલાલ ગાંધી	૭૫૩
સંસ્કૃતિનાં વહેણ	મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૭૫૪
નવલકથાનું કલાવિધાન	રતિભાઈ ઉ. પટેલ	૭૬૧
ઉધાડ	દેવજી રા. મોઢા	૭૬૬
બાવીજી	સાંદીપનિ	૭૬૭
આપણી સ્વરાજ્યાત્રા	.....	૭૮૧
સાહિત્યના પ્રદેશમાં	.....	૭૮૬
સામયિકોની દીપેતલબ	' શ્રીકેતવ '	૭૮૭

અમારા મુખ્ય એજન્ટો:—

મી. જમનાદાસની કું.,
નૂતન સાહિત્ય બંડાર
એલ. કે. મેઘાણી
ગુસ્તાકાલય સ. સ. મંડળ લી.
ગાંધીવ લવાજમ એજન્સી

પ્રિન્સેસ રીડ. મુબઈ ૨
રમકા માર્કેટ, અમદાવાદ
- ૧૪, અમરતલા રીડીટ, કલકત્તા.
રાવપુરા, વડોદરા
હવાડીયો ચક્રવે, સુરત

વાર્ષિક :: :: :: લવાજમ :: :: :: રૂપિયા પાંચ
છુદક અંકની કિંમત સાત આના • પરદેશ બાર શિલિંગ

* વર્ષ છઠ્ઠું *

* ત્રિવેંશ્ર ૧૯૩૭ *

* અંક અગિયારમો *

ત્રણ આવરણો

[એક પત્રમાંથી]

શ્રી. કિશોરભાલ ધ. મશરૂવાડી

“... ભા. પાશાશ્રમાં અગત્ય સહિત્વમાં બહુ પ્રગતિ ન થાય તેથી મુંઝાવાળી કે પોતાની જુદી વિશે એકાદ ખ્યાલ રાખવાની જરૂર નથી. જુદી જુદી ભાષાઓ પર કાબૂ કે સાહિત્યમાં પ્રવેશ એ જુદિનું એક જ અંગ છે. ખરું પૂછતાં, એ જુદિનું અંગ છે એમ પણ ન કહેવાય. પ્રશ્ન, જુદિ એટલે શા? પણ પ્રશ્નને મૂકી કાઢવાની અને તેના મૂળમાં ઉતરી વિચાર કરવાની શક્તિ, એવી જુદિ માત્ર નિરક્ષરોમાં પણ સારી પેઠે વિકસેલી હોય છે (અને તમારામાં પં છે.)

૫. બાપુને જે એક દિવસ કવન બાળતા વિદાનો અવિદાન-અમાશ્વર-સેખતા. માર રમણલાલએ તો એકવાર એટલે સુધી કહેલું કે બાપુના કરતાં તો આજનો મેટ્રીકવાળો પણ સાદું મુજરાતી લખે. અને એકવારને માટે એ સાચું છે હતું. પણ તેથી તે દિવસે પણ બાપુની જુદિ અવિનિશ્ચિત હતી એમ થોડું જ હતું? સ્પષ્ટ વિચાર કરવાની શક્તિ — Clear thinking — એ મોટા વિદાનોમાં જે નથી હોતી અને નિરક્ષરોમાં જે હોય છે એવો વારંવાર અનુભવ થાય છે. બાપુમાં એ ક્યારેય નહોતી એમ ક્યારેય બન્યું નહોતું. હવે આજનાં મું, મોટા લેખક મળ્યા છે. પણ બાપુ અને આજનાં દર્ષિએ મારું મુજરાતી શાક તપાસતા જેમ તો પાને પાને જુલો કાઢી શકે. સૈદ્ધાંતો કાઢવાનો કોય તો મટે જ છે. અને અંગ્રેજીમાં તો એવી જે વધારે જુલો નીકળે. અંગ્રેજી લખવાની મારી આજે તો હિંમત પણ ચાલતી નથી. સાત નિરક્ષર રામકૃષ્ણ પરમહંસ એમ. એ યોગેશ વિવેકાનંદના જુદિપ્રવાસો હતા એટલે શું? એના અર્થ એ કે રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં નો સ્પષ્ટ વિચારશક્તિ. હતી તે વિવેકાનંદ વગેરેમાં સ્પષ્ટ જ નહોતી. એટલે જુદિ અને વિદાન એ એ જિલ વસ્તુઓ છે એ ખ્યાલમાં રાખવાનું. અને આપણામાં જુદિનો એટલે-કોણ પણ પ્રશ્ન પર સ્પષ્ટરૂપે વિચાર કરવાની શક્તિનો-વિમલ માત્ર એ માટે જરૂર. આમલ અને ન. ધાય તપાસી બતાવો

રાખવો. પણ વિદ્યાર્થીઓ આપણી પ્રગતિ મંદપણે યાચ છે તેનો ઉદ્દેશ ન રાખવો એમાં તો 'ટીપે ટીપે સરોવર બનાવ' એમ માની અંતર્પૂર્વક પ્રયત્ન રાખ્યા કરવો પણ અપાટો નથી લગાવી શકાતો તેથી દુઃખ ન પામવું.

આ તો એક વાત થઈ પણ તે સાથે વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ પણ કેટલીક જાનનાં આવરણો હોય છે તેનો પણ ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. એ આવરણો દૂર થાય તો પ્રગતિ અપાટાબંધ થાય. તેમાં એક આવરણ વિરોધી વ્યાક્રમનું છે. દા-ત. ધણી-વાર જોવામાં આવે છે કે ગણિતમાં પ્રવીણ હોય તે બાબમાં પ્રવીણ નથી હોતા. આનું કારણ ગણિતના વ્યાસંગીનું મગજ દરેક અભ્યાસમાં તે જ બાજુ દોડી જતું હોય છે. અને બાબમાં કાંઈક એવી વસ્તુ છે કે જે ગણિતથી પર છે. અને તેને પકડનાં એને અત્યંત કલ્યાણ લાગે છે. એ જ પ્રમાણે ગણિતમાં કાંઈક એવી વસ્તુ છે જે બાબાદાગીની પર છે અને તેને પકડતાં બાબના વ્યાસંગીને કલ્યાણ લાગે છે. કેટલાકને એ બંને બહિસો હોય છે. પણ મોટે ભાગે બેમાંથી એક જ હોય છે. માટે ગણિતના આમંગની-એ બાબનો પણ ગણિતના, વિજ્ઞાનના, સંગીતના અને કદાચ તત્ત્વજ્ઞાનના પુરતો કારણ જ પરિચય કરવો જોઈએ અને એ રીતે જેટલો યાચ તેટલાથી સતોય માનવો જોઈએ.

બાબના અભ્યાસમાં બીજું આવરણ કંપનાપ્રધાન અને વ્યવહારપ્રધાન સ્વભાવ તરફના વિરોધથી થાય છે. કંપનાપ્રધાન મનુષ્ય બાબમાં જેટલો પ્રવેશ કરી શકે છે તેટલો વ્યવહારપ્રધાન કરી શકતા નથી. કારણ પહેલાંને એ વસ્તુને જીવન સાથે સંબંધ છે કે નહિ તેની પરવા નથી હોતી. એ પોતાની કંપના સુધિને જ સત્ય માને છે અને બાબદાર કંપન વિહાર મગવાથી એનો તૂટી બાબમાં પ્રવેશ થાય છે. વ્યવહાર-પ્રધાન પ્રાણીય જીવો અંતરે કમને ને પગને પ્રત્યક્ષ સુધિનો જ વિચાર કરે છે અને કંપનાવિહાર પ્રત્યક્ષથી જુદો લાગે છે તો તેમાં જહુ રસ નથી લઈ શકે અને, તેથી, બાબાદાગીમાં એ પાછળ પડે છે. તેથી એણે બાબનો અભ્યાસ પણ ઇતિહાસ, જૂગોળ જીવનચરિત્ર ઇત્યાદિ સત્યપ્રધાન પુસ્તકોદ્ધાર કરવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓનું ત્રીજું આવરણ વિચાર્યો પર જુદા જ સરકારનો પાસ હોવાને લીધે થાય છે. શાળામાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નાપાસ થયા જ કરે છે. એ કાંઈ ઠાઠ એટલે શુદ્ધિહીન નથી હોતા, પણ એમનું મન આખો દિવસ અભ્યાસના વિષયો સિવાયના જ કોઈ વિષયમાં ભટકવા કરતું હોય છે. જેનકે ખાવાપીવાના, નાટકસિનેમાના, રમતના, બટકવાના વગેરે. મોટા માણસોના મનને જે કામગીર એમ ભટકવાની રેવ પડી જાય તો એવું બને કે એને કાલે પ્રવેશ કરે તો જે એ વિચારો નીકળે નહિ. અને તેથી અભ્યાસનું પુસ્તક હાથમાં રહી જાય અને પ્રગતિ થાય નહિ. એણે એ આવરણ કરનાર વિષયની એકમતા પહેલાં ટાળવી જોઈએ પછી એનું ચિત્ત અભ્યાસમાં લાગે.

આ બધા ઉપરથી તમે જોશો કે તમારે નાઉમેડ થવાનું કારણ નથી. તમારી સુધિનો વિકાસ એણે યોગ્ય છે એવું અને ક્ષી લાગ્યું નથી. પણ વિદ્યાર્થીઓની તમે તમારી દિશા શોધી નથી તેથી જ કદાચ વિદ્યાર્થીઓમાં તમને આવરણો નડે છે. એ દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓની દિશા બદલો તો તમારી પ્રગતિ જરૂર અપાટાબંધ થાય અને ન થાય તો પણ નાઉમેડી લાગવાની જરૂર ન રહે. બાકી અંતરથી ન સિદ્ધ થાય એવું કશું રહેતું નથી.

અંતિ મ યન

: પૃથ્વી :

મહા ગહન મૌનમાં દિવસ જીવને મેં ગધા
ગુળી થઈ છ ગાળિયા, શિખર શો હું કે અદ્વિતા
ધરી સુકુટ તારકે ખચિત, મૃદ ત્યાં રાત્રિના
સુના પ્રહરમાં, યદા ગંગા નીલવર્ણ તહીં
જાગૃત શું કૃષ્ણ શું મંધુર બંસરી જાદુઈ,
અને ગહન પાણુ તેજ ધરી જેહ છલકાવતું
વિરાટ તમના બધા પથ, અને તહીં આ ગધા
સુરંગમય દૃશ્યની જવનિકાન્તરે ત્યાં ખડા
પ્રશાન્ત હિમ મન્દિરે નિરખું શોકને પ્રાયતો,
અરે સહન મેં કર્યું છ બહુ, રાહ જોઈ ઘણી
પ્રલો, જગતું આખરે તવ સુગાન રહી રહું-
અને ય મુજ ગીતકાં ધવલ પંખીશાં બિરતાં
વિરાટ તણી ધારીઓ ફગવતી મહીં ઉભરે,
જહીં ન ખખડે કદી રમરણ ભૂત સંસ્પૃતનાં,
વિરામ શુભ મૌન એજ બસ છ જ તો ગાનનાં-
સુન્દરેમ

૧ રીન્દ્ર ચદોપાધ્યાયના કાવ્યનો અનુવાદ

મંથન

: સ્મૃતિ :

મૂંઝે, ધૂંઝે ધરાને, ઉડત રજરજે, અભિષેના ઉમ્મરોમાં,
પહોડોમાં, ગંઢુરોમાં, ગિરિગિરિકણને ઘેરતા પ્રાણપુંજે,
કૃષોમાં, સાગરોમાં, અરબર અરતા નિર્જરોને નંદામાં,
પૃથ્વીના પત્થરોમાં અચલિત ખડકે, કારમા કંટકોમાં,
ગાદાં સૂકાં વનોમાં, તુલુકુલકુલમાં, છેડવાઝાલવામાં,
કુલેકુલે, સરોમાં, કનકકમલનાં જૂલતાં અંતરોમાં,
સૂર્યે, ચન્દ્રે, પ્રકાશે, નભભર હુમતા તારકા મંડળોમાં,
નક્ષત્રોમાં, અહોમાં ઉષ્ણગુણમાં, વ્યોમના સુખજોમાં,
પ્રદ્યોતોની લેટોમાં, ભુવનભુવનમાં, ચૌદ લોકોતરોમાં,
વિશ્વોનાં જૂમળાંમાં, સચરચચરના કોટરામાં ઘુમતાં,
સૌને એકી સપાટે ઝટપટ વિંટલા વાયુના અંચળામાં,
સંસ્પૃતોના દિમાકે જનમનભરતા, અંખતી રોશનીમાં
હર્યોન્માદે, વિવેકે, પ્રણયઅલયને આશના તંત્રોમાં,
હેયે હેયે, અંધમાં અવિરત ગરજે કાળનાં ચોરણીતો.

મોહિનીચંદ્ર

: અનુ-વર્ણ :

: અનુ-વર્ણ :

આ મિત્રો કાળના ઝંઝા પિધી આને ઉભા રહ્યાં,
હું ને વા કું કયા ત્રીને સંદેશા મૂક આપવા.
આ શું અરે! સદમજાં વદશે મિરાલા,
ગંભીર પ્રોહ જરથાં મધુર પ્રમાદ;
આ બોલું બોલું જ સર્તા મુખ બલ્ય માયા,
તે સ્વયં બુનની હસી વદશે અવશ્ય.
આ તકં યાવ નિરખે મૂરતી સુરમ્ય,
કોરાયલી ભોત પદે ફીણ પથ્થરો માંઃ.
શિખત પ્રાણીન ધણું જતાં છવન્ત,
શેલી રહી હું સહવા કઈ ગૂઢ એર્થ.
સહસા જલિએ મારી પડતાં દરવ દેખતાં,
પ્રશ્ના મળાં નું બીનાં હેયું ને અખ આ સર્તાં;
રો-ધર્મનાં ઝનુન માપી સક્યાં ન આતું
હરે છુપાવ સકસાતું હરે તરવઃ
છેલ્લાં પ્રેમા, ચિખૂં, નાક, કરોઃ અનરે
સાક્ષિત્વ કશં ન અરે, બનવું અપૂર્ણ.
હેયું નિર્મોલી નિમ્ન સત્ત્વ અનેક શિષ્ટી,
અધ્યાત્મનાં જડ રોગ હરી અધ્યાત્મ;
અસાત હો અમરમધુ બધા; હું કંઈ
દેવે મનોમય હવી તમ, કાં ગમું ના?
શા મંત્ર હરી શું બધા આત્માના પ્રતિબિમ્બ શા
આ પદ્યોરે જૂના ક્યાંના ક્યાં સુધી વિસ્તરો?
આને જુઓ પડી પલ્લે બીજાં ટકરીએ,
અંતે જ-તો પવિકરાસ પિકાસી યાતું,
એ સૌ કું સંરૂપિની શ્રેત જની પ્રસારે
કાળા કરો નિમ્ન; અમરગળ વાત વાયુંઃ
“જાપાંથી અનાદત રવે ચિર મંત્ર સૂચે,
જિખુ હરે જગતની પરસાંતિ કેરો.
એ આજ પ્રામ અદોથી છુડી અગ્નિગેળો,
નિષેધ કેંકરે શે નિરહોવ છવો.”
ને આ કલ્પનાઓ સૌ આરે દેવે જથા બળે?
ને વાસી રહી સિધુ અનાસ કવઃ રહું કુંવે.
આતું ઉચ્ચે હું સ્થિરતા લહું, હરે મનઃ
કૂણાં હમ હમળે વદવું લગન્તાં
“તું યાવ ધામ બન કેંકરે વિજ નોતું
ધારણી! તવ પદે પ્રલિપાત મારું.”

હાયમાં ધાત્ર ના, પોતે પાત્ર ના, શેરમ પડે;
ખિત્તા છાપ છે મોડે બિના નિઃશ્વાસ નીચે.
‘રામ, રામ, હરિ’ બોલી હાંકતી હાલતી જરી
ફટકી લાકડી રેક ડોરી દેવ-ધરે ઉભી.
ચોરે થીતરે લાંકણું માળાણું, આડી રૂપાં કરે પ
દુન્યાં અંત ક્યાં ક્યાંથી ધોર હાથિવની અરે.
દીનને કુખ દેવાને વીધે વાયુ ને વધે
કરતી દૂર કંડી કેંકરે હાડ ચામને.
સામે ‘રામ’ ઉચે સાદે બોલતો રામ-લીલુ ને
એડી રામ-કુશલા ને તાપતો સમડી સુખે, ૧૦
સંતો-રાજ, સજાવી ને છાબડી-અરે મુખે
બેડો પૂજારી ગાદીએ; ચોપડીમાં જ મમ્મ છે.
ને ચોપાસ બધે લોકો પુત્ર ને પરિવારથી
વિંટળાઈ મરોમાંકી મદાસતાં રંગ-ચામળી.
‘ઓ અરે કપાહરે બાપુ બેળાશે ખીચડી દીએ ?’ ૧૫
બાપડી આપળી માંતે કંપતા કરુણ-ચરે.
રંગ-બેરંગી વળોએ આંતરતાં આંખને, મળાં.
આવિયાં નર ને નારી; નેત્રાના આર્દ્ર કો ધપાં.
એ હલી એક દિ’ લીલી વેલડી ચિન્દ-ચાલીની
ફળ-ફૂલે લગી રેતી માવડી પાંચ-પંખીની. ૨૦
કરતે હરે સોતે લેળાવી, હુંક શી રહી
આજ એ પ્રણને બોલે, માનવીની દયા મહી.
પ્રાપ્તએ બાવ પૂજો ના, દાસની હેલીએ પડી
કંપતાં મળાળાં, સાંતે ખમડી. હરે તો ચડી
એવ ને એમ પૂજારી પત્ર ફેરવેના મયે; ૨૫
દાસને જૂખથી ડોરી કરે પ્રાપ્ત જતો રહો.
ન્દોની એ જમમાં માતા? પુત્રી શું પ્રશ્ન સમતી?
‘શાને એ, અલ્પ દીને’ પે ચાતના ચામ-દામની
વેડે? ને બોલવે કાં ના સમદિ ચામ-ચામતી?
‘ને શ્રીમત-ચરે. શાને સંપતિ સુર-ધામતી! ૩૦

જીવનવિકાસી સંગ્રહન

શ્રી, દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

આજકાલનો ફોષ પણ માણસ લો લેને સ્વાભાવિક રીતે જ ઊડી, ઊડિયા એમ લાગવું હોય છે કે આપણે હવે કોઈ નવા જમાનાની, નવા યુગની, નવા જીવનક્રમની શરૂઆત કરીએ છીએ; ભારતવાર્ષ એક છે એમ આપણે ભને કહેતા આવ્યા હોઈએ, તેમજ આપણી સાંસ્કૃતિક એકતા મુખ્ય મુખ્ય ગ્રામજનોમાં રખડપડે ભડે દે માની હોય તોયે આપણે આજ લગી નાની મોટી રેળાઓમાં જ રહેતા આવ્યા છીએ એ ભૂલવું ન લેઈએ. વિવિધતામાં એકતા એ આપણી સંસ્કૃતિની ખાસિયત છે. પણ આપણે તો વિવિધતાને અનેકધા ફાલવા દીધી અને એકતા ફેળવવાનું જ શુભી ગયા. તેથી પ્રમાણમાં બળ હોવા છતાં આપણે તજજ્ઞા નીવડ્યા. આપણા બધાની એકસરખી રહેણીકરણી તથા વિચારસરણી હોવા છતાં આપણે ઊભાસિત યજ્ઞ ગયા.

મૃત્યો : સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય હૃદ નાનેષ પશ્યતિ ।

તે પોતાના જીવનમાં કેવળ વિવિધતાની જ પાછળ પડે છે તે જીવનમાં એક પછી એક ક્ષેત્રમાં મૃત્યુના-ફાલના સંક્રમમાં સપડાય છે. એમ આપણાં પિતૃશતા પિતૃ-એવા યમરાજાએ કબરનું કઢી દીધું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “તે ચાન બેટલાઈને પોષે છે, અને વિવિધતાને જ ઓળખે છે તે ચાન સમાજની પ્રગતિ શેકી દે છે. વળી કેટલાક લોકો તો વસ્તુઓનું તારતમ્ય ન ઓળખતાં હુદ એકાંગી વસ્તુઓને જ સર્વસ્વ માની લાઇ અનાદીપણું કરવા માડે છે. આવા લોકો સમાજને વધારે ને વધારે નીચે લાઇ બાંધે છે. એક જ પ્રાન્તને લેએ આખો દેશ માને છે, સંસ્કૃતિના ફોષ એક અંગેને જ જીવન સર્વસ્વ માનતા યાજ છે તેઓ પોતાની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકતા નથી.” ફોષ ગાડાના બધા ભાગ બધે સામૂંટ હોય પણ એ તો પોતાની જગ્યાથી ખસી ગયા હોય અથવા દીવા પડી ગયા હોય તો તે ચાકુ ધાગા કેવી રીતે કરી શકે ?

એક જમાનો હતો જ્યારે વેદોપાસના સંસ્કૃત વિદ્યા, બકિતમાર્ગ, વિરકિત વગેરે મહાન તત્ત્વોને ભેદે આપણે સાંસ્કૃતિક એકતા રચાવી શક્યા. પણ તેમ યુગોત્કર્ષ યતો બધા તેમ સમન્વયકારી તત્ત્વ વધારે ને વધારે બ્યાપક અને એ જરૂરનું હોય છે. પરમુદ્ધામને

વળતે બ્રાહ્મણસંગઠન કે સત્તિયસંગઠન રચનાવિક હશે; વેદકાળમાં આર્યસંગઠન મહત્વનું બન્યું હશે; જગત્તિ શિવાજી મહારાજ કે સણા પ્રતાપના વખતમાં હિન્દુસંગઠન બસે અનિવાર્ય બન્યું હશે; પણ આજે તે બંને સંગઠન એ જ એક મત સુધીમાં છે એ વિશે શંકા ઉઠાવવાનું કારણ નથી.

આ બાબતું સંગઠન જુદા જુદા હોવામાં કશુંતરૂં થયેલું છે. અધિક ભારતીય સંસ્થાઓ તથા પ્રકૃતિઓ દેશમાં ફેરફાર નહીં પો છે. માત્ર કેળવણી અને સાહિત્યની બાબતમાં દરેક પ્રાન્ત એકસરખો બની નહીં પોતા પૂરતો વિચાર કરતો આવ્યો છે. આધુનિક સંસ્કૃતિના બાહ્યો એલે કે અંદર લેશે અને તેમની સત્તા, આ બાબત કારણોને લીધે જે એકતા આપણા બધા ઉપર લાદવામાં આવી છે તે એકતા કદાચ પ્રાચીનથી તરત છે એમ તો ન જ કહી શકાય.

પ્રાન્ત દીક કેળવણીની જુદી જુદી વ્યવસ્થા થઈ સરકારી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં આવી. આ પ્રતિનિધિઓએ એકતરફીય તથા પ્રાન્તિક જીવન તથા સંસ્કૃતિને કેટલું પ્રાધાન્ય આપ્યું એ તો આજથી પ્રત્યક્ષ નજર આગળ જ છે. હવે પછી અખિલ ભારતની કેળવણી એક તંત્ર નીચે લાવવાના સરકારના પ્રયત્ન ચાલુ છે. સરકાર એમાં કાંઈ તે પછી સમાજહિત તેથી એક થશે કે કેમ તે વિશે શંકા જ છે. બહારથી સ્થાપવામાં આવેલી એકતા સમાજને શી ફાવેલી હશે?

સાહિત્યની બાબતમાં આપણે ત્યાં સંગઠન જેવું કશું જ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સાહિત્યને એક જ દોરડે બાંધવું અથવા તે નાથવું સહેલું નથી. સાહિત્યને મોટે રૂએ દેવો મહેલ હોય છે; પણ પ્રાંત સાહિત્યને નાથવું નામ જ સહન થતું નથી. કદાચ પણ સ્ત્રોતની બાંધાવસ્થામાં જ તેના ઉપર પ્રારંભ અંકુશ ટકી શકે છે.

સાહિત્યમાં કેટલી શક્તિ છે એની વધારે ને વધારે પ્રતીતિ મનુષ્યપ્રતિતે થતી જાય છે. સાહિત્ય એકતાનું ચોક્કસ ઉદાહરણ છે; સામાજિક તેજ છે; મનુષ્ય સંકલ્પની અભિવ્યક્તિ છે.

શક્તિ છે. આ શક્તિની પ્રકાશથી માણસ અને તે સુધે નરસું પરિણામ ચોક્કસ આપી શકે છે, પણ આ બેકારી તરતજ છે. એ એક સ્થાપક હોવાથી જ એને છત્રીની નીચે તે અજાતમાર બનાવશે; પણ એ એને કુશળીય થાય તો તે સમગ્ર ઉગરે ક્યાં વિચારશે નહીં એક વખત એવો હતો કે સોમ સાહિત્યને મોક્ષપાત્રથી જાણીય કરતા, આગળ જતાં સત્તાધારીઓ અને પિતાદાર લોકોના મનકોમોડન માટે સાહિત્યને જાણીય થતા માંડ્યો. આ કામ વિશે હવેનાર ચર્ચા એક જર્મન મહાદેવે લખેલી હતી છે કે:

“આ સમય સાહિત્યકળા માટે કે સાહિત્યકારો માટે કપરા રહ્યો. સાહિત્યકાર એટલે પોતાને ત્યાં સંસ્કરણ થેજ એક ગુણીજન એવી કલ્પના સમાજમાં રદ થઈ હતી. એનો પ્રત્યક્ષ જીવન સાથે ટોળો સંબંધ હોય નહિ. સાહિત્યકાર કુદ થશે શું કે સંતુષ્ઠ થશે શું બાને વશ્યો સરખી જ. એના યાજ્ઞો હાથ ખાર કે હવામાં ફેરવેલી બેકારી જેવાં. સાહિત્ય વિનાશનું એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન મનાવું. પણ, એથી વધારે પ્રતિષ્ઠા એને ન હતી.

“અને સાહિત્યકાર પછી એક વાન બૂની ગયો કે માત્ર સમ્પ્રદાયોરૂપ કે પ્રેરણાદાયક એના ધોષ માટે જમ નથી પણ તે માટે ચારિત્ર્ય પણ આવરણ છે. સાહિત્ય-કલાધર એ બૂલી ગયો કે તે તે વખતે લોકોની જે અભિરુચી રદ થઈ ગઈ હોય તેને પોષી અથવા તે તેની બિદમત કરી એ તેને ધર્મ નથી; પણ મત્ત, ન્યાય, ધર્મનંતા, સૌન્દર્ય, રવાનગ્ય, માનવી, મન અને કેટલું આ સનાતન અને સાર્વભૌમ જીવનતરંગેની અનન્ય નિષ્ઠાથી ઉપાસના : ક ર પી એ એને ધર્મ છે સ્વધર્મકર્મનું જ્ઞાન જાણને કમણે તે સત્તાધારીના અધિષ્ઠિત પરિવારમાં મણાત સાચો અને જીવનનું કંઠાર સત્ત અને વાસ્તવિક પરિચયની શુભાવી દેવાં એ જ તેનું એકમાત્ર કાર્ય બની ગયું. એ જ હેતુથી લોકરંજન કરનારા અનેક વર્ગમંત્રિ એક એ બની ગયો. આ દુનિયા ઉપરના અત્યંત એવા માણસી જીવનપથ પર પ્રકાશ પાડવાનું કામ છેડી દી

વખત કેમ વિતાડવેા એની તે ચિંતા કરવા લાગ્યો. કામને લેખી Parthimo અથવા-મદ્રાસ તરફ કહે છે તેમ-કામચેપમ ગણવા લાગ્યા.

“ પરિણામે પંડિત આશ્રય વિના શોએ નહિ એવી માન્યતા ફેલાઈ અને તે વનિતા અને લતાની દરેજીમાં જન્મને બેઠો, આશ્રયોધિ મુખી એવા લોકોને કંટાળો ઉપજે નહિ એટલા માટે શું શું કરી શકાય તેની ચિંતા કરવાનું કામ જ આ કલાધરો માટે રહ્યું. માનવી જીવનનો ખોલે ઉઘાડીને જે ગિયારા કેળા બારવાડી જ બન્યા છે એવા પામચેને સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવા માટે કુરમદ ક્યાંથી હોય ? અને જ્યારે કામને જ દુકાળ પડવાને કારણે આવા લોકોને નવગણનો વખત મળે છે, તે વખતે શેટલાની તીવ ચિંતાને લેધે સાહિત્ય ક્યાંથી સૂઝે ? જુઓ માણસ બપોરજુલ્યા પેટ ન ભરી શકે કે તરસેા કાળરમથી તરસ ઊપાવી ન શકે. ટૂંકમાં સાહિત્ય નિર્માણ રહ્યું તોય એ કૃતાઈ થયું નહિ.

“ આજે સમયે જે વર્ગોએ સાહિત્યને આશ્રય બદલ્યો તેમની મનોજીતિ તેમાં પ્રતિબિંબિત થયા વગર કેમ રહે ? સમાજમાંના બીજા જીવનકલનું રૂપ લાવ બાંધી નાખી તેને નરોજનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. પ્રયત્ન, ધાર્મિક અને સામાજિક વિમુક્તિને વિરુદ્ધ જેવો હાસ્યાપહ વેષ ચડાવીને તેમને નાટકોમાં રૂપાંતરવાનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને માનવી રાજવેળા અદ્યય પ્રવાદને તુલન હુલ બનાવી દઈ કદ એકે મેની ગાયે અભિમાર કર્યો અને કોને હાથતાલી દીધી એનાં જ વર્ણનો સાહિત્યમાં સર્વત્ર દેખાવા લાગ્યા. બધા જ મ્યાનાજ લોકો : નાટકકાર, નટ, તેમના સિદ્ધાંત, અને પ્રેક્ષકો પણ-જ્યા જ જીવનમગર કે જીવનના ગોચ ચક્ર પરેલા.”

આ આકાશથી સાહિત્યને ઉપર કાઢવાના પ્રયત્નો સેવાધુરીજી એવા પ્રવ્રતા કેટલાક ઉપામોએ આપરી રહ્યા છે આવા લોક-સેવક સાહિત્યપ્રદાન આંતરગ્રાનીત સંજ્ઞાન કરતું એ આપણે પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. પારખી સંસ્કૃતિની એક પંડી એક રેલ આગળને કારણે આપણા લોકો બેઝાબા, યથા હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ. પણ

દરેક નવું પર ચેતાના પાણી સાથે જે પૌષ્ટિક કોષ લાવે છે તે જ ચેતન્યના અંકુર માટે સારામાં સારું આતર બને છે, અને પછી જીવંતકુર જોગી નીકળતાં જ સત્તર આના પાક બીતરે છે.

અમને લાગે છે કે આપણા દેશના પ્રતિકાસમાં આવેા સમય અત્યારે આવ્યો છે.

જમીન તૈયાર થયેલી હોય તે વખતે જે નિર્લેપ થઈને બીજા વાવતો નથી, અને આજ મુખી જીવન-જતન સમયી રાખેલાં બી જમીનમાં વાંધીએ તો કદરમાં પડી જશે, કોઠી જશે એવી બીલિ, ખંડમાં રાખે છે અને તેથી જૂની થાપણ છે એને સાચવી રાખવામાં જ મોટે પુરુષાર્થ છે એમ માને છે. તે આસ્તિકતાની બાપા બેલતો હોય તો પણ વાસ્તવિક રીતે નાસ્તિક છે, જીવનદોષી છે. મદદની સાચવણી કરી ચેતન્યની ઉપાસના ઉર્વી વાળનારો છે, તે મોટે ભાંડે ધર્મની જય બોલે પણ હાથે કામ એવું કરશે કે ધર્મનો વ્યથક ક્ષણ જ થાય, હવે પછી આપણે ધર્મના રક્ષક બનવાનું નથી પણ ધર્મનું રક્ષણ મેળવવાનું છે. અકળમત આ ધર્મ તે જૂની, કોઠી મણેલી કે બેાખરી બનેલી રહેને ધર્મ નહિ પણ ચેતન્યનો સંતાન ધર્મ દર્શે.

આ ધર્મ આપણે કરતાં કદી અચકારો નહિ. જીવનું એટલે જ આપણે કરવી. જે આપે છે અને વે છે તેના ઉપર આ જીવનરેવતા પ્રબલ યાવ છે દ્વદાતિ પ્રતિ-પ્રજ્ઞાતિ નાન્યયૈવા પ્રસીદ્ધિતિ. પણ આપણું એટલે કે ગુણમની જેમ ક્ર, વેશે કે દંડ તરીકે આપણું તેનહિ અને લેવું એટલે બિખાણની જેમ ફેંટી દીધેલા કક્ષા ઉમ્મકવા નહિ. દુનિયામાં સમાન લાવે બધાની સાથે બરાબરિ-યાની જેમ રહેવાની આગમત જોઈએ. આ સામયોગ સાધવા માટે જ અરસપરસ સદકારની કલા હરતયત કરવાની જરૂર છે. આપણા દેશમાં દરેક પ્રાન્તની કંઈક ખાસિયત હોય છે જ. પ્રાન્તીય ભેદો રાજ્ય દેખાય તેવા છે પણ સંસ્કૃતિ કંઈ પ્રાન્ત દોઢ જુદી નથી સંગીતના કોઈ સમૂહ અને સંપૂર્ણ રાજ્યના જેમ આરોહી અને અવરોહી તરંગમાં બિનતા હોય છે ને જ બાતની વિખતતા

આપણા વિવિધ પ્રાન્તોમાં અને તેમાંના જુદા જુદા વર્ગોમાં છે.

જે વખતે રાષ્ટ્રનો આત્મવિશ્વાસ સાવ ઊંડી ગયો હતો, તેનામાં કાષ્ઠપણ જાતની હિંમત રહી નહોતી તે વખતે કેટલાક લોકો પારકાનું કેવળ અનુકરણ કરવાનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યા, અને કેટલાક તેમનો વિરોધ કરી જાતા મંડળને મસ્તાકમાં ઢાંકી દઈ તેની મંત્રી બનાવી તેની પૂજા કરી. લોકોએ એમ કહેવા લાગ્યા, આપણે ત્યાં આ મંડળો વરસો સુધી ચાલ્યો. પણ પાછળથી ખરી જાણતિતો ઉદય થતાં જ જૂની મૂડી ઉપર છાવવાની અવગણના થઈ કરીને મળતા પરદેશી ખેતરક ઉપર ગુજરાત ચત્રાવવાની વિચલિત આચરણવાળી, પણ પોતીકી જમીનને યરનું તેમજ બહારનું આનંદ આપી નવો પાક તૈયાર કરેલા જરૂરનું જે એ વાત ધાંધા લેવાના મનમાં વસી. કષ્ટપૂર્વક જમીનને એ માટે તૈયાર કરી તાજે પાક લેવાથી જ સંજીવનને આવરણક એના બધા વિદ્યોત્સ મળી શકે, એટલી સાદી વાત પણ આપણે બહુ ઊંચતાં બે પેઢી જેટલો દાવ રાહ લેવી પડી. અને તેથી જ આંતરપ્રાન્તીય સંમતની જરૂર આપણને આજ સુધી જાણી નહિ રચાવવાનું પ્રયત્ન કરી વખતે જ અસપરસ સહારની જરૂરિયાત બાસવા લાગે છે. પરાવર્તનમાં મોત્ર નાચનિષ્ઠા પૂરેપૂરી હોય એટલે બસ. હવે જ્યારે આપણે જાત અનુભવનું મહત્ત્વ સમજી પરાક્રમ કે-નુરુત્તર્ય કરવા લાગ્યા છીએ તે વખતે એકબીજાની સલાહ લેવાની જરૂર આપણને બાસવા લાગી છે.

માથાએ પ્રયોગવીર ન હોય, અનુભવ પરાવજ ન હોય તો 'કુરુ કર્મય તદ્દમાર્થે પૂર્વઃ પૂર્વતરં છત્તમ્' એ જાતની પૂર્વાનુસારી વૃત્તિને તે રવાઈ જાય કે. એ જાનામાં આપણે બહારના ગુરુઓ થયું ક્યાં. પણ આત્મ ગુરુની શોધ ન કરી.

રાજકારણમાં 'પાંડવી સામ્રાજ્ય પ્રથમ જૂની પવનિધી સંધુ' સાદું એવું એક બંડ આપણે કરી એવું. તે પછી રાજકર્તાઓનો દલિલાસ વાંચી તેમનું જ અનુકરણ

શરૂ કર્યું. પ્રથમ આપણે એવી આશા મેવના હતા કે વિવરણપૂરતા લોકો બધા છે તેમને લાગે જ આપણું કથણ થવાનું છે. તે આશા દુઃશા છે એવો અનુભવ થતાં આપણે મનુષ્યપદનો ઉછે પડ્યો. તે જ જાનામાં ક્રાંતિ, ઇટલી, અમેરિકા વગેરે દેશોનો દલિલાસ વાંચી એમાંથી આપણે એણા મેળવવા અર્થ. એટલામાં રસિકાતી-પ્રગતિથી આખી દુનિયા અજાણ મંદ અને તે દેશમાં થયેલી ક્રાંતિ દલિલાસસિદ્ધ શાસ્ત્રના મનજુર પાયા ઉપર રચાયેલી છે એવી આપણને ખબર મળી.

ગુરુમંત્ર ગમે તેની પડેથી લેવાય; પણ જો તે આત્મમાત્ર કરી ન રાકાય તો તેમાંથી સ્વર્ગ્ય પ્રાપ્ત થાય નહિ. સાદિત્વની બાળનેમાં પણ અનુકરણને તથા ઉછીનું લેવને માર્ગો હોય છે. કાષ્ઠ પ્રયત્ન સમયામાં બાંધવાં કરીએ અને તે લોકો સમજી ન શકે તો તેથી શો લાભ? અથવા સમજાય તોય તેને વિશે સહનુસૂતિ પેદા ન થાય, તે કાષ્ઠને આકર્ષક ન લાગે તો તે એકે અર્થ જ એવાય, ધારકે તે આકર્ષક પણ નીકરે પણ એ તે લોકોના માનસમાં પ્રવેશ ન કરે. વિચારસ્પર્ધા ઉપર અસર ન કરે. લોકોના છત્રનમાં કે તેમની બાળમાં ઉતરે નહિ તોય તે નિષ્ફળ અર્થ કહેવાય. સાદિત્વની શક્તિ અદ્દન છે, પણ તે રસાયણ જેની છે. એકલા શક્તિ અદ્દન છે, પણ તે રસાયણ જેની છે. એકલા શક્તિ વાંચનથી અને પાંચ પાસેથી આકર્ષ અને અનુભવ ઉછીન લેવાથી બહુ બહુ તો સાદિત્વસેન સમૂહ થાય પણ તેમાંથી છત્રનસાધક્ય ક્યારી નિષ્પત્ત થાય?

છત્રન સમૂહ, આપક અને મંત્રીર થાય તો જ ઉપરના ગુણો સાદિત્વમાં જાનરે. શોધલોગ, પરાક્રમ, પ્રસન્ન, વેપારનુભવ, કલા-કૌશલ, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, દલિલાસ વરુઓમાં જ્યારે સમજા જોખરે હોય છે, તેની મદદરસોશ જ્યારે ઉત્તેજ થાય છે અને કર્તવ્યલુકિ એક થાય છે ત્યારે જ સાદિત્વ એમદાર બને છે.

આવી જાતનું પોષણ સાદિત્વને હવે મળવા માંડ્યું છે અને તેથી જ સાદિત્વનું આંતરપ્રાન્તીય સંમત કરવાની જરૂર આજે બાસવા લાગી છે. તેમજ તે

માટે કૈલાસ પશુ દેખાવા લાગ્યો છે. એમ બોલે જઈએ તો આ કંપના પગસી નીસ વર્ષની ભૂખી છે. પણ સાહિત્યસંગઠન, કરવાની આચર્યકતા તે વખતે ઊભી યદ્ય ન હતી એમ કહીએ તો ખોટું વધી.

છવનને ભૂખી જઈને, છવનને: દોઢ કરીને કેવળ સાહિત્યનું પોષણ અમારું કરવું નથી. છવન માટે સાહિત્ય છે; છવનમાંથી સાહિત્યનો ઉદ્ગમ છે અને સાહિત્યનું કશું પણ સંસ્કારી અને સમર્થ છવનમાં જ રહેલું છે. વિવિધતામાંથી એકત્ર એ જ આપણો છવનમાં તેને સાહિત્યમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે અને પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરેલો છે. અને તેથી સર્વસમન્વય એ જ અમારો ધ્યાનમંત્ર છે.

કેટલાક લોકોને એમ લાગે છે કે અનેક વસ્તુઓની ખીચડી બનાવી દીધી એટલે સમન્વય સ્થાયો. ત્યારે ખીચડી કેટલાકને એમ લાગે છે કે કોઈ એક વિશેષ વસ્તુને સ્વીકાર કરી તેને ચિંતાથી આક્રમી વસ્તુઓને નિસાંઝલી આપવી એ જ એકત્ર એક મામ સાધવ છે. પણ આ બંને દૃષ્ટિઓ બૂલ ભરેલી છે. વિવિધતા વિના એકત્ર થઈ શકે અર્થ જ નથી. વિવિધ વસ્તુઓનું પોતપોતાનું સ્વતંત્ર ચોગ્ય પ્રમાણમાં ન સમન્વય તો સમન્વય કેવો કરવાનો? સ્વતંત્ર અને સમન્વય એ એક બીજાના વિરોધી એમાં તારવો દેખાવ છે; તે સહેજે એક બીજામાં ભળતાં નથી એ ખટું; પણ મુશ્કેલી ચોગ્ય સાધવા કરીને એ સમન્વયશક્તિ કેળવવાની હોય છે. અનેક બુદ્ધિ યક્ષ; કેટલીય પેઢીઓ હેમારો; પણ સ્વતંત્ર અને સમન્વય એ બેની એકત્ર ઉપાસના થાય તો તેમાંથી છવનનાં દિવ્ય શુદ્ધિશીલ નીકળવા વિના ન જ રહે. એનું જ ખીલું નામ તે છવનસ્થાપન.

કેવળ ખીચડી બનાવવાથી કોઈકે વખતે અનિષ્ટ વસ્તુઓ જ પેદા થાય છે. બળદમાં બધી વસ્તુઓ એકત્ર થયેલી હોય છે. પણ દુકાનને કે ઘર રહેલું નથી; પુસ્તકોની દુકાન એટલે કાંઈ પુસ્તકાલય ન કહેવાય.

ઉપર અમે કહી ગયા તેમ વ્યાપકછવન એ જ સાહિત્યનું ક્ષેત્ર છે. તેથી છવનનાં બધાં ક્ષેત્રો અમારા ચિન્નનના વિષય છે. પણ આ ક્ષેત્રોમાંનું ઘણું જ

મદરતનું અને વ્યાપક ક્ષેત્ર અમે જાણી નેહીને દાઢ બાંદ કરવાના છીએ. રાજકારણનો-ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપરથી ચર્ચાતા રાજકારણનો-અમે કદપેલા સાહિત્યને બાંધ નથી. પણ દાઢની પરિસ્થિતિમાં અમારી લાવનારો મૌન દારા વ્યક્ત કરી એ જ છંદ છે. આને સંજ્ઞામાં બધાને એકત્ર લાવવાની ભારે જરૂર છે. ધર્મોભિમાન, જન્ય-ભિમાન, પ્રાન્તોભિમાન અને રાજકારણી પૂર્વમેદ વગેરે વસ્તુઓની આપણી મોતંગિઓ એટલી પ્રશુભ્ય, સંકે-ચિત અને સુદ્ધિવિષુષ યદ્ય જાય છે કે તેથી સાંસ્કૃતિક સંગઠન વધારે ને વધારે મુશ્કેલ યદ્ય પડે છે. ત્યાં ખુલ્લા દિલથી વાત કરી રાકાય નહિ ત્યાં મૌન શૈવ્યુ સાટું. બીતા બીતા અથવા કોઈની શેઠમાં તણાવને ખસા ખોડાનું મિશ્રણ કરવામાં અથવા આક્રમક રીતે બોધવામાં સતનું પાલાન નથી, સામર્થ્ય નથી, તેજ-સ્વિતા નથી અને માનસિક સમાધાન તો નથી જ. અને પરિણામ જેવા જાઓ તો-શૂન્ય! આ બધાં કારણોને લઈ અમારી પ્રવૃત્તિને રાજકારણથી અલિપ્ત રાખવાનું અમે પસંદ કર્યું છે.

વ્યક્તિગત રીતે પણ બળતા મુખી ટાળીયાની અમારી નેષ છે. બધા જ નેતાં રજસનશીલ છે ત્યાં કોણ કોનો ઉપાસ કરે? પ્રથમ પથ્થર શોણ મારે? અને વ્યક્તિગત દીકાથી નથી દીકા કરનારને લાભ થતો કે નથી મુશ્કેલી દીકાનો વિષય થયેલો માણસ. એક તો તે ચિપ્પાશે અથવા તો નાહિમેદ થઈ નિરાશ થશે. પરિણામ સામાજિક છવન વધારે ને વધારે નીચું પડે છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે.

કેટલાક કહે છે કે સાહિત્ય એ છવનનું સમતોચન છે. વાત સાચી છે પરંતુ તેમાં આખું સત્ય આવી જતું નથી. સાહિત્ય છવનની પુનર્ધરના છે તેમજ નૃવસર્જન પણ છે, અને કેટલીક વાર તે છવનવિરચણ પણ હોય છે. આ બધા આશીં અમારી નજર આગળ છે.

ભારતી સાહિત્યનું મુખ્ય કામ તો સાંસ્કૃતિક દારા જ ચલશે. પણ તેનો સંદેશ: દરેક પ્રાન્તીય ભાષાએ પોત-પોતાના પ્રાન્તમાં પોતપોતાની રીતે પહોંચાડવાનો છે. ગયા મળીને એક શક્તિમાં જગવા એકો હોય તોય શું

ખાણું, ફેટણું ખાણું અને કેવી રીતે ખાણું એ દરેક જણે પોતાની જૂથ, તબિયત તથા અભિગમથી વિચાર કરી નક્કી કરવાનું હોય છે આવી જ રીતે પ્રાચીન ભાષાઓએ કરવાનું રહેશે.

અને બીજું આપણું હોય તો પણ આપણી વખતે રાજનીતી જેમ દરેક ચોર તપાસીને જ અર્પણ કરવું સારું બીજી એક રીતે વિચાર ક્ષમ્ય નથી છે. આપણે 'મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્ય' કે 'ભારતીય સાહિત્ય' એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ. મહારાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ, ભારતીય સંસ્કૃતિ એવા શબ્દો પણ વાપરીએ છીએ. પણ તે તે સાહિત્યને અથવા સંસ્કૃતિને એકપ બતાવવાનો આપણે કદી પ્રયત્ન કર્યો છે ? 'મરાઠી બોલનારા તે અથા મહારાષ્ટ્રીય' એ વ્યાખ્યા તો બરાબર છે; પણ મરાઠી બોલનારા આપણે અથા લોક એક છીએ, એક બીજાના છીએ એ જાતની જાત જાણ કરવા માટે અથવા ફક્ત કરવા માટે આપણે સાહિત્યમાં કોઈ પ્રયત્ન કર્યો છે ? એક બીજાની રીકા કરીને, એક બીજાના હોય ઉધાસ પાડીને આપણે એક બીજાની સેવા કરી છે એમ કદાચ આપણે માનતા હોઈશું; પણ એમ કરવાથી હવેનાં મિત્રન થયું શું ? અણીને વખતે આપણી વધારે કાંઈ હોડી આરો એવો વિષય એક બીજાના મનમાં પેદા થયો છે ? મહારાષ્ટ્ર રિષેનું અભિમાન એટલે હું અને મારું એટલા પુરું અભિમાન નહિ પણ બધા મહારાષ્ટ્રીયો રિષે પોતાકાણું, બધા વિશે પ્રેમ એવો અર્થ આપણે ત્યાં પામ્યો છે ? આવી ભાવના હોય, અથવા ન હોય તો તે પેદા કરવાની ધમકી હોય તો જ ભારતીય સાહિત્યનો સમગ્રની ક્ષયના અને આરથા આપણામાં ઉત્પન્ન થવાની છે. આજનું આપણું સાહિત્ય મોટે ભાગે ઉચ્છિન્ન વર્ગનું સાહિત્ય છે. કેટલાક લોકો તેને બાહ્યથી સાહિત્ય કહે છે. 'બ્રાહ્મણ ગાળિ ત્યાંચિ વિચાર' ના ભેખક પ્રિન્સિપાલ ગોએની વ્યાખ્યા મુજબ આજનું સાહિત્ય બાહ્યથી સાહિત્ય છે એમાં શંકા નથી. એક રીતે જોતાં ઉચ્છિન્ન સાહિત્ય એ કારણ (defeatist) સાહિત્ય છે, કારણ સાહિત્યનું એક પ્રકાર એ છે કે

આપણા પતિન દેશ માટે ક્યારેક ક્યારેક શેઠાણું કરવું; ક્યારેક બીજાના હોય કાંદા, ક્યારેક દેશની પતિત દશા જુલવવા માટે પૂર્વજોના મુશ્કેલી કર્યાં, વખતે કરખને બીજાની સાથે સરખામણી કરવા બેસવું; અને પોતાને બીજા જેટલો યશ કેમ ન મળ્યો તેની કારણગીમામાં ઘણી ખારીકાથી બિનરુઃ પાળે યશ મળે તો તેને ધન્યવાદ આપી તેનું અનુકરણ કરાવે અને બાકી કરજોને લંબે તેને તથા મતો તેની ચિકિત્સા કરી એવી તક અમને મળતી તો અમે પણ એવું પ્રયત્ન કરી જાતને એવું પતિત કરાવે પ્રયત્ન કરીએ; અને યશ મેળવવા માટે ને પ્રુરુષાર્થ કરવા પડે છે, તે માટે ને સ્વયમ ઉગાવે પડે છે, તેનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે ધ્યેયવાદ, સાધકશૂન્ય, સંયમ અને ત્યાગનો ઉપદેશ કરી પુત્રતાને, યાજ્ઞતાને જ મહત્ત્વ આપી બીજી જાતના વિશાસન જ છવનકરેલ માની લાક શૂદ્ર પરિસ્થિતિમાં પણ ને કંઈ વિશાસમેલ તથા વિશાસમિત્ત શક્ય હોય તેમાં જ મશગૂલ રહેવું અને એ જ રાજાધિક છે એમ લોકોના મનમાં ફાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ.

ધ્યેયવાદની પણ એક એવી જ defeatist આશિત્તિ હોય છે અને તે પણ આપણા જાન બહાર ન હોવી જોઈએ. જોમને પ્રક્રમ કે પ્રુરુષાર્થ કરવાના હોવા નથી તેમને મનોરાજ્યો બિના કરવાની ટેવ હોય છે. આવાં મનોરાજ્યો ક્યારેક ધ્યેયશૂન્ય રૂપ ધારણ કરે છે અને તેથી પ્રત્યક્ષ કારણે આરંભ કરવાનું રાજી મે. આનું સાહિત્ય પણ કારણ સાહિત્ય જ છે એ જાણવું જોઈએ. આશ્ચર્યચક્ર એ કંઈ આદર્શમેલ ન કહેવાય; સુખચેલકિત એ કંઈ. સામર્થ્યની ઉપાસના નથી. આપણે બહોલ સાહિત્યનું સ્વરૂપ આપણનું જોઈએ, છતાં વિચાર-મિત્તનની ટેવ પાડવી જોઈએ અને તેમ કરવા માટે છવનની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

સાહિત્યનો દારાનય પ્રશ્નજો, બાદશાહનો ફેશજો સમાજ સમર્થ અથવા સમર્થિ થવાનો નથી. સત્તી સેકા કરવી હોય તો છવનથી પંચસુત્ર એવા સાહિત્યનો પરમાદ પાડવાની શક્તિ હવેલ. કરવી જોઈએ.

વસંતને સુખ આપવા

શ્રી કાંત

સા માન્ય રીતે તો સંજના છ વાગે ટપાલ આવી જતી પણ નિરંજનને આજે પોતાના કાગળની પાટી ખાતી હતી છતાં સાત વાગ્યા સુધી એને કાગળ મળ્યો નહિ આ કાગળની રાહમાં એનો આખો દિવસ, લાંબો પગ પ્રહુલ્ય ગયો હતો પણ છેલ્લા એક કલાકની અંતરે અને મનમાં ઊઠેલી કલ્પનાએને કાર્ષી સીમા નહોતી રહી. કાગળમાં શું હશે તે એણે કંઈક લીધું હતું. એને આજ સુધીમાં આવા સોએક કાગળો તો મળ્યા હશે અને જો કોઈ નિરંજનને પૂછે અથવા તો નિરંજન પોતે પણ એ દરેક કાગળનું પૃથકકરેણ કર્યા બેસે તો એક પણ કાગળમાં એવી વસ્તુ કે વિગત ન મળે જે બીજા કાગળોમાં ન હોય. છતાં નિરંજનને પ્રત્યેક કાગળમાંથી નવો જ પ્રાણ અને નવો જ શ્વાસ મળતા હતા. આજે જે કાગળની એ રાહ બેતો હતો એ કાગળના શબ્દો ને વાક્યો એના અંતરમાં રમતા હતા અને કાગળ ઉપર ચિતરેલા અવ્યવસ્થિત અને બેરોજ અક્ષરો કોઈ કલાવસ્તુ સમા એવી આંખ સામે તરતરતા હતા. નિરંજનને હંમેશા વસન્તના કાગળમાં, કાગળની વિગતોમાં, અક્ષરમાં, અક્ષરની મરોડમાં, સંજોષનમાં અને સરનામાંમાં પણ, નવીનતા લાગતી. આથી નવીનતા શા માટે લાગે છે તે એણે કોઈ દિવસ વિચાર્યું જ નહોતું. વિચારવાની જરૂર પણ નહોતી ઊભી થઈ. તેમ માત્ર કાગળમાં જ એને નવીનતા લાગતી હતી એમ પણ નહોતું. હજાર વખત જોયેલી વસન્તની આંખમાં એ પ્રતિ પળે નવાં તેજનાં જ દર્શન કરતો હતો. એના કાનમાં ત્યારે વસન્તના મુરીલા કંઈતો અવાજ અથડાતો ત્યારે એને તરેહ તરેહની રૂપાવટીઓ વાગતી હોય એવું લાગતું. અને એટલું જ નહોતું વસન્તના દેહની અને શ્વાસની મુલાકાત પણ એને રચિત અને પરિચિત હતી છતાં નવીન જ લાગ્યા કરતી હતી. એક જ વાક્યમાં કહીએ તો નિરંજનને વસન્તમાં, વસન્તના પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં નિત્ય નવનવાં રૂપ ધારણ કરતાં સૌંદર્યનો જ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો.

આવા નિરંજનને સાત વાગ્યા છતાં. પૂરી ખાતી હતી તો પણ કાગળ ન મળે તેથી થાક લાગી બધ એમાં શી નવાઈ? ત્યારે એને કાગળ ન મળ્યો ત્યારે એની બાજુમાં બેઠેલો સ્વર્ગાન્ત બેઠાવટના લહેકાથી બોલ્યો : 'કર્ણો, ખન નહિ આવા ?'

'હાં નહિ આવા.' મોં ઉપર હાસ્ય લાવી, એવા જ મુખભાવ સાથે નિરંજનને

જાવાળ આપ્યો.

‘તો અજ કયા કરતા હૈ?’ સર્વકાન્તે સવાલ કર્યો. એ પણ નિરંજનના જોવા જ સિનેમાનો શોખીન હતો. રાખૂભાખાને કારણે નહિ પણ સિનેમાની, એટલે કે પ્રેમની, વ્યથાની, દર્દની, ઓર્વની ભાષા દિંદી હતી એટલે એ દિંદીભાષાનો પ્રેમી જન્મે હતો. એ મોજામાં હોય ત્યારે દર્શક દિંદી જ બોલતો અને તે પણ સિનેમાના પાત્રાની જ ભાષા અને અભિનય બંધબેસતા તો એ જ રીતે.

‘અજ કરના કયા, જન્ય ‘મુદલાદ’ મેં’ નિરંજને જવાબ આપ્યો અને ‘ચલો’ કરતો સર્વકાન્ત કોઠીને તૈયાર થયો.

બંને મિત્રો બહાર ગયા.

❖ ❖

સ્નાતના સાથ દસ વાગે ‘મુદલાદ’ જોઈને પાછા ફર્યો. નિરંજનના ઘર પાસે આવતાં ‘મુદલાદ’ ની અચલાતા અને મોહીમતા વખાણ કરતાં બંને મિત્રો બૂધા પડ્યા. નિરંજન ‘મુદલાદ’ ની કંપનાસહિમાં રમણ કરતો ધરમાં દાખલ થયો પણ ઉપરમાં પગ મૂકતાં જ એની કંપના સરી પડી કારણ કે એને ઘરત જ માઠ આવી ગયું કે આજ કાગળ નહોતો આવ્યો. મનમાં થોડાક નર્ક પણ જાગી ઊઠ્યા પણ જેમ તેમ મનને મનાવી એ પોતાના ઓરડામાં ગયો. ઘરના ઘણાખરા સંકેતો જમા હતા. એ પણ ધીમે ધીમે ઓરડામાં દાખલ થઈ સૂતાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તૈયારી કરી લીધા પછી ‘ટેમલ ઉપર પડેલી બતી છુટાવવા એ ટેમલ પાસે ગયો ત્યાં તો એના મોં ઉપરની તમામ રેખાઓ બદલાઈ ગઈ અને લોહીની ગતિમાં જ જાણે દેર પડી ગયો હોય એમ એના શરિરનું પ્રત્યેક અંગ પ્રફુલ્લ બની ઉછળવા લાગ્યું. જેની એ રાહ જોતો હતો તે કાગળને ઓળખતાં એને વંદન લાગી. ‘કેમ મોઝે થયો હશે?’ એક શક્ય એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો પણ ઘરત શમી ગયો, ‘કાઈએ વંચ્યો તો નહિ હોય?’

એ પ્રશ્ન કોઠાં એણે કાગળને ચારે બાજુ ફેરવી જોયો, પણ કંઈ અકબંધ જ હતું.

નિરંજન જાણતો હતો કે પોતાના જેટલી જ અંદાશ કાગળને પણ ઉતાવળ થઈ રહી છે છતાં સગીર મોજ લૂંટવા અથવા તો છતાસાને ઘેરી કરીને પછી સતોષવાની મજા માણવા એણે ધીમેથી કપર ફેરવ્યું અને કોથીયે ધીમે રહી કાગળ બહાર કાઢી એની ધડી ઉઘેળી. અભયપણે એનાથી ઓરડામાં નજર ફરી ગઈ, ‘કાઈ એનું તો ન હોય!’

કાગળ ઉપરનું સંબોધન વાંચ્યું, એ લીંદી વાંચી. એના મોં ઉપર લાંબી વરસી ચડી આવી. એણે એકદમ બાહુમાં પીડી ખુરશી ઉપર બૂધાવ્યું અને પથ લાંબા કરી અત્યંત નિર્ભયથી ગાંઠ શરમળ પાડી હોય એમ કાગળને પીવા માંડ્યો. કાગળ તો લાંબા ચાર પાનાનો હતો એટલે અર્ધ કલાક સુધી નિરંજન એનું રસપાન કરી શક્યો. કાગળને અંતે તા. ૬. માં લખ્યું હતું: ‘હું ચાર દિવસ પછી ત્યાં આવવાની છું અને ‘મુદલાદ’ જોવાની છું. પણ તારી સાથે નહિ, સર્વકાન્તની સાથે. તને તો સાથે પણ નથી આવવા દેશે.’ આ વાક્યો વાંચતાં નિરંજનનું મોં મરતી ઊઠ્યું અને પેથો પ્રેમનો સજ્જ એના મેઝાંથી છૂટી પડ્યો: ‘પગની ક્ષી કી.’

❖ ❖

ચાર દિવસ પછી વસન્ત ત્યાં આવી અને નિરંજનને ત્યાં જ ઉતરી. એણે પહેલેથી જ નિરંજનને જણાવ્યું હતું એટલે એ રોજન ઉપર ગયો હતો. સર્વકાન્ત એનો પરમ મિત્ર હતો અને એની પાસે કશું છૂપું નહોતું છતાં નિરંજનને એકલા જ રહેતો જવાની ઇચ્છા હતી એટલે એણે સર્વકાન્તને જેમ તેમ સમજાવી દીધો. હતો. સર્વકાન્ત બાળક રહ્યો અને નિરંજન-વસન્તના પ્રેમ પ્રત્યે એને પ્રતી મહાનુભૂતિ હતી એટલે એ માનમાં જ સમજ જવાનું હંમેશ પસંદ કરતો. કેઈક પગને નિરંજન અને વસન્ત વચ્ચે વાત થતી કે ‘આપણે સર્વકાન્તની કાજરીમાં કેમ આ રીતે નથી રહી શકતા?’ વસન્ત

જવાબ આપતી કે ' મને પણ ધણીવાર એ વિચાર આવે છે. આપણે એમને બધી વાતો, આપણા તોફાની પણ કરીએ તો છીએ જ ' કરી નિરંજન એવું ને એવું બોલતો અને વસંત પણ કંઈક જવાબ આપતી પણ બંને પાતળામાં એના કાસણ અરબટ રૂપમાં બાણતા જ હતા.

નિરંજન રોશન ઉપર થયો ત્યારે એના મનમાં એક બાણ આનંદની ભરતી હતી અને બીજી બાણ થોડો ભય હતો. 'કોઇ ઝોળખીતું મળી જશે તો ?' અને એ ભય જેવો તેવો નહોતો. ઝોળખીતાની આંખ મળતાં જ દિલના બંધા ઉઠાળા સમાવી દેવા પડે. મોં ઉપરની હાથેપાઓને છૂપાવી દઇ સામાન્ય આનંદની ગંભીરતા ધારણ કરવી પડે. વસંત કરતાં થે જાય એ આંખના ઝોળખીતા પ્રત્યે વધુ લાગણી હોય એમ બધા વખત એની સાથે જ વાતો કરી પડે અને એ વાતો પણ જેમાં એ થે જ વધુ રસ લઇ શકે એવી અને અંતરમાં રસ ન હોય તો પણ ખૂબ રસપૂર્વક કરી શકાય એવી રાજકારણની કે આંતરગામી, સમાજવાદી-પક્ષની કે માંધી છત્રી શીશુરીતી, ધર્મની કે ગાજની સામાજિક અસમાનતાની હોવી તોઈએ. નિરંજનને આવી ધુન્ધેલીએ આવ પહેલાં ધણીવાર બોધવની પડી હતી એટલે એનો-બિચારનો દર સાચો હતો. પણ રોશનના પ્રેરકોમાં ઉપર ટ્રેન ગાળ્યા છતાં એનો કોઇ ઝોળખીતો ત્યાં ટપકી પડ્યો નહિ એવી એને આશ્ચર્ય થયું અને આનંદ પણ થયો.

વસંત એએનાં કામામાંથી ઊઠી. નિરંજન સીએવું પાટીલિ વાંચી હત્યો. ' તમને ન ખજર પડે ' કહી વસંત પણ હતી. બંને એકમેકની આંખમાં આંખ પડેલી બહાર ચાલ્યા. ઇચ્છા તો હાય તે દેવાં પેરાવી દેવાની હતી પણ એ રથને એમ બની શકે તેમ નહોતું. બહાર બધ ટપામાં બેસતાં એમની નાનકડી સૃષ્ટિ ત્યાં ખડી થઇ ગઇ. ટપાવાળો પછળ જૂએ એવો ભય નહોતો. અને કદાચ જૂએ કે સાંભળે તો એની રરમ નહોતી કારણ કે ટપાવાળા સાથે બંનેમાંથી કોઇને ખાસ

ઝોળખાણ નહોતી અને ટપાવાળોને પણ આશ્ચર્ય પામવાનું કે રથે લરાવાતું કાંઈ કારણ નહોતું. એણે વધારા નિરંજન-વસંતને જોઈ નાખ્યા હતા.

બંને ઘેર પહેંચીને સામાન્ય ક્રમથી પરપર્વા ત્યાં સર્વકાન્ત આવ્યો. સર્વકાન્તને જોતાં જ વસંત-નિરંજન હસી પડ્યા. એમના મોં ઉપર આનંદની ભરતી લહેરાતી હતી. અત્યાર સુધી બોમબેલા આનંદથી હાથપાંત બેરપૂર બની થયું હતું અને હવે છવકાવા ઇચ્છા હતું. એ કોની પાસે, કોની હાજરીમાં છવકાવ ! સર્વકાન્ત આવતાં જ બંને છવકાવા લાગ્યા. સર્વકાન્ત પાસે લગ્ન પામવાનું મોઈ કારણ નહોતું, કારણ કે એ બધું જાણતો હતો. સર્વકાન્તને માફ લાગ્યો એવો લગીર પણ ભય નહોતો કારણ કે સર્વકાન્ત આવા દરેક પ્રસંગે એજ જ સમજતો કે આ આનંદના ઉત્પાદોમાં હું પણ છું.

' કેમ 'શુકલાદ' એકલા એકલા તોઈ આવ્યાને ?' થેડું રીખવ કર્યા પછી વસંત હસતાં હસતાં બોલી.

' એકલા નહિ, બેકલા જ ગયા હતા. તમને..... પણ સાથે જ હતા.'

' પણ હું નહોતી ને ?'

' હું તો ધારતો હતો કે તમે એમાં સમાઈ જ ગયા હો.'

' વાર છે વાર.'

' એ...મ ?' નિરંજન વસંત સાથે નોંધને લહેકાથી બોલ્યો.

' કેટલા સમયની વાર છે ?' મોં ઉપર બોહું ગાંભિર લાગી સર્વકાન્તે પૂછ્યું.

' હજી એક વર્ષ, આવની દીવાળી સુધી.'

' હવે હું એક વર્ષ નથી થોલવાનો.' નિરંજન બોલ્યો.

' તો તમને રસ્તો સાફ છે. તમને કોણે રોક્યા છે ?'

' જો ને હો !' નિરંજન હસતાં હસતાં બોલ્યો.

' હવે વેણ જ છે ?'

નિરંજન બોલવા જતો હતો ત્યાં સુર્ષકાન્ત બોલ્યો
'તમે અને વાત વાતમાં લડી જ પડો છો. આમ તમારું
કેમ ચાલશે?'

'મને પણ એમ જ થાય છે.' વસંતી બોલી.

'મને પણ.'

'તો કરો સુધારો.' વસંતી બોલી.

'આપણે તૈયાર છીએ.' નિરંજન બોલ્યો.

'રહેવા દેજો' સુર્ષકાન્ત બોલ્યો. 'મારે આ પવિત્ર
નિશ્ચય વખતે હાજર નથી રહેવું.' એ હસતાં હસતાં
ઊઠવા લાગ્યો.

'હું ગભરાઈ, હું જાણ તો આ વસંતનો બધો
પદ માર્ગો જશે, પછી એની બહાદુરીની સામી કાચુ ફરશે"
સુર્ષકાન્ત બોલ્યો. 'પણ તમારે આમ લાડવું ન લેખએ.'

'કાચુ લડે છે સુર્ષકાન્ત? તમને કોનો વાંક લાગે છે?'

'આવી લાડમાં એ જ ખખર પડી નથી. તમે
ખેં ખેં પૂરેપૂરા હુમ્મ્યા છો.'

'એ...મ ?' વસંતે લલેકા કર્યો.

'હા, અને તમે કદાચ વધારે.'

'વાહ ! નિરંજન સાથે આખો વખત રહેવું છે
એટલે માખણ થયો છો ?'

'ના, ના. એમ કંઈ તો માખણની આજત થઈ
નય અને પછી તમને લારે મુરકેલી ઊભી થાય. તમારે
તો દરોજ એની જરૂર પડે.'

નિરંજન હસી પડ્યો. વસંતને તુરત જ ધા ન
સૂચ્યો એટલે એણે જુલૂ વાત કરી.

'નિરંજનને સુધારો કરવો હોય તો હું તૈયાર છું.'

'હું તો છું જ.' નિરંજન બોલ્યો.

'પણ હું હાજર રહેવા તૈયાર નથી.'

'શા માટે ?' વસંત બોલ્યો. 'નિરંજનની ઇચ્છાને
તમારે માન આપવું લેખએ. બિચારને છટકા દેવો'

'બિચારો !' નિરંજન બોલ્યો.

'સતાર વખત' વસંત બોલી.

'તો હું કાચુ ?'

'બિચારો.' સુર્ષકાન્ત બોલી ગયો અને બધા
હસી પડ્યા.

* * *

સુધાએ સુર્ષકાન્ત, નિરંજન અને વસંત 'ગ્રહલક'
જેવા ઉપદ્રવ. સુર્ષકાન્ત હાજર હોય ત્યારે તેમને
અને મરકરી ચાલે જ એવો સિદ્ધાંતો પડી ગયો હતો.
આ વખતે સુર્ષકાન્તે જ શરૂઆત કરી.

'વસંતબેન, તમારે હવે ચેતતા રહેવાનું છે હો.'

'કેમ ?'

'નિરંજન સુધારા માટે તૈયાર છે.'

વસંત બોલવા જાય ત્યાં નિરંજન બોલી ગયો. 'પણ
એ સુધારો છુટાછેડા મણસી અને છુટાછેડા પડી ઊભા
થતા ઉચ્ચ મૂર્ખો આપણે ખાળતા પડી.'

વસંત નિરંજનના મોં સામે જોઈ રહી. એના મોં
ઉપર આનંદની લાલી પ્રસરી ગઈ. આંખો હસી ઊઠી.
અને અંગમાં એક પ્રકારની ઉત્તેજના આવી ગઈ.

'એ...મ ?' સુર્ષકાન્તે એ લહેકાનો ઉપયોગ કર્યો.

'ત્યારે તો તમે બહુ આગળ વધી ગયા છો.'

'હા, છેક અંત:પુર સુધી.' નિરંજન બોલ્યો.

'જદિ, જોડી વાત છે. માત્ર પ્રવેશદાર સુધી'

વસંત બોલી.

એ પ્રવેશદાર સુધી, હું અંત:પુર સુધી' જશ
મંજીર બની નિરંજન બોલ્યો.

સુર્ષકાન્ત મૂંગો બની ખેં સામે વાજ કરતો
એના લાગ્યો

'એકું કું છું ?' નિરંજને વસંતને પૂછ્યું.

'એકું જ'

'તો સાચું તમે કહેા.'

'તમે ?'

'એ પ્રવેશદાર સુધી જ આખાં હો તો 'તમે' જ
કહેવું લેખએ ને !'

'પણ 'તમે' જ ન મમનું હોય તો.'

'મમાડવું લેખએ.'

'પ્રમત્તા છતાં પણ ન ગમે તો ?'

‘તો પ્રવળ કરીને અંતઃપુરમાં આવ્યા આવવું
લેઈએ’ મો મલકાવીને નિરંજન બોલ્યો.

‘ત્યાં આવતાં કોઈ રોકવું હોય તો ?’

‘તો એને ખસેડી નાખવું લેઈએ.’

‘ન ખસે તો ? ન ખસવાય તો ?’

‘તો હાંકડીમાં પાણી.....’

‘અસ, એ જ ને ?’ વસંત બોલી.

‘બીજું શું થાય ?’ નિરંજન બોલ્યો.

‘તમે પાછી લાડાઈ રાઈ કરી.’ સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

• • •

‘ઝીંહાઈ’ લેઈને ત્રણે પ પાછા ર્ધા. છેલ્લા
દરે નિરંજન અને વસંતના મન ઉપર ઊંડી ડાપ
પાડી. અને જંભીર હતા. સૂર્યકાન્ત મૂંઝેલી હશે. ઘેર
પહોંચતા સુધી બહુ ચોંટી જ વાતો યાદ થઈ. ચોરીવાર
ઘેર જોઈ પછી સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

‘કમ, આજ અહીં જ સૂઈ રહે’ નિરંજને કહ્યું.

‘અહીં નહિ શાયે.’

‘કમ ?’

‘તમે લોકો લડાયા કરશો.’

‘ખોટી વાત છે. તમે જણા તો અને જાને જંભીર
બની જશું.’

‘લાડાઈ કરતાં ગોભિર્પ સાઈ.’

‘ના, લાડાઈ સારી.’ નિરંજન બોલ્યો.

‘ના, બંને સારાં.’ વસંત બોલી.

‘બંને એટલે ? તમે બંને ?’

‘ના, એમ તો આપણે ત્રણે જ.’ વસંત બોલી.

‘ત્રણ કોઈ દિવસ સારાં હોય જ નહિ. આપણે

ત્યાં એ અપશુકન મનાયું છે તે ખોટું નથી.’

‘પણ અહીં તો એ શુકન જેવું લાગે છે અને
તો તમારા વિના બહુ વળત નથી શકવું. તમને જાને
મિત્રોને શયે છે ?’ વસંતે પૂછ્યું.

‘શયે જ તો. ત્રીજું ક્યાંથી શકવું ?’

‘તમે ય એકાઠે શેધી કાઢોને સૂર્યભાઈ !’
વસંત બેલી.

‘મને જ કોઈ નહિ શેધી કાઢે.’

‘એવાં આશાએ રહીશ મા, વસંતે મેનું. નથી
શોધો; મેં વસંતને શેધી કાઢી છે.’ નિરંજન બોલ્યો.

‘મને તો મોઢ હાથમાં નથી આવતું.’

‘ખોટી વાત, સૂર્યા જ કહેતી હતી કે મોટાભાઈ
ત્યાં હોય ત્યાં જ પાડ્યા કરે છે.’

‘સૂર્યા હજી નાની છે. પહેલાં એ મારું જ માનતી
હમણાં બાપે એને હાથમાં લીધી છે એટલે મને-મોટા-
ભાઈને જ પગવ્યા કરે છે.’

‘પણ અરજીઓ આવે છે એ તો સાચી વાત ને ?’

‘હા, અને વાંચતા હું ટાટો ભોળ યાદ જોવી
આવે છે એ પણ સાચી વાત છે.’

‘પણ તમારે લેઈએ કોના જેવી ?’ વસંત બોલી.

સૂર્યકાન્ત જવાબ આપતાં અચકાશે. નિરંજન એ
લઈને બોલી ગયો. ‘તારા જેવા.’

‘વાહ !.....એવી જ શેધી આવું તો ?’

‘તમારા જેવી બહુ ઠોકરીઓ છે ?’ નિરંજને જરા
કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

‘હા, તમારા જેવા ઠોકરીઓ ઘણા હોય તો એવી
ઠોકરીઓ લેઈએ જ ને !’

‘કાબાલ સૂર્યકાન્ત નેશની બોલ્યો અને દસના
લાગે. નિરંજન અને વસંત પણ દસી પડ્યા.

‘અચ્છા, અજ મેં જાતા હું’ ચોરીવાર રહી
સૂર્યકાન્ત બોલ્યો.

‘અજ હકર જાય.’ નિરંજને હાથ ગાલી સૂર્યકાન્ત
ને બેસાડ્યો. પણ સૂર્યકાન્ત ફરીને બોલ્યો.

‘બાબી આજે તમિલ નામર નથી, અને આજે
દિવસ આજે હું અહીંયા જ રહી છું.’

‘સવારે ક્યારે આવશો ?’ વસંતે પૂછ્યું.

‘સવારે તમે જ ત્યાં આવજો ને.’

‘ક્યારે આવું ? અને હા, એકલી કે બેકલી ?’

‘ત્રેકલી.’ સૂર્યકાન્ત દરેકો. ‘સવારે આઠ વાગે
અને બેકલી.’

‘એકલી જ આવું તો ?’

‘તો પણ આવશે.’

‘અને હું પણ ત્યારે એકએ જ આવું તો ?’
નિરંજન બોલ્યો.

‘તો પણ ચાલશે.’ સૂર્યકાન્ત ચાલતાં ચાલતાં
બોલ્યો.

‘અને હું ન આવું તો ?’

‘તો પણ ચાલશે.’ સૂર્યકાન્તે ચંપક પહેરી.

‘અને હું પણ ન આવું તો ?’ હાસ્ય દબાવતો
નિરંજન બોલ્યો.

‘તો પણ.....’ સૂર્યકાન્ત ચાલવા લાગ્યો.
નિરંજન અને વસંત એકદમ બારણું પાસે આવ્યાં અને
વસંત બોલી : ‘સૂર્યભાઈ ! સવારે આઠ વાગે એકલાં.’

સૂર્યકાન્તે હાથના ઇસારે આનંદ પ્રગટ કર્યો અને
ચાલવા માંડ્યું.

૬ ૬ ૬

‘સૂર્યભાઈ સરસ છે નહિ !’

‘હોય જ તો. મને એવો એકેય મિત્ર અથવા
સુધીર્માં નથી મળ્યો, તારા પ્રાણે પણ એને બહુ લાગણી
છે.’

વસંત અને નિરંજન સૂર્યકાન્તના ત્રણ પછી
શાન્તિપુરકે વાતો કરતાં હતાં.

‘મને પણ એમના વિષે ચિંતા થાય છે. એમને
પણ મારા જેવું કોઈ મળી જાય તો સરસ.’

‘એને નહિ મળે.’

‘કેમ ?’

‘એ જૂદા જ સ્વભાવનો માણસ છે.’

‘ત્યારે આમ ને આમ રહેશે ?’

‘એમાં શું ? આપ ન પધાર્યા હોત તો હું પણ
રેત જ ને.’

‘એ...મ ? ત્યારે ‘આપ’ પાછા પધારી જવ તો ?’

‘તો આપ માજા લઈને નામ રમરથ્ય કર્યા કરશે.’

‘બહુ લકિત જાગી છે ?’

‘શકિત ન હોય તો શું કરે ?’

‘શકિત ન હોત તો હું આવત જ શાની ?’

‘તો લકિત કરવાની ખૂરી દયા થોડા દિવસ નહિ
આવે.’

‘પણ મારે આવશે તો ?’

‘તારે પણ ન આવે. તારે આવે તો મારે આવ્યા
જરાજર જ થાય. તું જ મારા પાસે નથી આવી હું
પણ તારા પાસે આવ્યો છું.’

‘સાચું કહે છે ?’ આનંદથી નાચી બેઠાં વસંત
બોલી.

‘સાચુ સાચું. નહિ તો હું પાગલ બનું ?’

‘તું કોઈ પાગલ નથી બન્યો. હું જ પગારી બની
હું.’

‘હા, અને તને એની ખબર પણ છે.’

‘તમને પણ નથી ? આપણે એનાં ડાઘાં પાગલ
બાંધે ખરું ?’

‘હા, વસંત !’ જરા મંબીર બની નિરંજન
બોલ્યો. ‘હજી એક વર્ષ આપણે દૂર રહેવાનું કેમ ?’

‘હા. ‘ધોરેથી વસંત બોલી.

‘વહેડું ન ચઢ શકે ?’

‘નાહક લાગણી કરવી પડે.’

‘બાની વજણમાં કંઈ દેર પડશે ?’

‘એ નારાજ તો છે પણ વાંધો નહિ આવે.’

‘કોઈ દિવસ કંઈ વાત કરે છે ?’

‘ખાસ નહિ.’

‘સૂર્યકાન્ત પ્રાણે એમને સારો લાવ લાગે છે.’

‘હા.’

‘એમ કેમ ?’

‘એના પિતા પ્રતિષ્ઠિત છે. એવું કંટાળ મોડું છે
ને લતવાન છે.’

‘એની સાથે તું બેઠાવાની હો તો ?’

વસંત એક લાજ નિરંજનના મોં સામે જોઈ રહી.
મોં ઉપર આ જ વિશેષ લાગો નહોત્ય.

‘તો તુરત જ હા પાડે.’

‘કોઈ વાર એવું કહે છે ?’ નિરંજન સહેજ
મંબીર બન્યો.

‘ ઘણીવાર. ’

નિરંજન મૂંઝો રહ્યો. વસંત એના સામે ટાંપી રહી. યોદ્ધા કાણે કોઈ કશું બોલ્યું નહિ.

‘ કેમ, મંજીર બની ગયા ? ’

‘ કંઈ નહિ. ’

‘ ના, હું સમજી ગયો. નિરંજન. બીજું કશું બનવાનું જ નથી. ’

‘ એ તો હું પણ જાણું છું. ’

‘ તો પછી ? ’

‘ તને તકલીફ ખૂબ થશે. ’

‘ મહેનત ચિનાના ફળમાં મીઠાશ પણ ન હોયને ? ’

‘ હા, પણ મારે તો કરી જ મહેનત કરવાની પડે. ’

‘ છે, મને જોશ આપવાની. ’

‘ એ મહેનત ન કહેવાય. એમાં તો મારો સ્વાર્થ છે. ’

‘ અને મારો નહિ ? ’

‘ બનેલો, ’ નિરંજન ધીમેથી બોલ્યો.

મોડી રાત સુધી વાતો કરનાં બંને સહ ગયાં.

* * *

જગતમાં કશું જ અકારણ કે અકસ્માત નથી થતું, પણ બધા બનાવોની પાછળના કારણો મળે જ છે એવું પણ નથી બનતું. નિરંજન અને વસંત એકબીજા પ્રત્યે કેમ ખેંચાય છે એનો જવાબ કોઈ ત્રીજો માણસ તો ન આપી શકે પણ એ બેમાંથી કોઈ આપી શકે કે કેમ એ પણ શંકા છે. એ બંને ક્યારેક રસ્તે પ્હાતર આવી વાતો કરે છે, પ્રથમ મિલનની ધડીઆ સંવારે છે પણ બંનેમાંથી કોઈ એમ નથી કહી શકતું કે આ જીવંત માટે અને એ પ્રજા ઉદ્ધારમાં કોઈ કિંવદ્ધ હિસાબ નથી. કારણો વિશે વાલે એ સંવાદ હોય પણ પ્રેમની ઉત્કટ સ્થિતિ વિશે તો બંનેમાંથી કોઈને શંકા નથી.

નિરંજન એક નાના કુટુંબનો નાનો પણ શક્તિશાળી જુવાન છે અને વસંત એક મોટા કુટુંબની, કુટુંબના પ્રમાણમાં ઓછી શક્તિવાળી દુમારિકા છે. એ બંનેના જોડાણમાં નિરંજનને પહેલો જ તકલીફ નથી.

વસંતને પહેલો તકલીફનો પાર નથી. વસંતમાં નિરંજન સાથે યોગ્યતા યથા જવાની પ્રવળ વૃત્તિ નહોતી તો પોતાના કુટુંબની પ્રણાલિકા સમજીને આ તરફ જોવાની હિંમત પણ ન કરતી, પણ નિરંજન વિના એના માટે જીવન અસમ્ભવ હતું. નિરંજન સાથે એ તોફાન કરતી, બેપરવાઈ પણ બતાવતી પણ પોતાની સાચી સ્થિતિનું એને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું અને નિરંજન પણ એથી સાવ અભણો નહોતો. પરંતુ નિરંજનનો પ્રેમ વસંતની પ્રવળ ઇચ્છા ઉપર જ અવલંબેલો હતો એમ કહીએ તો એ મોટું યશ કારક કે એના અંતરમાં વસંતનું અતેજ સ્થાન હતું. બંનેના પ્રેમના સ્વરૂપમાં અને આનંદમાં ફરક તો હતો જ. પણ એ તો બહુ ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો જ દેખી શકાય એવા સૂક્ષ્મ રૂપમાં. બાહ્ય દૃષ્ટિએ બંને એક બીજા માટે જીવંત ને જીવંત એકબીજાના સમરૂપમાં રંગા પડ્યા રહેતા અને મળતા ત્યારે ક્યારે કોઈ વિના દળી પડતા. સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો વસંત નિરંજનની સાથે જ જીવવા ઇચ્છતી અને એના સુખની અંતિમ કદરવા સંયુક્ત જીવનની હતી. નિરંજન વસંતની સાથે જીવવા ઇચ્છતો, એ ઘણા વખત સુખી ન મળી હોય તો જરા બચાકુળ પણ બની જતો પણ એના સુખની અંતિમ કદરવા વસંતનું સુખદર્શન હતી. વસંતને સુખી જોવા માટે જો વસંતને પણ હોડવી પડે તો હોડવા તત્પર થઈ જાય એવો હતો, કારણ કે પોતાનું સુખ એમાં જ સમાયેલું એને લાગતું હતું. એટલે પ્રેમીઓની પેઠે વસંત માટે મરી શકે એટલી જ એના મનની તૈયારી નહોતી, એટલી તો વસંતની પણ નિરંજન માટે હતી પણ જરૂર પડે તો વસંતના સુખ માટે પોતાના જીવન ઉપર કારમ મોળવણી પણ એની તૈયારી હતી અને એમાં જ એના પ્રેમદેવતાને પુરેપુરું આગટ્ય મળે એમ હતું. અને એટલે જ મરકીમાં પણ છૂટ્ટ થવાની વાત આવતી ત્યારે એ કહેતા કે ‘ આ છૂટ્ટોડા મળ્યાથી અને છૂટ્ટોડાના ઘરોં હું પાળેશ ’ એ માનતો કે જીવનમાં લગ્ન એક જ વખત થઈ શકે એ નિષ્કળ વાત કે શેક ગળ તો બાકીનો જીવંત માણસે એમને એમ જોવી કદાચ

જોઈએ. એની આ માન્યતા વસંત જાણતી હતી અને જ્યારે એ માન્યતાને રજાઓ કે હાવભાવમાં એ જોતી ત્યારે પોતાના અહોભાગના ખ્યાલથી અર્થિત બની જતી.

સર્વકાન્ત નિરંજનને મિત્ર હતો, વસંતનો પણ મિત્ર હતો. એ પ્રથમથી જ જાણતો હતો કે વસંતના માતા પિતા એને પોતાની સાથે લેવા છાછે છે પણ વસંતના હૃદયની પણ એને ખબર હતી એટલે એના જાણત હૃદયમાં વસંતને પોતાની કરવાની કલ્પના કોઈ દિવસ આવી જ નહોતી. એ વસંત-નિરંજનને સાથે જોઈ અંતરથી સચ્ચો હતો અને એ સુખ ઉપર પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ વર્ણવતો હતો. વસંત અને નિરંજનમાં પરિસ્થિતિ વસંતની વિકટ હતી અને બીજી રીતે પણ નિરંજન કુમાર હતો અને વસંત કન્યા હતી એટલે વસંતની વિકટ પરિસ્થિતિ વધુ વિકટ બનતી. આ વિકટ પરિસ્થિતિને સર્વકાન્તને પૂરા ખ્યાલ હતો અને તેથી એ વસંત પ્રત્યે એક પ્રકારનું મમત્વ અનુભવતો. વસંતને કુઃખ ન થાય એ તરફ એની હંમેશ વધુ ધ્યાન રહેતી. એ જ્યારે ને ત્યારે વસંતને ધરની સ્થિતિ પૂછતો અને આશ્વાસન તથા હિંમત આપતો. વસંતને સર્વકાન્તનું આ વર્તન બહુદય તીરછતું અને ગમતું. એ સર્વકાન્ત સાથે મજાક કરતી પરંતુ એના અંતરમાં સર્વકાન્ત પ્રત્યે વહીવટો ભાવ હતો.

આ ત્રિપુટીના દિવસો જોઈથી પસાર થતા હતા. આખી છાંદગી આ રીતે જ જમ રહે તો કોઈ વખતની એટલે કે હાનિવિધિની કે સંસારસુખની ધમ્મજ કરે એમ નહોતું. ત્રણેયના જીવનમાં વ્યક્તિ પ્રત્યેના પ્રેમાર્પણ છતાં ઉંચા આદર્શો હતા અને એ આદર્શો જીવનમાં ઉતારવા ત્રણેય મથતા હતા. નિરંજન અને વસંતનો કાળી કલ્પનામાં કાશ્મીરની કુંએતું પરિભ્રમણ ક્યારેક જ આવતું, જ્યારે માનવતાને ચિકિત્સાવ્રતાની અને પ્રગટ કરવાની આ યોજનાઓ એ હંમેશ વિચારતાં.

શુદ્ધ અને શાંત રીતે દિવસો વજે જતા હતા. એ ત્રણમાંથી તો કોઈને કશી બાધ નહોતો પણ આનુષ્ઠાન

જુના મિત્રોમાં વાન થતી હતી કે આ લોકો ક્યારેક પેશા હયાનક 'પ્રેમત્રિકોણ' માં આવી જવાના છે. ક્યારેક આમના કાન મુકી ઇન્દ્રો પહેંચી જતા પણ એ ત્રણેય ત્યારે હસી કાઢતા. કોઈના અંતરમાં મેલ નહોતો, અવિશ્વાસ નહોતો, જે છે અને જે થવાનું છે તે વિશે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા અને સહાનુભૂતિ હતી. એટલે આ ત્રણેય મિત્રો 'પ્રેમત્રિકોણ' ના બધા મિત્રો બેપરરા બની પોતાનો પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા.

બીજે દિવસે સવારે નિરંજન અને વસંત તૈયાર થઈને સર્વકાન્તને ત્યાં ગયા ત્યારે સર્વકાન્તે એમના રજાખતની તૈયારી કરી રાખી હતી. વસંત અને નિરંજનને આવા શિષ્ટાચારની અશ્વા નહોતી રાખી પણ જુનું જોઈને પ્રસન્ન થઈ ગયાં. સર્વકાન્ત એ બંને સાથે હસ્યો હતો અને મરકરી કરતો હતો છતાં કોઈ મોઢેઈ મહેમાન પોતાને આગળે આપ્યા છે એ ભાન એનાથી જુલાતું નહોતું. પંદર સોળ વર્ષની સ્ત્રી વસંત પાસે આવીને બેઠી હતી. વસંત એના સાથે મેલ કરતી કરતી ધરતી વાતો પૂછતી હતી અને બધા એમા રસ લેતા હતા.

'હું અહીં રહું?' વસંતે સ્થાને પૂછ્યું. સ્ત્રીએ માથું હલાવી હા પાડી અને ઉમેર્યું. 'તો મોડાભાઈને બહુ જ ગમે.'

'પણ જાને ન ગમેને?'

'ના, ના. જા તો બહુ જ રાજ ધાય.'

'હું?'

'હું? હું તો તમારા પાસે જ રહું.'

'તો હું રહી અર્ધ છે?'

'રહી આવે.'

'પણ એકાએક ક્યાં ગઈ જાય છે?' વસંતે સુવચન સામે જોયું.

'આરે બોલવાની જરૂર છે!'

'હા, અને નિરંજનની પણ રજા જોઈએને?'

'આરી રજા? વાહરે વાહ, અત્યારથી જ આગામી બનવા લાગ્યાં!'

(અનુસંધાન પાન ૭૭૨ મેં)

પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય

શ્રી. 'અ'

['સંસ્થાદ્વારા પગાર લઈને દેણેલા કર્મી કે નવમહેનત કરી, પૈટપૂરતું કમાઈ, બચત સમયમાં ?' એક આમસેવકે પૂછેલા આ પ્રશ્નનો હલ્તર એક વિચારકે બહુ શીલવદ્ધી અને વિગતથી આપ્યો છે તે અહીં રાખી ગયા છે. મહાન્ વિચારક રસિકનના નવમહેનત અને પૈસાના નૈતિક મૂલ્યના સિદ્ધાંતને અત્યંત બારીકાઈથી આ લેખમાં લખવામાં આવ્યો છે. સં.]

કેટલાક કહે છે કે કેટલીક ધંધો કરીને પોતાનું ધરખર્ચ મેળવવું અને બાકી રહેતા સમયમાં બીજાને તેલું સમાજહિતનું કામ કરવું એ વધારે સ્વાર્થ, જ્યારે બીજાઓ કહે છે કે બધો સમય જાહેરકાર્યમાં ગાળવો અને પોતાનું ખર્ચ કાઢવા કેટલીક સંસ્થાના પગારદાર બનીને રહેવું એ વધારે સારું. એવી પણ દલીલ સંભળાય છે કે બાંધેલ પગારે ગામડાઓમાં કામ કરીએ તો લોકોને આપણા કામની જાણ ઓછી પડે, બી ધંધો કરીને સાથે સાથે કામ કરીએ તો ગામડાના લોકોની સામગ્રી વધારે પ્રમાણમાં છતી શકાય.

આવી દલીલોના અંદર બન્ને પક્ષે એટલું તો સ્વીકારવું હોય છે કે કામ કરનારને જોઈતું ધરખર્ચ આવશ્યક છે તે તેને મળવું જોઈએ. અને એ મળે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. માત્ર તે ખર્ચ કેવી રીતે મળવું જોઈએ એ પ્રશ્ન ઉપર જ મતભેદ છે. ધંધો કરીને મેળવનાર ઓછો સમય જાહેરકામમાં આપી શકે એવો સંભવ છે. પગારદાર વધારે સમય આપી શકે એ દેખીતું છે. ધંધો કરીને કમાનાર બાજબી રીતે પૈસો મેળવે છે એમ ગણાય છે. પગારદાર ધર્માંદાનું ખાવ છે એવી જાણ રહી જાય છે. ધંધો પાછળ વખત નબળે એટલો સ્વાર્થ ખાતર વખત કાઢ્યો એવી સમજણ છે. સંસ્થાના કામ કરનારાનો બધો વખત સામાજિક કાર્યમાં જાય છે એવું માની લેવામાં આવે છે. ધંધો કરીને કમાનારના રથજી, કામનાં બંધન સેવાને મર્યાદિત કરે છે. પગારદાર આ રીતે બંધનમુક્ત છે. આ બધું બન્ને પક્ષના વિચારનારાઓને માન્ય છે છતાં પ્રશ્ન રહે છે કે કય રીતે કામ કરવું હોય તો સારું ? ધંધો કરતાં કે પગારદાર બનીને ?

આવો સંગ્રહ મનમાં રચા કરે એ" કારણ મનમાંથી અસર જતી નથી કે (૧) પગારદાર રહીને લોકોમાં કામ કરવાની જોશ ઉપર મેંચાની એટલે કે ત્યાગની ઓછી જાણ પડે છે. (૨) દુનિયાના ચાલુ ધંધોમાંજ કેટલાક એક ધંધો કરીને કમાઈએ તે લક્ષ્યરૂપે મેળાવેલું. અને સંસ્થાના કેંડમાંથી પગાર રૂપે મેળવીએ તે ધર્માંદાનું લાભ છે. (૩) ધંધોમાં ખર્ચેલો વખત સ્વાર્થમાં ખર્ચેલો અને સંસ્થાના કામમાં ખર્ચેલો વખત સેવામાં ખર્ચેલો લાભ છે

આ ત્રણે મુદ્દાનો વિશેષ વિચાર કરવાનો આ સખાણનો ઉદ્દેશ છે. ધંધાનું વિચારીએ તો અંગી કે બેઠૂતનો ધંધો સ્વાર્થનો ધંધો છે અને સમાન સેવા નથી એમ કોઇપણ માણસ છાતી કોઇને નહીં કહી શકે. તેનું જ ધણા ધંધા વિશે છે એટલે પોતાના ધંધામાં વખત અર્થથી એ સ્વાર્થના કામમાં વખત અર્થો માનવો અને જાહેર સંસ્થામાં કામ કરવાના ધંધાને જ સેવાનું કામ માનવું એ બ્યાજખી નજર કહેવાય. છતાં લોકો તો એમ જ માને છે કે પોતાનો નિશાન કરવા માટે કોઇ માણસ ધંધામાં નેટલો વખત રાંધે તેટલો વખત તે સેવા નથી કરતો. આપણને પણ હાંડે હાંડે એમ જ ધાગે છે; તેનું કારણ શું?

કોઇપણ ધંધો પ્રમાણિકપણે કરીને કમાણીએ તો બ્યાજખી કમાણી અને દંડાણો કરીને પગાર મેળવીએ તે ધર્માદાની કમાણી એવા ખ્યાલને આધાર રાખે છે? ધંધો કરનાર પણ અમુક વખત મહેનત કરે છે તેવા બદલામાં તેને પૈસા મળે છે. સંસ્થામાં કામ કરનાર પણ તેટલો અથવા કદાચ તેથી વધારે વખત મહેનત કરે છે તેવા બદલામાં તેને પૈસા મળે છે. બન્ને મહેનત કામનું વળતર હોઈ સરખું જ બ્યાજખી વળતર છે છતાં લોકો એકને ન્યાયસરની બ્યાજખી કમાણી અને બીજાને ધર્માદાનું દાન સમજે છે. આપણને પણ હાંડે હાંડે કંઈક તેનું જ સાગે છે. તેનું કારણ શું?

ત્યાગની લોકો ઉપર હાથ પડવાની બાબત લઈએ તો ધંધો કરીને ત્રીસ રૂપિયા કમાઈ ખર્ચનાર અને પગારમાં ત્રીસ રૂપિયા કમાઈ ખર્ચનાર બન્ને ત્રીસ રૂપિયા, નેટલો મોગ પૂરો પાડી શકે તેટલો સરખો જ ભોગવે છે. ધંધો કરનારનો રૂપિયો નેટલાવાર કાપડ કે નેટલા શેર વી લાવી શકે તેટલા જ વાર કાપડ અને તેટલું જ વી પગારદારનો રૂપિયો પણ લાવી શકે છે. એટલે ત્રીસ રૂપિયા મેળવનાર બન્ને ભોગમાં એટલે પરિણામે ત્યાગમાં પણ મરખા જ છે. છતાં એકની સેવામાં ત્યાગની અસર પડે અને બીજાની સેવામાં તેટલી ત્યાગીની અસર ન પડે એ આમ હિસાબ કરીને નોતાં મળી શકાય તેનું નથી છતાં આપણા ધર્માજ્ઞાનો અનુભવ

છે કે લોકોના હૃદય ઉપર બન્નેની અસર જુદી જુદી પડે છે તેનું કારણ શું?

કારણ એ કે દરેક રૂપિયાની આર્થિક કિંમત સરખી જ હોવા છતાં તેની નૈતિક કિંમત જુદી જુદી હોય છે. લોકો પૈસાની નૈતિક કિંમતનો આ ખ્યાલ સ્પષ્ટપણે સમજતા નથી, છતાં કાર્યકરણ પરિણામનો સંબંધ સમજ્યા વિના પણ જેમ કોઇપણ નૈતિક સિદ્ધાંત મનુષ્યના હૃદયને અલગપણે અને આપોઆપ આંતર-પ્રેરણા આપી શકે છે અને શુદ્ધ મનદ વિના જ તેના લક્ષ્યમાં ખસા પોતાનો બેઠ પરાખી શકે છે તેમ પૈસાની નૈતિક કિંમતના આ સિદ્ધાંતનું પણ છે. પૈસાની નૈતિક કિંમત વિશે કોઇપણ સમજતા નહિ હોવા છતાં આ સારું અને આ ખરાબ એમ માણસ જાણી જાય છે. આ સિદ્ધાંત વિશે મદાન વિચારક રસિકને મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને જે ખજા હપાવેલા છે તેમાં બહુ સુંદર રીતે લખ્યું છે. એમાંનું થોડું ધણું જાણસાથી આપણે આપણા પ્રભો વધારે સારી રીતે સમજી લઈશું. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, “નાણું એટલે વિનિમયનું એક જડ સાધન.” પાણી કરીને દાણાને બદલે પાણી ભરીને ખોરાં મળે તો એવી આપણેમાં જેવી પાણીની ઉપયોગિતા તેવી નાણાંની વ્યવહાર સાથેનો હોય ત્યાં નાણાંની ઉપ-યોગિતા. જેમ એક સ્થળના દરેક માણસની પાસી સરખી જ હોય છે તેમ દરેક રૂપિયા પણ સરખો જ હોય છે. પરંતુ એકે દરેક રૂપિયા ઉપરની મોહર એક જ ભાગની હોય છે અને વપારી દૃષ્ટિએ દરેક રૂપિયા સરખો જ માત્ર ખરીદી શકે છે છતાં નૈતિક દૃષ્ટિએ દરેક રૂપિયા ઉપરની મહોર વાપરનારની મંદકારિતા પ્રમાણે વિવિધ રૂપ પારણ એ છે અને વિવિધ પ્રમાણની નીતિ પેદા કરી શકે છે.

જેની જરૂર હોય તે વસ્તુ જ્યાં સુધી રૂપિયા આપીને ખરીદાય ત્યાં સુધી ગેરબ્યાજખી નથી. અને રૂપિયા આપ્યા વિના-એટલે કે ચોરી કમીને માત્ર બેઠો જ માણસ બની-નિશાન અને ચૂંદેમાર મજબબ-એટલે અર્થશાસ્ત્રનું શિષ્ટ ધ્યાનમાં સખાખા રો રમે-ત્યાગેનું છે. અને આપણું નીતિનું ધેમણ પણ અર્થશાસ્ત્રની આવી

માન્યતા ઉપર રચાયેલું છે.

જે વસ્તુની માણસને જરૂર હોય તે બજારમાંથી મળવાને બદલે, જો મરિયાં દેવ પાસે એ વસ્તુની કિંમત ધરાયેલી હોય તે અંતરીક્ષમાંથી કુતારી દેવા હોય. અથવા તો વસ્તુની કિંમત જેટલું નાણું બોર્માં છટવાથી તે વસ્તુ ત્યાં આપે-નાપ બીનીનીકળતી હોય તો અર્થ શાસ્ત્રનું એ શિક્ષણ અને એ શિક્ષણ ઉપર રચાયેલી નીતિ રિવાજો માન્યતા બાજુની મળ્યાત. પરંતુ કોઈપણ વસ્તુ એમ જીવતા આત્માવાળા માણસના સંપર્ક વિના પેદા થતી નથી. વસ્તુમાં કેવળ જડ વસ્તુ નથી પણ વિકાસ માટે મૂળી રહેલા આત્માવાળા માણસના અમૂલ્ય જીવનના અમુક અંશે પ્રકૃતિના કૃષ્ણજુહારી તરવામાં સ્થિતિનું મોહક રૂપ છે. પૈસાના બદલામાં જ્યારે આપણે અમુક ચીજ લઈએ છીએ ત્યારે કેટલું જડ ચીજ નથી લેતા પણ અમુક માણસોના જીવનના અમુક હીરણ્યને લીધેલા મૂળ સંસ્કારને લઈએ છીએ.

જો આમ નહોત અને રૂપિયા માત્ર જડ વસ્તુ જ ખરીદી શકતો હોત તો માણસ રૂપિયાનું શું ખરીદે છે ? સામાન્ય ખરીદી છે ? તેની પચાતમાં આપણે ઉત્તર નહિ. સામાજિકતા અને રાજ-મહારાજનો પોતાની દોલત કેમ વેચે છે તેની આપણને જરૂરપણ ચિંતા રહેત નહિ અને અર્થશાસ્ત્રીઓની પેઠે આપણે પણ કહેવ કે માણસ મરણ પડે તે માલ પૈસા આપીને ખરીદી-બંદેરી ન કરે ત્યાં સુધી કાંઈ જ અનીતિ નથી. કાંઈ જ યુગે નથી.

પણ હકીકતે તેમ નથી. રૂપિયા અમુક માલ ખરીદવાનું સાધન જ માત્ર નથી પણ અમુક માણસોએ અમુક રીતે જ જીવન ગાળવું એવી અંદર આસા કરેલો કડક ફતવા છે. જ્યારે એક મોલની ધોતી ખરીદીને કું રૂપિયા દેકું છું ત્યારે કું રૂપિયા જ નથી દેકું પણ તેમાં સંતાઓએ એવો તાકીદો કુકમ દેકું છું કે જોર અંધારામાં, પૃથ્વીની અંદર કેટલાએ માણસ છાંડે એવી વાયુની વચમાં, જીવન કરમાતવાર, મોહકાતી આજુની અંદર, અમુક મલુરે, અમુક વખત સુધી કામ કરેલું

અને લોકોને પણ ઓળાળી નાખે એવી ગરમીની પાગે રોકતા રોકતા, અમુક માણસે, અમુક કલાક સુધી મોહવા-ચંચા બતાવવામાં મુદ્દ કરવી, અને પોતાનાં ધાવણાં છાંદોને બચાવણથી જ, અરીણિયું બતાવી, રખડું મૂંઝે, અમુક માતાએ પોતાની મહત્વની કુરતી લાગણીને કચરોને, બંધ કરનાર સંગોગો વગેરે, સર્વનાં દર્શન ન થાય તેટલા કલાક સુધી, મીલમાં કામ કરવું; અને...અને...અને એવા એવા ઘણા ઘણા જઠાંગીરી કુકમો જરાપણ જાન વિના ત્યારે જ્યારે કું બજારમાંથી માલ ખરીદીને રૂપિયા દેકું છું તેની અંદર દેકાઈ જાય છે. રૂપિયાની ઉપર જોડેલી શકાય એવા અંદરો તો જાણ છે પણ આવા અણગોડેલા અંદરોમાં શું શું લખ્યું નથી હોતું. એવા રૂપિયા અર્થનાર તેવા વિભિન્ના લેખ તે લાત ગુપ્ત સીપીમાં લખાઈ જાય છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ તે જોડેલી શકતા નથી અને તેથી કહે છે કે નાણું માત્ર વિનિમયનું જડ સાધન છે અને દરેક રૂપિયા સરખો જ છે.

રૂપિયામાં આમ અણગોડેલા લાગતા ફતવાને અહીં વીધિના લેખ કલા છે. તેમાં જરાપણ અનિયમોક્તિ નથી. કોઈપણ સાર્વભૌમ સમ્રાટના ફતવા કરતાં પણ રંકમાં રંક માણસે રૂપિયાના ઓગા હોં દેલો ફતવા બંધારે બળુકો છે. સમ્રાટના ફતવાઓનું બળ લોકોની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે જ્યારે રૂપિયાના ફતવાના જોરને કુખા અને વૃષ્ણોનો આધાર છે. સામ્રાટો સામે બળવા થયું છે પણ રૂપિયા સામે બળવા થવાના હાજસા ક્યાં છે ? સમ્રાટના ફતવાનો ધનંકાર કરના ફતેહી મેળવી કુંખનો અંત આવે છે. જ્યારે રૂપિયાના ફતવાનો ધનંકાર કરનાર રીયાઝ રીયાઝને મરવાના ભવમાં છે. એત સારું પણ રીયાઝ નહિ સારું એમ માની રૂપિયાના ફતવામાં જે કુકમ છુટે તેને વીધિના લેખ માની આંધીન થવામાં જ કુનીયાના તમામ લોહો જાંજ મેળવે છે.

આમ રૂપિયા માત્ર વિનિમયનું જડ સાધન જ નથી પણ ચેતનવંતા મનુષ્યના જીવનને નિયંત્રણવા કે

તે ચોરીનું ધન બને. એવા ધનના બદલામાં ખરી રીતે કંઈ માલ મળેલા જોઈએ. નહિ. એ ધનની બાજુ કિંમત તેવા બીજા ધનના દેટલી જ છે, પરંતુ તે વાપરનારો તેના ઉપર નૈતિક અધિકાર નહિ હોવાથી નૈતિક રીતે મૂલ્ય કંઈ જ નથી. એવી રીતે મેળવેલો રૂપિયો અને એવડી જ કીંકરાની ચરડીની નૈતિક કિંમત સરખી જ છે.

હાલના મૂડીવાદીની દૃષ્ટિએ રચાએલા અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધરેલા કાયદાથી એવો દરામતો મળેલો રૂપિયો આપી તેના બદલામાં કોઈ ખેડૂત પરણેલાથી પેદા કરેલ અનાજ મળી શકે છે પૈ; પણ તેથી મહેનત કરનાર વર્ગ જ દંડાય છે. અને એમ થવામાં આપણે કારણબદ્ધ થઈએ તો આપણે તેમને દંડીએ છીએ એટલે જેને કાયદાથી એવેનું ધન મનાઈ નથી છતાં જો ચોખ્ખું મહેનત કર્યા વિના મેળવેલું છે તે ધન, બનને ચોરીનાં જ ધન હોઈ, કોઈપણ માત્ર સરખાં જ નાશાયક છે. છતાં તેવા ધનથી કોઈ માણસ માત્ર ખર્ચિ અથવા કોઈ બીજાને માત્ર ખરીદવાની મુશ્કેલી કરી આપે, તો તે બનને શોષિત છે. કેમકે એવી રીત ના દરામતો ધનથી ખરીદેલો માત્ર ઉરે તે કોષને ફાંટતો જ દેવા પડે છે.

તેવું ચોરીનું કે ચોખ્ખું ધન છે તેવું જ ચેન્જન કે છવાઈનું ધન છે. સક્રિત હોવા છતાં કામ ન કરતું એ વાંક ચોરનો બિખાદીનો અને છવાઈદારને સરખો જ છે. અમુક વર્ષ તાપ તપ્યાં અને વરસાદ ઝીંક્યો તેથી તેટલાં વર્ષ સુધી ઝાડને ફળ આપ્યાં. ધણા વર્ષ સુધી સારું સદન કયું, સારું કામ કયું અને ભાગ્ય ફળ પામ્યાં તેથી ક્રાંધ કોઈ સાથ તાપ ન સહે કે વરસાદ ન ઝીંકે તો પણ તેને ફળ આવે એવું કુદરતમાં નથી. ધણા વર્ષો સુધી રખડપટ્ટી કરી અને શિકારમાં અત્યંત કુશળતા દાખવી તેથી ક્રાંધ કોઈ વનચરને તેના બદલામાં ફેગટનું બદલ મળતું નથી. ધણા વર્ષો ખૂબ ખાધું માટે પાછળના રોળીમાં કાંઈ જૂથ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. તેમ જ ક્ષમ વિશે છે, છવાયેલા પેટે છે અને

કુદરતનો ઉપભોગ કરે ત્યાં સુધી મહેનત કરી કુદરતના ચક્ષુ અનુસરતું જોઈએ એ નીતિયુત છે. છવાઈ ભોગવથી કે નિરૂતિ લેવા કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ છે. તેથી તે પણ એવીની કક્ષામાં આવે છે.

આ દાખલાઓનો સાર એટલો જ છે કે બીજા દેનાર, છવાઈ દેનાર, નિરૂતિ લેનારને પોષનાર, કામ વિના અથવા યોગ્ય કામને માટે માણસને નોકરીમાં રાખનાર, બધા જ પૈસાના આવા ખર્ચમાં તેનું નૈતિક મૂલ્ય વધે છે. અથવા એણું કરી નાંખે છે, જેવો કામ કરી શકે તેવા માણસને કામ કરાવ્યા વિના નકાવવા વિશે વિચાર કર્યો તેવો જ વિચાર કામમાં લઈ શકાય છતાં કામમાં લીધા વિના સંધરી રાખેલી વસ્તુઓ વિશે પણ ચર્ચ થશે. પણ અહીં આ દર્શાવતું સમજવા માટે આટલાં ઉદાહરણ બસ છે.

આટલા વિચાર પછી હવે આ ધ્યાનમાં રાખીને આપણા મૂળ તથા મૂંઝેનો વિચાર કરવાથી થોડા નિર્ણયો આવી શકશે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે પૈસા કરીને સેવા કરવાને બદલે પગારદાર બનીને સેવા કરવાથી લોકો ઉપર એવી જાપ પડે છે. પહેલું તો એ કે મહેનત એટલે કે ઉત્પાદનથી લોકો ઉપર અને ગામડાના એટલે કે મહેનતુ લોકો ઉપર એક જ ભાવની જાપ પડતી નથી. મહેનતુ લોકો જેઓ મહેનત પૈસાથી રૂપિયાને મલિતો મેળવે છે તે તમારા રૂપ-રૂપ રૂપિયાના પગારમાં ત્યાગ નોંધ શકે છે અને ગામડીયા તેમાં કાંઈપણ ત્યાગ નોંધ શકતા નથી. પણ આપણે ગામડીયાઓને જ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. તેઓના ઉપર ભૂદી જાપ પડે છે તેવું પ્રારંભ એ છે કે મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રે દલ તેમના મગજને અસહાયતાં નથી લોતાં તેથી તેમનાં અંતઃકરણમાં અણ-સમજને કુદરતી અંધ હોઈ છે. તે તેઓ સમજ શકે છે. ત્યારે જાણેલા કે મહેનતુ છતાંનાં ઉછેરવા લોકોની ઉદ્વિગ્ધ એવી અંધ પારખવા જેટલી કામગીરી રતી હોતી નથી.

મહેનતુ લોકોને પગારદારની અમુક સમ પહેલી તો એ કારણે યાપ છે કે તેઓ તેમને મળતા પગારના પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય તપાસી નહિ શકે એવી તેમના ઉપર

૧૫ પડે છે. અને કોઈપણ માણસ પૈસાનું મૂલ્ય ઘટાડે.
સરવાળે મહેનતુ વર્ગને જીવવાનું હોવાથી તેણે
માણસ પ્રત્યે તેમને કુદરતી સંગ્રહણ એ દેખીતું છે.

પગારદાર પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય નહિ વધારે એવા
રહે એ પણ અસંભવ નથી. કારણ ધણે ભાગે તો
તેની જીને, તેના ઘરના તમામ ગૈરજીને, બે સારા
માર હોય તો તેના આજીવન પછી ચોરીનું ધન જ
પવરાવતો હશે. સ્ત્રીઓ અને પદોએ પણ અંગમતુરી
સ્ત્રી જ જોઈએ-રણું, જ જોઈએ એમ કહેવાનો
માણસ નથી પણ અંગમતુરી ન કરે તો છુદ્ધ મતુરી
કરવી જ જોઈએ એમ કહેવાની મનસુખ જરૂર છે.
તેની પત્ની ચોવાના જ આગ્રહને ઉછેરે છે તે તેમના
હિસ્સા વિધિ નાખ્યા વિના પાકેલી મતુરીઓનાં
રાણને તેણી જ મહેનતે ઉછેરી શકે. આમ જ પત્ની
છુદ્ધ અને હાથની મતુરી કરે તેનો પતિ તેને ચોરીનું
ધન નથી અવરાવતો, અને ખરું પૂછો તો આજકાલની
પત્ની ચોવાના આગ્રહને ઉછેરવાનું પણ કા કરે છે.
તો તેમને શુભજાણવાને મળતી રહે છે, અને જતાં
તેને ફોજનું અવરાવે લાય છે. જેનામાં આજકા
ની કાષકાત નથી તે જીએ તો મતુરી જ
પરે. પણ આવી જીને પણ ધરમાં નથી નથી
જી આજકાના વિકાસને શુભજાણવાના કામમાં
રાખી પગારદાર પતિ તેને હરામનું અવરાવે
... તો તે કસાદને જીવ કાપવાના મહેનતાણા તરીકે
જીવાઈ બાંધી આપ્યા જેનું યાવ.

પણ સામાન્ય રીતે પગારદાર આમ તેને મળતા
પૈસાનું પ્રત્યેક મૂલ્ય રાખે કરે લાય છે. એટલે પગારદારની
મંદ જ મહેનતુ લોકોને રાંકા અને અજુગમો જાપણવે
તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કેટલાક પગારદાર કહેતો કે
હું તેને પંચસો એટલે મારે એને રોટકો પૂરો જોઈએ
કે નહિ! આનો જવાબ જીવન ઉદારણથી લાઈએ.
એક રાજપૂતો દિવાન રાજપૂતી તોડીમાં રહી, પોતાના
સગાંઓને જીવી જીવી રકમની જીવાઈ રાજપૂતી
તિજોરીમાંથી બાંધી આપે તેને તમે છું કહો તમે
કહેશો કે લાઈ, રાજપૂતી તિજોરી આમ લૂટો નહિ.

તે-દલીલ કરશે કે એ મારા સગાં છે તેથી તેમને નિભાવ
કરી આપશે એ મારી-કરજ છે. તમને આ દલીલ
ગણ નહિ ઉતરે. તમે કહેશો કે જુદું જુદું તો હું તેને
રાજપૂતી તોડીમાં રાખું તેઓ તોડી કરે અને પગાર
આવ તો પણ હું વગ તાણનાર તો અજાણજીવ જીવતા
તે કાંઈક કામ્ય હશે. આમ જ આપણે પગારદારને કહી
શકીએ. તને પગાર મળે છે તે હું ખુશીથી જોયવ,
પણ જો દેહના મારે પગાર મળ્યો તે દેહને જ તે જોય-
વાનો. તેમાંથી તારાં સગાં સંબંધીઓને જીવાઈ
આપવાની નથી. જુદું જુદું તો તેઓને હું કામે લગાડ,
કામ કરે ને આવ. તેમાં પણ હું વગ તાણનાર તો
અજાણજીવ પણ તે કાંઈક કામ્ય હશે.

એટલે પગારદાર નાનો કે મોટો પગાર લે છે એથી
કાંઈ લોકોમાં અજુગમો પૈસા થતો નથી પણ તે મળેલા
પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય તોડી નખે છે તેથી અજુગમો
થાય છે. તેથી તેની ખરાબ જાપ પડે છે. જે
કાંઈ માણસ ગામડામાં કામ કરે અને પૈસા રૂપિયાનો
પગાર લે પણ તે રૂપિયા નૈતિક મૂલ્ય વધીને રીતે
વાપરે તો અજુગમો નહિ થાય પણ કદર થશે. અજુગ-
મો છે ભલે ને પાંચ રૂપિયાનો પગાર વર્ષોથી એક
લોકો કરે છે તેનો સાર એટલો જ છે કે આજકા ઉપર
અજોવા પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય વધે છે. એટલે એનું
ખર્ચ કરનારને વધારે પગાર ભલે મળે. એને આપણો
મનાવ છે. તેને પંદર રૂપિયાનો પગાર તો જોઈએ!
એમ કહેવાની મનસુખ પણ એ જ છે કે યોગ્ય દયા-દાન
કરવા પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય વધે છે મારે તેવી પ્રતિ-
અર્થનારને ભલે સારો પગાર મળે. મદનો, મહે અને
સંસ્થાના આગ્રહ પાસે પ્રકાશ પૈસો આવતો અને
ખર્ચાનો હોવા છતાં તેઓ પ્રત્યે અજુગમો થતો નથી
તેનું પણ એ જ કારણ છે. મનપતિઓને પણ સ્થાન
છે; તેઓ 'ટૂંકી' તરીકે રહે એનું માંધીય કહે છે.
તેની પણ આ જ મનસુખ છે.

ધર્મ કરતાં કરતાં સેવા કરનારથી લોકો ઉપર
વધારે જાપ પડે તો તેનું એક કારણ એ છે કે જાન-
મહેનતના ધંધામાં જોઈ કમાણી હોવાને લીધે, તેમજ

મહેનતુ નાતાવરણમાં હોવાને લીધે, ધધા કરનારનાં બધાં કુટુંબીઓને કંઈને કંઈ મજૂરી કરે છે તેથી ધધા કરનાર પૈતાનું નૈતિક મૂલ્ય સાચવી રાખી શકે છે. પણ પગારદાર પણ ધધાદારની પેઠે જ પૈતાનું નૈતિક મૂલ્ય સાચવી રાખે તેવું જીવન બાળ-તો તેના કમળી શોકો ઉપર ઓછી ઊપ ન પડે.

ધધા અને સેવાનો એક કે ન પડે છે તે પણ અઘી વિચારવાનું રહે છે. પગાર લઈને કામ કરનારની ઊપ ઓછી પડતી હોય તો તેવું એક એ પણ શક્ય છે કે તેનું કામ સેવાનું હોવાને બદલે ધધાનું દરેક સેવાનું ધ્યેય જોની સેવા કરવાની હોય તેના હૃદયનો વિકાસ કરવાનું છે. તોડે સોજાના દુઃખદર્દી આર્થ કર્યા એ સેવાનું કાર્ય સદા રહ્યું છે, છતાં દુઃખદર્દી તો જુદી ઉપર આનાદિ અનંત છે, દેહની સાથે જ તે જડેલાં છે. તે દાખ્યાં ટથે તેમ નથી. માત્ર હૃદય એવું ફરી શકાય કે જેથી દુઃખ દુઃખ ન લાગે, દર્દની પીડા પીડા ન શરૂ હોય. આથી વિકાસ કરવો એ જ અંતે તો એક શક્ય વસ્તુ છે, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ બાબત દુઃખદર્દી દૂર કરવાનો સેવા કરવામાં પ્રયાસ થાય છે. તે તેજ હેતુથી નથી થતો. પણ નિરાચાર્ય અને પ્રેમથી, નીતરતાં દેખાએ કરેલા પ્રયત્ન, આમા માણસના હૈયાને પણ ભગતું કરે અને એમ વિકસિત કરીને બાલ્ય સંજોગથી પર એવા આનંદનો તેને અનુભવ કરાવે એ હેતુ ચિદ-કરવાનો છે. આવી રીતે હૃદયનો સ્પર્શ સાધી તેનો વિકાસ કરવાના સાધન તરીકે જ બાલ્ય સેવાનો ઉપયોગ છે. પણ જે કાષ્ટ બાલ્ય સેવા કરે તે દરેક સામા માણસના હૃદયને સ્પર્શી શકે એવું નથી. એ માટે તો પોતાની શુદ્ધિ માટે સદા જાગૃત અને હૃદયના સૂક્ષ્મ સંદેશોને ઝીણવાર, આત્માર્થી પ્રુષ્ઠની આવશ્યકતા છે. જે પોતાના હૃદયને દંડેણી શકે છે તે જ સામાનાને સ્પર્શી શકે. એટલે જો અંદરથી જ સેવા કરવાનો આદેશ મળે છે તે જ સેવા ફરી શકે છે. બીજા સેવા કરનારા વૈદ કે પણ ઉપચારો જેવા હિતચી ઉપકારો રહે છે. ચોરીના પણ ધધે છે, મજૂરીના પણ ધધા છે, શિક્ષકોના ધધા છે તેમ ધર્મગુરો અને સેવકોના પણ ધધા જ હોય છે કે,

દરેક ધધાદારી-સાધકથી કે અર્થાગપણે પૈતાનું ગુજરાન કાઢે છે. અને પૈતાને સોંપેલું કામ વધારીથી કરે છે. જ્યાં હૃદય ન ચોક્કસ હોય ત્યાં સેવાનો પણ ધધા જ ગણી શકાય. કેટલાક ધધામાં જડ શરીરનો વધારે ઉપયોગ પડે છે. કેટલાકમાં છુટિનો વધારે ઉપયોગ પડે છે. જુદાના ધધામાં વધારે કુશળતા જોઈએ છીએ. પણ વધારે કુશળતા જોઈએ તેથી તે સેવા નથી થતી. તેમ જડ-શરીરનો વધારે ઉપયોગ હોય ત્યાં સેવા ભેટી નથી જતી. જે કામને બીજા ના પસંદ કરતા હોય અને તજજ્ઞ હોય. છતાં તે કામ સમાજના હિત માટે આવશ્યક ગણીને (ભાગી કે, જોનીનું) કરવામાં પણ સેવાનો ધધા થાય છે. કાષ્ટ સંસ્થાના, પગારદાર બનીને ખાદીકાર્ય કે હરિજનશિક્ષણ કરનારના મમાનપદે ઉપર કશું તેમ જોની વગેરે હરકેલ ધધાનું કામ કરનાર છે. આ બધા જ કામ કરે છે અને પેટ ભરે છે. કાષ્ટ વધારે મોજ કરે છે કાષ્ટ ઓછી, પણ જો તે કાર્ય કરતાં કરતાં શોકો માટે તેવું હૃદય દબા કરે અને તેમના આત્માની સાથે પૈતાનો આત્મા એકકાર થતા મળ્યા કરે તો જ તે સેવાનો ધધા કરનાર મરી કેવળ સેવક થાય. એટલે અંશે તે સેવક થાય તેટલે અંશે તેની ઊપ પડે. તાલે પછી તે પગાર લે કે ધધા કરે.

એક કામ કરનાર ખદીપ્રતિ કરીને એક દિવસનો એક રૂપિયે કમાય છે તે રૂપિયાનું ધર માટે અનાજ લાવે છે. બીજો એક ખેડૂત ખેતી કામના દિવસો અને ઉત્પન્નનો દિવસ કરતાં એક દિવસના ખેતી કામ પેટે એક રૂપિયાની કિંમતનું અનાજ ઉત્પન્ન કરે છે. દબે આ રૂપિયાની કિંમતનું અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખેડૂને જે કામ કર્યું તે દિવસ તેનો સ્વાર્થના કામમાં ગયો એમ કહીએ તો ખાદીપ્રતિનો જે દિવસ પૂર માટે અનાજ લાવવાનો રૂપિયો કમાવામાં ગયો તે દિવસ પણ ખાદી માટે નહિ પણ સ્વાર્થના ધરકામ માટે કરેલો એમ જ કહી શકાય. એટલે ધધાદારીના સમય સ્વાર્થના કામમાં અને, સેવકોના સમય સમાજહિતના કામમાં જાય છે એવું સમજવું જાય. બેસું છે. સેવક જેમ પૈતાનું ધરખર્ચ કમાતાં કમાતાં જે કાર્ય કરે છે તેમાં

સમાજનું દિત યાવ છે તેમજ એક પછી, પોતાનો શાસ્ત્ર કમાતાં કમાતાં ને અનાજ ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં સમાજનું દિત યાવ છે. બન્ને એ રીતે નેતાં ધંધા છે અને સેવાના જ ધંધા છે. જ્યાં સુધી આપણે સમાજને પોષક ધંધા યોગ્ય મહેનત અને સમય અર્પણે વફાદારીથી કરીએ ત્યાં સુધી દરેક ધંધા સેવાનો જ ધંધા છે. અને દરેક ધંધામાં સમાજનું કામ થવા સાથે પોતાનું કામ યાવ છે. માણસ પોતાની જવાબદારીથી કાંઈ ધંધા કરે કે સંસ્થામાં પગાર લઈને કામ કરે તેથી તકવન પડતો નથી. પ્રમુખીયત સંજ્ઞામાં આવી ધંધાની બંધી કરી દરેક ધંધા સંસ્થાઓદ્વારા પગારદાર શક્તિ સક્ષાત્ત્વમાં આવે છે

ત્યાં બધા સંસ્થાના જ નોકરો છે એમ કહો અથવા બધા સેવકો છે એમ કહો.

પછી જે લોકો ઉત્પાદક કાર્યના ધંધામાં પડવાને બદલે પૈસાનું નૈતિક મૂલ્ય હાથેનાર હાલના મનિષીના શોખને પોષવા ખાતર, સંગીત શીષ્યવૃત્ત, બાળકોની કળાશ રાખવી, મોટર હાંફી, ફરનીયર બનાવવું કે એવા જ ધંધા કરી કાળજ વખતમાં સેવા કરવાની કે કાળજ પૈસાઓ સેવા કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેઓ લોકોને ધોલ મારી ગાલ પંખાગવાનું કામ કરવા નીકળવાની ઇચ્છા કરવા જેવું કરે છે. તેવા મધ્યન સેવાનો ધંધો કદી નહિ થકાય.

અમર આશા

: પ્રાચી :

અયે મુહૂર્ત ! તારૂં પદ લગી, બીના ઉરથી
ધરું પુનિત પ્રેમ અંજલિ; કોર યે કાં તદા
અગાવી દઈ ઠોકરે તહું ધુતકારી કાઢે સદા ?
કરું હું તવ ગોઠ માંહિ જાવા-તહું હૃદયેલ કાં ?
ભૂલી જઈ હું ને તુંમાં કંઈક ગાંડુથેલું લવું
તદા દુઃખદ લાન લાવી કથમ ઉરને ચીરે તહું ?
લકે તવ કોરતા યદ્રી રહે તહું દૂષી મુને;
બલે ગરજ ફૂંકથી પગ કરે મને મૂર્છિત;
લરી મમ ઉરે સખે ! સભર ખાત્રી, કાલિય આ
તથા પડ નીચે અગીલયું મુદુલ હૈયું બીનું
રહું ધળકતું.

અને અમર આશા મુદારે ઉરે
જરો ક ડિન તા તહું પડ ધ સાર્થ કાલકમે,
અને અમીઝદો કુદી દિયુણુ નેશથી, ધોધમાં
ડુબાવી મમ તપ્ત અંગ કરશે બધાં રીતજા !
પ્રત્યક્ષ નરોત્તમ રાવજ

શિયાળાની રાત

શ્રી. ' હિમાંશુ '

પાત્રો

દાદુજી	પિતા
રામેશ	પુત્રો
મોહન	
મણિ	માતા

સ્થળ :—એકાદ શમળવીના ધરની એકાદી.

કાળ :—શિયાળાની રાત્રિના નવ-દસ.

[એક એકાદીને છેડે મણિ અને એની માથે કડકડતી ઢંડીથી બચવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. અને શરીરે સરખાં જ છે કારણ આપના પેટના ખાડા અને મણિના મોંની કચલીઓમાં ખાસ ફેર નથી.

બરાબર આજ વખતે 'ખબ'... 'ખબ' કરતો દાદુજી આવે છે, તે એક પડાપાળો છે. ખાખી ઢાંખા ડગલાને પાછળથી એક હાથનો ઓરો છે. અને ખંભે બાહ્યોની જનોઈની માફક પટો પડ્યો છે. માથેથી ફેંટાને છેડો બેઠારી પુઝાની બાંધેલી છે.

એકાદી પાસે જાતી જોડા બેઠારી, પુઝાની છેડે છે ત્યારે જ તેને ચક્રો દેખાય છે. પાંચ-દસ-દસ પસાર થઈ ગયા છતાંય દાદુજી હજી ખડતલ છે.

પટો બેઠારી દાદુજી તાપણી પાસે બેસે છે. એકેએક મણિ તેની સાથે આવીને બેસે છે.]

મણિ : આખરા ?

[એ પ્રભમાં રનેક નીતરે છે.]

દાદુ : કોઈનાં હજી નથી આખરા !.....આજનો મારેય મોકું થયું.

મણિ : (થોડાંક નવાં રડાં તાપણીમાં ઉમેરતાં)

આવનાં હશે.....રાજ આટાણે જ આવે છે ને ?

[એકએક ઢંડા પવનની એક ફંક આવીને બનેને ધ્રુજવી જાય છે. મણિ પોતાના એકેએક સાડલાની સોડ વધુ સંકેતે છે.]

દાદુ : મોહનને પેરવા શું છે ?.....કાંઈ કાટ ખોટ ?

મણિ : મોહન તો માધુલાલ શેઠના છોકરાનો—હાં તમે આપ્યો. તો.....એ છીંકથી રંગનો કાટ પહેરે છે.....પણ બિચારા રામાને પેરવા કંઈ જ નથી એવું તો એનો જૂનો ઘોળો કાટ પહેર્યો છે.

દાદુ : તેં મને કેવું જુને હમણાં જ.....કાટ વેચવાવાળા આવ્યા'તા. એકાદ જૂનોપાનો લઈ દેવ; મને શું ખબર?...ચરમ કાટ રૂપીએ રૂપીએ ને દોડ દોડે મળતા'તા...

મણિ : મેં તો કહ્યું'તું એને કે રામા તારે કાટ એકતો હોય તો લે ને ? શિયાળે કામ આવશે... ત્યારે એ' કે' કે માલશે, લઈ લઈને હોત તો આજે દાઢ ન અમલી પડતને !

દાદુ : હશે ! હવે આજની જ રાત છે ને !.....કલથી તો મારે કામે નથી જવાનું શેઠને ત્યાં.....એટલે કાલથી આ કાટ રામો પેરશે અને મારે !.....મારે માલશે

મણિ : કેમ નક્કી થઈ ગયું ?

દાદુ : દારતો ! આજે...આજે જ રાતે તોફારી કરી આવું એટલે કાલથી પેન્સીસ પર. એમ તો શેઠ બહુ ક્ષણ છે હો ! એતો મોડું માણસ ! કોઈ દિવસ કચર આવે તે વહે..... પછી જુ' જલજલને દેવીપાના તો મારા પર મારે હાથ.....પણ એતો મુનીમ જ એવો છે, શેઠને ઊંચું બરવે છે કે “ધરકાઓથી કામ થાય જ નથી” એટલે તેમને કાદી મૂકે.

મણિ : (આશ્ચર્યસંહિત ધન્ય કરતાં) એવું તે કાંઈ હોય ?

દાદુ : હોય શું ?.....યયું. મારી માથેરાળા ચાર જીયારા વિના રોટલે પેર. બેઠાં. એ તો કું જૂનો માણસ અને વળી.....કાં બૂલી ચઈ ?.....અંધ સાલ જ એવવા તોફાનમાં—નઈ પેલા શેર બળરવાળા તોફાનમાં—શેરે નહીં પેલા લોકોના શેર જાડાલાયથી લેમીને એટલો કરેલો ત્યારે—ત્યારે તો રાંગ મેં આપને બચાવી લીધેલા.....કાં કાંઈ બૂલી જાય ! એટલે [રોડથી] આપણે તો દેવીપાને કીધું, “ હવે મારાથી કામ નથી થાવું. બા ! હવે તો કું ધરડે થયો.....અને એ શેર બળરવાળો વાત.....મેં મોટે મોઢ કરી દીધી.....એટલે દેવીપા તે તો દેવીબા ! સાક્ષાત દેવી જ જાણે. કૃત દહમી મારી અરજ ‘ગમીસ’ કરી દીધી. કે’ એ “ દાદુ ! કું મુનીમને કહીશ કે તને કાલથી ‘પેન્સીસ’ પર ફરિદ.

(હાતાં) એમતો મારી નોકરી થઈ જૂની.....દેવલા. વરસ ર્શો ! હું રામાની બા !.....

મણિ : (દેવતા ફેરવતાં) રામાના જનમચારક તમે ત્યાં છો.....હરોળને હોળ, દત્તર દાદુજી : (વિચાર કરતાં) હોળ.....હથ્થર ?.....રુમે દત્તર વરકતો નઈ ! પેલી સાલ પાણી આળ્યું ત્યારે તો રામો પાંચેક વરદ બેરાં અને છ વાતને તો આજે બારેક વરદ.....ત્યારે તો રામાને દત્તરસું, કિતરીને અઘારસું બેકું..... (ઊંઘાણમાંથી) હા !.....અઘારને બાર : બારને અઘાર.....

મણિ : (વિરમયથી) શું અઘર, બાર ચરવા કરો છો ?

દાદુજી : એતો આજે માનસંગ મળ્યો તો તે કે “આપણે તો જૂનો મન'ધ છે કાકા ! તમારાથી કોણ સારો સગો મળવાનો હતો ? જમે તેમ તોય દાદુજી અવેસ'મનું ધર ! મારે તો મારી રૂઠી તમે હા કા'તેય આપવી છે અને ના કે' તોય આપવી છે.

મણિ : હા !.....હા ! એમતો માનસંગ લાજ રૂપીઆનું માણુદ. અને રૂઠી ! એને તે બાર હોય ! અને ન્યાં

ખાં ચૌદ. બેડે પાણી ભરે છે તે ! અરે ! પણ એ તે હોકરી છે—જેનાં નામઃ તેનાં જ ગુચુ..... જાણે લખખી. આંગણું અજનાળે એવી છે. (સુખી સ્વપ્ના જોતાં) મારે તો એ આ ઘરમાં પગ મૂકે કે ઘર હાથે જોવાનું તો રે'. (હનાંશ યતાં) અરે પણ ભગવાન એ દિ' ક્યારે દેખાડે ને ક્યારે હું એની માળા-કેતુ'.

દાદુજી : એતો 'એ' રહેશે છે રામાની બા ! નહિ તો વરુદ વઢે શું કરવા ? મારી આરકોથી વાડી ખૂંદીને,

અમેમંગનાં હોકરોને, ધગમાર વગરનાં, પારણી ચાકરી કરવાનો વખત શું કામ આવે ?' (ગગનગળા યપ્તને) મારે આંગણે હાથી જેવી ભેંસો જૂલતી, એના ધણીને આજે પાવણું દૂધ.....અરે દૂધ વેચવાનો વારો આવ્યો. મારાં હોકરાં દૂધ જોતાં નથી. પારકાનાં એમાં કીલકાં વ્યાવડી નાની ઉંમરે હિટકયાં પડે છે.....હોકરાને કન્યા મળે છે ત્યારે પણ વિચારવું પડે છે કે 'લગ્ન કેમ કરવું ?' (નિસાસો નાખીને) અરે ભગવાન ! આ મરીંજી !

મણિ : (પોતે આંસુ જુગીને દિંમત આપતાં) અરે ! એમ શું દીસા યઈ જાઓછો ! (ન માનતી હોય તેમ) આપણે ગરીબ ! અરે ; ગરીબ કેવા ! ગરીબ હોઈએ તો કંઈ માનમુંગ થોડો આપણે ત્યાં કન્યા દેવા આવે ? હોકરાંના દસ, તમારા અગીઆર અને મારી સાવના આઠ.....ત્રીહ, ત્રીહ રૂપીઆનો મહીનો પડે—એને ગરીબ કેવાય ?

દાદુજી : અરે રામાની બા ! પણ લગ્ન તે કંઈ રમત વાત છે ? થોડા કંઈ પાંચ પમીસે હાલવાનું હશે ! નાખી દેતાં પણ બસોની રકમ જોઈએ.

મણિ : (થોડો ગકારાદ પછી સ્વસ્થ યતાં) બહેન તો !...જનન રોને ત્યાં તથા પચીસી તો પડ્યા છે ને તમારો બે મહીનાનો પગાર-ટુંડોને ત્યાં છે...હવે બહુ-બહુ તો સો રૂપીઆ જોઈશો.....એતો.....એતો યઈ રહેશે તમે તમારે માનસીંગને 'હા' બણી દેજો.

દાદુજી : (દિંમતથી) અરે ! એટલા તો બાળે કે રોને ત્યાંથી લઈ આવીશ એમ તો દાદુજી મંઈ સાવ નામો નથી યઈ ગયો. હે ભગવાન ! સાજ તારે હાથ છે મારા બાપ !

મણિ : ભાઈ, બેટા !

[સામેથી આવતા રામાના મોં ઉપર એક દારવરેખા આવે છે. રાડે પીછ ગયેલા દેદમાં કોઈ અચાત હરે પ્રસરે છે. દાદુજી દમણાં જ વિચાર તંદમાવી જાણે છે. રામો અને મોહન આંતરે તાપણી પાસે બેસે છે.]

દાદુજી : કેમ આટલા બધા મોડા પડ્યા !

રામો : (મિષ્ટક છૂંપાવતાં) આજે જરા મેળાની ધવાલ તથુ હતીને બાપા ! એટલે મોડું થયું.

મોહન : (ધૂંધવાનો) અરે ! મેળો કેવો ને ધમાલ કેવો ! મૂનીએ જાણી નેહને જ મોડા જોડ્યાને !

મણિ : કેમ ? કાંઈ પ્યુ'તું ?

રામો : (અચાચ કરતાં) એતો મોહન અમણે જૂસો મારે છે.

મોહન : ના બાપુ ! (હાજીડો પડતાં) રામાએ અને ઘેર કે'વાની ના કડી હતી (રામાને ખતાવતી) મહી દેના દેને રામા !

[દપ્તજરી આંખે રામો મોહન તરફ જોઈ રહે છે.]

હાફુલ : તે શું થયું છે મોહન !

મોહન : તે આજે તો બપુ ! શેડ મોહનને એક તમાચો લગાવી કાઢ્યો.

મણિ : (એકદમ) તમાચો !...એટલું બધું શું કરવા !

મોહન : તે મારવા હોય તો મારે...પણ શાશો શું કરવા...

[એકાએક મોહન અટકી જાય છે...રામો ડોળા કાઢીને ન કહેવાને સમજાવે છે.]

(રામો) તે એમાં ડોળા શું કરવા કહે છે ! એવો છું બોલ્યા વગરનો ખેતી રહે-મને તો એ એવી ગાળ દે ને તો સામી ચાર ચોપડું.

હાફુલ : શું થયું છે રામ !

રામો : (ન છૂટકે) એતો આજે સવારે અમે મોઝા મવાને તે જરૂર વધુ વખત થઈ ગયો. એટલે શેડ જરા ખીલવા અને એક નાની ટપકી મારી. ને...

મોહન : (વચ્ચે) ટપકી શાલી ? આખો ગાલ તો લાલ લાલ થઈ ગયો તો, અને મોઝાપ રોના ! રાજ કલાક તો આપણે લઈએ જ છીએ-આજ સવાર ક્યાકમાં પણ ત્રણ મીનિટ કમ હતી (કપીત કરતાં) એ તે કોણ મોડું કેવાય ! કોણક દિવસ એમ પણ હોય ! અને પેણ મુનીમ કે " કે . એમને તો મીઠાઈઓ ખાવની ધોખીને ત્યાંથી કપડાં લાવવાનાં એટલે વાર લાગેસ્તો ! " તે અમારે ઝાઝા ગલ્લામાંથી પેસા લાવવા છે તે મીઠાઈ ખાઈએ. અને કપડાં ઉત્તળા રાખીએ તેમાં એ શાનો જણે છે ! અમારા લાવના જોરે રાખીએ છીએને. મણિ : (હાફુલને) તે તમે હોટલે જવને ! મુનીમને અને શેડને કોને કે છેલ્લેઓને આટલું બધું કેમ સતાવે છે.

હાફુ : એતો હું જાણ.

રામો : એતો બધું ઠીક બા ! પણ મારો તો શેડ આઠઆના દંડ કયો.

મોહન : (આશ્ચર્યથી) ક્યારે વળી ? મને તો ખ્યાલ પણ નથી. શું થયું હતું રામ !

રામો : એ તો એક કોશી પીનારને મેં બૂલ્યા રપેશીવલ બનાવી આખી તે એણે શેડને ફરીઆદ કરી કે એને તો ચાહતી બાધા હતી. એટલે શેડ ખીજવા અને આપો ફીજો દંડ કરી નાખ્યો. પગાર આપે ત્યારે આખી આઠ ફપડી અને દંડ કરે ત્યારે અર્ધી-એ દિવસની રોજ.

મણિ : તે દિવસ ધ્યાન રાખીએને !

રામો : ખ્યાન ! ખ્યાન !... ..ખા ! માણસ તે પડી કેટલું ખ્યાન રાખી શકે ! સવારથી સાંજ સુધી...હાઠખાની સગડી...ચાહ, ખાંડ, દૂધ, રપેશીવલ કેરી.....અને એજ બૂના ઠીમડાં.....મારું તો મનજ કરવા મઠિ છે. બા ! સગડીની કતે જોમો રહી રહીને ખાંધજો તો થવા આજે હવે બહેરે ! પણ ધાણ...અને તોય ઉપરથી સેકના છુંકારા હુંકારા ને માર-આઝા રજું હોય એટલે દંડ.....

હાફુલ : એવો હું કામે હોટલે જઈશ ને શેડને મળી આવીશ. વળી ચોડાક ફીપા પણ ત્યાંથી લાવવા પડશેને ! તહીં તો વળી રામાના લગન થી રીતે કરજું ?

મોહન : (હર્ષમાં) કેની ! બાંભી લાવવાની વાત કયોજે બાબા ! (મણિને) બા ! હવે તો બૂખ-લામી છે.

[મણિ જીડીને ઝૂંપણની અંદરતા બાગમાં યાળાઓ નેના જાય છે.]

(અતુલધાન પાને ૭૭૧)

સદ્ગુરુપરાયણ

માસ્ટર મહાશય

શ્રી. કાકા કાલેલકર

જેવી રીતે ન્યાયમૂર્તિ મનાડેનાં ધર્મ વિષયક પુરવઠાએ અને નાસિકતામી આસિતકાળ તરફ વાળે એવી જ રીતે સ્વામી વિવેકાનંદનાં મૂલ-મથોને વાંચ્યા પછી હું 'સંત મત' તરફ વળતો થયો હતો. પણ સ્વામી વિવેકાનંદનું આ વાક્ય મારા અંતઃકરણને અસર કરી ન ગયું હોત કે, 'મારામાં જે કંઈ છે તે બધું' અને સદ્ગુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસ તરફથી મળ્યું છે, 'તો સ્વામીજીને વાંચીને પણ મેં મારી 'પ્રાથનામંત્રણ' વૃત્તિ' ન છોડી હોત. ધર્મનો આશય છે શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર. આ બધું સ્વામી રામકૃષ્ણમાં હતું, અને ખરેખર એઓ અવતારી પુરુષ હતા; યુગ પુરુષ હતા. અને આજે પણ એવું જણાય છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણથી વિશેષ પ્રભાવિત હોવાથી અને સ્વામી વિવેકાનંદનો ઉપદેશ પણ અંગ્રેજીમાં હોવાથી જ તે વધુ હૃદયગમ થઈ શકે.

મેંસમુલરે પ્રગટ કરેલ રામકૃષ્ણ પરમહંસના ઉપદેશ પણ એટલા હૃદયગમ ન થઈ શકત નો એ પહેલાં વિવેકાનંદને ન સંખ્યા હોત.

અંગ્રેજી ભાષાના આશ્ચર્ય ઉપરાંત સ્વામી વિવેકાનંદની વિવેચન શૈલી પણ ધ્યાન દેવા જેવી છે. એમને એ વાતનો રખડ ખ્યાલ હતો કે એમણે પોતાની વાતો શુદ્ધિવાદી જગત સમક્ષ રજુ કરી હતી. સાથે સાથે તે જ શૈલીથી નિરપણ કરવામાં પણ તેઓ સિદ્ધકંત હતા.

સ્વામી વિવેકાનંદ રાજકારણમાં કંઈ જાગ નથી લીધો છતાં એમની નસેનસમાં દેશાભિમાન ભળ્યું હતું. આ વિચારને એમણે જ જન્મ આપ્યો હતો કે, પતિત ભારત પ્રણદ ભારત બનીને સંસારભરતું ગુરુષદ શ્રદ્ધા કરે. અને એ અનુચાર એમને અનેક પ્રાધાન્ય અનુવાપીઓ પણ મળ્યાં એવામાંનાં ભગિની વિવેદિતાનું નામ ખાસ લેવું જોઈએ. આ મદાન ભગિનીએ ધૃતિહાસ, કેળવણી અને કલાના શાઓનું ગંભીર અધ્યયન કર્યું હતું, તે જ રીતે એમનું સમાજશાસ્ત્ર વિશેનું જ્ઞાન પણ અસાધારણ હતું. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા મદાપુરુષ પાસેથી દિગ્દુર્ભ-દિગ્દુર્ભૂતિનું રહસ્ય સમગ્ર શ્રદ્ધાની પાત્રતા એમનામાં વિશેષ રૂપે હતી. અને એ રહસ્યને પોતાની સંસ્કારી અને સદાનુભૂતિપૂર્ણ દષ્ટિથી ગૌરવપૂર્ણ શૈલીમાં

સંસાર સમક્ષ રણ કરવામાં પણ એ ઠીક સફળ થયા. એમનું તમામ સાહિત્ય ઉચ્ચકારીનું છે. અને એનું વાચન કરવું એટલે વિશ્વવિદ્યાલયની સંપૂર્ણ ફેળવણી લઈ લીધા બરાબર છે. એ મહાન દેવીએ દિશમાં આવી દિદુધર્મની દીક્ષા લીધી અને દિદુધર્મના સાથે એકરૂપ થઈને શુદ્ધ અંતઃકરણની લગ્નનીધી સેવા કરતાં અંદનની માફક પોતાની કાયા પસી પસી છવન સફળ થયું. એમને એવી ખાતી થતી હતી કે રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ એ ગુરુ-રિષ્યની બેઠી નહિ પરંતુ એ બે શરીરમાં વિચરતી એક જ વ્યક્તિ હશે નિર્માણ કરી હતી. એની જ પ્રેરણાથી અનેક બંગાળી યુવકોએ નિર નિરાશા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી પોતાના શુદ્ધિવૈભવથી તરફવાર અમલકારો કરી દેખાડ્યા.

એક દિવસ ભગવા રંગની બાંધણીનું એક પુસ્તક મારા હાથમાં આવી ગયું. એ પુસ્તકનું નામ “ગોસ્વેદ આંદ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ધી આનંદિય મેન આંદ ધનિયા એન્ક ધી વર્ડ.” “સ્વામી વિવેકાનંદનો આભાર દર્શક પત્ર સ્વર્ગમાં હતો-” અત્યંત, અત્યંત, અત્યંત આભાર ! હમ્મર હમ્મર ગુરુદેવનું ચરિત્ર આપને હાથે જ લખાવી લેવાની હતી. અમારાથી તો એ કામ કદી ન બની શકત. ક્રીસ્ટ દેશના અલ્લાહુને (ખ્રીસ્તી) પોતાના ગુરુ સુશ્રાત (સેક્રેટરી) નો સંવાદ લખ્યો હતો પરંતુ એ આખામાં પેટ્રે જ દેખાયા કરે છે. આથે ગુરુદેવનું ચરિત્ર લખ્યું પણ આપને તો આમે ગુપ્ત જ રાખ્યા છે.

ઉક્ત ગ્રંથના લેખક “એમ” રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય મહીન્દ્રનાથ ગુપ્ત જ હતા. સ્વામી વિવેકાનંદ ઉપરના પત્રમાં એમની અટક “ગુપ્ત” શબ્દ પર સ્લેખની સુંદર રચત કરી છે. (આ રમ્પિ-ચિત્ર લખતી વખતે મારી પાસે એક પણ ગ્રંથ નથી. ઉપરનું અવતરણ પણ ચાદાસત ઉપર આધાર રાખીને લખેલ છે.) રામકૃષ્ણ મિશનમાં મહીન્દ્રનાથ ગુપ્તને માર્ટર મહાચળ કહેતા. એમણે “માર્ટન હાઇક્રુસ” નામે એક ચોટી હાઇક્રુસ ચલાવી હતી, એટલે કદાચ એટલા જ કારણે એમનું એ નામ પડી ગયું હશે.

માર્ટર મહાચળનું “ગોસ્વેદ” અરેબિક એક અર્થ ગ્રંથ છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાના શિષ્યો વચ્ચે ખેસી-ને જે અતેકાનેક ધર્મ-ચર્ચા કરતા, તે ચર્ચાને ખૂબ નિરાધી અક્ષરે અક્ષર ગ્રાપીમાં ઉતારી મેળા. એથી ગુરુદેવના દેહત્યાગ પછી સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના થતા પછી એમણે પોતાની ગ્રાપીમાંથી મોંધ બેંક બેંક આખા સંવાદ લખી નાખ્યો. પ્રત્યેક સંવાદની શરૂઆતમાં ગુરુદેવ એ મમ્મે કર્યા બેંક હતા, કદ તાર એમનું મોં હતું, કેવુ ઉપવસ્ત્ર પહેવું હતું, એમનો હોશ કોણ તૈવાર કરતું હતું-આની આવી ત્રીશી બાબતો લખીને એમણે પ્રસંગનું અભિદ્યય ચિત્ર ખડું કરી આપ્યું છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે વાંચન પરથી વિદ્યા તો નામ માત્રે વહેતી મેળતી. એમનું સમગ્ર જ્ઞાન જ્ઞાન જ્ઞાન અવસરે એમણે ગુરુ માનેક જુદી જુદી વ્યક્તિઓને મુખેથી જ પ્રાપ્ત કરેલું. મિત્ર મિત્ર સંપ્રદાયોની મિત્ર મિત્ર સાધનાઓના એમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી જોયો હતો. જ્યારે શ્રેષ્ઠ એમની સામે બેસી શાસ્ત્ર-પ્રચન કરવા લાગતો ત્યારે એ કહેતા, “હું જે કહું છું ને જ સાચો અર્થ છે, કારણ કે એ અનુભવો વિષય છે. ને મારો બનાવ્યો અર્થ” શાસ્ત્રમાંથી વ્યક્ત ન થતો હોય તો શાસ્ત્રની સાથે તે સંચિત ન હોય તો સમજી લેવું બેંકએ કે લખવામાં અથવા અર્થ કરવામાં જરૂર કયાંક ભૂલ થઈ છે.”

હરેક શિષ્યને તૈવાર કરવા માટે એમની પદ્ધતિએ પણ મિત્ર મિત્ર હતી. જેમની જેની ચેતના અને મનોરુચિ એવી એમને સાધના બનાવવામાં આવતી. પોતાને પ્રથમ પહેલી જ મુલાકાતે ગુરુદેવે એમના ઉપર કેવી કૃપા કરેલી એનું ખૂબ ઇશ્વર વચ્ચે આપીને માર્ટર મહાચળે પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત કરી છે. થા તો આ સંવાદો “શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત” નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ એનું જ અંગ્રેજી તે “ગોસ્વેદ” થયું. આ પુસ્તકથી એમને ખૂબ જ લાભ થયો. પરંતુ તેને એમણે “કથામૃત-રેક” ના નામથી અમગ રાખીને ચરિત્રવાન

માધકાને એમાંથી ઠીક મજાવતા કરી.

એવી રીતે કામગીરી કેમ ખાવાની યીજ મળે તો તે ઠાકા ઠાકા કરીને પોતાના બધા જ્વતલાકુએને બોલાવે છે અને એકસે જ ન ખાતાં ધીધમિત્રાની સાથે બેસીને ખાવાની શાસ્ત્ર આજ્ઞા પાળે છે, એવી જ દશા મનુષ્યજાતની છે. આથી મેં મારા એક મિત્રની સાથે મળી 'ગોરપેશ' નો મરાઠી અનુવાદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પહેલાં રવામી રામભીરજીના લેખોના અનુવાદ હું કરી ચૂક્યો હતો એટલે "આધુનિક શિક્ષિતોના વેદાંત" ને મરાઠીમાં પ્રતિપાદન કરવાની કળા હાથ બેસી ગઈ હતી.

એ અરસામાં વેદાન્તના વાચન અને મનન તથા દેશની પરિસ્થિતિને કારણે વૈરાગ્યસાધના માટે દિમાશય જતું અને જરૂરી લાગ્યું. આથી ત્યાં જતાં પહેલાં કલકત્તા જઈ આવી રવામી વિવેકાનંદનો મઠ, ઉદ્બોધન કાર્યાલયના રવામી શાસ્ત્રાનંદ, શ્રી રામકૃષ્ણનાં પત્ની શ્રી શારદા માતા અને માસ્ટર મહારાયને મળી લેવાનું મેં તકકી કર્યું. સુવારે ૬-૧૦ વાગ્યે હું માસ્ટર મહારાય પાસે પહોંચ્યો. ધર જતાવત્રા મિશનનો એક બ્રહ્મચારી મારી સાથે અગંગે દત્તો. મને ખબર મળી કે ત્યારે માસ્ટર મહારાય પૂજામાં બેઠા હતા. ધરમાં જ્યાં જ્યાં પ્રાર્થના દેખાતી હતી. થોડી જ વારમાં એક લગ્નમુર્તિ અમારી સામે આવી ઉભી, મારી થોડી ઓળખાણ કરી લીધા પછી એમણે સતેષ અનુભવતાં શ્લોક, 'ગોરપેશ' નો મરાઠી અનુવાદ કેવળ પડિત જ નથી, તે સાંપક પણ છે. સફેદ દાદીથી એમનો મહેરો લગ્ન દેખતો જ હતો પરંતુ એવી વિશેષ તો એમનાં નેત્રોમાંથી લાંબા સમય સુધી ધ્યાનમાં બેસવાની હદના અકળ થતી હતી. સામું ભેટાથી એમની દક્ષિણ વ્યવહારકુશળ મનુષ્યની વેધકતા અને અધ્યાત્મ પરાયણ સાધુતાનું ઉત્તમ ચિત્રણ ભ્રમ રહ્યું હતું. થોડો સમય વાતો કર્યા પછી મેં એમની નિદામ લીધી.

આ પછી મેં દિમાશય ઉપર મગ્ગેલી, જન્મેલી

કેદાર-બરી અને કાશ્મીરમાં અમરતાથ આદિની યાત્રા પૂરી કરી પુરશ્વરજી માટે કાપિકેશની બાલુમાં કોષ્ટ સ્થાને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અહીં રહેતો હતો તે સમયે રામકૃષ્ણ મિશનના એક સંન્યાસી અને એ બ્રહ્મચારીએ મારી ધોરણમાં રહેતા આવી ચડ્યા હતા. એમની સાથે મુખ્યત્વે, હું ધર્મ, સાધના, દેશ અને પરિસ્થિતિની જ કેવળ ચર્ચા કરતો. મારા મિત્ર અનંત જુગા (બાબા) મહેર અને રવામી આનંદ પણ એ દિવસોમાં કાપિકેશમાં હતા, એક દિવસ નિર્મલ નામના બંગાળી બ્રહ્મચારીએ મને કહ્યું, માસ્ટર મહારાય આ વખતે શિવાજીના કેટલાક દિવસ રહેવા માટે કાપિકેશમાં આવી રહેશે, આ બંધી અને ખૂબ આનંદ થશે. એમને રહેવા માટે સ્થળ વગેરેની જાગવણ કરવામાં મેં ઠીક પરિશ્રમ લીધો. જે દિવસે એઓ આવ્યા તે દિવસે 'દાસ નમમી' (સમર્થ રામદાસની પૂજનતિથિ) હતી. અનંતજુગાએ સમર્થની તિથિ પાળી હતી. એ દિવસથી અને રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને રવામી વિવેકાનંદનાં મરણો માસ્ટર મહારાય પાસે અનેકવાર જાહેર સાંભળતા. એ વખતે એમના રસમાં પ્રેમાર્દતા અને અપત્ત (બાળકમાં દોષ છે તેવી) પ્રેમસ્તપ્તતા વિશેષ રૂપમાં પ્રગટ થતી. અમારામાંથી અનંતજુગાની ભક્તિ ભ્રમ એમને ખૂબ જ આનંદ થતો. એક દિવસ માસ્ટર મહારાયે મને પૂછ્યું, "તારે ૬૭ થઈ ક્યાં કરવાનાં છે ત્યારે જુઆનાં બધાં કોઈ સંસ્કૃત શ્લોક દોષાચીં હવે એમનો ભાગે કરજી અભિન્ન-અભિન્ન જ રહી છે."

આધિકે કેવી રીતે રહેવું, કેવું અગ્નિજ્વલ રાખવું, અને કેટલું જોતવું તથા ક્યાં સુધી મોન રહેવું એ બધી જાગતો એઓ ખૂબ વિશ્વાસથી સમજાવતા.

માસ્ટર મહારાયની પાસે રામકૃષ્ણ પરમહંસના સમયની નિત્યોપાસની નાની નાની યોગપીઠો રહેતી. એમાંનું કોષ્ટ પાનું કિચાડીને એમાં લગેલી જાગતોને એ ભેટા અને પછી પાંચ માત મિનિટ આંખો બંધ કરીને એ વાતોનું ધ્યાન ધરતા, આમ કરતાં ત્યારે એ પ્રસન્ન એમના અતંતશક્તિઓ સમક્ષ ખડો થતો ત્યારે

એવું તેઓ વધુ ન કરવા સાગતા. એ વખતે અમને એવું લાગતું કે એ અમારી સન્મુખ બેઠા જ નથી પરંતુ એ પ્રેક્ષકના સમયમાં સમગ્ર પરચદ્ સવા સાંનિધ્યમાં પહોંચી ગયા છે.

શિષ્ટાચારમાં મારટર મહારાજ બહુ જ લુના મતવા સાગતા. અમારું મંડળ તથા બીજા બ્રહ્મપારીઓ અને સાધુ-સંન્યાસીઓ પાસેથી પોતે મહત્વાકાંક્ષી હોવાને કારણે ઠગણે પત્રને સંકોચ અનુભવતા. ખાવાની વસ્તુઓ અમે બીજા દેશોથી લાવતા એટલે, એ તે એઓ અમારી પાસેથી ન જ લેતા. પરંતુ અમે એમનું આસન ઉપાડી દહએ કે ફાળીને દોરો બરી દહએ એ પણ એમને ઠીક નહોતું લાગતું. એમના આ સંકોચને દૂર કરવા મારે પ્રથમ તો મેં મારો મહારાષ્ટ્રીય અભ્યાસ કરી જોયો પરંતુ જંગાળ સાથી-ઓએ મને મના કરી. એમણે કહ્યું, 'મારટર મહારાજ તમને આ આમદથી ખિન્ન થાય છે.'

એક વિષયમાં તો મેં એમને બહુ જ દુખી કર્યો. બધીકેશમાં મારે મારટર મહારાજ પ્રસિદ્ધ સંન્યાસીઓ અથવા વિશિષ્ટ સંસ્થાઓ જોવા જતા ત્યારે મારે પણ એમની સાથે જન્યું પડતું. એ સમયે મેં એમની સાથે લોકો ઉચિત સન્માનપૂર્વક વર્તે એ વિચારે કાઠપણ વાર્તાલાપ શરૂ થતા પહેલાં હું જલદીથી એમને પરિચય આપવા માંગતો કે એઓ સ્વામી વિવેકાનંદના શુરભાઈ હતા, એમણે થી રામકૃષ્ણના સંવાદો પ્રત્યક્ષ સાંજળીને જાણ્યા હતા, ઇસ્લામ મારટર મહારાજ મને વારંવાર કહેતા કે મારે એમને પરિચય ન આપવો કારણકે એઓ બીજાકલ સાધારણ માણસની જેમ બહુ જ નેત્રા માગતા; સાથેસાથે એમને એ પણ જાણતું હતું કે એ સંન્યાસીઓ સાધારણ મનુષ્યના પ્રત્યેના ઉત્તર કેમ આપતા, પણ મને તો એમ જ થતું કે જો લોકો એમની સાથે સંપર્ક રિતપૂર્વક નહિ વને અને માનવી સમજને વાત કરશે તો મારી શી દશા! હું મારી આખો સમય એમનું અપમાન અથવા અનાદર કેમ નોંધી શકીશ. એમ થવા દેવું એ મારે મારે કર્તવ્યમુવત

થવા એવું ન ગણાવ? આ બાવનાથી હું છવ મુઠીમાં સળીને એમની સાથે ધૂમતો, કાઠપણ સ્થગે એમને પરિચય આપવાનું ન ભૂલતો.

એક દિવસ એમને હું સ્વામી રામતીર્થના એક શિવ પાસે લઈ ગયો. એઓ અગ્રણી જાણતા હતા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી બીજા દિવસે હું એકો જ એ સમ-શિવ પાસે ગયો. એ વખતે એમણે એક બીજા સત્ત્વન જોડે મારટર મહારાજના સંબંધમાં વાત કરતા કહ્યું-એવો પોતાને વિવેકાનંદના શુર તરીકે ઓળખાવે છે. એમના આ ઉદ્ગારોમાં તિરકકાર નેવો કંઈક બાંધ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. હું નરત જ સમજી ગયો કે મેં કરેલ વર્ણનમાંથી 'શુરભાઈ' શબ્દ એમણે પૂરો સાંભળ્યો નથી. એટલે મેં એ જ કહ્યું એમની બૂલ સુધારી. જો કે પોતાની આ બૂલ તો એમણે સુધારી પરંતુ જેમણે તિરકકારનો બાવ એમના ચરેરા જમી ન ખરેયો. પણ એમ કહી શકાય કે એ બાવ વધુ દૃઢ થયો. મને બહુ જ માફ સામ્યું અને તે દિનમથી એક મહાપુરુષની મારે કાંઈ વધારું જ આવેલા થઈ રહી છે એ વિચારીને મેં એમને ઉચિત પરિચય આપવાનું સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી કર્યાનો ત્યાગ કર્યો.

અંમને કિનારે ફેરી અને નાગિયેરના આમલના પલ્લા પત્થર પથરાએલા હોય છે. એની ઉપર એક સાધુ એક જ સ્થાને સતત બેઠેલા દેખાતો. કંઈ અંધાણુએ એમને તકડા અને હરાળી બચાવવા એના પર એક રાત્રી જેવું ઊર્જ કરી દીધું હતું. મારટર મહારાજે લોકોને દર્શાવે સાધુઓમાંથી એને જ પચાંડ કર્યો. એઓ વારંવાર એની પાસે જઈને એમના. મને પણ એવાર વાર એની પાસે લઈ ગયા. એ સાધુના બચાવને અર્થે હું કંઈ જ મનન્યો નહોં હોવાથી એની કબોલા કરતો પણ મારટર મહારાજ મને એ પ્રતાપમાંથી કોઈ ખામ વપન લઈને એનો ગૂઢ અર્થ સમજાવ્યા કરતા. એમનું એ વિવેચન મને બહુ આકર્ષક અને શિષ્ટાચાર લાગતું પણ તે સાથે અન્ય એવી પણ શંકા રહેતી કે એ બધી વાત એ સાધુના મનમાં ફાટી કે મારટર મહારાજે પોતાની

બોળી શ્રધ્ધાથી એ પ્રગલ્ભતા, પ્રસાપમાંથી આવેા મહાન અર્થ શક્યો છે. એકવાર એ પચ્ચ સંકા થઈ હતી કે સ્વામી વિવેકાનંદ અને એમના મુકુલાધ્યોએ મળીને તો રામકૃષ્ણ પરમહંસનું આદર્શ મહાર નદિ વધારી દઈું હોય! પચ્ચ આ જાતની સંકા કે નાસ્તિકતા એક કાચુ જ ટકી અને મને મારા પોતાને માટે બહુ ચરમ લાગવા માડી. ત્યારે મેં પરમહંસનું લખ્ય ચરિત્ર અને એમના ઉદ્ધારો જાણે જ વાંચ્યા હતા ત્યારે તો આ સંકા ટકવાનું સક્ય જ નહોતું. પચ્ચ આખરે તો માણસનું મન છે ને, ક્યાંય ક્યાંયના સંકાઓ ઊભી કરશે અને ક્યાંય ક્યાંય આપડશે. માસ્ટર મહારાજને શ્રધ્ધા હતી કે સપ્તીમાં રહેનાર તે શાધુ હૃદય કોટિના મહાત્મા હતા. હું એમની એ શ્રધ્ધાને માંગે ન ગયેા પચ્ચ છતાં મેં માસ્ટર મહારાજ કંઈ બોળા તો નહોતા જ પોતાની ટપાલ ક્ષેત્ર ક્યારેક ક્યારેક એ જાતે જ જતા. એક દિવસ ત્યાંથી આવીને મને ધીરેથી કહેવા લાગ્યા, ત્યાંના પોસ્ટ માસ્ટરને 'સર' કહી બોલાવવાથી તે બહુ ખુશ થાય છે અને આપણું મામ ખૂબ સારીત અને શીઘ્રતાથી કરી આપે છે.

હૃદયિકા પત્રી માસ્ટર મહારાજ કેટલાક દિવસ રૂંદાવન જાંધને પચ્ચ રજા હતા. ત્યાં એકવાર હું પચ્ચ 'પ્રેમ વિલાસવ'ના ઉત્સર ઉગર ગયો હતો. ઉત્સવના અવસરે એ સંસ્થાના પ્રાચીર અને પ્રખ્યાત દેશકાવત રાગ મહેન્દ્રપ્રતાપ તદ્દન સાક્ષ્ય જેમાં નમ્રકાવે અર્ધાધી વઢી જતા આવતા દેખાતા હતા. જેમણે એમને જોયા હતા તેઓ તો એમની આત્મ-વિમોહનની બાદના પર ખૂબ આશ્ચર્ય પામતા હતા. હું માસ્ટર મહારાજને એ ઉત્સવમાં લઈ ગયો. આ વખતે મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે એમનો કાલપચ્ચ જાનનો પંચયથ કાંધને નહિ આપુ અને અમારે રથાને જાંધને બેસા. એટલામાં જ માસ્ટર મહારાજે એટલા જગ્ય જનસમુદાય વચ્ચે રાજ મહેન્દ્ર પ્રતાપને અગ્રજર ઓળખી કાઢ્યા અને માણ કાનમાં ધીરેથી કહ્યું "એ પેલા મહેન્દ્ર સાહેબ અધિક પચે ઉત્તા રહેલા છે તે જ રાગ મહેન્દ્રપ્રતાપ કે ? એ જ હેલા લેઈએ." હું તો આશ્ચર્ય જ પામી ગયો, દા એ જ

હશે. પરંતુ આપે એને કેવી રીતે ઓળખી કાઢ્યા ? એમણે કહ્યું, "મને એવું અંતરમાં ઊભી આવ્યું કે, એ જ એ મહાપુરુષ હોવા લેઈએ. એમની આંખો તો બુઝો, એમાં કેટલી અબીરતા, જનકલ્યાણ માટે અત-વેઈના અને એક પ્રકારની ભગ્ન શાંતિ દેખાય છે એ મહાપુરુષ ત્યાં હશે ત્યાં પોતાની ભગ્નતાથી ઊંચા જ દેખાશે."

ઉત્સર પત્રી મેં માસ્ટર મહારાજ સાથે થોડી સાર્વ-જનિક જાવનની વાતો કરવાની કલ્પા કરી, પરંતુ એમને એ કહ્યું નહિ. અતંત કામલ અને નમ્ર સ્વરે એમણે કહ્યું, "ન રા જેઠા સાધકોએ એવી વાતોને મનમાં પચ રથા ન અપચુ" લેઈએ. તું તો અંગાંક ધર્મ પ્રાપ્તિને જ વિચાર કરે એ જ યોગ્ય છે."

એમણું કવન મને માયું તો લાગ્યું પરંતુ મારા વેગ્ય એવા ધર્મરતો નહેતો, એમાં હું શું કરું ?

આ પત્રી એકવાર ત્યારે કલ્પના એમને હું મળવા મયો ત્યારે એ મેં ખૂબ તદ્દ થઈ મયા હતા. પરંતુ જતાં એમને જગ્ય તો ન કહી શકાય એમની એકમાં મેં નાની પાટ, એક પુખ્ત અને એક નોટલુક મિત્રાવ કંઈ જ નહોતું. એમણે મને મિહાઈ મંગાવીને બહુ આમદર્શક ખરચાઈ અને મારા મિત્રો ત્રિં આવસય પૂરપૂર પચ કરી. ત્યારે એમણે જાણ્યું કે હું સાંનિધિનમાં જાતે કેટલોક સમય અધ્યાત્મ-કાવ કરવાનો છું ત્યારે એમણે મને અગ્ર કયું કે જામે પદાડીમાં એક શિશુ-મંચા બોજવા ધિજીએ છીએ. તું એમાં લાગ લેશે ? પરંતુ એમને હું અનિશ્ચિત જેવો જ લાગ આવીને પાહો કર્યો: કારણ કે એ સમયે દાગોડની સંસ્થા તરફ મને વિશેષ અધર્મજી હતું. માસ્ટર મહારાજ સમજતા હશે કે આ યુગમાં મેં એજાનને નહિ પચાઈ શકે, શિશુના સેવનો એ કીક છે અને રામકૃષ્ણ મિથનાના વેગ્ય તરફ એવું વચ્ચ એ, એટલા માટે એને ત્યાં જ લગાડી દેવો કીક છે, પરંતુ એ પોતે તો સર્વ પ્રકારના અવસાથથી મુક્ત થઈ ચૂક્યા હતા, "શ્રી રામકૃષ્ણ કપાલન" ના અનેક લાગોની અનેક આગ્નિને નીકળી ચૂકી હતી;

એનું સંશોધન કરવા ઉપરાંત અન્ય કથાપ્રસંગોના સંવાદોને નિષ્કાસન લોકોને માટે નવી નવી હોય વિશિષ્ટ બનાવવા મિલાવે ખીછ કાઢવાનું પ્રયત્નમાં એઓ બાંધ ન લેતા.

હું એમને ઘણીસાર મળ્યો, અને અનેક પરિસ્થિતિઓમાં મેં એમને જોયા. દરેક પ્રમુખ માસ મન પર એવી જ છાપ પાડી કે એઓ એક મહાન વિશ્વતિ છે. રામકૃષ્ણ પરચુઈસ પાસેથી એમને ખરેખર કાંઈ અદ્ભુત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ છે. અને એ જ કારણથી એમના છત્રના અસૌકીક અને સ્થાપી પરિવર્તન થઈ છે. એમની એ શક્તિ, હાથરનિષ્ઠા અને પિતાત્રુણ વાત્સલ્ય હું કદી નહિ ભૂલી શકું.

મેં રામકૃષ્ણ પરમહંસના મળ્યું સિંધો જોયા, માસ્ટર મહારાષ્ટ્રની સંસ્કૃત ગુરુદેવની ચર્ચા આરંભ કરતાં જ એમના અંતરમાં જગ્યું પ્રેમની ધારા ફૂટતી અને એમના મોંમાંથી પરમહંસના ઉપદેશનું દુઃખાપ્ત વહેવા લાગતું. સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વભાવે બારાબર નામ તેવા શુભ ધરાવનાર અને આચરણે મુક સેવાનંદ હતા. એમને જ્યારે ગુરુદેવનાં સંસ્મરણો સ્વભાવવાલું કહેતા ત્યારે કંઈક કહેવાનો પ્રયત્ન કરતા એકાંચ યતા પણ મેત-નેતામાં જ ગડગડ થઈ જતા અને મોંમાંથી એક શબ્દ પણ ઉત્સારી ઘડતા નહિ અને ચૂપ થઈ રહેતા. સ્વામી યજ્ઞાનંદની પાસે ગુરુદેવની ચર્ચા બોલીએ તો ધડીક

ગંબીર ચર્ચા થયા પછી તુરંત વિષયાંતર કરી નાખતા, જગ્યું મુકશાપથી એમ કહેતા કે અમારો એ ગૂઢ અને પવિત્ર અનુભવ વાણીથી વ્યક્ત ન થઈ શકે. એ વાતો તમારે માટે નથી. એ અચિંત્ય બાવનાઓને વાણી સાથે જોડી દેવો ઉચિત નથી.

કલકત્તામાં રહેતા ત્યારે માસ્ટર મહારાષ્ટ્રને જ્યારે પણ કંઈ જવાની જરૂર પડતી તો તે પણ એઓ એ દુકાનેથી જ લેતા કે જવાથી ગુરુદેવ લેતા. ગુરુદેવને જે ખોરાક પસંદ હતો તે જ નેઓ પસંદ કરતા. કેશવચંદ્ર સેના બાલ-મંદિરમાં ગુરુદેવ જે સ્થાને ઊભા રહેતા તે જ સ્થાને એ જ બાવનાથી એઓ ઘોડીવાર ઊભા રહેતા કે જે બાવનાથી આપણે દેવમંદિરમાં દુર્ગને જતાં ઘોડીવાર બેસી જઈએ છીએ. ગુરુદેવને જે રંમની સાદર મળતી, જેવાં રહીપર એઓ પહેરતા, એવી જ ચીજો એ જ દુકાનેઓથી મંજાવાને ઉપયોગમાં લેતા. એમની એ ભક્તિ, એ વૈરાગ્ય અને મૂઢશ્યને ઉચિત એવા નમુનો જોઈને મનમાં થતું કે કિમ્બ-સંપાસી થવામાં શું ખરેખર જ કાંઈ લાભ છે ?

રામકૃષ્ણ મિશનના અનેક જ્ઞાપચારીઓ અને સંન્યાસીઓ તથા મિશનની બંદાર રહેઠાણ પ્રથા અદાવાન લોકોએ માસ્ટર મહારાષ્ટ્ર પાસેથી પ્રેરણાત્મક ગાન મેળવ્યું છે. ખરેખર ગાંધીપ્રીતી એઓ એક અસૌકીક વિશ્વતિ હતા.

યુરોપનો સન્નિપાત

૧ રાજકીય અને આર્થિક :

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપદ

યુરોપમાં સમગ્ર વિશ્વકે પ્રતિનીતિ જાણીતી થઈ છે. યુરોપના મહારાજાઓ સંસ્કૃતિમાં ખૂબ આગળ પ્રગતિશીલ થયાં. યંત્રવાદની અનેક શોધો ત્યાં થઈ. યંત્રો સામુદાયિક વસ્તુઓની ફરોડોની સંખ્યામાં એક સાથે પેદાશ કરવા લાગ્યા છે. રસાયણિક પદાર્થોની મદદથી યુરોપે અનેક જાતની ઉપયોગી વસ્તુઓ તેવાર કરી છે. વિદ્યુતને મદદમાં લઈ તાર, ટેલીફોન જેવા પદાર્થો શોધી કાઢ્યાં છે. તે પછી રેડીઓ, વાયરલેસ, ટેલીગ્રાફ અને હવે ટેલીવીઝન પણ શોધી કાઢ્યા છે. આયર્નમેટો, રેન્ડમાટીઓ, વગેરે યંત્રો આપના કારખાનાઓ, અને ઉચ્ચ ગમન-શામી વિમાનો પણ શોધ્યાં છે. છતાં યુરોપમાં નવી નવી શોધોએ માત્ર યતી જ રહી છે. એની પ્રગતિ યંત્રવાદમાં બારે પ્રમાણમાં થઈ છે. મોટરકારો, મોટરમેટો, વિમાનો એવા એવા જગતના અતિ હેડાને પણ સમીપ લાવનાર સાધનો યુરોપે શોધી કાઢી જગતને આશ્ચર્ય મુગ્ધ બનાવ્યું છે.

ભુસ્તરચિત્રમાં પણ એની શોધ અત્યૈકિક છે. પૃથ્વીનાગર્ભમાં રહેલ મેંગા, રૂપા, ત્રાંચા, પ્લીનજ અને બીજી ઘણી ધાતુઓની ખાણો એજે શોધી છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ એવી જગદ્દત્ત શોધો કરી છે. મનુષ્યના અરોગ્યશાસ્ત્રમાં પણ પ્રગતિ કરી મનુષ્યના આયુષ્ય ખૂબ લંબાવ્યું છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં અનેક જાતના પ્રાણીઓનાં લક્ષણોની શોધો કરી છે. જાંતુશાસ્ત્રમાં પણ ઊંડી શોધો કરી છે. અગ્નિશાસ્ત્રમાં પણ ઘણાં કાષ્ઠાઓનો નિકાલ કર્યો છે. વૈજ્ઞાનિકશાસ્ત્રમાં પણ મુદ્દમ પ્રવેશ કર્યો છે. રસાયણશાસ્ત્રમાં ઊંડી શોધો કરી દરેક દેશ-પરદેશના સાહિત્યોને મુગ્ધકરણની મદદથી દસ્તામજાવત્ રહેલ છે. પ્રાચીન અવશેષો, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ એ સર્વે વિષયોમાં યુરોપે ઊંડી સંયુક્ત કર્યો છે. અનેક દેશ-દેશાવરતી ભાષા કાઢી તેને પોતાની સંસ્કૃતિ એવાડગ પ્રવલ્લે કર્યો છે. યુરોપિયનો દિમાલવની રેડે, ઉત્તરપૂર્વના આશ્ચર્ય પ્રદેશોમાં, જાણકાર વસ્ત્રોમાં, અને પૃથ્વીના પેશાવમાં પદોની નજી જગતને પૃથ્વીમાં સમાવ તેવું બનાવ્યું છે.

યુરોપની હેઠાં જોતા વસ્તોની આ પ્રગતિ અતિ આશ્ચર્યકાર છે. એની શોધો

દરેક વિષયમાં જીંદગી અને વ્યાપક છે. જગતની બધી પ્રજાઓએ દબાવેલા વસ્ત્રોમાં નથી કશું તે કુરોએ જ્ઞાતિ વસ્ત્રોમાં કી બતાવ્યું છે. પુરોપતી સર્વ શાખાઓમાં અજબ પ્રગતિ છે. એણે અતિ ઉદ્યોગપરાયણતા સેવી છે. એણે યુરોપનાં મનુષ્યોનાં આયુષ્યો વધાર્યાં છે. જાળ-મરજુ ખૂબ ઘટાડ્યું છે. સ્ત્રીઓની સ્વાસ્થ્યની ભરપૂરતા ખૂબ મેળવી કી છે. હાઇસ્કુલો, કોલેજો, યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપી છે. શારીરિક શક્તિ વધારવાની કસોટી અને રમતો શોધી કાઢી છે. સિદ્ધપણ અને સ્થાપનાઓએ નમૂનાઓ ઊભાં કર્યાં છે. લંડન જેવા એક કોરાડી વસ્તીવાળા મેન શહેરો બાંધ્યાં છે મોટી બેંકો લેવી જગતજુદ શરારી સંસ્થાઓ ઉભી કરી છે. સાહિત્યના દરેક વિષયોમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. એનાં પદિતોએ કોઈ વિષયને કોરા મુક્યો નથી. કુરોપીયો આજે જગતના ઔદ્યોગિક, આર્થિક અને ઘરેલું વિષયોમાં મહાને છે. પુરોપતી સંસ્કૃતિ હમણાં સર્વ શ્રેષ્ઠ બની છે.

પરંતુ એ સંસ્કૃતિ ભરપૂર અત્યાચારો ઉપર સ્થાપી છે કુરોએ જગતને ચૂર્યું, પહુંજ ચૂર્યું. પછત પ્રજાઓને મહુરી કરાવી કાઢી ધાતુઓ પેદા કરાવી. એ કાઢી ધાતુઓ અને વસ્તુઓને પોતાનાં કારખાનાઓમાં પાછી વસ્તુઓ બનાવી ને એ વસ્તુઓ પછત પ્રજાને વેચી. એમાં મોટા નફા ખાધા. જગતની ખાલોમાં એણે મહુરોએ આવ નજી રોજ આપી બાપી મોરો લાલ પેને બિડાઓ. આદીથી તડીથી સમૃદ્ધિ મેળાં પ્રમાણમાં ભેગી કરી. વેપારના નામ નીચે એણે જગતની પ્રજાને દુઃખનાં સ્ત્રા શોષ્યાં. સેકેટ રવતનાં પ્રજાઓને શુદ્ધમગીરીમાં સળગાવી. આફ્રિકા, એશિયા અને અમેરિકાનાં પ્રદેશો છતી એ યુરોપવાસીઓએ ત્યાં પોતાનાં સંસ્થાઓ વસાવ્યાં. અહીં એમણે પ્રથમ પોતાનાં પાદરિઓને મુક્યાં. પાદરિઓએ આ દેશોના વતનીઓને પાશ્વિભાત્ય સંસ્કૃતિનાં બોધપાઠો શીખાવ્યાં. એ પ્રજાઓનાં દુઃખો નિવારવા માટે પ્રવૃત્તો પડ્યું કર્યું.

આ પ્રદેશોમાં રહીને પાદરિઓએ ત્યાં રહેણાં કાઢ્યાં પદપોથી શોધ કરી જંગલોમાં રહેણાં જંગલોની તળે

વિષે માહેતી મેળવી. લાખા અને ભૂગોળનાં માન મેળવ્યું. એ પ્રદેશમાં રહેલી સમૃદ્ધિ સંબંધી હજીકતો એટલી કરી. ખૂબોને ધર્મપ્રચાર કર્યો. શાળાઓ બાંધી. દવાખાનાં બાંધ્યાં. એ દેશવાસીઓને સુધારવા કેસરીશો કરી. આ પાદરિઓએ અનેક દુઃખો, પાતાનાં અને બાલિઓ સહન કરી. એમણે મેળવેલી હજીકતો પેતાનાં દેશપુત્રો અને જાહેર કરી. ને કુવરથી લોકમહને યુરોપીયન વેપારીઓએ પગપેશારો કર્યો. દેશી રામપેર અને પ્રજા પાસેથી અનેક કારખાનાં અને ખાલોનાં હાકાં મેળવ્યાં. એ હાકામાં કામ કરવા માટે દેશી મજૂરોને રાખ્યાં. એ પ્રદેશો સાથે વાંધા ઉડતાં એમની મનવરો મોટી મોટી તેણે સાથે આવી. ને એ દેશો છતી લેવામાં આવ્યાં હમેશાં મુશ્કામગીરીમાં સળગ્યાં. એમને ઉદાર નહોતો.

આવી રીતે યુરોપીયોએ એશિયા-આફ્રિકાનાં અનેક દેશો પોતાને કબજે લીધાં. આંકી એમણે સંસ્થાઓ રચાવ્યાં. મૂળ વતનીઓને પગપુષ માલ્યા. તેમને ધારી ધારે વિનાશ કરી નાંખ્યો બધરા એમને શુદ્ધમગીરીમાં ફાંસવા. દરેક દેશોને એ જ પુનિદામ છે એ જ કુલ્ય વાતાં સર્વ રથે છે. અમેરિકામાં પશુએ જ રીને કામ લેવાયું. ત્યાંના મૂળ ધન્વીપ લોકોનાં હવે માત્ર જુજ નામ નિશાન મેળે છે આશોધના સીદીઓનાં પદેશો લઈ તેમને મૌજ તપી કાઢ્યાં. આસ્ટ્રેલીયા ને પાછી ત્યાંના મૂળ વતનીઓને વિનાશ કર્યો. યુરોપીઓએ આ વિષયોમાં માલુસાઈ મૂલી દીધી હતી. એમણે કરેણાં જુજો વિષે વાંચતા ફર્સ કો છે.

યુરોપીયો સંસ્થા ને માટે માંડોમદે લડ્યાં આવે છે. એમણે જુજાં જુજાં સંસ્થાઓ મેળવરા મૂળ-જુજ રહેવસીઓને હરાવ્યાં. એમનાં ઉપર અબનૂલી જુજો કર્યાં. પછી એ સંસ્થાઓ માટે અંદર અંદર પુષ્યો કર્યાં. અમેરિકા અને કેને લડ્યાં. પોર્ટુગીઝો લડ્યાં. સ્પેનીશો લડ્યાં અને ડચ લોકો પશુ લડ્યાં એમોમાં અંદર અંદર ખૂબ હરિષાઈ ગાતલી હતી. એમને પૂર્વનાં દેશોને કરીઆવુનો વેપાર નેહરો હતો. અમેરિકામાંથી સ્પેનીશોએ અશ્વત્તેએ કાઢ્યાં

દિ'દમાં ફેરોના સંસ્થાનો અંગ્રેજોએ લીધાં, ક્યોને ભવા આપી અંગ્રેજોએ સીયોન લીધું. ફેરો પાસેથી અંગ્રેજોએ ફેરોડા લીધું. અંગ્રેજો પાસેથી યુરોપની મિજસ્તી અમેરિકાએ યુનાઇટેડ રેટ ઓફ અમેરિકાનો પ્રદેશ લીધો. રપેન પાસેથી અમેરિકાએ શીલીપાદનના બેટા લીધાં. આફ્રિકામાં નધાણીઆનો પ્રદેશ હતો. જેના દાયમાં જે પ્રદેશ આપ્યો તે લઈ મીથો. અંગ્રેજોએ દિ'દ લઈ લીધું હતું.

યુરોપમાં પણ ધમધાણ ચાલુ હતી. નેપોલીયને આખા યુરોપના મોટાં રાજ્યો ઓસ્ટ્રીયા, પ્રુસીયા, રપેન, હોલ્લંડ, બેલ્જિયમ, પ્રશ્ચિમ છતી લીધાં. એના સાદસ, રાકિન અને મુદ્દચાતુષ અદમ્બ થયાં. ઉપરે રશિયા ઉપરના અદમ્બલુમાં રિપાળાએ ચાર લાખ ફેંચમેનોતો ભોમ લીધો. પછી અંગ્રેજ, પ્રશ્ચિયા, ઓસ્ટ્રીયાના લશ્કરે નેપોલીયને વાટજુના મુદ્દમાં લરાખે. કાન્સમાં તે પહેલા મોરી રાજ્યોનાં થઈ હતી. કાન્સને સને ૧૮૦૩માં પ્રશ્ચિયાએ લરાખું. 'જી બીસમરક' જર્મન સામ્રાજ્યનું બંધારણ લખી ચતુરાઈથી અને કુનેલથી બંધાયું. યુરોપમાં નાના મોટા મુહો ચાલુ જ હતાં. પરસ્પર ઈર્ષા, અદેખાઈ, યનુષ્ટ અને નબળાને ખાઈ જવું એ ધોરણે હમેશાં ચાલુ જ હતાં. સંસ્કારી યુરોપિયનના બાજુ સંસ્કાર નીચે એક જમણી કર પ્રાણી વીરાળે છે. તે મુદ્દમાં મહાને છે. અંગ્રેજોએ મહાન લીધું. રશિયા અને અંગ્રેજોએ ધરાનને વેચી લીધું. રશિયા અને બાલ્કન રાજ્યો ટર્કિ નબળું પાડતાં હતાં. ભપાને ચીન ગણી જવાની જતિ રાખી હતી. જર્મનીને વિશ્વસ નેહતો હતો. મહાપુર પહેલાં આ ત્રિયતિ હતી.

સરવીયાનાં ફેરલાંક લેટેસએ ઓસ્ટ્રીયાના રાજકુમારનું ખૂન કર્યું. તે પર જગતની મહાકારવ લગાઈ શરૂ થઈ જર્મનીએ મોરી લશ્કરી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી અને ઓસ્ટ્રીયાની મદદ મળી. સામી જાણુ અંગ્રેજ, ફેરો અને રશિયાને થયાં. પછી એમણે સાથે મટલી મળ્યું. રશિયા થાક્યું એટલે અમેરિકાએ મિત્ર રાજ્યોને સાથ આપ્યો. એકલા જર્મનીએ બારે ચૌધ દેખાડ્યું.

જગતની લગભગ અનેક પ્રજાઓએ આ રણગણના થતાં દિશા લીધી. લગભગ ૧ કરોડ મનુષ્યો માર્યા ગયા, કુલ ચાર કરોડ મનુષ્યો માથાલ થયા કે માર્યા ગયા કે ખેંચાયાં, છ અગળ રૂપિયાનું સ્થાવર જંગમ નુકસાન થયું. ચારેતરફ ભયંકર જાનમાલની નુકસાની થઈ. કાન્સની નુકસાની મનુષ્યો અને જમીનના શહેરો, ગામો, ખેતરો, લેરોનાં નાશનાં પુષ્કળ થઈ. યુરોપ થાક્યું હતું. એનાં ગામો દીમાં થઈ ગયાં હતાં. આર્થિક અને મનુષ્યોની અમશિલ હાની થઈ હતી.

પરંતુ યુરોપમાં શમદેપ, ઈર્ષા, અદેખાઈ અને દુષ્ટ-માનસ થતાં નહોતાં. કાન્સ, અંગ્રેજ અને અમેરિકાએ વસાહતી સધિમાં બંદુકના ગોરે જર્મની અને આસ્ટ્રીયાને સડી કરવાની ફરજ પાડી, જર્મની વડાલે, સંસ્થાનો, મિજમેરિતો, મનવારો, લશ્કર અને વિમાનો મિજરાજ્યોએ લઈ લીધાં. એનાં ઉપર છ અગળ રૂપિયાનો દંડ નાખ્યો. ઓસ્ટ્રીયા-હંગેરીના મધ્ય ભાગ પ્રદેશ લઈ લીધાં. જર્મનીમાંથી કેટલેને હાંકી કાઢ્યો. રશિયામાં પાંગસો વસેા થયાં સાસન છતાં ઝારોનાં પ્રતિનીધિ નીકલસ જાર અને તેનાં કુટુંબને ગોળીથી હાર મારવામાં આવ્યાં. ત્યાં યોધાવટ એટલે સામ્યવાદ લેનીને રધાખો. યુરોપમાં મિજરાજ્યોએ એકતરલેવિકા, પોલાંડ, શીનલેંડ, લીટીનીઆ, લીથુનીઆ, આરોરીઆ વગેરે નવાં રાજ્યો લખાં કર્યાં. ટર્કિના કમાલપાસાએ પોતાની પ્રજાના ચૌધ અને પોતાની ચાતુરીથી સ્તતંગતા બેઠી.

હવે યુરોપમાં મહારાજ્યોએ પરસ્પર પ્રેમ, મૈત્રી, મમ્મધાન અને સાંતિના માર્ગો શોધ્યા નહિ. પરંતુ એક બીજાના ગરફન પકડી લેવા કરવાનાં અને આર્થિક માર્ગે જમ અને લેમ પોતાના દેશ પુરો લાલ મેળવવાની કુકિતએ લીધી. છેલ્લાં વીસ વરસે થયાં યુરોપમાં આર્થિક જંગ ચાલે છે. બધાં યુરોપીયન રાજ્યોએ લડાઈના દેવાં ન દેવાનો મનસુબો રાખ્યો છે. અમેરિકાના જર્મનિ, કાન્સ, અને પ્રુસીયા ઉપર અગળે રાસરો લેલાં નીકળે છે. મોટાં વરસો બ્યાજ આપી હવે દુપડાં બધા રાજ્યોએ પોતાના માથા ઉપર લધી રાખીએ પહેરી લીધી છે.

નથી વ્યાજ આપતા કે નથી મુદ્દમ આપતાં, અમેરિકા પોતાના નાણાં મેળવવા હિતુક છે, પણ મહાપુદ વચર એ નાણાં કાઢ આપે તેમ નથી. મહાપુદમાં ઉતરવા એવું અમેરિકા મૂર્ખ નથી. તેમ એને યુરોપ બેઠે વેપાર બંધ કરવો પણ પાલવે તેમ નથી. કારણ કે અમેરિકામાં મોટા પ્રમાણમાં કપાસ, ઘઉં અને કાચા પદાર્થો થાય છે. તે બધું લેનાર યુરોપ સિવાય બીજું કાઢ નથી. એટલે ભવિષ્યની મજૂરી કરી. અમેરિકા મૂંઝે મોઢે ખેતી રહ્યું છે.

યુરોપમાં ભયંકર આર્થિક મહાપુદ આવે છે. સૌ મોટા રાજ્યોએ પરસ્પરના માલ ઉપર મોટી જકતો નાંખી છે. પાકેશી પાસે પુષ્કળ માલ સસ્તે મળતો હોય પરંતુ પાકેશી સથે જૈની ન હોય તો તે જ માલ જૈની-વાળા દેશ પાસે મંગાવાય છે. તેમાં પણ હવે દરેક દેશ આભસતોપી થાવા માંડે છે. ચિટિશાળ્ય પોતાના સામ્રાજ્યમાંથી જ પોતાનો નિભાવ કરવાની વૃત્તિયાળું થયું છે, તેણે પડેશી માટેા ઉપર મોટી જકતો નાંખી છે. ફ્રાન્સે તો પોતાના સંરવાનો પાસેથી જ કુલ માલ મંગાવવાનો ધરતો થયું વરસોથી અમલમાં મુક્યો છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકામાં પણ એવું જ છે. માત્ર જર્મની, હટલિ અને જપાનને એવા ક્ષેત્રો માલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળતો નથી. એટલે એમને અસં તોય રહે છે. એ અસંતોષનું મૂળ તે બારે લરકરી તૈયારીઓ, દરેક દેશ પોતાના ખૂતો સ્વતંત્ર રહેવા માંડે છે. એટલે પોતાની નબળાં ખેતીને પણ ઘણી આર્થિક મદદ આપે છે. હમણાં હમણાં યુરોપના દેશમાં સાંકડું સ્વદેશભિમાન બારે વૃધ્ધિગત થયું છે. મારા દેશનું જીવું કરવું, પાકેશીનું ગમે તેમ ચાલે, તે માટે લરકાર નહિ.

યુરોપનાં રાજ્યોએ પરસ્પર મોટી જકતો લિવાલે જોવી કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ચત્રણ અને બહારની મદદથી એક બીજાને અનેક મુશ્કેલીઓમાં નાંખવાની તૈયારી પણ હોય લાભ ત્યાં લેવાય છે. જર્મનીએ ચત્રણ યુગાવનિ એક છુટની નોકની કિંમત એક કરોડ માર્ક નેટલી થાવા દીધી. પોતાનું આંતરિક કર્જ એક

જ સપાટે સાફ કરી નાંખ્યું. ફાસે, પણ ફ્રાન્કોને યુગાવી ને મોટો આર્થિક લાભ લીધો. ફ્રાન્સે આર્થિક નીતિમાં એવા સફળ દાવો નાખ્યા કે સને ૧૯૩૧માં અમેરિકાને ટોપી નમાવીને સેનાના ચક્ષુ સાથે પૌંડોને સંબંધ તોડી નાંખવાની ફરજ પડી, અમેરિકાએ ડોલરની ૩૩ ટકા ઉપર કિંમત ઘટાડી દીધી. સેના સાથેના સંબંધ છાડી દીધો, અમેરિકાએ પણ પોતાના ચક્ષુની કિંમત ઘટાડી આપાને પણ પરદેશનાં વેપારને ઉત્તેજન માટે ચેતની કિંમત ઘટાડીને એકી કરી. આખા યુરોપે પોતાના ચક્ષુની કિંમત ઘટાડી દીધી, સૌએ સેનાના ધોરણને મૂકી દીધું માત્ર ફ્રાન્સે પોતાના ધોરણ માટે છક કરી મુક્યું નહિ. એટલે એ ફ્રાન્કને જગ્યાવાર ચાર પ્રધાનમંડળો બદલાયાં. છેવટે પણ સેનાનું ધોરણ મુક્યું પડ્યું. ફ્રેન્કની કિંમત ઘણી જ નીચે જાય છે.

મોટા રાજ્યોએ પોતાનાં ચક્ષુને નિભાવવા માટે અજમેલે રૂપિકના ખાનગી ફાંડો બનાવ્યાં કર્યાં છે. જાતના સેનાનો મોટો સંપ્રદ અમેરિકાએ બેગો કર્યો છે. એની પાસે બાર અપજ ડોલરનું સેનું છે. અમેરિકાએ અને ફ્રાન્સે પણ પુષ્કળ સેનું એટું કર્યું છે. જાતનું ફાંડો સેનું આ ત્રણ મહારાજ્યો પાસે છે, એટલે જાતની આર્થિક સ્થિતિ ગેાલગે ચડી છે. એ સમભાવને પ્રાપ્ત થતી નથી એક બીજાં સમ આર્થિક શક્તિ ઉગામ્યાં કરે છે. ચક્ષુનાં બાવો ધરાવવા, તેની મદદથી નિકાલ વેપાર વધારવો, એવીની મૂકી જેથી લઈને તે દેશને મુશ્કેલીમાં નાંખે છે. આવી ચક્ષુ મારામારી યુરોપમાં છે. નેટલું કામ તોપ-તમવારો પુદ માટે કરે છે તેથી વધારે કામ અધર્શક્ષીઓ સામ્રાજ્યની આર્થિક વાપમતી માટે કરે છે. આવી એ પડી લકાઈ યુરોપમાં આવે છે. સૌ પોતાના નિકાલ વેપારને વધારી દેશની લકાઈને વધારવા કોશિષ કરે છે.

જર્મનીમાં હેર વીટલર ઓગોનો ફૂટી નીકળ્યો. એણે વરસાઈની સંધી તોડી ફાડી નાંખી. જર્મનીને લરકર જમાવવાની આરા નહોતી. એણે લરકરને ભયંકર જમાવ કરવા માંડ્યો. તેનાં મટે જ્વાળાનાં

નવાં શબ્દો શોધી કાઢી લશ્કરને એણે સુસજ્જીત કર્યું. એણે વિમાનોની મોટી તૈયારીઓ કરી. ટેન્કા, મશીનચેનો સળમરીનો મોટાં પ્રમાણમાં બાંધી કૂપતું હથિયારોનું કારખાનું રાત્રિદિવસ ચાલવા માડ્યું છે. પોતાના સત્તુને ભયંકર રીતે હથિયાર બંધ થતું જોઇ કાન્સે પોતાની સરહદ ઉપર દબરો માંડવાના જાગીન નીચેના શીમેંટના કિલા બાંધ્યા છે. એણે ૨૧ વરસ સુધીના યુવાનોને લશ્કરી તાલીમ આપી છે. ચાલીસ લાખ યુવાનો લશ્કરી તોફારી માટે તૈયાર સજ્જ થઇ બેઠાં છે. વિમાનો, ઝેરીગ્રિસ, ટેન્કા, મોટી તોપો માટે શ્રીષ્ટ અને રૂઝના કારખાનાઓ રાત્રિ દિવસ ચાલે છે આ લશ્કરી તૈયારીઓ જોઇ અંગ્રેજો જાણ્યું થયા. એમણે પાંચ વરસમાં લશ્કરી સાધનો માટે ચાલીસ કરોડ પૌંડા વાપરવા સાડા લોગ ઉત્તી કરી છે. રશિયાને પણ જાપાન જર્મનીનો ભય છે એણે પણ અજાણે રૂબ્લો લડાઈના સાધનો પાછળ ખર્ચવાનું શરૂ કર્યું છે. યુરોપ હથિયાર ધેણું થયું છે. મુલક્સમથી પાછળી સને ૧૯૩૫-૩૬ માં ૮૬ કરોડ પાઉંડ એટલે કે અષ્ટજ રૂપિયા ખર્ચવાયા છે. કેટલી ચંચલ લશ્કરી તૈયારીઓ !

યુરોપ આ રીતે ભયંકર મહામુદના આંગણે બેસ્યું છે. માત્ર એક નીનજારી અને ભયંકર આગ સળગી

હાશે. ક્યારે આ મહામુદ ચાશે તે કોઇ કહી શકે તેમ નથી. પરંતુ યુરોપમાં વિવાદ માટે હાંમેલાનો મોટો જમાવ થયો છે. યુરોપ સળગી ઉઠે તો માટે તૈયાર છે. એ માચાથી પચ સુધી હથિયારબંધ થયું છે. મુસોલીની અને હીટલર આ જળદા લશ્કરી જળદાં મોટાં હિમાયતીઓ છે પરંતુ સૌ જાણે છે કે મહામુદ થયું કે અગારી સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સમાજ એ સર્વે એની વેદી ઉપર હોમાઇ જશે. એટલે સૌ પ્રથમ રાજવાત કરવાં કરે છે. હમણાં મોટાં લશ્કરો, આરવારો, ખનવારો, વિમાનો, સળમેરીન, તૈયાર કરનાર રાજ્યોમાં મુખ્ય ઝેરખિલન, જર્મની, ફ્રાન્સ, હાલ્લી, રશિયા, જાપાન, અને અમેરિકા છે. જર્મનીના ભગતી એકારલોવીકીયા, રોમાનીઆ, વહોરારીઆ, સ્વીટઝરલેંડ, બેલ્જીયમ વિગેરે રાજ્યો પણ હથિયારબંધ થયાં છે. એક તરફ ફ્રાન્સ બીજી તરફ જર્મની યુરોપમાં પડેો બાધે છે. હાલ્લી-અરે લાખો જાસુસો એક બીજાં દેશનાં લશ્કર, કિલ્લા, સાધનો અને લડાયક તૈયારીઓની ખખરો માટે રોકવામાં આવ્યા છે. યુરોપ ખીસ્તી ધર્મો છે, પરંતુ હમણાં તો સંહારક ધર્મો બન્યું છે, જડવાદ એ એનાં મુદ્દેવતા છે. સચિદ એની યકિત છે.

રમાણુરેતીમાં

નરવરસાસ મો. માંધી

: સાઈલ :

તહારાં માન મધુર શાં રણગણી જોઁ વિહંગ: સ્વરે ને ઉન્માદ બનેલ પ્રેમજીવડાં, વૃક્ષો, લતાઓ વળી વાળી અંગમરોડ પ્રેમસહસા, આડભર્યાં એતરો ભૂમી, નેન ઢળાવી શું નીરખતા, આ આભરેલી સરી જાણે કોટીક તારલા ઝળકતા, વેરાયલા ભૂમીપે આકાશી નરવૃંદરચરજમાં, ઉત્સાહથી બીલતાં માધુરી નખપાદમાં ભરી હતી, બીલી યુવાણી અને મીઠી અંશુલીથી ભરી હૃદયનો કામાય ફણી કહી; એ એ પ્રેમભરી પ્રભુ ! પગલીઓ તહારી લપાઈ કહી !

સંસ્કૃતિનાં વહેણ

[એક પ્રવાસવર્ણન]

: જુલાઈ અંકથી શરૂ :

શ્રી. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ

ચિત્તોડગઢને સવારમાં જાડિને દુરથી નીહાઓ, ત્યારે તમને થાઈ જીવતા કાળનું જાણું પડી મળેલું' ચિત્ર હોય, તેના જેવું સાચું. પ્રભાતના આકાશની પથાઈમૂર્મિમાં ઉપર આ મઠ અરખટ છતાં બહુજ રમણીય લાગતો હતો. ચિત્તોડગઢની પાછળ રહેલો ઇતિહાસ આ ચિત્રને આલે રંગ આપતો હતો.

ચિત્તોડનો કિલ્લો એક વિશાળ અને મધ્યોધી સપાટ એવી ૮ માઇલના ઘેરાવાવાળા ટેકરી ઉપર બંધિયારમાં આવ્યો છે. એમ કહો કે ટેકરી અને કિલ્લો એ બન્ને મળીને તમને એક જીભને સાચવતાં હોય એમ લાગે છે. ઇતિહાસ કહે છે કે ૬મી સદીથી આ ટેકરી ઉપર કિલ્લાનો પાયો નખાયો છે. તે અનેકવાર તૂટે છે. અનેકવાર બમણો મજબૂત બનાવાયો છે, અને મેવાડના રાજાઓનું લાંબા વખતનું ગૌરવ સાચવતારે આ 'મઠમે' મઠ ચિત્તોડમઠ' કહેવાય છે.

બહુ જોતાં તો આ કિલ્લો એક મોટું સહેર કદી શકાય તેવડા વિસ્તારમાં છે. પણ સહેર કરતાં પણ એક સ્વર્ણસંજ્ઞા સંરચના હોય એવો પધારો છે. તેના ઉપર તળાવો છે, ગરબા છે, મોટા મોટા મહેલોનાં ખંડિયર છે, ખેતરો છે, ગાભાંચિ છે, મોટી ખગ્ગરોના અવશેષો છે. એક વખત તો અહીં આ મઠ ઉપર ઝવેરીયોની ખગ્ગરોનો લત્તો હતો. અત્યારે પણ તે તે નામે જ યોજાયાય છે. અત્યારે ત્યાં એક મે નાનાં ગામડાંચિ છે. એટલે ઉપર ખેતી કરે છે. સીતાડળનાં વાવેતર કરે છે. આ ઉપરથી આ કિલ્લાની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. આસપાસ ઘણું સુખી સપાટ મેદાન છે. ફક્ત એક જાણુ એક ખીચ પછી અરવલીના હુમરોની હાર શરૂ થાય છે. જાણી ત્રણ જાણુ તો લાંબે સુખી ખુડશી છે. દુરમતો કેટલેય દુરથી રખટ ભેળું શકાય, એવી તેની ભૌગોલિક સત્તા છે.

આ ચિત્તોડના સ્થૂળ દેડ કરતાં પણ તેનો પ્રાચ્ય યોદ્ધો બળદાન મૂકી. આ મઠના રક્ષણ માટે મેવાડની વંશપરંપરાઓ લડ્યા કરી છે. અને તમને આજ આખા રાજપૂતાનાનું નાક હોય તેમ દિલ્હીની સત્તાએ આ મઠને પાડવા માટે અધાર દબ્ય અને મહેનત ખર્ચ્યાં છે.

કેટલાંય વસ્તોનો ઘેરા અને તોપોનો મારો આ કિલ્લાએ ઝીંચ્યો છે. રાણા ઉદયસિંહના વખતમાં આખરે અકબરે આ કિલ્લો જીત્યો, પણ જીત્યો, તે લગભગ હાર્થા બરાબર. રાણા પ્રતાપે આ કિલ્લો પાછો મેળવવા જીતન અર્પણ કર્યું, અને તેના વંશવારસોએ પાછો આ કિલ્લો મેળવ્યો.

અલ્લાહાદીન ખીલજીને પત્નીનાં બૌદ્ધ, જયમલનું મૃત્યુ, રાણા કુંવરોના માલવાના ને ચૂરરાતના સુલતાન ઉપરનો વિજય, આ બધા પ્રસંગો આ કિલ્લામાં જતાં સંજ્ઞન થાય છે. કિલ્લામાં પ્રથમ પ્રવેશ કરો ત્યાં જ તેની બચ્ચતા આપણા મનને ઘરી મૂકે છે કિલ્લા ઉપર ચડવા માટે આ દરવાજા સિવાય બીજી કોઈ રચના નથી, કહેવાય છે કે અકબરે કિલ્લા સિવાયને બીજો રસ્તો ચડવા માટેનો રસ્તો કરવા માટે એક મળુરને એક માટીના ટોપલાનો એક રૂપીઓ મળુરી આપીને પ્રવળ આદર્શો હતો.

દરવાજામાં પણ હરકર રીધું પેસવા મળે, નો સામી બીંતે લટકેલ. એને વાંકાળીને જ જગું પડે. આમ સાત દરવાજા વડાંબા પછી કિલ્લા ઉપર પહોંચાય છે, આ દરવાજા પણ ચઢાવમાં આવેલા છે.

ઉપર ગયા પછી આપણે સપાટ જમીન પર આવીએ છીએ, અને અંદર ફરતાં ફરતાં આપણે કાળના મર્બમાં જાણે અનુપમે પેસી જઈએ છીએ. ફક્ત કોઈ કોઈ જગ્યાએ શંકરના મંદિર આગળ પૂજારણને પૈસો માગતી જોઈએ, ત્યારે આપણે વર્તમાનમાં ફરીએ છીએ, તેનું કાળ થઈ જાય છે.

રાણાકુંવરોના કે મીરાંબાઈનો મહેલ તો લોકો શ્રેષ્ઠ ત્યારે જ ખજર પડે. પણ તે નામે કંઈ રચતિ જમાડે છે ! મીરાંબાઈનાં મંજરાં જાણે રજુ છે એ મીરાંબાઈનું મંદિર પણ અત્યારે ઊંચું છે. મંદિરની સાથે મીરાંબાઈનું નામ જોડાયેલું જોઈને એક શુદ્ધ સદેહ વચ્ચમાં કોમળ અંગવાળી મીરાં મસ્ત બનેલી દેખાવા માટે છે. એ કીર્તિસ્તંભ ! ખરેખર કુંભારાણ્યને માલસીના સુલ-

તાનને બે બે વાર હરામ્યા પછી આ કીર્તિસ્તંભ બાંધવાનું મન થાય તો તેમાં નવાઈ નથી. દૂર દૂરથી આ કીર્તિસ્તંભ કિલ્લાની મધ્ય ભાગમાં મુકતા મણિની જેમ દેખાય છે. આ કીર્તિસ્તંભ કારીગરીના નમુના તરીકે તો મુગ્ધ કરી દે તેવો છે. પણ તેનું ઐતિહાસિક ગૌરવ પણ આણું નથી. એ પંધાનીનો મહેલ. આ મહેલમાં કંઈ જોવાનું નથી, ખરું જોતાં આ સ્થળોમાં રચુલ દષ્ટિ. એ શું જોવા જેવું છે ? પણ ઐતિહાસિક આંખ જ આમાંથી આનંદ મેળવી શકે છે. કમિકાનું મંદિર અને જોવા મળે, ત્યાં પત્રીઆ પર લોબીના તાલ્લ જ ગાય પડેલા. હજુ દસેક દિવસ પહેલાં જ ત્યાં દર વરસની માફક દૈરઘાતા પવનિમિત્તે રાજ તરફથી પાાને વધ મલામાં આવેલો કહે કે માતાને તે પાડો ધરવામાં આવ્યો હતો. કાળ બધી જગ્યાએ સરખી ગતિથી નથી વહેતો, અહીં આ પ્રદેશમાં બહુ જ ધીમી ગતિએ વહેતો હશે ?

એક બીજો નાનો કીર્તિસ્તંભ પણ ત્યાં હતો. તેમાં જૈન સ્થાપતીના અસર હતી. તે નાણુક પણ મોદક દતો.

આમ મુખ્ય મુખ્ય સ્થળો ગઢ ઉપરનાં જોવાં, તેની ઉપર તોપોનો એક મોટો તળેજો છે, આ તળેજામાં અમે જતા હતા, ત્યાં રજેવાજે ખૂસ મારી. 'જેઠઃ ઉતારીને જાઓ' તોપોને પણ દેથી તરીકે જઢવે તો પૂજવાની ! એ સિવાય એનું ગૌરવ અત્યારે બીજી કઈરીને મચવાય ? એક તોપ તો ખરેખર પ્રચંડ હતી. આ ઉપર ચડાવી દૈર કે ઉપર જ ગળી હશે ? બનેલી શરપતા હોય તોપજુ આશ્ચર્ય તો બંનેમાં રહેલું છે.

આ ચિતોડગઢની તળેજીમાં જ ચિતોડગઢર રહેલું છે. અત્યારે તો તેની ૨૦૦૦ની વસ્તી છે. વેપાર-વસુજમાં હિંદુરથી કલાય બીજે જ નંબરે (મેલાડ-રાત્તવમી) આવે. પણ સહેર જોતાં કોઈ લુની મેલાડી સંસ્કૃતિની કંઈ ખપ જોઈ તેનું નહોતું.

ચિતોડમાં ખજ આપણે બહુ શોધ્યા. હવે એક એવા સ્થને આવીને પહેલીએ કે ત્યાં બૂતકાળ અને

વર્તમાનકાળનું એકી સાથે દર્શન કરી રહીએ, અને તે સ્થાન તે થી નાચકારા.

થી નાચકારા સંબંધે મેં ઘણું સાંભળેલું. દામોદર-લાલજીના પ્રખ્યાત કિસ્સા પછી તેના તરફ જવા ખ્યાન પણ ખેંચાયું, અને બ્યારે ઉદિપુર જવાનું નક્કી થયું, ત્યારે નાચકારા જવાની એવી કામના નહતી. પણ બ્યારે ઉદિપુરમાં ગયા, ત્યારે નાચકારાનો કાર્યક્રમ પણ ચોળયો.

નાચકારાને રહેઠાણે અમે સમીસાંગે જાતણાં. ત્યાંથી સાત માનસ દૂર નાચકારાનું ધામ છે. અંજે રસ્તે ધોર અંધારું હતું. જે વખતે અહીં જવાનુઓની દડ નમતી હતી, ત્યારે આ રાતની માડીમાં જાવનાં માણસો કઈ રીતે નાચકારા પહોંચતાં હશે? એ સવાલ છે. કેટલાય માણસો તો માથે પોટલાં મૂકીને ચાલતા જ પહોંચી જાય છે.

નાચકારામાં પ્રવેશ કરનાર કોઈપણ યાત્રાળુ એ ધીનાયજીનો એક દંતકો મહેમાન ગણાય છે. અને ત્યાં એવી બંધવશ જ છે કે કોઈ યાત્રાળુ આવ્યો, એટલે તેના ઉતારા ઉપર તેને માટે મંદિરમાંથી 'પ્રસાદ' આવ્યો જ હોય. આ પ્રસાદ એટલે ખરસાદી નાદિ. પણ ખરસા એ માણસ ધરાય એટલી મિહાળીએ એક મોટો પરીજો. અથવા મોટી પાતળ. આ પ્રસાદમાં કોર, છુંદી, મેલન-યાળ, અને એવી ઝીંજો જ હોય છે. આ પ્રસાદ લાવવા બદલ ફક્ત આવનાર માણસને 'સેવકી' નો એક આનો કે એ આના આપવા પડે છે, પણ તે નિયમ આ પ્રસાદ લાવનાર સેવકોનો ખાનગી રીતે ધડાયેલો છે. અને એટલે જ અમે અંગ્રેજી શબ્દ 'Tip' ને જદલે આ સેવકી શબ્દનો પ્રચાર કરવાના મનના થયા છીએ.

રાતે જ અમને મંદિરના એક ભકતજને બહુ જ કાળજીપૂર્ક કહેલું કે સવારે 'મંગલાના' દર્શન માટે તમને જીડડવા આવીશ.

આ દર્શનોની કાર્યક્રમ એ જ નાચકારાનો આખા દિવસનો મુખ્ય કાર્યક્રમ છે. જાણે નાચકારા ગામની

(આ ગામ દેસેકે હજારની વસ્તીનું હશે) પ્રવૃત્તિ આ દર્શનો ઉપર જ કેન્દ્રિત થઈ હોય એમ લાગે છે.

સવારના ચારેક વાગે ગામમાં પ્રવૃત્તિ પ્રબળપણે જોડે છે. 'મંગલા' ના દર્શન માટેની લાકડો સડક ઉપર ઘવા લાગે છે, અને લોકોનું પર મંદિર તરફ ધસી રહી રેખાય છે. અને ગયા ત્યારે કોઈ ખાસ ઉત્સવના દિવસો નહતા. જતાં બીક કોઈ ઉત્સવ નેટીની જ હતી ત્યાં ઉત્સવના દિવસોમાં તો થી સ્થિતિ દર્શો! અમે પણ અંબેજ યોગવા ગયા. મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાં યહી અંદર ગયા, અને એક પીળા નાના દરવાજામાં યહી એક ચોકમાં આવ્યા. ચોકમાં કેટલાય માણસો પ્રખાતીમાંની ધૂન મચાવતા બેઠા હતા. કેટલીક જગ્યાએ કોઈ ખૂણામાં બેઠું બેઠું એકબે યજુગચનું હતું. કોઈ જગ્યાએ સ્ત્રીઓ ઉપતાં છોકરાંને તેડીને મોરે વચાળે ભજનોમાં સર પૂસવતી હતી. પ્રખાતની ઠંડી સીમકાવણી દવામાં આ વાતાવરણ કોઈ નવીન પ્રદેશનો જ અનુભવ કરાવતું હતું. વડો દર્શનનું બાસનું બંધ હતું. ખરસું કેટલુંક વારે ખુલ્યું અને લોકો અંદરના મળદારમાં ધસ્યા. મળદાર પ્રખાલમાં ઘણું સંકુલું હતું. પણ થકકાક એ જાણ દષ્ટિએ જ ધનિષ્ઠ છે. લોકોમાં અને તે પણ દિવસ લોકોમાં જાંઠતખીનાં માનસોને નો ખોરીથી જ ભક્તિભાવનો આવેશ વધે છે. ભીડ, કોલાહલ, ઘંટાવાદ, એમ કહો કે સતત અવાજનો જ શાંતિનો અનુભવ થઈ શકે છે. મૂર્તિ સાથે અંધારામાં છે. મૂર્તિની પડખે જ એ નાની લીની દીવાલો બળતી હોય છે અને એટલે જ આ દર્શનને દર્શન શબ્દ કરતાં ત્યાં વાપરવામાં આવેલો 'ઝાંખી' શબ્દ વધારે ઉચિત છે. ખરેખર મૂર્તિની ઝાંખી જ થઈ શકે છે બહુ જ થોડો વખત દર્શન માટે પડેલો ખુદનો રાખવામાં આવે છે. બીક સખન હોય, દર્શન કરવા જિભા રહેવાની જગ્યા સંપાદ હોય, એટલે આગળનાં લોકો માંડ દર્શન કરી શકે પાછગવાળા લોકો આગળવાળાના ખલા ઉપર ચડીને દર્શન કરે છે. કોઈ માણસ કોઈપણ માણસના ખલા ઉપર ચડે, તેમાં કોઈ વધારો લેતું જ નથી, કોઈ થકકા માટે તોપણ તકરારો

ઉભી થતી નથી. ક્રમશઃ કે કેટલેક ધડકાનું કેન્દ્રીયિક દુઃખ જ્ઞાન જ નથી હોતું. ફક્ત અમારા જેવા મૂર્તિ કરતાંય મૂર્તિના દર્શકોના દર્શન કરવા આવેલાઓને જ આમાં રસ પડે છે. કેટલાક ગિયારા અશક્ત માનવીઓ ખૂણે બેઠાં બેઠાં માનસિક દર્શનનો સતોપ માને છે. કેટલાક કોઈની આંખમાંથી આ પ્રસંગે આંસુ ઊભરાતાં જોયા છે. હારપરસની ઊંઘોમાં કરજીરસની પણ ઊંટ દેખાતી હતી, જેમાં ધણેકાં માણસોમાં પંખળી, સીંધી, બગાળી, ગૂંચરાતી, મારવાડી, એ પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બધા પ્રાંતોના પ્રતિનિધીઓ હતા. એમાંય ગૂંચરાતી અને મારવાડી વિશેષ હતા. મદાસ અને દક્ષિણ તરફના બાવાઓ સિવાય બીજાં માણસો નજરે નહોતા પડતાં પણ બાવાઓને તો આ પીપર જેવું જ ગણાય !

આ શ્રી નાથદ્રારાનું સ્થાન કેટલાય વર્ષો થયાં હિંદુસ્તાનની વૈષ્ણવી ભક્તિનું મધ્યગિંદુ હતી થયું છે. અલગત દક્ષિણ હિંદુસ્તાન આમાંથી ઘણી રીતે અલગ રહી ગયો છે. આ નાથદ્રારાના હતિકાસની બરાબર ખબર નથી. પણ એમ માંલખું છે કે આ નાથદ્રારાની મૂર્તિને મોગસોના પંખામાંથી બમાવવા માટે મેવાડના રાણાએ હિંમત ગતાવી અને પોતાના રાજમાં કુંગર-ઓની વચ્ચે આવેલા આ એકાંત સ્થળમાં તેને સુરક્ષિત કરી અને એથા આ મૂર્તિ એ હિંદુ ધર્મલાખાને સૌથી વધારે આકર્ષણ બની રહ્યું. પછી તો જેમ બધે બને છે તેમ અહીં પણ ગાદી સ્થપાઈ અને તે એક 'ધર્મ-રાજ્ય' બની ગયું. નાથદ્રારાનો પહોવટ બહુ અગળ રીતે, નાલે છે, તે જગ્યને પોતાની થોડી જગીર પણ છે. પણ જગીરમાંથી અહીંના ખર્ચ નીકળે તેમ છે નહિ પણ અહીંના તંત્રને પૈસા ક્યાંથી લાવવા તે પ્રશ્ન બોલો થતો નયો પણ પૈસા ક્યાં વાપરવા તે પ્રશ્ન મુજબતો હોય એમ લાગે છે. ત્યાં જેજ સફારતને દોઢ હજારે રૂપીઆનો થાળ ધરવામાં આવે છે. સાંભળું છે તે પ્રમાણે બસે રૂપીઆનું સફારતને બોજન પછી પાન ધરવામાં આવે છે. આમાં કદાચ અતિશયોક્તિ દશે. પણ અતિશયોક્તિની સાથે અત્યોક્તિને સ્થાન છે.

ત્યાંનું સ્થાન, ત્યાંનો વહીવટ, ત્યાંનો વૈભવ, ત્યાંની અવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા, ત્યાંનો બગાડ એ બધું જોતાં તેને માટે કાંઈ પણ કરવા કરવામાં આંચકો આવે તેમ નથી. ત્યાંનો કોઠાર જોઈને આપણે સ્તબ્ધ જ થઈ જઈએ. એક મોટા ટાંકામાં તેલ અને ઘી ભર્યાં હોય. સામાન્ય દિવસોમાં રોજના વીસ પચીસ ડબા ઘી તો ત્યાંની કઠાઈમાં ગરમ થતું હોય. કાંઈ મકાન ચણતું હોય ત્યાં આગળ જેમ મુનાના ટગલા પડ્યા હોય, સોનેટની કાથળીઆ પડી હોય તેમ ત્યાં આગળ ધડે અને ચણાના લોટના ટગલા અને પાંડના કાથળા ખડેલા નજરે આવે. શાકભાજી તો ઈંટી ને પત્થરાની જેમ રસ્તામાં રમળતા પડ્યા હોય. આટલું બધું રોજ ક્યાંથી આવતું હશે તે ખબર પડતી નથી. હિંદુસ્તાનને ખૂણે ખાંચરે પોતાં કેટલાય ભાવિકો મૃત રીતે પોતાના 'ફૂલ નાંદ' તો ફૂલની પાંખડી' મોકલ્યા જ કરતા હોય છે, કેટલાયને ત્યાં તો નિયમિત લાગે જ હોય છે. શાક, ભાજી તો અમે જેવું કે માણસો કોઠામાં ભરી ભરીને ત્યાં એકમાં નાખી જતાં હતાં. આવી વ્યવસ્થા જોઈને મન કેટલીકાર બહુ જ અસ્વસ્થ બની જાય છે મનુષ્યનું માનસ આપણે માનીએ તેવું હોલવું સહેલું નથી. ત્યાં સ્ત્રોતું જેવા માટેની લાયકાત અમારી ન ગણાઈ એટલે એ લાભ અમને ન મળે. નહિ તો આટલા મોટા કોઠાનું કંઈ રીતે મિષ્ટાનમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે તે જોવા મળત. અમે તો દોઢ શેર દોઢ શેરનો મોદનાથાગના બટકા, શુંદીના લાકુ, અગાયા બાણા જેવા કોર જોઈને સ્ત્રોતની કલ્પના જ કરી શક્યા. આ ઉપરાંત 'કદી, લાત સાંઠ, દુધપાક, બાસુંદી અને એવી વાનીઓ તો ગણાવવાનો કંઈ અર્થ જ નથી.

આ 'પ્રસાદ' સફારત આરોગી લે પછી, વેચી દેવામાં આવે છે પણ એ વેચવાની રીત બહુ ખ્યાલ ખેંચે તેવી છે. મંદિરમાં તો વેપાર જેવી છુદ અને ઐદિક બાજત થઈ શકે નહિ એટલે મંદિરના મોઢરોને આ પ્રસાદ તેમના મહેતાણા રૂપે આપવામાં આવે છે. અને તે મોકલે તે પ્રસાદને પગાર ચણીને મંદિરની

બદાર તે પ્રસાદને વેપાર કરનારા દુકાનદારને વેચી દે છે. તે દુકાનદારો તે પ્રસાદને યાંત્રનાં રૂપમાં ચાર ચાર આને વેચે છે. પ્રસાદનું પ્રમાણ જોતાં આ ચાર આના એ બન્નું મોટી કિંમત નથી અને પ્રસાદમાં રહેલી કિંમત બાવના જોતાં તે તે પ્રસાદ અરેખર 'અમૃત્ય' જ છે. (અર્થાં અમૃત્ય સંપદના બન્ને અર્થો કરવામાં વર્ધિ નથી.) અમારા ઉપર તે વિચિત્ર કૃપા ઉતરી હોવાથી ખાસ શ્રદ્ધા ધાળ મદિરમાંથી મોકલવામાં આવ્યો હતો. એટલે અમારે તે તે ધાળ લાવનાર નોકરને માત્ર 'સેવણી' આપવા ઉપરાંત વિશેષ કરવાનું રહેતું નહોતું. અને રહેતું હતું તો અમે એમ કહ્યું નહોતું એમ મને માદ છે.

ધર્મસ્થાનનું વર્ણન કરતાં મેં બોજનના વર્ણનમાં ઘણો વખત લઈ લીધો. પણ તેમાં મને ખાસ ઔચિત્ય જાંઝ લાગતો નથી. કારણ કે આખા દિવસના ત્યાંના કાર્યક્રમમાં આજ વરણ ત્યાં ત્યાં નજરે પડતી હતી પણ આ ઉપરાંત બીજી જુદી એક બે જાગતો ઉપર અમારું ધ્યાન ખેંચાયું. થી નાચણી 'જાખી' કરવા મટેના પ્રયત્નો લોકો કહ કહ રીતે કરે છે, તે જોવામાં બહુ જ મજા આવે તેવું હતું. જાંખી કરવા માટેના કેટલાક ખાસ રસ્તાઓ ત્યાં સખવામાં આવ્યા છે. મદિરના કારભારીઓ અને લાગવગણો અને કારકરુતો પ્રસાદ ધરાવવાનો કે આરતી ઉતારવાનું ખાસ સદ્માન્ય જોયને દબાર બેઠાનરને ખચે માણું હોય છે. જોવાઓ જ આ માર્ગે આવતી નજીકથી મૂર્તિની જાંખી કરી શકે છે. પણ ત્યાં પછી તો એવી બીડ યાજ છે કે ઉગ્રો મૂર્તિની નજીક હોવા છતાં તેની જાંખી ન થવાનો અસંતોષ રહે છે. એને અર્થ એમ નથી કે અમને જલ્દી એ અસંતોષ રહી ગયો હતો કારણ કે મૂર્તિની જાંખી કરતાં મૂર્તિના દર્શન કરવા આવેલા લોકોના દર્શન કરવાને વધારે રસ હતો.

આથી જ એક બીજી રસિક ક્રિયા અમને અજુકારી લેવા મળી. અમે મોડમાં ઊભા હતા ત્યાં એકાએક બસતજોનો બૂમ પડી, "ચાંસો ચરણરખના વખત આવે છે." પહેલાં તો અમે કે સમજ્યા નહિ પણ લોકો

જે તરફ ધસના હતાં તેમાં અમે પણ બળ્યા. મોટી ઉપર એક મોટા ઓરડામાં એક ખૂબ સુશોભિત એવી છુટકીમાં એક આઠ નવ વર્ષનો છોકરો બેઠો હતો. છોકરો સુંદર હતો, તેણે કાઠમાટી કપડાં પણ પહેર્યાં હતાં. લોકો તેની પાસે આવ્યોને તેના પગેને દાઘ અડાડીને તે દાઘ આંખે અને માથે ફેરવવા ફેરવાતા મનમાં કંઈક મણમણવા એક પછી એક ત્યાંથી વચરઃથતા હતા. અમારી રિયતિ જરા કોડી હતી, અમારાથી અલ્પ સ્પર્શ યાજ એવું હતું નહિ. અને હવે આટલે આવ્યા પછી પાછા ફરવું એ સામાન્યમાં પડવા જેવું હતું. કારણ કે પાછળથી માણસોના પ્રવાહ અમને ધીરે ધીરે દબો. ત્યાંથી અલ્પ સ્પર્શ થી સિરાપ પસાર થતું એ પણ આંખે ચાવા જેવું હતું. તોપણ અમે તે દિવસ રાખીને રીંધે રીંધે પસાર થઈ ગયા. પણ આમાં એક ગેરલાભ થયો મારી ઇચ્છા તે છેકરાના મુખ ઉપર થતા લાવનારો જોવાની હતી. આટલી નાની ઉંમરે વારસા સિરાપની બીજી કાળ પણ લાવનાર ન હોવા છતાં આટલા અર્થ લોકો તેના પગને પૂજી જાય તેની અસર આ છેકરાના મન ઉપર કાંઈ થતી નહિ હોય? વિખ્યાત યવેશ દામોદરભાઈનો આ છોકરો પોતાની બેરખરી રિયતિ કાર્મ કિયત સમજી શકે ખરો! સભ્યના પુત્ર કરતાં આની રિયતિ વધારે કોડી હતી. કારણ કે સમ પ્રત્યે લોકોને સત્તાવાં કરતાં ખ્યાલ જ વધારે હોય છે. જ્યારે ધર્મચાર્યો પ્રત્યે મત્સ્ય અને નરકના ભયનો ખ્યાલ વધારે હોય છે. અને સમગ્રું કહું તો આ છોકરાની દયા આવી એક માણસ માણસ તરીકે ઉઠી જ ન શકે એનાથી વધારે કમળતા બીજી કંઈ હોય ?

શ્રી સમસાદેએ એક અરપદ તીર્થનું રૂપક દિન્દુ-ધર્મને માટે કહ્યું છે. અસખત દિન્દુધર્મની તેમાં નિંદા નથી. પણ દિન્દુધર્મને સાચવવાનો ધારો કરતાં કેટલાય તીર્થધોને તે આ રૂપક આવ્યાલ લાગુ પડે છે ધર્મે જેથી મનુષ્યજનને ઉત્તત કરનારી ગણાતી વસ્તુ મનુષ્યની વિચારશક્તિને કેમ સાર રૂપી નાખતી હશે. તે સમગ્રું અસખત ખુદેશ છે. મનુષ્ય જીવનમાં ધર્મ અને વિવેક

સંકલિત બેનું જ્યાં સરખું મિશ્રણ નથી હોતું. અથવા માણસ જગદે પોતાની શ્રદ્ધાભક્તિને વિવેકની કચોટીએ ચડાવતો અટકી જાય છે, ત્યારે આ સંસ્કૃતિનાં બેલુમાં અસ્પંદ તીર્થ બની જાય છે. પાણી ગંધાવા લાગે છે, અને જેમ ગંધામ છે, તેમ માણસની શ્રદ્ધા વધારેને વધારે અંધ બનતી જાય છે. અને તે ગંદકીમાં જ ભક્તિરસની પરાકાષ્ટા અનુભવે છે નાથદ્વારામાં કેટલાય આવા ગંધાતા કુંડો છે, તેમાં માણસો અતિ ભક્તિ-પૂર્વક જાય છે. જ્યાં જોયાં રહેતાં માણે કાંઈ ત્યાં માણસનું મન સ્વર્ગોનાં આનંદ અનુભવે છે. આ નાથદ્વારા જેવા સ્થળને મઠે સ્વાભાવિક જ છે પણ સૌથી વધારે દુઃખદ ધટના તો એ છે કે આપણા તીર્થસ્થાનોના 'બૂદ્ધિ'એ મનુષ્યોમાં રહેલી આ પ્રચારકીત શ્રદ્ધાને ભૂંડવા માટેનું 'તેવું' તંત્ર ગોઠવી દીધું છે. તે તંત્ર ગોઠવનારા પૂરેપૂરા ભ્રમલ છે. તેમને મનુષ્ય સ્વભાવનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન છે. અને તેથી જ આ તીર્થસ્થાનો આને આ સ્વરૂપમાં ટકી શકે છે. આ મંદિરોમાં થતા અભાચારો. પૈશ્વની લૂંટ, કાપાકાપા, ખટપટાતી ગંદકી તો અહીં ઉલેખની એ નકાલું છે. કારણ કે તે તો જીવ વધારે બાળે એવું છે. મેવાડની પીરમુખિનાં દર્શન કરીને મેળવેલી પ્રેરણા, તેમાંથી સંસ્કૃતિનાં બેલુનું પાણી પીધા પછી આ અંકુ પાણી મોદામાં નાખવાનું રૂઝે તેમ નથી. આમાં તો શ્રી કામ સાહેબે ઇચ્છ્યું છે તેમ જ યા ભવકર પૂરની જરૂર છે. એમ ઇચ્છવાનું મન ઘણું જાય છે કે આ બાજતમાં તો—

જરીક જરીક કંઈ ચાંદાં મારી જનનીને ના જશે જ જ
આવે નિઃશ્વ આવે જવાલાણી તોરે જીવંતના બંધા પંખ.

આટલું શ્રી નાથદ્વારા વિષે કહ્યા પછી તેની નજીકમાં જ આવેલું કાંકરાણીનું તીર્થક્ષેત્ર વર્ણવવાની મારી દિંમત નથી ચાલતી. અહીં પણ એકજ ગાદી છે. કાંકરાણી સ્થળની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ અતિ સુંદર છે, એક રૂઝિક જેવા સ્વચ્છ તળાવને કાંઈ જિંમી ટેકરી ઉપર આ જગ્યા

આવેલી છે. આખું ગ્રામ લગભગ જીવાલુમાં છે. અમે આ ગામમાં રાત્રે પહોંચ્યા હતા. રાત્રે કંઈક બહુજ વિચિત્ર એવી ઢાપ અમારા મન ઉપર આવી પડી. જિંમી મઠાણવાળા રસ્તામાં સાવ અંધારું. ગામની દુકાનોમાંની ઝાંખી બતીઓનો પ્રકાશ અંધારાને વધારતો હતો. દર એક મોઢા મહેસમાં. (આ મહેલ અહીંના 'પ્રભુજી'નો હતો) બતીઓ પ્રકાશમાળ બળતી દેખાતી હતી.

અમે મંદિરની ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. નિયમ પ્રમાણે પ્રસાદ વિચરે મળ્યું અને તે જ માણસ આવીને રાત્રે કંદી ગમે કે મંઘલાના દર્શન માટે સવારે જાગડવા આવીશ. અમે તો દહે વધારે દર્શન માટે આતુર ન હોતા એટલે સવારના તળાવ વિગેરે જોવાયા, અહીંના મંદિરના વાતાવરણની એવી એવી વાતો અમારે કાને આવેલી કે અહીં વધારે રહેવા માટેનું મન ચાપ તેવું નહોતું. પણ એમ તો લાગે છે કે અહીંના વાતાવરણનો પણ અગ્નિપ્રાસ કરવાની જરૂર છે. કદાચ તે માટેના વખત અને ઉત્સાહ જોઈએ. અમારી પાસે જેમાંથી કાંઈ વહોતું

અહીંથી થોડે જ દૂર રાજનગર અને તેની પાસે આવેલું 'રાજસમુદ્ર'નું સરોવર જેવા અમે ગયા. રાજસમુદ્ર એ ખરેખર શબ્દ સરોવર છે. તે 'જળસમુદ્ર' જેટલું વિશાળ ન હોવા છતાં સૌંદર્યમાં તો તેની દરિયા કરે તેવું છે. તેની પાસે રાજનગરના ખડિયેરા પણ જેવા મળે છે. રાજસમુદ્રના ચિત્તાલેખો વિગેરેની વાતો અહીં નહિ કર કારણ કે અમે પણ તે બહુ ઉત્તપ્તમાં જોઈ વળ્યા હતા.

આટલું ત્યાંના મુખ્ય સ્થળો વિષે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં જે પ્રવાહો-નીરવ અને ધર્મનાં અમે દર્શન થઈ સંસ્કૃતિ કેમ વહેતી ચાલે છે અને પહેલી કેમ અટકી જાય છે, તે આ બધું જોવાથી બહુ જ સ્પષ્ટ થાય છે.

પણ મેવાડની આ બધી સમૃદ્ધિની પાછળ જે ગરીબાઈ ઊંઘીમાં કરતી હોય છે, તેનો પણ કાંઈક અવાજ અમને જોતાં જોતાં મળી ગયો. જો આ ઉદે-

નવલકથાનું કલાવિધાન

શ્રી. રતિલાલ ઉકાલાલ ખેલ

ગુજરાતના વાક્યમ મદાપવાદનું દર્શન કરતાં તેનાં અનેકવિધ આકર્ષક સ્વરૂપોમાં સર્વનાત્મક સ્વપ્રધાન વાક્યમના પ્રવાહોમાં નવલકથાનું સ્થાન છે. આ પાંચ દાયકાથી કેાષ અવનવી ભાત પાડે છે. નવલકથાનું અસ્તિત્વ શાથી ? યુગયુગનાં રસરસિયાં જગતનાં નરનાર સુખિના સુખનકાળથી માનવભાવો અને માનવરવભાવગત મનોમંથન ને કુતૂહલપૂર્વક નિદાનવાને આતુર હોય છે. આ છંદાશ્રુતિ પોષણ સાહિત્યપ્રવાહનાં વિધિવિધ સ્વરૂપોથી થાય છે અને નવલકથા એ તદ્દન નૂતન સ્વરૂપ અને વિપુલ સ્વરૂપ છે. માનવભાવોનું આરોપન નાટકદ્વારા પણ થતું. પરંતુ નાટક એ સાહિત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નથી. નાટક એ સંધન કળા છે અને તેમાં સાહિત્યનાં તરવોની સાથે રંગભૂમિનાં તરવોનું સંકલન આવશ્યક છે. નાટકમાં સંગ્રહ કલાને પ્રાધાન્ય અપાય છે. નાટ્ય લેખક પોતે પ્રસંગ, પાત્ર કે વસ્તુને વિકસાવી શકતો નથી. પોતે અહીં તટસ્થ રહે છે અને પાત્રદ્વારા નાટકનાં અન્ય તરવોનો વિકાસ થાય છે. નવલકથા એ વિપુલ સાધન છે અને તેમાં સ્થળકાળનાં વર્ણન માટે પ્રધાન અવકાશ રહે છે. વળી નવલકથાકાર પોતે પણ પાત્ર, પ્રસંગ અને વસ્તુવિકાસ માધી શકે છે. આંગ્રજ વિવેચકો નવલકથાને ગજવામાં રાખી શકાય એવું 'રંગભૂમિનું સમૂહ' (Pocket Theatre) ગણે છે. કારણ કે તેમાં નાટકને અનુરૂપ વસ્તુ હોવા ઉપરાંત નટ, પહેરવેશનું વર્ણન, દૃશ્યવર્ણન વગેરે હોય છે. આમ નવલકથામાં આદર્શ આકર્ષક તરવો હોવાથી જનરૂચિ નાટકને બદલે નવલકથા તરફ વળે એ સ્વાભાવિક છે.

નવલકથાને કલાદેહ મુખપરવે કરીને છ વસ્તુથી ઘડાય છે. વસ્તુ, પાત્રવિધાન, વાર્તાલાપ, સ્થળકાળનાં વર્ણનો, નવલકથાકારની કથનકુશળતા, અને નવલકથાકારનો જીવનસંદેશ.

નવલકથા એટલે સુસંગઠિત મતેરજ્જક કથા. વસ્તુ એ તો નવલકથાનો બાજ દેહ છે. નવલકથાના કલાદેહના અન્ય પ્રધાન તરવો વસ્તુને સજીવતાની સાથે શેષકતા અર્પે છે. નવલકથાતો સ્થૂળ દેહ તે એની વસ્તુ છે. જનતકારના વિખ્યાત નવલકથા મજાકો ટીકન્સ. થેકરે, જ્યોર્જ ઇલીયટ, હોર્સર્, ડુમા, ટોલ્સ્ટોય, એમની મહત્તાનું કારણ સૌથી પહેલું એ એમની વસ્તુ ચૂંટણી છે.

નવસકથાની વસ્તુ નકકી કરતી વખતે એક ખાસ એ શબ્દવાનો છે કે વસ્તુની અંદર આવના પ્રસંગો અને જીવનમાંથી સાંપડતા પ્રસંગો વચ્ચે સુમેળ સમાવો જોઈએ. જીવનના જે કોઈ પ્રસંગને નવસકથાદાર સાહિત્યસ્વરૂપે અપનાવવા ઇચ્છે તે પ્રસંગથી પોતે વાંકે દોવો જોઈએ, જે વસ્તુનો એને પરિચય ન હોય તેને તણ દેવી એ જ ઇચ્છુ છે. જીવનની વિશિષ્ટ પાસાંનો અનુભવ નવસકથાદાર રચનુભવથી જ પ્રાપ્ત કરી શકે એ માન્યતા જૂઠ્ઠા જાણી છે. અનેક અરતના પ્રસંગોની માદિની પુસ્તકોના વાંચનથી અગર અનુભવીએ સાચેના વાર્તાશ્રવણ હાસ મેળથી શકાય છે. એટલે સાચો પ્રતિભાશીલ સર્જક આવું અનેક વિષ જાનઅજાણ એકઠું કરીને પોતાની આર્થિક કલ્પનાબજે, પોતે જેનો રજાનુભવ નથી કર્યો એવી વસ્તુઓનો પણ વાસ્તવ જીવન સાથે સુમેળ જળવડાવ એવા સ્વરૂપમાં સાહિત્ય નરીકે અપનાવે છે.

નવસકથાની વસ્તુની રજુઆત તરફ દષ્ટિ ફેંકતા આપણને સામાન્ય રીતે બે પ્રકારની વસ્તુવાળી નવસકથા સાંપડે છે. (૧) સુસંકલિત વસ્તુ (Organic Plot) વાળી (૨) સિથિલ વસ્તુ (Loose Plot) વાળી.

સુસંકલિત વસ્તુવાળી અને સિથિલ વસ્તુવાળી નવસકથાઓ એમ બે વિભાગમાં જ બધી નવસકથાઓને સમાવી શકાય નહિ. કારણ કે શુદ્ધ સુસંકલિત વસ્તુવાળી નવસકથાઓ અથવા તો શુદ્ધ સિથિલ વસ્તુવાળી નવસકથાઓ તો જુદા જ એકઠી દોષ છે. જાંવું એ બનેલા મિશ્રજાતી અનેકી નવસકથાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં દોષ છે.

સુસંકલિત વસ્તુવાળી નવસકથા શું ખ્યાલવડ દોષ છે. આંતરસાહિત્યમાં આવી નવસકથાઓ રોપનાં સૌથી પહેલી દષ્ટિ વિખાત નવસકથાદાર શીક્ષીતરી રામજેન્સ નામની નવસકથા પર પકાઈ આપણને હાજે છે કે અનેક પ્રમંગો અને રિપુઝ પાત્ર સમરિવાળો જ્યાં નવસકથાના સર્જકનું અનેકાનું અગિયત્વ એને પાને પાને તરવરી રહ્યું છે. આવી જ સુસંકલિત વસ્તુવાળી

નવસકથાઓમાં કાઠન્ટ એફ મોન્ટેક્સેટો, અરેબીઅન નાઈટસ, બ્લેક હાઉસ, પાટલુની પ્રજ્વળતા, મુશ્કરાવેનો નામ, રાજધિરાજ વગેરે નવસકથાઓની રજુના અરથાને ન જ અણ્યાવ.

પરંતુ સુસંકલિત નવસકથાના દેદમાં રહેલ દેવીક મુર્ખાદાનો નિર્દેશ ક્યાં પિના પણ ચાલે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુની રજુઆત ઘણી વખત મંત્રુત્વ ચર્ચા કરતાં વાચકને કંટાળો આપે એ રવાનારિક છે. પ્રસંગોનું ધનવત્ સંકલન કરવાની જતિમાં કલ્પકાર અનિવેચ્ય એ વસ્તુની વિપુલગ્રાસધારી થઈ છે, પરિણામે સપ્રમાણતાનો અભાવ, કૃત્રિમતા અને અસ્વભાવિકતાની સાથે કલાજન થાય છે. વળી કલાકારનો આવી વસ્તુ તરફના પક્ષપાતથી કેટલાક વિસ્તરતા માયના પ્રસંગોમાં કલાખાસ અવરો છે અને પરિણામે કૃત્રિમ સમભાવના દર્શક પ્રસંગનું વૈવિધ્ય અણ્યાવ છે.

સિથિલજાતીવાળી નવસકથાના વસ્તુની જુથમુજબી જાણામય અને દારૂખંધ ચાલી આવતી નથી. વસ્તુનો એક સજંગ નરૂનો જાતરી કદાચ મટે એવી નવસકથાઓ સખાતી નથી. આવી નવસકથામાં વસ્તુપ્રવાહ ધામે ધામે વહે છે કોઈ દિશાનિર્ધારિતી ઝરણાપે વહેતી સરિવાતી મંદના, એ સરિવાતી શીતળ આકાશ જાવાવરણ, કવચિત ધનકારથી થતું નાણૂંજત અને વિશાળપરમાં વડી રથા પડી પીરમંભી માત્રે સાથેનું મીલવ જેનું મધુર લાગે છે એવી જ મને રજાના આ નવસકથાની વસ્તુ સરિવામાંથી મદલ વાચક અનુભવે છે. સિથિલજાતી વસ્તુવાળી નવસકથાઓ અર્થસમાધિવમાં તો પુષ્કળ છે અને તેમાં ક્યાનુ પારણ પણ મચવાઈ છે. રાખીન્સાદેઓ, જેસેએન્ડ, રાહિષ રેન્ડમ, મેનિફિયર, આરિ પ્રસિદ નવસકથાઓ સિથિલજાતી વસ્તુવાળી છે. સરસ્વતીચંદ, મામલતખી, મંજુવતી, પ્રાપ્તિ, મેરા તારાં વદેતાં પાણી, એવજા વગેરે નવસકથાઓ સિથિલજાતી વસ્તુવાળી નવસકથાઓ મુખ્યતરીકે માહિત્યમાં પણ છે.

જાગૃત્ પક્ષપાત ક્યાં તેના બીજા બે પ્રકાર જ

ધર ધરે છે. (૧) સાદી વસ્તુ (૨) સંકુલ વસ્તુ.

નવલકથાની મુખ્ય વસ્તુ કેટલીક વખત એક છતાં વધારે કથાઓના સંકલનથી બને છે. સાદી વસ્તુવાળી નવલકથામાં માત્ર એક જ સંગ્રહ કથા હોય છે. પરંતુ સંકુલ વસ્તુવાળી નવલકથામાં અનેક પ્રસંગોવાળી બે ત્રણ કથાઓ કલાપૂર્ણ રીતે સંકલીત થયેલ હોય છે. આવા પ્રકાર તરફ વાચકવર્ગને ખાસ પક્ષપાત હોય છે અને તેવા સર્જકની પ્રતિભાની કસોટી પણ આવી પ્રતિભામાં જ રાય છે. બહીક હાઉસમાં ત્રણ કથાઓને સાંકળી લીધી છે. આપણા પ્રતિભાસંપન્ન નવલકથાકાર ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદની વસ્તુની ફક્ત પૃથ્વીનું દર્શન કરાવતાં રા. બ. ક. કોરે પૃથ્વી જટાકલાપમાં સંકલન છતાં એક એક સ્વતંત્ર એવી પાંચે જટાનું કથાપૂર્ણ પૃથક્કરણ કરીને એની કથાને છુટી છુટી ઉલ્લેખી પાછી સંકેતી લખીને આપણા એક પ્રયત્ન પકિતના નવલકથાકારની અણુભોક્ષી કૃતિની મહત્તા સ્થાપિત કરી છે.

નવલકથાની વસ્તુ વિશે આટલું વિસ્તૃત નિરૂપણ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્તુનું મહત્ત્વ વધે છે. પરંતુ સામા કલાકાર સમજે છે કે વસ્તુ તો માત્ર નવલકથાનો સ્થૂલ દેહ છે. એનો આત્મા તો અદૃશ્ય અને અગ્રંથ રીતે વાયવ્યુલ જ સમગ્રકૃતિમાંથી ગોળી લે છે. વસ્તુના પૂર્ણરીતે જો વસ્તુને જ આત્મ ગણી લે એટલે કે સમગ્ર કલાતરંગને અવગણીને કથાપ્રવાહમાં જ એવાંવાંની તરખેટા બતાવવામાં આવે તો તેમાં કલાકારને અને તેની કલાભાવનાને ધૂરનો અન્યાય થાય. નવલકથાની વસ્તુના સ્થૂલ દેહમાં પ્રાણ દેહનાર પ્રયત્ન તો તેના સર્જકની પાત્ર દિષ્ટિ છે. એટલે હવે આપણે નવલકથાના કલાવિધાનમાં અગત્યનું બીજું અંગ પાત્રવિધાન પર આવીશું.

કાષ્ઠપણ નવલકથાકારના પાત્રનિરૂપણમાં આપણે અપેક્ષા રાખીએ એવું કંઈ હોય તો તે એના માનસ સંતાનની સંજ્ઞાઓ એવી નવલકથાકારને પાત્ર પાત્ર

આપણે નિહાળવા પ્રમદીએ તે છે. પાત્રના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર સહેલાઈથી પાડી શકાય.

(૧) મુખ્ય પાત્રો (૨) ગૌણ પાત્રો:

મુખ્ય પાત્રોને નિક્ષાવત્ વિશાળવસ્તુ (Vast canvas) ની જરૂર છે. 'સુજ્જોતનો નાય' માં પરશુરામ, માનકુન્દર શેઠાણી કે મદનપાળ જેવાં પાત્રોની પ્રજ્વળતાનાં નાનાં પાત્રો ક્યારેક દેખાડે છે તેને વસ્તુ નિહાળવાની જરૂર નથી. પરંતુ કેટલીકવાર સાચો કલાકાર તેના ગૌણ પાત્રોથી અમર થાય છે. સંક્ષિપ્ત અથવા સ્થળકથા નાના પાત્રોમાં દેખાડી શકાય છે, માનવમાનસની અવરોધી મૂલ્યો (subilities and psychology of human life) મુખ્ય પાત્રોમાં દર્શાવી શકાય છે.

પાત્રના દેહનું ધડતર:

પાત્રના દેહનું ધડતર બે પદ્ધતિથી રચાય છે

(૧) પૃથક્કરણી પદ્ધતિ (૨) નાટ્યસ્વરૂપની પદ્ધતિ.

પહેલી પદ્ધતિદ્વારા નવલકથાકાર પોતે પાત્રને રજૂ કરે છે. પાત્રની લાગણી, ખાસિયત, વિચિત્રતા અને વિચિત્રતાનું નવલકથાકાર પોતે પૃથક્કરણ કરીને પોતભી રીઝા પણ સાથે રજૂ કરે છે. આ પ્રકારની પદ્ધતિમાં ઉત્તમ દખ્ખો ગોવર્ધનરામનાં પાત્રવિધાનનો સદૃશ અભ્યાસ કરતાં આપણને સાંપડશે. માનકુન્દર, અર્ધદાસ, મર્ચન્ટની, સુણસુંદરી, ધનકાર, ચડિઝા વગેરે પદ્ધતિનું અભિવ્યક્ત આ પદ્ધતિથી થયું છે.

નાટ્યસ્વરૂપની પદ્ધતિદ્વારા નવલકથાકાર પોતે પાત્રનું ધડતર કરી શકે તો નથી. અહીં તો પાત્રનો દેહ પ્રસંગોના નિશાસ સાથે, અન્ય પાત્રોના વાર્તાલાપદ્ધતિ અને પાત્રના પોતાના કાર્યદ્વારા બહાય છે. આ પદ્ધતિના પ્રખર ઉદાહરણ તો આપણા અત્યંત નવલકથાકાર મુન્શી, મોનમ, મુન્શી, કાંકે, મંજરી, ત્રિવિજયપાળ, ઉલેખહેતો આદિપાત્રો વાર્તાલાપદ્ધતિ, પ્રસંગદ્વારા અને પોતાના કાર્યદ્વારા આપણી સમક્ષ જાવંત અને ધમકતી માનવ પ્રતિભાઓ જેવાં લાગે છે. વર્તમાન કલાવિવેચકની

દષ્ટિએ પાત્રનું આ પ્રકારનું બાહ્ય પ્રત્યાસાપાત્ર તથાપ છે.

પાત્રના પ્રકારો:

નવસકથાની પાત્રસૃષ્ટિમાં માનવ સંસ્કૃતિના વિશાસ સાથે ખૂબ વૈવિધ્ય આવેલું. આદર્શવાદ અને વાસ્તવવાદ આ બે ભાવનાઓનું અયથાશય મુલ્યોએ નવસકથા આપણી સમક્ષ આવું થાય છે. એક ભાવનાથી કંટાળ્યા પછી બીજી તરફ આશ્ચર્ય આકર્ષાય છે. એટલે સાહિત્યમાં પણ એ બે ભાવનાઓવાળાં પાત્રો આપણા દષ્ટિપથ પર તરતરી રહે છે. ઈબ્સેન, ગોર્કી વગેરેની પાત્રસૃષ્ટિ પર નજર ફેંકતાં વાસ્તવદર્શી પાત્રો આપણને સંપર્કે છે. ન્હાનાલાલનાં પાત્રો એક ભાવનાના મૂર્તસ્વરૂપે આપણી સમક્ષ રજુ કરતાં છે. નવસકથાકાર આ બે પ્રકારનાં જ શુદ્ધપાત્રો ચિત્રવાને બારે એ બંનેનું કલાપૂર્ણ વિશ્લેષ સાથે તો અપમંપરે લઇ જતારી વાસ્તવિકતા અને નિરાશાજનક ગળતરામિ આદર્શ ભાવનાથી ઉપજતો નિર્વેદ શમી શકે. પાત્રનાં આ બે પ્રકારો ઉપરાંત વ્યક્તિ-પ્રમાણપાત્રો (Typical) વર્ગપ્રધાન પાત્રો (Class-Portrait) સ્થિતિચ્યૂત પાત્રો (Stagnant) વિપ્રસ-શીલ પાત્રો (Evolutionary) માનવ સ્વભાવની અદ્યત્ત મૂલ્યોવાળા પાત્રો, સાદાંપાત્રો, સર્વશક્તીન પાત્રો, યુગચ્છી પાત્રો, વિચારપ્રધાન પાત્રો, કાર્યશીલ પાત્રો, સુસંગતપાત્રો (Consistent) અસંગત પાત્રો, વગેરે અનેકરીતે પાત્રોનું વર્ગીકરણ થઇ શકે.

પાત્ર સર્જન ક્રમશઃ અને ધીમે ધીમે થવું જોઈએ. કમળની પાંદડીઓ જેમ વિડે છે તેમ પાત્રોનો વિકાસ ક્રમેક્રમે અકેક પાંડી ઉધડવાં થાય છે. પાત્રનું જીવન જ એના હૃદયનું ઘાતર રહે છે પ્રમોદની સાથે પાત્રનું જીવન ક્રમશઃ વિકાસ પામે છે. સાચો કલાકાર પાત્ર અને વસ્તુનો દોરા વણી દે છે. પાત્રની પાંખડી ઉધડતી જાય અને વસ્તુનો વિકાસ થતો જાય છે. જીવન અને પ્રસંગ સંકળાયેલ છે. પ્રસંગ પાત્રને ધકે અને પાત્ર પ્રસંગને ધકે છે.

વાર્તાલાપ:

નવસકથાનાં બે પ્રધાન તરનો વસ્તુ અને પાત્રવિધાન વિશે આવડું જેમાં પછી એ બંને તરવેને ક્યારેકપ આપનાર ત્રીજું તરવ તે નવસકથામાં આવતો વાર્તાલાપ. વાર્તાલાપદ્વારા વસ્તુનો, પ્રસંગનો વિશાસ થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણે ઉપર જેમું તેમ નવસકથાની પાત્ર સૃષ્ટિને સરળતા અર્પવામાં પણ વાર્તાલાપનો ફાળો ઓછો નથી. નવસકથા એ દુર્લભયુગના સાહિત્યમાં વિપુલ છતાં કલાપૂર્ણ સ્વરૂપ છે. તેમાંથી દુર્લભકલાના આદર્શો નિહાળતાં વાર્તાલાપની સ્મૃતિભાતા, સંસ્કારિતા, અને માનવજાતીની અદ્યત્ત મૂલ્યોની સ્ફુર્તિ આત્મિક સાહિત્યના ક્યારેકપનાં આવશ્યક તરવો છે. લા મિત્ર-રેનલ કે રેખલ એક દુ સીરીઝ, હેની એસમન્ડ કે ધી ક્રોએસ્ટ જેવી કૃતિઓમાં વાર્તાલાપમાં જે ચમક છે તે મુજબતી સાહિત્યમાં શોધી જડે એમ નથી. આપણે ત્યાં એકાદ બે નવસકથાકારોની અમુક કૃતિઓ બાદ કરતાં મુજબતનો વાર્તાલાપ જનુ શિથિલ લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્રમાં કેટલીક જગ્યાએ સૌથી પહેલો સારો વાર્તાલાપ દેખા દે છે. ન્હાનાલાલે તેમાં શુદ્ધ આથી અને વાર્તાલાપમાં ધીરજીનાં ચેતન મુશ્કેલીએ આપ્યાં. જનુજાઇ ઉમરવાડીઆ, યશવંત પંડ્યા વગેરેએ તેમાં ઈબ્સેન અને શે ના વાર્તાલાપમાં જે પ્રકારના ભૂંડિતા ચમકારા દેખાય છે એવી ચમક મુજબતની સાહિત્યમાં પ્રથમ અશ્ણી. અજબ ભાવના સાથે કલાપૂર્ણ વાર્તાલાપ રમણલાલ દેસાઈની નવસકથામંડિ સંપર્કે છે. મમરપર્યાં ક્રાંતિકારી વાર્તાલાપ શ્રી મેઘાણીએ 'નિરંજન' અને 'વસુધેવના વહાણાં દવસાં' માં બતાવ્યો. આમ વાર્તાલાપનો વિકાસ આપણા સાહિત્યમાં થતો જાય છે. અને એ તરવો જેમ વધુ વિકાસ થાય તેમ તેમ નવસકથાની વસ્તુ અને પાત્રસૃષ્ટિને વધુ કલાપૂર્ણ તરવ સંપર્કે એ નિર્વિવાદ છે.

સ્વયંકથાનાં વસ્તુનો:

વસ્તુ, પાત્ર, અને વાર્તાલાપ એ ત્રણ તરવો નવસ-કથાનાં પ્રધાન અંગો છે. પરંતુ એને બોધ આપનાર

આજીવનકાળે વપરાતાં તરવો તે સ્થળકાળવર્ણન, સમાજવર્ણન અને પ્રકૃતિવર્ણન છે. સર વોલ્ટર ડેકેટ, શેક્સપિયર, ઘેકર, પ્રીટોંગિ આદિ આગેલ સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાં આ તરવો આકર્ષક રીતે વર્ણવાય છે. રીકન્સના નવલમાં ૧૮-૧૯ મી સદીનાં લોકનું વર્ણન છે. આપણે ત્યાં વર્ણનોની શરૂઆત કરણધેલાથી થાય છે. પરંતુ તેમાં રહેલ સમાજવર્ણન વગેરે મૂળ વસ્તુથી છૂટ પડી જાય છે એટલે એ અનાવશ્યક અને અપ્રાસંગિક લાગે છે. મુન્શીની નવલોમાં અર્ધ ઐતિહાસિક દર્શન રજુ થાય છે એમાં સમાજવર્ણન વર્તમાનસ્થિતિથી ખુબ દૂરનારું નથી. ઐતિહાસિક નવલોમાં સમાજવર્ણન તે સમયનું સાચું દર્શન કાચનારૂ હોયું જોઈએ. જ્યાં તેમાં પ્રકૃતિવર્ણન પાત્રના માનસને અનુકૂળ હોયું જોઈએ, સ્થળકાળનાં વર્ણનમાં અગ્રેષ્ઠ હાથ જોડી ગયેલાં હોય એવા નવલકથાકાર મેઘાણીની તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિ "સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી" એ એક અનુભવ કરતા યોગ્ય કૃતિ ગણાય.

નવલકથાકારની કથનકૃતિશક્તિ કે શૈલી :

નવલકથામાં વસ્તુ પાત્ર અને વાર્તાગ્રામ એ એના દેહ છે એ હેતુનાં આજીવનું તરીકે સ્થળકાળ વગેરેનાં વર્ણનોનો ઉપયોગ થાય છે તે ઉપરાંત લેખકની કથનકલા કે શૈલી એ પણ નવલકથાનું અવલોકન છે. નવલકથાકાર ત્રણ રીતે કથનકૃતિશક્તિ દાખવે છે.

(૧) નવલકથાકાર પોતે જ એની અંદર કથાપ્રવાહના સંચાલક બને છે તે સાદી, સીધી કથનકથા વધુ પ્રશંસા પાત્ર નીવડે છે. અલગન આવી નવલકથામાં કથાવર્ણન તરત તો નાટ્યસ્વરૂપની પ્રકૃતિથી જ જળાય છે અને એજ રીતે વાર્તાલાપને પ્રાધાન્ય અપાય છે એટલે વસ્તુ અને પાત્રનો સાથે વિશ્લેષ થાય છે. પરંતુ નવલકથાકાર પોતે આવી નવલકથામાં પાત્રરૂપે નહિ આવતાં એક જુદી વ્યક્તિ તરીકે, પોતાના હકકી રૂપે અહીં આવી શકે છે. પોતાની સર્જક સ્થિતિ વિશિષ્ટતાની સાથે એમાં આવતાં પાત્રોને વેધકતા

અર્થમાં પોતાની ટીકાને અહીં રચાત અપાય છે. (૨) નવલકથાનો કથાપ્રવાહ ખીણ રીતે પણ નવલકથાકાર પદારી શકે છે. આત્મચરિત્રની જેમ અહીં નવલકાર પોતે એકાદ પાત્રમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ આપે છે અને મજી નવલકથાના અનેકવિધ પ્રસંગનું સંકલન કથાવર્ણન રીતે સાધે છે. "ડેરીઝ કોપર રીડ્સ" એ રીકન્સની અદ્ભુત કૃતિ આ પ્રકારની નવલ રચનાનો સાદર નમૂનો છે.

(૩) નવલકથાની કથન શૈલીની ત્રીજી પ્રકૃતિ તે પારોક્ષિક કથાપ્રવાહ. વ્યક્તવત્તા છે, આગેલ સાહિત્યમાં રિચાર્ડસન અને સ્મોલેટનાં નવલકથાઓ આ શૈલીમાં સર્જક છે. તેમાંની કેટલીક તો સુંદર કૃતિ તરીકે અત્યારે પણ આવકારલાથી યથા પડે એવી છે.

આ ત્રણ શૈલીમાંથી પહેલી શરી એ વધુ મનોરંજક અને કથાવેષક છે, છતાં આજીની એ શૈલીમાં પણ નવલકથા લખવાના અખતર કથામાં આવે તો સાચા સર્જકને તે કંઈ કપડું કાપું નથી. છતાંસાનું સાતત્ય (Sustained interest,) અમૂલ્યમય વસ્તુ, ગૂંચળ ચિત્ર યંત્રી જાય એવા પ્રસંગનું આલેખન, સ્વચ્છ કલાદર્શન, સ્પષ્ટદેશોનું બાહુલ્ય વગેરે આવશ્યક તરતવોની સાધના એ પણ નવલકથાની કથનશૈલીનાં બહુ અગત્યનાં અંગ છે.

નવલકથાકારનો જીવનસંદેશ :

નવલકથાનું છેલ્લું જતાં અંગતમનું તત્ત્વ તે નવલકારનો જીવનસંદેશ છે. દરેક દરેક સર્જકનું બ્યક્તિત્વ એની કથાકૃતિમાં અનુપમે આવી જાય છે. સાહિત્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે, મધ્યઆરોહકના આ ધરને નવલકથાકાર પોતાની કૃતિમાં ચરિતાર્થ કરવા તલસે છે. કારણકે જીવન એ જ એની કથાની વસ્તુ છે. જીવન વિષે નવલકથાકાર જે કંઈ વિચારે તે જાણે અનાપરે એની કૃતિમાં આવ્યા વિના રહે નહિ અને એ જીવન દ્રષ્ટિ એની વસ્તુ અને પ્રત્યક્ષરૂપિની સાથે એકતા સાધવા વિના રહે નહિ. પરંતુ નવલકથાકારનું બીય અમૂલ્ય આવનારો પાછળ ધસવાવાનું નથી, એની કલાસિદ્ધિ તો

ત્યારે જ ગણાય કે ત્યારે તે જીવનમાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતા સત્ય પ્રસંગોની સાથે સ્વચ્છેદનિર્ધીયો પોતાની નીતિલાવનાને નૈસર્ગિકતાથી અવતારે, વસ્તુપ્રવાદમાં અને પાવવિગ્રસમાં આયજ્ય રૂપ થઈ પડે એ રીતે ભેદ આપવા આવતાં હોય એવી પદ્ધતિને બદલે નવલકથા-કાર વસ્તુ અને પાત્રદ્વારા પોતાની શીલ્પશૈલી રજુ કરે અને કવચિત કવચિત પોતે સીધી રીતે પણ વિચારો બાજન કરે એ ઇચ્છનીય છે. અત્યારની કલાદષ્ટિએ ભેદો નવલકથામાં નીતિલાવના એવી રીતે રજુ થવી ભેદને કે જેથી સમમૂલિત વંચાઈ રહેતાં આપોઆપ વંચકની નીતિલાવનાને તે સ્પર્શે. નીતિ અને કથાનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે. કથા એ જીવનમયી પર્ગદ છે. જીવનથી તે પોષાય છે અને એ જ કથા ફરીથી જીવનમાં રસ રેડે છે.

નવલકથાનો કલાદેહ તેના મુખ્ય મુખ્ય અંગોથી બની રીતે ધણથો છે એ આજે ઉપર ભેદુ લેધું. આ નિર્બંધનો ઉદ્દેશ પણ એ પ્રધાન અંગેલું દર્શન કરાવવા પૂરતો જ છે. નવલકથાની કળાના અભ્યાસને

આજે માર્ગદર્શન પૂરતું માનીશું. આપણા સાહિત્યની આ અતિ મહત્ત્વની કળાની ચાહુ સ્થિતિ તપાસતાં આજના કિરણોથી આપણા સાહિત્યવૃક્ષિક નરનારની આત્મભૂત યજ્ઞવત્તી દેખાય છે. અલગત પ્રતિભાશીલ સર્જકો તો સૈકામાં લાગે એક કે બે જન્મે છે, અને વધારેની આજના રાખણે એ વ્યર્થ છે.

અંતમાં નવલકથાનું કલાવિધાન એ વિષય પૂરું દેખાદર્શન કરાવના પછી કળાના ઉપાસકોને એક વિચારિત કરવી અરજીને નહીં ગણાય. ખીજા કલાવિદોની માફક નવલકથાકારોને પણ તેમની કળામૂર્તિમાં જળવાએલ કલાધોરણને યોગ્ય માન આપવું ભેદજે. બધા નવલકથાકારો પ્રથમ પંક્તિના જ હોય એ બનવું અશક્ય છે છતાં પણ ન્યાં ન્યાં આપણા આભાને સ્પર્શે અને મનોરંજક નીવડે એવું તત્ત્વ હોય, ન્યાં ન્યાં સત્ય, અનુકંપા અને ઉદેશનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર લાગે ત્યાં ત્યાં એ કૃતિના લેખકને કલાવિદ તરીકે માન આપવું ભેદજે.

છ ધ્યા ૩

ધન ખાંધી અંતરમાં છાઈ
દિશાલાન ગયું મૂલાઈ
ભતો છુટે રાહ મહાઈ
કર ને તાત। ઉવાડ.

અજાત અધારાની ખૂબ ડંખે
તેનાવૃદ્ધ આતમ ના જાયે
પીલાતો એ ઉવાડ અંખે
કર ને તાત। ઉવાડ.

શ્રી. સાંદીપનિ

ગા મહા ગામમાં સ્ત્રીમાણસને માનાર્થે બહુવચનમાં થતું સંબોધન જે લાગકાત અને વચન માગી લે છે તે એમનામાં નહોતાં, છતાં તે છુપ્યાં ત્યાં સુધી સૌ નાનું મોટું તેમને બહુવચનમાં જ બોલાવતું, જોકે એકવચન વાપરીને રેખાચિત્ર લખતાં હું જરા મોઢળાશ અનુભવું છું. પણ મેંય તે છુપ્યાં ત્યાં સુધી તેમને બાવીશ કહીને જ બોલાવ્યાં છે એટલે આજ તૂંતર વાપરીને તેમના જ પેલા છવને ઉકળાટ નહિ કરાવું.

અને તૂંતર વાપરું તો હું 'બાવીપૂર્વક માનું' છું કે એ જ્યાં હોય ત્યાંથી બાવીને મારી ખખર લાઇ નાખે-બીજી કોઇ રીતે તો એ બાવી શકે એમ નથી જ પણ સ્વપ્નામાં તો મને ન જ હોડે. હોડવાથી છૂટી ગયેલા વાળ, ભવંકર ભૂભંગ, અને કમકમતા હારિ વંદાળની ઝડી જેવાં આવીને તેઓ મને પકડી પાડે, એક દાંધે મારા કાન પકડે, અને બીજી દાંધ કોઇ સરમુખવારની છટાથી હવાવતાં હવાવતાં મને નેઢલી ચોપડાય તેટલી થપાટો ચોપડે, તેમ કરતા થાકે એટલે મારી પાસે 'જૂઠી ગયો લાઇચાખ' કહેવારાવે, છેવટે એક અમણ ભૂભંગ કરી હોક પીસે ને નાક પર આંગળી મૂકી મારા તરફ એક અંધારજરતી દ્રષ્ટિ નાખીને અદ્ય ઘડ જાય. આજે આ કષ્ટના ભને રહી પણ તે અનાધાર નહિ હોતાં અનુભવમંડિત છે.

ગામના મહાદેવના અભણ અને અણધાર પૂનરી કલ્યાણગર બાવાનાં એ ધર્મપત્ની. પૂનરી તરીકેનું બાવાજીનું જીવન ગામજનનીમાં લે તેવું નહોતું, ચેટલા ખાતર એ બોળાનાથને રીઝવતા, અને એ ચેટલા ખાતરની રીઝવણીમાં જ બાવીજીને જરાયે રસ નહોતો. કોટુમ્બિક જીવનને માંડ નભાવતી બાવાજીની ભગવી ઓળખાનાં માત્ર એ લાગીદાર હતાં, જીવનવિચલનાં નહિ. અને એ જીવનવિચલનાં નહિ તો જીવનરસનાં તો ક્યાંથી જ હોય! પણ બાવીજીને રસ શેમાં હતો તે કહેવું જ મુશ્કેલ બની જાય છે, અર્થાત કશામાં નહોતો એમ કહેવું પણ વધારે પડતું નથી.

મધ્યમ કદની ઝાંખરા જેવી એમની ઘડિયાળીં મ્રયા હંમેશાં મેલખાઉ વચોથી ઢાંકરા ખાતર દોકેલી રહેતી. આજ, દુઝા, જૂખરા અને બરછટ વાળ એ હોળતાં ચોળતાં

ખરાં પણ વિરહિણીની વેણીની જેમ એ સદાય એક
ગઈ બાંધેલા રહેતા અને હાથે જ તેજ ધૂણેવા પામતા,
નખથી શિખ સુધીનાં સૌભાગ્ય ચિન્હોમાં ભડા લીલા
કાચની માત્ર એ પાસાદાર બંગડી જણાતી; પણ તેનો
૫ મેળ તેમના હાથ સાથે ખાતો નહોતો લાગતો.
કોઈ વિધવા પોતાના હાથપર એકાન્તમાં બંગડીએ
ચડાવે અને હાથમાતા તે જોઈ જતાં પ્રથમ નજરે
આપણને જે કમેળ લાગે તેવો કમેળ દર્શાવે તેમના
હાથ પરની બંગડીએ જોતાં લાગતો. નાક કાન
પીંધાવેલાં હતાં ને કાંઠા સોળીયું કચેરે હતાં પણ
તે કદી પહેરતાં નહિ. તેમનાં વાન અને રતિએળી
સાથે ફક્ત એ જ વસ્તુઓ મને મેળ ખાતી લાગતી.
એક જમણા પગના અંશુકાએ પહેરેલી રાજાની મંચેલી
વાંદી અને બીજી સૂત્રી હાતીનાં હાકમાં સાથે અચડાવું,
કાળા ઊનના ઘોરામાં પરીવેણું શોકપત્રમયું.

વારતહેવારે, કથાવાર્તા, મેળા, ઉનાળાએ, નવરાત્રિ,
જાંવેયા, રામલીલા, કચેરે ગ્રામસુલભ રમણાવિના
અગામિતે તેઓ કદી અવિરત્યે કામચલાં નહિ. એક
જવા જેવું લાગે ત્યાં રૂપાકૃત્વા જતાં, ફટતી વેળા
બેરાંતા ઘેરાવાની મોખરે ન ઊભાં રહેતાં દમોશાં એ
પાછળના ખૂણે ઊભાં રહેતાં અને ન આવે હાતીને હાથ
અડે એટલું હલન ચલન કરતાં. મેં વાળવાની કળા
તેમને સાધ્ય નહોતી એટલે તે ક્રિયા તે સદાશ્ચી દૂંકમાં
પતાવતાં. પણ ત્યારે ૫ તેમને આંસુ આવતા હશે કે કેમ
તે હું કદી શકતો નથી. તેમના મેં પર ઉભળેલા નહિ ને
આજ રિમતની હાથેરી ૫ નહિ. આખોમાં ચાંચર્ય,
ખનુરામ અને અમી નહિ પણ વેરાગણું વિદ્વાદ અને
નિરકારકુત છતાંય ગૌરવભર્યું સ્વાસ્થ્ય, મતિમાં
છી સુલભ ડોલના કે લચક કરતાં પુરે સુલભ વેગ
અને દલતા વિરોધ.

તે બહુ એકું પોતાનાં પણ એણે ત્યારે એક
જટકે જે ફટકા કરતાં. ગામની કોઈ જી તેમની સાથે
મધ્યમાં ઉતરતી નહિ. મદાદેવના વડીલ સંખમિની
ચર્ચા કરતા પંચ એવું મળ્યું. “હોય ત્યાં પણ તે

ભગમ વચ્ચે કપાળ સુધી ઓઢીને ઊભાં રહેતાં અને
જી સુલભ કોઈપણ તત્વને બદલ નહિ પડતા દેતાં દૂંકી
પણ મુઓટ દીલો કરીને ધોરી મજમતાથી આદર્શ
જતાં, પોતાના કામચલાં વર્તનથી ગામને કે વ્યક્તિને
નુકસાન, અન્યાય વા અપમાન ન થયે એણે તેની તે
દરેક ફાલે દરકાર નાખતાં પણ ગામ વા વ્યક્તિનું
તેમના તરફનું એવું વચ્ચે તે સાંખના પણ નહિ.
એવા પ્રસંગે નેમની મુઠ્ઠી જાંખરી કાયામાં ચંડીતો
વેગ આવતો, ને છલ કુદ ધીની ધાર ધારણ કરી.

પણ ખતે ત્યાં સુધી ખાલીછતું નામ કોઈ લેવું જ
નહિ કરત્યે ગામને પૂઠારી નરીકે કથાણુગર બાવાનો
જેટલો ખપ હોતો તેવી સવિશેષ બીજી રીતે ખાલીછતો
હતો. સારીકે કચેરેને લઈને લાંબી વા દૂંકી મુલત
માટે બીધી જ્યારે કામ થઇ શકે તેવું ન હોય ત્યારે
દરેક જણને ખાલીછતી ગરજ પડતી. ગામમાં પાચી
અને દળણાને પ્રખર શહેર જેટલો સરળ નથી. ગામમાં
જીમ જેટલ રાંટલા સારે આખો શિવમ ભાવનાં
લોકમાં ફાટે છે એ વાત સાચી, પણ ખતરી ત્યાં સુધી
પોતાની ધરવાણીને ખીનના ધરતું પૈસા લઈને કામદાજ
કરવા તે નહિ જ મોકલે, અને ખરેખર એટલે જ સમજાય
દરેક ગામમાં તેની વસ્તીના પ્રમાણમાં આવું કામ
કરનાર એક વા એ ચાર જણનાં નામ મુકરર જ થઇ
અથવાં હોય છે. અમારા ગામમાં ખાલીછ એવાં
એક જ હતાં.

તેમની પાસે પાણી ભરાવતું હોય તે પ્રથમ
તેમને ત્યાં જતીને વિનમ્ર બાઈમાં વિનંતિ કરવી પડે,
પછી ને જે સમય આવે તે જ સમયે ધરના એક
ખાણે ઘેર લાખર રહેવું જ પડે, તે આવે એટલે
આખું આપણી મેળે જ પાણીઆરામાંથી બેઠું અને
દોરડું લાવીને તેમના હથમાં ચૂંકાં પડે અને દરેક
બેઠું ઉતારતા ને રેડી આવવા નિશ્ચર રહેવું જ પડે.

‘જલપતું આવે બેઠું’ મજાની આવે તારે ?

આ કવિથી કેસર શેઠની પંક્તિનો અર્થો ભાગ
ખાલીછના સંબંધમાં ખરો પડતો, પણ પાણી ખૂટું

હોય તો તે કાઠ સ્ત્રી પાસે ઉભેરજ નહિ માગતા આખો
બડો ખેતી કાઠે પણ ખેડુ હસકાવું જ લાલે-હાલે
દળાય દીધા મિલાવ-ખરેખર ખેડુ હસકાવું આવડું
પણ બાવીશ મલકાનાં નહોતાં આવનાં. એમની કાવ-
હીનતા દરેકને ઠારી રહેલી.

ભારે અથવા તો દૂરઠ મયેસે ઘડે અને ચાકિવાળા
દોરડે એ કડી પાણી ન ભરે. બાવીશની આ બધી
અનુકૂળતાઓ ન સાચવવાનો અપરાધ કરનારને આંખો
તેઓ દહી ન ચડે. કૃષા પર એ પછી ચરેડી અને
આમણું દંડાયદાર રહેતાં-રાખવાં જ પડતાં-કાઠપણ આ
એમના આમણે ખેડુ મૂકવાનું અટકાયાણુ કરી શકતા
નહિ. તેઓ પાણી કરતાં હોય ત્યારે ચામસુન્દરીને મુગમ
એવો ઇન્દ્રધનુસમો સુરેખ કદિશંક, અવકાશમાં ઝળકતી
વી જળી સમી દર વેલનું લાક્ષિયરણું નર્તન,
કિશોરો ભરીને ઊડી રહેલું ઓઢણું કે
મોઢણું મસ્ત યૌવન એવું એવું કશું જોવાનું
ન મળે, માત્ર એક અમાવાસ્ય તરર એકધારા વેગથી
અવિરામ ઉઠળી રજું હોય એમ લાગવું. કાઠપણ
સ્ત્રીની મૂર્તિ પાણી ખેંચવામાં બાવીશની બરાબરી
કરી શકતી નહિ.

આ પાણીની તો શી વાત, પણ પૈસાની હાંકણી
સરખીયે તે સૂંધતાં નહિ. કલ્યાણગર બાવાએ બનાવેલું
કાચુ પાકું ખાવાનું મોમાંથી બચકા નીકળી તબ
એટલી ઝડપે તે વહેતાં મોઢા ન ચાલે ખામ લેતાં; ને
ચાલ લેવાય યંબા સિરાય, ટાડતડકાની પરવા વગર,
વિના પગરો રણવા ઘડી ચડે ત્યાંથી તે અધિકાર
સુધી પાણી ભરતાં.

પહેલી રાતે થોડી જાથ લઇને તેમની ખડતલ કશા
પાછી ગળી જતી અને પહેલો મરથો જોડે ત્યાંથી તે
બરલાંખર ચાલ ત્યાં સુધી તેમની ઘંટી દર્શા કરતી.
દળી વખતે ઘંટીને દળથી બનાવવું માણું નહિ.
તે કારે બનાવવું એકું નહિ. જોડે ત્યાંથી તે કાઠે
ત્યાં સુધી એકધારી ગતિ ને એકધારી મૂર્તિ. પણ
દળાવારને દળણું આવવા અને લોટ લેવા બાવીશને

થેજ વડું પડતું. તેમના આપેલ સમયે ન જઈ સંકારને
ખીજે દિવસે આવવાની સજા ચતી. દરેકની હુંદલીમાં
બાવીશ પોતે જ લોટ ચાળી દલાળીને કરી દેતાં, થેર
જોખીએ તો ફાળીઆભાર વધે પણ ઘરે નહિ અને
એમના લોટ! આંખમાં આંજવાનો સંદેહ મુરખો
નોંધ જો !

આપણા ઘણા કોખીનેને જેમ અમુક લોટચતી
ચાલ ચિરામ ચેન નથી પડતું અથવા તો અમુક
થેર કાંઈ સવનના અમુક જ કાગિર ચિરામ કાંઈના
કાપેલા વાગ નથી ચમતા તેમ મામની કાણીખરી
સંજાને જાવીદળ્ય હસકાવા બેઠાનું અને મુરખા જેવા
લોટનું વ્યસન હતું. બાવીશ કામ આવવામાં જેટલા
પ્રામશ્લિક, નિર્મમ અને ચોક્કમ હતાં તેટલાં જ પૈસા
લેવાની બાબતમાં કડક હતાં. પાણીના દર શિયાળા
ઉનાળામાં ફેરવાં અને દળણીનો ભાવ તો તે છળ્યાં
ત્યાં સુધી પાંચ શેરના પાંચ પૈસા પ્રમાણે જ લેતાં.
પાછળથી લગભગીક તેમને પહંદ નહોતી, દરેક વખતે
પ્રથમથી જ ભાવનું સ્પષ્ટીકણ કરી દેતાં. ચામનું તરવ
તો તેમને ચામડુનીમાં જ મળેલું નહોતું એમ લાગતું.
તેમના ભાવનું ધોરણ દરકાઠને માટે સમાન જ રહેલું.
નખથી રીંપ પર્ત અજેશ ખેડાકમાં સજા ધર્મ
મીડી જવાનમાં મીલ મેનેજરોને સાકર પીરસના આગના
બેકારો ને કું જોડે છું ત્યારે અકક બાવીશ મને
આપેઆપ માદ આપી તબ છે.

બાવીશ પૈસા મને ત્યારે આપીએ તો ચાલે પણ
ત્યારે આપીએ ત્યારે તેમનું જુલુ જીલ પ્રાંતના
પૈસામાં જ ચૂકવું પડે, ને તેમાં કાણી વિચારીયા કે
એડર્ડ સાતશની જાપના પૈસા તે હાથમાં ન આવે
પંચમજ્યોજનો જ પૈસો કામ લાગે. અને ને પણ
જરાય ઘાસડીએ ન ચાલે. એમની, આ છુદ ખરેખર
ભાંધે દલી. ધનુષાર કશું જોડ્યા. ચિરાય નમ્રોમાં
ફલાતીને પૈસા દીધાસિરાય તે ચાલ્યાં જતાં અને રીમા-
મણાં મનામણાં કરવાં પડતાં. આથી મામનું ધમ ધમ દરેક
ઘર બોંજી જાપતા જમના સંપ્રદ રવા ઉત્કલ રહેલું.

આ પૈસાના બદલામાં તેઓ કદી પાછા ફરી આ ન
લેતાં, ત્રાંખાના પૈસાને ત્રાંખાના જ દેગણમાં ભરી
રાખતાં, એક દોઢો ભરાયે તે દારી દાંને બીખની
ચરખાત કરતાં. ગામમાં કોઈને ત્યાં સગવડ, મરણ, દરન
યા ચોરાશી જેવા કાન-દક્ષિણાના પ્રસંગો હોય ત્યારે
‘એ પાંચતા છૂટા બાવીછને’ લાઈખાયા ‘કરવાથી મળી
શકતા, અને એ ઓરમાન નાણાનો ઉપયોગ બાવીછ
પોતાની જરૂરીઆતોમાં કરતા. આમ બાવીછનાં તન,
મન અને ધન ત્રણે ત્રાંખાનાં જ હતાં.

છવન છવનાની થોડી ઘણી એમની પાસે દષ્ટિ
હોત, પોતાના અને સ્વજનોના થોડાક બૌદ્ધિક અને
સંસ્કારી વિશાસ પાછળ થોડો સમય અને થોડી કમાણી
ખરચ્યા હોત તો તેમના અવિરત ઉત્તમ, તીવ્ર ચેતસાઈ,
દયા આવી ‘બધ એટલી સહનશીલતા, અમરુકાને
આશ્વસ’ પમાડે એવાં પ્રામાણિકતા, મૌરવ અને કામવિશે
કરીને તેમનું કુટુંબ આમર્મંદિરના કંગરા જેવું જીવડગડું
હોત. પણ એતો જમોજીવણના જંઘ પાછળ જ
છવી મધાં, બૂતને બૂતી ગયાં એટલું જ નહિ પણ
ભવિષ્યને સૂઝાની પથારી બનાવતા છવનાં સૂંધી વર્તમાનને
ય પીંજળા કર્યો. વળી એમનો ભવિષ્ય એમના છવનાં
તો કદી આવવાનો જ નહોતો. અને ન જ આવ્યો.
અંતકાળની ઘડી સુખીના છવનનો ઉપયોગ તેમણે
તેમની વર્તમાનની શીવસૂરીમાં જ કર્યો. કોણ જાણે
તેમના ભવિષ્યની કદાના કેવી દરો.

પાંચેક વર્ષ પહેલાં પાત્રીમ જાંની શરપુરાન વચે
તેમનું અવસાન થયું. કદાચજરે જમાન તેડી અને
આજદિન સુધી અખંડિત રાખેલા બારોછનો ચાવજીમાંથી
પાઈ પણ ખરચ્યા વિના દેવું કરાવે ખંડારી કર્યો.

બાવીછના છવનાં ત્રાંખાના ચરમાં દોઢેનું ત્રાંખાનાઈ
કદાચજરે કંકરા બરાબર હતું. અને છવનજરે કંકરા
બરાબર જ રહેવાનું છે એમ તે માનતા હતા કાચ કે
પોતે બાવીછનાથી બે દાયકા મોટા હતા. એટલે આજ
એ ધનને કાંકરા બરાબર ગણનાં એમને નિમલ જેવું
નથી લાગતું.

સગરી ઓળીના પ્રતાપે તે પોતાનું ‘ગાડું’ મજાગ્યે
ગત છે, મરણ પર્વત પોતાનો રોટલો પોતાની મેજે જ
રખેલો અને બાવીછની ધાપણનો ઉપયોગ મદદદેરમંદિરો
એ તાતો સરખો મોતેરી કંગરાં બનાવણવામાં કર્યો
એવો એમનો નિશ્ચય છે-‘બાવીછને આ મમરી કેમો ત્યાં
પણ એમની ધાપણ બનામન જ રહેવાની છે-પણ
ત્રાંખારમરક કડાચ એમને વધારે રમત.

બાવીછ જે રૂબે પાણી જતાં તેની આજીવાજીના
આકા અને કામંદીનાં વિચળ મૂંડેમાં તેવની સમધિ
આવેલી છે. તેમનું ‘આમણું’ અને મોરીનો ઉપયોગ
કરતા પહેલાં ધાણીપરી ઓળીમાં દહાડા એ મૂંડો તરફ
ત્રણેબળણે એકે ભવમરી દરિ નંખાઈ તપ છે.

જે સીએતે સસુ મરાનું સૌમગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે
તે દરેક પોતપોતાની વફોતે દવાવારા દવાવારામાં
બાવીછના નામનો ઉદ્દેશ કરે છે. ખાળી અને કળા
વિશેની શાસ્ત્રપત્ર ચર્ચા ઉપરિષદ થતાં ગામની દરેક
છમારે બાવીછનું નામ અનેક ખાસોળીનાં સમરજોખરો
ઉપવસાથી ઉઠળી રહે છે.

અને વતનની દૂર વસતાય માટે માટે એ તરફ
છર્ચા બાજરમાન, આવડી કાંચ બચ્ચુદાને મૂર્તિમંત્ર
કરવા પંચમ મળોળીનો જંઘ બસ સખ રહે છે.

રામો : બાપા! તમારે લાવવા હોય તો કરજો પૈસા લાવજો પણ સોં પાસેથી તો નહીંજ.....પાછો ફર
તોફારી કરી કરીને મરી જઈશ તોવ એને તાગ નહિ આવે.

મોહન : મારે તો એ તોફારી નથી કરવી, લોકોનાં એકાં ફીંગાં ફાણું ઉઠે અને ઉપર વળી ગાળો..... અને
તે માણસ છીએ કે કોર ?

દાદુશ : (માથે હાથ ફેરવતાં) હા દિકરા! તમારે શા માટે તોફારી કરવી નોંછએ ?

[એક ભયંકર નિવાસ તેમથી નિર્ધારિત જાય છે. મણિ એ માંઝળીને યાળી.
એ સાથે બહાર આવે છે.]

મણિ : હા દિકરા! તમારે કાઢીને તોફારીએ નથી જવું (દાદુશને) અને તમારે પણ. મેંને પેન્સીયન દેવું
હોય તો દે.....નહીં તો મંછ નહીં (માથ તરફ નિર્દેશ કરીને) આ મારીમા! હવે કાઢીનેય કટો
કેટલો દષ રેશે.

રામો : (સ્વગત) એણે શું પેટ ભરાશે ? અને એમ કેટલા દિ' ચાલે ? અને બાપા તો તેમાં વધુને લાવવાની
વાત કરે છે-એક માણસ વધુ. મને મળે આખા આઠ રૂપીયા ને તેમાં અર્ધાં દંડો.

[દાદુશ પડે અને કોટ તૈયાર કરતો હોય છે.]

મોહન : અને જઈએ છીએ ત્યારે બા !

મણિ : (ધરમાંથી બહાર આવતી) કાલે વહેલા આવજો બેટા! (દાદુશને) તમે પણ જાય છે!
સવારે તો આવશો ને ?

દાદુશ : (પડે કસતાં) હાં! આજે હેરલો દિ' છે તો લાગ્યને જઈ આવું.

[એકતરી નીચે ઉતરે છે-અચાનક એ ભાઈ અને પાછળ દાદુશ ખીડીના ધૂમાળના મેટા કાઢના
માથા જાય છે. એકતરીને છેડે લાગી જાય મણિ એક નેવલરી મોરે તેમને જતાં નીરખી રહે છે.]

મણિ : કેમ શું થયું! કેમ એકદમ પાછા આવ્યા ?

દાદુ : (એકતરીની પાળી ઉપર બેસી જતાં) શેઠે મને રમ્યા આપી

મણિ : કેમ અત્યારથી જ ?...અને 'પેન્સીયન'—?

દાદુશ : મારી જગાએ અત્યારે જ જીવન માણસને નીખી લીધો અને પેન્સીયન તો...હા પેન્સીયન તો 'ખર' પણ
...પણ એતો પે'લા પગારનો અર્ધો ભાગ.

મણિ : પણ આતે ક્યાંતો ન્યા ? તઈ તો તમને આખા છે રૂપીયા મળતા.

[એકએક ફેરો મોહન દાખલ થાય છે. એવા મોં ઉપર કારે ગભગટ અને વેદના છે.
એનાથી એકદમ રાહ પડાઈ જાય છે.]

મોહન : બા ! જા !...ભાઈ દાખલો કે-કાઢ ! ઉપર દૂધનું ઉકાળું તપેડું પડ્યું...એને ધરનીનામમાં કાઢ ગયા.
[એ ધુલ્લજા હાંડે છે. દાદુશ એકદમ બેજાનશો થઈ જાય છે.]

દાદુશ : શું થયું મોહન ? ભાઈ દાખલો ?

મોહન : હા બાપા! દૂધનું ઉકાળું તપેડું, જે ના કંચુ તોય ઉપાડ્યું-આજે એનું મગજ જ ફેલાયું નહોતુંને...
એ કહેતો'તો 'અડધો રૂપીયા એટલે બે દિ'નાં રેટ-હા ! મરીને આઠ રૂપીયા"

[દાદુશ, મોહન, મણિ એકદમ ધરનીનામને રસ્તે હોડવા માંડે છે.

‘તારે’ વગેરે પાછાં.’

‘સાથે જ નહાય દાં,’ વસંત આશનાં આશનાં
બીજી રહી.

‘પણ રાત કાઢવા મુરકેલ પડ્યો.’ નિરંજન પણ
પીએ પડ્યો અને બોલ્યો.

‘શું થયું ?’

‘હું આપને છાની ઉપર ચડી બેઠીશ.’

‘બોલી પીવા ?’

‘પીઉં જ છું ને.’ એમ કહી નિરંજને અસહ્ય
માંસુ અને વંસન પણ આવી.

‘તું મને અપામાં બહુ ફેરાન કરે છે હો નિરંજન.’

‘તું નહિ કરતી હો’ નિરંજનનો અવાજ અને
આંખ વિનમ્ર બની ગયા.

‘હવે થેર કહેવું આશને’ સામે છે નિરંજન !
વંસત હુ ખિન રહે બોલી

‘હું’ ન મને તારે નૈવાર જ છું. તારામાં દિવસ
આવ્યાં બોલ્યો

‘આ કુળની શાય એ જ સાચી આવે છે.’

નિરંજને જવાબ ન આપ્યો એ જાણતાં ને એવું
દનો કે આવી બાબતમાં જાને કુળની શ્રમાં લેકેએ
પણ આ માથે લડવામાં વસંત પણ કુળની થાય એમ
હવું એટલે નિરંજન કશું બોલે નહિ. વસંત ક્ષણભંગી
આંખે એના સામે દાંડી રહી તબે તોડાન કરનારી એ
વસંત જ નહ.

‘મારું શું થયું ?’ થે કીવર રહી વસંત બોલી.

‘તું છંદ્યો એ જ,’ નિરંજન બોલ્યો.

‘આને. સાદ માદ કહી કહી એમ થાય છે.’

‘મને એમાં બેટું નથી લાગતું. ક્યારેક કહેવું તે
પડ્યું જ ને.’

‘હા. અને તારી પાસે આ’ જવડ. વસંત
કેશવાર કાઢી હાથ એમ બોલી. નિરંજને પ્રેમથી
નેરે એના સામે લેવડ. જાનેની અખિ માથા કદવ
નીતરસ લાગ્યું અને અને બી જણ.

‘વસંત !’ થેર પહોંચાને’ નિરંજને કહ્યું. ‘મને

થાય છે કે આ રીતે તો તું કુળની જ રહ્યા કરીશ.’

‘પણ શું કરું ? હિંમત જ આવી નથી.’

‘અને આ રીતે સારી પણ ન કહેવાય.’
વસંતનો જવાબ ન સાંભળ્યો હોય એમ નિરંજન
બોલ્યો. ‘આમાં સમાજ પ્રત્યે આપણે યુનો કરતા
હોઈએ એવું મને લાગે છે.’

‘યુનો સામે ?’

‘આમા ચોરી નો છે જ ને ?’

‘તે શું જવું લોકોને કહેવું જ લોકો ?’

‘આવુ તો કહેવું લોકો.’

‘મને એમ નથી લાગતું.’

નિરંજને વ ત પડતી મૂંઝ.

‘દો. નિરંજન’ થોડીવાર રહી વસંત બોલી.

‘નને માસ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ છે ?’

નિરંજન થીમું કહ્યો.

‘ના ના સાથે માથ પાડું છું.’

‘તને ?’

‘પહેલાં તુ જવાબ આપ.’

‘હા’ નિરંજન જના મંબીર થતાં બોલ્યો.

‘મારા વિના તું છડી મરે ?’ વસંતે બીજે
સવાલ પડ્યો.

‘આ બધું હમ પૂછવું પડે છે ?’ નિરંજને સામે
પડ્યું.

‘મને જવાબ આપ. આટી વાત નહિ.’ વસંત
બંદી હતી નથી નહક આપને બોલી

‘અત્યારે કેમ જવાબ પડે ?’ નિરંજને જવાબ
આપ્યો.

‘હું મરી જાઉં નો ?’

‘તો હું મને વિદુર માનું.’ નિરંજનના મોં ઉપર
આ સ્વલ્પે બોલનાં એક તકક આવી ગયું.

‘નિરંજન !’ વસંત પધુ ન બોલતી રાત્રી એવું મળું
કારે અમ અધું આંખો દીલી પડી ગયું. થોને ક્ષણાર્ધ
જની હોય એમ નિરંજન સામે લેવડ રહી.

‘વસંત!’ બારે અવાજે નિરંજન બોલ્યો અને ટુરત રચરચ થયો. એને કમ લાગ્યો કે પોતે અથવા તો વસંત ઢળી પડશે.

• • •

આઠેકે દિવસ રહીને વસંત પોતાને ત્યાં આવી ગઈ. ગઈ તેની આગલી રાત્રે નિરંજન અને વસંત દસતાં ગંભીર યતાં આખી રાત બેઠાં હતાં. આ માટે, શી વાતો કરવા, શી યોગ્યતા ધરાવે તે કોઈ કહી શકે એમ નહોતું, પણ કંઈક વાત થયા હોય એમ પ્રભુલ્ય વદને બંને છૂટા પડ્યા. છૂટા પડ્યા ત્યારે સ્પર્શાન્ત પણ હાજર હતો. હેઠ્ઠાં ધડીએ સ્પર્શાન્તે વસંતને આમક કયો અને સુધાં વતી પણ કહ્યું કે ‘હવે આવો ત્યારે મારે ત્યાં ઉતરવો?’ વસંતે હા પાડી અને વિદાય લીધી.

નિરંજન અને સ્પર્શાન્ત વસંતને વિદાય આપી પાછા વળતા હતા. બંનેના મનમાં વસંતનું જ રચરચ હતું. થોડીવાર મૂંઝા મૂંઝા આંખો પછી સ્પર્શાન્ત બોલ્યો.

‘હવે તમે જાહડી પતાવો તો સારું.’

‘મને પણ એ જ વિચાર આવે છે.’

‘વસંતે હવે હિંમત કરવી જોઈએ.’

‘હું એને બહુ કહી શકતો જ નથી, મને એની ક્યા આવી જાય છે. એ દેખાય છે એટલી મજબૂત નથી.’

‘બહારથી તો કોઈ જાણે જ નહિ કે આ આટલી ટીક્કી હશે.’ સ્પર્શાન્ત બોલ્યો. ‘પણ હવે તો અવધિ થઈ ગયું. એ આવે તો તને ખૂબ સાંનિ મળે.’

‘હા, હું કામમાં તો મસગૂજ રહું છું પણ વસંતના વિચારો છોડી શકતો નથી.’

‘એની સ્થિતિ તો અત્યંત કઠણ હશે.’

‘આથી વધુ શું હોય? નાટક જ લજવાવાળું. ન મને એમાં રસ લેવાનો. મને એ તરફ જોવું જ નહિ. માથાસને બે રિતિ છવધું પડે એવી વધુ દુઃખદ શું!’

‘આ વખતે આવે ત્યારે હું જરા કહું વસંતને?’

‘બહે, હું તો નહિ કહી શકું. પણ એને નમ્ર પાડી દમ્પત્ત મા. એ થયું જ કામગીરી છે.’

‘એ તો હું પણ જાણું છું. પણ આમ તો એ વધુ દુઃખી રહે.’

બંને મિત્રો એ જ પ્રકારની વાતો કરતા ઘેર આવ્યા અને પોતપોતાના કામમાં પરોવાયા. વસંત પણ પોતાને ત્યાં જઈને જેવું છવતી હતી એવું છવતા લાગી.

• • •

વસંત પોતાને ત્યાં પહોંચે અને ટુરત જ કામગીરી લખે તો ક્યારે મળી શકે એ મથુવરી નિરંજનને હતી એટલે એણે એ દેખાવની રાહ જોઈ પણ વસંતને કામગીરી ન આવ્યો. આવી રીતે કામગીરી આવે ત્યારે શી શી કારણોથી કરવી. એની નિરંજનને ટેવ હતી એટલે બીજી દેખાવમાં એણે પોતાની આસાન મૂકી રાખી પણ બીજી દેખાવ પણ ખાલી મઈ અને એમ બીજી પણ ખાલી ગઈ ત્યારે નિરંજનનું મન જરા મૂંઝાવા લગ્યું. એણે ઘણાં અનુમાનો કરવા પ્રયત્નો કર્યા પણ એકેય અનુમાન સાથે મનનો મેગ બેઠો નહિ. સ્પર્શાન્ત પણ ભપારે આવતો ત્યારે પૂછતો અને ના સાંભળીને બીજી વાતો કરવા લાગી જતો પણ નિરંજનને ત્યારે ચાર દિવસ સુધી નિરાશા સંપીડી ત્યારે સ્પર્શાન્તે પૂછ્યું કે ટુરત એણે કહી દીધું કે ‘ખબર નથી પડતી પણ તરફ કંઈક અનિષ્ટ બને છે.’ સ્પર્શાન્ત પણ મંબીર થઈને અનિષ્ટની કદખા કરવા લાગ્યો. આજ સવારે એણે પોતાના ઘેરથી જ વાત સાંભળી હતી અને ત્યારે એને સાત નજીવી લાગી હતી તે વાત એકદમ માદ આવી ગઈ અને વિચારની સાંકળનો કંઈક મેગ બેસતો હોય એમ એ બોલ્યો.

‘તને ખબર છે કે આ વખતે એ બધી આવી ત્યારે જાની નામરણ છતાં આવી હતી?’

‘ના’ નિરંજને વધુ જાણવાની ઉત્તુકતાથી જવાબ આપ્યો.

‘આજ મારા બા વાત કરતાં હતાં. એમને વસંતને ત્યાંથી આવેલા કોઈ સમાચાર વાત કરી હશે.’

‘વધુ કંઈક કહ્યું હતું?’

‘પણ તો પછી સોના અનુમાનો. મારાં બા કહેતાં હતાં કે હવે વસંતને અહીં કોઈ દિવસ આવવા નહિ કે તેમ કાગળ લખવા પણ નહિ દે.’

‘એમ ખતે જ નહિ. વસંત એવું સાંજે જ નહિ’ નિરંજન બોલી ગયો.

‘હું પણ એમ જ માનું છું.’

‘પણ તો પછી—’ નિરંજન ધીરે પડ્યો. સૂર્યાકાન્ત એના બચિત મુખ સામે જોઈ રહ્યો. બંને મિત્રો થોડીક વાર એમ ને એમ મૂંઝા જ બેસી રહ્યા.

‘મોટાભાઈ છે ?’ બહારથી મુર્ચના અવાજ આવ્યો. સૂર્યાકાન્ત તુરત જ ઊઠ્યો અને એણે મુર્ચનાને બોલાવી. મુર્ચના હાથમાં એક બધે ક્વર હતું. નિરંજન અને સૂર્યાકાન્ત બંનેના મનમાં એક જ કંઈકના ફરી વળી. અને એ કંઈકના સાચી હતી. મુર્ચના ક્વર ક્ષતિ પાછી આવી ગઈ. સૂર્યાકાન્તને ક્વર ફેડતાં આજ પહેલ વહેણું એમ થયું કે ‘નિરંજનને ન વંચાવવ એવું તો કંઈ નહિ હોય ? મારા સરનામે કોઈ દિવસ નહિ અને આવ જા મારે ?’ છતાં એણે ત્યાં જ ક્વર ફેડ્યું. અને એણે કાગળ વાંચી લીધો એટલી ક્ષણ નિરંજનના હૃદયે ફેટલા ઊછાળા લીધા તેની કોઈએ ગણતરી ન રાખી. અંગે અંગની એતના ત્યારે એની આંખમાં વસી આવી અને કાગળ તે ઉડેલવા મંજી રહી. સૂર્યાકાન્તે કાગળ વાંચી તે નિરંજનના હાથમાં મૂક્યો. કાગળ સાવ નાનો હતો. અને સૂર્યાકાન્તના મોં ઉપર સ્વાસ્થ્ય હતું એટલે નિરંજનને કશો અથ ન લાગ્યો નિરંજન વાંચવા લાગ્યો :

‘પ્રિય સૂર્યાભાઈ,

તમને અખર નહિ હોય પણ હું ત્યાં જાને તારા કડીને આવી હતી. મારા ત્યાં આવ્યા પછી બાએ એ અખર પિતાશ્રીને પહોંચાડ્યા. હું અહીં આવી કે તુરત મને પિતાશ્રીના હાથમાં અને ‘શિખામણી’ના કાગળ મેળ્યો. એ પછી બાની શિખામણ મેળી. એ બંધી શિખામણનો સરવાળો એ છે કે મારે નમારી સચે મેત્રી

હાથે રાખવી પણ નિરંજન સાથે ન રાખવી. મેં જાને અજ્ઞે ક્યું છે અને પિતાશ્રીને લખ્યું છે કે ‘મારાથી એમ બની શકશે નહિ. તમારા માન ખાતર હું એક મહિના લગી નિરંજનને મળાશ નહિ તેમ કાગળ પણ લખીશ નહિ. એ દરમ્યાન તમે મારી સ્થિતિ સમજાવો ને મને આનંદપૂર્વક રત્ન આપવો. અમારી મેત્રી પવિત્ર છે એટલે વિદાસ રાખવો.’

એટલે નિરંજન મારા કાગળની રાહ ન ભૂલે અને મને કાગળ ન લખે એમ એને કહેવો. સૂર્યાકાન્તમાં હશે. એનાં લાગીની પધરામણી ક્યારે થાવ છે ?

તમારી બેન

નિરંજન કાગળ વાંચીને જરા ગંભીર થઈ ગયો. સૂર્યાકાન્ત એના ગંભીર મોં સામે જોઈને બોલ્યો : ‘સારું જ થયું. હવે જલદી ફેસેલો આવશે.’

‘પણ વસંતને ઘણું સહન કરવું પડશે’ નિરંજન આંદરે બોલ્યો.

‘એમાં સહન કરવાનું શું છે ?’

‘માતા પિતાની સામે થવું એ આપણા નેટલું’ એમને સહેવું નથી હોતું.’

‘એવો હું પણ જાણું છું પણ વસંત તો બહાદુર છે.’
‘ખતે એમ નથી લાગ્યું.’ નિરંજન ધીમા રવે બોલ્યો.

‘હમણાં હમણાં જ તારા મોંએથી હું આવું સાંભળું છું પ્રથમ તો હું એનાં પરમભત્રી જ વાતો કરતો.’

‘હા’ નિરંજનનો અવાજ વધુ મીઠો બન્યો. ‘હું એથી જ એવા પ્રત્યે ખેંચાયો હતો, પણ જેમ હું નજીક આવતો ગયો તેમ મેં એવું કે એ તો એક સુકમાર રૂઝ છે. એની સુકમારતા એના પછી મારાં આકર્ષણ ઝાંઘું નથી થયું પણ એવું સ્વરૂપ જરૂર બદલાયું છે. પ્રથમ હું એને કશો વિચાર જ કરતો નહિ, હવે કંઈ પણ વિચારતાં એવો વિચાર હું ઊડી શકતો નથી.’

સૂર્યાકાન્ત ગંભીર બંનીને સાંભળવા લાગ્યો એટલે નિરંજનને આજના અવાજ : ‘એટલે જ મને એમ થાય

હે કે વસંતને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય એવું હું શું કરી શકું ! સુર્વકાન્ત !' નિરંજનના હૃદય ઉપરથી શુદ્ધિનું સાત્રાન્ય ખસી જતું હોય એવા રવરે એ જોલ્લેહ : 'હું' એને દુઃખ પામતી જોઈ શકું જ નહિ. મને એના પ્રત્યે નિરવધિ પ્રેમ છે.

સુર્વકાન્ત આ પ્રેમી તરફ અનુમાનની નજરે જોઈ રહ્યો.

'વસંતને મેં મણીવાર કહ્યું' હશે કે તું મારે વિચાર જ કરીશ મા. તું જે કરીશ તે જો તને સુખ આપતું હશે તો મને આપશે જ. પણ એ કેવી છે ?' નિરંજન જરા અટક્યો, 'એ કેટલાં તોફાન કરે છે ? પણ એનું' હેતુ ત્યારે પણ યોગ્યતા જતું હોય છે. સુર્વકાન્ત, તું હજી વસંતને પૂરી તદિ યોગ્યમનો દો. એના જેટલો પ્રેમ આ જીવનમાં મેં કોઈના તરફથી અનુભવ્યો નથી. એ પ્રેમ અને લાગણીની ભણે સચ્ચ અને સાકાર પ્રતિમા જ છે !'

સુર્વકાન્ત પાસે કહ્યું 'જોલ્લેહ તું જ નહોતું. નિરંજનની સાથે એને વર્ગોની દોરતી હતી પણ મરત અને ખડતલ સાગતા નિરંજનની પાછળ આવે કામજ નિરંજન છૂપાવેલા હશે એવી એને આજે જ ખબર પડી. એ ખબરથી એને નિરંજન તરફ મમત વધુ પણ નિરંજનની પ્રતિમા એને ઝાંખી પડી લાગી. એની કલ્પનામાં તો પેપે નિરંજન જ શોભતો હતો. સુર્વકાન્ત પોતાના માનમયક્રમ સામે અને નિરંજનને જોતો એકો હતો ત્યાં સર્વા પાછી આવી. નિરંજન અને સુર્વકાન્ત બંને સૂર્યને જોઈ ચમકી ગયાં. 'કમ ?' અને એવી બોલ્યા.

'બા જોલાલે છે. અત્યારે જ.' સૂર્યએ કહ્યું.

'શું છે ? કંઈ કામ છે ?' નિરંજને ચિંતાજન્ય અવાજે પૂછ્યું.

'હા.'

'શું ?' સૂર્યકાન્તે પૂછ્યું.

'વસંતભેનના આપુજીના કાગળ આવ્યો છે.'

બંને સિંહા દરીને ચમક્યા. પિતૃજીની કલ્પના મગજમાં કલ્પનાઓ ધૂમધા લાગી. સુર્વકાન્ત 'હમણાં

પાછો આવ્યું છું' કરેલો બોલ્યો અને બહાર ગયો. નિરંજન પુરતી ઉપરથી કીસો થઈ જોરકામાં આવ્યાં. મદવા લાગ્યો.

૦ ૦ ૦

સુર્વકાન્ત પાછો આવ્યો ત્યારે એના હાથમાં

વસંતની પિતાનો કાગળ હતો. નિરંજને એ કાગળ વિશે જોરકામાં આવ્યાં મારતા જે કલ્પનાઓ કરી હતી તે સચી પડી. વસંત અને સુર્વકાન્ત જોડાય એવી ઈચ્છા એ કાગળમાં પૂરતી હતીને સાથે વસંતના પિતાએ મૂકી હતી. સુર્વકાન્તને એની લગીર પણ અસર થઈ હોય એવું ન લાગ્યું પણ નિરંજનના મનમાં મુગ્ધતા લાવે જ જાણે જોતી કેવા દત્તા : 'વસંતની પ્રમ્ણ હોય તો એમ જ થાઓ.' થોડીવાર મૂકા રહ્યા પછી એ બોલ્યો : 'સુર્વકાન્ત !'

સુર્વકાન્તને એ અવાજ અપ્રિયિત લાગ્યો હોય એમ એ સમજ્યો એણે નિરંજનનું મનમાં મેં જોયું અને કંઈ કલ્પના કરતા જાય ત્યાં એના કાનમાં શબ્દો અથડાયા : 'વસંત અને તું જોડાય તો ?' સુર્વકાન્ત ચમકી ગયો. 'મનમાં પછે કહું છું.' બીજા શબ્દો આવ્યા. 'વસંતને હું ચાહું છું. વસંત મને ચાહે છે. હું માનું છું કે ત્રણજોડની કાંઈ પણ વસ્તુ કરતાં અમે એકમેકને વધુ વડાણાં છીએ પણ અમારા પ્રેમમાં એકે ય એવું તારવ નથી કે વસંત તારા સાથે જોડાય તો એમાં વિશેષ આવે.' નિરંજને કાંઈ શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં.

સુર્વકાન્ત થોડીવાર તો નિરંજનની માને જોઈ જ રહ્યો. સી રીતે, કયા શબ્દોમાં જરાય આપવો તે એને સચ્ચ જ નહિ. નિરંજનના શબ્દોને એણે વસંત પ્રત્યેની અનલક પ્રેમની લાક્ષણિકતા રૂપે જ લીધા એમાં બીજો એકે ય અર્થ એણે જાંચ્યો નહિ. થોડું સ્વાસ્થ્ય જોતાં મનમાં શબ્દો જોઈરતો એ બોલ્યો :

'વસંત તારા માટે અને તું વસંત માટે. પરમાત્માની યોજનામાં એ જ છે અને બીજું નાં જ.'

નિરંજન મંચે રહ્યો.

‘અને હું આને વસંતના ચિતને સાચી વસ્તુ સ્થિતિ જણાવી દઉં છું. વસંતને અને એનાં બાને પણ નિરંજનનો અભિપ્રાય ધમ્મજો હોય એમ આટલું બોલી સુધંકાન્ત એના સામે જોઈ રહ્યો. વાણુચી કશે જ જવાબ ન મળ્યો એટલે એણે આગળ ચલાવ્યું.’

‘મને લાગે છે કે આ શાફ જ યશુ. વસંત કાઠ દિવસ સાચી વાત ન કહી શકત. અને એના તરફથી જણે એ કરતાં મારા તરફથી જણે એ વધુ શાફ.’

‘પણ વસંતને એ નહિ ગમે.’

‘એ તો જરી આંચકો લાગશે, પણ અંતે એને મમશે જ.’ સુધંકાન્તે જવાબ આપ્યો અને નિરંજનને વિચાર કરતો મૂકીને જ એ સામે પડેલા ટેબલ પાસે કાગળ લખવા પહોંચી ગયો.

* * *

સુધંકાન્તે કાગળો કાપ્યાને એક અત્વાહીક પીની

ગરુ છતાં ક્યારેયી કદા જ સમાચાર ન આવ્યા એટલે બંને મિત્રો ચિંતામાં પડ્યા હતા. સુધંકાન્ત કહેતો કે ‘વિચારો ચાલતા દશે.’ નિરંજન કહેતો કે ‘વસંત બંને ધર્મો વચ્ચે બી મ્નાતી દશે ને વેરના બેાગવતીદશે.’ નવમે દિવસે સવારે નિરંજનના સરળાએ એક કરર આવી પડ્યું. બંને મિત્રો ત્યારે હાજર જ હતા. કરર ફોટીને નિરંજને આપ્યા કાગળ ઉપર આંખ ફેરવી લીધી. સુધંકાન્ત-કાગળનું પ્રતિબિંબ-નિરંજનનું મોં જોઈ રહ્યો હતો એ ઉપર આનંદની લાગી ઉપડી આજી હતી. નિરંજને કાગળ વાંચીને સર્વજનના લાથમાં મૂક્યો, કાગળમાં આવેલા જ શબ્દો હતા :

‘માપુછ ગલી આવી ગયા છે. આઠ દિવસ કીક ધમાલ ચાલી. અંતે ઇમિડન કરવાની રખ મળી છે પણ એમની નારાજ તો છે જ. હું ચાર પાંચ દિવસ પછી ત્યાં આપીશ અને જાપુછને ‘સાફ’ લાગે એટલા માટે સુધંકાન્તને ત્યાં જ બેઠેલીશ.’

કાગળની ઉપર કે નીચે કશું નહોતું પણ અંતરમાં બધું જ હતું એટલે નિરંજન અને સુધંકાન્ત પતેલ

પામ્યા અને વસંતના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા. વસંત આવે ત્યારે આ વાતને હવે કેમ પતાવવી તેની બંને મિત્રોએ તૈયારી કરવા માંડી.

* * *

‘કેમ, હું અહીં આ જ આવીને ?’ બારણામાં પેસતાં જ વસંતે સુધંકાન્તે કહ્યું. ‘નિરંજનભાઈને ત્યાં કાણ ગય, ખરું ?’

સુધંકાન્તમાં આવી ગઈ હતી. ધરના બધાં અપુલ્ક હતાં એક નિરંજન, જેનું સર્વસ્વ આપ્યું હતું છતાં, મંબીર હતો. જરી પરવાથી પછી નિરંજને અને વસંતે એકાંત શોધી લીધું અને સુધંકાન્તે એમાં મદદ કરી.

‘કેમ મંબીર છે ?’ વસંતે પહેલો જ અથ પૂછ્યો.

‘કંઈ નહિ.’ નિરંજન બીમું હસ્યો.

‘નહિ, સાચું કે ?’ રમત કરતી હોય એમ વસંતે બોલી.

‘સાચું જ કહું છું. કંઈ જ નથી.’

‘એ મંબીર રહેશે તો આપણને તમારા ધરમાં નહિ પોસાય ?’ તેણે કીધા ચકાવીને વસંતે અમલમાં બોલી.

‘એ...મ ?’ નિરંજનનો એ લાંબો આપ્તો અને મંબીરના ખરી અથ. વસંતે આનંદમાં આવીને બેઠો :

‘અને તમે જાણો છો ને ? આપુછ ને આ ના પાડે છે.’

‘ના ક્યાં પાડે છે ? સુધંકાન્ત...’

‘હા, જો તમે સીધા નહિ ચાલો તો હું એમ કરીશ હો ?’

‘હો.’ નિરંજન બોલ્યો ને હસી પડ્યો.

‘સુધંકાન્તભાઈ કેવા સરસ છે ? તું તો સાચ રખ-ડેલ ને વૈભવી જોયો છો.’

‘એ...મ ?’

‘હા, એ...મ. પછી મેંદું વકાસીને બીલા રહેવું પડ્યું.’

‘બીજી છોકરીઓ તો દુનિયામાં દશે જ નહિ !’

‘કોણ છે ?’

‘કેમ, તો રળ લેતી છે ?’

‘બીજી હોય તો એને સમજા કરી આપું.’

‘વાહ, બહુ ઉદારતા !’

‘પણ અરે, હાં, નિરંજન ! સુધંભાઈએ કંઈ ગોઠવ્યું ?’

‘હું શોધી આપ ત્યારે ને ? એ ફરજ તો હવે તારા માથે.’

‘આ શોધવાનું કામ ભારે છે હો !’

‘હા, એને ગોઠવાયું હોય એને તો બહુ ન લાગે પણ બીજા માટે તો બહુ કંઈય કામ છે.’

‘હું ન મળી ગઈ હોત તો આપ શું કરત ?’

‘ને આપ કરત તો.’

‘આપ સમયે હાથ દબાવે બેસત.’

‘તો આપ’ પણ એમજ કરત.’

‘આપ’ બાબતે કહેત કે સરસ મહેનો જુરનીઓ શોધી આપો.’

‘આપ’ પણ યાત્રિની છોકરીઓના ટોળામાંથી અભિ મીંગળીને એક ઉપર આંગળી મૂકી દેત.’

‘ભારે સરસ થાત હો !’

‘હા, કદાચ ગોઠાઈય પણ જાત. જેવાં ફિરમત.’

‘ચાલો, જવા દો એ. બોલો, હવે તમારે શું કરવું છે ? બાએ અને બાપુજીએ પોતાની છેલ્લી સિખામણ આપી દીધી.’

નિરંજન અંજીર બની ગયો. ‘મારે કશું કરવાનું ન નથી. હું જેમ કહે તેમ કરવાની મારી તૈયારી છે.’

‘તો ત્રણ મહિના પછી ન.’

‘તને મુરોલી નહિ આવે ?’

‘આવી ગઈ, આવે છે ને આવશે, પણ કરવું ન છે પછી શું થાય ?’

‘શી મુરોલીઓ આવી ? ધરની વાન તો કર.’

‘ધરની વાત તમને નહિ કહેવાની. એ માટે તો સુધંભાઈજી, તમને શી ખબર પડે ? સુધંભાઈ તો થાણા છે.’

‘એ...મ ?’

‘હા. હવે કહો જોઈએ ત્રણ મહિના પછી સાહેબ તૈયાર છે ?’

‘સેવક તૈયાર છે.’

‘ત્યારે બોઝાયું સુધંભાઈને ?’

‘બહે.’

વસંતે બસ પાડી અને સુધંભાઈ દસનો દસનો આવ્યો. વસંતે હેરા નિર્ણયની વાત કરી. સુધંભાઈ ખૂબ આનંદ પામ્યો. ‘સરસ થયું.’ એ બોલ્યો.

‘હવે જુઓ, મારે બે મહિના અહીં જ રહેવું છે ને પછી એ જવું છે. એટલી રજા લાગે ન હું આવી શું.’

‘સુધંભાઈ વસંત સામે જોઈ રહ્યો, નિરંજનને એ ધાર્યા કરતાં બહુ દુર લાગી. સુધંભાઈ પોતાની માન્યતા સાચી પડી હોય એવા વિનયના ભાવથી નિરંજનના સામે જોયું નિરંજન હસી રહ્યો હતો.

વસંતને ત્યાં આવ્યે એક મહિના થઈ ગયો હતો. એણે એ એક મહિના દરમિયાન ધરની બુલક બુલક ગમી વાતો કરી દીધી હતી. એ વાતોમાં પોતાને કેટલું મંથન બોગવવું પડ્યું, માતાપિતાની ઈચ્છા સિદ્ધ કરતાં કેવી કેવી વેદનાઓ સહેલી પડી તેનું વર્ણન જ હતું. એ વર્ણન સાંભળતાં સુધંભાઈ દરખાસો. વસંત કેમજા છે એવું જાણથી એણે સાંભળ્યું હતું ત્યારથી એ વાત જુદી પડે એવી કમળા એના મનમાં રમ્યા કરતી હતી. નિરંજનને એ બધી વાતોની જુદી જ અસર થઈ, વસંત પોતાને માટે કુઝ પાત્રી રહી છે એમ જ એને લાગવા માંડ્યું અને એવા આલસથી એ પણ કુઝી રહેતા લાગ્યો. બરાબર એ દિવસો દરમિયાન જ વસંતના પિતાનો નિરંજન ઉપર ત્રેક ફાળો આવ્યો. ‘વસંત માવતો જ નથી એટલે અમારા પાસે બીજો રહેતો નથી રહ્યો પણ અમારા અંતરના આશીર્વાદ એને નહિ મળી શકે એટલી ખામી રાખજો, અમને એમ લાગ્યું છે કે વસંત તમારા સાથે નહિ પણ તમારા મિત્ર સુધંભાઈ સાથે જવન

છવે તો જ સુખી યશે. હવે તમને કંઈ પણ લખવું તે આજની નથી, પણ વસંતને તમે કંઈ કુક્તિથી વશ કરી લીધી છે તે અમને સમજતું નથી, અમને તમારા પ્રત્યે કે તમારા કુળ પ્રત્યે લગીર પણ આકર્ષણ નથી આ બધું તમને શા માટે લખ્યું છે તે સમજવા નેટલી તમારામાં શુદ્ધિ હશે એમ સમજીને વધુ નથી લખવા.' કાગળનો આ સાર હતો. નિરંજનને કાગળ મળ્યો ત્યારે વસંત સૂર્યકાન્તને ત્યાં હતી. નિરંજનને પણ ચાર વખત ફરીફરીને કાગળ વાંચ્યો. જેમ વાંચતો ગયો તેમ એની મુઝવણ વધવા લાગી. અંતે કંઈ ન સમજી એટલે એ જીંદગી સૂર્યકાન્તને ત્યાં જવા તૈયાર થયો.

‘આ નિરંજન આગ્યા.’ નિરંજન આશુભાઈ દેખાયો કે તુરત વસંત બોલી ઊઠી. નિરંજનના મોં ઉપરની ગંભીરતા વચ્ચે નોંધ પડતાં એણે પોતાની મજાક ચાલુ રાખી : ‘નિરંજન, સૂર્યવાણ તૈયાર છે હો.’

નિરંજન દસ્યો.

‘હવે આપણે એમને તુરત જ શોધી આપવાનું છે, નહિ તો એ આપણને નોંધ એમને અરજશે.’

સૂર્યકાન્ત દસવા લાગ્યો. નિરંજન પણ દસ્યો પણ એની ગંભીર મુખરેખાઓ ખસી નહિ.

‘કેમ આજ મુખમંડલ વિકસ્યું છે ? દસવાનું બંધ કરાંને વસંત બોલી.

‘મને એથી ટેવ પડી છે.’ ખાનુમાં બેસતા નિરંજન બેલ્યો. સૂર્યકાન્ત વાતમાં રમ પડવા જતો હતો ત્યાં ઘરમાંથી જાની બસ પડી એટલે એ ત્યાં ગયો.

‘આમ મોટું ચડાવશો એ નહિ ચાલે.’ વચ્ચેને ચળકની શરૂઆત કરી.

‘તો શું કરશો ?’ અર્થવાહી દિલ્હીએ નિરંજન નોંધ રહ્યો.

‘નહિ ચાલે એમ કહું ને !’

‘એટલે ?’

‘એટલે નહિ ચાલે.’ વસંત બોલું ‘મંત્રીજ’ ધમણ કરીને બોલી.

‘મારું કંદો છો ?’

‘હા, અમે મોટાં લોકો, માન આપવા લાયક લોકો છોકરું બોલતાં જ નથી.’

નિરંજન મજાક સમજ્યો તે શાંત પડ્યો.

નિરંજનને વસંતના પિતાના કાગળની વાત વસંતને કે સૂર્યકાન્તને ન કરી, પણ ન કરી એટલે એના મનમાં એ વાત જોડી ને જોડી ઉતરવા લાગી. અંતે વિચાર કરતાં એને એમ પણ લાગવા માંડ્યું કે ‘વસંત સૂર્યકાન્ત સાથે જોડારો તો વધુ સુખ પામશે’, અને એમ પણ યદ્ય કે ‘સૂર્યકાન્ત પ્રત્યે એને પ્રેમ અને લાગણી તો છે જ અને સૂર્યકાન્તનો રસાયણ પણ એને મળે છે’, નિરંજનની આંખ સામે પોતાના વિચાર સમયનમાં એવા અનેક પ્રસંગો પણ ખજા થવા લાગ્યા. પણ એ વિચારમાળા પૂરી ન થઈ ત્યાં વસંત સાથેના પોતાના છત્રવતી દસ પદપરા ચાલી. નિરંજન એમાં તરભોળ ખન્યો. એને લાગ્યું કે ‘આમાં કંઈક એવું છે કે જે સૂર્યકાન્ત સાથેના સંબંધમાં તકમાત્ર પણ નથી’ અને નિરંજનના નવા બાવો પણ થયા જવા લાગ્યા. એને યદ્ય કે ‘હવે માતા પિતા નારાજ રહે, વસંતને એથી બહે બોલું’ સહન કરવું પડે, અંતે તો વસંત સુખ જ પામશે.’ એ રીતે વિચાર કરતાં એ દાણે તો નિરંજન પોતાના મનમાંથી એ વિચાર કાઢી નાખ્યો અને વસંતના પિતાને ટૂંકમાં લખી નાખ્યું કે ‘આપના દુઃખથી હું દુઃખી થયો છું’, પણ આમાં બીજું કંઈ જ, હું ઈચ્છું તો પણ થકવ નથી. અમને માર કરજો.’

જેમ નિરંજન ઉપર તેમ વસંત ઉપર પણ એના પિતાનો કાગળ હતો અને એ કાગળ વાંચવાથી નિરંજન દુઃખી થાવ એમ દત્તો એટલે વસંતે એ કાગળ છૂપાવી રાખ્યો હતો. એમાં પણ એ જ હતું, પણ વસંતે જતાજ આપવામાં નિરંજન નેટલો વિત્રંપ નહોતો કર્યો. એણે તુરત જ પિતાને લખી નાખ્યું હતું કે ‘જે બની ગયું છે તે મિથ્યા કરવાનો હવે પ્રયત્ન ન કરો.’

સુરકાન્ત આ બંને કાગળોથી અપરિચિત હતો પરંતુ વસંતના પિતાનો કાગળ એના ધર ઉપર આવ્યો હતો અને એ ઉપરથી બા સુરકાન્તને પૂછતાં હતાં, આમલ પછુ કરતાં હતાં. સુરકાન્તે રજૂ ના પાડી દીધી હતી પણ આ વાત નિરંજન વસંતને કહેવાનું એને યોગ્ય નહોતું લાગ્યું એટલે એ બોલ્યો નહોતો.

આજ ત્રણેય પોતપોતાનાં સ્વભાવ પ્રમાણે મૂળ નિશ્ચયને વળગી રહ્યાં હતાં અને પોથી રહ્યાં હતાં.

* * *

‘પૂછુ એમાં શો વાધો ?’

નિરંજન પંદર દિવસ પછી સુરકાન્તને પ્રહતો હતો. વસંતના પિતાનો અત્યંત દર્દમય કાગળ આવવાથી આજ સવારે વસંત રડી પડી હતી અને નિરંજન મંજીર બની મથો હતો, આ કાગળ વસંત ઉપર હતો અને એણે છૂપાવ્યો હતો પણ સુપાને ખખડ હતી એટલે એણે મોટાભાઈને પાત કરી હતી.

‘એમ બંને ન નહિ, હું સમજતો નથી નિરંજન ! હું વસંતને સુખ આપવાનો ઇચ્છા બાકે મુખ, પણ એ મારે વેવલો ન થા.’ સુરકાન્ત યાકેયો હોય એમ કંટાળાને બોલ્યો.

નિરંજન પૂછો બંને.

‘હું આપું બહુ કરશે તો વસંતની લિમ્બ કોણી થશે અને સુખ પછુ હાથ જશે’. સુરકાન્ત આગળ બોલ્યો : ‘અને સમજાવું ન નથી કે હમણાં હ મથાં તને હું અહ મથું છે ? તારી સિયરબુદિ ન જાણે લેરપ થામી

મથ હોય ને ! વસંતને આ રાંધે તો હું મરેદું. આપશે.’

નિરંજને આંખો નીચી નમાવી દીધી. ‘એના મોં ઉપરથી લાગ્યું કે નિરંજન મરે કહેવાનો મર્મ નથી સમજ્યો. એણે પછુ સપના ન

‘છવનસાથીના સુખની અત્યંત ચિંતા એને નથી આપતી પણ ભોગમય ન લાગે છે, તારે એકબે કે વસંત પોતાના અંતિમ સુખ માટે ન કે મથું હુમ્મ સદન કરી રહી છે. તને બહુ લાગ્યું હોય તો હું મૂંગા રહી જોવા કર અને વસંત નિર્ભય કરે તેને આધિન થા.’

નિરંજને ઊંચું બેઠું. એને સુરકાન્તની જાત પી લાગી હોય એમ લાગ્યું.

‘હવે તારા પાસે એક વચન માગું ?’ સુરકાન્તે પૂછ્યું અને નિરંજને હા પાડી.

‘આવી વાત ફરીને તારે કેમ વિચલ ન કરી’

‘બલે.’

‘વસંત પાસે પછુ ન કરશે.’

‘બલે.’

‘અને વિચારવી પછુ નહિ.’

નિરંજન જવાબ ન આપી શક્યો.

‘કેમ ?’ સુરકાન્તે પૂછ્યું.

‘એ ન બની શકે, એ મારા લાંબની વાત નથી’ સુરકાન્તે વિશેષ આમલ ન કર્યો અને ત્યારે તો એ વાત પરી કરી.

અપલ.

આપણી સ્વરાજયાત્રા

એ દેશ તથા મહિનામાં જે જનાવો જની ગયા છે તેનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ પણ એક લેખમાં કરવાનું મુશ્કેલ છે. જેને માટે સ્વાતંત્ર્ય લેખન બાંધે લખી શકાય એવા ધ્યાન જનાવો હમણાં હમણાં બની ગયા અને રોજને રોજ જનાના જ નામ છે. તા. ૧૨ મી નવેમ્બરની સવારે અમે આ લખી રવાા છીએ. એક ડલાક પછીના છાપામાં કોઈ નર્સન જ વસ્તુ નહિ આવી પડે એવી ખાત્રી નથી. એટલે દેશના એકેએક જનાવ અને એ ઉપરની સમાલોચનાને આ નાનકડા લેખમાં નહિ સમાવી શકાય. જે જનાવોને આપણે જૂલવા માંથીએ તો પણ ન જૂલી શકીએ અને જેની અસર પ્રજાજ પણે આપણા રાજકીય જીવન ઉપર ઘણું છે તે ધર્મ રહી છે તેટલા જ જનાવોની માહિતી આપીને અમે સંતોષ માનશું.

મુસ્લીમ સંપર્ક :

દિલ્હીની મહાસમિતિના મંત્રી ઉપરથી રાષ્ટ્રપતિએ મુસ્લીમ સંપર્કની ઘોષણા કરી છે ત્યારથી એ પ્રશ્ન વિશેની દેશની હવામાં જ નળે દેર પડી ગયો છે. દેશમાંથી ન માની શકાય એટલી ઝડપથી કોમીવાદથી જડ ઉખાડતી નામ છે. આ નવા વિચારના પ્રચારમાં મહા-સભાવાદી સરકારોને પણ એણે દિરસો નથી. પણ સૌથી મોટો દિરસો તો કોમીવાદી નેતાઓનો જ છે. તેઓ પેલી જડને ટકાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને સનજાન ગૂંથા હોય એમ બકવાદ કરે છે તેની પ્રજા ઉપર જારે અસર પડી છે. પ્રજા સમજતી ઘણું છે કે દીન, ધર્મ અને લઘુમતિના હકોની આ મુંદર ચાલે ભરમાવનારી અને અમારા આજેવાનો જની બેઠા છે તેમના ઊંચાનાં સિદ્ધાંતો ટકાવવાની જ યાત્રા છે. દિલ્હીના 'રજેરજમાં' જે મહાન રોગો ફેલાઈ રહ્યા છે તેમાંથી નથી દિલ્હીને જીટકવાના અધિકારો મળ્યા કે નથી મુસલમાનોને મળ્યા. બને મનુષ્યો કોમ એટલે જ બૂખમરો વેડે છે, એટલા જ સિત્તે સડન કરે છે. બનેની બેઠીઓ એટલી જ મજબૂત છે. આ વિશાળ દેશના કોમ ખૂણામાં કોમ કે પ્રજા તરીકે કોઈ માણસ સુખી નથી જેમ દુષ્કાળ કે મહામારી જેવી કુદરતી આફતો કોમ વચ્ચે ભેદ નથી રાખતી તેમ પરદેશી સરકારના જીરમના તંત્રો પણ ભેદ નથી રાખતા. હા, બને કોમો એક ન ઘણું શકે એવા બધા પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે પણ દેશની સ્થિતિ જ એવી છે કે બૂખમરો કે અજાનમાં તેઓ ભેદ રાખી શકે જ નહિ. પરિણામ એ આવ્યું

છે કે શ્રીમાન ત્રીજા સાહેબ જેવાની માથાતર મહેનત
છતાં હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લીમ બિરાદરો મહાસભાના
અંક નીચે આવતા નથી છે અને કોમીવાદને ક્ષતિવત્તા
નથી છે.

૧૯૪૪ માં ત્રીજા અને રાજેન્દ્રાણુ વચ્ચે જે
વાટાઘાટો થયેલી તેની હકીકતો બહાર આવતાં શ્રીમાન
ત્રીજાની સાચી સ્થિતિની પ્રગતિ વધુ જાણુ થઈ ગઈ
છે અને ત્રીજી નજરે ડાખાંઓ ભેનાર સમગ્ર સકા
દરી કે મુસ્લીમ કોમ અને ખીજ લખુમતિના રક્ષણની
બરી બરી વાતો કરનાર એ મહારાજે આજ મુખી
સમપાનની વાતો કરી છે પણ પોતાના તરફથી એક
પણ ચરત રજુ કરી નથી, એટલું જ નહિ પણ રાજેન્દ્ર-
ણાણુ સાથે તાકી થયેલી ચરતોમાંથી પણ મુશ્કાળનક
રીતે તેઓ છટકી ગયા છે. આ કોમીવાદીઓનો હેતુ
અને નિષ્કાં તેમ જ કરુણાજનક પ્રયત્ન સખતોની
મુસ્લીમ લીગની પરિપદ્ધમાં થયો, એ પરિપદ્ધમાં તો
એમણે એવી આશાઓ રાખી હતી કે એથી લીગ
મજબૂત બનશે, લીગના દીલા પડેલા ખીલાઓને તેઓ
ઠોકરો જડાવેસજાવ કરી રાકશે, પણ પરિણામ
ઉલટું જ આવ્યું. મુસ્લીમજગતમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા
આગેવાનોએ જાહેર કયું' કે આ સંસ્થા દેશની સ્વતં-
ત્રતાની રોધક છે, આમાં કોઈએ નહિ રહેતું જોઈએ.
આમ છતાં પ્યાન જેવાપ એવો એક પ્રયત્ન ત્યાં થયો.
પંજબ અને બંગાળ જાણે ત્રીજાની સાથે આવડું હોય
એમ ફત્તુલ હકક અને સર ચીફદરે પોતે લીગની સાથે
છે એમ જાહેરાત કરી પણ પ્રભુ એમનાં સારી રીતે
જાણ્યું છે એટલે પરિરેષિમાં કશે જ ફેર પડ્યો નથી.
બંગાળના વડા પ્રવાન ફત્તુલ હકક તો ત્યાંથી જાણે
મહાસભા ઉપર ચડાઈ લઈને જ નીકળ્યા હોય એમ
ખોશી ગયા: 'મહાસભાના દિંદુ પ્રકારો ને પોતાના
પ્રાંતમાં ભુક્ષમની નીતિ ચાલુ રાખશે તો આ સંચ
ઉપરથી જાહેર કરે છું' કે બંગાળમાં જનન્ય જોખમે
પણ હું એનો બદલો લઈશ,' આવેશમાં ઉચ્ચરેલા આ
શબ્દો ઉપર એમણે ત્યારપછી છટકી જવાની ઘણી વાતો
કરી છે. પરંતુ એમના જેવા બંગાળના વડા પ્રધાનના

મોમાંથી આ શબ્દો તીકો ત્યારે એમાં સૂખતા સિવાય
ખીજું કશું નથી લાગતું, તેઓ એ જાણે જુદી જ ગયા
છે કે પોતે બંગાળના વડા પ્રધાન છે.

શ્રીમાન હકકના આ શબ્દો વિષે એક રમુજ સૂચના
થઈ હતી આ શબ્દો મુકતપ્રાંતમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા
હતા, જ્યાંની મહાસભાવાદી સરકારે કોમીપ્રચાર ઉપર
સખત પગલાં લેવનું જાહેર કયું' છે. મુચના એવી હતી
કે આ શબ્દો ઉચ્ચારવા માટે શ્રીમાન હકકને પકડા
લેખ્યે અને એમના ઉપર કામ ચલાવવું જોઈએ. આ
સૂચનામાં રમુજ પણ છે અને ગંભીરતા પણ છે. બંબી-
રતા એટલા માટે કે એકજાળ પ્રાંતની સરકાર આ રીતે
ખતાં લેવા માંડે તો આ દેશમાં આંતરયુદ્ધ જ મની
જાય. ખીજ બાણુ આમ નિરંકુશ ખોસવા પણ કેમ
દેવાય ?

મુસ્લીમ સંપર્કની મહાસભાની નીતિના વિશ્લેષણે
હમણાં જે મોટા બનાવો બન્યા. એક તો મહાસભાના
દફતરે હજારોની સંખ્યામાં મુસ્લીમ મજબૂત અને નેતાઓ
નેધાવા તે અને ખીજે ખીજોનેની ચૂંટણીનો. આ ખીજે
બનાવ તો લીગ-મહામસા વચ્ચેના યુદ્ધના ફેંસલા જેવો
લાગે છે કારણ કે આ ચૂંટણી વખતે શ્રીમાન ત્રીજા
કહેતા હતા કે 'મુકતપ્રાંત તો મુસ્લીમ જગતનું હૃદય
છે,' એમને આ કરુણાજનક પરાજયથી ખામી થઈ દરી
કે એ હૃદય હવે બંધ પડ્યું છે અથવા તો મહાસભાની
સાથે એકજા બન્યું છે ?

અહિંસાનો વિશ્લેષ:

માત્ર રાષ્ટ્રિય મુદ્દની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ જગતમાં
કોની થયેલી નવી મંરૂતિ-અહિંસાની સંસ્કૃતિનો વિશ્લેષ
થયો હોય એના બધા પ્રમંજો હમણાં હમણાં બનતા
જાય છે. દેશની આઝાદી માટે જેમણે હિંસાનો માર્ગ
લેધો હતા તેઓ આજે જાહેર કરે છે કે 'અમારો માર્ગ'
ભુકો હતો, જ્યો સમમાં હતો. અહિંસા વિના આ
દેશની આઝાદી નથી.' આ બનાવ આ યુગમાં પણ મદ-
રજો તો લાગ્યો જ છે પણ બિવિખના ક્રિતિકાસમા-
દિંમા અને અહિંસાના ક્રિતિકાસમાં અદ્યંત મદરજો

ગણાશે. ગાંધીજી એમના જીવનના આરે જિભા જિભા પોતાના જીવનકથનું આપું છું નેત્રે શરૂએ એવો કામને વિશ્વાસ નહોતો. સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યેની એમની અનૂદ શ્રદ્ધામાં આજે અજબ વધારો થયો છે.

દેશના પશુ સુલાખ્ય છે કે નેલમાંથી છૂટતાં એ કહેવાતા ત્રાસવાદીઓ મહાસલાના ઝંડા નીચે આવતા નવ છે અને ફરીફરીને જાહેર કરે છે કે દેશની આઝાદી માટે દેશની પ્રતિનિધિ આ એક માત્ર સંસ્થા છે. બીજી બાજુ આંદામાનમાં જે બનાવો બની ગયા તેણે આખા દેશને ડાલાવી મૂક્યો છે. ઉપરાસ કરીને પોટકા એ ધીરોના મનમાં શું શું દરો તે આપણે જાણતા નહોતા. એમના ઉપરાસે આપણે હસમલી ગયા હતા, જાણે મોતને ઓછાથો આપણા ઉપર આવતો હતો. આપણે કાચો કપા, નિવેદનો કપા, દીનો ઉત્તરો અને આપણા અંતરના તારને એ અધિવાની સાથે જોડી દીધા પણ કેને ખજર હતી કે દૂર દૂર પેલા સોમાંના ઝૂંપડામાં એકેલો પુરુષ અહિંસાનો વિશ્વજ્યોજ માટે પોતાનો પ્રાણ નીચોવા રહ્યો હતો? એની પ્રતિ વિશે આપણે ક્યાં કંઈ જાણીએ છીએ? આપણી જાડી અણિ તે માત્ર ચરખો તે અસ્પર્શતા નિવરણ જ દેખાય છે. હમણાં સ્વાવર્ણી શિશુલુની વાતો સાંભળીએ છીએ. એની બીજી પ્રતિ તે મહિને છ મહિને જાહેર આવે ત્યારે જ આપણે જાણીએ છીએ અને જાણીએ છીએ ત્યારે ચોંટી જીડીએ છીએ. આંદામાનના કેદીઓના ઉપવાસ હાલવવાની વિતરણી માટે ત્યારે કરિરે ગાંધીજીને આપીશ કરી ત્યારે કેને ખજર હતી કે એમની પ્રતિ ચાલી જ રહી છે. જે દિવસે આંદામાનના કેદીઓ, વાલસરેણ અને ગાંધીજી વચ્ચેના તાર-પર અવહાર પ્રસિધ્ધ થયા ત્યારે જ જ્યારે જાહેર કે હિંસાવાદીઓના હઠવામાં પણ આ પુરો પોતાનું સ્થાન જમાવી દીધું છે. ઉપરાસ છૂટ્યા અને નિવેદનો જાહેર પડ્યાં કે અમને 'હિંસામાં વિશ્વાસ નથી.' અને આ નિવેદનને આ યુગનો એક મહાન પ્રશ્ન ગણીએ છીએ.

મોતની સાથે લડતાં લડતાં:

અને આંદામાનનું તેમ જ બંગાળના નજરકેદીઓનું પ્રકરણ પણ હજી પૂરું નથી થયું. લંડનના મહાસભામાં ગાંધીજીએ હરિજનોને ખાતી આપી હતી કે એના હિંદુત્વના અધિકારોના રક્ષણ અર્થે પોતે પ્રાણના જોખમે પણ લડશે, અને એ લડ્યા, સરકારની સાથે, પ્રજાની સાથે અને જેવો મોતની સાથે પણ લડ્યા અને જીવ્યા. આજે પણ જાણે એનું જ ધર્મ રહ્યું છે. આંદામાનના ઉપવાસીઓને એમણે વચન આપ્યું હતું કે 'તમે ઉપવાસ છોડો ને હું તમારા માટે મધી રહ્યો છું' તેના હાથ મજબૂત કરો. 'તેમણે મધી રહ્યા છે કે નહિ તેની જાણે ખાતી મળતી હોય તેમ દરરોજ જાપામાં કસકાતા સમાચારો બોલે છે. ગાંધીજી કસકાતાં ગયા અને મહાસંમિતિના મેટાં આદિઓના આદ્યાં ખજ મહા-સમિતિ પૂરી થતા જ દેશનો સર્વોપરી પ્રશ્ન કેદીઓને બની ગયો છે. અને એ પ્રજાની મંજૂરતા એક સાથે જાપામાં આવતા એ સમાચારો ધી મળે છે. એક સમાચારમાં અહેવાલો છે ને અનુમાનો છે, બીજા સમાચારમાં ગાંધીજીની મંજૂર તનિ-વત્તા સમાચારો છે. લોકોનું દબાણ છતાં, ડોક્ટરોની સંપૂર્ણ આરામની લગામણ છતાં ગાંધીજી મૌન રહીને, બીજી રીતે પ્રજાને કરીને સમિત મેળવે છે અને પોતે જે વચન આપ્યું છે તે પાળવા માટે એ સક્રિય બની રહ્યા છે. મરંનરની મુકાબલ વખતે પણ ડોક્ટરો સાથે લડ જવા પડે અને ગાંધીજીની તનિવત્તા કારણે જ વડ-લાની જાપા નીચેના તંત્રમાં મુલાકાતની મોઢવણ કરવી પડે એ જ બનાવે છે કે ગાંધીજી મોતની સાથે લડતાં લડતાં હમણે નજરકેદીઓ અને સેકેડો આંદામાનના વાંચને મુક્ત કરવા મધી રહ્યા છે. એ મુક્તિની પાઠગ એમના સુખનો ખ્યાલ તો રહ્યો જ છે પણ જેને ખાતર ગાંધીજીના ધર્મોત્ક્રાંતિ આજે છે તે અહિંસાને ભવ્ય વિશ્વ આપણની મુદત પણ પડી છે.

આજસુધી મજાલા સમાચારોમાં કશું જ મતાવાર નિવેદન મળ્યું નથી પણ જે રીતે મુલાકાતો ધર્મ છે અને

ને રીતે આને પણ પ્રધાનો ગાંધીજીને મળી રહ્યા છે તે ઉપરથી લાગે છે કે ગાંધીજી સફળ થયા છે. છાપાના 'વિદ્યાસપોત્ર' સમાચારો સાચા હોય તો નજરેકેદીઓ તો ગણ્યા દિવસોમાં જ મુકત થવા નોંધે. આંદામાનના કેદીઓને છોડવા વિશેની એક વિચિત્ર વાત છાપામાં આવી છે: 'સરકારને એમ લાગે છે કે કેદીઓએ કરેલું હિંસા ઉપરની અગ્રહાનુ' નિવેદન પૂરતું નથી થતું, એ માટે ગાંધીજીએ અંગત જોળાપરી આપતી નોંધે.' અમને નથી લાગતું કે આ વાતમાં કાંઈ વચ્ચે દોષ કારણ કે આ વાત બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે એવી જ નથી.

મહાસભાના પ્રધાન મંડળો :

સાત પ્રતિનિધિ મહાસભાના પ્રધાનમંડળના કાર્યો અહેવાલ અહીં આપી શકાય એમ નથી. આપણે ત્યાં જ્યાં આસનેથી બસે એમ કહેવનું આવે કે મહાસભાની દૃષ્ટિએ આક્રમ તો બીજી ક્ષણનું કામ છે, પ્રથમ ક્ષણનું કામ તો બહારનું છે, પરંતુ જ્યારથી મહાસભાએ પ્રધાનપદે સ્વીકાર્યું છે ત્યારથી બહારના અને અંદરના કામ એક સ્વરૂપ જ બની ગયાં છે અને દેશમાં મોટાંમાં મોટાં અસિક્ષકો પણ એ જ લાગે છે. પ્રધાનપદે સ્વીકાર્યાને આજ તો ઠીક ઠીક સમય થઈ ગયે અને એ પ્રધાનોની દાનતરી પરીક્ષા થઈ શકે એટલા બનાવો પણ એમના હાથે બની ગયા પરંતુ પ્રધાનપદ લેતાં પહેલાં, એ સ્થાન લેતાંથી આપણી શક્તિ વધશે કે ઘટશે એ વિશે જે મતભેદ હતા તે આજે પણ કાયમ જ દેખાય છે. ધણા જવાબદાર અને અગ્રણી નેતાઓને ખરેખર એમ લાગે છે કે આ સરતે બંધારણને લોક-વાતો નથી પણ અમલ કરવાનો છે. જ્યારે એટલા જ જવાબદાર અને આગળ વધીને કહીએ તો પ્રધાનપદના સૌથી કટર વિરોધી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજીને એથી ઉલટું લાગે છે, તેઓ જાણે એકશર કરતા હોય એમ કહે છે કે 'એમાં આમ પ્રજાની તાકાત વધી છે અને એમના દુઃખો અસંખ્ય પણ એમાં ઘણાં છે.' દેશનું વાતાવરણ નેતાં અને પ્રધાનોનાં કાર્યો નેતાં અમને તો એમ લાગે છે કે ખરેખર આપણે સ્વરાજને માર્ગે

વેગશર આગળ વધી રહ્યા છીએ. અમને એક ધડી પણ એમ નથી લાગતું કે દૂરના મુકામે પહોંચવા માટે વચ્ચે આવેલી આ લીમડીની ડાયા નીચે આપણે અટકી પડ્યા છીએ અને આપણા નિશાનને જુનાં ગયા છીએ.

મહાસભાના પ્રધાનો અને એમને દોરનાર ગાંધીજી તરફથી પ્રભાવકારની જે યોજનાઓ બહાર પડે છે તે ધણાને અકળાવે છે. વચ્ચે અને સાત વરસની વાતો ઉપલી નગરે તો એવી જ લાગે કે હવે લગાવનાં ને સ્વચ્છા જ સેવના રહ્યાં, પરંતુ અમને એમ નથી લાગતું. મહાસભાએ જે પ્રયોગ હાથ ધર્યો છે તે એણે સંપૂર્ણ શક્તિ સાથે પાર ઉતારવો જ નોંધે. ઉલટા પગે ભેરીને આવાં કામો થઈ જ ન શકે, એ માટે યોજનાઓ પણ નોંધે અને લાંબી મુદતો પણ નોંધે. અમે એમ માનીએ છીએ કે આપણે મુદત તરફ નહિ જોઈએ પણ યોજના તરફ અને એના અમલના વેગ તરફ જોઈએ. યોજના રાષ્ટ્રશક્તિને મહાકાળની લાગે કે એનો વેગ મંદ લાગે તો અવસ્થા એના વિરોધ કરવા નોંધે. અને જે યોજના રાષ્ટ્રશક્તિને ધધારનારી હોય એનો વેગ કમ્ય તેટલો બળવાન હોય તો મુદતથી શલયનું ન નોંધે. એ મુદતનો અર્થ એ થાય છે કે જે બધું સીધું ચાલે તો આટલા સમયમાં કામ પૂરું રહે. સીધું ચાલતાનું માત્ર આપણા હાથમાં નથી, તેમ સરકારના હાથમાં પણ નથી. સચોળ અને પરસ્પર શક્તિ ઉપર ધણો આધાર રહે છે.

વંદેમાતરમ્ :

મુસ્લીમ કોમીટીની આગેવાનોએ જે અનેક તોફાનો જિતાઈ ક્યાં છે તેમાં એક તોફાન રાષ્ટ્રગીત તરીકે ઉઠાવી લેશે વર્ષ થય વખતના 'વંદેમાતરમ્' નું તોફાન છે. જાણુવા જેવું તો એ છે કે આ ગીતનો પ્રચલ વિરોધ ક્યારેય નથી. ઝીંકા પોતે વર્ષો સુધી મહાસભામાં હતા અને આ ગીતનો આદર કરતા હતા. તેઓ મહાસભામાંથી ખસી ગયા તો 'સ્વરાજ'ના ધેવના કારણે. પણ આજે એ કોઈ જ્યાં હવે ત્યાં હાથ નાખે છે. હિંદી-ઉર્દૂ વિશે

પણ હવે દેશ કયો છે ને બખાળ કાઢ્ય છે. પરંતુ 'વદેમાતરમ્'નું આ તોફાન તો પૂરેપૂરું એમના ગેરલાભમાં જ લીટયું છે. મહાસમિતિએ કલકત્તામાં દેશ કરી આ ગીતની પ્રથમ બે કડીઓ મંજૂર કરી અને જાહેર રહ્યું કે આમાં કોઇ કેમનો ભાવ જ નથી આવતો, ઉપરાંત બીજાં રાષ્ટ્રગીતોને એકાં કરવા એક સમિતિ પણ નીચી, આપણને એ પણ જાણવા મળ્યું કે આ ગીત ઓસિદ થયેલી 'આનંદમ્'ની ચોપડીનું નથી પણ એ પહેલાંનું છે અને એના દરેક એકેષરમાં પ્રજાપણે માનનારા પ્રવિર રાજોદે રચ્યા છે. એ ગીતને કલકત્તાની મહા-સભામાં પ્રથમ પહેલું ગાયું છે પણ એમણે જ.

આપણી મહાસભાએ રૈસ્માના ચિહ્નવાળો ત્રિરંગ ત્રેડી રાષ્ટ્રવજ તરીકે મુકર કર્યો છે પણ આજસુધી કોઇ ગીત મુકર નથી રહ્યું. 'વદેમાતરમ્'ની પાછળ તો જે બલિદાનો અપાયા છે તે બલિદાનોએ જ એને રાષ્ટ્ર-ગીત બેટલી પ્રતિષ્ઠા આપી છે. રાષ્ટ્રગીત એ રહે કે ન રહે પણ એની પ્રતિષ્ઠા તો આ દેશમાં કાયમ રહેવાની છે કારણકે એવું ઉચ્ચારણ કર્યા માટે આ જમિના અનેક સંતાનોએ હસને મોંએ મોતની બેટ લીધી છે.

કરુણ મૃત્યુ :

ખાસ કરીને મુંબઈ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણા-ટકમાં જે પ્રજા ઉદ્ધવા કેટલાયે મહિનાઓ થયા પાતાવજ, કુખ્દ બનાવ્યું હતું તે પ્રમ્નનો હમણાં જ અંત આવ્યો છે. ગાંધીજી અને બહાદુરજીની તપાસમાં નરીમાન સંપૂર્ણ રીતે દોષિત જાહેર થયા છે અને સરદાર નિર્દોષ સાબિત થયા છે. આ પકડણ ચાલતુ હતું ત્યારે ગટર ડાખળી હોય એવું લાગતું હતું અને 'કંઈ સમજતું જ નહોતું' કે કોણ દોષિત છે ? પરંતુ જ્યારે ગાંધીજી અને નરીમાનનું નિવેદન વાંચ્યું ત્યારે પ્રમ્નને જાણ થઈ કે નરી-માન દોષિત ક્યાં છે પણ શ્રી. નરીમાનનું એ નિવેદન એટલું નમ્ર અને પશ્ચાતાપ-બુકત લાગતું હતું કે નરીમાન પોતાની અધિકારો હોતો તો પણ પ્રજા એકાદ બે વર્ષમાં એને ફરીને પોતાના નેતાપદે સ્થાપે, પરંતુ પોતાના પ્રથમ નિવેદનને ફેરફાર કરતું બીજું નિવેદન એમણે મહીસૂચી પ્રગટ કર્યું તેણે આખી વસ્તુરિવાન બદલાવી નાખી.

પરિણામ એ વ્યવસ્થા કે આજો મુકરો, જે નરીમાનની સંમતિથી અને ધૃત્વથી અપ્રગટ રહ્યો હતો તે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિને સોંપાયો અને 'નરીમાન એક પણ જવાબદાર અને વિશ્વાસઘાતી રચના માટે લાયક નથી' એવો ગાંધીજીનો અધિપ્રાપ પ્રગટ થયો. કાર્યવાહક સમિતિએ એવી જ મતલબનો દેશ કર્યો અને 'આપવાત' રૂપે યોગપાતા નરીમાનના ફેસલાને પ્રગટ કર્યો. એ ફેસલાને ઉપર ઉપરની નજરે વાંચતા પણ એમ લાગે છે કે શ્રી. નરીમાને હવે મોં જ સંતાડી દેવું જોઈએ પણ એમના દુઃખોએ પ્રારેખારીના નિષ્ફેય ઉપર પણ તેઓ પ્રદાર કરી રહ્યા છે અને પોતાના ઉપર મદમજાના ક્રિતિકાસમાં અપૂર્વ એવો અત્યાચાર થયો છે એમ જાહેર છે. જે દિવસ પહેલાંનું 'રાષ્ટ્ર-પતિનું' નિવેદન કલકત્તા યોગપદ કરે છે પણ નરીમાનને એથી જાંનિ થઈ નથી, અમને એમ લાગે છે કે શ્રી. નરીમાને એમના કરુણ મૃત્યુને પણ કરુણ ન બનાવવું જોઈએ અને એમની પાછળ બે આંસુ પાડી શકાય એવી સ્થિતિ રાખવી જોઈએ.

મહત્વના બનાવો :

આ ઉપરાંત બહુ મહત્વના બનાવો બની ગયા. કલકત્તામાં મહાસમિતિની પ્રમાણપદ પછીની પહેલી જ બેઠક મળી. પ્રધાનોના કામ ઉપર પુષ્કળ ચર્ચાઓ થઈ અને હાલે થયા. વર્ષામાં શિક્ષણ પરીપદ મળી અને શિક્ષકના ક્રિતિકાસમાં ક્રિતિકારી ગણાય એવા દરારો થયા અને સંપૂર્ણ યોગના માટે સમિતિની નિમણૂક થઈ. હરિપુત્ર મહાસભાના સ્વાગત પ્રમુખ અને અધિ-કારીઓની ચૂંટણી થઈ. દેશમાં નીસ લાખ બેટલા મહાસભાના સભ્યો નોંધાયા. આઠ વર્ષ પછી દરખાસ ગોપાળદાસના પ્રમુખપણા નીચે કાઠિયાવાડ રાજ્યીય પરિષદની બેઠક મળી અને, સફળ રીતે પાર લીટી. ગુજરાતમાં કુકેરણે વૃત્તફળો સજીવન થયાં. દેશીરાજ્યોના અનેક ભુક્ષોમાં સારા ગેંઝાવા મહીસૂર રાજ્યના ભુક્ષો-નો હમેશા થયાં. એમ પુષ્કળ બનાવો બની ગયા અને બની રહ્યા છે.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

અમારા અભિનંદન :

સાહિત્ય સંમેલનની સ્થાપના સમિતિએ શ્રી. હુમરસી પદમાણી સંપતને સ્વાગતપાત્ર ચૂંટી ખરેખર અભિનંદન મેળવ્યું પગલું બધું છે. અમને એ બધું હતો કે આ સ્થાને કોઈ સાહિત્ય મેળવેને બદલે ધનપતિ આવી પડશે. શ્રી. સંપત ધનપતિ ગણાય, પણ મુજરાત-મુગ્ધ-મુજરાતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા તો સાહિત્ય સેવક લેખે જ છે. એમનું નામ આજે સાહિત્ય-જગતમાં જ નહિ પણ શિદ્ધિ મુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ કહી શકાય. શ્રી. સંપતના લેખ વિનાનું આજે કદાચ એક પણ મુજરાતી માસિક નહિ મળે. એમનો અભ્યાસ વિષ વિષ પ્રકારનો છે પરંતુ વ્યાપક અને અર્થશાળ વિશેના એમના લેખોએ એમને ઊંચું સ્થાન આપ્યું છે. આટલી સરળ અને બ્યવહાર રીતે હુડીઆમણ, પદાબ્યવસ, રેલ્વે ઇત્યાદી વિષયો ઉપર લખી શકે એવા મુજરાતમાં બહુ ઓછા લેખકો હશે. શ્રી. સંપત એમનું સ્થાન શોભાવશે અને કરાચી દીવાલો એ વિશે અમને સંદેહ નથી. આવી વરણી કરવા બદલ સ્વાગતમંડળને અમારા અભિનંદન છે.

કાકા સાહેબ જ શોભશે :

આ અંક પ્રગટ થશે ત્યારે કદાચ સંમેલનના પ્રમુખની વરણી થઈ ગઈ હશે કે થઈ હશે. અમે અમારા અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી ચૂક્યા છીએ અને એ અભિપ્રાયને ચારે તરફથી સારો આદર મળ્યો છે. અમે એમ માનતા જ હત્યા કે ચૂંટણીનું પરિણામ પણ એ જ આવશે પરંતુ કાકા સાહેબનું એક નિવેદન પ્રગટ થયું અને આખી સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. શ્રી. મુનશી પ્રમુખ ચૂંટાઈ જ ગયા છે એવી એક વાત પણ ફેલાઈ ગઈ અને તે કાકાસાહેબ ન આવે તો આજની પરીસ્થિતિ એવાં શ્રી. મુનશી જ આવે એવું લાગે છે પરંતુ કાકાસાહેબના નિવેદન પછી પણ અમે ભારપૂર્વક કહીએ છીએ કે તે પરિપક્વ નથી નહિ લેવા-હોય, પ્રેરણારૂપ બનવું હોય, કાર્યશીલ થવું હોય તો એણે કાકાસાહેબને જ સરનશીલ બનાવવા લેખે. અમે એમ માનીએ છીએ કે તે સ્વાગત સમિતિ કાકાસાહેબને ચૂંટે તો કાકાસાહેબની મગદૂર નથી કે આપણા પ્રેમલસાં આર્મનજીને ટેલી શકે. ધમાલ કે ખટપટમાં પડવાનો એમનો સ્વભાવ નથી એ સત્યી વાત છે પરંતુ આજે એમના હાથમાં રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રભૂમિના જે કામો છે તે પણ ખટપટથી મુક્ત નથી. પ્રવર્તનના આ યુગમાં હરીશાહચો તો આવશે જ. સંરક્ષણો પણ આવશે જ. કાકાસાહેબ છાંટે તો પણ એમાંથી બચી શકે નહિ અમારી વિનંતિ પહેલેથી શકે એટલે સમય રહ્યો હોય તો અમે કાકાસાહેબને વિનંતિએ છીએ કે સંમેલનના દિવસે આવર તેથી 'ખટપટ' સહન કરે અને સ્વાગત સમિતિને પણ વિનંતિએ છીએ કે કાકાસાહેબની પસંદગી કરી સંમેલનને બળદાન બનાવે.

સા મ ચિ ક્રો ની દી પો ત્સ વી

[દર વર્ષની માફક આ વર્ષે પણ ઘણા માસિકોએ, અઠવાડીકોએ અને રાષ્ટ્રદાપત્રોએ દીપોત્સવની તથા વાર્ષિક અંકો બારે શ્રમપૂર્વક તૃપ્ત કરીને પ્રગટ કર્યા છે. એની સંખ્યા દર સાત કરતાં હંધક વિશેષ છે. ગ્રીષ્મ કરતાં વધારે આવા અંકો તો આમારી પાસે આપ્યા છે. એ બધા દળદાર અંકો નાંચવાનું અને એમાંથી સારાંનસુતું તારવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ અને લાંબો સમય માગી લેશે એવું છે. પણ આ બધા અંકોના મુખ્ય મુખ્ય લેખો વાંચતા અને બીજાઓ ઉપર સામાન્ય નજર ફેરવતા એવા લાગ્યા તેવા અવલોકન રૂપે અહીં મૂક્યા છે.

કેટલાક અંકો સારા છે, ઉપરોળી છે પણ મોઝા બાજવી લેખનકલા તોફાને તેવી કંથા પ્રકારની અને વિચારપ્રેરક નથી રહી શકી. કેટલાંક અંકના પાનાંઓ તેા ફેવલ સંખ્યા બતાવવા પૂરતા જ નહોતે છાપી નાખ્યા હોય એમ લાગે છે. દિવાળી એવા શુભ અવસરે પ્રગટ પત્ર સાહિત્ય ચોક્કસ નેમથી ચળાઈ ચળાઈને પીરસાતું હોય તો થોડા અભિચારી સંસ્કારી અને સ્વચ્છ અને, પણ આ કોણુ કોરે? તંત્રીઓ અને સંપાદકો આ પ્રત્યે જરા નયુ કાવજી રાખે તો ? 'શ્રીકૃત']

નવચેતન : તંત્રી માંપશી વિદ્યુલલાસ ઉદયી, ૨૪
પોલોકે રટ્ટીટ, વાર્ષિક લગાજમ રા. ૬-૬-૦

'સંત હરિદાસ' જગન્નાથ અહિવાસીતું' ચિત્ર કોઠ ઉત્કટ ભાવનાથી ભરેલા કાવ્ય એવું છે. એમાં ખીજીથી સજીવ કરેલી કુદરત છે, કલાપ્રિયોને પ્રેરણા આપે એવું, ક્ષીઓને કાવ્ય સ્પુરાદે એવું સુંદર ભાવવાદી એ ચિત્ર છે. જોતાં ધરપત જ ન થાય એવું પ્રબળ એવું આલેખન છે. આ અંકમાં ખીજું એવું જ સુંદર ચિત્ર કનુ દેસાઈનું 'દિવ્ય સંગીત' છે. આરમાનમાં ઝંખૂમતાં વાદ્યોઓ ત્રાજે થીજી ગયા હોય, કુદરત ત્રાજે સ્તબ્ધ બનીને થંબી ગઈ હોય અને આતુળાશુરનું વાતાવરણ પણ ત્રાજે ખંસીંદા કરુણ સ્વરે રહી બીકતું હોય એવું લાગે છે. 'દિવ્ય સંગીત'ની લહેરમાં ઝાડ, પાન, પશુ વગેરે શાંત બનીને બિભા છે. ચિત્ર જોતાં જ મન બિષ્મ ન ખૂંસાય એવી છાપ પડે છે.

ધૂમકેતુની 'જનમોદી' નામની વાર્તામાં જનમમોહક કાતા દર્શન સાગું અંખતા માનવીની દર્દભરી કથા છે. રમણલાલ દેસાઈ 'કુંવરજી દેસાઈ' નામના નોટકમાં એમનાં પૂર્વજોનો ગૌરવલયો ધનિદાસ આલેખે છે.

પ્રિયજ્ઞાન મહેતાનો લેખ ચિત્રકળામાં રેખાકનનું' રચાન અને એના સૌંદર્યની મિંખાસા કરે છે. એ ઉપરાંત લલિતમોહન ગાંધી, હામીદર ભદ્ર અને આનંદરાની નવલકથાઓ પણ છે. ઉમાશંકર જોષીનો પરિચય મનસુખ લાલ જવેરીએ આપ્યો છે. નવચેતને દરવર્ષની માફક એના સહિત્યની કક્ષાને આ વરસે પણ તળવી રાખી છે.

શુભુસુંદરી : તંત્રી પ્રદેશ હ. શુક્લ, કંથાણુ
ખીર્ડીય, કાંઠાચીડી. મુખ્ય-૪. વાર્ષિક લગા રા. ૪-૬-૦

કવિશી નર્મદના જીવનપ્રસંગોને વળીને જનાવેલું 'નર્મદ' નામનું ચંદ્રવલ મહેતાનું નોટક આજના લેખકે અવરજ વચચત જેવું છે. ધનસુખલાલ મહેતાનું 'પ્રતિ-માની પ્રતિજ્ઞા' નામનું પ્રદલન. મંજુલામ મજનુદારની 'મુલ્લના' નામની જંગાળી લોકકથા, અનંતજય રાવળ નો 'કારુણ્યની મૂર્તિ' કુમુદ ઉપરનો અને ડૉ. કાન્તિલાલ પંડ્યાનો 'દુષ્ટ' ઉપરનો લેખ વગેરે આ અંકની સમૃદ્ધિ છે. સુંદરજી બેટાઇ, ખાદરાવણ, કેશવ હ. શેઠ, પતીમ વગેરેના કાવ્યો ઉચ્ચ કારીના છે. જે ત્રણ સારા સારા ચિત્રો પણ મૂક્યા છે.

રામદા : તંત્રી ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાખસુડા રાખ

પ્રસ, વડોદરા. વાર્ષિક સરવજન શ. ૧-૮-૦

કાર્યાવાહન લોકસાહિત્યને અદાર આજુબાજુ કામ જેને 'વૌંધી ક્યુ' છે એવા આ માસિકને દીપ્તિભરી અંક વાંચો, કાળો અને દુઃખગીરી અરુપ બન્યો છે. મુખપટ્ટનું ચિત્ર કલામંદીની ચિત્રકલાને જેમ આપે એવું બન્યું છે. 'ઊર્મિલાની કલ્પવૃક્ષ' બરા રેસાઈનું ચિત્ર એમના અગાઉના ચિત્રો કરતા થતું ચડિયાતું છે. શોક, વેદના અને ઝાંતીની રેખાઓ છુપાઈ જતીને અ ઉપર એક પ્રકારની ઘેરી હાથ મૂકી જાય છે.

'સામાવાજો,' 'ઓશીવાજો' વગેરે વાર્તાઓ, કિશોર શાદ મહેતાનો અને રવિલાલ દેસાઈનો લેખ અરસ્ય વાંચ્યો જેવો છે. 'મંગીન અને શિશુ' દરશન શુક્લનો પ્રેમ આપે ત્યારે કેળવણીની પુનરાચના થઈ રહી છે ત્યારે આવકાર પામ છે મુદેસાઈનો પરિચય આપીને એના લેખક ઉપયોગી કામ કર્યું છે.

પ્રભાત : તંત્રી નટરમણ મોદી, ગોલવડી સદન ગઝલર પાકે-મુખર્ષ, પૃષ્ઠ ૮૦. કિં. ચાર આના.

આ વાર્ષિક અંક ગદ્ય સહિત માત્ર આ વર્ષે પુનઃ પ્રગટ થયો છે. પણ આ વખતે એમાં પ્રજાતંત્રી તાત્રમી અને સૌંદર્ય બંને છે. પ્રથમ પકિતના કવિતામયો જેવા કે સુંદરમ, હંફાલ માંથી, ઉમાશંકર જેવી, મનમુખવાલ ઝવેરી, ચંદ્રદત્ત મહેતા, પુનઃલલ, બારાવળ, સુંદરજી બેરાલ, મોહનિયંદ વગેરેના સુંદર કાવ્યો આમાં છે. એ ઉપરાંત કેટલાંક સારી ગદ્ય કૃતિઓ પણ છે. ધૂમકેતુના 'રત્નકો' દીપ્તિભરી રંગીની માફક આ અંકનો શબ્દગર છે. બહુવેણની વાર્તા 'ખીસાકાત' એક નવા અલ્પલેખા પ્રદેશમાં આપણને લઈ જાય છે. 'મીન જાપાનની બીજામાં' લેખમાં મહેરબાનીએ મીન જાપાનની રિશ્તિનું પૃષ્ઠકર્ય કર્યું છે. આજે અંક સમયરીતે જોતા, પદ વિભાગ જેટલો સમૃદ્ધ બન્યો છે તેટલો ત્રણ વિભાગ નથી બની શક્યો. આ અંકની જખમણી કલાત્મક બની છે. દરેક લેખના મધ્યે લેખકો પરિચય આપીને આ અંક વધુ ઉપયોગી બનાવ્યો છે. પ્રભાત આશાપ્રેરક વાર્ષિક છે 'એમાં મહેદ નથી.

વ્યાપાર : તંત્રી ધોરિ નારાયણ વિકાસ, રાવપુરા વડોદરા. વાર્ષિક સરવજન શ. અંદી.

ત્રેવીશ ત્રેવીશ વર્ષ થતાં એકમાત્ર સેવા કરતું એક મુજસતકરનું લોકપ્રિય વ્યાપાર માસિક ખરેખર વ્યાપારમાં પ્રચારકામમાં પોતાનો અજર નિરસો આપી રહ્યું છે.

એમાં કસરતને લગતાં લેખો, કાવ્યો અને નાની નવલિકાઓ તથા વ્યાપારપ્રેમીઓને તેમ જ અન્ય વાચક-વર્ગને ગમે તેવા વિષયો પણ આવે છે. તે ઉપરાંત મલ્લ-કુરનીલ સચિત વિભાગ, આસનોનો વિભાગ, તત્તવાર પડાનો વિભાગ, સ્વપ્નમંદાર વિભાગ, વાચકોની મુશ્કેલીનો વિભાગ વગેરે વિભાગો ખરેખર વાચકવર્ગને ખરેખરી તે ઉપર સુધી પહોંચી રાખે એવા આવે છે. અજામ દાખમાં લીધા પછી પૂર્ણ કરે જ ગમે એવી ઉત્તમ લેખન-સામગ્રી વ્યાપારમાં રસીઆઓને એ આપે છે.

અને આ ઉપરાંત સચિત વ્યાપારવીરોના આદર્શ છત્રચરિત્રો, વ્યાપારશાળાઓનો પરિચય વગેરે આપી આજના વ્યાપારસીક વર્ગને પોતાના છત્રપદ્મતરમાં ઉપયોગી કામે આપી રહ્યું છે.

રૂ મદિને મુખપટ્ટ ઉપર સુદઃ અને સ્નાયુચક સરીતો આદર્શ નમતો રજુ કરતું કોઈ એકાદ ચિત્ર મુખને વ્યાપાર માસિક પોતાના હૃદયે વધુ ને વધુ આકર્ષક બનાવે છે. અમે દરેક વ્યાપાર પ્રેમી મુલાકાતે આ માસિકને ઉદ્દેશન આપવાની લલામણ કરીએ છીએ.

સંક્ષિપ્ત : તંત્રી જયવંત દાદર. નવચેલન સાહિત્ય મંદીર અમનવાદ વાર્ષિક લવા. શ. ચાર

તાજેતરમાં બહાર પડેલું આ સ્ત્રી ઉપયોગી માસિક ચોક્કસ તેમ લઈને બહાર પડે છે, પણ બહાર પડેલા એ અંગ્રેજી જોતા એ નેમની ગંખી બહુ એકાદ થઈ એક છે. પણ એમાં સંચાલકોમાં કિસાઈ છે, લયલ છે એટલે એ સદૃશ થશે એવી આશા રહે છે. આ નવા માસિકને અમે સતારીએ છીએ.

આહુતિ: તંત્રી: ધનેશ્વર માધવજી દવે, ડેન્સેર. હોલ, કરાચી. વાર્ષિક લરાજમ રૂ. ૭૯.

આદિત્ય આલેશ સાતિનું' આ. માસિકપત્ર હોવા છતાં આમાં સાતિનું સંકુચિતપણું નથી પણ વિશાળ દૃષ્ટિ રાખીને બીજી સાતિમાંથી, બીજા સમાજમાંથી છપ્ત વસ્તુઓ વીણી વીણીને એના તંત્રીશ્રીએ રચવાતી પાસે ધરી છે. જયતિની હવા આજે ચોખેર ફેલાતી જાય છે એવે વખતે આના માસિકો એને ઝીલીને ખૂણે ખૂણે પહોંચાડે છે.

આહુતિનો દીપોત્સવીઅંકે સારા એવા કોઇ સાહિત્યક અંકની હરોલમાં જોતો રહી શકે એવો બન્યો છે. 'મણીઆઇ ગાંધો', 'રામુની પતંગ' અને 'મેર' એ ત્રણે દૃષ્ટી વાર્તાઓનું આલેખન તરી આવે એવું થયું છે. 'છર્પા' નાગની દૃષ્ટી નારિકગાં બણીતા 'છ. ન' નામના લેખકે ફેંકી અને મંથરાનો સંવાદ કુશળતાપૂર્વક મૂક્યો છે. કેદખાને દીપોત્સવીમાં જેલમાં અનેક કુખો, મુસિબનો અને સંકટો સમે ઝૂંટતા ઝૂંટતા ને લાગણીઓ અનુભવેલી તે રજુ કરી છે. આ અંકનું મુખપૃષ્ઠ સાદું છતાં સુંદર અને કલાત્મક બન્યું છે.

પ્રગતિ: સંપાદક ચંદુલાલ જ. શાહ, જેતવાડી મેન. રોડ, મુંબઈ.

પોરવાડ માનિનું, આ માસિકપત્ર સાતિની સંકુચિત ભાવનાથી મોહાઈ રહ્યું છે. સમાજદેહ ઉપર ફરી નીકળેલાં ગૂંમડાને આવા પ્રગતિદાયી પત્રો ચાલીસી કરે છે અને ચક્રવ્યંજન સમાજજીવને નિરાશી રાખવાને મથે છે. 'પ્રગતિ' નો દિવાળીઅંક અવેરચંદ મેઘાણીનો રાસ આપે છે. રતુભાઈ દેસાઈનું કાવ્ય આપે છે. 'મારાં જીવનનાં સંસ્મરણો' વર્ણવતા જેવા છે. મુખ પૃષ્ઠ ઉપરનું ચિત્ર સૌમ્ય ભાવનાને જાગ્રત કરનારું છે.

આગ્રે કદમ: પ્રકાશક: યંગ મેન્સ બ્લોસ એસોસીએશન કરાચી.

કરાચીની યંગ મેન્સ બ્લોસ એસોસીએશનનું આ માસિક મુખપત્ર છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે.

અથેક કોમમાં, પ્રાથેક સમાજમાં આજે ક્રાંતિની ચિનમરીઓ સાગી ચૂકી છે એના કાળે આ માસિક વહેતા કોમના જુવાનોને સડી મથેલી રુઝિઓમાંથી, કોદાઈ મથેલી માન્યતાઓમાંથી જાગત કરીને ખૂદાી દવામાં આજુવાતું કામ કરે છે, એના ઉદ્દેશો, એનું કાર્ય એ બધું એના આ માસિકનું નામ વધાર્યું છે. ક્રાંતિની મજાલ લઈને આગેકદમ ભરતા આ માસિકને અમાસ અભિનંદન છે

હાલર: તંત્રી નાગેન્દ્ર મ. વ્યાસ, યાદુજીપાન રોડ, કરાચી. વાર્ષિક લરાજમ રૂ. ચાર.

કરાચીમાંથી તાજેતરમાં બહાર પડેલ આ માસિકનો દિવાળી અંક અમને મળ્યો છે. અગાઉનો અને આ એમ બંને અંકો એના એની લેખન સામગ્રી જોઈએ એ પ્રકારની જાણી, નકર અને વૈવિધ્યભરી નથી રહી શકી, કરસાદસ માણેકનું 'સામ્યવાદની સ્વેતપદી' નામનું કાવ્ય 'મંગલ આગાધીનું' પ્રેરક દર્શન કરાવે છે. અમછડીઓના કંદોનો ઝીંકીને વહેતી આ કવિતા આપણા પંડિતોના સાહિત્યમાં આગળ પડતું રથાત મેળવશે, 'અનાયાસમતી યાત્રાઓ' નામની મગનલાલ રોડે લખેલી વાર્તા સમાજ જીવનનું કશું ચિત્ર રજુ કરે છે. વિધવાઓના જીવનની દુર્દશા આલેખે છે. પણ આ દૃષ્ટી વાર્તા કરતા એક પ્રસન્નચિત્ર જેનું વધારે છે. કેટલાક નકામાં જેવા શબ્દો કાઢી નાખ્યા હોત તો આ પ્રસન્નચિત્ર વધુ સુંદર બનત. મોહનલાલ ગાંધીના પેશના જનુંતો વરસાદ નામના લેખમાં વિવાલની ચોપિનો કેવો લખકર ચેર-ઉપયોગ ચર્ચા રોકે છે એ જતાનું છે. અન્ય વિભાગો પણ ઉપયોગી છે પણ એની પાછળ હળુ વધુ અન્વયાપૂર્ણ દૃષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે. એકંદરે આ માસિકને સતકારતા આમને આનંદ થાય છે

લોકવાણી: તંત્રી પ્રજ્ઞલાલ ધનજીરામ દેસાઈ, ચૌધૂપૂર, મુગટ પૃષ્ઠ ૧૨૦. કિં. ફસ આગા

સહાર વાસભભાઈ, કાકા કલેક્ટર અને ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈ વગેરેના આશિર્વાદ લઈને બહાર પડેલ આ વાર્ષિક અંકે કોઈ પણ પ્રકારના લાગકભમાં રંગથી

અભિમન્યુનાં સારો અને ગૌરવપૂર્ણ લાગે છે. કાલાં સાહેબે 'પરાક્રમનું' પત્ર' માં ઉપોચ્ચ માન્યતા મંજૂર અને કેળવણી આપવાનું 'ખોલ્હુ' છે. એઓ કહે છે "માંગીશ્વરે ગૂજરાતને અનેક વસ્તુઓ આપી છે. તેઓ કહે છે કે: 'સંભવ છે કે આ મારી હેઠલી અને સૌથી એટલે બધી છે'. ગૂજરાતના નામપુરો આચાર્ય હરી એક નવો ઉત્સાહપુત્ર, 'પરક્રમનું' પત્ર અને સેનાની સંધિ આપ્યા છે. કેળવણીકાર જ દુનિયાને ઉદાર છે. ગૂજરાત શ્રી જ્ઞાન આપશે!" ગૂજરાત આ પ્રજાને ઓછી એવી અને આરા સુખીએ ધીમે.

'સંસ્કારક' અને વર્તમાનપત્રો' નામના ધુલ-કેતુના લેખમાં એમણે વેળાસાની મેનવણી ઉચ્ચારી છે. વર્તમાનપત્રોએ કેવળ અદા, આપના કે કોઇ પ્રકારના પત્રમાવર્તમાં તબાવા વિના સમાજના અંદાજ-જીવને કેળવે અને પોતે એના પ્રજાને સુદિપ્તક સર્વવા જોષ્ઠને અને પ્રજાને શોભ મારે' વાળવી નેહએ તથા સમાજની તાલિમ માટે નિઃસ્વ ને વિશુદ્ધ વિચારોને આપવાના જોષ્ઠને અને આમ થશે તો જ આપણે પ્રાણ સદેવ વિશ્વતો રહેશે. 'અવિનાશ', 'એક આત્મા', 'અભિજ' રવન' વગેરે વાતોએ જ્ઞાન એવે એવી સંક્રાંતિએલી છે. 'કેળવણી અને 'સમાજ', 'સર્વોત્તમ આર્થિક કાર્યક્રમ', અને 'આગામી મહાસાગર અને એકામન' વગેરે લેખો અવ્યાસપૂર્ણ છે. વિશ્વરામ પેદ, નરસિંહામ નિવેદી વગેરેના લેખો પણ છે.

'સિંધુની અંતરિમિ'માં લેખો સિંધના વિવિધ પ્રસંગો મૂક્યા છે. અને દશએકા સિંધના લોક-આદિત્યને બદલ આજવાનો નિર્દેષ કર્યો છે. બલવંતશ્વર કોશ, ઉમાશંકર જોશી, મુંદરમ અને જીજ્ઞા હરિઓના કાળો પણ આ અંકમાં છે.

બાસ વિભાગ ઉમેરેલો નવા વર્ગ આગકાને નજર સમક્ષ રાખ્યા છે એ આચકાર પાત્ર છે. લેખા કામળ ઉપર છપાયેલો આ આજો અંક મુદ્દે અને ગોઠવણીએ મજબૂતો બની છે.

પ્રતાપ : તૃતી : કાલિદાસ કૃપાસંકર શેલ, કેળવણી, મુદ્ર. ૫૫૨ ૨૩૨. ડિ. આદ આત્મા

પ્રતાપનો આ વખતનો દીપોત્સવી અંક ગણ સાલ કરતા કલાએ અને સાહિત્ય સમૃદ્ધિએ ખૂબી મરીઆતો છે. ન્દાનાશાપ હરિનું 'પૂજનનો દીપ' નામનું રાસગીત અને 'અમરકાનું' 'મોકાગર' દીક વાંચનારને રસમાં તર-એળ કરી દે આતા છે, ઉમાશંકરનું 'ગૂજરાતજી' અને મુંદરમનું 'વિશ્વા' બંનેમાં નવાન કલ્પના છે.

ધુલકેતુએ 'મદરતના પ્રજો'માં મામસેવશને ઉપ-પોગી થઈ પડે એ પ્રકારની ચર્ચા કરી છે. કામકામના નકામાં મળતાં સ્થળો અને તરવેનો પ્રનુરદાર કરીને એને કેમ ઉપોગી બનાવી શકાય એ બતાવ્યું છે. 'દસરતિની સ્વનંત્રતા' એ એક મદરતનો લેખ પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ લખીને રસેનું પ્રયત્નકરણ કર્યું છે 'એ કોણ દત્તી?' એ અપવાદગતી કાવ્યો બાહ્યમાં કાલીદાસ શોભને મર્મીજી દામ્ય પૂરું છે. અનેક પ્રકારની ઉપમાએ વાંચતાં વાંચતાં ઉતરે ત્યાં 'એ દત્તી તપખીરનો મામલો!' વાંચીએ છીએ ત્યાં કયા વિના નથી રહી શકતાં.

આ ઉપરાંત પણ અનેક લેખો અને કાળો છે. સરઆનનું ચિત્ર 'લેખ્યુત જન' મૂકીને બંધને પણ મુંદર બતાવેલો છે. આજો અંક કસમાં પસાવવા નેવો બન્યો છે, આવો દગદાર અંક સફળ રીતે તૈયાર કરવા માટે અને એના સંપાદકને મનવાદ આપીએ છીએ.

હિંદુસ્તાન-પ્રભામિત્ર : સંપાદક બુલેશ. દલાલ સ્ટ્રીટ, ફોલ, મુંબઈ. ૫૫૨ ૧૬૨. ડિ. એક રશિયો.

સરઆત્મના પાના ઉપર 'સાગી' નું લાવવાલી પ્રીત જોષ્ઠને એના કલાકારની સાધનાનો ખ્યાલ આવે છે અને ચિત્ર જોષ્ઠે રવન' કોઈ એતિહાસિક કાળની કથા ઉચ્ચારનું દોષ એત લાગે છે. અને એ પછી આવતું 'કોશી' ચિત્ર પણ મન ઉપર જોડી ડાપ મૂકી નેવ છે.

'કેળવણી દરિયુ' નામનો રવિશંકર મહેતાનો લેખ પસાર થયેલા વર્ષનું સિંહાવેશોન કરે છે. એમાં લેખો લિટું અને સચેદ અવલોકન દેશ-પરદેશના

મદત્વના બનાવોનું ક્યું છે. પણ મદાસભાની પ્રશ્નિ ઉપરનું એમનું અવસોકન અમને એકપક્ષી અને ટેટલીક સત્ય વસ્તુને વેગળી મૂકીને કરેલું લાગે છે. અને એમાં જ્યારે જવાહરલાલ બહુમતિને વધ થઇને પોતાના હોદ્દાવિરોધના ઉપ વિચારોને શરૂાવે છે ત્યારે લેખક એને 'હીતતાની અવધી' કહીને સંખેયે છે. આ ઉપમાં વાંચીને દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું. લેખકની કદમ લખાણના પ્રવાહમાં પડું સ્વાસ્થ્ય નથી જાળવી શકી એમ કહેવું જોઇશે.

'તેતરની જોડી' જુલેશે લખેલી વાર્તા, માનવ જીવનની ક્ષણાને સ્પર્શીને આશય આપી જાય છે. 'અભિલાષના અવસાન,' 'શેર માટીની ભૂખ' 'ભૂખેસરી,' 'આશાના ટૂકડા' વગેરે સુંદર વાર્તાઓ છે. 'મુન્હેમરોના જગતમાં' વિરચદ શૈલે જોલના હોમા કોઠ પાછળ ધરનાજ જાડી માનવતાનો ખ્યાલ આપે છે. માણસની માણસાઈને જ એ જગતમાં કેવી ભયંકર રીતે છૂંદી નાખવામાં આવે છે એનું અસરકારક બખાન આપ્યું છે. એ ઉપરાંત ડૉ. સુમત મહેતા, ઇન્દુલાલ યાસિક, પ્રો. ખુશાલ દી. શાહ, બી. દી. આસર વગેરેના રાજકીય અને પ્રાદેશિક લેખો પણ છે. ફિનાની વિદાય' નંદલાલ ખોઝ, 'માનતા' સતીશચંદ્ર સિંઘા, 'વિરહિણી' 'સાગરની લહેરી' બુનેન રૂપા વગેરેના કલાકર્મી વિશે છે. 'જયતોજા તાત,' 'સગાજનો ન્યાય,' 'લક્ષ્મીની ઉદ્ધત' દત્ત 'વશંતકવુ' જયંત ખડી, વગેરેના લાલવાલી અને કદમના પ્રેરક વિશે પણ છે. આખો અંક અનેક સુંદર દૈનિકોથી બરચક બન્યો છે. આટલી મહેનત સર્જીને અંકને સમૃદ્ધ બનાવવાનો વડા એના સંપાદક થી. બહુશેરને ક્ષણે ભય છે. આખા અંકનું મુદત્ત પણ અનોખું જાયું છે.

નવસોરોપટ : તંત્રી કલકાભાઈ કોઠારી, સલાખેસ દાસ રેડ. અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર
, અંકને જોતાં જ એનું મુખ રૂ૪ જોડી ને આજ ને વળે એવું અસરકારક છે. જ્યાં દિવાળીએકાદશ કરતા નિરાળી ભાત પાડે તવસોરોપટનો દીપેત્યા

અંક સહિત્યદષ્ટિએ પણ વિશિષ્ટ બન્યો છે. આમાં સંપ્રાદેશી કૃતિઓ સમાજવાદની નવીન વિચારધારાથી જવાબેથી છે. અને એ રીતે ચોક્કસ દષ્ટિબિન્દુથી લખાએના આ આખો અંક જુરાનોએ વાંચ્યા જેવો અને વિચારવા જેવો બન્યો છે.

હરિન્દ મટોખાખાના 'નર મિ' કાવ્ય ઉપરથી લેખિત 'પ્રેરણા' આજના હિંમત પ્રિને નવપ્રેરણા આપશે. આખા વર્ષનું અવસીકન ચોક્કસ વિચાર-સમણીથી લખેલું છે જોડે એ વિચારધારા જે વિરૂદ્ધ છે તેમના વિચારોને ક્યાંક ક્યાંક વાસ્તવિક રીતે છે તેના કરતા જુદી રીતે ચક્ષુમાં આપ્યા છે. કાવિયાચાર વિશેના એમના ઉપ વિચારો આજના તબક્કે અમને બપહાડ, વાસ્તવિક અને ઉપજોગી નથી લાગતા. રાંધા મામના કરતા નદકર રચનાત્મક કામ અને સંજોગ એ જ આજના પ્રસરી પ્રજા ધી શાંધી નાકાન વધારનાટું નીવડશે.

'અમરો લેનિન' અને 'અમદાવાદ પચીસ વર્ષ પછી' એ બંને વાંચ્યા જેવા લેખો છે. 'દુનિયા જુની અને નવી' એ અંગ્રેજીમાંથી ઉતરેલું કાવ્ય સચિત કરીને પણ સુંદર બનાવ્યું છે. 'તરાવેલી વાડ'માં ડૉ. સુમન મહેતાએ જીવનશરણો આલેખ્યા છે. 'અખાખાની કલમાં ચક્રમાઈ લદે એમની દબે એજીસીનીવારી લકાઈ ના પ્રમ્તો લખ્યા છે. કમસાઈ પટેલનો આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ઉપરનો લેખ અદ્યતનમાંએએ પરંચવા જેવો છે. આ ઉપરાંત મુખ્યત્વે આશ્ચર્ય, પતાલાલ પટેલ, નીરદેસાઈ અને જયન્તિ દમાસ વગેરેની વાર્તાઓ પણ છે.

શ્રી શક્તિ : તંત્રી મધરલાલ રીંગાવાળા, કેળાપીઠ સુરત રૂ૪ ૯૦ કિં. આઠ આના

શ્રી શક્તિ કાર્યાલયે આપણા અડધ મુજરતી બી ઉપજોગી સાહિત્યમાં અનેક પુસ્તકો આપીને કિંમતી ઉમેરો કર્યો છે. આ વખતના દિવાળીઅંકમાં 'વહેમ વટોળ' 'વિશ્વાર્થની' અને 'દિવાળીને દહાડે' આશય પડતી કૃતિઓ છે. 'પરકાશિતમાં' હોડાલાલ કમસરે સ્ત્રીઓને આ વધમાં પડાનું મુગમ્ છે. 'નવન વરે' માં બે મિત્રોના પ્રેમની કથા આલેખાએલી છે. 'રમ-

બાઈમાં શારદાપ્રસાદ વર્માએ એક ઐતિહાસિક પ્રસંગને
જીવંતો કર્યો છે. 'જનાં આંસુ'માં પતન અને એ
પછીના ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્તની દારણ મનોભવચાતુ' ચિત્ર
આપ્યું છે. ટૂંકમાં આખો અંક સુવાચ્ય બન્યો છે.

ગુજરાતી : તંત્રી નટવરલાલ ઇન્ડિયા દેશમાં
એન્જીનીયરિંગ સર્કલ, મુંબઈ, ફેર્ડ, ૫૫૮ ૧૧૬. કિં.
એક રૂપિયો.

ગુજરાતીના દીપાવલીઅંકો નાનપણમાં હોશિ હોશિ
વાંચતાં એ મને અત્યારે યાદ આવે છે. એની વાર્તાઓ,
એનું 'સંવત્સરનું' અવલોકન, ચરિત્રો વગેરે વાંચતા એક
પ્રકારનો હિત્સાહ અનુભવતા. ગુજરાતીનો દિવાળીઅંક
એટલે એકકમ પ્રકારનું સહિત્ય પોરસતો અંક. એ
અંકમાં ગાંભીર્ય હોય, ઐતિહાસિક ઘટનાઓના અવધાન-
પૂર્ણ લેખો હોય અને ધાર્મિક વાચનાને પોષે એવા
લખાણો હોય. આ અંકમાં પણ એ પ્રભાવિત
સ્વપાઠ રહી છે. સમપના પ્રવાહ સાથે તાલ મેળવવાને
કેટલાક નવા અંગો ઉમેરીને અંકને આકર્ષક બનાવ્યો છે.

તરવરાનની ઊંઘી અને સંપન લાવનાથી ઇત્તકનું
કવિથી ખમરદાનનું 'અમ્બાગિયા' નામનું ભજન
ફરી ફરીને વાંચવું મને એવું છે નરીમાન ગોળવાલા
મસ્તકિર. વગેરેના લખાણો વાંચવા લેવા છે. 'સદ્ભવિંગ
સરોવરની ચોળના ઉપર કેટલોક પ્રકાશ' નામનો લેખ
સચિત્ર આપીને અવધાસીઓને રસ લેવા ઝેરે એવો બનાવ્યો
છે. ખીંછ કેટલીક ઐતિહાસિક વાર્તાઓ પણ આમાં છે.

બે ઘડી મોજ : તંત્રી રામદાસ સંપાદક ભદ્રકમાર
વાસિક. એક હાઉસ લેન, ફેર્ડ, મુંબઈ. ૫૫૮ ૨૫૦. કિં.
સત્ર રૂપિયો.

હજીવા સાહિત્યના સાપ્તાહિકોમાં 'બે ઘડી મોજ'નું
સ્થાન ધણું આગળ પડ્યું છે. એ રીતે એના દીપાવલી-
અંક પણ ધણી વિવિધતાઓ બન્યો છે. ઝવેરચંદ
મેઘાણીએ 'નેસલ જગના મોરો' માં એક પ્રત્યક્ષ
કથાને એમની વેગવાન શૈલીએ સજીવન કરી છે.
ધૂમકેતુએ 'કુમરકુઓ' નામની ટૂંકી વાર્તામાં સમજના
સમગતા પ્રત્યેનું ચિત્ર આબેહત્ત ચિત્રનું છે. પણ

એમના 'તણખા મંડળ'ના જેવી આ વાર્તા તેજસ્વી નથી
લાગતી. ભણે આ એક સુંદર પ્રસંગચિત્ર હોય એવું
લાગે છે. બાકી તો ધૂમકેતુની શૈલીએ આખા પ્રસંગને
સવધી રીતે ઉઠાવ્યો છે. ઉમાશંકર જેભીની વાર્તા
'ભોળા' માં લગન જીવનનું એક કટાક્ષપૂર્ણ ચિત્ર છે.
'શ્રવણી મેળો' ની વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી આ વાર્તા
વાંચવી નથી મમતી. ભણે 'શ્રાવણી મેળો'ના લખનાર
આ વાર્તા જ ન લખી હોય એમ લાગે છે. વિશ્વરામ
વેદને 'સીમલા મારી દષ્ટિએ' નામનો પત્ર મથાણું
એકમને વાંચવાનું આકર્ષણ ધાપ પણ વાંચ્યા પછી બારે
નિરાશ થાય. હવેટ સુધી વાંચી જઈએ પણ શા માટે
આ કમળ લખ્યો છે એ જ નથી સમજ પડતી.

રામદાસ ગાંધીનો 'ગાંધી : વિરાટ વિમુક્તિ,'
હરિલાલ ભટ્ટાચાર્યે 'ગુજરાતનું' રસજીવન,' ખંડુ-
લાલ દેસાઈનો 'ગુજરાતનું' યોવન' ધન 'વગેરે લેખો
વાંચવા લેવા છે. 'સાત કોલમની સપ્તિ' માં સીતા
રામ સર્માંએ વર્તમાનપત્રોની દુનિયાનો અનુભવપૂર્ણ
પરિચય કરાવ્યો છે. એ પરિચય વાંચ્યા પછી છાપાઓ
કેટલી બારે મહેનત પછી તૈયાર થાય છે એના જેને
ખ્યાલ નથી એને આપશે. ગુણવંતરાય આચાર્ય,
વગેરે શુક્લ, રતિલાલ મહેતા, જીવલાર્મ મહેતા,
ચંદ્રાન્ત સુતરીયા, અને ગીલુભાઈ વગેરેના લેખો પડ્યું છે.
કવિથી ખમરદાર, બાદશાહ, રતેદરશિખના કાવ્યો
ભર્ય કેટીતા છે.

આવો દળદારઅંક ભાગ્યે જ બીજા કોઈ
સાપ્તાહિક કાઠ્યો દશે. અનેક રંગી ચિત્રો, ફોટાઓ,
અને વિવિધ વસ્તુસામગ્રીથી શોભતો આ અંક
'બે ઘડી મોજ' ના સંપાદકને યશ અપાવે એવો છે.

મહાગુજરાત : તંત્રી ભદ્રકમાર મહાદાસ ભદ્ર
કેમ્બેજ સ્ટ્રીટ મરાઠી. ૫૫૮ ૧૨૬. કિં. આઠ આના.

સિંધમાંથી નીકળતા આ એકના એક અઠવાડિયાનો
દીપાવલીઅંક સિંધની સંસ્કૃતિ અને એના ઉલ્લેખની
માહિતી આપેના બદાર પડ્યો છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપર
કરાળીના ખંદરો સુંદર ખ્યાલ આપતું ચિત્ર મૂકીને

અંકને આર્થિક ગનાઓ છે.

આખા અંકમાં મુખ્યપણે સિંધમાં કયા કયા ઉલોગો છે, એને કેમ ખીલવી શકાય અને સાહસિક મણાલી આપણી ગુજરાતી પ્રભુ એનો કેમ લાભ લઈ શકે એ ચતાવ્યું છે. કરાવી બંદસ્તી પ્રગતીનો ઇતિહાસ હરિદાસ લાલજીએ દર્શકતપ્ત્યું લખ્યો છે. સિંધમાં ક્રમ કરતી બેકો અને ગિમા કંપનીઓની યાદી પણ આપી છે, અને છેલ્લે સિંધના ગુજરાતીઓનો દુકં પરિચય આપ્યો છે. આ પરિચય જરૂરે દુનો પણ એમાં યજ્ઞેલી પસંદગી ચેતકસ દર્શાવેનું શખોને કરી હોત તો ધણા પરિચયો યોજા ચાત અને જે મદદરવા માણસોના જેમણે સિંધની ગુજરાતી પ્રવનને સંસ્કૃતિએ અને ખીલ રીતે સમૃદ્ધ કરવ માં હિસ્સો પૂર્વો છે તેમના નામો રહી ગયા છે તે ન રહી જાત, અને સિંધના ગુજરાતીઓના સાચો ખ્યાલ આપણુ ગુજરાત લોકીઆવાડના માણસોને અને મહાગુજરાતમાં છટા છવાયા વેશયસ લાઇઓને આવી શકેત, આવતા વોરે આ ઉણુપ પુરાઇ જશે એવી અને આશા રાખી છીએ.

નવ પ્રકાશ : તંત્રી ચંદુલાલ જેલસાલ ખ્યાલ (મધ્યમ) પાંજરાપોળ રોડ, મુંબઈ, ૫૪ ૧૧૨. ફિ. આંક આના

જગત્સા અહિવાસી ચિત્રકાર સાથે લેખક પણ જાન્યા છે અને એમણે બારનીય સંસ્કૃતિનું પૃથકરણ શબ્દોપી અને ચિત્રાપી ક્યું છે. જ્યાં ભાષા અંકુરી લાગે છે ત્યાં ચિત્ર એને પરિપૂર્ણ કરે છે. આમ 'ઘટિકા'માં મંદિરાના ખજાનું, રંતગોનું, વૃષ્ટેનું કલાલયુ' ચિત્રેયન ક્યું છે. આ ઉપરાંત જીન ધર્મિક, ગુજરાતી અને સામાજિક રિયોના અજ્યામપૂર્ણ લેખો પણ આમાં છે. 'કલાપતિ' એક અપકટ પત્ર 'સાણકપ' વિશેના લેખ જોરે ખ્યાલ ખેચે એવા છે. રમજસાલ દેશાઈ, બાણપલ્ય સુંદરમ જગમનગૌરી પાકટ પગે કવિઓના કાવ્યો વાંચવા વિના અંક પૂરો કરવો ગમે એમ નથી. ધાર્મિક વાચનાને અનુરૂપ કેટલાંક ચિત્રો પણ આ અંકમાં આગવામાં આવ્યા છે.

ધૂપછાંચ : તંત્રી મીમનલાલ નાથલાલ શાહ, અમલવાદ ૫૪ ૬૪. ફિ. ૬ આના.

નિષિધિ સામયોથી લરિયો આ અંક ગુણસમૃદ્ધિએ ધારવો છે પણ દરેક પત્રને વાંચનાર અમુક વર્ગ હોય છે તેમ ધૂપછાંચને પણ છે. એને આ મુખ્ય ગમશે, અમુક વાર્તાઓ અસરકારક છે, ચોડાક લેખો પણ જાણવા જેવી હકીકતો આપે છે. અને કેટલાક કાવ્યો મોકિન જેવા છૂટા છરાયા આમાં વેરાવવા પડ્યા છે. કવરપેજ આર્થિક અને ભાગકલ્પનું બન્યું છે.

મોજ મજાહ : તંત્રી જયરાંજર ઝોડીદામ ચિવેદી ગીરગામ, મુંબઈ ૫૪ ૬૫. ફિ. ૭ આના.

આપણે ત્યાં કળો અવગણે એક માન્યતા પ્રકટની જાય છે કે સીનેમાના પત્રો એટલે કેવળ નટનરીઓના ફોટાઓ અને ચોડીક ઉપર જડતી દીક્ષને મહગણી કરે એવી વાતો. પણ એમાંથી આ પત્ર મુકત છે. આમાં સાથ સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષા કરી નથી બાલ્ક એવી કૃતિઓને સારા પ્રમાણમાં શ્રમંદી છે.

'આપણી રંગમૂર્તિમાં' જમણીતા નટ જગદકર સુદરીઓ દેવાની વરાળે ખોલી છે. રંગમૂર્તિના યત્ના જતા પત્રનાથી એમનું દૈવ્ય ધમપગી લેડે છે. આ આખો લેખ રંગમૂર્તિને ઊંચે લાવવાને જે જે લાખ્યો અથી રજા છે તેમણે અપર્ય વાંચવો જોઈએ. 'મુન્ની અને સૌંદર્યદર્શિ' તથા 'મેલવટની કલા' નામના લેખો અખ્યાસીઓએ વાંચવા જેવા છે. આ ઉપરાંત 'રંગમૂર્તિની' બિનરમાં' નો લેખ સીનેમાની દુનિયા ઉપર દીક દીક અગ્રણ્ય પાયરે છે.

ચિત્રપટ મનની નગીનલાલ શાહ, લેખકનર રોડ મુંબઈ ૪.

ચિત્રમાનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં ૬૭ પ્રવેશકારમાં છે. એવે વખને આ સાપ્તાહિક એમાં મદદરની પ્રવન કરી રહ્યું છે. સીનેમાના નાનુક પ્રવેને એ સમુપાકર્ષી અને જહોડીપરક રચે છે. એનો દિવાલખંક આ વસ્તુની માથી પૂરે એવા છે. કાપી રાઈતો કાવો અને સીનેમા, રંગમૂર્તિની રંગમ, આંદરખો અંત કાવરંદે

વગેરે લેખો શ્રમ અને મહેનતપૂર્વક લખાયા છે. દુઃકમાં સિનેમા શોખીનો માટે આ આખો અંક રસમય સામગ્રી આપે છે.

લોકમત : તંત્રી મનભાઈ પટેલ, લક્ષ્મીરાય, પુના પૃષ્ઠ ૩૪. કિ. બે આના.

પુનાથી આ સાપ્તાહિક પત્ર નવું પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ પત્રે બે અંકો ભેગા કરીને દિવાળી અંક બહાર પાડ્યો છે. લેખન સામગ્રી ઉચ્ચકક્ષાની અને વિવિધ છે.

વિલાસ : તંત્રી પ્રજ્ઞાસ વી. હકર, ગીરગામ બેક રોડ મુંબઈ. રિગત ચાર આના.

આ આખો અંક મુખ્યત્વે 'યંગ ઇન્ડિયા' ફેક્ટરી કંપનીનો છે. એમાં આપણા એક રવદેશી ઉદ્યોગની સંપૂર્ણ હકીકત આપી છે. એના વિગતમાં કંઈક વ્યક્તિઓએ સાથ અને સહકાર આપ્યો છે તેની દૃઢતા નોંધી અને આખા ઉદ્યોગને પૂરેપૂરો ખીલવવાને માટે કયા કયા સાધનો ભેગાં, એ સાધનોની બનાવટ વગેરેની પૂરતી માહિતી પણ આમાં આપી છે. રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલજી એ આ 'નેશનલ મામોશન રેકર્ડ' મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની ની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી છે અને એ સમયે એમણે એક પ્રેરણામય સંદેશ પણ આપેલો. આપણા કેટલાક રવદેશી ઉદ્યોગો પગલાર નથી થઈ શકતા એ હાંખા સમયની ક્ષતિયદ છે પણ આ કંપનીએ તો ભેત ભેતામાં સારી એવી પ્રગતિ અને સફળતા મેળવી છે.

આ ઉપરાંત પણ ખીજા કેટલાક સિનેમા ઉદ્યોગને લગતા લેખો છે. એકંદરે આ ઉદ્યોગમાં ભેગને રસ હોય તેમણે આ અંક અવશ્ય વાંચવો જોઈએ.

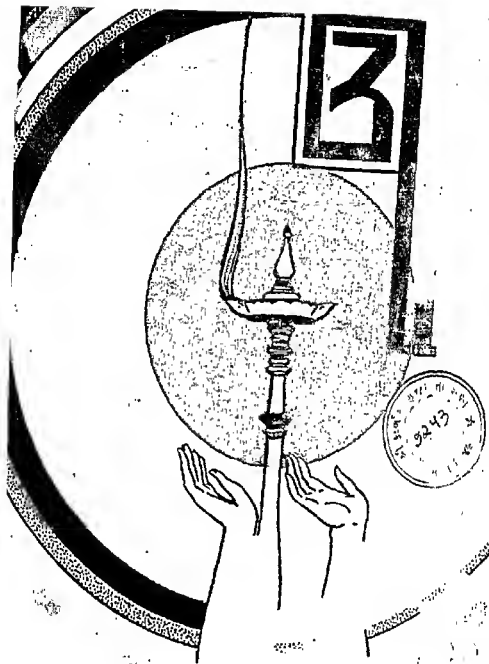
અરૂણ : તંત્રી મન:સુખલાલ વૈભવાય દવે. મુબરાલી સાહિત્ય દત્તજક મંડળ, બોક્ષ ૧૩૬૫, નાંખરીબી પૃષ્ઠ ૮૪ કિ. ૨ શીલીંગ.

પૂર્વ આફ્રિકામાંથી શરૂ થતું અરૂણ મુબરાલી વસાહતની સંસ્કૃતિઓ, તથા પ્રગતિનો ખ્યાલ આપે છે. આપણાથી અતિ દૂર પડેલા આપણા બાંધવોનો સંસ્કૃતિક વિકાસ કેટલો થયો છે એની આ માસિક ઉપરથી પ્રતીતિ થાય છે. મહાદેવભાઈ દેશાઈ, વિશ્વરાય વેદ, લીલાવતી મુનશી, ગીજુભાઈ બંદેકા અને કૃષ્ણલાલ ગવેરી વગેરેને સંદેશઓ આ માસિકની ઉપયોક્તિના બતાવે છે.

એમન્યોર્વેટિ, બુદ્ધદિન્ડ, સંસ્કૃતિગ્રામ, નવા માળાને, વિગતરિણાવ વગેરે કાવ્યો મળતા છે. કેટલાક કાવ્યોમાં ભાવ અને હૃદની અરપડતા છે જલ્ય એ તો જરા વધુ કાળજી હોય તો નિવારી શકાય એવી. 'પ્રાચીન આર્થ વસાહત'માં લેખકે અજ્ઞાતાઓને ગંચરા યોગ્ય દર્શાવેલો મૂક્યો છે. 'હિંદી વાણિજ્ય' 'પૂર્વ આફ્રિકામાં સાહિત્ય' વગેરે લેખો અમત્યના છે, લામુ, ટાંગાની ગુણો અને મર્યાદા અતિ ઉપરના લેખો સુંદર છે. આ ઉપરાંત આ અંકમાં આપેલ એ ચિત્રો યોગ્ય અને સ્વચ્છ છે. અમે આ વાર્ષિકને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

પૂર્વ આફ્રિકા સત્સંગ મંડળ : પ્રકાશક સત્સંગ મંડળ પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૧૩૭૧. નાંખરીબી. પૃષ્ઠ ૨૨૦.

આ સત્સંગ મંડળનો અહેવાલ પણ અમને આફ્રિકામાંની મળે છે. ધાર્મિક વાતાવરણને રોપે એવો આ અહેવાલ વાંચતા અ.પણને ત્યાંના ધાર્મિક સંસ્કૃતિના વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે. ધર્મ એ માનવીની સામી મૂલી છે ખરી એ અને તે ખૂજામાં પડ્યો હોય એવી અસર આ વાંચના વાંચતા આપણને થાય છે. અનેક અજ્ઞાતાં પ્રાણુઓએ આમાં કર્મ ઉપરના પોતાના પિયારો વગર કર્યા છે. જે જે ભાષાઓ સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં રસ લેતા હોય કે ખીજા ધર્મમાં રસ લેતા હોય એમણે આ આખો અહેવાલ પૂરેપૂરો વંચી જવા જોવો છે.

अपनसाहित्य संज

તા જાં મો સ મી ફળો ખાવાની પૂજ્ય ગાંધીજી લલાંમણુ કરે છે

....પણ....

એ દરેક ઠેકાણે સહેલાઈથી મળતાં નથી. ઉપરાંત ફળો ખરીદતી વખતે તે ખરાબ હોવાનો અને છેતરાવાનો કાચમ લય રહે છે. અને જાને છે પણ એમ જ કે જો ફળોનો ખડુ અનુભવી માણસ ન હોય તો પૂરતી કિંમત આપવા છતાં છેતરાઈને ખરાબ ફળો જ લાવે છે.

—એટલે—

હવે તમારે ત્યાં ફળપણુ જાતનાં શાકં અને વાજાં ફળોની જરૂર પડે ત્યાં અમને લખી જણાવશો.

વળી મુંબઈ એ ફળો મારેનું સમૃદ્ધ મારકેટ હોવાથી દરેક જાતનાં ફળો કિફાયત લાવે મળે છે.

આથી...

તમો અમારી સાથે એક વખત કામ પાડી જુવો. અનુભવે તમને અમારાથી જરૂર સંતોષ થશે જ.

● તા. ૩. :— એકદં આપની વખતે નજીકના રહે એવાનું નામ જણાવવું બુદ્ધિ નહિ.

એચ. આર. જોખાકરની કું.

૩ મી શ ન એ જ નં

કાંકડાં મારકેટ મુંબઈ : ૧

નિવેદન

‘ભિમિ’ નો ‘જીવનસાહિત્ય અંક’ પ્રગટ કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ. વિશેષ આનંદ તો એટલા માટે થાય છે કે બહુ થોડા જ સમયની અમારી તૈયારી છતાં અમે આ અંકને અનેક રીતે સમૃદ્ધ કરી શક્યા છીએ અને ધારણા સમયે પ્રગટ કરી શક્યા છીએ. આ અંકની વિવિધતા, નિખમિતતા અને સમૃદ્ધિના યથોક્ત મોટા દિરસો ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યમાં જેમના નામ શોભે છે તેના આ અંકમાં લેખકોને ફાળે ગયા છે. કારણ કે બહુ થોડા જ દિવસ પહેલાં અપાયેલાં અમારાં આમંત્રણને લગભગ બધાં જ લેખકોએ સ્વીકારીને અમને આભારી બનાવ્યા છે.

આ અંકમાં લેખોની વિવિધતા છે પરંતુ એટલા કેટલાક સમય થયા ગુજરાતના સાહિત્ય પ્રદેશમાં ‘પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી’ તત્ત્વોની જોડબેર ને ચર્ચા ઉપડી છે તેના પછા આ અંકના થણા લેખોમાં દેખાય છે. અમે પોતે એમ માનીએ છીએ કે આ વિષય ખરેખર વિચારવાને યોગ્ય છે સાહિત્યનાક્ષેત્રમાં વસના દરેક સાહિત્યપ્રેમીએ આ ઉપરના પોતાના મતઝો સ્પષ્ટ કરી લેવાં જોઈએ. આ અંક આમંત્રિ લેખકોના લેખોથી ધાર્યા કરતાં મોટો ન શક્ય થયો હોત તો અમે અમારું મતઝ આ અંકમાં જ રજૂ કરવાની ઇચ્છા રાખના દતા. અમને લાગે છે કે ગુજરાતના વિવેચકો આ અંકને તો વિવેચનયોગ્ય ગણે નો આ ‘પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી’ પરત્વેનો સ્પષ્ટ મત જરૂર પ્રગટ કરે.

આપણે ત્યાં ખબર નથી પડતી કે શા કારણે, પરંતુ માસિકોનો ફેલાવો બહુ ઓછો છે. એક મહિના પહેલાંતો અંક, જેમાં મોટે ભાગે લેખો અને વાર્તાઓ જ હોય છે અને જે ક્યારેક પુસ્તકાગરે પ્રગટ થયું થાય છે તે વાચકોને મન જીતી નથીયે છે. બે વરસ પહેલાં પ્રગટ થયેલું જૂનું પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય ત્યાં મુઠ્ઠી નવું મળાય છે પણ મહિના પહેલાંના માસિકની કીંમત પસંદ કરતાં સહેજ જ વધારે હોય છે. આમ શા માટે અને છે તેનાં કારણો વિચારનાં એક મહત્ત્વનું કારણ એમ લાગે છે કે આપણે ત્યાં માસિકોના અવલોકનો અને વિવેચનો ભાગ્યે જ આવે છે તથા પૈસાની પચીસ પાનાંની ગમે તેવી ચોપડી દરેક સામયિકના અવલોકન વિભાગમાં આવી રહે છે પરંતુ મહિનામાં પ્રગટ થયેલા ઉત્તમ પુસ્તકોમાં સ્થાન પામે એવા અકોટું અવલોકન ભાગ્યે જ નજરે પડે છે. એ ખરૂં છે, અમારો પોતાનો પણ અનુભવ છે કે અવલોકન વિભાગને એના સચાસકો પહોંચી ન શકે એટલા બધાં પુસ્તકો—માસિકો—પત્રો નીકળે છે, પરંતુ એને અર્થ એ ન જ થયો જોઈએ કે પુસ્તક માત્ર અવલોકનને યોગ્ય અને મામિક વગેરે નો છુટા કરેલીઓ, દર મહિને ન બની શકે નો દર તથા મહિને પણ દરેક માસિક ઉપર વિવેચના તા આવવું જ જોઈએ. અમે ‘ભિમિ’ નો નવા વર્ષમાં અવલોકન વિભાગ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાના છીએ ત્યારે ગુજરાતના અમૂલ્ય માસિકોના અવલોકનો પણ લેવાના છીએ.

ઉપરના વિચારો આ અંકમાં રજૂ થયા છે તેનું ખાસ કારણ તો એ છે કે ‘ભિમિ’ એ પોતાની યોજનામાં દર વરસે ચાર ખાસ અંકો આપવાનું ઇરાજ્ય છે. ‘નવલકથા અંક’ પ્રગટ થઈ ગયો. ‘જીવન સાહિત્ય અંક’ પ્રગટ થય છે એ પછીના અંકોની તૈયારીઓ ચાલે છે. આ બધા અંકોમાં અમે માનીએ છીએ કે એક મહિના કરતાં વધુ વધારે જીવનતર છે. ગુજરાતના અવલોકનકારોએ એના મુલ્યકો જણાવવા જ જોઈએ.

અંતમાં થયા વર્ષ દરમ્યાન ‘ભિમિ’ ને સદાય આપનાર સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ. અને ‘ભિમિ’ આપતા વર્ષે ગુજરાતના નવજીવનમાં વધુ ઉપયોગી થવા ઇચ્છે છે તેમાં આપ સૌનો સહકાર હોય એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

* વર્ષ છઠું *

* સ્વનસાહિત્ય અંક *

* અંક બારમો *

પ્રાગતિક અને પરાગતિક

[એક આહુત્યપ્રવચન]

શ્રી. દત્તત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જે સેવકની અથવા વિચારકની વિચારક્રેતી અથવા કામપદ્ધતિ આપણને મળતી નથી તેને આપણે અહીં Re-actionary (રિ-એક્શનરી) કહીએ છીએ. એ કાવતો શબ્દ છે. શિષ્ટ સમાજમાં વપરાય એવી એક માત્ર કહેવાય, અને એની ખૂબી એ છે કે ગમે તે માણસ ગમે તેવા પ્રતિપક્ષીને માટે એ વાપરી શકે છે. અંગ્રેજીમાં Action (એક્શન) અને Reaction (રિ-એક્શન) એ બેડીઆ શબ્દોની સાબીબ અર્થ ખૂબ યથ છે. મોક્ષ અર્થમાં જ એ શબ્દો ત્યાં વપરાય છે. આપણે ત્યાં એ બે શબ્દો માટે નિશ્ચિત પરિભાષા નથી. અંગ્રેજીમાં એ શબ્દો પાછળ જે વિચારણા ધર્મ છે એ ભાતની વિચારણા આપણે ત્યાં તે દબે યથ નથી; ચાલી જરૂર નહોતી. દરેક સમાજનું વિચારવેણું મૂકું જૂઠું હોય છે. દરેક સંસ્કૃતિની કદપતા અને ધ્વજાના મોલસા અલગ અલગ રૂપ ધારણ કરે છે. તેથી દરેક પ્રાર્થનાત્મક શબ્દનું ભાષાતર તત્તેવંત યથ શક્ય નથી. જે સમાજ ખીલ સમાજ પસંદથી શિષ્ટભાવે સંરક્ષક પ્રવૃત્ત કરતા માને છે તેણે તો મુશ્કેલી સમાજની વિચારપ્રણાલિ સ્થાપાતી કરી એને માટે એકાદી પરિભાષા ઉપજાવવી જોઈએ અને એમાં એ બધી અવશરૂકિત (Connotation) રેડી જોઈએ. અથવા તો મુશ્કેલી ભાષાની પરિભાષા જેવી ને તેણે માથે ઝાડાવી જોઈએ.

પણ જો બે સમાજ પુરવગળ હોય, સમીચ હોય એટલે કે સમાન પોષિતાવાળા હોય તો એમની વચ્ચે આપણે યતા યતાં તેઓ પોતાની દબાવી જ પરિભાષા ચક્રાવે છે અને બિન્ન સમાજના વિચારરતો (Thought-Crystals) સ્વીકારતી વખતે એમને પોતાની દબાવા પાસા પાડ્યા પછી જ એમને વાપરવાં માટે છે.

આપણે ત્યાં Reactionary માટે પ્રતિગાંધી, પ્રત્યધાતી વિગેરે શબ્દો વપરાય છે. પણ એ શબ્દો બધે નથી બેસતા. જે કાંઈ બહીમ મારા પંત સિતમ મુજબવા માગે તો હું મરણિયો. યથ સામે યાદ; જાનો કડું; ભલિમને જરૂરથી ઉમેરી નાંખવા. મર્યાદા

હું સચેત હોઈ પ્રત્યાધાતી યદ્ય શકું છું. આધાત સદન કરી બેસી રહેવું એ મારાથી ન બની શકે. આધાત થયો કે મેં પ્રત્યાધાત કર્યો જ છે. મારે હું પ્રત્યાધાતી છું. અહીં મને કોઈ Re-actionary કહે ખરો !

હવે જો Re-actionary મઠે પ્રત્યાધાતી શબ્દ રૂઢ કર્યો તો એ શબ્દનો હવે અર્થ સંકુચિત અને નિશ્ચિત કરવો રહ્યો. કેમકે એ શબ્દ પાશ્ચાત્ય વિચાર-સંરક્ષીને, ફક્ત અપાઓ, પછી મારા જેવાં બળવખેરને પ્રત્યાધાતી ન કહેતા. પ્રતિકારી કહેવું જોઈએ અને પછી Re-action મારે પ્રતિકાર શબ્દ ન વાપરતા પ્રત્યાધાત શબ્દ વાપરવો જોઈએ. આમ કરતાં આપણી પરિભાષા પાશ્ચાત્ય વિચાર-પ્રણાલીને આધીન થઈ સામ્યત-પદ મદ્ય કરે છે. આ સાતું છે કે તદ્દિ તે દેશ વખતે દરેકે પોતાના મન સાથે વિચારી સેવું જોઈએ.

પ્રેમાત્મી, પ્રતિદીપ્ત, ઉદાર, ઉદારક, પ્રતિમાત્મી, સદિશ્વર, સદિશ્વર, પ્રત્યાધાતી વગેરે શબ્દ વાપરતી વખતે પ્રગતિ કેને કહેવું અને પરાગતિ કેને કહેવું એની કસોટી હમેશ નહીં નથી હોતી, કેમકે સમાજમાં આત્મા, પરમાત્મા, પરતોષ અને પ્રુણપાપ વિગેની શિષ્ટ-મન્ય કલ્પના જો દીલી થય અથવા યોગ્યતા ભય તો કેટલાક લોકો કહેશે કે સમાજની સરસ પ્રગતિ યદ્ય સ્વી છે ત્યારે બીજાં કેટલાક લોકો કહેશે કે સમાજનો અધઃપાત થવા માંડ્યો છે. કેમકે અનકારી માણસ મિશનરીઓને ત્યાં જઈ માંસ-મદિશતું સેવન કરવા મારે ત્યારે આપણા સમાજના લોકો એને પતિત કહેતા, ભય કહેતા, અને તે જ વખતે એ મિશનરીઓ એના વખાણ કરતા કે આ લાભ લીજાવ છે, કોરમેયોસિટન છે, વિશ્વકુટુંબવાદી છે. હવે અહીં પ્રગતિ અને પરાગતિની કલ્પના જેમ બદલાય તેમ માણસને આપણે પ્રાચીનિક ને પરાગતિક કહી શકીએ છીએ. પ્રગતિ એટલે ઇષ્ટ દિશા તરફ પ્રવૃત્ત અને પરાગતિ એટલે ઇષ્ટ દિશાથી ઉત્કૃષ્ટ દર દર જવું તે.

હવે ઇષ્ટ દિશા કઈ તેનો સમાજશાસ્ત્રીઓ અને

રાષ્ટ્રસેવકો, ધર્મકોશી અને પેશખોરો નક્કી કરી શકે છે. ધર્મ જોજ સાચું સમાજ-શાસ્ત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રનો પાયો ધાર્મિક શ્રદ્ધા ઉપર જ રહે થઈ શકે છે. પણ અજો ને વાંચી કલ્પનાઓ, માન્યતાઓને કે સદિઓને લોકો ધર્મ સમજે છે તે ધર્મ નથી પણ સર્વોચ્ચ-આદર્શ પ્રમાણે જીવન વ્યવસ્થા કલ્પને જોઈ જે ગોઠવી આપે છે તે ધર્મ છે.

આવા ધર્મકોશી અથવા સમાજશાસ્ત્રીઓ જોને પ્રગતિ કહે તે જ પ્રગતિ. સામાન્ય લોકો પોતાના અમા અલગમા પ્રમાણે જોને પ્રગતિ કે પરાગતિ કહે તેની નિયત કરવાનું કારણ નથી.

પણ જ્યાં ધર્મપુરુષો અને સમાજશાસ્ત્રીઓ ભિન્ન-મતના હોય છે ત્યાં પ્રગતિ કેને કહેવી, અને પરાગતિ તરીકે કેને જાણવતી એ દુર્ઘટ બની જાય છે. છતાં કેટલાક સ્વયં સિદ્ધાન્તો બાંધી રાખ્યા. કેટલાક લોકોને અસત્ય, જુદાણું અને જ્યાં કાલના આદર્શ હોય તો એ સમાજ વ્યવસ્થાપો અસત્યને પ્રધાન ધર્મ તરીકે સ્વીકારી જ ન શકે. મારે જે અવસ્થા વિચાર અથવા યોગ્યતા સત્યને બાધક હોય તેને આપણે પરાગતિ કહી શકીએ છીએ.

જેમ સત્ય વિષે તેમજ સ્વનંતતા વિષે પણ છે. દરેક માણસને યાવ છે કે કોઈ પણ રીતે જો હું બીજા માણસ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી શકું તો એટલી મારી શકિત વધી. બીજાને તાજામાં રાખવા, પછી તે બાદગળથી હોય, હુદ્દિમળથી હોય કે દ્રવ્ય ભળથી હોય એ લખલખ દોરને રમે છે. છતાં જોઈ પણ ધર્મકાર કે સમાજ ગતિચાલક એ ન કહી શકે કે કોઈનું સ્વા-તંત્ર્ય હસવીને કે ઘરાડીને એને તાજામાં રાખવો એમાં એનું કે પોતાનું કિત છે. પારતંત્ર્ય એ બનીય ને સુગમ બનેને મારે વખતે આપદર્મ હોઈ શકે પણ એને પ્રધાનધર્મ તરીકે કોઈ વર્ણવી ન શકે. મારે માણસનું શું કે પશુનું શું, સ્વાતંત્ર્ય હરાડીને એને દાસ બતાવવાની યોગ્યતા પ્રગતિવિરોધી. અધઃપાતક છે એમ કહેવું પડશે.

મોસાદાર દુનિયાના વસા-લોકોને કાવતો આવે છે, કેટલાક લોકોને તો એમાં અસ્વાભાવિક કે અધાર્મિક જેવું લાગતું જ નથી એ ખરું છે. છતાં જો પણ પશ્ચિમોની હત્યા કર્યા પછી માથાસા જતનને બેઠવો બધી ખોટાક અને બધી તોફાન મળી શકે એમ જો તો તે ખોટું છે અને ખુબપક્ષીઓને મારવા જ બેઠવો એમ કોઈ સમાજ વ્યવસ્થાપક કહે નહિ. પરંતુ એને બચાવવા અને પરંતુએને મારવા એ બેમાંથી બચાવવાનો પક્ષ જ હંમેશા શ્રેષ્ઠ ગણાયો. તેથી મોસાદારનો ત્યાગ એ પ્રગતિ ગણાય અને એથી વિરુદ્ધ તે અધઃપાતક ગણાય. એ જ રીતે માથાસા જતનમાં પરસ્પર વિશ્વાસ વધે અને બધાનું હિત સચવાય એવી રહેણી પ્રાગતિક ગણી શકાય અને એથી વિરુદ્ધ જે છુપન અથવા છુપન વ્યવસ્થા હોય તે પરાગતિક કહેવાય. જેમાં બીજાનું સ્વાતંત્ર્ય હરાવશે તે સ્વાતંત્ર્ય હરણ કરવારને અને જેનું સ્વાતંત્ર્ય હરાય છે તેને બંનેને અધઃપાતક હોઈ એવું આચરણ પરાગતિક કહેવાય.

સંકુચિતતામાં, ટૂંકા દૃષ્ટિમાં માથાસા જતનો ઉત્કર્ષ નથી. જે બાપક છે, વિશાળ છે, સર્વ સંત્રાહક છે તેજ પ્રાગતિક હોઈ શકે. પ્રાચીન કાળમાં ત્યારે મોટાં કુટુંબો હત્યા ત્યારે કુટુંબની અંદર અંદર કડયા કંકાસ પણ ચાલી શકતાં. તે વખતે બંધુવિમુદ્ધ અને બંધુદોષ એ જ મોટામાં મોટો સામાજિક સંઘર્ષ હતો. પછી કેટલાક લોકોએ જોયું કે અંદર અંદર લડવા કરતાં સંઘર્ષને રહીએ તો આખાં કુટુંબની સહિન વધે છે. આવી રીતે સંગઠન થયા પછી બંધુવિમુદ્ધ મટ્યો અને પછી ગોત્રવિમુદ્ધ નામ્યો. દરેક ગોત્રનાં લોકો એક મોટો વાડો કે વડો બાંધી એમાં આખાં ગોત્રની ગાયો રાખી એ ગાયોનું ત્રાણ એટલે કે રક્ષણ કરતા અને વાડાનાં બારણાં હાથ ધર્યા હોય તો વાડો બંધી જોવાએ બેસીને દર સુધી બાણ ફેંકીને ગાયોનું અને પોતાનાં કુટુંબોનું (ગોત્ર) રક્ષણ કરતાં. ગાયો પૂરી રાખવાનાં વાડાને બાજોળ નો, જે હાથ ટાવર રહેતા તેને ગોપુર કહેતા.

આમાંથી પ્રગતિ વધી અને અનેક ગોત્રો મળીને મોટાં મોટાં રાષ્ટ્ર તૈયાર થયા હતાં અનેક ગોત્રો જેમાં પૂરાતાં એટલે કે સમાધ રહેતા, તે પુરા કહેવાયા. ત્યારે ત્યાં પહોં હોય એવે કેટલાં વિસ્તીર્ણ જગ્યા જોઈ ત્યાં ઘેરા બાંધીને રહેવાનું લોકોએ વધારે પસંદ કર્યું. નગર (પર્વતો) રક્ષિત નગરમ. નગર વિના રાષ્ટ્રનું રક્ષણ ન થાય એમ લોકોએ જોયું અને તેઓ નામરીક થયાં. દરેક નગરની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે એક રાષ્ટ્ર બંધાયું અને એ દબની પ્રગતિ થયાં લાગી. હવે જે કાંઈ નગરનું હિત બચાડીને ગોત્રનું હિત સાધવા માગે તે પરાગતિક ગણવાં લાગ્યો. બાપક સંગઠન એ પ્રગતિની નિશાની ગણાઈ.

પણ વ્યાપક સંગઠન પાછળ બધાનાં હિતની શ્રતિ ટોચી જ જોઈએ. નહિ તો બાપક સંગઠન આશિર્વાદ રૂપ ન નિવડતાં શાપરૂપ બને છે, કેવળ વિસ્તાર લાંબને લાભ શો? મૂડીગર લોકો કાંઈ કાંઈ બાર બહુ મોટું બાપક સંગઠન કરીને એમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ શોધે છે. અને પોતાનાં સાથીઓને છેતરે છે અને ઘેસે છે. આવા કોઈ પોતાનાં મોટાં સંગઠનોને પ્રગતિના લક્ષ્ય તરીકે વર્ણવી શકે છે, અને જે લોકો એમના સામન્ય તથા અને એમની ધૂર્તતા તથા પીધાય છે તેઓ એ જ સંગઠનને પરાગતિક તરીકે નવાળી શકે છે. અનેક રાષ્ટ્રોને પોતાના કબજા તથા આણી એમાંથી જે લોકોએ સામાન્યો રચાયા નેમની સ્થિતિ આવી જ હતી. સામાન્ય જેમ મોટું તેમ પ્રગતિ સાંતિ વધારે મળવાની; સલામતી વધવાની, આપણી તો વધે જ; મુખાકરિના સંધોના પણ વધે; જેને આપણે સહ અર્થમાં સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તેનો બીજ વવાય અને માણસની દૃષ્ટિ બાપક બને.

ઘણતરફનો પ્રાચીન ઇતિહાસનો મર્મ જણવો હોય તો તે 'રસત્ય સાત્ ? કે સામાન્ય સાત્ ?' એનો અનુભવ લેવાનાં આપણા પ્રયત્નમાં આપણને જરૂરી. આપણે ત્યાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે એટલે તો વિશ્વ આખો કે ક્ષત્રધર્મ સમાજવોહી છે. પાપપ્રજા છે એમ કાશા લોકો કહેતા હામ્યા અને એ બધાં રાષ્ટ્રોનું સંગઠન કરી

સાહિત્યકારનો ધર્મ

['કલાની ખાતર જ કલા']

શ્રી. ધૂમકેતુ

આ બે ચારે તરફ એકી અવાજે સા એમ મતપ્રદર્શન કરે છે કે સાહિત્ય હેતુપર્યવર્તી રચનાત્મક ક્રિયામાં પોતાનો સ્વર પરાવતારી હોયું જોઇએ; વળી વાસ્તવવાદને ઉકે 'વાદ' સુધી લઇ જવામાં એમ માને છે કે પ્રચારાત્મક ન હોય તે સાહિત્ય ન કહેવાય. એવો મત પણ છે કે સાહિત્ય નીપજની શકાય છે. તે એની રચનામાં નૈસર્ગિક તત્ત્વને જેમ અને તેમ ઓછું રચન હોયું ઘટે, જેમ એતરમાં ખાતર પાણી વગેરેના મુયોગ્યતાથી પાક લઇ શકાય છે, તેમ થોડો અભ્યાસ, ચીતર, ચાલતી હવાની માહિતી, લોકમત પ્રદર્શન કરવાની કૃતેલ, પ્રચાર—આ સર્વજાં સાધનોથી સાહિત્ય નીપજની શકાય છે. અને સાહિત્યની નીપજમાં નિસર્ગને કાંઈ લેવા દેવા નથી.

આવે વખતે એમ કહેવું કે 'કલાની ખાતર કલા' એ જરાક બેહુકું છે. પણ એના અર્થનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ લેવામાં આવશે તો એમાં સાહિત્યકારના એક પ્રધાનધર્મ પ્રત્યે જ અંશુ-સિનિદેશ છે એ જોઈ શકાશે. 'કલાની ખાતર કલા' એ સાહિત્યકારનો પ્રધાન ધર્મ છે. આ વાક્યનો અર્થ એમ નથી કે આસ્તવિક સંપ્તિનો કેવળ સ્વમમય ખ્યાલ લઇને, સાહિત્યકારે, હજારો યશસ્વી દુકાનમાં એકનો વધારો કરવો, તેમ જ એનો અર્થ એવો પણ નથી કે, વાસ્તવ છૂવત જાય નથી જ એવા હવાઇખ્યાલ વડે દુનિયાની સાચી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે આંખખીંચામણાં કરીને, કેવળ કલ્પનાનાં જલ વડે, એવો જમ પેલ કરવો કે જે ન તો કાંઈ છત્રવદર્શન કરાવે, ન તો કાંઈ નવીનમાર્ગ બતાવે. 'કલાની ખાતર કલા' એટલે સાહિત્યકાર ત્યારે ત્યારે કલાકૃતિ ઉત્પન્ન કરે ત્યારે એના માનસસંવેદનમાં કેવળ કૃતિનો પ્રદિમા જ હોવો જોઇએ અને બીજું કંઈપણ ન જ હોયું જોઇએ. જેની રીતે સદ્ગુણનું જિયામાં જિયું સ્વરૂપ એની કલ્પિતાની ઉપાસનામાં રહ્યું છે તેમ સાહિત્યનું ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ એની નિવેષી ભક્તિમાં રહ્યું છે. સાહિત્યકારના માનસચક્ષુ સમક્ષ લખતી વખતે-પોતાના દોષનો પડાકો, બીજાના ગુણની ભક્તિ, અન્યના દોષની ફરિયાદ, જગતના ધર્મિવસંજ્ઞાની ધૂળ, પોતાના પૂર્વગ્રહોની જડતા, મિત્રપ્રશંસાનો નાદ, દુરમતદર્શનોના લગ્નકર સંતોષ-આ કે એવું કાંઈ પણ વાતાવરણમાં ન હોયું જોઇએ. એણે લખવાનું છે, કારણ કે એણે લખવાનું છે. એ અસહકારયુક્તનું લખે, સમાજવાદનું લખે, સ્ત્રીછવનનું લખે-અને તેનું લખે. પણ એ લખાણ એનું પોતાનું હોયું જોઇએ. કલાણા લાઈ આમ કહેશે-કે અમુક વર્ણલમાં આ વિચાર પસંદ પડશે માટે લખવું—એ

‘કલાતી ખાતરે કલા’ નથી. માટે એ સાહિત્ય પણ નથી.

એક વખત એક સ્ત્રી કાર્યકરે કહ્યું: ‘તમે સ્ત્રીઓને આવી ચીતરે તો ?’

તે જમાનામાં રાજ્યએ કહેતા કે તમે આવો ‘એક ખનાવો તો-એ જમાનાતું’ આ કુદર અનુકરણ છે. સાચા સાહિત્યકારના મોંમાં એને માટે એક જ જવાબ હોઈ શકે: ‘એ નહિ બને.’

લખાણ એ માણસની પોતાની નૈસર્ગિક કાવનાતું ફળ હોયું જોઈએ.

કોઈપણ સમય કરતાં આજે ‘કલાતી ખાતરે કલા’ એ સૂત્રનો ખવન સમજીને એ પ્રમાણે ચાલવાના સ્વતંત્ર સાહિત્યકારોની વધારેનાં વધારે જરૂરયાત છે.

ધાર્મિક સંપ્રદાયો પોતપોતાનાં સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો પોષતા: એવી રીતે પોષતા સાહિત્યકારોમાં કોઈ એકાદ નૈસર્ગિક રીતે જ એ માનકને અનુકૂળ હોય તે સિવાય સંપૂર્ણ જ ‘યર્ડકલાસ યર્ડ’ રહેતા.

રાજનૈતિકા પણ એવી જ રીતે સાહિત્યકારોને આજે પોષવા નીકળે, તો કેવળ એ પોષણ માટે લખવું, અને પછી કહેવું કે અમે મધ્યયુગના કાલ નથી-તો એમ કહેવારાએ ખાંડ ખાય છે. એવા સાહિત્યકારે જમાનાને ધડી શકે નહિ.

રાજનૈતિકામાં ગમે તેનો ડોકા વાગે, સાહિત્યકાર નિર્ભય તે સ્વતંત્ર રહેવો જોઈએ.

એ જમાનાથી વિરુદ્ધ નહિ થાય. એ વૈદ્યારણ્યમાં

‘મળાને જમાનાને લાગીઓથી વધાવશે પણ નહિ. એવી પોતાની જમાત છે. એનો અર્થ એ દુનિયાથી ભુલો છે એમ નહિ, દુનિયા સાથે મેળ ન મળે, તો એ પોતાના ‘મોજા’ને વળગી રહેશે ને રોળાને છોડી દેશે. સાહિત્ય-કારોમાં જમાનાને ધડવાતું: પણ હોયું જોઈએ, અને નૈસર્ગિક મહેતાની પેઠે જમાનાની ‘કુછ પરવા’ ન કરવાતું સામર્થ્ય પણ હોયું જોઈએ, બસ, જે સમ કહેતે ગાંધીજી સચ્ચા, માટે લમ ભી કહેતે ગાંધીજી સચ્ચા-એ ગુલામી મનોદશાનો અંત થવો જોઈએ, ગાંધીજીના વિચારો, માનસનો, પરિવ્રતાનો, તેજનો ખરાબર ખ્યાલ કરવો: અને પોતાને એ વિચારસરણી શુદ્ધ લાગે ત્યાં અનુ-સરવું. અશુદ્ધ લાગે ત્યાં ગાંધીજીની, ગાંધીજીવેદ્યઓની, કે રાજનૈતિક જેરખાઓની કોઈની દરકાર કર્યા વિના કહેવું કે ‘એ ખોટું છે !’

એમ કહેતાં એકાદી થઈ જવાય તો કુછ ફિફર નહિ. બહુમત એ સચોત્ત હોય એવો નિશ્ચિત નિયમ નથી. ચાર્લ્સ નામ ‘કલાતી ખાતરે કલા.’

પોતાના વિચાર માટે સહન કરવાની જેનામાં શક્તિ ન હોય એ માણસ પોતાને સાહિત્યકાર ન કરી શકે: ‘પોતાનો વિચાર દર્શાવવા પહેલાં તેને અનુભવ ને ઉપા-સના વડે ઘડવાની જેનામાં ધીરજ ન હોય તે પણ પોતાને સાહિત્યકાર કહી ન શકે. ‘સાહિત્ય : એ કેવળ સાહિત્યની ખાતર જ સમજવું જોઈએ.

શ્રી. વિજયરાય ક. વૈદ્ય

૨૫મી નવેમ્બર : વસ્તુ, વાસ્તવિકતા, જાણણ વાસ્તવિકતા... 'વસ્તુ' એટલે, એ શબ્દના અર્થમાં ભક્તવાણી અર્થમાં -પરમ પુરુષ, શુદ્ધ ચૈતન્ય વગેરે; એ વસ્તુના વિવર્તરૂપે મૂળ પ્રકૃતિ તથા એ પ્રકૃતિના પરિણામરૂપે આ દરમ જગત; અદૃશ્ય જનાં સામર્થ્યવાન પ્રકૃતિના અદૃશ્ય સ્વરૂપોમાં વસ્તુનાં અને કાર્ય કરતાં પ્રભા એ બે છે વાસ્તવિક, તો એનાં એ કોટ્યાધિ રૂપો વાળું દૃશ્ય જગત છે માત્ર જાણણરૂપે, આપણી આપેક્ષાઓં ચૈતનાથી મળતા અનુભવને જ માટે, 'વાસ્તવિક'... સત્વારના પહેરમાં જ, હજી નાહી ધોઈને પપિત્ર થયા પહેલાં જ પુરાણ-પુનિત વિષય લઈ ખેડે છું તે, કાલે 'ટા. લિટ. સપ.' માં (તા. ૨૩-૧૦-૭૭) વાંચેલા આઠરિશ કવિ 'એ. ઇ.' પરના અમરેશભાઈનાં એક બે લિન-દુને માનસિક રીતે વાગેલવા માટે; પ્રેમગોપાલ, 'વાસ્તવિકતા' ના યહીદ બનવા નીકળેલા આપણા કેદમાંક : અચિન્તાનશીલ પ્રભાગતિવાદી ચિન્તાનોના લાભરૂપે' ધોડુંકે ચિન્તાન કરવા માટે પણ... આલતા ધુગમાં કવિ સંજાને પાત્ર જે બહુ યોગ્ય છવાડમાં પૃથ્વી પર અવતર્યા છે, તેમાંના બે એટલે રમણુ. બી. યેટ્સ અને 'એ. ઇ.' યેટ્સે દમણાં જ 'વિરજન' એ અંધમાં અને 'એ. ઇ.' એ, જ કે આઠ વર્ષ પર કરાચીમાં એક મિત્ર અને સંપ્રણયી દની એ 'કેન્ડલ એક વિરજન' માં, અર્ધાર્થિવ સંક્રિતામાં સત્તોનાં દર્શન-સવેદન-ધેરણ પોતાને થયાતા અહેવાલો, એ સત્તોના 'પરજણી' ('ઓબ્જેક્ટીવ') દસ્તાવેજી ખાતરી અને વિગતો, આપી છે. એ વળાંતો એટલાં તો રસપ્રદ રિચરડો અને વિસ્તાર છે કે એ સર્વને આપણે કાળ બે કાળના કે ધરી બે ધરીના ભ્રમ-નવ્રમ 'કેન્ડલ એક વિરજન' કે 'હેલ્થિસ્ટિસ્ટ' કે એનું કેન્ડલો, આપણા માનીતા 'નવા' માનસશાસ્ત્રની મદદથી એને એનાંતિનાં ગણી કાઢીને, દર દરમિયાની રાજીએ તેમ નથી. મનગમ, આપણા રોજિંદા અનુભવની સ્ફૂર્ણાતિરથુદા વાસ્તવિકતા સિવાયની વાસ્તવિકતા પણ શક્ય છે તેના પુરાવારૂપે આવા કવિઓના મનનીય અને માનનીય અનુભવોને લક્ષમાં લઈને, આપણાથી બનવું હોય તો એ દિશામાં વળવાનો ચલ કરીએ; નહિ તો ઓઆમાં ઓણું એટલું તો કરીએ જ કે એ કવિપ્રકાર અને એમના કાર્જની દંડો કરવાના દબકા પાપમાં તો ન જ પડીએ... એ. ઇ. ને અદૃશ્ય વાસ્તવિકતાને લાગતા તો દરમ વાસ્તવિકતાને ઉવેખતા એવું પણ કે બન્યું નથી. અને એ બંને રીતે : કાલ્પરચનામાં તેમ પોતાના જાણ નામ અંધારી જનમાં પણ. પૃથ્વી વિશેનાં કેટલાંય શબ્દોમાં તેમણે એ જગતભરતી જગતનો મદિયા તો ગણે છે, પણ પાર્થિવતાને નિન્દનારને તેઓ પ્રભેદી છે કે (અને એ રચનુભવને આધારે) કે પાર્થિવતા બીતરમાં,

એક તરેહની ખણખણતી નકકરતાવાળું અપાર્થિવ તત્ત્વ છે તેને જોવા-અનુભવવાનું જે શરૂ કરો તો એ બંને વિરોધી લાગતો તત્ત્વોના અવિરોધને પણ પ્રીતશે... એમના અર્થશાસ્ત્રીય અને રાજકારણીય ચિન્તનના નિષ્કર્ષરૂપ ગ્રંથ 'નેરાનસ ખીછો' માં પણ જીવનની એમની અદ્વૈતમયી-અને તેથી સુવંદાદી ભાવનાની દૃષ્ટિ સાચવીને જ એમણે લખ્યું છે. આપણે જે ખજાજ સતમાં પડ્યા છીએ-એ વિષયોની વાત કરતાં, અખ્યાત વિષયના નામથી જ ભડકી મરવાની તૈયારી કરવી, એ (આર્થિક રાજકીય વગેરે) વિષયો ભણે પોતાની એક સર્વતંત્રસ્વતંત્ર સંધિમાં જ છુપી મરી રાકતા હોય તેવી અવળપથી વિચારણાને વશ બનવું-તેમાં તેઓ નથી પડ્યા; અને તેથી જ, કાંચે રમતાં કાણા બની જઈને, બેરાંસુસાલ 'હાથ' કાંચે ઉચ્ચારીને, તેઓ જગતના 'કવિજનો ગાયકગણે' ને એમ 'હજી નથી મંડી જતા કે જગત આટઆટલું કુખી છે ત્યારે હે

કવિ! વને ચંદ્ર તારા અને આકાશનાં ગીતો ગાવં વળી શે' મને છ ?

— 'એ. ઇ.' નું ઉદ્દમણ (દિહાવસાન) થયું ૧૯૩૫ના જુલાઈમાં. એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરના 'આપ'ના પાક' ખાંડાં એમને વિદ્યેનાં લખાણો વાંચવા લાગક છે. તેમના જીવન પર ગીતના પાતંજલ યોગ અને વેદાન્તે તથા મેક્સ વ્હેવેરસ્ટ્રા-ગ્રણીત થીઓસોફીએ કેટલી ગાઢ અસર કરી હતી, એ આપણે તેમાંથી જોઈ શકીએ છીએ...તેમનું ઉપનામ મળે A.E. હતું; એનું ફૂલું રૂપ A. તેઓ વાપરતા; એને એક વાર મુકે તોડી નાંખ્યું ત્યારથી એ A. E. એમ સામાન્યણે લખાવા લાગ્યા માંડ્યું. પણ એ મૂળ રૂપે રહેવું જોઈતું હતું. કારણ, A.E. અંતરે આપણી પુરાણપ્રભ જોને 'કરપ' કહે છે તેટલા મુગધુગાન-રો. આપણા કવિનો રસાનુભવ હતો કે પોતે મુગધુગાન-રો સાથે સમુદાય છે. તો પછી, A.E. જ લખિતને ?

ત દ પિ—

વિલાસુ' જગકી ઘડી, તદપિ તારલાઓ હસે;
મુકાણું પ્રસરી મુવાસ ઘડી, ત્હોય ફૂલો હસે;
હસે છ મહુ વર્તમાન મંદી સચી; હુથે હસું !
ભવિષ્ય તાપી આજથી હૃદયમાં રી ચિંતા ધરું ?

દેવજી રા. શાહ.

ડુંગરની કોરે

‘શય’

[અનુક્રમ]

અહીં ડુંગરની કોરે, સાન્ધ્ય છાંયા હજ્યા સમે,
સામે તિથે અને દૂર, દષ્ટિ ફેરવતાં જાથે,
આથે જતાં યતી પહોળી, કરાણ મુખ ફાટતી,
પડેલી ખીણ ગહન, દેખું દુર્લોચ દષ્ટિને,
ને કરાડે ખીણ કેરી, ઊભું આ વૃક્ષ તોછડું
જેમ કે માનવી દીન ભૂતકાલ તણા ધન
સંભવે નષ્ટ થે વતતાં, એક પાસ રહ્યાસઘા
સંભવેના જ આધારે, ખીણ કરાણ કાલની
ઉપર અદ્ધર રહી છવે સંદિગ્ધ ઇખન,

—અદ્ધરો ને અનાશ્ચર્ય;

તેમ આ વૃક્ષ એ આંહી, અદ્ધર ને અમૂમતું,
દે આધાર વિના નીથે માત્ર એક જ જાનુનાં
મૂળાથી લોંચને જાગી, પડ્યા વાંકે ઊભું રહ્યું!
ને કામે દૂર દેખું તો અનેક ડુંગરા દિગ્ધે
ચુગો પહેલાં યથેજા કે આસ્માની વજ્રપાતથી
કે અંતઃ શોભ ડાઙથી, પૂર્વકાલિન સ્પષ્ટિનો
મહાવિધ્વંસ નિરખી, રૂએજા ધન શોકમાં!

—થીજેલાં દુઃખશૈલ્યથી!

કે એક હાથ લંગાવી માથું તે તર્ફ ઢાળીને
ઝેઠલા. કેઈ જે હાથ લમણે દધને, શિર
હાથને ટેકવી બેઠા. લંગાવી એક પાંચ કે
કે ગાન્ને પાંચ લંગાવી, ઢાળી ઉર પર શિર,
ઝેઠલા એમના એમ, સ્તબ્ધ શોકાસને સ્થિર!
ને વાલે તેમના રમૂજ અને ગાંઠ નિરંતર
તિજ્યાસો નાંખવાથી આ વાતાવરણ ચે જન્યું
જાંખું ધન અને કાણું દષ્ટિને અવરોધતું.
ઘટે સરિતનાં નીચ, સૂર્યચન્દ્રે ઘસાય છે,
ઘસાતા ડુંગરા પોતે, ન તોયે શોક મમ્ભિદ્ધ
ઘટે કે થાય કે આછો, ને વાલે ધરશે ય ના!

એવી એવી કોઈ આવે વસંત
 જેવી વસંતોએ તારાં સંતાનોને
 જીવનમારે કોઠિયાં મૂક્યાં
 પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા ફાળ માડી, તારા
 ચરણે આગળ સગર મૂક્યાં.
 વીણાવતી, તું તો વિજયવંત
 એવી એવી કોઈ આવે વસંત.
 કોઈની સુંદરતાએ તારે કદી ચોસવાનું નથી,
 કોઈની સમૃદ્ધિએ તારે કદી ચોસવાનું નથી :
 ચોસવાનું નથી..

ન્યોતિર્મયી, તારી ન્યોત જવલંત,
 એવી એવી કોઈ આવે વસંત:

[અનુસંધાન પાન ૮૨૪મી શીલ અને સાહિત્ય]

પરજીવન વચ્ચે માનવામાં આવી છે એવું જ વામના પ્રાબલ્ય કલાકારના શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે પણ કામ કરી રહેલું છે. આપણે જેમ માનીએ છીએ કે મરણે ચા મતિ: સાં મતિ: અને મરણ સમયની માણસની ચિત્તદશા કેવળ પરવશ હોય છે, એટલે જીવનભર જે વામનાએ એણે ઉત્પાદ રૂપે સેવેલ હશે, જે સમદેશ પ્રવળ રીતે અનુભવેલ હોય તે જ મરણ ક્ષણની પરવશ દશામાં એની આગળ અનિવાર્ય રીતે ખડી થાય છે, અને એના ભાવિ જીવનનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે, તેમ કલાકારના સંજ્ઞામાં પણ કદી શકાય કે એણે જીવનભર જે વામનાએ ઉત્પાદ રૂપે સેવેલ હશે, જે સમદેશ પ્રવળ રીતે અનુભવેલ હશે, જે ભાવનાઓનું નિરંતર સ્વરૂપ કરી કરેલ હશે તે જ એની મજાન ક્ષણે એની આગળ અનિવાર્ય રીતે ખડી થશે, અને એને આજે અગાળ કયાંય ચમકવા દીધા વગર એની હજી દશે કે નહિ તોજણ પોતાના સ્વરૂપ અનુમાર એની એ કૃતિનું નિર્માણ કરશે-એના કાચખાયા કચ્છ જ લઇ લખને જાણે પોતાનો જ પ્રતિદાસ ચીનરી મારશે માટે તમારે જે સાચા સમર્થ ઉત્તર મોકાસ જનું દેવ તો પહેલેથી જ તમારા જીવનને ઉન્નત જવાવે, તમારા

શીલને સમૃદ્ધ કરો, અને તમારા માનસને ઉત્તર ભાવનાઓથી ભરો. ઉચ્ચ જીવન વગર ચિરંજીવ ઉચ્ચ મજાન રાક્ષ જ નથી ઉત્તર શીલ વગર ઉત્તર સાહિત્ય સર્જનને ખીને કોઈ માર્ગ જ નથી. નાન્યા પન્યા વિચિત્રકથનાય, આટલી કિંમત આપ્યા વગર સાચી ઉમંગ કલાકૃતિ કોઈને લાધવાની જ નથી. મેથુ આનોડ કહે છે તેમ:-

Such a price

The gods exact for song:

To become what we sing

■ અમદાવાદની મુજરાત કોલેજના મુજરાતી સાહિત્ય પ્રવેશ સમય મહાસભા મૌખિક ભાષણરૂપે ચર્ચેલા વિષય આંદોલનરૂપે વર્ણ કરેલ છે. આનો વિષય અત્યંત વ્યાપક અને જડન છે, એટલે એક જ લેખ દ્વારા તેને પૂરતો ન્યાય ન જ આપી શકાય એના જુદા જુદા અંશો લઈ તેની સ્વચ્છતા ચર્ચા કરી રાક્ષ એવી લેખમાળા કે સ્વતંત્ર પુસ્તક તેને માટે લેખવામાં આવે તો જ તેનું કંઈક સંતોષકારક નિષ્પત્તિ થઈ શકે. ભવિષ્યમાં અવકાસ અનુકૂળતા મળે આ વિષય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની હજી પાલ પાલ છે. પણ તે તો ખરે ત્યારે અત્યારે તો આપણી બાપમાં બધું એકા ચર્ચા-એકા આ મહા પ્રશ્ન પ્રત્યે સાહિત્યવારસિદ્ધાનું લક્ષ એવા પૂરતો જ આંદોલન થવાનું કર્યું છે. શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચેના વિલંબને બુઝાવેલો થોડો આમાં કર્યો છે. બાકીના સ્વતંત્ર લેખરૂપે ભવિષ્યમાં.

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મર્શરવાળા

બહેના અને ભાઈઓ

સાહિત્ય સંમેલનમાં ભાગ લેવાનો મારે માટે આ પહેલો જ પ્રયત્ન છે. પ્રતિનિધિ કે પ્રેક્ષક તરીકે પણ જેલે કરી ભાગ નથી લીધો, તેને એ સંસ્થાના એક વિભાગના એકાદમ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, આપે મને જે માન્યતા આપી છે, તે મારે હું આપનો આભારી છું. એ ઉદારતાના અદલામાં મારાથી ગૂજરાતની પ્રેમ સેવા થાઓ. એમ હું કહું છું.

સાહિત્ય સંમેલનના વિશાળીય પ્રમુખશ્રી શ્રી જગાનગરીબો હોય છે તેનો મને ખરાબર ખ્યાલ નથી. જે એમાંથી એક જગાનગરી એ હોય કે તત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર ગૂજરાતીમાં જે સાહિત્ય લખાયું હોય તેનો, અને તે વિષયનો ગૂજરાતી લેખકોનો, મારે આ સભામાં ઓછોરતો પરિચય આપવો જોઈએ, તો હું આપની આજ્ઞાએને સત્કાર નહિ કરી શકું એવો મને ખેલ છે. હું એ કહી શકું એમ નથી એવો અર્થ કોઈ એમ ન કરે. કે મને એ વિષય પરના ખીલ સાહિત્યને કે લેખકોને નમસ્કાર સમજાવવો ધર્મક છે. પણ સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે મારું વાચન કેટલું અદ્ય છે તેની વિશાળી રૂપે એ મજબૂત, ઉચિતતાની દૃષ્ટિએ હું જરૂર એમ માનું છું કે, જે સાહિત્ય સંમેલનનું કામ વિભાગોમાં વહેંચાઈને ઉકેલાઈ હોય, તો પ્રમુખે, અથવા તે વિભાગના બામ મંત્રીએ, એ વિભાગ પર પ્રસિદ્ધ થયેલાં સાહિત્ય અને મુખ્ય લેખકોની તટવ્યવસ્થા કરી સંમેલન આમન રજૂ કરવી, એ સંમેલનનો એક કર્તવ્ય હોવો જોઈએ. પણ પ્રમુખશ્રી ચૂંટાળી, સાધારણ રીતે, ઉકેલેલી પ્રકીએ યાગ છે. અને તેની ચૂંટાળીમાં, તેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ વિશાળ હોવો જોઈએ, એ શરત મહત્વની ન લેખાય એમ જાને. આથી, એ કામ પ્રમુખશ્રી ન થઈ શકે એવો પ્રશ્નો સંભવ છે. તેથી સંમેલન કે રચાયેલી મંડળ આ કામ મારે વિશાળી મંત્રીઓ જ નીચે એ વધારે સત્કારણનું યાગ એ રીતે રીકે વિભાગના સાહિત્યની ઉદાહરણ ઉદ્ધરી 'આનેપુમારી' થઈ શકે. હાખલા તરીકે, આ સંમેલન આરતી એક મારે આ વખતે જ એક એક વિભાગના સમારોચક નીચી દે, અને તે સમારોચક આરતા સંમેલનના પ્રમુખોની ચૂંટાળી, પહેલાં જ પેલાની સમારોચકતા તૈયાર કરી આપે, તો પ્રમુખો પર એટલી જ જગાનગરી રહે કે એ પ્રતિતે કહ દિશામાં વાળવી જોઈએ તેનું માર્ગદર્શન કરાવવું. ત્યારે એ સમારોચક જ તેનો પ્રમુખ પણ નિભાય, ત્યારે બેરહે સાલ થાય.

આમ મારી પરીક્ષાને એક સવાસ મારે ઊડી દેવો પડે છે. જે બીજો સવાસ દુઃ કષ્ટું છું, તેમણે દુઃ વિદ્યાનેની કસોટીએ નદિ ઉતરું એના મને ધારણી છે, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના વિષય પર દુઃ સખનેર આગ્યે છે એ સાચું. પણ, તેથી, જે દેશની એવી કલ્પના થવી હોય કે મેં એ વિષય પર પૂર્ણ પુરસ્કાર ચાખ્યા હશે, અને, કેટલાકને તો, બહુ મીઠાવળી આગવાસં ક્યોં દશે, તો તે બ્રહ્મ છે. “નાદમૂલં ત્રિલોક્યતે વિચિત્ર” એ પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિદ્ધાન્તું પાસન કરવાની મારામાં સાબકત નથી. આમ આ વિષયમાં વિદ્યાતાની કસોટીને પણ મારે નાપામ યવું પડે એમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મના વિષયોને સાદૃશ્યિક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, કે પાર્થિવ વાચનના જ શોધની દૃષ્ટિએ મેં બાથે જ વિચાર્યા છે. અકિતમય જીવન મને મળ્યું થાંમાં જ મળેલું હતું, પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો જીવિ વિચાર કર્યા વિના મારું જીવન મને ચૂંચાક નવા જેવું થયું નહિ, ત્યાં સુધી મેં એમાં અર્થ ઝેલેલો મારું નહોતું. જ્યારે મારી ખાતરી થઈ કે ‘જ્યાં લગી આત્મા તાવ ચિન્થ્યો નહિ, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂદી,’ ત્યારે મને એની પાછળ લાગ્યા વિના છૂટો જ ન થયો. આમ મારે એની સાધના અને શોધમાં ઉતરવું પડ્યું. એ ઉતરવામાં જોટલી મને જરૂર લાગી તેટલું જ મેં વાચ્યું અને જે વાચ્યું તેમાંથી ઉતરેલો લગભગ તેટલા સરેકારો લઈ લીધા. ખાતરી જૂદી થઈ.

આટલી મર્યાદાઓ સારે મારે આપની મેઝા કરવાની છે અને તે મારે મારે ૪૦-૪૫ મિનિટથી વધારે સમય લેવો તે પણ ચોગ્ય નહિ થાય. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં કેટલાયે પ્રશ્નો આજે વિદ્યાનેને પૂછવી શકા છે. કેટલાક વિષયો પર મારા વિચારો આધારણ રીતે આજે જે માન્યતાઓ પ્રચલિત છે તેથી જુદી દિશામાં વહે છે. આ બધાની સચિત્તર ચર્ચા કરતાં શક્ય નથી આથી, મેં એવો વિચાર ક્યોં છે કે મારા મંતવ્યોતે: હાંસિકા વિદ્યા, સમગ્રમ ન્યારણ, આ બધાજના પરિચિત્કરણે આપની આગમ મૂકી દેવાં, અને

તેની પ્રતાપનારૂપે કેટલાક વિચારો રજૂ કરવા, સમય હોય અને શ્રોતાઓ કંટાળા ન હોય તો તે ઉપર પ્રશ્ન પ્રમોલવી થઈ શકે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ઔદીક અથવા આધુની છે, અને પૂર્વની અથવા આર્યોની સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિક અથવા દેવી છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજા બહુ મર્મપરાયણ છે અને એ જ એની પાતીનું કારણ છે, વગેરે વગેરે કહેવાને આપણા દેશમાં ઘિરેલો છે. દુઃ આતુ મનનો નથી એમ કહેવાની કોઈને આઘાત પડેલો તો મને મારા કસો, એ વાત સાચી છે કે વેદાન્તની બાષા અને અનિવાર્યો (રોગોનો) આપણા દેશના ખૂબ ખૂબમાં પસરી મળ્યા છે, ચોમાસાનાં પાસની પોંડે આપણા દેશમાં અપ્રદાણો જીવી નીકળે છે, સાધુઓનાં ટેળાં આખા દેશમાં મળ્યા આવે છે, રાજકીય અંગેવાનો કરતાં બહુવાનીઓની સંખ્યા વધારે હોવાનો સંભવ છે, અને સંપ્રદાય દુન્યે દાશેકા કેટલાએ લોકોને ભરતારુપવર્મા વૈશગ્ય આવી જાય છે, જ્યાં મને લાગે છે કે કંઈ નહિ તોયે, દળરેક વર્ધવી આપણા દેશમાં ધર્મનો હામ થઈ ગયો છે, તત્ત્વની કહો કે ઉપરની કહો, પ્રાધુવાને નિષ્કાનો પ્રજે અંશે શોધ થઈ ગયો છે, અને આપણી સંસ્કૃતિમાં નથી અપ્યાદમનું, નથી ધર્મનું, કે નથી ઔદીક વિગતું જે બળ રજૂ. પણ અપ્યાદમનો વાલો પહેરેલો કોલેકેશન ધંધની પોડવી કાઢી સંસ્કૃતિનું ચરિત્ર પડેલું છે. આજા મોટા દેશમાં વચ્ચે વચ્ચે કમીરં, નાનક, સદાનંદ, દલાનંદ કે માંધીછં જેવી બેચારુ જે કોતર બ્લકનિઓ નીકળી આવે અને સમાજને જળમર્મીની પ્રકે એ કાંઈ મોટી વાત ન કહેવાય. પણ એવો દેશની કળો જોઈું તો માત્રમ પડી કે એમણે પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મમાં કંઈ નવો શયો આપ્યો છે. તે કરતાં તેના પર પ્રદારો જ વધારે કર્યા છે. જેમ બેરમમાં ચોરો દાઢ કરણ ઉપર ઉપરથી વાહવેથી જતો નથી, પણ તેને બોલી નાંખવો અને બાધવે-પડે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રમાં પોંડા દાખતે કપાડવા તેમનામાંની કેટલાકે પ્રવલ્ન કર્યા અને તેમાં જ તેમનું આતુ જીવન ચાલ્યું થયું.

સે" એવી અનન્યતા કોઈક અકિતઓની જ વિશિષ્ટતા બની, અને તે કેટલાકના મત પ્રમાણે અનુદારતાયે ગણાય છે. શાની તો બધાનાં સ્તોત્રા રયે, અને બધાને પૂજે અને બધાનો મદિમા વધારે, આ બીજી જ કણે "કોણ દેવ અને કોણ ભક્ત, બધી જ અગ્રાનીઓનો આચાર છે" એમ કહે.

આ રિયતિમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ મૂલ, અવિકાસ-શીલ અને પ્રગતિવિરોધી બની ત્યજ તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

શ્રી શંકરાચાર્યે જે રીતે અનુભુનિમાત્ર આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યે જે રીતે જગતને પ્રવરણે વર્ણવ્યું છે, તે બંને કણે અસ્ય માન્ય છે, પણ એમના માધાવાદ અને શીશ્વારાદ મને સ્વપ્ન કે મુદ્રમ એકે અવસોક્તિમાં સાચા લાગતા નથી. એના કરતાં શ્રી રામાનુજનું "જગ્ન અને જીવ રૂપી શરીરધારી બ્રહ્મ"નું નિરૂપણ વધારે સરળ અને કમમાં કમ સ્વજન અવસોક્તિમાં માધુર્ય કામે છે. "શરીરધારી" ને જરૂરે "દેહાભ્યાધારી" કહી શકે તો ઘીનાના સાતમા અખા-વના નિરૂપણને એ મળી રહે છે. જેન બ્વવદારદષ્ટિ-એ વેગંતને સામ્યનર નિરૂપણ લગમગ આપુએ સ્વીકારી લેવું પડ્યું છે, તેમ શંકરવેદાંતીને તેમ જ વલ્લભવેદાંતીને જગતના બ્વવદારોમાં વિશિષ્ટદિત બ્રહ્મા જ સમ્યે છૂટકા છે. વિશિષ્ટદિત એટલે આકાશ જેવું એક નદિ, ધિળા અને કણ જેવું દેવ નદિ, ફળ કડું અને કુંડળ જેવી વિશેષતાવાળું અદિત. બીજી રીતે બોલીએ તો સમાનતાવાળું દેવ એમ પણ કહેવાય. "હું જ સમ અને ફૂલ છું," કે "હું જ રામે ભગી કે કાને ચમર છું," એ બંને અધ્યાત્મયોગ છે; કદપનાનો વિદાર છે, સાક્ષાત અનુભવ નથી પણ જે સમ છે, જે ફૂલ છે, જે ભગી છે, જે ચમર છે, તથા જે હું છું, તે સૌ એક જ પરમ એતન્યતા રૂપો અને ધર્મો છીએ અને અનેક રીતે એક જ શરીરના અવયવોની જેમ એક બીજા સથે જોડાયેલાં છીએ. એ અનુભવમાં આવે, બ્વવદારમાં ધિવારી થકાય, અને સાધારણ બુદ્ધિના માન્યને સમગળ એવું

સત્ય છે. સામી બીતં જેને કેવાય છે તે, 'કેવાય છે,' એમ કહે તે અસંગી, 'નથી જ' એમ કહે, છતાં 'છે' એમ માનીને વર્તે તે શાની; આત્મામાં અસાદ વસી શકતું નથી, છતાં અજ્ઞાનને લીધે જગતનો કાસ થાય છે, અને એ અજ્ઞાનને વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી; આ ઉપરતિએ પરમેશ્વરને એવો ચૂક બતાવી દીધો છે કે જે વસ્તુ બુદ્ધી આંખે ચારે તરફ પસરેલી દેખાવી જોઈએ, તે બોવાઇ મળેલા જેવી કે કેવળ કાર્મણિક અને 'કન્યાત' કરતા જેવી લાગે છે.

"ધાની ગિય મીન, પિવાસી,

મોદિ સુન સુન આવત હાંસી;

ધર મેં વસ્તુ નજર નહિ આવત,

બન બન શીરત ઉલસી."

આનું કારણ, મને એ લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનું ખેડણ આને કેટલાક સૈકારી આપણા દેશમાં કેવળ તાર્કિક તથા સાહિત્યકવિલક્ષ્મી વિષય બન્યું છે, શોધનનો નદિ જેઓ તેનો કેવળ શોધ કે ધંધા માટે જ અખાસ કરે છે, તેઓ બધી જાણ છે, પણ જેઓ મતને મેળવતા તેનો આધાર છે, તે આપણા હેરાન થાય છે શું આશ્ચર્ય કે કળીર જેવા કદાશ કરે છે કે-

"મૌનમ, કણાદ, કપિલ અરુ. રોષ. જૈર્ગિન બ્યામ.

પરૂ ધીર વર જામ રમી કાલે જીવો કાંમ "

નરકસત્ત્વ કે સાદિયનું ખેડણ બપોરે એ રીતે થાય કે જે વસ્તુ આરદાન મધ્યમ સહેલકથી સમજી જાય, તેને સમજતાં વિદ્વાન મૂંઝાઇ જાય, અથવા બહુ ચિરતારથી તેને સમજવું પડે, ત્યારે સમજવું નોખે એ ખેડણમાં કયાંક ફળ મેટા દોષ હોવાનો સંભવ છે. વિદ્વાનોની ધણી ચર્ચાઓ આ પ્રકારની હોય છે, એ આપણે મુદ્રેશાપથી જોઈ શકાએ એમ છીએ. હા ત. કોઈ આદિવાસીના સમાને આપણે પછી મું કે ગોળીએ સાહિત્યકાર કહેવા કે નદિ, તો તેઓ કહેશે કે અમે તો એમનાં જ લખાણો વાંચીને માર્ગદર્શન મેળવીએ છીએ અને એમનાં જ લખાણમાં અમને વધારેમાં વધારે

સમજ પડે છે. એને જો સાર્વત્રિકાર ન કહેવાય તો કોને કહેવાય ? છતાં, વિદ્વાનોની સભામાં આ પદ્ય પર ચોક્કસમાં ચોક્કસ એ દિવસ ચર્ચા કરવી કાલ્પ ન પડે, અને એમ અને કે અંતે જનમતે એવો નિર્ણય ધાપ કે ગાંધીજી લેખક તો ખરા પણ સાર્વત્રિકાર ન કહેવાય !

એ જ રીતે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે ગળપણ એટલે શું, તો તે કહેશે કે ગોળ જેવો રવાદ તે ગળપણ. તે મારી ભેરો કે કંઈ તો તમે ગોળ આપેલો છે, અથવા આપીને નવણી લેશો. એને જો વધારે પૂછીશું કે ગોળ ગળ્યો કેમ લાગે છે, તો મારી ચોખ્ખા ચોળ કમો પિના ઉત્તર આપશે કે એ એના રસ્તા-વિકે ધર્મ જ છે. પણ જો કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો તે ખૂબ વિચાર કરીને કદાચ આવા જવાબ આપશે : “ પદ્યોમાં રહેલાં કેટલાંક કાળોદાર્થકૂટ તથા કેટલાંક મત્તાઈક રસાપતોના છામની લાગેલાં રહેલાં અમુક ચોક્કસ રસાપતો સાથે સંબંધ ચલાવી, છામની જાનતાંઓ પર જે અમર ધાપ છે, તે મજબબને નામે ઓળખાય છે. એ ડી એવી જ અમર શું કમ ધાપ છે તે વિશે હજી એ કક્ષપણે જગી શકાયું નથી.” આ ઉત્તર આપતા અવિદ્વાનને તો સમજશે જ નહિ, અને વિદ્વાન સમજીને અવિદ્વાન કરતાં જાનમાં વધારે આગળ વધશે નહિ.

એ જ પ્રમાણે કોઈ અવિદ્વાનને આપણે પૂછીશું કે પાપ શું છે અને તે કેમ ધાપ છે, તો તે કહેશે કે આપણી વિવેકશુદ્ધિ અને અંતઃકરણ જે ન કરવાનું કહે તે કરવું તે પાપ; અથવા, બીજાને અન્યાય કે પીડા ધાપ તેવું કરવું તે પાપ; અને તે આપણામાં રહેલી કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરેની જગવાન વામનાઓને લીધે ધાપ છે. સાધરણ છામજ. પણ અવિદ્વાન માણસ આટલાં નિરપણમાંથી અવધારેપણેથી નિયમે જાનવી લેશે. પણ કોઈ વિદ્વાનને એ પ્રશ્ન પૂછીશું તો કહેશે કે પાપજ રસપ રિતે વિદ્વાનો હજી ગાંધીજી કરી રહ્યા છે અને કામ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી; કારણ પાપ-પુણ્ય સાપેક્ષ છે કે

નિરપેક્ષ, સાર્વત્રિક અને સર્વશક્તિ છે કે દેવકાચાનુસારી છે એ પ્રશ્નોને હજી ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી. એ શું કામ ધાપ છે એ રસપતું તો એથી યે ખુલેલ છે. કારણ કે કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે જુતિઓ ખરાજ છે એમ એમાં શુદ્ધિત કરી લેવું પડે છે, એને માટે આધાર નથી. આમ વિદ્વાન મુંઝાતો ઊભા રહે છે. અવિદ્વાનને એથી મુંઝરણ થતી નથી, કારણ કે એ જાણે છે કે જેમ માણસમાં ધોણું અને કાણું પારખવાની કદરતી તેજની શક્તિ છે, તેમ કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરેની યોગ્ય અને અયોગ્ય જુતિઓ કામ તે પારખવાની પણ કાંઈક કુલતી શક્તિ રહેલી છે. તેના નિર્ણયો પર આધાર રાખી જીવનનાં સામાન્ય કામો ઉઠવી જાય છે. જેમ અમુક રંગને લાલ કહેવા કે લીલો કહેવો એવી મુંઝરણ કાંઈક જ વાર ધાપ છે, તેમ અમુક કામને પાપ કહેવું કે પુણ્ય કહેવું, એવી મુંઝરણ રોજરોજ થતી નથી. તેવે વખતે કામ વધારે અનુભવી અને જાણુને પૂછીને નિર્ણય કરી લેવું.

સહેલી વસ્તુને કહેવું કરવાની કળા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની જાગૃતિમાં સારી પેઢીએથી છે, અને ઘણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી મળે આ કળાને આભારો છે. વસ્તુ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી કે પ્રયોગ કરીને જાણવાની કળા તેનો વાદવિવાદથી જ નિર્ણય કરવા પ્રયાન કરીએ તો આપણું જ પરિણામ આશે. બીજા આત્મની એક વાત છે. એણે રોષલ સોસાઈટી આગળ એક કાપડો રમુડો કે જોડાઈલ વસ્તુમાં પાણીના પાસણમાં મૂકેલી માછલી મૂકીએ તો ધોણું પાણી ડોવાઈ જાય છે, પણ જીવતી માછલી મૂકતાં નથી ડોવાઈ તેવું શું કારણ ? કહે છે કે રોષલ સોસાઈટીના વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક પ્રકારના પુણ્યકામો લખી મોકલ્યા. પણ કોઈને એમ ન થયું કે જીવતી માછલી મૂકતાં જતાં પાણી ડોવાય છે કે નહિ તેનો ખતરી કરી લેવી ! તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના પત્રોકરણનો વિષય લો. આકાશમાંથી વાયુ. વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જગ, જગમાંથી પૃથ્વી ધાપ છે એમ ઉલ્લાં એક દબાર વર્ષથી આપણે જાગૃત આત્મા છીએ

તેના પર મોટાં મોટાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત રિવેચનો લખાયાં છે. વળી, એક પંચપંચીતન મણિત પણ છે. તેમાં દરેક મહાભૂતમાં તે મહાભૂતનો અર્થો અને બીજા આચાર્યો દરેકનો આશ્રયો બાળ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આ કેટલું કાવ્યનિષ્ઠ મણિત છે? કપિલે, અથવા જે એના મૂળ ઉત્પાદક હોય તેણે, તે કાંઈક અવલોકન પરથી એ કાવ્યકારણ પરંપરા ગોઠવી; પણ ત્યારપછી જાગ્યે જ કોણએ એમાં સુધારોવધારો કરવાની કે એની સ્વચ્છાઈની કસોટી કરવાની મહેનત લીધી છે. એને કેવળ વધારે દસ કરવા માટે જ કલ્પનાવિલાસ કહ્યો છે.

એ જ પ્રમાણે, સાધારણ માણુમને સમજાતાં વાર ન લાગે કે જગતમાં એકલસ નિયમાધીનતા છે. ફરતના કેટલાક અચળ કાયદાઓ છે. જગતનું તંત્ર આપણી ધારણા મૂજબ જાણે ન આસુર હોય, પણ એમાં અનવરથ નથી. સૂકું પાણુ જે કોઈ નિયમને વચ્ચે યદુ પોતાની જગાએથી ખસે છે. જતાં, યોગસાક્ષિના વિદ્વાન કતાએ જગત કેવળ માધિક જ છે, એમાં કશી નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે જ નહિ, એમ સિદ્ધ કરવા માટે અરેબિયન નાસ્ટરને જે બૂઝાવે એવી એવી અજળ કથાઓ જોડી છે! એણે પચ્ચરમાં કમળ ઉમાશ્યાં છે, સંખ્ય કાર્યકારણપરંપરાથી જુનિજુની જાનની પરંપરાઓવાળી સુધ્ધિઓ તર્જવી છે, કદવે કદવે અને અજાડે અજાડે રામ, કૃષ્ણાદિકના અવતારોની અવૃત્તિએ જાહર ખાડી છે, અને સંયમી-રચ્ચંદી, ડાહ્યા-માંડા, દેવી રાક્ષસી બંધી જાણના અવનિષેડો સમાજ આચળ મુકળા છે. ખાપડા સાથે આ બધાનાં વારંવાર ચક્રાપૂર્વક જાલપણુ કરતાં, અને એ જાણુ એમ જ છે એમ પોતાની જુદામાં પેસાડવા પ્રયત્ન કર્યાં કરવો. અને પોતાને એ (શંકાઓ જોડે અને અનુભવમાં ન ઉતરે ત્યારે પોતાની માધનામાં ખાખી સમગ્ર ઉલ્લેખ કર્યાં કરવો! એ આ બધાનું જરાજર શાસનની રીતે નિરૂપણુ કરી શકે તે આપણા દેશમાં અલ્પચિત્ત સફરુર અને!

તરવજાનમાં સૂરમળા અને કલ્પતા છે ખરી. જુહિને ન સમજાય અથવા મુરોલીથી સમજાય એવી વચ્ચી

વિલાઓ જગતમાં છે; તરવજાન જ છે એમ નહિ પણ એને જ ગૂઢ-મંદિરિયસ-મનાવવા અથવા બનાવવાના જે પ્રયત્નો થાય છે, એમાં મને રુચિ નથી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં એને “ખુલ્લિયુ” જ્ઞાન” કહે છે. જાની રીતે શિષ્યને અનુમદારે આપવાનું. એવા ખુલ્લિયા જ્ઞાન પ્રત્યે શંકાની તરેરે જોવાય છે, એમાંની ધમ્મી ગૂઢતા તેા માત્ર સજ્જાડંબર વધારીને જ કરવામાં આવે છે. તણુ દેહ, તણુ અવરથા, તેના તણુ અભિમાનીઓ, તણુ સંઈ, તણુ સંઈની અવરથા અને તેના અભિમાની તણુ ઇન્દ્રિયો, ચાર વ્યક્, પાંચ કોથ, સાત ભૂમિકાઓ, ચૌદ પ્રકારનો અભિમાન, રવળ, વૈકુંઠ, ગોલોક, અક્ષરધામ, છત્ર-છત્ર-માયા-અક્ષર-પરબ્રહ્મ, છત્ર-મુક્તિ-વિદેહ મુક્તિ વગેરે વગેરેની પાછળ કેટલી સજ્જાવિલાસ યથેચ્છ છે! હમણા મનુષ્યોના પ્રાણમય મનોમય-વિજ્ઞાનમય વગેરે કોશોનો કેટલો વિલાસ થયો છે, એનો નિર્ણય કરવા તેા કલ્પુ છે, પણ આમય કોશો પર મારે આદત છે, એ સમજણુ કલ્પ નથી, અને આ સજ્જાવિલાસ એ કોશો ઉલ્લેખમાં જાણી કળો આપતો નથી. આ બધામાં કાંઈ જ વિચારના કે સમજના લેણું નથી એમ નદે પણ એની આજુગાજુ જે ચૂનાણું કુખમસ પથરાય છે, તેથી તરવજાન કે મર્મને લાભ થતો નથી.

આજ પ્રમણે ધર્મનિરૂપણમાં મૂળેને કોડી શાખા-ઓને પોતાનો અને તેને ચમત્કારોનો શણગાર થકરવાનો આડંબર થયો છે. અહીં હજાર વર્ષ પૂર્વે જુદે લેહકે આચળ પાંચ ત્રોતો મૂક્યાં હતાં: દારુ ન પીવો, હથા ન કરી, ચોરી ન કરી, વ્યમિયર ન કરો અને અસ્ત્ર ન મોહણુ. બોદધર્મમાં આચાર્યો વધારે મહન વિચારો અને વિચારો પણ છે એનું એક જુદું તરવજાન પણ છે. પણ આ પાંચ નિયમો સંપ્રદાયોના પર સાર્વજનિક ઉપદેશ છે. એ ઉપદેશ ક્યોને ૨૫૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં. પણ મનાસો વરસ પર ધર્મ ગયેલા સ્વામિનારાયણને પણ

“દારુ મારી, ચોરી, અવેળી, મારનો ત્યાગ કરી,

બહુ લ્યોને સહજનનંદ હરિ” એવા ઉપદેશથી શુદ્ધતાતઃ
દારિયાવાડની આમશ્રવણમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતી મહી
પાંચમાંથી એક એણું કરતું પડ્યું. અને તે ચોવીસ-
સો વર્ષ પછી ! પણ આજે જે શું સ્થિતિ છે ? વધારેમાં
વધારે દારુ છોડવા આપણે લોકોનો કહી શકીએ છીએ.
માંસાહારને નિષેધ કરવાની આજે આપણી હિંમત નથી.
ઉંચકું, શાકાહારીઓમાંથી એનો પ્રચાર થવાનાં ચિહ્નો
દેખાય છે. દવાને નામે તો લેવાય છે જ. બાળિયાર
અસત્ય અને મોઘી પ્રત્યે તો લગભગ આંખ મીચામણાં
કરીને જ ચાલતું પડે છે, આ સ્થિતિમાં આમશ્રવણ
માટેના ધર્મોપદેશ કેટલી બાળતોમાં મર્યાદિત હોવા
જોઈએ તેની કલ્પના કરવી જોઈએ.

દારુ, માંસ, ચોરી, અબલિયાર, અને અસત્ય-એ
બાળતોમાં વિદ્વાનો અતં સંસ્કારી કહેવાતા વર્ગો અવિ-
દ્વાનો અને અસંસ્કારી લોકોથી વધારે ચરિતાવા હોય
છે એવું કાંઈ નથી. છતાં, જો કોઈ ધર્મોપદેશક આટલી
જ વાતો પર ભાર મૂકી વિદ્વાનો આગળ બ્યાબ્યાન કરે
તો તે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે નહિ. આથી મૂળને છોડી
શાખાઓને ચોપવાની ધર્મવિવેચકોએ ખૂબ મહેનત કરી
છે ખાદ્ય પાકો કયાં, અખાદ્ય કયાં, એકું શું, એકપું
શું, કાષ્ઠ રૂપરૂપ-એણું અરૂપરૂપ, વગેરેનું શીલું વિવેચન
કરે, નહાવાથી, જેની કરવાથી, સાંજ થયા પછી જમ-
વાથી, વગર ઉકાળેલું પાણી પીવાથી તથા ચાલીને
જવાથી કેટલી હિંસા થાય તેની ઝીણી સમીક્ષા કરે, પણ
ધર્મના મૂળને બેધડક બિખારે. એટલે કે ચોરી, અ-
બલિયાર, અસત્ય, માનવહિંસા કે મોતી કે રેશમ જેવી
ધનદાથી વેપારની હિંસા પર મૌન રાખે. છતાં, ધર્મને
આપણે કેટલો સહમણે બિચારીએ અને જાણીએ છીએ
તેનું આપણને અભિમાન લાગે. કેટલી વિકૃતરીતે આપણે
ચિત્તાર કરનાં શીખ્યા છીએ તે આ જતાવે છે.

આપણે કોઈ ધાર્મિક પુરુષના જીવનચરિત્ર તથા
સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો જોઈએ. એમાંથી સાચા કે જનાવટી
ચમત્કારોની વાતો, પૂજાઓ, પદરામણીઓ, જમણુપદો,
શુંમારો વગેરેનાં વૃતાંતો કાઢી નાંખીએ અને ચરિત્રના-

ચક્રનો કેવળ ઇતિહાસ અને એનાં ચારિત્ર અને ગુણોનું
ચિત્ર જોવા પ્રયત્ન કરીએ. કરી જોશો તો ખજાર પડશે
કે ધૂળમાંથી કણ શોધવા જેટલું એ કાણ કામ છે,
અને છતાં આપણે કયાંય ભૂલ્યા નહિ હોઈએ એમ
ખાતરી નહિ લાગે.

આ દષ્ટિકાંત આપણા જ દેશની છે, એમ કહેવાનો
મારો આશય નથી. સર્વે દેશોનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મમાં
આ કૂણો મોઢાં છે. પણ આપણાં તત્ત્વજ્ઞાન અને
ધર્મચિંતાર જગતમાં સૌથી ક્રેષ્ટ છે એવા આપણે દાવા
છે.તો આપણે મટે તો આ કૂણો વધારે લગભગ પડે છે,
અને તેનું સંશોધન વધારે આવશ્યક છે.

વિદ્વાનોને મૂંઝવતા અનેક પ્રશ્નોપૃષ્ઠી પરમેશ્વર છે
કે નહિ, અને છે, તો જગતમાં અખાપ, દુઃખ વગેરે
શું કામ છે, એ બે પ્રશ્નો પડ્યું છે. એની પૂરી ચર્ચા
અહીં કરવી મુશ્કેલ છે. એકાદ નાનાં પુસ્તકકદમાં એ
વિગ્રહ ચર્ચવાની દુનું કુછા શક્યું છું, પણ એ તો બને
ત્યારે ખરું. અહીં તો આટલું જ કહું :

પરમેશ્વર છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો કેવળ તર્કથી
તીવેડા લાવવા મારીપે તો તે કારણ આપી શકે એમ
નથી. એમાં અનુભવશુદ્ધિ, વિચારશુદ્ધિ અને ભાષાશુદ્ધિ,
તથા શબ્દો બેના પાયાપરે ભાવનાશુદ્ધિ એ ચારેની
અપેક્ષા છે. જગત એકનું જડતત્ત્વનું બનેલું છે, કે
જડ અને જીવ બે તરેલાં છે, કે તે ઉપરાંત એક
પરમાત્મા તત્ત્વ પડ્યું છે. કે પુરૂષે નથી, પ્રતિષ્ઠે નથી.
કેવળ જન્યામાંથી જ સર્વ થયું છે; વળી, એ આત્મા કે
પરમાત્મા (જોમાંથી જે હોય તે) સંયુક્ત છે કે નિર્યુક્ત,
કર્તા છે કે અકર્તા, એ બે વચ્ચે દેત છે, અદૃત
છે કે વિદિશ્વદૃત છે, એવાએવા પ્રશ્નો તત્ત્વજ્ઞાનને
માત્રે જગત દરેકને બોંદે જ છે. ધાર્મિકજાળથી એ
પ્રશ્નો ચર્ચાતા આત્મા છે અને ચર્ચાશે. જગતમાં
પરમેશ્વર છે તો દુઃખ અને અન્યાય શું કામ છે, એનો
ઉત્તર પણ એ જૂઠા પ્રશ્નના યોગ્ય નિકાલ સાથે સંબંધ
રાખે છે. જેઓને એ શકાએ પ્રમાણિક શોધન
દરમ્યાન બોંદે છે, તેઓમાં તેની પડપડ ચર્ચા યાપ, તોયે

અમડા યવાનું કાંઈ કારણ નથી. પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે અશ્રદ્ધા યવાથી જ કોઈ તર્વજ્ઞતાનું દુશ્ચારી થઈ જતો નથી. પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવા જેટલી જ મહત્ત્વની વસ્તુ માણસાધર્મી શ્રદ્ધા હોવી એ છે. જેને માનવ્યમાં શ્રદ્ધા નથી તે પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે એ નાસ્તિક જ છે. તેઓને એ પ્રત્યેક શ્રેયશીલનમાં હોદ્દા હોવા નથી, પણ વ્યક્તિગત શ્રેયશીલનને અનુકૂળ કરવા તેનું એણે લીધેલું હોય છે.

ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓને તપાસીશું તો માલમ પડશે કે જ્યાં ધર્મો અને કેશવવાદી છે. એમાં પરંપરા ધર્મજ્ઞ બધા ધર્મોમાં એક જ છે. એનું સ્વરૂપ સદૃષ મનુષ્ય હોય કે અસદૃષ, એની સદૃષતા તેમ જ અસદૃષતા સત્યતા અને સ્વાભાવિક સ્વીકારાયેલી છે. પણ એ કાવચની સાથે દરેક ધર્મને એક અથવા વધારે બીજા ધર્મો મુકવા-કહે છે તેના પેશવા અથવા પ્રતિનિધિમુકવા-હોય છે, અને ત્યાં યોને મુકેલા તથા કેવા રૂપમાં મુકેલા તે માટે તકાશી થાય છે. કારણ કે એને માટે તારકપણનો હાથો હોય છે. વળી, એ હાથો કરતાશ્રોતો માત્ર પોતાના ઉદ્ધારની ચિંતા હોતી નથી, પણ બીજાના ઉદ્ધારની હોય છે. અને જરૂર પડે તો બગાડકારે પડતીને, કે સાત્રય ગતારીનેય તે કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. આથી, બીજા ધર્મોના હરીફ પેશવાઓને પદઅપ્ત કરવા માટે લગાડ કરવાની જરૂર લાગે છે. જેટલી જેટલા હો પો કારવામાં આવે છે તે આ પેશવાઓને નામે જ પોશાકમાં આવે છે. એકને શિવની ઉપાસના માણ કરતી હોય છે, બીજાને વિષ્ણુની, ત્રીજાને વિષ્ણુના કોઈ અમુક જ અવતારની, એકને સજીવનિની, પાંચમાને દેવાની, છઠ્ઠાને તીર્થંકરની, સાતમાને બુદ્ધની, આઠમાને પેગંબરની, નવમાને મહાદેવની, અને દસમાને હેશ્વર પેગંબરની જ. તે ઉપરાંત હિંદુ-ધર્મમાં જુદા જુદા મુસલ્માન પ્રદેશોમાં, પોતપોતાના ગુરુપરબ્રહ્મની, દરેકને એમ લાગે છે કે પોતાનો જ પેશવા સાચો છે. બીજા ગૌણધિકારી, પદચુન થએલા અથવા દોષી છે. મરાઠાશાહીમાં ધર્મિ ધર્મિ છત્રપતિની માફી

ખુલામાં પડી ગઈ અને પેશવા જ મહારાજા ચર્ચ પડ્યા હતા. પછી છત્રપતિને લીધે પેશવાની પેશવાઈ ન રહી, પણ પેશવાને લીધે છત્રપતિની 'સત્ત્વ્યાતિ' થઈ, અને છત્રપતિની આશાઓ કરતાં પેશવાની આગ્રહોનો વધારે પૌંદ્ર લાગ્યા માંડ્યો. તેજ પ્રમાણે ધર્મસંપ્રદાયોમાં પરમેશ્વરને લીધે તેના પેશવા નહિ. પણ પેશવાને લીધે પરમેશ્વરને 'સત્ત્વ્યાતિ' મળે છે, અને કાશ્વરના નિયમે કરતાં એ પેશવાઓના નિયમોનો વધારે પૌંદ્ર લાગે છે.

હકીકત એ છે કે માણસને જુદી મળી છે તે કેવળ આશીર્વાદ જ નહિ, પણ શાપ પણ છે. તેને લીધે એ ખૂબને હેડી કાળીઓમાં ગૂંચાવ્ય છે, અને ધર્મને પાળવાના પ્રયત્નોમાં જ અપર્મ કરવા માટે છે શું આ એક અશ્વર્ણની વાત નથી કે જુદા જુદા ધર્મોએ કાશ્વરના સ્વરૂપને અને ધર્મોનાં વિવિધ અંગોનો ધણો જ સદૃષ ચિચાર કર્યો છે, સદૃષ જગતોનાં વિવિધ રચના રચાઈ રહી તેનો નિષેધ કર્યો છે. પણ એકે મહાન ધર્મમાં સ્વયં મનુષ્યની દિક્ષાનો સ્વરૂપો નિષેધ કવમાં નથી આવ્યો. 'માયુસે બીજા' ધર્મો ધર્મો પાપો માન્યાં છે, પણ સ્વર્ગીય સંદર્શમાં લાગે જ પાપ માન્યું છે. તેથી, એક નહિ તો બીજા નિમિત્તે એકેક ન મળે તો પાપો-કેકે બીજાં કરીને પણ, સ્વર્ગીય સંદર્શ કરવા તાપર થાય છે. 'ચેતન કો ગણ કાદત હૈ, પર પત્થરપાદત માનત હૈ' નાસ્તિકતા અને મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરવાના જગતમાં પાણી સંપ્રદાયો છે. પણ પોને નાસ્તિકતા કે જુતપરસ્તીમાં ન પડ્યો હોય એવો એક પણ ધર્મ નથી. કશું એ છે કે નાસ્તિકતા અને જુતપરસ્તી કાશ્વર વિષેના સાનઅતાનમાંથી જ થતાં નથી, પણ સ્વર્ગીયજનુન અને તેની હિંસા કરવાથી તાપરતામાંથી થાય છે, તથા કાશ્વરની અવેશમાં કેને સ્વીકારવો તેના આગ્રહમાંથી થાય છે. ચેતન કરતાં જડનો વધારે મહિમા સપજવો, અને જડ પ્રત્યેના આદર માટે ચેતનનો સંકાર કરવો એનું જ નામ નાસ્તિકતા અને જુતપરસ્તી.

બેડીઓ

નવી અને જૂની

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

જી. ની બેડીઓ તૂટી રહી છે હવે, ત્યાં જ નવી મંજરો મળાતે તૈયાર થઈ ચૂકી છે. સાદિત્વકાર જૂની પ્રજાસાધિકાઓને ફગાવતો આવે છે, એરણમાં તો નવા વારો એને કારણેના દરવાજા પર જ પાછા દાથકડી પહેરાવતા ઊભા છે. સાદિત્વકાર કામે એક વર્ષના મનોરંજનનું સંધિન હતો. આજે બીજો વર્ષ એની પાસેથી ફરમાવ્યા મુજબની ખુશામદ માગતો ભૂતો ચલાવી ઊભો છે. વિચારશક્તિ તારે હોયી ન જોડાએ: અમે એ વિચારો તારે સાર રાખીને તૈયાર રાખ્યા છે. અમે લખાવીએ તે જ અક્ષરો પાડ, અમે તને 'પ્રગતિશીલ' નું 'ગિરદ પહેરાવશું' આમ ગ્રમજીઓની સરખામણીમાં મહા મહત્તા રાખીએ ઉમરાવોની જોડકામીની જ જગત વાપરી રહેવ છે. સાદિત્વકાર, સારથાન રહેજે.

કલમના કારીગરનો જવાબ એક જ દોષ છે: હું આજે એક વર્ષની સરખામણીમાં સ્વીકારવા તૈયાર નથી. મેં સત્યાગ્રહને નિષ્કાંક્ષિ રીતે છે તે નથી સનાનું શરૂ સ્વીકારવા માટે નથી લીધી. હું સ્વાધીનોત્તેય સ્વાધીન રહેવા માગું છું. મણિ-મંદિરો મહાશ્વતા અભિલાષ સંપર્ષો નથી મારે કેમકે પશુ અપ્રત્યક્ષતા, અધિનો કે પ્રમુદનો સોનાનો તોડો પહેરવો નથી.

હું એક નાગરિક છું. નાગરિકતાના સ્વર્ણમાં હું મમજરૂંક શીખવા ઊભો છું. પણ મારો સ્વર્ણમં રતો અપ્રત્યક્ષ ત્રિગંધી એક વારો ફરકવા કોઈ મારપ્રતને મોખરે ચાલવાનો નથી. હું એ દોષ નગરો અને ચતુષ્કર્ણ ગેર પાછળ ચાલવાના ટોળામાં નથી સામિલ થવાનો. મારતે એક જોડાએ હું ખરે ખરું. સંધામણી જયી હરકત માટે હું એક ફેર નથી ઊભો. તમારા સંધામણી ન્યાયે મારો પગ એક સંધામ છે. હું મૈનિક છું એ સંધામનો એ છે વિચારોનો સંધામ. મંથનોનો સંધામ એ સંધામનો હું મૈનિક છું. તેમ શાખી અવરણનો તો હું ન છૂટે દિસેકાર પડે એ જ છું તે!

સાદિત્વકાર, તને ફરમાન થઈ રહેવ છે કે હું ફેવરમી જમણો લખવા લામ. ક્યું એ ખેલ! નો તને જવાબ જરૂરો કે અમે અમારા 'વાદ' અનુસાર મુક્ત કરી ચૂક્યા છીએ તે જ ખેલ તારી સર્વક્રિયાઓની સમગ્રિ એ અમારા ફરવેલા 'ખેલ' થી જ થવી જોડાએ. નદિતર!

નદિનર તું પ્રત્યષાતી છે. પીછેઘટવાદી છે, યુધામ છે, વિચારોનાં જંગમ વચ્ચેનો કશોપો છે, અંધ ઉરેડવીન ચબ્બ જલુશર છે. બે ને બે ચાર થાવ એટલી સહેલી કરી મૂકેલી અમારી વિચારસરખામી તને તને માન્ય ન હોય તો અમે તને સામાજિક રીતોને લાઠે લટકાવીશું.

સાહિત્યકાર, બે ને બે ચાર થાવ છે એ વાત ખરી છે, પણ બે ને બે વાળી મંખ્યા વચ્ચે રાંધણી ને સફાઈશોની જાણી આવેલી છે. એમાંથી એક એક અંશની લાંજવડનું એકડીયાના આંક બચતા હોય છે. એને જ્ઞાન નથી. સાહિત્યને માનવીની માનવતા સાથે કામ લેવાનું છે. પ્રત્યેક માનવ શબ્દદારી ચૂંટણીના મનાધિકારમાં એક એક એકમ લેખે વપરાય છે. સાહિત્યકારની સમજા એ તૈયાર પૂણી નથી. દબરો અપકટ ઊર્મિઓની લીલાશ્રમિ એ અકેક માનવીના અંતઃકરણમાં વિસ્તરી રહેલ છે. એને તણાએ જઈ તાગ લેવાર તું મરણીય ખતને સાહિત્યકાર!

બેનુ અને મજુર ગઈ કાલ સુનીતા આકલિપમાં લે હતો-પણ હતો કેવળ અનુકરણનું ખાત્ર આજે એની નવપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે સાહિત્યમાં, પણ સફળ વીરતાના પૂતળા લેખે નહિ. નવી વાર્તાઓનો એ નાપક બલે રથપાય, પણ એ નાપકને અંગૂઠમ હતુ કેટલાક કિસ્સાઓમાં કરુણ જ હોય છે, કેટલાકમાં વિષરિત જ આવેખાઈ રહે, કાચે જ સફળ મંત્રામ-વિજેતાનું બિરુદ એને પટ્ટેગતી ચાકરી.

આજનો બેનુ ને મજુર હતુ નો કા બાહુતી ને કાં ભાવના ઘેરા હજીજીવાતોની આવેખની દંડગ છીકો, હાશરતો, કાતો, અત્યાંક દિલોનો ક્રન્કાર કરતો. હોરે તેમ દેરાતો, આવેશોના વમજોમાં અટકાતો, યુગ્મજાતો, જૂને ચડતો ને કાં તો આખરે ખાકો પડે. કાંઈને સમદરમાં લઈ નહીં જતો જોવાય છે. એની સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાની કશો સચ્ચાઈ પાળીને એના જિંદગ આધાત પ્રતાપાતો આવેખનો તો જ એનું ખાત્ર સ્મરનિષ્ઠ સર્ગશી-નદિતર તો એ પછુ આવેખાશે એનાં જેતર વાડીઓમાં ઊભા કરવામાં આવતા નિહંવ

સાહિત્યાના જ નેવો.

ક્યા ક્યેવ પર લંછ જઈને આખે આજે બેનુ મજુરની કથાઓને ખરી કરશું? જગતના પેટમાં ફેરી પૂરવાથી અને માનવોની નમતના લંછને -એને ઠાક તકામાંથી ઉઠારી લેનારા કારીગરો 'મારો કપો' ની કીટીઆરી 'પાડના સમજના સમજાન પર પોનાનો વિજય-વજ રોષી પોનાના વર્ગની મુશુખ્તવાલી જાતની મૂંઝે, એવી કથા આવેખીએ તો જ શું એ કથા ક્યેવ-લટી મજુરો?

સાચું ક્યેવ તો બેનુ મજુરને એનું આત્મચરિત્ર કરાવશું હેવું મરે. તું ચીર છે, તું જગતનો પેગ અને પાલક છે, તને બીજાઓએ લૂંટી પાળી છે, એટલું તો સાહિત્યનો માંગણી વાંચણી પણ એને કહી શકે છે. એક હતો બેનુ, એને એના કાકાકે ફાંસી પાળી, પછી બેનુએ એના લોકોમાં પોનાનો લાકડી જોળીને સાચુ-દાવિજ જાગેવા પુશ્યો, જગતના મદાજગીરી સાથે શમકે. નખી પડના ને બેનુનું સામન રથપાલ મનુ એટલે ખાકું પીકું ને રજા કીકું જલેર કરનારી કશો કાં રંતી દોરતી જ રહે છે. વિશર હાથોએ સગવડોને મજુરો કારખાનાના કમ્બ કાઢ પોનાનું 'સોરીએર' રથાળી નામે છે એનું આવેખન પણ મજુર-જગતના પરિવર્તનના એક હા મુદાં માંડી ચકશે નહિ.

આજની કિંવજોનો વીર સમરત જગતપૂહલે -કાઠક ને આ લેખલો ફો તો તો એ આવેખનારી કશોએ સમુદાય મનોભાષારો, મંથનો, મદાસયો દુરાસયો, સાચો અને જુઠાં જોનાનું સાચું પુષકરણ કરવા જેટલો અનુભવ મામરો, એ અનુભવોના ચૂને સંવેદનની કાઠી પર ચડાવેલ પડશે એની વાર્તા આવેખન એસનાર હૃદયોએ એની પછવાડે વસોવાઈ જવું પડશે. બે ને બે ચાર જ્યાં જવડી થઈ જવું નથી એના સરવાળા બાદખાજાની છે દુનિયા છે, એ દુનિયા સાચા જીવંતા જીવંતી છે. તેમાં જોનાં બે હોરવા જતાં વળીનાર સહરનેના આંકે નીકળે છે ને હાથીવાર શબ્દ જ રહે છે.

પ્રગતિશીલતા ક્યાં છે? કેવી છે? ખીન થઈ છે

કાઠને? પોપટજીયો પર છે, પણ પોતે ને બોલે છે તે જ વાણી સમજાઈ શકતા નથી. પ્રતિશીલતાની કસોટી હમણું હમણું નકારાત્મક બની છે. જેમાં આ નહોતું તે ન હોય, ફક્ત 'ને' રીઝલ્ટ નહોતું તે પ્રગતિશીલ અર્થેત પ્રગતિશીલતા આજે એક ચાળણી બની છે. પણ એમાં કાંઈક અને દાણા બેઉ જુદા પડી શકે તેવાં કાણાં નથી લાગતાં.

પ્રગતિશીલ કંઈ સાહિત્ય? જેમાં લખનારના અંતરની સ્વચ્છતા ટપકી હોય તે સાહિત્ય. રજકાર જ આપો-આપ કરી દેશે કે રૂચિવાની અંદર બહાર છે કે પ્રમાણ-સરનું ધાતુમિશ્રણ જ છે. અંતરમાં પૂરું પ્રતીતિ ચક્ર ચૂંટ્યા પછી ને ને કલાગમાંથી ટપકુ' હશે તેના જ અંશે પ્રતિશીલ હશે બનાવટ હશે તેા આપે તેવું કુચળ કળાવિધાન એને છુપાવી શકશે નહિ. કળાને અને કવનના અપમાને જુદાં અંગોરૂઢે એજબત્તાની જૂસ જગરી પ્રતીતિ રહી છે. Window-dressing ને કળા કહેશે નહિ, કળા માનશે નહિ.

એક પાતું પ એ સફળપણે આરંભ્યું હોય તો પાંચરસે પાતું આરંભવા નેટમાં અનુભવ, સંવેદન અને વિચારની સામગ્રી સાહિત્યકાર પાસે જમાં થઈ નોંધ્યો. સાહિત્યકારની સામે પ્રશ્ન એ નથી કે તું પ્રગતિશીલ છે? પ્રશ્ન તો આ છે કે તારી અનુભવ-મંડી કેટલી છે? તારી પાસે વિચાર અને ઊર્મિઓનાં મંથન કેટલાં છે? તારી પાસે સંયમપૂર્ણ શબ્દનું જરી-સાત કરવાની માનસિક કારીગરી કેટલી છે? તારાં વાક્યો મનોબળવાન કેટલાં હોયજાતાં? નીમકો કે? તેં મનનીની માનવતાનું ઘર્મન કંઈ છે? આજની બુદ્ધિ—અકે સદાની સાહિત્ય બુદ્ધિ માનવતા Humanism જ રહેશે, બન્ય એ 'isms' એ એક Humanism ની જ ચક્રચક્રીયે ચડી ચડી સાહિત્યકારના મનોરાજ્યમાં આકાર ધરશે. એ

'માનવતા'ના ધાતુ-ઓગળાણમાંથી રાગ, અમીર, મરખી, એર, મરીજ, કે ધનવાન પણ બાનક નહિ રહે. એક જ ભૂમિની આંધમાં ઊગળીને એ મરંની ને એકસલા યશે તે માનવતાની જ એકસલા હશે.

ગાંધીવાદી વાર્તાઓ, સમાજવાદી કવિતાઓ, મૂડી-વાદી કૃતિઓ, જીવવાણી કલા ને નવસર્જનની રેલા, આ પણ એટલા વિભાગો છે. ગાંધીની ખાદી અને પૂળી, કરતા ચોખા અને તકરી-રેડીવા વગેરે કાષ્ઠપણ વાર્તા કે કવિતાના વિષયો બની શકે નહિ. અર્થાત્ત દિલ ચરખાવ્યું હતું એવી નવસર્જકવાળો નથી લખાવી તે ગાંધીજીએ હતું એવી કાષ્ઠ કૃતિને કેપે ગાંધીવાદી નવસ-કથા લેખે સાહિત્યની ઝાડી પર નથી ચઢાવી મારી. તેમ અંકદ બું પડીમાં રેડીયો ફેરવતી ડાશીનું કાષ્ઠપણ વાર્તામાનું શબ્દચિત્ત એને ગાંધીવાદી કૃતિ નથી બનાવી મૂકું ગાંધી તો આજે Humanism માનવતાના અખૂટી અશ્વ અગમ પ્રદેશોને પ્રકટ કરતા ઊભા છે. સાહિત્યકારની આંખ સામે એણે અણુદીઃ જમનેા અજગળી આવેલ છે. એજ અજગળીથી કરનાર લેનીન આવી ગયે. જેમાંથી એકવતો હાથે સાહિત્યને પોતાની બાંધી બજાવવાનો નથી. જીવનના દુનન પ્રદેશો પ્રકાશમાં લાવેને એના અગ્રેયર જતેશ્વ અર્થો સુગમ બનાવનાર ગાંધીએ ને લેનીને સાહિત્યકારને લાખ લાખ દુનન અનુભવેલો સમુદિરંત સોદાગર બનાવ્યો છે. આગતો લેખક નિદ્રાલ ધર્મ ગયો છે. દીનતા એવી ચાલી મધ છે. એક એક કળિકા પકડીને પળ ઉર-સંવેદનની નળીમાં નાખવાં આજે તો દુનન રસાવનના રસો રજો તીપરે છે. એજ અનુભવ-અજનાના વારસદાર સાહિત્યકાર, તારી કલમને કાષ્ઠપણ વાદની બાંધી ન બનાવજે, કાષ્ઠ દુકાલદરની જાદુરખર ન બનાવે.

[અનુસંધાન પાત્રે ૮૧૦મી ચાલુ]

આનો ઉપાય શો ? ધર્મોનો ઉચ્છેદ કરવો એમ કેટલાક કહે છે. લોકોની નદાઓ વહેવાવાળીયે આ રાક્ષસ નથી, ત્યાં સુધી માણસ વિચારી પ્રાણી છે, શ્રેયનો શોધક છે, માનવો શોધક છે, ત્યાં સુધી ધાર્મિક સમાજો અધ્યાત્મિક જ. અને ત્યાં સુધી તેનાં જીવિત અને મરણનો વિકાસ અપૂર્ણ છે. ત્યાં સુધી અસાધ્ય, વહેમ, પદ્ધતિ અને ઝગઝગ પણ થયા કરવાના, ધર્મ સિવાયના ક્ષેત્રમાં પે કંઈ જોઈ ઝગઝગ નથી, આ બધી પરિસ્થિતિમાંથી આપણે માનવકલ્યાણના માર્ગો શોધવાના છે. પરિશિષ્ટમાં આપેલાં મુદ્દા એ હેતુથી લખાયા છે. એમાંથી ધર્મશોધનને યોગ્યતા મુદ્દામાં મારે કેટલીક અવારનવાર સૂચનાઓ કરવાની હોવાથી તેટલો જાગ આપવી આગળ વાચું છું. બાકીનું આપને તીવ્રતે મનન કરવા મારે છોડી દઉં છું.

x

x

x

અંતમાં, માનવની અવધ્યતા, સર્વ માનવો વિશે

સમશક્તિ, સર્વધર્મ સમમાન, અસાધ્ય, મઘ, ચોરી અને અધિચારથી પહેલું, વ્યક્તિગત તેમજ સાર્વજનિક રક્ષકતા, અને જગત પ્રત્યે કર્તવ્યવિધા એ મનુષ્યના જોશમાં જોઈ સદાચારો અથવા ધર્મો છે. એના વિના બાકી બધું તત્ત્વચિંતન, યોગાભ્યાસ કે ધર્મપાલન પોતાની જાણ પકડવા મારેની દોડશરત છે, અને સર્વે સદ્મત્યથી પરિણામે પ્રુપણ જીવિત જ છે.

દિરળમયેન પાત્રેણ સત્પર્યાઽપિહિતં મુલમ્ ।
તત્ત્વં પૂવજ્ઞમણુ સન્ધ્યવર્માય દર્યે ॥

૭

સુજ્જ્ઞાની સાહિત્ય પરિષદના તેમજ સંમેલનના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રમુખરચનાથી આગેલું ભાષણ.

શીલ અને સાહિત્ય

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

Let me assure you once for all, that as you grow older, if you enable yourselves to distinguish, by the truth of your own lives, what is true in those of other men, you will gradually perceive that all good has its origin in good, never in evil; that the fact of either literature or painting being truly fine of their kind, whatever their mistaken aim, or partial error, is proof of their noble origin; and that, if there is indeed 'sterling value in the thing done, it has come of a sterling worth in the soul that did it, however alloyed or defiled by conditions of sin which are sometimes more appalling or more strange than those which all may detect in their own hearts, because they are part of a personality altogether larger than ours, and as far beyond our judgment in its darkness as beyond our following in its light. And it is sufficient warning against what some might dread as the probable effect of such a conviction on your minds, namely, that you might permit yourselves in the weakness which you imagined to be allied to genius, when they took the form of personal temptation;—it is surely, I say, sufficient warning against so mean a folly to discern, as you may with little pains, that, of all human existences, the lives of men of that distorted and tainted nobility of intellect are probably the most miserable.

Ruskin : Lectures On Art.

શીલ, અરેબર એમ જ છે, સાહિત્યકલામાં જે કંઈ ઉદ્યત સર્જન થાય છે, તે એના સર્જકની ઉદાત્તામાં જ અવતરે છે. સર્જકનો આત્મા બ્રહ્મ અને છતાં એનું સર્જન પુનિત, એવું સાચી કલાના સંજ્ઞમાં તો કદીય જવતું નથી. સાચી કલામાં તો ત્યાં ત્યાં સંગીત તત્ત્વ જુઓ, ત્યાં ત્યાં ખત્રીના નાણુઓ કે એના સર્જનારના અંતરની એટલાં પૂરતી સંગીતતાનો જ એ આવિર્ભાવ છે. જનતાના હૃદયને ક્રોધ પુણ્ય ઉર્ધ્વશાખી આદિભોનાથી કરી મૂકે અથવા ઉત્તત દુષ્પ્રવૃત્તિ એપ લગાડે એવી પ્રચળ ચિરંજીવ ક્ષાદૃતિ ક્યારેય સદેવા અંતરમાંથી ઉદ્ભવી શકતી જ નથી. ત્યાં ત્યાં સર્જનની સાચી સુન્દરતા, ત્યાં ત્યાં એટલા પૂરતી તો સર્જકના આત્માની સુન્દરતા હોય છે જ એમ ખાતરીપૂર્વક માનવો. અને સર્જકનો આત્મા એટલે અંશે દૃષ્ટિ કે પતિત, તેટલે અંશે એનું સર્જન પણ એક

નહિ, તો બીજી રીતે ઓછાવતા પ્રમાણમાં અનિવાર્યપણે જ શતિવાળું નીવડવાનું એમાં પણ શંકા નથી. આપ તેવા બેઠા અને વડ તેવા રેઠા, એ કંઈ કેવળ પ્રાણીસંસ્કૃતિનો જ નિયમ નથી; કલાસંસ્કૃતિમાં પણ તે એટલો જ સાચો છે. એટલે સાહિત્યકલાના જગતમાં પણ એવો જનક તેવું જ સંતાન, એવું શીલ તેવું જ સાહિત્ય એ વિવાદાતીત વાત છે.

અને સ્વાભાવિક રીતે એમ જ હોય, જાદુ હોડા ન ઊતરતાં અથવા સુદૃઢ શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણમાં ન પડતાં કેવળ સાદી સમજદારી જ વિચાર કરીએ, તોપણ એ જ હકીકત આપોઆપ કસિત થાય. કેમકે સાહિત્ય એટલે શું? સાહિત્ય એટલે એના અર્જુનના સમરત ઇત્તરનો અર્ક-એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, જિમ્મિ, જીવનના એ સમજાના પિંડરૂપ જ એવું શીલ તેવો જ નિષ્કર્ષ. પ્રિસ્ટન કહે છે કે Good book is the precious life-blood of a master spirit. અર્થાત્ ઉત્તમ મધ્ય એટલે કોઈ વિશિષ્ટ સ્વતંત્ર માનવ આત્માનું મહામોહું જીવનખરીર. ત્યારે સ્વપ્નના સાચી સાહિત્યકૃતિઓ જો આ પ્રમાણે એના સર્જકના જીવન-સત્યરૂપ છે, તો પછી એ એના શીલથી બિન્ન હોઈ જ શી રીતે શકે કે કલ જેમ વક્તવ્ય વિશ્વસનું અતિમ સ્વરૂપ છે, તેમ સાહિત્યકૃતિ એના સર્જક આત્માના વિશ્વસનું અતિમ સ્વરૂપ કે પરિણામ છે, અને તેથી જેમ ફક્તની ફક્ત એ શિશુમાં તેને ઉત્પન્ન કરનાર જાતો જ રસકમ્પ બરેલો હોય છે, તેમ સાહિત્યકૃતિના અણુએ અણુમાં પણ તેના સર્જક આત્માના આચાર, વિચાર, જિમ્મિ આદિરૂપ એવું શીલ ધનકી રહેલું હોય એમાં નવાઈ જ શી?

આની આ વાત એક બીજી રીતે વિચારે આપણે જાણીએ છીએ કે દરેક પ્રગતી સંસ્કૃતિમાં પોતપોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખી સંસ્કૃતિમાં એને અન્ય પ્રગતી પાડી જતાવે એવું વ્યવસ્થા નાંખે છે. એ જ રીતે દરેક કાલકામાં પણ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા હોય છે. કાલકા અને સંસ્કૃતિની આ વિશિષ્ટતા ક્યાંથી આવી? જુદી જુદી ભાષા અને

સંસ્કૃતિનું આ વ્યક્તિત્વ કોણે નિર્માણ કર્યું? અથવા એ ભાષા અને સંસ્કૃતિને ધનકારી પ્રગતિ જ, જે પ્રગતી પ્રગતિ, તેવી જ એવી ભાષા, અને તેવી જ એવી સંસ્કૃતિ. પ્રગતિને પ્રસાદશાળી ધીરવાન, તે એવી ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ પ્રભાવશાળી અને વીરવાન. પ્રગતિને નિર્માણ અને મુશ્કેલ તો એવી ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ નિર્માણ અને મુશ્કેલ, આમ દરેક કાલકા, દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને ધનકારી પ્રગતિ શીલની અવિશેષ્ય મુદતથી અંકિત હોય છે એ સિદ્ધ વાત છે. તો ભાષા અને સંસ્કૃતિ એ તો સામુદાયિક વસ્તુઓ છે, કોઈ એક જ વ્યક્તિને અધીન રહેનારી નહિ, પણ સૌના એકઠોથી અપ્રિત માનવસમુદાયને હાથે પ્રગતિ કરતી વિરાટ વસ્તુઓ છે, એવી સામુદાયિક વિરાટ વસ્તુઓ પણ જો પોતાના સર્જકના શીલથી અંકિત હોય છે, તો સાહિત્યકલા તો વૈવક્તિક વસ્તુ છે, એવી અને એવા સર્જકની વચ્ચે તો જરા પણ અવધાન વચરતો અત્યંત નિકરતો અને ધનિક સંબંધ હોય છે, તો એવો ધનિક સંબંધ ધરાવનાર સાહિત્યકલા એના સર્જક આત્માના શીલથી અંકિત થયા વગર રહે જ શી રીતે?

તેથી જ વિવેચનશાસ્ત્રનું એક સર્વસંપૂર્ણ મહાસૂત્ર છે કે જેવું શીલ તેથી મેલી—The style is the man. એવી એટલે લેખકના શીલનો કોઈ અસંભવ અવિચાર, એના માનસની કોઈ વિલક્ષણ મૂર્તિ, એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાજ, દેવ, ભાવના, કલ્પના આદિ સર્વનું કોષ મૂક સિપિમાં લખાએલું અને જતાં એકશર એ સિપિની આપી મળી જાય કે તરત જ સુરખટ બની જાય એવું અકસરિતદ હકતર. ફોર્સ અને શીલ વચ્ચે એટલો અવિશેષ્ય સંબંધ છે કે માણસ મને તેટલું મધ્યે જતાં જ્યાં સુધી પોતાની શીલને બદલે નહિ ત્યાં સુધી પોતાની ફેરિને પણ કદી બદલી શકે નથી. પોતાનું શીલ હોય તેથી મુશ્કેલ શેલીએ મને તેટલું ફરે તો પણ સરખ શકેતો નથી, તેમ બીજી બાજુ પોતાની શીલની ફેરિએ એમાં અવિચાર થતી શકી

પણ શકતો નથી. વધારા સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે તો શૈલી આવી અનિવાર્ય વસ્તુ છે. હવે શૈલી એ તો આપણે જાણીએ છીએ તેમ અતિ સૂક્ષ્મ તરફ છે-નજરે ન દેખાય અને છતાં પ્રતિશબ્દ અનુભવાય એવી સાહિત્યની સૂક્ષ્મ ફેરમ છે-વર્ણવર્ણના સખ્તોનો જવા જુદી રીતે હેંપ્પેય કરીએ તો the breath and the finer spirit of literature છે. અર્થાત્ શૈલી એ તો સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મા છે. ત્યારે સાહિત્યના સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મારૂપ શૈલીને પણ બે એના સર્જકના શીત્ર સાથે આટલો અનિવાર્ય સંબંધ હોય, તો પછી એ શૈલી, જેનો પ્રાણ અને આત્મા છે એવું જે સાહિત્ય તેને એ સર્જકના શીત્ર સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોય એમાં તો શંકા જ શી? શૈલી જે શીલનો આવિષ્કાર હોય તો એ શૈલી જેના અંશે, અંશમાં વ્યાપી રહેશે છે એવી સાહિત્યવૃત્તિ શીલતા અનિવાર્ય આવિષ્કાર હોય એમાં સવાલ જ શી?

ત્યારે આટલી પ્રાથમિક વિચારણા પણ પુરતાર છે કે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ અનિવાર્ય સંબંધ હોય છે. જગતના સાહિત્યમાળી યોગાં ઉદાહરણો લઈએ તો આ વાતની વિશેષ પ્રતીતિ મળે. ઉદાહરણો પહેલાં અન્યથ પદ્ધતિનાં અને પછી બ્યનિરેક પદ્ધતિનાં એમ ઉભય પ્રારનાં લઈશું.

૨

પહેલું ઉદાહરણ ગુજરાતી સાહિત્યના મહાકાવ્ય 'સરસ્વતીચંદ્રનું' લઈએ. એના શુદ્ધોત્તેજ વિશે આજની પેઢીને જે કહેવું હોય તે કાલે કહે, પણ એમો અંગે-અંગમાં એના કર્તાનું શીલ ધનથી રહ્યું છે એની કાઠ પણ ના પાડી શકશે? એના નાયકના ચૂડતાચમાં એના કર્તાનો પોત નો જ એક જીવનપ્રયત્ન નથી પ્રતિબિંબિત થયો? એનાં રજવાડી ચિત્રો તેમ ચિંતનોમાં એના કર્તાનો જીવનગર વગેરે દેશી સમ્પત્તિનો સ્વાનુભવ જ નથી પ્રકટ થઈ રહ્યો? એના ત્રિવેણીસંજમના નિરૂપણમાં આજના સંક્રાંતિકાળમાં દેશ સમક્ષ ખડા ધણેલા પ્રશ્નોના અધ્યયન મનન દ્વારા પોતાના દેશનાધિવાસી યથાશક્તિ સેવા કરવાનું એના કર્તાનું જીવનવૃત્ત જ નથી મૂત?

બીજું? એની સાપ્તરોમી એક બાબતી જાણવદાદિનું સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમ બીજી બાબતી પશ્ચિમનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય એ બન્નેનું પરિચીવન કરનાર એના મહારસિક પડિત કર્તાનું પદે પદે સ્મરણ નથી કરાવતી? અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, ચંદ્રાવતી આદિ જેવાં આરિય-સૌન્દર્યથી ગ્રમી રહેલાં એનાં અનેક પાત્રોમાં પણ એના કર્તાની અનુષ્ઠ મીલનપ્રતિ, વિરલ સાધુતા, all for others, nothing for myself એવું જીવનસૂચ સીકાત્યાર Practical asceticism—એ બધું જ ભગત નથી થઈ રહ્યું? It is a poor centre of man's action, himself એ બેનના મહાચક્રવર્તે પણ એક કચલું આગળ વધી It is a poisonous centre of man's action, himself એના રૂપમાં સુધારનાર સાચા નિષ્કામ કર્મ-યોગી અને ધર્મસાધના ખરેખરા પાર્શ્વદત્તી જ આ સ્થળી સર્જિ નથી લાગતી? સરસ્વતીચંદ્રમાં જે સ્વદેશભવ ભર્યો છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જે ચારુતા અને ઉદાહરતા રહેલી છે તે સ્વયં એના સર્જકના શીલનો જ સિદ્ધિસીધો વારસો નથી લાગતું? જે પાર્શ્વદત્તસામના મંદા ઉદાત શીલ સિવાય બીજું કંઈ જ એ મંદમણિ સર્જન શકે એમ શું એવું અંગેઅંગ અસંદિગ્ધ રીતે પુરવાર નથી કરી રહ્યું?

બીજું ઉદાહરણ કાલોકમ અને Moral king of English Literature એવું ખિરુદ આપે છે એ મિલ્ટનનું લઈએ. મોવર્થનગમ અને મિલ્ટન વચ્ચે અનેક રીતે એટલું બધું સામ્ય છે કે એકના નામ પછી બીજાનું યાદ આવ્યા પિતા રહે જ નહિ. આ વિષયમાં મિલ્ટનનું નામ લઈએ કે તરત જ એના જીવન સર્જનથી પરિચિત સાહિત્યરસિકો તો પોતાની એજ જ બોલી કાઢશે કે શીલ એવું સાહિત્ય એ સત્યનું એના જેવું સચોટ ઉદાહરણ બીજું લાગે જ મળશે. કમકે એણે જે કંઈ લખ્યું છે તે મણે અંશે આત્મકથાત્મક—પોતાના જીવનપ્રયત્નો, અનુભવો, આત્મચીત્તો, વિચારો, મંતવ્યો આદિથી રંગાયેલું—કે એટલું જ નહિ, પણ એના રમ, રમિ, જાવન

નહિ તો ખીજી રીત ઓછાવતા પ્રમાણમાં અનિવાર્યપણે જ ક્ષતિવાળું નીવડવાનું એમાં પણ શંકા નથી. બાપ તેવા એક અને વડ તેવા દેહ, એ દંષ્ટ કેવળ પ્રાણીસંસ્થિતો જ નિયમ નથી; કલામુષ્ટિમાં પણ તે એટલો જ સાચો છે. એટલે સાહિત્યકલાના જગતમાં પણ જેવો જનક તેવું જ સંતાન, જેવું શીઘ્ર તેવું જ સાહિત્ય એ વિવાદાતીત વાત છે.

અને સ્વાભાવિક રીતે એ જ હોય. બહુ ઊંઘ ન ઊતરતાં અથવા સદૃશ શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણમાં ન પડતાં કેવળ સાદી સમજથી જ વિચાર કરીએ, તોપણ એ જ હકીકત આપોઆપ ક્ષિત યાય. કેમકે સાહિત્ય એટલે શું ? સાહિત્ય એટલે એના સર્જકના સમસ્ત જીવનનો અર્ક—એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, ઊર્મિ, ભાવના એ સમગ્રાના પિંડરૂપ જે એનું શીઘ્ર તેવો જ નિષ્કર્ષ. મિક્ટન કહે છે કે Good book is the precious life-blood of a master spirit. અર્થાત્ ઉત્તમ ગ્રંથ એટલે કોઇ વિશિષ્ટ વ્યુત્પન્ન માનવ આત્માનું મહાનોડું જીવનખમીર. ત્યારે સવળી સાચી સાહિત્યકૃતિઓ તો આ પ્રમાણે એના સર્જકના જીવન-સત્ત્વ છે, તો પછી એ એના શીઘ્રથી જિન હોઇ જ શી રીતે શકે ? ફક્ત જેમ વક્ષના વિદ્રાસનું અંતિમ સ્વરૂપ છે, તેમ સાહિત્યકૃતિ એના સર્જક આત્માના વિદ્રાસનું અંતિમ સ્વરૂપ કે પરિણામ છે, અને તેથી જેમ ફક્તી શિરાએ શિરામાં તેને હિત્વન કરનાર વૃક્ષો જ રસકમ કરેલો હોય છે, તેમ સાહિત્યકૃતિઓના અણુએ અણુમાં પણ તેના સર્જક આત્માના આચાર, વિચાર, ઊર્મિ આદિરૂપ એનું શીઘ્ર ધમકી રહેલું હોય એમાં નવાઇ જ શી ?

સંસ્કૃતિનું આ વ્યક્તિત્વ કોણે નિર્માણ કર્યું ? અવગત, એ ભાષા અને સંસ્કૃતિને ધકારી પ્રભાએ જ. જેની પ્રભાની પ્રકૃતિ, તેવી જ એની ભાષા, અને તેવી જ એની સંસ્કૃતિ. પ્રભા જે પ્રભાવશાળી વીર્યવાન, તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ પ્રભાવશાળી અને વીર્યવાન. પ્રભા જે નિર્માણ અને મુઠદાલ તો એની ભાષા અને સંસ્કૃતિ પણ નિર્માણ અને મુઠદાલ. આમ દરેક ભાષા, દરેક સંસ્કૃતિ પોતાને ધકારી પ્રભાની શીઘ્રતા અવિરોધી મુઠકી અંકિત હોય છે એ સિદ્ધ વાત છે. તો ભાષા અને સંસ્કૃતિ એ તો સામુદાયિક વસ્તુઓ છે, કોઇ એક જ વ્યક્તિને અધીન રહેનારી નહિ, પણ સૈકાના સૈકાઓથી અમિત માનવસમુદાયને કાચે ધણી કરતી વિશટ વસ્તુઓ છે, એવી સામુદાયિક વિશટ વસ્તુઓ પણ જે પેતાના સર્જકના શીઘ્રથી અંકિત હોય છે, તો સાહિત્યકલા તો વ્યક્તિક વસ્તુ છે, એની અને એના સર્જકની વચ્ચે તો જરા પણ વ્યવધાન વધારતો અત્યંત નિકટનો અને ધનિષ્ઠ સંબંધ હોય છે, તો એવો ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર સાહિત્યકલા એના સર્જક આત્માના શીઘ્રથી અંકિત આ વગર રહે જ શી રીતે ?

તેથી જ વિવેચનશાસ્ત્રનું એક સર્વશીલ મહાસત્ત્વ છે કે જેનું શીઘ્ર તેવી શૈલી—The style is the Man, એટલે એટલે લેખકના શીનો કોઇ વ્યવસ્થા આરિખાર, એના મોનસુરી કોઇ વિલક્ષણ મૂર્ત, એના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દોષ, ભાવના, કદબા આદિ સર્વનું કોન મૂઠ લિપિમાં લખાએલું અને છતાં એકવાર એ લિપિની ચાવી મળી ત્વડે દે તરત જ

પણ ચક્રો નથી. પચાસ સ્વરૂપમાં સમજવામાં આવે તો શેરી આવી અનિવાર્ય વસ્તુ છે. હવે શેરી એ તો આપણે જાણીએ છીએ તેમ અતિ સૂક્ષ્મ તરત છે-નગર ન દેખાય અને છતાં પ્રતિક્ષણ અનુભવાય એવી સાહિત્યની સૂક્ષ્મ ફેરમ છે-વડ઼ુંપર્યાના ચળવેલો જતા જુદી રીતે લેખકોએ કરીએ તો the breath and the finer spirit of literature છે. અર્થાત્ શેરી એ તો સાહિત્યનો સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મા છે. ત્યારે સાહિત્યના સૂક્ષ્મ પ્રાણ અને આત્મારૂપ શેરીને પણ એ એના સર્જકના શક્તિ સાથે આટલો અનિવાર્ય સંબંધ હોય, તો પછી એ શેરી :જેનો પ્રાણ અને આત્મા છે એણે જે સાહિત્ય તેને એ સર્જકના શીલ સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોય એમાં તો શંકા જ શી ! શેરી જો શીલનો આધાર હોય તો એ શેરી જેના અસ્તિત્વમાં વ્યાપી રહેશે છે એની સાહિત્યકૃતિ શીલનો અનિવાર્ય આધાર હોય એમાં સંશય જ શી ?

ત્યારે આટલી પ્રાથમિક વિચારણા પણ પુરતાર કરે છે કે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે જ અનિવાર્ય સંબંધ હોય છે. જગતના સાહિત્યમાથી થોડાં ઉદાહરણો લઈએ તો આ વાતની વિશેષ પ્રતીતિ થશે. ઉદાહરણો પહેલાં અન્ય પદ્ધતિનાં અને પછી અતિરેક પદ્ધતિનાં એમ ઉભય પ્રાર્થનાં લઈશું.

૨

પહેલું ઉદાહરણ ગુજરાતી સાહિત્યના મહાકવિ 'સરસ્વતીચંદ્રનું' લઈએ. એના ગુણરૂપ વિશે આગળી પેઢીને જે કહેવું હોય તે કલે કહે, પણ એનો અંગે-અંગમાં એના કર્તાત્વ શીલ ધરાવી રહ્યું છે એની કેમ પણ ના પાડી શકશે ? એના નાયકના ચલણમાં એના કર્તાત્વો પેલો નો જ એક જીવનપ્રયત્ન નથી પ્રતિબિંબિત થયો ? એના રજવાડી ચિત્રો તેમ ચિંતનોમાં એના કર્તાત્વો ભાવનગર વગેરે દેશી રાજ્યોનો રાજાસવ જ નથી પ્રકટ થઈ રહ્યો ? એના ત્રિવેણીસંગમના નિરૂપણમાં આગળના સંકલ્પિકાઓમાં દેશ સમક્ષ ખડા થયેલા પ્રભોના અધ્યક્ષ મનન દ્વારા પોતાના દેશપ્રાંધોની સ્થાપકિત સેવા કરવાનું એના કર્તાત્વ જીવનવત જ નથી મુલ

ત્વ ? એની ભાષાશૈલી એક બાબતથી બાબતદાદિનું સંસ્કૃત સાહિત્ય તેમ બીજી બાબતથી પશ્ચિમનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય એ બન્નેનું પરિશીલન કરનાર એના મહાસિક પંડિત કર્તાત્વ પટે પટે સ્મરણ નથી કરાવતી ? અને સરસ્વતીચંદ્ર, કુચુડ, ચંદ્રાવતી આદિ જેવા સારિત્વ-સૌન્દર્યથી ઝમી રહેલાં એનાં અનેક પાત્રોમાં પણ એના કર્તાત્વ અનુપમ શીલસંપત્તિ, વિશ્વ સાધુતા, all for others, nothing for myself એવું જીવનસૂત્ર સંકલિતાર Practical asceticism—એ બધું જ વ્યક્ત નથી થઈ રહ્યું ? It is a poor centre of man's action, himself એ બેનના મહાવાક્યને પણ એક કમળું આગળ વધી It is a poisonous centre of man's action, himself એવા રૂપનાં સુધારનાર સાચા નિષ્કામ કર્મ-યોગી અને ધર્મસૂત્રના અરેખરા પાર્શ્વની જ આ સમગ્રી સર્પિ નથી લાગતી ? સરસ્વતીચંદ્રમાં જે સરસ્વત્ય લક્ષો છે, સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં જે ચાતુરતા અને ઉત્કૃષ્ટતા રહેલી છે તે સર્વનું એના સર્જકના શીલનો જ સિદ્ધિપ્રાપ્તિ વાસ્તે નથી લાગતું ? એપર્યંતરામના મહા ઉદાત શીલ સિવાય બીજું કંઈ જ એ મધ્યમણિ સર્જન શકે એમ શું એવું અંગેઅંગ અસ્પર્ધિત રીતે પુરતાર નથી કરી રહ્યું ?

બીજું ઉદાહરણ કાલ્કિલ જેને Moral king of English Literature એવું ખિરૂદ આવે છે એ મિલ્ટનનું લઈએ. ગોતર્ધનરામ અને મિલ્ટન વચ્ચે અનેક રીતે એટલું બધું સામ્ય છે કે એના નામ પછી બીજાનું ચાલ આખા પિતા રહે જ નહિ. આ વિષયમાં મિલ્ટનનું નામ લઈએ કે તરત જ એના જીવન સંજ્ઞાથી પરિચિત સાહિત્યસિકો તો પોતાની ગેજ જ બોલી ઊઠશે કે શીલ એણે સાહિત્ય એ સર્વનું એના જેવું સર્વોદ ઉદાહરણ બીજું કાણે જ મળશે. કેમકે એણે જે કંઈ લખ્યું છે તે વળે અંગે આલેખકાત્મક-પોતાના જીવનપ્રસંગો, અનુભવો, આપવીતીઓ, વિચારો, મંતવ્યો આદિથી રંગાયેલું—એ એટલું જ નહિ, પણ એના રસ, રમિ, ભાવના

આદિષ્ટ એના શીશ્વની અનેકધા અક્ષિત થએલું છે. સર્જના શીશ્વની એની રચનાઓ પર ઊંડી અસર થય છે એ સિદ્ધાન્તનું એને પોતાને જ્ઞાન પણ થએલું, અને તે બહુ નાની વયે, એટલે એણે પોતાના શીશ્વની રક્ષા પણ બહુ જતનપૂર્વક કરેલી. 'The life of one aspiring to write great poetry must be a true poem એ એનું ઊર્મતી અવસ્થાનું વાક્ય બહુ જાણીતું છે. અને એ : પોને 'તો પહેલેથી જ great poetry લખવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખતો જ હતો, તેથી એણે પોને તો પોતાનું જીવન સાચા કાવ્યના જેવું સુંદર બનાવવાનો પહેલેથી જ આદર્શ રાખ્યો હતો અને પોતાનો આખો જીવનકાલ વધુનસાર જ યોજ્યો હતો. વિદ્યાર્થીશાખાથી જ, સતી નોટલી ચીવટ પોતાની શિષ્યશક્તિને મારે ગમે એટલી ચીવટ એ પોતાની આચારશુદ્ધિને મટે રાખતો હતો. આથી તેમ એના સુકુમાર સૌન્દર્યને લાંબે એ કૌલેજમાં હતો ત્યારે સૌએ એનું નામ Lady પણ પાડ્યું હતું. કૌલેજ હોય તો પછી પણ આપણી જાણમાં જેને આપણે મદાપ્તીસી કરીએ છીએ એ કપા કાળમાં પણ એ અત્યંત સંવશ્નપૂર્વક એનું જીવન માળતો હતો અને ઉદાત્ત કાવ્યરચનાને) અર્થે પોતાના શીશ્વને અને તેટલું ઉદાત્ત કરાવને સતત રીતે મથતો હતો. એના એ સ્વિસેનું એક અંગ્રેજ નિવેશકે વર્ણન કર્યું છે કે Milton at Horton made up his mind to be a great poet—neither more nor less, and with that end in view he toiled unceasingly. A more solemn dedication of a man by himself to the poetical office cannot be imagined. Everything about him becamen, as it were, pontifical, almost sacramental. A poet's soul must contain the perfect shape of all things good, wise, and just. His body must be spotless and without blemish, his life pure, his thoughts high, his studies

intense. There was no drinking at the 'Mermaid' for John Milton. આવી જ કોર શીશ્વ સાધનાનું મહાકાવ્ય તે જ Paradise Lost. વર્ગોની સાધનાને પરિણામે જે વિશિષ્ટ ચારિત્ર્યસૌન્દર્ય મિલતે સિદ્ધ થયેલું તેનો જ અક્ષરતત્ત્વે તે Paradise Lost, Samson Agonistes, Comus આદિ સાહિત્યકૃતિઓ. મિલ્ટનનું શીશ્વ આટલું અભિજન નહોત તો આવી ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિઓ એ રચી જ ન શક્યો હોત અને સાહિત્યમાં એનું જે 'મહાગૌરવપાતું' સ્થાન છે તે એ પ્રાપ્ત પણ કરી ન શક્યો હોત એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી.

ત્રીજું નાનકડું ઉદાહરણ ૨૧. રમણભાઈના 'ગર્ભના પર્વત' નું લખ્યો. એમાં ગોવર્ધનરામ કે મિલ્ટનની કૃતિઓના નોટલું ચોરસ તો નથી જ, છતાં શીશ્વ તેનું સાહિત્ય એ સ્વયંનું એ નાનું છતાં સચોટ દર્શાવે છે. 'રામનો પર્વત' એટલે ૨૧. રમણભાઈના જીવન અને શીશ્વની આગેદ્યુલ લઘુકૃતિ. ૨૨. રમણભાઈના જીવન તેમ પ્રકૃતિનાં સંઘર્ષાં મુખ્ય મુખ્ય પાસાં એમાં સુરજી રીતે પ્રતિબિંબિત થયાં છે. ૨૩. રમણભાઈ એટલે કર્તવ્યપરંપરા, નીતિપ્રેમી, ધર્મરત્ન, ઓદારદિવ્યવાદી, સંપ્રદાયપ્રાર્થક સમજના પુરુષ. એમના શીશ્વના આ સ્વર્ગા અંશોનું સાહિત્યીકરણ એ જ 'રામનો પર્વત' કે બીજું કંઈ !

જેનું શીશ્વ તેનું સાહિત્ય, શીશ્વની ઉદાત્તતા હોય તો જ પ્રકૃતિમાં ઉદાત્તતા આવે, ત્યાં ત્યાં ઉચ્ચ સાહિત્ય રચાયું છે ત્યાં ત્યાં એની ખાજી એના રચનાનું ઉચ્ચ શીશ્વ જ પ્રેરકબળ રૂપે કામ કરી રહ્યું હતું એ સત્યનાં આ ઉપરાંત પણ બીજાં અનેક ઉદાહરણો આપી સમજ એમ છે, પરંતુ આ નાનકડા લેખમાં એ જીવનને મટે અશક્ય નથી. પણ આના જગતનું સાહિત્ય તપોશી વળે, ત્યાં ત્યાં સર્જનની અસંખ્ય સર્વઆત્મ ઉદાત્તતા જોવામાં આવી છે ત્યાં ત્યાં એને અનુરૂપ એની એના રચના શીશ્વની ઉદાત્તતા પણ એની

પાછળ કામ કરી રહેલી સર્વત્ર નહિ તેા ઘણે પુરે ઠેકાણે તેા અવશ્ય જાણશે આનેા અર્થ એમ નહિ કે કેવળ શીલ કે સાધુતા ઉચ્ચ સર્જનને માટે પર્ણાત છે. અથવા માણસ અસ્થિપરાળી ઘણે એટલે લાભલેા જ ઉચ્ચ કારિનેા સાહિત્યકાર થઈ જવાનો. ના, એમ નહિજ. સાહિત્યસર્જનની શુદ્ધિ, નિદ્રતા, પ્રતિજ્ઞા આદિ સામાન્ય અનિવાર્ય સાધન સંપત્તિ તેા એનામાં પ્રથમ જ જોઈશે, પણ સાથે જો સાહિત્ય ઉચ્ચ પ્રકારનું સર્જનું હોય તેા આ બધા ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રકારનું શીલ પણ જોઈશે એ આંહી કહેવાનું તારવશે છે. શીલની અમુક પ્રકારની સુસ્તતા વગર કે ઉચ્ચતા વગર સાહિત્યમાં સુન્દરતા કે ઉચ્ચતા આવી શકતી જ નથી એમ જગતસાહિત્યના અભ્યાસથી પણ પ્રણામરો દર્શાવે તેા અચૂક બતાવી આપશે. થોડા અપવાદો અવશ્ય નીકળશે, અને એ અપવાદો વિશે શો ખુશરો કરેના, એ દર્શવોમાં શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે જે વિશ્વવાદ કેળાવ છે તેને કઈ રીતે પકાવશે તેના વીગતવાદ વિચાર આપણે આગળ કરવાના જ છીએ. પણ એ અપવાદો હાલ તરત જરા ગાજીર રાખીને બોલીએ તેા જગતના ક્ષણના નહિ તેા મેટા બાગના સિદ્ધ સાહિત્યધર્મોની મહત્તાનું મૂળ અંગના સર્જકના શીલની કોઈ નહિ તે કોઈ પ્રકારની ઉચ્ચતામાં જ રહેલું હતું એમ કહેવામાં વાંધ નથી.

ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભવ સાહિત્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની પાછળ ઉદ્ભવ શીલ હોય છે એ અવશ્યવર્તમાન થોડાં ઉદાહરણો આપણે નેમ જવા દેને ત્યાં ત્યાં શીલની ઉદ્ભવતા નથી હોતી, ત્યાં ત્યાં સદ્વિધ પણ ઉદ્ભવ નથી હોતું, અથવા રોજની નેટલી અનુદાતતા તેટલી સાહિત્યની પણ અનુદાતતા, એ બનિરેકલાખિનાં શેર્યાં ઉદાહરણો જોઈએ.

પહેલું ઉદાહરણ આપણા નર્મદનું લખએ, શીલની ઉદ્ભવતા સર્જકની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણમાં એના સાહિત્યને કેવું ઉદાત બનાવા શકે તેમ એની અનુદાતતા એન કેવું પણસાકે એ બન્નેનું નર્મદના જેવું રચક વાદ્યકે દર્શાવ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખીલું જવાસે જ જરૂર.

એની 'દિલ્હોની પડતી', 'વીરમિદ' શૈશોદ્યોધનનાં કાળે, સમુદાયકિતનાં કાળો આદિ સર્જકો દૃનિએને એની પ્રતિની અંદરની સ્વદેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ, સૌર્વ, રેક, સ્વમાન, લગાવક જુલોસો એ બધા એના ઉદ્ભવ અંશોએ જ ઉચ્ચ બતાવેલ છે. પણ બીજા ગાજીરો એના શીલમાં અનુદાત પણ કેટલુંક હતું અને તે એના સાહિત્યમાં આખા વગર રહ્યું નથી. 'રુદનસિંહ' 'ધમધમ લોહી વહે ને દજામે' મદામે 'અઢા શી નયતગતી તમવીર તાકત તરિ', 'વગેરે અશીલ મૃગાર કાચો, 'જગુર્જીવ', 'વેધઅચિત' વગેરેમાં એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. એની કવિતાને કેવળ નીતિનીજ નહિ પણ શુદ્ધ રસ અને કલાની દૃષ્ટિએ દર્શાવ કરી તે એની આ અનુદાત કામતાએ જ, એના શીલમાં જે લાપટ ન હોત અથવા ઉદાત કામતા નહોત તેા એની કવિતા અત્યારે છે એ કરતાં અનેક મણી ઉચ્ચ કોટની બની રાહી હોત એ ચોક્કસ છે. લેખકના શીલની ક્ષતિ એને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ મદાને માટે કેવે ભયકર ફટકો લગાવે છે એનું આ ભારે બનતીય ઉદાહરણ છે. કેવળ સાહિત્યકારિનેા અવર પણ શીલરૂપ કેટલી આવરણ છે તે નર્મદ નેટલુ કલાય ખીલું કેઈજ નોંદ શીખવે.

બીજું ઉદાહરણ એનાનું લખએ. જીવનની, જીવનનાં અમુક મહત્તર વરસોની પજ, સર્જકની મુમત્ત સાહિત્ય પ્રતિજ્ઞા પર કરી વજૂનેપ જેવી છાપ પડે છે, અને એ રસમાં ઘસાઈ મળેલું એનું શીલ એના જીવનકરના મજનને પોતાના રંગથી કેવું આગાદ રંગી દે છે એનું એમલ કોણ નેનું બીલું દર્શાવ આપે જ મનશે. એમિત મોજા એટલે આપણા સાહિત્યનાં પાત્ર નાએ બાળીને પારથવ કરારીએ તેા 'દિવ્યધનુ'માંના ધના બજાનો કિશન છુટાડા રુનીની ઉંમર કેટલાકે પસાર કર્યું પડી ચોરી ઉંમરે મરણકાં બન્ને દોષ એવે સાહિત્યપ્રર, ધનાબળના ટેરસાનું ચાતરણ તેા આપણા દિલ્હુ દરિયોતોનું હેલ છે એનું શુદ્ધ, પવિત્ર, ધર્મધનપણ હતું, પણ એવાને નેટલામાં જુલાનીના વરસો રાખી પડેમાં તે ના ખરેખર મંથાના મીનરી ચો

એવો દેશવાડો હતો. એવા બીભત્સ દેશવાડની બીભત્સતા પુચારીતા દિવસોમાં એના અંતરમાં અંકાઇ ગઈ, એવું શીઘ્ર ત્યારથી એ બીભ બીભત્સતામાં બની ગયું, એટલે પછી પોતાનું આખું જીવન એણે એ બીભત્સના ચીતરવામાં જ ગાળ્યું. જાણતા, નહિય, વાસ્તવવાદનો આ મહાન આમાલ કંઈ પહેલેથી એવો નહોતો. પુવાવરવામાં તો એ પણ સંપૂર્ણ સુધેરો હોય છે એવો આદર્શવાદી, ભાવનાવિદારી, દર્શનદ્રશ્ય દત્તો. આમાંથી એનું જે પરિવર્તન થયું તે કિમ્બી જુવાનીમાં જે એ વચ્ચે એને Latin Quarters માં બારે કંગાલિયતમાં ગાળ્યા પડ્યાં તેને કીરે આદો એને ખાવાનાં સાંભા પડતાં, શિયાળાની કડકડતી ફંદીમાં કાચ સમવાતો વિચાર આવ્યો. હોય તો પોતાની જોશીમાં ગરમી રાખવાનું મધન ન લેવાને લીધે. પચારીમાં જામળા એટલી, એક દાયકા મીઠાનતી અને બીભ દાયકા કલમ રાખી, પચારીમાં પડ્યા પડ્યા જ તેને કમળું પડતું. આદો એને વેરવાઓની બાળ્યમાં જ રહેતું પડતું. પોતે રહેતો હતો એની આજીવનભાગી સુધારી જોશીમાં વેરવાઓનો કુરાચાર ચાલી રહ્યો હોય, અને લગ્નનાં પાતળાં પારિશદોમાંથી એમના કુરાચારસમવગા સીકારશબ્દો આપી રાત એને સંભળાયા કરતા હોય, એવી રીતે એને જીવન ગાળતું પડેલું. ચાલી રીશદમાં એના આદર્શવાદ ક્યા સુધી ટકે? એનો ચરિત્રકાર કહે છે તેમ Poverty, Hunger, Squalor. Under the deadly scourge of these things, the flood of romanticism was washing. આ દિવસોમાં એને એવા ગંદાં કાદવાં તુડ્યાં કપડાં પહેર્યા પડતાં કે એ રતા પે વધતે નીચે તોપણ કો કાંઈ એને વિરરકાર કર્યાં. અને મૂળે એનું અંતર આખું, અંકડો અને પ્રસંગે એને ખૂબ વચ્ચું લગતું, અને એનું જાભિમાન જિજ્ઞાસુ આવતું. એ પોતે કહે છે:- I felt the crowd move apart from me, and point its finger at me. Division! Sarcasms were hurled at me. I bowed my

head for a time and wondered what crime I could have committed, I so young, and my soul so affectionate. ...Then I lifted my brow and a great pride came to my heart. I felt myself great beside these dwarfs, I addressed my self to the Muse, and thought that if Heaven should preserve a name for me, I would feel delight in hurling this name back at their faces, like a supreme retort to their stupid scorn. એવાની મહત્ત્વ સાહિત્યકરિતામાં બીજા આ મનોદશામાં રહેતાં છે આજે માણ્ય નમારે મ દેવપર મને પારે ખોળાને ત્યાં આજીવન આજીવન સદન કરતું પડેલું એ દેશવાડની બીભત્સતાનાં જ ચિત્રો દોરે ને? પોતાને જે કંગાલિયતે રિજાવેલો તે કંગાલિયતને જ એ તપસ-કથાઓની પરંપરાદ્રશ્ય અમર કરે ને? જે વેસાઓના સીકારશબ્દો વચ્ચે એને કડકડતી ફંદીમાં રાત્રિએ જાળવી પડેલી તે વેસાઓની જ વાંતાઓ એ પછી લખેને? એમિલ એવાનું જીવન સાહિત્યકરના શીઘ્રમાં જે અનુદાત અંશે આવી મળા હોય તે એના સમર્પનમાં દેવા અમર રાજ જાય છે એનું જ નહિ, પણ સાહિત્યકારની સમાજ પૂરતી સંભાળ ન રાખે અને એને કંગાલિયતમાં સલા દે તો કેવું પરિણામ આવે એનું પણ આપણને સીમે વિચારમાં નાખી દે એનું પ્રવલ રજાત છે.

એણું ઉદાહરણ ટોલસ્ટોયનું લઈએ. અનુદાતશીલવા ઉદાહરણમાં આ મહાત્માનું નામ અંખાતું એમને કે- સાક પાચો! કથમ અમકરો, પણ આ મહાત્માના શીઘ્રમાં પણ અનુદાતના કંઈ જોશી નહોતી અને એટલી અનુદાત અનુદાતતા હતાં એણે અત સુધી ઉદાતતાને મઠિ મળા ક્યું અને શુદ્ધિ અને ઉત્તમ જીવનને જ આજીવનમાં ક્યો એમાં જ એની મહત્ત્વના રહેલી છે. ટોલસ્ટોય એટલે એક રીતે કહીએ - શરદમર્થી બીજી

Matthew Josephson : Zola and his Times

નીકલેલું કમળ, એના જન્મ સમયનું રસિયાનું અને પૂરોત્તમ વાતાવરણ નીતિદષ્ટિએ કાદર જેવું જ. આજીવન સર્વજન પ્રાણીયાર વ્યાપી થયેલો, જીવનની નિત્ય વસ્તુરૂપ બની ગયેલો, આવી પારંપરિક વસ્તુ એ બિચારો, એટલે એના જીવન અને સાદિત્ય પર પણ એની ભારે અસર થયેલી. એના જીવનમાં અધઃપાતનના પ્રસંગો ઘણા આવે છે પણ એનો આત્મા મૂળે ઉચ્ચશક્તિ એટલે પ્રખળ આસુરી સંપત્તિના આકર્ષણ સામે પણ અતે એની દૈવીસંપત્તિનો જ વિજય થયેલો. એના સર્જનમાં આ બધું સ્વચ્છ રીતે ભેદ શક્ય છે એની સાહિત્યકૃતિઓમાં પાપ, મુના, દુઃખાર, બ્રહ્મા એ બધું એટલી બધી વાર આવે છે અને એના અંતરે અવરોધો આવે છે કે મહાત્મા ગણાતા આ સાદિત્યકારમાં આ બધું ક્યાંથી આવ્યું એમ જ વાંચનારને પ્રથમ દષ્ટિએ તો થાય છે, ઘણીવાર તો એમ જ લાગે છે કે જ્યારે આખું નરક જ વિશાળ રૂપમાં એની કૃતિઓમાં બંધ થયેલું છે. આજીવન સાધુ પુરુષના સર્જનમાં આવું બંધ કર નરક દેખાતે એના કાકા પહેલાં તો મુજબ જ લાગે છે. પણ પછી જ્યારે એના જીવનની યોગ્યતા જાણે છે, એના પોતાના શીલનાં શુભાશુભ બંને તત્વોનો પરિચય પામે છે, અને એ બંને તરફ અંત સુધી એના અંતરમાં સ્થાપના થાય છે ત્યારે જ્યારે એ જાણે છે ત્યારે એને બધી વાતનો પુરાસો થઈ જાય છે. ત્યારે એને સમજાય છે કે એની સાહિત્યકૃતિઓની અંદરનું આ બધું નરક એ તો ખુદ ટાલ્ટોલના પોતાના જ શીલની અંદર જે કેટલાક આસુરી અંશો હતા તેનું જ આકર્ષણ છે. ખરું છે કે આ બધાં આસુરી તરફો એના સર્જનમાં સિદ્ધાન્તપક્ષમાં નહિ પણ પૂર્વપક્ષમાં જ રહે છે. એ તરફોનો પોતાની સાદિત્યકૃતિઓમાં એ કદી જે વિજય થયેલો જતાવતો નથી, પણ અંતરે એના વિનાશ થયેલો એ ચીતરે છે-છતાં એના જેવા ભાવનાથી કંઈપર અને મર્મપરાયણ આધ્યાત્મિક સાદિત્યકારની કૃતિઓમાં પૂર્વપક્ષે પણ આટલી બધી અદ્ભુતતા આવી એ એના શીલની અંદરની અનુસૂતતાનું જ

પરિણામ. સર્જક પાછળથી સાધુ પુરુષ થાય છતાં જીવનના પૂર્વભાગમાં પાણી ને એના શીલમાં કંઈ સહે પેલી થયો હોય, કંઈ મિટ્ટી દાખલ થઈ ગઈ હોય, તો એની ઉત્સાહશક્તિની સાતી સાધુતા છતાં અને એકદરે તો એના જીવનમાં દૈવીશક્તિનું પ્રાધાન્ય હોવા છતાં પેલું એક વાર દાખલ થઈ ગયેલું અનુસૂત તરફ એના સર્જનમાં ક્યાંક ક્યાંક તો કદી નીકળ્યા વગર રહેલું જ નથી એ ટાલ્ટોલની કૃતિઓ પગલે પગલે પુસ્તકરૂપે છે, અનુકૂળ જીવન અને સ્વભાવની અશુદ્ધિ એના સર્જનને અશુદ્ધ રૂપમાં તો રંગ્યા વિના રહેતી જ નથી. એનું એના કૃતિમુખ્ય આ રીતે મુંઝવે ઉદાહરણ છે

ત્યારે અનુવચન તરફ ઉલ્લેખ પ્રાદર્શ આ થોડાં ઉદાહરણો ઉપરથી પણ વાચક એટલું તો જાણ શકશે કે લેખકના શીલ અને સાદિત્ય વચ્ચે જરા જેટલો પણ સંબંધ હોતો નથી એમ ઘણીવાર આપણે માની લઈએ છીએ એ ખૂબ છે. જગતના સર્વજ્ઞ નંદિ તો ઘણાખરા સાદિત્યકારોના જીવન અને સર્જનનો જો સહમ અભ્યાસ કરીએ તો આપણને માલૂમ પડે કે એમની કૃતિઓ એમના અનુભવ, આચાર, વિચાર, રાગ, દ્રેષ, આક્રિષ્ણ એમનું જ શીલ તેનાથી ક્યાંક નંદિ ને ક્યાંક એક નંદિ તો બીજી રીતે તો રંગાયા વિના રહેતી જ નથી. એમની કૃતિઓની જે મહત્તા છે તે ઘણીવાર તો એમના શીલની મહત્તાનું જ વાક્યમય સ્વરૂપ હોય છે. એ જ રીતે એમની કૃતિઓની અંદર જે અશુભ તરફો જોવામાં આવે છે તે પણ એમના જીવનમાં કાંઈક પ્રસંગે જાણે અનુભવે જે અશુભ આચાર વિચાર એમને હાથે થઈ ગયેલો અને એમના શીલમાં સ્વચ્છ અસ્વચ્છ રૂપે જગજગ થયેલો તેના જ પરિણામ રૂપ હોય છે. અર્થાત્ શીલ તેનું સાદિત્ય એ સર્વથા નંદિ તો મોટે ભાગે તો સાચું છે, અને ત્યાં ત્યાં સાદિત્ય લેખકના શીલના શીઘ્ર પ્રતિબિંબ જેવું નથી હોતું ત્યાં પણ એ બે વચ્ચે અશુદ્ધ ભવનો સંબંધ તો અવશ્ય રહેલો હોય જ છે. અર્થાત્ લેખકનું શીલ એના સાદિત્ય પર ક્યાંક નંદિનો ક્યાંક, શીલનો નંદિ તો આકાશની પથ્થર અસર તો ક્યાં વગર રહેતું જ નથી. કસલા તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો

ને વિચાર કરીએ, સાહિત્યકૃતિ એના સર્જકના માનસ-
માંથી કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે એના ચિત્તમ પરિણામ એ
પૃથક્કરણ કરીએ તોપણ આ જ વાત દર્શાવે થશે.

૩

કદા એટલે શું? આ વિષયના મહાચિંતક
ટૉલસ્ટોયને જ બોલવા દુએ: Art is a human
activity consisting in this, that
one man consciously by means
of certain external signs, hands on
to others feelings he has lived through
and that others are infected by those
feelings and also experience them.
અર્થાત પોતે જીવનમાં એકવાર જીવી ગયેલ હોય એવા ભાવનું
સાબિતી આપવાનું કાલ અન્યના ચિત્તમાં સંક્રમણ કરવું
અને એ રીતે અન્યને એ ભાવનો એટલો જ ખરો એવું
લગાડવો કે પોતે અનુભવેલો ભાવ તે બીજા પણ અને
અનુભવે-આ જાતની જે પ્રવૃત્તિ તેનું નામ કદા. આ
પ્રમાણે કદા કે સાહિત્ય એટલે કંઈ અમુક ભાવ કે
જીમિનું કેવળ આલેખન કે નિરૂપણ જ નથી, પણ એ
ભાવ કે જીમિનું કલાકાર કે સાહિત્યકારના ચિત્તમાંથી
બોધતા કે વ્યક્તતા ચિત્તમાં સંક્રમણ છે. અને આવું
સંક્રમણ ત્યારે જ શક્ય અને છે કે ત્યારે એ ભાવ કે જીમિ
સર્જકે પોતાના ચિત્તમાં અત્યંત તત્ત્વમયતાપૂર્વક અનુભવેલ
હોય-આસ્તિક કે કાવ્યનિર્મિત કાલપણ જીવનમાં એણે
ઉત્કટતાપૂર્વક ખરેખર અનુભવેલ હોય. એટલે સત્તી કલા કે
સાચા સાહિત્યમાં હંભને સ્થાન જ નથી માત્ર સ્વપોતે
જીવનમાં જાતે અનુભવેલ નહોય એવા ભાવોનું આલેખન
કે નિરૂપણ કરી શકે, પણ એનું મહત્ત્વ ન કરી શકે-એનું
સંક્રમણ કરવા નેટનું પ્રાપ્ત્ય તો એ ભાવ ત્યારે
એણે અત્યંત ઉત્કટતાપૂર્વક જીવનમાં અનુભવેલ હોય
અને એનું શીલ ત્યારે એ અનુભવથી કાલ વિચિત્ર
પ્રકારે અકિત યદ્ય ગમેલ હોય ત્યારે જ શક્ય બન
ત. એટલે સાચી કલા કે સાહિત્યનું આ લક્ષણ એ
આપણે ખરાબ જાદ રાખીએ તો શીલ અને સાહિત્ય

વચ્ચે જગતમાં ક્યાં ક્યાં વિસંવાદ એવામાં આવે છે
તેમાંના ધણાખરાનો તો ખુલાસો થઈ જશે કેમકે આ
લક્ષણની કોઈકીએ આનુપૂર્વક તપાસીશું તો શીલ અને
સાહિત્ય વચ્ચે વિસંવાદ હેખાતો હોય એવી ધણીખરી
રચનાઓ સાચી કલાના વર્ગમાં દાખલ થવાને પાત્ર જ
આપણને નહિ લાગે એ રચનાઓમાં અમુક ભાવોનું
આલેખન ધણું દુરો ખરું, પણ એ રચનાઓના
આસ્વાદ્યથી એ આલેખિત ભાવોનું સંક્રમણ અન્યના
ચિત્તમાં ભાગ્યે જ થતું દરો, એનું સંક્રમણ તો એના
સર્જકે ત્યારે એ ભાવ જીવનમાં ખરેખર અનુભવેલ
હોય-પછી વાસ્તવિક જીવનમાં કે કાવ્યનિર્મિત જીવનમાં
એ ચોક્ક વસ્તુ છે, પણ ક્યાંક પણ ખરેખર અનુભવેલ
હોય-અને એવી ઉત્કટ રીતે તે તત્ત્વમયતાપૂર્વક અનુભવેલ
હોય કે એના શીલ પર કાલ વિચિત્ર પ્રકારની કાવ્ય
પાડી ભાવ-એને સર્જનદ્વારા અન્ય ક્યાં વિના એન ન પડે
એવી જોડી કાવ્ય પાડી ભાવ, ત્યારે જ શક્ય અને છે.
એટલે સાચી કલામાં અંત અનુભવ એનો અનિવાર્ય
અગત્યની વસ્તુ છે. કદા કે સાહિત્ય કર્મ અદ્યથી
આવના નથી, એના જન્મ કંઈ અનનિર્મિતમાંથી કાલ
એકાએક આવીને પ્રેરણા કંઈકી ભાવ એ રીતે, થતો નથી.
એ તો સ્વાનુભવના ખીજમાંથી જ જન્મે છે, પ્રેરણા
મળતી હોય તોપણ તે અદ્યથી નહિ પણ સ્વાનુભવ-
ની ઉત્કટતામાંથી જ મળે છે. સ્વાનુભવ વચ્ચે જે કર્મ
લખાય તે લખાણ હોઈ શકે, પણ સંક્રમણ સાહિત્ય ન
હોઈ શકે. માત્ર સ્વપનાથી કે વાતાવરણમાંથી કે પર-
માર્થી અમુક વિચારો કે ભાવો લખને પોતાની રચનામાં
એ વિચારો કે ભાવોનો જન્મ સમજે હેખાડો કરી શકે,
પણ એ ભાવોનું અન્યના ચિત્તમાં સંક્રમણ તો તને
એ ભાવો અનુભવના વચ્ચે કદી પણ ન જ કરી શકે.
એટલે હંભ, પ્રતારણા કે ખેલાડીપણું હોય ત્યાં કદાથી
કલાનો અંશ જ નથી. ત્યાં અમુક ભાવોનું પ્રવર્તન
થઈ શકે, અને ખેલાડી ખાબદો પુરુષ હોય તો પોતાની
એ કલ્પન પ્રત્યે લોકોનું પડીકર લઈ ખેંચી શકે,
પણ એ ભાવોનું લોકોને સાચું સંવેદન એ નહિ જ
કરાઈ શકે, અને સદાને માટે સૌ કેલને એનું સંવેદન

કરાવી શકે, એની ચિરંજીવ ભાવસંકમ્પશક્તિ તો એની એ રમતમાં નહિ જ આવી શકે. એ ચિરંજીવ ભાવસંકમ્પશક્તિ તો એ ભાવો એણે જો જોને અનુભવ્યા હશે અને છત્રનમાં ધૂંટીધૂંટીને પોતાના શીલના અંશરૂપ બનાવી દીધા હશે તો જ એના સર્જનમાં આવી શકશે.

સાહિત્યકલાના સર્જનઆપારનું પ્રપક્વશ્લ ક્રીએ, સાચી કલા કલાકારના માનસમાંથી કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે એનું નિરીક્ષણ કરીએ, તોપણ આ જ વાત પુરવાર થશે. આંતરે માટે માનસસાક્ષી ત્રિજીવરતરી મર્યામાં પડવાની જરૂર નથી, તેમ આંદોં સ્વજ સમય પણ નથી, પણ જે જોતે સાચો કવિ હોતો અને કવિત્વઆપારનો મર્મરૂ ચિંતક હોતો એવા વર્તનવર્તનો જ અભિગ્રાહ દર્શાવે. એ કહે છે કે Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings; it takes its origin from emotion recollected in tranquillity; the emotion is contemplated till by a species of reaction, the tranquillity gradually disappears, no emotion kindred to that which was before the subject of contemplation, is gradually produced, and does itself actually exist in the mind.

અર્થાત્ સર્જનઆપારનાં પ્રથમ ક્રમિક અંગો (૧) કેષ ભાવ કે લાગણીનો ઉત્કટ અનુભવ, પછી (૨) એ ભાવ કે લાગણીનું સમન અને પછી ચિત્તમાં એનું અમુક વખત ચિંતન કે મુંઝવણ થવા પછી-ઘટમાં ઘૂંટણ પછી કંઈ નિમિત્ત મળતાં એ લાગણી કે ભાવનું પુનઃસંચલન. આ પુનઃસંચલનમાંથી એ કૃતિનો તાર્કાલિક જન્મ. એટલે કે કુદરતમાં જે બધે બની રહ્યું છે તેજ કલા-સર્જનમાં પણ બની રહ્યું છે: પહેલું ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં બીજ પડે પછી અમુક વખત સુધી એ બીજ ત્યાં પડી રહે અને જુમીની સાથે મળી જાય, અને પછી છેવટ તેમાંથી તમે આંદુર ફૂટે. કલાકારની દષ્ટિએ જીવનમાં કંઈ ભાવનો, લીધો અનુભવ-ચિતને આપે ન આપે

ત્યાં તો પક્ષાર થઈ જાય એવો ઉપરચોટિયો સ્વર્ગમાન જ નહિ, પણ ચિત્તમાં ઉત્કટ હોય કેપત કરે એવો લીધો અનુભવ થાય-એ એનું બીજ, પછી એ અનુભવ એની મનોભૂમિમાં અમુક વખત સુધી વસે, એનું ચિત્ત પોતાની બંધી પ્રક્રિયાઓ કરીતે એ બીજને આત્મસાત્ કરી દે, એ એના બીજપોષણ (in incubation) રૂપ બીજ અવસ્થા, અને પછી એમાંથી કૃતિ જન્મે તે જોઈ આવે. એટલે કેષપણ સાચી કલાકૃતિ જન્માવવી હોય તો એને માટે એવસુઓ અનિવાર્ય અગત્યની: એક તો એકે કેષપણ ભાવનો ઉત્કટ સ્વાનુભવ, અને બીજ એ કે એ સ્વાનુભવને પોતાના ઘટમાં ધૂંટીને પોતાના શીલના અંશરૂપ બનાવી દેવો. હરદાય પણ વર્તનવર્તના અભિગ્રાહી સાખ દેતો હોય એમ જતાં. રતન રીતે એ જ કહે છે: To evoke in oneself a feeling one has once experienced and having evoked it in oneself thereby by means of movements lines, colours, sounds, or forms expressed in words, so to transmit that feeling that others experience the same feeling-this is the activity of art. આ રીતે સાચી કલાકૃતિ ઉત્પન્ન થવાને માટે લીધું ભાવસંચલન એ પરમ આવશ્યક વસ્તુ છે. પણ આ ભાવસંચલન કંઈ કલાકાર પોતે જાહેર તરફ અથવા ધમ્મે એ વિપવનું કરી શકતો નથી. એ ભાવસંચલન તો એ ત્યારે જ કરી શકે છે કે જ્યારે એ ભાવને અનુરૂપ અનુભવરૂપી બીજ એના ચિત્તમાં અગાધ પડી ચૂકયું હોય અને એ અનુભવરૂપી બીજને ઘટમાં ધૂંટીને પોતાના શીલના અંશરૂપ એણે બનાવી દીધું હોય. ક્યા એ કંઈ કલાકારની દાશી નથી કે એ હુકમ કરે કે તરત તે આવીને હાજર થઈ જાય, એ તો એની દેવી છે, અને જે સ્વરૂપે એના સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તેને અનુરૂપ અનુભવ અને શીલસાધના હોય તો જ તે પ્રકટ થાય છે.

ઘણરજ કહે છે તેમ The best words in the best order એનું નામ કવિતા. આ જ પ્રસાદે

કલાનું લક્ષણ - બાંધવું હોય તો આપણે કહી શકીએ
 કે યોગ્યતમ ઉપાદાનનું યોગ્યતમ સંયોજન તેનું નામ
 કલા. દરે જણ વિચાર કરે કે આ યોગ્યતમ ઉપાદાન કે સામ-
 મીનુ યોગ્યતમ સંયોજન કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે ક્યાંથી?
 એ તે શું ક્યાં અદર્શી આવે છે? શું કોઈ દેવ
 આવીને સર્જના કાનમાં એની કુંકે મારી બલ્ય છે?
 શું આકાશમાંથી કોઈ અદ્ભુત પ્રેરણા એને આ
 યોગ્યતમ સામમીનું યોગ્યતમ સંયોજન કરવાની યથા
 આવે છે? સીધો, સારો માનવી જેવો માનવી, એને આ
 ગાંધર્વનગરી સર્જવાનું સામર્થ્ય મળે છે ક્યાંથી? એની
 કમ્પના, એની શુદ્ધિ, એની પ્રતિભા, એ બધું ખરૂં
 મળ્યું એ બધું કેવળ સાધ્ય છે, એ સાધ્યસ્થાવરમાં
 સમજાવનારો તથ્યો તે એનો કોઈ ઉત્કટ સ્ફુટનભર
 અને સ્થાનુભરમાં રાગદોષો કાઢેલું એનું શીલ જ.
 એ સ્થાનુભર અને શીલની ઉત્કટતા જ એને યોગ્યતમ
 સામમીનું યોગ્યતમ સંયોજન કરવાનું સામર્થ્ય આપે
 છે. કલાકારો અને સાહિત્યકારો પ્રેરણા પ્રેરણાની વધુ
 સમજી બુઝો પાડ્યા કરે છે, પણ પ્રેરણા એ કોઈ
 બાહ્ય પદાર્થ છે જ નહિ, આંતર અનુભવની ઉત્કટતા
 એ જ પ્રેરણા છે, એ સિદ્ધાંત પ્રેરણા જેવી બીજી કોઈ
 વસ્તુ જ નથી. આપણા કલાકારો અને સાહિત્યકારોમાં
 એ પોતાના સર્જનવ્યાપારનું મૂલ્યકરણ કરવા જેટલી
 સૂક્ષ્મ કુશળ શુદ્ધિ હોય અને એવા શુદ્ધિકૃત મૂલ્યકરણને
 અને જે જગદાવ તે દિગ્ગતોનો પોતે જ દંભ કર્યા વગર
 વધારા રૂપમાં પ્રકટ કરવા જેટલી અમાન્યુદ્યા હોય તો
 એ સૌ આ જ વાત કમ્પણ કરે કે એમની એકેએક
 કૃતિની પાછળ છુપવનો કોઈ ઉત્કટ અનુભવ રહેલો
 હોય, અને એ અનુભવરૂપી બીજ પર એના શ્રીકાંધી
 રાગ કે હોમનું જે સતત સંચલન યથા તેમાંથી જ એમની
 એ કૃતિરૂપી અંકુર પુટેલો. આપણે જેને પ્રેરણા કહીએ
 છીએ તે તો એને યથોક્ત અનુભવની ઉત્કટતા જ માન
 છે. એ અનુભવ જે અને અત્યંત ઉત્કટ રૂપમાં ધરો
 લેશે તો તેને કલાનું કેવળ આપવાને એને નિર્દર રૂપે રજા
 કરશે, ન્યામિત્તે કલારૂપે એને પ્રકટ નહિ કરે ત્યાં સુધી
 એને જ પરા જ નહિ દે. અને ન પણ એ અનુભવને

પૂર્ણ માપમાં યોગ્યતમ વાદન અને યોગ્યતમ સંયોજન
 દ્વારા પોતાને જેવો અનુભવ ધર્યો તેવો જ એ કલાના
 એકેએક ભેદકાને યાજ એવા સ્વરૂપમાં પ્રકટ નહિ કરે
 ત્યાં સુધી એને જ પરા નહિ દે. જગતના આદિકાળથી
 આટલા બધા કલાકારો અને સાહિત્યકારો નિરતર
 રીતે પોતાના મોઢીનું પાણી ક્યાં કરે છે એ શું કેવળ
 દલાકાર ગદ્યાવાની કૃતિને જ માટે? નહિ જ, કૃતિને
 મોઢાં ખરેખર બહુ જખરો છે, છતાં આટલી બધી મહે-
 નત આ સૌ કલાકારો જે અનદિકાળથી કરી રહ્યા છે
 અને પોતાનું સમસ્ત જીવન જ એ કલાને ખાતર જે
 નિચોડી રહ્યા છે તે, એમને જીવનમાં કોઈ ઉત્કટ અનુ-
 ભવ ધર્યો, કોઈક પ્રયત્ન મંદેશ ધર્યો, જે એમને
 નિરાતિ ભેગા રેતું નથી, અને યોગ્ય વ્યાકારમાં અવિષ્કૃત
 ન યાજ ત્યાં સુધી એમને કેટલું મૂકવું નથી તેથી જ.
 અમુક અનુભવ કે સંવેદન આવી રીતે કાઢીને પાલન
 પકડીને એની પાછળ પડે તેનું જ નામ પ્રેરણા. એટલે
 કોઈ કલાકારને જે પોતાના સર્જનવ્યાપારમાં પ્રેરણા
 જેવી હોય તો તેણે એક જ કામ કરવું, કે પોતાને
 જે વિષયનું સર્જન કરવું હોય તેનો પૂર્ણ, સર્વાંગી,
 અને ઉત્કટ અનુભવ કરવો, અને એ અનુભવને પોતે
 એનું શીલ નિઃસંશય યોગ્યતમ સામમીના યોગ્યતમ
 સંયોજનરૂપ આવી અત્યંત કલાકૃતિ નિર્માણ કરવાનો
 આ એક જ માથો માર્યો છે.

ત્યારે શીલ અને સાહિત્ય વચ્ચે આવો ગાદ અવિ-
 યોજ્ય સંબંધ છે. કોઈ પણ રક્ષા જેમ અદર આકાશ-
 માંથી ઊભી રાહતું નય, તેમ કોઈપણ સાધી કલાકૃતિ
 કેવળ ખલી કમ્પનાના વિજ્ઞાનમાંથી જ બની શકી નથી.
 એને ઊગવાને માટે પ્રથમ જીવનરૂપી જમીન વેદ્ય છે,
 અને એ જમીનમાં અનુભવરૂપી જે બીજ પડે તેને
 ત્યારે યોગ્ય શીલરૂપી પોષણ મળે ત્યારે જ એ કલાકૃતિનો
 દેહ ધારણ કરી શકે છે. કલાકારે જીવનભર જે આચાર
 રાખેલ હોય કે, વિચારો કરેલ હોય છે, ભારતમાં
 સંવેદ્ય હોય છે, અને જે અંખનામાં કર્યા કરેલ હોય
 છે તે જ એવા સર્જનરૂપે આર્વાચન્ય પામે છે. આપણા
 ધર્મમાં - વાસનાપ્રાપ્ત્યનો જે મહિમા જીવન અને

[અનુમોદન માટે ૫૧ નંબર ૮૦૨ થી જુઓ]

શ્રી. 'અતિથિ'

ધ મંદરાણાના આખા યોગાનમાં કોઇ દેખાતું ન હતું. ચારે બાજુ આવી રહેલી કોટડીઓની દાર ઉપર નળી મપેલી સાંજે બર બપોરે સ્મશાનમાં દેખાપ છે તેવી નિષ્કિંચ વિવાદની છાયા પાથરી દીધી હતી. ચોરમાંથી એકે કોટડીનું પાશવું ખુલ્લું ન હતું. મુસાફરો સાંજ પડવા પહેલાં પોતપોતાને માર્ગે ષડી મયાં હતાં. ઊભી રહી હતી આ એરડી-ઓની ચતુષ્કોણ આકૃતિઓ-આવનર અને જનારના માટે જરા પણ લાગણી અનુભવ્યા વગર, મુંઝી, મરી ગયેલાં ટોર જેવી.

ફરીઆની રેતી, પાથા અને અહીં તહીં ઊડી રહેલા કાગળ અને ચીંધાઓથી રિવમના કાંઈક આકારો લાગતું યોગાન અત્યારે તો સાવ, માથાં અને કોઈ ન સમગત્ય તેના જિંદ શોકમાં હાટવા જાયે તૈયાર ન થઈ ગયું હોય તેવું નિષ્કર લાગતું હતું. જરાબર વચમાં-ઊભેથી આસમાની રંગને લાકડાને ચાંદાં આ બધાથી પોને જાયે રજ પાથ મલકાનો ન હોય તેમ ટટાર ઊભો હતો. તેના પગ આગળ બેસી એક છુરો પોતાનાં ધોતિયાનાં છેદ વડે ફાનસના કાચને અજવાળી રહ્યો હતો. તેનાં કપડાં અને વાળનેા રંગ ફિલ્લના કાચ જાયે કેવો દેખાતો હતો પણ અત્યારે તો ધેરા થતા જતા અધકારમાં એને રેતીથી જુદો તારવેા એ મુસોલ થઈ પડ્યું હતું. કામ કરનાં કરનાં એ થોડી થોડી ચારે કોઈક જાનની લીટીએ ફરી ફરીથી મણમણ કરતો હતો અને તેથી આસપાસ પ્રચરી રહેતી નીરવતા વધારે ને વધારે ખીકમચી બની જતી હતી. દરેક મિનિટ ધમ ધમ કર્યા પછી એના જીવને સતોષ વચો હોય કે એ પછી અધકારથી કંટાળ્યો હોય, જમે તેમ હોય પણ તેના હાથમાં એવિંતું જોડ આંધું અને આંખ એક પલકાએ મારે ત્યાં નો તેણે ફાનસ સમગાવી થાંભલાને માથે મૂકી દીધું. પીળા પ્રકાશને વ્હેઈ તેણે એ હાથ જોડ્યા અને ફાનસને જાયે પોતે કોઈ જીવનાં માણસને સંબોધતો હોય તેમ 'જય હી કૃષ્ણ' કર્યાં.

"જય શ્રી કૃષ્ણ. બાપા," ક્યાંકથી સ્વાગ્મેશે અવાજ આવ્યો.

"કાણ બોલ્યું એ?" ચારે તરફ જોતાં હેસાએ પૂછ્યું.

"એ તો હું" પાછો એ જ ખુલામાંથી જવાબ મળ્યો.

રખેવાળા બોંબારે બાપ ને દિશામાંથી અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ વચો.

ડેસાના એટલા ઉપર બરાબર બારબાના ખૂબી આમળ એ બાપ માણસ કાળ સાડામાં ચીંથાને ભેડું હતું.

“બેટા ! સવારની અહીં જ બેઠી છો કે શું ?” એકબાબુ પાતાં તેજે કહ્યું.

પેલી સ્ત્રીએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

ડેસા જારબા બદારની અવરજવર જોતો સમેત એટલા ઉપર બેઠો. કેડે એમિલાં કુખખામાંથી તેજે એ બીડી કઢી. દીવામળીનાં અન્નપાત્રમાં તેજે એ બાપના ચહેરા પરનાં આંશુઓ ભેંસાં ન ભેંસાં કે કમિયતી રેવળા બીડી સળગતાં તેનાથી કુંડે મરાધ મધ. દીવામળી એકાગ્ર મગ્ન અને તેના મોઢામાં ફોનો અંગારો ઝમઝમી રહ્યો, કેમ આ દુઃખી મુખારને કિંબત આપણી તેજા ચહેરા ભણે તે મનમાં ચોક્કસને હોય તેમ કાષ્ટ પણ બે. ક્યા વગર તેજે બીડીના બે ચાર રમ માયાં રહ્યાં.

અંદર ૧ દુઃખને માણસ કંઈકે પીડાજવા સદા કરી રહ્યો છે. પણ જ્યારે કોઈ સમભાર દર્શાવનાર મળી આવે છે ત્યારે તેનો બેચા અલેખથી આનંદભર થાય છે. છુટાના વાતચત્તમાં ચાલેથી રહ્યો રહ્યો રહ્યો થયા હાનીમાં જોમું તેમ કારી રાખેડું દુખ બદાર ઉઠાવી આવ્યું. તે સ્ત્રીથી એક પુણ્યું મુકાઈ ગયું.

બીડીને પણ નહિ કચકી તે કમો થયો અને ભણે પોતાની જ દીકરીનું દુઃખ પોતે જોતો હોય નેમ પુઠ્યું. “શું છો બેટા !”

“મારો કેડું,” માંડ માંડ એટલા ચન્દે આંશુભેતો અતરણ વચ્ચી હોણી બદાર નીકળ્યા.

“પાછો નથી આવ્યો કે શું ?” ડેસાએ બદાર પહોંચાડાય ત્યાં સુધી નજર પહોંચાડતાં કહ્યું. નકારમાં કાળ સાડામાં કંઈએડું માર્યું કાઢ્યું. અને સામે રસ્તેની પસાર થતી મોટરનું તેજ સામે આવેલી કોટડીઓ સાથે પડાઈ અદરક યથા ગયું.

સાંજનાર જોવા મળેલા આ ચહેરાને ડેસા આંખો ઓળીને જોઈ રહ્યો. એણે પોતાની સહ વાસની છંદગીમાં કંઈક ચહેરાઓ જોઈ નાખ્યા હતા. લાંબાવનિઓની શેઠાણીઓથી માંડી તે ઠેક ઝાડ વાળા આવનાર મોંથી

મુકીયા. પણ કોઈ પણ ચહેરામાં અત્યારે તેજે નોં તેડું દીડું ન હતું. એ રૂપ ન હતું. દાવડી ન હતી જુલાનીની મોઢકતા ન હતી; એનાં નિષ્કાપ અંતઃકશ્યક એમાં કોઈ દેસીનું તેજ દેખાયું. પણ એ તેજ જલે કોઈએ અંખી નાખ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું. અને એ વધુ હિંમિ ઉતારે ત્યાં તો સધારતો કાળો સાડાનો અને સોનાની બંગીરાળો દાઢ એને વાદ આપ્યા.

“હોં બૂડાં,” અંખું સુંદર ભેડું તે કી નાંખ્યા મારે તેજે મનમાં ને મનમાં વમરામનં રૂપો દલી અને પેતાનાથી છુટો બીખને કાને પો તેટલા અવાજથી કચ્ચારક મવા તેથી નીચા વાજ તેજે એક કંઈકો દાવમાં લઈ બારબા આગળ દાંધ પણ પ્રયોજન વગર ઉમેર્યાં કુચા તરફ ચુરસાનો ડોળ કરી દેશ્યો કે જોઈ એ ચન્દેની બોરી અસર મમિજનાર ઉપર ન થાય.

કાંઈક એલવું જોઈએ તેમ તેને લાગવાથી તે બારબા અગળ ગયો અને કહ્યું, “બાપ ! મમગની નહિ. કુંડે દમલો જઈને તપાસ કરી આવું છું.”

પેલી બાપ તેની બદારની વસંતીમાં અસ્થ વધ જતી જવાને આભાર અને આંશુ બહેને દોરે જોમ રહી. તે આ પર્મચાળમાં સારૂના સાર વાગે તેના એકા એક દીકરા અને આશર સાથે પેતાનું મ મ પૂરી આવી હતી. તેનું વપ અઘાંપીય બીચાંથી વચને નહિ દોષ, એકલાં પડતાં તેની નજર આમળ તેનો બૂતગળ તરફની રહ્યો

તે ચોર-વરંમ જટ શંકરને ધરે ઉપડ્યાં પોરતને સાથે લઈ પોતાનું ખીચર મૂકી આવી હતી. પનિને તે પહેલાં તેજે દીકર ન હતો. જનાં ચોંક પંદર વરસના ગાળામાં એક પણ પણ એની નજીની આવી કે જ્યારે એણે આ પત્થંદળી મારે પોતાના માતાપતે મનમાં પણ કંઈક આપ્યો હોય. જટાકંકર જખોમાં પ્રોલિનનું કામ કરતો. બેચાર વરસ કાશીનાં રહી તેજે નંફાંતોને અન્નચસ કર્યાં હતો. ત્યાંથી ઉપાધ્ય લઈ તે પોતાના પાપદહાને પધી કરતા પોતાને મામ આવી રહી હતો. તે ધીમે ધીમે અસ્થ થતા જતા જુના આજીવ્યવનો પ્રતિનિધિ હતો. જે મને

તેનાથી સંતોષ થાનવો અને બાકીનો સમય સ્વાધ્યાયમાં ગાળવો આ તેનું ઇચ્છાસૂત્ર હતું. એના સારાં કર્યોના પ્રભાવે એને પત્ની પણ પર્મપરાયણ અને પતિવ્રત્ય મળી ગઈ હતી. મામમાં એનાં કરતાં પૈસાદાર થયું માથેસો હતા; છતાં તેનાથી વધારે સુખી કે પ્રતિષ્ઠિત બીજું કાંઈ લાગ્યે જ દશે. મામના માથેસોમાં તેણે પોતાના શુદ્ધ આચાર અને વિચારથી એવું પણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે તેની અદેખાઈ મામના મોટા અધિકારને પણ ચતી. અધુરા માં પુરું એને સુશીલ અને રૂપસી પત્ની મળી ગઈ હતી. આ કારણથી મામમાં એક અજુગનો તો તે અવકાશપાત્ર બીડી ગયો હતો. અને એ મહા-રૂપ તે દરબારી દલાખાનાના સુવાન દાકતર સાહેબ.

દાકતર સાહેબની સહુને જરૂર પડતી-મોટા અને નાના, સદુ કે દુઃખ એમની તહેનાતમાં હાજર રહેતા અને એમને સતોષવા પોતાથી બાજુ કરતા જટાસંકરને કાને આ દાકતરની વાતો જાણી જાણી પહેંચી હતી. એ આવડા પરસેરકારી હિપિત યજ્ઞેશ માથેસોથી ઉદાસીન ભાવે દૂર રહેતામાં જ પોતાનું શ્રેય માનતો.

દાકતર સાહેબની નજરને જટાસંકરનું સહાચારપરા-યણ જીવન કરતાં રૂપૌત્તસંપત્તિ કાનાનું આકર્ષક અંગ વધારે ઓળખાણ કરતા જેવું લાગ્યું. એણે કહ્યું કુક્તિએ અજમાવી-પણ એમાં એને સહેજ પણ સફળતા ન મળી. પોતાના દૈવને માણે દેવો આ દાકતર રોગની વાટ જોતો એણે. "રોગી મને મૂંઝીને ક્યાં જશે ?" દાકતર સાહેબ-રોગનાં ચતુ-રોગની મદદથી પોતાના શિકારને સપાસવાના રસથી સેવના દિવસ માણસ લાખા.

દાકતર સાહેબની અનન્ય ઉપાસનાથી પ્રસન્ન થઈને કે મામના દુર્ભાગને લાંબે-ગમે તેમ હો-પણ મામમાં પર્મદુર્ગેશા માર માર કરતો આવ્યો. દાકતરનું દેખું મામની દુર્દશા જોઈ હરખાઈ ગયું. "હવે મારો વખત આવ્યો," મનમાં મનમાં તેણે ખાંડ ખાધી.

નાનકડા. મામમાં ફરોજ દશથી પંદર કાઠીઓ નીકળવા લાગી. દાકતરને લેણીએ ધણરને ભૂલી આસ-

ધવા માંડ્યો. દરદીઓની ઠંઠ જાળી હોય તેમાં દાકતર જટાસંકરના ધરનું કોઈ દેખાવ એ કે નહિ તેની તપસ સોચી પહેલાં કરી પછી બીજાઓને દવા આપવાનું અને તપાસવા જવાનું રાખતો, દિસો ઉપર દિવસ જતા લાગ્યા. મામમાં તાવના તામથી અરેરાટી દેવાઈ મછ. કોઈ પણ ધર એવું નહિ રહ્યું હોય કે જ્યાં મમદને પ્રવેશ ન કર્યો હોય.

દરોશના દિવસે જ બરાજર જટાસંકરને તાવ ચડ્યો. એક જાનુ ખાટલામાં કાનતા પાંચ દિવસથી પીડાતી પડી હતી. તેને પડ્યેજ તેણે પોતાનો ખાટલો ઢાંચ્યો. બાર વર્ષના કેટલું ઉંચર માતા અને પિતા, બંનેની સારવાર કરવાનો બાર આવી પડ્યો.

કાનતાની જિભારીમાં જટાસંકરે ધરમધુ ઉપાયોનો જ આશ્રય લીધો હતો. પરદેશી દવાથી પોતાની પત્નીની કાથ અપવિત્ર કરવાની તેનાની વિચન થઈ ન હતી. જ્યારે એ પણ તાવમાં ઝડપાયો ત્યારે આયુર્વેદમાંથી કાનતાની મક્કા ઉઠી ગઈ.

"દાકતરને એ લાગેને," માંડમાંડ અદક્ષા રાજો તેણે પતિના ધીક્ષા કરાયા કેપર કાથ રાખી ઉઘાડ્યા.

"મંડી થા મા. દાકતર ને આયુર્વેદ આપી રાકતો હોત તો એના ધરમાં કાંઈ મરત જ નહિ," જટાસંકરે આશાસન આપવા આટલું કહ્યું અને જોત કેપર રાજીથી કાકીરાજની જાળી તરફ એકદિગ્ધિએ ત્રેષ મનમાં ને મનમાં જપ જપતા ચર કરી દીધા.

એ જપના પ્રવારે કે બાજરો ખૂંટ્યા ત' તો તેથી-કાનતા પધારીમાંથી જિંદી-જીકતાં વેંત જ આવઠ આઠ દિવસના નોંધરૂપ અપરાસને મણકામાં વગર તે પતિની સુચુપામાં લાગી ગઈ. પતિની સેવા કરતા પ્રભુએ તેને જીકાડી એ વાતે જ તેના દેહમાં અખૂદ શક્તિ અને દિમ્મત બની દીધાં

પણ એની તનતોડ ચાકરી છતાં જટાસંકરને તાવ નરમ ન પડ્યો. એનું હાથ ખોટા ખોટા વિચારોથી પીઝાઈ રહ્યું.

"તમે રજા આવો તો દાકતરને બોલાવી લાવું,"

આજીવનમાં શરે તેણે પતિને પ્રાર્થના કરી.

જ્યારે જવાબ ન દીધો. ફક્ત આંખો ઉઘાડી જીત ઉપર ટાંગી છબી સામે ટમર ટમર ત્રેપાં કરું.

કેશમાં તેના પિતાના સંસ્કારનો વારસો ઉતર્યો હતો. ઉવટની ધડીએ ગંગારનાનથી શુદ્ધ ધમેલા દેહને પરદેશી દવાથી જાડ ન કરવાનો તેણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો. છતાં માતાની કાકલુદીને માન આપી તે કાકતરને લેવા મથો.

દવાખાનામાં સારી પેટે માણસો હતાં. માંડ માંડ રસ્તો કરી તે કાકતર આગળ મથો.

“સાહેબ! મારા બાપુને કંઈક યર્ષ નામ છે.” તેણે મળમળા અવાજે કહ્યું.

“કોણ જ્યારે કરેના દોકરો કે?” હસતાં હસતાં કાકતરે પૂછ્યું.

હકારમાં કેશુએ માથું નમાવ્યું. વિધાતા આખરે કાકતરની મહેદે આવવી હતી. મનમાં કંઈક વિચાર કરી કાકતરે પૂછ્યું.

“ઊંઝા! મારી પિઝિટના રૂપિયા લાગ્યો છે?”

કેશુ સમજાવ્યું ન પડવાથી પચ્ચર જેમ ઊભો રહ્યો.

“દગર સાહેબની શીના રૂપિયા લાગ્યો છે?” ટોળામાંથી કોઇએ એને ઢંટોળતાં કહ્યું.

કેશુ કાંઈ પણ સાથે લીધા વગર જ ઘેરથી નીકળ્યો હતો. મરણ જેવા ઇલાકીના સમયે માણસને રૂપિયાની વાત કેમ સજની હશે તેના વિચાર કરતો તે રૂપિયા લેવા થર તરફ દોડ્યો. આખે રસ્તે તેને એક જ વિચાર મૂંઝવી રહ્યો. “રૂપિયા ન હોય તો દવા ન અપાવ?”

રૂપિયાથી તો એના બાપ મદ્યને દૂર રથા હતો. એની પાછળ જવાથી માણસ છેવટે નરકના કુંડ આગળ જઈ પહોંચે છે એમ તેણે કાક વાર કેશુને વાતદાનમાં કહેલું. છતાં આજે રૂપિયા વગર એના બાપને એવા આવવાની કાકતર કેમ ના પાડતો હશે. તે તેનાથી ન સમજાવ્યું.

ઘરના બારણામાં જ કાના બિલી હતી.

“કાકતર સાહેબ આગ્યા!” ધડતે હોય તેણે પૂછ્યું.

“રૂપિયા વગર આવવાની ના પાડે છે,” હાંસિતા હાંસિતા કેશુએ કહ્યું. ધમકારા મારતી છાતીએ કાના ધરમાં યઈ. કેટલી શી હશે એની એને પોતાને પણ ખબર ન હતી. છતાં પણ કાંઈક દેવું તોવું હશે એમ મારી તેણે પોતાનો ટુન્ક બાંધ્યો. ઉતારણને ઉતાવળમાં રૂપિયા કાઢવા જતાં તેનાથી અવાજ યથા મથો.

જ્યારે જરૂર ખાટલામાં ખાસું બાંધ્યું. વિશાલજી નબરે તે કાનાના રૂપિયાવાળા હાથ તરફ જોઈ રહ્યો, કાંઈ પણ બોલ્યા વગર. પણ એ મૂંઝે કાંઈ કાનાના હાથમાં હબર સખેડો કરતાં પણ વધારે સોંપરા નીકળી મથો.

છતાં પતિના આયુષ્ય આગર એના સિદ્ધાંતની પરવા ન કરતાં તેણે જો રૂપિયા કેશુના હાથમાં મૂક્યા.

મન ના કહેવું હતું છતાં માની આંધુમરી આંખોની વિનયણી પુનઃ અપહાર ન થઈ શક્યો. તે પાંચે દોડ્યો-ગાંઠ વાઢ્યા જેમ-દવાખાના તરફ-ધાસ કીધા વગર.

કાકતરના હાથમાં તેણે કાંઈ પણ બોલ્યા વગર જ રૂપિયા મૂક્યા.

“હું કેમ આવ્યો? તારી મા શું કરે છે?”

રૂપિયા આંગળીઓ વની રમકડાં કાકતરે પૂછ્યું.

“એ મારા બાપુ આમળ બેડી છે!” ધમક જેમ હાલતાં પાંસળાંઓમાંથી દવાખાને અવાજ નીકળ્યો.

ત્યાં જો મામળા નમરોડું તેડું આવ્યું. છેડે આવેલું અમૂળ કોઈ છીનવી લેવું હોય એમ હાતરને થયું.

“હું જા, હું” ધમકા આપ્યો. “હવે કાકતર રોક્ષા માણસ સાથે મહાર ઉમેશા દાંડામાં બેસી ગયા.

રૂપિયા આપવા છતાં કાકતર ન આવ્યા તેથી કેશુના મનમાં જાડું મુંઝવણ યઈ. થોડીક વાર સુમનામ તે ઉભો રહ્યો.

“ભાઈ, પૈસાદારનું સહુ કોઈ મરુ છે.” કાકતર પીડાતા મરીય દરદીએ કેશુને સમોચી કહ્યું.

પૈસાદાર-રૂપિયા અને તેથી વધારે રૂપિયા. મરુ

મગજ ચક્રોએ ચક્રીય-ભારે પળે તે પર તરફ વળ્યો.
તે ઘેર પહોંચે તે પહેલાં દેવે વેદની વાટ જોયા
પર સપથો દિશામાં પતાવી દીધો હતો.

તે સાંજે કાનતાના ખેળમાં માથું મૂકી કેથુએ
છંદગીભરનાં આંસુઓ આંખથી વધારી દીધાં.

પિતાનું મૃત્યુ પૈત્રાના અભાવથી થયું એમ તેના
મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ.

પિતાએ કરેલો સદૃષ્ટદેશ પિતાના મૃત્યુએ બુધના
નાખ્યો. પૈસાદર યજ્ઞ મરીજોનું કુઝાબ દૂર કરવાની જેમ
મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી.

તેણે પરદેશ જઈ માથાએ કેમ પૈસાદર થાપ છે
તેની ધણીના વાગો નિરાશતા હોકારો આજ
સાંજની હતી.

દરોજ નિરાશામાંથી આજ પછી એક જ દહ
સજ તે બેસતો, પંદેશ જવાની આટલી કાળી વપના
કોણમાં આટલું બધું કલાપણ અને દિવસ જોઈ કાનતા
આકાશ સાથું જોઈ ધીમેથી પડતી, “પ્રભુ! તારો
શું-વિચાર છે?”

પણ કાનતા માટે માનમાં રહેલું અને શીઘ્ર સાચવતું
એ લગભગ અચકમ મજ પડ્યું.

જરાસંકરના મરણ પછી દાકતર સાહેબે એક અથવા
બીજા બહાના હેઠળ કાનતા પાસે આવવાનું ચમ
કરી દીધું.

“જો બહેન! કેથુના ભણતરની કોઈ વાતે શીઘ્ર
ચિંતા ન કરો. હું એને બચાવી મણાવી મારા જેવો
મોટો દાકતર બનાવીશ અને પછી એને ત્યાં કોઈ કાવતી
ખોટ નહિ રહે.”

કાનતા નીચું માથું ઝાંખી બધું સાંજના કરતી.
જરાસંકરના છતાં ને મહાસે આંખમાંથી પણ પથ
મુકવતી દિવસ કરી ન હતી તે માથાસ દેવે નિષ્કાંક
એનાં રસોડાં સુધી આંધળો આવતો હતો અને બધું
કામકાજ બહી નીરંતે બેસી ચકતો હતો એ જોઈ
કાનતાની છાતી ફરફટાઈ ઉઠતી.

કેથુનું જાતી ન બચે - એટલા માટે એ દાકતર

સાહેબના સંખોનો પ્રતિવાદ કરવાની ધણી જ કમળા
છતાં ચૂપ રહેતી.

દાકતર જ્યારે જતો ત્યારે આંસુભરી અંજોથી
પોતાના પ્રભુને અભિષેક કરાવતી તે પ્રાર્થના કરતી,
“પ્રભુ! અમગતથી તમારી દીકરીને બચાવજો.”

પણ જેમ જેમ તે વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ
તેને લાગ્યું કે જરાસંકરની કીર્તિને નિષ્કાંક રાખી
હોય તો મને તે બેગે માનને મુક્યું જ લેખ્યું. બે
ચાર જુદા નાનીસીઓએ તેના ઘરમાં વધારે
પડનાં મતાં દાકતરનાં પગલાંઓ વિશે ધ્યાનો વાતચાતમાં
કરેલો. તે દહીંકવ પણ કાનતાના ખાન જહાદ ન હતી.
કેથુના મનમાં તો જૂન ભરાયું હતું કે પરદેશ જઈ
એ પોતે કોઈ દાકતર પામે નોકરી મેળવી લેશે અને
બેચાર વરસમાં અનુભવ લઈ માનના દાકતર સાહેબ
જેવો હોંશિયાર થઈ જશે.

જૂન વિચારને અંતે કાનતાએ કેથુના રમતને અનુ-
મોદન આપ્યું. એક દિવસ આજા બસતી ધરવખરી
બીડી કાનતાએ પોતાના પરને તાણું માથું.

એણે ગામ મુક્યું ત્યારે એને જે વેદના થઈ હતી
તે પર્ણિવાનું કામ રાખેલું નથી. ચોદ ચોદ વરસનું
એકધારું, અખંડ, સોસાગ જેણે મધ્યું હોય એવી કોઈ
કુતૂહલજવા નારી જ એની કદવના કરી શકે.

કેથુના જાતીસ મગજમાં તો ઉમંગ માતો ન હતો.
છત્તનાં સ્વપ્નને આટલું પહેલું મિલિ કરવાની તક
મળી તે માટે એની આંખમાં આનંદના આંસુઓ આવી
મવાં.

પોતાના પ્રજામાં અને કેથુમાં થકા રાખતી તે આજ
વહાણમાંથી આ મોટા ખંદરને કંડે ઉતરી હતી.

નાકી ધેણ કેથુને જમાડનાં જમાડનાં તેની અંગિા
બીની થમ મર્મ હતી.

અઝલીય વરસે વૈધવ્યનો કાળો સડોએ બોલી ગાર
વરસના અણુન કેમળા બાળકના આધારે તે કાળો
મણસની વસતીથી ઉભરાનાં ચહેરામાં આવી હતી.

કેથુ ખાણ પી ન્યારથી નોકરી શોધવા બહાર

ગયો હતો. ત્યારથી તે ક્રોડતા ઉપર સંકોચાને બેઠી હતી તે અત્યારની ધરી સુધી. કેશુની વાટ બેઠામાં એ ખુંખ બૂલી મધ-મધ, તરસ, અકાળ વેધમ્ય.

એના શરીર અને મનની અધીપ કિંવાએ એકચિત્ત થઈ તેની આંખોમાં સમાઈ મઠ હતી. ક્યારે એનો કેશુ પાછો આવે તેના જાણ જ તેનું 'દેડું' જાણ કરતું હતું.

જેમ જેમ વખત થતો ગયો તેમ તેમ તેનું હૃદય આશંકાએથી ઉભરાવા લાગ્યું.

આમણમાં ઉછરેલો બાળક પોતાના શરીરનું દ્રામ, ગાડીચોકા, મોદરોથી ઉભરાતા શહેરમાં કેમ રહી શકે એ વિચાર એને પીડી રહ્યો.

ધર્મશાળાના વૃદ્ધ રખેવાળે ત્યારે તેને આશાવત્તા એ રાખે કહ્યા અને કેશુને શોષવા કહ્યા તે જાહેર નીકળ્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં છત્ર આવ્યો.

દુનિયાથી સાર અભણ અને અશાસ્ત્રી કરેલા કેશુએ ક્યારે ધર્મશાળા જાહેર પગ મૂક્યો ત્યારે તેના આંધ્ર ઉપર શ્રદ્ધાની ચમક હતી. સાંજ પહેલાં તે પછા આવી માતાના બોલામાં પોતાનું મથું મૂકી પોતાના વિજ્ઞાની વાનો કહેવાના તે કોઠ હતો.

પણ બાળકની અદાનો અવહાર જમને જાગે ખપ નથી હોતો. એની મજબૂતીઓ જીનઅનુભવીઓએ રચેલી ક્રમવાની હવેલીઓને સ્થાન નથી હોતું.

દાકતરની વાનો સાંભળી સાંભળીને કેશુના મનમાં હૃદય સંસ્કાર પડી ગયા હતા કે કોઈક દરખાસ્તમાં બે પાંચ વરસ નોકરી કરવાથી સારા દાકતર થઈ શકાય. આમના દાકતર સાહેબની આત્માની વધારે લાવકાત ન હતી. તો શા માટે તે પછુ તેના જંબો જ ન થઈ શકે, એટલે એના મનોરંજકો સેનેને તે સહેલાઈ જાહેર દરજા ઉપર ચઢાવી રહ્યો હતો. તેની આંખો શહેરની સમૃદ્ધ કે ધમાલ બેઠા નવરી નહોતી. તે તો આંધ્ર કોષ દાકતરની દુશાનનું પાટિયું નજરે પડે. ત્યાં જ અટકતી.

આવતાં આવતાં તેણે કંઈક પાટિયું વાંચી નાખ્યા. વાંચી વાંચી તેની આંખો થ કુપ્ત આવી. કલાકોના કલાક સુધી હવે ને હવે એક રહેવાથી તેના પ્રેક પછુ

અકાચ ગઈ હતી આશાને વરેલો તે બોલો બાળક પોતાની શોધમાં જરી પછુ પાછો ન પડ્યો.

રસ્તામાં કાઠા ખાતો, કોઈક કોઈક વાર અપરાધોથી અભિભૂત થતો તે કાંઈ પછુ ઉપવને મથકમાં વખર આમળને આગળ વધી રહ્યો.

બેચાર-દવાખાનામાં તે બેઠી આવ્યો. દરદી બાઝી દાકતર તેને પહેલાં તો માનવી બોલાવતા પછુ જ્યારે ખચર પડતી કે આ દરદીને દવાને જદને નોકરી બેઠાએ છીએ ત્યારે તેમની વર્ણનમાં શહેરી જાનરની કૃપણતા અને નિષ્વૃત્તા તરફથી રહેતાં. અપમાનની દવાય ન થતાં બીજી કોષ લ્યાણુ દાકતર મળી રહેશે એવી આશાથી તે જાહેર નીકળતો અને ફરીથી પારિવાં ચંચ-વાતું શરૂ કરતો.

જેમ જેમ મોડું થતું 'તું' હતું તેમ તેમ તેને પોતાની માતા વિચાર આપતા જતા હતા કેટલીક આશાઓ આવી તે એને અહીં સુધી, આટલે દૂર, ખરેખરમાં ધમકી લાગ્યો હતો તેનું જ્યારે તેને બાન થઈ ત્યારે તેના પગમાંના ચેનન એકસરી જતું. વૃદ્ધ પાને કદાચી કરેલો તે આગળ ચાલતો અને નિષ્વૃત્તા તાના અંધા વિચારોને પાછળ મૂકતો.

આમ આમ કરતાં રાત્રી પડી મઠ, હવે તો તેનું શરીર પછુ ચાકતું હતું. જૂખ અને તરસ પછુ ક્યારે મોંઘાં જરાબર ખાર કલાક પહેલાં તેણે મજુ દિવમની ઘસી લાખરી અને માજરનું અચળું ખાધું હતું. કસાણથી ભરેલા ટીના ડબ્બોમાંથી એક કુપ્ત શાન-૧, ૫૬ આગળ તેના પગ અનિરંજાએ અટકી ગયા.

તેના સંસ્કારોએ જળેલો કપોં. તેના મજબૂતી શેકું, જરૂરજ કું એ વાત મૂકી પડી જાહેરની રાંધેલી વસ્તુ તેના માટે અમાલ હતી. તે જૂખ તરસ થાક, ખુંખ બૂલી ગયો-ત્યારે તેની નજર આગળ આંસુઓથી ભરેલી બે મોટી મોટી આંખો તરફથી રહી ત્યારે.

લગણતો પગે તે સહેજ આગળ ગયો. ત્યાં તે એક દવાખાનું; તેની નજરે પડ્યું. સંજવન ધમેક ઉભાહતા.

બળે તે અંદર ગયો અને એક બાકી બાકી બેસી ગયો. બાર બાર કલાકની રખડપટ્ટીથી તેના શરીરનો આકાર બદલ્યો નિમ્નમાં માટે પોશાકો રચો દત્તો. બેઠાવાનું મળતાં તે બધું જ બહાર યાદ કરી રહ્યો.

દિવાનખાનામાં ટેબલની આસપાસ બેસી ચારેક જણ બેઠા મારી રહ્યા હતા આંક વાળી ગયા હતા એટલે ચાલુ થયેલા આવી ગયા હતા. નવા ધરભેલી આવાં બેઠાની જાનનાં આવા ન હોવાથી દાકતર પોતાના સેન્ટીમેન્ટો સહ્યે અડીતની વાતો કરી છતાં બહેલાથી રહ્યા હતા.

એને જોઇ દાકતરને પોતાનું મહત્તર જતાવવાનો શ્રેય થઇ આવ્યો. એટલે એ બાકી બાકી બેસી ગયો અને ચાલુ થયેલા તે પછી તેણે એક સમય પછી ન કહ્યો.

એના સોજનીઓમાંથી એક વકીલાતના સમયમાં તરવા પડેલા-પણ તરતાં તરતાં ખૂબ ખાદ્ય પાણી પીધેલા-વકીલ હતો-ખીને હતો-શહેર સુધારાના તરતના જ સુધારાઓ સમય-નીએ જણ દાકતરને જુનો થયો અને મિત્ર હતો. આંદોળ તથા તથાવા દુષ્કાળો થયા છતાં આ દાકતરના પ્રતાપે એ પોતાની પતિનીકારની પ્રાપ્તિમાં રચ્યો પચે રહી રહ્યો હતો. તેથી વખત મળતાં તે આ મંડળીમાં પોતાની હાજરી પૂરાવવાનું ન ચૂક્યો.

વાતો કરતાં કરતાં લગભગ નવ થયા આવા ત્યારે દાકતરને પોતાનો દંભ ઉઠ્યો મૂકવાની જરૂર પડેલા. પુરથી ઉપરથી હાથ થઇ તે બાકી બાકી બેસી ગયો અને અતિ મીઠાથી પુછ્યું, “શું થયું છે? બાકી!”

તદામાં પડેલા કેટલા આ વચ્ચે જણાવ્યો. દાકતરને પાંચે ઉમેલા જોઇ તેની આંખ આગળ દિવસના અનુભવો તરતની રહ્યા. છતાં હિંમત કરી તેણે કહ્યું. “સાહેબ! મને થયું તો કંઈ નથી. પણ હું તમારો પાસે નોકરી માગવા આવ્યો છું.”

દાકતર ખસીવાળા પડી ગયા.

“હો, દાકતર! આ નવીન પ્રકારનો દરદી”

વકીલે ટેબલમાં કહ્યું.

કેટલી આખમાં આંસુઓ આવી ગયા. જેમા શહેર સુધારાના સમયે એની વકીલાત કરતાં કહ્યું, “કોઈ દુઃખી છતાં લાગે છે.”

“શું છે બાકી! વાત કર તો ખતર પડે,” પુરથી ઉપર પાછાં બેઠાં દાકતરે અનિચ્છાએ કહ્યું.

કેટલી પોતાના વિતરની અને વિમલ મનોરમની વાત દેખાઈ કહી.

“બાકી, અહીં નોકરી કરી!” વકીલાતના કાંઠા નવ તરફ ધસાતા જોઇ બધાનું ખાતાં દાકતરે કહ્યું.

“દાકતર! એની માની ખાતર,” શહેર સુધારાના સમયે વિવિધ અભિનયથી આજીવ કરી.

“છેલ્લાના ચહેરા ઉપરથી તો...” બાકીના અંગેમાં બોલાવેલા તે વકીલાતના શબ્દો અખિત મંદા-રના માનવ માટે અપમાનકારક હોઇ અહીં મૂંઝવણમાં ઉતરવાની જ ના પડે છે.

“એ બાકી, મારી પાસે કંઈ નોકરીએકરી નથી. આ વકીલેરી કોટક છે ત્યાં જ. તર જો બાકીના ઓક્ષને ત્યાં તરત ગ્રામી મેરી,” આટલું કહી દાકતરે ટેબલ ઉપરના દીવાને બોલાવ્યો અને લેવાને દવાખાનું જાણ કરવાનો દુકમ કર્યો.

હોટલનું નામ સાંભળી કેટલા હાડે હાડમાં અગ્નિ આવી ગયો. નાનકડાં જ એ હોટલને અનાયારનું લામ જણાતે થયો હતો. “પરદેશીઓએ આપણને વડ-લાવવા આ ચાણી મો બોલ્યાં છે,” એના પિતાના શબ્દો એના ધનમાં મથુમળી રહ્યા.

“સાહેબ હું બાકીના દીકરા છું,” કોઈના આવેલ માં તેવાથી વધારે બેસી ન શકાયું.

“મારી માને ખતર,” આ શબ્દો એના કાન ઉપર પડે તે પહેલાં તો તે ઘોડે દર નીકળી ગયો હતો.

અંગેશ કેમરણીથી પોતાની આજીવનાં વિશ્વવિત કરનારા આ ચારે જાણના નામ પાછળ મધ્યુરિયર્થી-ટીએ બારખડીના બેચાર કાળા અશ્વરોની જરૂર બાકી મારી કરી અને એ કાળા શાહીનો રંગ કાંચો નહિ હોય

તેની ખાતરી માટે ઉપયોગ કરાયેલ જ અમુક ચાંદ્રેત, જો આ મામલોએ ઉચ્ચ કેળવણી શું તે સમજવાની શક્તિ ધરાવતો હોત તો.

તે મોટેક દૂર ગયો ત્યાં તો પડખેના રાત્રમાં નવજા ઝંકા પડ્યા-નિરાશરથી, જૂનથી, યાદથી મંત્રસ્ત થએલા પોતાની માતાના વિચાર કરતો તે જ રસ્તેથી આવ્યો હતો તે તરફ પાછો વળી રહ્યો.

લાંબી લાંબી એરોફ્ટની કાળી સડક ઉપર વીજળી ના પ્રકાશમાં મગજમાં મારતા ડાખના લેખંડી પાસાઓ ક્યાંય સુધી દોડ્યા જતા હતા; પડખે પડખે, હતાંય એક બીજાને મળ્યા વગર.

છત્ર વચરતા પંચ જેમ તેના પત્ર ઉપાડતા હતા અને પાછા પડતા હતા. એના મામડી નેડાતો અવાજ અવરજવર એમની યાત્રી વપારેને વપારે કોર જવનો જતો હતો જે શ્રદ્ધા અને ઉપમાથી ખાર કચાક પહેલાં એણે આ ચહેર તરફ મોઢું રખું હતું તેટલી જ નિરાશ અને મમમીનીથી તેના તરફ પૂંક ફેરવી તે પોતાની મને

મગજા અને અપચાનું કારણ રહી શકે એમ જાણી લેવા પગલાં મારી રહ્યો હતો.

નોકરી ન મળવાથી એને એટલું બધું દુઃખ થયું નહતું; જેટલું તેની લાપકાત માટે બીજાઓએ જતાવેલા અધિકારથી થયું હતું.

“ નોકરી શોધવાનું દિવસોનો ક્યાં દુઃખાળો છે ? પણ શું તેનામાં હોટલમાં નોકરી કર્યા સિવાયની બીજી કોઈ લાપકાત જ નહીં ? ” આના આજ વિચારોએ એને કાચ મૂકે આવી દીધો.

ગીતાકાર મને તે કહે. આ છત્રપાત્રમાં આ દેહને તો એકથી વધારે વાર મરવું પડે છે; પણ આ દેહ તો એક જ વાર મરે છે.

તેના દેહને દુનીઆના ક્ષણભંગે મારી નાખ્યો હતો. છતાં તેના બાર જાંના દેહના કાર અને મૂલ્ય અને તરમ અને અનાદર અને નિરાશાથી ખુંદાએલા તેના મામડી નેડા બીજીઓએ રાત્રી ન રવતાને દોગવાને અર્થ પ્રયામ કરી રહી હતી-કારણ કે તેનો દેહ હતું મર્યો ન હતો.

૬ લા શા

: ૪૫૦ :

અચૂત દુઃ, ને પછી ફેલ તણી ન આશા થઈ ?
અસોના કયમ બને હુશી-મનુજથી-કડો, એકલું ?
બને, જરૂર આટલું બને શકે : કહિ જો ચંદ્ર
હવામાં, તદ્દપિ નહીં શિથિલ પતન આપા દઉં.

‘ઋતુગીતો’ના પદ્યબન્ધો

શ્રી. ડાહરરાય રંગીલદાસ માંકડ

આ પદ્યી કવિતામાં સંસ્કૃતકાળનાં જન્મેનો વપરાશ હીક હીક પ્રમાણમાં થાય છે. એનું મુખ્ય સરણ ગદ્ય થેલીના આપણા કવિઓનો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોના જન્મે સાથેના મુખ્ય પરિચય હતો તે છે. જે કેટલાકે આપણાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા તેમણે ‘દેશી’, ‘ગરબી’ છતાંદિ પદો આપણાં કવિતામાં હાખત કરવાનાં માનો કયાં હતા પણ તે વિજયી ન નીચડયા. આથી કરીને આને આપણી કવિતાને પૃથ્વી જેવો જન્મ મળ્યો છે જતાં મનુષ્યહૃદયના વિવિધ ભાવોનો અનુરૂપ આવિષ્કાર જેના દ્વારા યદ્ય શકે તેવા શક્તિશાળી જન્મેની જરૂર તો હજી બીજી જ છે. આજે વપરાય છે તે જન્મેને કાવ્યમાંથી બાતલ કરવા એમ કહેવાનું નથી, એમની જરૂર તો રહેશે જ પણ એના ઉપરાન્ત ખીર્મ કાવ્યચકિતવાદનોની પણ જરૂર આપણને છે. આ જરૂર, જે આપણાં ઋતુગીતોનાં, સાહિત્યને આપણે સમજીને તપાસીએ તો કદાચ કેટલેક અંશે પૂરી પડે એમ લાગે છે, કેમ જે પદ્યી વખત લોકગિયે મંજૂર કરેલ વાહનો ધણાં જ અસરકારક નીચે છે. આવા હેતુથી મેં નીચે કેટલાક જન્મેનું સરણ આપ્યું છે.

રા. રા. ઝવેરચંદ કાળીદાસ મેઘાણીએ ‘ઋતુગીતો’ નામે એક કાવ્યસંમલ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં જુની ચારપણી લાખામાં કેટલાંક લોકગીતો છે. આ ગીતોમાં ઋતુવર્ણન છે. અહીં હું એનાં વસ્તુ વિશે કશું જ લખવા છૂટ્યો નથી, પણ એમાં વપરાયેલા પદ્યબન્ધ વિશે થોડુંક લખવાની છૂટ્યા છે. આ સંમલમાં જે મુખ્ય કાવ્યો છપાયાં છે તેમાં નીચેના પદ્યબન્ધોનાં નામ મળે છે :- દોમળીઆ જન્મ, ગજગતિ જન્મ, ત્રિભંગી જન્મ, સારસી જન્મ, ગીત સપાખરું. આ દરેક બન્ધનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે તે અભ્યાસીને ઉપયોગી નીવડશે એમ માનું છું.

૧ સારસી જન્મ

આ જન્મ હરિગીતનાં જ બંધારણનો છે એમ રા. મેઘાણીએ પ્રવેશકમાં જણાવ્યું છે તે યોગ્ય છે. આ જન્મનું બંધારણ રણપિંગણ, લાગ પહેલામાં ૫. ૪૭ ઉપર નીચે મુજબનું મળે છે.

૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, અને ૨૭ માત્રાએ તાલ.

નવ સાતપર ધરી સાતપર વળી પાંચ માત્રા આપ્યો, આશિરો છે ચરણ એવું સાતસીમાં ભંજુએ; ધરી ત્રણ ઉપર તો તાલ પછી ત્રણ ચાર કમથી તો ધરો, તણ જગણ જુગતે આઠ એવા તાલ પદમાં તો કરો,

નવ નવ મેરાં મેરવાની વાન રા. મેધાણીએ ત્રણ છે તેનો ઉલ્લેખ રણપિંગળમાં નથી. પણ આ જાતુ-ગીતોમાં વપરાયેલ સારસીનીયમત્તિ મેરાંતા એ મેળથી જ આવે છે તે સાચું છે.

૨ ગજગતિ છન્દ

રણપિંગળ બાત પહેલામાં ૫. ૨૫૮ ઉપર ગજગતિ છન્દ આવ્યો છે તે વણમિળ છન્દ છે. એમાં આઠ વણો અને દસ માત્રાઓ આવે છે, તે છન્દ આ જાતુગીતોમાં વપરાયેલા ગજગતિ કરતાં જુદો છે. અહીં વપરાયેલા છન્દનું બંધારણ ડિંગળ ૫. ૭૫ ઉપર મળે છે, તે નીચે મુજબ છે.

ફૂલ ચરણ આઠ

ચરણ

૧ અન્તે લગ=ફૂલ મળી ૬+૭ } ચારે ચરણનાં મોહારાં મળે
 " = " " } ચોથાનું સિંહાવયોકન
 " = " " } દરિગીનના પ્રથમ
 " = " " " } ચરણમાં આણવું.
 ૧ ચોથાનું સિંહાવયોકન ૬+૭+૧૨=૨૮ અન્તે લગ.

૧ ૬+૭+૧૨=૨૮
 ૨ ૬+૭+૧૨=૨૮
 ૮ ૬+૭+૧૨=૨૮

આમાં પહેલાં ચાર ચરણો ગજગતિનાં છે અને ત્રીજાં ચાર ચરણો દરિગીનનાં છે. તેનું ઉદાહરણ ડિંગળમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે તે વાંચવાથી જાતુ-ગીતોના છન્દ ડિંગળમાં આવેલ છન્દ સાથે એકરૂપ જ છે તે સમજાશે.

કુંભજ કદ કહેણ,
 સિવજરું સુંણ સહે,
 વહે પમ વહેણ,
 ગેરો વન ગહે.

૭૧ મહે ગેરો જેણુ વિચરે રહે રાહસ રોસમે,
 તનુદંગ નામ કમંધ તિણુરો કરગ જેગન પ્રસમે,
 સો કુતો ગંધપ આપ વાંસવંધિએ પ્રાંકમ ધારિયા,
 વિણ રીંછ દર ના. ૧૨ બાઠાં ધણા છવ સંધારિયા.

૩ ગીત સપાખરૂં.

આ જાનતો પદ્યન્ય ડિંગળ ૫. ૧૨૨ ઉપર 'સપાખરો-સાક અક્ષરો' ને નામે મળે છે. તેનું લક્ષણ આમ આપ્યું છે :

૧ પાદમાં અક્ષર=૧૮ } ૨, ૪ નાં મોહારાં મળે, અન્તે
 ૨ " =૧૪ } ગુરુલુ. સબન એ ત્રણ મળુ ન
 ૩ " =૧૬ } આવે તો સારી.
 ૪ " =૧૪ }

એનું ઉદાહરણ નીચે આપ્યું છે.

અંબા સગાયો ઉસસે તાથો સુણ વેણુ રાણુવાલા;
 વડાલા ડાહમેં ડાયો ચર્ખાં ચોલ જન
 કલેણું અધાયો લેણુ રટાં સન્નેર કાયે
 કટાં રામરે ધાયે આયો કુંભાન

'જાતુગીતો' માં આ પદ્યન્યનાં આપેલ બન્ને શાબ્દોનાં લક્ષણ ઉપર મુજબ મળી રહે છે.

૪. ત્રિભંગી છન્દ.

આ છન્દનું આપ રણપિંગળ ભા. ૧૫. ૫૩ ઉપર નીચે મુજબ આપ્યું છે.

આઠ ડગણ=૩૨ માત્રા, ૧=, ૮ ૮, ૬ યતિ તેમ
 અતે મ. આઠે ડગણમાં જમણુ ન આણવો. દરેક યતિએ
 અનુપ્રાસ. ૮, ૭, ૧૧, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ૨૭, ૩૧, માત્રાએ
 તાલ.

ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

લીલાવતી તાયે, કલ રદ ધાયે.
 બહુ સભાયે, કવિજ ખરે,
 અન્તે ગુરુએમાં, જમણુ ન જોમાં.
 શ્રુતિ યતિ તેમાં, પ્રાસ કરે;
 યતિ દશને આરે, વસુલા હાડે
 રસને માથે, ખેસ બદો,
 એ જાતિત્રિભંગી, રમિબહુ રંગી
 અધિક ઉમંગી, દીક કરો.

ઋગ્વીતમાં આપેલ કાવ્ય આ માપમાં મળી રહે છે.

૫. હો યીઆ ઇન્દ

ઋગ્વીતમાં બે જાતના દોમળીઆ ઇન્દો વપરાયા છે. ‘કહે રાધા કાનને’ નામનાં કાવ્યમાં ‘ઇન્દ દોમળીઆ’ વપરાયો છે. તેનું ધરતર તપસતાં તે ગજગતિનાં છેલ્લાં ચાર ચરણો સાથે મળી રહે છે. પણ ૫. ૧૦ ઉપર ફરીથી ઇન્દ દોમળી આ વપરાયો છે તેનું બધારણ જુદું છે. તે ઇન્દ રણિગળ કાગ ૧, ૫. ૫૮ ઉપર આપેલ દુમિલા, દુમિલા કે દુમિલા ઇન્દને મળતો છે. એનું બધારણ આમ છે.

૧૦, ૮, ૧૪ થતિ=૩૨ માત્રા આઠ કચ
૩, ૭, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ૨૭, ૩૧ માત્રાએ તાલ.

ઉદાહરણ નીચે મુજબ છે.

ગણ ચોકસિયા ફિક, આઠ રગી બધી,
બત્રિશ માત્રા તો કરમે;

ફા આઠ અને વળી; ચૌદ ઉપર થતિ
એમ તમેગણ ફિક ધરમે.

તજ બે માત્રા પછી શ્રુતિ શ્રુતિ ઉપર,
આઠ કરી ફલ તાલ ખરે;
દુમિલા, દુમિલા, દુમિલિયા વળી
નામ ધરે ફતિ એમ કરે.

આની સાથે ઋગ્વીતોમાં આપેલ આ ઇન્દનું
લક્ષણ લગભગ મળી રહે છે.

આ ઇન્દો તરફ ખાસ લક્ષ દોરવાનું કારણ એ છે કે આ ઇન્દો મસ્તી એકાગ્રતા બળતા અને અદ્ભુતતાના કાવોને વ્યક્ત કરવામાં અસીમ સામર્થ્ય ધરાવનારા સાથે છે. આજની આપણી કવિતામાં એનો ઉપયોગ કરવાથી વૈદિષ્ય જરૂર વધશે. રાખાલકારો આ સૈલીનું મુખ્ય આકર્ષણ છે અને જે ઠાઠ કવિએ આ ઇન્દો વાપરવા દોવ તેણે રાખાલકાર ઉપર પ્રભુત પડેલા જ મેગવી લેવું જોઈએ.

જેઓ કેમ?

જેઓ કેમ મને સુદ્ધર અહીં દે આશા અનેરી, નવાં
શોભીતાં સપનાં હુલાવી વરસ્યાં; નેં જોઉં તો કાંઈ ના.
આવો, મારાં ભૂલેલ પાન્ય મુજબે તું રેખે ભો દાખલે
તોયે-કેદી મનોદયા પચી ગઈ હાડે, -હવે ના હકું.

‘અન્નાત’

અક્ષરમૂર્તિઓને

માહિનીયંદ્ર

પધારો સ્વચ્છન્દે અવિરત ધુમી ઘોષ કરતા,
મહાનુભાવીઓ! મન મન બનો કોટ અણતા,
તરંગો સર્જતાં, બુદ્ધ બુદ્ધ થઇ સાગર તીરે
રમતા-નર્તતા, ધૂળ રજકણો જેમ અનિલે,
મળે ના કો ઠામે ઘટિલર થવા સ્થિર, ઉડતા
પતંગો ધારીને નિજ કરમહી કદપન ગુંથી,
ધરી વાયો ભૂપે, તદ્દપિ ભૂતલાં ભાંડુગણ-ને
ઊલેખી ગત્યંતા ફલિત-પિડિતો ને અદ્યુત-ને,

પધારો લેખોને બહુ વિધ નવા દેશપ્રિતિના
લખો હોંશે હોંશે જનસમુદ્ધમાં જોર દુદતાં,
પરંતુ આચારે લવ નહિ મુકો એ અમલમાં,
મહાપ્રેમી એવા કથમ વિસરવા આપ ગુણને?
ઝંડો તારા ઇન્દુ દિનકર પગે જ્યાં વિપતમાં
વિધી એ સન્ધાને તમ મુળ થપી, ભાવવરની;
વિરાટે જૂઝટી, ગહન સ્ફુરતી, સાષ્ટ્રલરનાં,
ભરી સેવા એકથે અમર રમણો વચનની,
પસારીને ભર્ગો નિજ અસિમને પાટ જૂમતી,
પરંતુ પૃથ્વીપે સકળ કરમે ફર્ક ચૂકતાં,
ઉડાડા ધૂટીને અવર જનતાં ચક્ષુ પૂરતા
પછી શબ્દો-સુધે લડી લડી તમે લોચ પડતા,
પધારો એવા સૌ શગદરસના પ્રદક્ષિણાઓ!

પર્યો ખૂબ પીત્યાં હવે પ્રમણમાં, વાણીવણો તણા,
આંહી-જ્યાં જગમાંથીએ-વિતરતાં પૃથ્વી પટે વાલીયાં
મુકિત-સાગ્ય તણાં ખીજે સ્વતપથી, ત્યાંથી તમે એકડો
ધૂટોને મમ શબ્દ મુકન થઈને. કાર્યો મહી પાંગરે,
સુષ્ટાઓ અક્ષરોના! તણ દિ મળી છૂટા થાશું અતે ગદ્યાએ,
કિંતુ ત્યાં ને કરીશું અભિનવ, ક્ષણે એ કદિ વિરમરે ના

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓ

શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

[અમદાવાદમાં મહેલા વાગ્યા સાહિત્ય સમિતિ દ્વારા રવાના કરાવેલ તારીખી 'વર્તમાન' જાગી, મરાઠી અને હિંદી સાહિત્યના પ્રવાહ 'નામનું' પ્રસ્તાવ પ્રગટ થયું હતું. તેમાંના 'આધુનિક' જાગી સાહિત્યનું 'વિદ્યાર્ણવ' નામના લેખમાંથી આ વિષયે લેખ છે. 1.]

અં કીમની ઉત્તરાવસ્થામાં રવીન્દ્રનાથે કવિતાઓ લખવાનું શરૂ કરી દીધું હતું, અને બંગાળી સાથેની પહેલી મુલાકાતનું વર્ણન પણ એમણે એમની જીવનકથામાં આલેખ્યું છે. રવીન્દ્રનાથ પ્રધાનતઃ કવિ છે. કવિતા લેખન એ જ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. જ્યાં એમણે નવલકથાઓ, નાટકો અને ટૂંકી વાર્તાઓ પણ એટલાં જ્યાં લખ્યાં છે, અને એવાં સરસ અને સુંદર લખ્યાં છે કે એ એક એક પ્રવૃત્તિ પણ કાલક્રમમાં કવિતા લેખનની કક્ષાને જેમ આપી શકે.

બંગાળી પછી આરોહર નવલકથાઓનો જે ભરણો આપી રહ્યો હતો, એમાં તેવારે 'રાજર્ષિ' લખીને રવીન્દ્રનાથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એમણે એક નવું જ તરફ દાખલ કર્યું. પોતે પ્રધાનતઃ કવિ અને તેમાં થે મુખ્યતઃ કારકર્ત્તવ્ય (Lyrical) રજા, એટલે એમની નવલકથામાં પણ આ તરફે પ્રવેશ કર્યો. જો કે શરૂઆતની એમની નવલકથાઓ 'રાજર્ષિ' અને 'એક સદુચ્ચરિત્ર દલ' માં એમની નવલકથા-લેખનની શરૂઆત દોષ પ્રવર્તિત મુલાકાતનું પ્રાથમ્ય વિશેષ જોવા મળે છે, અને એમનું વિરોધન જોઈએ એવું પ્રગટ થયું નથી.

નવલકથા એ પ્રકારની હોય કે કેટલીક નવલકથાની ધરનામૂંચરી અને રચનાસીધર જ એવાં મનોહર હોય છે કે તેમાંથી જ આપણી રમણીય સંતોષાઈ જાય છે. કેટલીક સુંદર રસિ ગૃંથાવલી વાતો જ એટલી સરસ હોય છે કે તાજ સાદી રીતે કહી જાય તો તે તેમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય આવી વાર્તાના રસને આપણે કથા-રસ કહી શકીએ. પણ વાર્તામાં આ રચનાનું ઉપરાંત એક બીજી વસ્તુ પણ હોય છે. એમાં પાત્રોનું જે ચારિત્ર્યલેખન કરવામાં આવે છે, તેના પ્રત્યેક અંગમાં કાચરસ મારે ખૂબ અવશ્યક હોય છે, અને એ રસ જાણનારના રસના જેવો હોય છે બીજા પ્રકારની નવલકથામાં આ અવશ્યક જ પ્રધાન હોય છે.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથાઓમાં પણ કથરસ કાચરસ જ પ્રધાન હોય છે. એમની નવલકથાઓમાં ધરના ખૂબ વિશ્વ દેવ છે. એમની મોટી મોટી નવલકથાઓની વાતો પણ ખૂબ દૃઢમાં કહી શકાય એવી હોય છે. કથરસ કાચરસ બીજા લેખક પાસે એ વસ્તુ મળી દેવા

તો તે દુઃખી વાર્તા સિવાય બીજી કશું લખી જ ન શકત. 'તૌકાડુબી' માં લગભગ ચારસો પાનાનો વિસ્તાર એમણે કર્યો છે. છતાં વાત જોવા જમણે તો ફરલી છે? પણ એમની નવલકથાની વિશેષતા એ છે, કે પોતે જ. પાત્રો દ્વારા કથાગૂંથણી કરે છે તેમના અંતરમાં માલી રહેલી પ્રશ્નિ-ને અને એમના જીવનમાં ન્યાં ન્યાં બારંસતો સંચાર થઇ શકે એવા પ્રસંગો હોય તેને તેઓ કુશળતાપૂર્વક શોધી કાઢે છે, અને તેને જ સ્પષ્ટ અને પુષ્ટ કરવામાં પોતાની સક્રિય વાપરે છે. પણ આનો અર્થ એવો તો નથી જ કે એમની વાતોમાં ઘટનાની ગૂંથણીમાં કોઇ ભલતુ નૈપુણ્ય કે સૌખ્ય થી હોતું. તે તો હોય છે જ, પણ અહીં હું જે કહેવા માગું છું તે એ કે એમની નવલકથાઓમાં જે પ્રધાન વસ્તુ છે, તે વાતોનું સૌખ્ય નથી, પણ તેના અંગે અંગમાં જે બાવરસ સીએ હોય છે તે છે.

એમની પહેલી જ નવલકથાની ઉત્પત્તિ દુઃખો-કેવી કાવ્યમય છે! એમને એક દિવસ રવાન આનું, "રવળમાં મેં તો પુ કોઇ એક મંદિરના પત્રચિત્તો ઉપર બહિર્ના રત્નચિત્ત નોંધને એક બાસિકા અર્થન કરણુ બ્યાક્રમતા મદિત પંતાના બાને પડે છે: બાપુ, આ મું! આ તો ભોડી છે!" બાસિકાની આ 'મનરતાથી પિત્તને અંતરમાં તે દુઃખ થયું. છતાં તેણે ઉપરથી કોષધને રોંગ કરી તેમ તેમ તેના પ્રભને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જુ' ભયથી ગયો કે તરત જ મને સામું કે આ મને રવળમાં મળેલી જાતો છે."

આમાંથી 'સાલગિ' ની ઉત્પત્તિ યમ. મંદિરના પત્રચિત્તો ઉપર ભોડીના જાંઘા જોઇ બાસિકાના મનમાં જે ભવ અને ક્ષેપ ભલે તેના પરિણામે ગ્રામિકમા-લિંકમના અંતરમાં જે આંધાત સામે તો પરિણતિએ પહોંચાડવામાં જ 'સાલગિ' નું પાત્રાવેબન સમાધિ ભવ છે, એ જ એનો વિવર છે. બહુ બહુ તો આ વિષયને એક કથાકાન્ધ તરીકે લખી રાખ્યો, એમ આપણને લાગે. પણ એમને એ મળી શકેલી સાચી અને પેઠા પ્રતિ-

દાસ કોંગો વાણી દઇ ગોવિંદ માણિકયા મનોભાવ અને તેની લગતાનો કમિત્ત વિકાસ. બનાવનાં એમણે આખી નવલકથા લખી.

આમ એમની પ્રથમ જ નવલકથામાં જે તરત આપણે બીજા રૂપે જોઇએ છીએ તેનો ધમિ ધમિ વિકાસ થતો આપણે એમની બીજી નવલકથાઓમાં જોઈએ છીએ. એ વિકાસની રાહચાલ 'નંદ નીડ' ને થઇ છે અને 'સોખરે બાલી' માં અને 'તૌકાડુબી' માં તે વધારે પુષ્ટ થઇ છે. પણ તેનો પરિપૂર્ણ વિકાસ તો 'ગોરા' માં અને 'ધરે બાણરે' માં જોવા મળે છે. પોતાનાં પાત્રોનાં અંતરના મથીરામ પ્રદેશમાં ગાંધી તેની એક એક મદમ લાગણી સતત કમલની ખોંબી-ઓની માફ વાયક સમસ એકેએકે જોલી બતાવવી. તેનું સંપૂર્ણ માધુર્ય ભક્ત્ય કરતું એ રત્ન-ભવાયની કવિ-પ્રતિભાને રાખ બન્યું છે અને એ જ એમની અનુપમ સક્રિય છે પોતાનાં કાવ્યોમાં અંતરના કોમ-ભૂને નવાજ કરી એમણે બંગાળને મુગ્ધ કર્યું હતું. હવે એ જ સક્રિય એમણે પોતાની નવલકથામાં પ્રેરી. એમને પોતાને એ સક્રિયને આપસ 'નંદ નીડ', 'સોખરે બાલી' અને 'તૌકાડુબી' માં આપ્યો. પછી એમણે એની ગણી વ જાહેર સક્રિય સંપૂર્ણ રીતે વાપરી 'ગોરા' માં અને 'ધરે બાણરે' માં 'સોમાજેશ' અને 'કોપે કવિતા' માં પણ એ જ સક્રિયને વધારે વિકાસ થયેનો જોઇ મળે છે. અને ત્યાર પછી લખાયેલી 'દુઃખ ભોળ' અને 'ચાર અંધાર' માં- તો આ બાવરસ જ એણે પ્રધાન જતી ભવ છે જે નો કોષને એ વારો કરી સંભળાવવી હોય તો મુખેથી પડે છે. તમે મને તેરસ પ્રયત્ન કરો પણ એની નિષ્ફળતા જ મળે છે અને તાજેતરમાં પ્રમિદ થયેલ 'માત્રંચ' માં પણ કથાસર તકન નાજુ જ છે.

આમ કથાકાન્ધ અને ઘટના-વૈચિત્ર્ય એ એમની નવલકથાનું પ્રધાન અંગ નથી. એટલે પછી એમની નવલકથાઓમાં માધુર્યની બીજી પણ દોડી નથી. ચારમે પાનાની 'ધરે-બાણરે' માં માન્યમ કેટલા? - વિમલ!

નિષ્પિન્ન, સંદીપ, મારટર મહાય અને અમુદ્ય, ઉપરાંત ઘરમાં રહેલી નિષ્પિન્નની બે બાબીઓ અને બે નોકર. અંગ્રેજીમાં તો એમણે એક જ બાબીની ચલાવી લીધું છે. 'અમુદ્ય' માં કેટલાં? 'બે બહેનો' માં કેટલાં? 'નોકરુણી' માં બે કેટલાં? એમની મોંઝામાં મોટી નવલકથા 'ગેરા.' તેમાં બે કેટલાં? વિગતો એમની નવલકથામાં કામ ચમકાવે એવા વિચમચકારક બનાવ પણ બનતો નથી. કાપની ધમાક કે ઉતારણ પણ હોતી નથી અને 'સેથેર કવિતા' અને 'ગેરા' માં તો કેટલીક વાર બે પાંચાની વાતચીત એ જ મુખ્ય બનાવ બની રહે છે. આમ છતાં એમની નવલકથામાં રસે કામ રહે છે, એનું કારણ એ છે કે એઓ ને રસની સ્પષ્ટ કરે છે, તેઓ આધાર થતા ઉપર નથી હોતો.

આમ એમની નવલકથા ઘટનાની પદોષથી મુક્ત છે. ઘટનાના ઘટાટાપણ મુક્ત નવલકથાએતો પણ એક વર્ગ હોય છે. એમને માંના પૃથક્કરણભરી નવલકથા, પણ સ્વિદનાભરી નવલકથામાં આપણે એવા પાત્રોએ છોએ તે બંનેસ પૃથક્કરણ પણ નથી. કેમકે મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આ પાંચાનાં બનવું વિશેષણ કરતો હોય એવું અર્થ નથી. અર્થ તો ને વિશેષણ છે, તે કવિનું હૃદય છે. એટલે એને ને હૃદય હોય તો બાવ વિશેષણ કહો અથવા અનવિશેષણ કહો. અર્થ તો પાત્રનાં મન પાંચાની સામે ખડા થઈ જાય છે અને પોતાની જાન શ્રોતાને કહે છે. આ આકેશગર માનનાં 'મોડાં રિધ્' માં 'પ્રિસિદ્ધ થયેલી વાર્તા' 'પ્રસિદ્ધ હોય' માં એમ મુદ્દાનું ની એમક દારિદ્ર્યગ્રસ્ત કમળના મોડ ઉપર બેઠેલી પોતાની મુદ્દાળી સંલગ્ના શ્રોતાને મનમુગ્ધ કરી નાખે છે. અથવા 'સુધિત પાપણ' ની હાલજી જેમ ચીને લાવ્યો બનાવી પોતાના અંતરમાં એમને લે છે, તેમ એમની દરેક પાંચાની કથા વાચકને પોતાની ભાગમાં સંપડતી લે છે. 'ધરે ખાકરે' માં નિષ્પિન્ન, સંદીપ અને સોની વિશેષ વિચમચકા અંતરનો વસેચટ એમણે ને સ્વસ્થતાથી, તેના હૃદયની પાંદડીએ પાંદડી ઉઠેલીને વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યો છે, તે પાંચાં આપણા મનમાં ને ઉત્સુકતા જાગે છે, તે કાલ પણ મુનવરની રસમય

નવલકથા વાંચતાં ઉત્પન્ન થતી ઉત્સુકતા કરતાં વેશ પણ ઓછી હોય છે, એજ મને નથી લાગતું. સામાન્ય નવલકથાઓમાં બહારની ઘટનાઓના આવલ પ્રત્યાધાનને લેધે આ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એમની નવલકથામાં અંતરના ભાવોના આધાન પ્રત્યાધાનને લેધે એ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું કાર્ય વાચકના અંતરમાં ઉત્સુકતા જગાડી તેને સંતોષવાનું છે, અને આ કાર્ય એઓ કેવળ અથવા પ્રધાનતઃ પોતાનાં પાત્રોના મનોભાવોમાં થતા હોય અને પરિવર્તન-દાગ, તેમનાં મનોમંથનનાં તાલક વિગતો સાથે છે. એ જ એમની વિશેષતા છે.

આ રીતે એનાં આપણને સમજાય છે, કે રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં કથાકથન એ કેવળ લાંબિંચર છે. એને રસમચકારથી પુરૂ કરી, ચાંસડીથી મદી મુશોભિત બનાવવા માટે એઓ ને મંચાલો વાપરે છે, તે ખૂબ વિવિધ હોય છે. એમાં રામકથા, ધર્મ, સમાજ વગેરે અનેક પ્રત્યેની ચર્ચા આવી જાય છે પણ એ પણ મુખ્ય વસ્તુ નથી હોતી. એમની નવલકથાનું સાદું વસ્તુ તો બાવ જ હોય છે. તે જ એમની નવલકથાનો આત્મા હોય છે. આથી એમની નવલકથામાં ચર્ચાવેશ પ્રત્યેને અથવા તે ચર્ચાને એજે બંધન થયેલા કાલ અલિંગ્યમાં કેમકે મદત્ત આપે છે, ત્યારે તે કવિને બાં અન્યાય કરે છે. બાવ બંધન કરવામાં જેમ કથાકથન સાધન રૂપ થાય છે, તેમ આ વિવિધ પ્રત્યેની ચર્ચા પણ બાંધને પરિચીત અને સુરખટ કરવાનું સાધન બાંધ જ છે, એ સમજવાની જરૂર છે. મનપ્રચાર એ કાંઈ નવલકથાનું હૃદય હોયું નથી, તેનું હૃદય તો હોય છે રસનિષ્પાદન, અને એ રસનિષ્પાદનને મિત્ર કરવા માટે એ તારિક્ક ચર્ચાની પણ જરૂર હોય તો તે નવલકથામાં જરૂર રચાવ પામે, રવીન્દ્રનાથની નવલકથામાં ને ને તારિક્ક ચર્ચાઓ છે, તે ચર્ચા કરવા ખાતર નાખેલી છે, એમ નથી, પણ નવલકથાના વસ્તુના વિષમ માટે એ આરમ્ભ દત્તી માટે જ નાખેલી છે. 'ધરે ખાકરે' માં 'ગેરા'માં ચર્ચાઓના પાર નથી. 'ગેરા'માં કાલ પણ બીજું જાત મેરાતે મળે છે એટલે ચર્ચા ને રસ થાય છે, આમ છતાં એમની એક

પણ ચર્ચા અર્વાતર નથી. પ્રત્યેક ચર્ચાને રસપુષ્ટિની યોજનામાં નિશ્ચિત સ્થાન છે. 'ધરે આધરે'માં રાજકારણ સંબંધે ચર્ચા છે. એમાં નિખલો કે તેના મારદર મચાવતો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, અથવા સંદીપનો મત એ રવીન્દ્રનાથનો મત છે, એમ કહેવું અથવા રવીન્દ્રનાથનો હેતુ સંદીપને જોડો કસારી નિખિલને સાચો કસાવવાનો છે એમ કહેવું એ બંને વસ્તુ જોડી છે, ખેંદી છે. એમણે જે કાંઈ ચર્ચા કરી છે તે એ નવલકથાના વિકાસને અંગે અત્યાવરણક હતી. સંદીપ અને નિખિલ વચ્ચે - રાજકારણ સંબંધે જે મતભેદ છે તે વાર્તાના રસને ડગલે ને પગલે પુષ્ટ કરતો જાય છે, વાર્તાને વિશ્વસાવનો જાય છે અને ત્યાં જેટલી જરૂર હોય તેટલો જ તે વ્યક્ત થાય છે. ક્યાંય આપણને એમ નથી લાગતું કે અહીં લેખક મારી મચીને કે મારી કોળીને ચર્ચા પુસાડી દીધી છે. એ ચર્ચા-પણ વસ્તુ-પોષ્ટ-નું જ એક અંગ છે. એ ચર્ચા કાઢી નાખો તો વાર્તા પાંચગા થઈ જાય. એમની નવલકથામાંની તાર્કિક ચર્ચાને અને તેમાં વ્યક્ત થતા અભિપ્રાયને ઉદ્દેશી જીભ ચપેલી ચર્ચાને અંગે હમણાં સવા વસ પહેલાં એમણે જે એક લેખ લખ્યો હતો તેમાંથી નીચેનો ભાગ હું ઉતારું છું:

"બીજી એક ચર્ચા એ છે કે વાર્તાના પ્રસંગોમાં વિશ્વવકારી પ્રવૃત્તિ સંબંધી મન પાત્રોને મોટે પ્રમટ્થાપ છે. વાર્તામાં ક્યાંય કોઈ પણ જાનનો મત હોત જ નહિ, તો વાર્તાની બધી નકામી થઈ જાય. એમ માની લેવું જોઈએ કે જો એમણે છે, તેમના ચરિત્રના સમર્થન માટે એ મંતો મૂકેલાં છે. કોઈને જે એવો વહેમ હોય કે એ મંતોમાંના કોઈ કોઈ મત સાથે મારો મત મળતો આવે છે, તો હું કહીશ, 'એ વાત જોડી હોય કે ખરી હોય, એથી વાર્તામાં એનું મહત્તર વધારા - વધવાનું નથી, કોઈ મત પ્રમટ્ કરવાથી પાત્રોના ચરિત્ર-

ને હાનિ પહોંચતી હોય તો જ તે હોય ગણાય."

—આર અખ્યાય' સંબંધે પુલાસી.

રવીન્દ્રનાથની નવલકથા વિષે બીજી એક બે વાતો નોંધવાની જરૂર લાગે છે. એક તો એ કે સ્ત્રીમતી નવલકથાનાં પાત્રો મોટે ભાગે સુશિક્ષિત અને સંપન્ન હોય છે. અને એમના જીવનમાં કાંઈ વૈવિધ્ય અને રોમાંચકારી પ્રસંગો હોતાં નથી, જતાં એઓ સુંદર નવલકથાઓ લખી શક્યા છે. પણ આંદો તો મારે એક બીજી જ વાત કહીની છે. એમને પોતાની નવલકથામાં જે સજ્જતા મળી છે, તેમાં એમણે સમાજના જે ઘરનાં પાંચે લીધાં છે તેના પણ ભાગ છે. એમણે પોતે સમાજનો ઉપસો ઘર જ બેધેસો છે, એ લોકોના આચાર વિચાર, ભાવના, આકાંક્ષા બધું એમને સુપરિચિત છે. એ લોકોની ઝીણામાં ઝીણી રેવા અને આસિયતો એમને નાણીતી છે. આને લીધે જ એમને એ પાત્રોના સર્જનમાં આટલી સજ્જતા મળી છે. એટલે કે લેખકો જે જીવન જોઈું હોય છે, તે જ તે સુંદર રીતે આલેખી શકે છે, અને તેમાં જ તે કલાસર્જન કરી શકે છે. આને રવીન્દ્રનાથને હલકા વર્ગના પાંચે લખે લખવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓને આટલી સજ્જતા ન જ મળે. કારણ એમને એ વર્ગના જીવનનો પરિચય નથી. એ જ રીતે જે લેખકને માત્ર મધ્યમ વર્ગનો જ પરિચય છે, તેને હલકા કે ઉપકા વર્ગ વિશે લખવા જોડે તો જરૂર જૂસ કરે અને પોતાની કમને વેચી મારે. એ વિષે મને શંકા નથી. રવીન્દ્રનાથે હલકા વર્ગનું જીવન જેટલું જોઈું છે, તેટલું તેમણે પોતાની દ્રષ્ટી વાર્તાઓમાં અને નવલકથામાં તથા કાવ્યોમાં પણ રજૂ કર્યું છે. પણ તે ખૂબ પરિમિત પ્રમાણમાં. અને મારે જ તે સજ્જ અસરકારક અને સુંદર રીતે સાહિત્ય-સર્જનમાં એ વસ્તુનું મહત્તર કારણ છે, અને હમણાં સર્જનની ગાત્રમાં કંઈક કરમાઈ કરમાવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે, એટલે આ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન દોરવું મેં ઉચિત પામ્યું છે.

પ્રગતિશીલ સાહિત્ય

શ્રી. ભોળીલાલ ગાંધી

સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રોમાં પણ આજે તો પ્રગતિશીલતાનો પોષક ભૂમિ છે. પ્રત્યાષાતી તરવો સાથે જેહાદ જમાવવા અખિલ હિન્દ પ્રગતિશીલ લેખકમંડળની રચાવના ચર્ચ ચૂકી છે અને ત્યાર બાદ પ્રાતિક્રમંડળો પણ સ્થાપ્યા છે. આ બંધાં મંડળો જુધારગુણી રીતે કલાત્મક એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં નહિ પણ હોય, એમાં નોંધાયેલાં, સૌ સાહિત્યિકો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સાથે જોડેલાં નહિ પણ પહેલું; - અને હતાં. પ્રગતિશીલ સાહિત્યની તરફ દૃષ્ટિ કરનાર આ સૌ મંડળો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક એવી વિચારની સમાનતા છે જ કે જેને કારણે સાહિત્ય જેવા પોતા ગણાતા ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ નોખા પ્રવાહ ચાલુ થયેલો દેખાય છે આ નવો પ્રવાહ જૂનાં કરતાં કુપાં અને કેવી રીતે જુદો પડે છે એ જોડું અને સમજવું એટલે સાહિત્યમાં પ્રગતિશીલતાની આવશ્યકતા હવે સ્વીકારેલા બરાબર જ છે.

સૌથી પ્રથમ તો, કેટલાક સાહિત્યકારોએ એક એવા ખ્યાલ છે કે, 'સાહિત્ય તો પ્રગતિશીલ જ હોય. સાહિત્યની અંદર જ પ્રગતિનાં તરવો સમાધિ ભૂમિ છે.' પછી અને 'પ્રગતિશીલ' એવું કહેવાની જરૂર નથી. એમ કહેવાથી એકનો એક આવ નક્કારી રીતે મેનડાય તો છે જ પણ એથી સાહિત્યની જે 'સદા પ્રતિષ્ઠા' છે તેને પણ ઘોખો પહોંચે કે, કેમકે જેનો સત્તા જ પ્રગતિશીલતાનો છે તેને વિશે પ્રત્યાષાતી યત્નાવણી આપેલા જ મપમાનકારક છે.

આ મંતવ્યની પાછળ દલીલ એ હોઈ શકે કે, 'સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ નથી. અને જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે એટલે પ્રતિબિંબ પણ તેવું જ હોવા સર્જાઈ છે.' આ દલીલમાં એક ભારે નબરચૂક થાય છે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચાવું જરૂરી છે કે, જીવન હમેશાં પ્રગતિશીલ જ હોય છે 'એમ કહેવું એ સત્ય છે પણ એનો અર્થ એ છે કે, જીવન એ તો એક સંઘામ છે. અધઃગતિઓમાંથી એ આગળ ધપે છે. અને જે ને પ્રગતિશીલ જણાવે, ના છે તેઓ પ્રત્યાષાતી તરવોને દબાવી દઈ આખરે તો વિજયી નીચડે છે તે એ રીતે જીવનની પ્રગતિ દરહમણે યથા જ કરે છે. - આ અર્થમાં એ સાચું છે. પરંતુ આની અંદર ને એક દલીલ રહેલી છે તે જૂની નહિ જઈ શકાય કે, જીવન તો પ્રગતિશીલ નથી પ્રત્યાષાતી તરવો થી અગ્રેણું છે. અને વચ્ચે નિરંતર સંઘામ ચાલ્યા જ કરે છે. એક

બીજાને મદદત કરવા થયે છે. આખરે બંને પ્રગતિને જ વિનય થવાનો હોય પરંતુ એવા ધણક પ્રસંગો ઉપરિચિત થાય છે બ્યારે પ્રત્યાષાતી તરવો પશુ પોતાનું નેર જમાવે છે અને અમુક સમય પૂરતાં પશુ ફારી જાય છે. આથી પરિસ્થિતિ થતાં પ્રગતિશીલ તરવોએ જાણત બની વધારે બીજા સંભામ એકવાનો રહે છે અને એ વખતે જીવનનાં એક એક ક્ષેત્રમાં Workers of the Revolution Unite ની દાક્ષ પડે છે. એ દાક્ષને માન્ય કરી ને જંપલાવે છે તે જ પ્રગતિશીલતાની પદવી પામે છે અને તે જ આખરે જીવનને અધિકારી રે છે ।

એટલે કે, 'છે એવું પ્રતિબિમ્બ' એટલું જ સાદિત્યનું કંઈ જ નથી. કેમકે તો તો પછી જીવનમાં-જીવનમાં પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાષાતી બંને તરવો, બંને બળો છે. બંને વાસ્તવિક છે. આ બંને વાસ્તવિકતાનું સાત્, પ્રતિબિમ્બ બનીને જ સંતોષ માનવાનું સાદિત્ય માટે રહે છે. પણ આપણે જોઈએ તેમ એ બે જાણો વચ્ચે સતત સંભામ ચામે છે, એ સૌથી મોટી વારત-પ્રકાષ છે. એ વખતે બધાં પ્રગતિશીલ બળોએ પોતાનો દિક્ષો પ્રગતિની જટ માટે જ આપવાનો એક સહજ ધર્મ બને છે. સાદિત્ય-પ્રગતિશીલ સાદિત્ય તરત્તની જેમ (એટલે 'જેમ ની જેમ જ ને ?') કિવારે બિમ્બ પોતાનો-પ્રગતિનો વિનાશ થી રીતે જોઈ રહે ! અથવા તદ્દથ આલેખનો કરી થી રીતે ચૂપચી પકડી રહે ? સહજ રીતે જ તેણે તેનો સ્વાભાવિક પંથ-પ્રગતિશીલ તરવોની જીતનો પક્ષ-ચીકારવો જ જોઈએ. એટલે એણે વાસ્તવિકતાનું કેવળ પ્રતિબિમ્બ બનવા ઉપરાંત, બે વાસ્તવિકતાઓ પોતાની પક્ષ દમ્બની વાસ્તવિકતાનો ખુરદે ખુરદે ચીકાર કરી લેવો જોઈએ. આમ, સાદિત્યે માત્ર 'છે તેવું પ્રતિબિમ્બ' નહિ પણ 'પ્રગતિશીલ તરવોને બહાવવાનું સજળ વાહન' બનવું જોઈએ. શ્રી. રમણલાલ 'વેદમહાકહે છે કે, "પ્રગતિ-વાદી ધણી વખત ક્રાંતિવાદી બની જાય છે. ક્રાંતિ-મિત્ર-daily તો બને જ છે."

આટલું સીધારી લીધા પછી પણ એક સમાવય

પ્રશ્ન તો રહે જ છે કે, જીવનમાં-જીવનમાં પ્રગતિશીલ તરવો ક્યાં અને પ્રત્યાષાતી તરવો ક્યાં ? તમે જોને પ્રગતિ કહો છે તેને જ બીજો પ્રત્યાષાત કહેશે તો ! એક દિવસ તમે જ જોને પ્રગતિ કહેતા હતા તેને જ આજે પ્રત્યાષાત કહેતા થયા હો તો ? અને આ પ્રશ્નોનો જવાબ દુનિયાનો ઇતિહાસનો, માનવપ્રગતિના ઇતિહાસનો મર્મ સમજવાની સાથે જ મળી રહે છે. પ્રગતિનો અર્થ જ એ છે કે 'આજના' - 'આજે આજે' એટલે ગણકાસ કરતાં આજે અને, આજ કદાં આવતી બલે-આપણે, આજના ગયા હોખએ તો જરૂર ગણકાસ એ 'પાછળ' જ ગણાય અને 'આજે' જે માણસ 'પાછળ' જવાની વાત કરે અથવા છીએ ત્યાં જ થોભી જવાની વાત કરે તો જરૂર તે પ્રગતિશીલ અથવા પ્રત્યાષાતી ગણાય. એક રીતે તો, - 'આજની દષ્ટિએ' તો 'ગણકાસ' હમેશાં જ 'પાછળ' છે, પણ એમ છતાં, 'ગણકાસની દષ્ટિએ' 'મધ્યકાસ' કાંઈ પાછળ ન હતી. હા, બે 'ગણકાસે' પણ 'આજના જવાની વાત' ન કરી હોય અને 'પાછળ જવાની' એટલે 'ગયા પરમ દિવસ'ની વાત જ થયે રૂબી હોય તો તે 'ગણકાસ'ની દષ્ટિએ પણ 'પ્રત્યાષાતી' જ ગણાય. એટલે કે માનવ પ્રગતિ જેટલી હદે આજે આપી પહોંચી છે તેને આજે બહાવનાર બધાં તરવો, બધાં બળો પ્રગતિશીલ ગણાય; બ્યારે, એની પ્રગતિનાં ચક્ર બિંધાં ફેરવવા મથનાર અથવા છે ત્યાં જ ચંભાવી દેવાની મૂર્ખ કલ્પના કરનાર પ્રત્યાષાતી ગણાય. એટલે, દરેક યુગમાં, દર સૈકામાં, દર દાકામાં, દર સાલ અને જાડ જ સદ્મરિને વિચાર કરીએ તો દરોત્ત-કલાય, દક્ષિણમાં જેમ જેમ 'પ્રગતિ' થતી જાય તેમ તેમ સાદિત્ય પણ વિકાસ પામતું જાય-પ્રગતિશીલ સાદિત્યની મર્યાદા પણ બદલાતી જાય. ખતી, જેમ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેમ સાદિત્યની વાતમાં પણ આખા એક દાયકાને અથવા એક પચીસીને બનુપ થાય અને જીવનના ચાર-તેરી એક માર્ગો જરૂર આપી શકાય એ મર્યાદા કેવી હોવી જોઈએ ? પ્રગતિના પ્રકાશ

સમાજનાર બાજે છે કે 'ને છે' એમથી 'નવું' જન્મે છે. આ આખી Dialectical Process છે એટલે એક જ જગાનામાં, એક જ સુખ કે દુઃખમાં 'તદન પ્રત્યાધાતી' થી માંડી 'અતિ હઠાન પ્રગતિશીલ' વિચારો અને પ્રતિભા પ્રવર્તે છે. તે કે, આખા જોઈ ગયા તેજ નિયમ અનુસાર એ 'તદન પ્રત્યાધાતી' અને 'અતિ હઠાન પ્રગતિશીલ' માં ધણ ફેર થતો જ રહે છે. આજનું 'તદન પ્રત્યાધાતી' ગાંધી કહે 'તદન' વિનાનું, હવે અને આજનું 'અતિ હઠાન' એક આધ્યાત્મ પ્રગતિશીલ તરફ આવતી કામે લેવાવા માંડે. છતાં કાંઈ પણ એક સીધરી દીવિશ સમાજમાં, એટલું તો નીકરી જ છે કે, જેને બંને 'એક્સ-Extremes-કહેવાય છે એવું' તો હશે જ. આ સ્થિતિમાં બીજે ઉંડા અતિ ઉર્દ્ધમ-ultra extreme-તમારો કે પ્રગતિએને જ માત્ર 'પ્રગતિશીલ' તરીકે ઓળખવાનો અને બીજા બધાને 'પ્રત્યાધાતી' કહી ફેંકી દેવાનો એક વિચારકથા હોય છે આમાં Dialectical Process ની, અવગણના છે. અને એથી એ સંઘ ગમે તેટલો નેજરતી અને તીવ્ર સુદ્ધિ તથા શક્તિવાળો હોય, તેના વિચારો ગમે તેટલા પ્રગતિશીલ હોય છતાં તેજ પ્રગતિને ગૂંચળાવી નાખવાર નીવડવાનો કથ રહે છે. એટલે પ્રગતિના પુરસ્કારોએ, સમમ સામાજિક, જોગની અત્યંત તીવ્રપૂર્વક તુલના કરી લઈને જ ગતિમાન થવું જોઈએ. કે જેને પરિણામે, પ્રગતિશીલ તરીકે સિદ્ધ થઈ યજ ચૂકેમાં છતાં, પ્રગતિપ્રેમી અને જગતમાં પ્રગતિની શરૂઆત રહેતી છે તે અર્થ જોગને વિશેષ ૧ જગા દેતાં તેમને એક દિશાએ મુકકાર અને જમાવટ થાય. અને જેઓ સવંતર પ્રત્યાધાતી જ છે, બંને જેમ '૧ પરિવર્તની, શક્યતા નથી' તેમાં જોગને ઊંચ દિશાએ, પ્રગતિશીલ જોગથી અમગ પાડી ધક્કો માં લેખએ: જોગ તેમની સ્થુપિત ડાબા પેમાં અર્ધવક્ર અર્ધવક્ર ૧ પ્રગતિશીલ બજે કે તરફે હિપર પડવા માં આ 'દૂર પાડીને જમાવટ, કરવાની કિયા' crystallization ની કિયા. પ્રગતિ એક મદાન

ચાવી સમજાન છે-શું સમાજમાં કે શું સાહિત્યમાં સમાજમાં ગમે તેટલા મતભેદો, વિચારભેદો, હોવા છતાં આ પ્રક્રિયા (Process) શક્ય છે. અલબત્ત, ભેદો જેમ વધારે શુદ્ધ હોય તેમ એ કાર્ય વધારે મુશ્કેલ અને ધીમું બને છે. પરંતુ તીવ્ર દષ્ટિ બને તો જુદાજુદા સમાજનેતા જેમ અદ્યતનપૂર્વક એ કાર્ય પાર પાડી બાજ છે તેવું જ સાહિત્ય જીવન માં પણ શક્ય છે જ છે. કેમકે - આખરે તો 'પ્રગતિ' એ જ માનવરચાય છે: 'પરંતુ' એ માતર 'સ્વભાવ' છે' એમ કહી એને મારે પ્રગતિશીલ ન થવાની ભૂલ તો આપવાથી ન જ થાય.)

આપણા સાહિત્યમાં આપણે આજે અનેક પ્રવાહો વહેતાં જોઈએ છીએ. તે કે એ બધા પ્રવાહો હજી બધુ આજ છે કેટલાક તો છીડ્યાં પણ છે. છતાં આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં જે પ્રવાહો ગતિમાન થયા છે તેનાથી છે જ અધિક આપણું સાહિત્ય ન જ રહી શકે, એ સ્વાભાવિક છે.

વિશ્વસાહિત્યમાં જે ત્રણ નવા પ્રવાહો દ્રશ્યમાન થાય છે તે- 'સોવિયેટ મિટરેયર', 'પ્રોપ્રિયેટ મિટરેયર' (અમછપી સાહિત્ય) તથા 'મેટ મિટરેયર' (ઉર્દ્ધમ સાહિત્ય). આ ત્રણે મિત્ર-મિત્ર છે. ત્રણેની વિશેષતાઓ છે. આ ત્રણે પ્રવાહો પ્રગતિશીલ પ્રવાહો છે. પરંતુ આ ત્રણે પ્રવાહો, માકસાદી દિશાઓમાંથી જન્મેલા છે. આ ત્રણે સાહિત્યનો પાલો વંચેદષ્ટિ છે. ત્રણે અમછપીએની કાલિ-સાથે સંધિ સંબંધ છે. પરંતુ આ ત્રણેમાં જેને સમાવેશ ન થતો હોય તેવું, આ ત્રણે પ્રવાહોથી અત્યંત પ્રગતિશીલ સાહિત્ય હોય શકે છે, દરેક દેશમાં હોય છે. આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એટલે જીન રમણદાસ વસંતરામ દેવાઈ કહે છે તેવું- 'જે સાહિત્યનું ચાલુ આપણને પ્રગતિના તરફ તરફ અભિપ્રાય કરે, પ્રગતિ સાધવાનું મંજબ આપે, અને આપણા મનુષ્યનો બીજવો એવો કાર્યકરનિ ઉત્પન્ન કરે તો એનું વસ્તુ પ્રગતિશીલ કહી શકાય.'

આ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્યનું વિશેષ

નથી હોતું. દુઃખ નથી હોતું. ઊંચકું પ્રગતિશીલ સાહિત્ય ક્રાંતિધારી સાહિત્ય તરફ મોટી દૃષ્ટિથી જોતું હોય છે. પુરોષના સાહિત્યના ક્રાંતિદાસમાં આરો નો એવું બની રહ્યું છે કે મહા કાવ્યના પ્રગતિશીલ સેખરો આજે બુદ્ધિ-પુરુષો 'સેક્ટ સેક્ટર'ના પુરસ્કારોથી બની ચૂક્યા છે. અને આ પરિવર્તન સ્વચ્છ છે. પ્રગતિનું આ રાજા-નિક ભાષણ છે. પ્રગતિશીલ સેખરો જ્યારે સમજનાં બોલોની-પરસ્પરની અવગમણોની નિરીક્ષા કરી એમાંથી જીવનને બદલાવે, મનુષ્યજાતને બીજાં જ એવાં બોલોની સીધી તરફદારી કરવા લાગે છે ત્યારે વર્તમાન એનામાં આપોઆપ ભૂત યાપ છે અને ત્યાર પછીનું એમનું સાહિત્ય કેવળ માનવજાતની બાતલાયણું (stagnant) થઈ જાય છે. મરી જઈ વળે દૃષ્ટિની 'મોડોડો' થયેલું 'સેક્ટ સેક્ટર' બને છે. અને એમાં પાશ્વર્ય 'અમરજી સહિત' તરફ મંડાય છે. પ્રગતિશીલોના આ રાજાનિક 'ક્રીડ' વિદ્યા છે. પરંતુ એનાથી ઊંચકું બનવાનો જય ભવ સમૂહો નથી જ. એમ ન કહેવાય. રાજકીય અને સામા-જિક અવગમણ વધારે કર અને કાલીય અને ત્યારે વર્તમાન તો જન્મે જ છે, પણ કદાચ સત્યવાદી વર્ગના પદામાં ભેદી ભવ છે અને પ્રગતિશીલ નથી. ક્રાંતિશીલ તરવાનું પોતાને હાથે- પોતાની કમરે સત્ય-વાદ કરતાં લાગી ભવ છે. ત્યાં ત્યાં ફિસલ સરમુ-ખતારી વધુ પ્રગળ નીચી છે ત્યાં ત્યાં આવા ઉદારભાવો કીક કીક પામ યાપ છે.

પ્રગતિશીલો મારે આ ભવ છે. ત્યાં લગી વર્ગ-દૃષ્ટિ ભગત થઈ નથી, અને એ દૃષ્ટિ ક્યાકાંચેથી આમ-જનતાના ક્યાકાંચ પ્રતિ અભિમુખ બની નથી ત્યાં લગી આ ભવ રહે છે.

પરંતુ આપણા ગુજરાતી સહિત્યા આજની તન-કે. આ ભવ હજી દુરનો છે. હજી આપણે ત્યાં પ્રગતિ-શીલ તારવોની જાહેરાત થઈ નથી. હજી આપણે ત્યાં સાહિત્ય અને જીવનને રોલક મંડાય છે એની રચના ન થઈ નથી. 'સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર પ્રતિબિંબ નથી, પણ તે પ્રેરકમત હોતું' એવો પ્રમુખાનના

વિકાસનું એ એક સાધન હોતું' એવો સાહિત્યનિતી અમર સમાજ જીવન ઉપર મારી અમર નુકસાન યાપ છે. મારે દરેક સર્જક જીવનને વિકાસ-મનુષ્યજાતને બીજાં જ એવાં વિચારો, એવાં જ બીજાં પોતાની સાહિત્યવિદ્યા પ્રવા-રિત કરવો એવો, જે સાહિત્યકાર 'મને મનું ને મેં લખ્યું, મને પ્રેરણા થઈ ને મેં સરખ્યું, હું તો ક્યાનો બોલતા છું-ક્યાનો સ્વછા છું, મારે બધી દુનવી વસ્તુ સાથે નિરખન નથી. મારે ક્યાનો ક્યાં પડી નથી. મારે ક્યાં ક્યાં ખેલન નથી. હું ક્યાકાર છું, સર્જક છું-આ બધાં ધોરણોથી પર છું' -વગેરે કહે તેને આપણે આજવાથી અમર કરવો એવો, સાહિત્યસર્જનની પાઠ્ય વૈકલ્પ દૃષ્ટિ હોવી જ એવો, અને તે સમય જીવનના વિકાસની, આ બધા વિચારો હજી આપણે ત્યાં પૂરા થયાં નથી. એ તરફ પુરું સમજ જ મળું નથી. એનું મહત્ત્વ હજી આપણે સીકારવા યાપ નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રગતિશીલ અને ક્રાંતિશીલ, રાષ્ટ્રીયવાદી, સમાજવાદી અને સામ્યવાદી, શ્રમજીવી અને સેક્યુલર સાહિત્ય વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સાહિત્યોના સંકુલિત વાગ્યો બાંધી ભેળી જવાનું પામવે એમ નથી. અત્યે અર્થ એ નથી કે આ દરેક સાહિત્યમાં પુરસ્કાર-ઓએ પોતાના પ્રવાહોને રૂપી નાખવાની જરૂર છે. જે હોડી દેવાની જરૂર છે એ તો એક-બીજા પ્રત્યેનું અત્યુ વધણ. એકબીજા માટેની 'સુચ'. જે ને સાહિ-ત્યકાર જીવનની પ્રગતિ કરાવે તેવા ઉદ્દેશ્યે સાહિત્યના સર્જન અને પ્રચારમાં માનતા હોય તેઓ સર્વે પ્રગતિશીલ મંડળમાં શામેલ થાય અને એક - બીજા મારે જેર કેવળ સિત્તા જય એકજા મને એક બીજાની રીકા-સમસેવન-વિવેચના કરે, એ આ નયકે અત્યંત આવશ્યક અને મહત્ત્વનું છે. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે જેઓ આ મંડળમાં એવાજ હોય તે નમામને 'પ્રગતિશીલ' નો બિનાય મળી ચૂકો છે અને તરીકા સો પ્રગતિશીલ જ છે. પરંતુ એનું તો મોક્ષ ન છે કે દૃષ્ટિ રહે

સાહિત્યની તદ્દત્તારી કસ્ટારો વિશાળ વર્ગ આ મંડળમાં
જોવા અને જોવો 'કલા કલાતી ખાતર' કહેનારા
હોય તેમને પોતાથી જુદા તરીકે જાહેર કરે, એ જરૂરી
છે. શરૂઆતમાં કહી તે Crystallization ની આ
પ્રક્રિયા જોઈતી તરિત અને એટલું સાહિત્યનું બાવિ
ઉદ્ભવ થશે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનિવાર્ય હોય
તેટલી અપકામણ ભરે થાય. કેમકે એ મરજીમાંથી જ
પ્રગતિ થશે, એ પણ આપણે જાણી લેવું જોઈએ.
અર્થાત્ જીવન અને વેરસેરની ગ્રાંથ આપણે જાણી ન
કરીએ. પણ એના નિશ્ચય વધારે પડના ભવે પ્રગતિ
જ ન કરીએ એવું પણ ન થવું પડે.

અમુકો એક મહત્વની વાત રજૂ કરી આપ્યું
છે. સાહિત્ય પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાપાતી એવો વિચાર
સાહિત્યની અંદર જો વસ્તુ, જે વિચાર, જે ભાવના
રજૂ કરવામાં આવી હશે તેના ઉપરથી થશે. પરંતુ
એનો અર્થ એ નથી થવો કે આમ કલા તરફ ઉપેક્ષા
થવી જોઈએ. એથી કીમકું મને તો એમ લાગે છે કે
જેમાં કલા નથી તે તો સાહિત્ય જ નથી. કોઈ પણ
સુંદર વિચાર કલાવિહીન સ્વરૂપમાં રજૂ થશે
હોય તો એ બીજું ગમે તે હોઈ શકે પણ
સાહિત્ય તો આપણે એને નહિ જ કહીએ.
સાહિત્ય એટલે જ સાચનાનો સાચમાં યથેચ્છ
કલામય અવિચાર. અમુક વિચાર જીવનદષ્ટિએ

પ્રગતિશીલ છે. કલ્યાણગ્રામી છે. પરંતુ એ વિચાર
માત્ર કલા નથી.

આથી કીમકું એક પ્રત્યાપાતી વિચાર, એક અક-
સ્વાચ્છારી ભાવના અર્થાત્ સુંદર કલાસ્વરૂપે રજૂ કરવામાં
આવે તો આપણે તેને સાદેપતું 'નિષ્ઠ' તો આપવું
જ જોઈએ. પછી વર્ગીકરણમાં આપણે એને જરૂર
પ્રત્યાપાતી સાહિત્ય તરીકે લેવીનું. અહીં ફરીથી
ચાલ દેવશનું છું કે કલા, સાહિત્યકાર ઉપદેશ અને
કલ્યાણગ્રામી જ વિચારો. બચત ફરી શકાય એવું કંઈ
નથી. કુદ માણસને કલા કહી વરે જ નથી, કલાનો
કદી કુદ ઉપયોગ થાય જ નહિ એમ કહેવું એ અત્યારે
દુનિયા જગમાં માણી રહેતી વાસ્તવિકતાનો ધન્ધાર કદવા
જરાજર છે આપણા મુજરાતી - સાહિત્યમાં પણ એવી
વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, કવિતાઓ કર્યા નથી કે જેનો
કચાદે સુંદર-ઉચ્ચકક્ષાની હોવા છતાં જીવનદષ્ટિએ
પ્રત્યાપાતી હોય ?

આ એ વાત ચોખ્ખી કરી લેવા પછી પ્રગતિશીલ-
ભાવનો આમદ કલા તરફનો વિરોધી છે એવો ખ્યાલ
કરવાને કારણ નહિ રહે. તેથી જ રીતે કલા અને
પ્રચાર અપના કલા અને ઉદ્દેશ્યામીપતું એ વિરોધી
હોય જ હોય એવું પણ માનવાને કારણ નથી.

આ નિષ્કર્ષમાં રજૂ કરેલી વાત મેહાભાગના
સાહિત્યકારોને માગ્ય થાય તો પ્રગતિશીલ સાહિત્યનું
ભાવિ ઉદ્ભવ છે, એ વિશે ચંકા નથી.

ચાહું અમરતા નહીં—

ચાહું અમરતા નહીં. સચિકતા ચાહું કીમકી;
ન દાગે તણી પેતુમાં પમકી હોયી ખૂંચાકી !
મગીર નકરી પકી વિષમતા કૂંસી નાંખશે.
અને મુજ તણ પછી કંઈ નિશાન ત્યાં ના હશે.

દેવજી રા. મોદા

સિંધનું લોકસાહિત્ય

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

સિં ધની ભાષા સિંધી કહેવાય છે. એની માતા સંસ્કૃત અને પિતા પ્રાકૃતભાષા છે. એના મુળભૂત પાત્રઓ, નર્મિતા અને કુદનો સૌ સંસ્કૃત વ્યાકરણની પ્રજ્ઞાસિ ઉપર રચાયેલા છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના સિંધાન્તોએ એનું કંથેપર રચ્યું છે. એ ભાષાના સાહિત્ય, સામ્યસજ્જ, રીતભાન ઉપર ધૂની અસર થઈ છે. મિંધ એ વિસ્તૃતાઓનો દેશ છે. અનેક સંસ્કૃતિઓ એના ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ છે. સિંધી ભાષા ઉપર એ સંસ્કૃતિઓ વતી-ઓછી અમરો મૂકી ચક્ર છે. તેમાં પળ દીર્ઘ અથવા એટલે ત્રણસો વરસોના આદ્ય આધિપત્યે એ ભાષાને આરબી લીધી આપી. તે પછીના મોગલ સામ્રાજ્ય અને બહુમી આધિપત્યે એની ભાષામાં અનેક વિદેશી શબ્દો ભર્યાં, બહુમ અર્થોએ સિંધીને માતૃભાષા તરીકે સ્વીકારી પરંતુ એમાં ધણાં વિદેશી શબ્દોનો ભરેલો શ્રાવ્યો. આરબી લીધી આ ભાષાએ સ્વીકારી છે. પરંતુ સંસ્કૃતની પુત્રિને એ લીધી મુદ્દ બિચારો મારે થોડા નહોતો. તેથી ઉડું, લીધીમાંની ધણાં મુદારા સ્વીકાર્યા છે. હવે અંગ્રેજ અસર નીચે એનો સ્વસ્થ વિકાસ થાય છે.

સિંધનું પ્રાચીન સાહિત્ય દમણાં ધણું થોડું જ ઉપલબ્ધ થાય છે. વારંવાર ધનાં પહેલો આદ્યઓને લઈ મૂલ પ્રથમ સાદું સાહિત્ય કલ્પ રચી રાધી નર્મિ લેવાં. આ દેશમાં ભુદ સંસ્કૃતિ તે પહેલાં રાક સંસ્કૃતિ, તે પહેલાં બીક સંસ્કૃતિએ પોતાના મોજા એક પછી એક ફેલાયાં છે. આદ્ય સંસ્કૃતિ અને પછાત સંસ્કૃતિ પછી મોગલ સંસ્કૃતિ આવી. સૌથી છેડતી બનેલી સંસ્કૃતિ આવી. વચ્ચેમાં પ્રાચીન નાદીરજાંહ અને અફઘાનના રાહની મુના પછી સિંધ ઉપર ફેલાઈ હતી. પ્રથમ દમણાં સંસ્કૃતિ અવસ્થાપૂર્વે રીતે સ્થિતિ લાંબો વખત બોગરી રાધી નર્મિ હોય આવી સરસ સાહિત્ય રચાઈ રહ્યાં જાગતું નથી. અથવા રચાયું હોય તો બુદ થયું છે. આધુનિક સિંધી સાહિત્યના સમૃદ્ધ તરીકે વિદ્વાન ગીધુમત, દિવાન કુદરોમત અને મિરજા કુલીચખેજ સાહેબ છે. દિવાન નરસરાયના કુદ્યનું સાહિત્ય ધણું મુંદર છે.

સિંધમાં વ્યવસ્થિત સાહિત્ય પ્રવ્રિ મદ્દ હજી પરંતુ એ રસ દિવ્ય મારે તો મિંધમાં રીમી ખમનો લખે છે. મિંધી ભાષા અને કચ્છી ભાષા લગભગ એક જેવી જ છે. કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ સિંધીમાંથી છે. એટલે કચ્છના લોકસાહિત્ય ઉપર પણ સિંધીની દીર્ઘ અસર

છે. સિંધનું લોકસાહિત્ય ધણું વિશાળ અને કીમતી છે. આખા સિંધમાં એ લોકસાહિત્ય મળી શકે છે. કર્ણાવતીમાં તો એનાં આઠાં અણકારાં જ મળવાય છે. ખરી સિંધી અસલ કાશીઓની મોઝ માણવી હોય તો સિંધના ગામગ્રામોમાં જાઓ. મોટાં કદા તો વાઘજ મોટા ફેંટા પહેરેલા, મોટા ચોરણવાળાં સિંધી કામચલાણી તમને અસલ સિંધી કાશીઓનાં ઘૂંટણ પાછં રાશે. પરંતુ ભાષા અને અંદરના લાવાઈ સમજવા અને પચાવવાની શક્તિની શ્રોતાઓમાં જરૂર છે.

આયું આયું લોકસાહિત્ય શ્યાં અને કવી રીતે મેળવવું? ક્યાં સાંભળવું? એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન આવે. બાળબલના કથન પ્રમાણે દાર ઉપર ક્રેકે અને તે પોતાની મેળે ખુશી પાશે. માત્ર છતાં જાનવાંને શોધો તો અસલ માથ-હથ પણ પુણ્ય પ્રમાણમાં મળશે. એમાં ભકતોની પ્રસાદી, ઇષ્ટસ્થાવરના સ્મરણ, રામરાયણીઓનાં પ્રેમ પ્રવચો, રાજકુવરોની પરાક્રમ ગાથાઓ, રાજકન્યાઓની આકરી કોરીઓ, સુખે દુઃખો, લેલાલો, ગરીબા, કામચલાણ, એવાં એવાં અનેક વસ્તુઓ મળશે. એમાં પણ સિંધની બાનીમાં મુશીરાહનું કામલ સ્વયંમેદ તરત જણાયો. ગુજરાતના બંધુઓ, માત્ર તમે એ વિાળમાં સ્થાપિત દેખાડો. લાગતો મર્મ સમજવાની કાશિય કરો. પુખ્ત મધુર-પકવાનના તમારા પાસે પીરસશે.

સિંધી લોકસાહિત્ય વિશાળ છે. હથ બહુ થોડું સિંધિયમ ધણું છે. એની પાછળ હથ ફરે જની સંમદ કતાં મળ્યાં નથી. રાવચુરા કે એલાણી જેવાં ધાવતો, એને મળ્યાં નથી. સિંધી લોકસાહિત્યમાં ઇસ્ટી ભરેલાં દુહાનો મોટો સંમદ ચાલે તેમ છે. સરી રાવચેએ તો પ્રેમલસણા ભકિતના ભંડાર ખાલી કર્યાં છે. એક પાત ચોખ્ખી કરી ભેદધ. ભુતી સિંધી અને આધુનિક સિંધીની રચના અને ભાષા એક જ ધોરણ ઉપર દોઢાં છતાં પ્રાચીન સિંધીમાં ધણી નવાન જાહેર દોરમાં આવે છે. શ્રી. રાનેશ્વરના સમયની ગણી અને આધુનિક મણીમાં મળીન આરમાનનો ભેદ છે. તેમ પ્રાચીન

સિંધી દમણનાં સિંધી ભાષા બોલતાને સદાજ ગમ્ય નથી. પ્રાચીન સિંધીમાં સંસ્કૃત શબ્દો કાંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં છે. દમણનાં અરબી ફારસી શબ્દો વધારે વપરાય છે.

મી. કીનકે સિંધી લોકકથાનો મોટો સંગ્રહ કરેલ. અસલ સ્વરૂપે સિંધી ભાષામાં એ કવિતા મધે બહાર પડ્યો હોય તો અમને એ જોવા મળેલ નથી. પરંતુ મી. કીનકે એના અંગ્રેજી તરજુમો બહાર પાડેલ છે. ધણું કરી ડા. ગુરમણાણીએ સાહજનીયું “શાદ જો રસાલો” મરીક બહાર પાડ્યો છે. મી. નેલમન ફરમણે પણ સિંધી મરીક સાહિત્ય વિષે એક સિંધી ભાષામાં મધ લખ્યો છે. મારી અદીની ગેલ્લામરી ફરમાન નીલું પણ લોકસાહિત્ય બહાર પડ્યું દશે. આ દેશમાં સવાલાખ ગુજરાતી ભાષાઓ સંસ્થાન કરી રહ્યાં છે. ધણીએ તો બહુ લાંબા સમયથી અરી ધામી નાંખી પડ્યાં છે. છતાં સિંધી ભાષા તો ગુજરાતી બંધુઓને અબાસ બહુજ મોળી દેશમાં છે. બોલી તો ધણી જાણે છે. સમજ પણ મોટી સંખ્યામાં શકે છે. પરંતુ સિંધી લખનાં વાંચનાં આવડે એવાં ગુજરાતીઓ આજે જોના વેરા ઉપર ગણાય તેટલાં માંડ નીકળે.

ભુજો રાનીના નવ વાગ્યા છે. ગામડાંઓનાં ચોરામાં કાંઈ પણ પાવણ વગર સેંકડો માણસોનો સમુદ્ધ બેગો થયો છે. કેક દેકાણે જાંબી જતીઓ પ્રકટાવી છે. સિંધી ભકત જે હોકરને લઈ વચમાં લઈ જાયો છે. એ છમ્મર પ્રેમના-ધરકના દુહા જોએ છે મોટા ઉપર અમુક પ્રકરે હાથ રાખી એ પોતાની દમયા દુહા આસામે છે. જે હોકરો પચમાં જાંઝર પહેરી એ દુહાઓ મીઠાં વન-કથી ગાય છે. વચમાં સિંધી કોરીંગા પથ ગવાય છે. ભકત ભકિતરમમાં શ્રોતાઓને તરખોળ કરી દે છે શ્રોતાઓનાં જરાપણ ગરબડ નથી. મો એકધારા થવા કરે છે. બાનીટી મીઠાસ વાતાવરણમાં પ્રમવાય છે. એ પ્રેમની અજળ મસ્તીને છેડે છે. આખી રાત આ ભકતોની મંડળી ભેડે છે. સવારના અરજોદય થતાં જ ભકતોના ભજનો ચરે છે. આખાં સિંધમાં આખાં ભકતોના

મેળાવામાં થાય છે. એમાં મુખ્ય ભક્તોની કીર્તિ તો આખા સિંધમાં ફેલાયેલી હોય છે. તેઓને પ્રભુ વારં-વાર નિમંત્રણ કરીને પોત પોતાના માથે બોલાવે છે.

ગામગામની ધણી ખરી સ્ત્રીઓ નિરક્ષર હોય છે. તેમની સંસ્કૃતિ ગૃહકામમાં આવી ભળે છે. પરંતુ લોક-જીતિના એમની પાસે ભંડાર હોય છે. પ્રસંગે અને ઉત્સવોમાં એ સ્ત્રીઓનું ઘંટ ફોપના ધરે મળે છે. એક સ્ત્રીના હાથમાં ટોચક હોય છે. ટોચક વાગે છે અને સ્ત્રીઓ મીઠી દલકથી લોકગીતો ગાવાં લાગે છે. સાદી બાષામાં કોઈ ભજન અથવા કોઈ ધરતીરત્ના સૌંદર્ય ગીતો ગવાય છે. ભૂદાઓ સાથે મરીને આવેલ કાઈ બળવાન પુરુષની યજ્ઞગાથા ગવાય છે. કોઈ સાદાં માન્ય-ગીતો પણ ગવાય છે. વિવાહ પ્રસંગ મારેનાં ભનગીતો મોટી સંખ્યામાં સિંધીમાં સ્ત્રીઓ ગાય છે. મરણ પ્રસંગના મરમિયા પણ પુષ્કળ હોય છે. સિંધની પ્રાચ્ય સ્ત્રીઓ પાસે લોકગીતોનો મોટો સંગ્રહ છે. પરંતુ સંગ્રહકર્તા ક્યાં છે !

સિંધના ગામડાઓમાં પોતાના હાથમાં મોટાં રાવળ-દાસા ૯-૧૦ ગાંઠો ગામ ફરે છે. એ મધુર રીતે ગામ ભળે છે. પુષ્કળ સુશી ૯૪૪કથાઓને એમની પાસે મંડાર છે. એઓ પોતાની આજીવીકા પોતાના લોક-કથાના ગાન ઉપર નિભાવે છે. દરેક ગામડાના ચોરામાં એમની પાછળ મેદની ભેગી થાય છે. અહીં એકાદ ભક-તીરવી કીર્તિગાથા તે છે છે. રાવળદાસો મધુર આવાવો કંટે છે. માથેનો કંઠ પણ સાચો લેખ છે. પ્રેરકો થોડા થોડા કાજો આપી તેને સંતુષ્ટ કરે છે. આ લોકો અસહ નિંની કારીઓ ગાય છે. પ્રાચીન સત્તઓના ચરિત્રો પણ એમને કંડે હોય છે. સિંધના આખા રાજાઓની પરાક્રમ ગાથાઓ પણ એમને કંડે હોય છે. જામ નિંદા એના કદાપણ, ન્યાયીપણ, અને બહાદુરીના ચરીત્રો પણ ગવાય છે.

રંધના પુરાતન મપદુ (સંતો) ઉપર ચાંદીની કોડી અને વ્યાપક અસર હતી. શાહ હાદિ, મિયા અબ્દુલ પદાણ (મયમ) રાહિસ, સામિ એ ચાર લોક-

ગીતોનાં મુખ્ય ગાયકો ઘણાં ગયાં છે. સિંધને ખૂણે ખૂણે એમના નામો અંમર છે. સિંધના દર દર ગામડામાં પાણી ભરતી-બુઝીય મુંદરી પોતાના મુંદર કંઠથી શાહ હાદિની ભેતો ગાવી સંભળાય છે. સુઝર્ગ શામ્પતનો મુંદ-ળમાં સચક્ષ્ણ દોહરાં પણ તેટલાંજ પ્રસિદ્ધ છે. એમનાં ઉપર પંજાબના સુદિ કવિઓની પ્રતિભા જરૂર ઉતરી છે. બેદરકાર, મરત, જગત તરફનાં સાવો ઉપર ઉદા-સીત, પોતાના અનંતકલકનાં ફેમાં મરત રહેનાર એ સુદિ કવિઓ ખરાં ભક્તો હતાં. એઓને દિલ્લે અને મુસલમાન એવો ભેડ નહોતો અને વચ્ચે સમાન આદર એમને મળતો હતો.

એમને પ્રિયા (ધધર) માટે તાલાવેલી લાગી હતી એ બધાં માસુક (ધધર) પાછળ ભન આપવાવાળાં પાપોતો હતાં. ઉલ્લેહખી એ એમનો ધર્મ હતો. પ્રિયા (ધધર) પાછળ દ્વંડલમાં મીન ગાવા મિવાય એમને કાંઈ સુઝર્ગ નહોતું. કવિતા વધતેડી રચત એમની મસ્તીમાંથી પ્રગટી હતી. એમની વાણી-વૈખરી-બેરવાદ અને દુનિયાને કાંઈ પણ ગણકાતી નહોતી. વેદાંતનો ભગવો રંગ એમના હૃદય ઉપર રંગાયો હતો. વંગમ્બ અને ધનુષેમ એ એમના પેલે દનાં ફરિયાનો તેઓ સાચાં બોમી દનાં, શાહ કહે છે.

મુરત જા માલેડજી સાગે ડિડિયા,
હુન્દ ન પડેમાં, ધિડે સમ ધડા અણી.

મારાં વકાસાની મરતવા અને હજોન થયાં છે. ત્યારે તમે એ પ્રિય મુખારવિંદના મ્હાન કરો! ત્યારે તમને આંખમાં નિમ આપશે નહિ. ત્યારે તમે સિંધુ નદીમાં ધડાં ધડાં નિચળાવવા કરવા જશો, એને પણ મોરાંખાઈની રહે—

અન ન વાવે નેજે નિહ ન આપે, એજે પદારો
મારાં સ્વામ.... જેનું ધડું હતું, શાહ કહે છે કે—

વાહક વદન નવાં, અંગ વદ અને ચી,
પર વેશુ ધિજા કયો, સાચું સંમસિત,

હજી તો પ્રેમના રાજઆનના રેરા વડાં છે. પ્રવંડ

પાણીના મોઝા તો હવે તને પ્રયોગરો, રળીઓ, ધરમાં ખેતીને કાલે હમણું શરૂતોગી કર્યો કરે.

સાહે લતીફના આશીર્વાદ પામેલો સચ્ચ પશુ સામ્રાજી બકત હતો, એના દુહાઓમાં મરતી અને ધરક તરી નીકળે છે. એમાં સાહેનું ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન નથી. સ્વસ્થ-પૂર્ણ અને ઊંડું ચિંતન પશુ નથી. છતાં જેવકાર જીવડો શબ્દે શબ્દમાં મરતી ઉઠી કરે છે. તે કુન્નવી વાલો જુરી આકાશમાં લીડવન કરે છે. એને મન સૌંદર્ય અને પ્રેમયોગ જ સર્વસ્વ છે. એ અજળ મરતી સાથે ઉન્નત પવિત્રતાનો પૂરતરી છે. તે કહે છે કે—

“આહે નેકો જલે, તિજો તાજ હુલનને ?
કિસે વ્યાને કિરકળે, બાણુ ત્યા સે કાસે
એવો મોઝ નિરહો છે ને સુરતના મોઝનો ગાપ
સહન કરી શકે ? વિરવી છવોને માટે તો વેરત્વ રૂપી અજળ છે, જાગવતના પુરતવાની જેડે એને મુઠ વેરાઅરૂપી કાકિલ વરી છે.

ઉત્કલિન આઘાહમે પરચે નિજતરો.
માઠ રાશુપમે છપ ગયાં બર્ડ મરે છપ પાત્રે,
નાતક કોન્યારો જલે રત્નપ રવીપમે.
આઘાહની મહેરીશમાં એક અજળજ બરેમે દેખાવ
જોમે. તેમે બરફની જેડે ઓગળી રહ્યા હતાં. ઇધર માસુરૂપી મૂર્ચ તેમને ઓગળી રહ્યો હતો. ખીરોગાધન બજન—

વહાકું દેખકર મેરો બહન સારો જેદ ગયોઃ એમાં
પશુ એ જ અર્થ રહ્યો છે. સમય તો પ્રાણની આહુતિ આપવાનું કહે છે.

સચ્ચ સાંધં મુઠજીનમાં, વસ ન કહેજો હસે.
જાન, જુસો, છાઉ જલે, ઉત્કલિન ન આઘાહમે
પ્રેમ અને સૌંદર્યની મૂર્તિ માસુક પાસે કાષ્ટનું શ્રાંધ
ચાલી શકે તેમ નથી પ્રેમીઓની મહેરીશમાં તો શરીર, જુરસો અને પ્રાણની જ આહુતિ અપાય છે.

હું આંધિ સાહેન સુરતને, હિ આહે શુશામ તુલિંજો
આહે ઝીક શોખ સુકિંજો, મુજે મહામ સુકિંજો.
ને આહિન અસુજ અપાને, એનાં વિમરને મિંવા,
મું તે આહે મુકરે સાંધ સહામ તુલિંજો

સત્તુ ડિંહા ફવજુમે દીપરો. ઉલ્લહ દિપરો,
સાહેન આજી રસયો પ્રેમ-પશામ તુલિંજો.

સુરતનો હું માલીક છો. હું તો તારો નથી જ શુભામ છું. તારી જ બેપરવાહ છે. હું જ મારો આરામનું ટેકાણું છો. દીલ્લહ ન તમારા પેતાના છે તેને બિઠુલ મૂલશો નહિ. મારી ફરજ તો તમારા ચર-જોમાં પડવાની છે. તમને મારી સલામ છે. રાત્રિદિવસ આંતુ સારવામાં જાય છે. આ દૈવમાં આગ લાગી છે. હું સહયો એટલે રરતો જતાવતાર માલીક છો, તારા પ્રેમની ધ્યાલી મને પા.

આ દૂંધ લેખમાં સચ્ચની પ્રસાદીઓ કેટલી આપવી ? એકએક શબ્દે શબ્દે રંવાટી પડી કરે છે.

સરજીવ સત્યાં ડિંહા, આરે લુજી મહેજીમ હામે,
હિ મિસે સેસિ સહાજો કોપકી રિરખું સ ખમે.

માસુકને મટે દિનરાત મારે લોહીના આંધુઓની ધારા વહેવાડી પડશે. એ કોઈ રરતામાં મળે તેમ છે ? એને માટે તો માણું મૂકવું પડે.

સિકરપુરમાં એનરાય છુંક નામે શુદ્ધ મર્ધ
મયા છે. એ મનરાય અને શીર્ષન કુટુંબમાં જન્મેલા
છતાં એને સાધુઓની સંગિ અને સોમત બહુ પસંદ
પડતાં હતાં. એના મનમાં શુદ્ધ વેરાગ્ય પ્રકર્યો. એણે
સામિય સલોકો જનાખ્યાં, જ્ઞાન અને અધ્યાત્મપ્રાદયી
એ ભરેલાં છે. એનાં શ્લોકોમાં વેદાંતની વિશાળ ભાવ-
નાઓને એણે જનજાત કરી છે. થોડા નમૂના,

રીસી મુઠ મહેજીમ જો, રાતું ડીહ રે
મંજુ તાર તરે લહર ન લોડે તીન જે.

મારી માયુક (પરમાત્મા) ની ઝાંખી કરીને મારું
મન ઉલ્લાસિત થાય છે. ને માણીમાં જુલકી મારી તરે
તને મહાભારત મોગ્ગઓ હેરાન કરી ચકતાં નથી.
આશિકે છરક લખ્યો, મરત રહન મહેરાનમે.
સામિ સુચરન કીવ તિનમે લોક ચર્ચો.

આશમે છરખાં રમમાં મરત રહે છે. સંસારીઓ
એને કયાંથી ખીજતી શકે ? આમાં શી જીતાછતા ખીજ
અખાવના શ્લોક યા વિજ્ઞા સર્વ મૂતાનામ તો સાર છે.

સ્મારુન સુભગનજી કિરી નેવુ દર્શા.
સનઈ કાજ સર્પા, ઈન સંગીથ સિકવારનજી
શ્યાણા નજીત માણસોનાં નેત્રા એમને એછેને હર
છે. સાચી ઉર્મિવાળાના બધાં કાર્યો પૂરા ફોલેમંદ
થાય છે.

પ્રેમ બિના હિયુ પદ કંઠી પાતો છીનડી
વળી પુછ તિનિયુ, જિન પાતો મ્હોજતમદ

આ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રેમ વગર કોઈએ મેળવ્યું નથી.
જેણે ઈકે કેર ક્યો છે તેને જ એની ખબર ને કદર
પૂછો.

દયપતના લજનો પણ વખાણવા લાયક છે.
સિંધમાં આવા આવા રત્નો તો ઘણાં પડ્યાં છે.
આગલા મુજરાતી લાઇઓ આ વિષયમાં રસ લઇ આ
મધુર પ્રમાદ મુજરાતી પ્રજા સામે મૂકે એ જ અન્યર્થના.

જલસો જોયા પછી

દુશાવી ચાંપો ને ગજાહળ ગધી જાતી પ્રજાળી
અને પંજા કેરી મધુર લહરી મંડી વહવા,
ખૂંપાવી કાચાને મખમલ મદયાં કોચ ખુરશી-
મહીં ખેડેલાં ચે સ્થિર અચલ નેત્રે નિરજાતાં,
ડુપાળા રંગોના ચદ ઉતર નેવાં પગધીયાં
પરે હીચોળાનાં વિવિધ સ્વર ઠેકા ઠમકતાં.

ભુજાણી જાતી ને ઘન તિમિરમાં માટી ડગલાં
ધરે આબ્યો ત્યારે, દિવસબરનો થાક બુલવા
પડેલી ખાંજોતે અરધ ઉઘમાં ન્યાળી શૂંકણી,
ચથું કે રંગો શું? વિવિધ સ્વર શું? ને શું ઠમકાં
મારે જેને તિમિર ઘનથી વ્યાપ્ત આ આંગણમાં
આગોટી આયધ્યું આયુ' દુદનપડવા ચાંબળી મહાલવાતું!

અબોલ દાવાનળની પડે ન્યાં
આયુધ્યની જાજમને બિછાવવી!
ન્યાં આથડે જીવનની પળેપળ
કરાલ કે લેખડ સાથ વ્યર્થ!
આપાડની સ્યામલ મેઘ લીની
લેકાર રાતે, અથવા લીના જે

મધ્યાન્હે ધોમ ધીખ્યા લવણખુંડવા આયરી આમનેમ
સોનેરી પામવાને મુજબજી ઠંમતું ફર જોડાદ ટીપું!
અસ્તિત્વ કાજ હોયે ન્યાં મૂંઝવું જાસ સર્જદા!

કવિતાનું આહ્વાન

શ્રી. ત્રિભુવનદાસ લુહાર

જનમાં કવિતાનું આહ્વાન દેકને ઓછામાં ઓછું એક વખત તો આવે જ છે. કવિતા એટલે કાષ્ઠપણ રસાત્મક સંવેદન એવો અર્થ લાઇએ તો આ વાત તદ્દત સ્પષ્ટ જ છે. એવાં સંવેદન વિના તો માણસ છવી શકતો જ નથી. પણ કવિતા એટલે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કલાસ્વરૂપ એવો અર્થ લાઇએ તો પણ ગત સાચી છે એમ હું કહેવાની દિશાત કરું છું.

તો શું દરેક માણસ કવિતા કરે છે ? ના, દરેક માણસ કવિતા કરતો નથી, પણ કવિતાની પાસે તો જગ છે જ. ધર્મીવાર કવિતા પોતે જ તેની પાસે આપીને બિંબી રહે છે. ધર્મીવાર તે પોતે જ તેને શોધવા નીકળે છે, પણ એ બેનું મિશન તો કાંઈને કાંઈ ઉપાયે થાય છે જ.

પણ આવી રીતે કવિતા દરેક માણસને જાગ્રે લે છે એમ કો સ્વીકારીશું તો ઘણાને અનર્થ થતો લાગશે, ઘણાને અમત્યાભાસ લાગશે, ઘણાને પોતાનું ગૌરવ ખાંડાન થતું લાગશે; ઘણાને એ કેવળ અત્યુક્તિ લાગશે. પણ આ વાતને જુદી રીતે સમજવાની જરૂર છે.

કવિતાના હાથમાં સપકાનારના એ વર્ગ પડી જાય છે. એક કવિતાને પોતાના પ્રગટ થવા દેવારઓતો અને બીજે એ પ્રગટ થએલીને ઝીલનારાઓતો. જેવા દારા કવિતાનું પ્રાગટ્ય થતું રહે છે તે વર્ગનો એટલે કે કવિનું મદસ્ત નો દરેક સ્વીકારના આગ્રહ છે. એમનું મદસ્ત અવસ્થ છે જ. પણ જે કવિતાનો ભોગના વર્ગ છે તેનો કવિતાકક્ષામાં જે મદસ્તનો કાચો છે તે દહાડ કલાતી દષ્ટિએ પૂર્ણ રૂપે આપણે સમજવાની નથી થવા.

ખરું જોતાં કલાનો રચનાર અને કલાનો આસ્વાદ લેનાર એ બંને મળીને કલાસ્વ-પારનું આખું વર્તુળ પૂરું થાય છે. એ બંને કચડાં મળીને એક મંદુર્ય બોલક બને છે. કળાકાન્તા હૃદયમાંથી જોડો ભાર કચાર પાખી છેવટે બોકનાના હૃદયમાં પાડે જાય. રૂપે પરિણમીને પોતાનું વર્તુળ પૂરું કરે છે. કલાકૃતિની રચના એ કલાસ્વાપારનું અર્ધું જ કાર્ય છે. તે કળાકૃતિ ત્યારે સદૃશ્ય બોકનાના હૃદયમાં ભવ કપે પવિત્ર્યે છે ત્યારે તે અર્ધું કાર્ય પૂરું થાય છે. કલાપીએ હૃદયનું વાક્ય 'બોકના વિગ કલા નદિ' એ શાંતીર્વ ત્યાં કાગરમાં દેખાય છે

તે કરતાં ય ધણું વિશેષ છે. સ્માનુભવની દૃષ્ટિએ પણ કવિ અને સહૃદય ભોક્તાના સંવેદનમાં કરોડ ફક્ હોતો નથી. એટલે આ કલાવ્યાપારનાં બે અર્ધાંય સરખા મહત્વના છે.

આટલું સમજી લીધા પછી આપણે પ્રથમનું કથન વિચારી નેહણું તો તે સાચું જ લાગશે. કે જગતમાં એવું કંઈ નથી જેના હૃદય ઉપર કવિતા ટકારા ન લાગતી ગઈ હોય. જે માણસમાં કાવ્યકરુણી કલાશક્તિ હશે તો તે કવિ બનશે, નહિ તો તે તેના ભોગવનાર રહેશે. આ કથનને હું નિરપવાદ દર્શક તરીકે રજૂ કરવા માટું છું. અને એ રજૂઆત કરતાં કેટલાંક મોટા, છતાં સહેલા પ્રશ્નો આપણી આગળ ઊભા યાવ છે.

શું દરેક દરેક માણસના હૃદય ઉપર કવિતા ટકારા વગાડી નાખે છે? મારો જવાબ છે હા. જ'મલીમાં જ'મલી માણસ હો, બીજા હો, લગ્નો હો, રાનીપરજ હો, ખેડૂત હો, વેપારી હો, કારીગર હો, સિપાહી હો, ખૂની હો, જઘ્વાદ હો, કે મમે તે હો. સમાજના કાર્ષ્ણ્ય યરમાંથી સમાજની કાષ્ઠપણ પ્રતિભાંથી તમે માણસને ઉપાડો અને તમે નેહો તો જાણો કે હા તં મેઝામાં મેઝે રથો, અમરંકૃતમાં અમરંકૃત રથો કવિના પહેંચેલાં છે.

હવે આ સ્વીકાર્યા પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે શું સમાજના આ અનંત યરોમાં એક જ કોટિની કવિતા વ્યાપેલી છે? ના, એમ તો નથી જ. માણસમાં વ્યક્ત થતા ચૈતન્યના જેમ માણસે માણસે જુદા જુદા આવિર્ભાવો છે તેમ યરયરે અને કદી વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ પણ કવિતાનો આવિર્ભાવ જુદો જુદો હોય છે. અર્થાત દરેક માણસને પોતાની કવિતા હોઈ રહે છે. અર્થાત ચૈતન્યના આવિર્ભાવ પેઠે કવિતાના પણ અનેક આવિર્ભાવ છે, તેની અનેક કોટિઓ છે.

તો પછી આ અનેક કોટિની કવિતામાં મારી કંઈ, નંદરી કંઈ, હાતી કંઈ, નીચી કંઈ, કે પછી બધી સરખી જ છે? ના, બધી સરખી જ તો ક્યાંથી હોઈ શકે? જ્યાં આપણે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ કવિતાનું શિખર

સ્વીકારીએ છીએ ત્યાં એવી સમાનતાને સ્થાન ન જ હોય પણ એ અનેક કોટિઓમાં એક ચિન્ન સમાન છે. એ છે એવી કલાત્મકતા. પ્રત્યેક સજીવ વસ્તુમાં એવી રીતે ચૈતન્યની સ્ફુરણ થતી જ હોય છે તેવી રીતે પ્રત્યેક કવિતાપ્રકારમાં કલાત્મકતા હોય છે જ. એ બાળકને રીઝવવાનું નેહણું હોય, હાલરડું હોય, ધંડી દળવાનું ગીત હોય, રાનીપરજને રાસડો હોય, બીલોળીના ગીત હોય, આરણીના દુકા હોય, ગરબે રમનારીનાં કુદામણાં હોય, મરજ હોય, રાસ હોય, ઘોળ હોય, નરસિંહનાં પ્રભા-તિમાં હોય, મીઠાનાં બાજન હોય, દવારામની ગરબી હોય, પ્રેમાર્નવના આખ્યાનો હોય, પ્રજ્ઞ હોય, સરપસનાં ગીતો હોય, જીર્મિગીતો હોય, કે વિચારપથન સોનેટો હોય. એ બધી કોટિઓમાં તેના બરની કળા હોય છે જ.

એ કળા એટલે કે રસ જન્માવવાની શક્તિ. પણ અહીં આપણે ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એકમા રસ તે હંમેશાં બીજાના રસ હોતા નથી. જે આદશી ઉદારતા નંદ સ્વીકારીશું તો ક્યાનું વિવેચન હંમેશાં પોતાના ધર્મને સર્વોચ્ચ મનાવનાર ધર્મજનૂનીનું નેહીતાર બની જવાનું. એનાં વિવેચકને પિય એવા એક કલાપ્રકાર સિવાય બાકીના કળાપ્રકારોને છાવવાનો હક્ જ ન રહે. પણ જે વિવેચક કવિતાના આપક સમક્ષ કલાકારને ન્યાય આપવા માગે છે તેણે આ ધમ્મી દર્શકનો ખ્યાનમાં રાખવાની છે.

એ દર્શકનો ફરીથી નોંધી લઇએ પહેલી દર્શક એ કે જીવનમાં દરેક જણુ કવિતાનો આસ્વાદ એવામાં આણું એક વર તો કરે જ છે. બીજી દર્શક એ કે દરેક રસમાં બિભત્તા, અપરા ચિરિદત્તા, હોય છે, અને ત્રીજી દર્શક એ કે એ સ્તોને ન્યાય આપતી, પ્રજ્ઞ કરતી કવિતા પણ અનેક કોટિની છે.

આ ત્રણ મુખ્ય દર્શકોને અનુક્રમે નીચેના કથનને જહાર લાવવા, મુજબ કરવા તારવવામાં આવી છે. દરેક વ્યક્તિને કવિતાના આસ્વાદનો હક્ છે. દરેક વ્યક્તિ માટે કવિતાનો રસ હોવાનું શક્ય છે. બધે કવિ દવાનું પણ શક્ય છે. અર્થાત જે એમ માનના હોય કે કવિતા-

કળા એ તો અમારો જ, અમુક વર્ગનો જ ઇમારો છે, તેમનો ફાંકો વીંછીતા ડાંખતી પેઠે પહેલી તકે કાપી નાખવાની જરૂર છે, અને જે હનોત્પાદ જતી ગયા હોય તેમને આ આશ્વાસન આપવાની જરૂર છે કે જે તમારા જીવનમાં કવિતા નહિ આવી હોય તો હજુ પણ આપશે જ.

ખીચું કથન એ કે માણસ જનના રસોના નિકાસને લક્ષ્યાં રાખી, દરેક બીજાના રસો માટે ઉદારતા, સંદોષલુના, અને સમભાર કેળવવાની જરૂર છે. વિચારપ્રધાન સોનેટો અભ્યાસી ખુમારી રાખીને કહે કે હાં આ બાળકના નેત્રકણમાં તો શું બળ્યું છે ? તો તે કવિતાનો મોદ જ કરે છે. ગરમનો આરાક એમ કહે કે જસ કવિતાના જગતમાં જે કાંઈ હોય તે હું જ છું. અને બીજા બધાએ મને મામું કરી આપતા રૂબરૂ લેવી જોઈએ. તો તેનું કહેવાર રાજકારણમાં ખૂનખાર કુદો દેશવતાર સાચી-લ્ષી કે ડાંખી સરખાવવારીઓથી જરાયે નુદી જનનો નથી.

અને ત્રીજું કથન એ છે કે કવિતાની આ અનેક કેટિઓ એ કલાના ભંડારની સમૃદ્ધિની સ્વચ્છ છે. બગીચામાં જેમ અનેક ફૂલો ખીમે છે, તેમ કવિતાની કળા પણ આમ અનેક રૂપે પ્રગુરે છે. જેમ જેમ એ રૂપવિભિન્ન વધતું જાય તેમ તેમ કલાપ્રિયે તો રાચપાડું જ હોય.

કવિતાનો બાપાર નૈમિત્તિક રીતે જ, જીવનની બીજા કિષાઓ પેઠે જગતના આદિથી ચાલુ રહ્યો છે. પણ માણસે જેમ નિઠકે આપેલી વસ્તુઓની પુનર્વ્યવસ્થા કરી છે, તેવાં સંસ્કરણો કર્યાં છે, તેવાં નવાં આયોજનો કરી તેમાંની સુખત શક્તિઓને બહાર અણી છે, તે જ રીતે માત્ર ગળામાંથી નીકળતા કેટલાક ઉદગારોનાં જ બેસાં જંગલી લોકોનાં ગીતોની સામગ્રી આપણે સંવર્ધન, સંયોજન, સંસ્કરણ, અને જુદાકરણ કરતા ગયા છીએ. માણસની પ્રત્યે આ નૈમિત્તિક કવિતા તરતે સંસ્કૃત બતાવ્યું છે, અપરિચિત બતાવ્યું છે, ખર્ચવતર બતાવ્યું છે.

મનુષ્યના હૃદયમાં નિસર્ગરૂપ કવિતાનું પ્રતાપારા જે સંસ્કરણ થતું આવ્યું છે તે દષ્ટિએ જે આપણે સંસ્કારમાં માનતા હોઈએ તો આપણું દરેક કવિતા પ્રિયું શું કર્તવ્ય હોઈ શકે તેનો દૃઢતામાં વિચાર કરીએ. પણ તે પહેલાં આપણે એક વસ્તુ વિચારી લેવાની છે.

માનવીની પ્રજા અથવા શુદ્ધિશક્તિની સેવાએ હમેશાં જગતને જેમ નિરપરાધ લાભકારક નથી નીવડી, વિમાન સૌખ્યનાર શુદ્ધિશક્તિએ જેમ ઝેરી શેષ પણ સીધી કાઢ્યો છે તે જ રીતે કવિતાનું સંસ્કરણ કરવા નીકળનાર શુદ્ધિએ તેનું વિનુકરણ પણ કરી નાખ્યું છે. અને સાચા સંસ્કરણના ઈચ્છુકે આ વિનુકરણમાંથી પણ પોતાને અને કવિતાને બચાવી લેવાની જરૂર છે.

કવિતાના પ્રદેશમાં શુદ્ધિએ જે નિર્મિતિઓ ઉપજાવેલી છે તેમાંની મુખ્ય એ છે કે તેણે કવિતાને જન્મ આપવાની રચાયાલિક પ્રેરણાને રચનાત્મક કરીને તેને રચાને પોતાની રચાખા કરી દીધી છે. રચાયાલિક પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થતાં જે સુંદર તત્ત્વો, જે જાણ આકારો, અથવા કવિતાના જે અનેક ધારો અર્થોત્ત કવિતાનો આકરમય દેહ મૂળ કવિતામાંથી જન્મે છે તે જૂની જમને શુદ્ધિએ એમ માન્યું કે આપો દેહ ને વું રચી શકું તો તે પણ કવિતા જતી જાય. આ પેલા પૂતળાં બનાવનાર અથવા કદો કે કોળોડના રચનાર જેવું છે. પૂતળાં કુશલતા તત્ત્વોમાંથી જન્મી ને પોપણ પાત્રોને વિરહ સુંદર, પુષ્ટ બેઠા માનરહેલી પેઠે નાંદિ, પણ સીધો મારી લાગે, કે મારી પડુઓ લાગે આખો માનવદેહ ઊભો કરી તેની પાસે જીવા પ્રાણીની ખરી મનશુદ્ધિ અને હરબની કિષાઓ ફાવતા જેવું છે. ને કે આ બંને કિષાકાર અને વંચકારો અંદર આપા હેતુનું આરોપણ આપણે ઉદારરૂપ કાબજ કરી લઈએ છીએ, કાબજ વસ્તુનાએ તો કિષાકરમય પણ નિશિષ્ટ કલાદેવ્યો છે, તેવી જ રીતે વંચકારના પણ ઉપયોગ હેતુએ છે.

ત્યારે શુદ્ધિ એ કેવળ કાવ્યનો બદલનો પદ જગતને તૈયાર કરેલી કૃતિ એ યેઝુ થી જન્મેલી મૂનિ જેવી કરી જીવન હોતી નથી ૧૮ સીડીઓ પૂર્ણીકમાં સખી એટલે

તે સોનેટ નથી બની જતી. કે ચાર લીટી લખવાથી સુકનક નથી બનતું. મન્દાક્ષન્તામાં લખવાથી મેઘદૂતની સુંદરતા તીવ્રભવી શકાતી નથી. કે નાનાલાલની પેઠે અષ્ટાગવ્ય લખવાથી એવું ભાષાશાસ્ત્ર ઉપભવી શકાતું નથી. કેવળ કાવ્યના ધ્વનિભેદ, કે અર્થકાર પ્રકારો સિદ્ધ કરવાથી, રસનાં વિવેચનો કંઈક કરવાથી, અથવા સમસ્ત રસશાસ્ત્રના પારંગત બનવાથી પણ એક બે લીટીનો દુહો રચનાર જેટલી પણ કવિતા સહુ શક્તી નથી, કવિતા સહુ શકાય છે કેવળ અંદરના મસાલાથી. મેઘદૂતની સુંદરતાનો મસાલો મન્દાક્ષન્તા છંદમાં નહિ પણ કાલિદાસના ભેનમાં હતો. અષ્ટાગવ્યનું ભાવગોલન તે જાણ, રસ, વિરાટ શબ્દોનાં આડી અવળી ગોઠવણીમાં નહિ પણ નાનાલાલના કદમ્બગોષ્ઠમાં છે. એ દહીકેટ આપણે ખ્યાલમાં રાખવાની છે. પ્રતિભાત અસ્તિત્વ વિના કેવળ શુદ્ધિના કૌશલથી રચાતી કલાકૃતિઓ કેવળ નિષ્પ્રાણ પતંગો જ હોય છે. શુદ્ધિ સ્વયં વાંચણી છે. જોહામાં જોહું કવિતા પુરતું તે આ કહી શકીએ જ. પણ તેથી તેનું મહત્ત્વ, પ્રતિભાના વિકાસમાં તેનો ફાળો નાનોહતો નથી. તેનું કમ પ્રતિભાનું-દાણજીનું અને નર્સનું છે. તેની મદદ વિના ધણી બે પ્રતિભા જન્મ પામ્યા વિના જ રહી નવ્ય છે, કે જન્મવાની ક્રિયામાં જ મરી નાવ છે, જા તો જન્મ્યા પછી પણ જીવ્વી શકતું નથી. આ રીતે પ્રથમ પ્રતિભાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાનું છે, અને તે પછી તેને ચમક આપનાર, તેના પર પાસા ઉપભવનાર, તેને ઘાટ આપનાર સારાજીનું કામ કરતી શુદ્ધિનું.

જન્મતની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિઓના એકેકમાં આંતરીવ પ્રતિભા અને આસાધારણ પ્રજા એ જાંતેનો સમન્વય દેખાય છે. આ વાતને ઉદાહરણથી પુષ્ટ કરવાની જરૂર નથી, કેવળ કાલીદાસનો જ નો આ રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એ માથુસ સાનની કેટલી શખાઓમાં પારંગત હતો તે તરત જણાય આવશે. પ્રતિભાવિહીન માથુસ કહી કવિ યદ શક્યો નથી એ જોટલું સાબું છે, તેટલું એ વલ્ય સાબું છે કે પ્રતિભાસંપન્ન છતાં સાનહીન માથુસ કદિ કવિ યદ નહો નથી.

હવે આપણે મુખ્ય વિષય ઉપર જઈએ. આપણે કવિતાની સર્વવ્યાપકતા સ્વીકારી, સર્વવ્યાપકતા સ્વીકારી અને અનંતવિવિધતા સ્વીકારી. આ ત્રણ વસ્તુઓથી આપણને કવિતાનું અને આપણું પોતાનું વર્તમાન અને ભાવિ જિજ્ઞાસુ લાગશે. હવે આપણે કહી શકીએ કે કાવ્ય કવિતા વિના રહેવાની જરૂર નથી. જદે આગળ વધીને એમ કહી શકીએ કે કાવ્ય કવિતા વિના રહેતું જ નથી.

આ સાંજીની ધણી બે ચમકશે, જેઓ મહાન કવિઓ તરફ, અર્થે સંધારણ જોડકણાં જોડનાર તરફ પણ મહા અહોભાવથી જોતા હશે તેમને થશે કે 'ક્યાં છે અમારી કવિતા ?' આવા મુગ્ધ પૂછકોને આપણે-કવિતાની વ્યાપકતા અને અનંતવિવિધતા જણાવશોએને કહેવાનું રહેશે. 'છે ભાઈ, છે. માત્ર તમારે તે જોતાં શીખવાની જરૂર છે. જે કાલિદાસ કે શેક્ષપિયર વાંચે સમજે તે જ કવિતાનો રસ લેનાર છે એમ નથી. દરેકની પાસે પોતાની નાનકડી કવિતા હોય છે; અને એમ કહી આપણે દરેક જણની આસપાસ વેરાયેલી કવિતા તેને બાધી આપવાની રહેશે. દરેક જણ પોતાના જોહાવતા વિશ્વ કે અનુકૂળ સંજોગોના જેવું છપ્ત છપી રહ્યો હોય છે તેના છપ્તમાં પણ ક્યાંક તો કાવ્ય સ્ફુટનું જ હોય છે. તે આપણે તેને બનાવવાનું રહેશે.

કવિતા એટલે સૌન્દર્ય, કુદરતનું, પ્રાણીના શરીરનું, મનનું અને હૃદયનું; કવિતા એટલે કરવાનું એકનું અને અનેકનું, બંધિતનું અને સમર્પિતનું; કવિતા એટલે સત્ય, લૌકિક જગતનું, વિચાર જગતનું, અને કદીક એ બંને જગતનો ઇન્કાર કરીને પોતાને રચાવિત કરતા ભાવ જગતનું. આપું સૌન્દર્ય, અનુશિત, અને આનું સત્ય જ. વિવિધ કાવ્ય જગતમાં ક્યાં નથી, ક્યાં માથુસમાં નથી ?

પ્રત્યેક માથુસ આ વિવિધ કાવ્યનો અવગત કરે કે,

સૂરજ જીગે રે કે વડકાની ડાંગે

કે વાલેકાં બંસે વાયાં રે

તે પ્રભાતના પહોરે હન વેળા ગાતી મુગરાનજો
કુદરતનાં સૌન્દર્યનું મોત નથી ઉચ્ચારી ?

છેરો હળકતો મેલ્ય, અડી પાંદડી !
છેરો હળકતો મેલ્ય.

ગાનાર કાંઈ લોકગીતને ગુમતો જુવાન તીનમાં તીન
સંવનનનો ભાવ નથી અનુભવતો ?

અને

અખિલ પ્રદ્યાંકમાં એક તું શ્રી હરિ

નો ગાનાર તરવરું એક ગૂઢ દર્શન નથી કરતો ? સમર-
ના પહેરે ઉપા ઉતરી હોય ત્યારે ગીત ગાવા બેગી
થતી ગુમરાતજો : મેળાઓનાં, દુકાનનાં નેળન ખીજેથી
પ્રવુઓનાં મનોરમ સ્થળે લોકતાતા માન્ય સમુદાયોના
રાસકાંતી રમઝટ મોહાવના જુવાન જુવાનીઓ : કે
ભંગીવાસમાં નીતરતી રાતે મંછરાંના રજકારે તંજુતને
શુભરતા તરવરાંનાં ઉડાણને આપતા ભંગી ભગનિધિ
આ : બધાં પરમ કાવ્યના પરમભોક્તા છે એની -કોણ
ના પાડશે ?

એ તો નિર્સંગી રીતે જ કાવ્ય રસસ્વાદ કરી
રહ્યા છે. જીવનની અમુક ક્ષણે એ કાવ્યને અનુભવ કરી
પળા તેઓ. પોતાની પ્રાકૃતતામાં સરી જાય છે. એ જ
ગીત ગાનાર રાસકાંતોનાર, કે ભગવત ગાનાર મેણાંટાણાં
મારવામાં, કોકળીબને ગાયો : મોપડવામાં, કે દીનવરને
વેઠે યાડવામાં સરી જાય છે.

આપણે કહેવાતો 'સંસ્કૃતવન' એથી બે ડગલાં
આગળ વધે છે. તે રેશ્મી સાંભળે છે, નાટકસિનેમા બુએ
છે, કાવ્યપ્રથો વાંચે છે, વિવેચનો કરે છે, મુગાએસા કરે
છે, સભાઓનાં ગીતા લક્ષ્યારે છે, કે કવિતા નિષ્ક
તરવનાં ટૂંપણું ઉપજાવે છે. પણ એ સર્વ પણ કાવ્યતા-
થી દૂર પડનાં પાછી પોતાની પ્રાકૃતતામાં સરી પડે છે.

તે વખતે મોંમાંથી એક હાપ સરી પડે છે અને
પ્રશ્ન થાય છે. 'ક્યાં મધ રે તું' એ દિવ્ય કવિતા ?
તું અમારી ચિરસદ્યારિણી, ચિરસખી ન જતી રહે ?'

આ સંગ્રહનો જવાબ આપણે આપણી પ્રજાની
મદદથી શોધવાનો રહે છે. પ્રતિભાથી પ્રેરાયેલી કવિતા
તો પોતાનું એ કામ કરે જ છે. પોતાના દુર્ધર્મ વચ્ચેથી
એ જગતની કાવ્યમોહ કરાવતાને બેટી રહી છે અને

કાવ્ય શિવ અને સૌન્દર્યનાં પાણી જગતમાં રેસાવી રહી
છે. પણ એ કાવ્યના મજાનનો કે પદનનો કામ હંમેશાં
આપણે કાંઈકેટલાં હોતો નથી. આપણી પ્રજાના બધા-
પાંચે પણ એવી રીતે ચોંટી રહ્યા છે કે જેથી આ
કવિતાવાણીને આવવાનો માર્ગ નિષ્કંટક બની, ફૂલ
અને મુલાસખી ઉધારાસ રહે.

જગતને આપણે નંદનવન કરવું છે. અને જગતના
મહાવનની વનવાને મરાડી તેનાં સંસ્કૃતિનો જગીચો
કેસ રચી શકે તેમ હોય તો તે આ કલાની માલજો
છે. કવિતા એ એમાંની એક છે.

કલા એ હૃદયની વાણી છે. પણ વાણી તો અનેક
સ્થળેથી પ્રગટે છે. પાટી પર કરી પેનનો લક્ષરો થતાં
પણ એક ઉદેશકારી રેખાંચ પ્રગટતી વાણી પ્રગટે છે.
તોપમાંથી વહુટતા મોગાની પણ વાણી છે. પરંપરાની
સાથે જોડકાંથી, ગરબાનું વિનમ્રતાથી, કે કામેલ આશ-
ખાજીથી થતા કરારોની પણ એક વાણી છે. એ બધી
વાણીઓમાં કવિતાએ પોતાનો અવાજ સંભળાવવાનો
છે. શરીરની લાગણીઓની વાણી, જૂબની વાણી, સ્વાર્થ
લોલુપતાની વાણી, અન્યતું સંહારણ કરતાં આત્મ
સંવર્ધનની વાણી, દરેકાક ઉપાયે આત્મમુક્તિ માગતી
કામનાઓની વાણી, એવી એવી અનેક વાણીઓમાં
ધમ્મને કલાએ અને કવિતાએ એ સર્વથી ઉચી પ્રાણી-
માનવું કલ્યાણ સાધતી, અનંત સૌન્દર્યની રચના ઉપ-
જાવતી, અને પરમ સત્યની ચિરપ્રતિષ્ઠા કરતી પોતાની
વાણી સંભળાવવાની છે.

જગતની આદિથી આ બધી વાણીઓથી જેમાં
સ્વરે એ પોતાની વાણી સંભળાવવા મંથી રહી છે. પણ
જેઓ મુચેલિત મંબુજા દર ધનુષના દંદાર અને
તોષેતા ધર્ધર નિનાદોમાં અનેકાર દંદાર રહી છે.
આજે પણ કવિતાની વાણી દરેકના કાને પહોંચી મઠ
છે છતાં તોષેતા ધર્ધર અગામે વધારેને વધારે ઘેર
જાતા જાય છે. અને હજામાંની એક તીવ ચિરદાર
નીણી જાય છે. 'જંગલનો ન્યાય મું હજી સુધરેલા
માવડસભામાંથી નથી જ મરેલો ?'

ક્યાએએ આને ચોતાની હાર કમુએ જ છુટકો છે. એમાં જ સત્યનું દર્શન છે. આ માથેલા જગતના મહાવનને અને તેટલું કાપીફૂપી, છેલ્લાઈ, ઉપવનમાં ફેરવવા માગે, પણ એ નેટલી ઝડપથી નવા ક્યારાની રચના કરી શકે છે તેથી બમણી ઝડપે કાંટા ઝાંખરા ફૂટી નીકળે છે.

તો શું કહાને નસીમે હંમેશાં પતાવ્ય જ નિર્માયો છે ? ના, આ પ્રશ્નો હકારમાં જવાબ આપણે સ્વીકારી શકીએ જ નહિ. જો એ સ્વીકારીએ તો આપણે જિન્દગીથી હાથ જ ધોણ નાખવા પડે. અને ઉઘાડી આંખે જોઈશું તો જગત પણ એ પ્રશ્નનો હકારમાં જવાબ સ્વીકારવું નથી.

એકાદ આધિમિનિયાને હાપ કરી એકાદ છટકીની તોપોની સામ્રાજ્યશાહી વાણી કવિતાની વાણી નથી. રચેને બીસી રહેજ કામિસ્તમની વાણી કવિતાની વાણી નથી. તેમજ ચીતને ભરખી રહેજ ભવાનની તોફાની શિકારખૂખા વાણી વાણી એ પણ કવિતાની વાણી નથી. પણ જગતમાં એટલી એક જ વાણી નથી. એ

અકષયોતો મંદ કે પ્રજાગ સામનો કરી રહેજ પ્રભાસેલી વાણી કવિતાની વાણી છે. ભૂપ્રાગમાં ધરેલા કે અત્યારે થઈ રહેલા હમર સામે જીતી એકેએક પ્રજાની વાણી કવિતાની વાણી છે એ હાથની વાણી છે. કારણ ત્યાં બીજાને હાપ કરતાં જતાં દુરતાથી દાંત બીંચવા નથી, કે શિકારની પુષ્ટતા જોઈ મેમાંથી લાજ દેડાવવાની નથી. પણ ચોતાના ટકારને ખાતર મુઠકને આગ, માનવતાને ખાતર, શરીરને કટકા યત જવા દેવાની વાત છે. તોપની આગળ ફૂલે ફૂરવા મરીને જીડી જવની વાત છે, ક્ષેત્રેક્ષેત્રે દમનના ચક્ર નીચે કચાકચે બુકકા બની જવાની વાત છે. જો માનવસાક્ષર તોપોની વાણી ભયંકરતર બની છે, તો એનો સામનો કરનાર માનવતાની સ્થાપના કરનારી હૃદયવીચીત્રી વાણી પણ આજ લગી હતી તે કરતાં પ્રજાગતર અને વ્યાપક બની છે. આજે કેમકે પ્રજાગતર આક્રમણને અને દમનને મૂંઝે મોંઝે કાપ વણ થવું નથી એજ જગતનું મોહું સુચિહ

છે. એ જ બતાવે છે કે છૂંદાઈ ગયેલું કચાકચેલું હૃદય ફરી પાછું ભગૃત થશે અને ત્યાં લગી ચોતાની સ્થાપના જગતમાં નહિ થાય ત્યાં લગી તે જપંશે નહિ. આપણે માનીએ છીએ અને સ્વીકારીએ છીએ કે સ્વાર્થની ભૂખનો પોકાર બહુ જગરો છે, વાસનાઓનો આક્રોશ અતિ તીવ્ર છે, પણ હૃદયનાં સ્પંદન એ બંનેથી જળરા અને તીવ્ર છે. ધરીક હૃદયના સ્પંદનને પેશાં એ ઢાંકી દે છે. પણ આજકાલે પરમ સાંતિ અને સુખ તો ત્યારે તે હૃદયનાં સ્પંદનને મુકત રીતે થવા દે છે ત્યારે જ થાય છે. જગને એ રહેતે ગયા વિના છુટકો જ નથી.

આ બહુ ભારે વાત છે. જગતનાં સત્રાનું સંચલન ક્યાએના હાથમાં ? અને તેમ આ કવિતાના હાથમાં ? પ્રશ્ન બંને રચાતી કે ચોપડીમાં બહાર પડતી, કે વિવેચનોમાં ચર્ચાતી, કે મુશાબરોમાં ગવાતી, વાસ્તીક કવિતાના હાથમાં ? આપણે કહીશું હા, એના હાથમાં પણ તે વેળા એનું સ્વરૂપ આપણે પારીએ છીએ તેવું નથી હોતનું બલે આ વાતનું જ તેની વિશદતા ગુપ્ત પડેલી છે. એ વાતનતા કપારે અને કેથી રીતે વિશદ બને છે ?

આ પ્રશ્ન પણ ધણે વિશદ છે. આપણે ભણીએ છીએ કે જીવનની પ્રિયારકિત પ્રેરાપ છે હૃદયથી, નહિ કે જીવન. બુદ્ધિ તો તકવિનક કર્યા કરે છે. અને કદી તે અમુક સત્યને સીધાર કરી શકે છે છતાં એ સત્યની પાછળ જીવનને કુલવવાનું બળ તેની પાસેથી મળતું નથી અર્થાત્ તેજો મહારથી પણ કહેવો દતો કે 'કું' નહિ 'હું' છતાં માસથી કુખમાંથી અકાલું નથી, અને સત્કર્મમાં પ્રવર્તનું નથી.' એટલે જીવનને પ્રેરનાર હૃદય અને તેવડ લાવો અને આવેશોને ને છીડી શકો, ક્ષી રો, પ્રેરી શકો, ઉતેજી શકો, અને નવા સર્જી શકો, તેજ જીવનને પડનાર બનવાનું છે. અને આ પ્રશ્ન કરવા ક્યા સિવાય-કવિતા સિવાય બીજું મોજ વધુ સમર્થ છે ?

કવિતા જીવનનું માન છે, જીવનનું દર્શન છે, અને વળી એ દર્શનનું માન છે. જીવનની વિવિધતાને એ

મંદિરને હેંગામી કરે છે, સુખદાતે માંદાને એ વધુ સુખદ કરે છે, હૃદયનાં હરપ્રકારનાં કુદરતીય અધિકારોને ઝીંકી તેમને તે મહત્તા આપે છે, જીવનના નમ્રામ પ્રદેશોમાંથી એ દુઃખ અને સુખનાં તરંગો ઊપાડી લઈ એક અપૂર્વ ક્ષમતાજ તૈયાર કરે છે, જેને સાંભળી માણસ હૃદયનો મોક્ષ અનુભવે છે, નિકાસ અનુભવે છે, જેને જેને જીવને સદ કરીને પુષ્પાં હોય છે તે પોતાની નાનકડી હૃદયની વાડી લઈ તેની પાસે પહોંચી જાય છે, અને જીવનનાં અમૃત ઝીંકી જમીને તે પામ છે, એ તો કવિઓ ચાપા, નાના અને મોટા, એકાદ હોય એકાદ, એકાદ પુસ્તક લખનાર, એકાદ સેનેટ-રચનાર, કે ખંડ-કાવ્યો, અંખડિયાં, અને મહાકાવ્યો રચનાર, આખીની માનાર, કે વિશ્વગીત ગાનાર એ બધા કવિઓ.

આ જ્ઞાન એ દરેક વખતે દર્શન હોય છે. સર્વજ્ઞ અનંત રીતે પથરાયેલા જીવનના મસાકામાંથી કવિ અમૂક જ ચીજ કેમ ગાપ છે અને બીજી કેમ નહિ? એનો જવાબ એટલો જ કે કવિને જીવનનું એ અંશ દર્શન યોગ્ય-માન યોગ્ય લાગ્યું છે, એ કવિની પ્રતિભા ઊડી હોય છે તો તેનું ગાન જ, તેના સ્વપ્ન-હૃદય અનુભવો જ જમત માટે પરમ દર્શન બની જતા છે.

પરમ દર્શનને આપણે ગાથી પણ તૃપ્તિ અર્થમાં કવિતામાં ધટાડી શકીએ છીએ, દર્શન એટલે જીવનનો સમન્વય, ઉક્તિ, અને બંધનમાંથી મુક્તિના આગમની આંકણી. પોતે જે કાર્મ જોયું તે તેની જ રીતે બીજાને બતાવતું એ જ બચ્ન નથી, પણ એ જોયેલામાં જોનાર કષ્ટ વિશેષતા બનાવે છે તે જરૂરનું છે. દરેક કવિમાં એક કહે આ દર્શનની દૃષ્ટિ ખૂબે જ છે. એવા એક સાચો કવિ નથી જે હેરાટે દૃષ્ટા ન બન્યા હોય. કવિતા એટલી વિચી ભૂમિકાએ ચડી છેવટે તત્ત્વજ્ઞ સાથે કાષ્ઠ મિલાવી લે છે, એ તત્ત્વનું દર્શન જ જમતને લે છે. જીવનના પ્રવાહોને પલટી નાખે છે, જીવનની મંદતાને વેગીકી બનાવી દે છે, અને સૃષ્ટિ પર નવરચના પ્રગટાવે છે.

આ તત્ત્વદર્શન જમતમાં બે રીતે આવનાર લે છે. એક કવિની મારફતે, બીજું ઉપદેશકની મારફતે. ઉપદેશક,

પ્રચારક, વિવેચક એ બંધાની પાસે એકાદ-લગાઈના પથવિમાં વાળી ભૂકિની-સીડી હોય છે, એ સીડી કેટલીક વાર-હળવી તો કેટલીક વાર બહુ જ ઊંચી-ગોઠવાયેલી હોય છે. અને એ ઉપરથી તત્ત્વદર્શનને જમતમાં બિન-રતું પડે છે. કવિ પાસે એ એકાદસ પથવિની સીડી નહિ પણ કંઈક બીજું છે. એ જે છે તેને તમે મને તે રીતે ઓળખાવો, હૃદયવેંચી બાણ કહો, સુખંભુજ વીણા કહો, સુચક્તિ પ્રવાહ કહો. એના મારફતે દર્શનને લોહા પાસે પહોંચતું ઘણું સરળ થઈ પડે છે. એટલે જ ઘણા જે તત્ત્વજ્ઞઓ કવિ પણ હોય છે જ. એ જીવનનું દર્શન જ્યારે જનરૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે ભુદ્ધિ તેની આગળ આનાકાની નથી કરી શકતી, હૃદય જને બાહુને પ્રસારી તેને ઝીંકી લે છે.

જમતમાં કવિના આ રીતે નવજીવન પ્રેરે છે, પ્રલેકને જીવન મળેલું છે. અને એ જીવનશક્તિ માણસના મને તેટલા મૂઠ જનકાર છતાં પોતાનું સાધ્ય તેની પાસે શોધાવે છે. માણસની મૂડતા ક્રુરુષ્કર સામે વિજયી બને, પણ જીવનનો સાદ સાંભળ્યા વિના તેને આજ્ઞાનું નથી. જુવાનીની ધુમાડી મગજમાં ભરે થોડો વખત ભરાય, પ્રાંચની સાધના પગીવાર ભાસે મહા મોહક લાગે, અને સ્વપ્ન સંપત્તિના સંચયમાં જ ધસીવાર બને જીવનનું પરમ સર્વકથ અનુભવાય, પણ એક એવો વખત માણસના જીવનમાં જરૂર આવે છે જ્યારે તે પ્રશ્ન કરે છે કે 'આ જીવન, હું શું છે?'

એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરરૂપે કવિતા પ્રગટે છે, 'દર્શન' પ્રગટે છે, જ્ઞાન પ્રગટે છે, જમતની અધિષ્ઠિત આ જ્ઞાન અને દર્શન પ્રગટ્યાં છે, અને દરેક તે ઝીંક્યાં છે. જીવનની અંદર આ જ્ઞાનની તથા આ દર્શનની નેટાડી પડે વધુ બને તેટલું જીવન વધુ સમૃદ્ધ બને છે.

આ પ્રશ્ન એક જ રીતે માધી-શકાય છે. જીવનના નમ્ર અને છતાં દૃઢ ભક્ત બનીને, જંબીરનાવી તેની ઉપાસના કરીને, તેની સાથે એક કરવાની બાંધિયાના ઊડી દબને, જીવનમાં કાંઈક સ્વપ્ન હેતુની સ્થાપના કરીને. કવિતા એ જીવનનો ઉત્તમ આરિર્ભાવ છે, એની ઉપા-

સના એનો પરિચય પણ ઉપરની રીતે જ કરવાનો છે. એનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે એનીસે કાકા બારેખમ મોઢું કરીને ક્યાં કરવાનું અને કાર્મ પૂછે કે તને શું થયું છે ? તો બપોરોને સાંકડી કરી, હોઠને શુષ્ક રીતે સંકોડીને કહેવાનું 'હું' જીવનની સાધના કરું છું.'

ના આ ગાંભીર્ય, હેતુની દૃઢ સ્થાપના ને ઉદ્દાસ, મુક્ત હાસ્ય, પ્રવૃત્તિ વિવેક કે તંદુરસ્ત દોડવામની સાથે વેર નથી, બદલે પરામ મૈત્રી છે. એ ગાંભીર્ય અને સહેલુતા એ જીવન કાર્યનાં મૂળિયાં છે. જીવનમાં એ ચોટિયા પછી પ્રવૃત્તિ, ઉદ્દાસ, હાસ્ય વિગત જીવન-રસથી સસજસતાં હોય છે. એ વિનાનાં હાસ્યવિગત બનાવટી કાગળનાં પાંદડાં જેવાં જ હાથિક ચળકાટવાળાં હોય છે.

અને એટલે માણસે કવિતાનું આદ્યાન આવે તેને પૂરા ગાંભીર્યથી ઝીડી લેવું એકાએક. જીવનની કવિતા તો દરેક માણસના હૃદયનારેણુ દોડાર લખાતી રહે છે. આપણે એ જોતાનું કે આપણે એને નક્કીએ નહિ. આપણે એ ન ખૂલીએ કે આપણે દરેકને જીવનની પેઠે જીવનની કવિતા પણ જન્મની સાથે વારસામાં મહેડી છે. ને એ કવિતાને આપણે પ્રમ કરી શકીએ તે વધુ સારું. એ માટે કવિતાનાં કલારપની ઉપાસના જરૂરી છે. એમાં બાધામની જરૂર છે. એમાં વિવેકદષ્ટિની જરૂર છે. એટલું સાધ્ય એટલી નેત્રી દ્વિમત થતી હોય તે કવિતાના વાહક બનવાનું ભાગ્ય મેળવી શકે છે. પણ એટલું ન કરી શકનાર પણ પ્રમટર્સ કવિતાને જીવી શકે છે. એ જીવનને પણ ઉપર કહી તેની કલારપની આગળ તો જરૂરી છે જ. પણ એ એટલી દુઃખની મણાય છે તેટલી નથી, અને મહેનત ક્યાં વિના તો કશુંયે ક્યારે મળે છે. મહે-

નતથી કંટાળતો માટે જીવન નથી તો પછી કવિતા તે ક્યાંથી જ હોય ? પણ ને માણસ જીવનમાં સ્વયં પુરુષાર્થને પણ સ્થાન આપે છે તે આ જીવનના પરમમતર કવિતાનો રસ પણ આપે છે. અને આ કવિતા તો એટલી ઉદાર છે કે તમારી ઓછામાં ઓછી મહેનતનો પણ સોમણો બદલો વાળી આપે છે.

બાળક માત્ર કાલ ઉધાગ શરૂ છે, અને માનું હાલતું તેને મળી જાય છે. રાસ રમતાર ચાંદીવાને બેગા થાય છે અને જીવનને મરણે તે ચડી જાય છે. ના, આમાં મહેનત છે તે મહેનત જ નથી. જે મહેનત પણ એક સ્વરૂપ જ બની જાય છે, એટલે દરેકને હરેક બાણે દોડાર દેતી કવિતાને દરેક જગ્યાએ પોતાનાં પારણાં હોય તેટલાં પુરુષાં કરી દે તો તે પારણામાં માંથી તેટલી કવિતા તેના જીવનમાં આવશે જ. ને કૃષ્ણનાં આરોગ્ય મુકો હોય તો તે માણસ ઉપર મુઠ્ઠા, કવિતા ઉપર નહિ. અમદા, કૃષ્ણ માણસ હૃદયનું કાર ઉધાગો જ નથી, અને ઉધાગે છે તો ધ અગ્નિ આપ જ. પણ એટલામાંથી જે જીવનના પ્રાણની પેઠે કવિતા તો ધસપસતી પેત્રી જીવનમાં વ્યાપસા મથે છે. એ ધસપસતી કવિતાને કાઢી શકશી નહિ.

એવાની જીવન પ્રવૃત્તિ થવાનું છે. પુલક થવાનું છે. સોજ થવાનું છે. એના ખંડારમાં જીવનનો ખંડાર છે, એના રીતિવારમાં જીવનનું સાકલ્ય છે. આપણે જેના જતાં બેગા નથી પણ એ વાત તો સતી છે કે જન્મ તરીકે આપણી કૌંચની ચીસ સાંભળી દરનાર વાંચી કિચી માંડી આજ લગી દરેક માણસના હૃદયે કવિતાનું આદ્યાન અખંડ રીતે ચાલુ રહ્યું છે. એ આદ્યાનને સમજીએ અને તેનો વ્યવહાર જવાબ આપીએ.

ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર

શ્રી. ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

જીવન અસરને મેળવીને અનુભવને પામે અને અનુભવને પામીને ઉત્પત્તિને સાધે એજ ક્રમાનુસાર આ આખું વિષય અને તેમાંનું દરેક કાંઈ પાતાનો વિકાસ કરી રહ્યું છે. એ રીતે જોતાં અસર એ ધીન્ન છે. અનુભવ એ વૃદ્ધ છે અને ઉત્પત્તિ એ ક્રેળ છે.

સ્વેચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તથા જ્યે અજાણે અસરની આપણેના વહેવાર-વેપાર સૃષ્ટિની સર્વે ઉત્પત્તિઓ વચ્ચે નિરંતર ચાલતો જ રહે છે. મોઢપણ કોણને પરપર અસર આપવાથી અને અસર લેવાથી અલગ કિંવા મુક્ત નથી. એમ પ્રત્યેક કાંઈ દરેકના જીવન ઉપર અસર કરે છે.

પૃથ્વીની જે બધી પેદાગો પોતાના જીવન ઉપર અસર લાવવાનું કાર્ય અદ્યોનિષ્ઠ કરી રહી છે તે સર્વેમાં મનુષ્યજીવો સૌથી વિશેષ અસર ભોગવે છે અને સામાને આપી શકે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

એ રીતે જોતાં મનુષ્યજીવને અને મનુષ્યજીવને આ જગતમાં જે જે કાંઈ અસર કરી રહ્યું છે તે સર્વેમાં આજકાલ ચિત્રપટ યાને સિનેમા સૌથી સખળ અને અગ્રેસર છે. તેનો ખાસ સખળ જ આ કે એ કાંઈ પડછા ઉપરનું મનોરંજક ચિત્ર માત્ર જ નથી; પરંતુ પડછા પાછળ એમાં માનવતા છે માનવ જીવન છે. માનવ સૃષ્ટિ છે. માનવીને માનવનું વધારે જ સ્પર્શ; વધારે જ અસર કરે અને તેમાં જે આ માનવતાની અસર અનેકવિધ સરસ સરસ પ્રકારે માનવ પ્રેક્ષકોના તન મન હૃદય અને આત્મા ઉપર, ચિત્રપટ સાંથી સખળ રીતે ઉપગતનું હોવાથી જીવન ઉપર એની અસર અને એ અસરનું આકર્ષણ જરૂરદસ્ત છે.

કલાક એ કલાકના ટૂંક અરસામાં જ, અનેકવિધ રસિકતાથી અને સુંદરતાથી, માનવીને માનવનું મળી રહે તેવું પ્રખર ઉર્મિ ઉત્પાદક અતિ અસરકારક સાધન તે સિનેમા છે. આટલા જ માટે આમનું આપણું ચિત્રપટ-જગત કાંઈ કાંઈ દોષોથી અસિમ નથી જતાં જે તે જીવનની એક આગરણક વસ્તુ સમાન લોભને આતંત્ર વહાણ અને આકર્ષક થઈ પડ્યું છે.

આટલા પ્રતાપ ઉપરથી જનતા ઉપરની સિનેમાની અસરનું કેવળ પાયા રૂપ અંતર્ગત કારણ જ આપણે જાણીએ. પણ ચિત્રપટની છવન ઉપર અસર શાને લીધે આટલી અને આવી પ્રચંડ કિંવા પ્રચળ છે અને એ અસર છવનને કઈ કઈ રીતે આપીને મળે છે તે જાણવાની આપણને અત્યે ખાસ જરૂર છે. કારણ એ જો આપણે જાણીએ તો જ પછી આપણે નક્કી કરી શકીએ કે સિનેમા વડે છવન ઉપર થતી અસરને આપણે કેમ આપણાં છવનને દિલકર યજ્ઞ પડે તેમ સુસાધ્ય બનાવી શકીએ.

છવન ઉપર અસર લાગવા માટે કળા આત્મસ્પર્શી હોવી જ જોઈએ.

છવ પોતાનાં છવન ઉપર મન આંહલવદાર અસર લાવે છે: મનને સમજદારી તથા ધ્યાન આપીને અને હૃદયને સંસ્કૃતાવા તથા સૌંદર્યના તેમજ સુભાવનાઓના સ્પર્શ આપીને. પરંતુ અતિ તો એ અમર એટલી વેધક અને જાગવાનું હોવા જોઈએ (અને હોવ નહીં તો તેને બનાવવી જોઈએ) કે તે દેહ મનુષ્યના આત્માને જાગ્રતે આપે. પ્રવેશક કળાને અને કળારસનો ધર્મ જ એ છે. એટલા માટે જો કળા પ્રકટ કે પછી અપ્રકટ રીતે પણ, જલદીથી નહીં તો મોડેથી પણ, મનુષ્યના આત્મા સુધી જઈ પહોંચે એવી હોવ નહીં તેને સત્ય જોતાં કળાનું નામ પણ જાગ્રતું નથી 'આત્મા સુધી જઈ પહોંચે' એનો અર્થ અસંગતતા એ જ થાય છે કે તે કળા આત્માને હોંઠે ન પાડે પણ આત્માને જાગ્રતે. ખુલ્લું નહીં તો ગુપ્ત, હમણાં નહીં તો દૂર પછી પણ કળા આટલું કરી શકે તો ખસ છે.

વિશ્વજ્ઞાપક અને વિશ્વશાળા સમું ચિત્રપટ

ચિત્રપટ આ બધું કરી શકતો નેટલું સંકિતચલ છે: કારણ એ ખુદ એવી લાવકાતોથી જરૂર છે કે જેની અસર મનુષ્યના છવન ઉપર સરમ અને સુંદર, ઉપયોગી અને ઉત્તેજકર થવી જ જોઈએ.

સિનેમાની આ લાવકાતો યાને યોગ્યતાઓ શી છે ? પ્રથમ તો આ કે સિનેમા જેમ કળાનું એક અંગ

છે તેમ તે સાહિત્યની એક શાખા છે. કળાવેળે એ પોતાની અંદર સદૃશ કળાઓને સમાવતી એક મહાનમાં મહાન ઘટિતકળા છે—સાહિત્ય એ લેખે જોવાની અને સંજ્ઞાવાની વાની કિંવા નાટ્ય છે. સિનેમા આનો મૂળા અને ગોચરતાં ચિત્રરો દુનિયાની દરેક દરેક શીખેલી કે અજાણ્ય પ્રાચીન વિશ્વભાષા (Universal Language) છે—એ ઉપરની સિનેમા એક ઉપયોગી કળા (Useful Art) છે, કારણ તે જેમ જનતાને તેનાં છવન માંડે ઉપયોગી થઈ પડે એવું શિક્ષક આપનારી એક ગ્રાવિ-દેશીય શાળા જ નહીં પરંતુ એ પૃથ્વી ઉપરનો પંચમેા મહાન ઉદ્યોગ પણ છે. તો પછી ચિત્રપટની અસર છવન પર ન હોય, અથવા તો તેની ખરાબ જ અસર હોય, અથવા સિનેમા તો ફેરળ એક શોખ, મોજ અને આનંદનું જ સંધન છે એમ કાણ કહેશે ?

આનંદપ્રદ ચિત્રપટ દિલચુક સમું ચિત્ર છે

કદાચ, કેવળ વિચાર ખાતર આપણે આમ પણ માની લઈએ કે ચિત્રપટ માત્ર મોજશોખનું સાધન છે તેથી તે જનતાને માટે જરૂર વિતાવું તો નથી જ. શાંત વિચારરતં પાત્રાલ્ય લેખકે આ આલેખને ઉત્તર ઘણાં વાજખી જ લખ્યું છે કે :-

"Cinema taken merely as an enjoyment, serves its purpose best. Taking off a human being's mind from his engrossing problems is a philosophy in itself—perhaps the greatest philosophy."

પણ તો, છવનના એક આનંદ લેખે જ, સમય પસાર કરવાના એક સાધન લેખે જ, ધર્મશાસ્ત્રિની જાગ્રતોને વિસારવા અર્થે જ ચિત્રપટ સર્જાયું વધી. સિનેમા નામે નવી શેઠને જગત ઉપર લઈ આવવાનાં જાગ્રતોને ઉદ્દેશ અતિ ઉચ્ચ છે. અને તે પ્રમાણે ચિત્રપટનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિશાળ છે અને દશ મે તે વશોષ વિરતન થતું જ જશે. અને સવાય માત્ર છે. ચિત્રપટને મમર્ગે પ્રકટાવવો અને તેની શુભ અસર ઉપર એમ તેને પ્રેરણા તો આપણે તે આગળ જવે

એકાદશી.

એક રમકડાનો અમલકાર

સર્વે કાંઈ જાણે છે કે, કુદરત જેટલી જળવાન છે તેટલી ઝાઝી અને પ્રગતિવાન (Progressive) છે. ધ્રુવી અને ૧૮૬૪માં વિશ્વાત્મની ચેપલ એસાએટી સમક્ષ Peter Mark Roget નામના અંગ્રેજ વિદ્વાનીએ "The persistence of vision with regard to Moving objects" નો પડે લખેલો વિશ્લેષણ વાંચી સંભળાઓ-જ્યારે અને ૧૮૩૩ની સાલમાં "Loo-trop" નામે આગળોતે રમવા માટેનું ચાચિવટ્ટી રમ-કડું અસ્તિત્વમાં આવ્યું-૧૮૭૮માં જ્યારે કાચની પરી-ઓ ઉપર ચિત્રોચ્છાં ફરે એવો "Photographic Glass" નામે કેમેરા બનાવવામાં આવ્યો-૧૮૮૮ જ્યારે કચકાંટી દ્વિપ્ત પરીવાળા કેમેરા શોધાયા-અને છેવટ જ્યારે મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને શોધક ચેમ્સ આલ્ફા એડીસનની શોધ પ્રમાણે તા ૧૮૯૧ એપ્રિલ ૧૮-ની સોબાગવંતી સાંજે સૌથી પહેલીવાર ન્યુયૉર્કના બ્રોડવેય રાજમાર્ગ ઉપરના ૧૧૫૫ નંબરવાળા ઘરમાં "Kino-toscope" નામે સિનેમાથંત વડે દાદામાં આવતાં ચિત્રોના પહેલો પ્રયોગ, ફેરી યાદર પર દર્શાવવામાં આવ્યો ત્યારે કોણે જાણ્યું હતું કે તૂટી નડી રમત જેવી જગતની એ નાનકડી શોધને કાળે દુનિયાની એક અતિ મનેદંજક તથા બેઠક ઉપયોગી સેવા અજવારવું મહાન પ્રાપ્તિ મેળવ્યું છે અને જેટલા જ ખાતર ઠાઠી તથા ફરવંદેશ કુદરતે એને જન્મ આપ્યો છે ?

ચિત્રપટની ફેશનણી લેએ જીવન ઉપર અસર

પ્રગતિવાન કુદરતે પોતાના ધર્મકાંઈ પ્રમાણે મધ એગ્રાણીમી સદીના અંતભાગમાં અને વીમમી સદીના આરંભમાં જગતમાં એક દેખીતી મહાન કારવાઈ કરવા માંડીઃ આ આખી વિશાળ પૃથ્વીને "એક જ મહાન ઘર જેવી નાનકડી" બનાવ માંડી. દુનિયાના દર દરના પ્રદેશોને એકેકની બહુજાં પાસે પાસે સાંધીને મનુજ મનુ-બો વંચે રથજ અને સમયના અંતર્યાને આઠો આઠો કરવા માંડ્યો. મનુખ્ય જીવોની પ્રગતિ મારે-પગ્ન પ્રજા

પરસ્પરને બહુ પિઠાણી એકબીજાનું શીખી કરી તેનો સાથ ભાવે અને જગત એક મોટું કુટુંબ બને એવો અખતરો શરૂ થયો. એ શરૂવાત પછી એના કાષ્ઠા દુનિયાને મળ્યા છે તેની મોઢ ના પાડી શકે એમ નથી. પ્રભુનો આ મોટા પ્રયાસમાં આંતરદેશીયપણું ખીટી વધી આંતરદેશી પ્રચારકાઈ થયા પાસે એ પ્રયાસમાં ચિત્રપટ એ એક ઘણું અસરકારક એટલે જ ઘણું સરમ સાધન હોઈ સૌથી આગેવાન રથાનને પામ્યું છે. તે આ રીતે:

૧. ચિત્રપટ વીસમી સદીની વાર્તાપોથી, વર્તમાન-પાત્ર અને પાઠ્યપુસ્તક છે.

૨. News Films અને Educational Films દર્શાવી ચિત્રપટે જગતના મહાનપુરોના પ્રુબેશી 'A Forum of Journalistic esper-anto and Informational Esperanto તથા "The resources of Universa-licity" ની ચોગ્ધ ઉપયોગો મેળવી છે.

૩. સિનેમા એટ જોતામાં "જગતની આંખો અને જગતના કંજો" બની ગયો છે. પૃથ્વીના રહે-વાસીઓ પડે ભવ્યદટ્ટા તથા વિશ્વશ્રોતા બન્યાં છે અને તેઓ 'ટેલી-ચિત્રન'ની આમદ સાથે એ વિષયમાં નક્કી આગળ ને આગળ પ્રગતિ કરશે જ.

૪. પ્રજાસંઘ સ્થાપો તેની પળ પહેલાંની પ્રિદેશોએ "War is Hell" નો સંજોદ તથા હવ-કાવક ખગલ એવી સંકેતો દિશો બનાવીને આપવા માંડ્યો છે. "Futility of War" એજો પોતાની તરફથી સૌથી સરસ રીતે સિદ્ધ કરી દીધી છે.

૫. આશામાં, પાતાલમાં અને પૃથ્વીમાં દરેક કાંઈ જોવા સાધક, જાણવા સાધક એવું-પૂર્વે કદી ન જોઈએવું એવું શીખતી તથા મુંઝવે અને ભોવણવક તેમજ જાતની અભિપ્રાય ફરે એવું પૃથ્વીની પ્રત્યેક પ્રજાને એજો જાતબંધુ છે અને જતાવંતું જાય છે.

૬ પૃથ્વીની તમામ પ્રજાઓને જગતનાં ત્રણ મોટાં સાધનો :- Aeroplane, Automobile અને "Telephone" એ નિકટવર્તી બનાવી છે. તેમાં હવે વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ, વાયરલેસ ટેલીફોન અને રેડિયો અત્યાર આગમજના ભાગી બધાં છે; પરંતુ એ બધામાં કેળવણીના એક પ્રચારક ભેગે ચિત્રપટને કાઢ પહોંચી શકે એમ નથી : અને જ્યારે હવે એમાં ટેલીવિઝન જોડાશે ત્યારે તો એ હદ જરૂર કરશે.

હવે પણ અત્યાર પહેલાં જ "Mass Education" નામે પ્રજાજીવનને માટે એવે બહુ જ વિશાળ અને સુંદર કાર્ય કરી બતાવ્યું છે :-

અમેરીકામાં ૧૯૦૨માં Caterpillar નામના કીડાંથી રોગ કેમ બને છે અને "રક્ષાબલિ" તત્ત્વોના જથ્થા કેમ બદલાય છે" એવા કેળવણીકર્ષક ચિત્રપટથી સોનેમાએ શરૂઆત કીધી. આ નાનકડી શરૂઆત પછી નિશાળો, દેવગો, ક્લબો, બહુરસંસ્થાઓ અને વેપારીખાતાંઓ સમગ્ર કેળવણીની કિંમતો બનાવવા માટે અનેક જોરથી ખાસ મોટી મોટી કુખીઓ જગતજગત ચાલુ પડે એકલા અમેરિકામાં જ ઉપરિચિત થઇ છે. Pathe Exchange કંપનીએ અને "National Federation of Parents and Teacher's Association" હવે અમેરિકાની સંખ્યાબંધ શાળા પાઠશાળામાં પોતાની તરફથી કેળવણીના ચિત્રો બનાવવાનું કાર્ય કરવા માસુ. Yale University Press વાળાઓએ જસો તથા કેળવણીકારો સાથે મળીને અમેરિકાને છતિદાસ ચિત્રોમાં દેખાડવા માંડ્યો. Harvard યુનિવર્સિટીએ બધા પ્રકારની જીવજનન વિષયો બતાવવા માંડ્યા, અને અન્ય કેળવણીખાનાઓ માનવશાસ્ત્ર (Anthropology) તથા ભૂતતત્ત્વ (Geology) હાલથી વિષયો ચિત્રપટોદ્વારા શીખવવા માંડ્યા.

મેટ્રોપોલિટન પણ અમેરિકાનું અત્યરહ કંઈ. ત્યાંના વેપારી અમેરિકાએ ચિત્રપટ દ્વારા કેળવણીની વાતને હવાડી લીધી. "Hind Moo" "Livingston"

અને "Palaver" નામે ચિત્રો વડે ત્યાં બુદ્ધિજીવ તરફ ઇતિદાસનું શબ્દ અપાવા લાગ્યું. લન્ડનનાં અણીતા "Daily Telegraph" પણ વાગાની બહેધરી હેલજ એક મહાન વર્તમાન પણ કેમ તેવાર થાય છે તેનું ખાસ વિશ્લેષણ એક જગતજગત કિસ્મ વડે લેખોને દેખાડ્યું. જાનવરોની શરીરચળા અને તેમનું જીવન, મનુષ્યની અંતરચળા અને તેની વિધવિધ ક્રિયાઓ, પંક્ષીઓ અને કીડાંઓનું જીવન, સાગર જીવનને લગતાં જીવો, મેડિકલ સાયન્સને લગતી કિસ્મો એ બધું મોટા મોટા વિદ્વાનો, શૈક્ષણિક, કૌશલ અને સરખામણી સહાયતા તથા સમીક્ષકો સાથે ચિત્રપટો દ્વારા વિશ્લેષણ. ત્યાંની પછી પછી યુનિવર્સિટીઓને અને કોલેજોને સિનેમાના Projection Apparatus એટલે અપાતાં હો અને અપાતાં જાય છે. પ્રાથમિક તથા મધ્યમિક શાળાઓમાં સિનેમા માર્ફત વર્ગ શિક્ષક કક્ષ (Class Room Teachings) માલી રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને તથા આમ જગતને નેચરલ હિસ્ટરી, ઔરોલી, હલુચન અને નેચરલ બોયોલોજી, લોજી, મિનિરલ્સ અને આરોગ્યશાસ્ત્ર આદિ યજુઓક વિધવિધ જ્ઞાન ચિત્રપટો વડે શીખવવાય છે.

ફ્રાન્સમાં વ્યુઝુઅલ (Visual) કેળવણી સને ૧૯૨૩ થી ચિત્રપટ માર્ફત અપાતી થઇ ગઇ છે. રાજ્યના ખેતીવાડીના ખાતર તરફથી કૃષિકારની વિદ્યા ત્યાં ચિત્તાય છે. લોકોને અને નિશાળિયાઓને બતાવવા આર. આરોગ્યશાસ્ત્ર, સામાજિક સુખાકારી, બાળગણદારન, અકસ્માત પ્રધમે વાર્તાલિક સહાયતાનું જ્ઞાન, હવાદિ આપવા કાલે ૨૨૪૦ કિલો ત્યાં અત્યાર આજનું જ નેચર થઇ ગઇ છે. વળી રાજ્યનાં એક મોટાં પ્રવૃત્તકાર્ય દુરંદ્રથી કેળવણીને લગતાં અન ૨૫૦૦ ચિત્રપટો આજ દેશજર્મમાં બતાવવામાં આવે છે.

જર્મનીનાં રાજ્ય તત્ત્વો, કેળવણીની સંસ્થાઓ માર્ફત અને ત્યાંની જગતજગત Ufa મિનેમા કંપની દ્વારા, ઇતિદાસ, અખિત, પેલિક્ટિકલ મિનેમેલી, સિનાચા અને અપાખવિદ્યા પણ ત્યાં સેકેડો ચિત્રપટો

વડે સીખવવામાં આવે છે.

ઈટલીમાં તો રાજ્ય તરફથી ખાસ કાયદો થયો છે કે દરેક સિનેમા થિએટરમાં અમુક પ્રમાણમાં સિસ્ટમ ચિત્રપટો (Instructional films) અવસ્ય બતાવવાં.

રશિયામાં તો એ વાતની જોડાણ અને કારણ જાણી છે, કેળવણીની કામ પણ એક સંસ્થા બની સિનેમા સાથે સંયુક્ત થયા વિના સ્વીકારી નથી. મૂળાક્ષરો વડી સિનેમાના વિગ્રાહી સીખવાય છે. ખાસ જરૂરમંથી ૨૦૦૦ સિનેમાથી ૧૬૩૨ની સાલ સુધીમાં મંગાવી સોવિયેટ સરકારે પોતાની શાળાઓ અને કોલેજોમાં જોડાયાં છે.

એ ઉપરાંત રહે-ડીનેવિયા એલજીએમ અને હોલ્લીવુડમાં ત્યાંની સંસ્થા સરકારો, એજ્યુકેશનલ ફિલ્મ સોસાયટી અને યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને તથા જોડેર પ્રજાને દર અઠવાડિયે અને પ્રત્યેક દિવસે જણવણી આપાય છે.

પરંતુ અફસોસ ! પંચાણ દમ નેટવી નિરક્ષરતાથી પીઠાતા અને નાશ પામતા આ આપણાં ખારાં દિન-રોજના માટે શું ? એના ઉત્તર આપવા જેવું ખાસ કશું જ નથી ! અને ઉત્તર આપતાં જીવ પ્રૂતે છે ! કેળવણીની દિશામાં અરે ને કાંઈ નહતું મળે છેવ તરફથી આપણું શું વાળું ? કરાંજીની યુનિવર્સિટીની, પ્રગતિ સરકાર અને હિન્દી સરકાર દ્વારા જે ચિત્રપટો દ્વારા આપણા વિદ્યાર્થીઓને અને અન્ય આમતરને મુશિક્ષિત બનાવવાના પ્રયાસ આરંભી ? કે ક્યારે ? રાજનદર પડે આપણા દેશની ભવાનક નિરક્ષરતા ટાળવા માટે અચિત્તજ ધણું કરી શકે ! જુઓ, રશિયાના મુધરેલા દેશોમાં વાર્તા કે એવાં કાંઈ રસીમાં રૂપમાં આમતરને " False Shame " " The Wander of Ornation " " The Manufacture of a Motor Car " " An Operation on Stomach " " The Son-in-law and Fat Potatoes " એવાં એવા નામ પ્રમાણમાં ચિત્રપટ દ્વારા જેવું અમુક સામાજીક ઉપરોચી ચિત્રપટ આપાય

છે ! ચિત્રપટ જીવન ઉપર આવી અસર કરી શકે છે- તો જી આપણી પ્રજાના જીવન ઉપર તે શા માટે ન કરી શકે !

ચિત્રપટ નિરક્ષર જનતાની સાચી શાળા

પાશ્ચાત્ય ચિત્રપટોના અમુક દોષો છતાં અને તેમાં સામાજીક સુજાતરતની વિશેષતા છતાં પણ સામગ્રી રીતે લેતાં અને સદ્મતાથી વિચારતાં, " આપણા દેશના અલણ અને 'દલકા' કહેવાતા વર્ગને ચિત્રપટથી લભ થયો નથી " એમ કહેવું અસાધ્ય વેગળું છે. ફિલ્મો મહી રંગરાગ છતાં પણ આ બાપડા મૂળાક્ષર નહીં જણતા નિરક્ષર વર્ગની સિનેમા તો એક જાતની ખરેખરી 'રૂઝ' છે. જેમ બાલપ્રેમીના અને પ્રાથમિક શાળાના વર્ગોમાં આગકતી બધી જાતેન્દ્રિયો ધીમે ધીમે ખીલીને વિદ્યાસ પામે છે તેમ ચિત્રપટ જોતે જોતે આ અમલ અને 'દલકા' કહેવાતા વર્ગનાં મુસ્તમંદ મનની જાગૃતિ, (જે તેમના કમલાગે નિશાળમાં થઈ શકી નથી) તો ધીરે ધીરે અંદર અંદર થતી જ રહે છે. તેમને ચિત્રપટો વડે નવા વિચાર અને નવી અકાશ મજતાં જ જાય છે-તેમની કોર, મામ, અકાશ, ઉમ મનોગતિ તથા પ્રતિભા અને રીતસાતને, કાંઈક નરમાશના કાંઈક સમજદારીના, અને કાંઈક સંસ્કૃતિના પાસ લાગતા જ રહે છે. વળી એઓ ગમે એવા અમલ કપડા હોય તો જે ચિત્રપટની ને ને સારી, મુંદર, બોધદાયક, દિગકારી અસરો હોય તેને ઝીંકતા-ઝોગવતા નેટવું તેમનું હૃદય જય શીખેલાં જાગૃતિ પાસેના નેવું જ માણસામ ભણું છે.

સિનેમા આપણા દેશમાં આગે ત્યાર પછીની આજ મુખીએ આ અમલ 'દલકા' વગળું માનતે તેમની લાગણ પ્રમાણે ચિત્રપટ લેછે લેછે કીક કીક પગલું દોષ જ અને છે એ સહેલે વિચારી સમજ તેરી વાત છે. ચિત્રપટના કાંઈક કસંકે છતાં પણ આપણા દેશ ઉપર જોતેમને આ લાભ અને ઉપકાર આપણાં સીધાંથી વિના રહેવાય એમ નથી. હા, જનસાગર છે કે આ મોટા અમલ અચિન્નિત વર્ગમાંથી થઈએને ચિત્ર-

પોતો જાહેરાત યાજ્ઞ લાગ્યો હતો; સિનેમા જોતા ચાક વર્ણના કોષ કોષ અલગ ગાણેના ચિત્રપટ જોવાને બની આવે એટલા સારા ચાર છ આનાની ચોરી ચપાટી કરી કરી કરતા હશે, વળી તે માહેલા કોષ આગળ વધી સિનેમાના દશ્યોનું અનુકરણ કરી કંઈક લૂંટકાટ કોષ કોષવાર યુક્તિ પુરઃસર કરતા હશે; પણ તેવાં કોષ કદાચ બનતાં અભણવર્ગથી થતાં અનેકાને લીધે અને તેવા કોષ જાતે જ અપ્રમાણિક કૃતિના માણસોને લાગે ચિત્રપટોની અવગણના કરીને તો ન જ રહેવાય-સિનેમાની ધણીએક સારી બાબુઓનો તો અરવી-કાર ન જ થાય.

ચિત્રપટ અને સમાજ સુધારો

જનતા ઉપર ચિત્રપટની અસરનો ત્યારે આપણે હિસાબ લેવા બેઠા છીએ ત્યારે આપણાથી તેમજ વિના ન જ રહેવાય કે ભતીય વ્યતીતિની બદી સામે અને ગદીય મંદા ગરમીના રોગોની સામે અજ્ઞાત જનતાને ચેતવણી અને શિક્ષણ આપવા સહુ સિનેમાધિકારી પોતાનો સારો શોષો આપ્યો છે. મુંબાઈ સહેલી 'The Social Purity League' ના એક રિપોર્ટમાં જાહેર થયું હતું કે "શોકોને બનીતિની બદી થી બાક રહેવા માટે સિનેમા માધ્યમે ધટ્ટી કેળવણી આપી હતી; જેનો ૩૦૦૦ આસામીઓએ લાભ લીધો હતો" વળી આપણી દેશી સમાજોની અને કોમોની કાંઈ કાંઈ દુષ્ટ પ્રથાઓ, ફરિયાજો તથા વહેણી માન્યતાઓ વગેરેની સામે થતા માટે આજનાં આપણાં કેટલાક દેશી ચિત્રપટો ખચિત જ સારુ કાર્ય કરી બતાવે છે. એક મહેતાને હરિજન અને અહીંના પ્રમો ઉપર એ સમજણ સાંભળો અને ખીણ બાબુએ "ધર્મતામા" જેવી અદ્ભુત લક્ષાર્ણો ચિતાર આપતી ફિલ્મ જુઓ તો ચિત્રપટ હરિજન પ્રચારનું કાર્ય કરવામાં કદાચ ચડી જશે. તે જ પ્રમાણે વૃદ્ધસંગો પ્રથ "હુનિયા ન માને" સૌથી અમરકારક રીતે જણાશે. વળી હમણા હમણા અનેક આપણાં દેશી ચિત્રપટોમાં સ્વદેશ પ્રોત્તિ અને સંદર્ભાર પ્રાપ્તિ માટે શુભ અસરો જામે એવી અનેક સંદર્ભ

બોધક તથા હૃદયગાત્રક ફિલ્મો પ્રેક્ષક સમક્ષ મૂકાની આવે છે તો પછી ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસરના સંબંધમાં આપણને નિરાશાવાદ કેળવવાની જગ્યા જરૂર રહેતી નથી. વધુમાં આપણે એટલું જ માગીશું કે કેળવણીને લગતી, વિદ્યાલોકને લગતી, આરોગ્યને લગતી, વિજ્ઞાનને લગતી, આદિ એવી એવી ફિલ્મો આપણે ત્યાં જથ્થામાં જેમ થાય છે તેમ તૈયાર થવા પામે એમ થતાં ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર ખચિત જ ઘણી કીમતી એવી કાર્યસાધક તથા હૃદયગાત્રક થવા પામશે.

ચિત્રપટની ઉદ્યોગ લેખે જીવન ઉપર અસર

જો કેળવણી લેખે ચિત્રપટની જીવન પર અસર હોય-જો કળા લેખે ચિત્રપટની જીવન પર અસર હોય તો ઉદ્યોગ (Industry) લેખે તેની જીવન પર અસર થા માટે નહોતી? ઉદ્યોગ વડે એક વ્યક્તિની આર્થિક સ્થિતિ સુધરવા પામે-દેશ અને દેશવતનીઓમાં આખાડી આવે-એકઠરી અને ખેડોજગતની ટળી જઈ નેના તરફવાર અનિચ્છનીય તથા અનિષ્ઠ પરિણામો ફર થવા પામે એ જોતાં પણ ચિત્રપટ આર્થિક તથા નૈતિક શુભ અસર જીવને લાવી આપે છે

જનતા નિરુદ્ધી રહે એમાંથી ગરિબાઈ સાથે મુંઢા-ઓ પણ થશે. આપો વળી પ્રજાનો મનસિક અને નૈતિક વિકાસ પણ અટકી પડે તેટલા ખાતર દેશદેશી સરકારો અને તેના તેજાઓ કારે ચિંતાતુર બની જાન બતની વિચારવંત યોજનાઓ ધરી રહ્યા છે. આ યોજનાઓમાં ચિત્રપટનો ઉદ્યોગ નેમનો નજર બારે રજો નથી-રજી સો પછી નહીં.

આ ચાલુ માસમાં જ સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે એવી યોજના ધરી છે કે નવપુરાન સી પુર્ણોને વૃદ્ધ, સંગીત અને અભિનય વગેરે શીખાડવામાં આવે અને તેઓ પછી જીવન અને સંગીતની તથા ચિત્રપટની રંગમ-ગિની આરાધના કરી આખરે દરકારથી પોતાનું મુશ્કેલ યજ્ઞાવે.

તે સાથે ચિત્રપટનો ઉદ્યોગ જ પોતાની ભતમાં

એવો છે કે એમાં અન્ય ઉલ્લેખો કરતાં પણ અધિક વિશેષતાથી મનોવિકાસ થઈ શકે એવાં ધણાં ધણાં સાધનો એક જ જગ્યાએ એકત્ર થઈ જાય છે. એમાં યાંત્રિક, ચક્ષુગત (Optic) રસાયણિક અને વિજ્ઞાનિક એવાં ચાર મોટાં હુત્તર તત્ત્વો સામર્થ્ય ભજવે છે. પશ્ચિમ કે પૂર્વમાં ન્યાં ન્યાં પણ ચિત્રપટ અને છે ત્યાં ત્યાં એ ઉદ્યોગને અંગે મોટી મોટી સ્થાપનાઓ, પ્રકાશ વિદ્યાન શાળાઓ, પદાર્થ વિજ્ઞાન શાળાઓ, વીજળિક કારખાનાઓ, ફોટોગ્રાફિક ઈલ્યુસ્ટ્રેશન ઈલ્યુસ્ટ્રેશન આતાઓ રાતદિવસ ધમધમાડતી કામ કરી રહ્યાં છે. ફેટફેટની જાળના કારીબો, ધંધાદારીઓ અને કામદારો ચિત્રપટ જનારના માટે એક જ સ્થળે એકઠા થવા પામે છે અને તેને અંગે વેપાર સૌજન્યાર કેટલો બધો વધવા ખીસવા પામી હજારો અને લાખો મનુષ્ય જીવેને પોપણ મળી પ્રભુઓની આર્થિક આબાહીનો નવો માર્ગ ખુલે છે અને ખુલે તો જાય છે.

સ્થળ સંકોચને લઈને આ ચિત્રપટના ઉદ્યોગને લગતા તેનાથી થતી આર્થિક જીવન ઉપરની અસરના સત્તાવાર જંગી આંકડાઓ આપણે રજુ નહીં કરીશું; પણ ખ્યાલ મળે એટલા ખ્યાતર એક જ વાત નોંધી લેવી અને પૂરતી થઈ પડશે કે માત્ર એકલા અમેરિકા દેશમાં જ ૧૫૦૦૦૦૦ (એક કરોડ પચાસ લાખ) માણસો સિનેમા જુએ છે. તેની વાર્ષિક ઉપજનો આંકડો ૮૦૦૦૦૦૦૦૦ (એસી કરોડ થવા જાય છે, અને ત્યાંની સરકારને માત્ર કરવેરા લેખે જ દરસાલ ૩૩૫૦૦૦૦ (તેનીસ લાખ પચાસ હજાર) ડોલર મળે છે. એ રીતે જોતાં નક્કી માનવું કે જ્યારે આપણે દેશ સ્વતંત્ર થશે ત્યારે ચિત્રપટની દિગ્દશી સરકારને મળતી આમદાનીમાંથી પ્રગતી કેન્દ્રશીલ પ્રગતિ આરોગ્ય અને પ્રગતિ અનેક નિષ્ણ સુખ સગવડના માર્ગે આપણે ત્યાં જરૂર ખુલે થવા પામશે.

ચિત્રપટની લલિતકળા લેખે જીવન ઉપર અસર

લલિતકળા (Fino art) લેખે ચિત્રપટની અસર જીવન ઉપર સૌથી વિશેષ હોય જ એ આપણે સર્વે કાંઈ સમજી શકીએ છીએ; કારણ લલિતકળા અને જીવનમાં ઉત્તમ, ખ્યાનંદ, ઉત્સાહ, અડધા અને રસ

આપનારી વસ્તુ છે. જન્મતાથી બધી લલિતકળાએને કેવળ એ દિવસને જ માટે ઉદ્ધારી લેશે અને જુઓ કે જન્મતાનું શું થાય છે? રી! મનુષ્યો આડે પહોર ઉલોગમાં મર્યાં રહે તો જે લલિતકળા વિના જિંદગી અકારી જતી જાય-જીવન અસલ અને અસંભાવ્ય (inconceivable) થઈ પડે.

જ્યારે એરોપ્લેન, ઓટોમોબાઇલ, રેડિયો અને સિનેમા વગેરે દુનિયાના દેશ દેશો એક બીજાની પાસે પાસે આવતા જાય ત્યારે સ્વાભાવિક જ તેને હોયે મળતા આવતા શોખ, લાગણી અને વિચાર તથા વિવક્તા માણસ માણસો એક દેશથી બીજો દેશ જઈ પોતપોતાના સંગત જમાવે, સંગત જમાવે અને તેમાંથી પછી કેન્દ્ર સ્થળો (Centers) દુનિયાના મોટાં મોટાં શહેરોમાં જાણીતા થવા પામે; એથી જીવન કેટલી બધી જીવંત થવા પામી તેના જીવન પર અસર થવા પામે એ સહેજે સમજી શકાય એમ છે. આજ કારણે સર સિનેમાના સુવ્રતાપે આજે દોહીબુડમાં, બર્મિંગહામમાં, લેનિંગ્સમાં, પેરિસમાં, લન્ડનમાં, રોમમાં, કલકત્તામાં, મુંબઈમાં, કોલકાત્તામાં, પૂનામાં, મદ્રાસમાં વગેરે વગેરે મોટાં મોટાં શહેરોમાં દેશ દેશના સંખ્યાબંધ કળાકારોના સંગતો થવા પામી ત્યાં કળાના મોટા કેન્દ્રો (World Art Centers) જાણીતા થવા પામ્યાં છે. ખ્યાલ કરો કે જે એક કળાની અંદર સંગત ધરાવતી બીજી સેા કળાઓ સમાઈ જાય ત્યાં આવું મદાન પરિણામ ઉપજવા વિના રહી જ કેવ શકે? એ કારણને લઈને તો ત્યાં તેનાં અનેકાનેક કળાવિભાગો (Art Departments) ઉપરિચત થઈ શક્યા છે; જેના કે : ચિત્રપટનો સાહિત્ય વિભાગ જેમાં 'સિનારિયો' લેખકો 'સિનારિયો' અધિપતિઓ, ફિલ્મ એડીટરો, ટાઇટલ ડાઇઝર્સ આદિ સમાઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત જન્મતા મોટા મોટા વાર્તાકારો, સ્વરસારો, સંગીતકારો, સ્વચારકો, ગાયકો, વાદ્યો, નૃત્યકારો દોહીબુડ વગેરે કળાકારોમાં જઈ ત્યાં અમુક વખત રહીને સિનેમાની સાહિત્ય વિવિધ તથા કળા વિવિધ મેલ જમાવે છે તે જુદાં. ચિત્રપટ પોતાનું

લલિત ખાતું, રથાપત્ર ખાતું, સંશોધનખાતું, શલ્યગાર
ખાતું, સંગીતખાતું, અને હેવટ અલિનપ મહો પસવે
છે. અહીં લેખનકળા, ઇલાકળા, પત્રકાલિપકળા,
નાટ્યકળા, ચિત્રકળા, સંગીતકળા, શલ્યગારકળા,
વસ્ત્રપરિધાનકળા, મુખ સજ્જતકળા, સ્વરકળા,
રંગકળા, ડોરકળા વગેરે વગેરે લલિતકળાઓનો
ખંડાર સમેત સુસંયોગ જામે છે. તો એ બધામાં કાંઈક
લેખે કાંઈ ને કાંઈ નાનો મોટો લાગ લેનાર લાખો
મનુષ્યોનાં હૃદય અને હૃદય પર ચિત્રપટની જાણી અસર
ઉપજવા પામે એમાં કાંઈ નવાઈ છે? કલાલિંગોની
કળાનો વિકાસ એજ તેમના હૃદય અને હૃદયનો વિકાસ.

ચિત્રપટના કલાકારોની ફરજ

પરંતુ ચિત્રપટના આ સર્વે પ્રકારના કળાકારોએ
ખાસ કરીને તેના લેખકવર્ગે, તેના દિગ્દર્શકોએ
અને તેના અલિનેતાવગે પોતાને વિષ અને પોતાની
કળાને પેખનારા લાખો પ્રેક્ષકોને વિષે આ એક પોતાની
મહાન બેબમહારીને બસાત્ર સમજવી નોંધ્યે છે કે
ચિત્રપટ વડે તેઓ પોતાનાં અને બીજા લાખો મનુષ્યોના
હૃદય ઉપર ને અસર લાવે છે તે અસરનો પ્રવાહ
હર હ્રમેશ એમણે ચોખ્ખો અને શુદ્ધ રાખવો
નોંધ્યે છે. જેમ પશ્ચિમમાં તેમ આપણા દેશના
ચિત્રપટના નટનીઓએ પોતાને ફિલ્મકુંવરીના પગારદાર
કામદારો નહીં પણ જનતાના સંવેદક સમજવાં નોંધ્યે
છે. તેમણે બને એટલું પોતાનું હૃદય શુદ્ધ, સંરક્ષી
અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશી કરેલું રાખીને, પોતે પોતાના
દેશની અને પોતાની પ્રજાની બહેતરી ખાતર સર્જ્યેશ્વર
છે એમ સમજીને, પોતાને સમાજના માર્ગદર્શક અને
મુદારક માનીને, ચિત્રપટની હૃદય ઉપરની શુભ
અસરના સમજદાર સંરક્ષક એવા પહેરેગીર
જનાવરા નોંધ્યે છે. આટલા રાખો અને બને આ
લેખ લખનાં ભાર મૂકીને લખ્યા વિના યાએ એમ
નથી. જ્યાં લગી આપણા દેશના ચિત્રપટ જનાવરાઓ
પોતાનાં ચિત્રોમાં આપણી આર્વસંગૃહિતે રચાન
આપવા રહેશે, પ્રેક્ષકોનાં સુરેખિને તથા મનોરંજિતને

વિકૃત જનાવરાથી અલગ રહેશે, સ્થિતિ સાથે બોધક
અને આત્મા પર સારી જ અસર લાવે એવી વસ્તુઓ
પીસશે, સૌંદર્યના નામે વિકારગતક દષ્ટે જનાવરાથી
પોતાને વિમુખ રાખશે ત્યાં લગી તેઓ ચિત્રપટ વડે
હૃદય ઉપર અસર લાઇ આવવાના સંબંધમાં કળાના
કલાકારો અને પ્રભુ તથા પ્રજાના અપદારીઓ જનતાની
જાનભીમાંથી પોતાને બચાવી રાકશે-ત્યાં લગી તેઓ
પોતાનાં કળાધર્મને અને પોતાના દેશને તથા પોતાના
દમવલીઓને વશદાર તથા સાચા રહેલા લખાવી
રાકશે.

ચિત્રપટ વિષે ખાતપિતાની ફરજ

પરંતુ ચિત્રપટની હૃદય ઉપરની અસરનો પ્રવાહ
શુદ્ધ રહે તેટલા માટે જેમ-ચિત્રપટના કળાકારોએ તેમ
ચિત્રપટના પ્રેક્ષકોએ પણ તેમાં પોતાની તરફનો સાથ
આપવો નોંધ્યે છે; કારણ જેમ ચિત્રપટને જનાવરાની
કળા છે તેમ તેને જોવાની પણ કળા છે, આપણા
માથાપોએ અને આપણી હૃદય પ્રભાએ એ કળા
સીખવી નોંધશે.

આપણા ધણાં ધણાં દેશી માથાપો "અથ પ્રમાણે
મેજા"નો નિયમ બાજુએ રાખી પોતાનાં ખાતકોને
અને ઉગા છાકરા છાકરીઓને, આ ચિત્રપટ તેમને
લાવકનું છે કે નહીં તે જોયા વિનામાં વિના સિનેમા
જોવા વારંવાર મોકલી આપે છે એ અને જ શોચનીય
છે. નાનાં છાકરાઓને ઝંઝારી વસ્તુવાળી અને સુંઘાર
સચક વગેરે પરિધાનવાળી અને સુંઘારી દર્યોવાળી
ફિલ્મો જોવા વિષે માથાપોએ મકકમ ના પાડવી નોંધ્યે
છે. ખોરા માથાં વો એ જ છે કે તેમણે પ્રથમ જાને
ચિત્ર જોઇ જવની પડી જ તે લાવક હોય તો જ
પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને તે જોવા મોકલવા-મોકલનાં એવું
નહીં પણ પડે તેમની સાથે જવું-તેમની નોંડે બેસીને
તેમને ચિત્ર જોવાં શીખવવું. (ચિત્રમાં કઇ જગ્યાએ સું
અથજવું સમજવાનું છે-એમાં જે સુંદર અને આકર્ષક
દેખાય છે તેમાં ખરેખર જોવા સમજવાનું શું છે-કશું
અને શા માટે-ફિલ્મનો નિયમ શા છે-એવું વગર કું

હે-એનો ઉદ્દેશ શો છે-એમાંથી બોધ શું લઈ શકાય એ સર્વેની સમજ, ચિત્ર જોવા બાદ ઘરે આવતી મા-બાપોએ પોતાના ઉછરતાં ભગતાં દીકરા દીકરીઓને કહેવી સમજાવવી જોઈએ છે.

જીવન પ્રબળને સૌંદર્ય જોતાં રીતબેર

મમે એમ, પણ, ચિત્રકારે ચીત્રેલાં ચિત્રો કે સિનેમા કુંપનીએ બનાવેલાં ચિત્રો એ લલિતકળાને લગતી વસ્તુઓ છે, એટલે એમાં વસ્તુચિત્રતા કારણે અને કળાધર્મ પ્રમાણે પણ અમુક પ્રકારનાં સૌંદર્યદર્શનો તો આવશે અને આપના રહેશે જ. આજે નહીં અને વધ વધતે ભવિષ્યમાં પણ આપણી જીવન પ્રભ તે જોવાની અને જોવાની જ. મારે આપણાં વેશમાં આવેલાં સંતાનોને આપણે થોડા અંકેશ બેધી તેમજે સૌંદર્ય જોવા-જીવવાની ખાસ કરીને માનવદેહસૌંદર્ય જોવા માટેની “લાયક આંખો” પણ આપવી જોઈએ છે. અને એ “લાયક આંખો” આપવાનું બધું લાવક આંખો બતાવવનું કામ આપણાં માથાપોતું અને આપણા શિક્ષકાનું છે. ખાતરીથી માનવું કે આપી બાબતમાં મન બધી, અટકાવ કે કેવળ અંકેશ લાંબા નહીં એમ નથી. કાચા કેવલના કે ‘રફીન’ ઉપરનાં માનવદેહ સૌંદર્યમય દ્રવ્યો જોવા છતાં; તેને થોડા રીતે જોવા વિચારવાને લગતી પણ એક ખાસ દિવા છે. તે પ્રમાણે માનવદેહ સૌંદર્ય માત્ર એકજ ઉપલક્ષ્ય નજરથી નહીં પરંતુ બારંથી પંદર દિશિબિંદુઓવાળી સમજાવણી જોવાઈ શકાય છે; અને એમ જોવાથી મન ખર માડી અમર ને થનાં મુખ, શરીર અને સાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માથાપો તથા શિક્ષકોએ તે જીવંતને તે પ્રમાણે પોતાનાં બેટા બેટીઓને અને વિદ્યાર્થીઓને દોરવવા જોઈએ છે, કે જેથી ચિત્રપટ જોવા તેઓ પોતાનાં મનને નિર્મળ તથા હૃદયને નિર્દોષ રાખી શકે.

માંથીએ દીકરું કાવ્ય

અમદવાદખાતે છેદનાં મળેલાં “શુજરાતી આદિત્ય પરિપદ” ના ૧૨ માં સમ્બંધ વેળાએ પ્રમુખપદેથી ભાષ્ય કરતાં માનવા માંથીએ બેલુમ્મમાં આવેલાં

એક નમ્રકૃતિ ચિત્રનાં વખાણ કર્યા હતાં અને ખુલ્લું :જ્યુગ્મુ’ હતું કે “એની પાછળ મોટું કાવ્ય હતું”

આવી દિશિએ માનવદેહ સૌંદર્ય જોવા જોવાવવાની કળા-શૃદ્ધિ આપણી ચિત્રપટ જોવી ઉગતી યુવક આવમને તો સાંપડવી જ જોઈએ. એ કાવ્ય યુવકો અને યુવતીઓના માનપિતાનું અને શિક્ષક-શિક્ષિકાઓનું એ મારે જો ચિત્રપટના જીવન જીવન પર શુભ અસર લાવવી હોય તો તેમનાં વડીલ વાણીઓએ અને આચાર્યો-એ આજના યુગને જોઈ વિચારીને એ વિષયમાં યુવકો તથા યુવતીઓને મનપર્યંક દોરવાનાં જોઈએ છે.

જીવન વિલાસીઓને એ શાહો

ચિત્રપટની અમર જીવન ઉપર હોય તો પછી જીવનની કે જે જીવનનો એક ઉછળતો ઉછળતો ધગ ધગતો પ્રસમનો તબક્કો છે તેના પર તો તેની અમર જીવનરસ જોય એમ કોઈ શક નથી.

આટલા જ મારે શાળા તથા કોલેજની ઉચ્ચ કેમ્પસી લેતા યુવકચર્મી એટલું યાદ રાખવું કે સિનેમાના શોખને તેમજે જીવનના એક શોખ પરતો જ વાપરશે તેને પોતાનો જીવન-શોખ ન બતાવી દેવો ચિત્રપટ દર્શનના શોખી યત્ન કે પછી નેના એક અજવારી-શોખી યત્ન તેમાં કોઈ જીવનની એવી મોટાઈ કે નામકારી સપાએતી નથી. મિત્રો મમે એવો વ્દાનો હોય છતાં જીવન કાને એનાંથીયે જીયા શોખો, શિક્ષણો, અનુભવો, ફરને અને કાવ્યશિદ્ધિઓ નિર્માણમાં કે જ. વળી રાકની પ્રમાણે સિનેમા જોઈ શકાય તો ને મુદનની પાત છે પણ જો એક વા જીવન મગગ સર-સિનેમા જોવાને ન અને ત્યારે પણ ને વિશે મળતે વરણે એક કે ઉદેગ હોવાં ન પડે. યાદ રાખવું સિનેમાજીવનને મારે છે છતાં જીવન સિનેમા મારે નથી, મારે ચિત્રપટ જોવાના શોખને જીવન જીવન જીવેએ અંકેશ તથા મર્ણવમાં રાખવો.

વળી ચિત્રપટનો કેવળ આનંદપ્રાપ્તિ અર્થે ન જોતાં તેને આદિત્ય તથા કળાના અવ્યવસ્તી ખાસ નજરથી-એક સમજ અને રીકાકાર શ્રેણીની દિશિયો જોવાં ને

સાથે ચિત્રપટના સૌંદર્યદર્શક કે સૂચનકારી દેખાવોને સ્પૂર્ણસચ્ચિત્રી જ ભેદ વિચારી ન રહેવું તેમને કળા જાનની ઉચ્ચ ભૂમિપ્રાપ્તિ જ બોલે તથાસવાં.

તદુલ્લખરત ચિત્રપટ સમજાવી એક અગ્રી (one hand) શોખ કદી ન રાખવો. રંગરમયથી જ ભરેલાં અથવા તો રમજ અને હાસ્યથી છલકાતાં ચિત્રપટો ભેદ સંતોષ ન માનવો. મનનો વિશાસ કરે, હૃદયની ઊંડામાં ઊંડી ઊર્મિઓ તથા ભાવનાઓને જગાડે અને આત્માને રૂપરેં એવી શાની, કળાત્મક, ઉપયોગી, અસરકારક, બોધક અને નીતિવર્ધક ફિલ્મો જોવાનો ખાસ શોખ રાખવો તથા ખાલિપવો અને વધારવો એટલા જ ચિત્રપટની જીવન ઉપર અસર સાચી શોભિત સુંદર અને સરજ નીપજવા પામશે.

આત્મે દુનિયામાં ચિત્રપટ શા માટે ?

ચિત્રપટની અવગણના કરનાર એક વખત એવો પશુ હતો ધરાવે છે કે જો એને રૂપેરી ચાસર પર તેજાવા રમતો કોઈ દોડખળા દેતોનો નાગો નાચ મણે છે. લોક લલચાવવું-અવ જગાડવું સપતાનું શોભિત આપિત સ્વર્ગ સમજે છે અને જીવન ઉપર એની અસરને દાનિ-હાસક તથા અનિષ્ટ ધારીને એવું બોલતા સંકલ્પ છે કે અરે ! આ પૃથ્વી ઉપર મિત્રો ન આવ્યો હોત તો કેવું સાડું થાત !

જગતના નાચવા પશુ પોતાને કાલા સમજતા ચિત્રપટના આવા વિરોધીઓ પૂરું વિચારી વિના ચિત્રપટની કળા કિંવા શોધને સિરફ અન્યાય જ કરે છે.

હું તો કહું છું કે ચિત્રપટ ભણે આવ્યું અને જાણે અહીં એ રહે-ખીસે વધે અને આવ્યા જાતે ! સર્વેને તેના સાવા ઉદેશ પ્રમાણે શાની સંસિક અને શુષ્કી બનાવે !

આ અદના લખનારનું નમનાપૂર્વક પશુ ખાતરી-પૂર્વક માનવું છે કે પરમેશ્વર પિતાએ આ પૃથ્વી મહી સિનેમાને પધરાવ્યો તેમાં તેના શુભ્ય હેતુ અને સૌથી મોટી ધારણા એ જ હતી અને છે કે હવે જગતમાં મનુષ્યોના એક ધણા મોટા વિભાગને નેમ જો એમ

ઝડપમાં પ્રગતિ કરાવવી અને તેમનાં જીવન ઉપર જોરાવર અસર લાવી તેમના આત્માને વધુ સુંદર અને વિશેષ યોગ્ય બનાવવો.

ધરત કહો કે પૃથ્વી કુદરત કહો, તેવું કાપ આ યુગમાં નિઃસંકે ઝડપમાં આવે છે. તેથી તો નવાં જુઓ ત્યાં આજે Speed-Speed અને Speed ના જ ધોરણે દુનિયા વહે છે. એ અનુચાર મનુષ્ય જીવતા આત્માને વિકસાવવા સુધારતા કુદરતે પણ Speed નો જ આશ્રય લીધો છે. એ જુના જમાના વડી મણા આદે જગજીવિતું જુનું માડું બહુ ધીરે ધીરે મગધ્યા કરતું. પણ હવે તે મનુષ્યોને તરેહવાર નવનવા સાધનો વડે આંચકા (Shocks) પાછળ આંચકા આપીને તેમનો આત્મવિકાસ કરવામાં આવે છે. એ બધાં શ્લિષ્ક પ્રકર નવાં નવાં નીકળતાં અને પ્રકટ થતાં સાધનો મહી કુદરતે ચિત્રપટને પોતાનું સૌથી રાજ્ય અને ઉપયોગી હથિયાર બનાવ્યું લાગે છે. તકથી માનવું કે નવાં સાન્નિ અને સરજતા છે ત્યાં ઝડપી પ્રગતિ નથી; પણ નવાં મન તથા દેખાતાં અધ્યાત્મિક છે. નવાં મોખાંઓ ઉછળે છે-ગુલાનો જાગે છે અને ધરતીકીચો થાય છે ત્યાં જ હૃદયનો વેગ છે.

એ રીતે વિચારતાં ચિત્રપટ પોતાની બાંધમાં જ એવું છે કે એને જોવા અનુભવવાથી મનુષ્યોના ઊર્મિ પ્રદેશમાં, આગળ નહીં ઉપરએલા જગજીવન ઉછળે, પ્રવાહો, મોખાંઓ અને ઉછળાઓ નીરસોથી થતા પામી એમનું ઊર્મિજીવન અવશ્ય તરવાપૂર્વક એકવા કે-વાવા પામે છે. આમ જીવોમાં મન તથા પ્રાણશૂનિ-હારી ઉછળવા માંડી જીવન બારીક ઘડતર કાર્ય શુભ-શુભ આજગ ધણે છે એટલે કે આત્મવિકાસ થવા પામે છે.

મનશાન મનને મોટો ભાગ માણુઓના આ આત્મ-વિકાસને બાહ્યરીથી દેખાઈ આવે એવો જોવા માગે છે. પરંતુ તેઓ સમજતા નથી કે આત્મિક વિકાસ એ ધણું ખડું તો એક આંતરિક્ષિયા છે. એ આંતરિક્ષિયા પદ્ધત રસ્તે પહોંચે અને તેવું તેવું આત્મસંન વર્ધ થકે તેને

માટે માન સમજની જ આવશ્યકતા રહે છે. એ રીતે સમજતાં, ચિત્રપટ રૂપી પ્રથમે શરૂ કરેલાં આ નવાં સાધનમાં પણ જેમ ચંદ્રમાં માંહે પણ તેવા ડાહ્યા હોય તેમ, કાંઈક કેવંક હોવા છતાં પણ ત્યાં પણ આત્મિક વિકાસને સ્થાન છે જ, અને મનુષ્ય હોય એ નવાં સાધનનો ઉપયોગ કરતા અમુક અમુક આનંદપ્રાપ્તિઓમાંથી પસાર થઈ અનુભવની યાજ્ઞલગ્નિમાં યજ્ઞાદને ચાલુ આત્મવિકાસ તો કરે જાય છે.

ઉપદ્રવ

છેવટે આ લેખને બંધ કરતાં અ ખરી અભિપ્રાય એ જ આપી શકાય કે ચિત્રપટ જીવન ઉપર અસર કરવાને માટે જ અત્રે આવેલું હોય એવી અસરને શુભ અને શુભ જ બનાવવી એ આપણી પોતાની વાત છે.

જેણે વિષયની વિશાળતા, સુંદરતા, રસિકતા, મોહકતા અને અન્ય ગુણ અદ્ભુતતાને એક રૂપેરી પહેરે રંગ અને રૂપમાં રજૂ કર્યાં-જેણે કેળવણી, ડાળા, સાહિત્ય, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનને ચતુર્મત રસિકતાના આકર્ષક આભુષણોથી સુસજ્જ કરી સારાંસે સંસારમાં ફર કે

નજીક બધોજથ પ્રસારી દીધાં-જેણે કુદરતનાની આશાઓ, ઇષ્ટાઓ, ભીંમિઓ, આશ્વાદો, ભુક્ષાઓ અને સ્વપ્નાંઓને, ગાયન, વાદન, નૃત્ય, અભિનય અને અવાગમમાં અંકિત કર્યાં-જેણે પૃથ્વી પાતાળ અને આકાશના અનહદ ખજાનાને 'રૂપેરી આદર' ની ચમત્કારી ગથ-દીધાં ઝીંઝી ઝીંઝી પ્રેક્ષકના વર્ગ પાસે જ લાવી મેદયો, ગંધે ઊંચા આકાશે ઊડતાં પંખીને આંખ પણ ભામ્યે જ ભ્રેષ્ઠ સહે એવી અવનીતી અસંખ્ય અદ્ભુતતાઓને એ અદ્ભુત તિલેસ્માત દૃષ્ટતાઓમાં ફેરવી નાખી-જેણે વિષયની નાનામાં નાની અને સામાન્યમાં યે સામાન્ય વસ્તુઓને મનરૂપી રત્નો અને હૃદયના જવાહીરોથી મદી તેમને સ્પર્શ તથા સુવિખ્યાત કીર્તી-જેણે બ્રહ્માંડભરનાં રસ રંગ તથા સ્વસ્થને પ્રલયના પૂર પેડે પૃથ્વી પર રેલમહેલ કરી નાખ્યાં-જેણે આખી ઇન્દ્રિય જગતને નવી આંખો, નવાં કર્ણો અને નહું જગત કે નહું કલ્પત બધી દીધું; એવી આ સુત, શેક્ષિત, મુરખ સર્વવ્યાપી ચિત્રપટ કળાની જીવન ઉપરની શુભ અસરો સદૈવ અમારે હૈયે રહે એજ સ્તુતિવચનો સહિત હવે આપણે આ લેખને સમાપ્ત કરીશું.

હૃદયની વ્યથા

નટવરલાલ મા. ગાંધી

: પૃષ્ઠી :

જહીં હૃદયની વ્યથા કદી ન લેશ સોંપી શકું, અને બધિર બુદ્ધિ ને બગતસનના વાયરા અસહ્ય કટુ સ્વાર્થના અનલરંગ, ઇર્ષ્યાભય વૃથા વહન જાડયનાં, મલિનવૃત્તિ સંતોષવા, દ્રવ્યે હૃદય બાવર, હૃદયગીત રેલાવવા. અગમ્ય પટ ઉજ્જવળાં જીવનનૃત્ય ઉલ્લાસનાં વિશાળ તટ ભાવિનાં સ્વપ્નસોભમાં મહાલવા ડગે ડગમગે જહીં, હૃદયની વ્યથા બગૃત !

અરે ! પ્રણવ સિન્ધુની અમરશબ્દ પ્રેતસાહની ઉડી નયન, અંજ ને હૃદય વીંધી પેલે તટે : પ્રિયે ! ઉશય ત્રિ-લગી હૃદય હોડલે તારવા રહે સુભગ સ્વપ્ન જ્યાં; હૃદય દારૂની ભાવના, બધી વિષમતા અને સતતદીન દારિદ્રતા અદીદ પળનાં થયાં, હૃદયની વ્યથા ના હવે !

ત્રણ અર્ધાંગના

શ્રી. હિમેદભાઈ મણિયાર

શહેરના એક મોટા વર્તમાનપત્રનો અખરપત્રી લાંબે સમયે ગામમાં રજા બેગરવા આવ્યો ત્યારે ગામમાં ઘણામણા ફરકારે અને બનાવો બની ગયેલા. બે વર્ષ પહેલાં શિતળાનો ભય કરે રોજવારો ફાટી નાકચેત્રો. એ માંડ રાખે ત્યાં મરડી આવી, એને લઈને રાજેર સુધરાઈ ખાનાએ નાનીનની અંધારી મળીઓ અને જૂના અંધારા મકાનો તોડાવી નાખ્યાં. આથી ગામ કંઈક સારું અને રોજમુક્ત દેખાતું હતું.

એ અખરપત્રીને આવ્યે માંડ ત્રણ દિવસ થયા હતા ત્યાં એક સવારે સાકાચારે, દહા તો મોં મજાતું પથ્થુ થયું નહોતું ત્યાં એની ડેરીની સાંકળ ખખડી અને એની બાએ એને રમવાને જવા માટે બીકડયો. ખાસ નછાનું સચું નહોતું, પથ્થુ સદગતના કુટુંબની મુક્તિ હતી કે એ આવે તો મહુમના બેઠગનક અવસાનના સમાચાર એમના પત્રદાર જમત જાણતું થાય.

રમવાને પહોંચ્યા અને મૃતદેહને અગ્નિવદ્ધ આપ્યા પછી ફેટકાક લોકો ચિવાતા તાપથી સવાગની હંડી ઉઠાડતા, અખર ફેટકાક દૂર દોલેમળી દસી મળત કરી વાતોમા વખત ચિતાવતા હતા. અખરપત્રી એકસો બધાની દૂર આસપાસ નવુંનવું દેખાતું હતું એ ધાન્તપણે બેસા કરતો હતો. પૂર્વમાં ધીમેધીમે અજગણું ફેલાતું હતું અને એ અજગણામાં નદીની પેલી પાર મંદિરાના કમશેા જગમી બિંધા. સગભમ એના પગ પાસેની જ નદી વહી જતી હતી. કુન્વડાં કામમાં ખડુ જ સફળ મનાતા એવા એક આધેડ વયના પુરુષે રિમતપૂરક આવી અખરપત્રીની બાજુમાં પોતાનું રથાન લઈ લીધું અને ચિતા નરકે ડોક વાળી કચ્છું 'ડોસા પડા' મુખમાં મર્ધા. પૈસો છે, પુત્ર છે, ઘર છે, બહાર છે. માથે ધોતિમું વીંટી પેલા મોઝા એ એમના મોટા દીકરા. એનાથી નાનો જ સાન વરસનો એક ઘેર ખીંભે પથ્થુ દીકરા છે. બે વર્ષ પહેલાં અહીંયાં સિતળા પધાવોતાં ત્યારે ગામના નાનાંમોટાં માણસો પાકયાં પાનતી જેમ દોરેપ ખરવા લાગ્યાં. એમણે નાનાં છોકરાઓનો તો, સાહેબ, બંસ મરેો હતો! ગામના સફળાચે એ વખતે બહાર ગામની એકે બાઇ અહીં આવી વસેલી. ગામનું નાનુંમોટું કામ ફરતી, દગથા દગતી, પાણી ભરતી, બોક્કાં.ગમાચી. એક નાનકડી ઓરડીમાં એ એકલી રહેતી. ક્યાંથી એ આવી, શા માટે એકલી રહે છે, ખરણી છે કે કેમ એ કાઠને એ ફેંટી નહિ, એથી કોઈ બાણતું પથ્થુ નહિ. પથ્થુ છોડાંએ પ્રયે એને બહુ ભાવ હતો અને રોજ સાંજ

સવારે વખત મળે ત્યારે પાઠશાળાં છોડ્યાં એટલાં કરી કંઈને કંઈ ખાવાનું આપે, રમાડે અને વાતો કરાવે. સાચ્ચે જ એ તો કોઈ અર્થશૂન્ય આત્મા હતો !'

એ પુરૂષે એટલું કહી આકાશ તરફ હાથ ધર્યો કર્યો અને ઉડી નિકાસો નાખ્યો. વળી એક નિઃશ્વાસ નાખી એણે આગળ ચલાવ્યું. 'જિયારી આજ તો આ દુનિયામાં છે નહિ ! પણ એ કોમળી ભૂતી બુદ્ધિય એમ નથી. જુઓ, સામે તર ફેરીઓતું' એક ઝૂંમણું દેખાય છે ને એમાં એક દેરીમાં, અમારે ચિતામાં સળગે છે એણે એ બાંધતો હાથ પથ્થરમાં કોતરાવી, સિંદૂર લગાવી મૂકાવ્યો છે. ડાસા દિવાલર દિવાલ દવા. એના નાના છોકરાને પણ જ્યારે માતાજી દેખાયાં ત્યારે ડાસા બધુ ગજરાઈ ગયેલા. એ રખેને મેં કંઈ કે સારવાર માટે આપણે આ બાંધતે બોલાવીએ.

એ બાંધ પ્રથમ આવી ત્યારે અમારા ઘરનું દળણું ફળતી. મેઘધર માતાજી દેખાયાં હતાં ત્યારે મારે પેર પણ એક સામઘાં બે છોકરાંને માતાજી દેખાયાં. છોકરાંની મા ગજરાઈ ગઈ અને એથી અમે એ બાંધને પૂછ્યું. 'તું' અમારાં છોકરાંની સારવાર માટે આવે કે ?' પૂછતાં અમે, ગ્રાસ્તું કહું તો, અચકાતાં હતાં કારણ બાંધ કોણ સારા કુટુંબની સંસ્કારવાળી હોય એમ દેખાતું હતું. પણ એણે હા પાડી. ઇશ્વરકૃપાએ જન્મે છોકરાં બની ગયાં, બીજા કે ત્રીજા દિવસે પાઠશાળાં છોડીને માતા દેખાયાં. એમણે પણ આ બાંધને સારવાર માટે રાખી, અને કોણ જાણે, સાહેબ, કહો કે એના હાથે યશ હો કે મમે તેમ, પણ એ છોકરાં જન્મી ગયો. ગામનાં છોકરાં ટપોટપ મરતાં હોય ત્યાં એ જેની સારવાર કરે એ જન્મી જાય એ કોઈ એટલી આશ્ચર્યની વાત કહુંવાય ? એમ કહતાં એની કીર્તિ આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ. એને નાનાં બાળકો પ્રત્યે મુગધી જ એમ હતો એટલે અને ત્યાં સુધી એ કોઇને ના ન પાડતી.

મારાં બે છોકરાંને એણે જીવનદાન આપ્યા પછી મને એ બાંધ વિશે જાણવા ખૂબ મન થયું. એને પૂછીએ તો એના તો બીડવા હોઈ ઉપકે શના ? એટલી

ખબર ત્યાં ત્યાંથી મળી કે એના માખણ છવે છે, એ પાણી છે. પણ અહીં અનુરૂપ ગામમાં આમ એકથી કેમ રહેતી હતી વગેરે કોઈ માહિતી મળી નહિ. આટલું બોલી થોડીવાર એ પુરૂષે વિસ્તારો લીધો અને ત્યાં બેસાડેલા એક માણસને ચિતામાં થોડા લાકડાં નાખવા ખૂંસ મારી વળી જોખારો ખાઈ પાછી વાત શરૂ કરી 'આપતો એક મોટાં છાપાના અધિકારી છો. આ બાંધ વિષે આપના જાણવામાં તો જરૂર હતી જ.'

એણે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો, માત્ર એને કંઈક વાતોએ યાદવરા, બાકી, એને એ બાંધનો ઇતિહાસ જાણવાની ખાસ ઉત્કંઠા હોય એ માનવાને કારણ નથી. સ્વાર્થ હતો માત્ર એટલો કે એને વાતો કરાવી, રીઝાવી ચિતામાં બળતા એમના પિત્તાન બાંધ વિષે થોડું સાડું સાડું જાણમાં લખવાનો, એ માટે ફરી એણે સદગતના સંખિ દિવની વાત ઉપાડી 'મેં' આપને કંઈને કે સામેની દેરી મારા લાકડાંએ એ બાંધની પાદમાં ચણાવી આપી ! મારા કલાથી મારા લાકડાંએ નાના છોકરાંને માતાજી નીકળ્યા ત્યારે એ બાંધને રાખી, આ મહેલાં કેટલાંય છોકરાંને એણે જીવનદાન આપ્યું હતું. આ છોકરા વિશે સૌએ હાથ ધોઈ નાખેલા, પણ બાંધના પ્રત્યે એ બધી ચર્ચા, છોકરાના માથે પાણી નાખ્યું, પણ ત્યાં તો, અરેરે, એ બાંધને જ માતાજી દેખાયાં. બાર દિવસ સુધી અમે એને રાખી, પણ એ માતાજીનો ભોગ બની ચાલી ગઈ ! ગામમાં કોઇને કહીએ તો સાચું ન માને. મારા લાકડાંને જલુ લાગી આવ્યું. ગામને તો એમજ યશ મળ્યું કે પરિપર આ તો કોઈ દેરી કે સતિ જ છે. એથી મારે દેખાય એ દેરી મારા બાંધને અહીંસો રૂપિયા ખરચી બનાવી આપી. હાલ તો એ દેરીનો એટલો મહિમા નથી ગયો છે કે જેનું કામનું છોકરું માંડું પડ્યું હોય, કોઇને છોકરું ન થતું હોય, કોઇનાં છોકરાં જીવતાં ન હોય એ બધાંય એની માનતા કરે અને અજળ તો એ છે. સાહેબ, કે સૌની મનકામના રૂણે છે.'

વર્તમાનપત્રનો ખજાનગી જે અત્યારસુધી અવિત

અને શાન્ત બેસી રહો હતો એ એના પગના ટેકે ઉભડક બેઠો અને એણે એ પુરુષને પૂછ્યું : 'એ બાઈનું નામ તમે જાણો છો ?'

પેલા પુરુષે ઉત્તર વાળ્યો : 'બડું નામ કોણ જાણે શું હોય, પણ અમને તો એ એનું નામ લક્ષ્મી કહેતી.' બજારપટ્ટીએ તરત જ કહ્યું : 'હા હા, એ જ લક્ષ્મી જાણી અને જોરી સરખી હતી ?'

'હા.'

'અને એના કપાળ શિખર એક પાતી નીચાલી હતી ?'

'હા !' વિરમણમાં એ પૂછના નેત્રો પડેળમાં થયાં, તરત જ બજારપટ્ટીએ હાથની ચપટી તમારી ધીમે અવાજે કહ્યું : 'હા ! તમારા બાઈએ સાચું કહ્યું, એના જેવી સ્ત્રીની યાદમાં ફેરી ચાલ્યાં છે એ એના પૈસાનો સારો વ્યય થયો.'

જ્યે જ પેલા પુરુષ બોલી જાયો : 'તો, સાહેબ, જે સ્ત્રી તમારા ઓપામાં.....'

'હા, હા, બહેન, વજામાં અને તમારા બાઈનું જરા છત્તચરિત્ર કહેતો હાવાશુ.'

પેલા પુરુષ અત્યંત ખુશ થયો. પોતાની પુરિતની સંજ્ઞાતોને આનંદ અનુભવતો બોલ્યો : 'જરૂર હા, જરૂર... સાચું' પછો તો માગે બાઈએ તો, મહેલ એના આમંભોગ અને શેઠાના દિવાલે કંઈકે કહ્યું નહીં.'

બજારપટ્ટીએ કહ્યું : 'જે બાઈની તમે નવે અવાજ સુધી વાત કરો છો એ જાણી તમે કહે એ વાત તો હું જાણુતો નહોતો, પણ એની બીજી વાત મરી જાણનાં છે. એ ન્યાનની કડિયા હતી અને અમારા શહેરના એક મિત્રીને તીજારતી વડુ તરીકે પરગણી હતી, મિત્રની પૈસાપાત્ર પણ નહિ ને મરીત પણ નહિ એના મધ્યમ રિયલિતો માણુમ હતો. પર જાંબરના કંઠકટ લેતો અને થોડુંપણ કમાતો. એનું એક લગ્ન એ ઓળખીતી વાસ વાગી હતો ત્યારે થયેલું. પણ એ જાણ ત્યારે વર્ષ છત્રી મરી ગયો. એને એકેય છેડું દગું નહિ. ત્યાર પછી એણે બીજું લગ્ન કયું. તમા કયો પત્રી એ કામ શીખ્યા અને કમાવા મુંઝવે મળ્યો અને પાંચ જ વર્ષ

ત્યાં રહ્યો એ હરમ્યાન એની વડુ અને કુટુંબ દેશમાં જ હતું. વર્ષ દોઢ વર્ષ એ આઠા મારી મતો, પણ પત્રી એકવાર તો એ એવો મખત જિમાર પડ્યો કે એ દેશમાં આપ્યો અને ત્યારપછી મુંઝવે પાણે મળ્યો જ નહિ. ત્યાંજ મિત્રની કંઠકટરનું કામ એણે થયું કયું.'

એને બીજું લગ્ન કયું કયું વર્ષ થયું. પણ શેર એકે છેડું હતું નહિ. આતી એના કરતાં એની માને વડુ જાળના હતી, અને ઘરમાં કંઠકટ પેસા. એની મા એની વડુને 'મુર્ખ રાંડ વાંકળી' સિવાય તો ઘરમાં મહેમાન આવ્યા હોય ત્યારે જ બોલાવે.

બીજાં ત્રણ વર્ષ પણ એની કાટમાં, પુત્રની ઉંમર દો વે પાકેરા આવી અને આ ઉંમરે જો છેડું નહિ થાય તો આપ્યો પંચ રોડે પરગણી છોટા બૂંસી નાખીએ એમ બૂંસાઈ જશે. કોમીને મર્ધા પત્રી કોઈ વાસ નાખવાવાળો નહિ હોય અને સમરન કુટુંબનાં માણુસ પિંડ વિના નહીંમાં જઈ પડશે, એ ઉપરાંત મિત્રની કુટુંબનું નામ નિશાન આ દેશમાં નહિ રહે.

એક ડેરણીયા એનાં નહેતાં મિત્રની પણ એવો જ અજુક હતો. મુંઝવેના પાંચ વર્ષના વયવાસ છતાં સરસ, ગાન, મુશરો જે કરો તે એના પરગણી તાળપત્રી ઉપરથી વરમાનું પછી માથું તપ એમ એને એક માત્ર પણ જાંબરના વિદ્યા યાત્રી થયાં એની બીજી જાતી તો જિયારી થાય જેની રાક હતી. જુનમ દેસા જનાં જાણના મેળો કોમેનારે જવાન ન આવતી. જનાં આ માણુમ વોક શોધી શોધી એ જિયારીને પર્ગણવાર પરગણી જેમ મારતો.

આખરે મારીકા વચ્ચે એવ નારી થયું કે વાસાએ તીજાર લગ કયું. બીજી વડુને મંત્રિન થાય એ આજી રાખી પેળી રહેતું એ અર્ધ દગું. એક વડુ છત્રે બીજી લાવતી એ દેટનું મુરોજ દગું એ તીજ વડુની શેષ આતી ત્યારે બજાર પટ્ટી ડેરણી અને જિયારી, વડુને મરફટ કરે છે એની પાતો ફેવ પેળી એવું કામ ડેરણી દીકરોને કન્યા અપે નહિ જે ડેરણી વાતરાનમા વડુને કહેતી : 'મુજ પાંચળી. તું દેખા કહે કામમારો

તારા માથા પર ત્રીજા લાલું. તારે-લઈને એમ વસેવેલો નહિ કપાઈ જવા દઉં' એ ડોસી ઢીલાં પડ્યાંને માથા સાથે કૃત્રિમ મિઠાશથી વર્તવા લાગ્યાં.

ડોસીમાંનાં કાકા સવારે ત્રીજા વડુ લાલું એ મેંછા પછી કેટલાયે મહિનાની સવાર પડી ચર્મ, પચ્ચાતમાંથી કોષએ ડોસીના દીકરાને વડુ આપી નહિ.

અંતે ધરતી વડુ કોપર એક નવા પ્રકારનો જુદા શરુ થયો. છેલ્લો એકમાત્ર કોપાલ હતો. મારથી, મેંછાથી, ચાન્તિથી, મીઠા સંબોધી જુદે જુદે વળતે વડુને કહેવામાં આવ્યું 'તારા કાકાને દીકરી છે. કાકાને ગમેતેમ કરી તારા કાકાની દીકરીનું નક્કી કરાવી આપ.'

એક સમય કારણને લઈને, એટલે કે ખાનગીમાં બે હત્તર રૂપિયા લઈ, કાકાએ છોકરી આપવા હા પાડી. છોકરી એ ચખતે પંદરેક વર્ષની હતી અને છોકરીએની નિશાળમાં ગોથી અગ્રેજી ભણતી હતી. ન્યાતમાં આ અપ્રધારણ હતું એ તો ન્યાત પૂરતી વાત ચર્મ, પચ્ચા છોકરી ભણવામાં ખરેખર ઉત્સાહી ને હોશિયાર હતી જ. પિનાશીએ ગળામાં લગવડું દોરું નાખી એને નિશાળ બહાર બેઠી સીધી અને તરતમાં અગ્નિદેવી સાક્ષીએ શુભ મુર્તિ આર દેરા પચ્ચ દેરની આપ્યા.

વાક્ય પડું ચર્મ રમણાતમાં બેઠેલા પેલા પુત્રે કંઈક અધિરાધથી ખમરપત્રીને પૂછ્યું 'આ નિંત્રી ત્રીજા વડુ એ જ અમે જેને લક્ષ્મી કહીએ છીએ એ ?'

ખમરપત્રીએ કહ્યું 'એનું ખરું નામ પચ્ચ લક્ષ્મી જ છે, હું બાપું છું.'

'તો પછી એના ધણીયાં જુદી અહીં એકલી કેમ રહેતી? એ બહેનો, શોકરોને ન બન્યું કે કેમ ?'

'તર શોકરો તો લગ્ન પછી ચર્મ, પચ્ચ આમ તો બહેનોજ ને ? બન્ને બહેનો વચ્ચે ગ્રેમ પુષ્કળ હતો અને એ ગ્રેમ કાષમ રાખીને જ એ વરથી ચાલી તીકેથી,' આટલું બોલતાં બંને એનું હૃદય લાસન આવ્યું હોય અને ગમે દુસો આવ્યો હોય એમ એ ખમરપત્રીને અપ્રાજ એકાએક ધમિર પડી ગયો, પચ્ચ સામે બેઠેલો પુરુષ એના પ્રગાથારે એને કંઈ પડે

ત્યાર પહેલાં જ બેળે સ્વચ્છતા મેળવી લીધી અને બોલ્યો 'ગિયારી લક્ષ્મી દુઃખી હતી! મારી પત્ની કહેતી કે એ અને લક્ષ્મી બન્ને એક વર્ગમાં સાથે ભણતાં. આથી કોષકોષમાર લક્ષ્મી અમારે ઘેર આવતી. માથાપે પરાણે ભણતી ઉકાડી એથી મન નારાજ તો થયેલું જ, અને એમાં પરણ્યા પછી જે બનાવો બનવા લાગ્યા એથી એનો જીવનનો આનંદ, રસ બધું ભીડી ગયું. ચામડી કાંઈક ચોરી હતી એટલે હું એને ગેરતો ત્યારે ત્યારે મને તો એ જીવતી રચી કરતાં આરસપહાંણતી પૂતળી જેવી નિર્ણવ લાગતી.

દીકરાદીકરી જણી આપે એ રાતે એને ખરણી લાવવામાં આવી હતી એ ધરત જ કેટલી ભયંકર હતી!'

સામા બેઠેલા પુત્રને પચ્ચ એ ભયંકરતા માન્ય હોય એમ એણે દાંત વચ્ચે જરા જીજ કચડી.

ખમરપત્રી બોલ્યો 'લક્ષ્મીને પરણે માંડ મહિનો થયો દસો ત્યાં ખમર પડી કે એની બહેન, એટલે કે આગથી વડુ ગર્ભવતી બની છે. આથી ધરમાં કંઈક અચૂંધારી જ પરિસ્થિતિ બની ચર્મ. લોકોને એ પાનોનો વિચાર થઈ પડયો. દસ અગિયાર વર્ષ સુધી વન્યા રહેવાર સ્ત્રી એક સામરી ન્યારે એના ધણી છોકરાં મેળવવા ત્રીજું લગ્ન કરે ત્યારે જ ગર્ભવતી બને એ કિસ્સો ગામને મન સનસારી ભર્યો નો કહેવાય જ. મારા બચ્ચામાં વાત આવી, પચ્ચ મારે એને બપે ચપાવવી બગતમાં ઘી હોમડું નહોતું.

બન્ને બહેનો અંદર અંદર કેટલી દુઃખી થઈ દસો! વિધિએ બંને પહેલેથી જ કાવડું રચી રાખ્યું હોય! નવ મહિને જુની વડુને પુત્ર આવ્યો અને ડોસીમાંને અને મિસ્ત્રોને યશું કે દવે તો એની એકાંતર પેદાને તારતાર આવી પહોંચ્યો.

એ વર્ષ રહીને જુની વડુને વળી બીજો પુત્ર આવ્યો. ચૂનાતી ચપડી અને ટાંકણ નાનીગમાં લાગવી આવેલા આ બે બાળકોમાં દવે એક 'મોડો' કહેવાયો અને બીજો 'નાનો' કહેવાયો. એક સાથે નાનાં બે બાળકો પ્રાપ્તનાં મુરદેશી પાડી ત્યારે નવી વડુ પોતાની બહેનોને

હોતી મદદ કરતી. મોટો છોકરો તો બાળે એના હોય એમ ટેવત્ર ગણેલો. બન્ને બહેનો વચ્ચે આગળ એવો જ પ્રેમ કામચલાવો. જિજ્ઞાસુ મોટી બહેનનું હૃદય નાતી એતના વિચાર આવતાં બળી જતું, પણ ડોસી મા અને મિસ્ત્રીએ ત્રીજી વડુ પ્રત્યે પોતાના વર્તનમાં ધીમે ધીમે ફેર કરવા માંડ્યો. પરસ્પરે ત્રણ વરસ થયાં, પણ નવીને કાંઈ સંતતિ થવાતી નિશાની સરખી પણ નહોતી. ડોસી અને મિસ્ત્રીને થયું કે એને પદ્મી લાવવાના પૈસા નકામાં ગયા. જતો દિવસે ભેરજીવન પૂર્વક એના બાપને બે દળર રૂપિયા આપેલા એ પાછા લાવવા કહેવામાં આવ્યું, પણ બાપ પાછા આપી શકે એવી સ્થિતિમાં કે દાનતનો હોત તે લેત જ શું મમ ?

એક દિવસે મારી પત્નીએ લક્ષ્મીને ઘેર જઈ આવ્યા પછી મને કહ્યું કે લક્ષ્મી બહુ દુઃખી લાગે છે. એ મઘ ત્યારે લક્ષ્મીના કપાળે પોટો બાંધેલા હતો. પૂછ્યું ત્યારે કહે કે હેસ વાતતાં પડી મઘ, પણ મારી પત્નીએ કહ્યું અને મને પણ સાચું લાગે છે કે એના ઘરે એને મારી હશે.

ત્યાર પછી ચારપાંચ મહિને એ અમારે ત્યાં આવી ત્યારે અમે એના કપાળ પર એક ઊંઘા ધાતી નિશાની લોધ. પૂછવા છતાં એ એના મોઢામાંથી શબ્દ પણ બોલી નહિ. અમારે મન તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું કે લક્ષ્મી દુઃખી છે અને કૃષ્ણ મારફત કરમાવી ગય છે.

એક દિવસે હું અને મારી પત્ની સવારમાં ઊડી ચા પીતાં હતાં, ત્યાં ડોસી અને મિસ્ત્રી મારે ત્યાં આવ્યાં અને મને પૂછ્યું ‘લક્ષ્મી ક્યાં છે એ તમને ખબર છે ?’ મેં ના પાડી વિદાય આપી. હું અને મારી પત્ની આશ્વર્ષમાં ક્યાંય મુખી એક બીજા માટે લોધ રહ્યાં અમને સમજાઈ ગયું કે લક્ષ્મી જુદા ન સહન થઈ રાજવાથી રાતોરાત ઘરમાંથી નામી છૂટી છે. મને બીક એટલી હતી કે દુઃખમાં ને દુઃખમાં રૂવે પડી કે એ જાણ એ આપવાત ન કરે તો સારું.

એ લોકોએ એને માવતરે તપાસ કરાવી ત્યાં પણ એ મઘ નહોતી. એવા જાણ પામે એ ન જ જાણ એમ મેં પણ ધારેલું. પણ આથી તો મારી બીક વધતી ગઈ એ લોકોએ અને એના માથાપે થોડા દિવસ તપાસ કર્યા પછી એમ માની લીધું કે કોઈ અજાણ્યે ટેકાએ જઈ લક્ષ્મીએ આપવાત કર્યો હશે.

સ્મરાનમાં સજ બગી પૂરું થયું હતું અને માથે એક વછી એક ઊડી નદીમાં નદારા ગતાં હતાં. ખખર પછીએ પણ જાડતાં જાડતાં પેલા આયેડવના પુરુષને ક્યું ‘લક્ષ્મીની પાછલી વાત તમારા પાસેથી બાંધી મને ખરેખર આનંદ થયો, કારણ હું એમ માનતો હતો કે એ આપવાત કરી મરી મઘ હશે. તમે કહો છો તેમ, મરી તો આમે મઘ પણ આમ એટલી છંદની માગવાતી, કોઈની દયા ઉપર ન છુટવાતી આટલી હિંમત બતાવશે એમ મેં નહિ કપેલું.’

સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી

પ્રાચીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. આજે સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ, એટલે કે કોઈ વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળા ક્ષેત્રસમૂહનો આત્મા જાણદાર પ્રગટ થતો. કાળ જતાં તે સાહિત્ય નરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો, ભાવિ પેઢીઓને સૈદ્ધાંતો મુખી તે સાચી રાખ્યા જેવો અમૂલ્ય સંસ્કારિત વારસો છે એમ હાથું. આજે વ્યક્તિ પોતાની અંગત અભિવ્યક્તિ વાંછે છે, આજે કલામંજનીને ખાતર સાહિત્ય લખાય છે. ભુદિપૂર્વક કલાવિધાન કરવા તરફ આજે વધારે ધ્યાન આપાય છે. જાતિ અને સંસ્કૃતિના આત્માની અભિવ્યક્તિ મોખુ મનાય છે; જ્યારે શ્રેષ્ઠનું વ્યક્તિત્વ, તેની વિચારસ્તરણી, મીમાંસા, માન્યતાઓ વગેરે પ્રગટ કર્યાં એ મુખ્ય હેતુ મનાય છે. અદ્યતન, એવી મીમાંસા મારફત અને એ અર્થજન્ય મારફત પણ આખરે તો આ જમાનાની મંડુકિત અને આજના સમાજની સ્થિતિ પ્રગટ થાય છે. જ્યાં કલાવિધાનનો હેતુ વધારે અંગત હોય છે, આજે પ્રચાર, કલામંજન વારસવિકાસ, વ્યક્તિ-સૈદ્ધાંત વગેરે રત્નો વધારે આપણ પડના જમાય છે.

આ રીતે આજનો જમાનો સાહિત્ય સર્જનની પ્રકૃતિ વિશે જાણત છે તે એક રીતે સાફ છે. એવા આત્મજ્ઞાનથી કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓ અને પરિણામે નિષ્ફળ અને નિરર્થક મળતો થશે એ ખર્ષ પરંતુ જામત સત્ય અને વિવેચી વાચકવર્ગ એવા નિર્બળ પ્રયોગોને, અને નિષ્ફળ કૃતિઓને ખીજવરધામાં જ અટકાવી દઈ શકશે. આ કામમાં નિષ્પક્ષપાત સમાલોચના અને શાસ્ત્રીય વિવેચના પણ ઉપયોગી સહાય કરી શકે.

આવું કહી આત્મનિરીક્ષણ અને નિરર્થકનું નિવારણ કરવાની જરૂર કેટલાક જમાનાઓમાં ખાસ કરીને વધારે હોય છે. તેમાં જે મૂલ્યપરિવર્તનના યુગોમાં તો એવી આત્મનિરીક્ષક કૃતિ ધણી જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આજે જમાનો એવાં મૂલ્યપરિવર્તનોનો સુખ છે એ વિશે જે મન નથી. જોર્જવનસમ પછી હમણાં જ આપતી પેઢી એવા મૂલ્યપરિવર્તનમાંથી પસાર થઈ રહી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના મંડુકારોના મંપ્રદેનો એ જમાનો એટલાં ક્ષેત્રોમાં અને એટલાં અર્થમાં મૂલ્યપરિવર્તનનો દનો નેતા કર્યાં આપણો યુગ વધારે વિશાળ અને વ્યાપક ક્ષેત્રોમાં અને અર્થોમાં મૂલ્યપરિવર્તનનો જમાનો છે. પ્રવૃત્તિઓની રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિ પરંતુ અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે તેને લઈને, તથા દિશામાં થઈ ગયેલા અને થઈ રહેલા અનેક ફેરફારોને લઈને જ નહિ પરંતુ ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધઓને પરિણામે

જગત સમસ્તની બ્રહ્માની પરિસ્થિતિને લઈને પણ પહેલાના જમાનામાં ને સચિદ્રો જ મનાતા હતાં તેમાંથી આજે રિક્ટ પ્રક્રિયાની પરંપરા માનવજાતિની સમક્ષ આપાને ઊભી રહેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉદ્યોગોની ખીમવળી અને વેપારોના વિશાળ મથા જમાનામાં ઉત્પત્તિનાં સચિદ્રો હતાં. આજે ઉદ્યોગોની પેદાશ અને વેપારના વિકાસને પરિણામે દુનિયાભરમાં રિક્ટ કોષ્ટકોએ ઊભા થયા છે અને ઉત્પાદનનું નેનાઓની શક્તિની ક્ષેત્રી કરી રહ્યા છે. નેમના નિરાશરૂપ માટે ને હોસેલી તથા હોસેલી મીમાંસાઓ રજુ રહેલી કે તેવી પણ માનવ જીવનના સર્વે ક્ષેત્રોમાં મુશ્કેલીવર્તનો થયા જ નથી છે. ગોવંધનમુગના વિચારકને પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઊંચા તરવોની સમાલોચના કરવાનો સમય મળેલો આતે જીવિ પણ દત્તી. પણ આજે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જ નહિ પરંતુ સંસ્કૃતિ માનનાં ઔષિક તરવો વિશે વિચારણા થઈ રહી છે. નૈકે મુનિર્વચ મત પ્રમાણમુન્યેલી રિયલિ સવત્ર છે. પશ્ચિમમાં પણ પંચ વર્ષ પૂર્વે જગતના પ્રક્રિયાના કોષ્ટક વિશે, મનવજાતિની પ્રગતિના ઉપાયો વિશે ને વિશ્વામહારી એકવાક્યતા હતી તે આજે રહી નથી. ભૌતિકશાસ્ત્રોની પ્રગતિની તથા વ્યાપક ઉદ્યોગદારા આર્થિક ઉત્પત્તિ સાધનાની જરૂર, પ્રભાવી બંધારણીય સ્વતંત્રતા, પ્રજા સત્તાક શાશ્વત્વરચના, નિયમીતતા, શિસ્તગાહન, વ્યવસ્થા, સંપ્રસારિતતા, વિકાસ, સદાકાર અને તેનાં પરિણામો, જીવનમાં નમદ લાભ આપનાર સરિગમ્યો વગેરે પશ્ચિમે સાધેલી પ્રગતિની પેદાશ મનાવી માનવજાતિની ઉત્પત્તિ માટે એ સધાણી જરૂર સ્વીકારવામાં પુરોષની પ્રગતિ-શીલપ્રવ્રજોનો એકવાક્યતા હતી.

હોસા મહાપુદ પછી પ્રગતિની જગત ધારણ કરવાનું યુગોપનું વચસ્વ પરવાનું છે. થોડી પ્રજાઓએ મ પેઢી પ્રગતિ જાણે થયી પ્રજાઓએ સાધી ત્યારે એ પ્રગતિનું મુશ્કેલ કરવાને પ્રસંગ ઉપરિચલ થયો એ પ્રમથ તે હેક્ટરી-188-માદવારથળી પ્રગતિની જાણના કરવામાં યુગોપની પ્રજાઓ અને

અમમાં પેઢી-188, પરંતુ તેઓ જીવંત છે, લોહીલાળ છે, જ્યમત છે એટલે એ રિપેરો તે મત સહવાન નથી. એટલે હેક્ટરી માદવારથળી પછી તુર્તજ તેમણે જીવનનાં ક્ષેત્રોમાં મુશ્કેલીવર્તનો સાધવા પ્રયત્નો કર્યા જ કર્યા છે. પરિણામે ભૌતિકશાસ્ત્રોની સાન્યતાઓને જ અંતિમ શાન તરીકે સ્વીકારવાનો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. બીજે ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધનાં પરિણામો સ્વીકારનાર જરૂરથી સમાજવાદમાં માનવાત્તોનો વર્ગ છે. તે ત્રાણ તરફ રાષ્ટ્રીયજીવનનાની અનિશ્ચયોક્તિ કરેલી અગત્ય સ્વીકારનાર, તેની જ બંધન કરનાર, અને તેને આતર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યને અને માનવજાતિના હિતને પણ, જરૂર પડે તો, ભોગ આપનાર રિચરકરૂની પ્રચારમાં આવી છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં માહિયના ક્ષેત્રમાં પણ મુશ્કેલીવર્તનો થાય એ સ્વાભાવિક છે. સમાજવાદ સાહિત્યને આમાણક દૃષ્ટિએ જ નોંધ રાકે છે. અને સમાજને પણ મુશ્કેલી આર્થિક દૃષ્ટિએ જ નિદાણી રાકે છે. પ્રદમતો સમાજવાદને મન સાહિત્ય તેવા મનાવા પ્રચારનું સાધન દર્શાવે. પરંતુ એ વાદનો અમલ કરનાર રિશિયાએ યોગ્ય જ વખતમાં લેવું કે અશ્વિયા સાહિત્યમાં અને સાચા સાહિત્યમાં ફેર છે. અને રિશિયાના નેતાઓએ પોતાની મૂલ કોડી તુર્તજ સુધારો કર્યો એ તેમને જોય આપે એવી દર્શાવે છે.

અનર્થ માનવનું મૂળ મૂડી એવું માનનાર મમાજવાદ મૂડીસદને પોષક-એટલે કે તેની પૂર્વના મથા-સાહિત્યો નિરુદ્ધાર કરવા લાગ્યો. જનાં અનુભવને અને તેને પોષકને જાણવા લાગ્યું છે કે માનવીઓ સર્વ પ્રકારે સધાન થઈ શકે તેમ નથી. અને જે આર્થિક સમાનતા તે સધાવવા માટે છે તે સધાવામાં જનાં પહેલાં લેને Aristocracy of Talents-શુદ્ધિશીલ વિશિષ્ટ વર્ગ-કેવામાં આરતો ને રહે છે અને રહેશે. જનાં આજે આપણા માહિત્યમાં જાણે આગરણે મમાજવાદ નહિ તો મમાજવાદનો દરિયાએ પ્રવેશો છે અને પ્રવેશો જાવ છે એનો પ્રવેશ એ પણ ઉપર જાણીએ મુશ્કેલી

પરિવર્તનનું એક સાધન અને મિડ છે અને લક્ષી સર્જકના વિષયોના ક્ષેત્રમાં, તેની યત્નશીલ શૈલીમાં ક્ષણે વધારો થયો છે, એ એક મોટો કાલ આપણા સાહિત્યને થાય છે.

પરંતુ મુદ્દપરિવર્તનનો જમાનો જ સર્જકો અને વિવેચકો માટે સામ્યેત રહેવાનો જમાનો છે. તાત્કાલિક પ્રત્યક્ષ પરિણામો લાગ્યા ઉપર વધારે પડતો ઝોક, પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ પ્રચારમાં ઘસઘસ જવાનો સંભાર, અનુકરણ કરવાથી અમલની પ્રેરણા મળશે પાતો અસહની પ્રેરણાનાં પરિણામો સંપાદન કરશે એવી મોટી આશા કે ધારણા, પ્રચારસાહિત્યનો વિવેક વગર ઉપયોગ થશે અનેક સ્થાનને રચાનો એમાં રહેલાં છે.

સત્ય, શિવ, સુદરશની પ્રાપ્તિ એ ગુપ્ત યેરીમાં માનવજીવનના અંતિમ ધ્યેય તરીકે મનાતી, દત્તાત્રેયની મુક્તિ પેઠે આ ત્રિમુક્તિ પશુ અવિભાજ્ય છે. કાષ્ઠકને ભલે, આજના લેખકો પેઠે, ચિંતના ખીલતી લાગતી સ્વરૂપ પ્રત્યે આકર્ષણ થાય અને ત્રણ મુખમાંથી એને જ તેઓ ત્રિમુક બંધે કરે, વા તો સુદરશના ઉપાસકો તેના અશ્વમેશની કીમત આકી તેની ઉપયોગિતાથી મનમાં ભલે આનંદ પામે. આજના જમાનો સામે આટલું કરે ત્યાં સુધી ફરિયાદ નથી. જ્યારે ત્રિમુક્તિમાંથી એકને કાપીને નીકળી પાડવાનો પ્રયત્ન થતો આજ કાલ નેવામાં આવે છે ત્યારે અપવૃત્તિ જાણે છે કે ગણેને અત્યાચાર થઈ રહ્યો છે, અને ગણેનું જીવન નેખામાં છે લિજ્જાનિગના સ્વરૂપની કપડી વાસ્તવિકતાનું વચાઈ દર્શન થાય છે ત્યારે ત્યારે સંસ્કૃત અને સત્ય બંનેનાં દર્શન પણ થાય છે. સાચો સાહિત્ય સર્જક ગણેમાંથી એકની પણ ઉપાસના કે દર્શન થતાં ગણેનાં દર્શનનું પુષ્પ પામે જ છે.

એટલે જ સત્યના અનુદીપનનો આમદ ગણનારને જ્યારે છાતી ઠોકીને કહેવામાં આવે છે- 'સત્ય-સત્ય તો દીવા જેવું પ્રગટ છે ને!-સત્ય-નગદ, અને તમે માનતા હો, તો, નમ-સત્ય શું તમે જોઈ શકતા નથી? અમાજવાદ નહિ તો સત્ય શું છે?'-તો વાર 'મૂડી

એટલે શું?' 'મૂડીવાદ કે મૂડીવાદો કાણ?' એ પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો ક્યાં વિના 'આખી સમાજ રચનાનો અંત લાવો' એવો પોકાર પણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ માનવ માની લે, કદાચ પોને સમજ પણ નહ, સહેજકુળી સીકારી લે તથા આમદપૂર્વક પોકારે તે જ 'સત્ય' કરતું નથી. સત્ય તો અનંત પાસાનો હરિત છે. એટલે સમાજવાદમાં અને તેના આગ્રહમાં રહેલ સત્ય સરીકારતાં પશુ સત્ય બારી રહે છે.

જ્યારે સત્યના અંતિમ સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે કલ્પિતો સાહિત્યમાં ઉચ્ચ રચાન શા માટે મળે છે તે સમજાય છે. કવિઓ સત્યના 'દષ્ટા' મજાવ છે, દષ્ટા એટલે હુદિયા પર રહેલ સાવને પણ પોતની દૃષ્ટિથી જોનાર. વિવાદ કે આકાંક્ષા સત્યને પુરતાર કરવાની શોધ પદ્ધતિઓ છે. સાચી રીત પ્રત્યક્ષ જાતની છે-દર્શન કરીને જાણવાની છે. એકવાર મુખાષ જોનારને મુખાષ છે જ નહિ તેના હલ્તેશ પુરાવાઓ આપવામાં આવે છતાં તેના જાન પરથી તેની અદા ડગાવી શકાતી નથી, તેમ દર્શન વડે પ્રાપ્ત ફેલ સત્ય સ્પર્શી શકે છે, દ્વપ્રતિષ્ઠિ હોય છે. આંતરદષ્ટિ વડે સત્યનું દર્શન વાહમય દેહનાં સંવાદિ અને સુંદર સ્વરૂપોમાં પ્રેરણા પ્રેરિત વાશીમાં-જનુ કરનાર કવિ વધારી રીતે ઉચ્ચ રચાનો અધિકારી છે.

આજ મુદ્દપરિવર્તનનાં જમાનામાં આપણને જીવનમાં મૌલિક મતોની એજ કરનાર વાતણુઓની, સત્યની પ્રત્યક્ષ કરવા આતર સહસ્ર પ્રયત્નો કરનાર લગી-રચોની, અંતરાત્માની કેટલીક સમાપણો અને ચોકસી-ઓમાંથી પસાર થવાર જોતાઓની જરૂર છે. સાહિત્ય જેમ સમકાલિન પેઢીનો પરિપાક હોય છે તેમ સમકાલિન ગ્રામાજની જરૂરીયાતોને તે પૂરી પાડે એ પણ સંભવિત છે અને હજ છે. પરંતુ તેમાં પણ માનવજીવનના જેટલાં સનાતન તરફોને, સનાતન પ્રશ્નોને અને આમાના લિજ્જા મંચોને જેટલી સચ્ચાઈપૂર્વક, જેટલે પ્રમાણિકપણે અને સૌંદર્યના નિત્ય નર્મ સ્વરૂપોમાં જેટલી સચોટરિતિ, જનુ કરી શકે તેટલે અંશે તે સાચું અને ચીરંજીવી

સાહિત્ય બને છે.

આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે સમકક્ષિત પ્રત્યેક અને જીવનનાં મંથનોથી પર-નિર્લેપ-રહીને જ જીવમોતમ સાહિત્ય સર્જન થઈ શકે. જીવનના મંથનમાંથી જ સાહિત્યનાં રત્નો સાંપડ્યા છે-પછી બાકે તે મંથનો સમાજના કે પ્રાણના બાજુ જીવનથી નિર્લેપ દેખાતા જીવનમાં થયેલાં હોય પરંતુ હૃદયનો આસ્પષ્ટ એ છે કે તત્કાલિન જાહેર પ્રશ્નો મારફત, કે હૃદય દલમલાવી નાંખનાર અંગત મંથનોમાંથી સર્જકે જીવનના સંગતન, અતઃ સામરત્ય ઊડાણને પહેંચવાની-અને વાચકને ત્યાં સદૃશ ગવાની-સરિત મેળવવી નોંધ્યે, સાચા સાહિત્ય સર્જનની એ શરત છે. વહેલી નદી જેમ કાંઈના કોઈની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતી પથ પોતાના અંતિમ લક્ષ સાગરને પહોંચવાનું ચૂકી નથી તેમ સાહિત્યની કૃતિએ પથ વર્તમાન જીવનની જરૂરને સંતોષી ચેતનાના સ્પર્શથી તરવેા સાથે પોતાનો સંબંધ સ્થાપન કરવો નોંધ્યે, આજનાં સર્જનોમાં આ ચકિતનો પરિચય જોડો યાપ છે એ કડવું સત્ય આપણે સ્વીકારવું નોંધ્યે.

આમાં કોષપણ પ્રકારની "ગાથા"-અથવા વાદનો આપદ મુકે નથી પરંતુ ત્યારે સાહિત્યમાં ઉપાદી આંગે મર્જન કરવાના પ્રયત્નો આજે કાપ છે ત્યારે પોતાની કૃતિ કેટલે અંશે Inexplicable-અપારિ-હાય-છે એનો વિચાર પ્રત્યેક સર્જક કરવો યત છે. જીવન અને સાહિત્યનો સંબંધ અવિચલ છે એમ સ્વીકારતાં પણ આજકાલના કેટલાક લેખકો માને છે તેમ વાસ્તવિક જીવનની દૃષ્ટિ પ્રતિકૃતિ રજુ કરવી, જા તો જીવનનાં સડી ગયેલાં રૂપોનો વિશ્લેષ કરવો, પ્રચલિત માન્યતાઓ અને ધોરણોથી બને મુક્ત કરીને નવાંજ ધોરણો સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કરવો, જીવનની કડક સમાલોચના કરવી, રૂઝિના દામર ઉપર પ્રહાર કરવા, વગેરેમાં ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યનો સમાવેશ થતો નથી અને ઉપયોગિતાની તરફે નેતાં પણ જગ્યાએ છે કે નમોયુષી, લોકરક્ષિત ધોરણનો વિશ્લેષ કરવો, લેખકન પોતાને મમતા વાદને ધોરણને બાજુએ મૂકીને પ્રચાર

કરવો, અકિતના સ્વચ્છંદને સહારણ દોવવો, તથા જીવનના મંદામાં ગંદા ખૂણાઓ ઉપર પ્રકાશ નાંખવો એટલેથી સાહિત્યસર્જનના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દેવુઓ સધાવા નથી. જીવનના કષ્ટના બળે જન્મતાં અને જીવન કરવાથી પથ તે કાપ સધાવું નથી. આવી કૃતિઓની સેવા, કે ઉપયોગિતા અભાવાત છે- ઉપારિથ છે. એવા આપાતોને પરિણામે જનસમાજનું જડ ચર્મગ્રેસ-જાહેર ભારી ગએલ, માનસ જનમ થયતો સંભર છે. પરંતુ એનોએ પ્રયોગ જીવનને સંજીવન મંત જાણનાર વધારે મહત્તાથી કરી શકે છે. અને વધારે સચળતાપૂર્વક તે એ કામ તે કરી શકશે જે એ થીજ ગયેલા માનસને જનમ કરવાને જરૂરી પ્રાણી ઉખાળે પ્રવાહ જનસમાજ પર રેલાવી શકશે, જે માનવજીવનની કોષ બાવિ પૂર્ણતાના આકર્શનું દર્શન કરીને આર્થ તથા વાસ્તવ વચ્ચેના અંતરને પોતાની સુદૃઢતાના સેતુ વડે દૂર કરી શકશે અને પોતાના અમુક દર્શનને અન્ય માનવોની મિલકત બનાવી શકશે. આ માર્ગ આસારમત છે, પરંતુ દુષ્કર છે-દુર્ગંધ છે.

માનવમાં ત્રણ લક્ષણોએ ભેગી મળે છે, તેમાં પથ છે, તેમાં દેવ પથ છે. એ બન્નેનું મિલન સ્થાન માનવ છે. સત્યનો શોધક માનવ ઉર્ધ્વદર્શી છે, દિવનો ઉપાસક માનવ ઉન્નતમાંથી બને છે. સૌંદર્યને પૂજક સત્યને અને દિવને પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ વધારામાં તે સૌંદર્યના આનંદને પૂર્ણ ઉપર પ્રમટાવવા મથે છે. પરંતુ આ ત્રણે કાર્યોની સાધના કરતા માનવને તેથી અંદર રહેલ પાશવતાનો પૂરેપૂરો ભાર ઉંચકાને જા તો તેને કેટલી દહની પોતાનું મરતક ઉન્નત રાખવું પડે છે. મત્સ્યા અને શિયાળા ઉપાસકને પૂર્ણતી પાશવતાના ભારનું ગુરુવાર્કશ્ય આપું લાગે એ સંભવિત છે. પરંતુ આનંદના સ્થિત સર્જકને એ અધોગામી આકર્ષણથી જડ સંજ્ઞાવરણ હોય છે.

‘આનંદ પ્રાપ્તિ’-અને ઉપદેશ હોય ત્યાં પણ “કોતા અમિતવા”-ને એ સાહિત્યસર્જનનો ઉદ્દેશ મુજબ છે કણે કણે નવનવીનતાના દર્શન કરાવનાર

રમણિયતાનો સાક્ષારકાર કરાવવો, રસારવાદ કરાવવો એ સાહિત્યનો હેતુ છે. સાહિત્ય આનંદ તો આપે જ, રસારવાદ કરાવે જ. પરંતુ એ તો ખરું જોનાર એ અર્થમાં કે સૌંદર્યના રથમાં આરૂઢ થઈને સત્ય વગર ઝળતે પોતાની વિશ્વમયાત્વ કરે અને વાતાવરણમાં આનંદની મધમધાદ મૂકી નાખે, પરંતુ એ મધ મધાદ શેની હશે? વાસનાપ્રિયી, સૂરાની જ કે કામનાઓના ઘૂંચ સંતોષની જ, કે માનવતાના વિરલ પ્રભાવની તેની ઉત્તમોત્તમ રાજ્યતાની. અને અધમાધમતામાં રહેત કશ્ચુતાની, તેનાં દિવ્ય બીજે એણે મળ્યા તેના શેઠી, છાવનતા અનંતપટ પર ચાલી રહેમાં ચિત્રોની વિચિત્રતા-ઓની અને છતાં તેમની અંદર વણાઈ રહેલી કામ સ્વાતંત્ર્ય પરચુડકણનાની ઝાંખીની અને સમગ્રુતિની?

સાહિત્યસર્જનમાં જેટલે અંશે અને જેટલી સહેલાઈથી પાશ્વતતાના ખેંચાણથી પોતાની જાતને સજીવે મુક્ત કરી શકે છે તેટલે અંશે તે પોતે તો ઉજાગમી થાય છે જ પરંતુ સમસ્ત સમાજનો પણ ઉમે ચડનામાં સદાય કરે એવા વ્યુત્પાદો ને એની ગતિ ઉત્પત્ત કરે છે. સાહિત્ય સર્જકનો છાવન સાથેનો સંબંધ અવિશાળ્ય હોવો જોઈએ એની આવશ્યકતા આ મુબંધમાં અપહ્વને સમભવ છે. કેમકે છાવન સાહિત્ય એટલે માનવ મનના કેવળ દુર્લભ સ્વપ્નાંઓ જ નહિ, માતો શેખચક્ષીના જેવા મિથ્યા કલ્પનામાં કે તરંગના વિહારો-નહિ, માતો અવાસ્તવિક વાતાવરણમાં અશક્ય ઉર્જાને કેવળ નહિ, પરંતુ કામ દુષ્કર વિરલ મિત્રિ માટે મયતા આત્મની ત્રેરણા અને તેના સાદ-

અત્યારે તો મોટે ભાગે પ્રેમના 'ત્રિકોણે,' સામાન્યક રૂઢિમત્તાના ઉપર પ્રકારો, પશ્ચિમ તરફથી ચાલતા વાદના અનુકરણિયા પ્રવારને વાસ્તવિકતાને નામે સપ્રમજ્જ્ય દાનવાના પ્રયત્નો જોવામાં આવે છે, ન્યારે સત્યું સાહિત્ય એવું લખાય છે. પાશ્વ પ્રાણની શુધાઓની રૂઢ રચનાત એ ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય એ માનવતા સાચી નથી એ સત્ય આપણા જમાતાએ સમજવાની જરૂર છે. વાસ્તવિકતાને નામે માનવની અશકિત્યોને

અને અધમજ્જિયોને સ્વાભાવિક દાવવી, અને સ્વાભાવિક છે તેથી સપ્રમાણ્ય અને ધૃષ્ટ છે એવું- મનાવવાના પ્રયત્નો સાહિત્યના જ જમાતામાં થાય છે તે જર્જરિત અને અધોગમી -Decadent- જમાનાના પુરોગામી જમાનાઓ હોય છે.

સમાજવાદની પેઠે જ ભૌતિકશાઓની સોધાવા અને જરવાદના અનિશ્ચયોક્તિ ભરેલા મૂલ્યોકવર્માંથી પણ એક પ્રકારની Utopia-પૂર્ણતાનું કલ્પના સન્ય-પ્રગ-ટાવનાનું સ્વપ્ન પણ કેટલાક સાહિત્ય સર્જકો સેવે છે. આમાં પણ તેઓ જે વાસ્તવિકતાને આગ્રહ રાખે છે તેનું અનુકરણ નહોતે કરે તો તેમની એ-Utopia-સ્વપ્ન સ્ફૂટ-કેટલી અવાસ્તવિક છે તેના તેમને ખ્યાલ આવ્યા વિના નહિ રહે. સ્વાય છે કે ક્ષેત્રે વિશ્વનીની અધમજ્જી બનીએ થઈ ગય, તકપથી હોવાની મોટશો, રેડીઓ તથા વાયરલેસ તથા હેલ્થમાં ઉડતી શેધપોળોની સમ-વડા સમજની એકે એક વ્યક્તિને આપી શકાય તથા ચરિત્રાચાર દક્ષરાનું કામ દાનમાં જેટલું કંઈય છે તેટલું ન હોય તો માનવને માટે સત્યયુગ આઓ મળાય. આપી જમજામાં પડેલા લેખોએ કાંઈ નહિ તો એક વાર આ બધી બાબતોમાં આગળ વધેલા પશ્ચિમના કાંઈ દેશમાં, જા તો કુશોપથી પણ આગળ વધેલા અમેરિકામાં આજે મારી આવવાની જરૂર છે. ત્યાં આજકાલની પછી શોધપોળો થયા પછી હયાતિમાં આવેલાં સહેરો છે. જેમાં એકેએક મહેરોને આપણા સૌથી આધુનિક ગણાતા સહેરોમાં પનવાનને પણ ન મળી શકે એવી સમવડો આજે પણ મળી રહી છે, જેટલે ભૌતિકશોધોના અને જરવાદના દિમાખનીઓનું માની લીધેનું સ્વર્ગ આજે પણ પ્રગટ રહેલું છે. એમ જતાં તે થળાઈ "સુખ," "આનંદ" "પૂર્ણતા" બીજ એ બાબતમાં પગલ મળ્યાની પ્રત્યક્ષોના જેટલાં જ દર છે, આ કડવી વાસ્તવિકતા, વાસ્તવિકતાના દિમાખનીઓ એકવાર સમજી ગય તો છાવનતા સ્વાતંત્ર્ય પ્રભોમાં અત્યારે દેખાય છે તે કરતાં અનેકમણી વધારે વાસ્તવિકતા તેમને લાગવા માંડશે. આથી ભૌતિક-

શાસ્ત્રોની શોધોનો કે તેને પરિણામે મળતી મગવડોનો ઠંકાર કે અસવીકાર કરવો છ'તે છે એવું મુદ્દે ફલિત થતું નથી, પરંતુ માનવજીવનના મૂલ્યોનાં મૌલિક તત્ત્વો વિશે આપણે બૂંટી દરી ખેસાસો સંભવ છે તેમના પ્રત્યે જ્ઞાન ખેંચવાનો ઉદ્દેશ છે.

એટલે જ્યારે એટલે અને વિજ્ઞાનીના દિત ન દતા તથા દવાઈ વિમાનો પથ શ્રેણી ન દનાં ત્યારે લખાવવાં ઉપનિષદો અને ગ્રીના, પ્લેટો અને સોફિસ્ટના સંવાદો ગાદમલ અને ધમ્મપદ આને પથ ચીરંછર માલિત્ય છે. જગતમાં આજારે મળતી અનેક મગવડોની વધારે ન્યાયસર વહેંચણી કરી એ છ'તે છે એમ રામકરતાં પત્ર તેનાથી માનવને "સુખી" કરી શકશે એ માન્યતા તો અમમ્મલ છે. એક પ્રખ્યાત લેખક કહે છે તેમ "જાને આપણે હજારો ઉપનિષદોના પ્રાનોના ઉતરો આપી શકીએ તેમ છીએ ને પ્રાચીનો કદાચ આપી શકત નહિ. પરંતુ તે ઉપરથી બધી બાબતમાં વધુ જલજાનો ઘણો આપણે કરી શકીએ નહિ નથી." ખાસ કરીને જીવનના મૌલિક પ્રશ્નો—"કું કોણ છું?" "માનવજનિ કયા જર્ણ રહી છે?" "જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ શો? આશ મૌલિક અને સનાતન છતાં સારા પ્રશ્નોના ઉપર આપવામાં આપણે ફેલા આગ વધેક છીએ વર? જગત એટલે વિષ્ણુઓનો જનિમાન મમૂદ એમ કહીને આપણે સાચું આધારન કે ઉદેશ મેળવી શકીએ તેમ નથી જીવનને અને જગતને આપણે દશ સમજવળાં છે. કદાચ માનવજીવિતને એ પ્રશ્નો અતે અરોવ પશુ ઘણેતે આશર્થ નહિ!

આજકાલનાં જીવનનાં મંથનોનો પડો સાર્વત્રિક શા માટે પડે છે? અસંબદ પ્રશ્ન કરવાનો નથી.

જીવ એ છે કે એ મંથનો સાચાં મંથનો હોવા એકલો-નિર્જીવ બાળાને કે અનિશ્ચયતાનાં રચ્યારો નહિ. પ્રત્યેક જીવનું જીવન તેના સમૂહનાં પ્રતિનિધિત થાય છે તેમ જડવાદી, સમાજવાદી, આર્થિક અમમાનતાની એવી એવી અનેક માન્યતાઓની પશ્ચાદ્ભૂમિ આજના જમાનાની પાછળ આવી રહી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પાચીન મૂલ્યો બદલાય અને નવીન મૂલ્યોકનનાં ધિરંજી રવજાન ત્યારે ચીરવાથી મૂલ્યોને પ્રથમસ્થાન મળે એ આપણે યોગે જાનનાં રાખવાનું છે. જીવનની કાંઈ પ્રકારની મીમાંષા પ્રત્યેક સમર્થ સાહિત્યજનની પાછળ હોય છે પરંતુ એ પશ્ચાદ્ભૂમિ જેટલી તકરવરી હોય, જેટલી કંગીન, અનુમત અને સરલ્ય પ્રપલેતા પાયા ઉપર સ્થાપવી હોય તેટલે જ અરી તે ધુમ-સાહિત્યને સાચુ-સાહિત્ય બનાવી શકે છે. બાકી ઉપર ઉપરની જાહરી સપાટી ઉપરથી ને જીવન અને ને સાહિત્ય જન્મે છે તેમાં નિરમના, અજ્ઞાપી અને દુઃખ આગળ પડતાં જળાય છે અને એમ નહિતો, તારક લિલ્લમુખેતી પાછળ, અર્થહીન વિદ્યાઓની પાછળ, મિથ્યા ફાંફાં અને અતે જીવનની અર્થહીનતાનો, નિરાશ્વરતાનો સ્વીકાર અપણે મળે છે. પરિણામે જીવનમાંથી તેમ સાહિત્યમાંથી પણ હંતુ. આશંકતા, મહિમા અને ઉદારતાનો શોધ થાય છે અને તેથી સત્યની, શિવની કે મુદ્દરતાની એકસરખી ઉપાસના કલાર ને તે તરવોને પાચી શકતો નથી એ તો સીક પરંતુ જ્યે તે સુદર માનીને પગલો હોય છે તેનું અર્થ મુદ્દન ખતેડાં તે કેવળ અમુદર જ નહિ, અમદૂ જ નહિ પરંતુ માનવઆત્માનું વિશ્વ રચ્ય જ નીકળે છે. એવા પરિણામમાંથી આપણું સાહિત્ય બને એવી સુખતાંજનામાં પ્રત્યેક સાહિત્ય ઉપાસક સંમત થશે એવી આશા છે.

વસંતને સુખ આપવા

[તલેજમર અંકથી ચાલુ]

શ્રી કાંત

સુર્ષકાન્તને વચન આપ્યા પછી નિરંજનમાં એક પ્રકારનું માંનીર્ષ આવી મધુ.
 સુર્ષકાન્તની એક મત્તાદ એને સાચી લાગી હતી: 'બટુ લાગી આવતું
 હોય નો તું મુઝી રહી જોયા કર અને વસંત ને નિર્ધૂપ કરે તેને આધિન થા.'
 નિરંજનમાં વસંતને આધિન થવાની સકિત પણ હતી અને રતિ પણ હતી, પરંતુ એને
 વસંતની નિર્ધૂપસકિત વિષે સુર્ષકાન્તના જેટલો વિશ્વાસ નહોતો. અને એટલે જ વસંતને શી
 રીતે સુખ ઉપજે એ વિશે એ વસંતની કંઠશ્રમ કરતાં પોતાની કમ્પના ઉપર વધારે આધાર
 રાખતો. સુર્ષકાન્ત સાચેની હંદસી વાત પછી એણે પોતાના મનમાં માં લાગી કે 'મંચા કહી
 લેયા કમ્પુ' અને વસંત પોતે જ તેમાં પોતાનું સુખ માને તેમાં સુખેત થયું.'

સુર્ષકાન્ત નિરંજન પાસેથી વચન લીધા પછી સહેજ દગાવો બન્યો હતો. આ પ્રમ
 વિશે એને પાછી ખાતરી હતી કે પશ્ચિમ શુભ જ આવશે વસંતના પસે એને કશો ડર ન
 હતો કારણ કે વસંતની ચિત્તચરિત્રું એને પહેલું દર્શન થયુ મધુ' હતું. એ મનમાં મનતો
 હતો કે 'માતા પિતા નો છું. પણ કિલોમ્તર મમમ બળે વસંતના માર્ગમાં આડા આવીને
 લીધા રહે તો પણ વસંત પછી વધે એમ નથી-વળી સહે એમ નથી.' વસંતમાં હીલસા આવી
 જતી હતી તે સુર્ષકાન્ત જોતો હતો અને જાણતો હતો પરંતુ એથી પ્રયેક દાણ વીતી મવા
 પછી વસંત વધુ આમટી જતી હતી તેની પણ એને પ્રતીતિ હતી. નિરંજન વસંત પ્રત્યે
 અનદદ કેમ ધરાવતો હતો એ વિશે તો સુર્ષકાન્તને સંદેહ નહોતો, પરંતુ એ પ્રેમમાં વસંતને
 સુખ આપવાની ને જવાબાન રતિ પછી તેની સુર્ષકાન્ત કરતો હતો. એને લાગતું હતું
 કે નિરંજનની આ હિલકત રતિ જ કારણે વસંતને દુઃખમાં પડેલી મૂકશે. અને તેમ જ એ આ
 વસતુ વિકાસ પામતી અર્થ નેમ નેમ સુર્ષકાન્તને પોતાનો ભવ સાચો પડતો તે જ એમ લાગતું.
 વસંતના પિતા તરફથી તે કીક જાય-ત્યારે નિરંજન તરફથી પણ વસંત સાથે લેણા મારે
 એને આશ્વદ થવા કાઝ્યો ત્યારે એના મનમાં ભારે દુઃખ પેદા થયું. સુર્ષકાન્તને પરીતાર તો
 એમ લાગી મધુ' કે વર્ગીની જેવીને અને પણ નિરંજન એને મમજી સકશે નહિ. નિરંજને
 હંદસી વાર એની સાથે વાત કરી ત્યારે સુર્ષકાન્ત પોતાના મનમાં બટુ લેમ જતી ગયો હતો,
 પોતે કંઠશ્રુ' એમ નિરંજને ન ક્યું' હોત તો સુર્ષકાન્ત શું કરતને ચોક્કસ પત્રે કરી સમજ

એમ નથી પરંતુ એ કોઇ મંત્રીર પગલું ભર્યા વિના ન રહી શકે એવી એના મનની ત્યારે રચિતિ હતી.

પિતાનો પત્ર વાંચીને વસંત રહી હતી અને એ રહને નિરંજનને ખજાણાવા મૂક્યો હતો. પરંતુ નિરંજન પાસેથી વચન લાઇને સર્વકાન્ત વસંતને દિવસ આપવા આવ્યો ત્યારે વસંતને જોઇ એને આશ્ચર્યનો ધાર ન રહ્યો. એણે ધાર્યું હતું કે વસંતની આંખો રહી રહીને ઉપ્સી આવી હશે અને એના મોં ઉપરની તમામ નિશ્વસેપ્રાપ્તિ છુપ થઇ ગઇ હશે. પરંતુ સર્વકાન્ત એ મુખ ઉપર એવી ઉલ્લાસ ભાવોના દર્શન કર્યાં. આંખો રહેલી અને બીની હતી પરંતુ એ બીનાશમાં લાચારી કે હતાશાના કાંધો નહોતા. એમાં નિશ્વસની ત્રણેય મોઢપી દેખાતી હતી. સર્વકાન્ત એ જોતાં જ ચમક્યો તે મનમાં આનંદ પામ્યો. ધીમે પગલે એ વસંતની પાસે આવ્યો. વસંતે ખસીને એને ભેટવા માટે થોડી જગ્યા આપી. સર્વકાન્ત વસંતના મોં સામે જોતો મૂંઝે મૂંઝે બેઠો. વસંતે સર્વકાન્ત સામે એક દૃષ્ટિ ફેંડી પોતાના પમ નીચે હાવાની રાખેલો કાગળ કાઢી એના હાથમાં મૂક્યો. સર્વકાન્તે વિશ્વાસપૂર્વક એ કાગળ જાંચ્યો. પોતે ધાર્યું હતું એ જ એ કાગળમાં હતું. સર્વકાન્તના મોં ઉપર દર્શની લાક્ષી આવી મધ્ય એ બોલી ઊઠ્યો: 'બહુ સરસ કહ્યું?'

'મારી હજાર છે કે આજે જ લખ કરી લેવું.' વસંત સર્વકાન્તના મુખલાવ જોતી બોલી.

'આજે જ?' સર્વકાન્ત આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યો.

'હા, એ પછી જ પિતાજી શાંત થશે.'

'પણ એમ...'

'શો વધી?'

'એ યોગ્ય ન ગણાય' જરા સ્વસ્થ થઇને સર્વકાન્ત બોલ્યો. 'તમારા ને નિરંજન જેવા પાસે લોકો વિશેષ દિવસની આશા રાખે.'

'હું આ પ્રથ લોકદૃષ્ટિએ નથી વિચારતી.'

'ત્યારે?'

'ફક્ત અંગત દૃષ્ટિએ જ વિચારું છું.'

'આપણા જેવા માણસોથી એમ કહી શકાય જ નહિ કોઇ પ્રાપ્ત કેરળ અંગત હોઇ શકે જ નહિ, હોવો જ ન જોઇએ.'

'હું એમ નથી માનતી.' વાત પૂરી કરવા માગતી હોય એમ વસંત બોલી.

'તમરે એમ માનવું જોઇએ.' જરા મંત્રીર સ્વરે સર્વકાન્ત બોલ્યો. વસંતે ચમકીને એના સામે જોયું. 'તમારા કોઇપણ વ્યવહારની લોકો ઉપર શી અસર થાય તે વિચારવું જ જોઇએ અને ત્યારે એ વ્યવહારમાં નિર્મળતા હોવી હોય ત્યારે તો ખાસ.'

વસંત વિચાર કરતી સર્વકાન્ત સામે જોઇ રહી સર્વકાન્ત દૃષ્ટિ દઢ સ્વરે બોલ્યો: 'તમારા વિષે હું વધુ ન કહી શકું, પણ નિરંજન આ રીતે લગા કરવા કમ્પ્લેક્ષ થાય તો મને બારે દુઃખ થાય. હું માનું કે નિરંજને એના છાત્રની અસંખ્ય કારકીર્દી જોઈ નાખી.'

'પણ આ તો સાવે અંગત પ્રશ્ન છે, સોંપીને આ સાથે શી લેરા દેવા?' પોતે હાતી હોય એમ વસંત બોલી.

'કેમ લેરા દેવા નહિ? નિરંજન અને હું લોકોના અંગત વ્યવહારોમાં કોંતિ નથી મુશ્કેલ? અને અયોગ્ય સમયે નથી અટકાવવો? લોકો નિર્મલ લાવે એવું નથી વિચારના અને નથી આવશ્યતા? આ પ્રશ્ન અંગત તો એમ, પસંદગી અને સહચાર. પરંતુ જ છે એવી વ્યવહારવાલુ સાથે તો લોકોને બહુ સંબંધ છે. નિરંજનને અને તમને હું એટલાં કાવર કરતી શકોના જ નથી કે બાગેરુની પેડે તમે પરણી જાવ.' સર્વકાન્ત જરા ઉત્તેજાઇને બોલ્યો. વસંત એના ઉપ થતા મોં સામે જોઇ રહી. થોડીવાર ગંભીર મોન પ્રસરી રહ્યું અને એના પરિણામરે વસંતે સર્વકાન્તના હાથમાં રહેલો કાગળ હળવેકથી ખેંચી લઇ કાગડા માંડ્યો. કાગળના ચીસ સાથે જ સર્વકાન્તની ઉમતા ઇમવા લાગી.

અમીર દિવસ પીતી ગયા છે. વસંતે પિતાને જવાબ

લખ્યો નથી. દરેક ટપાસમાં એ જીવન માર્ગની સહ જુએ છે નિરંજન ને દિવસથી પ્રાંતે જન્યો છે. હેલ્લા આઠ દિવસમાં એક વખત એણે આ વિશે સામાન્ય મતલબ જવાબ ઉપરાંત ચર્ચા કરી નથી. સર્વકાન્ત જાનેની વચ્ચે, હોનો તે કરતાં પીઠ જન્યો છે. જાનેને કંઈક અંશે એ સદાચર્ય છે અને શેરી રહ્યો છે. મરકરીની મજા હમણાં ક્યાંય ડૂબી ગઈ છે.

જરાજર નવમે દિવસે સવારે વસંત સર્વકાન્ત સાથે વાત કરતી હતી. એ કહેતી હતી કે 'પિતાનો કામળ નથી એટલે મારા મનમાં અશુભ શંકાઓ જાહે છે. એમ થાય છે કે હું ઘેર જઈ અને પિતા સાથે વાત કરી લઉં. પિતા મને કુખી નહિ કરી શકે.' સર્વકાન્ત ખાસ જવાબ આપતો નહોતો. પણ વસંતની વાત એને ઠીક લાગતી હતી. પાંચી એ નિરંજન પાસે ગયો અને એને આ વાત કરી. નિરંજન કંઈ બોલવા વિના સર્વકાન્ત સામે જોઈ રહ્યો. સર્વકાન્ત એવું મૌન સહન કરી શક્યો નહિ. એણે પૂછ્યું. 'તારો રો અભિપ્રાય છે ?'

'તો વસંતનો અભિપ્રાય હોય.' નિરંજને જવાબ આપ્યો.

સર્વકાન્ત એની સામે તાકી રહ્યો. આઠ દિવસ પહેલાં નિરંજને આગેલું વચન એને સરજી રતિ વાદ આપ્યું. એ વધુ પ્રશ્નો પૂછી શક્યો નહિ. હાલતાં હાલતાં એટલું જ બોલ્યો: 'મેં આપું નહોતું માયું.' જવાબમાં નિરંજન હુમલખાં નેત્રે એની માંમે જોઈ રહ્યો.

* * *

'માત્રથી આ નથી જોવાતું'

એ દિવસ પછીની એક મધ્યરાત્રે નિરંજન અને સર્વકાન્ત સરતા ઉપના નાળા ઉપર બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. નિરંજનની આંખો મહેજ બીની હતી. સર્વકાન્ત ઊંડી ચિંતામાં ડૂબતો હોય એમ ચંબીર હોનો. 'તું યજ્ઞ જ દીમે છે. સમનો પ્રલ અત્યારે ક્રાંતિ-કાળમાં છે. દરેક નવાં લગ્નમાં આપું જાવ્યો જ' સર્વકાન્તે જવાબ આપ્યો.

'તો મારે લગ્ન નથી કરવાં. વસંતને હું ચંબીર જોઈ શકતો જ નથી. હેલ્લા દસ દિવસ થયા હું આંખો ખેંચી ખેંચીને શોધી રહ્યો છું' પણ પેઠી વસંત દેખાતી જ નથી. એના ઉપર જાણે શેરી વાદળો ઠંઠાર્થ મળે !'

'પણ આપું તો જાને જ. આ વાદળો લાંબા છવ-નવી સરખામણીમાં તદ્દન સ્થિતિ છે. તું લાંબી છવનને કેમ જોઈ શકતો જ નથી ?'

'હું જોઈ શકું છું. મને એમ છે કે વસંત માતા-પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લગ્ન કરશે તો એ મને મેળવશે પણ માતાપિતા તો ગૂમાવશે જ. અને એ એને કંબ્યા જ કરાવું છે.'

'નિરંજન.' સર્વકાન્ત એને પડકારતો હોય એમ જોતી ગયો. 'જાણક બની ગયો છે કે શું ? સંસારનું અવલોકન જ સાચ વિસરી ગયો છે ? પ્રેમ, કેત્તબ, સ્વતંત્રતા પ્રત્યાદી છવનસરો છવનમાં ઉતરી જ નથી કે શું ?'

'એ મને તેમ હોય, માત્રથી આ સંદન નથી થતું' શરૂલા સ્વરે નિરંજન બોલ્યો.

'તો તું હમણું બહોંથી ચાલ્યો ના. શોડા દિવસમાં આ પ્રશ્ન પતી જશે; પછી તું આવશે.'

નિરંજનથી લગીર ચમકી જવાપું પણ સર્વકાન્તની આ મત્તના એને ઠીક લાગી.

અને એ જ વખતે સર્વકાન્તની મજાદ લઈ એણે પોતાનો કાર્યક્રમ ચક્રવા માંડ્યો.

'એક મહિનામાં આ પ્રશ્ન પતી જ જશે. તો કે વસંત તો એટલી અધીરો થઈ છે કે માતા પિતાને મળતાં જ આ વાતનો ફેસો લાવશે' સર્વકાન્તે કહ્યું.

'પણ મને તો સાચ છે કે હું એકદ વર્ષ પ્રગલ્ભ માં જ ચાળી નાખું.' કંઈક ડરતો હોય તેમ નિરંજન બોલ્યો.

'એક વર્ષ ? એક વર્ષ શા માટે ?'
'ત્યાં મધીમાં જહું પતી જશે'
'હું ન સમજાવો.' કંઈક ગભરાતો હોય એમ સર્વકાન્ત બોલ્યો.

‘એમાં કંઈ સમજવા જેવું નથી, એમ થયું છે કે જહાઝ જેવું જ છે તો એકાદ વર્ષ રખડી આવું. મારું મન પણ હમણાં અવરથ રહે છે. હું બદલાતો જતો હોઉં એવું લાગે છે.’

‘તે એક વર્ષના પ્રવાસથી શું થશે ?’

‘હું મને ઝાળખી રાખીશ ’ આંખ નીચી રાખીને નિરંજન બોલ્યો.

‘ના,’ સર્વકાન્ત જરા મોટે સાદે બોલી ગયો. ‘તું કંઈક છૂપાવે છે.’

નિરંજન જવાબ આપવાને બદલે નીચું જોઈ રહ્યો. સર્વકાન્તે હાથવેકળી એવું મોં છિંચી કરતાં કહ્યું : ‘સાચું બોલ, તારા મનમાં શું છે ?’

‘એ જ !’ નિરંજન બોલ્યો, એની આંખમાં આંસ આવી ગયાં.

‘હજી તારા મનમાંથી એ નથી ગયું ?’

‘હું પ્રપ્ત કરું છું પણ ફરી ફરીને એ જ વિચર આવે છે, વસંતને સંપૂર્ણ રીતે સુખી કરવાનો ખીલો કાઢ રહ્યો જ મને સૂઝતો નથી.’

‘પણ તું પ્રેમ કે આકર્ષણ જેવી કાંઈ વસ્તુને ઝાળખે છે કે નહિ ? નિરંજન, તારા જેવા સમજી જીવાન આજ કેમ જાગૃક જેવું બોલે છે ? વસંતે અને તેં એકમેક પ્રત્યે જેવાવાના કંઈ પ્રયત્ને કર્યા છે ? પ્રયત્નોથી આકર્ષણ જીવું યદ્યપિ રાકત ? તું જરા વિચાર તો કર. વસંત ‘દુઃખી થાય છે’ ‘દુઃખી થાય છે’ એવી ભાવનાઓમાં તું તારા હાથે જ એને દુઃખમાં પકડી રેશે એવા મને ભય છે. હું તને કહું છું, વસંતના મનોભાવના એક નહકના સાક્ષી તરીકે તને કહું છું કે વસંત દુઃખી નથી. એનું દુઃખ તો પરમ સુખના જન્મનું છે. મેં તને કહ્યું હતું તે ફરી કહું છું કે તું વેદવેદી ન થા.’

નિરંજન કંઈ ન બોલી શક્યો. નીચી આંખે એણે સાંભળ્યા કંઈ, મધરાત તો એની ગંભીર ગીતો વગી વગી હતી હતી. બંને મિત્રો ફેટકીક વાર સુધી મૂંઝા બેસી રહ્યા પછી જાકયા અને સૂઈકાન્તના ઘેર ગયા. ધર પસે આવતાં સર્વકાન્ત ધીમેથી બોલ્યો : ‘વસંત કદાચ

જાગતી હતી.’ અને બંને મિત્રોએ જરાયે અવાજ ન થાય એમ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તું હાથમાં કેમ મંબીર રહે છે ?

‘અમર્યો જ.’

‘ના, મારી નગણાઈથી તું અકળાતો લાગે છે.’

‘નહિ, એવું કંઈ નથી.’

‘તો શું કારણ છે ?’

‘કંઈ છે જ નહિ ને !’

‘જુદું, તું મારાથી કંઈક છૂપાવે છે.’

‘કંઈ જ નથી છૂપાવતો.’

‘તો કાલ રાત્રે તમે ક્યાં ગયા હતાં ?’

નિરંજન ચમકી ગયો. એની ગભરામણ મોં ઉપર પણ તરી આવી.

‘કહેવું હોય તો સાચું જ કહેજો.’ વસંતે મંબીર રહી પૂછ્યું.

‘સર્વકાન્ત અને હું બેઠા હતા.’

‘એ તો હું પણ બહુ છું, પણ શા માટે બેઠા હતા એ જાણવા માગું છું.’

‘હું જરા મૂઝતો હતો.’

‘શા માટે ?’

‘થઈ હતું કે હું દુઃખી થઈ રહી છે.’

નિરંજન આગળ બોલ્યો એવી આશાએ વસંતે હાથવાર એના સામે જોઈ રહી પણ નિરંજન એક વાક્ય બોલીને જ અટકી ગયો. એટલે એણે પૂછ્યું : ‘હા, પણ તેનું શું ?’

‘કંઈ નહિ’ નિરંજન અકળાતો હોય એમ બોલ્યો. વસંત એની અકળામણ જોઈ રહી. થોડીવાર મોન પ્રસરી રહ્યું.

‘નિરંજન !’ વસંતે બોલી. નિરંજને ચમકીને ઊંચે જોયું. ‘તમે દુઃખી થાય છે ?’ વસંતનું મોં એમણી જગું હોય એવું નિરંજનને લાગ્યું. એ તુરંત બોલી જાયો : ‘હા, ના... વસંત ! તું દુઃખી થાય છે ! વસંત, શા માટે ?’ એની છાત્ર થોથરાવા લાગી. ‘તું’ મને તે ફરીશ તે મને ગમશે જ. માટે ખાતર કંઈ ન કરાધિ દુઃખી ન થવી.’

‘હું સમજતી નથી, તમે આ શું જોલો છો?’
 ‘મહું, કહી દઉં.’ બજાતો હોય એમ નિરંજન
 બોલ્યો અને પગવાર મંભાર બની એણે કહેવા માંડ્યું :
 ‘મને યાદ છે કે તું દુઃખી થઈ રહી છે અને તે પણ
 મારા માટે .....’

‘તમને કોણે કશું?’
 ‘તું સાંભળ, મારાથી એ સહન નથી થતું. હું
 તારું દુઃખ નથી જોઈ શકતો, માતાપિતાની અવગણના
 તું નહિ કરી શકે. તું તે કિયસે કહેતી હતી તે સાચી
 વાત છે. એમણે તારા ઉપર વિચારસ મૂકી સંસ્કાર અને
 રચાતંત્ર આપ્યા, મોક્ષનિંદા સદન કરી તારો વિકાસ
 સાધ્યો, તારાથી હવે એમને .....’

‘મારે આ નથી માંગવું. હું જાણું સમજું છું.
 તમને આ બધું શું થયું છે?’
 ‘વસંત,’ નિરંજનનો ઉદ્દેશ્ય એવાજ જવાબ
 શાંત પડ્યો. ‘એક વાત પૂછું?’

વસંતે હા પાડી.
 ‘માતાપિતા કહે છે એમ ન થઈ શકે?’
 વસંત જવાબ ન આપી શકી. એની આંખો
 નિરંજન સામે મંડાઈ રહી.

‘મને એથી લગતે પણ દુઃખ નહિ થાય.’
 ‘સાચું કહ્યું છે?’ વસંત બોલી.
 ‘હા.’ નિરંજને જવાબ આપ્યો.

વસંત કેઈ ન બોલતાં બિમી યથા અને નિરંજનને
 સંપ્રકાનના ધરના એ જ એકાકી એકાકી મૂકી જહાજ
 આવી ગઈ. વિચારોમાં ગૂંથવાંતો નિરંજન ત્યાં જ
 બેસી રહ્યો.

હા હા હા
 ઉપરે સૂર્યાન્ત થેર આવ્યો ત્યારે નિરંજન
 પ.સેથી એણે થોડીક વાત માંભળી અને એ ઉપર વધુ
 વિચાર કરવા જત ત્યાં એને સંસ્કારોથી અવેશી થઈ ગઈ.
 ‘પ્રિય સૂર્યાન્ત,
 થેર મોઢ્યા જવાતું ડીક દાગુ’ એટલે તમને
 જણાવ્યા વિના જઈ છું. બાને અને ધરના બીજા
 માણસોને જેમ તેમ સમજાવી દેલો નિરંજનને થેર

પહોંચ્યા પછી કામગીરી નખાવી. તમારા બધા પ્રયત્નો
 ધૂળ મળ્યા તે મેં જોયું.

તમારી બેન.
 વસંત.’

ચિટ્ટી વાંચી સંપ્રકાનને નિરંજનના હાથમાં મૂકી,
 નિરંજનની આંખો અચ્ચે ઉપર ફરી ગઈ પણ અનેક
 વિચારોથી ઘેરાયેલું મન કંઈ વિચારી શક્યું નહિ.

‘તેં જાણુ બરાબ કયું.’ સૂર્યાન્ત બોલ્યો.
 નિરંજને સાંભળી લીધું.

‘તેં વાત જ શા માટે કરી? હું આટલા માટે
 જ તને બહારગમ મોકલવા ઈચ્છતો હતો. હું જાણતો
 હતો કે તારું મગજ હમણાં ટેકાણે નથી.’

નિરંજન કંઈ પણ બોલ્યા વિના ઉઘાડી આંખો
 જોઈ જ રહ્યો. એનું મન જાણે બંધાયેલ બનવા લાગ્યું.

‘નિરંજન!’ નિરંજનના મોં ઉપર વિચિત્ર ભાવો
 જોતાં સંપ્રકાન બોલી ઉઠ્યો. નિરંજન ઉઘાડી
 જતમો દેખ એમ પ્રયત્નો અને એણે હોઠોરા દીધો.

‘તું કંઈ મંત્રાપ છ?’ ઉક નજીક આવાને
 સંપ્રકાન બોલ્યો.

‘એમ યાદ છે કે જૂન થઈ ગઈ.’ નિરંજન
 અત્યંત ધીમાં સાહે બોલ્યો. સંપ્રકાન સામે જોતાં એણે
 બીજા ઉદ્દેશ્યો કાઢ્યા : ‘વસંત હવે નહિ આવે...મેં
 એને દુઃખી કરી.’ સૂર્યાન્ત આશ્ચર્યપૂર્વક નિરંજન સામે
 તારી રહ્યો. ‘સાચું કહું છું’ ક્યામણે સ્વરે નિરંજન
 બોલ્યો.

‘જાણું ડીક ગઈ રહેશે.’ આશ્ચર્ય આપતો હોય
 એમ સંપ્રકાનને કહ્યું. ‘વસંત તારા જેવી બૂલ નહિ
 કરે. એ કેમ ગઈ એનું જ મને આશ્ચર્ય થાય છે.’

‘હું નથી ગઈ.’ વસંતનો અવાજ સંભળાયો
 અને બીજા જ ફાળે એ બારણામાં બિમેલી દેખાઈ.

‘હા!’ નિરંજન બોલી બિમેલી. એના શરીરમાં
 બાધેલું એવન જાણે આંખમાં પાણી આગળું. એ બીડી
 શક્યો નહિ પણ એની આંખોમાંથી ટિરેલો છૂટ્યા
 અને વસંતની આંખમાં પ્રવેશ્યા. વસંત દોડીને એને
 પગથી પડી સૂર્યાન્ત હમણેથી બીડીને એકાકી બહાર
 આલ્યો મથો.

મહાસભા અને આપણો સંસ્કૃતિ-પ્રવાહ

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ

અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અનેકાનેક સેવાઓની કદર થઈ છે, અને જેમ જેમ સમય જતો ગય છે તેમ તેમ તેની નવી નવી કદરની દિશાઓ મુઝતી જતી છે. આ લેખમાં એક એવા પ્રકારની અને અતિ મૂલ્યવાન સેવાનું દિગ્દર્શન કરાવવા આવું છું. તે કરવાને માટે વાચકને જરા આપણા દેશના ઇતિહાસમાં લાઇ જવો જોઈશે.

પહેલું તો એ ખ્યાલમાં લેવાની જરૂર છે કે, રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અર્થ સંક્રાંતી સેવા આપણા સળંગ ઇતિહાસનો જ છેલ્લો મણકો છે. આમે પશુ વિચારો તો, સ્વતંત્ર રીતે ખુબ પૂ. સાથ સુધી જીવંત ને અચૂક સેવા કરનારી સંસ્થા પોતે જ એક ઇતિહાસની યુગ-વિધાવક થઈ પડે, અને એવી રીતે પશુ આ આપણી સંસ્થાએ દિલના જીવનમાં નવીન યુગ નિર્માણ કર્યું છે એ તો આજ આપણા વિશ્વથીએ અને આખું જગત પણ કહે છે. પશુ, આ લેખમાં એ ઉપરાંતનું એક સમીક્ષણ રજૂ કરવાનું છે, અને તે એ કે, દિલથી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આપણા દેશમાં નવો યુગ નિર્માણ કર્યો છે એ તો ખરું જ, પરંતુ એ યુગ આપણા પ્રજાતીય વિકાસ અને ખાસ ગુણને અનુરૂપ જ છે : આપણો આંખો મતિદાસ જોઈએ તો તેની પરંપરામાં બરેબર બંધનસતો આવે એવો તે અનુરૂપ મણકો, આ આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારકિર્દી છે.

ઇતિહાસના આદિકાળથી આપણે ત્યાં સરદશથી નવી નવી કામો આવતી જ ગઈ છે, મૂળ વતનીએ જોડે ગ્રંથડી છે, અને પોતપોતાના સંસ્કારબળ અને મુધાસા-બળ પ્રમાણે આપણા પ્રજા-વારીમાં ગોઠવાતી ગઈ છે. આવા પ્રકારનું પ્રજાતીય સંપત્તિ યનાં ધરાં જ આપણી અર્થ-સંસ્કૃતિ ઘડાઈ હતી ને આજ આપણી આખી સંસ્કૃતિના સાચા પ્રાણરૂપે રહેતી છે. આ પ્રકારના સંપત્તિ અને જે વતનનું જીવનવચન ને તેની કિલસુરી આપણે આ જમિમાં કેળવ્યાં તે જરૂરી, આપણને આખી પ્રજા તરીકે એક વાત બહુ સસ્ત આવડી છે, ને તે પ્રજાએનો સમન્વય કરી એકત્રાણે હળીમળીને રહેવાનું. જરૂર પડે કે ધીરજ ખૂટે તો મંદિરામંદિ હાવાના પ્રસંગો નહોતા આવ્યા એમ કહેવાનો આશય નથી. એ તો સાવ ખોટી ખીના જ રી. પરંતુ, લડી વડીને, પણ છેવટે એકમેકમાં મળીને રહેવાનો રસ્તો આપણે જાણ્યો છે. આ ટૂંકમાં આપણું ખિસ્તી સનમાં પહેલાં ૧૦ સંક્રાંતી સમીક્ષા ગણાય, એ સંક્રાંતી એ ત્રણેક લઠાય તરફ ખામ ખામ દોરવાની જરૂર છે.

આ સૈકામાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો વિકાસ સારી રીતે થયેલો એની કાંઈ ના ન પાડે, પરંતુ એના ઔદ્યોગિક ઉપલા બે વર્ષ જ મોટે ભાગે હતા. અને જ્ઞાનની તથા વિકાસની પદ્ધતિ વિશેષ સાક્ષરી હતી, એમ આજની પરિભાષામાં કહીએ તો ચાલે. એટલે 'ઝીચો', વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્ર : ' જાણે બહાર જ રહી જતાં અને અરૂપરૂપ વર્ણો તો ફર જ હતા. આત્મેક્ષ અને સમન્વયની સંસ્કૃતિમાં આ એક ભારે પ્રભાવ હતો. ઊંચનીચજનનું એ પ્રબલ-રીરમાં તીવ્રતા પામ્યું હતું એની ના ન પડાય, જે એટલાજાનતરે વધતું જ ગયું છે.

ખીજી એક વસ્તુ એ છે, જે નવી નવી પ્રત્યક્ષો આપતી કે જુદી અહીં વસેલી હતી તે બધીના કરતાં આર્થપ્રજ્ઞ પાસે વધારે સારી સંસ્કૃતિ હતી. એથી કરીને એકીકરણનું કામ એકધારે ચાલી શકતું હતું, અને એમાં પણ આર્યોનો હાથ ઉપર રહેલો હતો. વેદિક, બૌદ્ધ કે જૈન વિચારસૂક્ષ્મિએ આખરે એક જ યજ્ઞની શાખાઓ હતી. એક અપવાદ નોંધવો જોઈએ અને તે યુગસતમાં આવીને વસેલા પારસીઓનો. તે ધર્મશાસ્ત્રના ભાગે પોતાના ધરાનને છોડી અહીં આવ્યા. તેમને મૂળ વતનીઓએ નિરતિ પોતા મેળા રાખ્યા. પણ એમાં એક વસ્તુ હતી જે કદાચ એકાદી જ્ઞાનમાં આવી છે : કે પારસીધર્મ ધર્માન્તકારી- ' મીશનરી ' નથી. તેમને પોતાની આત્મચી-ત્વને જે ધર્મ પાળવો હતો તે તેમને પાળવા દેવામાં આવે અને નિરતિ ગૃહસ્થ-જીવન જાળવવા દેવામાં આવે. તો તેઓ પ્રસન્ન હતા.

એટલે આ સૈકામાં આપણી પ્રજામાં બે વસ્તુ ધાથેલી જોવામાં આવી :—

- (૧) પ્રજાઓનું સમન્વિત એકીકરણ કરવાની અવગત. પરંતુ તેમાં એક પ્રકારની ગદગત રહી હતી કે, નીચલા વર્ણો માટે એકાદી ફરકર થાય એવી જ્ઞાનપદ્ધતિ હતી. આ જાળવવામાં એક મર્યાદા અંકવી જોઈએ જે ફેં પછીથી ચમું છું.
- (૨) આ એકીકરણમાં આપણે સંસ્કૃતિનો પ્રધાન હાથ હતો.

ઉપર વિદ્યા અને જ્ઞાનની વિકાસપદ્ધતિ વિશે વાત કરતાં મેં એક આલેખક કલ્પ કર્યું છે કે, તેમાંથી નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા જનની હોય આજ પણ આ ઉપેક્ષા ચાલુ છે ને તે બે જોઈએ તો એ આલેખ આપણે સ્વીકારતો તો ઘટે. અરે, આ ઉપેક્ષાનું જોર તો એવું છે કે, જૈન, શીખ, ખ્રિસ્તી ને ધર્મશાસ્ત્ર કોમોને પણ એના પાસ લાગ્યો હતો. પરંતુ, એમાં એક વસ્તુ અહીં નોંધવી જોઈએ, તો જ આ ઐતિહાસિક સમા-લોચના સાચી ફરે, અને તે બૌદ્ધ, જૈન તથા ભાગવત ધર્મોનું કાર્ય, આ ત્રણમાંથી બે ધર્મોએ લોકભાષામાં જ પોતાનું કામ કર્યું અને વેદધાર્મિકની પણ પરવા ન રાખી; અને તથા ધર્મોના દ્વારા સૌ કોમને માટે સરખાં મુદ્દાં હતાં, અને એજ ત્રણ ધાર્મિક બળેમાંથી ૧૧મા સૈકા બાદ સંતધર્મનો ઉદય થયો, કે જેમાં નીચલા વર્ણોની ઉપેક્ષા ટળી એમજ નહિ, એ ધર્મને જોરે એ જવા વળી પણ દિગ્દુર્ધર્મનાં ઉત્તરોત્તમ રહસ્ય, પોતાની ભાષામાં અને પોતાને મુખ્ય એવી સરળ કૈલીમાં, પામ્યા છે ૧૦ સૈકાના આપણા વિકાસની મહાસોચના કારી વખતે, બૌદ્ધ, જૈન અને ભાગવત (કે એકાંતિક) ધર્મની આ મોટી સેવા જણતી ન જોઈએ કે તે ત્રણે પણ એ વિકાસનાં જિજ્ઞાસુત બળે હતાં.

૨

એ આપણા પ્રાચીન કાળમાંથી નીકળ્યાનું ઐતિ-હાસિક સીમાવિદ્ય ધરણીની પ્રજાઓનું આપણા દેશમાં આગમન છે. આ પ્રજા પાસે બે વસ્તુ નવી હતી, જેથી કરીને પૂર્વે આવેલી પ્રાચીન પ્રજાઓ કરતાં એમના આગમનની અસર જુદી જ થઈ. આ બે વસ્તુ તે નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. પોતાના ધર્મ માટે અત્યંત ચમું અભિમાન ને તે અન્યધર્મોએ અને આપણને ઉઠાવ્યા. દેશમાં, તેઓ મિશનરી-ધર્મોત્તરકારી પ્રજા હતા.
૨. એક સાદીસરળ આધ્યાત્મિક માન્યતા, તેને પેશનર, અને તેને ખલીફ અને સૌ-સમાનની કાવના : આ બધાથી તેમનું જોર ને અત્યંત ભારે

શકનાર ને તેને કવનાર કવિમાનસ માત્ર અહોભાવના અને આત્મસંવેદનના જ ઉદ્દેશાર કરી તૃપ્ત બને છે. પણ આ સ્થિતિ ઝાઝીવાર દેખતી નથી. મોઝાર્ટ સમ-યમાં તેને જ્ઞાન થાય છે કે પોતાના સિવાય બીજા અનેક પણ પોતાના સંવેદનના ભોક્તા બની રહ્યા છે. આ ભોક્તાઓ તે એના સાહિત્યસર્જનના સદૃશ વાચકો ને શ્રોતાઓ. એવું જાણકારીથી પોતાનું દર્શન ને અનુભવ જાણવાં આતુર છે એમ જાણવા પછી એના તરફનો સર્જકનો ખ્યાલ વધતો જાય છે. પછી તે એવો પણ સમય આવે છે જ્યારે તેને આવા પોતાના શ્રોતાઓની પોતા પાસેની અપેક્ષાઓ તથા માગણીઓને સંતોષવી પડે. આમ થતાં તેના નિરંકુશ કલ્પનાવિહાર તથા મન-મોહ વાણીજીવન પર એક જાતનું નિયમન થયેલ છે, અને પોતાના આકાશપરથી શ્રોતાઓની ધરતી પર તેને આવવું પડે છે.

તે આખરે સો એ પણ માણસ જ છે ને ? જરા વધુ વેદનશીલ પ્રકૃતિનો અને આળા હૃદયનો પણ માણસ જ ? તો, પોતાના એકલા કલ્પનાવિહારમાં આયતી આયતી એ કેટલોક આયડવાનો હતો ? ધરતી પર એણે આવવું જ જોઈશે અને ત્યારે સાગર ને સંખ્યા ને તારાની હીલોનાં ગાન એકલાં ગાવા કરવા કરતાં માનવીના જીવન-એકલતાને અનુભવ પણ જાવાનું તેને સૂઝશે. આમ થતાં પોતે જેમની વચ્ચેવચ્ચ હોએ છે એવાં અસંખ્ય માન-વીઓનાં આશાનિરાશા, જમખરાજી, દુઃખદર્દી ઇ. યી એનું કવન કે સાહિત્ય વેગળું કે વિમુખ રહી શકે જ નહિ.

આમ સાહિત્ય એ જીવનનું દર્શન અને કવન બની જાય છે. જેટલે અંશે સાહિત્ય જીવનનો સામ્યો પડયો પાડતું હશે તેટલે અંશે જ એ જીવન સાહિત્ય જણાશે. રોઝરીયરે નાટક માટે કહ્યું હતું કે એ જીવનના અસ્તિ-ત્વને જોવું હોય તો નાટકને વધુ વ્યાપક બનાવી આપણે કદી શકીએ કે સાહિત્ય એ જીવનના આપના જેવું હોય તો જોઈએ, એવું કે એમાં જીવન પોતાની સાચી મિલકત જોઈ શકે. ખરી રીતે આમ જ બને છે અને જે જીવનમાં દોષ તેજ સાહિત્યમાં અજસરપરે ઉતરે એ મિલકત હરેક દેશનાં તથા હરેક ભાષાનાં સાહિત્ય માટે સત્ય છે.

પણ સાહિત્ય આમ જીવનનું પચાતથ પ્રતિબિંબ પાડીને જ જોડી રહે તે બસ નથી. જીવન સાહિત્ય ખસે પોતાનો અહોરાત્રો જોવા નથી જતું પણ બહુવાર અવસાને રથાને આશા, ચેતન કે એવી કોઈ સંજ્ઞાન-મુદ્ધિ જેવી પ્રેરણા પામતા પણ જાય છે. સાહિત્ય પાસેથી આમ જીવનનો થાક જૂસવાર રસાનંદ ઉપગત જીવનની સાચી નાડીપરીક્ષા, અને કંઈક પ્રેરક માર્ગદર્શનની પણ અપેક્ષા રખાય છે, તેથી સાહિત્યને જીવનને ધડનારું બળ પણ મળવું જોઈએ. આ રીતે વિચારતાં સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ પરસ્પરગતિથી ગણવો જોઈએ. સાહિત્યકારો પોતપોતાના જ્ઞાનસંચય, સંસ્કારો તથા અનુભવમુદ્ધિ અનુસાર કંઈક જીવનજ્ઞાન કરાવે. કેટલીક વખત કોઈ આર્ષદેશ આપતા ભાવિમાં જીવન નાખી પોતાના જમાના કરતાં આગળ પણ વધી જાય અને કેટલાક સાહિત્યકારો પ્રયત્નિત જીવનની અપૂર્ણતાઓથી મુક્ત એવી કોઈ આદર્શ દુનિયા (Utopia) પણ કલ્પનાબદ્ધ કરી ‘લુઓ, એ પ્રાપ્ત્ય છે’ એમ તેના ભણી ભાંગી ચીંધી જીવનને પ્રગતિપથે આગળ પણ દોરે.

આમ જીવન સાહિત્યને ધરે અને સાહિત્ય જીવનને ધરે. પણ જ્યારે સાહિત્ય હેતુસરસ્તર (conscience) પછે પોતાનો મુરખીવટ અને સંસ્કારોસેવાનો ઝંડો ઉઠાવી રાખી જીવનને ઘડવા, દોઢવા કે ‘પલટાવવાની’ ઉદ્દેશાત્મક પ્રવૃત્તિ આદરવા લાગે ત્યારે રસાનંદ ને ભોધ એ બે તેના ધર્મોમાંથી મુખ્ય ને રસાનંદ તેની ને ઉપેક્ષા કરવા માંડે છે. આમ થવું જોઈ રસલક્ષી જીવનને બંધ પુકારે છે ને પોતાનું સ્વ જીવ્યારે છે કે કલા કલાને ખાતર જ સમજાય ને આશ્વાસન. આત્મજનન ખાતર જ સાહિત્યકાર માહિત્ય મરણે એમ પ્રતિવાદી એવો જાણે સાદ સાદ કહી નાખે છે કે સાહિત્ય ને કશું નિરંજન છે અને ભોધ કે ઉપદેશિતાનું દાસીપણ એણે જાણે ન જોઈએ. આ મિલકતની પુખ્તરીમાંથી જે જે કૃતિઓ અનેક દેશોમાં રચાઈ છે તે બધીમાં કંઈયે કોઈયે કે કંઈયે નથી એમ નથી. પણ રસાનંદ પર જ બધી ચોટ રાખી હેતુને ઝીલવડે સ્થાપનામાં આરેલો જોઈ શકાય છે.

આ માટે પાદરીવેદ કે ઉપદેશકશક્તિની નાગચૂડામાંથી સ્વહિત્યને છૂટું કર્યું એ તો ઠીક થયું, પણ એક અનિષ્ટ કાઢતાં બીજું અનિષ્ટ તેણે ધૂસાર્યું. સાહિત્યકારો પોતાની મોજમાં આવે તેમ પોતે રચશે, જીવનના કે બીજા કોઈ પ્રશ્ન પર સમાજ માંડે છે માટે જ પોને લખવા બંધાવા નથી એવું વક્ષ્ય અપજ્ઞર કરી પોતાના સર્જનવ્યાપારને માટે બંધી જ રાખવા શોભા રાખે છે. કેટલીકવાર જીવનથી વિદૂર અને અતડા રહેવામાં પોતાનું ઔરવ સચવાતું જુએ એવા સાહિત્યકારો માટે આથી માર્ગ ખુશો મુકાય છે. કોઈપણ હેતુ કે ધ્યેયને ઉદ્દેશીને સાહિત્ય સર્જાવ તેમાં તેમને પ્રચારની અંધ આવે ને તેના નામથી ભડકે એવી સુમાજથી જીવ પણ આને આહારી ગણાય. સુરોપમાં ઔદોગિક ક્રાન્તિ પછી પોતપોતાના સાકારો મધ્યવાનાં બ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને નોં કામ ક્યું તેવું જ પરિણામ આ નિરૂપેણ કલાના બદે આવ્યું છે.

સુરોપમાં Lessing Faire ના સિધ્ધાંતથી નિર્ભય બ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને છૂટ પડવાનો મળ્યો અને શક્તિસંપન્ન બ્યક્તિઓ સમસ્ત સમાજના હિત પ્રયે ઉપેક્ષા ધરાવતી યજ્ઞ તેની સામે સમાજવાદી ચચાર સમૂહીએ ઉચ્ચ વરોધ પોકાર્યો છે. પરિણામે એ સિધ્ધાંત હવે ગતકાલિન (explosive theory) બની ગયો છે. તેથી જ રીતે સાહિત્યમાં પણ એ જ વિચારકક્ષીએ સમાજ તરફ એપરવા બળતાં નિરૂદ્ધેશ સર્જન સ્વાતંત્ર્યને નિંદવા માંડ્યું છે. લેખક એ સામાજિક પ્રાણી છે, જે સમાજ ને રાષ્ટ્રમાં એ હવે છે તેના પ્રત્યે પોતાની પ્રાણીપ્રેમી હૃદયેમાંથી એ મહેળે એમ મુકત નથી યજ્ઞ શકતો એવું આ નવું દર્શનનુ પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યારે માનવચરત્ર અને અનેક કુધ્યા ખગલગાયે છે, જ્યારે જોપિત્ર અને શોપનાર એ બે વર્ગો વચ્ચેના જીવનનિમજ્જ વધુ વધુ તીવ્ર બનતો જઈ દરિદ્ર આગળ વિસ્ફોટકરૂપે ખડા થાય છે, જ્યારે અનેક સામાજિક, ધર્મિક, નૈતિક ને રાજકિય ધોરણે ક્રાન્તિકારક પડદો અને નવી રચના તાજી વિચરણ માગી રહેત છે ત્યારે ને સાહિત્યકાર પોતાના એકદંડીયા મહેલમાં બેસી પોતાની નિજનંદન

લેખનશક્તિને જીવન ને સમાજથી વિદૂર એવા દવાજા કદળના સર્જનોમાં વિદેશ મેડી નાખે તે સમાજને દોહ કરે છે એ મત હવે જોડ્યો દેસાતો બંધ છે. વળી ધ્યેયવિહીન કલાથી આત્મા આખરે તારી બંધ છે, જેમ બ્યક્તિશ્રેષ્ઠ પદાર્થોના નિત્યભોજનથી કંઈથી જવાપ તેમ આથી 'કલાને ખાતર કલા' ના સિધ્ધાંતમાં ગાજ્યાં પડે છે, અત્યારે એ લગભગ નહિવત્ થતો બંધ છે, અને 'ધ્યેયલક્ષી સાહિત્ય સર્જને' 'ધ્યેયલક્ષી જ લાવે' એવા સાદ સંભળાવા લાગ્યા છે, આમાં સંચિવાના મહાપ્રયોગની પાછળ રહેલી વિચારકક્ષીની અસર વધુ કાણજૂત છે. ધ્યેયલક્ષિત્વને ત્યાં સાહિત્યનું પ્રાણપ્રદ અંગ કે કરોડરજ્જુ મણવામાં આવે છે. સાહિત્યકારો રાષ્ટ્રનાં બ્યક્તિરૂપ અંગો જ છે, તે તેમણે સમાજ તથા રાષ્ટ્ર સાથેથી ને હવે સાધવા માંગેલી પ્રગતિમાં ફાગટ કરે એવાં જીવનવાણી કે પ્રત્યાષાતી બજોને પોતાનાં લખાણોમાંથી સારને માટે રૂપસદ આપી દેવી નેહએ એ દરિદ્ર આજે ત્યાં કામ કરી રહી છે. આપણે ત્યાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યની બાંધ પુકરતાર લેતાહી જીવનોની મનોરથા આવી જ છે; તેમનીયે માગણી આવી જ છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ છે.

ખરું જોતાં આ દરિદ્રતા તરીકે આવી જીમી રહે છે એટલું જ, બાકી ખાસ નથી નથી. સાહિત્યકાર પણ સામાજિક પ્રાણી એવો મનુષ્ય હોવાથી જો એ ખરેખરો દરિદ્રાળો અને સંવેદનશીલ સાહિત્યકાર હશે તો તે પોતાના જમાનાનાં વાતાવરણ ને વિચારસંવેદનોથી જોતી આત્મવીણના તાર ઝળઝળી ઉઠી કંપનો અનુભવવાનાં જ અને પરિણામે જમાના સાથે એ દૂર કરવાનો જ. કેટલીક વખત તો પ્રખળ વાતાવરણ આમળ અસહાય જગતની આંક તેં જોયાનું પડે છે. એ રીતે સાહિત્યકાર પોતાના જમાનાનું જ ફરજંદ કહેવાય. એટલે આ દરિદ્ર તેવાજોને કશું નવું નથી શીખવતી, પણ જીવન તરફ નેજાવાજાર બનતી સાહિત્યશિષ્ટીઓને આપણમાં ગંધર્વનગર રચતા અટકાવી જેની મારીથી એમની કાખ પગાડે છે તે પૂરતી પર નિવારણ માટે સજાક-

ખરી ઇમારત રચવાનું પ્રમાણવામાં જ એવી નવીનતા ને સેવા છે. હવેથી અરુદ્ધ ધ્યેયથી કલાની ઉપાસક જમાતે રસાનંદને જ લક્ષ્ય માન્યો તેનું પ્રત્યાધાતી પરિણામ આમ ધ્યેયને અર્ધરૂઢિયાને બેસાડવામાં આવ્યું છે, અંતિમ સાધકને બંદે કલા ને સાહિત્ય સાધનને સ્થાને પ્રકાશ છે.

આ વિચારસરણી સામે સંદેહ તથા વિરોધ તારે કેમ દર્શાવવામાં આવતો દશે ? આ સંદેહ જન્મે છે આના અમલમાં રહેલાં નિમિત્ત લપરધાનોના અપાત્રમાંથી સોંપી મોટું લપરધાન એ છે કે અતિઉત્સાહના આવેશમાં સાહિત્યને માત્ર ધ્યેયલક્ષી જ જનાવણ જતાં ખરી કલાના પરિમલ જેવા વિગલિતવેદાન્તર રમાનંદને જાકારે મળવા, અને તેથી સાહિત્ય પ્રચારવેડામાં જઈ પડ્યા સંકલ્પ છે. વાત ખરી છે. પણ એવું પરિણામ તો કલાની અપકવતા ને બિન આવડત જ સૂચવે છે. કલાનો સાવ બદિષ્કાર જ કરવાનું તો આપા ધ્યેયના પુલ્કરિણો પણ નહિ કહ્યે. એ તો કહેશે આટલું જ કે 'આ સાહિત્યકારો, સાહિત્ય એ માત્ર અભિત્તિચિત્ર ન જની જ્ય તે જોતે, હવેની સર્વતોમુખી શીખાંમાને તમારા કેવળમાં આવવા દો, અને તેટલા ખાતર તમારાં દર્શનકવનને વરતુદ્દર્શી બતાવો, એમ કરવા જતાં અમારી ધ્રુવ ને આલસડેટ મૂકી દઈ ઘણું એ અમુદર પણ લેખું પાડશે તે લેજો, અને એ સર્વ શામશીને વચ્ચેને તો શુદ્ધ સર્વોચ્ચ કલાવિધાનમાં કલાનો જ છે નીચો ઉતારવાનું કે નમાવવાનું કોઈ તમને કહેતું નથી.'

જો કલા મળ્યા વગર સાહિત્ય આમ ધ્યેયલક્ષી બને, અને કલાના જ તરડામાંથી જેવાંકાને જ ધ્યેય સાહિત્યમાં કામ કરે તો અને ત્વાંતુષી તો ઉપર ગણાવ્યો તે સંકલ્પને અવકાશ નહિ રહે.

આ વિચારસરણી સામે નહિ નેટકો એવી આવેશ-પૂર્વક દિમાપત કવનાઓ સામે કચરાટ જતાવવામાં આવે છે તે બિના તોષવાત છે. નજા 'મિશન' ના હિતારશિયા ઉત્સાહના ઉત્કારમાં તેઓ અમુક ધ્યેયવિધી માટે નકામું, અમુક ધ્યેયલક્ષી માટે મરમ સાહિત્ય, અમુક પ્રત્યાધાતી અથવા જીવનશાળી, અમુક પ્રગનિશીલ,

આવા એકમેકથી નોખા એવા જે કાગલા પાડી તાપ વાનું કરે એ દરેક સમતોલ વિવેચકદષ્ટિને ખુલ્લો રવામાવિક છે. આથી સમતોલ દષ્ટિ તો સર્જકની સ્વતંત્રતાને મુક્ત રાખવા માગે, દરેક સાહિત્યસર્જનને એ લેખકનો મનોમત વ્યાપાર છે. આથી 'ધ્યેયલક્ષી જ લખજો' એવાં ફરમાન જો ઉત્સાહના અતિરેકમાં થઈ જાય તેવા પ્રત્યે પણ એ સારાંક નગરે જીએ છે. ખરો સાહિત્યકાર તો વાતાવરણમાંથી પ્રેરણા ઝડપી લઈ લખવાનો જ, અને ગાસકલ લેખકો આ ધ્યેયલક્ષી દષ્ટિની ફરમાનો અમલ કરવા જતાં ઉતરની કારિના સાહિત્યના કમલા ખડકના, એવું પરિણામ આ દષ્ટિને આપદન પૂર્વક જ્યાં પર લાદવાનું આવે એવું તો રશિયાના દાખલાએ પણ બતાવ્યું છે.

ધ્યેયલક્ષી સાહિત્યની માંચ તથા દિમાપતની પાછળી રહેલી દષ્ટિએ સાહિત્યને ખરેખર હવેન્ટકલા બનાવવી હોય તો ઉપરનાં પોતાનાં લપરધાનો કે પનસંભવો બનથી લઈ તેને અતિ વેગના રાખવામાં 'પોતાનું' એવ ને મિદ્ધિ છે એવી આ સંકારીશ વિરોધીઓ પાસેથી સિખામણ લેવી પડે છે. એ શીખના પાથેવ સાથે ધ્યેયલક્ષી દષ્ટિ સાહિત્યકારે નીકળી પડે અને અનેક સાહિત્યકૃતિઓ પ્રગટવે તો તેને દષ્ટિનું સમજારી વિવેચન મળે જ રહેશે. વિવેચનને એ દષ્ટિભાજી પણ કેટલે અંશે બદલાશે.

આપણા મુજરાતી સાહિત્યની વાત કરીએ તો નમંદ, મોવડનશય, મણિલાલ, ન્દાતાલાલ, મુનશી આદિ લેખકના સાહિત્યમાં અમુક ચોક્કસ નેમ કે ધ્યેય તરી એમ કહેવાની કિંમત કોઈ કરી શકે તેમ નથી. તોપણ હવે પછીનું આપણે ત્યાંનું સાહિત્ય ધ્યેયલક્ષીન પર જ ગાંધી ચોટ રાખવાનું છે એમ અત્તરના રંગે જરૂરી લાગે છે. જે સાહિત્યકાર અકસરે લાંબું છતાં માગે છે કે જે પોતાની પ્રજા કે રાષ્ટ્રને શાંતર થવા માગે છે. તેણે પોતે છતાંભિમુખ થવા વિના ને પોતાના સાહિત્યને ધ્યેયલક્ષી જાગ્રત ચિત્તાદૃશ જ નથી એવો કાળ તો આવી જ પડ્યોયો છે. એ પોતે જ નેમ નામનાં મોતેસાહિત્યકાર ને કચાકાર છે એ ન મૂવે તો જ ન.

ઝાંઝવાનાં જળ

લેખક : સોપાન

એક અભિપ્રાય

આ પુસ્તકનો પરિચય એક વાક્યમાં આપવો હોય તો એમ કહીએ કે આ પુસ્તક ખરેખર આવકારણીય છે. સ્ત્રીપુરુષના જીવનમાં લગ્નજીવન જેવો મહત્વનો ખીન્નો કોઈ કોળ નથી. એ કાળમાં અનેક દુઃખ, ગૂઢ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ વાર્તાઓમાં આવે છે એમ, પ્રેમલગ્ન કરનારના પ્રેમમાં પણ ભરતીઓટ અને પરિવર્તન આવે છે. પ્રેમ, સૌંદર્ય અને લગ્નનો પરસ્પર સંબંધ, એક પાત્રી હોય તો ખીજી પરણી શકાય કે કેમ, ઝાંઝવાનાં જળ, પીવા ડોડતાં યુવકયુવતીઓ વગેરે વગેરે પ્રશ્નો અને દૃશ્યો વાર્તાઓમાં સરસ રીતે આયોજ્યા છે. શ્રી. સોપાને આ દશ વાર્તાઓ દ્વારા લગ્નજીવનનો પ્રશ્ન કુશળતાથી, વાસ્તવિકતાથી અને સમજાવથી રૂબરૂ છે.

—પ્રરધાન

‘સંજીવની’ ના લેખકનો અણુમોલ વાર્તાસંગ્રહ : ૩૧. સવા

પ્રકાશક

નૂતન પ્રાશાન મંદીર : પાનકોર તાલુકો : અમદાવાદ

સોલ એજન્ટ

સી. જમનાદાસની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, અંબા ૨